

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

2593

क्रम संख्या

काल नं०

खण्ड

(05) 289.2 (28) 501

॥ अर्हम् ॥

[जमो धु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स]

भाग १

]

जैन

[

अंक १

साहित्य संशोधक

जैन इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान आदि
विषयक विविध निबन्ध-संग्रह ।

संपादक

मुनिराज श्रीजिनविजयजी ।

प्रकाशक

जैन साहित्य संशोधक समाज ।

ठि० भारत जैन विद्यालय, फर्गुसन कॉलेज रोड, पूना सिटी ।

वार्षिक मूल्य ५ रु०] ५ [प्रतिअंक मूल्य १॥ रु०

વિષય-સૂચી ।

(હિન્દી લેસ વિભાગ)

૧ મંગલ	૧
૨ નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન	૨
૩ ઉદ્ઘોષન	૨
૪ મિહિસન દિવાકર ઓર સ્વામી	૬
સમન્તભદ્ર	૬
૫ હરિમદ્ સૂરિકા સમયનિર્ણય	૨૧
૬ દક્ષિણકૃત કથાકોશ લે. — પંડિત	૫૯
નાથુરામજી પ્રેમી, સંપાદક — જૈનહિતેષી ।	૫૯

(ગુજરાતી લેસવિભાગ,)

૧ ડૉ. હર્મન જકોવીની કલ્પમુત્રની પ્રસ્તાવના,	૧
અનુવાદક — અચાલ લાલ ચતુરભાઈ શાહ, વી. પ.	૧
૨ જૈન ધર્મનું અધ્યયન. લે. — પ્રો. સી. વી.	૨૯
રાજવાડે, પમ્. પ. વીપમ્. સી.	૨૯
૩ જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઈ ?	૩૧
— પંડિત બેચરદામ જીવગજ, ન્યાય-	૩૧
ચાકુળજી	૩૧
૪ “હરિમદ્સૂરિકા સમયનિર્ણય” લે.	૩૮
શ્રીયુત્ત્વ હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ, વી. પ.	૩૮
૫ સંપાદકીય વિચાર —	૫૩

(૧) માણ્ડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન મંદિર

અને જૈનસાહિત્ય સંશોધન કાર્ય ૪૩

(૨) જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન કાર્ય. ૫૦

(૩) મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં માગધી (પ્રાકૃત)

ભાષા ૫૩

ENGLISH

1-THE UNDERCURRENTS OF JAINISM. By Dr. S. K. Belvalkar. M. A., PH. D. 1

2-THE IMMEDIATE TASK BEFORE US. By Prof. Benarasi Dass Jain, M. A. 3

હરિમદ્સૂરિકા સમયનિર્ણયઃ ।

સુપ્રસિદ્ધ મહાન તત્ત્વજ્ઞ જૈનાચાર્ય હરિમદ્સૂરિકા સમયનિર્ણય સ્વબંધી જે સંસ્કૃત નિબન્ધ મુનિ શ્રીજિર્ણવિજયજીવ પૂનામાં, અગાધલ ‘પ્રથમ પ્રાચ્ય યા પંડિત પરિષદ’ આગળ વાંચ્યો હતો તે જુદા પેઢા લેટ રૂપે છપાઈને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. નિબન્ધ સરલ ભાષામાં લખાઈને હોઈ અનેક અપૂર્વ યેનિ હાસિક મુદ્દાઓથી ભરપૂર છે સંસ્કૃત ભાષા જાણ નાર દેરેક વિદ્વાનને પ્રવચ્ય વાંચવા લાચક છે. કિં માત્ર ૪ આના. પોર્ટ્રેટ નર્ચ જુદું. મલ્લવાનું ઢેકાણું — જૈન સાહિત્ય સ આકિત.

સમરાઈચકહા ।

આઠમા સંકાના પ્રખ્યાત મહાત્મા યાકિની મહ સરાસુનુ શ્રીહરિમદ્સૂરિકા પ્રદામસ્પર્શિયુષ્ણે આ કથા-પ્રથની રચના કરી છે આના જોડાનો શીજો પ્રથ મલ્લવાં દુર્લભ છે મલ્લપ્રથ પ્રાકૃતમાં છે પણ અમે મલ સાથ તેનો સમ્પૂર્ણ અનવાદ પણ છપાઈ છે. આ પુસ્તક મુંબઈની યુનિવર્સિટી પોતાના પ્રાચ્ય પુસ્તકોમાં પણ દાખલ કયુ છે આ પ્રથમાં સમરા દિત્ય રાજાના કુલ નવમલ્લવાંની વાર્તા છે, તેમાંના વળ ખવો અમોપ પ્રકટ કર્યા છે

વળ ખવન મુલ્ય-રૂ. ૨-૦-૦

પ્રયુમ્નચરિત્રમ્ ।

આ કાવ્ય રત્નચન્દ્ર ઉપાધ્યાયે રચેલ છે. શ્રી-રત્નચન્દ્ર પ્રસિદ્ધ શ્રીહીર્ણવિજયમૂરિકા સતતિમાંના એક પંડિત રત્ન છે. કાવ્ય ધણુ જ સરસ અને સરલ છે, તેમાં સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા કૃષ્ણના પુત્ર પ્રયુમ્નની રસમય વાર્તા વર્ણવવામાં આવેલ છે.

રૂ. ૨-૦-૦

ગૌતમ પુસ્તક સંગ્રહ કાર્યાલય.

પોસ્ટ સર્ચ જુદું } ટે. ભારત જૈન વિદ્યાલય, કાર્વે.
સમજુ } સન કૉલેજ રોડ, પૂના સિટી.

निवेदन.

एत मार्गशीर्ष मासमां ज्यारे आ संस्थानी स्थापना अने पत्रनी योजना संबंधीनु आवेदन पत्र प्रकट करवामां आवयुं हतुं. त्यारे वें त्रण मासमां प्रस्तुत अंक छपाई प्रकट थई शकशे एवी धारणा त्रामां आवी हती. अने तदनुसार फाल्गुन पूर्णिमा अथवा तो महावीर जयन्तिना प्रसंगे वाचकोना मां आ अंक पहींचाडवामी सूचना आपी हती. परंतु प्रेसनी अगवडना लीधे सूचित समय ऊपर एक थई शक्यो नथी. वर्तमानमां अनुभवानी छापखानासंबंधी कल्पनातीत कठिनताओ दृष्टिपात करतां तो आज वैशाख मासनी समाप्तिमां-पण वाचकोना हाथमां अमे आ अंक पही-
डवा जे समर्थ थया छीए तेथी वाचकांए आनन्द ज प्रकट करवो जोईए. कारण के, म्होंमांग्या चार्ज पाठ्या ज आपी देवा छतां पण, ज्यारे कोटलाए प्रेसोमांथी रखडी रखडीने लम्बाण पाळुं जेमनुं तेम अमारी पास आवयुं त्यारे तो आटली मुदते पण आ अंक छपाई प्रकट थई शकशे एवी अमने बिल्कुल आशा रही न हती. परंतु, जे प्रेसमांथी आ अंक मुद्रित थई प्रकट थाय छे तेना भला चालकांए जेम तम करी ने पण छेनटे आ काम करी आपवानी गाठवण करी अमारा परिश्रमने सफल कर्यो छे अने तेथी ज आटला विलंबे पण अमे रमिक वाचकोने आ निबन्धसंग्रहना वाचनना लाभ आपी शकवा समर्थ थया छीए.

आ अंक त्रैमासिकना नामे नहीं परंतु एक निबन्धसंग्रहना नामे प्रकट थाय छे तेंनु कारण ए छ के, त्रैमासिकरूपे प्रकट करवा माटे सगकार पास इंक्लेरेशन करावतुं पडे छे. हाल तुरतमां केटलांक कारणाने लीधे अमे ए भांजगटमां पडवा इच्छता न हावाथी. निबन्ध-संग्रहना नामे ज यथावसरे आवा अको प्रकट करता रहीशुं.

बीजो अक हवे चखतसर ज प्रकाशित थई जशे एवी आशा रखाय छे. ए अंकमां, कदंब नामे प्रसिद्ध एक तनि प्राचीन जैन राजवडनां केटलांक नाम्नपत्रो. मथुराना पुरातन शिलालेखो प्रो. वेबरने जनाममां प्रसिद्ध निबन्ध, डॉ. जेकांवीनी आचारंगमसूत्रनी प्रस्तावना, केटलीक ऐतिहासिक नौथो, तथा गच्छली पट्टावली विंगेर लेखो प्रकट थशे.

आ अंकना प्रकाशन दरम्यान, ज जे सद्गृहस्थोए संस्थाना लाईफमैबर थई प्रस्तुत कार्यमां उदार सहायता आपी छे तेमनां सुनामां धन्यवादार्थक अत्र प्रकट करवामा आवे छे.

र. १०० श्रीयुत केशराचंदजी भंडारी, इन्दौर.

र. १०० शाह बाबुलाल, नानचंद भगवानदास

र. १०० शाह अमृतलाल पण्डे भगवानदास मुंबई.

झवेरी, पूना.

र. १०० शाह गगलभाई हाथभाई, पूना.

र. १०० शाह मणिलाल केशवलाल, पूना.

र. १०० शाह खट्टाल गीरचंद कृष्णाजी पूना

र. १०० शाह धनजीभाई वग्नचंद साणव-

र. १०० शाह हरगोविंददास रामजी, मुंबई

वाला, हाल पूना

आ शिवाय, श्रीयुत मनसुखलाल रवजीभाई मेहता / मुंबई / ए छपाववा माटे १८ रीम काग-
जो पहींचाड्या छे अने आरा निवासी दाव कुमार देवेन्द्र प्रसादजीए पोताना खर्चे आ अंकमां आपलां
अशे दर्शनीय निशो तयार करी मोकल्यां छे. तेथी तेआं पण धन्यवादने पात्र छे.

तथा, आ समाजना संस्थापक अने पत्रना संपादक मुनिश्रीनी साहित्यसंवाच्यरूप प्रवृत्तिमां
ऊला दोढ वर्षेथी, दानधीर उदारान्मा शंठ परमानन्द दास रतनजी (निवासस्थान, यादकोपर, मुंबई)
तरफथा जे मुख्य सहायता मळ्या करे छे, तेथी तेमनुं पण, आ स्थळे, समाज तरफ थी अन्तःकरणपूर्व-
क अभिनन्दन करवु उचित गणाशे.

आशा छे के आवी ज रीते बीजा पण सद्गृहस्थो यथाशक्ति पोतानी उदारता वनाथी जैन
धर्मना आ गौरव प्रकाशक पुण्य कार्यमां सहायक थई स्वद्रव्यने सफल वनावशे.

निवेदक-

व्यवस्थापक, जैन सा. सं. समाज.

निर्मयन्थ प्रवचन ।

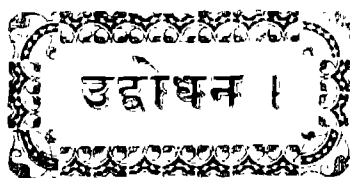
सुर्य मे आउसं तेणं भगवया एवमवखायं—‘इहमेगोसिं णा सण्णा भवइ, तं जहा-पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि। दाहिणाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, पच्चत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, उत्तराओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, उड्डाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, अहंदिसाओ वा आगओ अहमंसि, अण्णयरीओ वा दिसाओ अण्णदिसाओ वा आगओ अहमंसि। एवमेगोसिं णा णायं भवइ। अत्थि मे आया उववाइए, णत्थि मे आया उववाइए, के अहं आसी, के वा इओ जुओ इह पेच्चा भविरसामि।’

से जं पुण जाणेज्जा सह सम्मइयाए, परवागरणेणं, अण्णेसिं अंतिए वा सोच्चा; तं जहा-पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, जाव अण्णयरीओ दिसाओ अण्णदिसाओ वा आगओ अहमंसि। एवमेगोसिं णायं भवइ, अत्थि मे आया उववाइए। जो इमाओ दिसाओ अण्णदिसाओ वा अणुसंचरइ, सव्वाओ दिसाओ सव्वाओ अण्णदिसाओ जो अणुसंचरइ सोहं। से आयावादी, लोणावादी, कम्मावादी, किरियावादी।

[भ्रमण भगवान् श्रीमहावीर देवके शासनके मुख्य प्रवर्तक पंचम गणधर आर्य सुधर्मस्वामीनि अपने प्रधान शिष्य आर्य जम्हु अनगरसे कहा कि—]

‘हे आयुष्मन् मने [ज्ञातपुत्र निर्मयन्थ भगवान् महावीर देवके भुवसे सुना हे भगवानने डग प्रकार कहा हे कि] इस जगतमें किसी एक जीवात्माको यह जान नहीं होता है कि [मैं कौन सी दिशामें यहाँ पर आया हूँ, अर्थात्—] जैसे कि, पूर्व दिशामेंसे आया हूँ, या दक्षिण दिशामेंसे आया हूँ, पश्चिम दिशामेंसे आया हूँ, या उत्तर दिशामेंसे आया हूँ, ऊर्ध्व दिशामेंसे आया हूँ, या अधो दिशामेंसे आया हूँ, [वैसे ही] अन्य किसी दिशा या विदिशामेंसे आया हूँ। [इसी तरह] किसी एकको यह भी नहीं ज्ञात होता कि मेरा आत्मा पुनर्जन्मवाला है अथवा नहीं है? मैं कौन [?] यहाँसे मरकर मैं परजन्ममें कौन होऊँगा? ।’

‘जो पुनः [कोई एक जीवात्मा, अपनी सन्मतिसे या दूसरेके कथनसे, अथवा किसी अन्य-नीसरेके पाससे यह जान लेता है कि, मैं अनुक्त दिशामेंसे आया हूँ; अर्थात्—] जैसे कि मैं पूर्व दिशामेंसे आया हूँ या वर अन्य दिशा-विदिशामेंसे आया हूँ। [वैसे ही यह भी जान ले कि—] मेरा आत्मा पुनर्जन्मवाला है। जो इन दिशा विदिशाओंमें से आता जाता है [अर्थात् ऊपर बतलाई हुई] सर्व दिशा-विदिशाओंमेंसे आता जाता है वही मैं हूँ। भगवान् कहते हैं— ऐसा जो ज्ञाता है [वह आत्मवादी (आत्माको समझने वाला), लोकवादी (जगतको जानने वाला), कर्मवादी (कर्मके रहस्यको माननेवाला), और क्रियावादी (कर्तव्यको करनेवाला) कहलाता है ।’

भ्रमण भगवान् श्री महावीर तीर्थंकर प्ररूपित है। ज्ञातपुत्र निर्मयन्थ प्रभु महावीर देवका प्रत्येक ‘निर्मयन्थ प्रवचन’ का जो आदिम उद्धार, इस विचार ‘द्रव्य’ और ‘भाव’ दोनों नयोर्का उद्बोधन’ के अद्यभागमें हमने उद्धृत किया है वह अपेक्षामें युक्त हो कर प्रवर्तित है। उस अन-जैसे बाह्य दृष्टिसे इस प्रस्तुत प्रयत्नमें-पत्रक प्रका-कान्तवादी अहंनका प्रत्येक उद्धार व्यावहारिक और-गनमें-प्रारंभिक मंगलाचरण स्वरूप है; वैसेही आंतर-पागमार्थिक दोनों दृष्टियोंको साथ लेकर व्यवहृत-श्रष्टिसे, प्रयत्नगत मुख्य ध्येयकाभी पूर्ण उद्बोधक हुआ है। इसलिये उपर्युद्धत उद्धार भी व्यवहार और

परमार्थ-द्रव्य और भाव-दोनों भावोंसे उपलक्षित है। व्यवहारसे, जैसे कोई 'संज्ञा' याने चेतन्य हीन-मूढ़ात्मा यह नहीं जान सकता कि मैं कौन हूँ, कहाँ से आया हूँ, कहाँ जाऊँगा, ये सब दिग्वाइ देनेवाले लोग कौन हैं; मेरा क्या कर्तव्य-कर्म है और मैं क्या कर रहा हूँ; इत्यादि। इस प्रकारके विचार-विहीन आत्माका कोई अभ्युदय नहीं हो सकता; वह अपने जीवनको प्रतिमान नहीं बना सकता। ऐसा मनुष्य, मनुष्य स्वरूप हो कर भी पशु ही की कोटिमें गिरा जाता है। पशुके जीवनमें और ऐसे 'संज्ञा' हीन मनुष्यके जीवनमें कोई अंतर नहीं होता। ऐसा प्राणी अनात्मज्ञ, लोकव्यज्ञानभिज्ञ, कर्तव्य विचार विहीन और प्रवृत्ति-शून्य कहा जाता है। वैसे ही परमार्थ भावसे, जो आत्मा अध्यात्मभाव पदमूल्य और ऐहिक विषय-आसक्त है वह भी वारंवारिकमें 'संज्ञा' याने 'सम्यग्ज्ञान' हीन ही है। ऐसा पर-मार्थ-ज्ञानशून्य आत्मा भी (वह फिर चाहे व्यवहार में कितना ही बुद्धिमान, प्रयत्नशील, प्रयत्नपटु और सतत उद्योगी हो) यह नहीं विचार सकता कि, यथार्थमें मैं कौन हूँ, मैं आत्माका क्या स्वरूप हूँ, मैं किस लोकमें से यहां पर आया हूँ, मेरा पुनर्जन्म होता है या नहीं, मैं इस जन्मसे मर कर कहाँ जाऊँगा, इत्यादि। इस प्रकारके विचार-शून्य आत्मा का भी उद्धार नहीं हो सकता। उसको मोक्षमार्गकी प्राप्ति नहीं हो सकती; वह अंध पुरुषकी तरह अज्ञान मार्गमें डूबर उधर भटकता फिरता है—संसार परिभ्रमण करता रहता है। उसको इच्छित स्थानकी प्राप्ति नहीं हो सकती और सिद्ध-स्वरूप नहीं बन सकता।

जो आत्मा अध्यात्मस्वरूपका जिज्ञासु है, अपने आंतरिक गमनागमनका विचार करता रहता है, आत्माके यथार्थ स्वरूपको समझनेके लिये प्रयत्न करता रहता है, वही अपना उद्धार कर सकता है। वैसे जिज्ञासु अतएव विचारवान मनुष्यको सम्यग्मार्ग मिल सकता है और उसके द्वारा वह इच्छित स्थानको प्राप्त कर सकता है। वह जन्म-मरण के बन्धनसे मुक्त हो कर सिद्ध-बुद्ध बन सकता है। निरर्थक तीर्थंकर ऐसे आत्मिक विचार करनेवाले पुरुष ही को 'आत्मवादी'-आत्मज्ञ कहते हैं। उनके

मतसे, जो आत्मा 'आत्मवादी' याने अपने स्वरूपको जान सकता है वही 'लोकवादी' अर्थात् जगत्के सत्य स्वरूपको जाननेवाला होता है। क्यों कि जो अपने आंतर स्वरूपको नहीं जान सकता वह बाह्य स्वरूपको भी नहीं जान सकता। यह आंतर-बाह्य ज्ञान परस्पर सापेक्ष है। इसीलिये भगवान्ने आगे चलकर यह कहा है कि—

जे अज्झन्थं जाणइ, से वहिया जाणइ,

जे वहिया जाणइ, से अज्झन्थं जाणइ ।

आचा ज्ञानसूत्र १-७ ।

जो इसप्रकार लोकवादी होता है वही 'कर्मवादी' अर्थात् कर्मकी विचित्र शक्तियोंका—जगत्के कार्य कारण-भावका—ज्ञाता हो सकता है; और इसी तरह कर्मवादी बनने पर फिर वह 'क्रियावादी' अर्थात् सम्यक् और असम्यक् प्रवृत्ति (कर्तव्याकर्तव्य) का स्वरूप और रहस्य समझनेवाला बन सकता है। क्रियावादी आत्मा आत्म-हितकर प्रवृत्तिका आचरण का अंतमें कर्मसे मुक्त हो कर अमरत्व प्राप्त कर सकता है। प्रभु महाश्वर उपदिष्ट मोक्षमार्गका यही यथार्थ क्रम है। मोक्षशास्त्रके प्रणता महर्षिने जो

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।

इस प्रकार मोक्षमार्ग बतलाया है वह भी इसी क्रमको लक्ष्य कर है।

आत्मतत्त्वका साक्षात्कार होना—अपने स्वरूप की प्रतीति होना—सम्यग्दर्शन है। इसीका नाम आत्म-श्रद्धा भी है। जिसको ऐसा साक्षात्कार—एसी प्रतीति-आत्मश्रद्धा होती है वही आत्मवादी कहलाता है। सम्यग्दर्शन प्राप्त आत्माहीको सम्यग्ज्ञानकी प्राप्ति हो सकती है। जिसको यह दिव्य दर्शन हो जाता है, जो अपनी आत्मश्रद्धामें लीन हो जाता है, उसको फिर सर्व चराचर जगत्का ज्ञान हो जाता है। इसीलिये यह कहा जाता है कि—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् ।

दूसरे शब्दोंमें कहें तो जिसने एक (आत्मा) को जान लिया उसने सब (जगत्) को जान लिया—

जे एगं जाणइ, से सब्बं जाणइ ।

इस प्रकारका सम्यग्ज्ञानवान ही 'लोकवादी'

और 'कर्मवादी' कहा जाता है। ऐसा ही ज्ञानी सदाचारी—अर्थात् सम्यक चारित्रिका पालन करने वाला—होता है। सम्यग्दर्शनी और सम्यग्ज्ञानीका जो आचरण वही सम्यक् चारित्र है। ऐसे ही सम्यक् चारित्री को कियावादी कहते हैं।

एवं सम्यग् दर्शन, ज्ञान और चारित्रवान् अथवा आत्मवादी, लोकवादी, कर्मवादी, और कियावादी आत्मा ही इस जन्ममरणरूप तांतासे बनी हुई जगज्जाल स्वरूप जालसे छुटकारा पाकर मुक्त बन सकता है। वही आत्मा अजर, अमर, और अचल स्वरूपको प्राप्त कर सकता है—सच्चिदानन्द-पूर्ण बन सकता है।

* * *

जिस तरह निर्ग्रन्थ मुनीश्वरका यह प्रवचन परमार्थ-पारलौकिक रहस्यका उद्घोषक है, वैसे व्यावहारिक-इहलोक रहस्यका भी उद्घोषक है। इस प्रवचनमें कहा गई बातें जैसे आत्माके आंतर स्वरूपका विकास-क्रम प्रकट करती हैं, वैसे इस जगतक मनुष्य, समाज और देशकी व्यावहारिक दशाका भी विकास-क्रम जतलती हैं।

जो कोई मनुष्य, समाज और राष्ट्र 'सज्जा' (चैतन्य) हीन हो कर अपने गतागत यान् भूत-भविष्यका विचार नहीं करता, वह यह नहीं जान सकता कि मेरा भूतकाल कैसा था, वर्तमानमें क्या हालत है और भविष्यमें कैसी दशा होगी। उसे यह नहीं मालूम हो सकता कि वह किस दशामें समुत्थित हुआ है, किस दशामें विद्यमान है और किस दशामें जा कर लौट होगा। इस प्रकारका 'सज्जा'—शून्य मनुष्य, समाज और राष्ट्र भगवान् के मतसे अनात्मवादी है—अपनी हालतको न जानने वाला अज्ञान है। ऐसे अज्ञान मनुष्य, समाज या राष्ट्रको जगत (लोक) की स्थितिका कुछ भी ज्ञान नहीं हो सकता और उसे कर्तव्य-कर्तव्य (कर्म) का भी कुछ भान नहीं होता। इस तरह वह मनुष्य आदि फिर अन्तमें क्रियाशून्य-उद्यमहीन हो जाता है। वह अक्रियावादी बन जाता है। कर्तव्यशून्य मनुष्य कभी उन्नति नहीं प्राप्त कर सकता। उसकी क्रमशः अवनति ही होती जाती है; और अन्तमें नष्ट दशाको प्राप्त होता है।

इसके विपरीत जो मनुष्य, समाज और राष्ट्र 'सज्जा' याने चैतन्यवाला है और जो अपनी पूर्वापर दशाका विचार करता रहता है—भूत, भविष्य और वर्तमान अवस्थाको सांचे करता है—वह आत्मदर्शी (आत्मवादी) कहलाता है। ऐसे आत्मदर्शी मनुष्य आदिको जगतकी परिस्थितिका ठीक ठीक ज्ञान मिलता रहता है और कर्तव्यकर्मका भी उसे पूरा हाल मालूम होता रहता है। निर्ग्रन्थ प्रभु उसको लोकवादी और कर्मवादी कहते हैं। इस प्रकारके विचारवान् और ज्ञानवान् मनुष्य आदि अपनी उन्नतिके लिये क्रियाशील बनता है। क्रियाशील मनुष्य ही इच्छित सुख प्राप्त कर सकता है और दुःखोंसे मुक्त हो सकता है इसीलिये जैनधर्मका यह मुद्रालेख है कि—

ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः ।

ज्ञान और क्रिया (चारित्र-आचरण) अर्थात् ज्ञानयोग और कर्मयोग इन दोनोंके संयुक्त सामर्थ्यसे मोक्ष मिलता है।

* * *

भगवान् महावीर देवके प्रवचनका यह व्यावहारिक रहस्य जगतके प्रत्येक व्यक्ति, समाज, राष्ट्र और धर्मके लिये विचारणीय है। जैनधर्मका तो यह स्वकीय आधिष्ठातृ सिद्धान्त है, इसलिये उसमें अनुयायी व्यक्ति और समाजका तो आदेश ही इसकी विचारणा करनी चाहिए। जैन तत्त्वज्ञानके कथनानुसार कालका स्वरूप पदार्थमात्रके स्वरूपमें परिवर्तन करनेका है। प्रत्येक वस्तुमें, कालके प्रभावसे प्रतिक्षण रूपान्तर होता रहता है। इस नियमानुसार, व्यावहारिक दृष्टिसे विचार किया जाय तो व्यक्ति, समाज, राष्ट्र और धर्मके स्वरूपमें भी सदैव परिवर्तन-रूपान्तर हुआ ही करता है। जैनधर्म और जैन समाज भी इसी सनातन नियमके म्याधीन हैं। रूपान्तर या परिवर्तन जो होता रहता है वह अच्छा ही होता रहता है या बुरा ही होता रहता है; ऐसा कोई विशिष्ट नियम इस जगतमें नहीं देखा जाता। कभी अच्छेका रूपान्तर बुरेके रूपमें होता है; कभी बुरे का भले के रूपमें। कभी तदवस्थ याने जैसा का वैसा ही होता है। परिवर्तनके अच्छे-बुरेका आधार देश, काल, मनुष्योंका आचार,

व्यवहार, इत्यादि अनेक कारणोंके ऊपर निर्भर है। जो व्यक्ति आदि 'सज्ञी' याने विचारवान् है वह तो इस, देश-काल-कृत परिवर्तनकी दशाओंका निरंतर विचार किया करता है और समयानुसार उचित प्रवृत्ति कर उन्नत होनेकी-प्रगति करनेकी-चेष्टा करता रहता है। इतिहास-शास्त्रका आविष्कार और अध्ययन-अध्यापन इसी लक्ष्यको लेकर प्रवर्तित हुआ है। इस शास्त्रके द्वारा जगत्के धर्म, समाज और राष्ट्रोंका भूतकालीन स्वरूप ज्ञात हो सकता है और उससे वर्तमानिक दशाकी तुलना कर भविष्यद् दशाका अनुमान किया जा सकता है। इतिहासके अध्ययनसे प्रत्येक समाज, धर्म और राष्ट्र अपनी उन्नति-अवनतिकी विचार कर सकता है और उसके कार्य-कारण-भावकी जान सकता है। इसीलिये जगत्का प्रत्येक सभ्य और शिक्षित जन-समूह अपने अपने इतिहासके अन्वेषण और अध्ययनमें विशेष रूप से प्रवर्तित है। भारतवर्षमें भी अब इस विषयकी ओर शिक्षित मनुष्योंका लक्ष्य खींचा जा रहा है और दिन-प्रतिदिन इस विषयकी गवेषणा करनेवाले विद्वान् संख्यामें बढ़ते जाते हैं।

आज तक जो कुछ भारतवर्षके भूतकालके विषयमें लिखा हुआ है वह पश्चिमीय विद्वानोंहीके परिश्रमका फल है। इन विद्वानों लेखकोंका एक तो ध्येय ही जुदा था और दूसरी बात यह है कि उन्हाने प्राचीन भारतका अवलोकन, वर्तमान भारतकी अवनत-दशाको आदर्श मानकर किया। इसीलिये उनके लेखोंमें और विचारोंमें सत्यकी अपेक्षा संकुचितता अधिक है। सिवाय, उन्होंने भारतके इतिहासका आरंभ वहींसे माना है जहांसे उसके पतनकी शुरुआत हुई है। वास्तविकमें आर्य-वर्तकी उन्नत अवस्था का इतिहास अभी तक अंधकार ही में विलुप्त है। इसके उद्धारके प्रयत्न अब कहीं कहीं होने लगे हैं।

जैन धर्म भारतवर्षका एक प्रधान धर्म है। इस लिये समुच्चय भारतके इतिहासमें इसका भी बहुत बड़ा हिस्सा है। अतः इसके स्वतंत्र इतिहासके अन्वेषणकी भी उतनी ही आवश्यकता है, जितनी वैदिक और बौद्ध धर्मके इतिहासकी है। जैन धर्मके इतिहासान्वेषणके बिना भारतका इतिहास बहुत अंशमें अपूर्ण ही रहेगा।

जैन इतिहासके अन्वेषणके लिये मुख्य क्षेत्र दो हैं—एक साहित्य और दूसरा स्थापत्य। जैन साहित्य प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, कानडी, तामिल, तेलुगु, गुजराती, हिन्दी आदि जैसी भारतकी प्राचीन-अवोचीन सबही प्रधान प्रधान भाषाओंमें व्याप्त है। इसी तरह जैन स्थापत्य भी पंजाब, बंगाल, उड़ीसा, मद्रास, हैदराबाद, वन्हाड, कर्नाटक, मध्यभारत, युक्त प्रांत, मवाड, मारवाड, मालवा, गुजरात, सिंध, कच्छ इत्यादि भारतके सब देशों और प्रदेशोंमें उपलब्ध है। इस प्रकार भारतवर्षीय बहुभाषा-व्यापी जैन साहित्य और बहु-प्रदेश-व्यापी जैन स्थापत्यको देखते हुए, इस बातका सहज अनुमान हो सकता है कि भूतकालमें जैन धर्मका भारत वर्ष में कितना प्रभाव रहा होगा और उसका इतिहास कितना उज्ज्वल होगा। यह हर्षकी बात है कि, भारत सरकारके पुरातत्त्व-विभागके द्वारा ब्राह्मण और बौद्ध स्थापत्यके साथ साथ जैन स्थापत्यका भी अन्वेषण-संरक्षणोदि होता रहता है, और उक्त विभागके विवरणात्मक-पुस्तकों (रिपोर्टों) में तत्संबंधी ऐतिहासिक पर्यालोचन भी यथा समय प्रकट होता रहता है। इस प्रकार कितने एक अंशमें जैन स्थापत्यके उद्धारका तो उद्घाटन हो रहा है; परन्तु, जैन साहित्यके बारेमें अभीतक कोई ऐसी महत्त्ववाली प्रवृत्तिका प्रारंभ कहीं नहीं हुआ है।

उन्नीसवीं शताब्दीके उत्तरार्द्धमें कितने एक विद्या-विलासी और निष्पक्ष-अभ्यासी जर्मन विद्वानोंने जैन साहित्यका कितनाक संशोधन-पर्यालोचन किया था, और उसके कारण जैन धर्मके विषयमें जो कितनीक भ्रान्तियां, कुछ पाश्चात्य और उनके अन्ध भक्त एतद्देशीय विद्वानोंके बीचमें फैली हुई थीं, वे कई अंशोंमें निकल गईं। परन्तु, जैन समाजकी अज्ञानता और अकर्मण्यताके कारण न तो उन विद्वानोंको कुछ अपने कार्यमें उत्तेजक आश्वासन ही मिला और न प्राचीन और प्रतिष्ठित पुस्तकादि साधन ही मिले। इस लिये जैन साहित्यके विषयमें अभीतक विद्वानोंक न कोई भी महत्त्व-दर्शक विचार ही प्रकट हुए हैं और न कोई जैन साहित्यके जिज्ञासु ही दिखाई देते हैं। संकड़ों ही विद्वानोंको तो अभीतक जैन साहित्य कितना और कैसा है इसकी कल्पना मात्र भी नहीं है।

भारतके भाग्याकाशमें अब सौभाग्यके सूर्यका उदय होने लगा है और हजारों वर्षोंसे छाई हुई जड़ता (अंधकार) का नाश होने जा रहा है। भारतके संकड़ों ही संपूत आलस्यका त्याग कर कार्यक्षेत्रमें ऊठ खड़े हुए हैं और भावी अभ्युदयके साथ भूत-कालीन गौरवके उद्घाटनमें भी कई दत्तचित्त हो रहे हैं। अनेक सज्जन भारतीय इतिहास और साहित्यके क्षेत्रमें उत्साहपूर्वक कार्य करने लगे हैं और इनमेंसे कोई कोई विद्वान् जैन साहित्यका परिचय प्राप्त करने के लिये भी उत्सुकता दिखाने लगे हैं।

इधर, जैन समाज भी कुछ कुछ जागृत हो रहा है और अपने साहित्यके संरक्षण और प्रकाशनकी तरफ लक्ष्य लगा रहा है। यद्यपि यह हर्षकी बात है; परंतु, जिनके नेतृत्वमें यह कार्य हो रहा है, उनमें एक तो विचार-संकुचितताकी मात्रा अधिक है और दूसरी बात यह है कि जैन के सिवाय बाहरके जगत्-का उन्हें किंचित् भी परिचय नहीं है—अथवा बहुत ही कम है। इसलिये वर्तमान में जो कुछ साहित्य जैसे-वैसे छपकर प्रकट भी हो रहा है—और परिमाणमें वह है भी बहुत कुछ—तो भी अन्य विद्वानोंको उसका दर्शनमात्र भी नहीं होने पाता है। और इस प्रकार विद्वानोंके लिये जैन साहित्यके परिचय करनेका द्वार अभी तक बिलकुल बन्ध ही सा है। ऐसी स्थिति होनेसे, अब ऐसे एक साधनकी बहुत आवश्यकता है कि, जिसके द्वारा जैन साहित्यका, जिज्ञासु विद्वानोंको यथेष्ट परिचय मिलने के साथ विस्तृत स्वरूपभी मालूम होता रहे; और जैन विद्वानोंको जगत के अन्यान्य विद्वानोंके विचार, परिश्रम, अभ्यासादिकके साथ कतव्य की दिशाका उपयुक्त ज्ञान भी मिलता रहे। इसी आवश्यकताकी किञ्चित् पूर्तिक लिये इस 'जैन साहित्य संशोधक' का जन्म दिया गया है।

आशा है, कि विज्ञ लेखक और पाठकगण इस साहित्य, समाज और अंशतः देश-स्वाके पवित्र कार्यमें सहभागी बन कर सबही यथाशक्ति अपने अपने योग्य कर्तव्यका पालन करग। तथास्तु।

सिद्धसेन दिवाकर

और

स्वामी समन्तभद्र।

जैनधर्मके प्रमाणशास्त्रके मूल प्रतिष्ठापक आचार्य सिद्धसेन दिवाकर, और आतकी मीमांसा-द्वारा स्याद्वाद (अनेकान्तवाद) का समर्थन करनेवाले स्वामी समन्तभद्र,—दोनों जैनधर्मके महान् प्रभावक और समर्थ संरक्षक महात्मा हैं। इन दोनों महापुरुषोंकी कृतियोंके देखनेसे, इनके स्वभाव और प्रभावमें एक सविशेष समानता प्रतीत होती है। दोनोंहीनि परमात्मा महावीरके सूक्ष्म सिद्धान्तोंका उत्तम स्थिरीकरण किया और भविष्यमें होनेवाले प्रतिक्रियोंके कर्कश तर्कप्रहारसे जैनदर्शनको अक्षुण्ण रखनेके लिये अमाध-शक्तिशाली प्रमाण-शास्त्रका सुदृढ़ संकलन किया।

इन्हीं दोनों महावादियों द्वारा सुप्रतिष्ठित जैनतर्ककी मूल भित्तियों पर मल्लवर्दी, अजितयज्ञा, हरिभद्र, अकलंक, विद्यानन्द, माणिक्यनन्दि, प्रभाचन्द्र, अमृतचन्द्र, अनन्तवीर्य, अभयदेव, शान्तिमूर्ति, जिनेश्वर, वार्दी देवसूरि, हेमचन्द्रसूरि, मल्लिषेण, गुणरत्न, धर्मभूषण और यशोविजय आदि समर्थ जैन नैयायिकोंने बड़े बड़े तर्कग्रन्थोंके विशाल और दुर्गम दुर्गोंका निर्माण कर जैनधर्मके तात्त्विक साम्राज्यको इतर वार्दीरूप परचक्रके लिये अंजय बनाया है।

हमें अभी तक यह पूर्णतया निश्चित ज्ञात नहीं हुआ है कि ये दोनों महापुरुष कब और किस संप्रदाय में हुए हैं, परंतु पूर्वपरंपरासे जो मान्यता चली आ रही है उसके आशयानुसार यह कह सकते हैं कि सिद्धसेन दिवाकर तो श्वेताम्बर-संप्रदायमें, विक्रमराजाके समयमें, और स्वामी समन्तभद्र दिगम्बर-संप्रदायमें, विक्रमकी दूसरी शताब्दीमें हुए हैं।

→ सिद्धसेन दिवाकर। ←

दन्तकथाके कथनानुसार सिद्धसेन विक्रमराजाके—जिसके नामसे भारतवर्षका सुप्रसिद्ध सर्वत्र चलता है—गुरु थे। ऐतिहासिकोंने भी इस कथनमें कुछ तथ्य स्वीकार किया है और 'ज्योतिर्विदाभरण' के

‘धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
बतालभट्टघटस्पर्परकालिदासाः ।

ख्यातो बराहमिहिरो नृपतः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इस श्लोकमें क्षपणक नामसे जिस व्यक्तिको विक्रमराजाकी सभाके नौ रत्नोंमेंसे एक रत्न बतलाया है वह सिद्धसेन दिवाकर ही होना चाहिए, ऐसा अनुमान किया गया है । यहाँ पर हमें इस कथनकी ऐतिहासिक सत्यासत्यताका विचार नहीं करना है, इसलिये इस विषयमें हम अपना कुछ भी अभिप्राय प्रकट करना नहीं चाहते । हमारे इस लेखका उद्देश्य केवल सिद्धसेन और समन्तभद्रकी परस्पर कुछ तुलना और उनके सामर्थ्यके बारेमें किञ्चित् वक्तव्य प्रकट करना है ।

उपलब्ध जैनवाङ्मयका सूक्ष्मता के साथ निरीक्षण करनेसे पता लगता है कि सिद्धसेनसे पहले जैनदर्शनमें तर्कशास्त्रविषयक कोई स्वतंत्र सिद्धान्त प्रचलित नहीं था । उनके पूर्वमें प्रमाण-शास्त्रविषयक बातें केवल आगम-ग्रन्थोंहीमें, अस्पष्ट रूपसे संकलित थीं, और उस समयतक उन बातोंका कुछ अधिक प्रयोजन भी नहीं था । सिद्धसेनसूरिके पहलेका जमाना तर्क-प्रधान नहीं था किन्तु आगम-प्रधान था । आप्त-पुरुषका कथन मात्र ही तबतक सर्वथा शिरोधार्य समझा जाता था । जैनधर्मके सहचर ब्राह्मण और बौद्धधर्मकी भी यही अवस्था थी । परन्तु महर्षि गौतमके ‘न्यायसूत्र’ के संकलनके बाद धीरे धीरे तर्कका जोर बढ़ने लगा और जुदा जुदा दर्शनोंके विचारोंका समर्थन करनेके लिये स्वतंत्र सिद्धान्तोंकी रचना होने लगी । लगभग उसी समयमें भगवान् गौतमबुद्धका साम्यवाद और मध्यममार्ग ब्राह्मणोंके कर्मजालसे संव्रस्त हुए साधारण लोगोंमें अधिक आदर पाते लगा था और थोड़ेही समयमें उसने सम्राट्के सिंहासन तकका भी अपना अनुयायी बना लेनेकी महत्ता प्राप्त कर ली थी ।

इस प्रकार बौद्धधर्मके बढ़ते जाते प्रभावका देखकर कुछ मनस्वी ब्राह्मणोंने बुद्धदेवके सरल और

सीधे साधे वचनोंकी युक्तिशून्य और प्राकृतजनप्रिय मात्र बतलानेके उद्योगका आरंभ किया । महर्षि गौतम उन्हीं मनस्वी ब्राह्मणोंके नेता थे । बुद्धिमान भिक्षुओं (बौद्धश्रमणों) को जब इस उद्योगके रहस्यका पता लग गया तब उन्होंने भी अपने आपके नामधारी गौतममुनिके तर्कजालके फंसे न फँसनेकी सावधानीका रास्ता ढूँढना शुरू किया । केवल लोकहितकी दृष्टिसे, प्रचलित लोकभाषामें, आबाल-गोपालको बांध करनेके लिये रचे गये पाली पिटकोंके पारायणसे भिक्षुकगणको जब, ताकिक ब्राह्मणोंके तर्कप्रपञ्चका समाधान करनेमें समर्थ होते न देखा तब, आर्य नागार्जुन नामक प्रतिभाशाली महाश्रमणने शून्यवादकी स्थापनाके लिये गृह विचार-गर्भित मध्यमावतारका प्रणयन किया । जिस तर्क-पद्धतिसे ब्राह्मण विद्वान् श्रमणोंके सरल विचारोंपर कठिन कटाक्ष किया करते थे, श्रमण विद्वान् भी अब उसी पद्धतिसे अपने ‘मायावाद’ के अदृश्य बाण ब्राह्मणोंके ऊपर चलाने लगे । इस प्रकार ब्राह्मण और बौद्ध विद्वानोंमें तर्कशास्त्रीय युद्ध बढ़ता गया, और शनैः शनैः श्रमणसमूह इस विषय में अधिकाधिक उन्नति प्राप्त करता गया । उसमें आचार्य दिग्भाग आदि बड़े बड़े न्यायवित् श्रमण उत्पन्न हुए और उन्होंने शाक्यसूनु भगवान् बुद्धके प्राकृतजनप्रिय सरल सिद्धान्तोंको विद्वानोंके लिये भी साधारणतः दुर्गम तथा गूढ़ बना दिया और उनकी गुत्थी सुलझानेके लिये अपने प्रतिपक्षियोंको चिरकाल तक विवश किया ।

ब्राह्मणों और श्रमणोंके बीचमें होनेवाले इस वाग्युद्धकी शब्दध्वनि निर्जनदनोंमें घूमनेवाले जैन निर्घन्थोंके कानोंतक भी जा पहुँची । ध्यानमग्न निर्घन्थ इस ध्वनिके मतलबको समझनेका प्रयत्न कर ही रहे थे कि इतनेमें स्वयं ज्ञातपुत्र भगवान् महावीरके ‘मोक्षमार्ग’ का उपहास सूचित करनेवाले शब्द भी उन्हें अस्फुट रीतिसे सुनाई देने लगे । इस स्थितिका विचार कर, द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावके ज्ञाता ‘क्षपणक’ (जैन श्रमण या निर्घन्थ) भी अपनी ‘शासनरक्षा’ का उपाय सोचने लगे । बौद्ध श्रमण ‘शून्यवाद’ के सिद्धान्तको जिस तर्कपद्धति द्वारा प्रबल और व्यवस्थित बनाते हुए बुद्धदेवके शासनको स्थिर

— देखा, डॉ० सतीशचन्द्र त्रिपाठ्यलिखित ‘न्याय-वतार’ की भूमिका तथा ‘मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्रका इतिहास’ ।

बनाते जा रहे थे, उसी पद्धतिका आश्रय ले कर निर्ग्रन्थ क्षपणकोंने भी 'स्याद्वाद' के सिद्धान्तको समर्थ और सुस्थित बनाकर महावीरदेवके शासनको अचल बनानेका निश्चय किया। उन्होंने सोचा कि पाली पिटकोंके पारायण मात्रसे जिस प्रकार बौद्ध भ्रमण अपने शासनका संरक्षण करनेमें समर्थ नहीं हुए, उसी प्रकार प्राकृत आगमोंके प्रवचन मात्रसे जैन निर्ग्रन्थोंका 'मोक्षमार्ग' भी अब निर्भय नहीं रह सकता। इस लिये तर्कप्रधान प्रकरणग्रंथोंका प्रणयन करना अत्यावश्यक है।

इन्हीं निर्ग्रन्थोंमेंसे, सबसे प्रथम आचार्य उमास्वाति (मी) ने तत्त्वार्थाधिगम सूत्रकी रचना कर समग्र जैनतत्त्वोंको एकत्र संगृहीत किया। अपने जीवनमें वे इस कार्यको पूर्ण करके पिछले प्रतिभाशाली क्षपणकोंके लिये ऐसी सूचना कर गये कि इन संगृहीत जैनतत्त्वोंके अर्थ प्रमाण और नयके द्वारा निश्चित करने चाहिएँ (—प्रमाण नयैरधिगमः)। 'मोक्षशास्त्र' के रचयिता महर्षिकी इस अर्थपूर्ण सूचनाके महत्त्वको समझ कर जिन पिछले महामति क्षपणकोंने इस दिशामें प्रयत्न करना शुरू किया और प्रमाण और नयकी व्यवस्था करनेके लिये नवीन शास्त्ररचना करनी शुरू की, सिद्धसेन दिवाकर उन्हीं सबके प्रधान अग्रणी हैं। उन्होंने ही सबसे पहले 'न्यायावतार' नामक तर्कप्रकरणकी रचना कर 'जैन प्रमाण' का पाया स्थिर किया और 'सम्प्रतिप्रकरण' नामक महातर्कग्रन्थका प्रणयन कर 'नयवाद' का मूल दृढ़ किया।

सिद्धसेन दिवाकरकी कृतियोंके अवलोकनसे मालूम पड़ता है कि ये बड़े स्पष्टभाषी और स्वतंत्र विचारके उपासक थे। प्रकृतिसे वे बड़े तेजस्वी थे और प्रतिभासे 'श्रुतकेवली' थे। उनकी कृतियोंमें जो स्वतंत्र विचारकी झलक दिखाई दे रही है वह अन्य किसीकी भी कृतिमें नहीं। साक्षात् उनके ग्रन्थोंके देखनेसे, तथा पिछले ग्रंथकारोंने उनके विषयमें जो उल्लेख किये हैं उनके पढ़नेसे, ज्ञात होता है, कि जैनधर्मके कितने एक परंपरागत विचारोंसे सिद्धसेनके विचार भिन्नत्व रखते थे। पूर्वकालीन तथा समकालीन अन्यान्य जैन विद्वानोंके विचारोंमें और सिद्धसेनसूरिके विचारोंमें परस्पर बहुत कुछ उल्लेख-योग्य मतभेद था। दिवा-

करजी साक्षात् जैनसूत्रोंके-जैनआगमोंके-कथनका भी अपनी तर्कबुद्धिकी कसौटीपर कसकर तदनुकूल उसका अर्थ किया करते थे। केवल पूर्वपरंपरासे चले आने अथवा पूर्वाचार्योंको स्वीकृत होनेहीके कारण वे किसी सिद्धान्तका शिरोधार्य नहीं कर लेते थे। युक्तियुक्त बातहीका वे स्वीकार किया करते थे, चाहे वह पूर्वाचार्योंको सम्मत हो या न हो।

जिस तरह वर्तमानमें बहुधा देखा जाता है कि कोई भी स्वतंत्र विचारक किसी भी पूर्वपरंपरासे चली आती हुई बातमें कुछ 'ननु नच' करता है, या उसके प्रतिकूल कुछ अर्थ या अभिप्राय प्रदर्शित करता है, तो श्रुत बहुतसे गतानुगतिक और लकीरके फकीर बने हुए पण्डितमन्य महाशय एकदम चिल्ला उठते हैं कि, 'यह बात तो शास्त्रविरुद्ध है, यह अभिप्राय तो परंपरा-प्रचलित अभिप्रायसे प्रतिकूल है।' उसीतरह शायद दिवाकरजीके जमानेमें भी चलता रहा होगा। उनके कितने ही उद्गारोंसे मालूम पड़ता है कि जब कभी वे कोई पूर्वपरंपरासे अथवा पूर्वाचार्योंके मतसे भिन्नार्थक विचार प्रदर्शित करते होंगे तब बहुतसे पुराणप्रिय पण्डित उनके नवीन विचारका प्रतिषेध करते हुए यही दलील देते होंगे कि— "महाराज, आपके विचार तो पूर्वाचार्योंके विचारसे विरुद्ध जाते हैं; क्या आप पूर्वपुरुषोंसे अधिक ज्ञानवान हैं, जो उनके कथनमें गंका उपस्थित करते हैं? क्या आपके जैसी शंका उनका नहीं करनी आती थी?" इत्यादि। ऐसे ही 'श्रुतरूढगौरव' प्रिय पण्डितोंका मुख मुद्रित करने के लिये दिवाकरजीने एक द्वात्रिंश का—में बड़ी ही मार्मिकताके साथ अपने हृदयका जोश प्रकट करते हुए निम्न श्लोक कहा है—

— बर्नास पथोंका जो एक प्रकरण होता है उसमें द्वात्रिंशिका कहते हैं। कहा जाता है कि सिद्धसेन दिवाकरने ३२-३२ पथोंवाली ऐसी ३२ द्वात्रिंशिकायें बनाई थीं। प्रसिद्ध ग्रंथ 'न्यायावतार' भी इन्हीं द्वात्रिंशद्व-द्वात्रिंशिकाओंमेंसे एक द्वात्रिंशिकारूप है। वर्तमानमें ये सब ३२ ही द्वात्रिंशिकायें उपलब्ध नहीं होतीं। 'न्यायावतार' सहित कुल २१ द्वात्रिंशिकायें ही मिलती हैं। भावनगरकी 'जैनधर्मप्रसारक सभा' ने 'सिद्धसेन ग्रंथमाला' के नामसे इन द्वात्रिंशिकाओं और 'सम्प्रतिप्रकरण'को मूल रूपमें उपादा कर प्रकट कर दिया है। सिद्धसेनसूरिकी ये द्वात्रिंशिकायें बहुत ही गूढ़ और गभीरार्थक हैं। इनको ऊपर ऊपरसे हमने कई

जनाऽयमन्यस्या ततः पुरातनः
पुरातनैरेव समा भविष्यति ।
पुरातनैष्वन्यतवस्थितेषु
कः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत ॥

इसका भावार्थ यह है । दिवाकरजी पुरातन-प्रियों को उद्दिष्ट करके कहते हैं कि, पुरातन पुरातन क्या प्रकार करते हो, यह (मैं) जन भी मर्ने बाद, कुछ काल अनन्तर पुरातन हो जायगा और फिर अन्य पुरातनोंहीके समान इसकी भी गणना होने लगेगी ।

आप पढ़कर देखा परन्तु सचका आशय स्पष्ट रीतिसे बहुत कम समझमें आता है । अक्सर तो इस बातका है कि तैत्तिरीयमें हमारा ही बड़े बड़े संस्कार और टीकाकार हो गये हैं, परन्तु किसीने भी इन द्वाविंशिकाओंका अर्थ समझनेके लिये शब्दार्थसात प्रकाशका ज्ञानका भी लिखा हो ऐसा जान मना होता । इसका कारण हमारी समझमें नहीं आता । इन द्वाविंशिकाओंमें अविद्यता और कर्माका महत्ताया भयानक करते हैं, तब तो यह विचार आता है कि इनके ऊपर अनेक वार्तिक और बड़े बड़े व्याख्यान लिखे जाते चाहिये थे । और 'न्यायचिन्ता' के ऊपर ऐसे अनेक वार्तिक और व्याख्यान लिखे भी गये हैं । फिर नहीं मालूम, क्यों इन सबके लिये ऐसा नहीं किया गया । शायद आतिशयोक्ति होनेकी कारण इनका महत्त्व प्रकट करनेके लिये किसीकी हिम्मत न चली हो । योग्य और बहुश्रुत विद्वानोंके प्रति हमारा निवेदन है कि वे इनका अर्थ स्पष्ट करनेके लिये साधु परिश्रम करें । इन कृतियोंमें बहुत ही अर्थ विचार भरे हुए हैं । हमारे चिन्ता में जनसाहित्य भरमें ऐसी अन्य आर्य कृतियाँ नहीं हैं ।

गुरुसिद्ध आचार्य हेमचन्द्रने 'अन्ययोगव्यवच्छेद' और 'अयोगव्यवच्छेद' नामकी दो द्वाविंशिकाएँ बनाई हैं । जिनमेंसे एकके ऊपर मल्लिषणस्मिने 'भ्याह्वामन्त्ररी' नामक विद्वत्प्रिय इन्म व्याख्या लिखी है । वे इन्हींकी अनुकरण हैं । स्वयं हेमचन्द्रस्मिने अपनी प्रथम द्वाविंशिकाके प्रारम्भमें सिद्धमेनसृष्टिकी कृतियोंका महत्त्व बतलाते हुए लिखा है कि—

‘क सिद्धमेनस्मृतयो महार्था

अशिक्षितालापकला क चपा ।’

अर्थात्—सिद्धमेनसृष्टिकी बनाई हुई महान् अर्थवाली स्मृतियाँ कहीं और अशिक्षित मनुष्यके आलाप जैसी भी यह रचना कही । इसी कथनमें जान हो जायगा कि सिद्धमेनसृष्टिकी ये स्मृतियाँ कैसी महत्त्ववाली हैं । इन बहुतसी द्वाविंशिकाओंमें मुख्य कर अर्धमहा-वीरकी अनेक प्रकारसे स्तवना की गई है, इस लिये इनको स्मृतियाँ कहते हैं, और अतएव बहुतसी जगह 'आह च स्मृतिकार' ऐसा उद्गम सिद्धमेनसृष्टिके लिये किया गया है ।

अर्थात् मर्ने बाद सब ही पुरातन माने जाते हैं । भला ऐसी अवस्थिति पुरातनताके कारण कौन बुद्धिमान मनुष्य किसी प्रकारकी परीक्षा किये दिना, और मर्द कर, केवल पुरातनोंके नामहीसे चाहे जिस सिद्धान्तका स्वीकार कर लेंगे ।

इसी तरह एक जगह और भी दिवाकरजीने पुराणप्रियोंके प्रति इस प्रकार स्पष्ट कहा है—

‘यदेव किञ्चिद्विषमप्रकल्पितं
पुरातनैस्त्वतामिति प्रशस्यते ।
विनिश्चिताऽप्ययमनुष्यवाक्यकृति-
न पश्यते स्याद्विमोह एव सः ॥’

अर्थात् पुरातनोंने चाहे अथुक्त भी कहा हो तो भी उनके कथनकी तो प्रशंसा ही करते रहना और आज कलके-वर्तमानकालीन-मनुष्योंकी युक्तिद्वारा सुनिश्चित विचारवाली भी वाणी (कृति) को पढ़ना तक नहीं । यह केवल मूर्ख मनुष्योंका स्मृतिमोह है, अन्य कुछ भी नहीं ।

उनके ऐसे ही और भी अनेक बुभुनेवाले उद्गार यह तत्र दृष्टिगोचर होते हैं । मालूम पड़ता है कि दिवाकरजीके ऐसे कार्य परन्तु युक्तियुक्त जवाबोंको सुनकर उनके विरोधी निरुत्तरित हो कर मन ही मनमें खूब चिड़ते रहते होंगे, और जिस तरह आजकलके पुराणप्रिय मनुष्य, जब स्वतंत्र विचारवाले किसी बुद्धिमान विचारकके विचारोंका समाधान नहीं कर सकते तब, अपने भक्ताके सामने अपनी प्रतिष्ठा कायम रखनेके लिये, नवीन विचारोंपर नास्तिकताका आरोप करके उनको उपेक्षा करने-करानेका नाटक करते

१ सिद्धमेनसृष्टिका यह उद्गार उनके समकालीन और सहवर्सी महाकवि कालिदासके मालविकाग्निमित्रमेंके—

‘पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि कार्यं तवमित्यवयम ।
मन्त परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते
महः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥’

इस उद्गारके साथ कितनी अर्थसमता रखता है ! महाकवि कालिदास और सिद्धमेन दिवाकर दोनों महाराज वीरविक्रमादित्यकी राजसभाके उज्ज्वल रत्न थे । मालूम पड़ता है दोनोंकी अलौकिक प्रतिभा और लोकान्तर कृतियोंने उस समयके पुराणप्रिय पण्डितोंको ईर्ष्यालुहृदया बना दिये होंगे और अतएव वे सर्व साधारणमें पुरातनताके बहाने इनके गौरवमें न्यूनता लानेकी स्वार्थ चेष्टायें किया करते होंगे । शायद ऐसे ही ईर्ष्यादग्ध विद्वद्गणोंको मौनव्रत दिलानेके लिये इन समर्थ पुरुषोंको ये उद्गार निकालने पड़े होंगे ।

कराते दिखाई देते हैं, इसी तरह, उस पुराणे जमानेमें भी यही हाल चलता रहा होगा और अत एव शायद दिवाकरजीने निम्नलिखित शब्दचन बड़े मजाकके साथ कहा होगा:—

‘पश्य जातस्य किञ्चाय युक्तिमत
पुरातनानां किल दोषवद्वचः ।
किमेव जाल्मः कृत इन्द्रियभिरु
प्रपञ्चनायास्य जनस्य मन्यति ॥’

अर्थात्—‘कल न जना हुएने वचन तो आज युक्तिमत् वतये जात हैं और पुरातन पुराणोंके दोष-वाले प्रभे जात हैं। अरुसास, इसमें अधिप और क्या मर्वरता हो सकता है। ऐसे बोलनेवाले आदिम मनुष्योंकी तो उपेक्षा ही कर्नी चाहिये। उनका सुधारन न लिये और कोई दूसरा उपाय नहीं है।’ इस प्रकारके उद्गार निकालकर उपेक्षा करनेका लोग रचनेवाले पुराणप्रभियोंका दिवाकरजी कहते हैं कि, बड़ी खुशीकी बात है—आपकी इस उपेक्षा से हमको तो लाभ ही होगा। क्या कि हजार विचारोंका प्रतिरोध करनेवाला कोई न निकलनेसे उनका तो और खूब प्रसार ही होगा।

यिज्ञ पाठक दिवाकरजीके इन उद्गारों को पढ़ कर उनसे विचारसंतोषना और न व्यथणता का बहुत कुछ अनुमान कर सकेंगे। ऐसे स्वतंत्र आचार्योंका उद्गार जैनानुचिन्तनमें क्या समग्र संस्कृत-साहित्यमें भी मिलन मुश्किल है।

✱ ✱ ✱

सिद्धसेन दिवाकरजीके जैनग्रन्थोंके कुछ अध्याय से भिन्न-विचारवाला एक सिद्धान्त जैन- (श्वेता-म्बर) साहित्यमें बहुत प्रसिद्ध और बहु-विचित्र है। यह सिद्धान्त केवलज्ञान और केवलदर्शनके स्वल्पके साथ सम्बन्ध रखता है। पाठकोंको इस सिद्धान्तका पूरा परिचय करानेके लिये यहाँ पर अवकाश नहीं है, तो भी संक्षेपसे सूचनमात्र अवश्य कर देना चाहते हैं।

श्वेताम्बर संप्रदायमें जो सिद्धान्त ग्रन्थ (सूत्रग्रन्थ) प्रियमान हैं, उनमें, केवली (सर्वज्ञ) को केवलज्ञान और केवलदर्शन ये दोनों, युगपत् याँन एक साथ नहीं होते परंतु क्रमशः—एक दफह केवलज्ञान और एक दफह केवलदर्शन, इस प्रकार बारी बारी से होने

का उल्लेख किया हुआ है। अर्थात् : एक क्षण (जैन पारिभाषिक शब्द समय) में केवलज्ञान रहता है और दूसरे क्षणमें केवलदर्शन। इसी तरह प्रतिक्षण क्रमशः केवलज्ञान और केवलदर्शन स्वरूप केवलीका उपयोग परिवर्तित हुआ करता है। सिद्धसेनसूरिको यह विचार सम्मत नहीं है। वे इस विचारमें युक्ति-संगतता नहीं देखते। तर्क और युक्ति से वे इस मान्यताको अयुक्त सिद्ध करत हैं। उनके विचारसे केवलज्ञान केवलज्ञान और केवलदर्शन दोनों युगपत्—एक ही से प्राप्त होना युक्तिसंगत है। और वास्तविकमें, अन्तर्प्रवेष्टि—उन दोनोंमें परस्पर कोई भेद ही नहीं मानना—इतनाका एक ही वतलाने हैं। इस विचारका उन्होंने अपने ‘सम्प्रतिप्रकरण’ में खूब उदाहरण किया है। सिद्धसेनसूरिको इस विचारसे भेदक कारण उस समयके सिद्धान्त-ग्रन्थ-पाठी और आगमभक्ति-ग्रन्थ आचार्योंने उनको ‘तर्कमग्न’ जैसे निराकार-व्यक्त विचारोंसे अलङ्कृत कर, उनके प्रति अपना सामान्य अन्याय-भाव प्रकट किया करते थे। सिद्धसेनसूरिको बाद सिद्धान्तग्रन्थपाठी आचार्योंके निर-भेदता का ही प्रमाण लाभक एक बहुत समर्थ प्रति-भाषाया जान दे चुका। उन्होंने उनसमयके विस्मृतित रक्षकता सङ्गठित करनेके लिये ‘वितपादसम्प्रदाय’ नामक मतके मतके प्रकट की। इस भाव में क्षमाश्रमजीने दिवाकरजीके उक्त विचारसे बड़ा खराब विचार किया है और उक्त आगम-विस्मृत-पाठी वादों का उनका सिद्धान्तको असम्बन्ध बतलाना है। ‘तत्त्वार्थसंग्रह’ उपर उद्धृतवाला लिखनेवाले दिवाकरजी ही के नामधारी सिद्धसेन सूरिने भी ‘एकपादाणि भाष्यानि युगपदकारिभिराचरुर्भ्यः ॥ १-२१ ॥’ इति सूत्रोंके दशाध्यायोंमें दिवाकरजीके विचारसे भेद ऊपर अपने टीका वार्त्ताग चलाये हैं। यणीजीके कुछ वाक्य देखिए—

१ यह भाष्य, महाराी आचार्य हेमचंद्र विरचित बह्मशास्त्रादिनाथ काजांकी यशोव्रजयग्रंथमालामें पु-
त्रित हुआ है।

२ श्वेताम्बर संप्रदायमें तत्त्वार्थसंग्रहपर यही एक प्रसिद्ध आगमोद्धृति है। यह टीका भाष्यके ऊपर लिखी गई है। ऐतिहासिक दृष्टिसे, तत्त्वार्थसंग्रहकी दिगम्बर श्वेता-
म्बर संप्रदाय ही अन्यमय टीकाओंमें इस टीकाका महत्त्व अधिक है। इस विषयमें हम कभी विस्तारके साथ लिखेंगे।

“यद्यपि केचित् पण्डितमन्याः सूत्राण्यन्यथाकारमर्थमाचक्षते तर्कबलानुबिद्धबुद्धयो वारवारेणोपयोगो नास्ति, तत्तु न प्रमाणयामः, यत आम्नाये भूयांसि सूत्राणि वारवारेणोपयोगं प्रतिपादयन्ति ।”

जिनभद्रगणी क्षमाश्रमण और सिद्धसेनगणी आवि दिवाकरजीके विचारभेदमें केवल आगम-प्रामाण्यकी दलीलके सिवा और कुछ नहीं कह सके। युक्तिसे वे भी दिवाकरजीके विचारके कायल होते थे, परंतु अन्तमें यही कह कर वे छूट जाते थे कि युक्ति और तर्कसे चाह जो सिद्ध होता हो परंतु आगम-लिखित उल्लेखोंके विरुद्ध-विचारको हम कभी नहीं आदर दे सकते। सिद्धसेनगणी लिखते हैं कि-

स्वमनीषिका सिद्धान्तविरोधिनी न प्रमाणम्, अत्यभ्युपेयते । '... न चान्यथा जिनवचनं कर्तुं शक्यते सु विवर्षायति ।’

मालूम पड़ता है इस प्रकारकी तर्क प्रियताके कारण ही पिछले जैन साहित्यमें दिवाकरजी ‘तार्किक’ के नामसे प्रसिद्ध रहे हैं।

[बहुतसे पाठक यह नहीं जानते होंगे कि श्वेताम्बर आचार्योंके इस विशिष्ट मतभेदके बारेमें दिगम्बर आचार्योंका क्या मत है? उनके लिये हम यहां पर यह नोट कर देते हैं कि, दिगम्बर साहित्यमें इस बारेमें एक ही सिद्धान्त उल्लिखित है; और वह सिद्धसेन दिवाकरजी का सिद्धान्त है। अर्थात् दिगम्बराचार्योंको दिवाकरजी ही का मत मान्य है। दिगम्बर ग्रन्थोंमें सर्वत्र केवलज्ञानीको ज्ञान और दर्शन दोनों युगपत् मिले हुए हैं। उनमें श्वेताम्बर-आगमोंके मुताबिक

‘जुगवं दो णत्थि ओगा ’

अर्थात्-एक साथ दो उपयोग नहीं हाते-यह विचार कहीं देखनेमें नहीं आता। इतना ही नहीं बल्कि ‘तत्त्वार्थराजवार्तिक’ में भट्ट अकलंकदेवने

‘केवाल-श्रुत-सङ्घ-धर्म-देवावर्णवादी दर्शनमोहस्य’ (६-१२) इस सूत्रकी व्याख्यामें

‘पिण्डाभ्यवहारजीविनः, केवलदर्शानिर्हरणाः, अलाङ्घ्यात्रपरिग्रहाः कालभेदवृत्तज्ञानदर्शनाः, केवलिनः इत्यादि वचनं केवलिष्ववर्णवादः ।’

ऐसा उल्लेख कर, श्वेताम्बरोंकी, केवलीको कवलाहार माननेकी जो दिगम्बर-मत-विरुद्ध दूसरी प्रसिद्ध मान्यता है, उसीकी तरह, इस क्रमोपयोग-

वादकी मान्यताको भी, केवलज्ञानीके अवर्णवाद स्वरूप बतलाकर दर्शनमोह कर्मके बन्धका कारण बतलाया है। अकलंकदेवके इस कथनके विरुद्ध श्वेताम्बर विद्वान् सिद्धसेनगणीने इसी सूत्रकी व्याख्यामें।

“दिगम्बरत्वाद्विगतत्रयाः, क्रमोपयोगभाजः”, समवसरणः, मावष्कायभूम्यारम्भानुमोदिनः, सर्वोपायनिपुणा अप्यति दुष्करदुरपचरमार्गोपदेशिनः इत्याद्यवर्णोद्भासनम् ।’

इस प्रकार उल्लेख कर, केवलज्ञानीको क्रमशः ज्ञान दर्शन होनेवाले मत (विचार) में युक्ति-रहितता मानने या प्रतिपादन करनेवालोंके विचारको दर्शन मोहकर्मके बन्धका कारण बतलाया है!!]

सिद्धसेनसरिके लिये एक यह भी किम्बदन्ती प्रचलित है कि, इन्होंने एक दफह जैन श्रमणसंघके सामने यह विचार प्रदर्शित किया था कि, ‘जैनागम ग्रंथ’ जो प्राकृतभाषामें बने हुए हैं इसलिये विद्वानोंका उनके प्रति विशेष आदर नहीं होता-विदग्धगण उन्हें ग्रामीण भाषाके ग्रन्थ समझकर उनका अवलोकन नहीं करते-इस लिये यदि श्रमण-गण अनुमति दे तो मैं उन्हें संस्कृतभाषामें परिवर्तित कर देना चाहता हूँ। दिवाकरजीके इन विचारोंको सुन कर श्रमण-संघ एकदम चौंक उठा और ‘भिच्छामि दुक्कं’ का उच्चारण करता हुआ, इनसे कहने लगा कि, ‘महाराज, इस अकृतव्य विचारको अपने हृदयमें स्थान देकर आपने तीर्थंकर, गणधर और जिन-प्रवचन की महती ‘आशातना’ (अवज्ञा) की है। ऐसा कुटुबित विचार करनेके, और श्रमण-संघ के सामने ऐस उद्गार निकालनेके कारण, जैन शास्त्रानुसार, आप ‘संघबाह्य’ के भूर्जुडकी शिक्षा पानेके अधिकारी हुए हैं। दिवाकरजी संघके इस कथनको सुनकर चकित हो गये; और अपने सरल विचारसे भी संघको इतनी अजीति हुई इसलिये उनको बड़ा खेद हुआ। संघसे तुरन्त उन्होंने क्षमा-प्रार्थना की और जो प्रायश्चित्त दिये जाने योग्य हो उसे देनेकी विज्ञाति की। कहा जाता है कि संघने उन्हें शास्त्रानुसार बारह वर्षतक ‘बहिष्कृत’ रूपमें रहनेका ‘पाराश्रित’ नामक प्रायश्चित्त दिया, जिसे दिवाकरजीने सादर स्वीकार कर संघज्ञाका पालन किया। प्रायश्चित्तकी मर्यादा पूर्ण हो जाने पर संघने उनको पुनः

अपने अंदर सामिलकर पूर्ववत् उनका सत्कार किया । इस किम्बदन्तीमें कितना तथ्यांश है उसका विचार हम यहां पर नहीं करना चाहते, केवल इतना कह देना चाहते हैं कि इस रूपकमें कुछ न कुछ ऐतिहासिक सत्य गर्भित अवश्य है । ऊपर जो हमने थोड़ासा इनके विचार-स्वातंत्र्य और स्पष्ट-भाषित्वका परिचय दिया है, उससे यह जाना जा सकता है कि, यदि जैनागमोंके सम्बन्धमें इन्होंने ऐसी कोई बात भ्रमणसंघके सामने प्रदर्शित की हो अथवा कृतिरूपसे उपस्थित कर दी हो कि जिससे पुराणप्रिय और आगमप्रवण भ्रमण-वर्गको बड़ा असंतोष हुआ हो, तो, उसमें कोई असंभवता नहीं है ।

तत्कालीन भ्रमणसंघमें अथवा कुछ काल तक पीछे भी आगमाभ्यासी सिद्धान्तिकोंमें सिद्धसेनसूरिके प्रति आवरभाव अल्परूपमें मले ही जागृत रहा हो; परंतु परवादियोंके किये जानेवाले प्रचण्ड आक्रमणसे जैनशासनकी रक्षा करनेके लिये प्रमाण और नय-वादके प्रबलयुक्तिपूर्ण सिद्धान्तोंकी स्थापनारूप जिस दुर्गम-दुर्गके मलको वे हट बना गये, इस लिये उनके अनुगामी और पश्चाद्वर्ती सब ही समर्थ जैन विद्वानोंने उनका बड़े गौरवके साथ स्मरण किया है । महातार्किक आचार्य महाभारतीने सम्मति-प्रकरण उपर टीका लिख कर उनके प्रति अपनी उत्तम भक्ति प्रकट की । जैनधर्मके अनन्यसाधारण और अमूर्तिम तत्त्वज्ञ आचार्य हरिभद्रने तो उन्हें साक्षात् 'श्रुतकेवली' लिख कर उनका अनुपम आवर किया है । तत्पश्चात् महात्मा सिद्धार्थने न्यायावतार ऊपर व्याख्या लिख कर, तर्कपञ्चानन अमरदेवसू-

रिने 'सम्मतिप्रकरण' पर २५ हजार श्लोक प्रमाण विस्तृत और प्रौढ टीका बना कर, शान्त्याचार्य और जिनेश्वरसूरिने 'न्यायावतार' के सटीक वार्तिक रच कर, सिद्धसेनसूरिके, जैनतर्कशास्त्र विषयक सूत्रधारत्वका सगौरव समर्थन किया है । प्रचण्ड तार्किक वादी देवसूरिने उन्हें अपना मार्गदर्शक बतलाया है; और सर्वतंत्रस्वतंत्र आचार्य हेमचंद्रने उनकी कृतियोंके सामने अपनी विद्वन्मनोरंजक कृतियोंको भी 'अशिक्षितालापकला' वाली बतलाई है ।

जिस तरह श्वेताम्बर संप्रदायके प्रसिद्ध आचार्योंने सिद्धसेन विवाकरकी प्रशंसा की है वैसे दिगम्बर संप्रदायके सूरिवरोंने भी उनके विषयमें स्तुति-परक उद्गार प्रकट कर, समुचित गौरव किया है ।

हरिवंश पुराणके कर्ता महाकाबि जिनसेन सूरि (प्रथम) ने, अपने पुराण-रूप महाकाव्य की प्रस्तावनामें समन्तभद्रादि बड़े बड़े प्रभावक आचार्यों का स्मरणीय उल्लेख करते हुए सिद्धसेनसूरिका भी—उनकी शक्तियों की प्रशंसा द्वारा—सावर स्मरण किया है । यथा—

राजशेखर सूरिका बनाया हुआ संक्षिप्त 'टिप्पणक' भी है

१ इस टीकाका थोड़ासा प्रारंभिक भाग काशीकी 'यशोविजयजैनग्रन्थमाला' में प्रकाशित हुआ है । संपूर्ण ग्रंथ अभीतक नहीं छपा ।

२ जिनेश्वरसूरिके वार्तिकका नाम 'प्रमालक्षण' है और वह केवल न्यायावतार सूत्रके आदिम श्लोकका विस्तार स्वरूप है । इस ग्रन्थके विषयमें विशेष जाननेके लिये, देखो जैनहितैषी मासिक पत्र के भाग १२, संख्या १, में मुद्रित हमारा 'प्रमालक्षण' शीर्षक लेख । यह ग्रंथ अमदाबादके सेठ मनसुखभाई भगुभाई ने छपवा कर प्रकट किया है ।

३ शान्त्याचार्यका वार्तिक भी जिनेश्वरसूरिके वार्तिक की तरह न्यायावतारके प्रथम श्लोककी व्याख्यारूप है । इसका नाम 'प्रमाण कलिका' है । यह काशी के पंडित पत्रमें पं. विठ्ठलशास्त्री द्वारा संशोधित हो कर प्रकाशित हुआ है, परंतु इतना अशुद्ध छपा है कि जिससे एक पृष्ठ भी शुद्ध पढ़ना-समझना कठिन है ।

४ देखो, 'स्याद्वादरत्नाकर' के प्रारंभमें निम्न गत श्लोक

श्रीसिद्धसेन-हरिभद्रमुखाः प्रसिद्धा-

स्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ।

येषां विमर्श सततं विविधान् निबन्धान्
शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥

१ यह टीका अभीतक कहीं उपलब्ध नहीं हुई है ।

४-५ सौ वर्ष पहले की बनी हुई एक ग्रन्थसूचि हमारे पास है उसमें इस टीकाका नाम लिखा हुआ मौजूद है ।

२ देखो, 'पञ्चवस्तु' ग्रन्थका निम्न लिखित गाथा-युगल

भण्णइ एगतिणं अम्हाण कम्मवायो णो इट्ठो ।

णो सहाववाओ सुअकेवलिणा जओ भणिअं ॥

आपरिय-सिद्धसेणेण सम्मईए पंडित्तिअ-जसेण ।

इसमणिसादिवायर-कप्पसणओ तदक्खण ॥

डेकनकालेज संयुहीत हस्तलिखित पु. पु. १३१.

३ यह व्याख्या पाटणकी 'हेमचन्द्राचार्य जैनसभा' की ओरसे छपकर प्रकाशित हुई है । इस व्याख्याके ऊपर

जगत्सिद्धबोधस्य वृषभस्येव निस्तुषाः ।

बाधयान्ति सतां बुद्धिं सिद्धसेनस्य सूक्तयः ॥

इसी तरह आदिपुराणके कर्ता महाकवि जिन-सेनाचार्य (द्वितीय) ने भी अपने महापुराणके प्रारंभमें निम्न लिखित श्लोक द्वारा सिद्धसेन सूरि-के पाण्डित्यकी प्रभुताका उल्लेख कर उनके प्रति अपना आदर-भाव प्रकाशित किया है ।—

प्रवादिकरियूथानां केशरी नयकेशरः ।

सिद्धसेनकविर्जियाद् विकल्पनखराड्कुरः ॥

भट्ट-अकलक देवके ग्रन्थोंमें भी सिद्धसेन सूरिके वचन प्रमाणतया उद्धृत किये हुए दिखाई देते हैं^१। इससे उनकी प्रामाणिकताका पूरा परिचय मिल जाता है और जैन धर्मके दोनों संप्रदायोंमें उनकी प्रतिष्ठा एकरूपसे स्वीकृत की गई है यह स्पष्ट जाना जा सकता है ।

लक्ष्मीभद्र नामक दिगम्बर विद्वानके बनाये हुए एकान्त खण्डन नामक ग्रन्थमें

अनेकान्तलक्ष्मीविलासाऽऽवासाः सिद्धसेनार्या अ-
सिद्धिं प्रत्यपादयन्

‘ असिद्धं सिद्धसेनस्य ’

‘ नित्याद्येकान्तहेतुर्बुधततिनाहतः

सिद्धसेनां ह्यसिद्धम् ।

इत्यादि प्रकारके उल्लेखों द्वारा, सिद्धसेनसूरिका समन्तभद्रादिक आचार्योंके साथ हेतुके स्वरूप-विषयक विचार-विरोधका आदर युक्त वर्णन किया हुआ है, और इस प्रकार समन्तभद्रादिकके

१ तत्त्वार्थ राजवार्तिकके ८ वें अध्यायके १ म सूत्रके १७ वें वार्तिकमें, सिद्धसेन सूरिका, प्रथम द्वात्रिंशिकान्तर्गत निम्न लिखित सुप्रसिद्ध पद्य उद्धृत किया हुआ है ।

स्निग्धं नः परतन्त्रयुक्तिषु

स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तसंनयः ।

तथैव ताः पूर्वमहर्षिभोत्थिता

जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रभः ॥

यह पद्य और भी अनेकानेक ग्रंथकारों द्वारा यत्र तत्र उद्धृत किया हुआ दृष्टिगोचर होता है । इस पद्यगत विचार सिद्धसेनसूरिके मौलिक विचार हैं ।

समान ही उनकी प्रामाणिकता स्वीकृत की गई है^१।

सिद्धसेनसूरिके बारेमें लिखे गये इन उपर्युक्त विचारोंके अवलोकनसे विश्व पाठक जान सकेंगे कि जैन धर्मके समर्थक आचार्योंमें उनका कितना ऊंचा आसन है और पिछले लेखकों द्वारा वे कितने सन्तुष्ट हुए हैं ।

स्वामी समन्तभद्र ।

अब हम कुछ हाल सिद्धसेनसूरि ही के समा-नासनासीन स्वामी समन्तभद्रके बारेमें निवेदन करना चाहते हैं ।

श्वेताम्बर साहित्यमें जो स्थान सिद्धसेन दिवा-करको मिला है वही स्थान दिगम्बर साहित्यमें स्वामी समन्तभद्रको प्राप्त है । श्वेताम्बर संप्रदायके तर्कशास्त्र-विषयक साहित्य ऊपर जितना प्रभाव सिद्धसेनसूरिकी कृतियोंका पड़ा है, उतना ही प्रभाव दिगम्बर संप्रदायके तद्विषयक वाङ्मय ऊपर स्वामी समन्तभद्रकी कृतियोंका पड़ा है । जिस तरह श्वेताम्बर साहित्यमें सिद्धसेनके पूर्व कालीन कोई स्वतंत्र तर्क-विषयक ग्रन्थ उपल-ब्ध नहीं है, वैसे ही दिगम्बर साहित्यमें समन्तभद्रके पूर्वका ऐसा कोई ग्रन्थ नहीं है । श्वेताम्बर संप्रदा-यमें संस्कृत भाषाके पद्यात्मक प्रौढ ग्रंथोंके प्रथम प्रणेता जैसे सिद्धसेन हैं, वैसे ही दिगम्बर संप्रदा-यमें समन्तभद्र हैं । इन दोनों विद्वानोंके पहले, दोनों संप्रदायोंमें संस्कृत भाषाका विशेष अभ्यास और आदर नहीं था । तब तक जैन श्रमणोंमें प्राकृत भाषा ही का प्रभुत्व था । श्रमणोंके अभ्यासके विषय भी बहुत नहीं थे । जिस तरह, वर्तमानमें श्वेताम्बर संप्रदायकी स्थानकवासी (ढूँढिया) नामक शाखाके साधुओंमें बहुधा देखा जाता है कि उनमें केवल मल-सूत्रोंका पाठ कंठस्थ कर लेनेके तथा सारा दिन बैठे बैठे वह पाठ मात्र पढ़ते-चाँबते रहनेके सिवा, न कोई सूत्रोंके अर्थका विशेष

१ इस विचार-विरोधके स्पष्टीकरणके लिये किसी अगले अंकमें हम एक आधा छोटासा लेख लिखना चाहते हैं । पाठक तब ही ध्यान पूर्वक इस विषयको पढ़ें । यहाँ पर तो सिर्फ सूचन मात्र कर दिया गया है ।

विचार किया जाता है और न कोई व्याकरण, काव्य कोषादिका अभ्यास किया जाता है; उसी तरह शायद उस पुराणे जमानेके बहुतसे भ्रमणोंका हाल रहा होगा सम्मतिर्तर्कके अन्तमें, सिद्धसेनसूरिने ' तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइअब्ब । '

इत्यादि प्रकारका जो उल्लेख किया है और सूत्र (मूलपाठ) के साथ अर्थसंपादन करनेमें भी यतियोंको यत्न करना चाहिए, ऐसा जो उपदेश दिया है, उससे हमारे इस विचारकी पुष्टि होती है। अर्थ-परिज्ञानके सिवाय, और व्याकरण, काव्य, कोष, आदिक सर्व-साधारण ज्ञानके सिवाय मनुष्यको न तत्त्वबोध हो सकता है और न वह दूसरोंको करा सकता है। सर्व-साधारण परिज्ञानके उक्त सब साधन भारतवर्षमें प्राचीन कालसे एक मात्र संस्कृत भाषा ही में उपलब्ध होते हैं। वर्तमानमें इंग्रेजीकी तरह प्राचीनकालमें संस्कृत ही विद्वानोंके व्यवहारकी मुख्य भाषा थी। इस लिये जैनभ्रमणोंका बहुज्ञ और विशिष्ट विद्वान् बनानेके लिये संस्कृत भाषाके अध्ययन-अध्यापनकी आवश्यकता थी। यह आवश्यकता तब ही पूरी हो सकती है जब उत्तम और प्रौढ विचार के ग्रंथ इस भाषामें बनाये गये हों और जिनके सीखनेकी भ्रमणोंका खास जरूरत मालूम देती हो। इस लिये सिद्धसेन दिवाकरने संस्कृत ही में अपने प्रौढ और गंभीर विचार लिपिबद्ध करने शुरू किये। परंतु, जैन भ्रमणोंमें संस्कृतका नया ही प्रवेश था, इस लिये, जैसे वर्तमानमें इंग्रेजी भाषाके देशी विद्वानोंको अपने विशिष्ट विचार इंग्रेजी ही में व्यक्त करना अधिक पसंद होने पर भी, स्वदेशनिवासी सर्वसाधारण जनसमूहको, अपने विचारोंका परिचय करानेके लिये मातृभाषा में भी कुछ थोड़ा-बहुत लिखना पड़ता है; वैसे ही शायद सिद्धसेनसूरिको, (यहां पर सिद्धसेनको लक्ष्य कर यह कथन लिख रहे हैं, इसलिये प्रधानतः उनका ही जिक्र करना पड़ता है, परंतु यह बात इस प्रकारके अन्य विद्वानोंके लिये भी समझ लेनी चाहिए) संस्कृत भाषा ही में लिखना विशेष प्रिय होने पर भी, सभी भ्रमणोंको अपने

मौलिक अतएव नवीन विचारोंका परिचय कराने के लिये, भ्रमण-समूहकी साधारण और प्रिय भाषा जो उस समय प्राकृत थी, उसमें भी कुछ लिखने की आवश्यकता प्रतीत हुई होगी। 'सम्मतिप्रकरण' का प्राकृत भाषा में होना हमारे इस अनुमान का विशिष्ट कारण है। ऐसा न होता तो फिर, वैसे प्रौढ और तर्क-प्रवण ग्रंथ संस्कृत भाषाके अत्यंत अनुरागी और महाकवि हो कर भी वे प्राकृत जैसी सरल और साधारण भाषामें क्यों लिखते।

समन्तभद्र स्वामीने प्राकृत भाषामें कोई ग्रंथ-रचना की है या नहीं, इस का कुछ पता नहीं लग सकता। परन्तु उनके नामसे जितने ग्रंथ वर्तमानमें प्रचलित और प्रसिद्ध हैं—और उन का उन्हीं की कृति माननेमें कोई विशेष सन्देह जनक कारण भी नहीं है—उनके विषयका विचार करने से प्रतीत होता है कि उन्होंने प्राकृतमें कोई रचना नहीं की होगी। 'रत्नकरण्डक श्रावकाचार' का विषय प्राकृतमें गये जानेके योग्य था। ऐसे धर्म-तत्त्व-प्रतिपादक ग्रंथ, जैन साहित्यमें संस्कृतकी अपेक्षा प्राकृत ही में अधिक उपलब्ध है, और समाजका प्रिय भी इसी भाषाके ग्रंथ अधिक हो सकते हैं। क्यों कि अज्ञान बालक-बालिकायें और मन्दमानि स्त्रियाँ भी उन्हें सरलतापूर्वक पढ़ सकती हैं। श्वेताम्बर संप्रदायमें तो बहुत अर्वाचीन काल-तक भी ऐसे ग्रंथ प्राकृत ही में लिखे गये हैं। रत्न-करण्डकका दिगम्बर संप्रदायमें सभी स्त्री-पुरुष पाठ पढ़ने-सुनते रहते हैं, इस लिये संस्कृतकी अपेक्षा यह ग्रंथ प्राकृत में होता तो लोगोंको और भी अधिक सुगम और सरल पड़ता। परंतु हमारे विचारसे, दिगम्बराचार्योंमें, स्वामी कुन्दकुन्दके बाद, प्राकृत भाषा ऊपरसे बिल्कुल प्रेम ऊठ गया था। और उसके ऊठ जानेमें मुख्य कारण स्वामी समन्तभद्रका संस्कृत-प्रेम और उनकी उसीमें रची गई सब कृतियाँ हैं। समन्तभद्रकी देखादेखा पिछले प्रायः सब ही दिगम्बर विद्वान्, विशेष कर संस्कृत ही में ग्रंथ-रचना करते रहे हैं। अस्तु।

हमारे इस लिखनेका मतलब यही है कि, सिद्ध-

सेन और समन्तभद्र दोनों जैन समाजमें संस्कृत-भाषा के विशिष्ट लेखक और प्रचारक थे ।

हम ऊपर सूचित कर आये हैं कि सिद्धसेनके पूर्व ही में बौद्ध और ब्राह्मणों के बीचमें तक युद्ध की शुरुआत हो चुकी थी, और इसलिये बौद्ध भ्रमणों को पाली भाषाके प्रवाहमेंसे निकलकर संस्कृतके क्षेत्रमें दाखल होना पड़ा था और ब्राह्मणोंके समन ही तर्क-विषयक साहित्यका संगठन कर भगवान् गौतम बुद्धके शासनका संरक्षण करनेमेंवे काटि-बद्ध हो रहे थे । उन बौद्ध भ्रमणोंका प्रभाव जैन निग्रन्थों पर बहुत असर कारक पड़ा और उनको अपने कार्य में सफल होते देख जैन निग्रन्थोंने भी उसी मार्गका अनुसरण करना शुरू किया ।

बौद्धोंके साथ वाद-विवाद करते हुए ब्राह्मणों की दृष्टि, शनः शनः बौद्धों ही के समान बहुतसे आचार-विचार रखनेवाले और अतएव ब्राह्मण-वर्चस्व का घनिपात करनेवाले जैन निग्रन्थोंके, शान्त परंतु स्थिर भावसे बढ़ते जाते सामर्थ्य और लोकप्रियत्व ऊपर भी पड़ने लगी । यद्यपि जैन निग्रन्थ उस समय अपना प्रशमरसपरिपूर्ण जीवन केवल निर्जन-वनोंमें धूमते और धर्मध्यानमें मग्न रहते हो बिताते थे । उन्हें अपना अन्तरगत-वर्ग बढ़ानेका या सम्राटोंके गुरु बननेका कोई लोभ नहीं था । जनसमूहके विशेष संसर्गसे वे दूर दूर रहते थे । इसलिये ब्राह्मणोंको अपनी आजीविका और लोकप्रतिष्ठामें उनकी तरफसे किसी विशेष आघात के आनेकी आशंका करनेका अधिक कारण नहीं था । तथापि, बौद्ध भ्रमणोंकी जनाहितकर प्रवृत्ति और सेवाभावनासे आकर्षित हो कर लोकमत दिन प्रतिदिन जो उनका अनुरक्त होता जाता था और ब्राह्मणोंके प्रति जो शिथिलादर होता जाता था, इसके कारण मनस्वी ब्राह्मणोंकी सात्त्विक वृत्ति तमःप्रधान बन गई थी । इस कारणसे, उन्होंने अनात्मवादी बुद्धानुरागियोंके साथ साथ परम आत्मवादी निग्रन्थानुयायियोंको भी ' नास्तिक ' ' नास्तिक ' कह कह कर परमाप्त भगवान् महावीर के मोक्षमार्गका तिरस्कार करना शुरू कर दिया था । और इस प्रकार मुमुक्षु आत्माओंके कल्याणके

मार्गमें कांटे बिछा कर उन्हें मार्ग भ्रष्ट करनेके प्रयत्नका प्रारंभ किया गया था । समाधिशील निग्रन्थोंको, अपने मोनधर्मका इस प्रकार विपर्यास और दुरुपयोग होते देख जगतके कल्याणार्थ और परमपुरुष महावीरके मोक्षमार्गका सत्यत्व स्थापनार्थ, मोनधर्मका त्याग करना पड़ा; और फिर बौद्ध भिक्षुओंको तरह वे भी जनसहवासमें आ कर, वाद-विवादके युद्धक्षेत्रमें उपस्थित हो कर, अपने प्रतिपक्षियोंका मुकाबला करने लगे । ऐसे ही एक विवाद-क्षेत्रमें, वृद्धवादो नामक निग्रन्थाचार्यके साथ वाद करते हुए चतुर्दशविद्यापारंगत ब्राह्मणकुल-भूषण सिद्धसेन पराजित हुए थे, और ' जो मुझे शास्त्रवादमें पराजित करे उसका मैं शिष्य बनूंगा, ' ऐसा गविष्ट प्रतिज्ञा करनेवाले विद्योन्मत्त परंतु कृत-प्रतिज्ञाका पूर्ण निर्वाह करने जितना दृढ़ मनोबल रखनेके कारण सत्य-प्रतिज्ञा सिद्धसेनको अपने विजेता आचार्यके पास निग्रन्थ-दीक्षा ले कर ' ब्राह्मणवर ' से ' भ्रमणवर ' होना पड़ा था ।

सिद्धसेनके उद्गारोंसे पता लगता है कि उस समय निग्रन्थोंकी सरल घाद-पड्दाति और आकर्षक शान्तवृत्तिका लोगों पर बहुत अच्छा प्रभाव पड़ता था । निग्रन्थ अकेले-दकेले हो ऐसे स्थलों पर जा पहुँचते थे, और ब्राह्मणादि परवादो विस्तृत-शिष्यसमूह और जनसमुदायके सहित राजसी ठाठ-माठ के साथ पेश आते थे, तो भी जो यश निग्रन्थोंको मिलता था वह उन प्रतिवादियोंको अप्राप्य था । यह बात स्वयं सिद्धसेनसूरिने, महावीर स्तुतिरूप प्रथम द्वात्रिंशिकामें इस प्रकार प्रकट की है:—

अलब्धानिष्ठाः प्रसमिद्धचेतसः—

स्तव प्रशिष्या प्रथयन्ति यद्यशः ।

न तावदप्येकसमूहसंहताः

प्रकाशययुः परवादिपार्थिवाः ॥

इस कथनसे उस समयकी लोकरुचिका भी पता लगता है कि लोक ब्राह्मणोंके जल्पवितण्डा परिपूर्ण शुष्कवाद और कर्मकाण्डके प्रपंचसे कितने

ऊब गये थे और शांतिपूर्ण सात्विक मार्गके कितने उत्सुक बन गये थे । अस्तु ।

सिद्धसेन निर्ग्रन्थ-दीक्षा लेनेके पहले सर्व-शास्त्र-पारंगत विद्वान् ब्राह्मण थे यह बात ऊपर सूचित की जा चुकी है । इस लिये निर्ग्रन्थ बनते ही उन्होंने अपनी सर्वज्ञकल्प शास्त्र-ज्ञताका, जैन तत्त्वोंको न्यायसंगत बनानेमें और स्याद्वादके सिद्धान्तको नय और प्रमाण द्वारा सुव्यवस्थित बनाने में, पूरा उपयोग किया । ब्राह्मणवर्ग अपने प्रतिपक्षियों पर जो ' नास्तिकता ' का कुत्सित आरोप कर सर्व साधारण-में मिथ्याभ्रान्ति फैलानेका उद्योग किये करता था उसका प्रतिवाद और निराकरण करनेके लिये तथा यथार्थमें आत्म-पुरुष कौन है, और किसका सिद्धान्त स्वीकरणीय होना चाहिए, इस विषयका उद्घाटन करनेके लिये, सिद्धसेनने बड़े गभीर और उच्च विचारवाले भिन्न भिन्न दृष्टिसे अनेक प्रकरण लिखे । ये वेही प्रकरण हैं जिनका जिक्र हम ऊपर द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिकाओंके नामसे कर आये हैं । इन प्रकरणोंमें उन्होंने अपने पक्षका समर्थन और परपक्षका निगसन इतनी उत्तमता, इतनी मार्मिकता और इतनी गभीरता के साथ किया है कि जिनको पढ़ कर सहृदय विद्वानोंको काव्यका, तर्कशास्त्रका और सत्यके साक्षात्कारका एक साथ ही आनन्द आ सकता है । यह एक विचारणीय और ऐतिहासिक सत्य है कि, ब्राह्मणों के वर्चस्वका और कर्ममार्गका विरोध करनेवाले कृष्ण, महावीर, गौतमबुद्ध आदि क्षत्रिय-वीर ही हैं और अध्यात्म मार्गकी गवेषणा कर जगत्को उसका उपदेश देनेवाले भी एक मात्र वे ही हैं, परन्तु इन क्षत्रिय धर्म-प्रवर्तकोंके सिद्धान्तोंको संगत, सुस्थित और सुप्रचलित करनेवाले फिर वेही ब्राह्मण ही हैं । भागवत, जैन और बौद्ध धर्मके समर्थ लेखक और आचार्योंकी जातिकी तरफ दृष्टि करते हैं तो अधिकांश ब्राह्मण जाति ही के ऐसे सरस्वती-वर-लब्ध पुत्र उत्पन्न किये हुए दिखाने देते हैं । निःसंशय ब्राह्मण जातिने जगत्के अज्ञानका नाश करनेमें सर्वाधिक श्रेष्ठ कार्य किया है । और इसी

कार्यके लिये यदि वह जगत्के ऊपर अपने पूज्यत्वका अधिकार सदैवके लिये रखे तो उसमें उसकी कोई अनुचितता नहीं है ।

सिद्धसेन सूरिके बाद, दिगम्बर संप्रदायमें, उनके ही जैसे प्रतिभाशाली और प्रतापवान् आचार्य स्वामी समन्तभद्र हुए । समन्तभद्रके समयका अनुमान किया जाय ऐसा कोई भी विशिष्ट प्रमाण अभी तक उपलब्ध नहीं हुआ है, और न कोई वैसी विश्वसनीय जीवनकथा ही उनके बारेमें दृष्टिगोचर होती है । इस लिये वे कब हुए इस बारे में कुछ भी नहीं कह सकते । दिगम्बर पट्टावलियोंकी गणनानुसार विक्रमकी दूसरी शताब्दीमें उनका अस्तित्व बताया जाता है । हमने इस विषयमें अभी तक कुछ भी विशेष विचार नहीं किया है । हम जो कुछ ऊपर ऊपरसे अनुमान कर सके हैं उसका सार इतना ही है कि सिद्धसेनके बाद थोड़े ही समयमें समन्तभद्र हुए होंगे । इन दोनों की लेखशैली, विचारशैली और भाषाशैली बहुत कुछ मिलती जुलती है । भेद है तो केवल इतना ही है कि सिद्धसेनकी कृतियोंमें गूढ़ार्थता अधिक है और समन्तभद्रकी कृतियों में स्पष्टार्थता ।

इन दोनों आचार्योंके जीवनवृत्तान्त-संबंधमें जो दंतकथायें पिछले जैनग्रंथोंमें देखी जाती हैं उनमें भी लगभग एक ही बात, कुछ थोड़ेसे फेरफारके साथ, कही हुई है । सिद्धसेनके बारेमें लिखा हुआ है कि, उन्होंने अवन्ती (उज्जैनी) के राजा विक्रमादित्यके अत्याग्रह करनेसे, वहांके जगन्प्रसिद्ध महाकालेश्वरकी स्तुति करनी शुरू की जिसके प्रभावको महाकालेश्वरका महालिंग सहन न कर सकनेके कारण उसके टुकड़े टुकड़े हो गये और फिर उसमेंसे जैन तीर्थंकर पार्श्वनाथकी मूर्ति प्रकट हुई । इससे राजा बड़ा आश्चर्यचकित हुआ और सिद्धसेनके पादतलमें मस्तक रख कर उनको अपना गुरु बनाया ।

इधर, समन्तभद्रकी कथामें भी इसका जैसी ही बात लिखी मिलती है । उन्होंने वाराणसी (काशी) के राजा शिवकोटिके आग्रह करने पर वहां के विश्वविख्यात विश्वेश्वर महादेवकी जब स्तवना करनी

प्रारंभ की तो उसके सामर्थ्यसे विश्वेश्वरका महा-
लिंग फट कर उसमेंसे चतुर्मुख जैनमूर्ति प्रकट
हुई ! समन्तभद्रके इस प्रभावसे मुग्ध हो कर वह
राजा उनका शिष्य बन गया !।

मालूम नहीं इन दंतकथाओंमें कितना तथ्य है ।
इनके आकार-प्रकारसे तो विद्वानोंको ऐसाही भास
हो सकता है कि केवल इन आचार्योंकी महिमा
बढ़ाने के लिये ये कथाएँ मनगढ़न्त बना ली गई हैं,
और सिद्धसेनकी कथा ही में कुछ नाम परिवर्तन
कर समन्तभद्रको भी लागू कर दी गई है । परन्तु
संभव है कि इनमें कुछ ऐतिहासिक सत्यांश भी
हो । सिद्धसेनने अचवन्तीकी और समन्तभद्रने
काशीकी ब्राह्मण-परिषद्में—जिस तरह न्यायाचार्य
यशोविजयजीने काशीकी विद्वत्सभामें विजय प्राप्त
किया था वैसे—दार्शनिक वाद-विवाद कर विजय
प्राप्त किया हो, और उसके स्मरणार्थ
उन उन स्थानोंमें जैन मंदिरोंकी प्रतिष्ठा
करवा कर जैन धर्मका सूत्र जयजयकार
करवाया हो । ऐसी बातें समय समय पर अनेक
जगह होती रही हैं, इस लिये सिद्धसेन और
समन्तभद्रके समयमें भी ऐसी ही कोई बात बनी
हो और उसीको लेकर ऊपर्युक्त दंतकथा—अर्द्धसत्य-
मिश्रित होकर—प्रचलित हो गई हो, तो उसमें कोई
असंभवनीयता नहीं है । अचवन्ती और वाराणसी
ये दोनों नगरियाँ प्राचीन कालसे ब्राह्मणोंकी राज-
धानियाँ बनी हुई हैं । उस समयमें जितने बड़े बड़े
दिग्गज विद्वान् हुआ करते थे वे अवश्य इन क्षेत्रोंकी
यात्रा किया करते थे और वहाँके विद्वन्महाजनोंमें
भिन्न भिन्न विषयोंपर शास्त्रार्थ कर अपने पाण्डि-
त्यका प्रमाण तब तथा वियजपताका प्राप्त कर कृत-
कृत्य होते थे । सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों बड़े
प्रखर वाग्मी और प्रचण्ड वादी थे इसमें तो कोई
सन्देह ही नहीं है । उनकी ऐसी प्रसिद्धि तब ही
हो सकी होगी जब उन्होंने अचवन्ती और वारा-
णसी जैसी सरस्वतीके वरपुत्रोंकी वासभूमिमें
जा कर वहाँके दिग्गज विद्वानोंके साथ शा-
स्त्रार्थ कर महती प्रतिष्ठा प्राप्त की होगी ।

१ आजकल जैसे निरक्षर महाचार्य भी 'शास्त्रविशारद'

इसलिये इन दंतकथाओंमें कुछ सत्यांश भवश्य
होना चाहिए, ऐसा अनुमान करनेकी तरफ हमारी
विसृष्टि सहज खींची जाती है ।

सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों महाकावे और
महावादी थे । उनका महाकावित्व तो उनकी चिरं-
जीव कृतियोंमें स्पष्ट प्रतिभासित हो रहा है और
महावादित्वका अनुमान उनकी कृतियोंमें कूट कूट
कर भरे हुए पाण्डित्यको देख कर सहज किया जा
सकता है । इन प्रवादि-करि-केशरियोंने अपने
जीवनमें कहां कहां पर किन किन विद्वानोंके साथ
वाद-विवाद कर दिग्विजयिपना प्राप्त किया
था इसके जाननेका कोई साधन नहीं है । सिद्ध-
सेनकी कथाओंमें, उनके मालव देशमें विचरण
के साथ दक्षिण देशमें विचरण करनेका भी उल्लेख
किया हुआ है, इस लिये इन देशोंमें तो उनके
पाण्डित्यके प्रकाश-किरण सर्वत्र अवश्य फैले ही
होंगे । अन्य देशोंके विषयमें कुछ नहीं कह सकते ।
समन्तभद्रके दिग्विजयका क्षेत्र बहुत विस्तृत है ।
दक्षिणके प्रसिद्ध दिगम्बर जैन तीर्थस्थल श्रवणबेल
गोलाके विन्ध्यगिरि पर्वत ऊपर एक मन्दिरमें
'महोषेण प्रशास्ति' नामका एक बहुत बड़ा शिला-
लेख है । इस लेखमें समन्तभद्रके पारिचायक कुछ
प्राचीन पद्य उक्तीर्तित हैं जिनमेंसे निम्न लिखित
पद्यमें उनके दिग्विजय-क्षेत्रका अच्छा उल्लेख
किया हुआ है ।—

एवं पाटलिपुत्रमध्यनगरं मेरी मया ताडिता
पश्चान्मालवसिन्धुदक्कविषये काञ्चनापुरं वैदिशे ।
प्राप्ताऽहं करहाटकं बहुभटं वियोत्कटं सङ्कटम्
बादार्थी विचराम्यहं नरपते शार्दूलविकीर्णितम् ॥

इस पद्यमें समन्तभद्र को स्वयं अपने मुखसे
किसी एक राजाकी सभामें यह बात कहते हुए ब-
ताये गये हैं कि, उन्होंने कौनसे कौनसे दे-
शोंमें वाद-विवाद कर विजयपताका प्राप्त की है ।
पद्यका अर्थ इस प्रकार है:—

और 'व्याख्यानवाचस्पति' अपने आपको बड़े धाष्ट्य
के साथ कहलाते फिरते हैं, वैसे धृष्ट उस जमानेमें नहीं होते
थे । और यदि कोई मूर्ख वैसा करनेका साहस कर भी लेता
तो तीसरे ही दिन लोग उसके दंड-कमंडलु छन कर, लंगोटी-
भर बहिष्कृत कर देते थे ।

“पहले मैंने पाटलीपुत्र नगर (पटना) में वादको भेरी बजाई, फिर मालवा, सिन्धु देश, डक (ढाका—बंगाल), काञ्चीपुर और वादिश (भिलसेके आसपासका देश) में भेरी बजाई। और अब बड़ विद्वान् वीरोंसे भरे हुए इस करहाटक (कराड, जिला सतारा) नगरको प्राप्त हुआ हूँ। इस प्रकार हे राजन्, मैं वाद करनेके लिये सिंहके समान इतस्ततः क्रीडा करता फिरता हूँ”

इस उल्लेखसे जाना जाता है कि समन्तभद्र स्वामी भारतके पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण: सब ही क्षण्डोंमें घूमे थे और सब देशोंके विद्वानोंके साथ शास्त्रार्थ कर जैनधर्मकी विजय-दुन्दुभि बजवाई थीं।

समन्तभद्र स्वामीकी कृतियोंके देखनेसे पता लगता है कि सिद्धसेनसूरिने अपनी कृतियोंमें जो बात संक्षेपसे सूचित की है, समन्तभद्रने उसीको व्यवस्थितरूपमें विस्तारके साथ वर्णन की है। सिद्धसेन अपने ग्रंथमें प्रमाण और नयके लक्षण स्थिर मात्र कर गये थे: समन्तभद्रने अपने ग्रंथमें उनके अनुसार मोमांसा कर उन्हें सफल, संगत और सिद्ध कर दिखाये। सिद्धसेनने आप्त-पुरुषके बारेमें संक्षिप्त और प्रकीर्ण विचार प्रदर्शित किये थे: समन्तभद्रने उन्हीं विचारोंको विस्तृत और क्रमबद्ध रूपमें ग्रथित कर संपूर्णरूपसे आप्तकी मोमांसा की। इस प्रकार, सिद्धसेनने जैन धर्मके तत्त्वज्ञानका अंकुरित होनेमें जलासि-चनका काम किया; तो समन्तभद्रने उसको स्वच्छन्द और निर्भय रीतिसे ऊँचे बढनेमें कांटोंकी बाड़का काम किया। इन्हीं दो महापुरुषोंके सुप्रयत्न और स्तुन्य जीवनसे जैनदर्शन सजीवन रहा और इन्हीं के बताये हुए मार्गका अवलंबन कर, पिछले समर्थ आचार्योंने (जिनमेंसे कितने एकके नाम हम इस लेखके प्रारंभहीमें लिख आये हैं) उसे खूब पल्लवित किया।

सिद्धसेनसूरि की कृतियोंके समान समन्तभद्राचार्यकी कृतियोंका भी, पिछले आचार्योंने बड़ा गौरव किया। उनपर संक्षिप्त और विस्तृत ऐसे अनेक भाष्य-टीका आदि लिख कर उनकी खूब

प्रतिष्ठा बढ़ाई। समन्तभद्रकी कृतियोंमें सबसे अधिक मान ‘आप्तमीमांसाको’ मिला है। यह दिखानेमें ११४ श्लोकोंका एक छोटासा ग्रंथ मालूम देता है, पर इसका गांभीर्य इतना है कि, इसपर सैकड़ों-हजारों श्लोकोंवाले बड़े बड़े गहन भाष्य-विवरण आदि लिखे जाने पर भी विद्वानोंको यह दुर्गम्यसा दिखाई देता है।

सबसे पहले इसपर महान् तार्किक भट्ट अकलंक देवने अष्टशती (आठ सौ श्लोक परिमाणवाला) नामका अल्पाक्षर और बहुवर्थावाला गंभीर भाष्य लिखा। इस भाष्यके ऊपर प्रचण्ड विद्वान् आचार्य विद्यानन्दीने अष्टसहस्री (आठ हजार श्लोक प्रमाण) नामक विशद व्याख्या बनाई। समुच्चय संस्कृत साहित्यमें भिन्न भिन्न दार्शनिक सिद्धान्तों-विचारोंकी आलोचना-प्रत्यालोचना करनेवाला यह एक महान् और प्रौढ ग्रंथरत्न है। इसमें ब्राह्मण और बौद्ध धर्मके सब ही तात्त्विक संप्रदायोंके तत्त्व-विचारोंका बड़ा मार्मिक और युक्तिपूर्ण पद्धतिसे खण्डन-मण्डन किया गया है। और अन्तमें जैन धर्मका म्याहाद-सिद्धान्त कितना प्रमाणयुक्त और अव्यङ्गनीय है, यह विचार बड़े गौरवके साथ सिद्ध किया गया है।

इस ग्रंथकी महनाका पता इतने ही से लग जायगा कि, श्वेताम्बर संप्रदायके महान् नैयायिक और समर्थ ग्रंथकार उपाध्याय यशोविजय जैसे पूर्ण सांप्रदायिक विद्वानने भी, इस कृतिके गांभीर्यसे मुग्ध हो कर, इस पर, मूल ग्रंथके जितनी ही श्लोक प्रमाण (अर्थात् आठ हजार श्लोकवाली) और उतनी ही प्रौढ टिप्पणी लिखी है। और इस

१ आकलूज निवासी सेठ नाथारंगजी गान्धीने पं. वंशीधर जी शास्त्रीद्वारा संशोधित करवा कर जो अष्टसहस्री छपाई है उसके साथ यदि यशोविजयजीकी यह टिप्पणी भी (टिप्पणी क्या टीकाकी भी टीका) छपा दी जाती तो ‘खोनेमें सुगन्ध’ आ जाती। हमें इस बातका पता नहीं लगा कि शास्त्री वंशीधरजीने अपनी अष्टसहस्रीकी भूमिकामें इस महती टिप्पणीका नामलेख तक क्यों नहीं किया। क्या उन्हें इसका अस्तित्व मालूम नहीं था अथवा अन्य किसी कारणसे ऐसा नहीं कर सके ?।

प्रकार 'अष्टसहस्री' को 'षोडशसहस्री' बना कर उसके महत्त्वको द्विगुणित कर दिया है। संपूर्ण जैन साहित्यमें यही एक ऐसा ग्रंथ है, जिस पर, दूसरे संप्रदायके एक ऐसे विद्वान्ने व्याख्या लिखी है, जो योग्यतामें मूल कर्तासे रत्तीभर भी न्यून नहीं हो कर, सर्वथा सांप्रदायिक-भावका पूर्ण समर्थक था।

समन्तभद्र स्वामीके इन महान् टीकाकारोंके सिवा जिनसेन, वादीभासिह, वीरनन्दी, शुभचन्द्राचार्य इत्यादि अन्यान्य सभी प्रसिद्ध प्रसिद्ध दिगम्बर ग्रंथकारोंने भी उनके काव्यत्व, वाग्मिन्त्व और पाण्डित्यकी भूरि भूरि प्रशंसा और स्तुति की है। और सभीने उनका जैन धर्मका एक महान् संरक्षक और समर्थक रूपमें स्वीकृत किया है।

राष्ट्रकूट वंशीय प्रतापी नृपति महाराजा अमोघवर्षके परमगुरु और सुप्रसिद्ध महापुराण आदिपुराणके कर्ता महाकवि जिनसेनने अपने पुराणकी प्रस्तावनामें स्वामी समन्तभद्रकी प्रशंसा करते हुए निम्नगत उद्गार प्रकट किये हैं—

नमः समन्तभद्राय महते कविर्वेधसः ।

यद्वचोवज्रपातेन निर्भिन्नाः कुमताद्रयः ॥

कर्वानां गमकानां च वादीनां वाग्मिनामपि ।

यशः सामन्तभद्राय मुनिं चूडामणीयत ॥

हरिवंश महापुराणके प्रणेता जिनसेन (प्रथम) ने भी स्वकीय पुराणके प्रारम्भमें समन्तभद्रके वचनको भगवान् महावीरके वचनतुल्य लिखा है। यथा—

जीवसिद्धिं विधायिह कृतयुक्त्यनुशासनम् ।

वचः समन्तभद्रस्य वीरस्यैव विजृम्भते ॥

गद्यचिन्तामणि नामक सुप्रसिद्ध गद्यकाव्यके रचयिता महाकवि वादीभासिहने समन्तभद्रके वचनस्वरूप वज्रपातके कारण परवादीरूप करोड़ों पर्वत चूरचूर हो गये बतलाये हैं। यथा—

सरस्वतीस्वरविहारभूमयः

समन्तभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः ।

जयन्तु वाग्मज्जनिपातपाटित-

प्रतीपराद्धान्तमहीध्रकोटयः ॥

अध्यात्मज्ञानके समुद्रस्वरूप ज्ञानार्णव ग्रन्थके

निर्माता आत्मज्ञानी शुभचन्द्रने समन्तभद्रके कृति-स्वरूप सूर्यके सम्मुख अपनी कृतिको खद्योततुल्य उपहासपात्र लिख कर समन्तभद्रके वचनोंकी महत्ता प्रकट की है ---

समन्तभद्रादिकवीन्द्रमास्वतां

स्फुरन्ति यत्रामलसूक्तरश्मयः ।

व्रजन्ति खद्योतवेदेव हास्यतां

न तत्र किं ज्ञानलवोद्धता जनाः ॥

चन्द्रप्रभञ्जरितके कर्ता महाकवि वीरनन्दीने, मोतियोंके बने हुए हारसे कंठको विभूषित करना दुर्लभ नहीं है, परन्तु समन्तभद्रके वचनरूप मुक्ताफलसे गुंथ हुए काव्यस्वरूप हारसे कंठको अलंकृत करना परम दुर्लभ बतलाया है—

गुणान्विता निर्मलवृत्तमौक्तिका

नरेत्तमैः कण्ठविभूषणीकृता ।

न हारयष्टिः परमेव दुर्लभा

समन्तभद्रादिभवा च भारती ॥

इसी प्रकार और भी अनेकानेक ग्रन्थकारोंने विविध प्रकारसे समन्तभद्र स्वामीकी स्तवना और प्रशंसा की है। इतना गौरव शायद ही अन्य किसी आचार्यका किया गया हो।

* * *

दिगम्बर विद्वानोंने तो समन्तभद्र स्वामीको इस प्रकार अपना प्रमाणभूत पुरुष माना ही है परन्तु श्वेताम्बर विद्वानोंने भी उनकी प्रामाणिका-प्रगण्यताका खुले दिलसे स्वीकार किया है। हरिभद्र, वादी देव, हेमचन्द्र और मलयगिरि जैसे श्वेताम्बरशिरोमणि सूरियोंने भी प्रसंगोपात्त उनकी कृतिका उल्लेख या अवतरण कर उन्हें एक प्रमाणभूत पुरुषकी कोटिमें स्थान दिया है। हरिभद्रसूरिने उनको 'वादिमुख्य' के महत्त्व-सूचक विशेषणसे सम्बोधित किया है और अनेकान्त-जयपताकामें निम्न लिखित दो श्लोक इनके नामसे उद्धृत किये हैं। यथा—

आह च वादिमुख्यः समन्तभद्रः—

‘ बोधात्मा चेच्छब्दस्य न स्यादन्यत्र तच्छ्रुतिः ।

यद्बोद्धारं परित्यज्य न बोधोऽन्यत्र गच्छति ॥

न च स्यात्प्रत्ययो लोके यः श्रोत्रा न प्रतीयते ।

शब्दाभेदेन सत्येवं सर्वः स्यात्परचित्तवत्* ॥

अनेकान्तजयपताका पृ. ४३ (अमदाबाद) ।

आचार्यवर्य हेमचंद्रने अपने सिद्धहैमशब्दानु-
शासन नामक व्याकरणके प्रारंभमें, दूसरे सूत्रकी
व्याख्यामें ‘ स्तुतिकारोऽप्याह ’ ऐसा उल्लेख कर
निम्न गत स्तुतिपद्य उद्धृत किया है जो इन्हीं सम-
न्तभद्र स्वामीका बनाया हुआ है और बृहत्स्वयम्भू-
स्तोत्रमें उपलब्ध होता है । पद्य यह है—

नयास्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे

रसोपविद्धा इव लोहधातवः ।

१ ‘ समन्तभद्र ’ यह नाम टीकामें लिखा है, जो स्वयं
ग्रंथकार ही की बनाई हुई है । मूलमें केवल ‘ वादिमुख्य ’
विशेषण ही का उल्लेख है ।

* शान्त्याचार्य विरचित प्रमाणकालिका और वादादेवसूरि
रचित स्याद्वादरत्नाकरमें भी ये दोनों श्लोक समन्तभद्रके
नामसे अवतारित हैं । जहां तक हम जान सके, समन्त
भद्रकी उपलब्ध कृतियोंमेंसे किसामें भी ये श्लोक नहीं
पाये जाते । इस लिये, यह स्पष्ट मालूम पड़ता है कि स्वा-
मीकी केवल इतनी ही कृतियें नहीं हैं जो अभी तक जानी
गई हैं । इनके सिवा, और भी कृतियें होनी चाहिए जो
अद्यापि अज्ञात या अप्राप्य हैं ।

भवन्तमभिप्रेतफला यतस्ततो

भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥

यही पद्य मलयगिरिसूरिने आवश्यकसूत्रकी
अपनी अपूर्ण टीकामें, ‘ आद्यस्तुतिकारोऽप्याह ’—
आद्य—प्रथम स्तुतिकार भी कहते हैं—ऐसा उल्लेख
कर, उद्धृत किया है । इस उल्लेखसे स्पष्ट जाना
जाता है कि ये प्रसिद्ध स्तुतिकार माने जाते थे इत-
ना ही नहीं परंतु आद्य—सबसे पहले होने वाले—
स्तुतिकारका मान प्राप्त थे । हरिभद्रादि श्वेताम्बराग्रणी
आचार्योंने सिद्धसेन दिवाकरको भी वादिमुख्य
और स्तुतिकारके विशेषणोंसे उल्लिखित किया है;
और उपर्युक्त प्रमाणानुसार समन्तभद्र स्वामिको
भी इन्हीं विशेषणोंसे अलंकृत किया है । इससे
यही अनुमान हो सकता है कि श्वेताम्बरोंकी दृष्टि-
में सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों समान पूज्य
और समान सत्कारास्पद हैं । इधर, सिद्धसेन
सूरिको भी जिस प्रकार श्वेताम्बराचार्योंने अपना
भ्रद्धास्पद और प्रमाणभूत पुरुष माना है, वैसे,
जैसा कि हम ऊपर सप्रमाण लिख आये हैं, दिग-
म्बराचार्योंने भी उन्हें अपना स्तुतिपात्र और शिर-
साबंध माना है; अतः दिगम्बरोंकी दृष्टिमें भी
सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों समान गुणगणा-
लंकृत हैं । इससे यह स्वतः सिद्ध हो गया कि,
समग्र जैनसमाज और जैन साहित्यमें इन दोनों
महापुरुषोंका ज्ञानप्रभान्वित, सत्त्वपरिपूर्ण और
निर्गन्धगणवन्ध सिंहासन, समान स्थान और समा-
न रूपमें संस्थापित है ।

हरिभद्रमूरिका समय-निर्णय ।

जैन धर्मके श्वेताम्बर संप्रदायमें हरिभद्र नामके एक बहुत प्रसिद्ध और महान् विद्वान् आचार्य हो गये हैं। उन्होंने संस्कृत और प्राकृत भाषाओं में धर्म-विचार और दर्शनिक विषयके अनेक उत्तमोत्तम और गभीरतत्त्व-प्रतिपादक ग्रंथ लिखे हैं। इन ग्रंथोंमें सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, अद्वैत, चार्वाक, बौद्ध, जैन आदि सब ही दर्शनों और मतोंकी उन्होंने अनेक तरहसे आलोचना—प्रत्यालोचना की है। इस प्रकारके भिन्न भिन्न मतोंके सिद्धान्तोंकी विवेचना करते समय, अपने विरोधमतवाले विचारकोंका भी गौरवपूर्वक नामोल्लेख करनेवाले और समभावपूर्वक मृदु और मधुर शब्दों द्वारा विचार-मीमांसा करनेवाले ऐसे जो कोई विद्वान् भारतीय साहित्यके इतिहासमें उल्लेख किये जाने योग्य हों तो उनमें हरिभद्रका नाम सबसे पहले लिखने योग्य है।

यों तो जैन इतिहासके पुरातन साधनोंकी देखनेसे, उनमें हरिभद्र नामके अनेक आचार्योंके हो जानेका पता मिलता है; परंतु जिनको उद्देश्य करके हमने इस निबन्धके लिखनेका प्रारंभ किया है, उन्हें सबसे पहले होनेवाले—अर्थात् प्रथम हरिभद्र समझना चाहिए। हमारे आजके इस लेखका उद्देश्य इन्हीं प्रथम हरिभद्र सूक्तिके अस्तित्व-समयका विचार और निर्णय करना है।

हरिभद्र-सूरिका प्रादुर्भाव जैन इतिहासमें बड़े महत्त्वका स्थान रखता है। जैन धर्मके—जिसमें मुख्य कर श्वेताम्बर संप्रदायके—उत्तरकालीन (आधुनिक) स्वरूपके संगठन-कार्यमें उनके जीवने बहुत बड़ा भाग लिया है। उत्तरकालीन जैन

साहित्यके इतिहासमें वे प्रथम लेखक माने जाने योग्य हैं, और जैन समाजके इतिहासमें, नवीन संगठनके एक प्रधान व्यवस्थापक कहलाने योग्य हैं। इस प्रकार, वे जैनधर्मके पूर्वकालीन और उत्तरकालीन इतिहासके मध्यवर्ती सीमास्तंभ समान हैं। उनके समयका यथार्थ निर्णय हो जाने पर, समुच्चय जैन इतिहासके सूत्र-पुंजकी एक बहुत बड़ी गांठ सुलझ सकेगी। केवल जैन साहित्य और समाजके इतिहास ही की दृष्टिसे हरिभद्रके जीवन-समयके निर्णयकी उपयोगिता है, यह बात नहीं है; परंतु भारतवर्षके कई जैन-तर धर्मधुरन्वर आचार्यों तथा गौर्वाणगिराके कई प्रतिष्ठित लेखकोंके समय-विचारकी दृष्टिसे भी उसकी बहुत उपयोगिता है।

जैसा कि हमने प्रारंभ ही में सूचित किया है, हरिभद्र एक बहुत बड़े दार्शनिक विद्वान् थे और इस विषयके उन्होंने अनेक उत्तमोत्तम ग्रंथ लिखे हैं। इन ग्रंथोंमें उन्होंने भारतके वैदिक, बौद्ध और चार्वाक आदि सभी मतोंके पुरातन और प्रसिद्ध प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ताओंके तात्त्विक विचारोंकी जगह जगह आलोचना प्रत्यालोचना की है। इस कारण, हरिभद्रके समय-निर्णयसे उनके पूर्ववर्ती उन अन्य दार्शनिकोंके समयके बारेमें भी बहुतसीं ज्ञातव्य और निर्णायक बातें मिल सकती हैं; और आजतक जो कितनीएक परस्पर विरुद्ध ऐसी आनुमानिक बातें पुरातत्त्वज्ञोंके मनको शंकाशील और चिन्तापूर्ण बनाए रहीं हैं, उनके लिये, एक और नई दिशामें प्रयत्न कर सन्दिग्ध सिद्धान्तोंके पुनर्विचारका नया मार्ग मिल सकता है।

युरोपियन स्कूलोंमेंसे शायद सबसे पहले प्रो. पिटर्सनने अपनी ४ थी रिपोर्टमें ‘उपमितिभव-

१ देखो, प्रोफेसर पिटर्सन साहयकी, बम्बई इलाखेमें हस्तलिखित पुस्तकोंके शोधके बारेमें लिखा हुई, ४ थी रिपोर्ट, पृष्ठ (परिशिष्ट), १३७; तथा प्रो. हरगोबिन्ददास लिखित, संस्कृत ‘हरिभद्रमूरिचरित्रम्,’ पृष्ठ १।

२ देखो, रिपोर्ट, पृष्ठ ५; तथा परिशिष्ट (Index of Authors) पृष्ठ ५९.

प्रपञ्चा कथा ' नामक धार्मिक नीतिके स्वरूपको अनुपम रीतिसे प्रदर्शित करनेवाले संस्कृत साहित्यके एक सर्वोत्तम ग्रंथके रचयिता जैन साधु सिद्धार्थिका परिचय लिखते हुए, साथमें इन हरिभद्र सूरिके समयका भी उल्लेख किया था। इसके बाद डॉ. क्लार्ट (Klatt), प्रो० ल्युमन (Leumann) जेकोबी (Jacobi), बेलिनी (Ballini) और मिरोनो (Mironov)^१ आदि अन्य विद्वानोंने भी प्रसंगवशात् अपने अपने लेखोंमें इस विषयका यथासमय थोड़ा बहुत विचार किया हुआ दिखाई देता है। परन्तु इन सबमें जैनधर्मके विशिष्ट अभ्यासी डॉ. जेकोबीका परिश्रमविशेष उल्लेखके योग्य है। उन्होंने ही ने सबसे पहले हरिभद्रके समयका निर्देश करनेवाले पुरातन कथनके सत्य होनेमें सन्देह प्रकट किया था। सन् १९०५ में भावनगर (हाल बाम्बई) निवासी जैन गृहस्थ मि. एम्. जी. कापडिया, सोलीसिटर, के कुछ प्रश्न करने पर उक्त डॉ. साहबने, इस विषयमें फिर विशेष ऊहापोह करना शुरू किया, और अन्तमें अपने शोधके परिणाममें जो कुछ निष्कर्ष मालूम हुआ, उसको, उन्होंने 'बिब्लीओथिका इंडिका' में प्रकाशित उपमितिभवप्रपञ्चा कथाकी प्रस्तावनामें लिपिबद्ध कर प्रकट किया। इसी बीचमें डॉ. सतीशचंद्र विद्याभूषण महाशयकी 'मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्रका इतिहास' (History of the Mediaeval school of Indian Logic.

१ Klatt, Onomasticon.

४ Zeitschrift der Deutschen Morgenland, Gesellschaft, XLIII, A. p. 348.

५ Ballini, Contributo allo studio della upo Katha etc. (R Acad dei Lincei, Rendiconti XV ser. 5, a sec. 5, 6, 12, p. 5.

६ 'जैन शासन' दीवालीनां खास अंक

७ डॉ. जेकोबी और मि. कापडियाके बीचमें जो पत्र-व्यवहार इस विषयमें हुआ था, वह बम्बईसे प्रसिद्ध होनेवाले 'जैन श्वेताम्बर कान्फरन्स हेरल्ड' नामक पत्रके ई. स. १९१५के जुलाई-अक्टोबर म.सके संयुक्त अंकोंमें प्रकट हुआ है।

नामक उपयुक्त पुस्तक प्रकट हुई। इस पुस्तकमें अन्यान्य प्रसिद्ध जैन नैयायिकोंके समान हरिभद्रके समयके विषयमें भी विद्याभूषणजीने अपना विचार प्रदर्शित किया है। परन्तु १२ वीं शताब्दीमें होने वाले इसी नामके एक दूसरे आचार्यके साथ इनकी कुछ कृतियोंका सम्बन्ध लगा कर इस विषयमें कुछ और उलटी गड़बड़ फैलानेकी चेष्टाके सिवा अन्य अधिक वे कुछ नहीं कर सके। प्रस्तुत हरिभद्र के उन प्रसिद्ध दार्शनिक ग्रंथोंका, जिनका निर्देश आगे पर किया जायगा, नामोल्लेख तक भी विद्याभूषणजी अपनी इस पुस्तकमें नहीं कर सके। इससे यह ज्ञात होता है कि उनको हरिभद्रके विशाल साहित्यका कुछ भी हाल मालूम नहीं हो सका। तदनन्तर रसियन विद्वान डॉ. मीरोनो ने भी अपने 'दिग्नागका न्यायप्रवेश और उसपर हरिभद्र की टीका' इस शीर्षक लेख में, (जो बनारसके जैनशासन नामक एक सामयिक पत्रके विशेषांकमें छपा है) प्रस्तुत प्रश्न के सम्बन्धमें कुछ मीमांसा की है।

यद्यपि डॉ. जेकोबीने, जैसाकि ऊपर लिखा गया है, इस विषयमें कुछ विशेष ऊहापोह कर महत्त्वके मुद्दोंका विचार किया है, तथापि हरिभद्रके सब ही ग्रंथोंका सूक्ष्मदृष्टिसे अवलोकन कर उनमें मिलते हुए आंतर प्रामाण्योंके जोड़नेकी उन्होंने बिल्कुल चेष्टा नहीं की, और इस लिये वे अपने मतव्यक्त समर्थनार्थ निश्चयात्मक ऐसे कुछ भी प्रमाण नहीं दे सके। इस प्रकार यह प्रश्न अभी तक बिना हल हुए ही जैसा का वैसा संशयात्मक दशामें विद्यमान है। आजके इस लेखका उद्देश, हरिभद्रके ग्रंथसमूहका ध्यानपूर्वक निरीक्षण कर उनमेंसे मिलते हुए आंतर प्रामाण्योंके आधार पर तथा और भी बाह्य प्रमाण जितने मिल सके हैं उन सबका ठीक ठीक विचार कर, इस प्रश्न का निराकरण करना है।

हरिभद्रसूरिके समयका निर्णय, मुख्य कर उनके बनाये हुए ग्रंथोंमेंसे मिलते हुए साधक-बाधक ऐसे आंतर प्रामाण्योंके ऊपर आधार रखता है। इस

लिये प्रथम हम यहां पर, उनके कुछ प्रसिद्ध प्रसिद्ध ग्रंथोंकी नामावली दे देते हैं। हरिभद्रसूरिने अपने जीवनमें जैन साहित्यको जितना पुष्ट किया है उतना अन्य किसीने नहीं किया। उनके बनाये हुए ग्रंथोंकी संख्या बहुत हो बड़ी है। पूर्वपरंपराके कथनानुसार, वे १५०० या १४४० अथवा १४४४ ग्रंथोंके प्रणेता बतलाये जाते हैं। यह संख्या हमारे जैसे आजकलके मनुष्योंको बहुत ही अधिक और अतएव अतिशयोक्ति पूर्ण मालूम देती है; परंतु साथमें यह बात भी अवश्य खयालमें रखने लायक है, कि इस संख्याके सूचक उल्लेख ८ सौ ९ सौ जितने वर्षोंसे भी अधिक पुराण मिलते हैं। इस संख्याका अर्थ चाहे जैसा हो; परंतु इतना बात तो पूर्ण सत्य है कि, वर्तमानमें जितने ग्रंथ जैन साहित्यमें हरिभद्रके नामसे प्रचलित और प्रसिद्ध हैं, उतने अन्य किसीके नामसे नहीं। और यही एक बात उनके अपारमित ग्रंथकर्तृत्वकी पुष्टिमें स्पष्ट प्रमाण-स्वरूप है। वर्तमानमें उपलब्ध होनेवाले उनके ग्रंथोंमेंसे विशेष प्रसिद्ध, प्रतिष्ठित और मौढ्य ग्रंथोंके नाम इस प्रकार हैं:—

- १ अनेकान्तवाद प्रवेश ।
- २ अनेकान्तजयपताका स्वोपपन्नवृत्ति सहित ।
- ३ अनुयोगद्वारा सूत्रवृत्ति ।
- ४ अष्टकप्रकरण ।
- ५ आवश्यकसूत्रबृहद्वृत्ति ।
- ६ उपदेशपदप्रकरण ।
- ७ दशवैकालिकसूत्रवृत्ति ।
- ८ दिग्नागकृत न्यायप्रवेशसूत्रवृत्ति ।
- ९ धर्मबिन्दुप्रकरण ।
- १० धर्मसंग्रहणीप्रकरण ।
- ११ नन्दीसूत्रलघुवृत्ति ।
- १२ पञ्चाशकप्रकरण ।

८ इस विषयके उल्लेखोंके लिये देखो पं. आहरगोविन्ददास लिखित संस्कृत 'हरिभद्रसूरिचरित्रम्' । पृष्ठ १६-२० ।

९ हरिभद्रसूरिके उपलब्ध सब ही ग्रंथोंके नामसंग्रहके लिये, देखो, जैन ग्रंथावली, पृ. ९८-१०३; तथा उक्त पंडित लिखित हरिभद्रसूरिचरित्र, पृ. २०-३० ।

- १३ पञ्चवस्तुप्रकरणटीका ।
- १४ पञ्चसूत्रप्रकरणटीका ।
- १५ प्रज्ञापनासूत्रप्रदेशव्याख्या ।
- १६ योगदृष्टिसमुच्चय ।
- १७ योगबिन्दु ।
- १८ ललितविस्तरा नामक धैत्यवन्दनसूत्रवृत्ति ।
- १९ लोकनत्वनिर्णय ।
- २० विंशतिकाप्रकरण ।
- २१ षड्दर्शनसमुच्चय ।
- २२ शास्त्रवार्तासमुच्चय, स्वकृतव्याख्यासहित ।
- २३ श्रावकप्रज्ञप्ति ।
- २४ समराइच्छकहा ।
- २५ सम्बोधप्रकरण ।
- २६ सम्बोधसप्ततिकाप्रकरण ।

हरिभद्रसूरिके बनाये हुए ग्रंथोंकी संख्या इतनी विशाल होने पर भी, उसमें कहीं पर, उनके जीवनके सम्बन्धमें कुछ भी विशेष बात लिखी हुई नहीं मिलती। भारतके अन्यान्य प्रसिद्ध विद्वानोंकी तरह उन्होंने भी अपने ग्रंथोंमें, अपने जीवनसंबंधी किसी प्रकारका उल्लेख नहीं किया। लिखनेमें मात्र अपने संप्रदायका, गच्छका, गुरुका और एक विदुषी धर्मजननी आर्याका नाम कई जगह लिखा है। यह भी एक सौभाग्यकी बात है। क्योंकि दूसरे ऐसे अनेक विद्वानोंके बारेमें तो इतना भी उल्लेख नहीं मिलता। हरिभद्रके किये हुए इन गुर्वादिके नामोंके उल्लेखानुसार, उनका संप्रदाय श्वेताम्बर था। गच्छका नाम विद्याधर, गच्छपति आचार्यका नाम जिनभट, दीक्षाप्रदायक गुरुका नाम जिनदत्त, और धर्मजननी साध्वीका नाम याकिनी महत्तरा था। इन सब बातोंका उल्लेख, उन्होंने एक ही जगह, आवश्यकसूत्रकी टीकाके अंतमें इस प्रकार किया है:—

“समाप्ता चेयं शिष्यहिता नामावश्यकटीका ।
कृतिः सिताम्बराचार्यजिनभटनिगदानुसारिणो विद्या-
धरकुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनी-
महत्तरासूनोरल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य” । ”

१०. देखो, पिटर्सन साहबकी ३ री रिपोर्ट, पृष्ठ २०९; तथा ४ थी रिपोर्ट, परिशिष्ट, पृष्ठ ६७ । वेबर साहबकी बॉलनकी रिपोर्ट, पुस्तक २, पृष्ठ ७८६ ।

[टिप्पणी—हरिभद्रसूरिके गुरुके नामके सम्बन्धमें डॉ. जेकोबा और अन्य कई विद्वानोंका एक खास भ्रम हो रहा है । वे हरिभद्रके गुरुका नाम जिनभद्र या जिनभट समझते हैं । डॉ. जेकोबाने, जर्मन ओरिएण्टल सोसाइटीके, ४० वें जर्नल (पुस्तक) में, पृ. ९४ पर, यह दिल्लीलानका प्रयत्न किया है कि, आचार्यसूत्रकी टीका बनानेवाले आचार्य शीलाङ्क और हरिभद्र दोनों गुरुबन्धु थे—एक डॉ. गुरुके शिष्य थे । क्यों कि दोनोंके गुरुका नाम जिनभद्र या जिनभट है । और इसी लिये वे दोनों समकालीन भी थे । परंतु उनका यह कथन ठीक नहीं है । क्यों कि इस आवश्यक सूत्रकी टीकाके अन्तिम वाक्यसे स्पष्ट ज्ञात होता है कि हरिभद्रके दीक्षाप्रदायक गुरु तो विद्याधर गच्छेय आचार्य जिनदत्त थे । जिनभट सूरि या तो हरिभद्रके विद्यागुरु होने या अन्य किसी कारणसे उन्हें वे अपने विशेष पूज्य समझते होंगे । इसी लिये, इस उपर्युक्त वाक्यमें उन्होंने प्रथम जिनभटका नामोल्लेख किया है और अपनेको उनका आशाधारक (—निगदानुसारिणो) बतलाया है । इस प्रकार जिनभट और जिनदत्त दोनों हरिभद्रके समान पूज्य होनेके कारण कहीं तो उन्होंने जिनदत्त सूरिका (जैसा कि सम्राट्चक्रहाके अंतमें) उल्लेख किया है और कहीं जिनभट सूरिका । (देखो, प्रज्ञापनासूत्रवृत्तिका अन्तिम पद्य; किन्हांनी साहबकी रिपोर्ट, पृ. ११) । प्रभावक चरित्र आदि ग्रंथोंमें यद्यपि हरिभद्रके गुरुका नाम मात्र जिनभट ही लिखा हुआ मिलता है, परंतु उसके कथनकी अपेक्षा साक्षात् ग्रंथकारका यह उपर्युक्त कथन विशेष प्रामाणिक होना चाहिए । डॉ. जेकोबाने जो उनके गुरुका नाम जिनभद्र बतलाया है वह इस उल्लेखसे भ्रान्तिमूलक सिद्ध हो जाता है । जिनभट और जिनभद्र शब्दके बोलने और लिखनेमें प्रायः समानता ही होनेके कारण, इस भ्रान्तिका होना बहुत स्वाभाविक है । रही बात, शीलाङ्क और हरिभद्रके समकालीन होनेकी, सो उसका निर्णय तो इस निबन्धका अगला भाग पूर्ण पढ़ लेने पर अपने आप हो जायगा ।]

आवश्यकसूत्रकी टीकाके उपर्युक्त अन्तिम उल्लेखसे अधिक कोई बात हरिभद्रने अपने किसी ग्रंथमें नहीं लिखी । इस लिये उनके जीवनके बारेमें इससे अधिक कोई बात, उन्हींके शब्दोंमें मिल सके, ऐसी आशा रखनी तो सर्वथा निरर्थक है । परंतु पिछले कई ग्रंथोंमें—चाहे किम्बदन्ती ही के रूपमें

क्यों न हो—उनके विषयमें कई प्रकारकी भिन्न भिन्न बातें लिखी हुई अवश्य मिलती हैं । हमारे इस लेखका उद्देश्य हरिभद्रके चरित्रवर्णन करनेका नहीं है, इस लिये, इस बारेमें हम कोई विशेष बात नहीं लिखना चाहते । परंतु, पाठकोंके सूचनार्थ, मुख्य कर जिन जिन ग्रंथोंमें हमने हरिभद्रके जीवनसम्बन्धी छोटे बड़े उल्लेख देखे हैं उनके नाम यहां पर निर्दिष्ट किये देते हैं ।

इन ग्रंथोंमें सबसे विशेष उल्लेख योग्य प्रभावचन्द्र रचित प्रभावक चरित्र है । यह ग्रंथ विक्रमसंवत् १३३४ में बना है । इस ग्रंथके ९ वें प्रबन्धमें, उत्तम प्रकारकी काव्यशैलीमें, विस्तारपूर्वक हरिभद्रका चरित्र वर्णित किया हुआ है (—इस चरित्रमें कही गई बातें कहां तक सत्य हैं उसके बारेमें हम अपना कुछ भी अभिप्राय यहां पर नहीं दे सकते) । इस ग्रंथके बाद राजशेखरसूरिके (वि. सं. १४०५ में) बनाये हुए प्रबन्धकोष नामक ऐतिहासिक और किम्बदन्ती स्वरूप कितनेएक प्रबन्धोंके संग्रहात्मक ग्रंथमें भी इनके विषयमें कितनाएक वर्णन किया हुआ मिलता है । हरिभद्रसूरिके जीवनसम्बन्धमें कुछ विस्तारके साथ बातें इन्हीं दो पुस्तकोंमें लिखी हुई मिलती हैं । संक्षेपमें तो कुछ उल्लेख, इन ग्रंथोंके पूर्व बने हुए ग्रंथोंमें भी कहीं कहीं मिल आते हैं । ऐसे ग्रंथोंमें, काल-क्रमकी दृष्टिसे, प्रथम ग्रन्थ मुनिचंद्रसूरिरचित उपदेशपद (जो हरिभद्र ही का बनाया हुआ एक प्रकरण ग्रंथ है) की टीका है । इस टीकाके अंतमें, बहुत ही संक्षेपमें,—परंतु प्रभावक चरित्रकारने अपने प्रबन्धमें जितना चरित्र वर्णित किया है उसका बहुत कुछ सार बतलाने-वाला—हरिभद्रके जीवनका सूचन किया है । दूसरा ग्रंथ, भद्रेश्वरसूरिका बनाया हुआ प्राकृतभाषामय कथावली नामक है । इसमें चौबीस ही ती-

११ यह टीका वि. सं. ११७४ में समाप्त हुई थी ।

१२ यह ग्रंथ कब बना इसका कोई उल्लेख नहीं मिला । रचनाशैली और कर्ताके नामसे अनुमान होता है कि १२ वीं शताब्दीमें इसका प्रणयन हुआ होगा । इस शताब्दीमें भद्रेश्वर नामके दो तीन विद्वानोंके हो जानेके उल्लेख मिलते हैं ।

थीक्योंके चरित्रोंके साथ अंतमें भद्रबाहु, वज्रस्वामी, सिद्धसेन आदि आचार्योंकी कथायें भी लिखी हुई हैं, जिनमें अंतमें हरिभद्रका जीवनकथा भी सम्मिलित है। इसी तरह थोडासा हाल गणधरसार्द्ध-शतककी सुमतिगणोंकी बनाई हुई बृहत् टीकामें भी उल्लिखित है।^{१३}

इन सब ग्रंथोंमें लिखे हुए वर्णनोंपरसे जो निष्कर्ष निकलता है वह यह है कि हरिभद्र पूर्वावस्थामें एक बड़े विद्वान् और वैदिक ब्राह्मण थे। चित्रकूट (मेवाड़की इतिहास प्रसिद्ध वीरभूमि चित्तोड़ गढ़) इनका निवास-स्थान था। याकिनी महत्तरा नामक एक विदुषी जैन आर्या (भ्रमणा = साध्वी) के समागमसे उनको जैनधर्मपर भ्रष्टा हो गई थी और उसी साध्वीके उपदेशानुसार उन्होंने जैनशास्त्र-प्रतिपादित-संन्यासधर्म-भ्रमणव्रतका स्वीकार कर लिया था। इस संन्यासावस्थामें जनसमाजको निरंतर सद्बोध देनेके सिवा उन्होंने अपना समग्र जीवन सनत साहित्यसेवामें व्यतीत किया था। धार्मिक, दार्शनिक और आध्यात्मिक विषयके अनेकानेक उत्तमोत्तम मौलिक ग्रंथ और ग्रंथविवरण लिखकर उन्होंने जैनसाहित्यका-और उसके द्वारा समुच्चय भारतीय साहित्यका भी-बड़ा भारी उपकार किया है। जैनधर्मके पवित्र पुस्तक जो आगम कहे जाते हैं, वे प्राकृत भाषामें बने हुए होनेके कारण विद्वानोंको और साथमें अल्पबुद्धिवाले मनुष्योंको भी अल्प उपकारी हो रहे थे इस लिये उन पर सरल संस्कृत टीकायें लिख कर उन्हें सबके लिये सुबोध बना देनेके पुण्यकार्यका प्रारंभ इन्हीं महात्माने किया था। इनके पहले आगम ग्रंथों पर शायद संस्कृत टीकायें नहीं लिखी गई थीं। उस समय तक प्राकृतभाषामय चूर्णियाँ ही लिखी जाती थीं। निदान वर्तमानमें तो इनके पूर्वकी किसी सूत्रकी कोई संस्कृत टीका उपलब्ध नहीं है। अस्तु।

इनके बनाये हुए आध्यात्मिक और तात्त्विक ग्रंथोंका स्वाध्याय करनेसे मालूम पड़ता है कि, ये प्रकृतिसे बड़े सरल, आकृतिसे बड़े सौम्य, और वृत्तिसे

बड़े उदार थे। इनका स्वभाव सर्वथा सुनानुरागी था। जैनधर्म ऊपर अनन्य भ्रष्टारक्षणे पर, और इस धर्मके एक महान् समर्थक होने पर भी, इनका हृदय निष्पक्षपातपूर्ण था। सत्यका आदर करनेमें ये सदैव तत्पर रहते थे। धर्म और तत्त्वके विचारोंका ऊहापोह करते समय ये अपनी मध्यस्थता और गुणानुरागिताकी किञ्चित् भी उपेक्षा नहीं करते थे। जिस किसी भी धर्म या संप्रदायका जो कोई भी विचार इनकी बुद्धिमें सत्य प्रतीत होता था उसे ये तुरन्त स्वीकार कर लेते थे। केवल धर्म-भेद या संप्रदाय-भेद ही के कारण ये किसी पर कटाक्ष नहीं करते थे-जैसे कि भारतके अन्यान्य बहुतसे प्रसिद्ध आचार्यों और दार्शनिकोंने किये हैं। बुद्धदेव, कपिल, व्यास, पतञ्जलि, आदि विभिन्न धर्मप्रवर्तकों और मतप्रेषकोंका उल्लेख करते समय इन्होंने उनके लिये, भगवान्, महासुनि, महापि, इत्यादि प्रकारके बड़े गौरवसूचक विशेषणोंका प्रयोग किया है— जो बात हमें इस प्रकारके दूसरे ग्रन्थकारोंकी लेखनशैलीमें बहुत कम दृष्टि-गोचर होती है। कहनेका तात्पर्य यही है कि ये एक बड़े उदारचेता साधु पुरुष थे। सत्यके उपासक थे। भारतवर्षके समुचित धर्माचार्योंके पुण्य-श्लोक इतिहासमें ये एक उच्च श्रेणिमें विराजमान होने योग्य संविद्धहृदयी जैनाचार्य्य थे।

हरिभद्रके जीवनके विषयमें उपर्युक्त थोड़ीसी प्रासंगिक बातें लिख कर, अब हम, प्रस्तुत निबन्धके मुख्य विषयकी विवेचना करना चाहते हैं।

हरिभद्रसूरिके जीवन-वृत्तान्तके विषयमें अल्प-स्वरूप उल्लेख करनेवाले जिन ग्रंथोंके नाम हमने ऊपर सूचित किये हैं, उनमें इस बातका कोई उल्लेख या सूचन नहीं है कि ये सूरि किस समयमें हुए हैं। इस लिये, प्रस्तुत विचारविवेचनमें उन ग्रंथोंसे हमें किसी प्रकार की साक्षात् सहायता के मिलनेकी तो बिल्कुल आशा नहीं है। यदि, उन ग्रंथोंमें जीवनवृत्तान्तके साथ हरिभद्रके समयका सूचक भी कोई उल्लेख किया हुआ होता, तो उनके लिये उन वर्णनोंमें कुछ और विशेष महत्ता और विश्वसनीयता आ जाती। परन्तु, वास्तवमें, उन

^{१३} इस वृत्तिकी रचना-समाप्ति वि. सं. १२९५ में हुई थी।

ग्रंथकारोंका उद्देश्य कोई सन्-संवत्सार अन्वेषणात्मक इतिहास लिखनेका नहीं था । उनका उद्देश्य तो मात्र अपने धर्मके समर्थक और प्रभावक आचार्यों तथा विद्वानों, धर्मकी प्रभावनाके लिये, किस प्रकारके लोगोंको चमत्कार बतलाये अथवा किस प्रकार परावर्तियोंके पाण्डित्यका पराभव किया; इत्यादि प्रकारकी जो जनमनोरंजन बातें पूर्वपरंपरासे कंठस्थ चली आती थीं, उनको पुस्तकारुढ कर शाश्वत बनानेका; और इस प्रकारसे सर्वसाधारणमें धर्मप्रभावकी महत्ता प्रदर्शित करनेका था । हां, इस उद्देश्यकी दृष्टिसे प्रबन्धादि लिखते समय प्रबन्धलेखकको यदि प्रबन्धनायकके विषयमें किसी विशेष घटनासूचक संवत्तादिका कहींसे उल्लेख जो प्राप्त हो जाता था, तो उसे वह अपने निबन्धमें कभी कभी ग्रथित भी कर देता था । परंतु, जिस अनुरताके साथ आज कल हम सन् संवत्तादिका प्राप्तिके लिये उत्सुक रहते हैं और उसके अन्वेषणके लिये दीर्घ परिश्रम करते रहते हैं, वैसी प्रकृति भारतवर्षके पुराणे प्रबन्धलेखकोंकी नहीं दिखाई देती ।

यद्यपि हमारा यह उपर्युक्त कथन भारतवासी विद्वानोंके लिये सर्वसाधारण है; तथापि, हमें लिखते हुए एक प्रकारसे हर्ष होता है कि, जैन धर्मके जुने विद्वानोंमें कुछ ऐसी प्रकृतिवाले विद्वान् भी हो गये हैं, जो इस कथनके अपवाद-स्वरूप हैं । इन विद्वानोंके बनाए हुए निबन्धोंमेंसे दो चार ऐसे निबन्ध भी जैनसाहित्यकी शोभा बढ़ा रहे हैं, जिन्हें हम निस्सन्देह रीतिसे—उनके कर्ताके समयमें उपलब्ध हो सकने वाली तद्विषयक साधन-सामग्रीकी अपेक्षासे—आधुनिक अन्वेषणात्मक पद्धतिसे लिखे जानेका सम्मान दे सकते हैं । यह बात अलग है कि, कदाचित् इन प्रबन्धोंमेंका ऐतिहासिक निष्कर्ष, हमारी आधुनिक अन्वेषणाके नि-

१४ मेरुतुङ्गाचार्य विरचित-विचारश्रेणि; किसी अज्ञातनामा विद्वान्की बनाई हुई—गुर्वावलाविशुद्धि; धर्मसांग-रोपाध्यायकृत—प्रवचनपरीक्षान्तर्गत कुछ भाग; समयसुन्दररचित—सामाचारीप्रकरणगत कुछ विभाग; इत्यादि प्रकारके प्रबन्ध हमारे इस कथनके उदाहरण स्वरूप हैं ।

ष्कर्षके मुकाबले, किसी अंशमें, सत्य नहीं प्रतीत हो (और ऐसा निर्विवाद सत्य तो आज कल भी सभी ऐतिहासिक सिद्धान्तोंमें कहाँ स्वीकृत है) । क्यों कि हमारी आधुनिक साधन-सामग्री और उस पुराणे जमानेकी साधन-सामग्रीमें आकाश-पाताल जितना अन्तर है । अस्तु ।

यद्यपि, उक्त कथनानुसार, हरिभद्रके जीवन-वृत्तान्तका सूचन करनेवाले ग्रंथोंमें, उनके समयका कोई निर्देश किया हुआ नहीं मिलता; तथापि जैन गुरुपरंपरा-सम्बन्धी जो कितनेएक कालगणनात्मक प्रबन्धादि उपलब्ध हैं, उनमेंसे किसी किसीमें, इनके समयका उल्लेख किया हुआ अवश्य विद्यमान है । इस प्रकारके कालगणनात्मक प्रबन्धोंमें, प्रथम और प्रधानतया जो प्रबन्ध उल्लेखयोग्य है, वह अञ्चलगच्छीय आचार्य मेरुतुङ्गका बनाया हुआ विचारश्रेणि नामक है । मेरुतुङ्गाचार्यने अपना प्रबन्धचिन्तामणि नामक प्रसिद्ध ऐतिहासिक ग्रंथ वि. सं. १३६० में समाप्त किया था । प्रस्तुत विचारश्रेणि-

१५ यह प्रबन्ध पुरातत्त्वज्ञोंको सुपरिचित है । महावीर निर्वाण और विक्रम संवत् के विषयकी आलोचनामें इतिहासज्ञोंको मुख्य कर यही प्रबन्ध विषयभूत हो रहा है (देखो, डॉ. जेकोबीकी कल्पसूत्रकी प्रस्तावना; और, जालंधा पेंटि-यरका महावीर समयनिर्णय नामक निबन्ध; इण्डियन एंटी-केरी, पृ. ४३) । शायद, सबसे पहले, प्रसिद्ध शोधक डॉ. भाऊ दाजीने, सन १८७२ में, बम्बईकी रायल एशियाटिक सोसाइटीकी शाखाके सभ्योंके सम्मुख इस प्रबन्ध पर एक निबन्ध पढ़ा था । (यह निबन्ध, इसी सोसायटिके वृत्तपत्र (जर्नल) के ९ वें भागमें, पृ. १४७-१५७ पर प्रकट हुआ है) डॉ. बुल्हरने इसका इंग्रेजी नाम " Catena of Enquiries " दिया है (-इ. ए. पु. २; पृ. ३६२) । आश्चर्य है कि यह ऐसा विवेचनीय प्रबन्ध अभी तक मूल-रूपमें कहीं प्रकट नहीं हुआ । पाठकोंको जान कर खुशी होगी कि थोड़े ही समयमें हम इसे छपवा कर प्रकट करना चाहते हैं ।

१६ यह ग्रंथ गुजराती भाषांतर सहित, अमदाबादके रामचंद्र दीनानाथ शास्त्रोने, सन १८८८ में छपवा कर प्रकट किया है । इसका इंग्रेजी अनुवाद श्री बंगालकी रायक एसियाटिक सोसाइटीने प्रकट किया है ।

में वि. सं. १३७१ में, समरासाहने^{१०} शत्रुंजयका जो उद्धार किया था, उसका उल्लेख किया हुआ है। इस लिये विक्रमकी १४ वीं शताब्दीके पिछले पादमें इस प्रबन्धकी रचना हुई, ऐसा माननेमें कोई आपत्ति नहीं है। इस प्रबन्धमें एक पुराणी प्राकृत गाथा उद्धृत की हुई है, जिसमें लिखा है कि, विक्रम संवत् ५८५ में हरिभद्रसूरिका स्वर्गवास हुआ था। गाथा इस प्रकार है—

पंचसए णसीए^{११} विक्रम कालाउ ज्ञाति अत्थमिओ ।

हरिभद्रसूरि-सूरो भवियाणं दिसउ कलाणं ॥

अर्थात्—‘विक्रम संवत् ५८५ में अस्त (स्वर्गस्थ) होने वाले हरिभद्रसूरिरूप सूर्य भव्यजनोंको कल्याण प्रदान करें ।’

१० इस उद्धारका विशेष उल्लेख, हमारी शत्रुंजयतीर्थी द्वार प्रबन्ध नामक पुस्तकके उपोद्घात, पृ. ३१-३३ में किया हुआ है ।

१८ प्रो. पिटर्सनन आपनी ३१ रिपोर्टके पृ. २७२ पर, प्रथमसूरिविरचित ‘विचारसारप्रकरण’ के, और पृ. २८४ पर, समयसुंदर गणिके ‘गाथासहस्री’ नामक ग्रंथके, जो अवतरण किये हैं उनमें यह प्रकृत गाथा भी सम्मिलित है। वहां पर, ‘पणसीए’ के स्थान पर ‘पणतीए’ ऐसा पाठ मुद्रित है। इस पाठ-भेदके कारण, कई विद्वान् ५८५ के बदले ५३५ के वर्षमें हरिभद्रकी मृत्यु हुई मानते हैं; परंतु, वास्तविकमें वह पाठ अशुद्ध है। क्योंकि प्राकृत भाषाके नियमानुसार ३५ के अंकके लिये ‘पणतीसे’ शब्द होता है, ‘पणतीए’ नहीं। यद्यपि, लेखक—पुस्तककी नकल उतारने-वाले—के प्रमादसे ‘पणतीसे’ की जगह ‘पणतीए’ पाठका लिखा जाना बहुत सहज है, और इस लिये ‘पणतीए’ के बदले ‘पणतीसे’ के शुद्ध पाठकी कल्पना कर ८५ के स्थान पर ३५ की संख्या गिन लेनेमें, भाषा-विज्ञानकी दृष्टिसे कोई अनुचितता नहीं कही जा सकती; परंतु, प्रकृत विषयके कालसूचक अन्यान्य उल्लेखोंके ध्वानुसार यहाँ पर ‘पणसीए’ पाठका होना ही युक्तिसंगत और प्रमाणविहित है। बहुतसी हस्तलिखित प्रतियोंमें भी यही पाठ उपलब्ध होता है। प्रो. वेबरने, बर्लिनके राजकीय पुस्तकालयमें संरक्षित संस्कृत-प्राकृत पुस्तकोंकी रिपोर्टके, भाग २, पृ. १२३ पर भी, ‘पणसीए’ पाठ ही को शुद्ध लिखा है और ‘पणतीए’ को अशुद्ध ।

यहां पर यह बात खास ध्यानमें रख लेनेकी है कि यह गाथा मेरुतुंगने ‘उक्तं च—’ कह कर अपने प्रबन्धमें उद्धृत की है—नई नहीं बनाई है। मेरुतुङ्गाचार्यके, निश्चितरूपसे पहलेके बने हुए किसी ग्रंथमें यह गाथा अभी तक हमारे देखनेमें नहीं आई। इस लिये यह कुछ भी नहीं कह सकते कि यह गाथा कि-तनी प्राचीन है। परन्तु मेरुतुङ्गसे तो निश्चित ही १०० २०० वर्ष पुराणी अवश्य होनी चाहिए। विचारभ्रंशमें ‘जं रयणिं कालगओ’ इत्यादि वाक्यसे प्रारंभ होने वाली, और महावीर निर्वाण और विक्रम संवत्के बीचके राजवंशोंका समयनिरूपण करने वाली जो तीन प्राकृत गाथाएं हैं, प्रायः वैसी ही गाथाएं तो ‘तित्थोग्गालियपइण्णा’ नामक प्राकृत ग्रंथमें भी मिलती हैं; परंतु हरिभद्रके मृत्यु-समयका विधान करनेवाली प्रस्तुत गाथा वहां पर नहीं दिखाई देती। इस लिये यह भी नहीं कह सकते कि मेरुतुंगने कौनसे ग्रंथमेंसे इसे उद्धृत की है। और, कुछ भी हो, परंतु इतनी बात तो सत्य है कि १४ वीं शताब्दीसे तो यह गाथा अवश्य पूर्वकी बनी हुई है।

इसी गाथाको प्रद्युम्नसूरिने^{१२} अपने ‘विचारसार

१९ ये सूरि धर्मघोषसूरिके शिष्य, देवप्रभके शिष्य थे। इनका निश्चित समय ज्ञात नहीं हुआ। संभव है कि कदाचित् ये मेरुतुंगके पूर्ववर्ती हों, और ‘विचारभ्रंश’ में की बहुतसी प्राकृत गाथायें इन्हींके ‘विचारसार प्रकरण’ मेंसे ली गई हों—यद्यपि इसमें भी वे सब गाथायें संगृहीत मात्र ही हैं, नवीन रचित नहीं। यदि विशेष खोज करने पर, इन संप्रदायके समयका पता लग गया और ये मेरुतुंगसे पूर्ववर्ती निश्चित हुए, तो फिर हरिभद्रकी मृत्युसंवत्सूचक प्रकृत गाथाके प्रथम अवतरणका मान, इन्हींके इस ‘विचारसार प्रकरण’ को देना होगा। इस प्रकरणमें, एक दूसरी बात यह भी है कि, प्रकृत गाथाके साथ, प्रकरणकारने ‘अह वा’ (सं. अथ वा) लिख कर एक दूसरी भी प्राकृत गाथा लिखी—उद्धृत की—है, जिसमें, वीर-निर्वाणसे १०५५ वर्षबाद हरिभद्र हुए, ऐसा कथन है। इस गाथाके उद्धृत करनेका मतलब, लेखकको इतना ही मालूम होता है कि हरिभद्रसूरिका स्वर्ग-समय प्रधान गाथामें जो वि. सं. ५८५ बतलाया है वह इस दूसरी गाथाके कथनसे भी समर्थित होता

प्रकरण' में, और समयसुंदर गणितें" स्व-संगृहीत 'गाथासहस्री' नामक प्रबन्धमें भी उद्धृत की है। पुनः इसी गाथाके आशयकोले कर कुलमंडनसूरिने "विचारामृतसंग्रह" में, और धर्मसागर" उपाध्यायने तपागच्छगुर्वावली में, लिखा है कि, महावीर निर्वाणके पञ्चमत् १०५५ वें (वीर नि. ४७० अनन्तर विक्रम संवत्की शुरुआत, तदनन्तर ५८५; ४७० + ५८५ = १०५५) वर्षमें हरिभद्रसूरिका स्वर्गवास हुआ था। इन पिछले दोनों प्रथकारोंका कथन क्रमशः इस प्रकार है—

(१) 'श्रीवीरानिर्वाणात् सहस्रवर्षे पूर्वश्रुतव्यवच्छिन्नम् । श्रीहरिभद्रसूरयस्तदनु पञ्चपञ्चाशता वर्षे दिवं प्राप्ताः ।' —विचारामृतसंग्रह ।

(२) श्रीवीरात् पञ्चपञ्चाशदाधिकसहस्रवर्षे विक्रमात् पञ्चाशत्यधिकपञ्चशतवर्षे याकिनीसूनुः श्रीहरिभद्रसूरिः स्वर्गभाक् । —तपागच्छगुर्वावली ।

मुनिसुन्दरसूरिने जो तपागच्छकी पद्यबद्ध गुर्वावली (संवत् १४६६) बनाई है उसमें हरिभद्रसूरिको मानदेवसूरि (द्वितीय) के मित्र बतलाये हैं। इन मानदेवका समय पट्टावलियोंकी गणना और भान्यता अनुसार विक्रमकी ६ ठी शताब्दी समझा है। क्योंकि ५८५का विक्रम-वत्सर महावीर संवत् १०५५ के बराबर (४७० + ५८५ = १०५५) ही होता है। प्रथमसूरि संगृहीत दूसरी प्राकृत गाथा इस प्रकार है—

पण पन्न-दस-सएहि हरिसूरी आसि तत्थ पुण्णकई ।

तेरसकरिससएहि अईएहि वि वण्णभट्टिपइ ॥

पिटसन, रिपोर्ट ३. पृ. २७२।

२० समयसुन्दरगणिते गाथासहस्री सं. १६८६ में बनाई है। देखो,—पि. रि. ३, पृ. २९०।

—विचारसार प्रकरण और गाथासहस्रीमें प्रस्तुत गाथाके चतुर्थ पादमें कुछ पाठ-भेद है, परंतु अर्थ-तात्पर्य एक ही होनेसे उसके उल्लेखकी कोई आवश्यकता नहीं प्रतीत होती।

२१ ये आचार्य विक्रमकी १५ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें हुए हैं।

२२ धर्मसागरजी १७ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें विद्यमान थे।

जाता है। अतः यह उल्लेख भी हरिभद्रसूरिके गाथोक्त समयका संवादी गिना जाता है।

मुनिसुन्दरसूरिका उल्लेख इस प्रकार है—

अमूद् गुरुः श्रीहरिभद्रमित्रं

श्रीमानदेवः पुनरेव सूरिः ।

यो मान्यतो विस्मृतसूरिमन्त्रं

लेभेऽम्बिकाऽऽस्यात्तपसोज्जयन्ते^{२३} ॥

—गुर्वावली (यशोवि. मं. काशी) पृ. ४।

इस प्रकार इन सब ग्रंथकारोंके मतसे हरिभद्रसूरिका सत्ता-समय विक्रमकी ६ ठी शताब्दी है और उनका स्वर्गवास सं. ५८५ (ई. स. ५२९) में हुआ था।

परंतु, इसी प्रकारके बाह्य-प्रमाणोंमें, कुछ ऐसे भी प्रमाण उपलब्ध होते हैं जिनके कारण इस गाथोक्त समयकी सत्यताके बारेमें विद्वानोंको बहुत समयसे संदेह उत्पन्न हो रहा है। इन प्रमाणोंमें, जो मुख्य उल्लेख योग्य है, वह बहुत महत्त्वका और उपर्युक्त समयसाधक प्रमाणोंसे भी बहुत प्राचीन है। यह प्रमाण महात्मा सिद्धार्थके महान् ग्रन्थ उपमितिभवप्रपञ्चा कथामें उल्लिखित है। यह कथा संवत् ९६२ के ज्येष्ठ शुक्ल पंचमी, गुरुवारके दिन, जब चंद्रमा पुनर्वसु नक्षत्रमें स्थित था, तब समाप्त हुई थी। ऐसा स्पष्ट उल्लेख, इस कथाकी प्रशस्तिमें सिद्धार्थने स्वयं किया है। यथा—संवत्सरशतनवके द्विषष्टिसहितेऽतिलङ्घिते चास्याः।

ज्येष्ठे सितपञ्चम्या पुनर्वसौ गुरुदिने समाप्तिरभूत् ॥

यद्यपि ग्रन्थकर्ताने यहां पर मात्र केवल 'संवत्' शब्द ही का प्रयोग किया है जिससे स्पष्टतया यह

२३ धर्मसागरगणिते अपनी पट्टावलीमें इसी पद्यका सवा-नार्थक एक दूसरा पद्य उद्धृत किया है। यथा—

विद्यासमुद्रहरिभद्रमुनीन्द्रमित्रं

सूरिर्बभूव पुनरेव हि मानदेवः ।

मान्यात् प्रयातमपि योऽनघसूरिमन्त्रं

लेभेऽम्बिकामुखगिरा तपसोज्जयन्ते ॥

यही पद्य पुनः पूर्णिमागच्छकी पट्टावलीमें भी मिलता है।—देखो, पं. हरगोविन्ददासका हरिभद्रचरित्र पृ. ३८।

नहीं ज्ञात हो सकता कि, वीर, विक्रम, शक, गुप्त आदि संवत्तोंमेंसे प्रस्तुतमें कौनसा संवत् कथाकारको विवक्षित है; तथापि, संवत् के साथ मास, तिथि, वार और नक्षत्रका भी स्पष्ट उल्लेख किया हुआ होनेसे, ज्योतिर्गणितके नियमानुसार गिनती करने पर, प्रकृतमें विक्रम संवत् ही का विधान किया गया है, यह बात स्पष्ट मालूम पड़ आती है। सिद्धार्थके लिखे हुए इस संवत्, मास और तिथि आदिकी तुलना ई. स. के साथ की जाय तो, गणित करनेसे, ९०६ ई. के. मई महिनेकी १ ली तारीखके बराबर इसकी एकता होती है। इस तारीखको भी वारगुरु ही आता है और चन्द्रमा भी सूर्योदयसे लेकर मध्याह्न कालके बाद तक पुनर्वसु नक्षत्र ही में रहता है।^{२५}

२४ किसी किसीका कल्पना इस संवत् के वार-निर्वाण-संवत् माननेकी होती है। अगर इस कल्पनाके मुताबिक गणित करके देखा जाय तो वीर सं. ९६२ के ज्येष्ठ शुक्ल ५ मीके दिन ई. स. ४३६ के मई मासकी ७ वी तारीख आती है। वार उस दिन भी गुरु ही मिलता है, परंतु चन्द्रमा उस दिन प्रातःकालमें २ घंटे तक पुष्य नक्षत्रमें रह कर फिर अश्लेषा नक्षत्रमें चला जाता है; इस लिये नक्षत्र उस दिन प्रथम लिखे मुताबिक नहीं मिलता। इसके सिवा इस कल्पनामें एक बड़ा और प्रत्यक्ष विरोध भी है। उक्त प्राकृत गाथामें जो हरिभद्रका मृत्युसमय बतलाया गया है उससे, यह समय लगभग १०० वर्ष जितना उलटा पीछे चला जाता है—अर्थात् सिद्धार्थ हरिभद्रके भी शतवर्ष पूर्व-वर्ती हो जाते हैं। सिद्धार्थका, जैसा कि आगे चल कर बतलाया जायगा, हरिभद्रके पहले होना संवत्था असिद्ध है। इस लिये सिद्धार्थका लिखा हुआ यह संवत् विक्रम संवत् ही है।

प्रो. पिटर्सन अपनी ४ थीं रिपोर्टके ५ वें पृष्ठ ऊपर सिद्धार्थके इस संवत्की वारनिर्वाण संवत् मान कर, और उसके मुकाबलेमें विक्रम संवत् ४९२ के बदले ५९२ लिख कर गाथागत हरिभद्रके समयके साथ मेल मिलाना चाहता है। परंतु इस गिनतीमें तो प्रत्यक्ष रूप से ही १०० वर्ष की भद्दी भूल की गई है। क्योंकि ९६२ में से ४७० वर्ष निकाल देनेसे, शेष ४९२ रहते हैं, ५९२ नहीं। इस लिये पिटर्सन साहबकी कल्पनामें कुछ भी तथ्य नहीं है। डॉ. जेकोबीने भी इस कल्पनाको त्याज्य बतलाया है। देखो, उपमितिभव-प्रपञ्चाकी प्रस्तावना—पृष्ठ ८ की पाद टीका।

इस कथाकी प्रशस्तिमें सिद्धार्थने प्रारंभमें ९ श्लोकों द्वारा अपनी मूल गुरुपरंपराका उल्लेख कर, फिर हरिभद्रसूरिकी विशिष्ट प्रशंसा की है और उन्हें अपना धर्मबोधकर गुरु बतलाये हैं। प्रशस्तिमें हरिभद्रकी प्रशंसावाले निम्नलिखित तीन पद्य मिलते हैं।—

(१५) आचार्यहरिभद्रो मे धर्मबोधकरो गुरुः ।

प्रस्तावे भावनो हन्त स एवाधे निवेदितः ॥

(१६) विषं विनिर्धूय कुवासनामयं

व्यचीचरद् यः कृपया मदाशये ।

अचिन्त्यवीर्येण सुवासनासुधां

नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥

(१७) अनागतं परिज्ञाय चैत्यवन्दनसंश्रया।

मदर्थैव कृता येन वृत्तिललितविस्तरा ॥^{२६}

इन पद्योंका भावार्थ इस प्रकार है—

(१५) आचार्य हरिभद्र मेरे धर्मबोधकर—धर्मका बोध (उपदेश) करनेवाले—गुरु हैं। इस कथाके प्रथम प्रस्तावमें मैंने इन्हीं धर्मबोधकर गुरुका निवेदन किया है।

(१६) जिसने कृपा करके अपनी अचिन्त्य शक्तिके प्रभावसे मेरे हृदयमेंसे कुवासना—दुर्वि-

२५ डॉ. जेकोबी, इन पद्योंके पहलके और ३ (नं. १२-१३-१४ वाले) श्लोकोंको भी हरिभद्र ही की प्रशंसा में लिखे हुए समझते हैं और उनका भाषान्तर भी उन्होंने अपनी प्रस्तावना (पृ. ५) में दिया है। परंतु यह डॉ. साहबका भ्रम है। उन तीन पद्योंमें हरिभद्रकी प्रशंसा नहीं है परंतु सिद्धार्थकी प्रशंसा है। इनके पूर्वके दूसरे दो (नं. १०-११) श्लोकोंमें भी सिद्धार्थ ही का जिक्र है। वास्तवमें हमारे विचारसे नं. १० से १३ तकके ४ पद्य स्वयं सिद्धार्थके बनाए हुए नहीं हैं, परन्तु उनके शिष्य या अन्य किसी दूसरे विद्वान्के बनाये हुए हैं। अतएव वे वहां पर प्रक्षिप्त हैं। सिद्धार्थ, स्वयं अपने मुखसे अपनी प्रशंसा करनेवाले बहिर्मुख आत्मा नहीं थे। वे बड़े नम्र, लघुताप्रिय और अन्यात्मस्वरूपमें लीन रहनेवाले सन्त पुरुष थे। वे अपने लिये 'सिद्धान्ननिधि' 'महाभाग' और 'गणधरतुल्य' जैसे मानभरे हुए विशेषणोंका प्रयोग कभी नहीं कर सकते।

२६ उपमितिभवप्रपञ्चा कथा, (बिडिलओधिका हन्डिका.) पृ. १९४०।

चाररूप विषको निकाल कर सुवासना-सद्विचार स्वरूप सुधा (अमृत) का सिंचन किया है, उस आचार्य हरिभद्रको नमस्कार हो ।

(१७) उन्होंने (हरिभद्रसूरिने) अनागत याने भविष्यमें होनेवाले मुझको जानकर मानों मेरे ही लिये चैत्यवन्दनसूत्रका आश्रय लेकर ललित-विस्तरा नामक वृत्ति बनाई है ।

इस अवतरणसे ज्ञात होता है कि सिद्धार्थ हरिभद्रको एक प्रकारसे अपने गुरु मानते हैं । वे उन्हीं से अपनेको धर्मप्राप्ति हुई कहते हैं, और ललित-विस्तरावृत्ति नामक ग्रन्थ, जो हरिभद्रके ग्रन्थोंमेंसे एक प्रसिद्ध ग्रन्थ है उसे, अपने ही लिये बनाया गया बतलाते हैं । इस प्रकार, इस प्रशस्तिगत कथनके प्रथम दर्शनसे तो हरिभद्र और सिद्धार्थके बीचमें गुरु-शिष्यभावका होना स्थापित होता है । और जब ऐसा गुरुशिष्यभावका सम्बन्ध उनमें रहा तो फिर वे प्रत्यक्ष ही दोनों समकालीन सिद्ध हुए, और वैसा होने पर हरिभद्रका उक्त गाथा-विहित सत्ता-समय असत्य साबित होगा ।

इस प्रकार हरिभद्रसूरिके समय-विचारमें सिद्धार्थका सम्बन्ध एक प्रधान स्थान रखता है । इस लिये प्रथम यहां पर इस बातका ऊहापोह करना आवश्यक है कि सिद्धार्थके इस कथनके बारेमें उनके चरित्रलेखक जैन ग्रन्थकारोंका क्या अभिप्राय है ।

सिद्धार्थके जीवनवृत्तान्तकी तरफ दृष्टिपात करते हैं तो, उनके निजके ग्रन्थमें तो, इस उपर्युक्त प्रशस्तिके कथनके सिवा, और कोई विशेष उल्लेख नहीं मिलता । इस लिये उनके निजके ही शब्दोंमें तो अपनेको यह बात नहीं मालूम हो सकती, कि, हरिभद्रको वे अपने धर्मबोधकर गुरु किस कारणसे कहते हैं और ललितविस्तरावृत्तिका अपने ही लिये बनाई गई क्यों बतलाते हैं ? ।

पिछले जैन लेखकोंके लेखों-ग्रन्थोंमें सिद्धार्थके जीवन-वृत्तान्तके विषयमें जो कथा-प्रबन्धादि उपलब्ध होते हैं, उनमें कालक्रमकी दृष्टिसे सबसे प्राचीन, तथा वर्णनकी दृष्टिसे भी प्रधान, ऐसा प्रभावकचरित्रान्तर्गत सिद्धार्थ-प्रबन्ध है । इस

प्रबन्धमें सिद्धार्थका जो जीवन वर्णित है उसमें इस बातका किञ्चित् भी जिक्र नहीं किया गया है कि, हरिभद्र, सिद्धार्थके एक गुरु थे और उनसे उनको धर्मबोध मिला था । हरिभद्र और सिद्धार्थके बीचमें एक प्रकारसे गुरुशिष्यका सम्बन्ध था, इस बातका सूचन प्रभावकचरित्रकारने न हरिभद्र ही के प्रबन्धमें किया है और न सिद्धार्थ ही के प्रबन्ध में । केवल इतना ही नहीं, परंतु इन दोनोंके चरित्र-प्रबन्ध पास पासमें भी वे नहीं रखते । उन्होंने हरिभद्रका चरित्र ९ वें प्रबन्धमें गुंथा है और सिद्धार्थका १४ वें प्रबन्धमें । इस लिये प्रभावकचरित्रकारके मतसे तो हरिभद्र और सिद्धार्थके बीचमें न किसी प्रकारका साक्षात् गुरुशिष्य जैसा सम्बन्ध था और न वे दोनों समकालीन थे ।

परन्तु, सिद्धार्थने अपनी कथाकी प्रशस्तिमें जो उक्त प्रकारसे हरिभद्रका उल्लेख किया है, उसे प्रभावकचरित्रकर्ता जानते ही नहीं हैं यह बात नहीं है । उन्होंने सिद्धार्थका वह कथन कंवल देखा ही नहीं है किन्तु उसे अपने प्रबन्धमें यथावत् उद्धृत तक कर लिया है । परन्तु, उस कथनका सम्बन्ध वे और ही तरहसे लगाते हैं । उनका कहना है कि, सिद्धार्थने जैन शास्त्रोंका पूर्ण अभ्यास करके, फिर न्यायशास्त्रका विशिष्ट अभ्यास करनेके लिये किसी प्रान्तस्थ बौद्ध विद्यापीठमें जा कर रहनेका विचार किया । जानके पहले उन्होंने जब अपने गुरु गर्ग-स्वामीके पास अनुमति मांगी तो गुरुजीने अपनी असम्मति प्रकट की और कहा कि वहां पर जानेसे तेरा धर्मविचार भ्रष्ट हो जायगा । सिद्धार्थने गुरुजीके इस कथन पर दुर्लक्ष्य कर चल ही दिया और अपने इच्छित स्थान पर जा कर बौद्ध प्रमाण शास्त्रका अध्ययन करना शुरू किया । अध्ययन करते करते उनका विश्वास जैनधर्म ऊपरसे ऊठता गया और बौद्ध धर्म पर श्रद्धा बढ़ती गई । अध्ययनकी समाप्ति हो जाने पर, उन्होंने बौद्धधर्मकी दीक्षा लेनेका विचार किया, परन्तु, पहले ही से वचनबद्ध हो आनेके कारण, जैनधर्मका त्याग करनेके पहले वे एक बार अपने पूर्वगुरुके पास मिलनेके लिये आये । शान्तमूर्ति गर्गमुनिने सिद्धार्थ-

की स्वधर्म ऊपरसे चालित-चित्तताको देख कर अपने मुखसे किसी प्रकारका उन्हें उपदेश देना मुनासब नहीं समझा । उन्होंने ऊठ कर पहले सिद्धार्थिका स्वागत किया और फिर उन्हें एक आसन पर बिठा कर, हरिभद्रसूरिकी बनाई हुई ललितविस्तारावृत्ति, जिसमें बौद्ध वगैरह सभी दर्शनोंके सिद्धान्तोंकी बहुत ही संक्षेपमें परंतु बड़ी मार्मिकताके साथ मीमांसा कर जैनतीर्थंकरकी परमात्मता स्थापित की गई है, उसको पढ़नेके लिये दी । पुस्तक दे कर गर्गमुनि जिनचैत्यको वन्दन करनेके लिये चले गये और सिद्धार्थिको कह गये कि, जब तक मैं चैत्यवन्दन करके वापस आऊँ तब तक तुम इस ग्रन्थको वाचने रहो । सिद्धार्थि गुरुजीके चले जाने पर ललितविस्ताराको ध्यानपूर्वक पढ़ने लगे । ज्यों ज्यों वे हरिभद्रके निष्पक्ष, युक्तिपूर्ण, प्रौढ़ और प्राञ्जल विचार पढ़ते जाते थे त्यों त्यों उनके विचारोंमें बड़ी तीव्रताके साथ क्रांति होती जाती थी । सारा ग्रंथ पढ़ लेने पर उनका विश्वास जो बौद्ध संसर्गके कारण जैनधर्म ऊपरसे ऊठ गया था वह फिर पूर्ववत् दृढ़ हो गया, और बौद्ध धर्मपरसे उनकी रुचि सर्वथा हट गई । इतनेमें गर्गमुनिजी चैत्यवन्दन करके उपाश्रयमें वापस आ पहुँचे । सिद्धार्थि गुरुजीका आते देख एक दम आसन ऊपरसे ऊठ खड़े हुए और उनके पैरोंमें अपना मस्तक रख कर, स्वधर्म परसे जो इस प्रकार अपना चित्तभ्रंश हुआ उसके लिये पश्चात्ताप करने लगे । गुरुजीने मिष्टवचनोंसे उन्हें शान्त कर उनके मनको संतुष्ट किया । अन्तमें वे फिर जैनधर्मके महान् प्रभावक हुए । इत्यादि । इस प्रकार हरिभद्रके बनाये हुए ग्रन्थके अवलोकनसे सिद्धार्थिकी मिथ्याभ्रान्ति नष्ट हुई और सद्धर्मकी प्राप्ति हुई इस लिये उन्होंने हरिभद्रसूरिको अपना धर्मबोधकर गुरु माना और ललितविस्ताराको मानों अपने ही लिये बनाई गई समझी । इसके सिवा प्रभावकचरित्रके कर्ता इन दोनोंमें परस्पर और किसी प्रकारका सम्बन्ध नहीं मानते ।

परन्तु, दूसरे कितने एक ग्रन्थकार प्रभावकचरित्रके इस कथनके साथ पूर्ण मतैक्य नहीं रखते ।

उनके कथनानुसार तो सिद्धार्थि और हरिभद्र दोनों समकालीन थे और सिद्धार्थिको बौद्ध संसर्गके कारण स्वधर्मसे भ्रष्ट होते देख कर उनको प्रतिबोध करनेके लिये ही हरिभद्र सूरिने ललितविस्तारा वृत्ति बनाई थी । इन ग्रन्थकारोंमें मुख्यकर राजशेखरसूरिका (सं. १४०५ में बना हुआ) प्रबन्धकोष अथवा चतुर्विंशतिप्रबन्ध है । इस ग्रन्थमें हरिभद्रसूरिका जो चरित-प्रबन्ध है उसमें साथमें सिद्धार्थिका भी वर्णन किया हुआ है । इस प्रबन्धमें तो सिद्धार्थिको साक्षात् हरिभद्र ही के दीक्षित शिष्य बतलाये हैं । गर्गमुनि वगैरहका नामानिर्देश तक नहीं है । प्रकृत बातके विषयका बाकी सब हाल प्रायः ऊपर (प्रभावकचरित्र) के जैसा ही है । मात्र इतनी विशेषता है कि, बौद्ध गुरुके पाससे जब सिद्धार्थि अपनी प्रतिज्ञानुसार, हरिभद्रसूरिका मिलनेके लिये आये तब बौद्ध गुरुने भी उन्हें पुनर्मिलनके लिये प्रतिज्ञाबद्ध कर लिये थे । हरिभद्रसूरिने उनको सद्धर्मोपदेश दिया जिससे उनका मन फिर जैन धर्म ऊपर श्रद्धावान् हो गया । परंतु प्रतिज्ञानिर्वाहके कारण वे पुनः एक बार बौद्ध गुरुके पास गये । वहाँ उसने फिर उनको बहकाया और वे फिर हरिभद्रसे मिलने आये । हरिभद्रने पुनः समझाये और पुनः बौद्धाचार्यके पास गये । इस प्रकार २१ दफह उन्होंने गमनागमन किया । आखिरमें हरिभद्रने उन पर दया लाकर प्रबलतर्कपूर्ण ललितविस्तारा वृत्ति बनाई, जिसे पढ़ कर उनका मन सर्वथा निर्भ्रान्त हुआ और वे जैनधर्म ऊपर स्थिरचित्त हुए । इसके बाद उन्होंने १६ हजार श्लोक प्रमाण उपमितिभवप्रपञ्चा कथा बनाई और उसके अन्तमें उक्त प्रकारसे हरिभद्रसूरिकी प्रशंसा की ।^{१०}

इसी वृत्तान्तका यथावत् सूचक संक्षिप्त उल्लेख मुनिसुन्दरसूरिने उपदेशरत्नाकरमें, और रत्नशेखरसूरिने श्राद्धप्रतिक्रमणार्थदीपिका टीका (सं. १४-९६) में किया है । दोनों उल्लेख क्रमशः इस प्रकार हैं:—

२७ देखो, प्रोफेसर मणिलाल नमुभाई द्विवेदीका किया हुआ और बड़ादा राज्यकी ओरसे छपाया हुआ 'चतुर्विंशति प्रबन्ध' का गुजराती भाषान्तर, पृ. ४७-४८ ।

(१) ' ये पुनः कुर्वादिमङ्गल्या सम्यग्दर्शन-
चारित्राणि वमन्ति ते शुभधर्मवासं प्रतीय वाम्बाः ।
बौद्धमङ्गल्यैकविंशतिकृतोऽहं धर्मत्यागि श्रीहरिभद्रसू-
रिशिष्यपश्चात्तदुपज्ञललितविस्तराप्रतिबुद्धश्रीसिद्धवत् । '

—उपदेशरत्नाकर, पृ० १८

(२) ' मिथ्यावृष्टिसंस्तवे हरिभद्रसूगिशिष्यसि-
द्धसाधुर्जातम्, स सौगतमतरहस्यमर्मग्रहणार्थं गतः ।
ततस्त्वैर्भावितो गुरुदत्तवचनत्वान्मुक्तलापनायागतो गुरु-
भिर्बोधितो बौद्धानामपि दत्तवचनत्वान्मुक्तलापनायै
गतः । एवमेकविंशतिवारान् गतागतमकारीति । त-
त्पतिबोधनार्थं गुरुकृतललितविस्तरारूपशक्रस्तववृत्त्या
दृढं प्रतिबुद्धः श्रीगुरुपार्श्वे तस्थौ । '

—आद्यप्रतिकमणार्थं दीपिका ।

इस प्रकार इन ग्रन्थकारोंके मतसे तो सिद्धर्षि
साक्षात् हरिभद्रसूरि ही के हस्त-दीक्षित शिष्य थे ।
इनके मतको कहाँ तक प्रामाणिक समझना चाहिए,
यह एक विचारणीय प्रश्न है । क्यों कि ये तो
सिद्धर्षिके दीक्षागुरु, जो गर्गमुनि हैं और जिनकी
पूर्व-गुरुपरंपरा तकका उल्लेख सिद्धर्षिने स्वयं
अपनी कथाकी प्रशस्तिमें किया है, उनका सूचन
तक बिल्कुल नहीं करते और खुद हरिभद्र ही के
पास इनका दीक्षा लेना बतलाने हैं । सो यह कथन
स्पष्टतया प्रमाण विरुद्ध दिखाई दे रहा है । सिद्धा
सिद्धर्षि जैसे अपूर्व प्रतिभाशाली पुरुषको इस तरह
२१ बार इधर उधर धकेल बिलाकर एक बिल्कुल
भौदूके जैसा चित्रित किया है इस लिये इनके
कथनकी किंमत बहुत कम आंकी जा सकती है ।

सिद्धर्षिके जीवन सम्बन्धी, प्रभावक चरित्र और
प्रबन्धकोषके लेखकोंके उक्त मतोंसे कुछ भिन्न
एक तीसरा मत भी है जो पट्टावली गच्छकी एक
प्राकृत पट्टावलीमें मिलता है । यह पट्टावली कबकी
बनी हुई है और कैसी विश्वसनीय है; सो तो उसे
पूरी देनेविना नहीं कह सकते । मुनि धनविज-
यजीने चतुर्थस्तुतिनिर्णयशंकोद्धार नामक पुस्तकमें,
'स पट्टावलीमेसे प्रस्तुत विषयका जो पाठ उद्धृत

किया है उसी परसे हम यहां पर यह तीसरा मत
उल्लिखित कर रहे हैं । इस पट्टावलीके लेखकके
मतसे सिद्धर्षिके मूल दीक्षागुरु तो गर्गाचार्य या
गर्गमुनि ही थे—हरिभद्र नहीं । हरिभद्र और सिद्ध-
र्षिके गुरुशिष्यभावके सम्बन्धमें पट्टावलीकारका
कथन इस प्रकार है—पूर्वोक्त कथानुसार, बौद्ध-
संस्कारके कारण जब सिद्धर्षिके विचारोंमें बारंबार
परिवर्तन होने लगा तब उनके गुरु गर्गर्षिने हरि-
भद्रसूरीको, जो बौद्धमतके बड़े भारी ज्ञाता थे, वि-
ज्ञप्ति की कि कोई ऐसा उपाय कीजिए कि जिससे
सिद्धर्षिका मन स्वधर्ममें स्थिर हो जाय । फिर
सिद्धर्षि जब अपने गुरुके पास पुनर्मीलनके लिये आये
तब हरिभद्रने उनको बहुत कुछ समझाया परन्तु
वे सन्तुष्ट न हुए और वापस बौद्धमठमें चले गये ।
इससे फिर हरिभद्रने तर्कपूर्ण ऐसी ललितविस्तरा
वृत्ति बनाई । इसके बाद हरिभद्रका मृत्यु हो गया ।
मरते समय वे गर्गाचार्यको वह वृत्ति सौंपते गये
और कहते गये कि अब जो सिद्धर्षि आवें तो उन्हें
यह वृत्ति पढ़नेको देना । गर्गाचार्यने बादमें ऐसा ही
किया और अन्तमें उस वृत्तिके अवलोकनसे सिद्ध-
र्षिका मन स्थिर हुआ । इसी लिये उन्होंने हरि-
भद्रको अपना गुरु माना और उस वृत्तिको 'मदर्थ
निमिता' बतलाई ।

२८ इस पट्टावलीमें, सिद्धर्षिके गुरु गर्गाचार्य और उनके गुरु
दुर्गस्वामीके स्वर्गमनकी साल भां लिखी हुई है । यथा
'अहं दुर्गस्वामी विक्रमओ ९०२ वरिसे देवलोयं
गतो । तस्सीसो सिरिसेणो आयरियण, ठिओ ।
गग्गायरियावि विक्रमओ ९१२ वरिसे कालं गया
तप्पण सिद्धायरिओ । एवं दो आयरिया विह-
रई ।' अर्थात्—दुर्गस्वामी विक्रमसंवत् ९०२ में स्वर्ग
गये । उनके शिष्य श्रीपेण आचार्य पद ऊपर बैठे । गर्गा-
चार्य भां विक्रम संवत् ९१२ में मरणशरण हुए । उनके पट्ट
पर सिद्धर्षि बैठे । इस प्रकार श्रीपेण और सिद्धर्षि
दोनों आचार्य एक साथ रहते थे । यदि यह क-
थन सच है तो इसके ऊपरसे सिद्धर्षिके दीक्षागुरु होनेका
अनुमान किया जा सकता है । क्योंकि उनके गुरु गर्गस्वामी
जब ९१२ में मृत्यु प्राप्त हुए थे, तो कमसे कम १०-१२
वर्ष पहले तो सिद्धर्षिने उनके पास दीक्षा अवश्य ही ली

इस प्रकार हरिभद्र और सिद्धार्थिके सम्बन्धके विषयमें जैन ग्रन्थकारोंके तीन भिन्न भिन्न मत उपलब्ध होते हैं। तीनों मतोंमें यह एक बात तो समान रूपमें उपलब्ध होती है कि सिद्धार्थिका चित्त बौद्ध संसर्गके कारण स्वधर्म ऊपरसे चलायमान हो गया था और वह फिर हरिभद्रसूरिकी बनाई हुई ललितविस्तरा वृत्तिके अवलोकनसे पुनः दृढ़ हुआ था। इस कथनसे, सिद्धार्थिने ललितविस्तरा वृत्तिके लिये जो 'मदर्थ' निमिता' ऐसा उद्देश्व किया है, उसकी संगति तो एक प्रकारसे लग जाती है; परंतु मुख्य बान जो हरिभद्र और सिद्धार्थिके बीचमें गुरुशिष्यभावके विषयकी है, उसके बारेमें इन ग्रन्थकारोंमें, उक्त प्रकारसे, परस्पर बहुत कुछ मत-भेद है। और इस लिये सिद्धार्थिके 'आचार्यहरिभद्रो मे धर्मबोधकरो गुरुः।'

इस उल्लेखकी संगति उनके जीवनकथा-लेखकोंके लेखोंके आधार ऊपरसे ठीक ठीक नहीं लगाई जा सकती।

सिद्धार्थिक चरित्रलेखकोंके मतोंका एकंदर सार इस प्रकार है:—

(१) प्रभावकचरित्रके मतसे सिद्धार्थि गर्गीर्षि या गर्गमुनिके शिष्य थे। हरिभद्रका उन्हें कभी साक्षात् समागम नहीं हुआ था। केवल उनकी बनाई हुई ललितविस्तरा वृत्तिके पढ़नेसे उन्हें स्वधर्मपर पुनः श्रद्धा हुई थी। इस लिये कृतज्ञता ज्ञापन करनेके लिये उन्होंने हरिभद्रसूरिको अपना धर्मबोधकर गुरु लिखा है।

(२) प्रबन्धकोषके मतसे सिद्धर्षि स्वयं हरिभद्र ही के हस्त दीक्षित शिष्य थे। गर्गमुनि वंगर-हका कोई सम्बन्ध नहीं था। हस्मिभद्रके शिष्य होनेके कारण अर्थात् वे उनके समकालीन ही थे।

(३) पाठ्यालगच्छीय पढ़ावालेके मनसे सिद्ध-
होगा। इधर १९२२ में उन्होंने अपनी कथा समाप्त की है।
दीक्षा लेनेके पूर्वमें भी कमसे कम १५-२० वर्षकी उम्र
होनी चाहिए। इस हिसाबसे उनकी आयु न्यूनसे न्यून भी
८० वर्षकी तो अवश्य होनी चाहिए।

पिंके दीक्षागुरु तो गर्गस्वामी ही थे। परंतु हरिभद्रसूरिका समागम भी उनको हुआ था। इस लिये वे दोनों कुछ कालतक समकालीन अवश्य थे।

सिद्धार्थिक विषयमें एक और उल्लेख हमारे देखनेमें आया है जिसे हम प्रमाणकी दृष्टिसे नहीं किन्तु विचित्रताकी दृष्टिसे यहां पर सूचित किये देते हैं। जेन थ्वे० कॉन्फरन्स हेरलड नामक मासिक पत्रके सन १९१५ के जुलाई-अक्टोबर मासके संयुक्त अंकमें, एक गुजराती भाषामें लिखी हुई तपा-गच्छका अपूर्ण पट्टावली छपी है। इस पट्टावलीमें हरिभद्रसूरिका भी वर्णन दिया गया है। इस वर्णनके अंतमें लिखा है कि, सिद्धार्थ हरिभद्रके भाणेज (भागिनेय) थे और उन्होंने उपमितिभवप्रपञ्चा कथा, श्रीचंद्रकेवलीचरित्र तथा विजयचंद्रकेवली चरित्र नामके ग्रन्थ बनाये थे (— देखो उक्त पत्र, पृ० ३५१) ।।

प्रभावक चरित्रमें सिद्धार्थिक सम्बन्धमें जो जो बातें लिखी हैं उनमें दो बातें और भी ऐसी हैं जो उनके समयका विचार करते समय उल्लिखित कर दी जानें योग्य हैं। पहली बात यह है कि, सिद्धार्थिको सुप्रसिद्ध संस्कृत महाकाव्य शिशुपालवधके कर्ता कवीश्वर माघके चचेराभाई (पितृव्यपुत्र) लिखे हैं; और दूसरी बात यह है कि, कुवलय-माला कथाके कर्ता दक्षिण्यचिन्ह सूरिको सिद्धार्थिके गुरुभ्राता बतलाये हैं। परंतु महाकवि माघका समय ईस्वीकी ७ वीं शताब्दीका मध्य भाग निर्धारित किया गया है; और कुवलयमाला कथाके कर्ता दक्षिण्यचिन्हसूरिका समय जैसा कि हम बतलायेंगे ई. स. की ८ वीं शताब्दीका अंतिम भाग निर्णीत है। इस कारणसे, जब तक सिद्धार्थिका लिखा हुआ उक्त ९६२ का वर्ष, एक तो प्रक्षिप्त या झूठा नहीं सिद्ध होता; और दूसरा वह विक्रम संवत्के

२९. देखो, प्रभावकचरित्र-सिद्धार्थप्रबन्ध, श्लो. ३-२० ।

३० " " " " ८९।

३१ देखो, डॉ. जेकोबीकी उप०की प्रस्तावना, पृ. १३; तथा, श्रीयुत केशवलाल हर्षधराय ध्रुवका गुजराती अमरशतक, प्रस्तावना, पृ. ९ (४ थी आवृत्ति)।

सिवा और किसी संवत्का साबित नहीं किया जाता, तब तक प्रभावकचरित्रकी ये दोनों बातें कपोलकल्पित ही माननी पड़ेंगी।

डॉ.मिरोनो (Dr. N. Mironow) ने Bulletin de l'Académie Imperiale des Sciences de St.-Petersburg, 19 " में सिद्धार्थ ऊपर एक लेख प्रकाशित किया है जिसमें श्रीचंद्रकेवलीचरित्र नामक ग्रंथमें से निम्न लिखित दो श्लोक उद्धृत किये हैं^{३२}।

वस्वङ्केषु (५९८) मिते वर्षे श्रीसिद्धार्थिरिदं महत् ।

प्राक् प्राकृतचरित्राद्धि चरित्रं संस्कृतं व्यधात् ॥

तस्मान्नानार्थसन्दोहादुद्धृतेयं कथात्र च ।

न्यूनाधिकान्यथायुक्तेर्मिथ्यादुष्कृतमस्तु मे ॥

इन श्लोकोंका सार मात्र इतना ही है कि—
सिद्धार्थिने संवत् ५९८ में, प्राकृत भाषामें बने हुए पूर्वके श्रीचंद्रकेवलीचरित्र ऊपरसे संस्कृतमें नया चरित्र बनाया था। सिद्धार्थि अपनी उपमि० कथाक बननेका संवत्सर ९६२ लिखते हैं और इस चरित्रमें ५९८ वर्षका उल्लेख किया हुआ है। इस प्रकार इन दोनों वर्षोंके बीचमें ३६४ वर्षका अन्तर रहता है। इस लिये डॉ. मिरोनौका कथन है कि यदि इस ५९८ वें वर्षको गुप्त संवत् मान लिया जाय तो इस विरोधका सर्वथा परिहार हो जाता है। क्योंकि ५९८ गुप्त संवत्में ३७६ वर्ष सामिल कर देने पर विक्रम संवत् ९७४ हो जाता है और यह समय सिद्धार्थिके उपमि० कथावाले संवत्सर ९६२ के समीपमें आ पहुंचता है।

इस प्रकार सिद्धार्थिके समयादिके बारेमें जितने उल्लेख हमारे देखनेमें आये हैं उन सबका सार हमने यहां पर दे दिया है। हरिभद्रसूरिके समय-विचारके साथ सिद्धार्थिके समय-विचारका घनिष्ठ सम्बन्ध होनेसे हमें यहां पर इस विषयका इतना विस्तार करनेकी आवश्यकता पड़ी है।

सिद्धार्थ-विषयक इन उपर्युक्त उल्लेखोंसे पाठक यह जान सकेंगे कि हरिभद्रसूरि और सिद्धार्थिके

३२ डॉ. जेकोबीने भी अपनी उ० की प्रस्तावनाके अंतमें, साक्ष्य टिप्पणके साथ इन श्लोकोंको लपवा दिये हैं।

गुरुशिष्यभावके सम्बन्धमें, और इसी कारणसे इन दोनोंके सत्ता-समयके विषयमें जैन ग्रन्थकारोंके परस्पर कितने विरुद्ध विचार उपलब्ध होते हैं। परंतु आश्चर्य यह है कि इन इतने विचारोंमेंभी कोई ऐसा निश्चित और विश्वसनीय विचार हमें नहीं मालूम देता, जिसके द्वारा इस प्रश्नका निराकरण किया जा सके कि हरिभद्र और सिद्धार्थिके बीचके गुरुशिष्यभावका क्या अर्थ है?—वे दोनों समकालीन थे या नहीं? इस लिये अब हमको, इन सब उल्लेखोंको यहीं छोड़ कर, खुद सिद्धार्थि और हरिभद्र ही के ग्रन्थोंके भ्रान्तर प्रमाणोंका ऊहापोह करके; तथा अन्य ग्रंथोंमें मिलते हुए इसी विषयके संवादी उल्लेखोंके पूर्वापरभावका यथासाधन विचार करके, उनके द्वारा इन दोनों महात्माओंके सम्बन्ध और समयकी मीमांसा करनेकी आवश्यकता है। उसके सिवा, इस विषयका निराकरण होना अशक्य है।

इस विषयके विचारके लिये हमने जितने प्रमाण संगृहीत किये हैं उनकी विस्तृत विवेचना करनेके पहले, हम यहां पर जैनदर्शनदिवाकर डॉ. हर्मन जेकोबीने बड़े परिश्रमके साथ, प्रकृत विषयमें कितने एक साधकवाधक प्रमाणोंका सूक्ष्मबुद्धिपूर्वक ऊहापोह करके, स्वसंपादित उपमितिभ्रमप्रपञ्चाकी प्रस्तावनामें जो विचार प्रकाशित किये हैं उनका उल्लेख करना मुनासब समझते हैं।

डॉ. साहब अपनी प्रस्तावनामें सिद्धार्थिके जीवनचरित्रके बारेमें उल्लेख करते हुए, प्रारंभमें उपमिति की प्रशस्तिमें जो गुरुपरंपरा लिखी हुई है उसका सार दे कर हरिभद्रकी प्रशंसावाले पद्योंका अनुवाद देते हैं। और फिर लिखते हैं कि—

“मेरा विश्वास है कि हरिभद्र और सिद्धार्थि विषयक इन उपर्युक्त श्लोकोंके पढ़नेसे सभी निष्पक्षपात पाठकोंको निश्चय हो जायगा कि इनमें शिष्यने अपने साक्षात् गुरुका वर्णन किया है परंतु ‘परंपरागुरु’ का नहीं। जिन प्रथम युरोपीय विद्वान् प्रो. ल्युमनने (जर्मन ओरिएण्टल सोसायटिका जर्नल, पु. ४३ पृ. ३४८ पर) इन श्लोकोंका अर्थ किया है उनका भी यही मतव्य था, और हमारे

इस अनुमानकी, उपमितिभवप्रपञ्चाके प्रथम प्रस्तावमें सिद्धार्थिने जो हकीकत लिखी है उससे, पुष्टि भी होती है। वहां पर, भिक्षुक निष्पण्यक आत्मसुधारके प्रारंभसे ले कर अन्तमें जब वह अपना कुत्सित भोजन फेंक देता है और पात्रको धोकर स्वच्छ कर डालता है; अर्थात् आलंकारिक भाषाको छोड़ कर सीधे शब्दोंमें कहें तो, जब वह दीक्षा ले लेता है तब तक उस भिक्षुकको—इस सारे समय में—धर्मबोधकर गुरु उपदेश देने वाले और रास्ता बतानेवाले वर्णित किये गये हैं। सिद्धार्थि स्वयं कहते हैं कि इस रूपककथामें वर्णित धर्मबोधकर गुरु आचार्य हरिभद्र ही हैं, और भिक्षुक निष्पण्यक स्वयं मैं ही हूं। इससे स्पष्टतया जाना जाता है कि सिद्धार्थिको दीक्षा लेने तक सदबोध देनेवाले और सन्मार्ग पर लानेवाले साक्षात् हरिभद्र ही थे।

“यद्यपि सिद्धार्थिके स्वकीय कथनानुसार वे हरिभद्रके समकालीन ही थे, परंतु जैनग्रन्थोक्त दन्तकथा, इन दोनों प्रसिद्ध ग्रन्थकारोंके बीचमें ४ शताब्दी जितना अन्तर बतलाती है। जैन परंपरा मुताबिक हरिभद्रका मृत्यु संवत् ५८५ में हुआ था और उपमितिभवप्रपञ्चाकी रचना, रचयिताके उल्लेखानुसार ९६२ में हुई थी। हरिभद्र और सिद्धार्थिके बीचमें समय-व्यवधान बतलानेवाली दन्तकथा १३ वें शतकमें भी प्रचलित थी, ऐसा मालूम देता है। क्यों कि प्रभावकचरित्रकार हरिभद्र और सिद्धार्थिके चरित्रोंमें, इन दोनोंके साक्षात्कारके विषयमें कुछ भी नहीं लिखते। यद्यपि, वे इनके समयके सूचक वर्षोंका उल्लेख नहीं करते हैं, तथापि, इन दोनोंको वे समकालीन मानते हैं ऐसा बिल्कुल मालूम नहीं देता। क्यों कि वैसा मानते तो इनके चरित्रोंमें इस बातका अवश्य उल्लेख करते। तथा इन दोनोंके चरित्र जो दूर दूर पर दिये हैं, —हरिभद्रका चरित्र ९ वें सर्गमें और सिद्धार्थिका १४ वें सर्ग दिया है—वैसा न करके पासपासमें देते। प्रस्तुत विषयमें इस दन्तकथाके वास्तविक मूल्यका निर्णय करनेके लिये हरिभद्र और सिद्धार्थिके समय विचारकी, और उसके साथ सम्बन्ध रखनेवाले दूसरे विषयोंकी पर्यालोचना करनी आवश्यक है।

“कथाकी प्रशस्तिके अन्तमें सिद्धार्थि लिखते हैं कि, यह ग्रन्थ, संवत् ९६२ के ज्येष्ठ शुक्ल ५मी गुरुवारके दिन जब चन्द्र पुनर्वसु नक्षत्रमें विद्यमान था, तब समाप्त हुआ। इसमें यह नहीं लिखा हुआ है कि, यह ९६२ का वर्ष वीर, विक्रम, गुप्त, शक आदिमेंसे कौनसे संवत्सरका है। यदि यह वर्ष विक्रम संवत्का मान लिया जाय तो उस दिनके विषयमें लिखे गये वार आदि सब ठीक ठीक मिल जाते हैं। विक्रम संवत् ९६२ के ज्येष्ठ शुक्ल ५मी के दिन ईस्वी सन् ९०६ के मई मासकी १ली तारीख आती है। उस दिन चन्द्रमा सूर्योदयले लेकर मध्याह्नकालके बाद तक पुनर्वसु नक्षत्र में था। वार भी गुरु ही था। परंतु इस वर्षको वीर संवत् मानें तो उस दिन ई. स. ४३६ के मई मासकी ७ वीं तारीख आती है। वार उस दिन भी गुरु ही आता है, परंतु चन्द्रमा सूर्योदयके समय पुष्य नक्षत्रमें रह कर फिर दो घंटे बाद अश्लेषा नक्षत्रमें चला जाता है। इस लिये नक्षत्र बराबर नहीं मिलता। अतः प्रस्तुत संवत् वीरसंवत् नहीं होना चाहिए। दूसरी बात यह है कि, यदि इसे वीरसंवत् माना जाय तो वह विक्रम संवत् ४९२ होता है और इससे तो सिद्धार्थि अपने गुरु हरिभद्र, जो दन्तकथाके कथनानुसार विक्रम संवत् ५८५ में स्वर्गस्थ हुए, उनसे भी पूर्वमें हो जानेवाले सिद्ध होते हैं। इस लिये सिद्धार्थिका संवत् निस्सन्देह विक्रम संवत् ही है और वह ई. स. ९०६ बराबर है।

“जैन परंपरा प्रचलित दन्तकथा मुजब हरिभद्रका मृत्यु समय विक्रम संवत् ५८५ (ई. स. ५२९) अर्थात् वीर संवत् १०५५ है। यह समय हरिभद्रके ग्रन्थोंमें लिखी हुई कितनीएक बातोंके साथ सम्बद्ध नहीं होता। षड्दर्शनसमुच्चय नामक ग्रन्थमें हरिभद्र दिग्नाग शाखाके बौद्धन्यायका संक्षिप्त सार देते हैं, उसमें प्रत्यक्षकी व्याख्या ‘प्रत्यक्षं कल्पना-पोढमभ्रान्तं’ ऐसी दी हुई है। यह व्याख्या न्याय-बिन्दुके प्रथम परिच्छेदमें धर्मकीर्तिकी दी हुई व्याख्याके साथ शब्दशः मिलती है। दिग्नागकी व्याख्यामें ‘अभ्रान्त’ शब्द नहीं मिलता उनकी

व्याख्या इस प्रकार है—‘प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नाम-
जात्याद्यसंयुतम् ।’ (देखो, न्यायवार्तिक, पृ. ४४;
तात्पर्य टीका, पृ. १०२; तथा सतीशचन्द्र विद्याभू-
षण लिखित—मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्रका
इतिहास, पृ. ८५, नोट २.) हरिभद्रसूरिकी दी
हुई व्याख्यामें आवश्यकीय ‘अभ्रान्त’ शब्दकी
वृद्धि हुई है, इस लिये जाना जाता है कि उन्होंने
धर्मकीर्तिका अनुकरण किया है। धर्मकीर्तिका समय
जैन दन्तकथामें बतलाये गये हरिभद्रके मृत्युसम-
यसे १०० वर्ष पीछे माना जाता है। इस लिये हरि-
भद्रका यह संवत् सत्य नहीं होना चाहिए। पुनः
षड्दर्शनसमुच्चयके ११ वें श्लोकमें हरिभद्रसुरि
बौद्धन्याय सम्मत लिंग (हेतु) के तीन रूप इस
प्रकार लिखते हैं—

रूपाणि पक्षधर्मत्वं सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तित्वा हेतोरिव त्रीणि विभाव्यताम् ॥

यह बौद्ध न्यायका सुज्ञात सिद्धान्त है, परन्तु
हरिभद्र प्रयुक्त पक्षधर्मत्व पद खास ध्यान खींचने
लायक है। क्योंकि न्यायशास्त्रके पुराण ग्रन्थोंमें
यह पद दृष्टिगोचर नहीं होता। प्राचीन न्यायग्रन्थोंमें
इस पदवाच्य भावको दूसरे शब्दों द्वारा प्रकट
किया गया है। यह पद न्यायग्रन्थोंमें पीछेसे प्र-
युक्त होने लगा है। इससे जाना जाता है कि
हरिभद्रसुरि, कहे जानेवाले समयसे बादमें हुए
होने चाहिए। अष्टक प्रकरण नामक अपने ग्रन्थके
४ थे अष्टकमें हरिभद्र सुरिने शिवधर्मोत्तरका
उल्लेख किया है। इससे भी यही बात जानी जाती
है; क्योंकि अज्ञात समयका यह ग्रन्थ बहुत पुरातन
हो ऐसा प्रतीत नहीं होता। शंकरकी श्वेताश्वतर
उपनिषद्की टीकामें इस ग्रन्थका नाम मिलता है।
यदि, हरिभद्रसूरिके ग्रन्थोंका ठीक ठीक अभ्यास
किया जाय, और उनका बराबर शोध लगाया
जाय तो, दन्तकथामें बतलाये हुए समयसे वे अर्वा-
चीन समयमें हुए थे, इसका प्रायः निर्णय हो
जायगा।

“हरिभद्रसूरिके स्वर्गमनकी साल (जो विक्रम
संवत् ५८५ और वीर संवत् १०५५ ई) १६ ई।

शताब्दीसे प्राचीन नहीं ऐसे ग्रन्थोंमेंसे मिल आती
है। पिछले ग्रन्थकारोंने यह साल मनगढ़न्त खड़ी
कर दी है, ऐसा कहनेका मेरा आशय नहीं है, परन्तु
वास्तविक बातका भ्रान्त अर्थ करनेके कारण यह
भूल उत्पन्न हुई है, ऐसा मैं समझता हूँ। अन्तिम
नोटमें (—देखो नीचे दी हुई टिप्पणी) दिखलाये
हुए मेरे अनुमानका स्वीकार करके प्रो० ल्युमन
लिखते हैं (जर्मेन ऑरिएण्टल सोसाइटीका जर्नल
पृ. ४३ पृ. ३४८.) कि ‘अन्यान्य सालोंके (वही
जर्नल पृ. ३७, पृ. ५४० नोट.) समान हरिभद्रके
स्वर्गमनकी सालके बारेमें भी संवत् लिखनेमें ग्रन्थ-
कारोंका भ्रान्ति हुई है। ५८५ की जो साल है वह
वीर या विक्रम संवत् की नहीं है परन्तु गुप्त संवत्
की है। गुप्त संवत् ईस्वी सन् ३६९ में शुरु हुआ
था। इस हिसाबसे हरिभद्रके स्वर्गमनकी साल
ई. स. ९०३ आती है; अर्थात् उपमितिभवप्रपञ्चा-
की रचनासमाप्तिके २ वर्ष पहले आती है। यह
कथन सच हो सकता है; परन्तु, दन्तकथामें प्रच-
लित वीर संवत् की १०५५ वाली साल ली जाय
और भ्रान्ति (भूल) उसमेंसे उत्पन्न हुई है ऐसा
माना जाय तो इस दन्तकथावाली सालमें होने-
वाली भ्रान्तिका खुरासा एक दूसरी तरह से भी
किया जा सकता है। इस कल्पनाक करनेमें मुझे
निम्न लिखित कारण मिलता है। ‘पउमचार्य’
नामक ग्रन्थके अन्तमें, उसके कर्ता विमलसुरि
कहते हैं कि, यह ग्रन्थ उन्होंने वीर निर्वाण बाद
५३० (दूसरी पुस्तकमें ५२०) वे वर्षमें बनाया है।
ग्रन्थकर्ताके इस कथनका नहीं माननेमें कोई का-
रण नहीं है। परन्तु वह ग्रन्थ ईस्वीसन्के ४ थे वर्षमें
बना था, यह मानना कठिन लगता है। मेरे अभि-
प्रायके मुताबिक ‘पउमचार्य’ ईस्वीसन्की ३ री
या ४ था शताब्दीमें बना हुआ होना चाहिए। चाहे
जैसा हो; परन्तु पूर्वकालमें महावीर निर्वाण काल-

जर्मेन ऑरिएण्टल सोसाइटीक जर्नलकी ४० वीं जि-
ल्दमें, पृ. ९४ पर, मैंने लिखा है कि—हरिभद्रसुरि और शी-
लाङ्काचार्य दोनोंके गुरु जिनभद्र या जिनभट थे, इस लिये
वे दोनों समकालीन थे। शीलाङ्कने आचाराङ्गसूत्र ऊपर
१९६, ई. स. ६७६ में टीका लिखी है।

की गणना वर्तमान गणनाकी तरह एक ही प्रकार-से नहीं होती थी। ऐसा सन्देह लानेमें कारण मिलते हैं; और अगर ऐसा न हो तो भी प्राचीन कालमें निर्वाण समयकी गणनामें भूल अवश्य चली आती थी, जो पाँछसे सुधार ली गई है । ”

— डॉ. जेकोबीकी उपमि० प्रस्तावना, पृ. ६-१० ।

डॉ. साहबके इस सब कथनका एकंदर सार इतना ही है कि वे हरिभद्र और सिद्धार्थि—दोनोंको समकालीन मानते हैं और उनका समय सिद्धार्थि-के लेखानुसार विक्रमकी १० वीं शताब्दी स्वीकरणीय बतलाते हैं । हरिभद्रकी मृत्यु-संवत् सूचक गाथामें जो ५८५ वर्षका जिक्र है वह वर्ष विक्रम संवत्सरका नहीं परंतु गुप्त संवत्सरका समझना चाहिए। गुप्त संवत् और विक्रम संवत्के बीचमें ३७६ वर्ष का अन्तर रहता है। इन लिये ५८५ में ३७६ मिलानेसे ९६१ होते हैं। इधर सिद्धार्थि की कथाके ९६२ में समाप्त होनेका स्पष्ट उल्लेख है ही। अतः वे दोनों बराबर समकालीन सिद्ध हो जाते हैं। हरिभद्रके मृत्यु संवत् ५८५ को विक्रमीय न माननेमें मुख्य कारण, एक तो सिद्धार्थि जो उनको अपना गुरु बतलाते हैं वह है, और दूसरा यह है कि हरिभद्रके निजके ग्रन्थोंमें ऐसे ग्रन्थकारोंका उल्लेख अथवा सूचन है, जो विक्रमीय ६ ठी शताब्दीके बाद हुए हैं। इस लिये उनका उतने पुराने समयमें होना दोनों तरहसे असंगत है।

[टिप्पणी— मुनि धनविजयजीने चतुर्विंशतिनिर्णयशंकोद्धार नामक पुस्तकमें हरिभद्र और सिद्धार्थि के समकालीन होनेमें कुछ दो-एक और दूसरे प्रमाण दिये हैं जिन्हें भी संप्रहृकी दृष्टिसे यहां पर लिख देते हैं। उन्होंने एक प्रमाण खरतर गच्छीय रंगविजय लिखित पद्यावलीका दिया है। इस पद्यावलीमें वि. सं. १०८० में होनेवाले जिनेश्वरसूरिसे पूर्वके ४ थे पट ऊपर हरिभद्रसूरि हुए, ऐसा उल्लेख है। अर्थात् जिनेश्वरसूरि ३३ वें पटधर थे और हरिभद्रसूरि २९ वें पटधर। इस उल्लेखानुसार, मुनि धनविजयजीका कहना है कि, १०८० मेसे ४ पटके २१० वर्ष निकाल देनेसे शेष ८३० वर्ष रहते हैं, सो इस समयमें हरिभद्रसूरि हुए होंगे। (जब इस उल्लेख के आधार पर हरिभद्रको सिद्धार्थि के समकालीन सिद्ध करना है तो फिर ४ पटके २५० वर्ष जितने अवश्वहार्थ संख्यावाले वर्षोंके निकालनेकी क्या जरूरत है। ऐतिहासिक विद्वान्

सामान्य रीतिसे एक मनुष्यके व्यावहारिक जीवनके २० वर्ष गिनते हैं और इस प्रकार एक शताब्दीमें पाँच पुरुष-परंपराके हो जानेका साधारण सिद्धान्त स्वीकार करते हैं। इस लिये ४ पटके ज्यादासे ज्यादा सौ सवासौ वर्ष बाद कर, हरिभद्रको सीधे सिद्धार्थि के समकालीन मान लेनेमें अधिक बुद्धि संगतता है।)

दूसरा प्रमाण धनविजयजीने यह दिया है कि—रत्नसंचय प्रकरणमें, निम्न लिखित गाथाधर्ममें हरिभद्रका समय वीर संवत् १२५५ लिखा है। यथा—

‘पणपणवारससए हरिभद्रो सूरि आसि पुच्चकण’

इस गाथाके ‘द्वयार्थ’ में लिखा है कि—‘वीरवी बारसे पंचावन वर्षे श्रीहरिभद्रसूरि थया। पूर्वसंध (?) ना करनार।’ इस पर धनविजयजी अपनी टिप्पणी करते हैं कि, वीर संवत् १२५५ मेंसे ४७० वर्ष निकाल देनेपर विक्रम संवत् ७८५ आते हैं। संभव है कि, हरिभद्र सूरिका आयुष्य सौ वर्ष जितना दीर्घ हो और इस कारणसे वे सिद्धार्थि के, निदान बाध्या-वस्थामें तो, समकालीन हो सकते हैं (!) ।

तीसरा प्रमाण उन्होंने यह लिखा है—दशाश्रुतस्कन्ध मूत्रकी टीकाके कर्ता प्रह्लादिने ‘सुमतिनागिलचतुष्पदी’ में लिखा है कि, महानिशीथमूत्रके उद्धारकर्ता हरिभद्रसूरि वीरनिर्वाणबाद १४०० वर्षमें हुए। यथा—

‘वरस चउदसे वीरह पछे,

ए ग्रंथ लखिओ तेणे अ छे।

दसपूर्वलग सूत्र कहाय,

पछ न एकान्ते कहवाय ॥’

इस कथनानुसार विक्रम संवत् ९३० में हरिभद्र हुए सिद्ध होते हैं। उनके बाद ३२ वें वर्षमें सिद्धार्थिने उपमिति-भवप्रपञ्चा कथा बनाई। इस प्रमाणानुसार भी ये दोनों समकालीन ही सिद्ध होते हैं।]

जेकोबी साहबने हरिभद्रसूरिके समग्र ग्रन्थ देखे बिना ही—केवल षड्दर्शनसमुच्चयमेंके बौद्धन्यायसम्मत प्रत्यक्ष प्रमाणके लक्षणको देख कर ही—उन्होंने जो धर्मकीर्तिके बाद हरिभद्रके होनेका अनुमान किया है, वह निःसन्देह उनकी शोधक बुद्धि और मूढ प्रतिभाका उत्तम परिचय देता है। क्योंकि, जैसा हम आगे चल कर साविस्तर लिखेंगे, हरिभद्रने केवल धर्मकीर्तिकथित लक्षणका अनुकरण मात्र ही नहीं किया है, परंतु उन्होंने ब-

पने अनेकान्तजयपताकादि दूसरे ग्रन्थोंमें इन महान् बौद्ध तार्किकके हेतुबिन्दु आदि ग्रन्थोंमेंसे अनेक अवतरण भी दिये हैं और पचासों वार साक्षात् उनका स्पष्ट नामालेख तक भी किया है। इस लिये डॉ. साहबका यह अनुमान निःसन्देह-रूपसे सत्य है कि धर्मकीर्ति हरिभद्रके पुरोयायी थे। परंतु इस प्रमाण और कथनसे हरिभद्रका सिद्धार्थिके साथ एक कालमें होना हम नहीं स्वीकार सकते। यदि डॉ. जेकोर्बाके कथनके विरुद्ध जानेबाला कोई निश्चित प्रमाण हमें नहीं मिलता, तब तो उनके उक्त निर्णयमें भी आविश्वास लाने की हमें कोई जरूरत नहीं होती और नाहीं इस विषयके पुनर्विचारकी आवश्यकता होती। परंतु हमारे सम्मुख एक ऐसा असन्दिग्ध प्रमाण उपस्थित है जो स्पष्टरूपसे डॉ. साहबके निर्णयके विरुद्ध जाता है। इसी विरुद्ध प्रमाणकी उपलब्धि-के कारण इस विषयकी हमें फिरसे जांच करने की जरूरत मालूम पड़ी और तदनुसार प्रकृत उपक्रम किया गया है।

अपनी इस जांचके परिणाममें हमें जो जो नये प्रमाण मिले हैं उनको क्रमशः उल्लिखित करनेके पहले और उन प्रमाणोंके आधार पर जो सिद्धान्त हमने स्थिर किया है उसका विस्तृत स्वरूप बतलानेके पहले, पाठकोंके ज्ञानसौकर्यार्थ, अपने निर्णयका सारांश हम प्रथम यहीं पर कह देते हैं कि, हमारे शोधके मुताबिक हरिभद्रसूरि न तो उक्त प्राकृत गाथा आदि लेखोंमें बतलाये मुजिब ६ठी शताब्दी में विद्यमान थे; और न डॉ. जेकोर्बा साहब आदि लेखकोंके कथनानुसार, सिद्धार्थिके समान १० वीं शताब्दीमें मौजूद थे। परंतु भ्रमण भगवान् श्रीमहावीरदेव प्ररूपित आर्हत दर्शनके अजरामर सिद्धान्तस्वरूप 'अनेकान्तवाद' की 'जयपताका' को भारतवर्षके आध्यात्मिक आकाशमें उन्नत उन्नततर रूपसे उड़ाने वाले ये 'श्वेताभिषु' महात्मा अपने उज्ज्वल और आदर्श जीवनसे, आठवीं शताब्दीके सौभाग्यको अलंकृत करते थे।

अपने इस निर्णयको प्रमाणित करनेके लिये हमें केवल दो ही बातोंका समाधान करना होगा। एक तो सिद्धार्थिके जो हरिभद्र सूरिको अपने धर्म-

बोधकर गुरु बतलाये हैं, उसका क्या तात्पर्य है, इस बातका; और दूसरा, प्राकृत गाथामें और उसके अनुसार अन्यान्य पूर्वोक्त ग्रन्थोंमें हरिभद्रका स्वर्गमन जो विक्रम संवत्के ५८५ वें वर्षमें लिखा है उसका स्वीकार क्यों नहीं किया जाता, इस बातका। इसमें पहली बातका-सिद्धार्थिके लिखे हुए हरिभद्रपरक गुरुत्वका-समाधान इस प्रकार है—

उपमितिभवप्रपञ्चा कथामें लिखे हुए सिद्धार्थिके एतद्विषयक वाक्योंका सूक्ष्मबुद्धिपूर्वक विचार किया जाय और उनका पूर्वापर सम्बन्ध लगाया जाय तो प्रतीत होगा कि, सिद्धार्थि हरिभद्रको अपने साक्षात् (प्रत्यक्ष) गुरु नहीं मानते परंतु परोक्षगुरु-अर्थात् आरोपितरूपसे गुरु-मानते हैं। उपमि० की प्रशस्तिमें जो उन्होंने अपनी गुरुपरंपरा दी है, उसका विचार यहां अवश्य कर्तव्य है। इस प्रशस्तिके पाठसे स्पष्ट ज्ञात होता है कि सिद्धार्थिके दीक्षाप्रदायक गुरु गर्गर्षि थे-अर्थात् उन्होंने गर्गर्षिके हाथसे दीक्षा ली थी। प्रशस्तिके सातवें पद्यमें यह बात स्पष्ट लिखी हुई है। यथा—

सदीक्षादायकं तस्य स्वस्य चाहं गुरुत्तमम् ।

नमस्यामि महाभागं गर्गर्षिमुनिपुङ्गवम् ॥

प्रशस्तिके पाठसे यह भी ज्ञात होता है कि, गर्गर्षि मात्र सिद्धार्थिके 'दीक्षा गुरु' थे, बाकी और सब प्रकारका गुरुभाव उन्होंने दुर्गस्वामीमें स्थापित किया है। क्यों कि दुर्गस्वामीकी प्रशंसामें जब उन्होंने ५-६ श्लोक लिखे हैं और अपनेको उनका 'चरणरेणुकल्प' लिखा है, तब गर्गर्षिको केवल एक श्लोकमें नमस्कार मात्र किया है। साथमें इस उपर्युद्धत श्लोकमें दुर्गस्वामीको भी दीक्षा देने वाले गर्गर्षि ही बतलाये हैं। इससे यह भी अनुमान होता है कि, शायद, गर्गर्षि मूल सूर्याचार्यके शिष्य और देलूमहत्तरके गुरुबन्धु होंगे। उन्होंने

३३ ऊपरका कथन लिखे बाद पीछेसे जब प्रभावकचरित्र में देखा तो उसमें वही बात लिखी मिली जो हमने अनुमानित की है। अर्थात् प्रभा० कारने गर्गर्षिको सूर्याचार्य ही के 'विनेय' (शिष्य) लिखे हैं। यथा—

'आसीन्निर्वृत्तिगच्छे च सूर्याचार्यो धियां निधिः।

ताद्विनेयश्च गर्गर्षिरहं दीक्षागुरुस्तव ॥'

प्रभावकचरित्र, पृ० २०१, श्लो. ८५।

दुर्गस्वामीको दीक्षा अपने हाथसे दी होगी, परंतु गुरुतया देहमहस्तरका नाम प्रकट किया होगा (-ऐसा प्रकार आज भी देखा जाता है और दूसरे जुने ग्रन्थोंमें इस प्रकारके उदाहरणोंके अनेक उल्लेख भी मिल आते हैं) । सिद्धार्थको भी उन्होंने या तो दुर्गस्वामीके ही नामसे दीक्षा दी होगी, अथवा अपने नामसे दीक्षा देकर भी उनको दुर्गस्वामीक स्वाधीन कर दिये होंगे, जिससे शास्त्राभ्यास आदि सब कार्य उन्होंने उन्हींके पास किया होगा । और इस कारणसे सिद्धार्थने मुख्य कर उन्हींको गुरुतया स्वीकृत किये होंगे । यह चाह जैसे हो; परंतु कहनेका तात्पर्य यह है कि सिद्धार्थकी प्रशस्तिके पाठसे तो उनके गुरु दुर्गस्वामी और साथमें गर्गर्षि ज्ञात होते हैं । ऐसी दशामें यहां पर, यह प्रश्न उपस्थित होता है कि डॉ. जेकोबीके कथनानुसार सिद्धार्थको धर्मबोध करनेवाले सूरि यदि साक्षात् रूपसे आचार्य हरिभद्र ही होते तो फिर वे उन्हींके पास दीक्षा ले कर उनके हस्तदीक्षित शिष्य क्यों नहीं होते ? गर्गर्षि और दुर्गस्वामीके शिष्य बननेका क्या कारण ? इसके समाधानके लिये डॉ. जेकोबीने कोई विचार नहीं किया ।

पाठक यहां पर हमसे भी इसी तरहका उलटा प्रश्न यह कर सकते हैं कि जब हमारे विचारसे हरिभद्र सिद्धार्थके साक्षात् या वास्तविक गुरु नहीं थे तो फिर स्वयं उन्होंने

‘आचार्य हरिभद्रो मे धर्मबोधकरो गुरुः ।’

ऐसा उल्लेख क्यों किया ? इस उल्लेखका क्या मतलब है ?

इस प्रश्नका यद्यपि हमको भी अभी तक यथार्थ समाधान नहीं हुआ है, तथापि इतनी बात तो हमें निश्चितरूपसे प्रतीत होती है कि हरिभद्रका सिद्धार्थको कभी साक्षात्कार नहीं हुआ था । प्रमाणमें, प्रथम तो सिद्धार्थका ही उल्लेख ले लिया जाय । उपनि० की प्रशस्तिके हरिभद्रकी प्रशंसावाले जो तीन श्लोक हम पहले लिख आये हैं उनमेंका तीसरा श्लोक विचारने लायक है । इस

३४ असलमें यह श्लोक दूसरा होना चाहिए और जो दूसरा है वह तीसरा होना चाहिए । क्यों कि इस श्लोकका

श्लोकमें सिद्धार्थ ‘अनागतं परिज्ञाय’ ऐसा वाक्य-प्रयोग करते हैं । ‘अनागत’ शब्दका यहां पर दो तरहसे अर्थ लिया जा सकता है— एक तो, यह शब्द सिद्धार्थका विशेषण हो सकता है; और इसका विशेष्य मां मुझको) यह अनागत रहता है; इस विचारसे, इसका अर्थ ‘अनागत याने भविष्यमें होनेवाले ऐसे मुझको जानकर’ ऐसा होता है । दूसरा यह शब्द क्रियाविशेषण भी बन सकता है, और उसका व्याकरणशास्त्रकी पद्धति अनुसार ‘अनागतं यथा स्यात् तथा परिज्ञाय’ ऐसा शाब्द-बोध होता है । इसका अर्थ ‘अनागत याने भविष्यमें जैसा होगा वैसा जान कर’ ऐसा होता है । दोनों तरहके अर्थका तात्पर्य एक ही है और वह यह है कि सिद्धार्थके विचारसे हरिभद्रका ललित-विस्तरारूप बनानेवाला कार्य भविष्यकालीन उपकारकी दृष्टिसे हैं । इससे यह स्वतः स्पष्ट है कि हरिभद्रने ललितविस्तरा किसी अपने समानकालीन शिष्यके विशिष्ट बोधके लिये नहीं बनाई थी । और जब ऐसा है तो, तर्कसरणिके अनुसार यह

अन्वयार्थ पहले श्लोकके साथ सम्बन्ध रखता है । प्रभावक चरित्रमें इसी क्रमसे ये श्लोक लिखे हुए भी उपलब्ध हैं । (देखा, पृ० २०४)

३५ मुनि धनविजयजीने चतुर्थस्तुतिनिर्णयश्लोकाद्वारमें ‘अनागत’ शब्दका प्रसिद्ध अर्थ जो ‘भविष्यत्’ वाक्य है उसे छोड़ कर और कई प्रकारके विलक्षण अर्थ किये हैं और उनके द्वारा सिद्धार्थका हरिभद्रसूरिके समान कालमें होना साबित किया है । धनविजयजीके ये विलक्षण अर्थ इस प्रकार हैं:—‘अनागत’ याने बौद्धमेसे मुझको (सिद्धार्थको) नहीं आया हुआ जान कर; अथवा, ‘अनागत’ याने जैमिन्तसे अज्ञान जान कर; तथा, ‘अनागत’ याने भविष्यमें मैं बौद्धपरिभाषितमात हो जाऊंगा, ऐसा जान कर; पुनः ‘अनागत’ याने जामिनकताका भिन्नत्व (ः) जान कर—अर्थात् २२ वीं बार बौद्धधर्ममेसे मुझे नहीं आता जान कर; फिर, ‘अनागत’ याने पूर्णबोधको प्राप्त हुआ न जान कर; चैत्यवन्दनका आश्रय ले कर, श्रीहरिभद्रसूरिने मेरे प्रातर्बोधके लिये ललितविस्तरा श्रुति बनाई । इस तरह का ‘अनागतं परिज्ञाय’ इस श्लोकका अर्थ संभवित लगता है (!)।

स्वयंसिद्ध हो गया कि, उस वृत्तिको अपने ही विशिष्ट बोधके लिये रची गई माननेवाला शिष्य, उन आचार्यसे अवश्य पीछे ही के कालमें हुआ था । हमारे विचारसे, प्रस्तुत श्लोकके उत्तरार्धमें ललितविस्तराके विशेषणरूपमें 'मदर्थेव कृता— (मेरे ही लिये की गई)' ऐसा जो पाठ है उसकी जगह 'मदर्थेव कृता— (मानों मेरे लिये की गई)', ऐसा होना चाहिए । क्यों कि उक्त रीतिसे जब सिद्धार्थ अपना अस्तित्व हरिभद्रके बाद-किसी समयमें-होना सूचित करते हैं तो फिर उनकी कृतिको निश्चयरूपसे (एवकार शब्दका प्रयोग कर) अपने ही लिये बनाई गई कैसे कह सकते हैं ? इस लिये यहां पर 'इव' जैसे उपमावाचक (आरोपित अर्थसूचक) शब्दका प्रयोग ही अर्थ संगत है । बहुत संभव है कि उपनि० की दूसरी हस्तलिखित पुस्तकोंमें इस प्रकारका पाठभेद मिल भी जाय ।

ललितविस्तरा वृत्ति सिद्धार्थको किस रूपमें उपकारक हो पड़ी थी, अथवा किस कारणसे उन्होंने उसका स्मरण किया है, इस बातका पता उनके लेखसे बिल्कुल नहीं लगता । उनके चरित्रलेखक, जो, बौद्धधर्मके संसर्गके कारण जैनधर्मपरसे उनका चित्तभ्रंश होना और फिर इस वृत्तिके अवलोकनसे पुनः स्थिर होना, इत्यादि प्रकारकी बातें लिखते हैं, वे कहां तक सत्य हैं इसका कोई निर्णय नहीं हो सकता । ललितविस्तराकी पञ्जिका लिखनेवाले मुनिचंद्रसूरी, जो सिद्धार्थसे मात्र २०० वर्ष बाद हुए हैं वे भी, इस प्रवादकी पुष्टिमें प्रमाणरूप गिना जाय, ऐसा ही अपना अभिप्राय लिखते हैं ।

३६ प्रभावक चित्रमें 'मदर्थं निर्मिता येन' ऐसा पाठ मुद्रित है । इसी तरह दूसरी पुस्तकोंमें उक्त प्रकारका दूसरा पाठ भी मिलना बहुत संभावित है ।

३७ मुनिचंद्रसूरीने पञ्जिकामें ललितविस्तरा वृत्तिकी विवृति करनेके लिये अपनी असमर्थता बताते हुए निम्न लिखित पद्य लिखा है ।—

'यां बुद्ध्वा किल सिद्धसाधुखिलव्याख्यातृचूडामणिः
सम्बुद्धः सुगतप्रणीतसमयाभ्यासाच्चलच्चेतनः ।
यत्कृतेः स्वकृते पुनर्गुह्यतया चक्रे नमस्यामसौ
का एतानि विवृणोतु नाम विवृतिं शृण्वे तथप्यात्मनः ॥'

परंतु, इधर जब हम एक तरफ ललितविस्तरामें चर्चित विषयका विचार करते हैं और दूसरी तरफ उपमितिमें वर्णित सिद्धार्थके आन्तर जीवनका अभ्यास करते हैं तब, इन दोनों ग्रन्थोंमें, इस प्रचलित प्रवादकी सत्यताका निश्चायक ऐसा कोई भी प्रमाण हमारी दृष्टिमें नहीं आता । ललितविस्तरामें यद्यपि अर्हदेवकी आप्रता और पूज्यता बड़ी गंभीर और हृदयङ्गमरीतिसे स्थापित की गई है, तथापि उसमें ऐसा कोई विशेष विचार नहीं है जिसके अवलोकनसे, बौद्धन्यायशास्त्रके विशिष्ट अभ्यासके कारण सिद्धार्थ जैसे प्रतिभाशाली और जैनशास्त्रके पारदर्शी विद्वानका स्वधर्मसे चलायमान हो जानेवाला मन सहजमें पुनः स्थिर हो जाय । हां, यदि हरिभद्र ही के बनाये हुए अनेकान्तजयपताकादि ग्रंथोंके लिये ऐसा विधान किया हुआ होता तो उसमें अवश्य सत्य माननेकी श्रद्धा उत्पन्न हो सकती है । क्यों कि उन ग्रन्थोंमें बौद्ध शास्त्रके समग्र कृतकोंका बड़ा अकाश्रय युक्तियों द्वारा संपूर्ण निराकरण किया गया है । दूसरी बात यह है कि, यदि सिद्धार्थका उक्त प्रवादानुसार वैसा जो विश्वविश्रुत धर्मभ्रंश हुआ होता तो उसका जिकर वे उपमिति०के प्रथमप्रस्तावमें अपने 'स्वसंवेदन' में अवश्य करते । क्यों कि सांसारिक कुवासनाजन्य धर्मभ्रंशका वर्णन विस्तराके साथ उन्होंने दो तीन जगह किया है (देखो, उप० पृ. १३, ५४) परंतु दार्शनिक कुसंस्कारजन्य धर्मभ्रंशका उल्लेख कहीं भी नहीं किया है । यद्यपि एक जगह, कुतर्क-वाले ग्रन्थ और उनके प्रणेता कुतर्किक, मुग्ध जनको किस प्रकार भ्रान्त करते हैं और तत्त्वामिमुखतासे किस प्रकार पराङ्मुख बनाते हैं, उसका उल्लेख आया है (देखो, उप० पृ. ४६); तथापि वह सर्वसाधारण और निष्पुण्यकी भगवद्धर्मप्राप्तिके पूर्वका वर्णन होनेसे उस परसे सिद्धार्थके प्रावादिक धर्मभ्रंशका कुछ भी सूचन नहीं होता । अतः इस बातका हम कुछ निर्णय नहीं कर सके कि ललितविस्तरा वृत्तिका स्मरण सिद्धार्थने क्यों किया है । हां, इतनी बात तो जानी जाती है कि यह वृत्ति उन्हें अभ्यस्त अवश्य थी और इस पर उनकी

भक्ति थी । क्योंकि इस वृत्तिकी वाक्यशैलीका उन्होंने अपने महान् ग्रन्थमें उत्तम अनुकरण किया है, इतना मात्र ही नहीं है परन्तु इसमें जितने उत्तम उत्तम धार्मिक भाषनावाले वाक्य हैं वे सब एक दूसरी जगह ज्यों के त्यों अन्तर्हित भी कर लिये हैं । उदाहरणके लिये चतुर्थ प्रस्तावमें जहां पर नरवाहन राजा विचक्षण नामके सूरिके पास जा कर बैठता है, तब सूरिके जो उपदेशात्मक वाक्य उसे कहे हैं वे सब सिद्धार्थिने ललितविस्तरा ही मेंसे ज्यों के त्यों उद्धृत किये हैं (देखो, उपमि. पृ. ४७७, और ललित० पृ. ७६-७)। इसी तरह, सातवें प्रस्तावमें भी एक जगह बहुतसा उपदेशात्मक अवतरण यथावन् उद्धृत (अन्तर्हित) किया हुआ है (उपमि. पृ. १०९२ और ललित. पृ. १६६) । इससे यह निश्चित ज्ञात होता है कि सिद्धार्थिको यह ग्रन्थ बहुत प्रिय था और इस प्रियतामें कारणभूत, किसी प्रकारका इस ग्रन्थका, उनके ऊपर विशिष्ट उपकारकत्व ही होगा । बिना ऐसे विशिष्ट उपकारकत्वके, उक्त रीतिसे, इस ग्रन्थका सिद्धार्थिद्वारा बहुमान किया जाना संभवित और संगत नहीं लगता । जिस ग्रन्थके अध्ययन वा मननसे अपना आत्मा उपकृत होता है, उस ग्रन्थके प्रणेता महानुभावको भी अपना उपकारी मानना-समझना और तदर्थ उसको नमस्कारादि करना, यह एक कृतज्ञ और सज्जनका प्रसिद्ध लक्षण है, और वह सर्वानुभव सिद्ध ही है । अतः हरिभद्रके समकालीन न होने पर भी सिद्धार्थिका, उनको गुरु तथा पूज्य मान कर नमस्कारादि करना और उन्हें अपना परमोपकारी बतलाना तथा उनकी बनाई हुई ललितविस्तरा वृत्तिके लिये 'मदर्थेव कृता--माना मेरे लिये की गई' की भावनात्मक कल्पना करना सर्वथा युक्तिसंगत है ।

उपर्युक्त कथनानुसार सिद्धार्थि हरिभद्रसूरिकी अपेक्षासे अनागत याने भविष्यकालवर्ती थे, यह बात निश्चित सिद्ध होती है । इसी बातका विशिष्ट उल्लेख उन्होंने, उपमिति० के प्रथम प्रस्तावमें और भी स्पष्ट रूपसे कर दिया है । इस प्रस्तावमें, सिद्धार्थिने, निष्पुण्यक भिखारीके राजमन्दिरके चौकमें

प्रविष्ट होने पर उस पर महाराजकी दयादृष्टिके पड़नेका, और उस दृष्टिपातको देख कर, महाराजकी पाकशालाके धर्मबोधकर नामक अधिकारीके मनमें, उसके कारणका विचार करनेका, जो रूपकात्मक वर्णन दिया है, उस वर्णनका फिर अपने अन्तरङ्ग जीवन ऊपर घटाते हुए तथा रूपकका अर्थ स्फुट करते हुए उन्होंने लिखा है कि—

‘यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपन्ती धर्मबोधकराभिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षित्वा नित्युक्तम्, तथा परमेश्वरावलोकनां मज्जीवे भवती धर्मबोधकरणशीलो ‘धर्मबोधकरः’ इति यथार्थाभिधानो मन्मार्गोपदेशकः ‘सूरिः’ स निरीक्षते स्म, (उपमिति, पृ. ८०)

अर्थात्—‘पहले जो भोजनशालाके अधिकारी धर्मबोधकरने उस भिखारीपर पड़ती हुई महाराजकी दृष्टि देखी, ऐसा कहा गया है, उसका भावार्थ ‘धर्मका बोध (उपदेश) करनेमें तत्पर होनेके कारण ‘धर्मबोधकर’ के यथार्थ नामको धारण करनेवाले ऐसे जो मेरे मार्गोपदेशक सूरि हैं, उन्होंने मेरे जीवन ऊपर पड़ती हुई परमेश्वरकी अवलोकना (ज्ञानदृष्टि) को देखी, ऐसा समझना चाहिए ।’

इस रूपकको अपने जीवनपर इस प्रकार उपमित करते हुए सिद्धार्थिके मनमें यह स्वाभाविक शंका उत्पन्न हुई होगी कि, ‘रूपकमें जो धर्मबोधकरका, भिखारीपर पड़ती हुई दृष्टिके देखनेका वर्णन दिया गया है वह तो साक्षात् रूपमें है । अर्थात्, जब भिखारी ऊपर महाराजकी दृष्टि पड़ती थी तब धर्मबोधकर (पाकशालाधिपति) वहां पर प्रत्यक्ष रूपसे हाजर था । परन्तु इस उपमितार्थमें तो यह बात पूर्णरूपसे घट नहीं सकती । क्योंकि, परमेश्वर तो सर्वज्ञ होनेसे उनकी दृष्टिका पड़ना तो मेरे ऊपर वर्तमानमें भी सुघटित है, परन्तु जिनको मैंने अपना धर्मबोधकर गुरु माना है, वे (हरिभद्र) सूरि तो मेरे इस वर्तमान जीवनमें विद्यमान हैं ही नहीं और न वे परमेश्वरकी तरह सर्वज्ञ ही माने जा सकते हैं, इस लिये इस उपमानकी अर्थ-

संगति कैसे लगाई जाय ? [पाठक यहां पर यह बात ध्यानमें रखें कि सिद्धार्थिने इस सारे प्रसङ्गमें जिस धर्मबोधकर गुरु का वर्णन दिया है वह हरिभद्रसूरिको ही लक्ष्य कर है । क्यों कि, प्रशस्तिमें यह बात खास तौरसे, उन्होंने लिख दी है । देखो ऊपर पृष्ठ २९ पर, हरिभद्रकी प्रशंसामें लिखे गये तीन श्लोकोंमें का पहला श्लोक ।]

इस शब्दाका उन्मूलन करनेके लिये और प्रकृत उपमानकी अर्थ सङ्गति लगानेके लिये उस कान्तदर्शी महर्षिने अपने अनुपम प्रातिभ कौशलसे निम्न लिखित कल्पनाका निर्माण कर अपूर्व बुद्धि-चातुर्य बतलाया है । वे लिखते हैं कि—

‘सद्ध्यानबलेन विमलीभूतात्मानः परहितैकनि-
रतचित्ता भगवन्तो ये योगिनः पशन्त्येव देशकालव्य-
वहितानामपि जन्तूनां छद्मस्थावस्थायामपि वर्तमाना
दत्तोपयोगा भगवदवलोकनाया योग्यताम् । पुगेवार्तिनां
पुनः प्राणिनां भगवदागमपरिकर्मितमतयोऽपि योग्य-
तां लक्षयन्ति, तिष्ठन्तु विशिष्टज्ञाना इति । ये च मम
सदुपदेशदायिनो भगवन्तः सूरयस्ते विशिष्टज्ञाना एव,
यतः कालव्यवहितरनागतमेव तैर्ज्ञातः समस्तोऽपि
मदीयो वृत्तान्तः । स्वसंवेदनसिद्धमेतदम्माकामिति ।’

उ०० पृ० ८० ।

अर्थात्—‘सद्ध्यानके बलसे जिनका आत्मा निर्मल हो गया है और जो परहितमें सदा तत्पर रहते हैं ऐसे योगी महात्मा छद्मस्थावस्था याने असर्वश्रद्धामें भी विद्यमान हो कर, अपने उपयोग (ज्ञान) द्वारा, देशान्तर और कालान्तरमें होनेवाले प्राणियोंकी, भगवान्के दृष्टिपातके योग्य ऐसी, योग्यताको जान लेते हैं । तथा इसी तरह जिनकी मति भगवान्के आगमोंके अध्ययनसे विशुद्ध हो गई है वैसे आगमाभ्यासी पुरुष भी इस प्रकारकी योग्यताको जान सकते हैं तो फिर विशिष्टज्ञानियों (श्रुतज्ञानियों) की तो बात ही क्या है ? । और जो मेरेको सदुपदेश देनेवाले आचार्य महाराज हैं वे तो विशिष्टज्ञानी ही हैं । इस लिये ‘कालसे व्यवहित’ याने कालान्तरमें (पूर्वकालमें) होने पर भी, उन्होंने ‘अना-

गत, याने भविष्यकालमें होनेवाला मेरा समप्रवृत्तां-
जान लिया था । यह बात हमारी स्वसंवेदन (स्वा-
नुभव) सिद्ध है ।’

इस उल्लेख पर किसी प्रकारकी टीकाकी जरूरत नहीं है । स्पष्टरूपसे सिद्धार्थि कहते हैं कि, मेरेसे कालव्यवहित अर्थात् पूर्वकालमें हो जानेवाले धर्म-
बोधकर सूरि (जो स्वयं हरिभद्र ही है) ने जो अनागत याने भविष्यकालमें होनेवाला मेरा समप्रवृत्तान्त जान लिया था उसका कारण यह है कि वे विशिष्टज्ञानी थे । हरिभद्र सूरि सबमुच ही सिद्धार्थिके जीवनके बारेमें कोई भविष्यलेख लिख गये थे या कथागत उपमितार्थकी संगतिके लिये सिद्धार्थिको यह स्वोद्भासित कल्पना मात्र है, इस बातके विचारनेकी यहां पर कोई आवश्यकता नहीं है । यहां पर इस उल्लेखकी उपयोगिता इसी दृष्टिसे है कि, इसके द्वारा हम यह स्पष्ट जान सके हैं कि हरिभद्रसूरि सिद्धार्थिके समकालीन नहीं हैं किन्तु पूर्वकालीन हैं ।

इस प्रकार सिद्धार्थिके निजके उल्लेखसे तो हरिभद्रसूरिको पूर्वकालीनता सिद्ध होती ही है, परंतु इस पूर्वकालीनताका विशेष साधक और अधिक स्पष्ट प्रमाण प्राकृत साहित्यके एक मुकुटमणिसमान ‘कुवलयमाला’ नामक कथाग्रन्थमेंसे भी मिलता है । यह कथा दक्षिण्यचिन्हके उपनामवाले उद्योतनसूरिने बनाई है । इसकी रचना-समाप्ति शक संवत् सात सौ के समाप्त होनेमें जब एक दिन न्यून था तब, अर्थात् शक संवत् ६९९ के चैत्रकृष्ण १४ के दिन— हुई थी । यह उल्लेख कर्ताने, स्वयं प्रशस्तिमें निम्न प्रकारसे किया है—

‘..... अहं चोद्सीणं चित्तस्स किण्हपक्खमि ।
निम्मविया बोहकरी भव्वाणं होउ सव्वाणं ॥’

३८ राजपूताना और उत्तर भारतमें पूर्णिमान्त मास माना जाता है । इस लिये यहां पर इसी पूर्णिमान्त मासकी अपेक्षासे चैत्रकृष्णका उल्लेख किया हुआ है । दक्षिण भारतकी अपेक्षासे फाल्गुनकृष्ण समझना चाहिए । क्यों कि वहां पर अमान्त मास प्रचलित है । गुजरातमें भी यही अमान्त मास प्रचलित है ।

‘सगकाले बोलीजे वरिसाण सएहिं पत्तहिं गएहिं ।

एगदिणे णूणेहिं एस समत्ता वरण्हम्मि ॥’

[टिप्पणी:—यह कथा प्राकृत साहित्यमें एक अमूल्य रत्न-समान है। खेदकी बात है कि ऐसे उत्तम और महत्त्वके ग्रन्थ पर आज तक किसी शोधक विद्वानकी दृष्टिक नहीं पड़ी। इसकी एक प्राचीन हस्तलिखित प्रति, डेक्कनकालेजमें संरक्षित, बम्बई सरकारके सुप्रसिद्ध पुस्तकालयमें संगृहीत है। यह कथा चम्पू के ढंग पर बनी हुई है। इसकी रचनाशैली बाणकी हर्षाख्यायिका या त्रिविक्रमकी नलचम्पू के जैसी है। काव्य-चमत्कृति उत्तम प्रकारकी और भाषा बहुत मनोरम है। प्राकृतभाषाके अभ्यासियोंके लिये यह एक अनुपम ग्रन्थ है। इस कथामें कविने कौतुक और विनोदके वशीभूत हो कर मुख्य प्राकृत भाषाके सिवा अपभ्रंश और पेशाची भाषाओं में कितनेएक वर्णन लिखे हैं, जिनकी उपयोगिता भाषाशास्त्रियोंकी दृष्टिसे और भी अत्यधिक है। अपभ्रंश भाषामें लिखे गए इतने प्राचीन वर्णन अभी तक अन्यत्र कहीं नहीं प्राप्त हुए हैं। इस लिये, इस दृष्टिसे विद्वानोंके लिये यह एक बहुत महत्त्वकी चीज है। इस कथाका विस्तृत परिचय हम एक स्वतंत्र लेख द्वारा देना चाहते हैं। सुप्रसिद्ध आचार्य हेमचंद्र सूरिके गुरुवर श्रीदेवचन्द्रसूरिने ‘संतिनाह चरियं’ के उपोद्घात में, पूर्व कवियों और उनके उत्तम ग्रंथोंकी प्रशंसा करते हुए इस कथाके कर्ताकी भी इस प्रकार प्रशंसा की है—

दक्षिणभद्रसूरि नमामि वरवर्णभासिया सगुणा ।
कुवलयमाल व्व महा कुवलयमाला कहा जस्स ॥

इस कथाका संक्षिप्त संस्कृत रूपान्तर १४ वीं शताब्दीमें होनेवाले रत्नप्रभसूरि नामके एक विद्वानने किया है जिसे भावनगरकी जैन आत्मानन्द सभाने छपवा कर प्रकट किया है।

इस कथा और इसके कर्ताका उल्लेख प्रभावक चरित्रके सिद्धार्थ प्रबन्धमें आया हुआ है। वहां पर ऐसा वर्णन लिखा है कि—‘दाक्षिण्यचन्द्र नामके सिद्धार्थके एक गुरु भ्राता थे। उन्होंने शृंगाररससे भरी हुई ऐसी कुवलयमाला कथा बनाई थी। सिद्धार्थने जब ‘उपदेशमाला’ नामक ग्रंथ ऊपर बालावबोधिनी टीका लिखी तब दाक्षिण्यचन्द्रने उनका उपहास करते हुए कहा कि पुराणे ग्रंथोंके अक्षरों को कुछ उलटा पुलटा कर नया ग्रंथ बनानेमें क्या महत्त्व है! शास्त्र तो ‘समरादित्यचरित’ जैसा कहा जा सकता है जिसके पढ़नेसे मनुष्य भूल-व्यासके भी भूल जाते हैं। अथवा मेरी बनाई हुई कुवलयमाला कथा भी कुछ वैसी ही कही जा

सकती है, जिसके बचनेसे मनुष्यको उत्तरोत्तर रसास्वाद आता रहता है। तुमारी रचना तो लेखक (लिपिकर=लिखे हुए पुस्तककी नकल करनेवाला) की तरह मात्र नकल बनाने जैसी है। अपने गुरुभ्राता के ऐसे उपहासात्मक बचन सिद्धार्थके दिलमें चुभ गये और फिर उन्होंने अष्ट प्रस्ताव-वाली सुप्रसिद्ध उपमितिभवनपंचा कथाकी अपूर्व रचना की। इस सुबोध कथाके आस्वादक व्याख्यानको सुन कर जैन समाज (संघ) ने सिद्धार्थको मानप्रद ऐसी ‘व्याख्याता’ की पदवी समर्पित की। इत्यादि। (देखो, प्रभावकचरित्र, निर्णयसागर, पृष्ठ २०१-२०२ श्लोक ८८-९७)

(डा० जेकोबी, प्रभावकचरित्रके इस वर्णनको बराबर समझ नहीं सके इस लिये उन्होंने ‘कुवलयमाला कथा’ को सिद्धार्थकी की कृति समझ कर असम्बद्ध अर्थ लिख दिया है। (देखो, जेकोबी साहबकी उपमितिभवन की प्रस्तावना, पृष्ठ १२, तथा परिशिष्ट, पृष्ठ १०५)

कुवलयमाला कथाकी प्रशस्तिके देखनेसे मालूम पड़ता है कि प्रभावक चरित्रके कर्ताका उपर्युक्त कथन बिल्कुल असत्य है। क्योंकि कुवलयमालाकी रचना उपमितिभवनपंचाकी रचनासे १२७ वर्ष पूर्व हुई है, इस लिये दाक्षिण्यचन्द्र (चिन्ह)का सिद्धार्थके गुरुभ्राता होनेका और उक्त रीतिसे उपहासात्मक वाक्योंके कहनेका कोई भी सम्बन्ध सत्य नहीं हो सकता।]

इस कथाके प्रारंभमें बाणभट्टकी ‘हर्षाख्यायिका’ और धनपाल कविकी ‘तिलकमञ्जरी’ आदि कथाओंकी तरह, कितनेएक प्राचीन कवि और उनके ग्रन्थोंकी प्रशंसा की हुई है। इस कविप्रशंसामें, अन्तमें, हरिभद्रसूरिकी भी—उनकी बनाई हुई प्रशमरस परिपूर्ण प्राकृत भाषात्मक ‘समराइच्चकहा’ के उल्लेख पूर्वक—इस प्रकार प्रशंसा की गई है—

जो इच्छइ भवविरहं भवविरहं को न बंगए सुयणो ।
समयसयसत्थगुरुणो समरामियंका ^{३९} कहा जस्स ॥

— डेक्कनका० संगृहीत पुस्तक, पृ. २ ।

३९. हरिभद्रसूरिने तो स्वयं अपने इस ग्रंथका नाम ‘समराइच्चकहा’ अथवा ‘समराइच्चचरियं’ (चरियं समराइच्चस्स, पृ० ५, पं. १२) लिखा है, परंतु यहां पर ‘समरामियंका’ (सं० समरमृगाङ्का) ऐसा नाम उल्लिखित है; सो इस पाठभेदका कारण समझमें नहीं आता ।

हरिभद्रसूरिने प्रायः अपने सभी ग्रन्थोंके अंतमें, किसी न किसी तरह अर्थ-सम्बन्ध घटा करके 'भवविरह' अथवा 'विरह' इस शब्दका प्रयोग अवश्य किया है। इस लिये वे 'विरहाङ्क' कवि या ग्रन्थकार कहे जाते हैं। इनके ग्रन्थोंके सबसे पहले टीकाकार जिनेश्वरसूरिने (वि. सं. १०८०) अष्टक प्रकरणकी टीकामें, अन्तमें जहां पर 'विरह' शब्द आया है वहां पर, इस वारेमें स्पष्ट लिखा भी है कि—

‘विरह’ शब्देन हरिभद्राचार्यकृतत्वं प्रकरण-स्यवेदितम् . विरहाङ्कत्वाद् हरिभद्रसूरिनेति ।’

ऐसा ही उल्लेख अभयदेवसूरि (पंचाशकप्रकरणकी टीकामें) और मुनिचन्द्रसूरि (ललितविस्तराष्ट-जिकामें) आदिने भी किया है। इसी आशयसे, कुचलयमालाके कर्ताने भी यहां पर श्लेषके रूपमें 'भव-विरह' शब्दका युगल प्रयोग कर हरिभद्रसूरिका स्मरण किया है। साथमें उनकी 'समराइच्चकहा' का भी उल्लेख है, इससे, इस कुशङ्का के लिये तो यहां पर, किञ्चित् भी अवकाश नहीं है कि, इन हरिभद्रके सिवा और किसी ग्रन्थकारका इस उल्लेखमें स्मरण हो। अस्तु।

इसी तरह, इस कथाकी प्रशस्तिमें भी हरिभद्रसूरिका उल्लेख मिलता है, जिसका विचार आगे चल कर किया जायगा। इससे स्पष्ट है कि, हरिभद्रको, शक संवत् ७००, अर्थात् विक्रम संवत् ८३५=ई. सं. ७७८ से तो अर्वाचीन किसी तरह नहीं मान सकते।

इस प्रकार, हरिभद्रसूरि सिद्धार्थिके समकालीन नहीं थे, इस बातका समाधान तो हो चुका है।

—महाकवि धनपालने भी तिलकमञ्जरी कथाकी पाँठिका-में इस ग्रन्थकी निम्न प्रकारसे प्रशंसा की है—

निरोद्धं पार्यते केन समरादित्यजन्मनः ।

प्रशमस्य वशीभूतं समपादि त्यजन्मनः ॥

इसी तरह देवचन्द्रसूरिने 'सन्तिनाहचरियं' की प्रस्ता-वनामें भी इस कथा-ग्रन्थका स्मरण किया है। यथा—

चंदे सिरिहरिभद्रं सूरिं विउसयणणिग्गयपयावं ।

जेण य कहापबन्धो समराइच्चो विणिग्गविओ ॥

(—पिटकेन रिपोट, ५, पृ. ७३)

अब यहां पर, यह दूसरा प्रश्न उपस्थित होता है कि, जब हरिभद्र इस प्रकार सिद्धार्थिके समकालीन नहीं माने जा सकते, तब फिर पूर्वोक्त गाथाके कथनानुसार उन्हें विक्रम की ६ठी शताब्दीमें मान लेनेमें क्या आपत्ति है? क्यों कि उस समयका बाधक मुख्य कर जो सिद्धार्थिका उल्लेख समझा जाता है वह तो उपर्युक्त रीतिसे निर्मूल सिद्ध होता है।

इस प्रश्नके समाधानके लिये विशेष गवेषणाकी जरूरत होनेसे, जब हमने हरिभद्रके प्रसिद्ध प्रसिद्ध सब ही उपलब्ध ग्रंथोंका, इस दृष्टि से, ध्यानपूर्वक निरीक्षण किया, तो उनमें अनेक ऐसे स्पष्ट प्रमाण मिल आये कि जिनकी ऐतिहासिक पूर्वापर-ताका विचार करने पर यह सिद्ध होता है कि 'गाथा' में बतलाये मुजब हरिभद्रका स्वर्गमन वि. सं. ५८५ में—एवं ६ठी शताब्दीमें उनका होना सत्य नहीं माना जा सकता।

जैसा कि हम प्रारंभ ही में सूचित कर आये हैं, हरिभद्रसूरिने अपने दार्शनिक और तात्त्विक ग्रंथोंमें कितनेएक ब्राह्मण, बौद्ध आदि दार्शनिक विद्वानोंके—नामोल्लेख पूर्वक—विचारों और सिद्धान्तों की आलोचना—प्रत्यालोचना की है। इस कारणसे उन उन विद्वानोंके सत्ता-समयका विचार करनेसे हरिभद्रके समयका भी ठीक ठीक विचार और निर्णय किया जा सकता है। अतः अब हम इसी बातका विचार करना शुरू करते हैं।

हरिभद्रसूरिके ग्रंथोंमें मुख्य कर निम्न लिखित दार्शनिकों और शास्त्रकारोंके नाम मिल आते हैं:—

ब्राह्मण—

अवभृताचार्य

ईश्वर कृष्ण

पतञ्जलि-भाष्यकार

पाणिनि-वैयाकरण

भर्तृहरि-वैयाकरण

विन्ध्यवासी

आसुरि

कुमारिल-मीमांसक

पतञ्जलि-योगाचार्य

भगवद् गोपेन्द्र

व्यास महर्षि

शिष्यधर्मोत्तर

४० इन ग्रंथकारोंके नामोंके सिवा, कितने ही संप्रदायों, संप्रदायिकों और तैर्थिकोंके उल्लेख भी इनके ग्रंथोंमें यत्न तत्र मिलते हैं परंतु उनके उल्लेखोंसे प्रकृत विचारमें कोई विशेष सहायता न मिलनेके कारण यहां पर वे नहीं दिये जाते।

बौद्ध—

कुक्काचार्य
दिवाकर (?)
दिग्नागाचार्य
धर्मपाल
धर्मकीर्ति
धर्मोत्तर
भदन्तादिष
वसुबन्धु
शान्तरक्षित
शुभगुप्त

जैन—

अजितयशाः
उमास्वाति
जिनदास महत्तर*
जिनभद्र गणि क्ष०
देववाचक
भद्रबाहु
मल्लवादी
समन्तभद्र
सिद्धसेन-दिवाकर
संघदास-गणि*

[टिप्पणी:—इन ग्रन्थकारोंके अतिरिक्त, हरिभद्रके प्रबन्धों-ग्रन्थोंमें कितने ही जैन-अजैन ग्रन्थोंके भी नाम मिलते हैं। इनमेंका एक नाम खास उनके समयके विचारमें भी विचारणीय है। आवश्यकमूत्रकी शिष्यहिता नामक बृहद्बुद्धिमें, एक जगह, निर्देश्य-निर्देशक विषयक नाम निर्देशके विचारमें, हरिभद्रसूरिने, ५-६ ग्रन्थोंके नाम लिखे हैं, जिनमें 'वासवदत्ता' और 'प्रियदर्शना'का भी नामनिर्देश है। 'वासवदत्ता' सुबन्धु कविकी प्रसिद्ध आख्यायिका वा कथा है। यद्यपि इसके समयके बारेमें विद्वानोंमें कुछ मतभेद है, परंतु सामान्यरूपसे ६ शताब्दीमें इस कविका अस्तित्व बतलाया जाता है। 'प्रियदर्शना' एक सुप्रसिद्ध नाटिक

* ये नाम, उनके ग्रंथोंके दिये हुए अवतरणोंसे सूचित हैं।

४१ देखो, आवश्यकमूत्रकी हरिभद्रा वृत्ति, पृ. १०६, यथा-

'निर्देश्यवशाद् यथा-वासवदत्ता, प्रियदर्शनेति ।'

—जिनभद्रगणिने विशेषावश्यक भाष्यमें, इसी प्रसंग पर,

'अह्वा निदिष्टवसा वासवदत्ता-तरंगवद्वाइ ।'

ऐसा लिख कर वासवदत्ता और तरंगवती (जो, गाथा सप्तसईके संग्राहक प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय कवि नृपति सातवाहन या हालके समकालीन जैनाचार्य पदालिम या पालित्त कविकी बनाई हुई है) का उल्लेख किया है। जिनभद्रगणि क्षमाश्रम-णका समय ६ ठी शताब्दी है, इस लिये ७ वीं शताब्दीमें जन्म पानेवाली 'प्रियदर्शना' का नाम उनके उल्लेखमें नहीं आ सकता, यह स्वतःसिद्ध है। जिनभद्रजीके इस प्रमाणसे, वासवदत्ताके कर्ता सुबन्धुका समय जो बहुतसे विद्वान् ६ ठी शताब्दी बतलाते हैं और उसे बाणका पुरायायी मानते हैं, सो हमारे विचारसे ठीक मान्यम देता है।

४२ वर्तमानमें इस नाटिकाकी जितनी संस्कृत आवृत्तियाँ प्रकाशित हुई हैं उन सबमें इसका नाम 'प्रियदर्शिका'

है और वह स्थानेश्वरके चक्रवर्ती नृपति कवि हर्षकी बनाई हुई है। हर्षका समय सर्वथा निश्चित है। ई. स. ६४८ में इस प्रतापी और विद्याविद्यासी नृपतिकी मृत्यु हुई थी। ई. स. की ७ वीं शताब्दीका पूरा पूर्वार्द्ध हर्षके पराक्रमी जीवनमें व्याप्त था। हमारे एक वृद्धमित्र साक्षरवर श्री के. ह. धुवने प्रियदर्शनाके गुजराती भाषान्तरकी भूमिकामें, इसका रचना-समय ई. स. ६१४ के लगभग अनुमानित किया है। इस ऊपरसे प्रस्तुत विषयमें, यह बात जानी जाती है कि प्रियदर्शनाका नामनिर्देश करनेवाले हरिभद्र सूरि उसके रचना समय बाद ही कभी हुए होंगे। प्राकृतगाथामें बतलाये मुताबिक हरिभद्र ६ ठी शताब्दीमें नहीं हुए, ऐसा जो निर्णय हम करना चाहते हैं, उसमें यह भी एक प्रमाण है, इतनी बात ध्यानमें रख लेने लायक है।]

इस नामावलीमेंके कितनेएक नामोंका तो अभी तक विद्वानोंको शायद परिचय ही नहीं है। कितनेएक नाम विद्वत्समाजमें परिचित तो हैं परंतु उन नामधारी व्यक्तियोंके अस्तित्वके बारेमें पुराविव पण्डितोंमें परस्पर सेंकड़ों ही वर्षों जितना बड़ा मतभेद है। कोई किसी विद्वानका अस्तित्व पहली शताब्दी बतलाता है, तो कोई पांचवी छठी शताब्दी बतलाता है। कोई किसी आचार्यको ई. स. के भी सौ दो सौ वर्ष पहले हुए साबित करता है, तो कोई उन्हें ९ वीं १० वीं शताब्दीसे भी अर्वाचीन सिद्ध करता है। इस प्रकार ऊपर दी हुई नामावलीमेंके कितने ही विद्वानोंके समयके विषयमें विद्वानोंका एकमत नहीं है। तथापि, देश और विदेशके विशेषज्ञ विद्वानोंने दीर्घपरिश्रमपूर्वक विस्तृत ऊहापोह करके, इस नामावलीमेंके कई विद्वानोंके समयका ठीक ठीक निर्णय भी किया है; और वह बहुमतसे निर्णीतरूपमें स्वीकृत भी हुआ है। इस-

ऐसा छपा हुआ है, परंतु श्रीयुत केशवलालजी धुवने, अपने गुजराती अनुवादकी प्रस्तावनामें (देखो, पृ. ७६, नोट.) यह साबित किया है कि इसका मूल नाम 'प्रियदर्शिका' नहीं किंतु 'प्रियदर्शना' होना चाहिए; और अपनी पुस्तकपर उन्होंने यही नाम छपवाया भी है। सो भूत महा-शयके इस अविष्कारका हरिभद्रके प्रकृत उल्लेखसे प्रामाणिक समर्थन होता है।

४३ देखो, पृ. ७९, पहली आवृत्ति।

लिये, इन विद्वानोंके समयका विचार, हरिभद्रके समय-विचारमें बड़ा उपयोगी हो कर उसके द्वारा हम ठीक ठीक यह जान सकेंगे कि हरिभद्र किस समयमें हुए होने चाहिए।

ऊपर जो आचार्यनामावली दी है उसमें वैयाकरण भर्तृहरिका भी नाम साम्मिलित है। अनेकान्त-जयपताकाके चतुर्थ अधिकारमें, शब्द ब्रह्मकी मीमांसा करते हुए दो तीन स्थलपर हरिभद्रने इनका नामोल्लेख किया है और इनके प्रसिद्ध ग्रन्थ वाक्यपदीयमेंसे कुछ श्लोक उद्धृत किये हैं। यथा—

(१) आह च शब्दार्थतत्त्वविद् (भर्तृहरिः) —

‘ वाग्रूपता चेदुक्तमेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

४४ अनेकान्तजयपताका ऊपर हरिभद्रने स्वयं एक संक्षिप्त परंतु शब्दार्थका परिस्फुट करने वाली टीका लिखी है। [इस टीका के अन्तमें ऐसा उल्लेख है— ‘कृतिर्धर्मतो जा (या) किनीमहत्तरासूनोराचार्यश्रीहरिभद्रस्य । टीकाप्येषाऽवचूर्णिका प्रायः भावार्थमात्रवेदिनी नाम तस्यैवेति] इस टीकामें मूलग्रंथमें जिन जिन विद्वानोंके विचारोंका अवतरणोंका संपह किया गया है उन सबके प्रायः नाम लिख दिये हैं। मूल ग्रंथमें उन्होंने कहीं पर भी किसी के मुख्य नाम का उल्लेख न कर के जिस शास्त्रका जो पारंगत ज्ञाता है उसके सूत्रक किसी विशेषणसे अथवा और किसी प्रसिद्ध उपनामसे उस उस विद्वान का स्मरण किया है। फिर टीकामें उन सबका स्पष्ट नामोल्लेख भी कर दिया है। कहीं पर मूल ग्रंथमें ‘ उक्तं च ’ मात्र कह कर ही अन्योक्त अवतरण उद्धृत कर दिया है और फिर टीकामें उसी तरह नाम लिख दिया है। यही क्रम ‘ शास्त्रवातासमुच्चय ’ की स्वोपज्ञ टीकामें भी उपलब्ध होता है। इस क्रमानुसार, ऊपर जो ‘ शब्दार्थतत्त्वविद् ’ विशेषण है उसका परिस्फुट टीका में ‘ शब्दार्थतत्त्वविद् भर्तृहरिः ’ ऐसा किया है। अर्थात् इससे ‘ शब्दार्थतत्त्वविद् ’ यह विशेषण भर्तृहरि का है, ऐसा समझना चाहिए। आगे पर जहां कहीं हम टीकामें से ऐसे मुख्य नामोंको उद्धृत करें वहां पर पाठक इस नाट को लक्ष्यमें रखें।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन जायते ॥^{४५}

(२) उक्तं च (भर्तृहरिणा) —

‘ यथानुवाकः श्लोको वेति । ’^{४६}

(अनेकान्तजयपताका, अमदाबाद पृष्ठ. ४१.)

चीनदेश निवासी प्रसिद्ध प्रवासी इत्सींग^{४७} ई. स. की ७ वीं शताब्दीके उत्तरार्धमें भारतमें भ्रमण करनेको आया था। उसने अपने देशमें जा कर ई. स. ६९५ में अपना भ्रमण-वृत्तान्त लिखा। इस में, उसने, उस समय भारतवर्षमें व्याकरणशास्त्रका अध्ययन-अध्यापन जिस रीतिसे प्रचलित था उसका वर्णन लिखा है और साथ में मुख्य मुख्य वैयाकरणोंके नाम भी लिखे हैं। भर्तृहरिके विषयमें भी उसने लिखा है कि—ये एक प्रसिद्ध वैयाकरण थे और इन्होंने ७०० श्लोककी संख्या वाले वाक्यपदीयग्रंथकी रचना की है। इस ग्रंथका जिकर करके उस प्रवासीने यह भी लिखा है कि इसके कर्ताकी ई. स. ६५० में मृत्यु हो गई है। इत्सींगके इस उल्लेखके विरुद्धमें आज तक कोई विशेष प्रमाण उपलब्ध नहीं हुआ। इस लिये इसे सत्य मान लेनेमें कोई हरकत नहीं है।

महान् मीमांसक कुमारिलने ‘ तंत्रवार्तिक ’ के प्रथम प्रकरणमें शब्दशास्त्रियोंकी खूब खबर ली है। उसमें पाणिनि, कात्यायन और पतंजलीके साथ साथ भर्तृहरिके ऊपर भी आक्षेप किये गये हैं। ‘ वाक्यपदीय ’ मेंसे अनेक श्लोकोंको उद्धृत कर

४५ काशीमें मुद्रित वाक्यपदीयके प्रथमकाण्डमें ये दोनों श्लोक (पृष्ठ ४६-७) पूर्वापर के क्रमसे अर्थात् आगे पीछे लिखे हुए मिलते हैं। पिछले श्लोकके ४ र्थ पादमें ‘ सर्वं शब्देन भासते ’ ऐसा पाठ भेद भी उपलब्ध है। प्रसिद्ध दिगम्बर विद्वान् विद्यानन्दी ने ‘ अष्टसहस्री ’ [पृ. १३०] में और प्रभाचंद्रने ‘ प्रमेयकमलमार्तण्ड ’ [पृ. ११] में भी इन दोनों श्लोकोंको वाक्य पदीयके क्रमसे उद्धृत किये हैं। बादो देवसूरिने भी ‘ स्याद्वादरत्नाकर ’ (पृ. ४३) में इन को दिया है।

४६ वाक्यपदीय, पृ. ६३ में यह पूरा श्लोक इस प्रकार है यथानुवाकः श्लोको वा सोऽद्वयमुपगच्छति ।

आवृत्त्या, न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्त्या निरूप्यते ॥

४७ देखो, प्रो. मैक्स मुलर लिखित India: what it can teach us ?, पृष्ठ २१० ।

उनकी तीक्ष्ण समालोचना की है। उदाहरणके लिये 'वाक्यपदीय' और 'तन्त्रवार्तिक' मेंसे निम्न लिखित स्थल ले लीये जाँय।

वाक्यपदीयके (पृ० १३२) दूसरे प्रकरणमें १२१ वां श्लोक इस प्रकार है:—

अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु ॥

कुमारिल भट्टने तन्त्रवार्तिकमें इस श्लोकका दो जगह (बनारस की आवृत्ति पृ. २५६-२५४) उद्धृत किया है। यथा—

‘यथाहुः—

‘ अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याय्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु ॥ ’ इति ।

यत्तु ‘अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुः ।’ इति, तत्राभिधीयते ।

वाक्यपदीयके प्रथम प्रकरणमेंके ७ वें श्लोकका उत्तरार्द्ध, तन्त्रवार्तिक (पृष्ठ २०९-१०) में कुमारि-
लने उद्धृत किया है और उसमें शब्दपरावर्तन कर भर्तृहरिके विचारका अवस्कन्दन किया है:—

यदपि केनचिदुक्तम्—

‘ तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते । ’ इति
तद्रूपरसगन्धस्पर्शेष्वपि वक्तव्यमासीत् ।

को हि प्रत्यक्षगम्यार्थं शास्त्रात्तत्त्वावधारणम् ।

शास्त्रलोकस्वभावज्ञ ईदृशं वक्तुमर्हति ? ॥

अत एव श्लोकस्योत्तरार्द्धं वक्तव्यम्—

‘ तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते । ’

न ह्यत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते बधिरेष्वेवमदृष्टत्वात् ।

प्रसिद्ध इतिहासज्ञ प्रो. का. बा. पाठकने अपने ‘ भर्तृहरि और कुमारिल ’ नामक निबन्धमें इस ऊपर लिखे गये प्रमाणाधारसे निर्णीत किया है कि कुमारिल ई.स.की ८ वीं शताब्दीके पूर्व भागमें हुए होंगे । अध्यापक पाठक लिखते हैं कि—“ मेरे विचारसे यह तो स्पष्ट है कि कुमारिलके समयमें व्याकरणशास्त्रके ज्ञाताओंमें भर्तृहरि भी एक विशिष्ट प्रमाणभूत विद्वान् माने जाते थे । भर्तृहरि

अपने जीवनकालमें तो इतने प्रसिद्ध हुए ही नहीं होंगे कि जिससे पाणिनि-संप्रदायके अनुयायी, उन्हें अपने संप्रदायका एक आप्त पुरुष समझने लगे हों और अतएव पाणिनि और पतंजलिके साथ वे भी महान् मीमांसककी समालोचनाके निशान बने हों । इसी कारणसे हुएनत्सांग, जिसने ई. स. ६२९-६४५ के बीचमें भारत-भ्रमण किया था, उसने इनका नाम तक नहीं लिखा, परंतु इत्सींग, जिसने उक्त समयसे आधी शताब्दी बाद अपना प्रवास-वृत्त लिखा है, वह लिखता है कि भारत-वर्ष के पाँचों खण्डोंमें भर्तृहरि एक प्रख्यात वैयाकरणके रूपमें प्रसिद्ध हैं । इस विवेचनसे हम ऐसा निर्णय कर सकते हैं कि जिस वर्षमें तन्त्रवार्तिककी रचना हुई उसके और भर्तृहरिके मृत्युवाले ई.स. ६५० के बीचमें आधी शताब्दी बीत चुकी होगी । अतएव कुमारिल ई. स. की ८ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें विद्यमान होने चाहिए । ”

हरिभद्रने अपने अनेक ग्रन्थोंमें मीमांसा-दर्शनकी आलोचना-प्रत्यालोचना की है । शास्त्रवार्ता-समुच्चयके १०वें प्रकरणमें मीमांसक प्रतिपादित ‘ सर्वज्ञ-निषेध ’ पर विचार किया गया है । उसमें पूर्वपक्षमें कुमारिल भट्टके मीमांसा-श्लोकवार्तिकके—

‘ प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणं तौ ॥ ’

इस श्लोकका, ‘ शास्त्रवार्तासमुच्चय ’ (उक्त प्रकरणमें के ४ र्थ श्लोक) के

‘ प्रमाणपञ्चकाऽवृत्तेस्तत्राभावप्रमाणं तौ । ’

इस श्लोकार्द्धमें केवल अर्थशः ही नहीं परंतु शब्दशः अनुकरण किया हुआ स्पष्ट दिखाई देता है ।

इसी तरह, मीमांसा-श्लोकवार्तिकके चोदना-सूत्र वाले प्रकरणमें—जहाँ पर वेदोंकी स्वतः प्रमाणता स्थापित करनेकी मीमांसा की हुई है—निम्न लिखित श्लोकार्द्ध कुमारिलने लिखा है:—

‘ तमादालोकवद् वेदे सर्वसाधारणे सति । ’

मीमांसा श्लोकवार्तिक, पृ. ७४।

४९. मीमांसा श्लोकवार्तिक, पृष्ठ ४०३ ।

५०. शास्त्रवार्तासमुच्चय, (देवचंद ला. पुस्तकालय फंडसे मुद्रित) पृष्ठ ३४९ ।

इसी श्लोकार्जको शास्त्रवार्ता-समुच्चयके उक्त प्रकरणमें हरिभद्रने भी निम्नलिखित श्लोकमें तद्वत्-फक्त प्रारंभके एक शब्दका परिवर्तन कर-उद्धृत किया है। यथा—

आहचालोकवेद्वेदे सर्वसाधारणे सति ।

धर्माधर्मपरिज्ञाता किमर्थं कल्प्यते नरः ॥^{५१}

और फिर इस श्लोककी स्वोपज्ञ-व्याख्यामें 'आह च कुमारिलादिः' इस प्रकार स्वयं ग्रंथकर्ताने साथमें साक्षान् कुमारिलका नामोल्लेख भी कर दिया है।

इस प्रमाणसे यह ज्ञात हो गया कि हरिभद्रने जैसे धैयाकरण भर्तृहरिकी आलोचना की है वैसे ही भर्तृहरिके आलोचक मीमांसक कुमारिलकी भी समालोचना की है।

ऊपर लिखे सुताबिक प्रो. पाठकके निर्णयानुसार कुमारिलका समय जो ई. स. की ८ वीं शताब्दीका पूर्वार्द्ध मान लिया जाय तो फिर हरिभद्रका समय भी वही मानना चाहिए। क्यों कि इस शताब्दीके उत्तरार्द्धके मध्य-भागमें-ई. स. ७७८ में-समाप्त होनेवाली कुवलयमाला कथामें पूर्वोक्त उल्लेखानुसार स्पष्ट रूपसे हरिभद्रका नामस्मरण किया हुआ विद्यमान है। ऐसी दशामें उल्लिखित कुमारिल-समय और यह हरिभद्र समय दोनों एक ही हो जाते हैं। अतएव इन दोनों आचार्योंको समकालीन मान लेनेके सिवा दूसरा कोई मन दिखाई नहीं देता।

इस मतकी पुष्टिमें अन्य प्रमाण भी यथेष्ट उपलब्ध होते हैं, सो भी बतलाने हैं।

हरिभद्रके ग्रंथोंमें जिन जिन बौद्ध विद्वानोंके नाम मिलते हैं उनकी सूचि ऊपर दी गई है। इन विद्वानोंमेंसे आचार्य वसुबन्धु और महामति दिग्नाग तो प्राकृत गाथामें उल्लिखित हरिभद्रके मृत्यु-समयसे निर्विवाद रीतिसे पूर्वकाल ही में हो चुके हैं, इस लिये उनके जिक्रकी तो यहां पर कोई अपेक्षा नहीं है, परंतु धर्मपाल, धर्मकीर्ति, धर्मो-

त्तर और शांतरक्षित आदि विद्वान् गाथोक्त हरिभद्रके मृत्युसमयसे अर्वाचीन कालमें हुए हैं; वेसा ऐतिहासिकोंका बहुमत है। इस लिये हरिभद्रका समय भी गाथोक्त समयसे अवश्य अर्वाचीन मानना पड़ेगा। यहां पर प्रथम हम हरिभद्रके ग्रंथोंमेंसे उन कुछ अवतरणोंको उद्धृत कर देते हैं जिनमें धर्मपालादि बौद्ध विद्वानोंका जिक्र पाया जाता है। फिर उनके समयका विचार करेंगे।

अनेकान्तजयपताकाके ४ र्थ परिच्छेदमें, जहां पर पदार्थोंमें अनेकधर्मोंके अस्तित्वका स्थापन किया गया है, वहां पर एक प्रतिपक्षी बौद्धके मुखसे निम्न लिखित पंक्तियोंका उच्चारण ग्रंथकारने करवाया है—

‘स्यादेतत्सिद्धसाधनम्, एतदुक्तमेव नः पूर्वाचार्यैः-
द्विविधा हि रूपादीनां शक्तिः— सामान्या प्रतिनि-
यता च । तत्र सामान्या यथा घटसन्निवेशिनामुद-
काद्याहरणादिकार्यकरणशक्तिः । प्रतिनियता यथा
चक्षुर्विज्ञानादिकार्यकरणशक्तिरिति ।’

(अनेकान्तजयपताका, अमदाबाद, पृ. ५०)

इस अवतरणके पूर्वभागमें जो ‘नः पूर्वाचार्यैः’ यह वाक्यांश है, इसकी स्फुट व्याख्या स्वयं ग्रंथकार ने इस प्रकार की है—

‘नः—अस्माकंपूर्वाचार्यैः—धर्मपाल-धर्मकीर्त्यादिभिः ।’

इससे स्पष्ट है कि उद्धृत अवतरणको हरिभद्रने धर्मपाल और धर्मकीर्तिके विचारोंका सूचक बतलाया है। धर्मपालका स्पष्ट नामोल्लेख तो फक्त इसी एक ही जगह हमारे देखनेमें आया है, परंतु धर्मकीर्तिका नाम तो पचासों जगह और भी लिखा हुआ दिखाई देता है। ‘अनेकान्तजयपताका’ ग्रंथ कास कर, भिन्न भिन्न बौद्धाचार्योंने अपने ग्रंथोंमें जैनधर्मके अनेकान्तवादका जो खण्डन किया था उसका समर्पक उत्तर देने ही के लिये रखा गया था। तार्किकचक्रचूडामणि आचार्य धर्मकीर्तिको प्रखर प्रतिभा और प्राञ्जल लेखिनीने भारतके तत्कालीन सय ही दर्शनोंके साथ जैनधर्मके ऊपर भी प्रखण्ड आक्रमण किया था। इस लिये हरिभद्रने, जहां कहीं थोडासा भी मौका मिल गया वहीं पर धर्म-

५१ शास्त्रवार्तासमुच्चय, बम्बई (दे. ला. जैनपुस्तको-
द्धार फंड) पृ. ३५४.

५२ अनेकान्तजयपताकाकी तरह इस ग्रंथपर भी हरिभ-
द्रने स्वयं एक संक्षिप्त व्याख्या लिखि है जो उपलब्ध है।

कीर्तिके भिन्न भिन्न विचारोंकी सौम्यभाव पूर्वक परंतु मर्मन्तक रीतिसे चिकित्सा कर, जनधर्म पर किये गये उनके आक्रमणोंका सूद सहित बदला चुकवा लेनेकी सफल चेष्टा की है । हरिभद्रने धर्मकीर्तिका विशेष कर 'न्यायवादी' के पाण्डित्यप्रदर्शक विशेषणसे उल्लेख किया है और कहीं कहीं पर उनके बनाए हुए 'हेतुबिन्दु' और 'वार्तिक' आदि ग्रंथोंका भी नामस्मरण किया है । यथा—

(१) उक्तं च धर्मकीर्तिना ' न तत्र किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवल ' मिति वार्तिके ।

(अनेकां. यशोविजय जैनप्रबंधमाला, पृ. १०)

(२) आह च न्यायवादी (धर्मकीर्तिवार्तिके)—
न प्रत्यक्षं कस्यचित् निश्चायकं, तद् यमपि गृह्णाति तत्र निश्चयेन, किं तर्हि ? तत्प्रतिभासेन ।
(पृ. १७७.)

यदाह न्यायवादी (धर्मकीर्तिवार्तिके)—

(३) ' प्रत्यक्षं कलनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिद्धयति ।
प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नाम संश्रयः ॥
संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना ।
स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साऽक्षजा मतिः ॥
पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीद् मे कल्पनेदृशी ।
इति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥
इत्यादि, तदपाकृतमवसेयम् । (पृष्ठ. २०७) ।

(४) आह च न्यायवादी (धर्मकीर्तिः)—
अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् ।
यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य किञ्चन ॥
(अनेकां. अमदाबाद, पृ. ३७)

(५) उक्तं च न्यायवादिना (धर्मकीर्तिना)—
पररूपं स्वरूपेण यया संनियते धिया ।
एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥
तथा संवृतनानात्वाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ।
अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥
तस्या अभिप्रायवशात्सामान्यं सत् प्रकीर्तितम् ।

५३ कोसमें लिखा हुआ पाठ टीकामें उपलब्ध है ।

तदसत् परमार्थेन यथा सङ्कल्पितं तथा ॥

(वही प्रति पृ. ३९)

(६) तथा चोक्तम् (न्यायविदा वार्तिके)—

नीलपीतादियज्ज्ञानाद् बहिर्वदवभासते ।
तत्र सत्यमतो नास्ति विज्ञेयं तत्त्वतो बहिः ॥
तदपेक्षया (क्षा ?) च संवित्तेर्मता या कर्तृरूपता ।
साऽप्यतत्त्वमतः संविदद्वयेति विभाव्यते ॥

(वही प्रति पृ. ५४)

(७) एवं च यदाह न्यायवादी—(धर्मकीर्तिः)—

बीजादङ्कुरजन्माभ्रधूमात्सिद्धिरितिदृशी ।
बाह्यार्थाश्रयिणी यापि कारकज्ञापकस्थितिः ॥
सापि तद्रूपनिर्भासास्तथा नियतसङ्गमाः ।
बुद्धीराश्रित्य कल्प्येत यदि किंवा विरुद्धयते ॥
इत्यादि तदसांप्रतमिति दर्शितं भवति ।

(वही प्रति पृ. ५७)

(८) ग्राह्यग्राहकभावलक्षणएव तयोः प्रतिबन्ध इति चेत्, न, अस्य धर्मकीर्तिना—(भवत्तार्किकचूडामणिना)—अनङ्गीकृतत्वात् । '

(वही प्रति पृ. ६०)

(९) यच्चोक्तमेतेन कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावैभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति । एतदप्ययुक्तं, कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावैभ्यः कार्यस्य तस्य तदविरोधात्, तदेकानेकस्वभावत्वात् तथोपलब्धेः, धर्मकीर्तिनाप्यभ्युपगमत्वात्, 'हेतुबिन्दौ' भिन्नस्वभावैभ्यश्चक्षुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ न कारणभेदात्कार्यभेदः स्यात् ' इत्याशङ्क्य ' न यथास्वं स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतस्तदुपयोगकार्यस्वभाव विशेषासङ्करात् ' इत्यादेः (ग्रन्थात्) स्वयमेवाभिधानात् ।

(वही प्रति, पृ. ६६)

आचार्य धर्मपाल और न्यायवादी धर्मकीर्ति इन दोनोंमें गुरुशिष्यका सम्बन्ध था और ये ई. स. की ७ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें विद्यमान थे। चीनी प्रवासी हुएनत्सांग जब ई. स. ६३५में नालन्दाके विद्यापीठ

में पहुँचा था तब उसे मालूम हुआ कि उसके आनेके कुछ ही समय पहले, आचार्य धर्मपाल जो विद्यापीठके अध्यक्षस्थान पर नियुक्त थे, निवृत्त हो गये थे। हुएनत्सांगके समय धर्मपालके शिष्य आचार्य शीलभद्र अपने गुरुके स्थान पर प्रतिष्ठित थे। उन्हींके पाससे हुएनत्सांगने विद्यालभ किया था। इस वृत्तान्तसे यह ज्ञात होता है कि धर्मपाल ई. स. ६०० से ६३५ के बीचमें विद्यमान थे।

महामति धर्मकीर्ति भी धर्मपालके शिष्य थे इसलिये उनके बादके २५ वर्ष धर्मकीर्तिके अस्तित्वके मानने चाहिए। अर्थात् ई. स. ६३५ से ६५० तक वे विद्यमान होंगे। इस विचारकी पुष्टि दूसरा भी प्रमाण मिलता है। निम्नतीय इतिहास लेखक तारानाथने लिखा है कि टिबेटके राजा स्रोतसंगम्पो जो ई. स. ६१७ में जन्मा था और जिसने ६२९-७८ तक राज्य किया था, उसके समयमें आचार्य धर्मकीर्ति तिब्बतमें आये थे। इस उल्लेखसे ज्ञात होता है कि हुएनत्सांग जब नालंदाके विद्यापीठमें अभ्यास करता था तब धर्मकीर्ति बहुत छोटी उम्रके होंगे। इस लिये उसने अपने प्रवास-वृत्तान्तमें उनका नामोल्लेख नहीं किया। परन्तु हुएनत्सांगके बादके चीनी यात्री इत्सींगने-जिसने ई. स. ६७१-६९५ तक भारतमें भ्रमण किया था-अपने यात्रावर्णनमें लिखा है कि दिग्नागाचार्यके पीछे धर्मकीर्तिन न्यायशास्त्रको खूब पल्लवित किया है। इससे जाना जाता है कि इत्सींगके समयमें धर्मकीर्तिकी प्रसिद्धि खूब हो चुकी थी। अतः इन सब कथनोंके मेलसे धर्मकीर्तिका अस्तित्व उक्त समयमें (ई. स. ६३५-६५०) मान लेनेमें कोई आपत्ति नहीं है।

अध्यापक का. बा. पाठकने अपने 'भर्तृहरि और कुमारिल' नामक निबन्धमें लिखा है कि-'मीमांसाश्लोकवार्तिकके शून्यवाद-प्रकरणमें कुमारिलने बौद्धमतके 'आत्मा बुद्धिसं भेदवाला दिग्वाई देता है' इस विचारका खण्डन किया है। श्लोकवार्तिककी व्याख्यामें इस स्थान पर सुचरितामिश्रने धर्मकीर्तिका निम्न लिखित श्लोक, जिसको शंकराचार्य और सुरेश्वराचार्यने भी लिखा है, बारंबार उद्धृत किया है।

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्य-ग्राहकसांघीत्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इससे यह मालूम होता है कि कुमारिलने दिग्नाग और धर्मकीर्ति-दोनों के विचारोंकी समालोचना की है। अतः यह सिद्ध होता है कि कुमारिल धर्मकीर्तिके बाद हुए। धर्मकीर्ति जब ईस्वी की ७ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें विद्यमान थे तब कुमारिल कमसे कम उसी शताब्दीके अंतमें होने चाहिए। कुमारिलका नामोल्लेख, जैसा कि ऊपर बतलाया गया है, हरिभद्रने किया है और हरिभद्रका नामस्मरण कुचलयमालाकथाके लिखनेवाले दाक्षिण्यचिन्हने। दाक्षिण्यचिन्हका समय ई. स. की ८ वीं शताब्दीका तृतीय भाग निश्चित है। अतः हरिभद्रका अस्तित्व उसके प्रथमार्धमें या मध्यम-भागमें मानना पड़ेगा। इस प्रकार, भर्तृहरि और कुमारिलके कालक्रमसे विचारा जायः अथवा धर्मकीर्ति और कुमारिलके कालक्रमसे विचारा जाय-दोनों गणनास हरिभद्रका ८ वीं शताब्दी ही में-फिर चाहे उसके आरंभमें या मध्यमें-होना निश्चित होता है।

इसी तरहका, परन्तु इनसे भी विशिष्ट, और एक प्रमाण है। नन्दीसूत्र नामक जैन आगम ग्रंथ ऊपर हरिभद्र सूत्रिने ३३३६ श्लोक प्रमाण संस्कृत टीका लिखी है। इस टीकामें, (जिस तरह आवश्यकसूत्रकी टीकामें, आवश्यकचूर्णिमैंसे शतशः प्राकृत पाठ उद्धृत किये हैं वैसे) उन्होंने बहुतसी जगह, इसी सूत्र पर जिनदास महत्तरकी बनाई हुई चूर्णि नामक प्राकृत भाषामय पुरातन व्याख्यामेंसे जैसेके वैसे बड़े लंबे लंबे अवतरण दिये हैं। जिनदास महत्तरने नन्दीचूर्णि शक संवत् ५९८ (= विक्रम संवत् ७३३ = ई. स. ६७६) में समाप्त की थी। इस समयका उल्लेख, इस चूर्णिके अन्तमें स्पष्ट रूपसे इस प्रकार किया हुआ है—

‘शकराज्ञः पञ्चषु वर्षशतेषु व्यतिक्रान्तेषु अष्टनवतिषु नन्धन्ययनचूर्णिः समाप्ता ।’

५४ नन्दीसूत्रचूर्णि, डेक्कनकालेज पुस्तक संग्रह, नं. ११९७, सन् १८८४-८७. चार—पाँच सौ वर्ष पहलेके किंसा एक जैन विद्वान्ने

उदाहरणके लिये, हरिभद्रसूरिने नन्दीचूर्णिमेंसे जो पाठ अपनी टीकामें उद्धृत किये हैं उनमेंसे एक दो पाठ यहां पर लिख देते हैं ।

इस सूत्रके प्रारंभमें जो स्थविरावली प्रकरण है उसकी ३६ वीं गाथा की, जिसमें 'खंदिलायरिय' की प्रशंसा है, व्याख्या हरिभद्रने इस प्रकार लिखी है ॥

(मूल गाथा—)

' जेसि इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्डभरहम्मि ।
बहुनयरनिगयजसे ते वंदे खंदिलायरिए ॥ '

व्याख्या—येषांमनुयोगः प्रचरति, अद्यापि अर्धभरते बैताढ्यादारतः । बहुनगरं पु निर्गतं प्रसृतं प्रसिद्धं यशो येषां ते बहुनगरनिर्गतयशसः, तान् वन्दे । सिङ्घ (सिंह) वाचकशिष्यान् स्कन्दिलाचार्यान् । 'कहं पुन तेसि अणुओगो ? उच्यते— वारससंवच्छरिए महंते दुब्भिक्खे काले भत्तट्ठा अण्ण-णतो हिंदियाणं गहणगुणणुप्पहाभावाओ विप्पणट्ठे सुत्ते, पुणो सुब्भिक्खे काले जाए महुराए महंते साधु-समुदए खंदिलायरियप्पमुहसंघेण जो जं संभरइ ति एवं संघडियं कालियसुयं । जम्हा एयं महुराए कयं तम्हा माहुरी वायणा भण्णइ । सा य खंदिलायरियसम्मत्ति काउं तस्संतिओ अणुओगो भण्णइ । अन्ने भणंति जहा, सुयं ण णट्ठं । तम्मि दुब्भिक्खे काले जे अन्ने पहाणा अणुओगधरा ते विणट्ठा । एयं खंदिलायरिए संधिरे (ः), तेण महुराए पुणो अणुओगो पवत्तिओ ति माहुरी वायणा भण्णइ । तस्संतिओ अ अणुओगो भण्णइ । '

(नन्दी टीका, डेक्क० पु० पृ० १३)

इस अवतरणमें जितना प्राकृत पाठ है वह सारा हरिभद्रसूरिने चूर्णिमें ही से लिया है । क्यों कि चूर्णिमें अक्षरशः यही पाठ विद्यमान है । (देखो, डेक्कन कालेज संगृहीत, नन्दीचूर्णिकी हस्तलिखित

' बृहट्टिप्पणिका ' नामकी संस्कृतमें एक जैनग्रन्थमूचि बनाई है जिसमें भी, इस चूर्णिका रचना-काल वि. सं. ७१३ (अर्थात् शक संवत् ५९८) लिखा हुआ है । यथा— ' नन्दीसूत्रं ७०० [श्लोक प्रमाण] चूर्णिः ७३३ वर्षे कृता । स्तंभ० विना नास्ति । '

पुस्तक, नं. ११९७, सन् १८८४-८७ पृष्ठ ४.)

नन्दीसूत्रकी बृहट्टीकामें, आचाराङ्गसूत्र विषयक व्याख्यानमें, मलयगिरि सूरिने 'तथा चाह चूर्णिकृत्' लिखकर, निम्न लिखित पाठ, नन्दीचूर्णिमेंसे उद्धृत किया है—

' दो सुयक्खंधा पणवीसं अज्जपयणाणि एयं आयारग्गसहियस्स आयारस्स पमाणं भणियं, अट्टारसपयसहस्सा पुण पढमसुयक्खंधस्स नववंबचे-रमइयस्स पमाणं, विचित्तअत्थनिबद्धानि य सुत्ताणि, गुरुवणसओ तेसिं अत्थो जाणियव्वो ति । '

नन्दीटीका, (मुद्रित पृ. २११)

यही पाठ, हरिभद्रसूरिने भी अपनी टीकामें अधिकलरूपसे उद्धृत किया हुआ है । (देखो, डे. पु पृ. ७६) । ऐसै ही और भी कई जगह इस प्रकारके पाठ उद्धृत हैं । इससे यह बात निश्चित हुई कि हरिभद्रसूरि, शक संवत् ५९८ (वि. सं. ७३३=ई. स. ६७६) से बाद ही में किसी समयमें हुए हैं । गाथामें बतलाये मुताबिक विक्रम संवत् ५८५ में, अथवा, दूसरे उल्लेखोंमें लिखे मुजब, वी० सं० १०५५ में नहीं हुए । चूर्णिके बने बाद कमसे कम ५० वर्ष अनंतर ही हरिभद्रने अपनी टीका लिखी होनी चाहिए । और इस लिये, इस हिसाब-स भी उनका समय वही ईस्वीकी ८ वीं शताब्दी निश्चित होता है ।

इस प्रकार, भिन्न भिन्न प्रमाणोंसे हमने यह तो सिद्ध कर दिखाया है, कि हरिभद्रसूरि प्राकृत गाथा आदिके लेखानुसार, विक्रमकी छठी शताब्दीमें नहीं हुए परंतु आठवीं शताब्दीमें हुए हैं । परंतु इससे यह निश्चित नहीं हुआ कि, इस शताब्दीके कौनसे भागमें—कबसे कब तक—वे विद्यमान थे ? । कुवलयमाला कथाके अन्तिम (प्रशस्ति-) लेखका ध्यानपूर्वक निरीक्षण करनेसे इत प्रश्नका भी यथार्थ समाधान हो जाता है ।

जैन इतिहासके रसिक अभ्यासियोंको यह सुन कर आनंदके साथ आश्चर्य होगा कि, कुवलयमाला-के कर्ता उद्योतनसूरि ऊर्फ दाक्षिण्यचिन्ह खड्ड हरिभद्रके एक प्रकारसे साक्षात् शिष्य थे ! इस कथा

की प्रशस्तिका वह महत्त्वका भाग, जिसमें कर्ताने स्वकीय गुरुपरंपरा आदिका परिचय दिया है, कुछ विस्तृत होने पर भी उसे यहां पर उद्धृत कर देनेके लोभका हम संवरण नहीं कर सकते । प्रशस्ति इस प्रकार है—

अस्थि पयडा पुरीण पळइया नाम रयणसोहिला ।
तत्थट्ठिएण भुत्ता पुहई सिरितोरसाणेण ॥
तस्स गुरू हरियत्तो आयरिओ आसि गुत्तवंसीओ ।
तीए नयरीए दिन्नो जिणनिवेशो तहि काले ॥
[तस्स] बहुकलाकुसलो सिद्धन्तवियाणओ कई दक्खे ।
आयरियदेवगुत्तो अज्जवि विज्जरए किंती (ः) ॥
सिवचन्द्रगणी अह मयहरो ति सो एत्थ आगओ देसा ।
सिरिमिलमालनयरम्मि सँठिओ कप्परुक्खो व्व ॥
तस्स खमासमणगुणो नामेणं जक्खदत्तगणिनामो ।
सिस्सो महइमहप्पा आसि तिलोए विपयडजसो ॥५॥
तस्स य सीसा बहुया तववीरियलद्धचरणसंपण्णा ।
रम्मो गुज्जरदेसो जेहिं कओ देवहरएहिं ॥
आगासवप्पनयरे वडेसरो आसि जो खमासमणो ।
तस्स मुहदंसणे ट्ठिचय अवि पसमइ जो अहव्वोवि ॥
तस्स य आयायरो तत्तायरिओ ति नाम सारगुणो ।
आसि तवतेयनिज्जियपावतमोहो दिणयरो व्व ॥
जो दूसमसलिलपवाहवेगहीरन्तगुणसहस्साण ।
सीलंगविउलसालो लगणखंभो व्व निक्कंपो ॥
सीसेण तस्स एसा हिरिदेवीदिन्नदंसणमणेण ।
रइया कुवलयमाला विलसिरदक्खिज्जइधेण ॥ १० ॥
दिन्नजहिच्छियफलओ बहुकिंतीकुसुमेरिहिरांभो ।
आयरियवीरभट्टो अवा (हा) वरो कप्परुक्खो व्व ॥
सो सिद्धन्त [म्मि] गुरू, पमाण नाण्ण (अ) जस्स हरिमइओ
बहुगन्धसत्थवित्थरपयड [समत्तसुअ] सच्चत्थो ॥
राया [य] खत्तियाणं वंसे जाओ वडेसरो नाम ।
तस्सुजोयणनामो तणओ अह विरइया तेण ॥

इन गाथाओंमेंसे, प्रथमकी १० गाथाओंमें कथा-कर्ताने अपनी मूल गुरुपरंपराका वर्णन दिया है जिसका तात्पर्य यह है—पहले हरिदत्त नामके एक गुप्त वंशीय आचार्य हुए । वे पव्वइया पुरी के तोरसाण नामक राजाके गुरु थे और उनके उपदे-

शसे उस नगरीमें, उस राजाने एक जिनमंदिर बनवाया था । उनके शिष्य देवगुप्त नामक हुए जो सिद्धान्तोंके ज्ञाता और कुशल कवि थे । उनकी कीर्ति आज भी जगत्में फैल रही है । उनके बाद सिवचन्द्र गणी महत्तर नामके आचार्य हुए । उन्होंने देशमेंसे (पव्वइया नगरीवाले प्रदेशमेंसे) आकर मिलमाल (जिसे श्रीमाल भी कहते हैं) नगरमें निवास किया । उनके यक्षदत्त गणी नामक क्षमा भ्रमण गुणधारक प्रसिद्ध शिष्य हुए जिनके अनेक शिष्योंने गुजरात देशमें देवमंदिर (जिनमंदिर) बनवा कर उसकी शोभा बढ़ाई । इनके शिष्य आगासवप्प नगरमें रहनेवाले वडेसर नामक क्षमा भ्रमण हुए जिनके मुखका दर्शन करके अभव्य जीव भी प्रशान्त हो जाता था । वडेसरके तत्तायरिय नामके बड़े तपस्वी और आचारधारक शिष्य हुए । इन्हीं तत्तायरियके शिष्य दाक्षिण्यचिन्ह हुए, जिन्होंने ह्रीदेवीके दर्शनसे प्रसन्न हो कर इस कुवलयमाला कथाकी रचना की ।

इस प्रकार इन गाथाओंमें, अपनी मूल पूर्व गुरुपरंपराका जिकर करके कथाकारने फिर अनन्तरकी ३ (११-१३) गाथाओंमें अपने विशिष्ट उपकारी गुरुओं-पूज्योंका सविशेष उल्लेख कर, उनके प्रति अपनी कृतज्ञता प्रकट की है । इस गाथा-कुलकका अर्थ इस प्रकार है—

‘इच्छित फलके देनेवाले, और कीर्तिकर कुसुमोंसे अलंकृत होनेके कारण नवीन कल्पवृक्षके समान दीखाई देनेवाले, आचार्य वीरभद्र तो जिसके सिद्धान्तोंके पढानेवाले गुरु हैं; और जिन्होंने अनेक ग्रन्थोंकी रचना कर समस्त श्रुत (आगमों) का सत्यार्थ प्रकट किया है वे आचार्य हरिभद्र जिसके प्रमाण और न्यायशास्त्रके सिखानेवाले गुरु हैं । तथा, क्षत्रियवंशोत्पन्न वडेसर नामक राजाका जो पुत्र है और उद्योतन जिसका मूल नाम है उसने यह कथा निर्मित की है ।’

इस गाथाकुलकमें हरिभद्रसूरिके लिये ‘बहु-ग्रन्थ प्रणेत्त्व’ और ‘प्रमाण न्यायशास्त्रविषयक गुरुत्व’ के विशेषण जो साम्प्रदाय प्रयुक्त किये गये हैं उनसे विचारवान् विद्वान् स्पष्ट जान सकते हैं कि, कथाकर्ता यहां पर जिन हरिभद्रका स्मरण

करते हैं, वे, वे ही हरिभद्र सूरि हैं जिनको लक्ष्य कर प्रस्तुत ग्रन्थके लिखनेका परिश्रम किया गया है। क्यों कि इनके सिवा 'अनेक ग्रन्थोंकी रचना कर समस्त श्रुतका सत्यार्थ प्रकट करनेवाले' दूसरे कोई हरिभद्र जैन साहित्य या जैन इतिहासमें उपलब्ध नहीं होते।

अतः इससे यह अंतिम निर्णय हो जाता है कि महान् तत्त्वज्ञ आचार्य हरिभद्र और कुवलयमाला कथाके कर्ता उद्योतनसूरि ऊर्फ दक्षिण्यचिन्ह दोनों (कुछ समय तक तो अवश्यही) समकालीन थे। इतनी विशाल ग्रन्थराशि लिखनेवाले महापुरुषकी कमसे कम ६०-७० वर्ष जितनी आयु तो अवश्य होगी। इस कारणसे, लगभग ईस्वीकी ८ वीं शताब्दीके प्रथम दशकमें हरिभद्रका जन्म और अष्टम दशकमें मृत्यु मान लिया जाय तो वह कोई असंगत नहीं मालूम देता। इस लिये, हम ई. स. ५०० से ७७० (विक्रम संवत् ७५७ से ८२७) तक हरिभद्र सूरिका सत्ता-समय स्थिर करते हैं।

परिशिष्ट ।

—:०:—

१

हरिभद्र और शान्तिरक्षित ।

शास्त्रवार्तासमुच्चयके चतुर्थ स्तवकके निम्न लिखित श्लोकमें हरिभद्रने बौद्ध पण्डित शान्तिरक्षितके एक विचारका प्रतिक्षेप किया है। यथा—
एतेनैतत्प्रतिक्षिप्तं यदुक्तं सूक्ष्मबुद्धिना ।

‘ नासतो भावकर्तृत्वं तदवस्थान्तरं न मः ’ ॥^१

इस श्लोककी स्तोपज्ञ टीकामें 'सूक्ष्मबुद्धिना—शान्तिरक्षितेन' ऐसा निर्देश कर स्पष्टरूपसे शान्तिरक्षितका नामोल्लेख किया है। डॉ. सतीशचन्द्र विद्याभूषणने अपनी 'मध्यकालीन भारतीय न्याय-शास्त्रका इतिहास' नामक पुस्तकमें (पृ. १२४) आचार्य शान्ति(न्त)रक्षितका समय ई. स. ७४९ के आसपास स्थिर किया है। इन शान्तिरक्षितने, हरिभद्रके शास्त्रवार्तासमुच्चयके समान

१ देखो, शास्त्रवार्तासमुच्चय, (दे. ला. पु. मुद्रित.) पृ. १४०

दार्शनिक विषयोंकी आलोचना करनेवाला 'तत्त्व-संग्रह' नामक एक ग्रंथ ग्रन्थ बनाया है। इस ग्रन्थ पर पञ्जिका नामकी एक टीका भी उन्हींके समकालीन नालन्दा—विद्यापीठके तन्त्रशास्त्राध्यापक आचार्य कमलशीलने उसी समयमें लिखी है। इस सटोक ग्रंथका प्राचीन हस्तलेख हमने गुजरातकी पुरातन राजधानी पाटनके प्रसिद्ध जैन-पुस्तकभांडागारमें देखा है। प्रस्तुत निबन्ध लिखनेके समय यह ग्रंथ हमारे सम्मुख न होनेसे यह तो हम नहीं कह सकते कि हरिभद्रने जो शान्तिरक्षितका उल्लिखित श्लोकार्ज उद्धृत किया है वह इसी तत्त्वसंग्रहका है या अन्य किसी दूसरे ग्रन्थका। परन्तु इतना तो हमें विश्वास होता है कि यह श्लोकार्ज होना चाहिए इन्हीं शान्तिरक्षितकी किसी कृतिमेंका। ऐसी स्थितिमें, डॉ. सतीशचन्द्र वि. का लिखा हुआ शान्तिरक्षितका समय यदि ठीक है तो हरिभद्र और शान्तिरक्षित दोनों समकालीन साबित होते हैं।

कुछ विद्वान् ऐसे समकालीन पुरुषोंको लक्ष्य कर ऐसी शंका किया करते हैं कि—उस पुरातन समयमें, आधुनिक कालकी तरह मुद्रायंत्र, समाचारपत्र और रेलवे आदि अतिशीघ्रगामी वाहतो चंगरह जैसे साधन नहीं थे कि जिनके द्वारा कोई व्यक्ति तथा उसका लेख या विचार तत्काल सार देशमें पारिंचित हो जाय। उस समय लिये किसी विद्वानका अथवा उसके बनाये हुए ग्रंथका अन्यान्य विद्वानोंको परिचय मिलनमें कुछ न कुछ काला-बाध अवश्य अपेक्षित होती थी। इस विचारसे, यदि शान्तिरक्षित उक्तरीत्या ठीक हरिभद्रके समकालीन ही थे तो फिर हरिभद्र द्वारा उनके ग्रंथोक्त विचारोंका प्रतिक्षेप किया जाना कैसे संभव माना जा सकता है? इस विषयमें हमारा अभिप्राय यह है कि—यह कोई नियम नहीं है, कि, उस समयमें समकालीन विद्वानोंका एक दूसरे संप्रदायवालोंमें तुरन्त परिचय हो ही नहीं सकता था। यह बात अवश्य है कि आजकल जैसे कोई

२ यह ग्रंथ बड़ौदाराज्यकी ओरसे प्रकाशित होनेवाली संस्कृतग्रन्थमालामें छपनेके लिये तैयार हो रहा है।

व्यक्ति या विचार चार छह महिनेहीमें मुद्रालयों और समाचारपत्रोंके द्वारा सर्वविश्रुत हो जाता है, उतनी शीघ्रताके साथ उस समयमें नहीं हो पाता था। परंतु ५-१० वर्ष जितनी कालावधिमें तो उस समयमें भी उत्तम विद्वान् यथेष्ट प्रसिद्धि प्राप्त कर सकता था। इसका कारण यह है कि उस समय जब कोई ऐसा असाधारण पण्डित तैयार होता था तो फिर वह अपने पाण्डित्यका परिचय देनेके लिये और दिग्विजय करनेके निमित्त देश-देशान्तरोंमें परिभ्रमण करता था और इस तरह अनेक राजसभाओंमें और पण्डित-परिषदोंमें उपस्थित हो कर वहांके अन्यान्य विद्वानोंके साथ शास्त्रार्थ या वादविवाद किये करता था। इसी तरह जब कोई विद्वान् किसी विषयका कोई खास नवीन और अपूर्व ग्रंथ लिखता था तो उसकी अनेक प्रतियां लिखवा कर प्रसिद्ध पुस्तकभांडागारों, राजमन्दिरों और धर्मस्थानोंमें तथा स्वतंत्र विद्वानोंके पास भेंट रूपसे या अवलोकनार्थ भेजा करता था। इस लिये प्रख्यात विद्वानको अपने जीवन काल ही में यथेष्ट प्रसिद्धि प्राप्त कर लेनेमें और उसके बनाये हुए ग्रंथोंका दूसरोंके द्वारा आलोचन-प्रत्यालोचनके किये जानेमें कोई आपत्ति नहीं है।

२

हरिभद्र और धर्मोत्तर।

दिग्नागाचार्य रचित 'न्यायप्रवेश-प्रकरण' ऊपर हरिभद्रने शिष्यहिता नामकी एक संक्षिप्त और स्फुट व्याख्या लिखी है। इस व्याख्याके प्रारंभके भागमें जहां 'अनुमान' शब्द की व्युत्पत्ति और उसका लक्षण लिखा है वहां एक उल्लेख खास ध्यान खींचने लायक है। वह उल्लेख इस प्रकार है:—

१ यह व्याख्या सेंटपीटर्सबर्ग (अब, पेट्रोपाव) से प्रकट होनेवाली Bibliotheca Buddhica में छप रही है। इसके बारेमें विशेष वृत्तान्त जाननेके लिये, 'जैनशासन' नामक पत्रके दीपावलीके खास अंकमें छपा हुआ डा. मिगनोका Dignaga's Nyayapravesa and Haribhadra's Commentary on it नामक निबन्ध देखना चाहिए।

मीयतेऽनेनेति मानं परिच्छिद्यत इत्यर्थः। अनुशब्दः पश्चादर्थे, पश्चान्मानमनुमानम्। पक्षधर्मग्रहणसम्बन्धस्मरणपूर्वकमित्यर्थः। वक्ष्यति च "त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि [ज्ञान] मनुमानम्।"

इस अवतरणके अन्तमें जो 'वक्ष्यति' किया लिख कर "त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्।" यह सूत्र लिखा है उस पर किसी एक पुरातन पण्डितने निम्न लिखित टिप्पणी लिखी है:—

नन्वेतसूत्रं धर्मोत्तरीयं न तु प्रकृतशास्त्रसत्कम्। एतच्छास्त्रसत्कमेतत्सूत्रम्—'लिङ्गं पुनरित्यादि।' तत्कथं 'वक्ष्यति च' इति प्रोच्यते? सत्यमेतत्। यद्यप्यत्रैवं विधेयं सूत्रं नास्ति तथा [पि] धर्मोत्तरीयसूत्रमप्यत्र सूत्रोक्तानुमानलक्षणाभिधायिकमेवेत्यर्थतोऽत्रत्य-धर्मोत्तरीयसूत्रयोः साम्यमेवेत्यर्थापेक्षया 'वक्ष्यति' इति व्याख्येयमिति न विरोधः।

इस टिप्पणीका आशय यह है कि व्याख्याकारने जो ऊपरके अवतरणमें "त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्।" यह सूत्र लिखा है उसके स्थान में लिङ्गपुनरित्यसत्कम् यह सूत्र लिखना चाहिए। क्यों कि वह सूत्र तो धर्मोत्तर आचार्यका बनाया हुआ है दिग्नागका नहीं। दिग्नागका तो यही पिछला सूत्र है। ऐसी स्थिति होन पर, यहां पर जो धर्मोत्तरीय सूत्र लिखा गया है उसका समाधान यों कर लेना चाहिए, कि धर्मोत्तरका सूत्र भी प्रकृत सूत्रानुरूप ही अनुमानका लक्षण प्रदर्शित करता है, इस लिये इन दोनोंमें परस्पर अर्थसाम्य होनेसे हरिभद्रने जो (कदाचित् विस्मयनिके कारण?) धर्मोत्तरका सूत्र लिख दिया है तो उसमें कोई ऐसा विशेष विरोध नहीं दिखाई देता।

टिप्पणीकारके इस समाधानसे न्यायशास्त्रके अभ्यासियोंका तो समाधान हो जायगा परंतु इतिहासशास्त्रके अभ्यासियोंका नहीं। ऐतिहासिकोंके लिये तो इससे एक नया ही प्रश्न ऊठ खड़ा

२ डेकनकालेज पुस्तकालयमें की हस्तालिखित प्रति, नं. ७३८, १८७५-७६, पृ. २.

होता है । टिप्पणीलेखकके कथनानुसार यदि “ त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं ” यह सूत्र धर्मोत्तरके बनाये हुए किसी ग्रंथमेंका है तो यहां पर यह प्रश्न उपस्थित होता है कि यह धर्मोत्तर कौन और कब हुए। धर्मकीर्तिके बनाये हुए न्यायबिन्दु नामक ग्रंथ ऊपर टीका लिखनेवाले धर्मोत्तरका नाम विद्वानोंमें प्रसिद्ध है । प्रमाणपरीक्षा, अपोहप्रकरण, परलोक-सिद्धि, क्षणभंगासिद्धि और प्रमाण ?] विनिश्चय-व्याख्या आदि ग्रंथ भी उनके बनाये हुए कहे जाते हैं । म. म. सतीशचन्द्र विन्ने अपने पूर्वोक्त इतिहास में (पृ १३१) इन धर्मोत्तरका समय ई. स. ८४७ के आसपास स्थिर किया है । यदि यह समय ठीक है तो फिर हरिभद्र लिखित उक्त सूत्रके रचयिता धर्मोत्तर, इन प्रसिद्ध धर्मोत्तरसे भिन्न-कोई दूसरे ही प्राचीन धर्मोत्तर-होने चाहिए । क्यों कि हरिभद्रका द्वाविंश ८ ई० की चौ शताब्दीके तीसरे पादमें ही चका होगा यह हमने सप्रमाण सिद्ध कर ही दिया है ।

बाद मतमें धर्मोत्तर नामसे प्रसिद्ध दो आचार्य हो गये हैं ऐसा प्रमाण महान् जैन तार्किक विद्वान् वादी देवसूरिके स्याद्वादरत्नाकर नामक प्रतिष्ठित तर्कग्रंथमेंसे मिलता है । इस ग्रंथके प्रथम परिच्छेदके “ स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् । ” इस दूसरे सूत्रकी व्याख्यामें ‘ लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये ’ शब्दोंके विधानाविधानकी मीमांसा करते हुए शुरू ही में धर्मोत्तरके तद्विषयक विचारोंकी आलोचना की है । ग्रंथकर्ताने स्वयं इन धर्मोत्तरको, धर्मकीर्तिके ‘ न्यायविनिश्चय ’ और ‘ न्यायबिन्दु ’ नामक प्रमाण-ग्रंथोंके व्याख्याता बतलाये हैं और उनकी की हुई उन व्याख्याओंमेंसे कुछ अवतरण भी उद्धृत किये हैं । फिर इन धर्मोत्तर को ‘ वृद्धधर्मोत्तरानुसारी ’ (वृद्ध धर्मोत्तरके विचारोंका अनुसरण करने वाले) तथा ‘ वृद्धसेवाप्रसिद्ध ’ (वृद्ध [धर्मोत्तर] की सेवा करनेसे प्राप्ति प्राप्त करने वाले) ऐसे विशेषणों से सम्बोधित कर इन्हें किसी वृद्ध धर्मोत्तरके अनुयायी बतलाये हैं, और अन्तमें इनके विचार-विधानसे उन वृद्ध धर्मोत्तरके तद्विषयक विचारोंका खण्डित होना बतला कर, इनके कथनको स्वमत-

विरोधी सिद्ध किया गया है । वादी देवसूरिके तद्विषयक सब लेखांश इस प्रकार हैं:—

(१) अत्राह धर्मोत्तरः—लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये लक्ष्यमनूय लक्षणमेव विधीयते । लक्ष्यं हि प्रसिद्धं भवति ततस्तदनुवाचम्, लक्षणं पुनरप्रसिद्धमिति तद्विधेयम् । अज्ञातज्ञापनं विधिरित्यभिधानात्, सिद्धे तु लक्ष्यलक्षणभाव लक्षणमनूय लक्ष्यमेव विधीयते इति । (स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १०,)

(२) साधो ! सौगत ! भूमर्तुधर्मकीर्तनिकेतने । व्यवस्थां कुरुषे नूनमस्थापितमहत्तमः ॥

स हि महात्मा (धर्मकीर्तिः) विनिश्चये (न्यायविनिश्चये) प्रत्यक्षमेकं, न्यायबिन्दौ तु प्रत्यक्षानुमाने द्वे अप्यप्रमाध्यैव तलक्षणानि प्रणयति स्म । किञ्च शब्दानित्यत्वसिद्धये कृतकत्वमसिद्धमपि सर्वमुपन्यस्य पश्चात् तत्सिद्धिमभिधानोऽपि न लक्षणस्य तामनूमन्यसे इति स्वाभिमानमात्रम् । अपि च प्रत्यक्षलक्षणव्याख्यालक्षणे ‘ लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये ’ इत्यादिना लक्षणस्यैव विधिमभिधित्से विधेरेवापराधान बुद्धेः, यतो न्यायविनिश्चयटीकायां स्वार्थानुमानस्य लक्षणे ‘ तत्कथं त्रिरूपालिङ्गग्राहिण एव दर्शनस्य नानुमानत्वप्रसङ्गः ’ इति पर्यनुयुज्जान ‘ एतदेव सामर्थ्यप्राप्तं दशयति यदनुमेयेऽर्थे ज्ञानं तत्स्वार्थमिति ’ इत्यनुमन्यमानश्चानुमापयसि स्वयमेव लक्ष्यस्यापि विधिम । स्पष्टमेवाभिदधासि च न्यायबिन्दुवृत्तौ एतस्यैव लक्षणे, ‘ त्रिरूपाच्च लिङ्गाद्यदनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानमिति । ’ (देखो, न्यायबिन्दुटीका, पिटसे-नसम्पादित, पृ. २१) विनिश्चयटीकायामेव च पार्थानुमानलक्षणे ‘ त्रिरूपस्य लिङ्गस्य यदाख्याने तत्पार्थानुमानमिति । ’ च व्याचक्षाण इत्यक्षुण्णं ते वैचक्षण्यमिति ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १०)

(३) अपि च भवद्भवनसूत्रणासूत्रवारो धर्मकीर्तिरपि ‘ न्यायविनिश्चयस्याद्य-द्वितीय-तृतीय-परिच्छेदेपु—’ प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमिति ॥ १ ॥ ’

‘ तत्र स्वार्थं त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थदृगिति ॥ २ ॥ ’
 ‘ परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशनमिति ॥ ३ ॥ ’
 त्रीणि लक्षणानि; ‘ तिमिराशुभ्रमणनौयानसङ्क्षो-
 भाद्यनाहितविभ्रममविकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ॥ १ ॥ ’
 त्रिलक्षणालिङ्गाद्यनुमेयेऽर्थं ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानमि-
 ति ॥ २ ॥ ’ ‘ यथैव हि स्वयं त्रिरूपालिङ्गतो
 लिङ्गिनि ज्ञानमुत्पन्नं तथैव परत्र लिङ्गिज्ञानोपिपाद-
 यिषया त्रिरूपालिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानमिति ॥ ३ ॥ ’ च
 व्याचक्षाणो लक्ष्यस्यैव विधिमकीर्तयन्, तथा ‘ लक्ष्य
 लक्षणभावविधानवाक्ये ’ इत्युक्तस्य लक्षणमव वि-
 धायत इत्यभिधानः कथं न स्ववचनविरोधमव-
 बुध्यसे ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. ११.)

(४) बलदेवबलं स्वायं दर्शयन्ननिर्दर्शनम् ।

वृद्धधर्मोत्तरस्यैवं भावमत्र न्यरूपयत् ॥

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. ११.)

(५) वृद्धसेवापसिद्धोऽपि नृत्तत्वे विशङ्कितः ।

बालवत्स्यादुपालभ्यन्ते विदुषामयम् ॥

नथाहि—सोऽयं वृद्धधर्मोत्तरानुसार्यप्यलीकवाचा-
 लतया तुल्यस्वरूपयोरपि व्युत्पत्तिव्यवहारकालयोरतु-
 ल्यतामुपकल्पयन् बाल इव कामप्यङ्गुलिं वेगवत्तया च-
 चलयन् द्वयीकृत्य दर्शयतीत्येवमुपालभ्यते त्रैविध्य
 कोविदैः ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १२.)

(६) यच्चावाचि ‘ अत एवम्यादि ’ तत्राय-
 माशयः, लक्ष्यं हि प्रसिद्धमनुवाच्यं भवतीत्यस्मा
 द्भूतविभक्तयो द्वितीयाद्याः समुपादायन्ते लक्षणं पुन-
 रप्रसिद्धं विधेयमित्यतो भव्यविभक्तिः प्रथमैव प्रयुज्यत
 इति । सोऽयं साहित्यज्ञताभिमानान् तत्र वृद्धधर्मोत्तर-
 मधरयति, स्वयं त्वेवं व्याचष्ट इति किमन्यदस्य दे-
 वानां प्रियस्य श्लाघनीयता प्रज्ञायाः ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १३)

इन अवतरणोंसे स्पष्ट ज्ञात होता है कि धर्मो-
 त्तर नामके दो आचार्य हो गये हैं । अतः हरि-
 भद्रने उक्त जिस धर्मोत्तरायसूत्रको उद्धृत किया
 है उसके कर्ता, न्यायविन्दु आदि धर्मकीर्तिकृत

ग्रंथोंके टीकाकार धर्मोत्तर नहीं परंतु उनके पूर्वज
 वृद्धधर्मोत्तर होने चाहिए । नहीं तो फिर इन भर्वा-
 चीन धर्मोत्तरका समय क्रमसे कम १०० वर्ष जि-
 तना पीछे हटाना चाहिए ।

परंतु इन प्रसिद्ध धर्मोत्तरके, हरिभद्रके पूर्वज
 न होनेमें एक इतर प्रमाण भी प्राप्त होता है । धर्मो-
 त्तर रचित न्यायविन्दुटीकाके ऊपर मल्लबादी नाम
 के एक जैन विद्वान् की टिप्पणी लिखी हुई उपल-
 ब्ध है । इस टिप्पणीके देखनेसे ज्ञात होता है कि
 धर्मोत्तरने अपनी टीकामें कई जगह न्यायविन्दु-
 के पूर्वटीकाकार विनीतदेवकी (और साथमें शां-
 न्तिभद्रकी भी) की हुई टीकाको दूषित बतलाई
 है और उसका खण्डन किया है । टिप्पणी लेख-
 कके इस बानके सूचक वाक्य कुछ ये हैं*—

१— सम्यग्ज्ञानेत्यादिना (१. ५) विनीतदेव-
 व्याख्यां दूषयति । (पृ. ३)

२— हेयोऽयं इत्यादिना विनीतदेवस्य व्याख्या
 दूषिता । (पृ. १३).

३— उत्तरेण ग्रन्थेन सर्वशब्द (५. २) इत्या-
 दिना टीकाकृतां व्याख्यां दूषयति । विनी-
 तदेवशान्तभद्राभ्यामेवमाशङ्क्य व्याख्या-
 तम् । (पृ. १३).

४— यथार्थाविनाभावेत्यादिना (६. १३)
 अनेन विनीतदेवशान्तभद्रयोर्व्याख्या च दू-
 षिता । (पृ. १६).

५— अनेन लक्ष्यलक्षणभाव दर्शयता विनीतदेव-
 व्याख्याने संज्ञासंज्ञिसम्बन्धरूपं प्रत्युक्तम् ।
 (पृ. १७).

६— तेन यद्विनीतदेवेन सामान्ययोर्वाच्यवाचक-
 भावमङ्गीकृत्य निर्विकल्पकत्वमिन्द्रियविज्ञा-
 नस्य प्रतिपादितं तद्दूषितं भङ्ग्या । (पृ.
 २३-४).

ये विनीतदेवः राजा ललितचन्द्रके समकालीन

* विचित्राधिकार बुद्धिका (सेंटपिटर्सबर्ग, रशिया) में
 प्रकाशित ।

† देखो समीशचन्द्र वि. लिखित ‘ मध्यकालीन भारतीय
 न्यायशास्त्रका इतिहास । पृ. ११९ ।

थे । राजा ललितचन्द्रका समय अन्यान्य अनुमानोंके द्वारा ई. स. ७०८ के लगभग माना जाता है, अतएव विनीतदेवका भी वही समय मानना चाहिए । इस गणनासे, मल्लवादीके लेखानुसार विनीतदेवकी व्याख्या पर आक्षेप करनेवाले धर्मोत्तरका अस्तित्व या तो हरिभद्रके समयमें स्वीकारना चाहिए या उसके अनन्तर । ऐसी दशामें तिब्बतीय इतिहासलेखक तारानाथके इस कथनको कि, आचार्य धर्मोत्तर, काश्मीरके राजा वनपालके, जो ई. स. ८४७ के आसपास राज्य करता था, समकालीन थे, असत्य माननेमें कोई कारण नहीं है ।

३

हरिभद्र और मल्लवादी.

हरिभद्र और मल्लवादी आचार्यके सम्बन्धमें भी परस्पर इसी तरहकी एक उलझन है । मल्लवादी नामसे प्रसिद्ध एक बहुत बड़े तार्किक विद्वान् जैनधर्मके श्वेतांबर संप्रदायमें हो गये हैं । उन्होंने, जैनधर्मका सबसे गूढ़ और गंभीर सिद्धान्त जो नयवाद कहलाता है, उस पर द्वादशारनयचक्र नामक एक विशाल और प्रौढ़ ग्रंथकी रचना की है । हरिभद्रसूरिने अपने अनेकान्तजयपताका नामक ग्रंथ में दो-तीन स्थान पर उनका नामस्मरण किया है और उन्हें 'वादिमुख्य' बतला कर सिद्धसेन दिवाकर प्रणीत 'सम्पति महातर्क' के टीका लिखनेवाले लिखे हैं । यथा—

(१) उक्तं च वादिमुख्येन (टीका—मल्लवादिना सम्पत्तौ)—स्वपरसत्त्वव्युदासोपादानापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम्, अतो यद्यपि सन्न भवतीत्यसत्, तथापि परद्रव्यादिरूपेण सतः प्रतिषधात् तस्य च तत्रास्तत्वात् तत्स्वरूपसत्त्वानुबन्धात् न निरुपाख्यमेव तत् । इति प्रसज्यप्रतिषेधपक्षोदितदोषाभावः (अनेकान्तजयपताका, काशी, पृ० ४७.)

(२) उक्तं च वादिमुख्येन (श्रीमल्लवादिना सम्पत्तौ)—' न विषयग्रहणपरिणामाद्वृत्तेऽपरः

संवेदने विषयप्रतिभासो युज्यते युक्त्ययोगात् । (अनेकान्तजयपताका, पृ० १८)

जैन दन्तकथा मुजिय इन मल्लवादीका अस्तित्व ईस्वीका चौथी शताब्दीमें माना जाता है । परंतु, इधर उपर्युक्त वर्णनानुसार धर्मोत्तररचित न्यायबिन्दु-टीकाके ऊपरकी टिप्पणीके कर्ता भी मल्लवादी नामक जैनाचार्य ही ज्ञात होते हैं । आज तक जैनसाहित्यमें केवल एक ही मल्लवादीके होनेका उल्लेख देख गया है, इस लिये धर्मोत्तरटीका-टिप्पणीके कर्ता मल्लवादी और 'द्वादशारनयचक्र' के कर्ता प्रसिद्ध मल्लवादी दोनों एक ही समझे जायें तो उसमें कोई आश्चर्य नहीं है । और इसी कारणसे डॉ. सतीशचन्द्र वि. ने अपने निबन्धमें मल्लवादीका सत्ता-समय समुचितरूपसे वही लिखा है जो धर्मोत्तरके लिये स्थिर किया गया है ।

परंतु हरिभद्रके ग्रंथमें मल्लवादीका उक्त प्रकार स्पष्ट नामोल्लेख होनेसे, वे 'वादीमुख्य' और सुप्रसिद्ध मल्लवादी तो निःसन्देह रीतिसे हरिभद्रके अस्तित्व-समयसे-अर्थात् ईस्वीकी ८ वीं शताब्दी से-पूर्व ही में हो चुके हैं । इस लिये धर्मोत्तरटीकाकी टिप्पणी लिखनेवाले मल्लवादीको दूसरे मल्लवादी समझने चाहिए और वे धर्मोत्तरके बाद किसी समयमें हुए होने चाहिए । एवं हरिभद्रके ग्रंथोंसे हमें एक नये धर्मोत्तर और नये मल्लवादीका पता लगता है ।

४

हरिभद्र सूरि और शंकराचार्य ।

वेदान्तमतप्रस्थापक आदि शंकराचार्यके सत्ता-समयके विषयमें भी हरिभद्रके समयनिर्णयसे कुछ प्रकाश डाला जा सकता है । शंकराचार्यके समयके बारेमें अनेक विद्वानोंके अनेक विचार हैं । कोई तो उन्हें ठेठ महात्मा गौतमबुद्धके समकालीन और कोई महाकवि कालिदास और नृपति विक्रमादित्यके समकालीन बतलाते हैं । कोई ईस्वीकी पहली

देखो, पूर्वोक्त, मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्रका इतिहास, पृ. ३४-३५ ।

शताब्दीमें, कोई चौथीमें, कोई पांचवीमें, कोई छठीमें, कोई ७ वीं में, कोई आठवींमें, कोई नववींमें और यहां तक कि कोई १४ वीं जैसे बिल्कुल अर्वाचीन काल तकमें भी उनका होना मानते हैं। परंतु इन सब विचारोंमेंसे हमें, हरिभद्रके साहित्यका अवलोकन करनेके बाद, प्रो. काशीनाथ बापू पाठकका विचार युक्तिसंगत मालूम देता है। उनके विचारानुसार शंकराचार्य ईस्वीकी ८ वीं शताब्दीके अंतमें और नववींके प्रारंभमें हुए होने चाहिए। उन्होंने एक पुरातन सांप्रदायिक श्लोकके आधार परसे शक ७१० (ई. स. ९८८) में शंकराचार्यका जन्म होना बतलाया है। इसी समयके सम्यन्धमें अन्यान्य विद्वानोंके अनेक अनुकूल-प्रतिकूल अभिप्राय जो आज तक प्रकट हुए हैं उनमें सबसे पिछला अभिप्राय प्रसिद्ध देशभक्त श्रीयुत बाल गंगाधर तिलकका, उनके 'गीतारहस्य'में प्रकट हुआ है। श्रीयुत तिलक महाशयके मतसे "इस कालको सौ वर्ष और भी पीछे हटाना चाहिए। क्योंकि महा-नुभाव पन्थके दर्शनप्रकाश नामक ग्रंथमें यह कहा है कि 'युगपयोधिरसान्वितशाके' अर्थात् शक संवत् ६४२ (विक्रमी संवत् ७७०) में श्रीशंकराचार्यने गुहामें प्रवेश किया और उस समय उनकी आयु ३२ वर्षकी थी। अतएव यह सिद्ध होता है कि उनका जन्म शक ६१० (वि. सं. ७८५) में हुआ।" (गीतारहस्य, हिन्दी आवृत्ति, पृ. ५६४) हमारे विचारसे तिलक महाशयका यह कथन विशेष प्रामाणिक नहीं प्रतीत होता। क्यों कि शंकराचार्य यदि ७ वीं शताब्दीमें, अर्थात् हरिभद्रके पहले हुए होते तो उनका उल्लेख हरिभद्रके ग्रंथोंमें कहीं न कहीं अवश्य मिलता। हरिभद्र उल्लिखित विद्वानोंकी दीर्घ नामावलि जो हमने इस लेखमें ऊपर लिखी है उसके अवलोकनसे ज्ञात होता है

कि, उन्होंने अपने पूर्वमें जितने प्रसिद्ध मत और संप्रदाय प्रचलित थे उन प्रत्येकमें हो जाने वाले सभी बड़े बड़े तत्त्वज्ञोंके विचारों पर कुछ न कुछ अपना अभिप्राय प्रदर्शित किया है। शंकराचार्य भी यदि उनके पूर्वमें हो गये होते तो उनके विचारोंकी अलोचना किये बिना हरिभद्र कभी नहीं चुप रह सकते। शंकराचार्यके विचारोंकी मीमांसा करनेका तो हरिभद्रको खास असाधारण कारण भी हो सकता था। क्यों कि, शारीरिक भाष्यके दूसरे अध्यायके द्वितीय पादमें बादरायणके

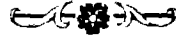
नैकस्मिन्नसम्भवात् । ३१ । एवं चात्माऽकार्त्तन्यम् । ३४ ।

न च पर्यायादप्यविशेषो विकारादिभ्यः । ३५ ।

अस्यावस्थितेश्रोमयन्तित्वत्वं विशेषः । ३६ ।

इन ४ सूत्रों पर भाष्य लिखते हुए शंकराचार्यने, जैनधर्मका मूल और मुख्य सिद्धान्त जो 'स्याद्वाद' (अनेकान्तवाद), है उसके ऊपर अनेक असद-क्षेप किये हैं। हरिभद्रने 'अनेकान्तजयपताका' में अनेकान्तवाद ऊपर किये जानेवाले सब ही आक्षेपोंका विस्तृत रीतिसे निरसन किया है। इस ग्रंथमें, तथा और और ग्रंथोंमें भी उन्होंने ब्रह्माद्वैत मतकी अनेक बार मीमांसा की है। ऐसी दशामें शंकराचार्य जैसे अद्वितीय अद्वैतवादीके विचारोंका यदि हरिभद्रके समयमें अस्तित्व होता (और तिलक महाशयके कथनानुसार होना ही चाहिए था) तो फिर उनमें सङ्कलित अनेकान्तवादपरक आक्षेपोंका उत्तर दिये बिना हरिभद्र कभी नहीं मौन रहते। इस लिये हमारे विचारसे शंकराचार्यका जन्म हरिभद्रके देहविलयके बाद, अर्थात् प्रो. पाठकके विचारानुसार शक ७१० में होना विशेष युक्ति संगत मालूम देता है।

हरिषेणकृत कथाकोश ।

[लेखक—श्रीयुत पं. नाथूरामजी प्रेमी, भूतपूर्वसंपादक, जैन हितैषी ।]

दिगम्बर और श्वेताम्बरसम्प्रदायके विद्वानों द्वारा अनेक कथाकोश रचे गये हैं; परन्तु अभी तक जितने कथाकोश उपलब्ध हुए हैं वे अपेक्षाकृत अर्वाचीन हैं—ग्यारहवीं शताब्दीके पहलेका अभी तक कोई कथाकोश प्राप्त नहीं हुआ है। इस लेखमें हम जिस कथाकोशका परिचय देना चाहते हैं वह शक संवत् ८१३, विक्रम संवत् ९८९ और खर नामक वर्तमान संवत् के २४ वें वर्षका बना हुआ है और इसलिए इस समय हम उसे सबसे प्राचीन जैन कथाकोश कह सकते हैं।

इस कथाकोशकी एक प्रानि पूनेके “भाण्डारकर—प्राच्यविद्यासंशोधन मन्दिर” में मौजूद है जो वि० सं० १८६८ की लिखी हुई है। यह जयपुर के गोधाजीके मन्दिरमें लिखी गई थी और संभवतः वहींसे गवर्नमेण्टके लिए खरीदी गई है। इसकी श्लोकसंख्या १२५००, पत्रसंख्या ३५० और कथासंख्या १५७ है। प्रायः सारा ग्रन्थ अनुष्टुप छन्दोंमें रचा गया है। रचना बहुत प्रौढ़ और सुन्दर तो नहीं है; परन्तु दिगम्बर सम्प्रदायके अन्य कथाकोशोंसे अच्छी है।

इसके कर्ता हरिषेण नामक आचार्य हैं जो अपनी गुरुपरम्परा इस भांति बतलाते हैं—१ मौनि भट्टारक, २ श्रीहरिषेण, ३ भग्नसेन और ४ हरिषेण। हरिषेण पुत्राट संघके आचार्य थे। यद्यपि दिगम्बर सम्प्रदायके अनेक आचार्योंने इस संघको पांच जैनाभासोंमें एक बतलाया है; परन्तु फिर भी यह दिगम्बर सम्प्रदायका ही भेद था। यह द्रविडसंघका नामान्तर जान पड़ता है। द्रविडदेशीय होनेके कारण इसका द्रविडसंघ नाम हुआ है। पुत्रा-

ट भी संभवतः द्रविड देशका ही नामान्तर है। इस कथाकोशमें ही भद्रबाहु-कथानकमें लिखा है—

अनेन सह संघोऽपि समस्तो गुरुवाक्यतः ।

दक्षिणापथदेशस्थपुत्राटविषयं ययौ ॥४०॥

इससे सिद्ध है कि पुत्राट दक्षिणापथका ही एक देश है और उसे द्रविड देश मानना कुछ असंगत नहीं हो सकता। उस समय शायद कर्नाटक देश भी द्रविड देशमें गिना जाता था। इस संग्रहका एक और नाम द्रमिल संग्रह भी है। न्याय-विनिश्चयालंकार और पार्वनाथचरित अदिके कर्ता सुप्रसिद्ध तार्किक वादिगजेने अपनेको द्रमिल-संघीय लिखा है। द्रविड देशको द्रमिल देश भी कहते हैं।

सुप्रसिद्ध हरिवंशपुराणके कर्ता प्रथम जिनसेन भी इसी पुत्राट संघके आचार्य थे—

“व्युत्सृष्टापरसंघसन्ततिवृद्धपुत्राटसंघन्वये—”

हरिवंश-प्रशस्ति ।

यह कथाकोश भी उसी वर्द्धमाननगरमें बनाया गया है जहाँ कि जिनसेनसूरिने हरिवंशपुराणकी रचना की थी। और जब कि जिनसेन पुत्राट संघके ही आचार्य हैं तब संभव है कि हरिषेण आचार्य जिनसेनकी ही शिष्यपरम्परामें हों। यदि मौनिभट्टारककी गुरुपरम्पराका पता लग जाय तो इस बातका निर्णय सहज ही हो जाय।

वर्द्धमानपुर कर्नाटक देशका ही कोई प्रसिद्ध नगर है। मालूम नहीं, इस समय वह किस नामसे प्रसिद्ध है। जिनसेनसूरि लिखते हैं—

“कल्याणैः परिवर्द्धमानविपुलश्रीवर्द्धमाने पुरे,

श्रीपार्श्वालयनन्तराजवसतौ पर्याप्तशेषः x x”

इसी प्रकार इस कथाकोशके कर्ता लिखते हैं—

“जैनालयव्रातविराजितते

चन्द्रावदातद्युतिसौधजाले ।

१ मेरे द्वारा सम्पादित और जैनग्रन्थरत्नाकर कार्यालय, बम्बई, द्वारा प्रकाशित ‘दर्शनसार’ में जैनाभासोंका विस्तृत विवेचन देखिए।

२ दक्षिणमहाराजादो दाविडसंघो महामांहो । ॥ २८ ॥ देवसेन ।

३ आपटेकी संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरीमें पुत्राटका अर्थ ‘कर्नाटक देश’ लिखा है।

कार्तस्वरापूर्णजनाधिवासे
श्रीवर्द्धमानाख्यपुरे x x x ॥ ”

इससे जान पड़ता है कि उस समय यह नगर बहुत समृद्धिशाली था और अनेक जैनमन्दिरोंसे सुशोभित था। वहाँके नगरराजके बनाये हुए पार्श्व-नाथालय नामक जैनमन्दिरका-जहाँ कि हरिवंश-पुराण समाप्त हुआ था-और भी कई ग्रन्थोंमें उल्लेख मिलता है।

यह ग्रन्थ विनयपाल नामक राजाके समयमें लिखा गया है। ग्रन्थप्रशस्तिसे यह मालूम नहीं होता है कि विनयपालकी राजधानी कहाँ थी। संभवतः वह वर्धमानपुरमें ही होगी। हम इस बातका पता नहीं लगा सके कि विनयपाल किसवंशका राजा था; परन्तु संभवतः वह राष्ट्रकूट राजाओंका माण्डलिक होगा और चतुर्थ गांधिन्द या सुवर्ण वर्षका समकालीन होगा जिसने शक संवत् ८५६ तक राज्य किया था।

यह कथाकोश किसी 'आराधना' नामक ग्रन्थसे उद्धृत करके, सारांश रूपमें या उसके सहारेसे लिखा गया है, यह बात प्रशस्तिके आठवें श्लोकके 'आराधनोद्धृतः' पदसे मालूम होती है। ऐसी दशामें कहना होगा कि इस ग्रन्थकी कथायें अधिक नहीं तो हरिवंशके समयसे सो दो सो वर्ष पहले की अवश्य होंगी।

विगम्बर सम्प्रदायमें 'आराधना-कथाकोश' नामके दो संस्कृत कथाकोश और भी हैं। इनमेंसे एक प्रभाचन्द्र भट्टारकका बनाया हुआ ग्रन्थ है और दूसरा महिभूषणके शिष्य नेमिदत्त ब्रह्मचारीका पद्यमें है। यह दूसरा प्रथमका पद्यानुवाद मात्र है। ये दोनों कथाकोश इस कथाकोशकी

१-नेमिदत्त ब्रह्मचारी वि० सं० १५७५ के लगभग हुए हैं।

२-देवेन्द्रचन्द्रार्कमन्त्रितेन तेन प्रभाचन्द्रमुनीश्वरेण ।
अनुप्रदार्थं रचितं सुवाक्यैराधनासारकथाप्रबन्धः ॥ ६ ॥
तेन कर्मणैव मया स्वशक्त्या श्लोकैः प्रसिद्धैश्च निगद्यते सः ।
मार्गेण किं भानुकरप्रकाशे स्वलीलया गच्छति सर्वलोकः ॥ ७ ॥

—नेमिदत्तकृत कथाकोश ।

अपेक्षा छोटे हैं, इसीलिए जान पड़ता है कि इसकी प्रति लिखनेवालेने इसके नामके साथ बहुत विशेषण लगा दिया है। ग्रंथकर्ताने स्वयं इसे 'कथाकोश' ही लिखा है।

हमको इस कथाकोशकी सब कथायें पढ़नेका अवसर नहीं मिला। है भी वे बहुत मामूली और विशेषत्वहीन। कुछ कथायें ऐतिहासिक पुरुषोंसे सम्बन्ध रखनेवाली हैं, जैसे चाणक्य, शकटाळ, और भद्रबाहु; परन्तु वे भी वास्तविक इतिहाससे कम सम्बन्ध रखती हैं—केवल जैनधर्मकी महिमा बढ़ानेके उद्देश्यसे लिखी गई हैं।

इसमें भद्रबाहुकी जो कथा लिखी गई है उसमें दो बातें बड़ी विलक्षण हैं और पुरातत्त्वज्ञोंके ध्यानमें रहने योग्य हैं। एक तो यह कि, भद्रबाहुने १२ वर्षका घोर दुर्भिक्ष पड़नेका निश्चय करके अपने शिष्योंको ही दक्षिणापथ तथा सिन्धुवादि देशोंको भेज दिया था; पर वे स्वयं उज्जयिनीमें रहे और कुछ दिनोंमें उज्जयिनीके निकट भाद्रपद-(भेलसा?) नामक स्थानमें स्वर्गवासी हो गये। दूसरे, उज्जयिनी के राजा चन्द्रगुप्तने भद्रबाहुके समीप दीक्षा ले ली थी और वे ही पीछे विशाखाचार्यके नामसे प्रसिद्ध हुए थे। वे भद्रबाहुके समीप न रह कर दक्षिणापथको चले गये थे। अन्य कई कथाओंके और शिलालेखोंके अनुसार भद्रबाहु आचार्य भी दक्षिणापथको गये थे और उनका स्व-

१ भद्रबाहुमुनिर्धरितः भयसप्तकवर्जितः ।

पञ्चाध्यात्मं ताम्रं जिगाय सहस्रोत्थितम् ॥ ४२

प्राप्य भाद्रपदं देशं श्रीमदुज्जयिनीभवम् ।

चकारानसनं धारः स दिनानि बहून्यलम् ॥ ४३

आराधनां समाराध्य विधिना स चतुर्विधाम् ।

समाधिमरणं प्राप्य भद्रबाहुर्दिवं ययौ ॥ ४४

२ भद्रबाहुवचः श्रुत्वा चन्द्रगुप्तो नरेश्वरः ।

अस्यैव योगिनं पार्श्वं दधौ जैनश्वरं तपः ॥ १८

चन्द्रगुप्तमुनिः शीघ्रं प्रथमो दशवर्षिणाम् ।

सर्वसंधाधिपः जातो विशाखाचार्यसंज्ञकः ॥ १९

अनेन सह संघोपि समस्तो गुरुवाक्यतः ।

दक्षिणापथदेशस्थपुनाटविषयं ययौ ॥ ४०

गंधास श्रवणबेलालके चन्द्रागिरि पर्वतपर हुआ था, तथा उनके साथ चन्द्रगुप्त भी गये थे और उनका दूसरा नाम विशाखाचार्य नहीं किन्तु प्रभाचन्द्र था। विशाखाचार्य नामके आचार्य उस संघमें दूसरे ही थे। इन कथाओं और शिलालेखोंके आधारसे ही सम्राट चन्द्रगुप्तके जैन होनेकी सारी बीवाल खड़ी की गई है और स्वर्गीय विन्सेंट स्मिथ जैसे सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ भी चन्द्रगुप्तका जैन होना 'संभवनीय' बतला गये हैं। जिन शिलालेखोंसे और कथाओंसे चन्द्रगुप्तका जैनत्व सिद्ध करनेका प्रयत्न किया जाता है, इसमें सन्देह ही है कि उनमेंसे कोई भी इस कथाकोशसे प्राचीन हो। हम आशा करते हैं कि इतिहासज्ञ इस विषयपर विशेष विचार करनेकी कृपा करेंगे।

इस कथाकोशमें समन्तभद्र, अकलंकदेव और पात्रकेसरी (विद्यानंद) की कथायें नहीं हैं; जो अवश्य होनी चाहिए थीं। क्यों कि इसके कर्ता उक्त समन्तभद्रादि आचार्योंके देशके ही थे। अकलंकदेव पात्रकेसरीसे थोड़े ही समय बाद हुए थे। प्रभाचन्द्र और नेमिदत्तके कथाकोशोंमें ही सबसे पहले उक्त कथायें दिखलाई देती हैं, जिससे संदेह होता है कि उनकी रचना किम्बदन्तियों या प्रचलित प्रवादोंके अनुसार स्वयं उक्त कथाकोशकारों द्वारा ही की गई है।

अन्तमें हरिवेणके कथाकोशके प्रारंभका मंगलाचरण और अन्तकी प्रशस्ति देकर हम इस लेखको समाप्त करते हैं:—

ओं नमो वीतरागाय ।

श्रियं परां प्राप्तमनन्तबोधं मुनीन्द्रदेवेन्द्रनरेन्द्रवन्धम् ।

निरस्तकन्दर्पगजेन्द्रदर्पं नमाम्यहं वीरजिनं पवित्रम् ॥ १

विघ्नो न जायते नूनं न क्षुद्रामरलंघनम् । न भयं भव्यसत्त्वानां जिनमंगलकारिणाम् ॥ २

जि (ज) नस्य सर्वस्य कृतानुरागं विपश्चितां कर्णरसायनं च ।

समासतः साधुमनोभिरामं परं कथाकोशमहं प्रवक्ष्ये ॥ ३

अन्तमें ग्रंथकर्ता ग्रंथके अमर होनेकी इच्छा करते हुए अपना परिचय इस प्रकार देते हैं --

यावच्चन्द्रो रविः स्वर्गो यावत्सलिलराशयः । यावद्योम नगाधीशो यावद्गंगादिनिम्नगाः ॥ १

यावत्तारा धरा यावद्दामरावणयोः कथा । तावच्चातुकथाकोशः तिष्ठतु क्षितिमण्डले ॥ २

युगलमिदम् ।

यो बोधको भव्यकुमुद्वतीनां निःशेषरुद्धान्तवचोमयूखैः ।

पुत्राटसंघावरसन्निवासी श्रीमौनिभट्टारकपूर्णचन्द्रः ॥ ३

जैनालयवातविराजितान्ते चन्द्रावदातद्युतिसौधजाले ।

कार्तस्वरापूर्णजनाधिवासे श्रीवर्धमानाख्यपुरे वसन्तः ॥ ४

युगलमिदम् ।

सारागमाहितमतिविदुषां प्रपूज्यां नानातपोविधिविधानकरो विनेयः ।

तस्याभवद्गुणनिधिर्जनताभिवन्द्यः श्रीशब्दपूर्वपदको हरिवेण संज्ञः ॥ ५

छन्दोलंकृतिकाव्यनाटकचणः काव्यस्य कर्ता सतो,

वेत्ता व्याकरणस्य तर्कनिपुणस्तत्त्वार्थवेदी परं ।

नानाशास्त्रविचक्षणो बुधगणैः सेव्यो विशुद्धाशयः,

सेनान्तो भरतादिरत्र परमः शिष्यः बभूव क्षितौ ॥ ६

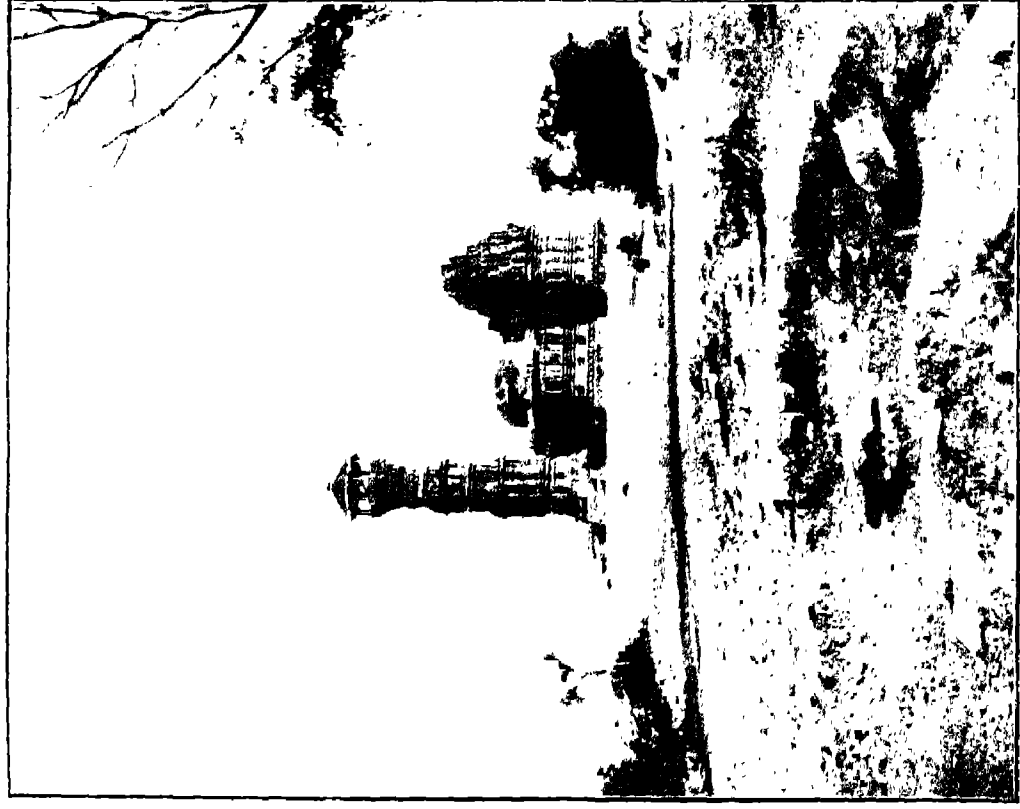
लक्षणलक्षविधानविहीनः छन्दसापि रहितः प्रमया च ।
 तस्य शुभ्रयशसो हि विनेयः संबभूव विनयी हरिषेणः ॥ ७
 आराधनीदधृतः पथ्यो भव्यानां भावितात्मनां । हरिषेणकृतो माति कथाकोशो महीतले ॥ ८
 हीनाधिकं चारुकथाप्रबन्धाख्यातं यदस्मामिरतिप्रमुग्धैः ।
 मात्सर्यहीनाः कवयो धरण्यां तत्सौधयन्तु स्फुटमादरेण ॥ ९
 भद्रं भूयाज्जिनानां निरुपमयशसं शासनाय प्रकामं,
 जैनो धर्मोपि जीयाज्जगति हिततमो देहभाजां समस्तं ।
 राजानोऽवन्तु लोकं सकलमतितरां चारुवातोऽनुकूलः,
 सर्वे शाम्यन्तु सत्त्वाः जिनवरवृषभाः सन्तु मोक्षप्रदा नः ॥ १०

नवाष्टनवकेष्वेषु स्थानेषु त्रिषु जायतः । विक्रमादित्यकालस्य परिमाणमिदं स्फुटम् ॥ ११
 शतैश्वष्टसु विस्पष्टं पंचाशत् व्यधिकेषु च । शककालस्य संत्यस्य परिमाणमिदं भवेत् ॥ १२
 संबत्सरे चतुर्विंशे वर्तमाने सरामिधे । विनयादिकपालस्य राज्ये शक्रोपमानकं ॥ १३
 एवं यथाक्रमोक्तेषु कालराज्येषु सत्सु कौ । कथाकोशः कृतोऽस्माभिर्भव्यानां हितकाम्यया ॥ १४
 कथाकोशोऽयमीदृशो भव्यानां मलनाशनः । पठतां शृण्वतां नित्यं व्याख्यातृणां च सर्वदा ॥ १५
 सहस्रैर्द्वादशैर्बद्धो नूनं पंचशतान्वितैः । जिनधर्मश्रुतोद्युक्तैरस्माभिर्मतिवर्जितैः ॥ १७

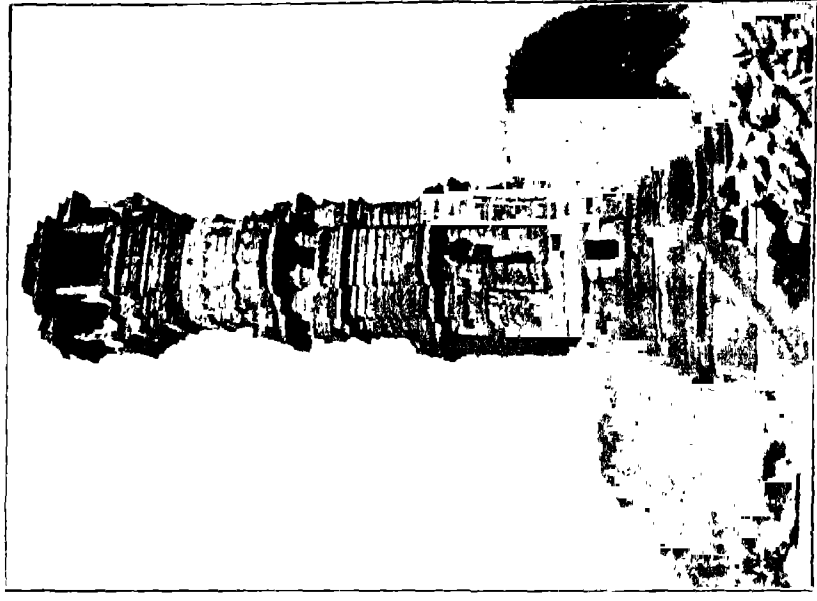
इति श्रीहरिषेणाचार्यकृतं बृहत्कथाकोशं समाप्तं । ग्रन्थसंख्या १२५०० । श्रीरस्तु । कस्याणमस्तु ।

संवत् १८६८ का मासोत्तममासे जेठमास शुक्लपक्ष चतुर्थ्या तिथौ सूर्यवारे श्रीमूलसंघे नन्द्याम्नाये
 वलात्कारगणे सरस्वतीगच्छे कुन्दकुन्दाचार्यान्वये भट्टारकजी श्रीमहेन्द्रकीर्तिजी तत्पट्टे भट्टारकजी श्रीक्षेमेन्द्र-
 कीर्तिजी तत्पट्टे भट्टारकजी श्रीसुरेन्द्रकीर्तिजी तत्पट्टे भट्टारकशिरोमणी भट्टारकजी श्रीसुलेन्द्रकीर्तिजी
 तदाम्नाये सवाई जयनगरे श्रीमन्नेमिनाथचैत्यालये गोधाख्यमन्दिरे पंडितोत्तमपंडितजी श्रीसंतोष-
 रामजी तत्सिख्यपंडित वषतरामजी तच्छिष्य हरिवंशदासजी तत्सिष्य कृष्णचन्द्रः तेषां मध्ये वषतराम-
 कृष्णचंद्राभ्यां ज्ञानावरणीकर्मक्षयार्थं बृहदाराधनाकथाकोशाख्यं ग्रन्थं स्वाशयेन लिखितं श्रोतृवत्तृजनानामिदं
 शास्त्रं मंगलं भवतु । ”

जैन महादेव मंठाधिक

जैन मंठाधिक जैन मंठाधिक जैन मंठाधिक

જૈન સાહિત્ય સંશોધક

ભાગ ૧]

ગુજરાતી લેખ વિભાગ

[અંક ૧]

ડૉ. હર્મન જેકોબીની કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તાવના.

[અનુવાદક—શ્રીયુત અંબાલાલ ચતુરભાઈ શાહા, बी. ए.]

[નોટ:—લીપ્સીગ (જર્મની) માં પ્રકટ થતી 'Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes' નામની ગ્રંથમાલામાં, ई० स० १८७९ માં ડૉ. હર્મન જેકોબીને રોમન લિપિમાં, વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, ઉપયોગી ટિપ્પણ, વિવિધ પાઠાંતરો, અને પ્રાકૃત-સંસ્કૃત શબ્દકોષ સાથે મદ્રવાહુસ્વામી વિરચિત કલ્પસૂત્ર પ્રકટ કરાવ્યું હતું. એ પુસ્તકની, પ્રસ્તાવનામાં એ વિદ્વાન જૈન સ્કૉલરે કલ્પસૂત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનારી બાબતો સિવાય બીજી પળ ઘણીક બાબતો લંબાણથી ચર્ચા કરી છે, અને તેમાં, તેમની પહેલાંના જે કેટલાક પ્રસિદ્ધ યુરોપીય સ્કૉલરોએ જૈનધર્મની ઇતિહાસિકતા અને સ્વતંત્રતાના સંબંધમાં જુદા જુદા અંગતિવાદો વિચારો પ્રકટ કરેલા હતા, તેમનું સંક્ષેપમાં નિરસન કર્યું છે. ડૉ. જેકોબીનું એ અમૂલ્ય અને પ્રારંભિક પુસ્તક અજે દુર્લભ થઈ ગયું છે, તેમજ જૈનસમાજના મોટા ભાગને—ઇંગ્રેજી કેલવળી લીધેલા ગ્રેજ્યુએટો મુદ્દાને—એ વાતની સ્વર નથી કે ઉક્ત વિદ્વાને પોતાના એ ઉપયોગી પુસ્તકમાં જૈનધર્મના વિષયમાં કેવા કેવા વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે. તેથી એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાનો સરલ અનુવાદ અત્ર આપવામાં આવે છે.

આ ટેકાણે છટલું સૂચના દેવું જરૂરનું છે કે આ લેખમાં જણાવેલા, તથા એવા બીજા લેખો, કે જે હમેશાં આ પત્રમાં પ્રકટ થતા રહેશે તેમાં જણાવેલા બધા વિચારો સાથે સંપાદક સંમત છે, એમ સમજા લેવાની કોઈએ ભૂલ ન કરવી. સંપાદક હમેશાં પોતાના સ્વતંત્ર લેખોક્ત વિચારો માટે જ જવાબદાર હોય છે. તેમજ અન્ય લેખકોના વિચારો પણ હમેશાં એક સરસ્વાજ રહે છે, એમ પણ કોઈએ દુઢ ધારણા ન કરી લેવી. જ્ઞાન અને સાધનોના અનુસાર મોટા મોટા લેખકોના વિચારોમાં પણ પરિવર્તન થતું રહે છે, એ સર્વાનુભવસિદ્ધ હકિકત છે. એજ નિયમાનુસાર ડૉ. જેકોબીના વિચારોમાં પણ આ પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના લખ્યા બાદ, પાછળથી, કેટલીક બાબતોમાં સંશોધન—પરિવર્તન થયું છે, એમ તેમના પાછળના લખાણો કેટલાક લેખો ઉપરથી સમજાય છે. હવે પછીના અંકોમાં 'પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો' (Sacred Books of the East) નામની મુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાલામાં ડૉ. જેકોબી દ્વારા અનુવાદિત જૈન-સૂત્રોના જે બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેમની પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ પણ ક્રમથી આપવાની ઇચ્છા છે. આશા છે કે વાચકો વિચારપૂર્વક તેમનો પૂરેપૂરો લાભ લેશે.—સંપાદક.]

મહાવીર નિર્વાણના સમયનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં આપણે શરૂઆતમાં એ તપાસ કરીએ કે જૈન-ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે પરસ્પર સ્વતંત્ર ધર્મો છે કે એક ધીજામાંથી નીકળેલા છે. જે યુરોપીય વિદ્વાનોએ આ વિષય ઉપર આજ સુધીમાં લખ્યું છે, તે સઘટ્ટા સામાન્ય રીતે ઉપર દર્શાવેલા બીજા મનને સ્વીકારવાનું પોતાનું વલણ બતાવે છે. કોલબ્રૂક (Colebrooke) —મહાવીરને ગૌતમ બુદ્ધના ગુરુ તરીકે માને છે અને તે પ્રમાણે માનવાનું કારણ તે એ બતાવે છે કે મહાવીરનો એક ઇન્દ્રભૂતિ નામનો શિષ્ય ઘણીવાર ગૌતમસ્વામી અથવા ગૌતમ નામે ઓલ્ખાય છે. પ્રિન્સેપ (Prinsep) અને સ્ટીવન્સન (Stevenson) એ બે વિદ્વાનો તેનાજ અભિપ્રાયને સ્વીકારે છે, અને થોડાજ સમય અગાઉ, મિ. ઇડવર્ડ થોમસે (Mr. Ed. Thomas) પણ તેજ મતનું પુનઃ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રો. વેબર (Prof. Weber) પોતાના શત્રુંજય માહત્ત્ય (Ueber das Satrunjaya-mahatmya) ઉપરના નિબંધમાં કોલબ્રૂકની કલ્પનાને ભ્રાતિપૂર્ણ સિદ્ધ કરે છે અને લખે છે કે, ઇન્દ્રભૂતિને ગૌતમબુદ્ધની માફક ક્ષત્રિય નહીં પણ બ્રાહ્મણ જાતિનો હોતો. તેનું ગોત્ર ગૌતમ હોવાથી તે એ નામે પણ ઓલ્ખાય છે. પરંતુ આટલા ઉપરથી તેની ગૌતમબુદ્ધની સાથે એકતા કરવી તે પ્રકટ મૂલ છે. જો ઇન્દ્રભૂતિએ વિરોધી મત સ્થાપવાને વર્ધમાનના ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ કર્યો હોત, તો, મહાવીર નિર્વાણ બાદ થોડા વચ્ચન પછી રચાણલા જૈનમૂત્રામાં વારંવાર તેના સંબંધમાં જે આદર ભરેલા ઉલ્લેખો કરવામાં આવ્યા છે તે કદાપિ ન કરવામાં આવત. વલ્લે તેથી ડલ્ટું, મહાવીરનો પ્રિય શિષ્ય હોવા છતાં વને તેટલી રીતે તેની નિંદાજ કરવામાં આવી હોત * કારણ કે સૂત્રોમાં મ્પણ

* ઇન્દ્રભૂતિના સંબંધમાં જે એક દંતકથા પ્રચલિત છે તે ઉપરથી ઇન્દ્રભૂતિ તેમના ગુરુ ઉપર કેટલા અનુરક્ત હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે. મહાવીરના રહેઠ્યાગ વચ્ચે તેઓ ઘેરહાજર હતા; ત્યારે તેમણે ધ્યાન તરફ પાછા ફરતાં પોતાના પૂજ્ય-

રીતે કથન છે કે મહાવીરના જમાલિ નામના ભાંજે ધર્મભેદ કર્યો હતો; તેમજ ભગવતી સૂત્ર (સય ૧૭) માં મહાવીરના બીજા શિષ્ય મક્ખલિપુત્ર ગોસાલના ઉપર પણ સ્ફુટ રીતે આક્ષેપો કરેલા જોવામાં આવે છે. (સાથે સાથે કહી જાઉં છું કે આ મક્ખલિપુત્ર ગોસાલ તે પાલિસૂત્રોમાં નિર્દિષ્ટ મક્ખલિગોસાલજ છે. તેને તે સ્થળે છે તૈથિકોમાંનો—પાલેડમતાવલંબિઓમાંનો—એક તથા બુદ્ધમતના વિરોધી તરીકે ગણાવ્યા છે.

પ્રો. એચ. વિલ્સન (Prof. H. Wilson) 'હિંદુ આના ધાર્મિક સંપ્રદાયો' નામના પોતાના નિબંધમાં કોલબ્રૂકથી તદ્દન વિરુદ્ધ મત ઉપસ્થિત કરે છે. તે કહે છે કે જૈનધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાસ્ત્ર છે અને તે ઈ. સ. ૬ ની દસમી સદીના અગામી બુદ્ધધર્મની પડતીમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. પ્રો. એ. વેબર પોતાના ઉપરોક્ત પુસ્તકમાં જો કે જૈનધર્મની આના કરતાં વધારે પ્રાચીનતા સ્વીકારે છે પરંતુ સાથે તે બૌદ્ધધર્મની પૂર્વકાલિકતા પણ, એચ. વિલ્સનના કહેવા મુજબ કબુલ રાખે છે. પ્રો. લેસન (Prof. Lassen) એકંદર વચરના અભિપ્રાયનેજ મળતો થાય છે (Ind.-Altenh. IV 755 Seq.). ઉપર ઉપરથી જોતાં કેટલાંક કારણો પ્રો. વિલ્સનના મતને પુષ્ટિ આપતાં માન્ય પડે છે, કારણ જૈનસૂત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મહાવીર વિહારના—કે જે બુદ્ધની પણ જન્મ અને ઉપ-દેશની ભૂમિ હતી, ત્યાંના—નિવાસી માત્ર હતા, ઇટલુંજ નહીં પણ તે વચ્ચે સમકાલીન અને એકજ રાજાઓના રાજ્યોમાં વિચરતા હતા, એવું પણ વર્ણન મળી આવે છે. અલગત શ્રેણિક અને કુણિક (અથવા

ગુરુના અણધાર્યા અવસાનના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ અત્યંત શોકપ્રસ્ત થયા હતા. પછીથી તેમણે પ્રબુદ્ધ થઈ જાયું કે, એક અંતિમ અવશિષ્ટ બંધન, કે જેનાથી તેઓ સંસારબદ્ધ હતા, તે વાજુ કાઢી નહીં પણ તેમના ગુરુ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રબલ પ્રેમમાત્ર હતો. પશ્ચાત્તે તેમણે તે બંધનને સર્વથા છોડી કેવલ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

કોણિક) આવાં નામો બૌદ્ધસૂત્રોમાં જોવામાં આવતાં નથી, તથાપિ શ્રેણ્ય યા શ્રેણિક એવા શબ્દો ચિન્ધિસારના વિરુદ્ધ તરીકે જોવામાં આવે છે; અને તેનો પુત્ર કુણિક, કે જે ઔપપાત્તિકસૂત્રમાં ચિન્ધિસાર-પુત્રતરીકે પણ ઓળખાય છે, તે સ્પષ્ટ રીતે ચિન્ધિસારનો પુત્ર અજાતશત્રુજ હોવા જોઈએ. કારણ કે જૈન અને બૌદ્ધસૂત્રોમાં અનુક્રમે તે વસ્ત્રને પોતાના પિતાની હત્યા કરનાર તરીકે વર્ણવેલા જોવાય છે. કુણિકનો પુત્ર ઉદાયિન, કે જેણે જૈનપરંપરાગત કથાનુસાર પાટલિપુત્ર વસાવ્યું હતું, તે અજાતશત્રુનો પુત્ર ઉદાયિ મહાકજ છે; એમ સહલાઈથી સાબિત કરી શકાય એવું છે. કારણ કે, બૌદ્ધોનું પણ તેના સંબંધમાં સ્વજન કથન છે. આ ઉપરથી જટલું તો નિઃસંદેહ જણાય છે કે ચિન્ધિસાર અને અજાતશત્રુ, જેઓ વૃદ્ધના સમકાલીન હતા, તેઓ પુત્ર : જૈન આગમેમાં શ્રેણિક અને કુણિકના નામ મહાવીરના સમકાલીન દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાથી કેટલક અંશે અલ્પપ્રતિષ્ઠિત એવી વીજી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં પણ આવી હકિકત મળી આવે છે જેમકે મેંચલિનો પુત્ર પોમાલ (અથવા જૈનાનુમાર-મકવાલિ: મંચલિ-મકવાલિ: ચિન્ધિસાર-ચિન્ધિસાર) અને લિચ્છવિ (જૈન-લેચ્છઈ) રાજાઓ. અન્ય એક દલીલ પ્રો. વિલ્મન પોતાના પક્ષમાં આ રજુ કરે છે કે, શાક્યસિંહ અને વર્ધમાનના વિશેષણો અથવા ગુણનામો એક સરખા છે. ઉદાહરણ તરીકે—બુદ્ધ, જિન, અને મહાવીર (?) વિગેરે. અને બીજું પણ એક પ્રમાણ છે કે વસ્ત્રની પર્ત્તાનું નામ યશાદા હતું. આ પ્રમાણથી, એવું વિલ્મન બુદ્ધ અને મહાવીર વચ્ચે એક જ વ્યક્તિ છે. એમ જણાવે છે, પરંતુ આ સિવાય તે વસ્ત્રની વસ્ત્ર બીજું કોઈ પ્રકારનું સામ્ય નથી. કારણ કે આ સિવાયની જેટલી હકિકતો બુદ્ધના સંબંધમાં લખવામાં આવી છે, તેમાંની એક વર્ધમાનની હકિકત સાથે મળતી આવતી નથી. તેમજ વસ્ત્ર મહાત્માઓનાં સગાનાં નામ, જન્મભૂમી, શિષ્યપરિવાર, આયુર્મર્યાદા, તથા તેમના જીવનના

અદ્ભુત વનાવો અને આચાર વિચારો કે જે તેમના ઉપદેશો ઉપરથી તાર્થી શકાય છે—તે સઘળાં તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન છે. હું આ સ્થંભ માત્ર એક છેલીજ વાચન ઉપર થોડીક ચર્ચા કરીશ. પહેલી વાચતોને ટીકાની જરૂર નથી. હું જ્યાં સુધી નિર્ણય કરી શક્યો છું, તે ઉપરથી, મહાવીરનું માનસિક વલણ વીતરાગ (વિસ્ત્ર) જીવન તરફ હતું. તેમનો ઉપદેશ પણ મુખ્યત્વે કરીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને ધાર્મિક આચારોને લગતો જ છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પરમાર્થ (અધ્યાત્મિક) સ્વરૂપ વિષયક જ્ઞાન ન્યાયશાસ્ત્રની પૂર્વાપર સંગતિની દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ જણાતું નથી. કારણ કે તે ગંભીર અને સર્વાંગપૂર્ણ શોધ (ગોવણ) કરવાને બદલે માત્ર સૂક્ષ્મ અને શ્રમસાધિત મેદો (વિકલ્પો) ઉભા કરે છે. આ મિદ્ધાન્તનું નામ સ્યાદ્વાદ છે, અને તે શૂન્યવાદ કે જે બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનને પોતાની જાઠમાં ગૂંચવી નાંચે છે, તેના મયથી પોતાને દૂર રાખે છે. આ મિદ્ધાન્ત દેહેક્રિટસના પર્યાયવાદ (Flux) સાથે થોડેક અંશે મળતો આવે છે—જો કે આ તેના જેટલો ગહન નથી. મહાવીર સર્વસામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે આત્માનું નિત્ય અસ્તિત્વ અને ધાર્મિક તપશ્ચરણના પ્રભાવ (સામર્થ્ય)ને વિશેષ માને છે; ત્યાર બૌદ્ધો આ વસ્ત્ર મિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ કથન કરે છે. મહાવીરનું નીતિતત્ત્વશાસ્ત્ર પણ, માત્ર જેમ હિંદુધર્મના બીજા ધર્મા સંપ્રદાયોમાં જોવામાં આવે છે તેમ, માધુર્જીયતના નિયમાનુજ વર્ણન કરી વિરામ પામે છે. ટુંકામાં મહાવીર હિંદુધર્માનના ધાર્મિક પુરુષોમાં સાધારણ પ્રકારના લાગે છે. ધાર્મિક વિષયોના સંબંધમાં તેમની બુદ્ધિશક્તિ હતી સ્તરી; પરંતુ બુદ્ધમાં જેવી પ્રતિભાશક્તિ નિઃસંશયરીતે માની શકાય છે, તેવી તો, તેમનામાં ન હતી. બુદ્ધ પોતાના તાત્ત્વિક વિચારો ઠેઠ શૂન્યવાદના કિનારા--અંતિમ મર્યાદા--સુધી લઈ જાય છે. અને તેમ કરવા છતાં પણ, તેઓ પોતાના તર્કને તદ્દન સ્પષ્ટ રાખવા પૂર્ણ કાઠજી રાખે છે. તેઓ પાંડિત્યદર્શક મેદોપમેદો દેખાડવાનું

ચાતુર્ય વ્રતાવવા કોશીશ કરતા નથી; અને તેથી તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન થોડા તત્ત્વમૂળ વિચારો ઉપર રચા-
 ણ્લી એક સંસ્થિતિ (System) રૂપ બને છે. મહાવીરનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમ બનતું નથી. તે માત્ર ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર પત્તત્તિના રૂપમાં જ રહે છે. તેની અંદર આધ્યાત્મિક વિષયના વિચારસમુદાયને ધારણ કરવા યોગ્ય થોડા મૂળભૂત તત્ત્વો નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિચારોમાં તર્કની પૂર્વાપર સંગતિ જાણવવા ઉપગત બુદ્ધ ઉદાર અને મહાન સૂત્રોમાં, તથા નીતિની કલ્પિતવાર્તાઓમાં, મનુષ્ય જાતિના ત્રિવિધ તપના નિવારણ અર્થે જે દયાની નીત્ર લાગણી પ્રકટ કરી છે, તે ઉપરથી તેમની પ્રતિભાનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જૈન-ગ્રંથો કરતાં બૌદ્ધગ્રંથોની મહત્તા તેમના નૈતિક તત્ત્વને લઈને જ છે. મેં ઉપર કહ્યું છે તેમ, મહાવીરે નીતિ-શાસ્ત્રને અધ્યાત્મવિદ્યા કરનાં દલકા દરજ્જાનું તથા તેના એક આનુષંગી સિદ્ધાંત તરીકે માન્યું છે. કારણ કે તેમનું સ્વાસ લક્ષ્ય પરમાર્થવિદ્યા ઉપર હતું. મહાવીર અને બુદ્ધના ઉપદેશની આ રૂપરેખા આપણને, તેઓ બંને ભિન્ન વ્યક્તિઓ હતાં એમ માનવા દેશે છે. તે બંનેના મતભેદો પણ ઘણા વિચાર્ણીય છે. તેમના તાત્ત્વિક વિચારોના પારિભાષિક યા સાંકેતિક શબ્દો પણ પરસ્પર મળતા આવતા નથી. આવી રીતે મહાવીર અને બુદ્ધને એક માનવામાં વિરુદ્ધતા વધતી જતી હોવાથી, તે બંને પ્રતિષ્ઠિત-પુરુષો ભિન્ન પણ સમકાલીન વ્યક્તિઓ હતાં, એમ બતાવતી જૈનો અને બૌદ્ધોની પરંપરાગત કથાઓને સાચી માનવા તરફ આપણું વલણ થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાના લીધે, બંને મતોની વચ્ચેનું સામાન્ય સાદૃશ્ય સ્વાભાવિક જ છે, એમ સહજ જણાઈ આવશે. બંને સંપ્રદાયોના સંસ્થાપકો સમકાલીન અને સમાન-દેશનિવાસી હોવાથી, પ્રાકૃતિક નિયમ પ્રમાણે, તે બંને એક જ પ્રકારના દેશકાલાનુરૂપ સર્વસામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિ વિષયક વિચારસમૂહનો આશ્રય લે તેમાં નવાઈ નથી. તેમના જમાનાનું વલણ

સ્પષ્ટરીતે બ્રાહ્મણધર્મ સામે થવાનું હતું. જો આપણે બુદ્ધના સમયના છે તૈથિક મતાચાર્યોના સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન વાંચીશું—જે વર્ણન બૌદ્ધોના સામઞ્જ્યફલસૂત્રમાં આપેલું છે,—તો આપણને જણાશે કે તે સર્વ અલ્પ યા વધુ અંશે, તે વસ્તુના સુધારકો હતા. તે વધારી બુદ્ધની જે વિશેષતા હતી તે તેમની પ્રતિ-ભાને લઈને જ હતી. બુદ્ધની માફક મહાવીર પણ એક ધીજા સુધારક હતા અને તેઓ પોતાનો સ્વતંત્ર મત સ્થાપવાને સફળ થયા હતા, એમ જો આપણે માનીએ તો તેમાં યુક્તિહિનતા કે અસંભવિતતા જેવું જણાતું નથી. આ વિચારને હું ઇતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્થાપિત કરવા દલોલો રજુ કરું તેની પહેલાં મારે બૌદ્ધધર્મની પૂર્વકાલિકતાના હિમાયતિઓ રજુ કરેલી કે વિરુદ્ધ યુક્તિઓનું નિગમન કરવું જોઈએ. પ્રથમ, જો હું મૂલતો ન હોઉં તો હેમિલ્ટન બુકનન (Hamilton Buchanan) ના કથનના આધારે એમ મનાય છે કે જૈનો જાતિ વ્યવસ્થા સ્વી-કાર છે; અને આ માન્યતાના પાયા ઉપર જૈનધર્મની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં નીચેની કલ્પના ઊભી કરવામાં આવી છે, કે ય્યારે બ્રાહ્મણો બૌદ્ધોને ત્રાસ આપવા માંડ્યો ત્યારે તેઓ પોતાના ધર્માધ પ્રતિપર્થીઓની સાથે સમાધાન કરવા અર્થે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યો. કારણ કે જો તેમણે ઇટલું નમતું મૂક્યું ન હોત, તો બ્રાહ્મણો તે પાશંડમતને સર્વથા દાવી દીધો હોત. આ વિચારમાંથી એવી કલ્પના જન્મી, કે આ રીતે ક્ષીણ થતા બૌદ્ધધર્મજ જૈનધર્મના રૂપમાં પરિવર્તિત થયો. આ કલ્પનાનો આ સ્થલે હું ઉઠાપોહ કરવા માંગતો નથી. માત્ર ઇટલું જ જણાવીશ કે તે કલ્પનાનો હું અસ્વીકાર કરું છું.

જૈનધર્મમાં યતિ અને શ્રાવક નામના બે જ વિ-ભાગ છે અને જો કદાચિત્ હિંદુસ્થાનના કોઈ કોઈ ભાગમાં જૈનો લોકવ્યવહારમાં જ્ઞાતિભેદો સ્વીકારતા હોય તો, તે પ્રમાણે તો, દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના સ્ત્રીરિત અને મુસલમાનો તથા સિલોનના બૌદ્ધો પણ સ્વીકાર

છે. આ વાતને ધર્મની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આ જ્ઞાતિભેદો તો માત્ર સામાજિક ભેદો છે અને તે માર-તવાસીઓનાં મગજમાં ઘટલા તો કેહા જડ ઘાલીને બેઠે । છે કે તેમને ધાર્મિક સુધારકના શબ્દો ચીલ કુલ સ્વેડી શકે તેમ નથી. બૌદ્ધધર્મના લેખોમાં અનેક ટેકાણે બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, પણ તે-ટલા ઉપરથી કોઈ બૌદ્ધધર્મ ઉપર જ્ઞાતિરૂપી ધાર્મિક યોજનાને સ્વીકારવાનો આરોપ ન મૂકી શકે. શ્રીજી દલીલ એવી કરવામાં આવે છે, કે જૈનોની પ્રાકૃત ભાષા વરતાં બૌદ્ધોની પાલિભાષા વધારે પુરાનન છે; અને તેટલા માટે તે બૌદ્ધધર્મની પૂર્વકાલિકતા સ્થાપન કરવાને એક પ્રમાણ છે. જો કે આ દલીલ તદ્દન સાચી છે, તો પણ તે કોઈ વાસ્તવ સિદ્ધ કરી શકતી નથી. કારણ કે, હું આગળ ઉપર વત્તાવીશ તે પ્રમાણે જૈનસૂત્રો જે રૂપમાં હાલમાં વિદ્યમાન છે તે રૂપ મહાવીર નિર્વાણ પછી એક હજાર જેટલાં વર્ષો વાદ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરથી ઘટલું તો તર્ક-સિદ્ધજ છે કે તે પંદરલાંનાં એક હજાર વર્ષોમાં એ સૂત્રોની ભાષામાં ઘણા ફેરફારો થયા હોવા જો-ઈએ. કારણ કે જે આચાર્યો મુખથી અથવા લેખથી પોતાની શિષ્યપરંપરાને એ સૂત્રો સોંપતા ગયા હોય. તેમનું સ્વાભાવિક વલણ, તે સૂત્રોની ભાષાના જે જૂનાં રૂપો પ્રચલિત ભાષામાંથી અદૃશ્ય થયા હોય તેમના બદલે વર્તમાન વાક્યપદ્ધતિપ્રમાણેના રૂપોનો વ્યવહાર કરવાનું થાય, એ નિઃસંશય છે. દાખલા તરીકે, મધ્યયુગના જર્મન લેખકોના ગ્રંથોના ઉતારા-ઓ પણ, ઉતારા કરનારાઓની દેશ તથા કાલની ભાષામાંજ થયા હતા. એમ સ્પષ્ટ જોવાય છે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ એક ઉદાહરણમાં મૂળભા-ષાની નિશાની રહી ગઈ છે તે સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે મૂળ ભાષા, સૂત્રોની હાલની ભાષાથી, અન્ય ઘણા આકારોની માફક એક વિશેષ આકારમાં જુદી પડે છે. દાખલા તરીકે, સૂત્રોમાં વપરાયેલા ‘અગ્ની’ ‘આ-ચારિય’ ‘સુદુમ’ વિગેરે શબ્દો લઈએ, જે છંદોમાં

આ શબ્દો વપરાયા છે તેઓના માપ ઉપરથી જણાય છે કે મૂળમાં—સૂત્રની રચના કરનારાઓના સમયમાં—એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ ‘અગ્ની’ ‘આચાર્ય’ ‘સુદ્ધ’ વિગેરેના રૂપમાં થતું હોવું જોઈએ. જો તે વસ્તુને આ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ ન થતું હોત—અને સૂત્રકારોની ભાષા પણ સર્વથા હાલના લિખિત સૂત્રોના જેવીજ હોત—તો તેઓ પણ—સઘડી પ્રાકૃત ભાષાઓને સરસી રીતે લાગુ પડતા સ્વરશાસ્ત્રના નિયમો તેમની ભાષાને પણ લાગુ પડેલા હોવાથી—એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર તેમ ન કરી શક્યા હોત. આ વિષયના વિ-સ્તૃત વિવેચન માટે હું વાચકને “Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung” v. XXIII: p. 594, sqq. જોવાની મલામણ કરું છું. આ થોડીક હકિકતો ઉપરથી સમજી શકાય છે, કે ભાષાનું અનુકરણ જૈન સાહિત્યની પ્રાચીનતાની વિરુદ્ધમાં દલીલ તરીકે રજુ કરી શકાય તેમ નથી, અને ય્યારે આમ છે તો પછી તેવી દલીલને જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મથી અર્વાચીન સ્થાપિત કરવામાં પ્રમાણ તરી-કે તો લેવાયજ કેમ ? અંતમાં, આપણે વળી જાણીએ છીએ કે જૈન સાહિત્યનાં ચૌદપૂર્વના નામે ઓઠગ્વા-તો એક ભાગ તો નષ્ટ થઈ ગયો છે; અને તે કઈ ભાષામાં રચાયેલો હતો તે આપણે ચીલકુલ જાણ-તા નથી.*

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે જૈનોનાં પવિત્ર સૂત્રો વિશ્વિસાર અને અજાતશત્રુના સમયને મહાવીરના જીવનસમય તરીકે વત્તાવે છે. હવે જૈનધર્મ તે પુરા-તન કાલમાં હતો કે નહીં તેની ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ શોધ કરવાની જરૂરત છે. સૂત્રોમાં જૈનયતિઓ માટે વહુ પ્રચલિત શબ્દ ‘નિગંથ’ અને સાધ્વીઓ માટે ‘નિગંથી’ મળી આવે છે વરાહમિહિર અને હેમ-

* કેટલાક અલ્પ પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કરેલો જો-વામાં આવે છે કે ચૌદપૂર્વોની રચના સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલી હતા. ડૉ. જેકોબીની જાણમાં તે વસ્તુને એ ઉલ્લેખો નહીં આવ્યા હોય.—જ. સા. સં. સંપાદક.

ચંદ્ર તેમને ' નિર્મથ ' કહે છે. શંકર, આનંદગિરિ
દિગ્વ્યાદિ લેખકો તેને વદેલ ' વિવરણ ' ' મુક્તચંદ્ર '
પદ્ય પર્યાયાર્થિત શબ્દો વાપરે છે. પટ્ટલે ' પ ' પળ
ધ્યાનમાં રાખ્યું જોઈએ કે પ્રાચીન શબ્દ ' આર્દ્ર '
અને ત્યાર પછીને ' અર્વાચીન ' શબ્દ ' જૈન ' ' પ ' વચ્ચે
સરસી રીતે જૈનમાધુ તથા શ્રાવક ઉપયોગે લાગુ પડે-
છે. બૌદ્ધ શ્રમણોથી ભિન્ન પણ ધાર્મિક પુરુષો માટે
વપરાતો ' નિર્મથ ' શબ્દ ' નિગણ્ઠ ' રૂપમાં અશોકની
આજ્ઞાઓમાં નજર પડે છે, અને ડૉ. બુહલર
(Dr. Bühler) ' અશોકની નવી ત્રણ આજ્ઞાઓ '
(Three new edicts of Asoka p. 6) વાંચ્યા
લેખના છઠ્ઠા પૃષ્ઠમાં તે શબ્દને જૈનશબ્દ ' નિર્મથ '
તરીકે અત્યાર આગમચર સાધીત કરી દીધો છે.
બૌદ્ધોના પિટકોમાં નિગણ્ઠોને બુદ્ધ અને તેના અનુ-
યાયીઓના પ્રતિપક્ષી તરીકે જણાવવાનો ઉલ્લેખ
મળી આવે છે. (See Childers' Pali Dictionary,
S. V. Nigamtha.)

આ સ્પષ્ટી વાચતો ઉપરથી પટ્ટલે માર્ગીત કરી શ-
કાય છે કે જૈનો અને બૌદ્ધો પરસ્પર પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા.
આ પ્રાચીન પ્રતિયોગિતાના અસ્તિત્વનું અનુમાન તે-
મની પ્રાચીન ઐતિહાસિક કથાઓ ઉપરથી પણ
થઈ શકે એમ છે. બૌદ્ધો ' ચુલ્લા શબ્દોમાં કહે છે કે
અજાતશત્રુણે તેના પિતાનું સ્વન કર્યું હતું. તેમજ
તેના માટે શીર્ષુ એમ પણ ત્રણ જણાવે છે કે, તેણે
પોતાના જુના ધર્મનો ત્યાગ કરી સદ્ધર્મ-બૌદ્ધધર્મનો
આશ્રય લીધો તેની પહેલાં તે યાત્રકી અને દુષ્ટ
મનનો હતો. આનાથી વિરુદ્ધ જૈનો, કુણિક કે
જૈને આપણે પહેલાં અજાતશત્રુથી અભિવ્રૂપ નક્કી
કરી ગયા હીએ, તેને બુદ્ધિપૂર્વક પિતૃહત્યાના દોષથી
દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નિરયાવલિમૂત્રમાં આ
સંબંધી એક લાંબી કથા લખાઈ છે. તેમાં
કહેવામાં આવ્યું છે, કે, કુણિકે પોતાના પિ-
તાને પોતા તરફ અન્યાયપણે વર્તતાં માની
લઈ તેને કારાગૃહમાં નાંખ્યો હતો. પરંતુ

અગર તેની માતાએ તેને સમજાવ્યો કે ' તારો પિતા
તારા તરફ હંમેશાં માયાઢુ સ્વભાવ રાખતો આવ્યો છે
અને તેના હાથે એક પણ એવું કાર્ય નથી થયું કે
જેના લીધે તેને આવી જાતની શિક્ષા તારા તરફથી
મોગવધી પડે. ' માતાના આ કથનથી કુણિકને
પોતાના પિતાના સૌજન્યની સ્વાત્તી થઈ અને તેથી તે
પશ્ચાત્તાપ કરતો, જાતે કોંદાઢી લઈ પિતાની વેડી
તોડવા નિકળ્યો. શ્રેણિકે કુણિકને હાથમાં કોંદા-
ઢી લઈને આવતો જોઈ ધાર્યું કે આજે કુણિકને
હાથે પોતાનું મૃત્યુ થશે; તેથી તેણે પોતાના સંતાનને
આવા પાપના દોષથી દૂર રાખવા મારું જાતેજ
આમ્મધાન કર્યો. પોતાના પિતાને આ રીતે મૃત્યુપામેલો
જોઈને કુણિકને સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણું દુઃખ થયું.
વિગેરે, વિગેરે, આવી રીતે મોઢા માદથી—નિષ્કપટ-
પણે વહેલી કથા એમ સૂચવે છે કે બૌદ્ધોના કરતાં
જૈનોને પોતાના આશ્રયદાતાના પાપના સંબંધમાં
ઓછા નિષ્પક્ષપાતપણે ચોલવાનું એક કાળ હતું;
અને તે એક કુણિકે બૌદ્ધોની ઉપર પોતાની પ્રસન્નતા
વતાવતાં પંદલાં ઘણા સમય સુધી તેણે જૈનો ઉપર
પોતાની મંદગવાનો રાહી હતી.

તેવીજ રીતે, એક સંપ્રદાયના સંસ્થાપક તરીકે
અથવા પ્રાચીન કાઢથી ચાલતા આવતા એક
ધર્મના સુધારક તરીકે ગણાવા લાયક—અને તે એ વીજા
મતનેજ સ્વીકારે છે—મહાવીર નામની બુદ્ધથી
તદુદન ભિન્ન પણ એક વ્યક્તિનો સમય, પ્રાચીન
કાઢમાં સ્થાપન કરી શકાય એમ છે. પ્રથમતો,
જનરલ કનિંગ્હમ (General Cunningham)
મથુગના કેકાલી ટિલામાંથી ઓર્થો કાંદલા એક
શિલાલેખની શરૂઆતમાં ' અદિત્ મહાવીર દેવનાસ '
ને નમસ્કાર કરેલો છે (Archeol. Survey of
India, Vol. III, P. 35, Ed. Thomas, Jainism
or the early creed of Asoka p. 82.)
અને આ શિલાલેખ એક ' ઊર્ધ્વી નમ્ર મૂર્તિ ' ની
નીચે કોતરેલો છે, આ ઉપરથી, એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે

के उक्त महावीर शब्द ते वर्धमान नामने मोटे वपरायो छे, पण बुद्धने मोटे नहीं. ए शिलालेख उपर संवत्सर ९८ लेखेलो छे. मथुरामां मठेला शिलालेखानी तारीखो कया संवत्सरे उद्देशीने लेखायली छे ते हजी नकी थयु नथी; छतां पण कनिष्क अने हुविष्कना नामनिर्देशी एठले तो सिद्ध थाय छे के ते शिलालेखो ई० स० नी शुरुआतना छे. बीजा पुरावो ए छे के बौद्धग्रंथोमां पण जैनधर्मना संस्थापकना संबंधमां केटलाक उल्लेखो मळी आवे छे; ते उल्लेखो तेना—जैनधर्मना प्रवर्तकना—कोई सामान्य नामना रूपमां नहीं पण 'निगण्ठनाथ' अथवा 'निगण्ठनातपुत्त'ना विशेषनामना रूपमां छे. आपणे पहिलां जोई गया छीए के 'निगण्ठ' ए जैनयतिवाचक शब्द छे; अने 'नातपुत्त' ने हुं कल्पसूत्र अने उत्तराध्यायनमां आवेला महावीरना 'नाथपुत्त' विरुद्ध तरीके मानुं छुं. नेपालना बौद्धग्रंथो निगण्ठनाथने ज्ञातिना पुत्र कह छे (Burnouf, Lotus de la bonne loi p. 450), अने जैनां पण तेने 'ज्ञातपुत्र' कह छे. (See Petersburg Dictionary S. V. Jnataputra) बन्नी हेमचन्द्रना परिशिष्ट पर्व १-३ वाटो नीचेनो श्लोक सरखाववा जेवो छे:—

कल्याणपादपारामं श्रुतगङ्गाहिमाचलम् ।

विश्वाम्भोजरविं देवं वन्दे श्रीज्ञातनन्दनम् ॥

महावीरने आ नाम आपवानुं कारण ए छे के तेना पिता ज्ञातश्रत्रिय-ज्ञात जातिना क्षत्रिय—हता. निगण्ठनातपुत्तने सामञ्जस्यफलमुत्तमां अभिवैश्यायन गोत्रना लेखा छे. आ बौद्धलोकानी मूल छे. कारण के, महावीर तो गौतम गोत्रना हता. बौद्धलेखकोण धर्मसंस्थापक अने तेमना मुख्य शिष्य सुधर्माने उलटपालट लखी दीधा छे. अर्थात् शिष्यनुं गोत्र गुरुने लगाडयुं छे. जैन सूत्रोमां सुधर्माने महावीरना सिद्धान्तोना प्रवर्तक तरीके लेख्या छे, के जेमणे जंबूस्वार्माने प्रथम सूत्रोपदेश आप्यो हतो.

आ सुधर्मा 'अभिवैश्यायन' गोत्रना हता. दुर्भाग्ये, निगण्ठनातपुत्तना सिद्धांतदर्शक सामञ्जस्यफलमुत्तना ते भागनो अर्थ स्पष्ट समजातो नथी. छतां पण तेना आनुपानिक भाषान्तर उपरथी, हुं कही शकुं छुं के 'निगण्ठनातपुत्त' ने महावीर तरीकेज गणवामां कोई पण प्रकारनो बाध आवे तेम नथी. डॉ० बुल्हरे पण एक कथाना आधार महावीरने निगण्ठनातपुत्त रूपे जे स्वीकार्यो छे ते हकिकत पण आ कथनेने पुष्टि आप छे. बौद्धधर्मना आत्मावतार(Hardy, Manual of Buddhism p. 271), वैश्यन्तर अने अन्यग्रंथोमां एवो उल्लेख छे के निगण्ठनातपुत्त पीताना उपालिनामना एक शिष्य, के जेणे बौद्धधर्मनो अंगिकार कयो हता तेना सोथ कलह कर्यो पछी पावामां काल कयो हतो, कल्पसूत्रप्रमाणे पण महावीरनुं देहावमान पावामाज थपुं होवाथी, तेमज जैन यतिओ निगण्ठो कहेवाता होवाथी, ए स्पष्टरीते सिद्ध थाय छे के 'निगण्ठनाथ' ए शब्द महावीर मोटेज वपरायो छे. आ प्रमाणे बुद्ध अने महावीर ए बने भिन्न परंतु समकालीन व्यक्तिओ हती. आ उपरथी ए पण स्पष्ट छे के आ बने धर्मापदेशकाना निर्वाण समयमां थोडाकज वर्षांनुं अंतर होवुं जोईए. हबे जनरल कनिङ्गहामे करेली अशोकनी त्रण नवी आज्ञाओनी शोध उपरथी, अने डॉ. बुल्हरे ऐतिहासिक अने भाषाशास्त्रनी दृष्टि करेला तेमना अर्थालोचन उपरथी, बुद्धनो निर्वाण-समय ई. स. पूर्व ४७७ ना अरसामां निर्णीत थयो छे. तेथी महावीर निर्वाणनो समय पण ई. स. पूर्व ४९० अने ४६० ना वच्चे आवेवो जोईए.

श्वेताम्बरोनी परंपरानुसार महावीर-निर्वाणनो समय विक्रम संवत् पहिलां ४७० वर्षे आवे छे, अने दिगम्बरोना मत विक्रमसंवत् पूर्व ६०५ वर्षे आवे छे. आ बने संपादायोनी नौधाएली निर्वाणनी तारीखोमां जे १३५ वर्षनो तफावत जोवामां आवे छे ते संवत् अने शक वच्चेना कालनी बराबर छे. अने

આ ઉપરથી એવી સંભાવના ઊભી થાય છે કે દિગમ્બરોનો વિક્રમ સંવત્ તે શાલિવાહનનો શક છે. કારણ કે શાલિવાહનનો હમેશાં જુના વિક્રમ સાથે સેઝમેઠ થઈ જાય છે. શ્વેતામ્બરો વિક્રમ સંવત્ ई. સ. પૂર્વે ૫૭ વર્ષે શરૂ થયો, એમ માને છે. મહાવીર નિર્વાણ અને વિક્રમ સંવત્ વચ્ચેના ૪૭૦ વર્ષના અંતર સંબંધી હકિકત શ્વેતામ્બરોના ઘણા મંથોમાં મળી આવે છે. એનું પ્રાચીનતમ પ્રમાણ—મેરુતુક્કની 'વિચારશ્રેણિ' ના પાયામૂત, નીચે આપેલી સ્મારક ગાથાઓ છે. એ ગાથાઓમાં મહાવીર નિર્વાણ અને વિક્રમાદિત્ય રાજાની વચ્ચેના અંતરમા જે જે રાજવંશોએ જેટલાં જેટલાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું તેમની નોંધ આપેલી છે. તે ગાથાઓ હં અહીં ટાંકું છું,— અને તેમની સાથે તેમના પ્રથમ પ્રકાશક ડૉ. બુલ્હેર કરેલી ટિપ્પણી (*Indian Antiquary* II. 362.) ઉમેરું છું.

જં રયણિ કાલગઓ અરિહા તિત્થંકરો મહાવીર ।
તં રયણિ અવંતિવર્દ અહિસિત્તો પાલગો રાયા ।૧।
સઠી પાલગરણ્ણો પળવણ્ણસયં તુ હોઈ નંદાણ ।
અઢસયં મુરિયાણં તીસં ચિઅ પૂસમિત્તસ્સ ।૨।
બલમિત્ત ભાનુમિત્તા સઠી વરિસાણિ ચત્ત નહશ્વણે ।
તહ ગદ્ધમિલ્લરજ્જં તેરસવરિસા સગસ્સ ચઢ ।૩।
'૧ જે રાત્રે અર્હત તીર્થંકર મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા,
તેજ રાત્રે અવન્તીપતિ પાલકનો રાજ્યાભિષેક થયો.

'૨ પાલ ૬ રાજાનું રાજ્ય ૬૦ વર્ષ સુધી રહ્યું. પછી ૧૫૫ વર્ષસુધી નન્દોએ રાજ્ય કર્યું. તેના બાદ ૧૦૮ વર્ષ મૌર્ય રાજ્ય ચાલ્યું. પછી ત્રીશ વર્ષ પુષ્યમિત્રનું રાજ્ય રહ્યું.

'૩ બાદમાં ૬૦ વર્ષ બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રે રાજ્ય કર્યું. અને તેમની પછી ૪૦ વર્ષ નમોવાહન રાજાએ રાજ્ય કર્યું. તેની પછી તેર વર્ષ મર્દમિલ્લનું રાજ્ય રહ્યું, અને પછી ચાર વર્ષ શકરાજ નું રાજ્ય ચાલ્યું.'

આ ગાથાઓનો ઉલ્લેખ ઘણીક ટીકાઓમાં તથા કાલગણના-વિષયક ઘણા મંથોમાં થયેલો છે.

પણ તેમનું મૂળ ચોક્કસ જણાતું નથી. આ ગાથાઓ વીર અને વિક્રમ સંવત્ વચ્ચેના નિકાલ, અને પ્રાચીન કાલગણનાના આધાર રૂપ બને છે. ઉપરોક્ત ગાથાઓના અનુસારે મૌર્યવંશના રાજ્યના પ્રારંભથી તે વિક્રમ સંવત્ના પ્રારંભ સુધી વ્યતીત થયેલી વર્ષ-સંખ્યા ૨૫૫ થાય છે. અર્થાત્ ૪+૧૩+૪૦+૬૦+૩૦+૧૦૮. આમાં વિક્રમ સંવત્ અને મિસ્ત્રિ સનની શરૂઆતની વચ્ચેના ૫૭ વર્ષ ઉમેરવાથી ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકનો કાલ્દ ई. સ. પૂર્વે ૩૧૨ વર્ષે આવે છે. આ રીતે ગ્રીક પ્રમાણો દ્વારા મળી આવતી તારીખ સાથે, આ તારીખની એકતા થઈ જાય છે; અને તેથી એ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે ત્રીજી ગાથામાં જણાવેલો વિક્રમ (?) તે ई. સ. પૂર્વે ૫૭ વર્ષમાં શરૂ થયેલા સંવત્ યુગના સંસ્થાપકનો વાચક છે, નહીં કે ई.સ. ૭૮ માં શરૂ થતા શક-યુગના પ્રવર્તકનો નામદર્શક. જો આમ ન માનીએ તો ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકનો કાલ્દ ई.સ. પૂર્વે ૧૭૭ વર્ષે આવે.

૬૦ વર્ષનું પાલકનું રાજ્ય અને ૧૫૫ વર્ષનું નવ-નન્દોનું શાસનવચ્ચે—મળીને કુલ ૨૧૫ વર્ષ પ્રમાણ ચન્દ્રગુપ્ત અને નિર્વાણ વચ્ચેનો કાલ્દ છે. હવે ई.સ. ૦ પૂર્વેના ૩૧૨ વર્ષોમાં, આ ૨૧૫ ઉમેરવાથી, આપણે ई.સ. ૦ પૂર્વે ૫૨૭ મા વર્ષને મહાવીર નિર્વાણના નામાંકિત કાલ્દ તરીકે પ્રાપ્ત કરી

૧ હું નીચેની વાત ઉપર ધ્યાન લેવું છું કે ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકનો આ કાલ્દ તે સેલ્યુસીડનના સનની આરંભ સાથે બંધ બેસતો આવે છે. મિ. એડવર્ડ ટોમસ માને છે કે (*Records of the Gupta Dynasty in India* p. 17, 18.) સેલ્યુસીડનસને ઝાંબા વચ્ચે સુધી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખ્યું હતું; અને પછીની રાજવંશાવલીની કાલગણનાત્મક નોંધો ઉપર ઘણી અસર કરી હતી. મિ. ટોમસના સિદ્ધાંતની સત્યતા જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબીત થાય તો ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકની જૈન તારીખ, જે હાલમાં સાચી છે, તેમાં સહજ શું-ચવાડો ઊભી કરતી આ હકિકતનો સહેલાઈથી જુલાસો આપી શકાય.

શકીય છીએ. આ કાઠ, અને સીલોનની કાઠ ગણના અનુસારે બુદ્ધનું નિર્વાણ, જે ૬૦ સ. ૦ પૂર્વે ૫૪૩ માં વર્ષમાં થયું હતું, તેની વચ્ચે માત્ર ૧૬ વર્ષનો જ તફાવત રહે છે.

મહાવીર-નિર્વાણ અને ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેક વચ્ચેના કાઠના સંબંધમાં બીજી પણ એક ગણના છે, જે હેમચન્દ્રના પરિશિષ્ટ પર્વમાં મળી આવે છે. એ પ્રચ્છના, ૮ માં સર્ગના, ૩૪૧ માં શ્લોકમાં લખેલું છે કે—

एवं च श्रीमहावीरे मुक्ते वर्षशते गते ।

पञ्चपञ्चाशदधिके चन्द्रगुप्तोऽभवन्नृपः ॥

• અને આ પ્રમાણે મહાવીર નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે ચન્દ્રગુપ્ત રાજા થયો. ’

૬૦ સ. ૦ પૂર્વેના ૩૧૨ વર્ષોમાં ૧૯૯ ઉમેરવાથી, આપણે જોઈશું કે મહાવીર નિર્વાણ ૬૦ સ. ૦ પૂર્વે ૪૬૭ માં આવે છે.

હેમચન્દ્ર ચન્દ્રગુપ્ત અને નિર્વાણની વચ્ચે જેટલાં વર્ષોનું અંતર બતાવે છે તેટલાં વર્ષો તો ગાથાઓ માત્ર નન્દોના રાજ્યના જણાવે છે, આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે હેમચન્દ્ર પાલકના રાજ્યનાં ૬૦ વર્ષો ગણનામાં લીધાં નથી. હેમચન્દ્ર આવી રીતે ૬૦ વર્ષો છોડી દેવા જેવી ભૂલ કરે એમનું કટણ લાગે છે. તેથી હું એમ અનુમાન કરું છું કે કાઠગણનાત્મક ગાથાઓમાં જે પરંપરાગત હકિકત લખવામાં આવી છે તેથી ભિન્નજ કોઈ સંપ્રદાયને હેમચન્દ્ર અનુસર્યા હોવા જોઈએ. કારણ કે મારા વિચાર પ્રમાણે ગાથોક્ત હકિકત પૂર્ણરીતે સાચી નથી. નન્દોનો રાજ્ય-કાઠ, જે ગાથાઓમાં ૧૫૫ વર્ષ જેટલો આપવામાં આવ્યો છે તે અસાધારણરીતે અધિક છે, છટલુંજ નહીં, પરંતુ મગધના રાજવંશોની ગણનામાં અવન્તીપતિ પાલકનું નામ આવવું તે મને તો ઘણુંજ સંશયજનક લાગે છે. બૌદ્ધો અથવા બ્રાહ્મણો આ નામના રાજાનો બિલ્કુલ નિર્દેશ કરતા નથી. મગધની રાજાવલીમાં પાલક નામના એક રાજાનો ઉલ્લેખ મળે છે સ્વરો,

પણ તે પ્રયોત-વંશનો છે, કે જે (પ્રયોતવંશ) શૈશુનાગ વંશની પહેલાં થઈ ગયો હતો. મહાવીરના સમકાલીન જે મગધના રાજાઓ હતા તે શૈશુનાગ-વંશના હતા. ઉજ્જયિની અથવા અવન્તીના રાજા તરીકે એક બીજા પાલકનું નામ મુચ્છકાટિકમાં જોવામાં આવે છે, અને તેના માટે ત્યાં એવું વર્ણન છે કે આર્યકે તેને રાજ્યભ્રષ્ટ કર્યો હતો. આ પાલક તે કદાચિત્ કથાસરિત્સાગરમાં વત્સ દેશના કાલ્પિત રાજા ઉદયનના સાઠા તરીકે જે પાલકનું નામ આપેલું છે, તે સંભવી શકે. પરંતુ, આ ઉદયન જેમ કુણિકના પુત્ર ઉદાયીના બદલે પ્રાંતિથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો સંભવે છે, તેમ, એ પાલક પણ, તેજ નામના પ્રયોત-વંશના રાજા માટે ભૂલથી પ્રસિદ્ધ થયો લાગે છે. અને તેમ થવાથી તેને મહાવીરનો સમકાલીન સમજી લેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ ગમે તેમ થયું હોય, પણ સત્ય વાત તો એ છે કે જૈનોની અસલ કાઠગણનામાં પાલકને સ્થાન નજ મળ્યું જોઈએ. હું તો એમ ધારું છું કે સીલોનની બૌદ્ધ કાઠ-ગણના સાથે પોતાના ઇતિહાસને મળતો રાખવાની સ્વાતર જૈનોએ તેને પોતાની કાઠ-ગણનામાં દાખલ કરી દીધો છે, અને તેથી તે માત્ર કલ્પના-પ્રસૂત છે. પરંપરાગત મહાવીરનિર્વાણની તારીખ અને હેમચન્દ્રના ઉલ્લેખ ઉપરથી સુચવાતી તારીખ વચ્ચે જે સાઠ વર્ષનો વિરોધ આવે છે, તે જોઈ, બૌદ્ધ કાઠ-ગણનામાં મેઢવી દીધેલી ૬૬ વર્ષની અસંગતિનું સ્મરણ થાય છે; અને તેથી આપણને માનવું પડે છે કે એ વસ્તુ ભૂલની ઉત્પત્તિ સ્વતંત્ર નથી પણ એક—બીજાની અસરથી—અનુકરણમાંથી—થયેલી હોવી જોઈએ. તામિલ-દેશમાં જૈનો કેટલી મોટી સંખ્યાવાળા અને શક્તિસંપન્ન હતા તે આપણે જાણીએ છીએ; અને તામિલ-ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર જૈન ધર્મની કેટલી વધી છાપ પડી હતી, તે ગ્રૌલ (Graul) અને કેલ્ડવેલ (Caldwell) ના જણાવ્યા પ્રમાણે જાણી શકાય

તેમ છે. સીલોનની સામેના દ્વિપકલ્પમાં રહેતા તત્કાલીન જૈનો ઉપર કદાચિત્ત્વ બૌદ્ધોની અસર થઈ હોય અને તે વચ્ચે તેમણે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી પંથની અનુસાર પોતાની કાઢગણનામાં ફેરફાર કર્યો હોય. પરંતુ આ માત્ર આનુમાનિક વિચાર છે, અને તેથી વધારે લંબાણ કરી હું આની કિંમત ઘટાડવા હચ્છો નથી.

હવે આપણે મહાવીર નિર્વાણ-સમયના વિવેચન ઉપર પાછા ફરી જોઈશું કે હેમચંદ્રની નોંધ અનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ વર્ષે મહાવીર નિર્વાણ થયું હોય તે અસંભવિત નથી. કારણ કે, તે (સમય) ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૭ વર્ષવાળા બુદ્ધના નિર્વાણ-સમયની સાથે ઘણીજ સુંદર રીતે બંધ બેસે છે. અને આ સમકાલીનતા હોવી આવશ્યક છે, એમ અમે ઉપરની શોધમાં જણાવી ગયા છીએ.

આ નિર્ણય કરેલા નિર્વાણ-સમયની મહત્તા પરંપરાગત નિર્વાણસમય કરતાં કેટલી વધી વધારે છે તે જૈન ઇતિહાસમાંથી મળી આવતા બીજા પ્રમાણો ઉપરથી નક્કી થાય છે. આવશ્યક સૂત્ર નામના એક ધર્મગ્રંથ જૈન આગમના ' ઉવગ્રાયા નિઙ્જુત્તી ' નામના પ્રકરણમાં છ નિન્દવોનું વર્ણન આવે છે, અને તેજ વર્ણન સંવત્ ૧૧૭૨ (નવકરહર) માં રચાણી દેવેન્દ્રગણિની ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકામાં^૧ બહુ વિસ્તાર-પૂર્વક પુનઃ આપવામાં આવ્યું છે. આ બન્ને ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અવ્યક્ત નામનો ત્રીજો નિન્દવ વીર-નિર્વાણ પછી ૨૧૪ મે વર્ષે આષાઢ નામના આચાર્યના શિષ્યોએ ચલાવ્યો હતા. રાજગૃહના મૌર્ય રાજા બલભદ્ર—જેને આવશ્યકસૂત્રમાં ' મુરિયવલભદ્ર ' અને ઉત્તરાધ્યયનમાં ' મોરિયવંસપસૌઓ ' તરીકે લેખેલો છે—તેણે આ નિન્દવ મત પ્રવર્તકોને પાછા સન્માર્ગે (જૈનમતમાં) વાળ્યા હતા. ગાથાઓ પ્રમાણે

૧ આ ટીકા શાન્તશાચાર્યની ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. મૂળ સૂત્રનું અર્થબોધન તે કરતાં પોતાનું કરેલું છે, અને તેમાં જોવામાં આવતી ઘણી કથાઓ શબ્દશબ્દ શાન્તશાચાર્યની ટીકામાંથી ઉતારેલી છે.

જો મૌર્યવંશની ઉત્પત્તિ વીર સંવત્ ૨૧૫ માં થઈ હોય તો તે વંશની એક શાખા બી. સં. ૨૧૪ માં રાજગૃહમાં રાજ્ય કરતી હોય તે કેમ સંભવી શકે ? પળ જો આપણે હેમચંદ્રના કથન અનુસાર મૌર્યવંશ નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે શરૂ થયો તેમ સ્વીકારીએ તો તેમાં કોઈ અસંભવિતતા આવતી નથી. અને આમ માનવાથી નિર્વાણની નિશ્ચિત કરેલી તારીખ પણ સાચી ઠરે છે, નીચેની ચર્ચા ઉપરથી પણ આપણે એજ નિર્ણય ઉપર આવીએ છીએ. દરેક સ્થવિરાવલી-માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સ્થૂલભદ્રના મહાગિરિ અને સુહસ્તી નામના બે શિષ્યો હતા. હવે સ્થૂલભદ્ર તો સઘટ્ટા લેખકોના મતે વીરનિર્વાણ પછી ૨૧૫ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. મેરુતુંગના લેખ્યા પ્રમાણે મહાગિરિ બી. નિ. પછી ૨૪૫ માં મૃત્યુ પામ્યા હતા અને તેમના પછી સુહસ્તી યુગપ્રધાન બન્યા હતા. તેમણે અશોકના પૌત્ર અને ઉત્તરાધિકારી સંપ્રતિને જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. અશોક ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેક પછી ૯૪ વર્ષે ગુજરી ગયો હતો. (બુદ્ધ નિર્વાણ પછી ૧૬૨ વર્ષે ચન્દ્રગુપ્તનો અભિષેક. ૧૬૨+૯૪=૨૫૬ અશોક મૃત્યુ.) ગાથા પ્રમાણે સંપ્રતિનું રાજ્ય મહાવીર નિર્વાણ પછી ૩૦૯ વર્ષે (૨૧૫+૯૪) શરૂ થયું અને હેમચંદ્રના કથનાનુસાર ૨૪૯ વર્ષે (૧૫૫+૯૪). હવે આપણે ગણતરી કરીને જોઈએ છીએ. તો આમાં હેમચંદ્રની હકિકતજ સ્તરી હોય તેમ જણાય છે. કારણ કે સંપ્રતિ અને સુહસ્તી (કે જે ૨૪૫ માં યુગપ્રધાન બન્યા) બન્ને સમકાલીન હતા. એમ ઉપરની નોંધથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ નોંધ મહાવીર નિર્વાણની જે તારીખ આપણે શોધી કાઢી છે તેની સત્યતા સ્થાપિત કરવામાં પૂર્ણ સહાયક થાય છે.*

ઉપરની કાલગણના સંબંધી તપાસને હવે સમાપ્ત કરી, જૈનોના પ્રાદુર્ભાવનો સમય નક્કી કરવામાટે મારી પહેલાંના લેખકોએ જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેમના સંબંધમાં થોડા શબ્દો લખવા યોગ્ય ધારું છું. આ લેખકોને જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ નિશ્ચિત કરવામાં ઘણીજ અપૂર્ણ માહિતી મળી હતી, અને

હવે હું કલ્પસૂત્રના લોકવિશ્રુત લેખક ભદ્રવાહુના સંબંધમાં જોનો શું કહે છે તે વિષય ઉપર આવું છું. આ સ્થવિરના સંબંધમાં જે થોડી ઘણી સત્ય હકિકતો છે તે પણ અનૈતિહાસિક દંતકથાઓ સાથે ઇટલી બધી મેઝસેઝ થઈ ગઈ છે કે જેથી તેમને તારવી કાઢવાનું કામ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. તેમ છતાં પણ ભદ્રવાહુ-સંબંધી દંતકથાઓનું ઇતિહાસિક મૂલ્ય શોધી કાઢવા માટે પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. આ કાર્ય માટે મેં જે પુરાવાઓની તેથી તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા છે; ઇટલેજ નહીં પણ કાલગણના સંબંધી શોધમાં તે મોટા વિધ્નરૂપ થઈ પડ્યા છે. પ્રો. વેબરે, ધા. નિ. ૧૮૦ માં ધ્રુવસેન રાજાના આગળ કલ્પસૂત્ર વાંચવામાં આવ્યું હતું, તે હકિકત, અને શિલાદિ-ય જે વા. નિ. પછી ૧૪૦ માં રાજ્ય ક તો હતા તેવી દંત-કથાવાળી હકિકત, એ વચ્ચેનો મેઝસેઝ કરી, તેના ઉપરથી મહાવીર નિર્બીળની તારીખ ડે. સ. પૂર્વે ૩૦૯ નક્કી કરી છે. પ્રો. વેબરની ગણનાની પાયામૂત આ બન્ને તારીખો જો સ્વીકારી હાય-જો કે તે વિષયમાં મને તો મંભોર શંકાઓ છે-તો પણ ઉપર જણાવેલી નોંધોમાં ત્રણ ધ્રુવસેનોમાંનો કયો ધ્રુવસેન અને છ શિલાદિત્યોમાંનો કયો શિલાદિત્ય લેવાના છે, તે નક્કી કરવું અશક્ય છે. આ અનિશ્ચય ઉપરાંત, વલ્મીકેશની કાલગણના ઉપર પ્રો. વેબરે પાંતારી ગણતરી ઊભી કરી છે તેનો જ હજી તો નિર્ણય થયો નથી. પ્રો. વેબરના સિદ્ધાન્તની (Ind. Alt. IV, p. 762 sqq.) ટીકા કરતી પ્રો. લેસનની ફીલીઓ પણ તેના જોવાજ અનિષ્ટકટક પાયા ઉપર ઊભી થઈ હતી હોવાથી તેના સંબંધમાં પણ વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. શત્રંજયમાહાત્મ્ય જેને ડૉ. બુહલર 'બારમા અગર બૌદ્ધમા સૈનાના કોઈ એક યાત્રીનો કંગાલ કૂટ લેખ' કહે છે (Three new Edicts of Asoka, p. 21. note) તેમાં પણ વિક્રમ પહેલાં ૮૭૦ માં વર્ષમાં મહાવીર નિર્બીળ-ગમ્યા એવી ચાલતી આવતી હકિકત આપેલી છે. પણ વેબરે અગર લેસને આ અગમ્યના કથન ઉપર કોઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નથી તેનું કારણ કદાચિત્ તેમના વચનમાં વીજા ધર્મોના મુકાબલામાં જૈન ધર્મ એ એક અર્વાચીન ધર્મ છે, એમ જાણે કે એક સિદ્ધાન્ત મનાઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ આ દુરાગ્રહ છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં, જે વિશાલ પ્રમાણમાં જૈન સા-હિત્ય આપણને મળ્યું છે, તેની આગળ, હવે ટકી શકે તેમ નથી. ડૉ. બુહલરના આપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ કે જેમણે સમગ્ર જૈન સાહિત્ય યુરોપીય વિદ્વાનોની આગળ લાવી મૂક્યું છે; અને તેમ કરી અપૂર્ણ અને શંકાશીલ મૂલ્યોમાંથી જૈનધર્મસંબંધી હકિકતો મેળવવાના સંકટમાંથી આપણને મુક્ત કર્યા છે.

મદદ લીધી છે તેમને કાલક્રમાનુસાર ગોઠવવા જોઈએ. અને તેથી તે સર્વેના હું નીચે પ્રમાણે ત્રણ વર્ગો પાડું છું. પહેલા વર્ગમાં કલ્પસૂત્રમાં આપેલી સ્થવિરાવલીઓ, તથા આવશ્યકસૂત્ર અને તન્દીસૂત્રની શરૂઆતમાં આપેલી સ્થવિરાવલી મૂકું છું. વીજા વર્ગમાં, ધર્મધોષના ઋષિમળ્હલસૂત્રને મૂકું છું. આ બધા ગ્રંથો વા. નિ. ૧૮૦ પછીના છે. આનાથી ઘણાં સૈકાઓ પછી રચાઈને હેમચંદ્રનું પરિશિષ્ટ પર્વ પણ વીજા વિભાગમાં અંતર્ભૂત થાય છે. ત્રીજા વર્ગ-માં કલ્પસૂત્રની વધારે અર્વાચીન ટીકાઓમાં આવતી કથાઓ, પદ્મમંદિરગણિ રચિત ઋષિમળ્હલસૂત્ર વૃત્તિ (આ વૃત્તિ સંવત્ ૧૫૧૩માં જેમલમેશમાં સમાપ્ત થઈ-લી છે.) આદિ વીજા ગ્રંથો મૂકવામાં આવ્યા છે.

સ્થવિરાવલીની અનુસાર મહાવીર પછી ભદ્રવાહુ છઠ્ઠા સ્થવિર છે. તેમના ગોત્રનું નામ 'પ્રાચીન' છે. પ્રાચીન એ શબ્દ ઘણું કરીને 'જૂનું' એવા અર્થમાં વપ-રાઈ છે કારણ કે આ નામનું ગોત્ર ભારતવર્ષના વીજા કોઈ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતું નથી. ભદ્રવાહુ યશોભદ્રના શિષ્ય હતા, અને કલ્પસૂત્રની વિસ્તૃત સ્થવિરાવલીમાં વનાવ્યા પ્રમાણે તેમને (ભદ્રવાહુને) ગોદાસ, અમિદત્ત, જનદત્ત, અને સોમદત્ત નામના ચાર શિષ્યો હતા. આમાંના પહેલાં ગોદાસ નામે ગણ સ્થાપ્યો હતો.

ઋષિમળ્હલસૂત્રમાં ભદ્રવાહુની એક જ ગાથા વેદ સ્તુતિ કરેલી છે, પણ તેમના ઉત્તરાધિકારી સ્થૂલભ-દ્રની સ્તુતિ વીસ ગાથાઓમાં કરવામાં આવી છે. ભદ્રવાહુની સ્તુતિ-ગાથા નીચે પ્રમાણે છે.

દસકપ્પવ્વહારા

નિઝ્જુઠા જેણ નવમ-પુવ્વાઓ ।

વંદામિ ભદ્રવાહું

તપપાંચિમ-સયલસુયનાણિ ॥

‘જેમણે નવમા પવેમાંથી દશકલ્પો અને વ્યવહાર (સૂત્ર) ઉદ્ધૃત કર્યાં, એવા અંતિમ શ્રુતેકવલી ભદ્ર-વાહુને હું વંદન કરું છું. ‘અપાંચિમ’ ના અનુવાદ ‘છેલ્લું

નહીં ' એમ પળ કરવો હોય તો થાય, પરંતુ તેનો સામાન્ય અર્થ ' તદ્દન છેલ્લું ' એમ થતો હોવાથી મે મારા ભાષાન્તરમાં તેમ કર્યું છે. છતાં પણ સામાન્ય પરંપરાનુસાર સ્થૂલભદ્ર ચૌદપૂર્વધારી મનાતા હોવાથી, ભદ્રવાહુ ઉપાન્ય (છેલ્લાની પહેલા) શ્રુતકવલી ગણાય છે. સ્થૂલભદ્રથી તે વજ્રસ્વામી સુધીના સ્થવિરો દશ પૂર્વોના ધારક હતા. અને તેટલા મોટે તેઓ દશપૂર્વી કહેવાય છે. વજ્રસ્વામી પછી પૂર્વોનું જ્ઞાન તદ્દન લુપ્ત થયું હતું. —જુઓ, હેમચંદ્ર વિરચિત, અભિધાન ચિન્તામણિ, શ્લોક. ૩૩ — ૩૪. હેમચંદ્ર પરિશિષ્ટ પર્વના નવમા સર્ગમાં, કેવી રીતે સ્થૂલભદ્ર સાથે છેલ્લાં ચાર પૂર્વો વિચ્છિન્ન થયાં તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:—પાટલીપુત્રના સંઘે ૧૧ અંગો એકત્ર કરી, દૃષ્ટિવાદ નામના વારમા અંગને પ્રાપ્ત કરવા મોટે ૪૯૯ સાધુઓ સાથે સ્થૂલભદ્રને ભદ્રવાહુની પાસે, જેઓ તે વસતે નેપાલમાં રહેતા હતા, ત્યાં મોકલ્યા. ભદ્રવાહુ તે સમયે ' મહાપ્રાણવ્રત ' અંગીકાર કરેલું હોવાથી પોતાના ૯ શિષ્યોને ઘણેજ થોડો થોડો પાઠ આપી શકતા હતા. તેથી કરીને કેટલાક વસત પછી, સ્થૂલભદ્ર સિવાય બીજા બધા શિષ્યો કંટાળી જઈ તેમની પાસેથી જતા રહ્યા હતા. સ્થૂલભદ્ર ભદ્રવાહુ પાસેથી દશ વર્ષમાં દશ પૂર્વો શીખ્યા હતા, ત્યાર બાદ ભદ્રવાહુને તેમની વર્તણુકમાં દોષ જણાયાથી વાકીનાં પૂર્વો શિખવવાની તેમણે ના પાડી. પરંતુ જ્યારે સ્થૂલભદ્રે બહુ પ્રાર્થના કરી, અને પોતાના દોષની ક્ષમા માંગી ત્યારે તેમણે અગત્ય શિખવવા માંડ્યું; અને તે ઈવી શરતે કે છેલ્લાં ચાર પૂર્વો તેમણે બીજા કોઈને શિખવવાં નહીં. હવે આ કથાની સાથે ધર્મઘોષના શબ્દોનો વિરોધ આપણે ઈવી રીતે મટાડી શકીએ કે, સ્થૂલભદ્રે છેલ્લાં ચાર પૂર્વોનું જ્ઞાન બીજા કોઈને આપ્યું ન હતું તે ઉપરથી ધર્મઘોષ તેમનું જ્ઞાન અપૂર્ણ માની લીધું હશે અને આ અપેક્ષા ભદ્રવાહુનું જ્ઞાન સ્થૂલભદ્ર કરતાં સંપૂર્ણ હોવાથી તેઓ ' અપચ્છિન્નસયલપુત્રનાર્ણી ' કહી

શકાય છે. પરંતુ આ રીતનો અર્થ કેટલેક અંશે શ્રમસાધિત હોવાથી મને એમ માનવું ઠીક લાગે છે કે પ્રાચીનતર હકિકત અનુસાર ભદ્રવાહુજ છેલ્લા શ્રુતકવલી હતા; પણ પાછાથી, સ્થૂલભદ્ર—કે જેમના વિષયમાં ઘણી દંતકથાઓ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે —તે પણ તેવી પ્રકારના પદ્મધર સ્થવિરોની ગણનામાં ગણાવા લાગ્યા હતા.

ધર્મઘોષની ગાથાના પૂર્વાર્ધ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ભદ્રવાહુજ નવમા પૂર્વમાંથી દશકલ્પો અને વ્યવહારસૂત્ર ઉદ્ધૃત કર્યા હતાં. કલ્પસૂત્રની ઘણી ટીકાઓના ઉપોદ્ધાતમાં આ દશકલ્પો સંબંધી નિર્દેશ થયેલો જોવામાં આવે છે. (Stevenson, Kalpa-sutra p. 3 sqq.) તે ઉપરથી દશકલ્પની મતલબ મુખ્યત્વે કરીને કલ્પસૂત્રજ હશે. વ્યવહાર સૂત્ર તે જૈન આગમોમાં ગણાતા છેલ્લોમાંનું એક છેલ્લું છે. ઋષિમળ્લસૂત્રની વૃત્તિમાં ભદ્રવાહુસ્વામીની કૃતિઓની નીચે પ્રમાણે એક મોટી યાદી આપી છે:—

દશવૈકાલિકસ્યાચારાઙ્ગસૂત્રકૃતાઙ્ગયોઃ ।

ઉત્તરાધ્યયનસૂર્યપ્રજ્ઞપ્ત્યોઃ કલકસ્યચ ॥

વ્યવહારપિંભાષિતાવશ્યકાનામિવાઃ (?) ક્રમાત્ ।

દશાશ્રુતાશ્ચસ્કન્ધસ્ય નિર્યુક્તોદ્દેશ સંસ્ટનોત્ ॥

તથાન્યાં ભગવાંશ્ચક્રે સંહિતામ્ભાદ્રવાહવીમ્ ।

' તેમણે દશવૈકાલિક, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, કલક' (?) વ્યવહાર, ઋષિભાષિત, આવશ્યક, અને છેવટે દશાશ્રુતસ્કંધની એમ અનુક્રમે દશ નિર્યુક્તિઓ રચી. ભગવાન્ ભદ્રવાહુજ આ ઉપરાંત ભદ્રવાહવી સંહિતા પણ બનાવી હતી. ડૉ. બુહ્લરે અત્યાર આગમચ લખ્યું છે કે આગમોની નિર્યુક્તિઓ બધી ભદ્રવાહુની છે (l. c. p. 6.) અને પોતે પણ આચારાંગ નિર્યુક્તિ અને ઓઘનિર્યુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, એમ જાણાવે છે. આગત્ત ઉપર જણા-

૧ આ પાઠ અશુદ્ધ છે. આ ટીકાણે ' કલ્પ ' એવો પાઠ જોઈએ. ' કલ્પ ' એટલે કલ્પસૂત્ર અને હાલમાં ' વૃહત્કલ્પ ' કહેવામાં આવે છે તે આદિ નિર્દિષ્ટ છે—સંપાદક.

વીશ કે મદ્રવાહુએ દશાશ્રતસ્કંધની નિર્યુક્તિ નહીં પણ દશાશ્રતસ્કંધ મૂળજ રચ્યું છે. આ દશાશ્રતસ્કંધ કેટલીક વચ્ચે મૂળથી કલ્પસૂત્ર મનાય છે. સંહિતાના સંબંધમાં આપણે આગળ ઉપર વિચાર કરીશું.

આ બધી કૃતિઓ ઉપરાંત કલ્પસૂત્રની કથાઓ- માંની એક ગાથા અનુસાર મદ્રવાહુને ઉવસગ્ગહર- સ્તોત્રના પણ પ્રણેતા માનવામાં આવે છે.—

ઉવસગ્ગહરં ધૃતં કાઠ્ઠણ જેણ સંઘકલ્હાણં ।

કરુણાપેરેણ વિહિઅં સ મદ્રવાહુ ગુરુ જયઉ ॥

‘ જે મદ્રવાહુ સ્વામીએ કરુણા લાવીને ઉવસગ્ગહર નામનું સ્તોત્ર રચી સંઘનું કલ્યાણ કર્યું છે તેમનો જય થાઓ. ’

આ પૃષ્ઠની નીચે નોટમાં તે સ્તોત્રનું મૂળ તેમજ માપાન્તર આપું છું; અને જો તે સ્વર્ગ્ગર મદ્રવાહુનુંજ બનાવેલું હોય તો તે અર્વાચીન વિશાલ જૈન સ્તોત્ર સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ નમુનો છે.

મદ્રવાહુના દેહાવસાનનો સમય, હેમચંદ્રથી માંડીને ઠેઠ અર્વાચીનમાં અર્વાચીન ટીકાકાર મુઘીના વધા લેખકો નિર્વિશેષપણે વીર નીર્વાણ સંવત્ ૧૭૦ માં મૂકે છે. હ.પ.૦ પરિ.૦ પર્વ ૨, ૧૧૨:

વીરમોક્ષાર્પણે સમવ્યગ્રે ગંતે સતિ ।

મદ્રવાહરપિ સ્વામી યયૌ સ્વર્ગે સમાધિના ॥

‘ મહાવીર નિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષ જ્યારે વીતી ગયાં ત્યારે મદ્રવાહુ સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગ પહોંચ્યા. ’

મારે અહિં કહેવું જોઈએ કે વધા શ્રુતકેવલિઓની મિતિઓ આપવામાં આવી છે સ્વરી પણ તે આધાર રાખવા લાયક છે કે નહીં તેનો નિર્ણય હું કરી શકતો નથી.

મદ્રવાહુ અને વગરમિહિર વચ્ચે થયેલી સ્પર્ધાના સંબંધમાં, હેમચંદ્ર સિવાય ઘણા અર્વાચીન જૈન ગ્રંથ-કારોએ એક દંતકથા આપેલી છે. આ દંતકથા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મને નીચે મુજબ લાગે છે. એક તો

૧ ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર જૈનસમાજમાં ઘણુંજ પ્રસિદ્ધ અને સર્વત્ર સુલભ હોવાથી તે અત્ર આપ્યું નથી — અનુવાદક.

મદ્રવાહુએ સૂર્યપ્રજ્ઞ સિંટકા અને માદ્રવાહવી નામની સંહિતા એમ બે સ્વગોલ-વિદ્યા-વિષયક ગ્રંથો, તથા ઉવસગ્ગહર નામનું સ્તોત્ર—રચ્યું છે, એમ જે મનાય છે તેથી, અને વીજું, જૈનજ્યોતિષશાસ્ત્રને અન્યજ્યોતિ-વિદો જે ધિક્કારતા હતા (સિદ્ધાન્તશિરોમણિ ૩-૧) તેથી, મદ્રવાહુ અને જૈન જ્યોતિષશાસ્ત્રની મહત્તા દેખા-ડવાની લાલકાના પરિણામે એ દંતકથા જન્મ પામી છે. આ દંતકથાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—પ્રતિ-ષ્ઠાનપૂર્વનિવાસી મદ્રવાહુ અને વરાહમિહિર એ બંન્ન માર્કેશ્વર જૈન સાધુ થયા હતા. તેમના ગુરુ યશોભદ્રે પોતાના અવસાન પહેલાં સંભૂતિવિજય અને મદ્રવાહુને પોતાના પછી અર્ચાર્થપદના અધિકારી નિમ્ણા.એ પદને મોટું વરાહમિહિરે આશા રાખી હતી, પરંતુ તેમાં નિ-રાશા મલ્લવાથી ક્રોધાયમાન થઈ તેણે જૈનધર્મનો ત્યાગ કર્યો. પછીથી પોતાના જ્યોતિષશાસ્ત્રના જ્ઞાન-થી તેણે લોકોમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી અને તે પ્રતિ-ષ્ઠાને એક કલ્પિતકથા ફેલાવી સ્વૂચ—પ્રચલ્લ બના-વી. ‘ મારી ભક્તિથી સૂર્યદેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ, મને પોતાના વિમાનમાં બેસાડી જ્યોતિર્મખંડલમાં લઈ ગયા હતા અને ત્યાં સર્વ નક્ષત્રાદિકની ગતિ વિગેરે તે-મણે મને પ્રત્યક્ષ બતાવી છે. ’ આવી રીતે મોટા લોકોની આગળ તે પોતાની વડાઈ મારવા લાગ્યો, અને તેના-લીધે સુદ્ધ રાજાનો પણ તે સારો કૃપાપાત્ર બની ગયો. પોતાની આવી લાગવગના જોરે, તેણે જૈનને રાજા-ના સન્માનથી વંચિત બનાવ્યા. અંતે મદ્રવાહુ સધર્મી વંધુઓની સહાયે આવ્યા અને જ્યોતિર્વિદ્યાના પોતાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનથી પોતાના મરેને પરાજિત કર્યો વરાહ-મિહિરે ક્રોધ અને માનભંગ ન સહી શકવાના કારણે પ્રાણત્યાગ કર્યો, અને મર્યાને તે એક દુષ્ટ વ્યંતર બન્યો. પછીથી પોતાનું જૂનું વેર વાઢવા તેણે જૈનોના ઘરોમાં રોગનો ઉપદ્રવ શરૂ કર્યો, મદ્રવાહુએ ઉવસગ્ગહર સ્તોત્રની રચના કરી તે વ્યંતરને નસાડી મૂકી ઉપ-દ્રવનો નાશ કર્યો. ત્યાર પછી તેમણે પોતાના નામ-ની સંહિતા રચી.

આ ઉપર આપેલી કથા દેખીતી રીતેજ કાંઈ પળ એતિહાસિક ઉપયોગિતા વાઢી જણાતી નથી. તેમજ હેમચંદ્રે તેનો ઉલ્લેખ પળ કરેલો નહીં હોવાથી તે અર્વાચીન હોય તેમ માસે છે. તેથી આ સંબંધમાં આપણને કોઈ પળ જાતનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ભદ્રવાહુસંહિતાના સંબંધમાં કાંઈક વિવેચન કરવાની જરૂર છે. ઢોં બુહલર પોતે તે નામનું ઁક પુસ્તક મેઢ્ઢવ્યાનું જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે ઁ સંહિતા અન્ય સંહિતાઓના જર્બીજ છે. ઁને મુકાવલામાં તે અર્વાચીન સમયમાં બનેલી હોય તેમ જણાય છે. વરાહમિહિર, બીજા ઁનેક ગ્રંથકારોના ઉલ્લેખો સાથે સિદ્ધસેન નામના ઁક જૈન ઁયોર્વિદનો પળ ઉલ્લેખ કરે છે, (Kern, Brihat Samhita. Preface p. 29.) પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંબંધમાં તે કાંઈ સૂચન કરતો નથી. આ ઉપરથી ઁટલો નિર્ણય કરી શકાય છે કે ભાદ્રવાહુથી સંહિતા વરાહમિહિરની પછીથી રચાઈ છે. ઁને તેથી કેઈ પળ રીતે તના કર્તા ભદ્રવાહુ, તે કલ્પસૂત્રના કર્તા ભદ્રવાહુ તો નજ હોઈ શકે. કારણ કે કલ્પસૂત્રની ઁંતિમ આવૃત્તિજ—તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે—વીર સંવત્ ૧૮૦ ઁટલે ઁ. સ. ૪૫૪ અથવા ૫૨૪ માં થઈ છે. આ સમય વરાહમિહિરની પહેલાંનો છે—નિદાન તેનો સમકાલીન તો સરોજ.

કાલક્રમપર્વક ગોઠવતાં ભદ્રવાહુના સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણેની હકિકત જૈનગ્રંથોમાંથી મળી ઁવે છે. ઁતિહાસિક દૃષ્ટિ પેની ઉપયોગિતા ગમે તે હોય છતાં ઁટલું તો નિર્વિવાદ છે કે સઘળા જૈન લેખકો ઁક્રમે તેમને પોતાના ઁક પ્રાચીનતમ ઁને સૌથી વધારે સમર્થ લેખક માને છે. તેમની કૃતિઓ સમગ્ર જૈનસાહિત્યનો ઁક વિશિષ્ટ ભાગ

૧ સિદ્ધસેન ઁક પ્રયાત જૈન લેખક છે ઁને ઁવું કહેવાય છે કે તેમણે વિક્રમાદિત્યને નર્બાન સંવત્ પ્રવર્તવા માટે કેટલીક સહાયતા ઁપી હતી. કલ્યાણમંદિરસ્તોત્રનામની તેમની ઁક કૃતિ મનાય છે.

હોવાથી ઁ સમગ્ર સાહિત્યની સમાનજ તેમનું પળ મવિતવ્ય સર્જાઈ છે. ઁને આ કારણથી હવે ઁપણ સમગ્ર જૈન સાહિત્યનું સામાન્ય રીતે વિવેચન કરવું જરૂરનું છે. ઁ સાહિત્યનો સર્વોત્કૃષ્ટ ઁને પવિત્ર ભાગ તે ૪૫ ઁગમો ગણાય છે. ઁમાંના કેટલાકના કર્તાઓનાં નામો પળ બનાવવામાં ઁવ્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે દર્શવૈકાલિકસૂત્રના કર્તા શય્યંભવ, દશશ્રુતસ્કંધ ઁને વ્યવહાર સૂત્રના કર્તા ભદ્રવાહુ, ઁને પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા શ્યામાર્થને બનાવવામાં ઁવે છે. પરંતુ ઘણા ઁગમો તો મહાવીર પોતેજ પ્રરૂપ્યા છે, ઁમ કહેવાય છે. આ કહેવાનો અર્થ ઁવો નથી કે સાક્ષાત્ મહાવીરજ ઁંગો ઁને ઉપગોની રચના કરી છે, પળ તેનો માર્થ ઁમ છે કે તે ઁગમોમાં વર્ણવેલી વધી હકિકતો મહાવીરે પોતેજ ઉપદિશી છે, ઁને તેથી તે તેમનાજ કોરલા કહેવાય છે. હિંદુસ્થાનમાં ગ્રંથકર્તૃત્વ માત્ર મૂળ વસ્તુ—મૂલભૂત તત્ત્વના અર્થના ઉપદેશને ઁશ્રીને મનાય છે, નહીં કે શબ્દરચનાને ઁશ્રીને. શબ્દરચના ગમે તેમ થાય, તેને પ્રાધાન્ય ઁપવામાં ઁવતું નથી. ફક્ત અર્થમાત્રનેજ મહત્ત્વ ઁપાય છે. ગ્રંથકર્તૃત્વનો જ અર્થ ઁપણે સમજી ઁ છીં તે અર્થમાં મહાવીર સૂત્રોના કર્તા ગથીજ, ઁમ ઁપણે સહેલાઈથી મિદ્ધ કરી શકી ઁ છીં. કારણ કે ઘણાં સરાં સૂત્રોની શરૂઆતમાં ઁપેલી નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે તે સુધર્મા ઁ જમ્બ-

૧ નાંચે ઁપેલી ઁગમોની ઁીપ ૩૦ બહલર કૃપાકરી મને મેલવી ઁપી છે. ૧ ઁંગો:—ઁઆચારાંગ, સૂત્રક્રતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, મગવર્તી, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશા, ઁંતકૃદ્દશા, ઁનુત્તરોપપાતિક, પ્રથ્વ્યાકરણ, ઁને વિપાક સૂત્ર; ૨ ઁર્પાંગો:—ઁઁપપાતિક, રાજપ્રશ્ન, જાવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના, જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞાપિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ, નિરયાવલી, જેમાં—કલ્પાવતંસ, પુણ્ણિક, પૂષ્ણતૂલિક ઁને વહ્નિદશા; ૩ ઁંતર્ગત થઈલાં છે; ૨ પ્રકીર્ણકો:—ચતુ:શરણ, ઁતુ:પ્રથ્વ્યાધ્યાન, મક્ત, સંસ્તાર, તણ્ણલવહ્ન્યાલી, ચન્દ્રાવીજ, દેવેન્દ્રસ્તવ, ગણિવીજ, મહાપ્રત્યાગ્ધ્યાન, વીગત્તવ; ૪ છેદો—નિગોથ, મહાનિગોથ, વ્યવહાર, દશ શ્રુતસ્કંધ, વૃહત્વત્પ, પન્નકલ્પ, ૫ બન્દામૂત્ર, ઁનુયોગદ્વાર; ૬ મૂલમૂત્રો:—ઉત્તરાધ્યયન, ઁવશ્યક, દર્શવૈકાલિક ઁને પિણ્ણાધ્યુક્તિ.

સ્વામીને કહેલા છે. ઘણું કરીને તો મહાવીરના સિદ્ધાન્તો અને શબ્દો મૂળમાં—પ્રારંભમાં જુદા જુદા પ્રંથો રૂપે રચાયાજ ન હતા. પરંતુ ભદ્રવાહુના સમયમાં અગિઆરે અંગો મોજુદ હતાં એમ હકિકતો ઉપરથી જણાય છે, કારણ કે તેમણે એ અંગોની વ્યાખ્યા રૂપે કેટલિક કૃતિઓ કરી હતી. ઉપર ટાંકેલી ભદ્રવાહુ અને સ્થૂલભદ્રની કથાનો ભાવર્થ જોતાં માલુમ પડે છે કે પાટલીપુત્રના સંઘે અગિઆર અંગોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. ત્યાર બાદ સૂત્રોમાં ઘણા ફેરફારો થયા હોવા જોઈએ. અને આ વાત સ્થાનાંગ સૂત્રથી સાબીત પણ થઈ શકે છે. એ સૂત્રનાં ૭ માં સ્થાનમાં, સાત નિન્દવોનું વર્ણન કરેલું છે. આ સાતે નિન્દવોના સંબંધમાં આવશ્યકસૂત્રમાં વિશેષ વિવેચન આપવામાં આવેલું છે. આમાંનો માનમો નિન્દવ વીર નિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષે પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો એમ લેખેલું છે. આ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે મહાવીર પછી છઠ્ઠી-સાતમી સદી સુદ્ધામાં પણ સૂત્રો મહત્વના પરિવર્તનોના પાત્ર થઈ શકતાં હતાં.

છેલ્લામાં જેલું જૈનસૂત્રોનું પુસ્તકાધિરોહણ સામાન્ય અને પ્રાચીનમાન્યતાના આધારે ધા. સં. ૯૮૦ માં દેવધર્મિગણિ ક્ષમાશ્રમણે કર્યું.* વીરનિર્વાણની તારીખ,

૧ ઉત્તરાખ્યયનમી ટીકા જેવા વધારે અર્વાચીન પ્રંથોમાં અલ્પતર વિસંવાદી નિન્દવોની સંખ્યામાં ઘીજા એક નવીન વહુતર વિસંવાદી નિન્દવનો ઉમેરો પણ થયેલો છે અને એ નિન્દવ તે ધા. નિ. સંવત્ ૬૦૫ માં ઉત્પન્ન થયેલો દિગમ્બર મત છે. દિગમ્બરો શ્વેતામ્બરોની ઉત્પત્તિ ગુપ્તિગુપ્ત નામના સ્થવિરના વચ્ચતમાં, જે સંવત્ ૩૬-૪૬ માં થઈ ગયા હતા, તે વચ્ચે થયેલી વતાવ છે.

* આ નોંધ સાથે, કલ્પસૂત્ર અને કૃપિમંડલસૂત્રની સ્થવિરાવલીઓ છેલ્લા સ્થવિર તરીકે દેવધર્મિગણોનું જે નમ આપે છે તે, અને આવશ્યક અને નન્દીસૂત્રની સ્થવિરાવલીઓ દેવધર્મિગણી સુધીનાં સ્થવિરોનાં નામ આપતાં છતાં પણ તેમનો (દેવધર્મિગણોનો) જે નામનિર્દેશ કરતી નથી તે,—આ બન્ને હકિકતો, બહુ સંગત થાય છે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તેમણે નન્દી અને આવશ્યક સૂત્રના પ્રારંભમાં આ સ્થવિરાવલી મૂકી હશે.

જો તે વચ્ચે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૦ વર્ષ પહેલાં થયેલી મનાતી હશે તો તે ધા. નિ. ૯૮૦ ની સાલ ઈ. સ. ૪૫૪ ની બરાબર થાય છે, પરંતુ તે વચ્ચે જો ધા. નિ. ની તારીખ આપણે ઉપર જે નવીન નિર્ણય કરી છે તે પ્રમાણે મનાતી હશે તો તે સાલ ઈ. સ. ૫૧૪ ની બરાબર થાય છે. જિનપ્રભમુનિ અને પદ્મમન્દિરગણી લેખે છે કે દેવધર્મિગણીએ જ્યારે ૪૬ આગમો—સિદ્ધાન્તોને નષ્ટ થવાની તૈયારીમાં જોયા ત્યારે તેમણે વલ્મીપુરના સંઘની મદદથી તે પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યા. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં આચાર્યો પોતાના શિષ્યોને પુસ્તકની અપેક્ષા સિવાય (‘પુસ્તકાનપેક્ષયા’) જ સૂત્ર શિક્ષવતા હતા. પણ પાછલ્લથી પુસ્તકોની સહાયતાથી શિક્ષવાની શરૂઆત થઈ. અને જૈન ઉપાશ્રયોમાં એ પ્રથા હર્જાવળ ચાલી આવે છે. આ વૃદ્ધ સંપ્રદાયનો અર્થ એમ નથી કે દેવધર્મિગણીએ પહેલીજ વચ્ચે જૈનોના પવિત્ર જ્ઞાને પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યું; પણ તેની પટલીજ મતલબ છે કે, પ્રાચીનકાલમાં આચાર્યો લિખિત પુસ્તકો કરતાં પોતાની સ્મૃતિ ઉપરજ વધારે આધાર રાખતા હતા.

જૈનધર્મના બુદ્ધઘોષ દેવધર્મિગણીએ સ્વાસ કરીને સમગ્ર સામ્પ્રદાયિક જૈન સાહિત્ય કે જે તેમને તે વચ્ચે તના પુસ્તકોમાંથી અને વિદ્યમાન આચાર્યોના મુખેથી મળ્યું હતું તે વધું, આગમોના રૂઠામાં તેમણે ગોઠવ્યું. આ કાર્ય ઘણું મોટું થયું હતું, કારણ કે તે વચ્ચે ઘણાક આગમો તો ત્રુટિત થઈ ગયા હતા અને તેના અમુક અમુક ત્રુટક ભાગોજ બાકી રહ્યા હતા. આ

† આ સમયથી માત્ર ૩૦ વર્ષ પહેલાંજ એટલે સન્ ૪૧૦ અને ૪૩૨ ની વચ્ચે બુદ્ધઘોષે બૌદ્ધ પિટકો અને અર્થકથાઓને, ધર્મની ચિરન્તન સ્થિરતાને માટે પુસ્તકોમાં લખાવી. સોલોનમાં બૌદ્ધપ્રંથો, અને ગુજરાતમાં જૈનપ્રંથો લગભગ સમાન કાર્યમાંજ પુસ્તકારૂઢ થયા તે ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે જૈનોએ બૌદ્ધોનાં આ પ્રવૃત્તિનું અનુકરણ કર્યું હશે. અગર તો હિંદુસ્થનમાં પાંચમી સદીથીજ સાહિત્યના હેત્વે લેખન (કઢા) નો વધારે ઉપયોગ થવા લાગ્યો હશે.

ત્રુટિત ભાગોને દેવધિગણીએ પોતાને જેમ યોગ્ય લાગ્યું તે પ્રમાણે અનુસંધિત કરી એકત્ર કર્યા. ઘણાક આગમોમાં જે અસંવદ્ધ અને અપૂર્ણ વર્ણનો મઠી આવે છે તેનું કારણ માત્ર આજ કલ્પના દ્વારા આપણે સમજી શકીએ છીએ. વિદ્યમાન જૈન આગમોની વ્યવસ્થા—(રચના) મુખ્યત્વે કરીને એના સંપાદક દેવદ્વિગણીનેજ આભારી છે. તેમણેજ તેને અધ્યાયો-અધ્યયનોમાં વિભક્ત કર્યા, અને ગ્રંથગણના (પટલ ૩૨ અક્ષરનો એક શ્લોક એમ શ્લોક પ્રમાણ) ની પદ્ધતિ દાખલ કરી. આ ગ્રંથગણનાના હિસાબે, સો સો અગર હજાર હજાર શ્લોકની સંખ્યાસૂચક અંકો, હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સર્વત્ર એકજ રૂપમાં લેખવામાં આવેલા છે. રસ્તાઓના માપને માટે ઉમા કરેલા માઈલના પથરાઓ જેવા આ સંખ્યા-સૂચક અંકો મૂકવાનો ઉદ્દેશ્ય એજ છે કે મૂળ સૂત્રોમાં પુનઃ વધારા—ઉમેરા ન થવા પામે. પરંતુ વાસ્તવિકમાં આ ઉદ્દેશ્ય સફળ થયો હોય એમ લાગતું નથી.

દેવદ્વિગણીના પછીના સમયમાં પણ જૈન આગમોમાં ઘણા ફેરફાર થયા હોવા જોઈએ. હાલની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં વિવિધ પાઠાન્તરો મળે છે સરાં, પરંતુ, જુદી જુદી લેખન પદ્ધતિને લઈને તેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. તે સિવાય તે વધારે ઉપયોગી કે વધારે પ્રમાણવાળાં નથી. પણ પુરાતન સમયમાં કાંઈક જુદીજ સ્થિતિ હોવી જોઈએ. કારણ કે ટીકાકારોએ પોતાની ટીકાઓમાં અનેક પાઠાન્તરોનો નિર્દેશ કરેલો છે, કે જે હાલના હસ્તલેખોમાં જોવામાં આવતાં નથી. આથી મારું એમ માનવું છે કે વર્તમાનમાં જે સૂત્રપાઠ મૂળની પ્રતિઓમાં જોવામાં આવે છે, તથા અર્વાચીન ટીકાકારોએ જેને પોતાની

ટીકાઓમાં લીધેલો છે તે મૂળ ટીકાકારોએ નિર્ણીત કરેલો પાઠ છે. કલ્પસૂત્રના સંબંધમાં તો આ વાત નિશ્ચિત છે, એમ હું સ્વાત્મીપૂર્વક કહી શકું છું. સૂત્રોની જે જે ટીકાઓ અત્યારે વિદ્યમાન છે તે સઘટી સીધી અથવા આડકતરીરિતે પ્રાકૃતમાં રચાણી પ્રાચીન ચૂર્ણો અગર વૃત્તિઓના આધારે લેવાયેલી છે. એ ચૂર્ણો તથા વૃત્તિઓ હાલમાં યા તો નષ્ટ થઈ ગઈ છે, અથવા તો કંઈત્ર જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રાચીન ટીકાકારોએ મૂળસૂત્રોને ઘણાજ અવ્યવસ્થિત રૂપમાં જોયાં હશે. કારણ કે તેમને તેના ઘણા પાઠાન્તરો નોંધવાની આવશ્યકતા લાગી હતી. આમાંના ઘણાંક પાઠાન્તરો પછીના ટીકાકારોએ પણ પોતાની ટીકાઓમાં ટાંક્યાં છે. કેટલાક ટીકાકારો ફક્ત એકજ પાઠ સ્વીકારી તે ઉપરજ ટીકા કરવાનું જણાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના ટીકાકાર દેવેન્દ્રગણી લઈ શકાય. બીજા કેટલાક ટીકાકારો પાઠાન્તરો જોવાની ઇચ્છાવાળાંને તે ચૂર્ણો જોવાની ભલામણ કરે છે પ્રમાણ તરીકે કલ્પસૂત્રના સૌથી પ્રાચીન ટીકાકાર, કે જેમની ટીકા મેળવવા હું શક્તિમાન થયો છું, તે જિનપ્રમમુનિ લઈ શકાય. આ કારણથી વર્તમાન વિવેચકોનો ઉદ્દેશ્ય તો માત્ર પ્રાચીન ટીકાકારોએ જે સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો હતો તેનાજ પુનરુદ્ધાર કરવાનો હોવો જોઈએ. સાક્ષાત્ દેવધિગણીએ પુસ્તકારૂઢ કરેલો સૂત્રપાઠ તો આજે મળવો અશક્ય જ છે.

દેવધિગણીના સમય પર્યાંની જૈન સાહિત્યની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ ઉપરથી એ અનુમાન પણ કરી શકાય એવું છે કે જે ભાષામાં તે પવિત્ર જ્ઞાન એક પેઢીથી બીજી પેઢીને આપવામાં આવતું હતું તેમાં ક્રમથી ફેરફારો થતા ગયા હતા. જે ભાષા મહાવીર અને તેમના અનન્તર શિષ્યો—અર્થાત્ ગણધરો—બોલતા હતા તે તો સ્વેચ્છા મગધદેશનીજ ભાષા હતી. તેઓ સંસ્કૃતભાષા બોલે એ તો અસંભવિતજ છે.

૧ ઉદ્દેવધિગણીના સમય પર્યાંની જૈનો સ્વેચ્છા બેદરકારીથીજ પોતાના પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાન આપતા રહ્યા હશે. કારણકે, પૂર્વોનો અમુક ભાગ તો મહાવીર પછીની આઠમી પેઢીએજ હુમ થઈ ગયો હતો. તેમજ દશમી પેઢીના પૂર્વેજ સર્વ પૂર્વો નષ્ટ થયાં હતાં. નિદન જૈન ઇતિહાસ તો આપણને એમજ કહે છે.

પરંતુ, જૈન પ્રાકૃત અશોકના શિલાલેખોની અથવા પ્રાકૃત વૈયાકરણોની માગધી ભાષા સાથે ઘળુંજ થોડું મળતા ૧૫૦ ધરાવે છે, તેમ છતાં જૈનો પોતે તેને ‘માગધી’ કહે છે. હેમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃતવ્યાકરણના ચોથા પાદના ૨૮૭ માં સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જે અર્ધાં ગાથા ઉદ્ધત કરેલી છે તેમાં લલ્લ્યું છે કે પ્રાચીન સૂત્રો એકલી અર્ધમાગધી ભાષામાં જ લખાયા હતા:—

पोराणं अद्धमागहभासानिअयं हवइ सुत्तं ॥

હેમચંદ્ર આ સ્થળે પોતાનું ટિપ્પણ કરે છે કે, જો કે આવો પરંપરાગત વૃદ્ધ સંપ્રદાય છે, પરંતુ, માગધી ભાષાનું જે લક્ષણ આગળ ઉપર આપવામા આવશે તે જૈન પ્રાકૃતને લાગુ પડતું નથી; અર્થાત્ જૈન પ્રાકૃત માગધીથી ભિન્ન છે.

જૈનોની પવિત્ર ભાષાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા આગળ વધાઈ તેની પહેલા આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમની પ્રાકૃત ભાષામાં બે ભેદો દેલાઈ આવે છે. ૧—પ્રાચીન ગદ્ય ગ્રંથોની ભાષા, અને, ૨—ટીકાકારો અને કવિઓની ભાષા. જે ભાષામાં પ્રાચીન ગદ્ય ગ્રંથો લખાયા છે તે ભાષા ઘણે અંશે ટીકાકારો અને કવિઓની ભાષાથી ભિન્ન છે. ટીકાકારો અને કવિઓની ભાષા મહારાષ્ટ્રી છે, અને તે પ્રાકૃત વ્યાકરણના પહેલા પાદમાં જે નિયમો આપેલા છે તેને સર્વથા અનુસરનારી છે. પરંતુ સાથે એ પણ જાણવું જરૂરનું છે કે હેમચંદ્રની મહારાષ્ટ્રી તે ‘હાલ,’ ‘સેતુબન્ધ,’ અને નાટકોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા સાથે એકમાત્ર ધારણ કરતી નથી. આ બન્ને વચ્ચે બે મોટા સ્પષ્ટ ભેદો છે. એક તો—આદ્યરૂપે અથવા દ્વિત્વરૂપે દન્ત્ય ‘ન’ નો ઉપયોગ થાય છે તે, અને બીજો ‘યશ્રતિ’ નો વ્યવહાર છે. આ ભાષા કે જેને ઉચિતરીતે જૈન મહારાષ્ટ્રી કહી શકાય તેનું હેમચંદ્રે સંપૂર્ણ લક્ષણ આપ્યું છે. આ લક્ષણ કાલિકાચાર્ય કથા જેવા એક અર્વાચીન નિબંધમાં પણ પૂર્ણરીતે પ્રયુક્ત થયેલું કોઈ પણ વાચક સ્પષ્ટ

જોઈ શકે છે. પ્રાચીન સૂત્રોની ભાષા જેને હું જૈન પ્રાકૃત કહું છું તે જૈન મહારાષ્ટ્રીથી પેટલીક વાવ-તોમાં જૂદી પડે છે. જેમ કે, જ્યારે જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષાના પુલ્લિંગના પ્રથમા તથા સસર્મીના એકવચનના રૂપોને અંતે 'ઓ' અને 'અંમિ' અનુક્રમે આવે છે, ત્યારે જૈન પ્રાકૃતમાં તેના સ્થાને અનુક્રમે 'એ' અને 'અંસિ' આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જૈ૦ મ૦—'સકો,' જૈ૦ પ્રા૦—'સકે,' સં૦—શકઃ, જૈ૦ મ૦—'વરંમિ,' 'મોલિમિ,' 'સાહું-મિ' જૈ૦ પ્રા૦—'વરંસિ,' 'કુચ્છિંસિ,' સાહુંસિ. અવ્યય ભૂતકૃદન્તને અંતે જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં સાધારણ રીતે 'ઁણ,' 'ઁણ,' અથવા 'ઉં' આવે છે. પરંતુ તેનાથી પ્રાચીન ઇટલે જૈન પ્રાકૃત ભાષામાં તેને અંતે 'ઇત્તા' અથવા 'ઇત્તા ણં' આવે છે. દાખલા તરીકે જૈ૦ મ૦—'કાઁણ,' 'નાઁણ,' ગંતૂ-ણં,' 'કાઁણ,' 'કાઉં' इत्यादि; જૈ૦ પ્રા૦—'કરિત્તા,' '—' જાનિત્તા,' '—' ગચ્છિત્તા,' અથ-વા, 'કરિત્તા ણં' इत्यादि. જૈન-પ્રાકૃતમાં અદ્યતનભૂત રહ્યો છે, પરંતુ જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં તેને બદલે સામાન્યરીતે ભૂત કૃદંત આવે છે. આવા સાધારણ ભેદો ઉપરાંત, જૈન પ્રાકૃતમાં ઘણા આર્ધ શબ્દો, રૂપો તથા વાક્યા-શો પણ મળી આવે છે, જે જૈન મહારાષ્ટ્રીમાંથી બહિ-ષ્કૃત થયાં છે.

જૈન મહારાષ્ટ્રીના સ્વરૂપના સંબંધમાં તો કોઈ પણ શંકાને સ્થાન જ નથી. કારણ કે હેમચંદ્રે તેના સંબંધમાં સ્પષ્ટરીતે વર્ણન આપ્યું છે. એ ભાષા એકંદરરીતે ‘હાલ’ નીજ મહારાષ્ટ્રી ભાષા છે. એમ છતાં વત્તે વચ્ચે જે ભેદો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે તેની ઉત્પત્તિસ્થાનના ભેદને લઈને છે. મારા માનવા પ્રમાણે જૈન મહારાષ્ટ્રી સુરાષ્ટ્રની ભાષા સાથે ઘણોજ નિકટ સંબંધ ધરાવનારી છે. કેમ કે પરંપરાગત હકિકતને

૧આ આશ્ચર્યકારક કથા મૂળરૂપે હું થોડાજ સમયમાં પ્રકટ કરવા ઇચ્છું છું. કાળ કે, તેની અંદર કેટલીક સાચી અને ઐતિહાસિક પરંપરાના મદાઓ રહેલા છે.

આધારે જૈન શાસ્ત્રોનું સંસ્કરણ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વલ્મીપુરમા થયું હતું. આ કારણને લઈને તેને જૈન સૌરાષ્ટ્રી નામ આપવું વધારે યુક્ત ગણી શકાય સ્વરૂં; પરંતુ, સાધારણરીતે મહારાષ્ટ્રીને નામે ઓઢાલાતી પ્રાકૃતભાષાના સામાન્ય સ્વરૂપની સાથે તે ઘણે અંશે મળતી હોવાથી અને હેમચંદ્રે તેને તેવુંજ નામ આપી દીધેલું હોવાથી; * નવું નામ આપવાની હું હિંમત કરી શકતો નથી.

વઢી જૈન પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ પણ શોધી કાઢવું કઠણ નથી. તે એકંદરરીતે જૈન મહારાષ્ટ્રીની સરસીજ ભાષા હોવાથી અને ભેદ માત્ર આર્ધરૂપોની દૃષ્ટિએ જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી, આપણે તેને યોગ્ય રીતે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી અથવા આર્ધ મહારાષ્ટ્રી કહી શકીએ છીએ. હેમચંદ્ર તેને 'આર્ધ્મ' એટલે ઋષિઓની ભાષા કહે છે. અને જૈન મહારાષ્ટ્રીની અંદરજ તેનું વર્ણન કરે છે. તેના વિશિષ્ટ રૂપોને તેઓ સામાન્ય નિયમોના અપવાદ રૂપે માને છે. અને જણાવે છે કે, પ્રાયઃ સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો ઋષિઓની ભાષાને વિકલ્પે લાગુ પડે છે. આ રીતે, તેઓ પોતાનું મન્તવ્ય પ્રકટ કરી સૂચવે છે કે જૈન પ્રાકૃતનું સાદુ-સ્વ બીજી કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષા કરતાં મહારાષ્ટ્રી સાથે વધારે છે. તેમનું આ કથન ઘણું પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે એક તો તેઓ પ્રાકૃત ભાષાના પૂર્ણ જ્ઞાતા છે, અને બીજું, સંપૂર્ણ લોકમાન્યતાથી પ્રતિકૂલ એવો પોતાનો અભિપ્રાય તેમણે આપેલો છે. જૈન પ્રાકૃતમાં હેમચંદ્રે જે માગધીત્વ જોયું તે માત્ર અકારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દના પ્રથમાના એક વચની રૂપના અંતે આવતા 'એ' પ્રત્યય રૂઝ છે. અને હું પણ તે સિ-

❖ હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં ફક્ત પ્રાકૃત એવું સામાન્ય નામજ મળે છે, મહારાષ્ટ્રી એવું વિશેષ નામ મળતું નથી. ડૉ. જેકોબીનું આ કથન કે, હેમચંદ્રે જૈનપ્રયોગની પ્રાકૃતને મહારાષ્ટ્રી એવું નામ આપ્યું છે, તે અમારા સમજવામાં બરાબર આવતું નથી.—સંપાદક.

વાય બીજો કોઈ તફાવત જોઈ શક્યો નથી. * જે જે બાબતોમાં શૌરસેની અને માગધી સામાન્ય પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે તે બધી બાબતોમાં જૈન પ્રાકૃત, ઉપર બતાવેલા બે અપવાદો અને અન્ય બે અપવાદો બાદ કરતાં સાધારણ પ્રાકૃતને સર્વાંશે મળતી આવે છે. હેમચંદ્ર (૪, ૨૬૪, ૨૬૫; અને ૪, ૨૭૮) શૌરસેની (—અને માગધી) માં 'મગવાન્' અને 'મગવન્' તેમજ 'મધવાન્' અને 'મધવન્' રૂપી પ્રથમા અને સંબોધનના એકવચનના રૂપોને બદલે અનુક્રમે 'મયવં' અને 'મધવં' તથા 'તસ્માત્' ને બદલે 'તા' નું વિધાન કરે છે. આ રૂપો જૈન પ્રાકૃતમા પણ આવે છે. મહારાષ્ટ્રી સિવાયની અન્ય પ્રાકૃત ભાષાની સાથે જૈન પ્રાકૃતની સમાનતાના આ દાખલાઓ, સામાન્ય ભાષા સાથેની તેના સમાનતાના દાખલાઓના મુ-

❖ પ્રો. વેવરનું વિશ્વયપૂર્વક એમ કહેવું છે કે, ય, જ, અને ઙ્ય ને બદલે ય્ય, અને ક્ષ ને બદલે ક્ષ્ક નો ફેરફાર સિદ્ધ કરે છે કે જૈન-પ્રાકૃત તે માગધી છે. વેવર '-' અને '-' રૂપી સ્વરૂપ દર્શક ચિન્હોને (વર્ણોને) ય્ય અને ક્ષ્ક સૂચક બતાવે છે. પરંતુ તે (ચિન્હો) વાસ્તવમાં જ્ઞ અને ક્ષ્ બોધક છે. આ ચિન્હો જૈન મહારાષ્ટ્રી તેમજ જૈન પ્રાકૃત એ બન્ને ભાષામાં વપરાય છે. અને જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં તો તેને નિર્ણીતરૂપેજ જ્ઞ અને ક્ષ્ સૂચક ગણવામાં આવે છે. તેથી જૈન પ્રાકૃતમાં પણ તે તેજ અક્ષર સૂચક હોવા જોઈએ. જો એમ ન ગણાતા હોત અને હેમચંદ્રે તેને જૈન પ્રાકૃતમાં ભિન્ન અક્ષર સૂચક વાંચ્યા હોત તો જરૂર તેમણે તેને ૨, ૬૯ અને ૯૦ સૂત્રોના અપવાદરૂપે જણાવ્યા હોત. આ ઉપરાંત ય્યારે હેમચંદ્ર શૌરસેનીમાં (૪, ૨૬૬ સૂત્રમાં) ય ને બદલે ય, અને માગધીમાં જ્ ય અને ય ને માટે ય નો (૪, ૨૯૨), તેમજ સ્વરની મધ્યમાં આવેલા ક્ષ ને માટે 'X' નો (૪, ૨૯૬) આદેશ કરે છે, ત્યારે જો તેમણે વેવરની માફક ઉક્ત અક્ષરો વાંચ્યા હોત તો તે સૂત્રોમાં જરૂર એમ જણાવ્યું હોત કે આર્ધ ભાષામાં પણ એમજ થાય છે. લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રક (કે જેના પ્રાચીન રૂપો '-' અને '-' છે) અને '-' એ સંજ્ઞાઓની સમજૂતી માટે ડૉ. વુલ્ફર નાકહેવા પ્રમાણે યાદ રાખવું જોઈએ કે અક્ષરો જોડવામાં જૈનો સાધારણ રીતે બીજા અક્ષરને પહેલા અક્ષરની પછી નહીં પણ તેની નીચે મૂકે છે. પહેલી ત્રણ સંજ્ઞાઓ તે ક્ષ નો ઉત્તરોત્તર થયેલાં સાદાં રૂપો છે. અને બીજી સંજ્ઞા '-' માં જ જ્ઞું પુરાતન રૂપ અર્થાત્ ઙ્ય દૃષ્ટિ હેંચે છે. આ નિયમાનુસાર કલ્પસૂત્રના મૂળમાં આવેલા પૂર્વોક્ત જોડાક્ષરોને મેં kkh અને jj થી દર્શાવ્યા છે.

કાબલે ઘણા થોડા અને અનુપયોગી લાગે છે. તેટલા માટે હું જૈન પ્રાકૃતને મહારાષ્ટ્રી ભાષા તરીકે જાહેર કરતાં બિલકુલ સંકોચ પામતો નથી. પ્રો. લેસને પણ પોતાના *Institutiones linguae Pracriticae* નામના પુસ્તકના પૃ. ૪૨ માં પણ તેમજ જાહેર કર્યું છે. જે જે બાબતોમાં જૈન પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રીથી જુદી પડે છે, તે તે બાબતોમાં તેણે સાધારણતઃ પ્રાચીનરૂપો કાયમ રાખ્યાં છે. એ ભાષાના આનાથી પણ વધારે પ્રાચીન રૂપની નિશાની પૃ. ૫ ઉપર સૂચવેલા શબ્દોમાં જોવામાં આવે છે. આ નિશાની તે, પરસ્પર ન જોડાય તેવા બે વ્યંજનોની વચ્ચે લિખિત ભાષામાં, જેમ નિત્યરૂપે સ્વરનો અંતર્ભાવ થાય છે, તેમ ન થતાં વિકલ્પરૂપે થાય છે, તે છે. આવી જાતની—વિકલ્પે સ્વર ઉમેરવાની—છૂટ જે પ્રાચીન સૂત્રોમાં આવતાં પ્રાકૃત પદ્યોની માત્રાગણનામાં લેવી જરૂરની છે, અને જે વૈદિક કવિઓની પદ્ધતિ સાથે પણ કેટલીક સામ્યતા ધરાવતી જોવાય છે, તેનો, પાછળના પ્રાકૃત કવિઓ બિલકુલ સ્વીકાર કરતા નથી. તેમની કૃતિઓમાં તો પ્રત્યેક સ્વરનો ઉચ્ચાર એક સ્વતંત્ર વર્ણની માફક નિત્યરૂપે થવો જ જોઈએ. 'સેતુબન્ધ' 'સસશતી' અને ત્યાર પછીના પ્રાકૃત સ્તોત્રો આદિ ગ્રંથોની પદ્ધતિમાં, અને તેનાથી પ્રાચીન પણ પદ્યબંધ સૂત્રોની પદ્ધતિમાં જે ભેદ જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ માત્ર ભાષામાં થયેલું પરિવર્તન જ છે. અને આવું પરિવર્તન વૈદિક અને સાહિત્યિક સંસ્કૃત ભાષામાં પણ પ્રત્યક્ષ થયેલું જોવાય છે^૧. અહિં સુધી આપણે જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથોની ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ આલેખ્યો છે. પણ તેની કેટલીક અનિયમિતતાઓ વઢી જુદાજ પ્રકાર

રનો છે; અને તે સ્પષ્ટરીતે એમ દર્શાવતી હોય તેમ લાગે છે કે લિખિત સૂત્રોની ભાષા કરતાં અસલ ભાષા જુદીજ હતી.

ઉપર જેમ મેં જણાવ્યું છે તેમ મહાવીર અને તેમના ગણધરોની મૂઢ ભાષા માગધીજ હતી, અને તેની પુંલિંગની પ્રથમાનો 'એ' પ્રત્યય જે કાયમ રહ્યો છે તે આ કથનનું પ્રમાણ સ્વરૂપ છે. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે જૈનગ્રંથોની છેલ્લી પુનર્રચના થઈ તે પહેલાં તેની ભાષાનું સ્વરૂપ નક્કી થયું ન હતું. મૂઢમાં, જનસમુદાયની આ વ્યવહારૂ ભાષામાં ગુંથા-ણા ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જે પુરુષો મુક્તપાઠથી બીજાઓને આપતા જતા હતા, તેઓ તે ભાષાને પોતાના દેશ અને કાઠની પ્રચલિત ભાષા સાથે બંધ બેસતી કરતા રહેતા હતા. આપણા સ્ત્રીસ્તી સનની આરંભની સદિઓમાં હિંદુસ્થાનની દેશી ભાષાઓમાં મહારાષ્ટ્રની વાક-પદ્ધતિ જે અગ્રસ્થાન સંપ્રાપ્ત કરેલું જણાય છે તેથી, અને વૈયક્ષરણાએ સર્વપ્રાકૃત ભાષાઓની આધારમૂલ તરીકે તેની જે ગણના કરેલી દેખાય છે તેથી, તથા તેનું સાહિત્ય—કે જેના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત નમુના આજે પણ વિદ્યમાન છે—વિશાઢ હોવાથી, જૈનો તેના પ્રભાવને વશ થયા હોય અને પોતાના ગ્રંથોને પુસ્તકારૂઢ કરતી વસ્તે તે ભાષાની અનુસાર પોતાના પુસ્તકોની ભાષાની વ્યવસ્થા કરી હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. લિખિત પુસ્તકોની ભાષામાં આવું ભાષા-પરિવર્તન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બીજે કોઈ સ્થળે જોવામાં નથી આવતું એમ નથી. મેં પાછળના એક પાના ઉપર, ઉતારા કરનારાઓના હાથે મધ્યકાલીન જર્મન ગ્રંથોની ભાષામાં આવું ભાષા-પરિવર્તન થયું હતું, એમ સૂચવ્યું છે. જૈન ગ્રંથોના સંપાદકને સર્વલક્ષણોપેત મહારાષ્ટ્રી ભાષાનો સર્વથા સ્વીકાર કરવો ગમ્યો નહીં હશે અને તેથી તેમણે ચિરકાલીન પૂર્વપરંપરાથી ચાલતાં આવેલાં અને તેથીજ પવિત્ર મનાણાં પણ ઘણાં આર્ષ રૂપોને કાયમ રાખ્યાં હશે. કારણ કે

૧ બેદોમાં ઘાસ કરીને 'ય' અને 'બ' ની પહેલાં વિકલ્પે સ્વર ઉમેરવાની જે પદ્ધતિ હતી તે પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સર્વથા અદિષ્ટ કરવામાં આવી છે. પરંતુ જૈન પ્રાકૃતમાં આનાથી ઉલટું, એટલે, પૂર્વે વિકલ્પે સ્વરનો અંતર્ભાવ કરવાની જે પદ્ધતિ હતી, તે અવીષ્ણીન પ્રકૃતમાં, ડ્યાં આગઢ વ્યંજન સમુદાય સંયુક્ત ભાવ ન પામતો હોય ત્યાં, તે એક નિયમરૂપે થઈ ગઈ છે.

આર્ષ ભાષા હમેશાં ગંભીર પ્રકારની લેખનશૈલી માટે સ્વાસ રીતે યોગ્ય મનાતી આવી છે.

જૈન મહારાષ્ટ્રી ય્યારથી પવિત્ર ભાષા તરીકે નક્કી થઈ, ત્યારથી તે ઘણા વસ્તુ સુધી જૈનોની સાહિત્યિક ભાષા તરીકે ચાલુ રહી હતી, પરંતુ પાછળથી તેનું સ્થાન સંસ્કૃતે લીધું હતું. પૂર્વેના સઘળી પ્રાચીન ટીકાઓ એટલે ચૂર્ણિઓ અને વૃત્તિઓ, તથા બીજા પળ ઘણા સ્વતંત્ર ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયા હતા. ૬૦ સં ૧૦૦૦ અને ૧૧૦૦ ની મધ્યમાં જૈનોએ સંસ્કૃતને પોતાની સાહિત્યિક ભાષા તરીકે અંગીકાર કરી હતી. પરંતુ આ ફેરફાર કાંઈ આકસ્મિક કે સંપૂર્ણ રૂપે ન હતો થયો. કારણ કે, આ સમય પહેલાંનાં પળ મક્કામસ્તોત્ર, કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર, શોભનસ્તુતયઃ જેવાં જૈનગ્રંથકારોનાં સંસ્કૃત કાવ્યો, મોજુદ છે. અને તેમજ જિનપ્રભમુનિનું (—સંવત્ ૧૩૬૪) પર્યુષણાકલ્પનિર્યુક્તિવ્યાખ્યાન, અને બીજાં ઘણાં પ્રાકૃતસ્તોત્રો આદિ જેવા, વારમી સદીની પછી પળ રચાણા પ્રાકૃત ગ્રંથો વિદ્યમાન છે.

આ ચાલુ વિષય છોડતાં પહેલાં હું જૈનગ્રંથોની શુદ્ધલેખન વિદ્યા તરફ વાચકોનું ધ્યાન દેવાનું છે. જો કે, પ્રાયઃ સર્વ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ એકજ ઢંગની જોવામાં આવે છે, તથાપિ નિચેની બાબતોમાં તે પરસ્પર વિરુદ્ધ પડતી દેખાય છે:—

૧) કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘ય’-શ્રુતિ ‘અ’ અને ‘આ’ ની પછીજ વપરાઈ છે; ત્યારે કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘ઈ’ અને ‘ઉ’ અને ‘ઊ’ તથા ‘એ’ અને ‘ઓ’ ની પછી પળ જોવામાં આવે છે. હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણના ૧, ૧૮૦ માં સૂત્રમાં વિધાન કરે છે કે ‘ય’ શ્રુતિ ‘અ’ અને ‘આ’ ની પછી આવે છે. પળ ટીકામાં કહે છે કે કેટલેક પ્રસંગે તે અન્ય સ્થળે પળ જોવામાં આવે છે. તેમનો એ નિયમ અંશતઃ અમારી હસ્તલિખિત પ્રતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ‘ય’ અને ‘યા’ દરેક સ્થળે ‘અ’ ને ‘આ’ ની પછીજ આવે છે. પરંતુ ઘણીક પ્રતિઓમાં ‘ય’

અને ‘યા’ સઘળા સ્વરો પાછળ પળ લખેલા દેખાય છે. આ બન્ને જાતની જોડણી (વર્ણરચના) ઘણી જુની તેમજ ઘણી સારી પ્રતિઓમાં નજરે પડે છે. તેથી આ બેમાંથી કયી વધારે શુદ્ધ છે તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ‘ય’ શ્રુતિ વધા સ્વરો પાછળ આવે તે વધારે સ્વરૂપ-સંગત છે. કારણ કે ‘ય’ શ્રુતિ તે માત્ર લુપ્ત વ્યંજનનો અવશેષ છે. મેં કલ્પસૂત્રની મારી આ આવૃત્તિમાં એજ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે.

૨) કેટલીક પ્રતિઓમાં સંયુક્ત-વ્યંજનો પહેલાંના એ અને ઓ અનુક્રમે ઇ અને ઊ ના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જોવાય છે. આનું કારણ એ છે કે દેવનાગરી લિપિમાં એ અને ઓ ના હ્રસ્વસ્વરૂપની સૂચક સંજ્ઞાઓનો અભાવ છે. અને તેને લઈને નીચે પ્રમાણેના ગુંચવાડો ઊભો થયો છે. જો એ તથા ઓ લખવામાં આવે તો વર્ણ-પરિમાણની ઉપેક્ષા થાય છે. કારણ કે સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ થવો જોઈએ, અને એ અને ઓ તો દીર્ઘસંજ્ઞક સ્વરો છે. જો આથી ઉલટી રીતે લખવામાં આવે અર્થાત્ ઇ તથા ઊ મૂકવામાં આવે તો એ અને ઓ વર્ણના સ્વરૂપનું વાસ્તવિક દર્શન ન થઈ શકે. આ કારણથી જ્યાં એવા વર્ણોના સંસ્કૃત પ્રતિરૂપો સંધિ-સ્વરાત્મક હોય ત્યાં મેં એ અને ઓ જ લખ્યા છે.

૩) કેટલીક પ્રતિઓમાં જ અને કેટલીક પ્રતિઓમાં ણ આવે છે. (જુઓ, હેમં ૧, ૨૨૮). મેં આવા દરેક પ્રસંગે ઉત્તમ પ્રતિઓના આધિક્ય તરફ લક્ષ્ય રાખી સામાન્ય રીતે તે પ્રમાણે વર્ણ-પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે.

૪) કેટલીક વસ્તે, કેટલીક પ્રતિઓના પ્રારં-

૧ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની ગુફાઓમાંના પ્રાકૃત શિલાલેખોમાં ઇ ના પૂર્વેના જ નો આદેશ ય થઈ શકે છે. ડ. ત. પવિત્રિકા અને પવિત્રિકા-પ્રવાગિતિકા.

મમાં ણ લલ્લેલો જોવામાં આવે છે. સરસાવો, હેમ-
ચંદ્ર ૧,૨૨૯.

૫) બે સ્વરોની વચ્ચે આવતા વ્યંજનને કાયમ રાસવો અથવા તેના બદલે વીજાનો આદેશ કરવો, અગર તો, તેનો લોપ કરવો, તે વાબત ગ્રંથોની નકલ કરનારાઓની—લહિયાઓની પસંદગી ઉપર આધાર રાસતી હોય તેમ લાગે છે.

૬) કલ્પસૂત્રની એક પ્રતિમાં (ઇન્ડિઆ ઑફિસ લાઈબ્રેરી ૧૫૯૯) વ્વ ને બદલે વ્વ અને ફેવલ અથવા સંયુક્ત શબ્દોની આદિના વ ને મોટે વ લલ્લે-લો છે. ઉદાહરણ તરીકે—વિવદ્ધન ને બદલે ચિવદ્ધન, મહાવીર, इत्यादि. આ વિશેષતાનું કારણ એમ લાગે છે કે તે પ્રતિ પૂર્વ હિન્દુસ્થાનમાં લખાઈ હશે.

૭) ડ અને ડ (ઓ) નો ઘળી વાર પરસ્પર વિનિ-મય (અદલાબદલો) થાય છે. પરંતુ તેના ધ્વનિ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. કારણ કે જ્યારે ડ અથવા ડ ની પહેલાં વ્યંજન આવેલો હોય છે ત્યારે નં ૦૨ માં કહેલી વાબત બાદ કરતા ક્યારે પણ પરસ્પર આ વિનિમય થતો નથી. A અને B નામની કલ્પસૂ-ત્રની પ્રતિઓમાં આ સંજ્ઞાઓના સંબંધમાં ભાગ્યે જ મૂલ થયેલી જોવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવેલા વર્ણ વિન્યાસ-વિષયક ભેદો વ્યાકરણશાસ્ત્રની ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રાઓને અંગે ઊભા થયેલા છે. મારી આવૃત્તિના મૂળની નીચે, મેં તમામ વિવિધ પાઠાન્તરો સંભાળ-પૂર્વક નોંધ્યાં છે. માત્ર છઠ્ઠા અને સાતમા નંબરમાં જણાવેલી હકિ-કતને અંગે ઉપસ્થિત થયેલાં પાઠાન્તરો લખ્યાં નથી. છતાં પણ સૌથી પ્રાચીન અને પ્રામાણિક જોડણી ફરફ હશે તેને નિર્ણય કરી શક્યો નથી. કાગળની ઘળીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓ તપાસતાં મને એવી પ્રતીતિ થઈ છે કે તેના ઉપરથી જૈન પ્રાકૃત ભાષાના વિશુદ્ધ વર્ણ-વિન્યાસનો પતો મેઝવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તાડપત્રની પ્રાચીનતમ પ્રતિઓને બારીકાઈથી તપાસતાં બધારે સંતોષકારક પરિણામ

મેઝવી શકાય તેમ છે. હું એમ ધારું છું કે પ્રાયઃ કોઈ પણ વસ્તુ સઘટ્ટા જૈનલેક્ષકોએ એક ચોક્કસ વર્ણ-વિન્યાસ-પદ્ધતિનું અવલંબન કર્યું હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે ગુફાઓના શિલાલેખોની પ્રાકૃતની સાથે વીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તેમજ આધુનિક ભારતવર્ષની પ્રચલિત દેશ ભાષાઓમાં પણ એ-કજ શબ્દની વારંવાર ભિન્ન ભિન્ન રીતિએ જોડણી કરા-યેલી જોવામાં આવે છે.

આ વિષય પૂર્ણ કરતાં પહેલાં મારે જણાવવું જોઈ-એ કે, મેં જૈન-પ્રાકૃતના વર્ણવિન્યાસના સંબંધમાં એક-તંગતિ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી. પણ એક જૈનગ્રંથના પ્રથમ આ પ્રકાશનના સમયે વસ્તુ-સ્થિતિનો કેટલોક ચ્યાલ આવવો મને યોગ્ય લાગ્યો-છે. જો કે મને આશ્વા ગ્રંથમાં એકજ પ્રકારની જોડણી સ્વીકારવી સરઝ પડત સ્વરી—જેમકે નિત્ય ણ યા જ જ લલ્લવો. પરંતુ ભારતવાસિઓના હૃદયમાં જાણે મજબૂત રીતે જામી ગઈ હોય તેવી અનિયમિતતાની અંતઃપ્રેરણાને આઘાતન પહોંચાડવા મોટા મેં અન્ય પ્રતિઓથી સમર્થિત એવી A નામની સૌથી પ્રાચીન પ્રતિની જોડણી સાધારણ રીતે કબુલ રાખી છે. અને તેથી એક શબ્દની સદા એકજ રીતે જોડણી કરવામાં આવી નથી.

જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને લગતા સામાન્ય પ્રશ્નો-ના સંબંધમાં હું જેટલી હકિકત એકઠી કરી શક્યો છું, તે આપી દેઈને, હવે સ્વાસ કલ્પસૂત્રના સંબંધમાં કેટ-લુંક વિવેચન કરીશ. આ ગ્રંથની, જૈનોના પવિત્ર પુ-સ્તકો તરીકે ગણાતા આગમોમાં તો સ્વાસ ગણના થતી નથી. અને દિગમ્બરો તો એને બનાવટી ગ્રંથ સુદ્ધાં કહેતાં અચકાતા નથી. તેમને આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, એની અંદર દિગમ્બર-માન્યતા વિરુદ્ધ, મહાવીર ત્રિશલાની કુક્ષિમાં આવ્યા તેની પહેલાં દેવાનંદાની કુક્ષિમાં આવ્યા હતા, આવું વર્ણન આવે-લું છે. પરંતુ આ વર્ણન આચારંગસૂત્ર તથા આવ-શ્યકસૂત્રમાં પણ આવતું હોવાથી, એ પુરાતન હોય

એમ લાગે છે. અને તેથી દિગમ્બરોનો ઉપરોક્ત આક્ષેપ નિર્રથક નિવેદ છે. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં કલ્પસૂત્ર એક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથ મનાય છે. અને પ્રતિવર્ષ વર્ષાવાસ ઇટલે પઞ્જસનમાં તે જાહેર રીતે (સભામાં) વંચાય છે.

આ કલ્પસૂત્ર તે મદ્રબાહુ સ્વામીની કૃતિ મનાય છે, આ ગ્રંથની વસ્તુ તેમણે પ્રત્યાસ્યાનપ્રવાદ નામના નવમા પૂર્વમાંથી લીધી છે, એવું કિરણાવલી નામની ટીકાના નિમ્નલિખિત અવતરણ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

‘ પ્રણેતા તાવત્ સર્વાક્ષરસન્નિપાત વિચક્ષણશ્ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ યુગપ્રધાનઃ શ્રીમદ્રબાહુસ્વામી દશાશ્રુતસ્કન્ધસ્યાષ્ટમાધ્યયનરૂપતયા પ્રત્યાસ્યાનપ્રવાદાભિધાનનવમપૂર્વાત્ કલ્પસૂત્રમિદં સૂત્રિતવાન્. ’

અર્થાત્—આના કર્તા તે, સર્વશાસ્ત્રપ રગામી, ચતુર્દશપૂર્વના વેત્તા અને યુગપ્રધાન એવા મદ્રબાહુ સ્વામી છે. તેમણે પ્રત્યાસ્યાન પ્રવાદ નામના નવમા પૂર્વમાંથી દશાશ્રુતસ્કન્ધના આઠમા અધ્યયન રૂપે આ કલ્પસૂત્ર રચ્યું છે.

કિરણાવલી ટીકાકારનું ઉપરોક્ત કથન,—કે જેનું પુનરાવર્તન બીજા ટીકાકારોએ પણ પોતાની ટીકાઓમાં કર્યું છે,—કે કલ્પસૂત્ર તે પર્યુષણાકરૂપ છે, અને તે દશાશ્રુતસ્કન્ધનું આઠમું અધ્યયન છે; તે મૂલમૂલ છે. આ મૂલ કલ્પસૂત્રના અંતિમ શબ્દોના આશયને બરાબર ન સમજવાથી થઈ છે. એ શબ્દોનો જો બરાબર અર્થ કરીએ તો તેનાથી ઇટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે કલ્પસૂત્ર એ નામ, એ ગ્રંથના છેવટના પ્રકરણને અર્થાત્ સામાચારી, કે જેની અંદર યતિઓના આચારોના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, તેનેજ લાગુ પડે છે. કારણ કે તેની અંતમાં એવું કથન છે કે ‘મહાવીરે’ આ પ્રમાણે પર્યુષણાકરૂપ નામના આઠમા અધ્યયનનું આસ્યાન કર્યું, માષળ કર્યું, પ્રજ્ઞાપન કર્યું, અને વારંવાર ઉપદેશ આપ્યો. આ શબ્દો માત્ર સામાચારીને જ લાગુ પડી શકે; કારણ કે જિનચરિત્ર અને

સ્થવિરાવલી મહાવીરે પોતે કહી હોય એમ માની શકાય નહીં. જિનચરિત્રમાં મહાવીરના નિર્વાણ પછીની બનેલી બીનાઓ લખેલી છે અને સ્થવિરાવલીમાં તેમની પછીનો જૈનધર્મનો ઇતિહાસ આપેલો છે, આ ભાગોનો પર્યુષણા યા વર્ષાવાસ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. તેથી તે પર્યુષણાકરૂપનું નામ ધરાવવાના બિલકુલ અધિકારી નથી. અને તદનુસાર, વાસ્તવિકરીતે દશાશ્રુતસ્કન્ધના આઠમા અધ્યયનના ભાગ તરીકે પણ તેને માની શકાય નહીં. આ અનુમાન ઉપરથી સ્વામાવિકરીતેજ એવો અર્થ ફલિત થાય છે કે પર્યુષણાકરૂપ એ નામ વાસ્તવિકરીતે સામાચારીનું જ છે, અને તેમ હોવાથી દશાશ્રુતસ્કન્ધનું આઠમું અધ્યયન પણ તેટલાજ ભાગને કહી શકાય. તેટલા માટે, તેટલા ભાગનેજ મદ્રબાહુસ્વામીની કૃતિ તરીકે માનવો જોઈએ. ઇટલું તો સ્વયંસિદ્ધ છે કે મદ્રબાહુસ્વામીની પછીની પણ ઘણી પેઢિઓની નામાવલી આપતી સ્થવિરાવલી મદ્રબાહુની રચેલી ન હોઈ શકે. તેમજ તે એક કર્તાની પણ કૃતિ નથી. સ્થવિરાવલીની સંક્ષિપ્ત વાચના અને વિસ્તર વાચના અર્થાત્ સ્થવિરોનાં ટુંકી અને વિસ્તૃત નામાવલી, અસલમાં, બન્ને એકમેકથી સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. કારણ કે, તે બન્નેની ભાષાશૈલી અને વર્ણવસ્તુમાં પરસ્પર ભિન્નતાઓ રહેલી છે. આ સ્થવિરાવલિઓ, જેની અંદર અસલમાં છેલ્લા દશકેવલી (દશપૂર્વી ?) વગર અને તેમના અન્તેવાસિઓનાં જ નામ હશે, તેની અંતે કેટલીક ગાથાઓ ઉમેરવામાં આવી છે; અને તેની અંદર ફલ્ગુમિત્રથી માંડીને દેવર્ધિગણી સુધીના સ્થવિરોનાં નામો આવેલાં છે. કલ્પસૂત્રની કેટલીક પ્રતિઓમાં આ ગાથાઓનું ગદ્યરૂપાન્તર, તેની પહેલાં દાખલ કરવામાં આવેલું છે. એ તો દેખીતી રીતેજ અર્વાચીન ઉમેરો છે. કારણ કે ઘણી પ્રતિઓમાં એ ગદ્યરૂપાન્તરને પડતું મૂકવામાં આવ્યું છે. તેમજ સૌથી પ્રાચીન ટીકાકારે આ ફેરફારનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. આ ઉપરાંત, આ ગ્રંથની

અગિઆરમી ગ્રંથશતી (ગ્રંથ ૧૦૦૦—૧૧૦૦); પ્રમાણ કરતાં પ્રત્યક્ષરીતે વધારે ગ્રંથસંસ્થાવાઢી થયેલી છે. તેથી જો એ પ્રસ્તુત પ્રકરણને વાતલ કરવામાં આવે તો તેની સંસ્થા પણ બરાબર પ્રમાણસર થઈ રહે છે. વઢી સ્થવિરાવલીના પ્રથમના બે સૂત્રો બીજાં બધાં સૂત્રોથી રચનામાં જુદાં પડે છે; અને તેથી મારા ધારણા પ્રમાણે, શાયદ એક વસ્તે તેનો અંતર્ભાવ જિનચરિત્રમાં થતો હશે. આ રીતે આપણે સ્થવિરાવલીમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ચાર પાંચ પ્રકરણો જોઈ શકીએ છીએ. ડૉ. સ્ટીવન્સન જે એવું અનુમાન કરે છે કે અસલનું જિનચરિત્ર તે મહાવીર ચરિત્ર જેટલું જ હશે (કલ્પસૂત્ર પૃ. ૯૯), તેને હું સ્વોદ્ધ માનતો નથી. પરંતુ સાથે મારું એ પણ વિશેષ માનવું છે કે ડૉ. સ્ટીવન્સને જે ઉમેરા દર્શાવ્યા છે તે ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ઉમેરા તેમાં થયા છે; અને તેને લઈને આ ભાગ આટલો વિસ્તૃત થયેલો છે. આ કથનના પ્રમાણ તરીકે માત્ર હું ચૌદ સ્વપ્નોના વર્ણનનો નિર્દેશ કરું છું. આ વર્ણન સમય પુસ્તક ની આર્ષ-ભાષાશૈલીથી તદ્દન ભિન્ન પડે છે. કારણ કે, એમાં જે ઘણા લાંબા લાંબા અને ગુંચવાડા ભરેલા સમાસો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે સ્વાસ, મુકાબલામાં અર્વાચીન એવા મરતવર્ષીય કાવ્ય-સાહિત્યમાં આવતા સમાસોના આકારના છે. કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે કે, એમાં વીરનિર્વાણના ૯૮૦ અને ૯૯૩ વર્ષ સંબંધી જે અવતરણો આપેલા છે, તે કર્તાના નિર્દેશક નથી પરંતુ કલ્પસૂત્રના સંપાદક દેવધર્મિગણીને ઉદ્દેશીને લખાણ છે. જે આર્ષ-ભાષા-શૈલીમાં આ જિનચરિત્રની રચના થયેલી છે તેજ ભાષા-શૈલી ગદ્યરચનાવાઢા પ્રાચીન સૂત્રોમાં પણ જોવાય છે. તેથી આના કર્તા મદ્રવાદુ ન હોઈ શકે એમ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ, આ પ્રશ્નને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવે અનિર્ણયાત્મક સ્થિતિમાંજ રહેવા દેવો ઠીક લાગે છે.

જૈન વિદ્વાનો કલ્પસૂત્રમાં ચર્ચાણા વિષયોના

વૈષ્ણ્ય (ન્યુનાધિક્ય) થી સર્વથા વિજ્ઞાત છે, એમ તો સ્પષ્ટ દેસાઈ આવે છે. પરંતુ, તેઓ આનું કારણ એ વતાવે છે કે પર્યુષણા-સામાચારીની પહેલાં જે આ બે ભાગો મૂકવામાં આવેલા છે તે ‘મંગલાર્થમ્’ એટલે મંગલમાટેજ મૂકવામાં આવેલા છે. આ વાત પર્યુષણાકલ્પાનિર્યુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:—

પુરિમ-ચરિમાણ કપ્પો

ઉ મંગલં વદ્ધમાણ-તિત્થંમિ ।

તો પરિકહિયા જિનપરિ-

કહા ય થેરાવલી ચેત્થ [મ] ॥

ભાવાર્થ—પહેલા અને છેલ્લા જિનોનો કલ્પ વર્ધમાનના તીર્થમાં મંગલભૂત છે. અને તેટલા માટે જિનચરિત્રો, અને સ્થવિરાવલી અહિં કહેવામાં આવી છે. પછીના ટીકાકારોએ આ ગાથાના ઉત્તરાર્થને વદલી તેને ‘અધિકારત્રયમ્’ ની પદ્યવદ્ધ વિષયસૂચિના આકારમાં ફેરવી નાખી છે:—

પુરિમ-ચરિમાણ કપ્પો

મંગલં વદ્ધમાણ-તિત્થંમિ ।

તો પરિકહિયા જિનગણ-

હરાઈ-થેરાવલિ-ચરિત્તં ॥

ભાવાર્થ—વર્ધમાનના તીર્થમાં પહેલા અને છેલ્લા જિનોનો કલ્પ મંગલ-સ્વરૂપ છે, તેટલા માટે જિન (ચરિત્ર) ગણધરાદિ સ્થવિરાવલી અને ચરિત્ર અર્થાત્ પર્યુષણા-સામાચારી કહેવામાં આવી છે.

પરંપરાગત કથાનુસાર જૈનાગમોના નવીન સંસ્કરણ વસ્તે દેવધર્મિગણીએ જિનચરિત્ર, સ્થવિરાવલી અને સામાચારી એ ત્રણે ભાગોને કલ્પસૂત્ર એવા નામ નીચે એકજ પુસ્તકમાં પુસ્તકારૂઢ કર્યા હોય તેમ જણાય છે,—જો કે તેનો આગમોમાં અંતર્ભાવ થતો નથી. આ પરંપરાગત કથાની સત્યતાના પક્ષમાં બે દલીલો છે. પહેલી એ કે, આ બીનાની તારીખ કલ્પસૂત્રમાં આપેલી છે. અને બીજી એ કે, આખું કલ્પસૂત્ર સો સો ગ્રંથોની (૩૨ અક્ષરોનો એક ગ્રંથ) પ્રમાણવાઢી ગ્રંથ-શતિઓમાં વહેંચી

સરસો જોવામાં આવતો નથી; તથાપિ, તે બહુ મિત્ર પણ પડતો નથી. અને તેથી કરીને આ આવૃત્તિમાંનું કોઈ પણ સૂત્ર, હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સરઠતાપૂર્વક સ્થોળી શકાય તેમ છે. શેરાવલીની તેર સૂત્રોમાં કરેલી વહેંચણી મારી પોતાની છે. કારણ કે, કોઈ પણ પ્રતિમાં આવી વહેંચણી કરેલી જોવામાં આવતી નથી.

કલ્પસૂત્ર ઉપર સૌથી પ્રાચીન ટીકા જો કે મેં જોઈ નથી, પણ તે ચૂર્ણિ હોય તેમ લાગે છે. તે બીજી બધી ચૂર્ણિઓની માફક પ્રાકૃતમાં જ લખાઈ હશે. કારણ કે ટીકાઓમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેનાં અવતરણો લીધેલાં જોવામાં આવે છે. તેના કર્તાનું નામ મળતું નથી, પણ તે હમેશાં ચૂર્ણિકારના નામે ઓળખાય છે. બાકીની બધી અર્વાચીન ટીકાઓ સીધી અગર આડકતરી રીતે તેના ઉપર જ રચાઈ છે. અને પ્રાયઃ તે તેના સંસ્કૃત ભાષાંતર રૂપે જ છે. આમ માનવાનું કારણ એ છે કે એ ટીકાઓમાં મૂળના જે અર્થો આપેલા છે તે સઘળી ટીકાઓમાં લગભગ એક જ સરગ્વા, શબ્દે શબ્દ, મળતા આવે છે. આ બાબત સર્વ ટીકાઓનું મૂળ એક જ માની લઈએ તો જ સમજાવી શકાય તેમ છે. બીજું એ છે કે સર્વ ટીકાઓ ચૂર્ણિને મુખ્ય પ્રમાણ માને છે. તેથી આપણે પણ તે કૃતિને સ્વાભાવિકરીતે તે સર્વની પાયામૂત—(મૂળમૂત) માનવી જોઈએ. ઘણાક આધુનિક ટીકાકારોએ પોતાની ટીકાઓમાં ઉત્તરાધ્યયન અને આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાંથી કેટલીક કથાઓ લઈને વચમાં દાખલ કરી દીધી છે. અને કોઈ કોઈ સ્થળે વિસ્તારયુક્ત એવી અપ્રસ્તુત હકિકતો ઉમેરી દીધી છે.

સૌથી જૂની ટીકા તરીકે મેં સંદેહવિષયક નામની પશ્ચિમી ઉપયોગમાં લીધી છે. એના કર્તા

બંને ભાગોને જો આપણે બે જુદી જુદી વાચનામાં વિભક્ત કરીએ, અને કાલિકાચાર્યની કથાને કાઢી નાંચીએ તો તે વાચનાથી પ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થાની બરાબર થઈ રહે છે.

જિનપ્રમમુનિ છે. તેમણે એ ટીકા અયોધ્યામાં સંવત ૧૩૬૪ ના આશ્વિન સુદી ૮ અર્થાત્ સને ૧૩૦૭ માં પૂરી કરી હતી. એની ગ્રંથ સંખ્યા ૩૦૪૦ છે. એ ટીકાની અંદર તેમણે પર્યુષણાકલ્પનિર્યુક્તિની પગ ટીકા લખી છે, આ પર્યુષણાકલ્પનિર્યુક્તિની છાસઠ પ્રાકૃત ગાથાઓ છે, અને તે પર્યુષણા ઉપર એક નિબંધ રૂપે છે. આ નિર્યુક્તિની ટીકા તેના કર્તાના કહેવા મુજબ નિશીથચૂર્ણિમાંથી સંગૃહીત કરવામાં આવી છે, અને થોડા ટુંકા સંસ્કૃત વાક્યો સિવાય તે પ્રાકૃતમાં જ લખાઈ છે. આ આશ્ચર્યકારક બાબત આપણને ઉદાહરણ આપી સમજાવે છે કે જૈન-ગ્રંથકારો પોતાના પૂર્વજોની કૃતિઓમાં કેટલો બધો સ્વરાચિત ઉમેરો કરતા હતા. જો પર્યુષણાનિર્યુક્તિ ઉપર તેના પહેલાની સંસ્કૃત ટીકા હોત તો જિનપ્રમમુનિએ જરૂર તેની નકલ કરી હોત. પરંતુ પોતાને અન્ય સાધનોના અભાવે આત્મનિર્ભર થવાનું હોવાથી તેમણે નિશીથચૂર્ણિમાંથી અવતરણો લીધાં. પરંતુ તે અવતરણોનું સંસ્કૃત ભાષાંતર સુદ્ધાં કરવાની તેમણે તસ્દી લીધી નથી. આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે જિનપ્રમમુનિના સમયમાં કલ્પસૂત્ર ઉપર કોઈ એક સંસ્કૃત ટીકા વિદ્યમાન હતી. કારણ કે તેઓ પોતાની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખે છે; પરંતુ ચૂર્ણિનો સારાંશ આપતા નથી. આ ટીકાની મારી પ્રતિ કે જેને માટે હું ડૉ. બુલ્હરની ઉદારતાનો ઋણી છું, તે સંવત ૧૬૭૪ માં લખવામાં આવી હતી. એમાંનાં ઉતારા તથા એમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં વિવિધ પાઠાંતરો મેં ટિપ્પણમાંના ચિન્હથી દર્શાવ્યાં છે.

મૂળગ્રંથના અર્થાવલોકનના વિષયમાં ઉપરની ટીકા સિવાય નીચે સૂચવેલી બીજી ત્રણ ટીકાઓ પણ થોડેજ અંશે મિત્ર પડે છે. પરંતુ આ ટીકાઓમાં એક ઉપોદ્ધાત ઉપરાંત અન્ય ગ્રંથોમાંથી ઘણાં અવતરણો અને કથાઓ આપેલી છે. તેમાં પર્યુષણાકલ્પનિર્યુક્તિની ટીકા નથી, તે ત્રણે ટીકાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧-વિનયવિજયજીકૃત સુબોધિકા. સં. ૧૬૯૬. આ ટીકાને પ્રથપરિમાણ ૫૪૦૦ છે. આની જે પ્રતિ મેં વાપરી છે તે મુંબઈના સંગ્રહની છે.

૨-ધર્મસાગરકૃત કિરણાવલી ઉર્ફે વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ. સંવત્ ૧૬૨૮. પ્રથસંસ્કૃત, ૭૦૦૦. મુંબઈ.

૩-સમયસુંદરકૃત કલ્પલતા. આમાં સાલ આપેલી નથી. પણ લેક્ષક કહે છે કે તેના ગુરુ, સકલ-ચંદ્રના ગુરુ, જિનચંદ્ર અક્ષરના વસ્તમાં વિદ્યમાન હતા. આ ઉપરથી તેમના સમયનું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. આ કલ્પલતા તે, જેના ઉપોદ્ધાતનું ડૉ. સ્ટીવન્સન માધાન્તર કર્યાનો ઢોંગ કરે છે, તે કલ્પલતા નથી. આ કલ્પલતાની એક પ્રતિ ડૉ. બુલ્હેરે કૃપા કરીને મને વાપરવા આપી હતી. તેની પ્રથસંસ્કૃત મૂળ અને ટીકા બન્નેની મઢીને ૭૭૦૦ છે. તેના ઉપર મિતિ સંવત્ ૧૬૯૯ ની છે.

આ ટીકાઓથી વધારે અર્વાચીન અને પુનાથી અલ્પ મહત્ત્વના પ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે.—

૪-લક્ષ્મીવલ્લભકૃત કલ્પદ્રુમ. આમાં દરેક સૂત્રની પાછળ તેનું સંસ્કૃત માધાન્તર આપેલું છે. આ પ્રંથનો મોટો ભાગ અન્ય ટીકાઓમાં ઉપલબ્ધ થતી કથાઓનો બનેલો છે. આ ટીકાને અંતે કાલિકાચાર્યની કથા પણ ઉમેરેલી છે. મારી પાસે કલ્પદ્રુમની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ છે. પણ તે સ્તરાબ અને અર્વાચીન છે. સં. ૧૯૦૩.

૫-મૂઠની બન્ને પંક્તિઓ વચ્ચે આપેલા માધાન્તર રૂપ એક નનામાં લેક્ષકનો ટવો. કથાસમૂહ અને સ્વપ્નોનું ગુજરાતી સ્પર્ધાકરણ તેનાં યોગ્યસ્થાને દાખલ કરેલાં છે. આ આવૃત્તિમાં મેં તેને C નિશાનીથી દાખલ્યો છે. આના લેક્ષક અમયસુંદર મુનિ હતા (કદાચ તે કર્તા પણ હોઈ શકે ?). સંવત્ ૧૭૬૧.

૬-કથાવિ રહિત એક ટવો. આ પ્રતિ હિન્દિ આ ઓફિસ છાદ્મીની તં. ૧૫૯૯ ની છે. કોલમ્બુકે

પોતાના સારાંશો (Abstracts) તૈયાર કરવામાં આ પ્રતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

મેં તપાસેલા અને કેટલેક પ્રસંગે ઉપયોગમાં લીધેલા એવા ઉપરોક્ત પ્રંથો ઉપરાંત નીચેના પ્રંથો પણ અહિંયાં ઉલ્લિખિત કરવા યોગ્ય ધારું છું.

૭-વિજયતિલકની કલ્પવીપિકા. સં. ૧૬૮૧ પ્રથસંસ્કૃત. ૪૫૦૦. ડૉ. બુલ્હેરની આ ટીકાની પ્રતિ મેં જોઈ છે.

૮-યશોવિજયનો શાસ્ત્રાવધ (?). ડૉ. સ્ટીવન્સને પોતાના કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તાવનાના નવમા પૃષ્ઠ ઉપર આનો નિર્દેશ કરેલો છે.

૯-કલ્પસૂત્રટીકા. જુઓ, ડૉ. બુલ્હેરનો સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધનો રીપોર્ટ. ૧૮૭૨-૭૩.

૧૦-વાર્લિનના સંગ્રહની એક નનામી ટીકાની પ્રતિ. (પ્રતિ અથવા પત્ર. ૬૩૮.) આ પ્રતિ તદ્દન બેપરવાઈથી લેખેલી છે અને તે મને કોઈ રીતે ઉપયોગી નિવડી નથી. સંવત્ ૧૭૫૯.

ટિપ્પણમાં મેં માત્ર સંદેહવિષયોષધિમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. પહેલાં મેં સુબોધિકા અને કિરણાવાલીમાંથી ઉતારા કર્યા હતા, પરંતુ મને સંદેહવિષયોષધિ મઢવાથી, સૌથી પ્રાચીન ટીકાકારના શબ્દોમાંજ સમજુતી આપવાનું મેં વધારે યોગ્ય ધાર્યું છે.

કલ્પસૂત્રનું એક અંગ્રેજી માધાન્તર ૨૦ ડૉ. સ્ટીવન્સને પ્રકટ કર્યું છે^૧. જૈનપ્રંથોમાં આજ સુધીમાં પ્રમાણ ગણાતું માત્ર આ એકજ પુસ્તક પ્રકટ થયેલું છે. પરંતુ મારે દિલ્હીની સાથે લખવું પડે છે કે તે માત્ર યથાર્થ નથી પડતુંજ નહીં પણ તે અવિશ્વસનીય પણ છે. જો કે એ એક માધાન્તર ગણાય છે

૧ 'કલ્પસૂત્ર અને નવતત્ત્વ.' આ બન્ને પ્રંથો જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયના છે, અને માગધી ભાષામાંથી માધાન્તરિત કરેલા છે. આમાં એક પરિક્ષિટ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેની અંદર મૂઠપ્રંથની ભાષા ઉપર વિવેચન કરેલું છે. માધાન્તરકર્તા રે. જે. સ્ટીવન્સન, ડી. ડી. વી. પી. આર. એ. એફ. સ્વ ૧૯૪૬.

પરંતુ વાસ્તવિકતામાં તે ભાષાન્તર નથી, ઇટલુંજ નહીં પણ ઘણે ભાગે તો બેકાલ્ડજીથી ઘસડી કાઢેલો એક સારાંશ માત્ર છે. આનો પ્રથમનો ભાગ ભાષાન્તરમાં, સામાચારીના વિશેષ કઠિન ભાગ કરતાં સાધારણ-તયા વધારે વિશ્વસનીય રીતે ઉત્તારવામાં આવ્યો છે. કારણ કે એ પ્રકરણમાં ડૉ. સ્ટીવન્સન કોઈ પણ મહત્ત્વનો ભાગ મૂકી દેતા નથી. મૂળમાં જ્યાં જ્યાં ક્ષિપ્ર ભાગો આવે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ ભાષાન્તર કરવાને બદલે માત્ર વિવરણ કરે છે. પરંતુ સામાચારીમાં તો નિરાલ્લીજ બાબત દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં તો તેમણે યા તો મોટા ભાગેને ઉઢાવોજ દીધા છે, અથવા તો સંક્ષિપ્ત રૂપમાં મૂકી દીધા છે. એમાં અર્થની સ્પષ્ટતા તરફ ભાગ્યેજ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.^૧

વાસ્તવિકતામાં ડૉ. સ્ટીવન્સનના પુસ્તકને, આજ-કાલ પ્રકટ થતા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથો તથા તેના ભાષાન્તરોની પદ્ધતિએ તપાસવું તે તેમને સ્વસ્વર અન્યાય કરવા જેવું છે. કારણ કે ત્રીસ વર્ષ પહેલાંનો તે સમય પૌર્વાત્ય સાહિત્યના અધ્યયનની બાલ્યાવસ્થાનો પ્રારંભિક કાલ હતો. અને ભાષાવિજ્ઞાનની યથાર્થતાના સંબંધમાં જેટલો વિચાર અત્યારે કરવામાં આવે છે તેટલો તે વસતે કરવામાં આવતો ન હતો. ડૉ. સ્ટીવન્સન પોતાના સંશોધન-ક્ષેત્રમાં પહેલ કરનાર હતા અને તેમણે મહાન્ ઉત્સાહ અને અવિશ્રાન્ત ઉમંગથી પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ઉદ્યમ કર્યો હતો. પરંતુ દિલ્લીરી પામવા જેવું ઇટલુંજ છે કે ડૉ. સ્ટીવન્સન પોતાના ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસના અભાવ-થી* તેમજ તેમનું માનસિક વલણ ईश्वरविषयक ज्ञान

૧ આ ઠેકાણે ટિપ્પણમાં ડૉ. ઝેકોબીએ સામાચારી-માંના એક સૂત્રનું, ડૉ. સ્ટીવન્સને કરેલા તેજ સૂત્રના ભાષાન્તર સાથે, પોતાનું ભાષાન્તર તુલનાર્થે મૂકેલું છે. પરંતુ તે આ પત્રની દૃષ્ટિએ અનુપયોગી હોવાથી, અહીં આપ્યું નથી. અનુવાદક.

* ડૉ. સ્ટીવન્સનનું પ્રાકૃતભાષા સંબંધી જ્ઞાન કેટલું બધું મર્યાદિત હતું, તે આપણે તેમને કરેલો માગધીભાષા ઉપરની વીકા ઉપરથી ઘણેલાઈથી સમજી શકીએ છીએ. પૃ. ૧૪૧ ઉપર

તરફ મુકેલું હોવાથી તેઓ પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં યોગ્ય પરિણામો ઉપજાવી શક્યા નથી, હું માત્ર યથાર્થસ્થિતિને લક્ષ્યમાં રાખીને જ પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસિઓને તેમના કલ્પસૂત્રને ન વાપરવાની સૂચના કરું છું.

કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તુત આવૃત્તિ નીચે જણાવેલી પ્રતિઓ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવી છે.

A સંજ્ઞાવાળી પ્રતિ મારા કરેલા સંગ્રહમાં સર્વોત્તમ છે. તેના ૧૧૩ પાનાં છે, અને તે ચાંદીની શાહીથી લેખેલી છે. આનાં ઘણાં સ્વરા પાનાં ક્રમથી કાઢા અને રાતા રંગથી રંગેલાં છે. એક પાના ઉપર છ છ લીટિઓ છે. મૂળ ગ્રંથમાં ઘણાં ચિત્રો આપેલાં છે. તેના હાંસિઆમાં અરબસ્થાનના શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે વેલ-બુદ્ધિઓ કોતરેલી છે. (આવી જાતની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જૈનો પાસે ઘણી જોવામાં આવે છે.) તેના લાંબા પુષ્પિકાલેખમાં, તેની લેખાયાની સાલ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૮૪ (સન ૧૪૨૭) આપેલી છે. એ પ્રતિમાં સૂત્ર અગર વાચનાના વિ-

તેઓ લેખે છે કે 'તિસલાએ' અને 'માહ્ણીએ' આ બન્ને પ્રથમાના રૂપો છે; પૃ. ૧૪૨ ઉપર તેઓ 'કુલ્લિસિ' અને 'સમણસિ' ની અનુક્રમે 'કુછમ્મિ' અને 'શમણમ્મિ'ના રૂપમાં જોહળી કરે છે અને 'પાસિતા ણે' ને 'પાસિતાળે' લેખે છે. આટલું કથન તેમના પ્રાકૃતના જ્ઞાનના સંબંધમાં બસ છે. સંસ્કૃતભાષા સંબંધી પણ તેમનું જ્ઞાન કેટલા ઊંચા દરજ્જાનું હતું તે કલ્પલતામાંના (પૃ. ૧૨) એક સંસ્કૃત ફકરાના તેમણે કરેલા ઈંગ્રેજી ભાષાન્તરને, આગળ પૃ. ૨૨ ઉપર આપેલા તેજ ફકરાના મારા ભાષાન્તર સાથે સરખાવવાથી જણાઈ આવશે. ડૉ. સ્ટીવન્સનનું ભાષાન્તર નીચે મુજબ છે.—' હવે હું કલ્પસૂત્રના કર્તાનો ઉલ્લેખ કરું છું. તેમનું નામ શ્રીમદ્બ્રહ્મહુસ્વામી હતું. તે એક વિચક્ષણ ગુરુ હતા. તેઓ પોતાના વિષયની (ટિપ્પણ, મૂળ શબ્દ-પૂર્વ) ચૌદ શાખાના જાણનાર હતા, અને વિચક્ષણ આચાર્ય હતા. અહીં નામ સૂચવાતા ગ્રંથો—દશાશ્રુતસ્કન્ધ, અષ્ટમાધ્યયન, અને પ્રત્યાભ્યાસપ્રવાદ કે જેમાં તેમણે નવ શાખાઓ જોઈ—તેને, માર્ગદર્શક તરીકે રાखीને તેમણે આ કલ્પસૂત્ર બનાવ્યું હતું.

માગો બતાવેલા નથી. તેમાં આપેલું સ્વપ્નવર્ણન પ્રસિદ્ધ વર્ણનથી ભિન્ન જણાય છે. અને સ્પષ્ટરીતેજ તે અસલી હોય તેમ લાગતું નથી, કારણ કે આ સ્વપ્ન-વર્ણનના પ્રારંભમાં સાધારણરીતે મૂકવામાં આવતું પ્ર.૨૦૦ નું ચિન્હ અહીં મૂકેલું નથી. ?

[A સંજ્ઞાવાળી પ્રતિનું વર્ણન કર્યો બાદ, ડૉ. જે-કોબી, અન્ય અલ્પ મહત્ત્વની પ્રતિઓ—કે જેમાંની કેટલીકને તેમણે પરસ્પર મેલવી હતી અને કેટલીકને માત્ર તપાછીજ હતી તેનાં નામો અને વર્ણનો આપે છે. પરંતુ, તે આ પત્રની દૃષ્ટિએ અનુપયોગી હોવાથી, અહીં આપ્યાં નથી.]

અનુવાદક.]

અનુપ્રતિ.

આ સંપૂર્ણ ઉપોદ્ધાતમાં સર્વત્ર મેં શ્વેતાંબર સંપ્રદાય-નોંધ આશર લીધો છે. દિગંબરોની પળ પોતાની સાંપ્રદાયિક માન્યતા છે, અને તે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયથી કેટલીક પરંતુ અગત્યની નાબતોમાં ભિન્નતા રાખે છે. આ સંપ્રદાયની માન્યતાની માહિતી મેં, ડૉ. બુલ્હેરે વાંચવા આપેલી એક આધુનિક ગુર્વાવલી ઉપરથી મેલવી છે. તે જય-પુરમાં,—તેજ શહેરની ભાષામાં લેખાપેલી છે. એ ગુર્વાવલીમાં ઘણી પ્રાકૃત ગાથાઓ સમજાવવામાં આવી છે. અને તે ગાથાઓની પ્રાકૃતભાષા શૌરસેની સાથે આશ્ચર્યજનક મજબૂતાપણું ધરાવે છે. આ ગુર્વાવલીમાં બે મદ્રબાહુનો ઉલ્લેખ છે. પહેલા મદ્રબાહુ, જે અંતિમ શ્રુતકેવલી હતા, તે વીર નિર્વાળના ૧૬૨ મા વર્ષમાં ગુજરી ગયા હતા. અને બીજા મદ્રબાહુ જે સ્થવિર કહેવાતા હતા, તેમની મિતિ વી. સં. ૪૯૨—૫૧૧ આપેલી છે. તેઓ યશોમદ્રના અંતેવાસી હતા, આ યશોમદ્રના ગુરુનું નામ સુમદ્ર હતું અને તેઓ (વી. સં. ૪૬૮—૪૭૪ માં) વિદ્યમાન હતા. સુમદ્રના અસ્તિત્વના બીજા વર્ષમાં અર્થાત્ વી. સં. ૪૭૦ માં વિક્રમનો જન્મ થયો હતો. આ હકિકતને એ ગુર્વા-

વલીમાં ઉધૃત કરેલી અર્ધી ગાથા દ્વારા પુષ્ટિ મળે છે:—

સત્તરિ ચદુસદજુતો

તિળ કાલા વિક્રમો હવડ જમ્મો ।

આ ઠેકાણે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વિક્રમના સંવત્ની શરૂઆત તેના જન્મથી થતી નથી પરંતુ તેના રાજ્યારોહણના સમયથી અર્થાત્ તેના આયુષ્યના ૧૮ મા વર્ષથી થાય છે. આ હિસાબ પ્રમાણે એ ગુર્વાવલીમાં, વીર નિર્વાળનું ૪૯૨ મું વર્ષ, કે જેમાં મદ્રબાહુની કારકીર્દીની શરૂઆત થાય છે, તેને વિક્રમ સંવત્ ૪ ની સાથે સરસાવવામાં આવેલું છે. વળી તેની અંદર બીજા મદ્રબાહુથી માંડીને સંવત્ ૧૮૪૦ સુધીના સ્થવિરોની અનવરત નોંધ આપવામાં આવી છે. અને તે સ્ત્રી પરંપરાના આધારે ગોઠવેલી હોય તેમ દેખાય છે.

આ ગુર્વાવલીની અનુસાર પુષ્પદંત (સમય-વી. સં. ૬૩૩ થી ૬૮૩) પછી સઘટ્ટા અંગો નષ્ટ થઈ ગયાં હતાં. તેમણે સમગ્ર પવિત્ર પ્રવચન પુસ્તકોમાં લેખાવ્યું હતું. તેમના અવસાનનું વર્ષ જે વી. સં. ૬૮૩ છે, તેને પણ વિક્રમના જન્મ વર્ષ તરીકે બતાવવામાં આવ્યું છે.

મદ્રબાહુના સંબંધમાં દિગંબર પરંપરા માટે જુઓ Lewis Rice. મદ્રબાહુ અને શ્રવણ બેલ્ગોલ; ઈન્ડિ. ઇન્ટિ. ૩. પૃ. ૧૫૩. કર્ણાટકની દિગંબર પરંપરામાં મદ્રબાહુને ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાંથી સ્વદેશ છોડી પરદેશ જતા સંઘના નેતા તરીકે જણાવ્યા છે; અને પાટલીપુત્રના રાજા ચન્દ્રગુપ્તને, તેમાં, તેમના એક દીક્ષિત શિષ્ય તરીકે જણાવ્યો છે.

૧ ઉપરોક્ત કથનાનુસાર મહાવીર અને વિક્રમના સંવત્ની વચ્ચે ૪૮૮ વર્ષનું અંતર પડે છે. અને તેથી મહાવીર નિર્વાળનો સમય દ. સ. પૂર્વે ૫૪૫ માં આવે છે, આ હિસાબે આ સાર અને સંલોનની કાલગણનાનુસાર નિર્ણીત કરેલી બુદ્ધ-નિર્વાળની સારની વચ્ચે માત્ર બે જ વર્ષનો ફરક રહે છે.

જૈનધર્મનું અધ્યયન.

[લેખક—શ્રીયુત સી. બી. રાજવાડે, એમ્. એ. બી. એસ. સી. પ્રોફેસર ઑફ પાલી, વરોડા કૉલેજ.]

પ્રો. વેવર, બુલ્હર, જેકોબી, હૉર્નલ, માળ્ડારકર, લ્યુમન, રાઈસ, ગેરિનાઈ વિગેરે વિદ્વાનોએ જૈનધર્મના સંબંધમાં અંતઃકરણપૂર્વક અથાગ પરિશ્રમ લઈ અનેક મહત્ત્વની શોધો પ્રકટ કરેલી હોવા છતાં, ભારતવર્ષીય વિદ્વાનોએ હજી સુધી એ ધર્મના અભ્યાસ તરફ પુરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. પ્રાચ્યવિદ્યા-કળા-સાહિત્યના સંશોધનના પ્રારંભ કાળમાં, કદાચિત્ જૈનસાધુઓની ઉદાસીનતાને લીધે, તથા, હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં છુપાણું પોતાના ધર્મનું પવિત્ર જ્ઞાન જૈનેતરોને આપવામાં તેઓની નાચુશી હોવાને લીધે, તદ્વિષયક અધ્યયનમાં વિદ્વાનોને પ્રેરણા થઈ નહીં હોય. પછી તો, વિદ્વાનોનો અનુરાગ બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસમાં વધતો ગયેલો હોવાથી કેટલેક અંશે, તેઓની ધર્મવિષયક અભ્યાસમાં આ એક મહત્ત્વની શાખા તરફ ઉપેક્ષા થઈ ગઈ હતી. વસ્તુતઃ, પ્રારંભમાં વિદ્વાનોના મગજ ઉપર બૌદ્ધધર્મની ઇટલી તો પ્રબલ સત્તા જામી ગઈ હતી કે તેઓ જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મની એક શાખા તરીકે જ જાણવા લાગ્યા હતા. પરંતુ, હવે તેઓની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને આચ્છાદિત કરનારાં પડઢો નષ્ટ થવા માંડ્યાં છે અને તેથી જૈનધર્મ પૂર્વના ધર્મોમાં પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. જૈનસમાજ પણ સુસ્તીમાંથી જાગ્રત થતો જાય છે. અનેક નિયતકાલિક અને સામયિક પત્રાદિ પ્રકટ થતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સાધુઓને પણ પોતાની જવાબદારીનું ભાન થતું હોય તેમ જણાય છે. કોમના ધનિકવર્ગ તરફથી મળતી ઉદારતાના આશ્રિત બનેલાં પરોપકારી મંડળો દિવસે દિવસે વિશેષ રૂપમાં જૈન ગ્રંથો પ્રકટ કરતાં જાય છે. જૈનધર્મ અને સાહિત્યવિષયના અનેક

લઘુ ગ્રંથો, સાર ગ્રંથો, સ્થૂલવર્ણનાત્મક ગ્રંથો, રહસ્યો-દ્ઘાટકગ્રંથો (Keys=કુંચીઓ) શબ્દકોશો, इत्यादि ભારતવર્ષના વિદ્વાનો દ્વારા સંપાદિત થઈ, પ્રકાશિત થતા જાય છે. અને આ સર્વે ઉપરાંત, દેશી ભાષામાં પણ પ્રતિવર્ષ મોટા પ્રમાણમાં જૈનસાહિત્ય બહાર પડતું જાય છે.

આમ હોવા છતાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. જૈનધર્મ તે માત્ર જૈનોને જ નહીં, પરંતુ તેમના સિવાય પ્રાચ્યસંશોધનના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી અને સ્વાસ કરીને જેઓ પૌર્વાત્ય દેશોના ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં રસ લેતા હોય તેમને તલીન કરી નાંચે એવો રસિક વિષય છે.

જૈન-સાહિત્યની અર્વાચીન સંશોધન પદ્ધતિ અનુસાર અને ગુણદોષની વિવેચક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થવાની બહુ આવશ્યકતા છે. આ વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે આવી રીતે તુલનાત્મક પદ્ધતિએ તેનો અભ્યાસ થવાથી હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં અજ્ઞાત રહેલી ઘણીક હકિકતો પ્રકટ થશે, અને ઇતિહાસિક કાળની માહિતી વગરની ઘણીક સ્વાલી જમ્યાઓ પૂર્ણ થશે. આવી રીતે, ઇતિહાસ-પ્રેમી, તેમજ આર્યાવર્તના પ્રાચીન ધર્મોના અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને જૈન-સાહિત્ય એક તદ્દન નવું અને અણસેડાણું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર છે. પરંતુ વર્તમાનમાં જૈનધર્મના અભ્યાસીને—કે જે નિષ્પક્ષપાતી અને સમવર્ણી મનથી એ વિષયનો અભ્યાસ કરવા માંગતો હોય, તેને પોતાના કાર્યમાં કેટલીક મુશ્કેલિઓ નડે છે. પ્રથમ અને પ્રધાન મુશ્કેલી એ છે કે યોગ્ય રીતે સંપાદન કરેલા મૂલ

અને પ્રામાણિક ગ્રંથોનો અત્યારે અભાવ છે. પ. નાવત તો સુવિજ્ઞાત છે કે જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથોની ભાષા અર્ધમાગધીના નામે ઓઢસાતી પ્રાકૃત છે. આ ભાષા અત્યારે ઘણા જૈનસાધુઓ પળ બરાબર સમજતા નથી. કારણ કે જ્યારે તેઓને તે ગ્રંથોના અર્થને સમજાવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેઓ પળ મૂઢ સાથે આપેલી સંસ્કૃત છાયા અથવા ટીકા ઉપરથી જ પોતાનું કામ ચલાવે છે. આવી પદ્ધતિનું વિશેષ અનુસરણ થવાને લીધે મૂઢ ભાષા—પ્રાકૃતભાષાના અધ્યયનની ઉપેક્ષા થઈ છે, અને પરિણામે ઘણીક મૂળો અને અસંગતિઓ સ્વાભાવિકરીતે તે ભાષામાં દાસલ થઈ ગઈ છે. ઘણી હસ્તલિખિત પ્રતિઓ શુદ્ધ પાઠાન્તરોની દૃષ્ટિએ તો નિરાશાજનક સ્થિતિવાઢીજ જોવામાં આવે છે. તેથી જૈનસાહિત્યના વ્યાસંગિઓએ પ્રથમ તો વિવિધ પુસ્તકાલયોમાં સંગૃહીત સઘઢી પ્રતિઓ ંકત્ર કરી, સૂક્ષ્મનિરીક્ષણપૂર્વક તેને પરસ્પર મેઢવવાનું કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ. ત્યાર પછી પાલી-ટેક્સ્ટ સોસાપ્ટીએ છપાવેલી બૌદ્ધ ગ્રંથોની આવૃત્તિઓની પદ્ધતિ ઉપર જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથોની વિશ્વાસ-પાત્ર આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવી જોઈએ. અલબત્ત, આ કાર્ય ઘળુંજ ત્રાસદાયક અને શ્રમસાધ્ય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આ કાર્ય થાય નહીં ત્યાં સુધી ંક પળલું ંળ આગઢ વધવાની આશા રાસી શકીએ નહીં.

આ કાર્ય ંકાદ વ્યક્તિથી થાય તેવું નથી. પળ તેમાં વિવિધ મંડઢો અને સંસ્થાઓની સહકારિતાની જરૂર છે. વર્તમાનમાં આ દિશામાં જે કેટલાક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેમાં તો માત્ર નિરાશાજનક વેષઢાપળુંજ જોવામાં આવે છે. લગભગ સઘઢી સંસ્થાઓ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અને કલ્પસૂત્ર જેવા અતિ-શ્વ લોકપ્રિય થપેલા મૂઢગ્રંથો છપાવે છે. પરંતુ તેમના જેટલાજ મહત્વના અન્થ ગ્રંથો તહન ઉપેક્ષા પાત્ર બન્ધા છે. આ કાર્ય માટે ઉત્તમ માર્ગ તો ંક છે કે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારી સઘઢી સંસ્થાઓએ સંપથી ંકત્ર થઈ પ્રામાણિક પદ્ધતિએ મૂઢ ગ્રંથો

તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાઢવું જોઈએ. મારું માનવું છે કે આરાના ‘જૈન પાઠશિંગ હાઉસ’ જેવા મંડઢને આ પ્રકારનું કાર્ય ઉપાઢવું કઠળ પઢે તેમ નથી. આ ઉપરાંત, હાલમાં છપાતા સઘઢા ગ્રંથો પોથી સાઈક્ષમાં—(પત્રાકોર) છપાય છે અને તેથી તેનાં પાનાં છુટાં રહેતાં હોવાથી તેનો ઉપયોગ-કરતી વસતે વિદ્યાર્થીઓને ઘળીજ અઢચળ પઢે છે. વઢી કેટલાક સંપાદકો તો પોતાનું કર્તવ્ય પટલે સુધી મૂલી જતા (મૂલી નથી જતા પળ જાળતા) જ નથી ંમ કંહવું વધારે ઉચિત છે.—મુનિ જિનવિજય) હોય તેમ જળાય છે કે ગ્રંથમાં આવતાં અવતરણોને જુદા પાઢવા માટે નિશાની સરસી પળ કરતા નથી.

ઉપર નિર્દેશેલું કાર્ય જ્યારે અર્વાચીન પદ્ધતિ અનુસાર યોગ્યરીતે પૂર્ણ થશે—પટલે કે જ્યારે મૂઢગ્રંથોમાં, પ્રકરણો અને સૂત્રોના આકારમાં જુદા જુદા સ્પષ્ટ વિભાગો પાઢવામાં આવશે, તેમાં આવતાં અવતરણોને ઓઢસાવવામાં આવશે, અનુસન્ધાનોનું અન્વેષળ કરવામાં આવશે, અનુક્રમળિકાઓ અને સૂચિપત્રો તૈયાર કરવામાં આવશે, ત્યારબાદ અર્વાચીન વિવેચનશાસ્ત્રની પદ્ધતિના નિયમોની સહાયતા પૂર્વક આ સાહિત્યની તપાસ માટે યોગ્ય સમય આવ્યો ગળાશે. નવા સાહિત્યમાંથી જૂનું સાહિત્ય સંમાઢપૂર્વક તારવવું પઢશે. વિવિધ ગ્રંથોનો બની શકે ત્યાં સુધી સમયનિર્ણય કરવો પઢશે, અને, તેની શુદ્ધતા યા નિર્દોષતા તપાસી તપાસીને જોવી પઢશે. આમ કરતી વસતે સ્વાભાવિકરીતે ચર્ચાપાત્ર મુદ્દાઓના સંબંધમાં ંહાપોહ કરવા માટે છૂટ રહેવી જોઈએ, અને તે ઉપર પ્રામાણિક મતભેદ પ્રકટ કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. અત્યારે પ્રાચ્ય-વિદ્યાવિષયક વિવેચનશાસ્ત્રના બે મિજ સંપ્રદાયો નજરે પઢે છે. ંક પક્ષ મૂઢગ્રંથોને જેટલા બને તેટલા પુરાતનકાલના બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને બીજો પક્ષ તેને ંન કેન પ્રકારેળ ક્રાઈસ્ટના પઢીના કોઈ ંક કાલમાગમાં—અર્થાત્ અર્વાચીન સમયમાં

લેંચી લાવવા પ્રયત્નશીલ દેસાય છે. કેટલાક વઢી એવા પળ લોકો છે, જેમનાં મગજ પુરાણપ્રિયતાના વિચારોથી અતિશય સંકુચિત થઈ જાય છે. અને તેથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એક પળ મૂલ યા દોષ બતાવવામાં આવે છે તો તેઓ સ્વૂંબ ચીઢાઈ જાય છે. તેમનું એમ માનવું હોય છે કે મૂઠ ગ્રંથના કોઈ પળ લિખિત અર્થ યા વિચારના સંબંધમાં સ્વતંત્ર ચર્ચા બિલકુલ કરી શકાયજ નહીં. પરંતુ આ મત અત્યારે ટકી શકે તેમ નથી. છતાં પળ ઇટલું તો જરૂર યાદ રાખવું જોઈએ કે પુરાણપ્રિયતાના પળ ઘણાક ઉપયોગો છે. તે દ્વારા આપણને પુરાતન પરંપરાઓનો પરિચય મળે છે અને ઘણીક વસ્તુને અન્ય સાધનોના જમાબે તેજ માત્ર આપણને માર્ગદર્શક હોય છે. જો કે પરંપરાઓની પળ ગંભીરપણે પરીક્ષા તો કરવીજ જોઈએ; પરંતુ તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પળ કોઈ રીતે ન્યાય નથીજ. અને આ બાબતમાં સાધુવર્ગેજ સ્વાસ મદદ કરવાની છે. તેણે પોતાની હંમેશની ચુપકીનો ત્યાગ કરી, પોતાની પાસે જે પરંપરાગત મોટો માહિતિઓનો મંડોલ હોય તે ઉપાસકો સમક્ષ રજુ કરવો જોઈએ. હવે તેઓને એવો મય રાખવાની જરૂર નથી કે આમ કરવાથી કદાચિત્ તેઓ પોતાના ધર્મને જોશ્વમમાં નાસી દેશે. કારણ કે સંતાડી રાસવાથી કદાપિ સત્યની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

પળ આ બધી વ્યવસ્થા કરવા અને જૈનધર્મના અભ્યાસને સંગીન પાયા ઉપર લાવી મૂકવા માટે એક ઉત્સાહી અને શક્તિશાળી વિદ્વન્મંડલે આગઢ આવું જોઈએ; અને પોતાના દૃઢતામરેલા કામ દ્વારા જગતને બતાવવું જોઈએ કે આજ સુધીમાં શોધાણી અન્ય જ્ઞાનશાસ્ત્રો જેવી આ પળ એક શાસ્ત્ર છે, અને તે બીજી બધી શાસ્ત્રોથી લેશ માત્ર પળ મહત્ત્વમાં ઉતરે તેવી નથી. સુમાયે પવિત્ર આગમોની માષામાં નિપુણ થવાની એક મુશ્કેલી તો હવે મુંબઈના બિશ્વવિદ્યાલયે પોતાના અભ્યાસક્રમમાં અર્ધમાગધીને સ્થાન આપી દૂર કરી છે, હવે

તો જૈન વિદ્યાર્થીઓની એ ફરજ છે કે તેમને અંતઃકરણપૂર્વક આ માષાનો અભ્યાસ સ્વીકારી લેવો જોઈએ, અને જૈનકોમના ધનિકવર્ગે આ કાર્યમાં વિશેષ ઉત્તેજન આપવા, દરેક પ્રકારની, તેમને મદદ કરવી જોઈએ. મે સાંમલ્યું છે કે એક જૈન સંસ્થા જૈન-ધર્મના વિદ્યાર્થીઓને જે મદદ જોઈએ તે સઘઢી આપવા તૈયાર છે; તેથી આ વિષયના ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીઓ આગઢ આવી આ મહાન કાર્યના પ્રથમ પઢો ટૂંક સમયમાં બતાવશે એમ આપણે આશા રાખીએ છીએ.

જૈન આગમ સાહિત્યની મૂઠ માષા કરી ?

અથવા

અર્ધમાગધી ઇટલે શું ?

[લેખક—શ્રીયુત પં. બેચરવાસ જીવરાજ, ન્યાય-ન્યાયકરણતીર્થ.]

જૈન ધર્મનું પ્રાચીન સાહિત્ય, જે અંગ, ઉપાંગ, નિર્યુક્તિ, માષ્ય અને ચૂર્ણિ બિગેરેના રૂપમાં અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે બધામાં વિશેષતઃ પ્રાચીન ગણાતું અંગસાહિત્ય કરી માષામાં લેવાયું છે ? એ પ્રશ્ન અઢાવધિ વિવાદાસ્પદ રહ્યો છે. જો ધારે તો ભારતવર્ષના માષાશાસ્ત્રિઓ એ પ્રશ્નને એક પઢમાં પળ સમાહિત કરી શકે, પરંતુ તે મહાશયો પાસે એવા અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત રહેલા હોવાથી અત્યાર સુધી આ પ્રશ્નને વગર સત્કારે જ ઉભા રહેવું પડ્યું છે.

❀ The study of Jainism ના ફિરોલેસ નાંબે આ લેસ, લેસકે મૂઠ અંગ્રેજીમાં, બરોડા કૉલેજના ગયા ફેબ્રુઆરી માસના મેગેજીનમાં, પ્રગટ કરાવ્યો હતો. પરંતુ મુખ્ય કરીને જૈન સમાજમાં વંચાવવા માટે જ આ લેસ લેસાણો હોવાથી લેસકની સ્વાસ ઇચ્છાનુસાર, અહીં એનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. —સંપાદક.

આ યુગે પ્રત્યેક પ્રાચીન સાહિત્યની ભાષાનો ઇતિહાસ નિર્ણય થઈ તે તે સાહિત્યના આરંભ-સમયો પણ લગભગ અવધારવામાં આવ્યા છે, તેવા પ્રસંગે જૈન ધર્મના પ્રાચીન સાહિત્યની શરૂઆતને લગતો વા તેમાં યોજાઈ મૂળ ભાષા સંબંધી ઇતિહાસ પણ નિર્ણય થવો અત્યંત આવશ્યક છે.

સંસારની પ્રત્યેક પ્રજાને વારસામાં મળેલ તત્ત્વ-જ્ઞાન વા આચારપદ્ધતિની સત્યતાનો મૂળ પાયો તે તે પ્રજાના મૂળ સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર જ બંધાઈ છે; તેમ જૈન પ્રજાના વારસા ઉતાર તત્ત્વજ્ઞાન વા આચારશૈલીની તથ્યતા, તે પ્રજાના મૂળ સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર અવલેખે, એ કાર્યકારણના અસ્થિતિ નિયમને અનુસરતું જ છે. આટલી પ્રસ્તાવના કરી હું મારા પ્રશ્નની ચર્ચાની શરૂઆત કરીશ. કહેવાય છે કે,

‘ અર્ધમાગધાઈ ભાસાઈ ભાસતિ અરિહા ’^૧

અટલે ‘ અર્હન્ (વર્તમાન શાસનાધીશ શ્રીજ્ઞાત-પુત્ર-મહાવીર પણ) અર્ધમાગધી ભાષા દ્વારા બોલે છે ’ એ ઉક્તિ ઉપરાંત, આ પણ એક બીજી ઉક્તિ છે કે,

‘ અત્યં ભાસઈ અરિહા

સુત્તં ગંયંતિ ગણહરા નિઝં’^૨

અર્થાત્ ‘ અર્હન્ અર્થેને-માવેને-તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ મુદ્દાઓને-માથે છે અને ગણધરો તે મુદ્દાઓને (લોકમાન્ય કરવા માટે) નિપુણતા પૂર્વક ગંઠે છે કે ગુંથે છે. ’ આ બન્ને ઉક્તિઓથી એમ જાણી શકાય છે કે, શાસનાધીશ દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરની સાર્વજનિક ભાષા અર્ધમાગધી હોવી જોઈએ, અને એ ઉપરથી જ એવી પરંપરા ચાલી આવે છે કે, જૈન ધર્મના અંગ-સાહિત્યની (જે અત્યારે વિદ્યમાન છે તેની પણ) મૂળ ભાષા માગધી વા અર્ધમાગધી છે. પણ આ પરંપરાને, અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા અંગ-સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ-

પાત કરતાં તો, હું ઇતિવૃત્તની કોટિમાં મૂકતાં નીચેનાં કારણોથી અચકાઉં છું.

પ્રસ્તુત ચર્ચાનું લંબાણ કરતાં પહેલાં મારે જણાવવું જરૂરનું છે કે, જૈન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાલી વિગેરેનાં વ્યાકરણો છે તેમ જો અર્ધમાગધીનું પણ એકાદ સાંગોપાંગ વ્યાકરણ હોત તો, મારે આ પ્રશ્ન સાથે અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને લગતો બીજો પ્રશ્ન ન જ કરવો પડત.

વ્યાકરણકાર આચાર્યો જેવા કે-વરરુચિ, ચંદ્ર, હેમચંદ્ર, કાત્યાયન, ત્રિવિક્રમ, સિંહરાજ, વાસ્મિક, લક્ષ્મીધર અને માર્કંડેય વિગેરે પંડિતોએ પોત પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાઓનાં સ્વરૂપ દર્શાવતી વેળા જો કયાંય અર્ધમાગધી ભાષાનું પણ પૂરેપૂરું સ્વરૂપ બતાવવા કૃપા કરી હોત તો આપણે તેઓના અત્યંત ઋણી થાત. પણ તે મહાશયો તરફથી તેવો પ્રયત્ન ન થઈ હોવાથી અત્યારે હું ‘ જૈન સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઈ ? ’ એ પ્રશ્નને ચર્ચવાના પ્રસંગ પહેલાં તે સંબંધે ચાલ્યો આવતો ‘ અર્ધમાગધીમયતા ’ કે ‘ માગધીમયતા ’ નો પ્રવાદ ત્યારે જ ચર્ચી શકું, જ્યારે પ્રથમ અહીં અર્ધમાગધી અને માગધી ભાષાનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત કરી શકું. એ હેતુથી જ પ્રારંભમાં પ્રકૃત ચર્ચાના મૂળરૂપ તે બન્ને ભાષાઓના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતો ક્રમશઃ મારા અંતિમ ધ્યેય સુધી પહોંચવા યથામતિ પ્રયત્ન કરીશ.

આ સ્થળે મારે વાચકોનું લક્ષ્ય ‘ અર્ધમાગધી ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તરફ વિશેષ સૂચવાનું છે. કારણ કે તે વ્યુત્પત્તિમાં જ તેનું સ્વરૂપ રહસ્ય છુપાઈ છે. ‘ અર્ધમાગધી ’ શબ્દ ‘ અર્ધ ’ અને ‘ માગધી ’ શબ્દના એકીકરણથી બનેલો છે, તે વાત સૌ કોઈ સમજી શકે તેમ છે. તદ્વત ‘ અર્ધ ’ શબ્દ એક વિશિષ્ટ અર્થને સૂચવતો હોય એમ તેના પૂર્વ નિપાત ઉપરથી અવબોધી શકાય છે. સાધારણ રીતે ‘ અર્ધ ’ શબ્દ ‘ લગભગ અડધું ’ અને ‘ બરાબર અડધું ’ એ

૧ જુઓ ઔપપાતિક સૂત્ર (પૃ. ૭૭)

૨ જુઓ આશ્વક સૂત્ર (પૃ. ૧૬)

બંને અર્થનો સૂચક છે. જે સમાસમાં તે 'અર્ધ' શબ્દ અવયવિથી પૂર્વના સ્થાનને શોભાવતો હોય, ત્યાં તે, 'બરાબર અડધા' અર્થને સૂચવવા સાથે નાન્યતર જાતિમાં રહે છે, અને જે સમાસમાં તે ('અર્ધ' શબ્દ) અવયવિથી પૂર્વના કે પછીના સ્થાનને અલંકૃત કરતો હોય ત્યાં, તે સાધારણ અર્થને જણાવે છે, અને તે સાથે તેને નરજાતિમાં રહેવું પડે છે. આ હકિકત આદિમ વैयाकरण पाणिनिजीए पोतानी अष्टाध्यायीमा “अर्धं नपुंसकम् । २।२।२।” ए सूत्रमां અને हेमचंद्रजीए “समंऽशेऽर्धं नवा । ३।१।५४ ।” ए सूत्रमां स्पष्टपणे जणावेली છે. અર્થાત્ ‘માગધ્યા અર્ધમ્—અર્ધમાગધી’ ए व्युत्पत्तिथी बनतो अर्धमागधी शब्द एम स्पष्टपणे सूचवે છે કે, જે ભાષામાં બરાબર અડધી માગધી ભાષા અને બરાબર અડધી બીજી બીજી ભાષાઓ મિશ્રિત થયેલી હોય, તે જ ભાષા અર્ધમાગધી શબ્દથી સંબોધી શકાય. જો આપણે શબ્દોનો હિસાબ લગાવીએ તો એમ કહી શકાય કે, જે ભાષામાં સો શબ્દોમાં પચાસ શબ્દો તો માગધી ભાષાના, અને પચાસ શબ્દો બીજી બીજી ભાષાના—પ્રાકૃત, પાલી, શૌરસેની અને પૈશાચી વિગેરેના—મિશ્રિત થયેલા હોય તે જ ભાષા ‘અર્ધમાગધી’ શબ્દનો અર્ધ ધારણ કરી શકે છે. પરંતુ એમ તો ન જ હોઈ શકે કે, જે (સાહિત્યની) ભાષામાં એકાદ રૂપ માગધી ભાષાનું હોય અને બીજા બધાં રૂપો પ્રાકૃત’ કે હિતર ભાષાનાં હોય તેને અર્ધ-માગધીનું નામ ઘટી શકે.

આ રીતે હું પ્રસિદ્ધ વैयाकरणोंની સાલ્સ આપવા ઉપરાંત વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી પણ અર્ધમાગધી શબ્દના ઉપર જણાવેલા અર્થને જ સ્થિર કરું છું. અને એ જ અર્થને લક્ષ્યમાં રાખી મારે અહીં સઘળી ચર્ચા કરવાની છે.

૧ અહીં હું ‘પ્રાકૃત’ તથા આગલ આવતા ‘સૌરાષ્ટ્રી’ શબ્દથી શ્રીહેમચંદ્ર સંકલિત અષ્ટમ અધ્યાયગત તે ભાષાને વિષય છે કે જે ભાષાનું વ્યાકરણ શૌરસેનીના પ્રકરણ પહેલાં આવેલું છે.

તીર્થંકર માધિત અર્થને ગણધરો જે સૂત્ર રૂપમાં ગુંથે છે તે સૂત્રો કઈ ભાષાએ નિબદ્ધ હોય છે, તેના માટે જૈન સાહિત્યમાં નીચે પ્રમાણેનો જૂનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે:

“ પોરાણમદ્ધમાગહ—

भासानिययं हवइ सुत्तं । ”

અર્થાત્ “ગણધર પ્રચિત પુરાતન સૂત્ર, અર્ધમાગધી ભાષામાં હોય છે.” આમાં આવેલ અર્ધમાગધ શબ્દના અર્થને સ્ફુટ કરતાં નિશીથ-ચૂર્ણિકાર શ્રીજિનદાસ મહત્તરજી જણાવે છે કે—

“મગદ્ધવિસયમાસાનિબદ્ધં અદ્ધમાગહં; અહવા અટ્ટારસદેસીમાસાણિયતં અદ્ધમાગધં”

—નિશીથચૂર્ણિ, લિ. પૃ. ૩૫૨.

અર્થાત્ “મગધદેશની અડધી ભાષામાં નિબંધા-એલ તે અર્ધમાગધ; અથવા અઢાર પ્રકારની દેશી ભાષામાં નિયત થયેલ તે અર્ધમાગધ.”

મારા વિચાર પ્રમાણે આર્ય શ્રીજિનદાસ મહત્તરજી એ જણાવેલ ઉપરનો અર્થ, મેં સ્થિર કરેલ અર્થથી જુદો હોય એમ જણાતું નથી.

તેઓ જે અઢાર પ્રકારની દેશી ભાષામાં નિયત સૂત્રને અર્ધમાગધનું નામ આપે છે, તે સંબંધે કાંઈ સ-વિશેષ જણાવતા નથી, એટલે મારાથી એ જાણી શકાતું નથી કે, અહીં તેઓએ અઢાર પ્રકારમાં કઈ કઈ દેશી ભાષાઓની વિવેક્ષા કરી છે. તો પણ હું એટલું તો કહી શકું છું કે, અંગ સાહિત્યનો મુખ્ય સંબંધ શ્રી મહાવીરની જન્મભૂમિ (મગધદેશ) ની ભાષા સાથે હોવાથી તે અઢાર પ્રકારની દેશી ભાષામાં પણ માગધી ભાષાની પ્રધાનતા હોવી જ જોઈએ. વળી એથી એ પણ સંભવે છે કે, મગધના નિકટવર્તી બીજા બીજા પ્રાંતોની ભાષાઓનો પણ માગધીને સંપર્ક થયેલ હોવાને લીધે બીજી બીજી પ્રાંતિક (દેશી) ભાષાઓથી મિશ્રિત એવી માગધીને પણ તે મહત્તરજીએ અર્ધમાગધ કહી હોય.

આ રીતે મહત્તરજીએ કરેલ અર્ધમાગધની બંને

વ્યાસ્યાથી પણ અહીં જણાવેલ 'અર્ધમાગધી' નો અર્થ સંવાદિત થતો જણાય છે.

એ જ પ્રકારે મહર્ષિ માર્કંડેય પણ પોતાના 'પ્રાકૃતસર્વસ્વ' નામના વ્યાકરણમાં જણાવે છે કે—

“શૌરસેન્યા અદૂરત્વાદ્ ઇયમેવાર્ધમાગધી ।”

—પ્રાકૃત સર્વસ્વ, પૃ. ૧૦૩

અર્થાત્ “મગધ દેશ અને શૂરસેન દેશ પાસે પાસે હોવાને લીધે મગધની (માગધી) ભાષાને શૂરસેન દેશની ભાષાનો (શૌરસેનીનો) સંપર્ક થયેલ હોવાથી માગધી ભાષાને જ અર્ધમાગધી સમજવાની છે.” શૌરસેની ભાષામાં પ્રાકૃતનું અને પાલીનું કેટલુંક મિશ્રણ રહેતું હોવાથી તેના સંપર્કવાળી માગધી ભાષામાં પણ તે મિશ્રણ સંભવે છે. ઇટલે માર્કંડેયજીના બા લક્ષણથી પણ 'માગધ્યા અર્ધમ્' વાળી વ્યુત્પત્તિને જરા પણ આંચ આવતી હોય તેમ જણાતું નથી.

આટલા ઉપરથી ઇટલું જ સમજી શકાય છે કે, ગણધરો દ્વારા ગુંથાયેલ અંગ-સાહિત્ય તો મૂળ અર્ધ-માગધી ભાષામાં જ હતું અને તે અર્ધમાગધી ભાષા, બરાબર અડધી માગધી અને અર્ધ અંશમાં બીજી બીજી પાલી વિંગેરે ભાષાઓથી મિશ્રિત થયેલી હતી. આ હ-ક્રિત ઉપરનાં પ્રમાણોથી મારા વિચાર પ્રમાણે નિ-વિવાદ જેવી છે.

હેવે હું હાલમાં જે જૈન આગમ-સાહિત્ય વિદ્યમાન છે તેની મુખ્ય ભાષા કઈ છે, તે સંબંધમાં ઝઠાપોહ કરવા હચ્છું છું.

આ પ્રશ્નને મોરે બે દૃષ્ટિએ, વિચારવાનો છે—એક તો વિદ્યમાન અંગસાહિત્યની ઉત્તરોત્તર થયેલ સ્થિતિની દૃષ્ટિએ, અને બીજું તેમાં જણાતી ભાષાની દૃષ્ટિએ.

જે અંગ સાહિત્ય અત્યારે વિદ્યમાન છે તે અનેક પરિવર્તનો પામતું પામતું કઈ કઈ સ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ આપણી પાસે આવેલું છે, તે બાબત નીચેની હકિકત ઉપરથી જાણી શકાશે.

પરમ શ્રમણ શ્રીમહાવીરનું વર્તન જ એક મહોપદેશ-કની ગરજ સારે તેવું હોવાથી અને તેમના તથા તે-

મના શ્રમણોના આચાર ઇટલા બધા નિવૃત્તિપરાયણ હતા કે જેથી આત્મ-નિષ્ઠ એવા તેમનામાંના કોઈને, ગુરુ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાનના સંક્ષિપ્ત પરંતુ ગંભીર ઉપદેશાત્મક વાક્ય-સમૂહોને લિપિબદ્ધ કર-વાની જરા પણ જરૂર હતી નહીં. ઇટલે તેઓ તે ઉપદેશાત્મક વાક્ય-સમૂહોને પોતાની આત્મજાગૃતિ મોટે જેવાને તેવા કંઠસ્થ રાખતા હતા. અને એ ઉપ-દેશો બહુજ ટુંકા વાક્યોમાં સમાયેલા હોવાથી તે સૂત્ર એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. અને એ જ કારણથી અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા તે સૂત્રોના વિશાળ વિસ્તારનું પણ સૂત્ર એવું જ નામ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યું છે. અર્થાત્ જે સૂત્ર શબ્દ, તે ગણધર મહાશયોના સમયે પોતાની ('સૂચનાત્ સૂત્રમ્' વાળી) સ્ત્રી વ્યુત્પત્તિને ચરિતાર્થ કરતો હતો, તે જ સૂત્ર શબ્દ, અત્યારે પોતાની તે વ્યુત્પત્તિને કોરે મૂકી, જૈન સંપ્રદાયની રૂઢિને વશ થઈ, પ્રમાણમાં લાંબો શ્લોકો જેટલા ગણાતા (?) ગ્રંથોને પણ પોતાના માવમાં સમાવવા લાગ્યો છે !

કહેવાની જરૂર નથી કે, જ્યાં સુધી ગણધરોના અનન્તર શિષ્ય એવા સ્યવિર મહાશયોએ તે સંક્ષિપ્ત સૂત્રોને કણ્ઠસ્થ રાખ્યાં હતાં ત્યાં સુધી તો તેની અર્ધ-માગધી જરા પણ પરિવર્તન નહીં પામી હોય. પણ જ્યારે તે સૂત્રો શિષ્ય પરંપરામાં પ્રચાર પામ્યા હશે અને તે શિષ્યપરંપરા ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં વિહાર ક-રતી હશે, ત્યારે સંભવ છે કે જરૂર તે સૂત્રોની મૂળ ભાષા—અર્ધમાગધી ભાષા—ભિન્ન ભિન્ન દેશના સંસર્ગને લીધે, સ્મૃતિઅંશને લીધે અને ઉચ્ચારભેદને લીધે પરિવર્તન પામવા લાગી હોય.

બધારે આગળ ન જતાં પરમ શ્રમણ મહાવીરનાં બીજા સૈકાની જ વાત તરફ લક્ષ્ય કરતાં જણાય છે કે—“જ્યારે આર્ય શ્રીસ્થૂલભદ્ર વિદ્યમાન હતા ત્યારે દેશમાં (મગધમાં ?) એક સાથે ઉપરાઉપર

૧. જુઓ રૂપકપરિભાષા.

૨. જુઓ—પરિશિષ્ટપર્વ—(અષ્ટમ સર્ગ, શ્લો. ૧૧૩ તથા નવમ સર્ગ, શ્લો. ૫૫-૫૬)

મહામીષણ બાર દુકાઢી પછી હતી. તે સમયે સાધુ-જોનો સંઘ પોતાના નિર્વાહ માટે સમુદ્ર કાંઠાના પ્રદેશમાં રહેવા ગયો હતો. ત્યાં સાધુઓ નિર્વાહની પીઠાને લીધે કંઠસ્થ રહેલ શ્રુતને ગણી સકના ન હતા, અને તેથી તે શ્રુત વિસરાવા લાગ્યું. આ રીતે અન્નના દુકાઢીની અસર પવિત્ર શ્રુત ઉપર પણ એક સરસ્વી પહવાથી એક દુકાઢ્યાની જેવા જ તે શ્રુતના પણ હાલ હવાલ થયા. જ્યારે તે મીષણ દુકાઢ મટી સુકાઢ થયો ત્યારે પાટલીપુત્રમાં (પટનામાં) શ્રીસંઘ મેગો મળ્યો અને જે જોને યાદ હતું તે બધું એકતું કરાવ્યું. આ રીતે માંડ માંડ અગિઆર અંગો સંઘાયાં. પણ દૃષ્ટિવાદ નામનું બારમું અંગ તો સમૂલગું નાશ પામ્યા જેવું જ થઈ ગયું હતું. કારણ કે, તે સમયે આર્ય મદ્રબાહુ એકલા જ દૃષ્ટિવાદના અધ્યાસી હતા. ” આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, શ્રીવીરના વીજા સૈકાર્થી જ શ્રુતની છિન્ન મિત્રતા-શ્રુતની ભાષામાં અને ભાવોમાં પરિવર્તન, ન્યૂનાધિકતા-ની શરૂઆત થવા લાગી. આપણા કમ-ભાગ્યે આ શરૂઆત ઇટાલીની જ અટકી નહીં, પણ ઉત્તરોત્તર વિશેષ વિશેષ વધતી ગઈ. ઇટાલી કે તે દુકાઢી ઉતર્યા પછી આગળ આવતાં લગભગ ત્રણસે ચારસે વર્ષે-વીર નિર્વાણથી પાંચમાં છઠ્ઠા સૈકામાં-આર્ય શ્રીસ્કંદિલ અને વર્જસ્વામિની નિકટના સમયમાં તેવી જ એક બીજી મીષણ બાર દુકાઢી આ દેશે પાર કરી હતી. તે હકિકતનું વર્ણન આપતાં જણાવવામાં આવે છે કે-“ બાર વર્ષનો મયંકર દુકાઢ પડ્યે સાધુઓ અન્ને મોટું જુદું જુદું સ્થલે હિંડતા હોવાથી શ્રુતનું પ્રહણ, ગુણન અને ચિંતન ન કરી શક્યા. ઇથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ટ થયું, અને જ્યારે ફરી બાર સુકાઢ થયો ત્યારે મધુરામાં શ્રીસ્કંદિલાચાર્ય પ્રમુલ સંઘે મોટો સાધુસમુદાય મેગો કરી જે જોને સામર્થ્ય તે બધું કૌલિકશ્રુત સંઘટિત કર્યું. ” આ દુકાઢે તો

માંડ માંડ બચી રહેલ તે શ્રુતની ઘણી વિશેષ હાની કરી. આ ઉદ્ધાર શૂરસેન દેશની પાટનગર મધુરામાં થઈ પડેલ હોવાથી તે શ્રુતમાં શૂરસેની ભાષાનું ઘણું મિશ્રણ થવા સાથે તેમાં જુદાં જુદાં અનેક પાંડાંતરો પણ વધવાં લાગ્યાં.

હવે તો સ્વેદ સાથે જણાવવું પડે છે કે, તે વિષમ દુઃસ્વનો પ્રસંગ વીત્યા પછી પણ પ્રકૃતિ દેવીની અક્રુ-પાથી પાછી તેવી જ બાર દુકાઢીએ શ્રીવીરાત્ ૧૦ માં સૈકામાં દેશ ઉપર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો અને તે વચ્ચે તે ઘણાં બહુશ્રુતોનું અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણ શીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું તે પણ બહુ જ છિન્ન મિત્ર થઈ ગયું. આ થી તે સમયના અંગ સાહિત્યની સ્થિતિ સાથે શ્રીવીરના સમયના અંગ સાહિત્યની તુલના કરનારને, બે આરમાન માર્ગે વચ્ચે જેટલું અંતર હોય તેટલું અંતર, તે બે વચ્ચે લોગે એ સર્વથા સંઘટિતકરણ છે. એ વિષમ સમયની સ્થિતિ દર્શાવતાં જણાવવામાં આવે છે કે—

“ શ્રીદેવધિગણિક્ષમાશ્રમણેન શ્રીવીરાદ્ અશી-ત્યધિકનવશત (૯૮૦) વર્ષે જાતેન દ્વાદશવર્ષીયદુ-ર્મિક્ષવશાદ્ બહુતરસાધુવ્યાપતૌ બહુશ્રુતાવિચ્છિન્નૌ ચ જાતાયાં + + + ભવિષ્યદ્ભવ્યલોકોપકારાય, શ્રુત-મક્તયે ચ શ્રીસંઘાપ્રહાદ્ મૃતાવશિષ્ટતદાકાલીનસર્વ-સાધૂત્ વલમ્યામાકાર્ય તન્મુખાદ્ વિચ્છિન્નાવશિષ્ટાન્ ન્યૂનાધિકાન્ ત્રુટિતા-ઽત્રુટિતાન્ આગમાલાપકાન્ અનુક્રમેણ સ્વમત્યા સંકલત્ય પુસ્તકારૂઢાઃ કૃતાઃ । તતો મૂલતો ગણધરમાષિતાનામપિ તત્સંકલનાનન્તરં સર્વેષમપિ આગમાનાં કર્તા શ્રીદેવધિગણિક્ષમાશ્રમણ એવ જાતઃ, ” સમયસુન્દરગણીરચિતસામાચારીશતકે.

૧. જુઓ-પ્રજ્ઞાપના, આર્યદેશવિચાર.

૨. બહુ પાઠભેદોથી મુજાતા શ્રીઅમયદેવસૂત્રી જણાવે છે કે-

“ અન્ના વયં શાસ્ત્રમિદં ગમીરં

પ્રાયોઽસ્ય કૂટાનિ ચ પુસ્તકાનિ । ”

પ્રશ્નવ્યાકરણવૃત્તિપ્રારંભે.

“ કિમપિ સ્ફુટીકૃતમિહ સ્ફુટેઽપ્યર્થતઃ
સક્રદ્દમતિદેશતો વિવિધવાચનાતોઽપિ યત્ ”
જ્ઞાતાધર્મકયાદ્યુત્તિપ્રાન્તો.

૧-૨. જુઓ, શ્રામેકતુંગસૂત્રની વિચારશ્રેણી.

૩. જુઓ, નંદિચૂળિ, લિ. પૃ. ૪.

૪. કૌલિકશ્રુત મોટું જુઓ નંદિસૂત્ર.

અર્થાત્ “શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે, વાર દુકાઢીને લીધે ઘણા સાધુઓનો નાશ થયે અને અનેક બહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થયે, શ્રુત મક્તિથી પ્રેરાઈ ભાવી પ્રજાના (આપણા) ઉપકાર માટે શ્રીવીરાત્ ૯૮૦ વર્ષે શ્રી-સંઘના આગ્રહથી તે કાઢે બચેલ સાધુઓને વલ્મી-પુરમાં બોલાવી તેઓના મુલ્યથી અવશેષ રહેલ ઓછા-વધતા, ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમના પાઠોને અનુ-ક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યા. આવી રીતે મૂઢમાં સૂત્રો ગણધરોનાં ગુંથેલા હોવા છતાં દેવર્ધિગણિ તેનું પુનઃ સંકલન કરેલું હોવાથી તે વધા આગમોના કર્તા શ્રીદેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ કહેવાય છે.”

ઉપરની હકિકતથી સમજી શકાશે કે ગણ-ધરોએ ગુંથેલ સૂત્રો (અંગો) ઉપર કેવા કેવા યુગો પસર્યા છે. જે સાહિત્ય ઉપર કુદરત તરફથી જ આવો ભીષણ પ્રકોપ થાય તે સાહિત્ય, પરંપરામાં એક સરખું જ ઉતરી આવે, એ વાત મારી કલ્પનામાં તો બંધ બેસતી નથી આવતી. કિંતુ જે અંગસાહિત્ય અ-ત્યારે વિદ્યમાન છે તે દુકાઢોના ભીષણ પ્રહારોને લીધે કાઢ, રૂઢિ, સ્પર્ધા અને સ્વાચ્છંદ્યનાં અસહ્ય જલ્મોથી જલ્મમાળ સ્થિતિમાં આપણી પાસે હયાતી ધરાવે છે.

આ રીતે અંગ સાહિત્યની ઉત્તરોત્તર થયેલ સ્થિ-તિના નિરીક્ષણથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે વિદ્યમાન અંગ સાહિત્ય તે ગણધરકૃત અંગસાહિત્યની પરિવર્તિત પ્રતિચ્છાયા છે. અને એ અનુમાન કર-વાને ઉપરનાં પ્રમાણો પૂરતાં જણાય છે. જ્યારે અંગ-સાહિત્યના મૂઢ ભાવોમાં પણ ન્યૂનાધિકતા થવા લાગી, ત્યારે તેમાં યોજાણ બિચારી ભાષા શી રીતે સ્થિર રહી શકે? પટલે આ વિદ્યમાન અંગ સાહિ-ત્યમાં “માગધ્યા અર્ધ” ની દૃષ્ટિએ અર્ધમાગધી ભાષા પણ ટકી શકી નથી, તો પછી તેમાં માગધી ભાષાનો પ્રયોગ તો શી રીતે રહી શકે?

જો કે વૃદ્ધપ્રવાદ અને સાંપ્રદાયિક પરંપરા તો

આ અંગોમાં પણ માગધી વા અર્ધમાગધી ભાષા પ્રયોજાયાનું સૂચવે છે, પરંતુ આપણે માષાદૃષ્ટિએ અંગોમાં યોજાણ ભાષાનું પરીક્ષણ કરી તે પ્રવાદની સમૂલતા વા નિર્મૂલતા જાણી લેવી જરૂરની છે. આ વિષયને ચર્ચતા પહેલાં મારે જ્ઞાન સૌકર્યને સ્વા-તર માગધી ભાષાનું પૂરેપૂરું શબ્દશરીર પ્રથમ અહીં દેસાડવું જોઈએ, જે દ્વારા માગધી ભાષાના શબ્દ શરીર સાથે અંગસાહિત્યના શબ્દપિંડને સરલાવવાથી ઊભરના પ્રવાદની તથ્યતા આપોઆપ જગાઈ આવે.

માગધી ભાષાની પ્રક્રિયાનો ઘણો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાની પ્રક્રિયાને મળતો છે, પટલે હું તે મળતા ભાગનો ઉલ્લેખ નહીં કરતાં અહીં તેના કેટલાક અપવાદોનો જ એક કોઠો આપીશ; અને સાથે તે કોઠામાં પ્રાકૃત ભાષાનાં અને અંગ સાહિત્યનાં રૂપો પણ આપીશ કે જેથી તે અંગ સાહિત્યનાં રૂપોનું માગ-ધીનાં કયાં કયાં રૂપો સાથે વિશેષ સામ્ય છે તે શીઘ્ર તારવી શકાશે અને તે તારવણી ઉપરથી જ અંગ સાહિત્યની ભાષાનો નિર્ણય થવા સાથે ઉપરના પારંપરિક પ્રવાદનું પ્રામાણ્ય પણ પ્રત્યક્ષ થઈ જશે.

તુલનાની દૃષ્ટિએ રૂપોનું કોષ્ટક આ પ્રમાણે છે.

૧ સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	માગધી.	અંગસાહિત્ય.
— મીમઃ	મીમો	મીમે	મીમે, મીમો
★ મીમાત્	મીમાઓ	{ મીમાદો	મીમાઓ
		{ મીમાદુ	
મીમસ્ય	મીમસ્સ	{ મીમસ્સ	મીમસ્સ
		{ મીમાહ	
મીમાનામ્	મીમાણં	{ મીમાણં	મીમાણં
		{ મીમાહ	
અહમ્	અહં	હગે	અહં
વયમ્	અન્હે	હગે	અન્હે
કચ્ચુકિન્	કંચુહ !	{ કંચુહઆ !	૦
		{ કંચુહ !	
રાજન્ !	રાયા !	લાયં !	૦

મગવન્ !	{ મગવન્તો ! મયવં !	૦	નાથ	નાહ	{ નાથ નાહ
	{ મગવન્ત !				{ નાહ
મવાન્	મવંતો મવં	૦	ઇહ	ઇહ	ઇથ ઇહ
મગવાન્	મગવંતો મગવં	{ મગવં	ગચ્છત	ગચ્છહ	{ ગચ્છથ ગચ્છહ
		{ મયવં			{ ગચ્છહ
તિ, તે	હ, ઇ, દિ, દે	તિ, તે. હ. ઇ.	મવહ	મવહ	{ મોદિ મવહ-તિ
					{ હોદિ
૨ પુરુષ	પુરિસ પુલિશ	પુરિસ	પૂર્વ	પુવ્વ	પૂર્વ પુવ્વ
સમશરીર	સમસરીર સમશરીલ	સમસરીર	કૃત્વા	{ કારુણ	{ કરિય કરિતા
કાષ્ટ	કટ્ટ કસ્ટ	કટ્ટ		{ કરિકુળ	{ કરિદૂળ
હસ્ત	હત્થ હસ્ત	હત્થ		{ કરિઅ	{ કહુઅ
પટ્ટન	પટ્ટણ પસ્ટણ	પટ્ટણ	ગત્વા	{ ગમિકુળ	{ ગમિય { ગમિતા
સુષ્ટુ	સુટ્ટુ શુસ્ટુ	સુટ્ટુ		{ ગમિઅ	{ ગમિદૂળ { ગચ્છિતા
ઉપસ્થિત	ઉવટ્ટિઅ ઉવસ્તિદ	ઉવટ્ટિઅ-ત			{ ગહુઅ
અર્થ	અત્થ અસ્ત	અત્થ-ટ્ટ	ગમિપ્યતિ	ગચ્છિહિહ	ગચ્છિસિદિ ગચ્છિહિહ
જનપદ	જણવય યણવદ	જણવય	ઇદાનીમ્	{ ઇણિં	{ દાણિ { ઇમાણિ
અથ	અજ્ઞ અય્ય	અજ્ઞ		{ ઇતાહે	{ ઇયાણિ
યથા	જહા યથા	જહા		{ ઇમાણિ	
અન્ય	અજ્ઞ અજ્ઞ	અજ્ઞ-ળ		{ દાણિ	
પુણ્ય	પુણ્ણ પુઞ્ણ	પુણ્ણ-જ	તસ્માત્	તમ્હા	તા તમ્હા
પ્રજ્ઞા	પણ્ણા પઞ્ણા	પણ્ણા			
સર્વજ્ઞ	સવ્વણ્ણુ સવ્વજ્ઞુ	સવ્વણ્ણુ			
અજ્ઞજલિ	{ અંજલિ અન્જલિ	અંજલિ			
	{ અન્જલિ				
વ્રજતિ	વજ્ઞહ વજ્ઞદિ	વચ્ચહ			
ગચ્છામિ	ગચ્છામિ ગચ્છામિ	ગચ્છામિ			
મોક્ષ	મોક્સ મોઃક	મોક્સ			
યક્ષ	જક્સ યઃક	જક્સ			
સંપ્રેક્ષતે	સંપેચ્છહ શંપસ્કેદિ	સંપેહહ			
તિષ્ઠતિ	ચિટ્ટહ ચિષ્ઠદિ	ચિટ્ટહ			
શ્રુત	સુઅ સુદ	સુઅ			
અન્તઃપુર	અન્તેર ડન્તેર	અન્તર			
તાવત્	તાવ દાવ	તાવ			
પર્યવ	પજ્ઞવ { પય્ઞવ	પજ્ઞવ			
	{ પજ્ઞવ				

ઉપરના કોષ્ટકમાં જ્યાં મેં ૧ નો અંક મૂક્યો છે તે કોષ્ટક વિભક્તિના વિકારને લગતું છે, અને જ્યાં મેં ૨ નો અંક મૂક્યો છે તે કોષ્ટક વ્યંજનના વિકારને સૂચવે છે. ઉપરના કોષ્ટકમાં બતાવ્યા સિવાયની માગધીની બીજી બધી પ્રાકૃતિ પ્રાકૃતની જેવી જ છે જો કે, ઉપરના કોષ્ટકથી અંગ સાહિત્યનાં રૂપો. માગધી ભાષાનાં રૂપો સાથે કેટલું સામ્ય છે, તે સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે; તો પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે, આટલાં વધાં માગધી ભાષાનાં રૂપો સાથે અંગ સાહિત્યનાં માત્ર એકાદ બે જ રૂપો સામ્ય ધરાવે છે—વિભક્તિના વિકારમાં આવેલ 'મીમે' અને 'મગવં' (વજ્ઞ, પ્રથમાનાં એક વચન

૧ આ કોષ્ટકની વધુ સમજૂતી માટે જુઓ હેમચં, અષ્ટક અભ્યાસ.

છે) એ વે રૂપનું જ માગધી રૂપો સાથે સામ્ય જ-
ણાય છે. પરંતુ વ્યંજન વિકારમાં તો એક પળ રૂપ
એવું નથી જણાતું કે જેનું માગધીનાં તે રૂપો સાથે
સામ્ય હોય.

આવી વસ્તુ સ્થિતિના લીધે સહજ પ્રશ્ન થાય છે
કે, જે અંગ સાહિત્યમાં રૂપોમાં માત્ર બે જ રૂપો
માગધી જેવાં હોય અને બીજાં બધાં રૂપો પ્રાકૃત
જેવાં હોય તો, શું તે સાહિત્યની ભાષા માગધી ગ-
ણાશે કે પ્રાકૃત ? આ પ્રશ્નનો જે ઉત્તર આવે છે
તે જ ઉત્તર ‘અત્યારના અંગસાહિત્યની ભાષા કઈ ?’
એ પ્રશ્નને લાગુ પડે છે.

સમસ્ત અંગસાહિત્યની ભાષામાં મઠી આવતા
માત્ર માગધી ભાષાના રૂપ દ્વિતયને જ આશ્રીને તે
ભાષાને માગધી કે અર્ધ-માગધી કહેવાનું સાદસ
કોઈ પણ સાક્ષર કરે એ સંભવતું નથી. આમ હોવા
છતાં પ્રાચીન પ્રવાદને માન આપવા સ્વાતર આચાર્ય
હેમચંદ્રજીઈ અને વૃત્તિકાર અમયદેવસૂરિજીઈ માત્ર
દોઢ પંક્તિ દ્વારા પુલિંગી પ્રથમાના ણકારાન્ત
પ્રત્યયવાળા રૂપને આશ્રીને વિદ્યમાન અંગસાહિત્યની
ભાષાની અર્ધમાગધીમયતા હોવાનું જે જણાવ્યું છે
તે ઇતિહાસમૂલક છે, કે શ્રદ્ધામૂલક છે ? તે વાચકો
પૈતે જ વિચારી શકશે.

ઉપરના હેતુઓથી હું તો આ અનુમાન ઉપર
આવ્યો છું કે, ગણધર મહાશયોના સમયનું અંગ
સાહિત્ય, જ્યાં સુધી કોઈ જાતના પરિવર્તનને પામ્યું
ન હતું ત્યાં સુધી તેનું અર્ધમાગધીત્વ સ્વીકારી
શકાય, પણ જ્યારે તેને પૂર્વોક્ત અનેક વિષમ કાર-
ણોથી પરિવર્તનની સ્થિતિમાં વારંવાર આવવું પડ્યું
ત્યારે તેનાં ભાવ અને ભાષા એ બંનેને લોકાનુસારી
થવાની જાણે ફરજ ન પડી હોય તેમ બદલવા
લાગ્યાં, અને આસ્તે આસ્તે તેની સમૂહગી અર્ધમાગધી
ભાષા સ્વભાવે તેનું સ્થાન કેટલાક સમય સુધી માગધી
મિશ્રિત શૌરસેનીઈ લીધું. અને પછી છેવટે વલમીપુ-
રમાં થઈને ઉદ્ધારને વચ્ચે હો તે શૌરસેની પણ

અન્તર્હિત થઈ અને તેને સ્થાને સૌરાષ્ટ્રના પ્રમાણે ગ્રીહ-
માચાર્યજીના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાઈ પ્રાકૃત
ભાષાનો પ્રયોગ થયો. આમ છતાં તેની પ્રાકૃત ભાષાની
પ્રાચીનતા કાંઈ સમઢગી વિણસી નથી. એટલે વિષ-
માન અંગોમાં પણ કેટલાંક પ્રાચીન રૂપો (આર્ષ
રૂપો) રહેલાં છે, પણ તે માગધીનાં તો નહીં જ. યથી
વિદ્યમાન અંગ સાહિત્યને અર્ધમાગધીમય અંગ સાહિ-
ત્યથી જુદું માનવા સાથે તેની ભાષાને પણ આર્ષ
પ્રાકૃત મિશ્રિત સૌરાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કહેતાં જરા પણ
અપ્રામાણ્યનો ભય રહે તો હોય, એવું ઉપરના હેતુ-
ઓથી જણાતું નથી.

છેવટે આ સંબંધે વિશેષ વિચાર કરી વિદ્વાનો
પોત પોતાનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય પ્રકટ કરશે તો હું
મારા વિચારોની પુનઃ સત્યાસત્યતાની કસોટી કરી
શકીશ.*

“હરિભદ્રસૂરિનો સમયનિર્ણય.”

[લે. --શ્રીયુત હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ, બી. ઇ.]

૧) મુનિશ્રી જિનવિજયજી મહારાજે હરિભદ્રસૂરિ-
ના સમયનિર્ણયના સંબંધમાં બહુપરિશ્રમપૂર્વક ઘણા
પ્રમાણો એકત્ર કરી જે ઋહાપોહ કર્યો છે અને તેના
પરિણામ રૂપે જે સમય તેમણે નક્કી કર્યો છે તે સંબં-
ધમાં સ્ફુરી આવતા મારા કેટલાક વિચારો હું અહીં
રજુ કરું છું.

આ વિષયમાં વિશેષ આધારભૂત સ્વચ્છ પ્રમાણ
મહારાજશ્રીને દાક્ષિણ્યચિન્હ ઉર્ફે ઉદ્યોતનસૂરિની
કુવલયમાળા કથામાંથી મઠી આવ્યું છે. એ કથામાં,
પ્રસ્તાવનામાં સમરાદિત્ય ચરિત્રની પ્રશંસા કરતાં
“ ભવવિરહ ” શબ્દના પ્રયોગથી હરિભદ્રસૂરિનો નિ-
ર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ પ્રશસ્તિમાં હરિભદ્ર-
સૂરિને પોતાના અધ્યાપકગુરુ તરીકે જણાવ્યા છે.

આ નિબંધ મેં પૂનામાં મઠેલ પ્રથમ પ્રાચ્યવિશાલકોષક
પરિષદ માટે તૈયાર કર્યો હતો. —લેખક.

કુવલ્યમાલાની રચના શક સંવત્ ૭૦૦ માં થઈ. ઇ. સ. ૭૭૮ નો સમય હરિભદ્રસૂરિનો નિર્માત્ર થાય છે.

૨) એ કથાકર્તા દાક્ષિણ્યચિન્હ સંબંધી હકિકત પ્રભાવકચરિત્રમાં (જુઓ, નિર્ણયસાગર પ્રેસની આવૃત્તિ, પૃ. ૨૦૧-૨, શ્લોકો ૮૮-૯૭) મઠી આવે છે. ત્યાં તેમનો અને સિદ્ધર્ષિનો પરસ્પર સંવાદ મૂકેલો છે અને સાથે સિદ્ધર્ષિના ગુરુમાર્ગ તરીકે તેમને જણાવ્યા છે. આ વાત જો સત્ય હોય તો સિદ્ધર્ષિનો સમય પણ શક સંવત્ ૭૦૦-૬૦ સ. ૭૭૮ વિક્રમ સંવત્ ૮૩૫ લગભગ આવે. એક બીજી હકિકત (તેમાં કેટલું વજુદ છે તે તો કહેવાય નહીં) પણ ધ્યાન દેવા જેવી છે. જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ નામના માસિકના સને ૧૯૧૫ ના જુલાઈ-ઑક્ટોબરના અંકમાં, પૃ. ૩૫૧ ઉપર એક તપાસગ્રંથની પટ્ટાવલી ઓપેલી છે. એ પટ્ટાવલીમાં સિદ્ધર્ષિને હરિભદ્રસૂરિના ભાણેજ તરીકે લખેલા છે. આ હકિકત અન્યત્ર જોવામાં આવતી નથી. આના ઉપરથી હરિભદ્રસૂરિ, ઉદ્યોતનસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ ત્રણે સમકાલીન ઠરે તેવી સૂચના મઠી આવે છે.

૩) સિદ્ધર્ષિએ હરિભદ્રસૂરિનો અનેક પ્રકારે નિર્દેશ કર્યો છે. ઇ. સ. ૭૭૮ તેમનો સમય હરિભદ્રસૂરિના સમયની સાથે જ તપાસવો પડે છે. ઉપર જણાવેલ હેરલ્ડ માસિકના અંકમાં ડૉ. જેકોબી તથા શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધર કાપડિઆ વચ્ચે, સિદ્ધર્ષિના સમયના સંબંધમાં ચાલેલો પત્રવ્યવહાર છપાણો છે. તેમાં સિદ્ધર્ષિની તારીખ વાસ્તવ ધર્મીક ચર્ચા ચર્ચાળી છે. સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ માધને પ્રમાચન્દ્રસૂરિ (પ્રભાવકચરિત્રમાં) સિદ્ધર્ષિના કાકાના દીકરા તરીકે લખે છે. ડૉ. જેકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે (હેરલ્ડ, પત્રવ્યવહાર, પૃ. ૨૪૪) માધકવિના શ્લોકોનો ઉપયોગ લગભગ ઇ. સ. ૮૦૦ માં થયેલા વામનાચાર્ય, તથા ઇ. સ. ૮૫૦ માં થયેલા આનન્દવર્ધને કરેલો છે, માટે માધ-

કવિ અને સાથેસાથે સિદ્ધર્ષિ પણ ઇ. સ. ૮૦૦ પહેલાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ. [અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે માધ કવિનો સમય તપાસવામાં પ્રો. મેક્ડોનલે એ મોટી ભૂલ કરેલી છે કે તેમણે વામનાચાર્ય તથા આનન્દવર્ધન સંબંધી હકિકત વિચ્છલ ધ્યાનમાં લીધીજ નથી.]

ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. જેકોબીએ બીજી હકિકતો સાથે પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યા મુજબ માધ અને સિદ્ધર્ષિના કૌટુંબિક સંબંધનું ટેબલ આપેલું છે જે નીચે મુજબ છે:—

સુપ્રભદેવ (વર્મલાટ રાજાનો અમાત્ય)

વત્	શુભંકર
માધ	સિદ્ધ

માધ કવિ વત્તકના પુત્ર અને સુપ્રભદેવના પૌત્ર હતા, એમ તેમણે જાતે શિશુપાલવધમાં લખેલું છે. રાજા વર્મલાટ વસન્તગદના લેખમાં જણાવ્યા મુજબ સ. ૬૮૨ માં રાજ્ય કરતો હતો. આટલી હકિકત જાણ્યા પછી ઇ. સ. ૭૩૨ તે ઇ. સ. ૭૭૫ ની બરાબર થાય છે. [વસન્તગદ વાળો લેખ જે સંસ્કૃત આપે છે તે વિક્રમ સંવત્ છે કે અન્ય કોઈ સંવત્ છે, તે ચોક્કસ થવાની જરૂર છે.]

૪) ઉપરના બીજા અને ત્રીજા ફકરામાં ઓપેલી હકિકત ચરિત્ર ઉપરથી લીધી છે. તેમાં વત્તકથા હોય તે ના કબુલ કરી શકાય નહીં. પરંતુ તેની તારવણી કરતાં જો તેમાં સત્યાંશ મઠી આવે તો, તે નિર્મૂલ તો નહીં જ ગણી શકાય. હરિભદ્રસૂરિનું સ્વર્ગમન સૂચનારી પ્રસિદ્ધ ગાથામાં જે ૫૮૫ મું વર્ષ આપ્યું છે તે વિક્રમ સંવત્નું તો લઈ શકાય જ નહીં. કારણ કે હરિભદ્ર-

સૂરિ ઉદ્યોતનસૂરિ (શક વર્ષ ૭૦૦) ના સમકાલીન હતા, તેમજ સિદ્ધર્ષિ પળ પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માઘ કવિ (ઈ. સ. ૮૦૦ પહેલાં) અને ઉદ્યોતનસૂરિ (શક. સં. ૭૦૦) ના સમકાલીન હતા, તેથી તેમણે આપેલું ૯૬૨ નું વર્ષ પણ વિક્રમ સંવત્નું વર્ષ ન માની શકાય. મતૈહરિ અને કુમારિલ મટ્ટનાં અવતરણો હરિમદ્સૂરિના પ્રંથોમાં મળે છે, તેથી પણ મહારાજશ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ, ઈ. સ. ૭૦૦ પૂર્વે તો તેમનો સમય મૂકાય જ નહીં; અર્થાત્ આ રીતે પણ ૫૮૫ મું વર્ષ તે વિક્રમનું તો ન જ સંભવી શકે.

૫) હરિમદ્સૂરિના સંબંધના અન્ય ઉલ્લેખો તપાસીએ. હેરલ્ડમાનાં ઉક્ત પત્રવ્યવહારના પૃષ્ઠ ૨૫૦ માં મુનિસુન્દરસૂરિએ માનતુક્તને બાળમટ્ટના સમકાલીન તરીકે જણાવ્યાની હકિકત છે. ત્યાં જ માનદેવસૂરિને હરિમદ્ના મિત્રતરીકે લખ્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે. માનતુક્તસૂરિ, મહાવીરની પટ્ટપરંપરામાં બીસમા નંબરે છે અને માનદેવસૂરિ અઢાવીસમા નંબરે છે. (જુઓ, તેજ હેરલ્ડમાની પટ્ટાવલી, પૃ. ૩૪૭-૩૫૦) બાળમટ્ટ રાજા હર્ષનો સમકાલીન હોવાથી તેનો સમય ઈ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ લેવાય છે. હવે બીસમી અઢાવીસમાં સૂરિ સુધીના વર્ષોનો જો પત્તો લાગે તો હરિમદ્સૂરિના સમયનો નિર્ણય, આ રીતે પણ, કરી શકાય, આ ઉપરથી ઇટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે હરિમદ્સૂરિ ઈ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ પહેલાં ઇટલે વિક્રમ સંવત્ ૬૮૧-૭૦૨ પહેલાં ન જ હોઈ શકે. કારણકે એ સમય તો માનતુક્ત સૂરિની વિદ્યમાનતાનો છે, જે હરિમદ્ના મિત્ર માનદેવથી આઠ પેઢી પહેલાં થઈ ગયા હતા, [ડૉ. જેકોબીથી આ સ્થાને મૂલ થઈ ગઈ છે (હેરલ્ડ, પત્રવ્યવહાર, પાને, ૨૫૦.). બાળમટ્ટનો સમય ગણવામાં ઈ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ ના ગાઢામાં ૧૭ વર્ષ ઉમેરીને વિક્રમ સંવત્ તારવેલો જોઈએ તેને વલે મૂલથી તેમણે ઉલટાં ૫૭ વર્ષ વાદ કર્યા છે !] આ હકિકતથી પણ હરિમદ્સૂરિનું ૫૮૫ મું વર્ષ તે વિક્ર-

મ સંવત્નું તો ન જ હોઈ શકે, તે વાત વાચક વર્ગ સહજ સમજી શકશે.

આ સ્થાને પટ્ટાવલિઓની વધુ મદદ આપણે લઈ શકીએ તેમ નથી. કારણ કે તેનો પરસ્પર ક્રમ ઘણો જ ગુંચવણીભરેલો હોઈ, સંવત્સરની ગણતરી નિયમ-વિનાની અને મૂલ ઉપર મૂલોથી મિશ્રિત થઈ ગઈ છે. અને તેથી તે નિરુપયોગી ઠરે છે. હરિમદ્સૂરિના સ્વ-ર્ગવાસના ૫૮૫ માં વર્ષને વિક્રમ સંવત્ તરીકે માની લઈ તેમાં ૪૭૦ વર્ષ ઉમેરીને તેને વીર સંવત્ ૧૦૫૫ મું નક્કી કર્યું એ પ્રથમ મૂલ થઈ ! બીજે ટેકાણે-પટ્ટાવલિમાં મૂલ મૂલ એક મૂલ તરીકે ન રહેતાં વલે-૫૮૫ વિક્રમ સંવત્ અને ૧૦૫૫ ને વીર સંવત્-મૂલ વસ્તુ તરીકે મૂકાયાં ! ! મૂલનું મૂલ મુંસાઈ ગયું.

૬) આપણે એક અગર બીજા પ્રંથકારની સાક્ષી જોઈ, જે હકિકત મળી તે મેળી તપાસીને અનુમાનો કર્યા. હવે સંવત્સરની ગણતરી શી સાક્ષી પૂરે છે તે તપાસીએ. મૂલ ગાથામાં ૫૮૫ મું વર્ષ કયા સંવત્નું છે તે જણાવેલું નથી. જિનવિજયજી મહારાજે વાધક પ્રમાણો રજુ કરી સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ૫૮૫ ને વિક્રમ સંવત્ તરીકે તો ન જ લઈ શકાય. ગુપ્ત સંવત્ લેતાં તેમણે ઉદ્યોતનસૂરિનાં વર્ષ (૭૦૦ શક) નો મેલ નથી મલ્યો. કારણ કે તેમણે ગુપ્ત સંવત્ની શરૂઆત, અત્યારે મૂલથી જે રીતે ગણાય છે તેમ, શક વર્ષ ૨૪૧ માં ગણી છે. અને તેને લીધે ૫૮૫ ગુપ્ત વર્ષ; તેમણે શક ૮૨૬ (૫૮૫+૨૪૧=૮૨૬) ની બરાબર લાગ્યું, તેથી તેમણે ગાથાને નિર્મૂલ ઠરાવી છે.

વસ્તુતઃ તેમ કરી શકાય નહીં. ૫૮૫ વર્ષ કોઈ પણ સંવત્સરનાં તો સ્વરાં જ. અને મારા નમ્ર મત મુજબ તે ગુપ્ત વર્ષ જ છે. પરંતુ ગુપ્તવર્ષની જે ગણના સામાન્યતઃ અત્યારે ગણાય છે, અને મહારાજશ્રીએ પણ તેજ પ્રકારે ગણી છે, તે ગણના વધાર્થ નથી. ગુપ્ત સંવત્, જિનસેન આચાર્યે પોતાના હરિવંશપુરાણમાં,

ગાથાઓ ઉપરથી આપેલા સરવાળા મુજબ વીરાત્ ૭૨૭ માં શરુ થયેલો સમજાય છે. વીરાત્ ૬૦૫ વર્ષ અને ઈ. સ. ૭૮ વર્ષ શક વર્ષની શરુઆત થાય છે. આ હિસાબે વીરનિર્વાણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૭ માં નક્કી થાય છે. અને તે મુજબ ગુપ્ત સંવત્ વીરાત્ ૭૨૭ = ઈ. સ. ૨૦૦ = શક ૧૨૨ = વિક્રમ સંવત્ ૨૫૭ માં શરુ થવો જોઈએ. આ ગણતરી અનુસાર હરિભદ્રના સ્વર્ગવાસના ગાથોક્ત ૫૮૫ મા સંવત્સરને ગુપ્ત સંવત્ તરીકે લેતાં, ૫૮૫ માં ૧૨૨ વર્ષ ઉમેરીએ તો શક વર્ષ ૭૦૭ (૫૮૫ + ૧૨૨ = ૭૦૭) થાય છે. એટલે આ રીતે ઉદ્યોતન-સૂરિએ જણાવેલી હકિકત અને ગાથા ઉપરથી મળતી હકિકતનો વિરોધ નિર્મૂલ્ય થઈ જાય છે. શક વર્ષ ૨૪૧ માં (અશ્વેરુનીના લેસ્વા-નુસાર) જે સંવત્સરની શરુઆત મનાય છે તે ગુપ્ત સંવત્ નથી પરંતુ ગુપ્ત-વલ્મી સંવત્, અર્થાત્ વલ્મી સંવત્ છે. આ બાબતનું વિશેષ સ્વષ્ટીકરણ મેં મારા ગુપ્ત સંવત્ પરના લેખમાં કરેલું છે. ગુપ્ત સંવત્ માટે વાચકવર્ગ આગળ એક ઉદાહરણ રજુ કરાશિ. ડૉ. જેકોબીએ (હેરલ્ડ, પત્રગ્યવહાર પૃ. ૨૫૦ માં) મુનિમંદરસૂરિની ગુર્વાવલી પરથી ઉલ્લેખ કર્યો છે કે મહાવીરની પટ્ટપરંપરામાં એકત્રીશમાં આચાર્ય રતિપ્રભસૂરિ વિક્રમ સંવત્ ૭૦૦ માં થયા. હેરલ્ડના તેજ અંકમાં જે પટ્ટાવલી મુદ્રિત છે તેમાં (પૃ. ૩૫૪ ઉપર) તેજ સૂરિને ત્રીશમાં ગણ્યા છે. (આટલી મૂલ તો માફ કરી શકાય.) અને કહ્યું છે કે તેમણે નાદુલ નગરમાં સં ૯૫૨ માં શ્રી નેમિચિન્ધની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. “વિક્રમ સંવત્” ૭૦૦ અને “સં.” ૯૫૨ મા પરસ્પર વિરોધ છે તે સહજ જણાઈ આવે છે. પરંતુ તે જ સંવત્ને આ નવી ગણ-તરી પ્રમાણેનો ગુપ્ત સંવત્ માનીએ અને તેમાં ૨૫૭ વર્ષ ઉમેરીએ તો વિક્રમ સંવત્ ૯૫૭ મળી આવે છે. અને આ રીતે આ બંને લેખોનો પરસ્પર વિરોધ ટળી જાય છે.

૭) ગુપ્ત સંવત્ ને બદલે મૂલથી ૫૮૫ ને વલ્મી સંવત્ ગણીએ તો તેની બરાબર (૫૮૫ માં ૩૭૬ વર્ષ ઉમેરતાં) વિક્રમ સંવત્ ૯૬૧ આવે. આ સાલ સિદ્ધર્ષિ મહારાજે પોતાની કથાની પ્રશસ્તિમાં જે ૯૬૨ ની સાલ આપેલી છે તેને મળતી આવે છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવી મૂલ તેમના સમયમાં થવાનો સંભવ સ્વરો? અને સિદ્ધર્ષિ મહારાજે પોતે તેવી મૂલ કરી હોય તેમ મનાય શકે? આ બાબતમાં કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ અત્રે ઉપામિતિ પર ડૉ. જેકોબીએ લેખેલી પ્રસ્તાવના તથા તેના પરિશિષ્ટોના અંતે ડૉ. એન. મીરોનોએ આપેલા શ્લોકનું સ્મરણ અસ્થાને નહીં ગણાય. શ્રીચંદ્રકેવલિચરિત્રમાં, સં. ૫૯૮ માં સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ રચ્યો હતો, એમ લેખેલું છે. આ ૫૯૮ ને વર્તમાન ગણતરીએ ગણતા ગુપ્ત સંવત્ તરીકે લેતાં એ પૂર્વોક્ત ૫૮૫ ગુપ્ત સંવત્ની નજીક આવી જાય છે. જો આથી સિદ્ધર્ષિની તારીખ નિર્ણીત થતી હોય તો કાલક્રમ આ રીતે આવે છે—

ગુપ્ત સંવત્ ૫૭૮ દાક્ષિણ્યચિન્હે ‘કુવલયમાલા’ રચી.
 ” ” ૫૮૫ હરિભદ્રસૂરિનું સ્વર્ગગમન.
 ” ” ૫૮૬ (મૂલથી વલ્મી સંવત્ ગણાઈને તે પરથી લખાણ વિક્રમ સંવત્ ૯૬૨ માં) સિદ્ધર્ષિએ ઉપામિતિ ભવપ્રપંચા કથા રચી.

” ” ૫૯૮ સિદ્ધર્ષિએ શ્રીચંદ્રકેવલિચરિત્ર રચ્યું.
 અત્રે ફરી યાદ દેવાની જરૂર છે કે અહીં આપેલો ગુપ્ત સંવત્ ૫૮૫ તે ઈ. સ. ૭૮૫ = વિક્રમ સંવત્ ૯૬૧ = શક સંવત્ ૭૦૭ બરાબર સમજવો. હું આ પ્રમાણે કાલગણના નોંધું છું. તે ઉપરથી જે નિર્ણય પરિણામે સર્વમાન્ય થાય તે સ્વરો. બાકી ય્યોતિષની ગણતરીએ ગુપ્ત સંવત્ ૫૮૫—૫૮૭ માં, એટલે ઈ. સ. ૭૮૫—૭૮૭ માં નક્ષત્ર વિગેરેની હકિકત જે સિદ્ધર્ષિ મહારાજે મૂકી છે તે જો બરાબર મળી રહે, તો મૂલ થયેલી છે તેમ નિશ્ચિત માની શકાય.

જ્યોતિષની ગણતરી કરી ડૉ. જેકોબી તે બાબતનો નિર્ણય ઘણી સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે. સાથે સાથે એની પણ તપાસ થવી જોઈએ કે નક્ષત્રનો જે યોગ સિદ્ધર્ષિજીએ લખ્યો છે તે ફરી ફરીને ક્યારે આવે છે.

૮) હવે સિદ્ધર્ષિના હરિભદ્રસૂરિ પરત્વેના ઉલ્લેખો તપાસીએ. ‘અનાગતં પરિજ્ઞાય’ પદનો અર્થ ડૉ. જેકોબીએ સાક્ષાત્ ગુરુ તરીકે લીધો છે. અન્ય સર્વ તે પદનો અર્થ પરોક્ષ ગુરુ તરીકે લે છે. પરોક્ષ ગુરુ તરીકે લેતાં એવી કલ્પના થાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ વિશિષ્ટજ્ઞાનથી માવી જન્મનારા સિદ્ધર્ષિને જાણીને “લલિતાવિસ્તરા” લખી. આ અર્થ ડૉ. જેકોબીને અત્યંત અસંગત લાગે છે. મારા નમ્ર મત મુજબ “અનાગતં પરિજ્ઞાય” પદ સિદ્ધર્ષિના અસ્તિત્વ પરત્વે ન લેતાં તેમના માનસિક પરિવર્તનો પરત્વે (Knowing his psychological development) સમજીએ તો ક્લિષ્ટતા દૂર થાય છે. સિદ્ધર્ષિ મહારાજનું વલણ શું છે, તે સમજી રહેલ ગુરુને તેમનું માવી વલણ અને દેશકાલ સમજવાં મુશ્કેલ નથી; અને તેથી જાણે આગમચેતીપૂર્વક તેમણે તે “લલિત વિસ્તરા”ની રચના કરી કે જે સિદ્ધર્ષિને પરમ ઉપકારક થઈ પડી.

ઉપામિતિ ૦ ના આઘ પ્રસ્તાવમાં ધર્મબોધકર ગુરુનું વર્ણન આપેલું છે. ત્યાં સદુપદેશ આપવાવાળા પૂર્વસૂરિઓને વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા તથા ભવિષ્ય પારખનારા કહ્યા છે. કારણ કે તેમના ઉપદેશો (અગર ઉપદેશક ગ્રંથો) ભવિષ્યમાં સર્વ પ્રાણીને ઉપકારક રહે છે. પટલે સાક્ષાત્ ગુરુ ન હોવા છતાં સાક્ષાત્ ગુરુ અને પરોક્ષ ગુરુ વચ્ચે રહેતું કાલવ્યવધાન નિકળી જાય છે. હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન ન હોય ત્યારે આવા પરોક્ષ ગુરુની કક્ષામાં તે આવે તેમાં નવાઈ નથી. પ્રશ-

સ્તિમાં “ધર્મબોધકર ગુરુ”નો સાક્ષાત્પણનો અર્થ લેવામાં પણ તેથી હાની નથી આવતી. પ્રશસ્તિનો હેતુ પ્રશંસકારનો યસ્કિંચિત્ પરિચય લેવાનો હોઈને તેમાં વર્ણવેલ ધર્મબોધકર ગુરુ સાક્ષાત્ ગુરુ તરીકે જ લેવા જોઈએ. પોતાના ગુરુની વિશિષ્ટતા માટે અગર વિશેષ ઓલ્લખાણ માટે ગુરુપરંપરાનો નિર્દેશ મળે આવે પણ તેનું મૂલ્ય તો સાક્ષાત્પસંગમાં જ રહે. સાક્ષાત્પસંગ વિનાનો નિર્દેશ પ્રશસ્તિમાં તો, મારા નમ્ર મત મુજબ, અસાધ્ય જ ગણાવ. વાક્ષિણ્ય ચિન્હની પ્રશસ્તિ જોઈશું તો આ હકિકત સારી રીતે સ્પષ્ટ થશે. ઉપામિતિ ૦ ની રચના લખતે હરિભદ્રસૂરિ વિદ્યમાન ન હોય તેથી “ભાવતઃ” શબ્દના પ્રયોગ પૂર્વક (“પ્રસ્તાવે માવતો હન્ત ”) અન્યત્ર નિર્દેશ પણ સાક્ષાત્ પ્રસંગને બાધક ન રહે.

ઘડી પૂર્વસૂરિઓ અને તેમની કૃતિઓ સામાન્ય રીતે સર્વને સદુપદેશકારક થઈ પડે, તો પછી સામાન્ય વર્ગનો વ્યવચ્છેદ કરી પોતાને માટે જ “લલિત વિસ્તરા”નો બધો પ્રયાસ કલ્પવાનું લાભે કાઢે તો પ્રયોજન જ નથી રહેતું, કારણ કે લેખક પોતે સર્વની સાથે ઉપકૃતવર્ગમાં તો આવી જ જાય છે.

૯) સંવત્સર તથા જુદી જુદી કથાઓપરથી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ માટેની હકિકતો વાચકવર્ગ આગળ વિશેષ ચર્ચા માટે રજૂ કરી છે. કુશલ્યમાલા તથા ઉપામિતિ ૦ ની અન્ય પ્રતિઓમાં તે મુજબ જ ઉલ્લેખો છે કે ફેરફાર છે તે તપાસવાની જરૂર છે. તેમ છતાં અને જ્યોતિષની ગણતરી મેઝવતાં સર્વ હકિકતનો નિર્ણય થશે તે નિઃસંદેહ છે.

જૈન સાહિત્યથી અજ્ઞાતજન મહારાજશ્રીના લેખ પર દૃષ્ટિપાત કરતો લેખ લખે, તેમાં જો દોષ દૃષ્ટિગોચર થાય તો તે ક્ષન્તવ્ય ગણવા યાચના કરે છે.

સંપાદકીય વિચાર.

ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મન્દિર

અને

જૈન સાહિત્ય સંશોધન કાર્ય.

ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરનું નામ સંસ્કૃત શાસ્ત્રયના પારદર્શી વિદ્વાન તરીકે અને પુરાતત્ત્વના પરમ-પણ્ડિત તરીકે જગત્પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન અને સર્વસ્વ સાહિત્યસેવાના ચરણે સમર્પણ કરી, ભારતભૂમિના ભૂતકાલીન ગૌરવનો, અન્ધકારના અસ્વાતમાર્થી ઉદ્ધાર કરવામાં ઉત્તમ ભાગ ભજવ્યો છે. અને તરુણ ભારતીઓને ભવિષ્યમાં ફરફટાઈ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની જરૂરત છે, તે વિષયમાં આદર્શનો માર્ગ આપ્યો છે. ગિર્વાણગિરાના એ પરમ ઉપાસક અને ભરતભૂમિના મહાન્ ભક્તનું ઉજ્જ્વલ નામ અને આદર્શ કાર્ય ભવિષ્યની પ્રજાની દૃષ્ટિ આગળ હમેશાં ફલકતું રહે અને તેના યોગે એ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યની પૂર્તિમા પ્રયત્નશીલ બની રહે તેવા શુભ ઉદ્દેશ્યથી, સર રામકૃષ્ણના સમાનશીલ દેશબન્ધુઓ, તેમના સ્વામ પ્રશંસકો અને મિત્રો, તેમજ ઉત્સાહી શિષ્યોએ મઠીને, તેમના જન્મની ૮૦ મી વર્ષગાંઠના દિવસે, એટલે તા. ૬ જુલાઈ, ૧૯૧૭ ના રોજ, પૂના શહેરમાં, 'ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મન્દિર (Bhandarkar Oriental Research Institute)' નામની એક અત્યાવશ્યક સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનનો અર્થ—પૃથ્વીના પૂર્વાંચ ભૂભાગમાં અવિદ્ય દેશોમાં (જેમાં હિન્દુસ્થાન પ્રધાનપણું ભોગવે છે) વસતી પ્રજાઓના વિદ્યા, કલા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, આદિની શોધ-શોધ કરવી, એવો થાય છે. યુરોપ અને અમેરિકા જેવા વિદેશોમાં આ વિષયનાં શોધશોધ કરનારી અનેક સંસ્થાઓ

સ્થાપિત થઈ છે. એ સંસ્થાઓમાં અનેક મોટા મોટા અધ્યાપીઓ અને અધ્યાપકો સતત કાર્ય કર્યા કરે છે, —પ્રતિવર્ષ નવી નવી શોધો કરી જગત્ આગળ રજૂ કરતા રહે છે. પરંતુ જે પ્રજાની સંસ્કૃતિની શોધ-શોધ માટે એ વિદેશી લોકો એટલા ઉમંગથી કાર્ય કર્યા કરે છે તે પ્રજાના સ્વદેશ પોતાના દેશમાં તો એવી એક પણ સંસ્થા આજ સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી, એ સ્વદેશ દેશના અને દેશ ઉપર રાજકર્ત્રી સત્તાના મોટે પૂર્ણ લજ્જાજનક વાત છે. અસ્તુ સર રામકૃષ્ણપંચના પુણ્ય નિમિત્તે ભારતને હવે આવી જાતની એક વ્યાપક સંસ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અને તેથી એ વિષયના રસિકોને આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક જ છે.

એ સંસ્થાની સ્થાપનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એ છે કે—પ્રાચ્યવિદ્યાની શોધશોધમાં રસ લેનારા વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને અપેક્ષિત એવું સઘળું સાહિત્ય પૂરું પાડી શકે તેવું એક અદ્યતન (up to date) પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવું. એ પુસ્તકાલયમાં સઘળી જાતના હસ્તલિખિત અને મુદ્રિત પુસ્તકો, જુદા જુદા દેશો અને જુદી જુદી ભાષાઓમાં પ્રકટ થતા આ વિષયના સઘળાં સામયિક અને નિયતકાલિક પત્રો અને રિપોર્ટો, તથા આવી જ જાતનું પ્રકટ થતું બીજું વિવિધ પ્રકારનું સમગ્ર સાહિત્ય, એકત્ર સંગૃહીત કરવામાં આવશે.

બીજો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આ સંસ્થાનો એ પણ છે કે—આવી શોધશોધની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવાની ઇચ્છા રાખનારા પ્રેમીઓ અને પાણ્ડિતો—શાસ્ત્ર-ઓને, સંશોધન વિદ્યાનું અર્વાચીન પદ્ધતિએ ઉત્તમ શિક્ષણ આપી નવા સંશોધકો તૈયાર કરવા.

આ સંસ્થાના એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્યો તથા એમાં કાર્ય કરવા માટે જોડાણ નિઃસ્વાર્થ સ્કૉલરોના સતત

પ્રયત્નથી સંતુષ્ટ થઈ, મુંબઈની સરકારે પોતાના કબજામાં જે, ઢેકન કૉલેજમાં સંરક્ષિત જુનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સુપ્રસિદ્ધ અમૂલ્ય સંગ્રહ હતો, તે આ સંસ્થાને સ્વાધીન કરી, આ કાર્યમાં પ્રશંસનીય ઉદારતા અને માયાલુ સહાનુભૂતિ દેસાહી છે. તેવી જ રીતે ડૉ. સર રામકૃષ્ણપંતે પણ પોતાના લાંચા અને માન-મરેલા જીવનમાં સંગૃહીત કરેલાં વિવિધ ભાષા અને વિવિધ જાતનાં પુસ્તકોનો મોટો મંડાર, એ સંસ્થાને અર્પણ કરી, એ વાતની સંસ્થાની પ્રધાન આવશ્યકતાને કેટલેક અંશે પૂર્ણ કરી છે.

દાનવીર પારસી ગૃહસ્થ તાતાબન્ધુઓ, આ સંસ્થાને સૌથી પ્રથમ એક સારા પ્રમાણમાં આર્થિક મદત કરી આ કાર્યને પ્રારંભિક ગતી આપી, ધીમી ચાલે, પણ મક્કમ પળે ચાલતું કર્યું છે. તાતાબન્ધુઓના દાનથી સંસ્થાનું પ્રથમ મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે, અને તેનું નામ 'તાતા રીસર્વ હૉલ' એવું રાસવામાં આવ્યું છે. ઉપર જણાવેલા બધાં પુસ્તકો હાલ તુરતમાં એ હૉલમાં જ સ્થાપન કરેલાં છે. તા. ૬, જુલાઈ, ૧૯૧૭ ના દિવસે મુંબઈના માજી ગવર્નર લૉર્ડ વિલિંગ્ટનના હોથે એ સંસ્થાનો ઉદ્ઘાટન-સમારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.

* *

ઢેકન કૉલેજમાંથી આ સંસ્થાની સ્વાધીનતામાં આવેલા હસ્તલિખિત પુસ્તકોના મહાન અને અમૂલ્ય સંગ્રહમાં જૈન પુસ્તકોની સંખ્યા ઘણી મોટી અને ઘણી કિંમતી છે. એમાં ૬૦૦ જેટલા ગ્રંથો તાઢપત્ર ઉપર લખેલા છે અને લગભગ ૬૦૦૦ જેટલા કાગળ ઉપર લખેલા છે. એ ગ્રંથોમાં કેટલાક તો એવા અપૂર્વ છે કે જેની બીજી નકલ અન્યત્ર ક્યાંએ જોવામાં આવતી નથી. પાટણ, સંભાત, જેસલમેર, બીકાનેર, આદિ સ્થળોમાં જે જૈનોના જુના પુસ્તક મંદારો હતા તેમાંથી આ બધાં પુસ્તકો સરકારે મ્હોંમાંગ્યા પૈસા આપીને સ્વીરદ કર્યાં છે; અને આવી રીતે હાસો રુપિઆના પુસ્તકો એ સંગ્રહમાં સંગૃહીત થયાં છે.

આટલી મોટી સંખ્યામાં જૈન ગ્રંથો દુનિયાની બીજી કોઈ લાઈબ્રેરીમાં નથી. આ કારણથી, એ પુસ્તકોના ઉત્તમ નિમિત્તે જૈન સમાજ તરફથી હાર્દિક સહાનુભૂતિ અને આર્થિક સહાયતા મળે એવી इच्छા થી, આ સંસ્થાના નિઃસ્વાર્થ કાર્યવાહકો મુંબઈના કેટલાક આપણા જૈન ભાઈઓને મઢ્યા અને તેમની સાથે આ સંબંધમાં કેટલીક વાતચીત કરી, જૈન સમાજના વિશેષ પરિચયમાં આવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રયત્નનો પરિણામ કેમ અને કેવો આવ્યો તેનો ટૂંક અહેવાલ, આ સંસ્થા તરફથી છેલ્લા જુલાઈ મહિનામાં બહાર પડેલા 'એનાલ્સ ઑફ ધી માખ્ઢારકર ઓ. રી. ઇન્સ્ટીટ્યુટ' ના પ્રથમ અંકમાં આપેલા વર્કિંગ કમીટીના રીપોર્ટના ૫૩ માં પાન ઉપર નીચે પ્રમાણે આપેલો છે.

'The opening of the Institute by His Excellency had already made the Institute's name well-known in Bombay and elsewhere, and the Secretaries lost no time in availing themselves of this opportunity. They approached some of the big merchants of Bombay and especially the leaders of the Jain community. After repeated visits to Bombay and interviews with various persons, it was possible to arrange for a meeting of the Jain community in Godiji Maharaja's Upas'raya on 17th February 1918 under the presidentship of Pravartaka Kantivijayaji Maharaja. Dr. Belvalkar and Dr. Sirdesai spoke there on behalf of the Institute, explaining its objects and calling upon the Jain community to do their own share for the cause, which by reason of the fact that the Deccan College MSS. Library was specially rich in Jain works, had a special claim upon them. Shet Gulabchand Devchand and others also made appropriate speeches. And a committee was appointed to collect subscriptions from the leaders of the

Jain community. Pravartaka Shri Kantivijayaji in conclusion urged upon the audience to do their utmost to help the noble cause, which was of more spiritual significance than the mere accumulation of commercial gains.

It is unnecessary to recount here the various ups and downs which our negotiations with the Jain community had to pass through, raising at times high hopes of our being immediately able to secure Rs. 25 or even 50 thousand that the community thought they would contribute, and at another time making us despair of being able to collect for all this ado even Rs. 5,000. Suffice it to say, that, thanks to the energy and untiring efforts of Muniraj Jinavijayji, the Jain community empowered him on the occasion of our first Anniversary (6th July 1918) to make the following announcement:—

मान्यवर प्रमुख परोदय, और अन्य सभ्यवृन्द,

आप जानते ही हैं कि इस संस्थाके स्थापन करनेका मुख्य उद्देश्य, भारतीय साहित्यका संशोधन और प्रकाशन करनेका है। भारतीय साहित्यमें वैदिकधर्म, जैनधर्म और बौद्धधर्म तीनों धर्मों के साहित्यका समावेश होता है। इस संस्थाका आदर्श जातीय और धार्मिक भेदभावकी दृष्टिसे विमुक्त हो कर कार्य करनेका है। अतः इसके सम्मान्य संचालक महाशयोने कुछ समय पहले जैन समाजके कतिपय गृहस्थोंके साथ इस संस्थाके बारेमें कुछ ज्ञातव्य बातें कही थीं और जैनसमाजको भी इस इन्स्टीट्यूटमें कुछ सहायता और सहानुभूति दिखलानेके लिये निवेदन किया था। मुझे कहनेके लिए हर्ष होता है कि जैन समाज इस संस्थामें अपनी हार्दिक सहानुभूति प्रकट करती है और मुझे निश्चित सूचना मिली है, कि हमारे उत्साही सज्जन इस इन्स्टीट्यूट को सहायतार्थ २५ हजार

रुपयेका दान करनेका संकल्प कर थोड़े ही समयमें वह द्रव्य समर्पण किया चाहते हैं। यह बात इस इन्स्टीट्यूटके लिये आरंभ ही में मंगल समान है। और इससे संस्थाकी लोकप्रियता, उपयोगिता और भाविमहत्ताका सूचन होता है। अतएव आशा है कि यह खबर यहां पर उपस्थित सब सज्जनोंको खुशी दिलानेवाली होगी।

The following are the terms of the agreement that passed between the Working Committee, and the Secretary Jain Conference:—

1. Should the Jain Committee agree to contribute a sum of Rs. 25,000 (twenty-five thousand) as free donation to the Institute, the Institute would in return—

(a) give the individual donors the usual privileges of Life-members, Benefactors, Vice-Patrons or Patrons according to the amount of their contribution;

(b) inscribe on a tablet the names of individual donors of Rs. 10,000 (ten thousand) or more, should the donors so wish it;

(c) agree to devote a due proportion (about 1/3th) of such sums as might be available for publication to the publication of Jain works; and

(d) set apart 1/3ths of the net sale proceeds of the Jain works so published for Jain purposes exclusively.

2. Should the Jain Community agree to further contribute an additional sum of Rs. 25,000 (twenty-five thousand) the Institute undertakes to

(a) erect, with the money thus made available, one of the side-halls (estimated to cost about Rs. 30,000) and name it suitably in consultation with the donor (should there be only one such) or the Jain Association; or

(b) set apart this amount as a permanent fund the interest of which (less five per cent, deducted as contribution for the general funds of the Institute) would be exclusively devoted to such Jain purposes as the Association might mention.

તાત્પર્ય—નામદાર ગવર્નરના હાથે આ સંસ્થાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થઈ ગયા પછી મુંબઈ વિગેરે સ્થળોમાં આ સંસ્થા પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્તી પુકી હતી. અને તેથી સેક્રેટરીઓ આ અવસરનો લાભ લેવામાં બિલકુલ ઢીલ ન કરતાં તુરતજ મુંબઈના કેટલાક મોટા વ્યાપારિઓ પાસે ગયા હતા. ત્યાં સ્વાસ કરીને તેમણે જૈનકોમના કેટલાક આગેવાનોની મુલાકાત લીધી. આ પ્રમાણે અનેકવાર મુંબઈ જઈ આવ્યા પછી અને અનેક ગૃહસ્થોની સાથે આ વિષયમાં વાતચીત થયા પછી જૈન સમાજની એક મીટિંગ ભરવાની ગોઠવણ થઈ શકી હતી. આ મીટિંગ તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૮ ના દિવસે ગોદીજીના જૈન ઉપાધ્યયમાં પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી મહારાજના પ્રમુક્ષપણા નીચે મળી હતી. સંસ્થા તરફથી ડૉ. બેસ્વલકર અને ડૉ. સરદેશ્વારનાં ભાષણો થયાં હતાં અને તેમાં સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો સમજાવવા સાથે જૈનકોમને આ કાર્યમાં પોતાનો મામ મજબૂત માટે નિવેદન કરવામાં આવ્યું હતું. આ શુભ કાર્યમાં જૈનકોમને સ્વાસ સહાનુભૂતિ બતાવવાનું કારણ એ હતું કે ડેકન કૉલેજના હસ્ત લિખિત પુસ્તકોમાં મોટી સંખ્યા જૈનધર્મના ગ્રંથોની છે અને તેટલા માટે તેમની સહાનુભૂતિ ઉપર એ સંસ્થાનો હક છે. શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ આદિ ગૃહસ્થોએ પણ એ મીટિંગમાં પ્રસંગોચિત ભાષણો કર્યાં હતાં. તે પછી, ફંડ ભેગો કરવા માટે જૈનકોમના કેટલાક આગેવાનોની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. છેવટે, પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી મહારાજે પોતાજનોએ આ ઉમદા કાર્યમાં મદત કરવા માટે પોતાથી વનતું કરવા પ્રેરણા કરી હતી. તેમણે જાણ્યું હતું કે આ કાર્યની ઉપયોગિતા છે, તે આઘ્યા

ત્મિક દૃષ્ટિ છે, વ્યાવહારિક કે બાર્થિક દૃષ્ટિ આ વાસ્તવ જોવાની નથી. इत्यादि.

જૈનકોમની સાથેના અમારા કોલકરાર કરવાના અંગે કેવા કેવા પ્રકારની મુશ્કેલિયો ઝમી થયા પામી છે તેનું આ સ્થળે સવિસ્તર વર્ણન કરવું અનાવશ્યક છે. આ કોલકરારની માંજગઢ થવા દરમ્યાન જૈનગૃહસ્થોના સૂચવવાં ઉપરથી કેટલીક વસ્તુતે અમને આશા થતી કે, એ કોમ પાસેથી રૂ. ૨૫-૫૦ હજાર રૂપિયા પ્રાપ્ત કરવા અમે શક્તિમાન થઈશું, ત્યારે કેટલીક વસ્તુતે એવી નિરાશા થતી કે આટલી વધી માંજગઢ કે વાટાઘાટનાં પરિણામમાં માત્ર પાંચ હજાર રૂપિયાનો જ લાભ થવાનો છે. છેવટમાં અમે માત્ર મુનિ જિનવિજયજીને ધન્યવાદ બાપીએ છીએ કે જેમના ઉત્સાહ અને અશ્વાન્ત પ્રયત્નને કારણે સંસ્થાની પહેલી સંવત્સરી (તા. ૬, જુલાઈ, ૧૯૧૮) ના પ્રસંગે જૈન સમાજ તરફથી નિમ્ન લિખિત ઉદ્ગાર પ્રકટ કરવા તેઓ અધિકારી થયા હતા.

x x x x

જૈન કોન્ફરન્સના સેક્રેટરી અને આ સંસ્થાના કાર્યકારી મંડળ વચ્ચેના કરારની શરતો નીચે પ્રમાણે થયેલી છે:—

૧—જૈન કોમ તરફથી આ સંસ્થાને રૂ. ૨૫૦૦૦

ની રકમ, સ્વાસ કોઈ પણ પ્રકારના વિશિષ્ટ પ્રતિબન્ધ સિવાય જો દાન કરવામાં આવશે તો સંસ્થા તેના વડલામાં નીચે આપેલી શરતો કબૂલ કરશે.

(અ) વ્યક્તિગત વાતાઓને, તેમની વક્ષીસના પ્રમાણમાં, સંસ્થા તેમને પેટ્રન, વાર્ડસ પેટ્રન, બેનીફિક્ટર અને લાર્ડ્સ મેમ્બરના સાધારણ હક્કો વશશે.

(બ) ૧૦ હજાર અથવા તેથી વધિક રકમ આપનાર વાની ગૃહસ્થનું, તેમની ઇચ્છા હોય તો, તકલી ઉપર નામ કોલકરારમાં આવશે.

(ક) પુસ્તક પ્રકાશન કાર્યમાં જે રકમ સંસ્થાને મળશે તેનો યોગ્ય હિસ્સો—લગભગ ૨ જૈનગ્રન્થ પ્રકાશનના કાર્યમાં સર્વે કરવા કબુલ્લાત આપશે. અને

(દ) છપાણા જૈનગ્રન્થોના વેચાણના સ્વચ્છ સ્વરૂપ બાદ કરતાં રહેલા નફાની ૨ રકમ સર્વથા જૈન સાહિત્યના અર્થે જૂદી રાશી મૂકવામાં આવશે.

૨-આ ઉપરાંત, જૈન સમાજ વધારાની રૂ. ૨૫૦૦૦ ની રકમ આપવા કબુલ્લાત આપશે તો સંસ્થા તરફથી તેના બદલામાં

(અ) સંસ્થાનો જે વિદ્યમાન હોલ છે તેની બાજુમાં એક હોલ (જેના સ્વર્ચનો અડસટ્ટો રૂ. ૩૦૦૦૦ નો કરેલો છે) બાંધવામાં આવશે, અને તે દાતા (જો તે એક વ્યક્તિ હશે તો) ની અથવા જૈન સમાજની સમ્મતિ અનુસાર તેનું યોગ્ય નામ આપવામાં આવશે. અથવા

(બ) આ રકમ એક સ્થાયી ફંડના રૂપમાં અલગ રાખવામાં આવશે અને તેના વ્યાજની રકમનો, (સંસ્થાના સાધારણ ફંડ માટે તેમાંથી પાંચ ટકા કાઢી લઈ) જે એ કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાનું જૈન સમાજ સૂચવશે તે તે કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

આ રીપોર્ટમાં, ઉપર મારું નામ લેવામાં આવ્યું છે તેથી એ સમ્મન્નમાં મારે અહીં કેટલોક સુલાસો કરવાની આવશ્યકતા છે. આ રીપોર્ટમાં પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે મુંબઈના ગોડીજીના જૈન ઉપાશ્રયમાં પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મંના પ્રમુખપણા નીચે, આ સંસ્થાને જૈનસમાજ તરફથી સહાયતા કરવા માટે જે મીટિંગ મળી હતી તે વચ્ચે હું પણ ત્યાં હાજર હતો. સંસ્થા તરફથી ડૉ. વેસ્વલકર વિગેરે જે ભાષણો આપ્યાં હતાં તેમાં, સંસ્થાની સ્વાધીનતામાં આવેલા વિશાલ જૈન સાહિત્યની કેટ-

લીક સ્થૂલ રૂપરેસાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. એ વર્ણન સાંભળી મારા મનમાં તે બંધુ સાહિત્ય જોવાની પ્રવૃત્તિ ઉત્કંઠા થઈ આવી, અને તેથી, હું મુંબઈથી વિહાર કરી અહીં (પૂનામાં) આવ્યો. અહીં આવ્યા પછી, એ સંસ્થાના કાર્યવાહકો સાથે વિશેષ પરિચય થયો. મુંબઈમાં જે મીટિંગ મળાણી હતી અને તેમાં જે આ કાર્યમાં મદત કરવા માટે કેટલાયક માર્કેટીની કમીટી નીમવામાં આવી હતી, તેનું પરિણામ અંતે શૂન્ય જેવું જણાતું લાગતું હોવાથી, એ લોકોના મનમાં બહુ જ નિરાશા થઈ આવી હતી. મારો સમાગમ થયા પછી, એ કાર્યમાં પ્રયત્ન કરવા મને જ એ માર્કેટી સ્વાસ પ્રેરણા કરવા લાગ્યા. ત્યારે મને બહુ મુશ્કેલ થવા લાગી. મારી પરિસ્થિતિનો વિચાર જણાવતાં મેં, પ્રથમ તો એ માર્કેટીને એમ જ ચોક્કસ જવાબ આપ્યો કે, આ કાર્યમાં, મારા જેવા એક અજ્ઞાતમાર્ગી, એકાંતવાસી અને એકાકી રમતા (અથવા રલડતા) ભિક્ષુ એક ભાગ લેવાથી કોઈ સફળતા મળે તેમ નથી. કારણ કે પૈસા આપનારા હમેશાં કાર્યની ઉપયોગિતા-અનુપયોગિતાનો વિચાર કરવા કે સમજવા એટલી પુરસદવાલા હોતા નથી અને તેથી સીધા-સાદા માણસના કહેવા ઉપરથી તેઓ સ્વીકારમાંથી ચેક કાઢી આપે, એવી આશા રાખવી મૂર્ખતા ગણાય. લોકો હમેશાં મ્હોંદું જોઈ ચાંદલો કરવાની ટેવથી ટેવાઈ રહેલા છે, તેથી તેમાં મોટા મ્હોંદાવાલા માણસના કપાળે જ તેઓ ચંદન-ચોસા ચોંટાડવા તૈયાર થાય છે; માટે, આ કાર્યમાં તો, કોઈ બહુશ્રુતપદવિભૂષિત, બહુજનસમ્મત અને બહુશિષ્યપરિવૃત્ત ગણાતા નામવર આચાર્યની સેવા-સ્તવના કરવાથી તમારી આશા સફળ થાય તેમ છે. પરંતુ, મને એ સંસ્થાહસ્તક રહેલાં સમગ્ર જૈનપુસ્તકોને ધ્યાનપૂર્વક જોવાનો અને તેમાં છપાણાં વિવિધ ऐतिहासिक સાધનો-પ્રમાણોનું વિસ્તૃત ટાંચણ કરી લેવાનો પ્રવૃત્તિ લેખ હતો, તેથી વિચાર થયો કે જો હું આ લોકોને ઉપર પ્રમાણેનો સૂઝો જવાબ આપીને જ

બેસી રહીશ તો, જે કાર્ય માટે હું અહીં આવ્યો છું તે યથેષ્ટ રીતે પૂર્ણ થાય તેમ નથી. કારણ કે એ માર્દ-ઓની પ્રસન્નતા ભરેલી સહાનુભૂતિ સિવાય મારાથી એ વિશાળ જૈન સાહિત્યનું સ્વેચ્છાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી શકાય તેમ સંભવતું નથી. બીજું, સંસ્થાનું કાર્ય પણ મને બહુ જ ઉપયોગી અને અત્યુત્તમ જણાયું. એ સંસ્થાને જો પ્રારંભમાં જૈન સમાજ તરફથી સારી સહાયતા મળે તો, તે, સમાજ અને દેશ-વંશની દૃષ્ટિએ એક માનપ્રદ કાર્ય ગણાશે. જૈન સમાજ પોતાના નિર્જીવ સ્વાતામ્યોમાં જ્યારે દર વર્ષે હજારો-લાખો-રૂપિયા (ફઠની આકાંક્ષા વગર જ ?) સ્વર્ચે છે ત્યારે આવા એક સજીવન અને સાર્વજનિક સ્વાતામ્યોમાં ૨૫-૫૦ હજાર રૂપિયા આપવા તેને કાંઈ હિસાબમાં નથી. તેમ જ આજ સુધીમાં, આવી જાતના કોઈ પણ જૈનતર સજ્જનો જૈનસમાજ પાસે વિશિષ્ટ રીતે સહાયતા માંગવા આવ્યા નથી અને જો આ પ્રસંગે આવ્યા છે તો તેમને નિરાશ મને પાછા વાઢવામાં જૈન કોમને એક પ્રકારનું કલંક જેવું છે. તથા તાતા બન્ધુઓ જેવા પારસી સજ્જનોએ, જે જમના સાહિત્ય કે ધર્મનો એ સંસ્થા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી, તેમણે સૌથી પ્રથમ એક ઉદાર રકમ આપી પારસીકોમની કિર્તિ વધારી છે, ત્યારે જૈનસમાજનો તો, એ સંસ્થામાં એક દૃષ્ટિએ સ્વાર્થ પણ છે; તેથી જો કાંઈક સહાયતા આપવામાં આવે તો પરમાર્થ સાથે સ્વાર્થ સાધન પણ થાય તેમ છે. આ વધા વિચારોના લીધે, મને ઇમાં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી જોવાનું સાહસ થઈ આવ્યું. અને તદનુસાર, મેં કેટલાએક પરિચિત અને સાહિત્યપ્રિય ગૃહસ્થોને, આ કાર્યમાં કાંઈક સહાયતા આપવા-અપાવવા માટે, પ્રત્યક્ષમાં તેમ જ પત્રો દ્વારા સૂચનાઓ કરવા માઢી. તેના પરિણામે, કેટલાક માર્દઓની આશા આપનારી અને વિશ્વાસ ભરેલી સમ્મતિથી, મેં, એ સંસ્થાના પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવના મોટા મેઢાવઢા પ્રસંગે, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ૨૫ હજાર રૂપિયા, જૈનસમાજ તરફથી એ

સંસ્થાને મેટ આપવાની કબૂલાત આપવાનું સાહસ કર્યું હતું. અને તેના વઢલામાં, સંસ્થા પાસેથી, કેટલીક વાટાઘાટ કર્યા પછી, ઉપર કલમ ૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે શરતો કબૂલ કરાવવામાં આવી હતી.

જૈન સમાજના સદ્ભાગ્યે, મેં ઓપેલી ઉપરોક્ત કબૂલાતના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાંથી કલકત્તા નિવાસી જૈનજાતિશિરોભૂષણ ધર્મપ્રિય બાબુ શ્રીવદ્રીદા-સજી મુક્તીમના સુપુત્ર બાબુ શ્રીરાજકુમાર સિંઘજીની જાણમાં આવ્યા અને તેથી તેમણે મને એક પત્ર દ્વારા એ સંબંધમાં વિશેષ હકીકત જણાવવાની સૂચના કરી. તે જ પ્રસંગે વઢોદરા નિવાસી અને ગાયકવાઢ સર-કારના માનવંતા ઝવેરી સેઠ લાલભાઈ કલ્યાણમાઈ કાર્ય પ્રસંગે અહીં (પૂનામાં) આવતાં મને મળવા આવ્યા. તેમને પ્રત્યક્ષમાં એ સંબંધી વધી હકીકત સમજાવતાં, તેમ જ ઉક્ત બાબુજીને સવિસ્તર પત્ર લખી મોકલતાં, એ બન્ને ઉત્સાહી, ઉદાર અને ઉમંગી સદ્-ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં યથેષ્ટ મદત આપવા-અપાવ-વાનો માર આનંદપૂર્વક પોતાના માથે ઉપાડી લેવાનો સ્વીકાર કર્યો. થોઢા જ દિવસ પછી મને બાબુ શ્રીરા-જકુમારસિંઘજીનો એક બીજો પત્ર આવ્યો. તેમાં તેમણે ૨૫ હજાર જ નહીં પરંતુ ૫૦ હજારની મોટી રકમ મેળી કરી આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, અને એ બીજી ૨૫ હજારની વધારાની રકમના વઢલામાં જૈનકોમના અથવા કોઈ જૈન ગૃહસ્થના નામે એક હોલ બાંધવા સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાનું જણાવ્યું. બાબુ સાહેબ પોતાની પૂરી લાગણી અને વજનદાર પ્રયત્નના લીધે થોઢા જ દિવસોમાં જુઢા જુઢા સદ્ગૃહસ્થો પાસેથી આપવા કબૂલેલી રકમનાં મોટા ભાગનાં વચનો મેઢવી લીધાં હતાં. તથા ૨૫ હજારની સામઢી એક નાદર રકમ, ઢાનવીર સેઠ હીરજી સેતસી પાસેથી તેમના નામે લાઈઝેરી હોલ બાંધાવવાની શરતે, લ-લાવી લીધી હતી.

આવી રીતે આ કાર્યને પાર ઉતારવાનું અને તે દ્વારા જૈન સમાજનું ગૌરવ વધારવા સાથે જૈનસાહિત્યના

સંશોધનમોટે એક નવું દ્વાર ઉઘાડી આપવાનું સ્વસ્થર માનવાબૂ શ્રીરાજકુમારસિંઘજી અને સેઠ શ્રીલાલભાઈ એ બંને સજ્જનોને ઘટે છે. તેઓ જ વાસ્તવિક ધન્ય-વાદને પાત્ર છે. તેમના જ સુપ્રયત્ન અને પ્રારંભિક ઉદારતાને લીધે આ કાર્ય મૂર્તિમંત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે.

પરંતુ, આપણે જૈનો આરંભે શૂરા ગણાઈએ છીએ. કોઈ પણ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં જેટલો ઉત્સાહ આપણે ધરાવીએ અને બતાવીએ છીએ તેટલો ઉત્સાહ અંત સુધી આપણામાં રહેતો નથી. અને તેથી આપણું કોઈ પણ કાર્ય વીસેવિંશ સફળ થઈ શકતું નથી. આપણા સમાજનું એ જન્મસિદ્ધ લક્ષણ આ કાર્યમાં પણ ધાવીને ભૂંડું જ રહ્યું છે. શરૂઆત કરતી વખતે બે જ દિવસમાં જેટલી રકમ આ કાર્ય માટે ઉક્ત બંને ભાઈઓ અન્ય ગૃહસ્થો પાસેથી ભરાવી શક્યા હતા તેટલી રકમ, તે ગૃહસ્થો પાસેથી ઉઘરાવીને હજી સુધી અહીં પહોંચાડી પણ શક્યા નથી. તેમ જ ૮-૧૦ હજારનાં વચનો જે લેવાનાં બાકી હતાં તે હજી સુધી લેવાયાં નથી. સંસ્થાની મૂલ્ય શરત એવી હતી કે, ૧૯૧૮ ના ડિસેમ્બરના અંત સુધીમાં જો કબૂલેલી બધી રકમ સંસ્થાને સ્વાધીન કરવામાં આવશે તો જ સંસ્થા, ઉપર આપેલી પોતાની શરતો કબૂલ રાખશે. તેના બદલે, આજ ૧૯૨૦ નો એપ્રિલ મહિનો પૂર્ણ થાય છે, તો પણ હજી સુધી બધી રકમ પહોંચતી કરવામાં આવી નથી. અને તેથી સંસ્થાએ અद्याપિ કોઈ પણ પ્રકારનું જૈન સાહિત્ય સંબંધી કાર્ય હાથમાં લીધું નથી. કબૂલેલી રકમ બેલીમોડી આપવાની તો છે જ, અને તે આપવા મોટે ઉક્ત બંને સજ્જનોની કાઢજી પણ છે જ; પરંતુ ફક્ત નજીવા આઠસને લઈને એ બાબત હજી અધવચ્ચે રહી રહ્યા કરે છે, અને તેના લીધે આટલી મુદત દરમિયાન, ૩-૪ હજાર જેટલા રૂપિયા જૈનસાહિત્યમોટે સ્વર્ચાતા અટક્યા છે. અને પરિણામે આપણા લાભમાં નુકસાન થતું જાય છે. તેથી હવે જેમ બને તેમ તુરતમાં જ કબૂલેલી

બધી રકમ સંસ્થાને પહોંચતી કરવા માટે ઉક્ત બંને ભાઈઓને સામ્રહ નિવેદન છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે ફક્ત બે કલાકનું જ કામ છે, અને એ બે કલાક કાઢવાથી એક તો આપણા માથેથી પ્રતિજ્ઞા-પાલનનો મોટો ભાર ઓછો થઈ જશે અને બીજું એ લોકોને દબાણ પૂર્વક, આપણે આપણા સાહિત્યના સંબંધમાં હીલચાલ કરવા માટે કહી શકીશું. નહીં તો આટલી મોટી રકમ એન અડચણના પ્રસંગે આપણે આપવા છતાં પણ એ સંસ્થાના કાર્યવ્યવહારમાં આપણો અવાજ યોગ્ય રીતે સાંભળવામાં આવે, તેવી આશા રાખવી ફોકટ છે; અને આપણા સાહિત્યના સંશોધનની જે તીવ્ર ઇચ્છાથી આપણે આટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે ઇચ્છા ઠીક ઠીક સફળ થાય તેમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. મનુષ્યને જ્યારે અમુક પ્રકારની ધાસ ગરજ હોય છે ત્યારે તેને જે કહો તે કરવા કબૂલ થાય છે, પરંતુ ગરજસરે તેમાંનું કેટલું પટ્ટાય છે, તે સૌ કોઈને અનુભવસિદ્ધ છે. એ જ મનુષ્યસ્વભાવ આ બાબતમાં પણ લાગૂ પડે તો તે બનવા જોગ છે, અને તેમાં વઢી આપણી ઢીલ આપણને જ ખુલ્લે મ્હોંડે સ્પષ્ટ બોલતાં અટકાવી શકે છે.

મુંઝઈ સરકારના પબ્લીકવર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી આજ ઘણાં વર્ષો થયાં સંસ્કૃતસીરીક્ષ નામે એક ગ્રંથ-માલા પ્રકટ થાય છે. એ કામમાં સરકાર દરવર્ષે ૧૨ હજાર રૂપિયાનો સ્વર્ચ કરે છે. એ સીરીક્ષમાં આપણા જૈન ગ્રંથો પણ પ્રકટ થયા કરે છે. દેશીનામમાલા, કુમારપાલચરિત, અને પ્રાકૃતવ્યાકરણ તથા દ્વાચાશ્ર-યકાવ્ય, વિગેરે આપણા ગ્રંથો એ જ સીરીક્ષમાં છપાયા છે. છેલ્લા બે વર્ષોથી સરકારે આ સીરીક્ષનું સઘળું કામ માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટને સ્વાધીન કર્યું છે અને તે કાર્યની વ્યવસ્થા, એ સંસ્થા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે. જૈન સમાજ તરફથી અપાતી ૨૫૬૦ ની રકમના બદલામાં, આ સંસ્થાએ કલમ ૧ ની પેટા કલમ 'ડી' માં જળાવેલી શરત જે કબૂલ કરેલી છે. તે શરત પ્રમાણે, સરકાર તરફથી મળતી ઉપરક

૧૨ હજારની માંટમાંથી ૧ ઇટલે ૩ હજાર રૂપિયા સીધા જૈનસાહિત્યના સંશોધન-પ્રકાશન અર્થે જ સ્વર્ચાબા જોડાઈ. પરંતુ હજી સુધી કોઈ પળ રકમ તે કામમાટે એ સંસ્થાએ સ્વર્ચાબા કાઢી હોય તેમ જણાતું નથી. એ સંબંધમાં કોઈ પૂછપરછ કરવામાં આવે છે તો સીધો ઇટલો જ જવાબ મળે છે કે, તમે તમારી કબૂલાત હજી પૂરી પાઢી શક્યા નથી, તેથી અમે એ સંબંધમાં કોઈ સ્પષ્ટ જવાબ આપી શકતા નથી (—જો કે આપણે અત્યારસુધીમાં લગભગ ૩૦૦૦૦ રૂપિયા તો એમને પહોંચાડી પળ ચુક્યા છીએ) મારી અહીં પ્રત્યક્ષ હયાતી હોવા છતાં, અને એ બધા કાર્ય-વાહકો સાથે મારી અંગત મૈત્રી હોવા છતાં, આપણા આઠસને સ્ત્રી, આવી પરિસ્થિતિ નજરે પડે છે, તો પછી પાછળથી, લાંબા સમયે આપણી આશા કેટલે અંશે સફળ થઈ શકશે, તે સહજ સમજી શકાય તેવી બાબત છે.

હું આ કાર્યમાં કેટલેક અંશે નિમિત્તભૂત થયેલો હોવાથી અને અંતરંગ બધી વ્યવસ્થા કરવાનો વિશ્વાસ મારા ઉપર જ બધા માઈઓએ રાખેલો હોવાથી, આ સમ્બન્ધી મારા સ્પષ્ટ વિચારો સમાજ આગઢ રજુ કરવાની મારી સ્વાસ ફરજ છે, અને તેથી આટલો અંગત સુખાસો કરવો મેં અહીં ઉચિત ધાર્યો છે.

છેલ્લે, હવે હું ઇટલું જ નિવેદન કરું છું કે જે જે સદગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં રકમ ભરી હોય, તે તુરત આપી દઈ અને બાકી જે થોડી ઘણી રકમ સ્વૂટતી હોય તે મંડાવી લઈને, જેમ બનેતેમ જલ્દીથી આ સંસ્થાને પહોંચતી કરવી જોઈએ, કે જેથી આપણા લાભમાં વિના કારણે નુકસાન ન થાય. બીજું એ પણ એક નિવેદન છે કે સંસ્થા સાથે જે કોઈ વ્યવહાર રાખવામાં આવે તે બધો વ્યવસ્થાપૂર્વક અને નિયમસર રહેવો જોઈએ એ કાર્ય, કોઈ એક વ્યક્તિ સાથે સમ્બદ્ધ નથી પરંતુ સમાજ સાથે સમ્બદ્ધ છે, અને તેથી જ મેં શરૂઆતથી લઈને આજ સુધીનો બધો વ્યવહાર મારા નામે ન રાખતાં, જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સના જનરલ સેક્રે.

ટરીના નામે રાખ્યો છે. પરંતુ સ્વેદ તો એ છે કે, અહીંથી જે પત્રો વિગેરે તે સેક્રેટરીના નામે મોકલવામાં આવે છે તેનો સવિસ્તર જવાબ મળવો તો બાજુએ રહ્યો પરંતુ પત્રની પોંચ સુધાં પણ મળતી નથી. વાણિ-આમાઈના હાથમાં અનેક વસ્તે સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના સાધનો આવેલાં છતાં એક ગામડું પણ તેમના કબજામાં રહી શક્યું નથી તેનું કારણ આવી અવ્યવસ્થા જ છે. માટે, હવે દરેક કાર્ય ચોક્કસ લેખાળ અને નિયમપુરસ્સર કરતાં સીસવાની આવશ્યકતા છે. તેમ થશે તો જ આપણે આપેલી ઉદારતાનો આપણને કોઈ પણ પ્રકારનો જવાબ મળી શકશે. નહીં તો સવાલ કરવાનો અધિકાર પણ નહીં મળે. બાકી, અહીંના એ સજ્જનો કાર્ય કરવામાં બહુ જ ઉત્સાહી અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિવાળા છે. આપણી જન્મભૂમિનું ગૌરવ કેમ વધે એવી ભાવનાને આદર્શ રાખી પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. સર્વસ્વનો ભોગ આપણે પણ અંગીકૃત કરેલા કાર્યને પાર ઉતારનારા છે. વિદ્વત્તા સાથે જિજ્ઞાસુ ભાવ ધરાવનારા છે અને જાતિ અભિમાન જાઢવી રાખવાની ઇચ્છા રાખતાં છતાં; બધાની સાથે બન્ધુભાવ દેખાડવાની વૃત્તિ બતાવનારા છે. તેથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક અને નિરીક્ષણપુરસ્સર જો આપણે આપણું વચન શીઘ્ર પાઢીશું તો આપણા સાહિત્ય માટે, આ સંસ્થા દ્વારા કેટલુંક ઉપયોગી કાર્ય, કાલાંતરે પણ થઈ શકશે એવી આશા છે. તથાસ્તુ.

જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન કાર્ય.

એ બહુ સુખી થવા જેવું છે કે, છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આપણા સમાજમાં પ્રાચીન પુસ્તકોના પ્રકાશનનું કાર્ય ઠીક શરૂ થઈ ચાલી રહ્યું છે. આજ સુધીમાં સેંકડો ગ્રંથો છપાઈ બહાર પડી ગયા છે અને પડતા જાય છે. જે ગ્રંથોના દર્શન પણ દુર્લભ મનાતાં હતાં તેવા ગ્રંથો આજે દરેક સાધુ-શ્રાવક

ના હાથમાં ફરતા જોવામાં આવે છે. જે ગ્રંથની એક નકલ ઉતરાવતાં સેંકડોં રૂપિયા खर्च કરવા પડતા હતા તે ગ્રંથ આજે મફત સુધાં મળી શકે છે. એ વધો પ્રતાપ ઉત્સાહી પુસ્તક-પ્રકાશકો અને તેમને સહાયતા આપતા-અપાવતા મુનિજનોનો છે.

પરંતુ, હાલમાં જે પદ્ધતિ આપણામાં આ સાહિત્ય પ્રકાશન કાર્ય ચાલે છે તે પદ્ધતિ—જો કે એ પદ્ધતિ પણ મૂળ ગ્રંથોને સર્વથા નષ્ટ થવામાંથી બચાવી રાખવા જેટલી ઉપકારક તો છે જ, પરંતુ—સમયની આવશ્યકતાની અપેક્ષા બહુ જ અલ્પ ફલ-પ્રદાયક છે. વર્તમાનમાં એક તો ગ્રંથનિરીક્ષણની અનેક પદ્ધતિઓ બહાર આવતી જાય છે; બીજું લોકોનું સાધારણ જ્ઞાન વિસ્તૃત થતું જાય છે, અને તેથી તેમનામાં આગલ કરતાં વધારે વિચારપૂર્વક ગ્રંથ જોવાની જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે; અને ત્રીજું જન-સમાજનો મોટો ભાગ, જિજ્ઞાસા ધરાવવા છતાં, જુના ગ્રંથોને પરિશ્રમપૂર્વક સાચંત વાંચી-સમજી, અવ્યવ-હાર્ય ભાષામાં લખાણના અસ્પષ્ટ વિચારોને પોતાના મગજમાં ઠસાવવા જેટલું કષ્ટ ઉઠાવવા રાજી નથી. તેથી હાલની પદ્ધતિ પ્રકટ થતું આપણું સાહિત્ય લોકદૃષ્ટિએ તો અપ્રકટ જેવું જ છે. આજની પદ્ધતિનો ઉપયોગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં હતો. તે સમયે જ આવી પદ્ધતિ છપાણા ગ્રંથો લોકોના મનમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરી શકતા હતા. હવે તેમ કરી શકે તેવી પરિસ્થિતિ નથી. આજે હું, અહીં ગ્રંથ પ્રકાશનની પદ્ધતિ ઉપર વિશેષ વિવેચન ન કરતાં, જે પદ્ધતિ ગ્રંથો વર્તમાનમાં છપાય છે તેનો પણ લોકોને પૂરો લાભ મળતો નથી, તે સંબંધમાં બે શબ્દો

જણાવવા ઇચ્છું છું.

જે વ્યક્તિઓના પ્રયત્ને આ પુસ્તક-પ્રકાશન કાર્ય ચાલી રહ્યું છે, તેમના ઉત્સાહ, પરિશ્રમ અને આશય ઉત્તમ હોવા છતાં વિચારસંકુચિતતાનો એક મોટો દોષ તેમનામાં પ્રધાન પણ ભોગવી રહ્યું છે; અને તેથી સરા જિજ્ઞાસુઓને, એ નિર્જીવ પદ્ધતિ

છપાતા પુસ્તકો પણ જોવા-વાંચવા માટે મળી શકતાં નથી. આજ સુધીમાં સેંકડોં ગ્રંથો છપાઈ પ્રકટ થઈ ચુક્યા છે, છતાં, સાધુઓની પેટીઓ સિવાય બીજે ઠેકાણે તેનાં દર્શન થવાં દુર્લભ છે. આ કારણ-થી જૈનેતર સેંકડોં વિદ્વાનોને તો પૂરી એ પણ સ્વભાવ નથી કે કોઈ જૈન સંસ્થા પણ હિન્દુસ્થાનમાં જૈન પુસ્તકો છપાવવાનું કામ કરે છે કે કેમ ! જે સાધુઓને પુસ્તકનું નામ સુધાં પણ બરાબર વાંચતાં ન આવડતું હોય તેમની પાસે પણ, સીસમના કવાટોમાં અને રેશમના રુમાલોમાં બાંધી મુકેલી દરેક પુસ્તકની એક-બે નકલો અવશ્ય મળી આવશે, પરંતુ જૈનોની રાજધાની જેવા ગણતા શહેર અમદાવાદમાં વસતા પ્રો. શ્રી આનંદશંકર કે સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જેવાને, તેમ જ, જૈન પુસ્તકપ્રકાશનના કાર્ય માટે પાટનગર મનાતા ભાવનગર શહેરમાં રહેતા પ્રો. મીડે જેવા વિદ્વાનોને જોવા પુરતું પણ પુસ્તક મળવું દુર્લભ થઈ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં જૈન સાહિત્યનો શી રીતે લોકોમાં પ્રસાર થાય અને શી રીતે વિદ્વાનો તેમાં રસ લેતા થઈ શકે ? તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

યુરોપની લિપિમાં છપાણા અને સોનાના મૂલ્યે વેચાતા બૌદ્ધ ધર્મના પિટક ગ્રંથો હિન્દુસ્થાનની લગભગ દરેક કાલેજની લાઈબ્રેરીમાં વિદ્યમાન છે, ત્યારે ફક્ત કાગળની કિંમતે વેચાતા કે મફત વહેંચતા જૈન આગમો મુંબઈની યુનિવર્સિટીની લાઈબ્રેરી સુધામાં પણ ઉપલબ્ધ નથી !

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ચાલૂ વર્ષથી, જૈનસાહિત્યની મૂળ અને પૂજ્યભાષા અર્ધમાગધીને પોતાના પઠન-ક્રમમાં દાખલ કરી છે. એ પઠન-ક્રમમાં જે પુસ્તકો નિયત કરવામાં આવ્યાં છે (એ ગ્રંથો સ્વાસ કરીને મારી સૂચનાનુસાર જ નોંધવામાં આવ્યાં છે અને તેનાં નામો નોંધેલી નોટમાં આપ્યાં છે) તેની નકલો પણ વિદ્યાર્થીઓને મળી શકતી નથી. ડૉ. ગુણે કે, જેમણે જ અર્ધમાગધીના સાહિત્યને પોતાના પઠનક્રમમાં

ઠરાવ મુક્યો હતો, મને થોડા દિવસ ઉપર, એક સંદેશો કહેવડાવતાં જણાવે છે કે—

Please say to Muniji that students of Ardha-magadhi are complaining that the Jain Publishers do not sell them the books although in stock. People who were keen upon introducing Ardhamagadhi into the University should, I think, behave better.

P. D. Gune.

અર્થાત્—‘મહેરવાની કરી મુનિજીને કહેશો કે અર્ધ-માગધીના વિદ્યાર્થીઓ ફર્યાદ કરે છે કે જૈન પુસ્તક પ્રકાશકો પુસ્તકો શિલીકમાં હોવા છતાં તેમને વેચાતાં આપતાં નથી. હું ધારું છું કે જે લોકો અર્ધમાગધી ભાષાને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવા માટે ઉત્સુક હતા તેમણે અધિક સુંદર વર્તન રાખવું જોઈએ.

પી. ડી. ગુને,

આવી જ રીતે કેટલાય વિદ્યાર્થીઓની પણ સૂચના આવ્યા કરે છે. અને કેટલાક તો યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને ફર્યાદ પણ કરી ચુક્યા છે કે, જે પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ અર્થે મળી શકતાં નથી તેવાં પુસ્તકો યુનિવર્સિટી શું સમજીને કોર્સમાં દાખલ કરે છે ? इत्यादि.

મારા એક વિદ્વાન્ મિત્ર, પ્રો. રાજવાડે (બરોડા કૉલેજના પાલી ભાષાના અધ્યાપક) જૈન આગમોનો અભ્યાસ કરવા પ્રવલ ઉત્કંઠા ધરાવે છે. તેઓ આજ ૩૦ વર્ષથી મને વારંવાર તે પુસ્તકો મેળવી આપવાની સૂચના કર્યા કરે છે, પરંતુ સાધુઓના કબાટોમાં બંધ થયેલા એ પુસ્તકો શી રીતે બહાર આવી શકે ? એ પુસ્તકો લેવા માટે તેઓ જાતે, આગમોદય સમિતિની ઑફિસમાં—મુંબઈ અને સુરત ફેરો સ્વાઈ આવ્યા હતા, પરંતુ જૈનેતર હોવાથી સમિતિના નોકરે તેમને તે પુસ્તકો આપવાની ના પાડી હતી !

ચાલુ વર્ષમાં, અહીં (પૂના) ના એક બુદ્ધિશાલી

બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી, બી. એ. માં આનર્સ સબજેક્ટ તરીકે જૈન સાહિત્ય લીધું હતું, પરંતુ તેને છેલ્લા અઠ્ઠાસ વર માસ સુધી પાઠ્ય પુસ્તક ન મળવાથી તે નિરાશ થયો હતો; અને આશ્ચર્ય, મેં મારી પાસેથી પુસ્તક આપ્યું ત્યારે માત્ર પંદર દિવસમાં તેણે મારી પાસે તે બધું પુસ્તક વાંચી જઈ પોતાની પરીક્ષાની તૈયારી કરી હતી. આથી યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્યનો તે એક જ વિદ્યાર્થી હતો. તેનું પરીક્ષાપત્ર તૈયાર કરવાની જ્યારે જરૂરત પડી ત્યારે પરીક્ષકને પણ તે પુસ્તક ક્યાંથી મેળવવું તેની ચિંતા થઈ પડતાં મારી પાસે તેની માંગણી કરવામાં આવી હતી. આવી રીતે અધ્યાપકોને પેપરો કાઢવા માટે પણ જ્યારે પુસ્તકો મળતાં નથી તો પછી વાંચવા કે સીલવવા માટે તો ક્યાંથી જ મળે ?

આ તો ઉદાહરણરૂપે એક બે દાસલા નોંધ્યા છે. આવી જાતના તો અનેક ઉદાહરણો મારા અનુભવવામાં આવ્યા છે અને આવે છે. જે લોકો વિચારાધર્મપ્રેમથી ભોળાભાવે હજારો—લાખો રૂપિયા પુસ્તકોદ્ધારના નામે આપતા રહે છે, તેમનો આત્મા જો આ સત્ય હકીકત સમજવા જેટલો જ્ઞાનવાન હોય તો તેમના મનને કેવું લામી આવે ! આમાં જ કારણોથી મારું એ કહેવું થાય છે કે વર્તમાનમાં જે પદ્ધતિએ પુસ્તક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તે સમયની આવશ્યકતાની દૃષ્ટિએ અનુપયોગી જ છે.

જૈન સાહિત્ય માટે કઈ દિશામાં અને કઈ પદ્ધતિએ કાર્ય કરવાની હવે આવશ્યકતા છે, તેનું દિગ્દર્શન આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રકટ થયેલા પ્રો. રાજવાડેના ગુજરાતી લેખમાં, અને લાહોરની ઓરિએન્ટલ કૉલેજના પ્રો. શ્રીવનારસી દાસ જૈનના ઇંગ્લીશ લેખમાં, ઉત્તમ રીતે કરાવવામાં આવ્યું છે. પ્રો. રાજવાડે પાલીભાષાના અને બૌદ્ધ ધર્મના કંઠા અભ્યાસી છે. તેઓ જૈન આગમોનો માર્મિક અભ્યાસ કરી બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય (પાલી અને પ્રાકૃત વાક્ય) ની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટતા અને વિશિષ્ટ

દુતાઓ તારવી કાઢવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખે છે. જૈન સાહિત્ય ઉપર તેમનું ઘણું પ્રેમ છે. જ્યારે અમારા આ ત્રૈમાસિકની છંપાવવાની શરુઆતના તેમને સમાચાર મળ્યા ત્યારે એક પત્ર દ્વારા તેઓ પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવતાં મને લખે છે કે—

I am glad your quarterly is starting its life so early. I shall certainly do all, I can to help it by contribution for I love the Jainagama and am anxious that its Knowledge should spread in our country.

અર્થાત્—‘આપના ત્રૈમાસિકને આટલું વહેલું પોતાનું જીવન પ્રારંભ કરવું જાણી મને ઘણો આનંદ થાય છે. હું તેને લેખો દ્વારા જેટલી મદત થઈ શકશે તેટલી અવશ્ય કરીશ. કારણ કે હું જૈન આગમોને ચાહું છું, અને તેના જ્ઞાનનો આપણા દેશમાં પ્રસાર થાય તેમ જોવા ઉત્સુક છું.’ આ ઉપરથી જણાશે કે જૈન સાહિત્ય માટે તેમની ભાવના કેટલી સુંદર છે. આવા રસિક અને જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનો માટે તો આપણને માન હોવું જોઈએ અને પુસ્તકાદિની જે જે સહાયતાઓ તેમને જોઈતી હોય તે ઉદારમને આપવી જોઈએ. આવી જાતના યોગ્ય વિદ્વાનોના હાથમાં જો પુસ્તકો જાય તો જ પુસ્તક પ્રકાશકો અને સંશોધકોનો પરિશ્રમ સફળ છે. બાકી તો સાધુઓ મળે રેશમીરુમાલોમાં બાંધી મુકી તેમને ઘૂપ આપ્યા કરે. ઉઘેઈ અને ફંસારીઓ શિવાય તેમનો રસાસ્વાદ બીજા લઈ શકે તેવી સ્થિતિ આજે તો જણાતી નથી.

આ કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, એક તો પુસ્તકપ્રકાશકોએ જરા પોતાની વિચાર સંકુચિતતા દૂર કરી, યોગ્ય વિદ્વાનોના હાથમાં આપણું સાહિત્ય જવા પામે તેવો સ્વાસ્થ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બીજું, હવે ૧ જુની (નિર્માલ્ય) પદ્ધતિને છોડી, નવીન પદ્ધતિએ નવું સાહિત્ય તૈયાર કરાવવું જોઈએ. અને ૧ સાહિત્ય યોગ્ય વિદ્વાનોના હાથે સંશોધિત

થઈ પ્રકાશિત થવું જોઈએ. હાલમાં જે ગ્રન્થો છપાય છે તે શુદ્ધતાની દૃષ્ટિએ બહુ જ અસંતોષ આપે તેવા છે. મૂળ ગ્રન્થને બનતી રીતે શુદ્ધ કરવા તરફ બહુ જ ઓછી કાઠજી રચાય છે. શોધનારા કે પ્રકટ કરનારાઓને સ્ત્રી વસ્તુસ્થિતિનું માન હોવું નથી અને તેથી કેટલીક વસ્તુઓ તેમના હાથે પૂરી મૂલો થતી જોવાય છે, કે જે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં બિલ્કુલ અક્ષમ્ય ગણાય છે. આ સમ્બન્ધમાં અમે આગળ ઉપર સવિસ્તર લખવા ઇચ્છીએ છીએ. તેથી આજે તો એટલું જ જણાવીને વિરમીએ છીએ કે આપણા ઉત્સાહી પુસ્તક સંશોધક—પ્રકાશકોએ હવે ૧ વિષયનું જરા સારું જ્ઞાન મેળવી ચાલુ પદ્ધતિમાં પરિવર્તન કરી સમયાનુસાર સફળ પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. તેમ કરવાથી જ દ્રવ્ય આપનાર અને પરિશ્રમ કરનાર બંનેનાં પ્રયત્નો સફળ થશે.

—❦—

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં માગધી (પ્રાકૃત) ભાષા.

આજે કેટલાં વર્ષો થયાં, જૈન કોન્ફરન્સ અને શ્રી મનસુખલાલ રવજીભાઈ મેહતા જેવા જૈનસાહિત્ય રસિક ગૃહસ્થોએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીને, પોતાના પઠનક્રમમાં જૈન સાહિત્યની મૂળ અને પવિત્ર ભાષા જે સાધારણ રીતે માગધી અથવા અર્ધમાગધી કહેવાય છે, તેને સ્થાન આપવા માટે અનેક વાર વિઠ્ઠલિઓ કરી હતી. પરંતુ, એક તો તે ભાષાનું સાહિત્ય યોગ્ય રીતે તૈયાર થવું ન હોવાથી, અને બીજું તેના અભ્યાસીઓ નિકળશે કે નહીં તેની સ્ત્રાત્રી ન હોવાથી, યુનિવર્સિટીએ તે બાબતમાં કાંઈ સ્વાસ્થ્ય ધ્યાન આપ્યું ન હતું. પરંતુ જ્યારે ૧—૭ વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ સાહિત્યની પવિત્ર ભાષા પાલીને યુનિવર્સિટીએ પોતાના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી અને છેક હાઈસ્કૂલો સુધાંમાં તેનો અભ્યાસ ચાલવા માંડ્યો; ત્યારે, પ્રાકૃત ભાષાના પ્રેમિઓએ પોતાની પ્રિય ભાષાને પણ તેવી રીતે અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા માટે યુનિવર્સિટીને

વિશેષ આગ્રહ કરવા માંડ્યો. તેના પરિણામે આ વર્ષે, યુનિવર્સિટીના માગધી (પ્રાકૃત) ભાષાને બીજી ભાષા તરીકે પોતાના કોર્સમાં દાખલ કરી છે, જેવાત જાણી તે ભાષાના ઉપાસકોને આનંદ થયા વિના નહીં રહે. પાલી ભાષા જો કે હાઈસ્કૂલમાંથી જ સીંચવાય છે પરંતુ માગધી (પ્રાકૃત) ભાષાનું શિક્ષણ કૉલે-જમાં જ આપવામાં આવશે અને તે પણ મેટ્રીકમાં બીજી ભાષા તરીકે જેણે સંસ્કૃત લીધી હશે તેને જ. (—પાલી ભાષાને પણ હવેથી હાઈસ્કૂલમાંથી કાઢી નાંચવાનો ઠરાવ થયો છે.) અમારા વિચાર પ્રમાણે આ નિયમ આવશ્યક છે, કારણ કે પ્રાકૃતની મૂળ પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, તેથી જો સંસ્કૃત ભાષા અવગત ન હોય તો પ્રાકૃત ભાષાનો એક તો અભ્યાસ પણ વધુ કઠિન થઈ પડે તેમ છે; અને બીજું, તેના અભ્યાસીને પોતાનું જ્ઞાન વધારવાનું અન્ય સાધન ન મળવાથી તે ભાષા તેને અનુપયોગી અને કંટાળો મરેલી થઈ પડે તેમ છે. સીલોન વિગેરે દેશોમાં સંસ્કૃત સિવાય જ પાલી સીંચવામાં આવે છે સ્વરી; પરંતુ, તે ભાષા-નાં સાધનો પ્રાકૃતની અપેક્ષા વધુ જ વિસ્તૃત છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં પાણિનિ અને હેમચન્દ્રનાં વ્યાકરણો જેમાં પાલીભાષાનાં સ્વતંત્ર અને સર્વાંગપૂર્ણ કેટલાંક વ્યાકરણો બનેલાં છે. કોષો પણ અનેક છે. સિવાય, નવીન પદ્ધતિએ અનેક પાઠમાલાઓ અને વાચનમા-લાઓ પણ થપ્પી છે. તેથી તે ભાષા સીંચનારને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ પડે તેમ નથી. તેમ જ પાલી ભાષાનું સાહિત્ય પણ વધુ જ વિશાળ અને સુંદર હોવાથી તેના અભ્યાસીને પોતાના જ્ઞાન માટે જોઈએ તેવા વિચારો તેમાંથી મળી આવે તેમ છે.

માગધી (પ્રાકૃત) ભાષાના અભ્યાસીને માટે તૈવી કોઈ પણ જાતની સગવડ નથી. તેમ જ તેનું સાહિત્ય પણ વધુ જ અસ્પષ્ટ અને સાધારણ પ્રતિનું છે. તેથી, સંસ્કૃત સિવાય, કેવલ પ્રાકૃત મળનારને તે મારરૂપ જ થઈ પડે તેમ છે. અસ્તુ.

આવૃત્તા બે વર્ષ માટે, યુનિવર્સિટીના નીચે પ્રમા-

ણેના ગ્રંથો અભ્યાસક્રમમાટે નિયત કર્યા છે:—
પ્રથમવર્ષ (પ્રીવિયસક્લાસ).

૧૯૨૧

- ૧ હરિભદ્રકૃત—સમરાદિચક્રકદા, પ્રથમ બે ભવ.
- ૨ પડમચરિયં, વિમલસૂરિકૃત, ઉદ્દેશ ૧—૧૮.
- ૩ પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા, પં. બેચરદાસકૃત.

૧૯૨૨

- ૧ હરિભદ્રકૃત—સમરાદિચક્રકદા, ભવ ૩—૪.
- ૨ પડમચરિયં, વિમલસૂરિકૃત, ઉદ્દેશ ૧૯—૩૭.
- ૩ પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા, પં. બેચરદાસકૃત.

દ્વિતીયવર્ષ (ઇન્ટર મીડિયટ ક્લાસ).

૧૯૨૧

- ૧ કર્પૂરમંજરી, રાજશેખરકૃત.
- ૨ હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃતવ્યાકરણ (અષ્ટમાધ્યાય), પાદ ૧ થી ૩.

૧૯૨૨

- ૧ વાક્યતિરાજકૃત, ગણકવહો, ગાથા ૫૧૨.
- ૨ રાયપસેનીય સુત.
- ૩ હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ (ઉપર પ્રમાણે). બી. એ. ક્લાસ.

૧૯૨૨

- ૧ આચારાંગ સૂત્ર.
- ૨ હેમચંદ્રકૃત સંપૂર્ણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ.
- ૩ કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃતદ્વચાશ્રય).

૧૯૨૩

- ૧ સૂત્રકૃતાન્ગ સૂત્ર.
- ૨ હેમચંદ્રકૃત સંપૂર્ણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ.
- ૩ કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃતદ્વચાશ્રય).

સ્થાપનામાં લીધે એમ. એ. ક્લાસનાં પાઠ્ય પુસ્ત-કોનાં નામો અહીં આપી શકતાં નથી.

JAINA SAHITYA SANSHODHAKA

OR

JAIN LITERARY RESEARCH

VOL. 1.]

April 1920.

[PART 1.

THE UNDERCURRENTS OF JAINISM A REPLY TO CRITICISMS

By Dr. S. K. BELVALKAR, M. A. PH. D.,
Professor of Sanskrit, Deccan College, Poona.

My paper on the Undercurrents of Jainism contributed to the July 1917 issue of the Indian Philosophical Review has given rise to a good deal of stir and opposition which has expressed itself in critical notices published in several Magazines as also in private and friendly letters. It has therefore become necessary for me to re-state my position, which seems to have been somewhat misunderstood. Another paper on the Post-Upanishadic Thought-ferment which I read some time ago before the Poona Literary Club forms the needed preliminary to the paper on Jainism; and a critic of mine who was inclined to condemn my paper on Jainism had the goodness to confess that the other paper has been to him an "eye-opener." In what follows I am attempting to re-state my position in regard to Jainism, which aspires to be strictly impartial and consistent with the requirements of a genetic or historical study of philosophy.

Lord Mahavira is regarded as the last of the Tirthankaras, which means that the Jain religion was not founded by him in the sense in which Lord Gautama founded Buddhism. And yet Mahavira must have played an important part in the history of Jainism: else we could not account for the great reverence in which his name is universally held. A religion like Jainism with a history spreading over centuries cannot be supposed to have remained absolutely impervious to its changing and chequered environment. No religion—neither Christianity nor Brahmanism—has remained ever the same, whatever the strictly orthodox view might choose to maintain. The first question then is to determine the precise service and contribution of Mahavira to Jainism. This contribution of course must be important and sufficiently distinctive.

Lord Mahavira was an elder contemporary of the Buddha and their

sphere of activity was also largely identical. Both probably spoke the same language, had to deal with the same men and same problems, and though their conclusions might be conceivably different their starting point was also the same. The statements and references in their extant Scriptures tell the same story. While a passage from the Digha Nikaya speaks of 62 current philosophical systems another Jain Sutta speaks of 363 such systems; and persons like Makkhali Gosala, or Sanjaya Belatthiputta cut a somewhat similar figure in the estimation of both these religious teachers. The Nikaya has thus preserved to us the view of the latter:—

“ If you ask me whether there is another world—well, if I thought there were, I would say so. But I don't say so. And I don't think it is thus or thus. And I don't deny it. And I don't say that there neither is, nor is not, another world. And if you ask me about the beings produced by chance; or whether there is any fruit, any result, of good or bad actions; or whether a man who has won the truth continues or not after death—to each or any of these questions do I give the same reply ”.

The Jain Sutta regards this view as a variety of the as many as 67 kinds of Agnosticism current at the time, and it is formulated as—‘ अत्थि ’ ति पि मे नो, ‘ नत्थि ’ ति पि मे नो, ‘ अत्थि च नत्थि च ’ ति पि मे नो, ‘ नेवात्थि न नत्थि ’ ति पि मे नो.

When an extremely subtle and almost unimpeachable dialectic of which the above may serve as a specimen seemed to throw all established theories and traditions into the melting pot, it became imperative upon all who claimed to teach an old and positive doctrine to defend their position. The

Buddha who had no metaphysical creed to plead could afford to maintain a judicious silence when pressed to answer questions ‘ that it were vain and bootless to inquire after.’ But how about a system like Jainism which had to accept the Jiva-Ajiva doctrine as a part of the inherited tradition? And it is just here that we must imagine Mahavira to have played his great role. Jacobi has said in one place:—“ The similarity between some of these heretical doctrines on the one hand and Jain and Buddhist ideas on the other is very suggestive and favours the assumption that the Buddha as well as Mahavira owed some of his conceptions to these very heretics and formulated others under the influence of the controversies which were continually going on with them. Thus, I think, that in opposition to the agnosticism of Sanjaya, Mahavira has established the Syadvada; and we can also trace the influence of agnosticism in the Buddhist doctrine about Nirvana.”

What Lord Mahavira probably actually accomplished was a judicious tempering of the pronounced agnosticism of Sanjaya by lending to it an apparent positive aspect. While Sanjaya says “ I cannot say if it is and I cannot say if it is not.” Mahavira says “ I can say that the thing in a sense is and in a sense is not ” The difference between these positions is rather formal, but it was perhaps deemed enough to satisfy the subtle and high-strung logical acumen of the day: in any case Mahavira was able to harmonise with this tempered agnosticism his traditional Jiva-Ajiva metaphysics and so present a bold front to the attack which gave a death-blow to many an established dogma. Mahavira had in his own days to contend against many heretical

philosophers, and it is perhaps open to question whether in addition to the combative part he was able also to carry out a large constructive programme especially in the realm of metaphysics. It was already enough achievement for the Syadvada to have turned the tables against the free-thinkers and to have restored to pious men the peace of mind that was so violently disturbed by the thought-ferment of the period: the bringing out of the implicit positive assumptions of the Syadvada by the Utpada-Vyaya-Dhrauvya doctrine (which so closely resembles the Sankhya view of reality) is perhaps the work of the disciples and commentators. [It was under this assumption that my original paper was written: and although possibly the paper may be admitted to contain some over-statements, the general position can be overthrown only if traces of the Utpada-Vyaya-Dhrauvya doctrine can be found in the teachings of Mahavira himself, or if the Syadvada can be proved to be earlier than Mahavira.]

Sankaracharya was a Bhashyakara and the account he has to give of Jainism represents merely an expanded form of the view of Jainism which is as old as Badarayana the author of the Vedanta-sutras. The sutra-नेकस्मिन्नसंभवात् (II. ii. 33) has been interpreted by all the Bhashyakaras in the same manner, and its very wording suggests that the view here taken of Jainism is an ancient view which cannot have been entirely a deliberate misrepresentation. Badarayana may have perhaps failed to distinguish between the position of Sanjaya Bellatthiputta and that assumed by Mahavira, though it must be admitted that as far as Buddhism is concerned his account is surprisingly

accurate and can only have sprung from an actual first-hand acquaintance with that Canon. In any case that is the oldest account of Jainism in non-Jain texts that is to us available; and (the theory of a wilful and malicious misrepresentation apart) there is no reason why we should not regard it as not untruly representing a tendency in Jainism which was its weakest and the most vulnerable spot. In its later presentation of course Syadvada becomes all that my critics claim for it; nay more: it becomes almost a platitude which no body would care to seriously call into question; although just exactly why it should have been wedded to the rather simple Jiva-Ajiva doctrine and not with one subtler and more worthy of it needs explanation.

If all this is acceptable, there is no reason why the historical development of Jainism which I have presented and which sets forth the great reforming and reconstructing activity of the last Jain Tirthankara in its truest light, not dissociating it from its surroundings, should not also be regarded as an earnest effort to understand and not a purely ignorant and top-lofty essay to vilify this great religion of India.

, In this reply I have not thought it necessary to notice all the points dealt with in the several criticisms. I am at present trying to study Jainism in the original in a more systematic fashion, and if I discover that I have been instrumental in spreading incorrect notions about a religion which I respect, I shall certainly take the first opportunity to admit my mistakes. There is nothing wrong in being wrong. In return I wish my critics would give me credit for honest intentions.

THE IMMEDIATE TASK BEFORE US.

BY BENARSI DASS JAIN, M. A. PROFESSOR ORIENTAL COLLEGE, LAHORE.

It is a matter of great joy to learn that we, the Jains, who had practically ignored the modern method of Historical Research, have after all realised its value and are now prepared to apply it to the problems connected with the history of our religion. Fortunately, the European Scholars have already made a start in this direction, the results of which are scattered in various books and articles devoted to Oriental Research, not an inconsiderable number of which are written in languages other than English, viz, German, Italian and French. Still there is much left for us to do.

I think it will not be out of place here to point out what work the world urgently demands of us. This work divides itself into two classes--archaeological and Scriptural. The nature and scope of the former class of work have been very ably and clearly set forth by the Late Prof. V. A. Smith in his appeal read at "the Literary Conference of the Jains" held at Ajmer in 1914. In support of the late professor's appeal I may state that, according to our Doctrine, the restoration of an old temple, image or manuscript brings a greater reward than the production of a new one. This belief inculcates Archaeological Research as a religious duty upon us.

The second class of work which mainly deals with Literature has many lines. Before proceeding to them, I shall show how important our literature is for a proper

understanding of the ancient History of India.

Prof. H. Jacobi writes, "The records of the Buddhists and Jains about the philosophical ideas current at the time of the Buddha and Mahavira, meagre though they be, are of the greatest importance to the historian of that epoch." ¹

Prof. Rhys Davids remarks, "But they (i. e. Jain records) are none the less historically important, because they give evidence of a stage less cultured, more animistic, that is to say, earlier. And incidentally they undoubtedly will be found as the portions accessible already show, to contain a large number of important references to the ancient geography, the political divisions, the social and economic conditions of India at a period hitherto very imperfectly understood." ²

Prof. V. A. Smith says, "The sacred books of the Jain sect, which are still very imperfectly known, also contain numerous historical statements and allusions of considerable value." ³

The authenticity of our scripture has been established by Prof. G. Buhler. ⁴ Some thirty years ago, a large number of inscriptions on the pedestals of Jain statues were discovered at Mathura. Most of them are dated from the

1 Sacred Books of the East, Vol. XLV p. XXVII.

2. Buddhist India 1903 p. 163.

3. Early History of India 1914 p. 10.

4. Vienna Oriental Journal Vols I-IV Epigraphia Indica Vols I-II.

year 5 to 98 of the era of the Indo-Scythian kings Kaniska, Huviska and Vasudeva, and are hence generally assigned to the first and second centuries A. D. In a number of them, the dedicators of the statues give not only their own names, but also those of the religious teachers to whose communities they belonged. Further they give these teachers their official titles, still used, among the Jains: *Vacaka* 'teacher' and *Ganin* head of a school. Lastly they specify the names of the schools (*Gana*), the subdivisions (*Kula*) and branches (*Sakha*) to which the teachers belonged. Exactly the same division into *Gana*, *Kula* and *Sakha* is found in the *Kalpa Sutra*. It is of the highest importance, that in spite of the mutilation and faulty reproduction of the inscriptions, nine of the names which appear in the *Kalpasutra* are recognisable in them.

This agreement of the inscriptions with the *Kalpasutra* proves "that the tradition of the Svetambaras really contains ancient historic elements, and by no means deserves to be looked upon with distrust."

Now that we are convinced of the importance and authenticity of our literature we should get some idea of its extent. An idea of the bulk of the extant literature can well be formed from the various catalogues of Sanskrit and Prakrit Mss. published by the Government. The most important ones are—

Buhler's reports in the search of Sanskrit Mss

Peterson's	"	"	"
Bhandarkar's	"	"	"

5. Buhler's *Indian Sect of the Jains* pp. 42, 43.

6. Buhler's *Indian Sect of the Jains* p. 44.

especially the one for the years 1883-84

Weber's Catalogue of Sanskrit and Prakrit Mss in the Royal Library at Berlin (three parts, 1886, 1888, 1892).

From a perusal of these catalogues it will be clear that our extant Literature fully represents all branches of learning.

About our literary culture, Prof. Buhler remarks, "They (the Jains) did not rest content with explaining their own teaching; they turned also to secular sciences of the Brahmins. They have accomplished so much of importance, in grammar, in astronomy, as well as in some branches of letters, that they have won respect even from their enemies, and some of their works are still of importance to European Science. In Southern India, where they worked among the Dravidian tribes, they also advanced the development of these languages. The Kanarese literary language and the Tamil and Telugu rest on the foundations laid by the Jaina monks. This activity led them, indeed, far from their proper goal, but it created for them an important position in the history of literature and culture."

Now I come to the subject under consideration. The Bhandars or Jain libraries of the Panjab have not as yet been catalogued or examined by any one. I think I am not wrong in estimating the number of Mss. in these Bhandars to be about ten thousand. The following is a list of the chief Bhandars:—

Delhi, Ambala city, Rohtak, Hissar, Patiala, Samana, Malerkotla, Ludhiana, Zira, Jalandhar, Hushiarpur, Jandiala,

7. Buhler's *Indian Sect of the Jains* p. 22.

Patti, Amritsar, Vairoval, Gujranwala^s and Narowal.

I am sure that several rare works will come to light if these Bhandars are carefully examined. Hence, the earliest opportunity should be availed to prepare a catalogue of their contents. Most of the Bhandars are the property of the Samgha or the Jain community at large, and the Jain Conference, therefore, can lay a claim to examine them. Moreover, individual *Sadhus* and *Pujas* have their own Mss. which also should be catalogued as far as practicable.

The want for critically edited Jain texts has been repeatedly brought to notice. Prof. Rhys Davids wrote, "The Jain records are unfortunately as yet known only in fragments. It is the greatest desideratum for the history of this period" that they should be made accessible in full."¹⁰

Later on he wrote, "The Jains themselves have now printed in Bombay a complete edition of their sacred books. But the critical value of this edition, and of other editions of separate texts printed elsewhere in India, leaves much to be desired."¹¹

Dr. F. W. Thomas writes, "Most if not all, of the *Angas* have, indeed, been published in India, and some in Europe.

8. *The Panjab University Library has a Ms. copy of a catalogue of Mss. in the Bhandar attached to the Jain temple at Gujranwala. I have not been able to find out who prepared it. Presumably it was prepared by PT. Kashi Nath Kunte who examined some of the Sanskrit libraries of the Panjab in the eighties.*

9. *Several centuries preceeding the Christian era.*

10. *Buddhist India* p. 163.

11. *Encyclopaedia Britannica*, Eleventh Edition, Sub voce 'Jain.'

But it is not yet possible for any scholar to point to a shelf or shelves in his library and say, "There is the Jain Canon" and so many books and essays have a tentative character through the impossibility of examining the whole collection. Would it not be possible and a great help to future studies, if the whole (I do not mean, of course, with all the commentaries) could be made available in such a preliminary but complete condition."¹² Prof. A. C. Woolner remarks, "Jain literature is neither so famous, nor so widely studied as the Pali Buddhist literature. Much of it is still in manuscript or in uncritical editions. Much of it again is difficult without (and even with) a commentary."¹³

No doubt considerable progress has been made in India in the publication of the sacred texts, but a good deal yet remains. A complete set of the Svetambara Canon was published about forty years ago by Rai Dhanpat Singh Bahadur of Baluchar (Murshidabad). This set provided, as it is, with the usual Sanskrit commentary and the Gujrati paraphrase (Tabba) "is worthless as an edition, being made with no regard whatsoever to textual or grammatical correctness both in its Sanskrit and Prakrit portions. Still it has its uses for the purposes of collation."¹⁴ Most of the volumes of this set are out of stock and cannot be had at any price.

Another attempt to bring out an edition of the Svetambara Canon is being made by the trustees of the Devchand Lalbhai Pustakodhar Fund, Bombay. This edition, though decidedly superior

12. *Proceeding of a literary Conference of the Jains held at Ajmer 1914*, last page.

13. *Introduction to Prakrit* p. 72.

14. *Hoernle's Uvasagadasao, Introduction* p. XI.

to the Baluchar edition, yet falls short of many conveniences which a good edition should provide to its readers e.g. Introduction, Index, Notes, *Variae Lectiones* etc. Copies of this edition also are very difficult to have as only a limited number of copies is printed.

Similar activities have been at work in the publication of Digambar texts.

Stray texts have appeared in Europe most of which are printed in Roman characters and not therefore, suitable for Indians.

Under these circumstances, it is evident that we should lose no time in removing this long-felt want that has only partially been fulfilled.

In the course of a speech delivered at the S. S. Jain Conference in 1917, Principal A. C. Woolner of the Oriental College, Lahore remarked that the fact why European Scholars had done comparatively less work in Jainism was due to the absence of graded readers, grammars and dictionaries of Jain Prakrits. The want of such books has also been felt in India. One or two readers were published in Germany and Italy, but they were of no use to us.

So far as I know, there is not a single grammar that deals exclusively with our sacred languages. Hema Candra's Prakrit grammar was not written with any express object to help in the study of Jain literature. Dr. R. Pischel's *Grammatik der Prakrit-Sprachen* in German is an encyclopaedia of Prakrits and is not meant for beginners.

It is, therefore, the proper time that a graded series of Jain Readers and Grammars be brought out.

In 1912 Dr. Suali of Italy announced that he had collected materials for the compilation of a Prakrit Dictionary, and proved that the circumstances then fully

justified the undertaking of such a work.¹⁵ So far as I can say on the authority of price-lists of oriental books printed in Europe, Dr. Suali's dictionary never appeared.

Various attempts have been and are being made in India for a Prakrit Dictionary. I have seen the first four volumes of the *Abhidhana Rajendra* prepared at Ratlam. It does not seem to have proved useful in proportion to the amount of money and labour spent on it.

Under the management of Mr. Kesari Chand Bhandari of Indore, the S. S. Jain Conference is contemplating to bring out a Jain Prakrit Dictionary. The work of indexing words from Sutras has fairly advanced. How far this dictionary proves useful will be seen when it is out. Sometime ago I read an advertisement from Pt. Hargovind Das of Calcutta about his proposed Prakrit Dictionary. But I do not know how far his work has progressed. These individual attempts on the part of the various sects show that the present circumstances are quite favourable for undertaking a Prakrit Dictionary.

Now the compilation of a dictionary is a huge task that cannot be successfully done by a single man. It requires a large staff of workers with a sufficient financial support. It is, therefore, extremely desirable that all those who have an inclination to undertake a Prakrit Dictionary should unite to make a combined effort.

A good and up-to-date Bibliography forms an indispensable book in a well-equipped library and a very valuable companion to a scholar. In 1906 Dr. Guerinot of France published his "Essai

¹⁵ *Journal of the German Oriental Society* (Z. D. M. G.) 1912, p. 544.

de Bibliographie Jaina" in French to which a supplement entitled "Notes de Bibliographie Jaina" appeared in the *Journal Asiatique* for July-August 1909. Now that full eleven years have passed since the supplement was added, Dr. Guérinot's work can hardly be called up-to-date. This short-coming together with the fact that the work is written in French makes it quite necessary that a complete Bibliography should be undertaken in India.

The last work that seems to me important and urgent is the collection of materials for a history of Jainism in the Panjab. That Jainism existed in this province as early as the seventh century A. D. is proved by Hiuen Tsiang's description of a Jain temple near *Simha pura*¹⁶ (in the Salt Range between the rivers Indus and Jehlum). The ruins of this temple were discovered by Sir A. Stein in 1890.¹⁷

Sir Alexander Cunningham found at Kangra two Jain statues with inscrip-

16 Cunningham's *Archaeological Survey Report*, Vol. V p. 192.

17 *Vienna Oriental Journal*, Vol. IV p. 80.

tions on their pedestals which show that Jainism was prevalent in the Kangra valley a thousand years ago.¹⁸ The latter statement is fully corroborated by mention of Kangra Jain temples in a *Vijnapti* edited by Muni Jina Vijaya in his *विज्ञप्ति-त्रिवेणि*.

It goes without saying that a book on the history of Jainism in the Panjab will be extremely valuable and interesting as well. For the writing of such a book local tradition will be of great value. Hence it is advisable that an early step¹⁹ should be taken to collect local tradition which, if now neglected will soon die out for ever.

The above is only a brief resume of what should receive an early attention of our Research Society. There are however numerous minor lines which individual workers will find for themselves.

18 *Epigraphia Indica* Vol. I p. 119.

19 I think much matter will be forthcoming if the Research Society, or still better, if the Sectarian Conferences issue a circular letter to their various *Sabhas* in the Panjab mentioning in details the points about which information is sought.

जैन-हितैषी ।

हिन्दीका सुप्रसिद्ध मासिक पत्र । इसमें दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनों संप्रदायोंके विद्वानोंके लेख रहा करते हैं । ऐतिहासिक लेखोंके लिए यह खास तौरसे प्रसिद्ध है । अब तक इसमें अनेक हस्तके लेख निकल चुके हैं । जैनधर्मपर तुलनात्मक दृष्टिसे लिखे हुए लेख भी इसमें रहते हैं और ये बड़ी ही निष्पक्षता और उदारतासे लिखे जाते हैं । यह सब संप्रदायोंका समदृष्टिसे देखता है । जैनग्रन्थोंकी समालोचनाय भी इसमें रहती हैं । प्रत्येक जैनीकी इसका प्रहृष्ट होना चाहिए । वार्षिक मूल्य दो रुपया । ग्राहक वर्षके प्रारंभ और मध्यसे बनाये जाते हैं । वर्ष दिवालीसे शुरू होता है ।

पाणिनिकचन्द-दिगम्बर-जैनग्रन्थमाला ।

इसमें दिगम्बर सम्प्रदायके संस्कृत और प्राकृत भाषाके ग्रन्थ प्रकाशित होते हैं और सबग्रन्थ सिर्फ जगतके मूलपर बेच जाते हैं । स्थायी दानवीर सेठ भाणिकचन्द हीराचन्द जो पी० के स्मारकमें यह निकालता है । अब तक इसमें नीचे लिखे हुए ग्रन्थ निकल चुके हैं । प्रत्येक लायब्रेरीमें इनका एक एक केन्द्र संग्रह करना चाहिए ।

- १ लघुयस्ययादिप्रसंग, महाकलकृत १०० ।
- २ सांगारधर्माभृत सटीक, पं० आशाधरकृत १०० ।
- ३ विद्याप्रदीपसार सटीक, हस्तिनाकृत १०० ।
- ४ पादप्रतिपदसहित, आदिशतकृत १०० ।
- ५ मैथिलीकथाया सटीक, हस्तिनाकृत १०० ।
- ६ आराधनासार सटीक, देवसेनकृत १०० ।
- ७ जिनदत्तचरित्र, गुणभद्रकृत १०० ।
- ८ प्रथमचरित्र, महासेनकृत १०० ।
- ९ चरित्रसार, चामुण्डरायकृत १०० ।
- १० प्रमाण-निर्णय, विद्यानन्दकृत १०० ।
- ११ आचारसार, वीरनन्दकृत १०० ।
- १२ त्रिलोकसार सटीक, तिमिचन्द्रकृत १०० ।
- १३ तत्त्वानुशासनादिप्रसंग, १०० ।
- १४ अन्गारधर्माभृत सटीक, आशाधरकृत १०० ।
- १५ युक्त्यनुशासन सटीक मूल समन्तभद्र १०० ।

टीका विद्यानन्दकृत १

हिन्दी-जैनसाहित्यका इतिहास।

इसे जैनहितैषी और हिन्दीग्रन्थरत्नाकर-संरक्षकके सम्पादक श्रीवृत्त नाथूराम प्रेसीने लिखा है ।

यह जबलपुरके हिन्दुसिद्धिस्थलमें बड़े जाने-के लिए लिखा गया था । बड़ी गहरी खोज और परिश्रमसे इसकी रचना हुई है । हिन्दीका प्रारंभ कब हुआ, उसकी प्रारंभिक अवस्था कैसी थी, और फिर अब तक उसमें किस क्रमसे परिवर्तन होते रहे हैं, इन बातोंको जाननेके लिए इस अवश्य पढ़ना चाहिए । इसमें बहुतसी बातें ऐसी लिखी गई हैं जो बिल्कुल ही अश्रुतपूर्व हैं । मूल्य छह आने । दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनों सम्प्रदायोंके जैनविद्वानों और उनके ग्रन्थोंका परिचय सैकड़ों ग्रन्थोंको पढ़कर दिया गया है ।

नोट—दिगम्बर सम्प्रदायके छपे हुए संस्कृत, प्राकृत और हिन्दीके ग्रन्थ हमारे यहाँ मिलते हैं । सूचीपत्र संग्रह देखाये ।

भारतके प्राचीन राजवंश ।

हिन्दीमें इतिहासका अपूर्व ग्रन्थ । इसमें प्राचीन भारतके क्षत्रपवंश, वैश्यवंश, परमारवंश, पालवंश, चौहानवंश और सेनवंशोंके तथा उनके शासकोंके राजाओंका मुखलाब्ध इतिहास लिखा गया है । सिक्का, शिलालेखों, ताम्रपत्रों, दानपत्रों, ग्रन्थप्रशस्तिशा, पुराणों, विदेशी यात्रियोंके लेखों और दूसरे अनेक साधनोंसे बड़े परिश्रमके साथ इसका संग्रह किया गया है । प्रत्येक बात प्रमाणसहित लिखी गई है । प्रत्येक पुस्तकोंके लिखनेमें कितना परिश्रम पड़ता है और कितना समय लगता है, इस बातका अनुभव तो ही लोग कर सकते हैं जो प्राचीन बातोंकी खोज किया करते हैं । जोधपुर इण्डियनके अध्यक्ष श्रीवृत्त पं० विश्वेश्वर नाथ सेठ साहित्याचार्य इसके लेखक हैं । पहला खण्ड लगभग तैयार है । मूल्य रु० २०० । आगेके खण्डोंमें गुप्तवंश, गुप्तकृत [गुप्तराजवंश, गुप्तवंश आदिके इतिहास रहने और वे क्रमशः छपने रहने ।

इसमें अनेक जैन विद्वानों आचार्यों और जैन शिलालेखोंका वर्णन आया है, जो जैन इतिहास प्रेमियोंके लिए बहुत उपयोगी हैं । प्रत्येक लायब्रेरी और पुस्तकालयमें इनकी एक एक प्रति रहनी चाहिए । इस देशकी किसी भी भाषामें प्राचीन राजवंशोंका इतिहास नहीं है ।

नोट—हिन्दीके उपग्रन्थोंके पचासी ग्रन्थ हमारे द्वारा प्रकाशित हुए हैं और दूसरे छपाये हुए ग्रन्थ भी हमारे यहाँ विपरीत लिए तैयार रहते हैं । सूचीपत्र संग्रह देखाये ।

हमारा पता—

॥ मेनजर, जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय

हीराबाग, पो० गिरगांव, बंबई ४

Bibliotheca Jaina.

THE BOOKS OF JAINA PHILOSOPHY.

	Rs. a. p.
Dravya-Saṅgraha, edited by Śaṅkar Chaturbhāi Chetani, M. A., B. L.	5 8 0
The Key of Knowledge by C. R. Jain, Permut law (Second Ed.)	10 0 0
The Practical Path, by C. R. Jain, Bar-at-law	2 0 0
The Science of Thought, by C. R. Jain, Bar-at-law	0 8 0
The Path of a Jaina, edited by R. D. Jain, M. A.	2 0 0
The Jaina Law, by Justice J. L. Datta, M. A., Bar-at-law	1 4 0
Outlines of Jainism by Justice J. L. Datta, M. A., Bar-at-law (Cambridge)	3 4 0
Navakarmika by M. D. P., B. A., LL. B.	0 8 0
Nayasamiti by Dr. S. C. Vaidya, M. A., LL. B.	0 8 0
Husha-Avval by Dr. S. C. Vaidya, M. A., LL. B. in Urdu	1 8 0
The Jaina Code of Laws, by Justice J. L. Datta, M. A.	1 0 0
Dictionary of Jaina Philosophy, Part I by J. S. P. Vaidya, LL. B.	1 0 0
Ratnakandak by Justice J. L. Datta, M. A., Bar-at-law	0 2 0
Arishat, Introductory to D. D. Jain, M. A. (Second Edition)	0 1 0
Jainism by H. Warren (Second Edition revised)	1 0 0
Translation of the Six Dravyas, Jaina Philosophy by H. Warren	0 2 0
Four Thoughts by A. Chaturbhāi M. A., LL. B. (Second Edition)	0 2 0
What is Jainism by C. R. Jain, Bar-at-law	0 1 0
A Peep into the Jain Philosophy by C. R. Jain, Bar-at-law	0 2 0

WILL BE READY SHORTLY

Tantrasukya Samayas of Sri Kundakop.	Rs. 14
Tattvarthasūtra of Sri Umasvami	18
Tanushartha Siddhyajaya of Sri Anan Chandra	28

Publisher:

KUMAR DEVENDRA PRASAD,

Proprietor—THE CENTRAL JAINA PUBLISHING HOUSE,
ARRAH, (INDIA)

Publisher—Ambalal Chaturbhāi Shah, B. A., Jain Sahitya Sanshodhaka Samaja,

Fergusson College Road, Poona City.

Printer—Laxman Bhanoo Kolate "Harman Press" Sadashiv, 925 Poona City.

संरक्षक—श्रीधुत हर्गोबिंददास रामजी शाह—मुंबई १९२०

॥ अर्हत् ॥

॥ ॐ ॥ णमो न्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥ ६२० ॥

भाग १] **जैन** [अंक २

साहित्य संशोधक

जैन साहित्य साहित्य ज्ञान आदि विषयक विविध निबन्ध-संग्रह ।

— संपादक —
मुनिराज श्रीजिनविजयजी ।

प्रकाशक—

जैन साहित्य संशोधक समाज ।

टि० भारत जैन विद्यालय, फर्गुसन कालेज रोड, पूना सिटी ।

वार्षिक मूल्य १० रु०] [प्रतिअंक मूल्य २॥ २०

विषय-सूचि ।

—५१—

(हिन्दी लेख विभाग)

- १ जेनेन : व्याकरण और आचार्य देवनन्दी ।
लेखक—श्रीयत पं. नाथरामजी प्रेमी. संपा-
दक—जनहितार्थी ६३-८७
- २ ग्रन्थदामिन् महाभाष्यकी स्योत्र ले० श्रीयत
बाबू तुंगल किशोरजी मुख्तार .. ८८-९५
- ३ तीर्थयात्राके लिये निकलनेवाले सत्रोका वर्णन
(सम्पादकीय) ९६-१०७
- ४ जेमलमेरके पत्रोंके सवका वर्णन
(सम्पादकीय) १०७-११२
- शोकसमाचार.
(१) डॉ० सनीशचन्द्र विद्याभरण ११३
(२) प्रो० सी. वी. राजवाडे ११४
(३) डॉ० बाल गंगाधर तिलक ११५
- ६ चित्र परिचय ११८

(गुजराती लेख विभाग)

- १ सोमप्रभाचार्य विरचित कुमारपाल प्रतिपाद्य
(सम्पादकीय) ११८
- २ डॉ० हर्षेन जेकोबीनी जैनसूत्रोंकी प्रस्तावना
अनुवादक—शाह अम्बालाल चतुर्भाई.
वी ए (जैन सा सं कार्यालय नरकर्षी) ११९
- ३ साहित्य-समालोचन
(१) धनपालकृत भविष्यदत्तकथा १२७
(२) मूर्तिधर पते सन्नान १२८
(३) तन्वार्थपरिधिष्टन भाषान्तर .. १३०
—मंभई युनिवर्सिटीमां एम् ए क्लासकी
अर्धमागधी क्रोस १३३
—पंजाब युनिवर्सिटीमां जैनसाहित्य १३४

परिचयिका नाम प्राचीन जैनग्रन्थसची ।

अवश्य पढ़िए

जैन साहित्य संशोधक समाजकी तरफसे शोध की एक जैन प्राकृत संस्कृत ग्रन्थमाला निकलने वाली है जिसमें जैन साहित्यके उत्तमोत्तम, प्राचीन और अलभ्य दुर्लभ ग्रन्थ प्रकट किये जायेंगे । इन ग्रन्थोंमें जैन आगम, सूत्र, नियंक्ति, ज्ञाणि, भाष्य, वृत्ति, न्याय, व्याकरण काव्य, कोष साहित्य, अलंकार, चरित्र, पराण, प्रबन्ध इत्यादि सब प्रकारके ग्रंथ रहेंगे । ये सब ग्रन्थ नई पद्धतिमें, जैन और अजैन विद्वानोंके द्वारा संपादित हो कर छपेंगे । जैन साहित्यके देखनेकी आवश्यकता लोकोमें दिन पर दिन बढ़ती जा रही है परन्तु एक तो अग्रां तक उत्तम प्रकारमें जैन ग्रन्थ छपे ही नहीं है और तो जैसे वसे छपे है उनकी प्राप्त भा सब आधारभूत लिये इ साध्य हो नही बनत थमा.य हो रही है । इस लिये प्रत्येक विद्वानोंके आग्रहमें इस सम्प्रदाय यह काम करनेका विचार किया है ।

जा सज्जन इस ग्रन्थमालाके स्थायी ग्राहक बनना चाहेंगे उन्हें सब ग्रन्थ पानी किमनसे पाने, मु-
ल्यमें दिये जायेंगे । स्थायी ग्राहक बननेके लिये इ रूपया प्रथम प्रवेश फाके लिये भेजना चाहिए । ग्रंथ ज्यों ज्यों छपने जायेंगे त्यों त्यों वी पी करके भेजे जायेंगे ।

कागज, साइज, छपाई, सफाई इत्यादि सब काम उत्तम प्रकारका होगा । विशेष हाल जाननेके लिये जवापी पत्रद्वारा पृच्छिए ।

पत्रव्यवहार करनेका पता—

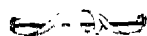
व्यवस्थापक,

जैन साहित्य संशोधक कार्यालय.

(०) भारत-जैन विद्यालय.

पूना-सीटी.

आभार-प्रदर्शन.

आ निबन्धसंग्रहामक पत्रना प्रथम अंक गया ज्येष्ठ मासमां प्रकट भयो हुतो ४ म-
हिना पत्नी आज्ञा आ बीजां अंक वाचकोना हाथमां समर्पवामां आवे छे.

आ प्रयास फल आ संस्थाना स्थापक अने पत्रना स्वादक मुनिश्रीना एक मास
साहित्यप्रेम सतत अध्ययनायना फल स्वरूपे ज छे. जैन समाजमां आवा प्रकारना उच्च
कोटिना साहित्यने समजनार के तेमां रस लेनार गण्या गांठया पुर्याज होवाथी, आ कार्यमां
समाज तरफथी सहजे घणु मोटुं उनेजन मळी जयो परी आशा थी तो. आ (कार्यना)
प्रारंभ करवामां आय्या ज न हुतो. परंतु, जे बे चार स्नेही सज्जनोए, आ कार्यमाटे प्रारंभिक
मदन आपवानुं विश्वस्त वचन पुज्य मुनिराज श्रीजिनविजयजीने आप्युं हुतुं तेमनाज विश्वास
उपर आधार राखीने आनी शरुभात करवामां आवी हती. परंतु प्रथम अंकना मुद्रणकाल
उन्मयान ज ते स्नेही सज्जनो तरफथी सविशेष उदासीन धृतिना अनुभव थयो अने तेथी
मुनिश्रीण आदिम तेज अंतिम पद्या रूपमां गत अंकने प्रकट करावानी व्यवस्था करी. पण, जैन
साहित्यना सद्भाग्ये, तेज अरसामां, मुंबई निवासी उदारचित्त साहित्यप्रिय श्रीयुत भाई
श्रीहरगोविंददास रामजीए, अमुक वर्षो पर्यंत, निरपेक्षभावे आ कार्यमां सोझास संपूर्ण आर्थि-
क सहायता आपवानी वसाधारण इच्छा प्रकट करी आ कार्यने व्यवस्थित रूप जाल राखवा
एक मुनिश्रीने सादर आग्रह कर्यो. ए भाईश्रीना आवी अचिन्त्य सहायता-निरपेक्ष
परताने गोप्ये ज आज्ञा आ बीजां अंक अंक वाचकोने अर्पण करीए छीए अने भविष्यमा पण
हय यथासमय करता रहीश.

श्रीयुत भाई श्रीहरगोविंददासजी पोतानी आवी मोटी प्रशंसनीय उदारताना कारणे
आ समाज अने पत्रना एक मोटा "संरक्षक" बन्या छे. एटलेंज नहीं, परंतु तेमनी आ उदार-
ताए जैन साहित्यना अभ्यासी अने रसिक जनो उपर अनुपम उपकार करी छे. अं अमारी
आ संस्था तरफथी तेमज जैन साहित्य संशोधकना सकल सुझ वाचको तरफथी भाई श्री
विदास रामजीने ए बाबतमाटे अंतःकरण पूर्वक अनेकानेक धन्यवाद आरीए छीए अने
एनां अनेकानेक संकृत्यो आओ एम सदा इच्छीए छीए. तथास्तु.

सदस्यहस्तोप आ संस्थाना पेटून, वाईस पेटून, सहायक के लाईफ मेंबर
मां जे उदार आर्थिक सहायता आपी छे अथवा आप्या करे छे, तेमने
आपवामां आवे छे अने आ नीचे तेमनां नाम नामो आदरपूर्वक प्रकट

पेटून.

श्रीयुत हांगलाल अमृतलाल शाह. बी. ए. मुंबई.

वाईस पेटून.

श्रीयुत केशवलाल प्रेमचंद मोदी. बी. ए. एल. एल. बी. वकील-अमदाबाद.

સહાયક.

શ્રીયુત મનસુખલાલ રવજીભાઈ મેહતા. મુંબઈ.
 શેઠ કાંતિલાલ ગગલભાઈ હાથીભાઈ, પૂના.
 શેઠ કેશવલાલ મળીલાલ શાહ, પૂના.
 શેઠ શાંતલાલ નાનચંદ મગવાનદાસ ઇવેરી, પૂના.

ઝાઈફમેંવર

શ્રીયુત શાંત રાજકુમાર સિંહજી ચંદ્રાદાસજી, કલકત્તા.
 શ્રીયુત શાંત પૂરણ ચંદ્રજી નાહાર, એમ્. પ. એલ. એલ. થી, કલકત્તા.
 શેઠ લાલભાઈ કન્યાણભાઈ ઇવેરી, વડોદરા (મુંબઈ).
 શેઠ નગેન્દ્રદાસ માળજી, મુંબઈ.
 શેઠ દામોદરદાસ, ત્રિભુવનદાસ માળજી, મુંબઈ.
 શેઠ ત્રિભુવનદાસ માળજી જૈન કન્યાશાલા, ભાવનગર.
 શેઠ કેશવજીભાઈ માળેકચંદ, મુંબઈ.
 શેઠ દેવકરણભાઈ મૂળજીભાઈ, મુંબઈ.
 શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ, મુંબઈ.
 શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા થી, એ. એલ. એલ. થી મેન્ડેસીટર મુંબઈ.
 શ્રીયુત કેશરી ચંદ્રજી મેઢાગી, રત્નાગિરી.
 શાહ અમૃતલાલ પંડે મગવાનદાસ કે. મુંબઈ.
 શાહ ચંદુલાલ વીરચંદ કૃષ્ણજી, પૂના.
 શાહ ધનજીભાઈ વચ્ચતચંદ સાળેદવાળા, હાલ પૂના.
 શાહ શાંતભાઈ શામચંદ, તલેગામ (ટમ્બેર).
 શાહ ચુનિલાલ ઇવેરચંદ, મુંબઈ.
 શાહ ભાગીલાલ ચુનિલાલ, સાંતાપૂરજી, પૂના કેપ.

તથા જ્ઞાનવીર ઉદારાત્મા શેઠ પરમાન્દ્રદાસ રત્નજી : નિવાસસ્થાન ઘાટકોપર મુંબઈ : તરફથી મુનિરાજ શ્રીજિનવિજયજી મ. ની સાહિત્યસેવાસ્વરૂપ સત્કચુત્તિમાં પ્રાપ્ત થીજ જે ઉદાર સહાયતા મળ્યા કરે છે. તે મણે, તેઓ શેઠશ્રીને પણ આ સ્થળે અભિનંદન વક્ર અભિનંદન કરવામાં આવે છે.

આશા છે કે આવીજ રીતે થીજા પણ સદગૃહસ્થો યથાશક્તિ પોતાના જૈન ધર્મના આ ગૌરવ પ્રકાશક પુણ્ય કાર્યમાં સહાયક થશે એજ વિનંતી

નિર્દે,

જૈન મા. સં. સમાજ-ગર્ગીજી

વ્યવસ્થાપકનું નિવેદન:--પ્રેસ વિંગરની હાડમારીઓને લીધે વાચકોને જો નિયમિત સમય ઉપર જૈન સાહિત્ય સંશોધક ન મળે તો તે વિષયમાં ધૈર્ય રાખવાની જરૂર છે. આજકાલ તપામણીનું કામ કેટલું વધુ ત્રાસદાયક થઈ પડ્યું છે, તે. જેને પચાવતનો થોભે પ્રણો અનુભવ થયો હોય તેજ સમજી શકે તેમ છે. નિયત સમય ઉપર પ્રકટ કરવાની વનની કોશીસ અમારી તરફથી કરવામાં આવે છેજ. કિંવહુના ?

जैन साहित्य संशोधक

पार्श्वनाथ जैन मंदिर, करेहडा, मेवाड ।

॥ अहम् ॥

नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय ।

जै न सा हि त्य सं शो ध क

‘पुरिमा ! सच्चमेव समाभिजाणाहि । पञ्चस्साणाए उवाट्टिए मेहावी मारं तरइ ।’

‘जे एगं जाणइ से सच्च जाणइ जे सच्च जाणइ से एगं जाणइ ।’

‘दिट्ठे, सुये, मये विण्णायं जं एत्थं परिकहिज्जइ ।’

—निर्मन्थप्रवचन-आचार्यसुत्र ।

भाग १]

हिन्दी लेख विभाग

[अंक २]

जैनेन्द्र व्याकरण और आचार्य देवनन्दी ।

[लेखक - श्रीधुत पं. नाभुगमजी प्रेमी, सम्पादक जैनद्वितीया ।]

जैनेन्द्र ।

इन्द्रध्वजः काराकत्नापिशलीशाकगयनाः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यर्थो न शान्दिकाः ॥

—धातुपाठ ।

मुग्धबोधकर्ता पं० योगदेवन उक्त श्रुतिकर्म जिन आठ व्याकरणोंके नामोंका उल्लेख किया है, उनमें एक 'जैनेन्द्र' भी है । ये जैनेन्द्र अथवा जैनैत्र व्याकरणके कर्ता कौन थे इस विषयमें इतिहासज्ञोंमें कुछ समय तक बड़ा विवाद चलता था । डॉ० किलहार्नने इसे जिनदेव अथवा भगवान् महावीरद्वारा इन्द्रके लिए कहा गया सिद्ध करनेका प्रयत्न किया

था और इसके सुबुतमें उन्होंने कल्पसूत्रकी समय-सुन्दरकृत टीका, और लक्ष्मीवल्लभकृत उपदेशमालाकरणिकाका यह उल्लेख पेश किया था कि जिनदेव महावीर जिस समय ८ वर्ष के थे उस समय इन्द्रने उनसे शब्दलक्षणसंबन्धी कुछ प्रश्न किये और उनके उत्तररूप यह व्याकरण बतलाया गया । इसलिये इसका नाम जैनेन्द्र पड़ा ।—

यदिन्द्राय जिनन्देण कौमार्येण निरूपितम् ।

एतद् जैनेन्द्रमिति तत्पाठः शान्दानुशासनम् ॥

श्रवताम्बरसम्प्रदायके और भी कई ग्रन्थोंमें इस

१ इंडियन एण्टिकवेरी जिन १०, पृ० २५ ।

प्रकारके उल्लेख मिलते हैं। कल्पसूत्रकी विनयविजय कृत सुबोधिकाटीकामें लिखा है:—

“ [शकः] यत्र भगवान् तिष्ठति तत्र पण्डितगृहे समा-
जगाम । अगत्य च पण्डितयोग्ये आसने भगवन्तं उपवेश्य
पण्डितमनोगतान् सन्देहान् पप्रच्छ, श्रीवीरोऽपि बालोऽयं
किं वक्ष्यतीत्युत्कर्षेण सकललोकेषु सर्वाणि उत्तराणि ददौ,
ततो 'जैनेन्द्रव्याकरणं' ॥ ३ ॥ यतः—

सकला य तस्ममकलं भगवन्तं आसणे निवेशिता ।

सहस्र लक्षणं पु-च्छे वाग्वर्णं अवयवा इदं ॥ ”

अर्थात् भगवानका मातापितान पाठशालामें गुरुके पास पढ़नेके लिए भेजा है, यह जानकर इन्द्र स्वर्गसे आया और पण्डितके घर, जहां भगवान थे वहां, गया। उसने भगवानको पण्डितके आसनपर बिठा दिया और पण्डितके मनमें जा जो सन्देह थे, उन सबको पछा। जब सब लोक यह सुननेके लिए उत्कर्ष हो रहे थे कि देखे यह बालक क्या उत्तर देता है, भगवान वीरने सब प्रश्नोंके उत्तर दे दिये, तब 'जैनेन्द्र व्याकरण' बना।

परन्तु इस प्रसंगके वे सब उल्लेख अपेक्षाकृत अर्वाचीन ही हैं जिनमें भगवानके उत्तररूप इस व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' बतलाया है। प्राचीन उल्लेखोंमें इसका नाम जैनेन्द्रकी जगह 'ऐन्द्र' प्रकट किया गया है। जैसा कि आवश्यकसूत्रकी हरिभट्टीयवृत्तिके पृष्ठ १८२ में—

“ शक्यं तस्ममक्षं लेख्यार्थसमक्षं भगवन्तं तीर्थकर
आसने निवेश्य शब्दस्य लक्षणं पृच्छति । भगवतः च
व्याकरणं अभ्यधाबि । व्याक्रियन्ते लोकिऽसामयिकाः
शब्दाः अनेन इति व्याकरणं शब्दशास्त्रम् । तदवयवाः केचन
उपाध्यायेन गृहीताः, ततश्च ऐन्द्रं व्याकरणं संजातम् । ”

इसी प्रकार सुप्रसिद्ध आचार्य हेमचन्द्र अपने योगशास्त्रके प्रथम प्रकाशमें लिखते हैं:—

“ मातापितृभ्यामन्येयुः प्रारब्धेऽध्यापनोत्सवे ।

आः सर्वज्ञस्य शिष्यत्वमितीन्द्रस्तमुपास्थित ॥ ५६ ॥

उपाध्यायासने तस्मिन्नासवनेपवेशितः ।

प्रणम्य प्रार्थितः स्वामी शब्दपारायणं जगौ ॥ ५७ ॥

इदं भगवतेन्द्राय प्रोक्तं शब्दानुशासनम् ।

उपाध्यायेन तच्छ्रुत्वा लोकैवेन्द्रमितीरितम् ॥ ५८ ॥

इसके अनुसार भगवानने इन्द्रके लिये जो शब्दानुशासन कहा, उपाध्यायने उसे सुनकर लोकमें

'ऐन्द्र' नामसे प्रकट किया। अर्थात् इन्द्रके लिये जो व्याकरण कहा गया, उसका नाम 'ऐन्द्र' हुआ।

प्राचीन कालमें इन्द्रनामक आचार्यका बनाया हुआ एक संस्कृत व्याकरण था। इसका उल्लेख अनेक ग्रन्थोंमें मिलता है। ऊपर दिये हुए बोपदेव के श्लोकमें भी उसका नाम दर्ज है। हरिवंशपुराणके कर्त्ताने देवमन्दिको 'इन्द्रचन्द्राकजैनेन्द्रव्यापिष्या-
करणेक्षिणः' विशेषण दिया है। शब्दार्णवचन्द्रिकाकी ताडपत्रवाली प्रतिमें, जो १३ वीं शताब्दिके लगभगकी लिखी हुई मालूम होती है, “ इन्द्रश्चन्द्रः शकटतनयः ” आदि श्लोकमें इन्द्रक व्याकरणका उल्लेख है। बहुत समय हुआ यह नष्ट होगया है^१। जब यह उपलब्ध ही नहीं है तब इसके विषयमें कुछ कहनेकी आवश्यकता प्रतीत नहीं होती। यद्यपि आजकलके समयमें इस बातपर कोई भी विद्वान् विश्वास नहीं कर सकता है कि भगवान् महावीरने भी कोई व्याकरण बनाया होगा और वह भी मागधी या प्राकृतका नहीं, किन्तु ब्राह्मणोंकी खास भाषा संस्कृतका—तो भी यह निस्सन्देह है कि वह व्याकरण 'जैनेन्द्र' तो नहीं था। यदि बनाया भी होगा तो वह 'ऐन्द्र' ही होगा। क्यों कि हरिभट्टसूरि और हेमचन्द्रसूरि उसीका उल्लेख करते हैं जैनेन्द्रका नहीं। जान पड़ता है, विनयविजय और लक्ष्मीवल्लभने पीछेसे 'ऐन्द्र' को ही 'जैनेन्द्र' बना डाला है। उनके समयमें भी 'ऐन्द्र' अप्राप्य था, इसलिए उन्होंने प्राप्य 'जैनेन्द्र' को ही भगवान महावीरकी कृति बतलाना विशेष सुखकर और लाभप्रद सोचा होगा।

यह कहनेकी आवश्यकता नहीं कि हरिभट्टसूरि विक्रमकी आठवीं शताब्दिके और हेमचन्द्रसूरि तेरवीं शताब्दिके विद्वान् हैं जिन्होंने 'ऐन्द्र' को भगवानका व्याकरण बतलाया है; परन्तु 'जैनेन्द्र'

१ डॉ० ए० सी० वनेलने इन्द्रव्याकरणके विषयमें चीनी तिब्बतीय और भारतीय साहित्यमें जो जो उल्लेख मिलते हैं उनको संग्रह करके 'ओन दि ऐन्द्रस्कूल ऑफ संस्कृत ग्रामेगियन्स' नामकी एक बड़ी पुस्तक लिखी है।

२ “ तेन प्रणष्टमैन्द्रं तद्वस्मव्याकरणं भुवि ”

—कथासरित्सागर, तरंग ४।

को भगवत्प्रणीत बतलानेवाले विनयविजय और लक्ष्मीवल्लभ विक्रमकी अठारहवीं शताब्दिमें हुए हैं।

विनयविजयजीके इस उल्लेखने बड़ा काम किया कि भगवत्प्रणीत व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' है। यह निश्चय है कि भगवत्प्रणीत व्याकरणको 'जैनेन्द्र' लिखते समय उनका लक्ष्य इस देवनन्दि या पूज्यपादकृत 'जैनेन्द्र' पर ही रहा होगा; परन्तु जान पड़ता है कि वे इस विषयमें उक्त उल्लेखके सिवाय और कुछ प्रयत्न नहीं कर सके। यह काम याकी ही पड़ा रहा कि वह जैनेन्द्र व्याकरण लोगोंके समक्ष उपस्थित कर दिया जाय और भक्तजन अपने भगवानकी व्याकरणज्ञता देखकर गद्गद हो जायें। खुदीकी बात है कि उनके कुछ ही समय बाद वि० सं० १७९७ में एक श्वेताम्बर विद्वानने इस कार्यको पूरा कर डाला—साक्षात् महावीर देवका बनाया हुआ व्याकरण तैयार कर दिया और उसका दूसरा नाम 'भगवद्वाग्वादिनी' रखवा।

इस भगवद्वाग्वादिनी की सबसे पहली प्रतिके दर्शन करनेका सौभाग्य हमें पूनेके भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें प्राप्त हुआ। यह तत्काल नगरमें रत्नर्षि नामक लेखकद्वारा वि० सं० १७९७ में लिखी गई थी। इसकी पत्रसंख्या ३०, और श्लोकसंख्या ८०० है। प्रत्येक पत्रमें ११ पंक्तियाँ, और प्रत्येक पंक्तिमें ४० अक्षर हैं। प्रति बहुत शुद्ध है। जैनेन्द्रका सूत्रपाठ मात्र है—और वह सूत्रपाठ है जिसपर शब्दार्णवचन्द्रिका टीका लिखी गई है। इस वाग्वादिनीके आविष्कारक अच्छे वैय्याकरण दिखते हैं उन्होंने शक्तिभर इस बातको सिद्ध करनेका प्रयत्न किया है कि इसके कर्त्ता साक्षात् महावीर भगवान हैं। दिगम्बरी देवनन्दीका बनाया हुआ यह कभी नहीं हो सकता। उनकी सब युक्तियाँ हमने इस ग्रन्थके परिचयमें—जो परिशिष्टमें दिया गया है—उद्धृत करदी हैं। उन सब पर विचार करनेकी यहाँ आवश्यकता प्रतीत नहीं होती। इस लेखको पूरा पढ़लेने पर पाठकोंको वे सब युक्तियाँ स्वयं ही सारहीन प्रतीत होने लगेंगी।

हमारा अनुमान है कि डॉ० कीलहार्नके हाथमें यह 'भगवद्वाग्वादिनी' की प्रति अवश्य पड़ी होगी और इसीकी कृपासे प्रेरित होकर उन्होंने अपना पूर्वोक्त लेख लिखा होगा। उनके लेखमें जो श्लोकादि प्रमाणस्वरूप दिये गये हैं वे सब इसीपरसे छिये गये जान पड़ते हैं। अस्तु।

डॉ० कीलहार्नके इस भ्रमका सबसे पहले प्र० पाठकने दूर किया था और अब तो जैनेन्द्र व्याकरणकी बहुत प्रसिद्धि हो चुकी है। उसकी या उसके परिशोधित-परिवर्तित संस्करणकी कई टीकायें भी छप चुकी हैं। इस लिए अब सभी विद्वान इस विषयमें सहमत हो गये हैं कि जैनेन्द्र व्याकरण किसी तथ्यिक या भगवानका नहीं किन्तु अन्य वैयाकरणोंके समान ही एक विद्वानका बनाया हुआ है और उनका नाम देवनन्दि या पूज्यपाद था।

देवनन्दि अथवा पूज्यपाद।

श्रीगुह्यपिच्छमुनिपस्य बलाकापच्छः

शिष्याऽजनिष्ठ भुवनत्रयवर्तिकीर्तिः।

चारित्र्यचञ्चुरखिलावर्नपालमौलि-

मालाशिलीमुखाविराजितपादपद्मः ॥ १ ॥

एवं महाचार्यपरम्परायां

स्यात्कारमुद्रादिकतत्त्वदीपः।

भद्रः समन्ताद्गुणतो गणेशः

समन्तभद्राऽजनि वादिसिंहः ॥ २ ॥

नतः—

यो देवनन्दिप्रथमाभिधानां

बुद्ध्या महत्या स जिनद्रवुद्धिः।

श्रीपूज्यपादोऽजनि देवताभि-

यैत्पूजित पादयुग यदीयम् ॥ ३ ॥

जैनेन्द्र निजशब्दभागमतुलं सर्वार्थसिद्धिः परा

सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकविता जैनाभिषेकः स्वकः।

छन्दः सूक्ष्माधियं समाधिगतकं स्वास्थ्य यदीयं विदा-

माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः ॥ ४ ॥

इस अवतरणके तीसरे श्लोकका अभिप्राय यह है कि उनका पहला नाम देवनन्दि था, बुद्धिकी

* ये श्लोक श्रायुक्त पं० कलापा भग्मापा निटवेने सर्वार्थसिद्धिकी भूमिकामें उद्धृत किये हैं; पर यह नहीं सूचित किया है कि ये कहाँ हैं।

महत्ताके कारण वे जिनेन्द्रबुद्धि कहलाये और देवोंने उनके चरणोंकी पूजा की इस कारण उनका नाम पूज्यपाद हुआ।

श्रवणबेलगोल के नं० १०८ के मंगराज कविकृत शिलालेखमें जो शकसंवत् १३६५ [वि० सं० १५००] का लिखा हुआ है, नीचे लिखे श्लोक उपलब्ध होते हैं:—

श्रीपूज्यपादोद्धृतधर्मराज्य-
स्ततः सुराशीश्वरपूज्यपादः ।
यदीयवैदुष्यगुणानिदानीं
वदन्ति शास्त्राणि तदुद्धृतानि ॥ १५ ॥
धूर्तविश्वबुद्धिरयमत्रयोगिभिः
कृतकृत्यभावमनुविप्रदुच्यते ।
जिनवद्वभूष यदनङ्गचापहस्त
जिनेन्द्रबुद्धिरोति साधुवर्णितः ॥ १६ ॥
श्रीपूज्यपादमुनिरप्रतिभौषधार्द्ध-
जीयाद्विदेहजिनदर्शनपुनगात्रः ।
यत्पादघौतजलसंस्पर्शनप्रभावात्
कालायसं किल तदा कनकोचकार ॥ १७ ॥

इन श्लोकोंसे भी उनके पूज्यपाद और जिनेन्द्र-बुद्धि नाम प्रकट होते हैं।

नान्दिसंघकी पट्टावलीके नीचे लिखे हुए श्लोक-से भी देवनन्दिका दुसरा नाम पूज्यपाद था, यह स्पष्ट होता है।

यशःकीर्तिर्यशोनन्दी देवनन्दी महामतिः ।
श्रीपूज्यपादापराकर्म्यो गुणनन्दी गुणाकरः ॥

इनका संक्षिप्त नाम 'देव' भी था। आचार्य जिनसेन, वादिराजसूरि, और पुष्पाटसंघीय जिनसेनने इन्हें इसी संक्षिप्त नामसे स्मरण किया है—

कवीनां तीर्थरुद्देवः कितारां तत् वर्धते ।
विदुषां वाङ्मण्डपसि तीर्थं यस्य वचोमयम् ॥ ५२ ॥
—आदिपुराण प्रथम पर्व ।

अचिन्त्यमहिमा देवः सोऽभिवंशो तितौषिणा ।

दन्दाश्च येन सिद्ध्यन्ति साधुश्च प्रतिलभिताः ॥ १८

—पार्ष्वनाथचरित प्रथम सर्ग ।

इन्द्र-चन्द्रार्कजैनेन्द्रव्यापि(डि)व्याकरणेक्षिणः ।

देवस्य देववन्द्यस्य न वन्दते गिरः कथम् ॥ ३१

—हरिवंशपुराण ।

अनेक लेखकोंने उन्हें केवल देवनान्दि नामसे और केवल पूज्यपाद नामसे स्मरण किया है और दोनों नामोंसे उन्हें वैयाकरण माना है। आचार्य शुभचन्द्र पाण्डवपुराणमें लिखते हैं—

पूज्यपादः सदापूज्यपादः पूज्यैः पुनातु माम् ।

व्याकरणार्णवे येन तांणो विस्तीर्णसद्गुणः ॥

महाकवि धनंजय अपनी नाममालामें पूज्यपादका लक्षणग्रन्थ (व्याकरण) का कर्त्ता मानते हैं:—

प्रमाणमकलंकस्य पूज्यपादस्य लक्षणम् ।

धनंजयकवेः काव्यं रत्नत्रयमपश्चिमम् ॥२०॥

श्रवणबेलगोल के ४७ नंबरके शिलालेखमें श्रीमेघचन्द्र त्रैविद्यदेवकी स्तुतिमें नीचे लिखा हुआ श्लोक दिया है:—

सिद्धान्ते जिनवीरसेनसदृशः शास्त्राब्जेर्नामस्करः,

पदार्थकैवल्यकलंकदेवाविबुधः साक्षादयं भूतले ।

सर्वव्याकरणे विपाश्चिदधिपः श्रीपूज्यपादः स्वयं,

त्रैविद्योत्तममेघचन्द्रमुनिषो वादीमपञ्चाननः ॥

इसमें मेघचन्द्रको पूज्यपादके समान व्याकरणका ज्ञाता बतलाया है। इससे पूज्यपादका वैयाकरण होना सिद्ध है। ये मेघचन्द्र आचारसारके कर्त्ता वीरनन्दि सिद्धान्तचक्रवर्तिके गुरु थे और इनका स्वर्गवास शक संवत् १०३७ (वि० सं० ११७२) में हुआ था।

अनगारधर्मासृतटीकाकी प्रशस्तिमें—जो वि० सं० १३०० में लिखी गई है—पण्डित आशाधरजीने लिखा है कि मैंने जैन न्याय और जैनेन्द्र व्याकरण शास्त्र पण्डित महावीरसे धारा नगरीमें पढ़े—“ धारायामपठज्जिनप्रामिति-बाक्शास्त्रे महा-वंरतः । ” और ‘ जिनप्रामितिवाक्शास्त्रे ’ की टीका में लिखा है—“ जैनेन्द्र प्रमाणशास्त्रं जैनेन्द्रव्याकरणं च । ” इससे यह निश्चय होता है कि आशाधरके समयमें जैनेन्द्र व्याकरणका पठन-पाठन होता था। सागार और अनगार धर्मासृतटीकामें कई जगह प्रमाणरूपमें व्याकरणके सूत्र विधे हैं और वे इसी देवनन्दिकृत जैनेन्द्रव्याकरणके हैं।

कर्नाटक देशमें बुत्तविलास नामके एक जैन

कवि हो गये हैं। उन्होंने अमितगतिकृत धर्म-परीक्षाके आधारसे वि० सं० १२१७ के लगभग 'धर्मपरीक्षा' नामका ग्रन्थ कनडी भाषामें लिखा है। इस ग्रन्थकी प्रशस्तिमें पूज्यपाद आचार्यकी बड़ी प्रशंसा लिखी है और वे जैनेन्द्रव्याकरण के रचयिता थे, इस बातका स्पष्ट उल्लेख किया है। साथ ही उनकी अन्यान्य रचनाओंका भी परिचय दिया है:—

भरदि जैनन्दं भासुरं=एनल् ओरेदं पाणिनीयके ठीकुं ब-
रेदं तत्त्वार्थमं टिप्पणदिन् अरिपिदं यत्र-मंत्रादिशास्त्रोक्तकरमं ।
भूरक्षणार्थं विराचिसि जसमुं ताळिददं विश्वविद्याभरणं
भव्यालियाराधितपदकमलं पूज्यपादं व्रतीन्द्रम् ॥

इसका अभिप्राय यह है कि व्रतीन्द्र पूज्यपादने-
जिनके चरणकमलोंकी अनेक भव्य आराधना
करते थे और जो विश्वभरकी विद्याओंके श्रृंगार
थे— प्रकाशमान जैनेन्द्र व्याकरणकी रचना की,
पाणिनि व्याकरणकी टीका लिखी, टिप्पणद्वारा
(सर्वार्थसिद्धि नामक तत्त्वार्थसूत्रटीका) तत्त्व-
ार्थका अर्थावबोधन किया और पृथ्वीकी रक्षाके
लिए यंत्रमंत्रादि शास्त्रकी रचना की।

आचार्य शुभचन्द्रने अपने सुप्रसिद्ध ग्रन्थ ज्ञाना-
र्णवके प्रारंभमें देवनन्दिकी प्रशंसा करते हुए
लिखा है:

अपाकुर्वन्ति यद्राचः कायवाक्चित्तसंभवम् ।
कलङ्कमद्गिनां सोऽयं देवनन्दी नमस्यते ॥

अर्थात् जिनकी वाणी देह धारियोंके शरीर,
वचन और मन सम्बन्धी मैलको मिटा देती है, उन
देवनन्दिको मैं नमस्कार करता हूँ। इस श्लोकमें
देवनन्दिकी वाणीकी जो विशेषता बतलाई है, वह
विचार योग्य है। हमारी समझमें देवनन्दिके तीन
ग्रन्थोंको लक्ष्य करके यह प्रशंसा की गई है। शरी-
रके मैलको नाश करनेके लिए उनका वैद्यकशास्त्र,
वचनका मैल (दोष) मिटानेके लिए जैनेन्द्र व्या-
करण और मनका मैल दूर करनेके लिए समाधि-
तंत्र है। अतएव इससे भी मालूम होता है कि
वचनदोषको दूर करनेवाली उनकी कोई रचना
अवश्य है और वह जैनेन्द्र व्याकरण ही हो सक-
ती है।

इनके सिवाय विक्रमकी आठवीं शताब्दिके बाद
कनडी भाषामें जितने काव्य ग्रन्थ लिखे गये हैं,
प्रायः उन सभीके प्रारंभिक श्लोकोंमें पूज्यपादकी
प्रशंसा की गई है।

इन सब उल्लेखोंसे यह बात अच्छी तरह स्पष्ट
हो जाती है कि पूज्यपाद एक बहुत ही प्रसिद्ध ग्रंथ-
कार हो गये हैं और देवनन्दि उनका ही दूसरा
नाम था। साथ ही वे सुप्रसिद्ध जैनेन्द्र व्याकरणके
कर्ता थे। इस बातको इतना विस्तारसे लिखनेकी
आवश्यकता इसी कारण हुई कि बहुत लोग पूज्य-
पाद और देवनन्दि को जुदा जुदा मानते थे और
कोई कोई पूज्यपादको देवनन्दिका विशेषण ही
समझ बैठे थे।

जैनेन्द्रकी प्रत्येक हस्तलिखित प्रतिके प्रारंभमें
नीचे लिखा श्लोक मिलता है:—

लक्ष्मीरात्यन्तिकी यस्य निरवद्याऽवभासते ।

देवनन्दितपूजेशं नमस्तस्मै स्वयंभुवे ॥

इसमें ग्रन्थकर्ताने 'देवनन्दितपूजेशं' पदमें जो
कि भगवानका विशेषण है, अपना नाम भी प्रगट
कर दिया है। संस्कृत प्राकृत ग्रन्थोंके मंगलाचर-
णोंमें यह पद्धति अनेक विद्वानोंने स्वीकार की है*।
इससे स्वयं ग्रन्थकर्ताके वचनोंसे भी जैनेन्द्रके
कर्ता 'देवनन्दि' ठहरते हैं।

५ गणरत्न महोदधिके कर्ता वर्धमान (द्वेताम्ब-

१ देखो हिस्ट्री आफ दि कनडी लिटरेचर ।

२१ देखिए, नातिवाक्यामृतके मंगलाचरणमें सोमदेव
कहते हैं:—

“सोमं सोमसमाकारं सोमाभं सोमसंभवम् ।

सोमदेवं मुनिं नत्वा नातिवाक्यामृतं ब्रुवे ॥”

२ आचार्य अनन्तवीर्य लघीयस्त्रयकी वृत्तिके प्रारंभमें
कहते हैं:—

“जिनाधशिं मुनिं चन्द्रमकलं पुनः पुनः ।

अनन्तवीर्यभानौमि स्याद्वादन्यायनायकम् ॥”

३ भावसंप्रदमें देवसेनसूरि मंगलाचरण करते हैं:—

पणसिय सुरसेणणुयं मुणगणहं बंदिंयं महावीरं ।

वोच्छामि भावसंगहमिणमो भवपणोहट्टं ॥

शालानुगीयशकटाज्जचन्द्रगोमि—

दिग्गवभर्तृहरिवापनभोजमुत्थाः ।

र) और हैम शब्दानुशासनके लघुन्यास बनाने वाले कनकप्रभ भी जैनेन्द्र व्याकरणके कर्ताका नाम देवनन्दि ही बतलाते हैं। अतः हम समझते हैं कि अब इस विषयमें किसी प्रकारका कोई सन्देह बाकी नहीं रह जाता है कि यह व्याकरण देवनन्दि या पूज्यपादका बनाया हुआ है।

प्रथम जैन व्याकरण ।

जहाँ तक हम जानते हैं, जैनोंका सबसे पहला संस्कृत व्याकरण यही है। अभी तक इसके पहलेका कोई भी व्याकरण ग्रन्थ उपलब्ध नहीं हुआ है। शाकटायन, सिद्धहेमशब्दानुशासन आदि सब व्याकरण इससे पीछेके बने हुए हैं। इस ग्रन्थकी सबसे बड़ी विशेषता यह है कि इसके सूत्र बहुत ही संक्षिप्त हैं। 'अधमात्रालाघवं पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैय्याकरणाः।' इस प्रवादकी सच्चाई इसके सूत्रोंपर दृष्टि डालनेसे बहुत अच्छी तरह स्पष्ट होती है। संज्ञाकृत लाघवको भी इसमें स्वीकार किया है। जबकि पाणिनीयमें संज्ञाकृत लाघव ग्रहण नहीं किया है। इसकी प्रशंसामें जैनेन्द्रप्रक्रियामें लिखा हैः—

नमः श्रीपूज्यपादाय लक्षणं यदुपक्रमं ।

यदेवात्र तदन्यत्र यत्रात्रास्ति न तत् क्वचित् ॥

संस्करण भेद ।

जैनेन्द्र व्याकरणका मूल सूत्रपाठ दो प्रकारका उपलब्ध है— एक तो वह जिसपर आचार्य अभय-नन्दि की 'महावृत्ति' तथा श्रुतकीर्तिकृत 'पंचवस्तु' नाम की प्रक्रिया है; और दूसरा वह जिसपर सोम-देव सूत्रिकृत 'शब्दाण्यवचन्द्रिका' और गुणनन्दिकृत 'जैनेन्द्रप्रक्रिया' है। पहले प्रकारके पाठमें लगभग ३००० और दूसरेमें लगभग ३७०० सूत्र हैं, अर्थात् एकसे दूसरेमें कोई ७०० सूत्र अधिक हैं। और जो ३००० सूत्र हैं वे भी दोनोंमें एकसे नहीं हैं। अर्थात् दूसरे सूत्रपाठमें पहले सूत्रपाठके सेकड़ों सूत्र परिवर्तित और परिवर्धित भी किये गये हैं। पहले प्रकारका सूत्रपाठ पाणिनीय सूत्रपा-

ठके ढंग का है, वर्तमानदृष्टिसे वह कुछ अपूर्णसा जान पड़ता है और इसी लिए महावृत्तिमें बहुतसे वार्तिक तथा उपसंख्यान आदि बना कर उसकी पूर्णता की गई दिखलाई देती है, जब कि दूसरा पाठ प्रायः पूर्णसा जान पड़ता है और इसी कारण उसकी टीकाओंमें वार्तिक आदि नहीं दिखलाई देते। दोनों पाठोंमें बहुतसी संज्ञायें भी भिन्न प्रकार की हैं।

इन भिन्नताओंके होते हुए भी दोनों पाठोंमें समानता भी कम नहीं है। दोनोंके अधिकांश सूत्र समान हैं, दोनोंके प्रारंभका मंगलाचरण बिलकुल एक ही है और दोनोंके कर्ताओंका नाम भी देवनन्दि या पूज्यपाद लिखा हुआ मिलता है।

असली सूत्रपाठ ।

अब प्रश्न यह है कि इन दोनोंमेंसे स्वयं देवनन्दि या पूज्यपादका बनाया हुआ असली सूत्रपाठ कौनसा है। सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ प्रो० कें० बी० पाठकका कथन है कि दूसरा पाठ जिसपर सोम-देवकी शब्दाण्यवचन्द्रिका लिखी गई है—वास्तविक पाठ है। हमारे दिगम्बर सम्प्रदायके विद्वानोंमें श्रीयुक्त पं० पद्मलालजी बाकलीवाल और उनके अनयायी पं० श्रीलालजी व्याकरणशास्त्री भी इसी मतको माननेवाले हैं। इसके विरुद्ध न्यायतीर्थ और न्याशास्त्री पं० बंशीधरजी दूसरे पाठको वास्तविक मानते हैं, जिसपर कि अभयनन्दिकी वृत्ति लिखी गई है। यद्यपि इन दोनोंही पक्षके विद्वानोंकी ओरसे अभीतक कोई ऐसा पुष्ट प्रमाण उपस्थित नहीं किये गये हैं जिनसे इस प्रश्नका अच्छी तरह निर्णय हो जाय; परन्तु हमको पं० बंशीधरजीका मत ठीक मालूम होता है और पाठक यह जानकर प्रसन्न होंगे कि हमें इस मतको करीब करीब निश्चिन्त मान लेनेके अनेक पुष्ट प्रमाण मिल गये हैं।

इन प्रमाणोंके आधारसे हम इस सिद्धान्तपर पहुंचे हैं कि आचार्य देवनन्दि या पूज्यपादका बनाया हुआ सूत्रपाठ वही है जिसपर अभयनन्दिने अपनी महावृत्ति लिखी है। यह सूत्रपाठ उस समय तक तो ठीक समझा जाता रहा जब तक पाल्य-कीर्तिका शाकटायन व्याकरण नहीं बना था। शाय-

१ यह जैनेन्द्रप्रक्रिया गुणनन्दिकृत है या नहीं, इसमें हमें बहुत कुछ सन्देह है। आगे चलकर इस विषयका खुलासा किया गया है।

व शाकटायनको भी जैनेन्द्रके होते हुए एक जुदा व्याकरण बनानेकी आवश्यकता इसी लिए मालूम पड़ी होगी कि जैनेन्द्र अपूर्ण था, और बिना वार्तिकों और उपसंख्यानों आदिके काम नहीं चल सकता था। परन्तु जब शाकटायन जैसा सर्वांगपूर्ण व्याकरण बन चुका, तब जैनेन्द्रव्याकरणके भक्तोंको उसकी त्रुटियाँ विशेष खटकने लगीं और उनमेंसे आचार्य गुणनन्दिने उसे सर्वांगपूर्ण बनानेका प्रयत्न किया। इस प्रयत्नका फल ही यह दूसरा सूत्रपाठ है जिसपर सोमदेवकी शब्दार्णवचन्द्रिका रची गयी है। इस सूत्रपाठको वारीकीके साथ देखनेसे मालूम पड़ता है कि गुणनन्दिके समय तक व्याकरणसिद्ध जितने प्रयोग होने लगे थे उन सबके सूत्र उसमें मौजूद हैं और इसलिए, उसके टीकाकारोंको वार्तिक आदि बनानेके झंझटोंमें नहीं पटना पड़ा है। अभयनन्दिकी महावृत्तिकें ऐसे बीसों वार्तिक हैं जिनके इस पाठमें सूत्रही बना दिये गये हैं। नीचे लिखे प्रमाणोंसे हमारे इन सब विचारोंकी पुष्टि होती है:—

१—शब्दार्णवचन्द्रिकाके अन्तमें नीचे लिखा हुआ श्लोक देखिए—

श्रीसोमदेवयतिनिर्मितिमादधति
या नैः प्रतीतगुणनन्दिशब्दवार्धौ ।
सोऽय सताममलयेतसि विस्फुरन्ती
वृत्तः सदानुतपदा परिवर्तिषीष्ट ॥

इसमें सुप्रसिद्ध गुणनन्दि आचार्यके शब्दवार्धि-या शब्दार्णवमें प्रवेश करनेके लिए सोमदेवकृत वृत्तिको नौका के समान बतलाया है। इससे यह जान पड़ता है कि आचार्य गुणनन्दिके बनाये हुए व्याकरण ग्रन्थकी यह टीका है और उसका नाम शब्दार्णव है। इस टीकाका 'शब्दार्णवचन्द्रिका' नाम भी तभी अन्वर्थक होता है, जब मूल सूत्र ग्रन्थका नाम शब्दार्णव हो। हमारे इस अनुमानकी पुष्टि जैनेन्द्रप्रक्रियाके नीचे लिखे अन्तिम श्लोकसे और भी अच्छी तरहसे होती है:—

सत्सार्धि दधते समासमभितः ख्यातार्थनामोव्रतं,
निर्ज्ञातं बहुतद्धितं कमः कृतमिहाख्यातं यशःशालिना(न)म् ।

सैषा श्रीगुणनन्दितानितवपुः शब्दार्णवं निर्णयं,
नावत्याश्रयता विविक्षुमनसा साक्षात्स्वयं प्रक्रिया ॥

इसका आशय यह है कि गुणनन्दिने जिसके शरीरको विस्तृत किया है, उस शब्दार्णवको जाननेकी इच्छा रखनेवालोंके लिए तथा आश्रय लेने-वालोंके लिए यह प्रक्रिया साक्षात् नावके समान काम देगी। इसमें 'शब्दार्णव' को 'गुणनन्दि तानितवपुः' विशेषण दिया है, वह विशेष ध्यान देने योग्य है। इससे साफ समझमें आता है कि गुणनन्दिके जिस व्याकरणपर ये दोनों टीकायें—शब्दार्णव चन्द्रिका और जैनेन्द्रप्रक्रिया—लिखी गई हैं उसका नाम 'शब्दार्णव' है और वह मूल (असली) जैनेन्द्र व्याकरणके संक्षिप्त शरीरको तानित या विस्तृत करके बनाया गया है।

शब्दार्णवचन्द्रिकाके प्रारंभका मंगलाचरण भी इस विषयमें ध्यान देने योग्य है:—

श्रीपूज्यपादममलं गुणनन्दिदेवं
सोमामरव्रतिपूजितपादयुग्मम् ।
सिद्धं समुन्नतपदं वृषभं जिनैन्द्र
तच्छब्दलक्षणमहं विनमामि वीरम् ॥

इसमें ग्रन्थकर्ताने भगवान् महावीरके विशेषण-रूपमें क्रमसे पूज्यपादका, गुणनन्दिका और आपना (सोमामर या सोमदेवका) उल्लेख किया है और इसमें वे निस्सन्देह यही ध्वनित करते हैं कि मुख्य व्याकरणके कर्ता पूज्यपाद हैं, उसको विस्तृत करनेवाले गुणनन्दि हैं और फिर उसकी टीका करनेवाले सोमदेव (स्वयं) हैं। यदि यह चन्द्रिका टीका पूज्यपादकृत ग्रन्थका ही होती, तो मंगलाचरणमें गुणनन्दिका नाम लानेकी कोई आवश्यकता नहीं थी। गुणनन्दि उनकी गुरुपरम्परामें भी नहीं हैं, जो उनका उल्लेख करना आवश्यक ही होता। अतः यह सिद्ध है कि चन्द्रिका और प्रक्रिया दोनोंके ही कर्ता यह समझते थे कि हमारी टीकायें असली जैनेन्द्रपर नहीं किन्तु उसके 'गुणनन्दितानितवपुः' शब्दार्णवपर बनी हैं।

२—शब्दार्णव चन्द्रिका और जैनेन्द्रप्रक्रिया इन दोनों ही टीकाओंमें 'एकशेष' प्रकरण है; परन्तु अभयनन्दिकृत 'महावृत्ति' वाले सूत्रपाठमें एक

१ हमारा अनुमान है कि इस प्रक्रियाका भी नाम 'शब्दार्णव प्रक्रिया' होगा, जैनेन्द्र-प्रक्रिया नहीं।

शेषको अनावश्यक बतलाया है—“स्वामाविक-
त्वादभिधानस्यैकशेषानारम्भः ।” (१-१-९९)
और इसी लिए देवनादि या पूज्यपादका व्याकरण
‘अनेकशेष’ कहलाता है। चन्द्रिका टीकाके
कर्ता स्वयं ही “आदावुपपन्नोपक्रमम्” (१-४-११४)
सूत्रकी टीकामें उदाहरण देते हैं कि “देवो
पक्षमनेकशेषव्याकरणम्” यह उदाहरण अभयन-
न्दिकृत महावृत्तिमें भी दिया गया है। इससे सिद्ध
है कि शब्दार्णवचन्द्रिकाके कर्ता भी उस व्याक-
रणको देवोपक्ष या देवनादिकृत मानते हैं, जो अ-
नेकशेष है, अर्थात् जिसमें ‘एकशेष’ प्रकरण
नहीं है। और ऐसा व्याकरण वही है जिसकी टीका
अभयनन्दिने की है।

आचार्य विद्यानन्दि अपने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
(पृष्ठ २६५) में ‘नैगमसंग्रह-’ आदि सूत्रकी
व्याख्या करते हुए लिखते हैं—“नयश्च नयौ च न-
याश्च नया इत्येकशेषस्य स्वामाविकस्याभिधाने दर्श-
नात् केषांचित्स्थया वचनोपलम्भाच्च न विरुद्धयते ।”
इसमें स्वामाविकताके कारण एकशेष की अना-
वश्यकता प्रतिपादित है और यह अनावश्यकता
जैनेन्द्रके वास्तविक सूत्रपाठमें ही उपलब्ध होती
है। “स्वामाविकत्वादभिधानस्यैकशेषानारम्भः”
(१-१-९९) यह सूत्र शब्दार्णववाले पाठमें नहीं है,
अतः विद्यानन्द भी इसी सूत्रवाले जैनेन्द्रपाठको
माननेवाले थे। पाठकोंको यह स्मरण रखना
चाहिए कि उपलब्ध व्याकरणोंमें अनेकशेष व्याक-
रण केवल देवनादिकृत ही है, दूसरा नहीं।

३—‘सर्वार्थसिद्धि’ तत्त्वार्थ सूत्रकी सुप्रसिद्ध
टीका है। इसके कर्ता स्वयं पूज्यपाद या देवनादि
हैं जिनका कि बनाया हुआ प्रस्तुत जैनेन्द्र व्याक-
रण है। इस टीकामें अध्याय ५ सूत्र २४ की व्याख्या
करते हुए वे लिखते हैं—“अन्यनोऽपि इति तसि
कृते सर्वतः ।” इसी सूत्रकी व्याख्या करते हुए
राजवार्तिककार लिखते हैं—“‘दृश्यतेऽन्यतो-
पीति’ तसि कृते सर्वेषु भवेयु सर्वत इति भवति ।”
जान पड़ता है या तो सर्वार्थसिद्धिकारने इस
सूत्रको संक्षेप करके लिखा होगा, या लेखकों तथा
छपानेवालोंने प्रारम्भका ‘दृश्यते’ शब्द छेड़ दिया

होगा; कुछ भी हो, पर यह पूरा सूत्र ‘दृश्यतेऽन्य-
तोपि’ ही है और यह अभयनन्दिवाले सूत्रपाठके
अ० ४ पा० ७ का ७५ वाँ सूत्र है। परन्तु शब्दार्ण-
ववाले पाठमें न तो यह सूत्र ही है और न इसके
प्रतिपाद्यका विधानकर्ता कोई और ही सूत्र है।
अतः यह सिद्ध है कि पूज्यपादका असली सूत्रपा-
ठ वही है जिसमें उक्त सूत्र मौजूद है।

४—भट्टकलंकदेवने तत्त्वार्थराजवार्तिकमें ‘आद्ये
परोक्ष (अ० १ सू० ११)’ की व्याख्यामें “सर्वादि
सर्वनाम ।” (१-१-३५) सूत्रका उल्लेख किया
है, इसी तरह पण्डित आशाधरने अनगारधर्मासृ-
तटीका (अ० ७ श्लो० २४) में “स्तोके प्रतिना”
(१-३-३७) और “भार्थे” (१-४-१४) इन
दो सूत्रोंको उद्धृत किया है और ये तीनों ही सूत्र
जैनेन्द्रके अभयनन्दिवृत्तिवाले सूत्रपाठमें ही मिल-
ते हैं। शब्दार्णववाले पाठमें इनका अस्तित्व
ही नहीं है। अतः अकलंकदेव और पं० आशा-
धर इसी अभयनन्दिवाले पाठको ही माननेवाले थे।
अकलंकदेव वि० की नौवीं शताब्दिके और आशा-
धर १३ वीं शताब्दिके विद्वान् हैं।

५—पं० श्रीलालजी शास्त्रीने शब्दार्णवचन्द्रिकाकी
भूमिकामें लिखा है कि आचार्य पूज्यपादने स्वनि-
र्मित ‘सर्वार्थसिद्धि’ में ‘प्रमाणनयैरधिगमः’
(अ० १ सू० ६) की टीकामें यह वाक्य दिया है—
“नयशब्दस्यालपाचतत्त्वार्थपूर्वनिपातः प्राप्नोति नैष-
दोषः । अभ्यर्हितत्वात्प्रमाणस्य तत्पूर्वनिपातः ।”
और अभयनन्दिवाले पाठमें इस विषयका प्रतिपा-
दन करनेवाला कोई सूत्र नहीं है। केवल अभय-
नन्दिका ‘अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति’ वार्तिक है।
यदि अभयनन्दिवाला सूत्रपाठ ठीक होता तो
उसमें इस विषयका प्रतिपादक सूत्र अवश्य होता
जो कि नहीं है। पर शब्दार्णववाले पाठमें “अर्थ”
(१-३-११५) ऐसा सूत्र है जो इसी विषयको
प्रतिपादित करता है। इसलिए यही सूत्रपाठ देव-
नान्दिकृत है। बस, पं० श्रीलालजीकी सबसे
बड़ी दलील यही है जिससे वे शब्दार्णववाले
पाठको असली सिद्ध करना चाहते हैं। इसके
सिवाय वे और कोई उल्लेख योग्य प्रमाण अपने

पक्षमें नहीं दे सके हैं। अब इसपर हमारा निवेदन सुन लीजिए—

“अल्पाक्षरम्” [२-२-३४] यह सूत्र पाणिनिका है और इसके ऊपर कात्यायनका “अभ्यर्हितं च” वार्तिक तथा पतञ्जलिका “अभ्यर्हितं पर्व निपतति” भाष्य है। इससे मालूम होता है कि पूज्यपादने अपनी सर्वार्थसिद्धिटीकाके इस स्थलमें पाणिनि और पतञ्जलिके हा सूत्र तथा भाष्यको लक्ष्यकर उक्त विधान किया है। अब इस पर यह प्रश्न होगा कि जब सर्वार्थसिद्धिकार स्वयं एक व्याकरणके कर्ता हैं, तब उन्होंने पाणिनिक और उसके भाष्यका आश्रय क्यों लिया? हमारी समझमें इसका उत्तर यह है कि पूज्यपाद स्वामी यद्यपि सर्वार्थसिद्धिकी रचनाके समय अपना व्याकरण तो बना चुके होंगे परन्तु उस समय उनके व्याकरणने विशेष प्रसिद्धि लाभ नहीं की होगी और इस कारण स्वयं उनके ही हृदयमें उसकी इतनी प्रमाणता नहीं होगी कि वे अन्य प्रसिद्ध व्याकरणों तथा उनके वार्तिकों और भाष्योंको सर्वथा भुला दें—या उनका आश्रय नहीं लें। कुछ भी हो परन्तु यह तो निश्चय है कि उन्होंने अपनी सर्वार्थसिद्धिमें अन्य व्याकरणोंके भी मत दिये हैं। इस विषयमें हम एक और प्रमाण उपास्थित करते हैं जो बहुत ही पुष्ट और स्पष्ट है—

सर्वार्थसिद्धि अ० ४ सूत्र २२ की व्याख्यामें लिखा है—“यथाहुः द्रुतयां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानमिति।” इसकी अन्य पुरुषकी ‘आहुः’ किया ही कह रही है कि ग्रन्थकर्ता यहां किसी अन्य पुरुषका वचन दे रहे हैं। अब पतञ्जलिका महाभाष्य देखिए। उसमें १-२-१ के ५ वें वार्तिकके भाष्यमें बिलकुल यही वाक्य दिया हुआ है—एक अक्षरका भी हेरफेर नहीं है। इससे स्पष्ट है कि सर्वार्थसिद्धिके कर्ता अन्य व्याकरण

ग्रन्थोंके भी प्रमाण देते हैं। और भी एक प्रमाण लीजिए—

सर्वार्थसिद्धि अ० ७ सूत्र १६ की व्याख्यामें लिखा है—“शास्त्रेऽपि अश्ववृषयोर्मथुनेच्छायामि त्वेवमादिषु तदेव गृह्यते।” यह पाणिनिके ७-१-५१ सूत्रपर कात्यायनका पहला वार्तिक है। वहां “अश्ववृषयोर्मथुनेच्छायाम्” इतने शब्द हैं और इन्हींको सर्वार्थसिद्धिकारने लिया है। यहां कात्यायनके वार्तिकको उन्होंने ‘शास्त्र’ शब्दसे व्यक्त किया है।

सर्वार्थसिद्धि अ० ५ सूत्र ४ की व्याख्यामें ‘नित्य’ शब्दको सिद्ध करनेके लिए पूज्यपाद स्वामी लिखते हैं—“नेः ध्रुवे त्यः इति निष्पादितत्वात्।” परन्तु जैनेन्द्रमें ‘नित्य’ शब्दको सिद्ध करनेवाला कोई मूल सूत्र नहीं है, इस लिए अभयनन्दिने अपनी वृत्तिमें “इयेस्तुट्” (३-२-८१ सूत्रकी व्याख्यामें “नेर्ध्रुवः इति वक्तव्यम्”) यह वार्तिक बनाया है और ‘नियतं सर्वकालं भवं नित्यं’ इस तरह स्पष्ट किया है। जैनेन्द्रमें ‘त्य’ प्रत्यय ही नहीं है, इसके बदले ‘य’ प्रत्यय है। इससे मालूम होता है कि सर्वार्थसिद्धिकारने स्वनिर्मित व्याकरणको लक्ष्यमें रखकर पूर्वोक्त बात नहीं कही है। अन्य व्याकरणोंके प्रमाण भी वे देते थे और यह प्रमाण भी उसी तरह का है।

परन्तु इससे पाठकोंका यह न समझ लेना चाहिए कि सर्वार्थसिद्धिमें ग्रन्थकर्ताने अपने जैनेन्द्रसूत्रोंका कहीं उपयोग ही नहीं किया है। नहीं, कुछ स्थानोंमें उन्होंने अपने निजके सूत्र भी दिये हैं। जैसे पांचवे अध्यायके पहले सूत्रके व्याख्यानामें लिखा है “विशेषणं विशेष्येण” इति वृत्तिः। यह जैनेन्द्रका १-३-५२ वां सूत्र है। यह सूत्र शब्दार्णवचन्द्रिका (१-३-४८) वाले पाठमें भी है।

इन सब प्रमाणोंसे यह बात अच्छी तरह सिद्ध हो जाती है कि जैनेन्द्रका असली सूत्रपाठ वही है जिसपर अभयनन्दिकृत वृत्ति है; शब्दार्णवचन्द्रिका

१ तत्त्वार्थराजवार्तिकमें इसी प्रमाणनवैरधिगमः सूत्रकी व्याख्यामें पतञ्जलिका यह भाष्य ज्यों का त्यों अक्षरशः दिया है। अभयनन्दिका भी वही वार्तिक है।

२ राजवार्तिक और श्लोकवार्तिकमें भी यह वाक्य उद्धृत किया गया है।

१ तत्त्वार्थराजवार्तिकमें भी है—“शास्त्रेऽपि अश्ववृषयोर्मथुनेच्छायामित्वेवमादौ तदेव कर्माख्यायते।”

कावाला पाठ असली सूत्रपाठको संशोधित और परिवर्धित करके बनाया गया है और उसका यह संस्करण संभवतः गुणनन्दि आचार्यकृत है।

अब एक प्रश्न यह रह जाता है कि जब गुणनन्दि ने मूल ग्रंथमें इतना परिवर्तन और संशोधन किया था, तब उस परिवर्तित ग्रंथका नाम जैनेन्द्र ही क्यों रख्वा ? इसके उत्तरमें निवेदन है कि एक तो शब्दार्णवचन्द्रिका और जैनेन्द्रप्रक्रियाके पूर्वो-ल्लिखित श्लोकोंसे गुणनन्दिके व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' नहीं किन्तु 'शब्दार्णव' मालूम होता है। संभव है कि लेखकोंके भ्रमसे इन टीकाग्रंथोंमें 'जैनेन्द्र' नाम शामिल हो गया हो। दूसरा यदि 'जैनेन्द्र' नाम भी हो, तो ऐसा कुछ अनुचित भी नहीं है। क्यों कि गुणनन्दिने जो प्रयत्न किया है, वह अपना एक स्वतंत्र ग्रंथ बनानेकी इच्छासे नहीं किन्तु पूर्वनिर्मित 'जैनेन्द्र' को सर्वांगपूर्ण बनानेकी सदिच्छासे किया है और इसी लिए उन्होंने जैनेन्द्रके आधेसे अधिक सूत्र ज्यों के त्यों रहने दिये हैं तथा मंगलाचरण आदि भी उसका ज्यों का त्यों रख्वा है। हमारा विश्वास है कि गुणनन्दि इस संशोधित और परिवर्तित सूत्र-पाठको ही तैयार करके न रहे गये होंगे, उन्होंने इसपर कोई वृत्ति या टीका ग्रंथ भी अवश्य लिखा होगा, जो अभी तक उपलब्ध नहीं हुआ है। सना-तन जैन ग्रंथमालामें जो जैनेन्द्र-प्रक्रिया छपी है, वह जैसा कि हम आगे सिद्ध करेंगे गुणनन्दिकी बनाई हुई नहीं है।

जैनेन्द्रकी टीकायें।

पूज्यपादस्वामीकृत असली जैनेन्द्रकी इस समय तक केवल तीन ही टीकायें उपलब्ध हैं—१ अभयन-न्विकृत 'महावृत्ति,' २ आर्यश्रुतकीर्तिकी 'पंच-वस्तु-प्रक्रिया,' और ३ बुधमहाचन्द्रकृत 'लघु जैनेन्द्र'। परन्तु इनके सिवाय इसकी और भी कई टीकायें होनी चाहियें। पंचवस्तुके अन्तमें नीचे लिखा हुआ एक श्लोक है—

सूत्रस्तम्भसमुद्धृतं प्रबिलसन्न्यासोदरनक्षिति,
श्रीमद्वृत्तिकपाटसंपुटयुतं भाष्यैषशय्यातलम् ।
टीकामालमहाकुरुष्व चेतं जैनेन्द्रशब्दागमं,
प्रासादं पृथूपंचवस्तुकभिदं सोपानमागेदितम् ॥

इसमें जैनेन्द्र शब्दागम या जैनेन्द्र व्याकरणको महलकी उपमा दी गई है। वह मूलसूत्ररूप स्तम्भों-पर खड़ा किया गया है, न्यासरूप उसकी रत्नमय भूमि है, वृत्तिरूप उसके किवाड़ हैं, भाष्यरूप शय्यातल है, और टीकारूप उसके माल या मं-जिल हैं। यह पंचवस्तु टीका उसकी सोपान श्रेणी है। इसके द्वारा उक्त महल पर आरोहण किया जासकता है। इससे मालूम होता है कि पंचवस्तुके कर्ताके समयमें इस व्याकरणपर १ न्यास, २ वृत्ति, ३ भाष्य और ४ टीका, इतने व्याख्याग्रंथ मौजूद थे। इनमेंसे श्रीमद्वृत्ति या वृत्ति तो यह अभयनान्दिकी महा वृत्ति ही होगी, ऐसा जान पड़ता है। शेष तीन टीकायें अभी तक उपलब्ध नहीं हुई हैं। हमारा अनुमान है कि इनमेंसे एक टीकाग्रंथ चाहे वह न्यास हो या भाष्य हो, स्वयं पूज्यपादस्वामीका बनाया हुआ होगा। क्यों कि वे केवल सूत्रग्रंथ ही बनाकर रह गये होंगे, यह बात समझमें नहीं आती। अपनी मानी हुई अतिशय सूक्ष्म संज्ञाओं और परिभाषा-ओंका स्पष्टीकरण करनेके लिए उन्हें कोई टीका, वृत्ति या न्यास अवश्य बनाना पड़ा होगा, जिस तरह शाकटायनने अपने व्याकरणपर अभोधवृत्ति नामकी स्वोपज्ञ टीका बनाई है।

आचार्य विद्यानन्दने अष्टसहस्री (पृष्ठ : ३२) में 'न्यसे कर्मण्युपसंख्यानात् का' यह वचन उद्धृत किया है। यह किसी व्याकरण ग्रंथका वार्तिक है; परन्तु पाणिनिके किसी भी वार्तिकमें यह नहीं मिलता। अभयनान्दिकी महावृत्तिमें अवश्य ही "न्यसे कर्मणि का वक्तव्या" [४-१-३८] इस प्रकारका वार्तिक है। परन्तु हमारा खयाल है कि अभयनान्दिकी वृत्ति विद्यानन्दसे पीछेकी बनी हुई है, इस लिए विद्यानन्दने यह वार्तिक अभयनान्दिकी वृत्तिसे नहीं किन्तु अन्य ही किसी ग्रंथसे लिया होगा और आश्चर्य नहीं जो वह स्वयं पूज्यपादकृत टीकाग्रंथ हो। सुनते हैं, जैनेन्द्रका न्यास कर्ना-टक प्रान्तके जैन पुस्तक भण्डारोंमें है। उसके प्राप्त करनेकी बहुत आवश्यकता है। उससे इस व्याक-रणसम्बन्धी अनेक संशयोंका निराकरण हो लायगा।

आगे हम उपलब्ध टीका ग्रन्थोंका परिचय देंगे हैं:—

१-महावृत्ति । इसकी एक प्रति पुनेक भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें मौजूद है । इसकी श्लोकसंख्या १३००० के लगभग है । इसके प्रारम्भके ३४ पत्र एक लेखकके लिखे हुए और शेष ७७ पत्र, चेत्र सुदी २ सं० १९३३ को किसी दूसरे लेखकके लिखे हुए हैं । प्रतिके दोनों ही भाग जयपुरके लिखे हुए मालूम होते हैं । कई स्थानों में कुछ पंक्तियाँ छूटी हुई हैं । इसका प्रारंभ इसतरह हुआ है:—

ओ नमः । श्रीमत्सर्वज्ञवीतरागतद्वचनतदनुसारिगुरुभ्यो नमः ।

देवदेवं जिनं नत्वा सर्वसत्त्वाभयप्रदम् ।

शब्दशास्त्रस्य सूत्राणां महावृत्तिर्विचर्यते ॥ १ ॥

यत्तद्वदलक्षणमसुव्रजपारमन्यै-

रभ्यक्तमुक्तमभिधानविधौ दिष्टैः ।

तत्सर्वलोकहृदयप्रियचारुवाक्यै-

व्यक्तीकरोत्यभयनन्दिमुनिः समस्तम् ॥ २ ॥

विष्टचारपरिपालनार्थमादाविष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मंगलमिदमाहाचार्यः ।

और अन्तमें कोई प्रशस्ति आदि न देकर सिर्फ इतना ही लिखा है—

“इत्यभयनन्दिर्विचरितायां जैनग्रन्थव्याकरणमहावृत्तौ पंचमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः । समाप्तध्यायं पंचमोऽध्यायः ।”

इससे मालूम होता है कि इस महावृत्तिके कर्ता अभयनन्दि मुनि हैं । उन्होंने न तो अपना गुरुपरम्पराका ही परिचय दिया है और न ग्रन्थरचनाका समय ही दिया है, इससे निश्चयपूर्वक यह नहीं कहा जा सकता कि वे कब हुए हैं । परन्तु उन्होंने सूत्र ३-२-५५ की टीकामें एक जगह उदाहरण दिया है—“तत्त्वार्थवार्तिकमधीयते ।” इससे मालूम होता है कि भट्टकलंकदेवसे बाद अर्थात् वि० की नौवीं शताब्दिके बाद—और पंचवस्तुके पूर्वोल्लिखित श्लोकमें इसी वृत्तिका उल्लेख जान पड़ता है, इस लिए आर्य श्रुतकीर्तिके अर्थात् विक्रमकी बारहवीं शताब्दिके पहले—किसी समयमें वे हुए

हैं । हमारा अनुमान है कि चन्द्रप्रभकाव्यके कर्ता महाकवि धीरनन्दिने जिन अभयनन्दिको अपना गुरु बतलाया है, योंवे ही अभयनन्दि होंगे* । आचार्य नेमिचन्द्रने भी गोम्मतसार-कर्मकाण्डकी ४३६ वीं गाथामें इनका उल्लेख किया है । अतएव इनका समय विक्रमकी ग्यारहवीं शताब्दिके पूर्वार्धके लगभग निश्चित होता है । जैनग्रन्थकी उपलब्ध टीकाओंमें यही टीका सबसे प्राचीन मालूम होती है । प्रो० एस० के० बेलवलकरने अभयनन्दिका समय ई० सन १३००—१३५० के लगभग मालूम नहीं किन प्रमाणोंसे निश्चित किया है ।

२-पंचवस्तु । भांडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें इसकी दो प्रतियाँ मौजूद हैं, जिनमें एक ३००-४०० वर्ष पहलेकी लिखी हुई है और बहुत धुंध है । पत्रसंख्या ९१ है । इस पर लेखकका नाम और प्रति लिखनेका समय आदि नहीं है । इसके अन्तमें केवल इतना लिखा हुआ है—

“रुतिरियं देवनंदाचार्यस्य परवादिमधनस्य ॥ छ ॥ शुभं भवतु लेखकपाऽकयोः ॥ श्रीदण्डस्य ॥”

दूसरी प्रति रत्नकरण्डधरावकाचारध्वनिका आदि अनेक भाषाग्रन्थोंके रचयिता सुप्रसिद्ध पण्डित सदासुखजीके हाथकी लिखी हुई है और संवत् १९१० की लिखी हुई है । इसके अन्तमें प्रति-लेखकने अपना परिचय इसतरह दिया है:—

अब्दे नमश्चन्द्रनिधिस्थानिकं शुद्धे सहस्र्यम् (?) युक्चतुर्थ्याम् । सप्तक्रियाबन्धनिबन्धनेयं सद्गुणवृत्तोरदनात्समाप्ता (?) ॥

श्रीमन्नराणामधिपशराज्ञे श्रीरामसिंहे विलसत्यलेखि ।

श्रीमद्गुणनेह सदासुखेन श्रीयुक्तेलाब्जनिजात्मबुद्धयै ॥

शाब्दीयशास्त्रं पठितं न वैस्तैः स्वदेहसंपालनभारबद्धैः ।

किं दर्शनीयं कथनीयमेतद् वृथांगसंघावपलापवद्भिः ॥

यह प्रति भी प्रायः शुद्ध है ।

यह टीका प्रक्रियाबद्ध टीका है और बड़े अच्छे

* धीरनन्दि और अभयनन्दिका समय जाननेके लिए देखो त्रिलोकसार ग्रन्थकी मेरी लिखी भूमिका ।

१ नं० १०५९ सन १८४७-९१ की रिपोर्ट । २ नं० ५९० सन १८७५-७६ की रिपोर्ट । ३ इस ग्रन्थकी एक प्रति परताबगढ (माळवा) के पुराने हि० जैनमन्दिरके मन्दारमें भी है । देखो जैनमित्र ता० २६ अगस्त १९१५ ।

ढंगसे लिखी गई है। इसकी श्लोकसंख्या ३३०० के लगभग है। प्रारंभके विद्यार्थियोंके लिए बड़ी उपयोगी है। इसका प्रारंभ इसप्रकार किया है—

ओं नमः श्रीशान्तिनाथाय ।

जगतांत्रतयनाथाय नमो जन्मप्रमाथिने ।

नयप्रमाणवाग्निमध्वस्तध्वान्ताय शान्तये ॥ १ ॥

प्रत्याहारस्यादाविष्टदेव-स्तुतिवचनं भंगलार्थमुपात्तम् ।

आगे चलकर पांचवें पत्रमें इस प्रकार लिखा है—

पाम-वैर-वर्ण-कर-चरणादीनां संघीनां बहूनां संभवत्वात्

तेशायानः शिष्यः संपृच्छन्ति स्म-कस्त्वन्धिरिति ।

संज्ञास्वरप्रकृतिहल्जविसर्गजन्मा

संधिस्तु पंचक इतीत्यमिहाहुरन्ये ।

तत्र स्वरप्रकृतिहल्जविकल्पतोऽस्मि-

न्संधि त्रिधा कथयान् श्रुतकीर्तिरायः ॥

इस ग्रन्थके आदि-अन्तमें कहाँ भी इसके कर्त्ताका नाम नहीं है। केवल इसी जगह यह नाम आया है और इससे मालूम होता है कि पंचवस्तुके रचयिता आर्य श्रुतकीर्ति हैं।

कन्नड़ी भाषाके चन्द्रप्रभचरित नामक ग्रन्थके कर्त्ता अगल कविने श्रुतकीर्तिको अपना गुरु बतलाया है—“ इति परमपुरुनाथकुलभूभृत्समुद्भूतप्रवचनसरित्सरिप्राथ-श्रुतकीर्तित्रैविद्यचक्रवार्त्तपदैप-यानिधानदीपवर्तिध्रामदगलदेवधिरचिते चन्द्रप्रभचरिते—” इत्यादि । और यह चरित शक संवत् १०११ (वि० सं० ११५६) में बनकर समाप्त हुआ है। अतएव पंचवस्तुका भी अभयनन्दि महावृत्तिके कुछ ही पीछे की-विक्रमकी बारहवीं शताब्दि के प्रारंभ की-रचना समझना चाहिये। नन्दिस्थ-की गुर्वावलीमें श्रुतकीर्तिको वैयाकरण भास्कर लिखा हैः—

“ त्रैविद्यः श्रुतकीर्त्याप्त्यो वैयाकरणभास्करः । ”

ये नन्दिस्थ, देवीयगण और पुस्तकगच्छके आचार्य थे। श्रुतकीर्ति नामके और भी कई आचार्य हो गये हैं।

३—लघुजैनन्द्र । इसकी एक प्रति अंकलेश्वर (भरोच) के दिगम्बर जैनमन्दिरमें है और दूसरी

१ देखो प्रो० पिठरुनकी दूसरी रिपोर्ट सन १८८५, पृष्ठ १९४ ।

अधूरी प्रति परताबगढ़ (मालवा) के पुराने दि० जैनमन्दिरमें है। उसमें इस तरह प्रारंभ किया गया है—

महावृत्ति शुभरत्नकलबुधपूज्या सुखकरी,

विलोक्योद्यद्ज्ञानप्रभुविभयनन्दीप्रचहिताम् ।

अनेकैः सच्छब्दैर्भ्रमीवगतकैः संदृष्टभूतां (?))

प्रकुर्वेऽहं तनुमातिमहाचन्द्रबिबुधः (?) ॥

इससे मालूम होता है कि यह अभयनन्दी वृत्तिके आधारसे लिखी गई है। पण्डित महाचन्द्रजी विक्रमकी इसी बीसवीं शताब्दिके ग्रन्थकर्त्ता हैं। इन्होंने संस्कृत, प्राकृत और भाषामें कई ग्रन्थ लिखे हैं।

४—जैनन्द्रप्रक्रिया । इसे न्यायतीर्थ न्यायशास्त्री पं० बंशीधरजीने अभी हाल ही लिखी है। इसका अभी केवल पूर्वार्ध ही छपकर प्रकाशित हुआ है।

शब्दार्णवकी टीकायें ।

जैनन्द्र सूत्रपाठके संशोधित परिवर्धित संस्करणका नाम—जैसा कि पहले लिखा जा चुका है—शब्दार्णव है। इसके कर्त्ता आचार्य गुणनन्दि हैं। यह बहुत संभव है कि सूत्रपाठके सिवाय उन्होंने उसकी कोई टीका या वृत्ति भी बनाई होगी जो कि अभीतक उपलब्ध नहीं हुई है।

गुणनन्दि नामके कई आचार्य हो गये हैं। उनमेंसे एक शक संवत् ३८८ (वि० सं० ५२३) में पूज्यपादसे भी पहलेके हैं। दूसरे गुणनन्दि का उल्लेख ध्रुवणबेलगोलके ४२, ४३ और ४७ वें नम्बरके शिलालेखोंमें मिलना है। ये बलाकपिच्छके शिष्य और गृध्रपिच्छके प्रशिष्य थे। तर्क, व्याकरण और साहित्य शास्त्रके बहुत बड़े विद्वान् थे। इनके ३०० शास्त्रपारंगत शिष्य थे और उनमें ७२ शिष्य सिद्धान्तशास्त्री थे। आदि पंथके गुरु देवेन्द्र भी इन्हीं के शिष्य थे। अनेक ग्रन्थकारोंने इन्हें कई काव्योंका कर्त्ता बतलाया है; परन्तु अभी-

१ देखा जैनमित्र ता० २६ अगस्त १९१५ ।

२ मर्कराका ताम्रपत्र, इंडियन एण्टिकवेरी, जिल्द १, पृष्ठ ३६३-४५। तथा एपिग्राफिका कर्नाटिका—जिल्द १, का पृष्ठका लेख ।

तक इनका कोई काव्य नहीं मिला है। कर्नाटक कविवरितके कर्ताने इनका समय वि० संवत् ९५७ निश्चय किया है। क्योंकि इनके शिष्य देवेन्द्रके शिष्य आदि पंपका जन्म वि० सं० ९५९ में हुआ था और उसने ३९ वर्षकी अवस्थामें अपने सुप्रसिद्ध कनडी काव्य भारतखम्पू और आदिपुराण निर्माण किये हैं। हमारा अनुमान है कि येही गुणनन्दि शब्दार्णवके कर्त्ता होंगे। श्रवण बेलगोलके ४७ वें शिलालेखमें इनके सम्बन्धमें नीचे लिखे श्लोक मिलते हैं:—

श्रीगुदुपिष्ठमुनिपस्य बलाकापच्छः

शिष्योऽर्जनश्च रत्नत्रयवर्तिकीर्तिः ।

चारित्र्यचक्रुराखिलावनिलामौलि—

माशशिलीमुखविराजितपादपद्मः ॥ ६ ॥

तच्छिष्यो गुणनन्दिपण्डितयतिः चारित्र्यचक्रेश्वरः ।

तर्कव्याख्यादिशास्त्रनिपुणः साहित्यविशारदः ॥ ७ ॥

मिश्रास्वादिमदान्वासिन्धुरघटासंघातकण्ठरवो ।

मध्याम्योजीदवाक्ये विजयतां कन्दर्पदर्पोपहः ॥ ८ ॥

तच्छिष्याभिशतं विवेकनिधयः शास्त्राद्विपारंगताः

तेषूक्तुषमा द्विषस्यतिमिताः मिहान्तशास्त्रार्थकाः ॥ ९ ॥

व्याख्याने पटवो विचित्रचरिताः तेषु प्रसिद्धो मुनिः ।

नानानुमनयप्रमाणनिपुणो देवेन्द्रसेद्धाम्निः ॥ १० ॥

चन्द्रप्रभचरित महाकाव्यके कर्त्ता वीरनन्दिका समय शक संवत् ९०० के लगभग निश्चित होता है। क्योंकि वादिराजसूरिने अपने पार्श्वनाथकाव्यमें उनका स्मरण किया है। और वीरनन्दीकी गुरुपरम्परा इस प्रकार है—१ श्रीगुणनन्दि, २ विबुधगुणनन्दि, ३ अभयनन्दि और वीरनन्दि। यदि पहले गुणनन्दि और वीरनन्दिके बीचमें हम ७८ वर्षका अन्तर मान लें, तो पहले गुणनन्दिका समय वही शक संवत् ८२२ या वि० सं० ९५७ के लगभग आ जायगा। इससे यह निश्चय होता है कि वीरनन्दिकी गुरुपरम्पराके प्रथम गुणनन्दि और आदिपंपके गुरु देवेन्द्रके गुरु गुणनन्दि एक ही होंगे और जैसा कि हम पहले लिख चुके हैं येही शब्दार्णवके कर्त्ता होंगे।

गुणनन्दि नामके एक और आचार्य शक संवत् १०३७ [वि० सं० ११७२] में हुए हैं जो मेघचन्द्र

त्रैविक्रियके गुरु थे। संभव है कि शब्दार्णवके कर्त्ता ये ही हों।

शब्दार्णवकी इस समय दो टीकायें उपलब्ध हैं और दोनों ही सनातन जैन ग्रन्थमालामें छप चुकी हैं—१ शब्दार्णवचन्द्रिका, और २ शब्दार्णवप्रक्रिया।

१—शब्दार्णवचन्द्रिका। इसकी एक बहुत ही प्राचीन और अतिशय जीर्ण प्रति भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें मौजूद है। यह ताडपत्रपर नागरी लिपिमें है। इसके आदि-अन्तके पत्र प्रायः नष्ट हो गये हैं। इसमें छपी हुई प्रतिमें जो गद्य प्रशस्ति है, वह नहीं है। और अन्तमें एक श्लोक है जो आधा पड़ा जाता है—“मंगलमस्तु।... इन्द्रशकटतनयः पाणिनिः पूज्यपादो यन्प्रोवाचापिशलिरमरः काशकृत्ति..... शब्दपारायणस्येति।”

इसके कर्त्ता श्रीसोमदेव मुनि हैं। ये शिलाहार वंशके राजा भोजदेव [द्वितीय] के समयमें हुए हैं और अर्जुनिका नामक ग्रामके त्रिभुवनतिलक नामक जैनमन्दिरमें— जो कि महामण्डलेश्वर गंडरावित्यदेवका बनवाया हुआ था—उन्होंने इसे शक संवत् ११२७ [वि० सं० १२६२] में बनाया है। यह ग्राम इस समय आजरे नामसे प्रसिद्ध है और कोल्हापुर राज्यमें है। वादीभट्टांकुश श्रीविशालकीर्ति पण्डितदेवके वैयावृत्यसे इस ग्रन्थकी रचना हुई है:—

“श्रीसोमदेवगतिनिर्मितिमाध्वाति

या नौः प्रतीतगुणनन्दितशब्दवार्थौ।

१ नं० २५ सन १८८०-८८ की रिपोर्ट।

२ ये विशालकीर्ति वे ही मालूम होते हैं जिनका उल्लेख पं० आशाधरने अपने अन्गारधर्मोद्भूतकी प्रशस्तिकी टीकामें ‘वादी-विशालकीर्ति’ के नामसे किया है और जिनको उन्होंने न्यायशास्त्रमें पारंगत किया था। पं० आशाधर वि० सं० १२४९ के लगभग धारामें आये थे और वि० सं० १३०० तक उनके अस्तित्वका पता लगता है। (देखो मामिर्मित विद्वत्समालामें ‘पण्डित प्रवर आशाधर शार्ङ्गल्लेख’) अतः सोमदेवका वैयावृत्य करनेवाले विशालकीर्ति दूसरे नहीं हो सकते। पं० आशाधरके पाससे पकड़ कर ही वे दक्षिणके और चले आये होंगे।

संयं सताममलचेतसि बिस्फुरंती

वृत्तिः सदा नुतपदा परिवर्तिषीष्ट ॥

हवस्ति श्रीकोल्हापुरदेशीतर्वात्तुरिका महास्थानयाध्यापि-
रावनारमहामण्डलेश्वरगंडरादित्यदेवनिर्मापिनाप्रिभुषनतिलक-
जिनालये श्रीमत्परमपद्मेश्वरीनेमनाथश्रीपादपद्माराधनवर्कन
वादीभवाकुशश्रीविशालकांतपंडितदेववैयाख्यातःश्रीमन्दि-
लाहारकुलकमलमार्तंडतेजःपूजराजाधिराजपरमेश्वरपरममहा-
रूपप्रथिमचक्रवर्तिश्रीवीरभोजदेवविजयराज्यं शतवर्षेकसह-
स्रैकशतसप्तविंशति ११२० तमक्रांयनमेवस्वरे हवस्ति
समस्तानवयविशाचक्रचक्रवर्तिश्रीपूज्यपादानुरक्तचेतसा श्री-
परसोमदेवमुनीश्वरेण विरचितंयं शब्दार्णवचन्द्रिका नाम
वृत्तिरिति । इति श्रीपूज्यपादरुतजैनेन्द्रमहान्याकार्ण
सम्पूर्णम् ॥”

यशस्तिलकचम्पुकं कर्ता सुप्रसिद्ध सोमदेव-
सूरि इनसे पहले हुए हैं। क्यों कि उनका उक्त चम्पु
शक संवत् ८८१ [वि० १०२८] में समाप्त हुआ
था। अतएव उनसे और इनसे कोई सम्बन्ध नहीं
है, यह स्पष्ट है।

इस ग्रन्थके मंगलाचरणमें नीचे लिखे दो श्लोक
दिये हैं—

श्रीपूज्यपादममलं गुणनन्दिदेवं

सोमामरव्रतिपूजितपादयुग्मम् ।

मिद्ध समुन्नतयदं प्रपन्नं जिनैन्द्रं

सच्छब्दलक्षणमहं वनमामि वीरम् ॥ १ ॥

धौमलक्ष्मणजलजप्रतिबोधमानो-

मैधन्वुदीक्षतभुजंगसुधाकरस्य ।

राद्धान्नतोयनिधिवृद्धिकरस्य वृत्ति

रंभ हरीदुयतये वरदीक्षिताय ॥ २ ॥

इनमेंसे पहले श्लोकमें पूज्यपाद, गुणनन्दि और
सोमदेव ये विशेषण धीर भगवानका दिये हैं।
दूसरे श्लोकमें कहा है कि यह टीका मूलमन्त्रीय
मेघचन्द्रके शिष्य नागचन्द्र (भुजंगसुधाकर) और
उनके शिष्य हरिचन्द्र यतिके लिए बनाई जाती है।

गुणनन्दि की प्रशंसा जुरादि धातुपाठके अन्तमें
भी एक पद्यमें की गई है जिसका अंतिम स्वरण
यह है—

शब्दब्रह्मा स जीयाद् गुणनिधिगुणनन्दित्रतीशस्सुखीत्यः ।

अर्थात् इसमें शब्दब्रह्मा विशेषण देकर गुणनन्दि-

को शब्दार्णव व्याकरणका कर्ता ही प्रकट किया
गया है।

अब देखना चाहिए कि ये मेघचन्द्र और नाग-
चन्द्र आवि कौन थे और कब हुए हैं—

ये मेघचन्द्र आचारसारके कर्ता वीरनन्दि सि-
द्धान्त चक्रवर्तीके गुरु ही मालूम होते हैं। ये बड़े
भारी विद्वान् थे। इन्हें सिद्धान्तज्ञतामें जिनसेन
और वीरसेनके सहज, न्यायमें अकलंकके
समान और व्याकरणमें साक्षात् पूज्यपाद सहज
यत्नलाया है। श्रवणबेलगोलके नं० ४७, ५० और
५१ नम्बरके शिलालेखोंसे मालूम होता है कि इन-
का स्वर्गवास शक संवत् १०३७ (वि० सं० ११७२)
में और उनके दुभचन्द्रदेव नामक शिष्यका स्वर्ग-
वास शक संवत् १०८८ (वि० सं० १२०३) में हुआ
था। तथा उनके दूसरे शिष्य प्रभाचन्द्रदेवने शक
सं० १०४० (वि० सं० ११७६) में एक महापूजाप्र-
तिष्ठा कराई थी। जब सोमदेवने शब्दार्णवचन्द्रि-
का मेघचन्द्रके शिष्य हरिचन्द्रके लिए शक सं०
११२७ (वि० सं० १२६२) में बनाई थी, तब मेघ-
चन्द्रका समय वि० सं० ११७२ के लगभग माना
जा सकता है।

नागचन्द्र नामके दो विद्वान् हो गये हैं। एक
पपरामायणके कर्ता नागचन्द्र जिनका दूसरा नाम
अभिनव पंथ था, और दूसरे लाघ्रिसारटीकाके कर्ता
नागचन्द्र। पहले गृहस्थ थे और दूसरे मुनि।
अभिनव पंथके गुरुका नाम बालचन्द्र था जो मेघच-
न्द्रके सहाध्यायी थे, और दूसरे स्वयं बालचन्द्रके
शिष्य थे। इन दूसरे नागचन्द्रके शिष्य हरिचन्द्र-
के लिए यह वृत्ति बनाई गई है। इन्हें जो 'राद्धान्न
तोयनिधिवृद्धिकर' विशेषण दिया है उससे मा-
लूम होता है, कि ये सिद्धान्तचक्रवर्ती या सिद्धान्त
शास्त्रोंके ज्ञाता या टीकाकार होंगे।

२—शब्दार्णवप्रक्रिया। यह जैनेन्द्र प्रक्रियाके
नामसे लपी है; परन्तु हमारा अनुमान है कि इस-

१ मेघचन्द्रके विषयमें विशेष जाननेके लिए देखो माणि-
कचन्द्र ग्रन्थमालाके 'आचारसार' की भूमिका।

२ देखो, 'इन्द्रिकाशानुसृष्ट श्रवणबेलगोल' का ४५ वां
शिलालेख।

का नाम शब्दार्णव-प्रक्रिया ही होगा। हमें इसकी कोई हस्तलिखित प्रति नहीं मिल सकी। जिस तरह अभयनन्दि की वृत्तिके बाद उसीके आधारसे प्रक्रियारूप पंचवस्तु टीका बनी है, उसी प्रकार सोमदेवकी शब्दार्णव-चन्द्रिकाके बाद उसीके आधारसे यह प्रक्रिया बनी है। प्रकाशकोंने इसके कर्ताका नाम गुणनन्दि प्रकट किया है; परन्तु जान पड़ता है इसके अन्तिम श्लोकोंमें गुणनन्दिका नाम देखकर ही भ्रमवश इसके कर्ताका नाम गुणनन्दि समझ लिया गया है। वे श्लोक नीचे दिये जाते हैं:—

सम्पत्तिं दधते समासमभिन्नः स्थानाथनामोन्नत
निर्जातं बहुतद्धितं कृतमिहाख्यात यशःशालिनम् ।
सैषा श्रीगुणनन्दतानितवपुः शब्दार्णव निर्णय
नावत्याश्रयतां विविक्षुमनसां साक्षात्स्वयं प्रक्रिया । १ ॥
दुरितमदेभनिशुभकुम्भस्थलभदनक्षमाप्रनखैः ।
राजनृगाधिराजो गुणनन्द भुवि चिरं जययता ॥ २
सन्मार्गे सकलसुखप्रियकरे संज्ञापिते सद्गते
प्रादिग्गवाससुचमिप्रवानमलकः कातो विवेकी प्रियः ।
सोयं यः श्रुतकीर्तिदेवयतिषां भद्राप्रकोत्तमकां
रंम्यान्मम मानसं कविपतिः सद्गजहंसधिरम् ॥ ३

इनमेंसे पहले पद्यका आशय पहले लिखा जा चुका है। उससे यह स्पष्ट होता है कि गुणनन्दिके शब्दार्णवके लिए यह प्रक्रिया नावक समान है। और दूसरे पद्यमें कहा है कि सिंहके समान गुणनन्दि पृथ्वीपर सदा जयवन्त रहें। मालूम नहीं, इन पद्योंसे इस प्रक्रियाका कर्तृत्व गुणनन्दिको कैसे प्राप्त होता है। यदि इनके कर्ता स्वयं गुणनन्दी होते तो वे स्वयं ही अपने लिए यह कैसे कहते कि वे गुणनन्दि सदा जयवन्त रहें। इनसे तो साफ प्रकट होता है कि गुणनन्दि ग्रन्थकर्तासे कोई पृथक् ही व्यक्ति है जिसे वह श्रद्धास्पद समझता है। अर्थात् यह निस्संदेह है कि इसके कर्ता गुणनन्दिके अतिरिक्त कोई दूसरे ही हैं।

१ छपी हुई प्रतिक अन्तमें " इति प्रक्रियावतरे रुद्रिधिः षष्ठः समाप्तः । समाप्तये प्रक्रियाः । " इस तरह छपा है। इससे भी इसका नाम जैनेन्द्र प्रक्रिया नहीं जान पड़ता।

तीसरे पद्यमें भट्टारकाशिरोमणि श्रुतकीर्ति देवकी प्रशंसा करता हुआ कवि कहता है कि वे मेरे मनरूप मानससरोवरमें राजहंसके समान चिरकाल तक विराजमान रहें। इसमें भी ग्रन्थकर्ता अपना नाम प्रकट नहीं करते हैं; परन्तु अनुमानसे ऐसा जान पड़ता है कि वे श्रुतकीर्तिदेवके कोई शिष्य होंगे और संभवतः उन श्रुतकीर्तिके नहीं जो पंचवस्तुके कर्ता हैं। ये श्रुतकीर्ति पंचवस्तुके कर्तासे पृथक् जान पड़ते हैं। क्योंकि इन्हें प्रक्रियाके कर्ताने 'कविपति' बतलाया है, व्याकरणज्ञ नहीं। ये वे ही श्रुतकीर्ति मालूम होते हैं जिनका समय प्रो० पाठकने शक संवत् १०४१ या वि० सं० ११८० बतलाया है। भवणबेलगोलके जैनगुरुओंने 'चारुकीर्ति पण्डिताचार्य' का पद शक संवत् १०८९ के बाद धारण किया है और पहले 'चारुकीर्ति' इन्हीं श्रुतकीर्तिके पुत्र थे। भवणबेलगोलके १०८ वें शिलालेखमें इनका जिक्र है और इनकी बहुत ही प्रशंसा की गई है। लिखा है—

तत्र सवशरीरिभ्रातृकृतमतिविजितेन्द्रियः ।

सिद्धशासनवर्द्धनप्रतिलवकीर्तिकलापकः ॥ २२ ॥

विश्रुतश्रुतकीर्तिभट्टारकयतिस्समजायत ।

प्रसुरद्वननामृताशुविनाशिताखिलहनमाः ॥ २३ ॥

प्रक्रियाके कर्ताने इन्हें भट्टारकोत्तंस और श्रुतकीर्तिदेवयतिप लिखा है और इस लेखमें भी भट्टारकयति लिखा है। अतः ये दोनों एक मालूम होते हैं। आश्चर्य नहीं जो इनके पुत्र और शिष्य चारुकीर्ति पण्डिताचार्य ही इस प्रक्रियाके कर्ता हों।

समय-निर्णय ।

१. शाकटायन व्याकरण और उसकी अमोघवृत्तिनामकी टीका दोनों ही के कर्ता शाकटायन नामके आचार्य हैं। इस बातको प्रो० के० वी० पाठकने अनेक प्रमाण देकर सिद्ध किया है और उन्होंने यह भी बतलाया है कि अमोघवृत्ति राष्ट्रकूट राजा

१ देखो 'सिद्धि' आफ 'संस्कृत प्रामर' पृष्ठ ६७।

२ देखो, मेरा लिखा 'कर्नाटक जैन कवि' पृष्ठ २०। ३ देखो, जैनसिद्धान्तभास्कर, किरण २-३, पृष्ठ ११८।

४ देखो, इंडियन एण्टिक्वेरी, जिल्द ४३, पृष्ठ २०५-१२ वें पृ० नामका लेख।

अमोघ वर्षके समयमें उसीके नामसे बनाई गई है। इससे यह सिद्ध होता है कि शाकटायन व्याकरण (सूत्र) अमोघ वर्षके समयमें अथवा उससे कुछ पहले बनाया गया होगा। अमोघवर्षके शक संवत् ७३७ से ८०० तक (वि० सं० ८७२ से ९३५ तक) राज्य किया है। अतः यदि हम शाकटायन सूत्रोंके बननेका समय वि० सं० ८५० के लगभग मान लें, तो वह वास्तविकता के निकट ही रहेगा।

शाकटायन व्याकरणको भारीकीके साथ देखने से मालूम होता है कि वह जैनेन्द्रसे पीछे बना हुआ है। क्योंकि उसके अनेक सूत्र जैनेन्द्रका अनुकरण करके रचे गये हैं। उदाहरणके लिए जैनेन्द्रके “ वस्तेद्वि ” (४-१-१५३), “ शिलाया-द्वः, (४-१-१५५) “ द्वच ” (४-१-२०९) आदि सूत्रोंको शाकटायनने थोड़ा बहुत फेरफार करके अथवा ज्योंका त्यों ले लिया है। जैनेन्द्रका एक सूत्र है—“ टिदादिः ” (१-१-५२) शाकटायनने इसे ज्यों का त्यों रख कर अपना पहले अध्याय, पहले पादका ५२ वां सूत्र बना लिया है। इस सूत्रको लक्ष्य करके भट्टकलंकदेव अपने राजवार्तिक (१-५-१, पृष्ठ ३७) में लिखते हैं—“ कचिद्वयवे टिदादिरिति । ” और भट्टकलंकदेव शाकटायन तथा अमोघवर्षसे पहले राष्ट्रकूट राजा साहसतुंगके समयमें हुए हैं, अत एव यह निश्चय है कि अकलंकदेवने जो ‘ टिदादि ’ सूत्रका प्रमाण दिया है, वह जैनेन्द्रके सूत्रको ही लक्ष्य करके दिया है, शाकटायनके सूत्रको लक्ष्य करके नहीं। इससे यह सिद्ध हुआ कि शाकटायन जैनेन्द्रसे पीछेका बना हुआ है। अर्थात् जैनेन्द्र वि० सं० ८५० से भी पहले बन चुका था।

२) वामनप्रणीत लिङ्गानुशासन नामका एक ग्रन्थ अभी हाल ही गायकवाड ओरियंटल सर्जिजमें प्रकाशित हुआ है। इसका कर्ता यं० वामन राष्ट्रकूट राजा जगन्तुंग या गोबिन्द तृतीयके समयमें हुआ है और इस राजाने शक ७१६ ते ७३६ (वि० ८५१—८७१) तक राज्य किया है। यह ग्रन्थ कर्ता नीचे लिखे पद्यमें जैनेन्द्रका उल्लेख करता है—

व्याधिप्रणतिमय वारहवे सचान्द्र
जैनेन्द्रलक्षणगतं विविधं तथान्यत् ।

लिङ्गस्य लक्ष्म ही समस्य विशेषयुक्त-

मुक्तं मया परिमितं त्रिदशा इहार्थाः ॥ ३१ ॥

इससे भी सिद्ध होता है कि वि० सं० ८५० के लगभग जैनेन्द्र प्रख्यात व्याकरणोंमें गिना जाता था। अतएव यह इस समयसे भी पहलेका बना हुआ होना चाहिए।

३) हरिवंशपुराण शक संवत् ७०५ (वि० सं० ८४०)-का बना हुआ है। इस समय यह समाप्त हुआ है। उस समय दक्षिणमें राष्ट्रकूट राजा कृष्ण (शुभतुंग या साहसतुंग) का पुत्र श्रीवल्लभ (गोबिन्दराज द्वितीय) राज्य करता था। इस राजाने शक ६९७ ते ७०५ तक [वि० ८३२ से ८४०] तक राज्य किया है। इस हरिवंशपुराणमें पूज्यपाद या त्रेवनन्दिकी प्रशंसा इस प्रकार की गई है:

६. इन्द्रचन्द्रार्कजैनेन्द्रव्यापि (वि०) व्याकरणेक्षिणः ।

देवस्य देववन्द्यस्य न वदते गिरः कथम् ॥ ३१ ॥

यह बात निस्सन्देह होकर कही जा सकती है कि जैनेन्द्रव्याकरणके कर्ता देवनन्दि वि० सं ८०० से भी पहलेके हैं।

४) उपर बनलाया चुका है कि तत्त्वार्थराजवार्तिकमें जैनेन्द्र व्याकरणके एक सूत्रका हवाला दिया गया है। इसी तरह ‘ सर्वविः सर्वनाम ’ [१-१-३५] सूत्र भी जैनेन्द्रका है, और उसका उल्लेख राजवार्तिक अध्याय १ सूत्र ११ की व्याख्यामें किया गया है। इससे सिद्ध है कि जैनेन्द्र व्याकरण राजवार्तिकसे पहलेका बना हुआ है। राजवार्तिकके कर्ता अकलंकदेव राष्ट्रकूट राजा साहसतुंग-जिसका दूसरा नाम शुभतुंग और कृष्ण भी है-की सभामें गये थे, इसका उल्लेख भ्रवणबेलगोलकी मल्लिषणप्रशस्तिमें किया गया है; और साहसतुंगने शक संवत् ६७५ से ६९७ [वि० सं० ८१० से ८३२] तक राज्य किया है। यदि राजवार्तिकको हम इस राजाके ही समयका बना हुआ मानें, तो भी जैनेन्द्र वि० सं० ८०० से पहलेका बना हुआ सिद्ध होता है।

१ देव देवन्दका ही संक्षिप्त नाम है। शब्दार्णववम्भिकासे १-४-११४ सूत्रकी व्याख्यामें लिखा है—“ देवोप-क्रमेकशेषव्याकरणम् । ”

उक्त प्रमाणोंसे यह तो निश्चय हो गया कि जैनेन्द्रके कर्ता विक्रम सं० ८०० से पहले हुए हैं। परन्तु यह निश्चय नहीं हुआ कि कितने पहले हुए हैं। इसके लिए आगेके प्रमाण देखिए।

५—मर्करा (कुर्ग) में एक बहुत ही प्राचीन ताम्र-पत्र मिला है। यह शक संवत् ८८ (वि० सं० १२३) का लिखा हुआ है। उस समय गंगवर्शीय राजा अविनीत राज्य करता था। अविनीत राजाका नाम भी इस लेखमें है। इसमें कुन्दकुन्दान्वय और देशीयगणके मुनियोंकी परम्परा इस प्रकार दी हुई है:— गुणचन्द्र—अभयनन्दि—शीलभद्र—ज्ञाननन्दि—गुणनन्दि और वदननन्दि। पूर्वोक्त अविनीत राजाके बाद उसका पुत्र दुर्विनीत राजा हुआ है। हिस्ट्री आफ कर्नाटी लिटरेचर नामक अंगरेजी ग्रन्थ और 'कर्नाटककावचरित्र' नामक कर्नाटी ग्रन्थके अनुसार इस राजाका राज्यकाल ई० सन ४८२ से ५१२ (वि० ५३९—६९) तक है। यह कर्नाटी भाषाका कवि था। भारविके किरानार्जुनीय काव्यके १५ वें सर्गकी कर्नाटी टीका इसने लिखी है। कर्नाटक-कविचरित्रके कर्ता लिखते हैं कि यह राजा पूज्य पाद यतीन्द्रका शिष्य था। अतः पूज्यपादको हमें विक्रमकी छठी शताब्दिके प्रारंभका ग्रन्थकर्ता मानना चाहिए। मर्कराके उक्त ताम्रपत्रसे भी यह बात पुष्ट होती है। वि० संवत् ५१२ में अविनीत राजा था। इसके १६ वर्ष बाद वि० सं० ५२९ में उसका पुत्र दुर्विनीत राजा हुआ होगा। अतएव उसका जो राज्यकाल बतलाया गया है, वह अवश्य ठीक होगा। और जित वदननन्दिके समय उक्त ताम्रपत्र लिखा गया है, संभवतः उन्हींकी शिष्य परम्परामें बल्कि उन्हींकी शिष्य या प्रशिष्य जैनेन्द्रके कर्ता देवनन्दि या पूज्यपाद होंगे। क्योंकि ताम्रपत्रकी मुनिपरम्परामें नन्यन्त नाम ही अधिक हैं, और इनका भी नाम नन्यन्त है। इतना ही नहीं बल्कि इनके शिष्य वज्रनन्दिका नाम भी नन्यन्त है। अतः जबतक कोई प्रमाण इसका विरोधी न मिले,

तबतक हमें देवनन्दिको कुन्दकुन्दान्वय और देशीयगणके आचार्य वदननन्दिका शिष्य या प्रशिष्य माननेमें कोई दोष नहीं दिखता। उनका समय विक्रमकी छठी शताब्दिका प्रारंभ भी प्रायः निश्चित समझना चाहिए।

६— इस समयकी पुष्टिमें एक और भी अच्छा प्रमाण मिलता है। वि० सं० ९९० में बने हुए 'दर्शनसार' नामक प्राकृत ग्रन्थमें लिखा है कि पूज्यपादके शिष्य वज्रनन्दिने वि० सं० ५२६ में दक्षिण मथुरा या मथुरामें द्वाविडसंघकी स्थापना की:—

सिरिपुज्जपादसोसा द्वाविडसंघस्स काणो दुत्तो ।

णामेण वज्जणंशी पाहुडवेदी महामत्थो ॥

पंचमए छन्वीसे विक्कमरायस्स मरणपत्तस्स ।

दविखणमहराजादो द्वाविडसंघो महामोहो ॥

इससे भी पूज्यपादका समय वही छठी शताब्दिका प्रारंभ निश्चित होता है।

प्रो० पाठकके प्रमाण।

सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ प्रो० काशीनाथ बापूजी पाठकने अपने शाकटायन व्याकरणसम्बन्धी लेखमें कुछ प्रमाण ऐसे दिये हैं जिनसे ऐसा भास होता है कि जैनेन्द्रके समयका मानो अन्तिम निर्णय हो गया। इन प्रमाणोंको भी हम अपने पाठकोंके सम्मुख उपस्थित कर देना चाहते हैं; परन्तु साथ ही यह भी कह देना चाहते हैं कि ये प्रमाण जिस नवीर खड़े किये गये हैं, उसमें कुछ भी दम नहीं है। जैसा कि हम पहले सिद्ध कर चुके हैं जैनेन्द्रका असली सूत्रपाठ वही है जिसपर अभयनन्दिकी महावृत्ति रखी गई है; परन्तु पाठक महोदयने जितने प्रमाण दिये हैं, वे सब शब्दार्णवचन्द्रिकाके सूत्रपाठको असली जैनेन्द्रसूत्र मानकर दिये हैं; इस कारण वे तबतक ग्राह्य नहीं हो सकते जबतक कि पुष्ट प्रमाणोंसे यह सिद्ध नहीं कर दिया जाय कि शब्दार्णवचन्द्रिकाका पाठ ही ठीक है और इसके विरुद्धमें दिये हुए हमारे प्रमाणोंका पूरा पूरा खण्डन न कर दिया जाय।

१ इंडियन एण्टिक्वेरी, जिल्द १, पृष्ठ ३६३-६५ और एपिग्राफिका कर्नाटिका, जिल्द १ का पहला लेख। २ आर. नरसिंहाचार्य, रम० ए० रुत।

१ देसा इंडियन एण्टिक्वेरी जिल्द ४३, पृष्ठ २०५-१२।

१—जैनेन्द्रका एक सूत्र है—“हस्तादेयेनुद्यस्ते-
ये चेः” [२-३-३६]। इस सूत्रके अनुसार ‘चि’
का ‘चाय’ हो जाता है, उस अवस्थामें जब कि
हाथसे ग्रहण करने योग्य हो, उन् उपसर्गके बाद न
हो और चोरी करके न लिया गया हो। जैसे ‘पुष्प
प्रचायः’। हस्तादेय न होनेसे पुष्पप्रचय, उन् उपसर्ग
होनेसे ‘पुष्पोच्चय’ और चोरी होनेसे ‘पुष्पप्रचय’
होता है*। इस सूत्रमें उन् उपसर्गके बात जो ‘चाय’
होनेका निषेध किया गया है, वह पाणिनिमें, +
उसके वार्तिकमें और भाष्यमें भी नहीं है। परन्तु
पाणिनिकी काशिकावृत्तिमें ३-३-४० सूत्रके व्या-
ख्यानमें हैं—“उच्चयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः”। इस-
से निश्चय होता है कि काशिकाके कर्त्ता वामन और
जयादित्यने इसे जैनेन्द्रपरसे ही लिया है और
जयादित्यकी मृत्यु वि० सं० ७१७ में हो चुकी थी
ऐसा चिनी यात्री इसीगने अपने यात्राविवरणमें
लिखा है। अतः जैनेन्द्रव्याकरण वि० सं० ७१७
से भी पहलेका बना हुआ होना चाहिए।

२—पाणिनि व्याकरणमें नीचे लिखा हुआ एक
सूत्र है—

“शरद्वच्चलनकदर्भाद् भृगुवत्सामायणेषु।”

४-१-१०२।

इसके स्थानमें जैनेन्द्रका सूत्र इस प्रकार है—

“शरद्वच्चलनकदर्भाद्भिर्गणनात् भृगुवत्सामायणवृष-
गणव्राह्मणवाशिष्ठे।” ३-१-१३४।

इसीका अनुकरणकारी सूत्र शाकटायनमें इस
तरह का है—

१ इन प्रमाणोंमें जहाँ जहाँ जैनेन्द्रका उल्लेख हो, वहाँ वहाँ
शब्दार्णव-चन्द्रिकाका सूत्रपठ समझना चाहिए। सूत्रोंके
नम्बर भी उसीके अनुसार दिये गये हैं।

* ‘हस्तादेयं’ हस्तेनादानेऽनुदि वाचि चिञो घञ भवत्य-
स्तेये। पुष्पप्रचायः। हस्तादेय इति किं? पुष्पप्रचयं
करोति तद्विशेषः। अनुदीति किं? फलोच्चयः। अस्त्य
इति किं? फलप्रचयं करोति चौर्येण (शब्दार्णव-चन्द्रिका
पृष्ठ ५१)।

+ पाणिनिका सूत्र इस प्रकार है—“हस्तादानं चरस्त्यं”
(३-३-४०)।

“शरद्वच्चलनकरणाभिर्गणनात् भृगुवत्सामायणवृष-
गणव्राह्मणवाशिष्ठे” २-४-३६।

इस सूत्रकी अमोघवृत्तिमें

“आभिर्गणायणो वार्षगण्यः। आभिर्गणमिरन्यः।”

इस तरह व्याख्या की है।

इन सूत्रोंसे यह बात मालूम होती है कि पाणि-
निमें ‘वार्षगण्य’ शब्द सिद्ध नहीं किया गया है
जब कि जैनेन्द्रमें किया गया है। ‘वार्षगण्य’ सांख्य
कारिकाके कत्ता ईश्वरकृष्णका दूसरा नाम है और
सुप्रसिद्ध चीनी विद्वान् डा० टंकुसुके मतानुसार
ईश्वरकृष्ण वि० सं० ५०७ के लगभग विद्यमान थे।
इससे निश्चय हुआ कि जैनेन्द्रव्याकरण ईश्वरकृष्ण-
के बाद—वि० सं० ५०७ के बाद और काशिकासे
पहले—वि० सं० ७१७ से पहले—किसी समय
बना है।

३—जैनेन्द्रका और एक सूत्र है—“गुरुदयाद्
भायुक्तेऽद्वे” (३-२-२१)। शाकटायनने भी इसे
अपना २-४ २२४ वां सूत्र बना लिया है। हेमच-
न्द्रने थोडासा परिवर्तन करके ‘उद्वितगुरोर्भा-
युक्तेऽद्वे’ (६ २-२५) बनाया है। इस सूत्रमें द्वादश-
वर्षात्मक बार्हस्पत्य संवत्सरपद्धतिका उल्लेख किया

१ इस संवत्सरक उत्पत्ति बृहस्पतिकी गति परसे हुई है,
इस कारण इसे बार्हस्पत्य संवत्सर कहते हैं। जिस समय
यह मालूम हुआ कि नक्षत्रमण्डलमेंसे बृहस्पतिकी एक
प्रदक्षिणा लगभग १२ वर्षमें होती है, उसी समय इस संव-
त्सरकी उत्पत्ति हुई होगी, ऐसा जान पड़ता है। जिस तरह-
सूर्यकी एक प्रदक्षिणाके कालको एक सौर वर्ष और उसके
१२ बं भागको मास कहते हैं, उसी तरह इस पद्धतिमें गुरुके
प्रदक्षिणा कालको एक गुरुवर्ष और उसके लगभग १२ बं
भागको गुरुमास कहते थे। सूर्यसामिथ्यके कारण गुरु वर्षमें
कुछ दिन अस्त रहकर जिस नक्षत्रमें उदय होता है, उसी
नक्षत्रके नाम गुरुवर्षके मासोंके नाम रखे जाते थे। ये
गुरुके मास वस्तुतः सौर वर्षोंके नाम हैं, इस कारण इन्हें
चित्र संवत्सर, वैशाख संवत्सर आदि कहते थे। इस पद्धति-
को अच्छी तरह समझनेके लिए स्वर्गीय पं० शंकर बालकृष्ण
दीक्षितका “भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास” और
डा० फ्लीटके ‘गुप्त इन्डिकाशन्स’ में इन्हीं दीक्षित महाश-
यका अंगरेजी निबन्ध पढ़ना चाहिए।

गया है। यह पद्धति प्राचीन गुप्त और कदम्बवंशी राजाओंके समय तक प्रचलित थी, इसके कई प्रमाण पाये गये हैं। प्राचीन गुप्तोंके शक संवत् ३०७ से ४५० [वि० सं० ४५५ से ५८०] तक तक के पाँच ताम्रपत्र पाये गये हैं। उनमें चैत्रादि संवत्सरोंका उपयोग किया गया है और इन्हीं गुप्तोंके समकालीन कदम्बवंशी राजा मृगेशवर्मके ताम्रपत्रमें भी पाँच संवत्सरका उल्लेख है। इससे मालूम होता है कि इस वृहस्पति संवत्सरका सबसे पहले उल्लेख करनेवाले जैनेन्द्रव्याकरणके कर्त्ता हैं और इसलिये जैनेन्द्रकी रचना का समय ईस्वी सनकी पाँचवीं शताब्दीके उत्तरार्ध (विक्रमकी छठी शताब्दीका पूर्वार्ध) के लगभग होना चाहिए। यह तो पहले ही बताया जा चुका है कि जैनेन्द्रकी रचना ईश्वरकृष्णके पहले अर्थात् वि० सं० ५०७ के पहले नहीं हो सकती, क्योंकि उसमें वार्गगण्यका उल्लेख है।

पाठक महाशयन इन प्रमाणोंमें 'हस्तादेयनु-यन्तेये च', 'शरद्वचनकदर्भाग्निशर्मकृष्णरणात् भृगुवत्सप्रायणवृषगणब्राह्मणवसिष्ठ' और 'गुरु-दयाद भायुकेन्द्रे' सूत्र दिये हैं, परन्तु ये तीनों ही जैनेन्द्रके असली मूत्रपाठमें इन रूपोंमें नहीं हैं, अतएव इनसे जैनेन्द्रका समय किसी तरह भी निश्चित नहीं हो सकता है।

हाँ, यदि जैनेन्द्रकी कोई स्वयं देवनन्दिकृत वृत्ति उपलब्ध हो जाय, जिसके कि होनेका हमने अनुमान किया है, और उसमें इन सूत्रोंके विषयका प्रतिपादन करनेवाले वार्तिक आदि मिल जाय—मिल जानेकी संभावना भी बहुत है—तो अवश्य ही पाठक महाशयके ये प्रमाण बल ही उपयोगी सिद्ध होंगे।

पाठक महाशयके इन प्रमाणोंके ठीक न होने पर भी दर्शनसारके और मकराके ताम्रपत्रके प्रमाणसे यह बात लगभग निश्चित ही है कि जैनेन्द्र विक्रमकी छठी शताब्दीके प्रारंभ की रचना है।

जैनेन्द्रोक्त अन्य आचार्य ।

पाणिनि आदि वैयाकरणोंने जिस तरह अपनेसे पहलेके वैयाकरणोंके नामोंका उल्लेख किया है उसी तरह जैनेन्द्रसूत्रोंमें भी नीचे लिखे आचार्योंका उल्लेख मिलता है—

१-राद भूतबले । ३-४-८ ।

२-गुणे श्रीदत्तस्यास्त्रियाम । १-४-३४ ।

३-कृषियज्ञां यशोभद्रस्य । २-१-९९ ।

४-रात्रेः रुतिप्रभाचन्द्रस्य । ४-३-१०० ।

५-वेत्तेः सिद्धसेनस्य । ५-१-७ ।

६-चतुष्टयं समन्तभद्रस्य । ५-४-१४० ।

जहाँ तक हम जानते हैं, उक्त छहों आचार्य ग्रन्थकर्त्ता तो हो गये हैं, परन्तु उन्होंने कोई व्याकरण ग्रन्थ भी बनाये होंगे, ऐसा विश्वास नहीं होता। जान पड़ता है, पूर्वोक्त आचार्योंके ग्रन्थोंमें जो जुदा जुदा प्रकारके शब्दप्रयोग पाये जाते होंगे उन्हींका व्याकरणसिद्ध करनेके लिए ये सब सूत्र रचे गये हैं। इन आचार्योंमेंसे जिन जिनके ग्रन्थ उपलब्ध हैं, उनके शब्दप्रयोगोंकी बारीकीके साथ जांच करनेसे इस बातका निर्णय हो सकता है। आशा है कि जैन समाजके पण्डित गण इस विषयमें परिश्रम करनेकी कृपा करेंगे।

१ भूतबलि । इनका परिचय इन्द्रनन्दिकृत श्रुतावतार कथामें दिया गया है। भगवान् महावीरके निर्वाणके ६८३ वर्ष बाद तक अंगज्ञानकी प्रवृत्ति रही। इसके बाद विनयधर, श्रीदत्त, शिवदत्त, और अर्हदत्त नामके चार आरातीय मुनि हुए जिन्हें अंग और पूर्वके अंशोंका ज्ञान था। इनके बाद अर्हद्वलि और माचनन्दि आचार्य हुए। इन्हें उन अंशोंके भी कुछ अंश ज्ञान रहा। इनके बाद धरसेन आचार्य हुए। इन्होंने भूतबलि और पुण्यदन्त नामक दो मुनियोंको विधिपूर्वक अध्ययन कराया और इन दोनोंने महाकर्मप्रकृतिप्राभृत या वदखण्ड नामक शास्त्रकी रचना की। यह ग्रन्थ ३६ हजार श्लोक प्रमाण है। इसके प्रारंभका कुछ भाग पुण्य-

१ संभवतः यह ग्रन्थ मठबिंदी (मंगलोर) के जैनभण्डारमें मौजूद है।

दन्त आचार्यका और शेष भूतबलिका बनान्या हुआ है। वीरनिर्वाणसंवत् ६८३ के बाद पूर्वोक्त सप्त आचार्य क्रमसे हुए, या अक्रमसे; और उनके बीचमें कितना कितना समय लगा, यह जाननेका कोई भी साधन नहीं है। यदि हम इनके बीचका समय २५० वर्ष मान लें तो भूतबलिका समय वीरनिर्वाण संवत् ९३३ (शक संवत् ३२८ वि० सं० ४६३) के लगभग निश्चित होता है। और इस हिसाबसे वे पूज्यपाद स्वामिसे कुछ ही पहले हुए हैं। ऐसा अनुमान होता है।

२ श्रीदत्त । विक्रमकी ९ वीं शताब्दिके सुप्रसिद्ध लेखक विद्यानन्दन अपने त्रयार्थश्लोकवार्तिकमें श्रीदत्तके 'जल्पनिर्णय' नामक ग्रन्थका उल्लेख किया है—

द्विप्रकारं जगौ जल्पं तत्त्व-प्रतिभगोत्तमम् ।

त्रिषष्टैर्वदिनं जेतुं श्राद्धसो जल्पनिर्णयः ॥

इससे मालूम होता है कि ये ६३ वादियोंके जीतनेवाले बड़े भारी तार्किक थे। आदिपुराणके कर्ता जिनसेनसूरिने भी इनका स्मरण किया है और इन्हें वादिगजोंका प्रभेदन करनेके लिए सिद्ध बतलाया है—

श्रीदत्ताय नमस्तस्मै तपः श्राद्धीममूर्तये ।

कण्ठारवायितं येन प्रवादीभप्रभेदने ॥ ४५

वीरनिर्वाण संवत् ६८३ के बाद जो ४ आरातीय मुनि हुए हैं, उनमें भी एक का नाम श्रीदत्त है। उनका समय वीरनिर्वाण सं० ७०० (शक सं० ९५-वि० सं० २३०) के लगभग होता है। यह भी संभव है कि आरातीय श्रीदत्त दूसरे हों और जल्प निर्णयके कर्ता दूसरे। तथा इन्हीं दूसरेका उल्लेख जैनन्द्रमें किया गया हो।

३ यशोभद्र । आदिपुराणमें संभवतः इन्हीं यशोभद्रका स्मरण करते हुए कहा है—

१ त्रैलोक्यसारके कर्ता 'नेमिचन्द्र' ने और हरिवंश-पुराणके कर्ता ने वीर निर्वाणसं ६०५ वर्ष बाद शककाल माना है। उन्हींकी गणनाके अनुसार हमने यहाँ शक संवत् दिया है।

विदुषिणां पु संसत्सु यस्य नामापि कीर्तितम् ।

निखर्वयति तद्वर्षं यशोभद्रः स पातु नः ॥ ४६

इनके विषयमें और कोई उल्लेख नहीं मिला और न यही मालूम हुआ कि इनके बनाये हुए कौन कौन ग्रन्थ हैं। आदिपुराणके उक्त श्लोकसे तो वे तार्किक ही जान पड़ते हैं।

४ प्रभाचन्द्र । आदिपुराणमें न्यायकुमुदचन्द्रोदयके कर्ता जिन प्रभाचन्द्रका स्मरण किया है, उनसे ये पृथक् और पहलेके मालूम होते हैं। क्यों कि चन्द्रोदयके कर्ता अकलकुम्भके समयमें हुए हैं, इस लिए उनका जिक्र जैनन्द्रमें नहीं हो सकता। मालूम नहीं, ये प्रभाचन्द्र किस ग्रन्थके कर्ता हैं और कब हुए हैं।

५ सिद्धसेन । ये सिद्धसेन विद्याकरके नामसे प्रसिद्ध हैं। ये बड़े भारी तार्किक हुए हैं। स्वर्गीय डॉ० सतीशचन्द्र विद्याभूषणका खयाल था कि विक्रमकी सभाके क्षपणक नामक रत्न यही थे। आदिपुराणमें इनका कवि और प्रवादिगजकेसरी कहकर और हरिवंशपुराणमें सृक्तियोंका कर्ता कहकर स्मरण किया है। न्यायावतार, सम्प्रतिर्तक, कल्याणमन्दिरस्तात्र और २० द्वाविंशिकायें (स्तुतियाँ) इनकी उपलब्ध हैं। यदि विक्रमका समय ईसाकी छठी शताब्दी माना जाय—जैसा कि प्रो० मोक्षमल्लर आदिका मत है—तो सिद्धसेन इसी समयमें हुए हैं और लगभग यही समय जैनन्द्रके बननेका है।

६ समन्तभद्र । दिगम्बर सम्प्रदायके ये बहुत ही प्रसिद्ध आचार्य हुए हैं। बीसों दिगम्बर ग्रन्थकारोंने इनका उल्लेख किया है। ये बड़े भारी तार्किक और कवि थे। इनका गृहस्थावस्थाका नाम चर्म था। ये फाणमण्डल (?) के उरगपुर-नरेशके

* सिद्धसेन ईश्वरकी २ ठी शताब्दीसे बहुत पहले हो गये हैं। क्यों कि विक्रमकी ५ वीं शताब्दीमें हो जाने वाले आचार्य मल्लवार्दने सिद्धसेनके सम्प्रतिर्तक ऊपर टीका लिखी थी। हमारे विचारसे सिद्धसेन विक्रमकी प्रथम शताब्दिमें हुए हैं।

संपादक—जै. सा. सं.

पुत्र थे। इनके बनाये हुए देवागम (आप्तमीमांसा), युक्त्यनुशासन, बृहत्स्वयंभूस्तोत्र, जिन-शतक और रत्नकरण्ड श्रावकाचार, ये ग्रन्थ छप चुके हैं। हरिवंशपुराणमें इनके एक 'जीवसिद्धि' नामक ग्रन्थका उल्लेख मिलता है। पत्रखण्डसूत्रोंके पहले पांच खण्डोंपर भी इनकी बनाई हुई ४८ हजार श्लोक प्रमाण संस्कृत टीकाका उल्लेख मिला है। आवश्यकसूत्रकी मलयगिरिकृत टीकामें 'आय स्तुतिकारोऽप्याह' कहकर इनके स्वयंभूस्तोत्रका एक पद्य उद्धृत किया है। इससे मालूम होता है कि ये सिद्धसेनसे भी पहलेके ग्रन्थकर्ता हैं। क्यों कि सिद्धसेन भी स्तुतिकारके नामसे प्रसिद्ध हैं। अभी तक इन दोनों ही आचार्योंका समय निर्णय नहीं हुआ है।

पूज्यपादके अन्य ग्रन्थ ।

जैनन्द्रके सिवाय पूज्यपादस्वामीके बनाये हुए अबतक केवल तीन ही ग्रन्थ उपलब्ध हुए हैं और ये तीनों ही छप चुके हैं:-

१-सर्वार्थसिद्धि । दिगम्बर सम्प्रदायमें आचार्य उमास्वातिकृत तत्त्वार्थसूत्रकी यह सबसे पहली टीका है। अन्य सब टीकायें इसके बादकी हैं और वे सब इसको आगे रख कर लिखी गई हैं।

२-समाधितंत्र । इसमें लगभग १०० श्लोक हैं, इस लिए इसे समाधिशतक भी कहते हैं। अध्यात्मका बहुत ही गंभीर और तात्त्विक ग्रन्थ है। इस पर कई संस्कृत टीकायें लिखी गई हैं।

३-दृष्टोपदेश। यह केवल ५१ श्लोकप्रमाण छोटा-

१ लेखक महाशयके इस कथनमें कि, समन्तभद्र सिद्धसेनसे भी पहले हुए हैं, कोई प्रमाण नहीं है। हमारे विचारसे सिद्धसेन समन्तभद्रके पुरोगामी है। इस विषयके विशेष विचार जाननेके लिये, इस पत्रके प्रथम अंकमें प्रकाशित 'सिद्धसेन दिवाकर और स्वामी समन्तभद्र' शीर्षक हमारा लेख देखना चाहिए।

सा ग्रन्थ है और सुन्दर उपदेशपूर्ण है। ५० आशा-धरने इसपर एक संस्कृत निबन्ध लिखा है।

इनके सिवाय कहा जाता है कि इनके बनाये हुए और भी कई ग्रन्थ हैं। सर्वार्थसिद्धिकी भूमिकामें श्रीयुत पं० कलापा निटवेने लिखा है कि चिकित्सा-शास्त्रपर भी पूज्यपादस्वामीके दो ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं, जिनमेंसे एकमें चिकित्साका और दूसरेमें औषधों तथा धान्योंका गुणनिरूपण है। परन्तु पण्डितश्री महाशयने न तो उक्त ग्रन्थोंका नाम ही लिखा है और न यही लिखनेकी कृपा की है कि वे कहाँ उपलब्ध हैं। शुभचन्द्राचार्यकृत ज्ञानार्णवके नीचे लिखे श्लोकके 'काय' शब्दसे भी यह बात ध्वनित होती है कि पूज्यपादस्वामीका कोई चिकित्सा ग्रन्थ है:-

अपाकुर्वन्ति यद्वाचः क यवाकचित्संभवम् ।

कलङ्कमद्विगता सोय देवनन्दी नमस्यते ॥

पूनेके भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें 'पूज्यपादकृत वैद्यक' नामका एक ग्रन्थ है। यह आधुनिक कनडीमें लिखा हुआ कनडी भाषाका ग्रन्थ है। पर इसमें न तो कहीं पूज्यपादका उल्लेख है और न यही मालूम होता है कि यह उनका बनाया हुआ होगा।

विजयनगरके हरिहरराजाके समयमें एक मंगराज नामका कनडी कवि हुआ है। वि० सं० १४१६ के लगभग उसका अस्तित्व काल है। स्थावर विषयोंकी प्रक्रिया और चिकित्सापर उसने खगेन्द्रमणिदर्पण नामका एक ग्रन्थ लिखा है। इसमें वह आपको पूज्यपादका शिष्य बतलाता है और यह भी लिखता है कि यह ग्रन्थ पूज्यपादके वैद्यक ग्रन्थसे संगृहीत है। इससे मालूम होता है कि पूज्यपाद नामके एक विद्वान् विक्रमकी तेरहवीं शताब्दिमें भी हो गये हैं और लोग भ्रमवश उन्हींके वैद्यक ग्रन्थको जैनन्द्रके कर्ताका ही बनाया हुआ समझकर उल्लेख कर दिया करते हैं।

वृत्तविलास कविकी कनडी धर्मपरीक्षाका जो पद्य पहले उद्धृत किया जा चुका है उसमें दो ग्रन्थोंका और भी उल्लेख है, एक पाणिनिव्याक-

रणकी टीकाका और दूसरा यंत्रमंत्रविषयक शास्त्रका। पूज्यपादद्वारा पाणिनिकी टीकाका लिखा जाना असंभव नहीं है, परन्तु साथ ही वृत्तविलास को पूज्यपादके 'जिनेन्द्रबुद्धि' नामसे भी यह भ्रम हो गया हो तो आश्चर्य नहीं। क्या कि पाणिनिकी काशिका वृत्तिपर जो न्यास है उसके कर्त्ताका भी नाम 'जिनेन्द्रबुद्धि' है। इस नामसाम्यसे यह समझ लिया जा सकता है कि पूज्यपादने भी पाणिनिकी टीका लिखी है। न्यासकार 'जिनेन्द्रबुद्धि' वास्तवमें बौद्धाभिषु थे और वे अपने नामके साथ 'श्री बोधिसत्त्वदेशीयाचार्य' इस बौद्ध पदवीको लगाने हैं। पूज्यपादके कनडी चरित लेखकने लिखा है कि पाणिनि पूज्यपादके मामा थे और पाणिनिके अधूरे ग्रन्थको उन्होंने ही पूर्ण किया था; परन्तु इस समय ऐसी बातोंपर विश्वास नहीं किया जा सकता।

'जैनाभिषु' नामक एक और ग्रन्थका जिकर "जैनेन्द्र निजशब्दभागमतुलं" आदि श्लोकमें किया गया है। यह श्लोक उपर पृष्ठ ६५ में दिया जा चुका है। जहाँ तक हमारा खयाल है जैनाभिषु और यंत्रमंत्रविषयक ग्रन्थ भी अन्य किसी पूज्यपादके बनाये हुए होंगे और भ्रमसे इनके समझ लिये गये होंगे।

कनडी पूज्यपादचरितमें पूज्यपादके बनाये हुए अर्द्धमतिप्रालक्षण और शान्त्यष्टक नाम स्तोत्रका भी जिकर है।

पूज्यपाद-चरित।

अन्य बड़े बड़े आचार्योंके समान पूज्यपादके जीवनसम्बन्धी घटनाओंसे भी हम अपरिचित हैं। उनके जाननेका कोई साधन भी नहीं है। सिवाय इसके कि वे एक समर्थ आचार्य थे और हमारे उपकारके लिए अनेक ग्रन्थ बनाकर रख गये हैं, उनका कोई इतिहास नहीं है। आगे हम एक कनडी भाषाके पूज्यपाद-चरितका सारांश देते हैं, जिससे उन लोगोंका मनोरंजन अवश्य होगा, जो अपने प्रत्येक महापुरुषका जीवनचरित-चाहे वह कैसा ही हो-पढ़नेके लिए उत्कण्ठित रहते हैं। विद्वान् पाठक इससे यह समझ सकेंगे कि

सत्यताकी जरा भी परवा न करनेवाले और साम्प्रदायिकताके मोहमें बहनेवाले लेखक किस-तरह तिलका ताड़ बनाते हैं।

इस चरितको चन्द्रय्य नामक कविने दुःषम कालके परिधावी संवत्सरकी आश्विन शुक्ल ५, शुक्रवार, तुलालग्राममें समाप्त किया है। यह कवि कर्नाटक देशके मलयनगरकी 'ब्राह्मणगली' का रहनेवाला था। वत्सगोत्री और सूर्यवंशी ब्राह्मण बम्मणाके दो पुत्र हुए सातप्पा हुब्ब ब्रह्मरस और विजयप्पा। विजयप्पाके ब्रह्मरस और ब्रह्मरस के देवप्पा हुआ। इसी देवप्पाकी कुसुमम्मा नामक पुत्रीसे कवि चन्द्रय्य का जन्म हुआ था।

चरितका सारांश यह है:—

"कर्नाटक देशके 'कोले' नामक ग्रामके माधवभट्ट नामक ब्राह्मण और श्रीदेवी ब्राह्मणीसे पूज्यपादका जन्म हुआ। ज्योतिषियोंने बालकको त्रिलोकपूज्य बतलाया, इस कारण उसका नाम पूज्यपाद रक्खा गया। माधवभट्टने अपनी स्त्रीके कहनेसे जैनधर्म स्वीकार कर लिया। भट्टजीके सालका नाम पाणिनि था, उसे भी उन्होंने जैनी बननेको कहा, परन्तु प्रतिष्ठाके खयालसे वह जैनी न होकर मुडी-गुंडग्राममें वैष्णव संन्यासी हो गया। पूज्यपादकी कमलिनी नामक लोटी बहिन हुई, वह गुणभट्टकी व्याही गई। गुणभट्टको उससे नागार्जुन नामक पुत्र हुआ।

पूज्यपादने एक बगीचेमें एक सांपके मुंहमें फंसे हुए मेंडकको देखा। इससे उन्हें वैराग्य हो गया और वे जैन साधु बन गये।

पाणिनि अपना व्याकरण रच रहे थे। वह पूरा न होने पाया था कि उन्होंने अपना मरणकाल निकट आया जान लिया। इससे उन्होंने पूज्यपाद से जाकर कहा कि इसे आप पूरा कर दीजिए। उन्होंने पूरा करना स्वीकार कर लिया।

पाणिनि दुर्ध्यानवश मरकर सर्प हुए। एक बार उसने पूज्यपादको देखकर फूत्कार किया, इसपर पूज्यपादने कहा, विश्वास रखो, मैं तुम्हारे व्याकरणको पूरा कर दूंगा। इसके बाद उन्होंने पाणिनि व्याकरणको पूरा कर दिया।

इसके पहले वे जैनेन्द्र व्याकरण, अर्हत्प्रतिष्ठा-क्षण, और वैद्यक ज्योतिष आदिके कई ग्रन्थ रच चुके थे ।

गुणभट्टके मर जानेसे नागार्जुन अतिशय दरिद्री हो गया । पूज्यपादने उसे पद्मावतीका एक मंत्र दिया और सिद्ध करनेकी विधि बतला दी । पद्मावतीने नागार्जुनके निकट प्रकट होकर उसे सिद्ध रसकी बनस्पति बतला दी ।

इस सिद्धरससे नागार्जुन सोना बनाने लगा । उसके गर्वका परिहार करनेके लिए पूज्यपादने एक मामूली वनस्पतिसे कई घड़े सिद्धरस बना दिया । नागार्जुन जब पर्वतोंको सवर्णमय बनाने लगा, तब धरर्णेन्द्र-पद्मावतीने उसे रोका और जिनालय बनानेका कहा । तदनुसार उसने एक जिनालय बनवाया और पार्श्वनाथकी प्रतिमा स्थापित की ।

पूज्यपाद पैरोंमें गगनगामी लेप लगाकर विदेह-क्षेत्रकी जाया करने थे । उस समय उनके शिष्य वज्रनन्दिन अपने साथियोंसे झगडा करके द्राविड संघकी स्थापना की ।

नागार्जुन अनेक मंत्र तंत्र तथा रसादि सिद्ध करके बहुत ही प्रसिद्ध हो गया । एकबार दो सुन्दरी स्त्रियां आईं जो गाने नाचनेमें कुशल थीं । नागार्जुन उनपर मोहित हो गया । वे वहीं रहने लगीं और एक दिन अवसर पाकर उसे मारकर आर उसकी रसगुटिका लेकर चलती बनी ।

पूज्यपाद मुनि बहुत समयतक योगाभ्यास करते रहे । फिर एक देवके विमानमें बैठकर उन्होंने अनेक तीर्थोंकी यात्रा की । मार्गमें एक जगह उनकी दृष्टि नष्ट हो गई थी । सो उन्होंने एक शान्त्यष्टक बनाकर उषा की न्या कर ली । इसके बाद उन्होंने अपने ग्राममें आकर समाधिपूर्वक मरण किया ।

इस लेखके लिखनेमें हमें अज्ञेय मुनि जिनिविजयजी और पं० बेहचरदास जीवराजजीसे बहुत अधिक सहायता मिली है । इस लिए हम उक्त दोनों सज्जनोंके प्रति कृतज्ञता प्रकट करते हैं । मुनिमहोदयकी कृपासे हमको जो इस लेख सम्बन्धी सामग्री प्राप्त हुई है, वह यदि न मिलती तो

यह लेख शायद ही इस रूपमें पाठकोंके सम्मुख उपस्थित हो सकता ।

पूना—भाद्रकृष्ण ६ सं० १९७७ विक्रमीय

परिशिष्ट ।

[भगवद्वाग्वादिनीका विशेष परिचय]

इसके प्रारम्भमें पहले 'लक्ष्मीरात्यन्तिकी यस्य' आदि प्रसिद्ध भंगलाचरणका श्लोक लिखा गया था । परन्तु पीछेसे उसपर हरताल फेर दी गई है और उसकी जगह यह श्लोक और उत्थानिका लिख दी गई है—

ओं नमः पार्श्वीय ।

त्वारतमहिमदूतामंत्रितेनाद्रुतात्मा,
विषममपि मघोना पृच्छता शब्दशास्त्रम् ।
श्रुतमदारिपरासीद वादिवृन्दाघर्षाभां
परमपदपदुर्थः स धियं वीरदेवः ॥

अथर्वापिकाऽपि तथावधमकनाभ्ययनाप्रशुभः स भगवानिदं प्राह—सिद्धिरनेकान्तान् । १-१-१ ।

इसके बाद सूत्रपाठ शुरू हो गया है । पहले पत्रके ऊपर मार्जिनमें एक टिप्पणी इस प्रकार दी है जिसमें पाणिनि आदि व्याकरणोंको अप्रामाणिक ठहराया है ।

“ प्रमाणपदव्यामुपेक्षणायां पाणिन्यादिप्रणतिसूत्राणि स्यात्कारवादित्रयदूरत्वात्परिवाजकादिमापितवत् । अप्रमाणा-नि च कपोलकल्पनामलिनानि हीनमानृकत्वात्तद्देव । ”

इसके बाद प्रत्येक पादके अन्तमें और आदिमें इस प्रकार लिखा है जिससे इस सूत्रपाठके भगवन्पणीत होनेमें कोई सन्देह बाकी न रह जाय—

“ इति भगवद्वाग्वादिन्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।
ओं नमः पार्श्वीय । स भगवानिदं प्राह । ”

सर्वत्र 'नमः पार्श्वीय' लिखना भी हेतुपूर्वक है । जब ग्रन्थकर्ता स्वयं महावीर भगवान् हैं तब उनके ग्रन्थमें उनसे पहलेके तीर्थंकर पार्श्वनाथको ही नमस्कार किया जा सकता है । देखिए, कितनी दूरतकका विचार किया गया है ।

आगे अध्याय २ पाद २के 'सह्यहचर्यापतेरिः' (६४) सूत्रपर निम्न प्रकार टिप्पणी दी है और इससे

सिद्ध किया है कि यदि यह व्याकरण भगवत्कृत न हो तो फिर सिद्धहैमके अमुक सूत्रकी उपपत्ति नहीं बैठ सकती !—

“इदं शब्दानुशासनं भगवत्कर्तृकमेव भवति । ‘सहृह-
चत्वापतेरिधाञरुसज्जमेः किञ्चिच्चवत्-डौ सासहिवावाहचा-
चालपापति, सस्त्रिचक्रिदधिजिह्वेमीति सिद्धहैमसूत्रस्याऽ-
न्यथानुपपत्तेः । सर्ववर्मपाणिन्योस्तु ‘आटवणोपघाटोपिनो
किट्टेच १, आटगमहनजनः किकिनौ लिट् वेति २ ।”

इसके बाद ३-२-२२ सूत्रपर इस प्रकार टिप्पणी दी है—

“कथं न श्यचः प्राग्भूतेषांदि । क्षत्रादिनयापि शिक्षाविशेषाः ।

कुमारशब्दः प्राच्यानामाश्विनं मासमूर्चिवान् ।

मैथुनं तु भिषक्तंत्रे वाचकं मधुसर्पिषः ॥

इत्याद्यन्यथानुपपत्तेरिति बौटिकतिमिरोपलक्षणम् ।

इसके बाद ३-४-४२ सूत्र (स्तेनार्हस्य) पर फिर एक टिप्पणी है । देखिए—

“इदं शब्दानुशासनं भगवत्कर्तृकमेव भवति । अर्हत-
स्तोत्रं च १, महायद्वा २, साखेमाणगदतायः ३, स्तेनाग्र-
लुक् च ४, ति सिद्धहैमसूत्रान्यथानुपपत्तेः । पाणिन्यादौ
स्तेनार्हस्यप्रति मन्त्राभावात् । कथं सरस्वतीकटाभरणे
तदाप्तिः ? ऐन्द्रासुसागदहर्तशब्दतथोक्ति पश्य ।”

फिर ३-४-४० सूत्र (रात्रेः प्रभाचन्द्रस्य) पर एक टिप्पणी है । इसमें बौटिकों या दिग्गम्भरियों का सत्कार किया गया है—

“इदं शब्दानुशासनं भगवत्कर्तृकमेव भवति । रात्रेः प्रभाच-
न्द्रस्य सूत्रस्य प्रक्षेपता स्फुटत्वात् । अतो बौटिकतिमिरोप-
लक्षणे—

देवनन्दिमतो मोहः प्रक्षेपरजसोऽपि चेत ।

चिराय भवता रात्रेः प्रभाचन्द्रस्य जीव्यता ॥

पञ्चोत्तरः कः स्ववानासीः प्रभेदो नम सस्य यः(?) ।

विश्वमयो रमयः शिश्या स त चेदेवनन्दिनामीत ॥

विक्रमादृतुखयुगादे ४०६ देवनन्दी, ततो गुणनाद-कुमा-
नन्दि लोकचन्द्रानन्तरं मुनिनैयुगादे प्रथमः प्रभाचन्द्र इति
बौटिके ।”

१ यह ‘बौटिकमततिमिरोपलक्षण’ नामका कोई ग्रन्थ
है और संभवतः इसी वाग्वादिनाके कर्ताका बनाया हुआ
होगा । इसका पता लगानेकी बड़ी जरूरत है । इससे दि-
ग्गम्भर और स्वताम्बर सम्प्रदायसम्बन्धी अनेक बातों पर
प्रकाश पड़ेगा ।

इसी तरह ४-३-७ (वेत्तेः सिद्धसेनस्य) सूत्र
पर लिखा है—

“वेत्तेः सिद्धसेनस्य, चतुष्टयं समंतभद्रस्य प्रक्षेपेऽर्वाच्यता
स्फुटत्वात्, रात्रेः प्रभाचन्द्रस्य वादिति बौटिकनिमिरोप-
लक्षणे ।”

अन्तमें ५-४-६५ (शशङ्गोमि) सूत्रपर एक टि-
प्पणी दी है जिसमें पाणिनि आदि ध्वयाकरणोंकी अ-
सर्वज्ञता सिद्ध की गई है—

“प्रयोगाशातना माभूदनादांसिद्धा हि प्रयोगाः । ज्ञानिना
तु केवलं ते प्रकाशयन्ते न तु क्रियन्ते इति । अतएव शरछोटीति
पाणिनीयसूत्रं वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरः शका-इछ-
कारं नवेत सर्ववर्मकर्तृककालापञ्च मन्त्रानुसारि । अतएव पाणि-
न्यादयोऽसर्वज्ञा इति सिद्धं । अतएव तेषां तत्त्वत आत्मत्वाभा-
व इति सिद्धिः । नन्वेभ्यः प्रभतिनिसवे निर्जरसैर्मुभ्या यदि यु-
क्तिस्ते मस्कारणैव भवत्कृतमाते न तु सारस्वतवाग्देव्या ।
शरछोटिप्रसूतैः सूत्रैस्तच्छ्रुप्रभतिरदादर्शा कालापाद्युपजीवी
पाणिनिराजिनत्वं प्रति नाव्यक्तः ।”

जहां सूत्रपाठ समाप्त होता है, वहां लिखा हैः—

इत्याख्यद्वगवानहन्भूत्वेन्द्रस्तु मृद वहन् ।

वाग्देववाग्वाजचन्द्रः स्वमादेराभिमुखोऽभवत् ॥

आगे ग्रन्थ प्रशस्ति देखिए—

“ओं नमः सकलकलाकौशलपेशलशालशालिने पा-
श्याय पाश्वपाश्याय । स्वस्ति तन्प्रवचनसुधासमुद्रलहरास्तार्थि-
भ्यो महामुनिभ्यः । परिस्रामे च जैनैर्नाम महाव्याकरणं ।
तदिदं यत्स्वयं श्रीनारप्रभुर्भूषणेन पृच्छते प्रकाशयाचकार । सपा-
दलक्षय्याख्यानकपरमतमदाचकारापहारपरमामिति । नमः
श्रीमन्मन्त्रपरमेश्वरपादप्रसादविशदस्याद्वयनयसमुपासनगुणको-
टिमत्कौटिलगणाविभूतचिद्विभूतविमलमद्रवाङ्कुलविपुलबृहत्स-
पातिगमनिर्गतनागपुरीयस्वच्छगच्छसमुत्पविपाश्वचन्द्रशा-
खासुखारुतसुकृतिवरगमैदुपाध्यायचारुचरणराविदरजोराजी-
मधुकरानुकरवाचकपदवीपवित्रिताक्षयचन्द्रवरणभ्यः ससुधी
रक्तचन्द्रम । श्रीवीरात् २२६७ विक्रमनृपात् सं. १७९७
फाल्गुनसित्तत्रयोदशीमौमे तक्षकाख्यप्रस्थेन रत्नविधा दर्श-
नपाविन्याय लिखित चिरं नद्यात् ।”

ग्रन्थके पहले पत्रकी खाली पीठभर भी कुछ
टिप्पणियां हैं और उनमें अधिकांश वे ही हैं जो
उपर दी जा चुकी हैं । शेष इस प्रकार हैंः—

ओं नमः पार्वार्य ।
 जैनेन्द्रमैन्दतः सिद्धहेमतो जयहेभवत् ।
 प्रकृत्यंतदूरत्वान्नान्यतामेतुमर्हति ।
 कथं
 इन्द्रश्चंद्रः क शिखन्नापिशली शाकटायनः ।
 पाणिन्यमराजिनंदः जयन्त्यष्टा हि शाब्दिकाः ॥
 इति ? चतुर्थो तद्विद्वानुल्लङ्घनात् ।
 यदिद्राय जिनंद्रेण कौमारोप निरूपित ।
 एतद् जैनेन्द्रमाति तत्प्राहुः शब्दानुशासनं ।
 यदावश्यकानिर्युक्तः—
 अहं ते अम्मापिअरो जाणत्ता अहियअद्रवासं तु ।
 कयकोठअलंकारं लेहायुरिअस्स उवण्णितं ॥
 सक्को अ तस्समवस्यं भयवत्तं आगणे निवेसित्ता ।
 सद्धंसलवस्सं पुच्छे वागरणं अवयवा इंदं ॥ इति ॥
 तदवयवाः केचन उपाध्यायेन गृहीताः । ततश्चन्द्रं
 व्याकरणं संजातस्मात् हरिभद्रः ।
 यत्तु देवनन्दिबौद्धिकपृथग्व्याद इतिच्छेदस्तद्व्युत्पत्तः
 पृथग्व्यादस्य लक्षणं ।
 द्विसंशानकवेः काव्यं रत्नत्रयमप्यश्रमम् ।
 इति धनंजयके प्राप्तद्व्युत्पत्तं । नेति चेत्कथं जैनद्रमिति । द्वादश-
 स्वरमयामांत चेत् । इतिरोपपदस्याभावात् । जिनकुमारसमव-
 वद्वतिरिति चेत् । कुमारवादिदं प्राणि अपाभावात् थारीति स्तत-
 द्दितभावाच्च । तर्हि
 लक्ष्मीरात्यंतिकी यस्य निरवयवावभासने ।
 देवनन्दितपूजेनो नमस्तस्मै स्वयंभुव ।

का गतिरिति चेत् ।
 लक्ष्मीरात्यंतिकीपद्यमुपज्ञेयस्य कितरां ।
 ऐन्द्रत्वयकि तत्त्वार्थं मोक्षमार्गस्य पद्यवत् ॥^१
 मिवादयश्चेत्प्रथमं यदि हैमत्वपेक्ष्यते ।
 कालापकादि न तथा पट्टवैन्द्रं महते कृतिः ॥
 पूर्वत्र । भिप् वस् मस् १ भिप् थस् थ २ तिप् तस् श्चि
 ३ इड वडि मडि १ थस् आथो ध्व २ त आताम् झङ्
 ३ इति ।

आख्यातरीतिं प्रति देवराज
 मिव्वस्मसो यः पितः राद्धितोदाः ।
 जीवं प्रपन्नाहममात्थ निश्च
 तत्त्वादिमं स्त्वं मतिमात्मनाथं ॥^२
 तर्हि सिद्धसेनादिविशेषोपि दुर्निवार इति चेत् ।
 जातामात्रोपि चिद्धार्यं प्रत्यात्मशरणो सि यः ।
 जनता का वराकायं परात्मन् वीर तत्पुर ॥

इति बौद्धिकमतमिहोपलक्षणस्य तुल्यं उक्तांशे । इन्द्राजिने-
 द्रौ प्रत्युत्तरिणी यत्नां डे- टातदिततस्त्वमासेमिबिड्डीरेयम-
 द्रेन्द्रं जैनेन्द्रं व्याकरणानां । सिद्धिमेनेकतादिच्छेदो अःxकxपाई
 त्यतथारीते हेमागोक्तवर्त्मनपक्षेपार्यविज्ञेयचिरंजीया इति
 प्रसन्न चंद्रोत्पले (?) ।

१ इसके आगे ४-३-७ सूत्रकी टिप्पणा जैसा है लिखा
 है और फिर ४-४-४० सूत्रकी टिप्पणीके 'देवनन्दिमता'
 आदि दो श्लोक दिये हैं ।

२ इसके आगे ५-४-६५ सूत्रकी टिप्पणी दी है ॥

गंधहस्तिमहाभाष्यकी खोज

और

आत्ममीमांसा (देवागम) की स्वतंत्रता ।

[लेखक—श्रीयुत बाबू जूगलकिशोरजा, मुरनार ।]

कहा जाता है कि भगवान् श्रीसमन्तभद्राचार्यने तत्त्वार्थसूत्र पर ' गंधहस्ति महाभाष्य ' नामके एक महान् ग्रंथकी रचना की थी, जिनकी श्लोक-संख्याका परिमाण १४ हजार है। यह ग्रंथ भारतके किसी भी प्रसिद्ध भंडारमें नहीं पाया जाता। विद्वानोंकी इच्छा इस ग्रंथराजको देखनेके लिये बड़ी ही प्रबल है। बम्बईके सुप्रसिद्ध सेठ श्रीमान माणिकचंद हीराचंदजी जे० पी० ने इस ग्रंथरत्नका दर्शन मात्र करानेवालेके वास्ते ५०० रुपयेका नकद पारितोषिक भी निकाला था। परंतु खेद है कि कोई भी उनका इस इच्छाको पूरा नहीं कर सका और वे अपनी इस महती इच्छाको हृदयमें रखे हुए ही इस संसारसे कूच कर गये। निःसन्देह जैनाचार्योंमें म्यामी समन्तभद्रका आसन बहुत ही ऊँचा है। वे एक बड़े ही अपूर्व और अद्वितीय प्रतिभाशाली आचार्य हो गये हैं। उनका शासन महावीर भगवान्के शासनके तुल्य समझा जाता है और उनकी आपर्मांसादिक कृतियोंको देखकर बड़े बड़े वादी विद्वान् चकित होते हैं। ऐसी हालतमें आचार्य महाराजकी इस महती कृतिके लिये जिसका मंगलाचरण ही आपर्मांसा (देवागम) कहा जाता है, यदि विद्वान् लोग उत्कण्ठित और लालायित हों तो इसमें कुछ भी आश्चर्य और अस्वाभाविकता नहीं है। और यही कारण है कि अभी तक इस ग्रंथरत्नकी खोजका प्रयत्न जारी है और अब विदेशोंमें भी उसकी तलाश की जा रही है। हालमें कुछ समाचारपत्रों द्वारा यह प्रकट

हुआ था कि पुना लायब्रेरीकी किसी सूची परसे आस्ट्रिया देशके एक नगरकी लायब्रेरीमें उक्त ग्रंथके अस्तित्वका पता चलता है। साथ ही, उसकी कोपी करनेके लिये दो एक विद्वानोंको वहाँ भेजने और खर्चके लिये कुछ चेन्दा एकत्र करनेका प्रस्ताव भी उपस्थित किया गया था। हम नहीं कह सकते कि ग्रंथके अस्तित्वका यह समाचार कहाँ तक सत्य है और इस वानका यथोचित निर्णय करनेके लिये अभी तक क्या क्या प्रयत्न किया गया है। परंतु इतना जरूर कहेंगे कि बहुतसे भंडारोंकी सूचियाँ अनेक स्थानों पर भ्रमपूर्ण पाई जाती हैं। पुना लायब्रेरीकी ही सूचीमें सिद्धसेन दिवाकरके नामसे ' वादिगजगंधहस्तिन ' नामके एक महान् ग्रंथ का उल्लेख मिलता है जो यथार्थ नहीं है। वहाँ इस नामका कोई ग्रंथ नहीं। यह नाम किसी दूसरे ही ग्रंथके स्थान पर गलतीसे दर्ज हो गया है। ऐसी हालतमें केवल सूचीके आधार पर आस्ट्रिया जैसे सुदूरदेशकी यात्राके लिये कुछ विद्वानोंका निकलना और भारी खर्च उठाना युक्तयुक्त प्रतीत नहीं होता। बेहतर तरीका, इसके लिये, यह हो सकता है कि वहाँके किसी प्रसिद्ध फोटोग्राफरके द्वारा उक्त ग्रंथके आद्यतके १०-२० पन्नोंका फोटो पहलें मंगाया जाय और उन परसे यदि यह निर्णय हो जाय कि वास्तवमें यह ग्रंथ वही महाभाष्य ग्रंथ है तो फिर उसके शेष पन्नोंका भी फोटो आदि मंगा लिया जाय। अस्तु। ग्रंथके वहाँ अस्तित्व विषयमें अभी तक हमारा कोई विश्वास नहीं है।

आस्ट्रियाके एक प्रसिद्ध नगरकी प्रसिद्ध लायब्रेरी में उक्त ग्रंथ मौजूद हो और हमें जैकोबी जैसे खोजी विद्वानोंको उसका पता तक न लगे, यह बात कुछ समझमें नहीं आती। हमें इस ग्रंथके विषयमें यह बात भी बहुत गटकती है कि 'आम मीमांसा' अर्थात् 'देवागम' शास्त्रका, जो कुल ११४ श्लोकपरिमाण है, इसका मंगलाचरण बनला या जाता है। देवागम भारतके प्रायः सभी प्रसिद्ध भंडारोंमें पाया जाता है। उस पर अनेक टीका, टिप्पण और भाष्य भी उपलब्ध हैं। अकलंकदेवकी 'अष्टशती' और विद्यानंद स्वामीकी 'अष्टसहस्री' उसीके भाष्य और महाभाष्य हैं। जिस ग्रंथका मंगलाचरण ही इतने महत्त्वको लिये हुए हो वह शेष संपूर्ण ग्रंथ कितना महत्त्वशाली होगा और विद्वानोंने उसका कितना अधिक संग्रह किया होगा, इसके बतलानेकी जरूरत नहीं है। विश्व पाठक सहजहीमें इसका अनुमान कर सकते हैं। परंतु तो भी ऐसे महान् ग्रंथका भारतके किसी भंडारमें अस्तित्व न होना, उसके शेष अंशोंपर टीका-टिप्पणका मिलना तो दूर रहा उनके नामोंकी कहीं चर्चा तक न होना, यह सब कुछ कम आश्चर्यमें डालनेवाली बातें नहीं हैं। और इनपरसे तरह तरहके विकल्प उत्पन्न होते हैं। यह खयाल पैदा होता है कि क्या समन्तभद्रने 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' नामका कोई ग्रंथ बनाया ही नहीं और उनकी आप्तमीमांसा (देवागम) एक स्वतंत्र ग्रंथ है? यदि बनाया तो क्या वह पूरा न हो सका और आप्तमीमांसा तक ही बनकर रह गया? यदि पूरा हो गया था तो क्या फिर बन कर समाप्त होते ही किसी कारण विशेषसे वह नष्ट हो गया? यदि नष्ट नहीं हुआ तो क्या फिर प्रचलित सिद्धांतोंके विरुद्ध उसमें कुछ ऐसी बात थी जिनके कारण बादके आचार्यों खासकर भट्टारकोंको उसे लुप्त करनेकी जरूरत पड़ी अथवा बादको उसके नष्ट हो जानेका कोई दूसरा ही कारण है? इन सब विकल्पोंको छोड़कर अभी तक हमें यह भी मालूम नहीं हुआ कि, १ समन्तभद्रने 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' नामका कोई ग्रंथ बनाया है, २ वह उमास्वातिके तत्त्वार्थ सूत्रका भाष्य है, ३ उसकी श्लोकसंख्या ८४ हजार

है और 'देवागम' स्तोत्र उसका अदिम मंगलाचरण है; इन सब बातोंकी उपलब्धि कहाँसे होती है—कौनसे प्राचीन आचार्योंके किस ग्रंथमें इन सब बातोंका पता चलता है? यह दूसरी बात है कि आजकलके अच्छे अच्छे विद्वान—न सिर्फ जैन विद्वान बल्कि सनीशचंद्र विद्याभरण, भारती जैसे अजैन विद्वान भी—अपने अपने ग्रंथों तथा लेखोंमें इन सब बातोंका उल्लेख करते हुए देखे जाते हैं। परंतु ये सब उल्लेख एक दूसरेकी देखादखा हैं परीक्षामें उनका कोई सम्बन्ध नहीं और न वे जाँच तोल कर लिखे गये हैं। इसी प्रकारके कुछ उल्लेख पिल्ले भापाण्डितोंके भी पाये जाते हैं। इन सब आधुनिक उल्लेखोंसे इस विषयका कई टोका न गे-य नहीं हो सकता। और न हम उन्हें ऐसी हालतमें बिना किसी हेतुके प्रमाणकोटिमें रख सकते हैं। हमारा रायमें इन सब बातोंके निर्णायक विकल्पोंके समाधानार्थ अंतरंग खोजकी बहुत बड़ी जरूरत है। हमें सबसे पहले—विदेशोंमें जानेसे भी पहले—अपने घरके साहित्यको गहरा टटोलना होगा; तब कहीं हम यथार्थ निर्णय पर पहुँच सकेंगे। अस्तु।

इस विषयमें हमने आज तक जो कुछ खोज की है और उसके द्वारा हमें जो कुछ मालूम हो सका है उसे हम अपने पाठकोंके विचारार्थ और यथार्थ निर्णयकी सहायनार्थ नीचे प्रकट करते हैं—

१—उमास्वातिके तत्त्वार्थसूत्रपर स्वार्थसिद्धि, राजवार्तिक, श्लोकवार्तिक और श्रुतसागरी नामकी जो टीकाएँ उपलब्ध हैं उनमें, जहाँ तक हमारे देखनेमें आया कहीं भी 'गन्धहस्ति महाभाष्य' का नामोल्लेख नहीं है और न इसी बातका कोई उल्लेख पाया जाता है कि समन्तभद्रने उक्त तत्त्वार्थसूत्रपर भाष्य लिखा है। समन्तभद्रका अस्तित्वकाल इन सब टीकाओंके बननेसे पहले माना जाता है। यदि इन टीकाओंके रचयिता पूज्यपाद, अकलंक देव, विद्यानन्द और श्रुतसागरके समयोंमें समन्तभद्रका उसी सूत्रपर ऐसा कोई महत्त्वशाली भाष्य विद्यमान होता तो उक्त टीकाकार किसी न किसी रूपमें इस बातको सूचित जरूर करते, ऐसा हृदय कहता है। परंतु उनके टीकाग्रन्थोंसे ऐसी कोई सूचना नहीं

पाई जाती। प्रत्युत, श्रुतसागरसूरिने अपने अध्य-
यन विषयक अथवा टीकाके आधार-विषयक जिन
प्रधान ग्रन्थोंका उल्लेख अपनी टीकाकी संधियोंमें
किया है उनमें साफ तौरसे श्लोकवार्तिक और
सर्वार्थसिद्धिका ही नाम पाया जाता है, गन्धहस्ति-
महाभाष्यका नहीं। यदि ऐसा महान् ग्रन्थ उन्हें
उपलब्ध होता तो कोई वजह नहीं थी कि वे उस-
का भी साथमें नामलेख न करें।

२—आप्तमीमांसा (देवागम) पर, जिसे गन्ध-
हस्तिमहाभाष्यका मंगलाचरण कहा जाता है, इस
समय तीन संस्कृत टीकाएँ उपलब्ध हैं। एक 'वसु-
नन्दिवृत्ति', दूसरी 'अष्टशती' और तीसरी 'अष्टसहस्री'
इनमेंसे किसी भी टीकामें गन्धहस्ति महाभाष्यका
कोई नाम नहीं है, और न यही कहीं सूचित किया
है कि यह आप्तमीमांसा ग्रन्थ गन्धहस्ति महाभा-
ष्यका मंगलाचरण अथवा उसका प्राथमिक
अंश है। किसी दूसरे ग्रन्थका एक अंश होनेकी
हालतमें ऐसी सूचनाका किया जाना बहुत कुछ
स्वाभाविक था।

३—श्रीइन्द्रनन्दि आचार्यके बनाये हुए 'श्रुता-
वतार' ग्रन्थमें भी समन्तभद्रके साथ, जहाँ कर्म-
प्राप्तपर उनकी ४८ हजार श्लोकपरिमाण एक
सुन्दर संस्कृत टीकाका उल्लेख किया गया है वहाँ
गन्धहस्ति महाभाष्यका कोई नाम नहीं है। बल्कि
इतना प्रकट किया गया है कि वे दूसरे निजान्त
ग्रन्थ (कथाय प्राप्त) पर टीका लिखना चाहते
थे परन्तु उनके एक सधर्मी साधुने द्रव्यादिशुद्धि-
कर प्रयत्नोंके अभावसे उन्हें वैसा करनेसे रोक
दिया। बहुत संभव है कि इसके बाद उनके द्वारा
कोई बड़ा ग्रन्थ न लिखा गया हो।

४—श्रवणबेलगुलके जितने शिलालेखोंमें समन्त-
भद्रका नाम आया है उनमेंसे किसीमें भी आचार्य
महोदयके नामके साथ 'गन्धहस्ति महाभाष्य' का
उल्लेख नहीं है। और न यही लिखा मिलता है कि
उन्होंने तत्त्वार्थसूत्र पर कोई टीका लिखी है। हाँ,
उनके शिष्य शिवकोटि आचार्यके सम्बन्धमें इतना
कथन जरूर पाया जाता है कि उन्होंने तत्त्वार्थ-
सूत्रको अलंकृत किया, अर्थात् उसपर टीका लिखी
(देखो शिला लेख नं० १०५)

प्रश्न

५—ब्रह्मनेमिदत्तने आराधना कथाकोशमें सम-
न्तभद्रकी एक कथा दी है परन्तु उसमें उनके किसी
भी गन्धहस्तिमहाभाष्यके नामकी कोई उपलब्धि
नहीं होती।

६—संस्कृत प्राकृतके और भी बहुतसे उपलब्ध
ग्रन्थ जो देखनेमें आये और जिनमें किसी न किसी
रूपसे समन्तभद्रका स्मरण किया गया है उनमें
भी हमें स्पष्टरूपसे कहीं गन्धहस्ति महाभाष्यका
नाम नहीं मिला। और दूसरे अनेक विद्वानोंसे जो
इस विषयमें दर्यापत किया गया तो यही उत्तर
मिला कि गन्धहस्ति महाभाष्यका नाम किसी प्रा-
चीन ग्रन्थमें हमारे देखनेमें नहीं आया, अथवा हमें
कुछ याद नहीं है।

७—ग्रन्थके नाममें 'महाभाष्य' शब्दसे यह
सूचित होता है कि इस ग्रन्थसे पहले भी तत्त्वार्थ-
सूत्रपर कोई भाष्य विद्यमान था जिसकी अपेक्षा
इसे 'महाभाष्य' संज्ञा दी गई है। परन्तु दिगम्बर
साहित्यसे इस बातका कहीं कोई पता नहीं चलता
कि समन्तभद्रसे पहले भी तत्त्वार्थसूत्र पर कोई
भाष्य विद्यमान था। रही श्वेताम्बर साहित्यकी
बात, सो श्वेताम्बर भी इस बातको मानते ही हैं
कि उनका मौजूदा 'तत्त्वार्थधिगम भाष्य' स्वयं
उमास्वामिका बनाया हुआ है। परन्तु उनकी इस
मान्यताकी स्वीकार करनेके लिये अभी हम तैयार
नहीं हैं। उनका वह ग्रन्थ अभी विवादग्रस्त है।
उसके विषयमें हमें बहुत कुछ कहने सुननेकी जरू-
रत है। इस पर यदि यह कहा जाय कि बादको
बने हुए भाष्योंकी अपेक्षा बहुत बड़ा होनेके कारण
उसे पछिसे महाभाष्य संज्ञा दी गई है तो यह मा-
नना पड़ेगा कि उसका असली नाम 'गन्धहस्ति
भाष्य' अथवा 'गन्धहस्ति' ऐसा कुछ था।

८—ऊपर जिन ग्रन्थोंका उल्लेख किया गया
है उनमें कहीं यह भी जिकर नहीं है कि समन्त-
भद्रने ८४ हजार श्लोकपरिमाणका कोई ग्रन्थ रचा
है और इस लिये गन्धहस्ति महाभाष्यका जो परि-
माण ८४ हजार कहा जाता है उसकी इस संख्याकी
भी किसी प्राचीन साहित्यसे उपलब्धि नहीं होती।

९—जब उमास्वामिके तत्त्वार्थसूत्रपर ८४ हजार

श्लोकपरिमाण एक महत्त्वशाली भाष्य पहलेसे मौजूद था तब यह बात समझमें नहीं आती कि सर्वार्थसिद्धि, राजवार्तिक और श्लोकवार्तिकके बननेकी जरूरत ही क्यों पैदा हुई। यदि यह कहा जाय कि ये ग्रन्थ गन्धहस्ति महाभाष्यका सार लेकर संक्षेपरुचिवाले शिष्योंके वास्ते बनाये गये हैं तो यह बात भी कुछ बनती हुई मालूम नहीं होती; क्यों कि ऐसी हालतमें श्रीपूज्यपाद, अकलंकदेव और विद्यानन्द स्वामी अपने अपने ग्रन्थोंमें इस प्रकारका कोई उल्लेख जरूर करते जैसा कि आम तौर पर दूसरे आचार्योंने किया है, जिन्होंने अपने ग्रन्थोंको दूसरे ग्रन्थोंके आधारपर अथवा उनका सार लेकर बनाया है। परन्तु चूँ कि इनमें ऐसा कोई उल्लेख नहीं है, इस लिये ये सर्वार्थसिद्धि आदि ग्रन्थ गन्धहस्तिमहाभाष्यके आधारपर अथवा उसका सार लेकर बनाये गये हैं ऐसा माननेको जी नहीं चाहता। इसके सिवाय अकलंकदेव और विद्यानन्दके भाष्य वार्तिकके ढंगसे लिखे गये हैं। वे 'वार्तिक' कहलाते भी हैं। और वार्तिकोंमें उक्त, अनुक्त, दुरुक्त, तीनों प्रकारके अर्थोंको विचारणा और अभिव्यक्ति हुआ करती है, जिससे उनका परिमाण पहले भाष्योंसे प्रायः कुछ बढ़ जाता है। जैसे कि सर्वार्थसिद्धिसे राजवार्तिकका और राजवार्तिकसे श्लोकवार्तिकका परिमाण बढ़ा हुआ है। ऐसी हालतमें यदि समन्तभद्रका ८४ हजार श्लोक संख्यावाला भाष्य पहलेसे मौजूद था तो अकलंक देव और विद्यानन्दके वार्तिकोंका परिमाण उससे जरूर कुछ बढ़ जाना चाहिये था। परन्तु बढ़ना तो दूर रहा, वह उल्टा उससे कई गुणा घट रहा है। दोनों वार्तिकोंकी श्लोकसंख्याका परिमाण क्रमशः १६ और २० हजारसे अधिक नहीं। ऐसी हालतमें कमसेकम अकलंक देव और विद्यानन्दके समयमें गन्धहस्ति महाभाष्यका अस्तित्व स्वीकार करनेके लिये तो और भी हृदय तय्यार नहीं होता।

१०— जिस आप्तमीमांसा (देवागम स्तोत्र) को गन्धहस्ति महाभाष्यका मंगलाचरण बतलाया जाता है उसकी आन्तिम कारिका इस प्रकार है—

इतीयमाप्तमीमांसा विद्विता हितमिच्छताम्।

सम्यग्मित्रोपदेशार्थविरूपप्रतिपत्त्ये ॥

यह कारिका जिस ढंग और जिस शैलीसे लिखी गई है, और इसमें जो कुछ कथन किया गया है उससे आप्तमीमांसाके एक बिलकुल स्वतन्त्र ग्रन्थ होनेकी बहुत ज्यादा सम्भावना पाई जाती है। इस कारिकाको देते हुए वसुनन्दी आचार्य अपनी टीकामें इसे 'शास्त्रार्थोपसंहार-कारिका' लिखते हैं, साथ ही इस कारिकाकी टीकाके अन्तमें ग्रंथकर्ता भी समन्तभद्रका नाम 'कृतकृत्यः निर्व्यूढतत्त्वप्रतिज्ञः' इत्यादि विशेषणोंके साथ देते हैं, जिससे मालूम होता है कि इस कारिकाके साथ ग्रंथकी समाप्ति हो गई, ग्रंथके अन्तर्गत किसी खास विषयकी नहीं। विद्यानन्दस्वामी अष्टसहस्रीमें, इस कारिकाके द्वारा 'प्रारब्धनिर्वहण'—(प्रारंभ किये हुए कृत्योंकी परिसमाप्ति) आदिको सूचित करते हुए टीकामें लिखते हैं—

“इति देवागमाद्वये स्वेच्छपरिच्छेदं शास्त्रे...।

अत्र शास्त्रपरिसमाप्तौ”.....

इन शब्दोंसे भी प्रायः यही ध्वनि होता है कि देवागमशास्त्र जो कि आप्तमीमांसाके शुरूमें 'देवागम' शब्द होनेसे उसीका दूसरा नाम है, एक स्वतंत्र ग्रंथ है और उसकी समाप्ति इस कारिकाके साथ ही हो जाती है। अतः वह किसी दूसरे ग्रंथका आदिम अंश अथवा मंगलाचरण मालूम नहीं होता।

११—अकलंकदेव अपनी अष्टशतीके आरंभमें लिखते हैं—

“येनाचार्यसमन्तभद्रपतिना तस्मै नमः संततम्।

रुत्वा विप्रियते स्तवो भगता देवागमस्तरुतिः” ॥२२॥

वसुनन्दी आचार्य अपनी देवागमवृत्तिके अन्तमें सूचित करते हैं “श्रीसमन्तभद्राचार्यस्य... देवागमाख्यायाः कृते संक्षेपभूतं विवरणं कृतम्...।”

कर्नाटकदेशस्थ हुमचा जि० शिमोगाके एक शिलालेखमें निम्न आशयका उल्लेख मिलता है—

• देवो जैनहितैषी भाग ९, अंक ९, पृष्ठ ४४५।

“ अकलंकने समंतभद्रके देवागमपर भाष्य लिखा । आप्तमीमांसा ग्रंथको समझाकर बतलावैले विद्यानं-
दिको नमोस्तु । ”

इन सब अवतरणोंसे भी प्रायः यही पाया जाता है कि समन्तभद्रका ' देवागम ' उनकी एक पृथक् कृति अथवा स्वतंत्र ग्रंथ है ।

१२—श्रीशुभचंद्राचार्यविरचित पांडवपुराणका एक पद्य इस प्रकार है:—

“ समन्तभद्रं भद्रार्थो भानु भारतभूषणः ।

देवागमेन येनात्र व्यक्ता देवागमः कृतः ” ॥ १५ ॥

इस पद्यके द्वारा ग्रंथकर्ता महाशय, स्वामी समन्तभद्रका ' भारतभूषण ' आदि विशेषणोंके साथ स्मरण करते हुए, प्रकट करते हैं कि उन्होंने अपने देवागम शास्त्रके द्वारा- (गंधहस्तिमहाभाष्य अथवा तत्त्वार्थसूत्रकी टीकाके द्वारा नहीं) जिनेंद्रदेवके आगम (जैनागम) को संसारमें व्यक्त कर दिया है । इससे देवागमकी स्वतंत्रता और भी स्पष्ट शब्दोंमें उद्घोषित होती है और यह पाया जाता है कि संसारमें समन्तभद्रकी विशेष प्रसिद्धिका कारण भी उनका ' देवागम ' ग्रंथ ही हुआ है । यदि यह देवागम कोई पृथक् ग्रंथ न होकर गंधहस्ति महाभाष्यका ही एक अंश-उसका केवल मंगल-अचरण-होता तो कोई बजह नहीं थी कि उस महान् ग्रंथका कहीं नामोल्लेख न करके उसके केवल एक छोटेसे अंशका ही उल्लेख किया जाता । उस संपूर्ण ग्रंथके द्वारा तो और भी अधिकताके साथ जैनागम व्यक्त हुआ होगा फिर उसका नाम क्यों नहीं ? और क्यों आम तौरपर देवागम अथवा आप्तमीमांसाका ही नामोल्लेख पाया जाता है ? जरूर इसमें कुछ रहस्य है और वह कमसे कम देवागमकी स्वतंत्रताका समर्थक जान पड़ता है ।

१३—श्रीविद्यानंदस्वामीने ' युक्त्यनुशासन ' ग्रंथकी टीका लिखते हुए सबसे पहले उसकी उत्थानिकारूपसे यह वाक्य दिया है—

“ श्रीसमन्तभद्रस्वामिभिराप्तमीमांसायामन्ययं गव्यब-
च्छेदाद् व्यवस्थापितं भगवता श्रीमताहृतान्त्यतीर्थका-
परमदेवेन मां परीक्ष्य किं चिकीर्षुको भवन्तं शतं ते पृष्ठा
प्रकाशुः । ”

इसके बाद मूल ग्रंथका प्रथम पद्य उद्धृत कि-
या है जो इस प्रकार है:—

“ कीर्त्या महत्या भुवि वर्द्धमानं

त्वां वर्द्धमानं स्तुतिगोचरत्वम् ।

निर्नायकः स्मो वयमद्य वारं

विशीर्णदोषाशयपाशबन्धम् ॥ १ ॥

अद्यस्मिन् काले परीक्षितवस न समये । ”

विद्यानंदाचार्यके इस संपूर्णकथनसे मालूम हो-
ता है कि स्वामि समन्तभद्रने आप्तमीमांसा (देवा-
गम) के अनन्तर ही-उक्त ग्रंथद्वारा अर्हन्तदेवकी
परीक्षाके बाद ही- ' युक्त्यनुशासन ' ग्रंथकी रच-
ना की है । यदि ' देवागम ' को गंधहस्तिमहाभा-
ष्यका एक अंग और उसका आदिम भाग माना
जाय तो युक्त्यनुशासनका भी उक्त महाभाष्यका
तदनन्तर अंग कहना होगा । परन्तु ऐसा नहीं कहा
जाता । युक्त्यनुशासन समन्तभद्रका, महावीर भग-
वानकी स्तुतिको लिये हुए हितान्वेषणका उपाय
प्रतिपादक एक स्वतंत्र ग्रंथ माना जाता है । नीचे-
के कुछ पद्यांश और उनकी कथनशैलीसे भी प्रायः
ऐसा ही आशय ध्वनित होता है:—

“ नरागात्रः स्तोत्रे भवति भस्पाशच्छिदि मुनिः,

न च न्येषु ह्येष दपगुणकथाभ्यासखलता ।

किमु न्यायान्यायप्रकृतगुणदोषज्ञमनसा,

हितान्वेषोपायस्त्वैव गुणकथासंगमादितः ” ॥ ६४ ॥

—युक्त्यनुशासन ।

“ श्रीमद्वाराजनेश्वरामलगुणमंत्रं परीक्षेक्षणे:

साक्षात्स्वामिसमंतभद्रगुरुभिस्तत्त्वं समीक्षयाखलम् ।

प्रोक्तं युक्त्यनुशासनं विजयिभिः स्याद्वादमार्गानुगै-

र्विद्यानंदवृत्तैरलेकृतमिदं श्रीसत्यवाक्याधिपैः ॥ ”

—टी० विद्यानंदस्वामी ।

“ जीर्वास्तुर्विचार्यीह कृतयुक्त्यनुशासनम् ।

वचः समन्तभद्रस्य वारंस्त्वेव विजृम्भते ॥ ”

—हरिवंशे जिनसेनः ।

ऐसी हालतमें ' देवागम ' का भी युक्त्यनुशास-
नके सदृश गंधहस्तिमहाभाष्यका कोई अंग न मान
कर एक स्वतंत्र ग्रंथ कहना चाहिये ।

१४—श्रीधर्मभूषणयतिविरचित ' न्यायशी-
पिका ' में, सर्वज्ञकी सिद्धि करते हुए, आप्तमी-

मांसाका एक पद्य निम्न प्रकारसे उद्धृत किया हुआ मिलता है:-

“ तदुक्तं स्वामिभिर्महाभाष्यस्यादावाममीमांसाप्रस्तावे सूक्ष्मा-
न्तरान्तरार्थं... । ”

इससे मालूम होता है कि स्वामी समन्तभद्र-
प्रणीत 'महाभाष्य' की आदिमें आममीमांसा ना-
मका एक प्रस्ताव है। और सिर्फ यही एक उल्लेख
है जो अभी तक हमें इस विषयमें प्राप्त हो सका
है और जिससे प्रचलित प्रवादको कुछ आश्वासन
मिलता है। यद्यपि इस उल्लेखमें 'गन्धहस्ति महा-
भाष्य' ऐसा स्पष्ट नाम नहीं है, न इस 'महा-
भाष्य' को उमास्वार्तिके तत्त्वार्थसूत्रका भाष्य
प्रकट किया है, न यह ही सूचित किया है कि उस-
का ग्रं. संख्या ८४ हजार श्लोक परिमाण है और
इसलिये संभव है कि यह महाभाष्य समन्तभद्रका
उपर्युल्लिखित, ४८ हजार श्लोक संख्याको लिये हुए,
'कर्मप्राभृत' मिद्धान्तवाला भाष्य हो अथवा कोई
दूसरा ही भाष्य हो। और उसमें आचार्य महा-
दयने आवश्यकतानुसार, अपने आममीमांसा ग्रं-
थको भी वनौ एक प्रस्तावके शामिल कर दिया
हो, तो भी धर्मभूषणके इस उल्लेखसे प्रकृत गन्ध-
हस्ति महाभाष्यका आशय जरूर निकाला जा स-
कता है। परंतु जब हम इस उल्लेखको ऊपर दिये
हुए संपूर्ण अनुसंधानोंकी गंशनीमें पढ़ते हैं और
साथ ही, इस बातको ध्यानमें रखते हैं कि
धर्मभूषणजी विक्रमकी १५ वीं शताब्दीके
विद्वान् हैं, तो ऐसा मालूम होता है कि
यह उल्लेख उस वक्तके प्रचलित प्रवाद,
लोकोक्ति अथवा दंतकथाओंके आधार पर ही
किया गया है। वास्तविक तथ्यसे इसका प्रायः
कोई सम्बन्ध नहीं। और न यह मानने अथवा
कहनेका कोई कारण है कि धर्मभूषणजीने
गन्धहस्तिमहाभाष्यको स्वयं देखकर ही ऐसा
उल्लेख किया है। यदि ऐसा होता तो खास गन्धह-
स्तिमहाभाष्यका भी कोई महत्त्वपूर्ण उल्लेख राजवा-
तिकादि ग्रंथोंके स्थानोंमें अथवा उनके साथ जरूर
पाया जाता। परंतु ऐसा नहीं है, न्यायदीपिकामें
दूसरी जगह भी आममीमांसाका ही उल्लेख किया

गया है। वहाँ ऊपरके सदृश महाभाष्यादि शब्दों
का प्रयोग भी नहीं है, बल्कि बहुत सीधे सादे शब्दोंमें
'तदुक्तमासमीमांसायां स्वामिमंतभद्राचार्यैः' ऐसा
कहा गया है। धर्मभूषणजीके समयसे अबतक ऐसा
कोई महान् विप्लव भी उपस्थित नहीं हुआ कि
जिससे गन्धहस्ति महाभाष्य जैसे ग्रंथका एकदम
लोप होना मान लिया जाय। और यदि ऐसा मान
भी लिया जाय तो उनसे पहले प्राचीन साहित्यमें
उसके उल्लेख न होनेका कारण क्या है, इसका
संतोषजनक उत्तर कुछ भी मालूम नहीं होता।
और इस लिये हमारी रायमें धर्मभूषणजीका उप-
र्युक्त उल्लेख प्रचलित प्रवादपर ही अवलम्बित है।
प्रचलित प्रवादपर अक्सर उल्लेख हुआ करते हैं
और वे बहुतसे ग्रंथोंमें पाये जाते हैं। आजकल
भी जब कि गन्धहस्तिमहाभाष्यका कहीं पता नहीं
और यह भी निश्चय नहीं कि किसी समय उसका
अस्तित्व था भी या कि नहीं, बहुतसे अच्छे अच्छे
विद्वान् अपने लेखों तथा ग्रंथोंमें गन्धहस्ति महा-
भाष्यका उल्लेख परिचित अथवा निश्चित ग्रंथके तौर
पर करते हैं, उसे तत्त्वार्थसूत्रकी टीका बतलाते हैं
और उसके श्लोकोंकी संख्याका परिमाण तक देते
हैं। यह सब प्रचलित प्रवादका ही नतीजा है।
कभी कभी इस प्रचलित प्रवादकी धुनमें अर्थका
अनर्थ भी हो जाता है, जिसका एक उदाहरण हम
अपने पाठकोंके सामने नीचे रखते हैं—

उक्त न्यायदीपिकामें एक स्थानपर ये वाक्य
दिये हैं:—

तद्विपरीतलक्षणो हि संशयः । यदाज्जातिकम् " अनेका-
र्थनिर्णयतापर्युदासात्मकः संशयः, ताद्विपरीतोऽवग्रहः "
इति । भाष्ये च ॥ " संशयो हि निर्णयविरोधी नत्वग्रहः "
इति ।

पं० खूबचन्दजीने न्यायदीपिकापर लिखी हुई
अपनी भाषाटीकामें, इन वाक्योंका अनुवाद देते
हुए, 'भाष्य' शब्दसे 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' का
अर्थ सूचित किया है अर्थात् सर्वसाधारण पर यह
प्रकट किया है कि संशयो हि निर्णयविरोधी नत्व
ग्रहः' यह वाक्य गन्धहस्तिमहाभाष्यका एक वा-
क्य है। टीकाके 'संशोधनकर्ता' पं० वंश

शास्त्रीं भी उनकी इस बातको पास कर दिया है— अर्थात्, पुस्तकपर अपने द्वारा संशोधन किये जानेकी मुहर लगाकर इस बातकी रजिस्टरी कर दी है कि उक्त वाक्य गन्धहस्तिमहाभाष्यका ही वाक्य है। परन्तु वास्तवमें ऐसा नहीं है। यह वाक्य राजवार्तिक भाष्यका वाक्य है। राजवार्तिकमें 'अवग्रहेहावायधारणा' इस सूत्रपर जो १० वाँ वार्तिक दिया है उसीके भाष्यका यह एक वाक्य है*। इस वाक्यसे पहले जो वाक्य, 'यद्राजवार्तिकं शब्दोंके साथ न्यायदीपिकाकी ऊपरकी पंक्तियोंमें उद्धृत पाया जाता है वह उक्त सूत्रका ९ वाँ वार्तिक है। दूसरे शब्दोंमें यों समझना चाहिये कि ग्रन्थकर्ताने पहले राजवार्तिक भाष्यका एक वार्तिक और फिर एक वार्तिकका भाष्यांश उद्धृत किया है, जिसको हमारे दोनों पंडित महाशयोंने नहीं समझा और न समझनेकी कोशिश की। उनके सामने मूल ग्रन्थमें 'गन्धहस्ति महाभाष्य' ऐसा कोई नाम नहीं था और यह हम बखूबी जानते हैं कि उन्होंने गन्धहस्ति महाभाष्यका कभी दर्शन तक नहीं किया, जो उस परसे जाँच करके ही ऐसे अर्थका किया जाना किसी प्रकारसे संभव समझ लिया जाता, तो भी उन्होंने 'भाष्य' का अर्थ 'गन्धहस्ति महाभाष्य' करके एक विद्वानके वाक्यको दूसरे विद्वानका बतला दिया। यह प्रचलित प्रवादकी धुन नहीं तो और क्या है? इसी तरह एक दूसरी जगह भी 'तद्भाष्य' पदका अर्थ—“ऐसा ही गन्धहस्ति महाभाष्यमें भी कहा है—” किया गया है। इस उदाहरणसे पाठक स्वयं समझ सकते हैं कि प्रचलित प्रवादकी धुनमें कितना अर्थका अनर्थ हो जाया करता है और उसके द्वारा उत्तरोत्तर संसारमें कितना भ्रम तथा मिथ्याभाव फैल जाना संभव है। शास्त्रींमें प्रचलित प्रवादोंसे अभिभूत ऐसे ही कुछ महाशयोंकी कृपासे अथवा अनेक दन्तकथाओंके किसी न किसी रूपमें लिपिबद्ध हो जानेके कारण ही बहु-तसे ऐतिहासिक तत्त्व आजकल चक्करमें पड़े हुए

हैं। और इस लिये प्रायः उन सबकी जाँच अनेक मार्गों और अनेक पहलुओंसे होनी चाहिये। हर एक बातकी असलियतको खोज निकालनेके लिये गहरे अनुसंधानकी जरूरत है। तभी कुछ यथार्थ निर्णय हो सकता है।

१५—ऊपर श्रुतावतारके आधारपर यह प्रकट किया गया है कि समन्तभद्रने 'कर्मप्राभृत' सिद्धान्तपर ४८ हजार श्लोक परिमाण एक सुन्दर संस्कृत टीका लिखी थी। यह टीका 'चूडामणि' नामकी एक कनडी टीकाके बाद, प्रायः उसे देखकर लिखी गई है। चूडामणिकी श्लोकसंख्याका परिमाण ८३ हजार दिया है और वह उस कर्मप्राभृत तथा साथ ही, कृपायप्राभृत नामके दोनों सिद्धान्तों पर लिखी गई थी। भट्टकलंकदेवने, अपने कर्नाटक शब्दानुशासनमें इस चूडामणि-टीकाको 'तत्त्वार्थ महाशास्त्रकी व्याख्या' (तत्त्वार्थमहाशास्त्रव्याख्यानस्य*) चूडामण्यभिधानस्य महाशास्त्रस्य... उपलभ्यमानत्वात्।) लिखा है, जिसका आशय यह होता है कि कर्मप्राभृतादि ग्रन्थ भी 'तत्त्वार्थशास्त्र' कहलाते हैं और इस लिये कर्मप्राभृतपर लिखी हुई समन्तभद्रकी उक्ते टीका भी तत्त्वार्थमहाशास्त्रकी टीका कहलाती होगी। चूँकि उमास्वातिका तत्त्वार्थसूत्र भी 'तत्त्वार्थशास्त्र' अथवा 'तत्त्वार्थमहाशास्त्र' कहलाता है, इसलिये संभव है कि इस नामसाम्यकी वजहसे 'कर्मप्राभृत' के टीकाकार श्रीसमन्तभद्रस्वामी किसी समय उमास्वातिके तत्त्वार्थसूत्रके टीकाकार समझ लिये गये हों और इसी गलतीके कारण पीछेसे अनेक प्रकारकी कल्पनाएँ उत्पन्न होकर उनका वर्तमानरूप बनगया हो। यह भी संभव है, कि प्रबल और प्रखर तार्किक विद्वान होनेके कारण 'गन्धहस्ति' यह समन्तभद्रका उपनाम अथवा बिरुद रहा हो और उसके कारण ही उनकी उक्त सिद्धान्तटीकाका नाम गन्धहस्तिमहाभाष्य प्रसिद्ध

* यहाँ ग्रन्थका परिमाण ९६ हजार श्लोक दिया है जिसकी बात राइस साहबने, अपनी 'इस्क्रिप्स एट् थ्रूथफुल-बेलगाल' नामक पुस्तकमें, लिखा है कि इसमें १२ हजार श्लोक ग्रन्थके संक्षिप्तसार अथवा सूचीके शामिल हैं।

* देखें राजवार्तिक, सनातनग्रन्थमाला कलकत्ता

हो गया हो अथवा उनके शिष्य शिवकोटिने जो तत्त्वार्थसूत्रकी टीका लिखी है उसी परसे इस विषयमें उनके नामकी प्रसिद्धि हो गई हो। कुछ भी हो, यथार्थ वस्तुस्थितिको खोज निकालनेकी बहुत बड़ी जरूरत है जिसके लिये विद्वानोंको प्रयत्न करना चाहिये। अस्तु।

गन्धहस्तिमहाभाष्य और आप्तमीमांसाके सम्बन्धमें हम अपने इन अनुसंधानों और विचारोंको विद्वानोंके सामने रखते हुए उनसे अत्यन्त नम्रताके साथ निवेदन करते हैं कि वे इन पर बड़ी शान्तिके साथ गहरा विचार करनेकी कृपा करें और उसके बाद हमें अपने विचारोंसे सूचित करके कृतार्थ बनाएँ। यदि हमारा कोई अनुसंधान अथवा विचार उन्हें ठीक प्रतीत न हो तो हमें युक्तिपूर्वक उससे सूचित किया जाय। साथ ही, जिन विद्वानोंको किसी प्राचीन साहित्यसे गन्धहस्तिमहाभाष्यके नामादिक चारों बातोंमेंसे किसी भी बातकी कुछ उपलब्धि हुई हो, वे हम पर उसके प्रकट करनेकी उदारता दिखलाएँ, जिससे हम अपने विचारोंमें यथोचित फेरफार करनेके लिये समर्थ हो सकें, अथवा उसकी सहायतासे किसी दूसरे नवीन अनुसंधानको प्रस्तुत कर सकें। आशा है, विज्ञ पाठक हमारे इस समुचित निवेदनपर ध्यान देनेकी अवश्य कृपा करेंगे, और इस तरह एक ऐतिहासिक तत्त्वके निर्णय करनेमें सहायोगिताका परिचय देंगे।

अन्तमें हम अपने पाठकों पर इतना और प्रकट किये देते हैं कि इस लेखका कुछ भाग लिखे जानेके बाद हमें अपने मित्र श्रीयुत मुनि जिनविजयजी आदिके द्वारा यह मालूम करके बहुत अफसोस हुआ कि डेकन कालिज पूना लायब्रेरीकी

किसी सूचीके आधार पर एक पंडित महाशयने, समाजके पत्रोंमें, जो इस प्रकारका समाचार प्रकाशित कराया था कि, गन्धहस्तिमहाभाष्य आस्ट्रिया देशके अमुक नगरकी लायब्रेरीमें मौजूद है और इसलिये वहाँ जाकर उसकी बापी लानेके लिये कुछ विद्वानोंकी योजना होनी चाहिये, वह बिल्कुल उनका भ्रम और बेसमझीका परिणाम था। उन्हें सूची देखना ही नहीं आया। सूचीमें, जो किसी गिण्टके अन्तर्गत है, आस्ट्रियाके विद्वान् डाक्टर गुल्डरने कुछ ऐसे प्रसिद्ध ग्रन्थोंके नाम, उनके कर्ताओंके नाम सहित प्रकट किये थे जो उपलब्ध हैं, तथा जो उपलब्ध नहीं हैं किन्तु उनके नाम सुन जाते हैं। समंतभद्रका 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' भी अनुपलब्ध ग्रंथोंमें था जिसका नाम सुनकर ही उन्होंने उसे अपनी सूचीमें दाखिल किया था। उसके सम्बन्धमें यह कहीं प्रकट नहीं किया गया कि वह अमुक लायब्रेरीमें मौजूद है। पंडितजीने इस सूचीमें गन्धहस्तिमहाभाष्यका नाम देख कर ही, बिना कुछ सोचे समझे, आस्ट्रिया देशके एक नगरकी लायब्रेरीमें उसके अस्तित्वका निश्चय कर दिया और उसे सबे साधारण पर प्रकट कर दिया ! यह कितनी भूलकी बात है ! हमें अपने पंडितजीकी इस कार्यवाई पर बहुत खेद होता है जिसके कारण समाजको व्यर्थ ही एक प्रकारके चक्रमें पड़ने और चंदा एकत्र करने-कराने आदिका कष्ट उठाना पड़ा। आशा है पांडितजी, जिनका नाम यहाँ देनेकी हम कोई जरूरत नहीं समझते, आगामीसे ऐसी मोटी भूल न करनेका ध्यान रखेंगे।

(जैन हतेपी, भाग १२, अंक ४ से उद्धृत ।)

तीर्थयात्राके लिये निकलनेवाले संघोंका वर्णन ।

वपुः पवित्रीकुरु तीर्थयात्रया चित्तं पवित्रीकुरु धर्मवाञ्छया ।

चित्तं पवित्रीकुरु पात्रदन्तः कलं पवित्रीकुरु सत्तनरित्रैः ॥

-- उपदेशतर्गिणी ।

जैन धर्मके औपदेशिक ग्रन्थसमूहमें, जैनगृहस्थों (श्रावकों) के लिये जिन जिन धर्मकृत्योंका विधान किया गया है उनमें तीर्थयात्रा करनेका भी एक विधान है । मुख्य कर जिन स्थानोंमें तीर्थंकर आदि पूज्य माने जाने वाले जैनधर्मके महापुरुषोंका जन्म, दीक्षा, केवलया निर्वोण आदि पवित्र कार्य जिसे जैन संप्रदायमें ' कल्याणक ' कहते हैं - हुआ हो उन्हें तीर्थस्थान कहते हैं । परन्तु किसी अन्य विशिष्ट घटनाके कारण या स्थलविशेषकी पवित्रताके कारण और स्थान भी ऐसे तीर्थस्थान माने जाते हैं । समेतशिखर, राजगृह, पावापुरी, खण्डगिरि आदि स्थल पूर्वमें; तश्वाशिला, कांगडा, अहिच्छत्र, हस्तिनापुर आदि उत्तरमें; शत्रुजय, गिरनार, आयु, तारंगा आदि पश्चिममें, और श्रीपर्वत, श्रवणबेलगोला, मुडबट्री, कुलपाक आदि दक्षिणमें जैनियोंके प्रसिद्ध तीर्थस्थान हैं । तीर्थस्थानोंके मानने पूजनेकी यह प्रथा केवल जैनधर्म ही में प्रचलित है यह बात नहीं है । संसारके प्रायः सभी प्राचीन और प्रसिद्ध धर्मोंमें ऐसे तीर्थस्थान माने और पूजे जाते हैं । ब्राह्मणोंमें हरिद्वार, सोमनाथ, रामेश्वर, जगन्नाथ इत्यादि; बौद्धोंमें कपिलवस्तु, मृगदाव, बोधिगया, कुशीनार इत्यादि; क्रिश्चियनोंमें जेरुसलेम; और मुसलमानोंमें मक्का मदीना आदि स्थान सैकड़ों ही वर्षोंसे तीर्थस्थानके रूपमें जगद्विख्यात हैं । क्या मूर्तिपूजा माननेवाले और क्या नहीं माननेवाले-क्या ईश्वरवादी और क्या अनीश्वरवादी इस विषयमें सभी एकमत रखते हुए आई देते हैं ।

पुरुषोंके चरणस्पर्शसे पवित्रित भूमिका दर्शन

और स्पर्शन करनेसे भावुक मनुष्यके भद्र हृदयमें भव्यता प्रकट होती है और मनकी मलिनता अन्तरित होती है यह मानवस्वभावसिद्ध बात है । केवल, प्रकृतिकी सुन्दरताको, स्थलकी विशुद्धताको और वातावरणकी निःशब्दताको देख कर ही संस्कारी हृदयवाले मनुष्यके मनमें सात्त्विकभाव प्रकट होने लगते हैं; तो फिर यदि उस स्थानके साथ किसी स्वाभिमत लोकोत्तर महापुरुषकी जीवनघटनाका कोई स्मृतिसंबन्ध जुड़ा हुआ हो तब तो कहना ही क्या । जो शान्ति और जो सात्त्विकता मनुष्योंको अन्य उपाधिप्रस्त स्थानोंमें सैकड़ों लेखोंके वाचनेसे और सैकड़ों ही व्याख्यानोंके सुननेसे प्राप्त नहीं हो सकती, वह ऐसे शुद्ध, पवित्र और पूज्य स्थानमें एक दिन जाकर रहनेसे प्राप्त हो सकती है; ऐसा अनेक महापुरुषोंका अनुभव है । श्रमण भगवान् श्रीमहावीर और गौतम बुद्ध जो वर्षोंतक निर्जेन बनोंमें घूमने रहे उसका कारण केवल यही शान्ति लाभ करना था, और इसी प्रवृत्तिद्वारा उन्होंने अपनी मुक्ति प्राप्त की थी । संसारके महापुरुषोंके अनुभूत इस सिद्धान्तको लक्ष्यमें लेकर धर्मप्रवर्तकोंने तीर्थयात्राकी प्रथा प्रचलित की है और उसके अनुसार अति प्राचीन कालसे संसारके उपर्युक्त सभी धर्मोंके आस्तिक अनुयायी अपने अपने तीर्थस्थानोंमें अनेक प्रकारके कष्ट उठाकर भी, अधिक नहीं तो केवल एकवार, दर्शन मात्र करनेके लिये ही जाते रहे हैं, अथवा जानेकी अभिलाषा रखते रहे हैं । जैनधर्मोपदेशकोंने भी अपने तीर्थोंके दर्शन स्पर्शन करनेका उपदेश

किया है और तदनुसार जैन समाजमें प्रवृत्ति भी चली आ रही है।

पुराणे जमानेमें, आज कलके समान, मुसाफरी करनेके लिये रेलवे बगैरह जैसे साधनों का सुविधा न होनेसे, तथा मार्गमें अनेक प्रकारके कष्टोंके आनेको बहुत कुछ संभावना रहनेसे, उस समय के बड़े बड़े श्रीमान लोक भी अकेले-दुकेले घरमें बहार निकल कर दूरके देशोंमें जानेकी हिम्मत कम रखते थे। तो फिर साधारण और गरीबवर्गके लोगोंके लिये तो कहना ही क्या। इस लिये उस समय प्रायः लोग बहुतसो संघोंमें एकत्र हो कर तीर्थयात्राके लिये निकला करते थे। यात्रियोंके इस समूहको संघ कहा करते हैं। पिछले जमानेमें, जैनसमाजमेंसे जुदा जुदा तीर्थोंकी यात्राके लिये जुदा जुदा देशोंमेंसे प्रतिवर्ष प्रायः सैकड़ों ही ऐसे छोटे बड़े संघ निकला करते थे, और अब तक भी सालमें दो चार निकलने रहते हैं। बहुत करके इन संघोंके निकालनेमें कोई एक श्रीमान भावुक अग्रणी होता है और वह अपनी औरसे हजारों लाखों रुपये खर्च कर सैकड़ों हजारों यात्रियोंके तीर्थदर्शनकी अभिलाषाको पूर्ण करनेमें सहायक बनता है। ऐसे संघ निकालनेवालेको समाजकी ओर से 'संघपति' की पदवी मिलती है और वह फिर सदा समाजमें अग्रणी माना जाता है।

संघके निकालनेकी क्या विधि है—वह किस तरहसे निकाला जाता है और उसका निकालनेवालेको क्या क्या करना चाहिए—इसके विषयमें श्राद्ध-विधिनामक ग्रन्थमें निम्न प्रकारका वर्णन दिया है।

संघ निकालनेवाले पुरुषको सबसे प्रथम, अर्थात् तीर्थकी यात्रा पूर्ण न हो तब तक, निम्न प्रका-

१ जैन जातियोंमें बहुतसे कुटुम्बोंको जो संघवी-संघद-सिंधी-सिंहई आदि अटक है वह इसी 'संघपति' पदवी का अपभ्रष्ट रूप है।

२ यह ग्रंथ तपागच्छके आचार्य रत्नशेखर सूरिका बनाया हुआ है। इसकी रचना विक्रम संवत् १५०६ में हुई है। भावनगरकी आत्मानन्द जैन सभाने इसे छपकर प्रकट किया है।

रके नियम करने चाहिएँ—दिनमें एक ही दफह भोजन करना चाहिए, रास्तेमें पैदल चलना चाहिए, खाली जमीन पर सोना चाहिए, सच्चित्त वस्तु खानी न चाहिए, व्रतचर्यका पालन करना चाहिए, इत्यादि। इस प्रकार यात्राके लिये नियमादि स्वीकार कर फिर राजाके पास जावे और उसे यथायोग्य भेंट दे कर संघ निकालनेकी इजाजत लेवे। फिर यात्रामें साथ ले चलनेके लिये युक्तिपूर्वक मंदिर बनवावे। अनन्तर, अपने स्वजनाका और साधर्मिभाईयोंको संघमें आनेके लिये

१ जिग संघमें इस प्रकारके नियमोंका पालन करते हुए संघपति और अन्योन्य यात्री चलने हैं उस संघको 'पद् री पालक' (गुजरानिमें—छ री पलते) संघ कहते हैं। 'पद् री' से मतलब उन छ नियमोंका है जिनमें अन्तमें 'री' अक्षर आता है। यथा—

एकाहारी, दर्शनधारी, यात्रासु भूशयनकारी, सच्चित्तपरिहारी, पादचारी, ब्रह्मचारी, च।

श्राद्धाविधि पृ. १६४.

एकाहारी भूमिसंस्तारकारी

पद्भ्यां चारी शुद्धसम्यक्त्वधारी।

यात्राकाले सर्वसच्चित्तधारी

पुण्यात्मा स्याद् ब्रह्मचारी विवेकी ॥

—उपदेशतरंगिणी, पृ. २४३.

२ प्राचीन समयमें राजाजाके सिवा ऐसे संघ बगैरह निकल नहीं सकते थे तथा उनको एक राज्यमेंसे दूसरे राज्यमें जाने आने नहीं दिये जाते थे। इस लिये संघ निकालनेवालेको प्रथम राजाके पास जाकर उसके आगे रूप-योंकी खूब भेंट कर उसे खुश करना पड़ता था और उसके पाससे संघ निकालनेका परवाना (मुसलमानी शब्द फरमान) लेना पड़ता था। प्रमाणके लिये देखो मेरा लिखा हुआ शत्रुंजय तीर्थोद्धार प्रबन्ध, पृ० ५६-७;

तथा सोमसौभाग्यकाव्य, पृ. १४०-४१।

३ ये मन्दिर सोना, चाँदी, आदि धातुओंके तथा हस्ति-दन्त, चन्दन अथवा अन्य प्रकारके उत्तम काष्ठके बनाये जाते थे। ये एक प्रकारके सिंहासन समान अथवा रथके जैसे होते थे। इनको मनुष्य उठाते अथवा रथकी तरह घोड़े या बैल खींचते थे। संघके प्रमाणमें ऐसे एक या अनेक मंदिर संघके साथ रहते थे।

आदरपूर्वक आमंत्रण भेजे। भक्तिपूर्वक गुरुमहाराजको भी निमंत्रण करे। गांवमें जीवहिंसा बन्ध करानेके लिये अमरिपट्टह बजवावे। मंदिरोंमें महापूजादि महोत्सव मनावे। फिर, जो जो मनुष्य संघमें साथ आनेकी इच्छा प्रदर्शित करें उनमेंसे जिनके पास भत्ता न हो उन्हें भत्ता देवे, वाहन न हो उन्हें वाहन देवे, तथा जो बिल्कुल निराधार हो उन्हें भीटे बच्चनोंसे आश्वासन दे कर जिस वस्तुकी जरूरत हो उसकी पूर्ति करे। और इस प्रकार गांवमें ढंडोरा पिटाकर सहायतादान पूर्वक निरुत्साह मनवालोंको भी यात्राके लिये उत्साहित करे। रातेमें यात्रियोंके ठहरनेके लिये, पडावोंमें फाम आने लायक छोटे बड़े ऐसे अनेक डेरे, तंबू, रावटी, चांदनी आदि तैयार करवावे। भोजनकी सामग्रीके लिए कडाह, परांत, हंडे आदि भाजन और पानीके संग्रहके लिये बड़ी बड़ी कोठियां, टांकियां आदि दर्शन बनवावे। मनुष्योंके बैठनेके लिये तथा सामान भरनेके लिये गाड़ी, सहेज-वाल, रथ, म्याना, पालखी, बेल (पोड) उट, घोडा आदि सब प्रकारके वाहनोंका संग्रह करे। संघकी रक्षाके लिये अच्छे अच्छे बहादुर और शूर सुभट्टोंको (सिपाहियोंको) बुलावे और उन्हें अस्त्र शस्त्रादि देकर उनका सन्मान करे। तथा गीत, नृत्य और वाद्यदिपयक सामग्रीको भी साथमें रखे—अर्थात् गान और नृत्य करनेवाले भोजकों—गंधर्वोंको और बाजे बजानेवाले वज्रवद्योंको भी संघके साथ रखे। इस प्रकार सब तरहकी तैयारी कर अच्छे मुहूर्तमें शुभ शकुनोंके साथ प्रस्थान-मंगल करे। प्रस्थान करनेके अवसर पर, सकल समुदायको—संघके साथ चलनेवाले तथा गांवमें बसनेवाले सभी साधर्मिभाइयोंको—एकत्र उत्तम प्रकारके भोजन कराकर, ताम्बूल आदि मुखवास देकर, तथा पंचांग वस्त्रादि पहरा कर सज्जित करे। तदनन्तर, सुप्रतिष्ठ, धर्मिष्ठ, पूज्य और भाग्यवान् मनुष्योंके हाथसे 'संघाधिपत्य' का तिलक करावे। स्वयं संघकी महापूजा करे और इस प्रकार दूसरोंके पाससे भी 'संघाधिपत्य' का तिलक करावे। यह सब काम हो चुकने पर फिर संघके साथ

आनेवालोंमेंसे यथायोग्य किसीको महाधर, किसीको अप्रेसर, किसीको पृष्ठरक्षक और किसीको संघाध्यक्षक आदि पद देकर तदनुकूल कार्यविभाग नियत करे। संघके चलने-ठहरने आदिके सब संकेत यात्रियोंको जाहिर करे—अर्थात् अमुक प्रकारकी सूचना मिलने पर यात्रियोंको ठहर जाना चाहिए, अमुक प्रकारकी सूचना मिलने पर चलना चाहिए, अमुक प्रकारकी सूचना मिलने पर एकत्र होना चाहिए, इत्यादि सब बातें संघजनोंको स्पष्ट समझा देनी चाहिए। रास्तेमें संघपतिको सबकी संभाल रखनी चाहिए। कहीं किसीकी गाड़ी चंगै-रह तूट जाय या और किसी प्रकारकी कठिनाई आ जाय तो उसे हर प्रकारसे सहायता देनी चाहिए।

इस प्रकार प्रयाण करते हुए मार्गमें जितने गांव और शहर आवें उनके मंदिरोंमें स्नात्र-महोत्सव करावे तथा उन पर महाध्वज चढ़ावे। सब मंदिरोंके बाजे-गाजेके साथ जाकर दर्शन करे। जहां कहींपर कोई मंदिर चंगैरह जीर्ण-शीर्ण हालतमें दिखाई दे तो उसके उद्धार आदिका खयाल रखे। जब दूरसे अर्भाष्ट तीर्थ-स्थलके (पर्वतादिके) दर्शन हो तब सूर्य, रत्न या मोतियोंसे उसे बधावे और यात्रियोंको लड्ड आदि यांत्रिक तथा भोजन करा कर साधर्मिवात्सल्य करे। यथोचित दान देवे। फिर जब तीर्थस्थल पर पहुंचे तो बड़े आडंबरके साथ स्वयं प्रवेशोत्सव करे और दूसरोंसे करावे। इस तरह तीर्थस्थानमें प्रवेश करके, प्रथम तीर्थपूजा, फिर अष्टोपचार पूजा, और तदनन्तर विधिपूर्वक स्नात्र करे। इसके बाद, माला पहरना, घनधारा देना, पहरामनी रखना, नवांग जिनपूजा करना, पुष्पगृह और कदलीगृह बनवा कर महापूजा रचना, बहुमूल्य वस्त्रादिकी बनाई हुई महाध्वजा चढ़ाना, रात्रिजागरण करना, नानाप्रकारके गीत और नृत्यादिसे उत्सव मनाना, तीर्थनिमित्त उपवासार्थक तपस्या करना, लक्ष या कोटि परिमित चावल आदि—आदि शब्दसे सुपारी, लवंग, एलायची, नालियर इत्यादि समझने चाहिए—चढ़ाना, २४, ५२, ७२ या १०८ संख्यामें फल आदि भेंट धरना, भक्ष्य ऐसे सब प्रकारके भोज्य पदार्थों

से भरे हुए थालोंका रखना, रेशम आदि मूल्यवान् वस्त्रके बने हुए चंदुए, अंगलुछन, दीप, तैल, धौती, चन्दन, कसर, पुष्पचंगरी, कलश, धूपदान, आरती, आभरण, प्रदीप, चामर, भृंगार, थाल, कञ्चोल, घंटा, झलरी, पट्टह आदि विविध वाद्य; इत्यादि प्रकारकी मंदिरमें काम आनेवाली सब चीजोंका दान करना; इत्यादि प्रकारके जो तीर्थ कृत्य हैं उन्हें विधिपूर्वक पूर्ण करे। इसके बाद तीर्थस्थान पर कोई छोटी बड़ी देवकुलिका करावे। सूत्रधारादिक कारीगरोंका स्तकार करे। तीर्थका कोई हिस्सा नष्ट-भ्रष्ट होनेका अवस्थामें हो तो उसे ठीक करावा देवे। तीर्थकी रक्षा करनेवालोंका बहुमान करे। तीर्थके निर्वाहके लिये कोई जमीन आदिका स्थायी दान करे। सामर्थ्यवात्सल्य करे। गुरुओं और संघजनोंका पहचान देकर भक्तिभाव प्रकट करे और भोजक, सेवक, गंधर्व, आदि जैन याचक जन हों उन्हें उचित दान वितरण करे। इत्यादि।

इस प्रकार संघ ले जानेवालेके लिये मुख्य मुख्य कृत्य बतलाये गये हैं।

प्राचीन समयमें, जैन इतिहासमें प्रसिद्ध ऐसे प्रायः सभी जैन राजा-महाराजाओंने और सेठ—साहुकारोंने इस प्रकारके बड़े बड़े संघ निकाले थे और उनमें लाखों करोड़ों रुपये खर्च किये थे। उदाहरणके लिये ऐसे दो चार प्रसिद्ध संघोंका यहां पर उल्लेख करना उचित मान्दम देता है।

गुजरातके परमार्हत राजा कुमारपाल चालुक्य-नं सौराष्ट्रके गिरनार और शत्रुजयादि तीर्थोंकी यात्राके लिये बड़ा भारी संघ निकाला था। उसके बारेमें जिनमण्डन गणीने (संवत् १४९२) अपने ' कुमारपाल प्रबन्ध ' नामक ग्रंथमें जो उल्लेख किया है, उसका सार यहां पर दिया जाता है—

हेमचन्द्राचार्यके मुखसे तीर्थ यात्रासे हानेवाला पुण्यलाभ सुन कर कुमारपालने भी तीर्थयात्रा करनेका मनोरथ किया और तत्काल सब सामग्री एकत्र कर शुद्ध मुहूर्तमें यात्राके लिये प्रस्थान किया। प्रस्थान करते समय उसने प्रथम, शहरके सभी चैत्यों (मंदिरों) में अष्टाष्टिक उत्सव मनाया। गांवमें अमारिपट्टह बजवाया। कैदखानोंमें

जो कैदी थे उन्हें बन्धन मुक्त किये और सकल संघकी पूजाका महामहोत्सव किया। संघके प्रयाणसमयमें सबसे आगे राजाका देवालय चलता था। यह देवालय सुवर्ण और रत्नोंसे जड़ा हुआ था और राज्यके पट्टहस्तिकी पीठ पर स्थापित किया हुआ था। इसमें सुवर्णकी बनी हुई जिनमूर्ति स्थापित थी। राजाके इस मुख्य देवालयके पीछे पीछे क्रमसे ७२ सामंतोंके, २४ मंदिर बनवानेवाले बाहड मंत्री और उसके साथ अन्य मंत्रियोंके, तथा १८०० बड़े बड़े व्यापारियोंके देवालय चलते थे। इन सब देवालयों पर श्वेतातपत्र रक्खे हुए थे और अंदर सुवर्ण और मोतियोंसे जड़े हुए छत्र-चामरादि शोभ रहे थे। ... इस संघमें कुमारपाल राजा मुख्य संघपति था और उसके साथ ७२ सामंत, बाहड (वग्भट) आदि मंत्री, राजमान्य नागसेठका पुत्र सेठ आभड, पड़भापाक-विचक्रवर्ती श्रीपाल और उसका पुत्र दानवीर कविश्रेष्ठ सिद्धपाल, कपर्दी भंडारी, प्रह्लादन-पुर (पालनपुर) का संस्थापक राणा प्रह्लाद, ९९ लाख सुवर्णाधिपति सेठ छाडाक, राजदौहित्रिक प्रतापमल्ल, अठारह सौ व्यवहारी, हेमचंद्रसूरि आदि अनेक आचार्य, अनेक गांवों और नगरोंसे आए हुए करोड़ों मनुष्य, छहों दर्शनोंके अनुयायी, ११ लाख घोडे, ११ सौ हाथी, १८ लाख पैदल सिपाही और अनेक याचक जन थे। राजा हमेशा पैदल चलता था और सो भी नंग पैरोंसे। हेमचन्द्रसूरिने उसे वाहन पर बैठजानेका अथवा तो पैरोंमें जूते वगैरह पहन लेनेके लिये आग्रह भी किया तो भी उसने वैसा नहीं किया। राजाके इस व्रतको देख कर और भी सैकड़ों संघजन उसी तरह चलने लगे। संघके साथ समुदाय बहुत बड़ा होनेसे कहीं लोकोको रास्तेमें कष्ट न हो इस लिये वह हमेशा पांच कोसकी मंजल करता था। जगह जगह लड्डू, नालिय-र आदिकी प्रभावना किये जाता था। जितने जितने जिनमंदिर आने थे उन सब पर सुवर्ण और मोतियोंसे जड़ी हुई ध्वजायें चढ़ाता जाता था और मंदिरमेंकी प्रत्येक मूर्तिके लिये सोनेका छत्र और चामरादि दान किये जाता था। गांवों और शहरोंके

सभी मनुष्योंको भोजन करवाता था। सामने आने वाले राजाओं तथा सेठ-साहुकारोंको यथायोग्य पहारामणी देता था। प्रतिदिन संघमें, सामंत, मंत्री, सेठ आदि सभी संघजनोंको एकत्र कर स्नात्र महोत्सव मनाता था। प्रत्येक गांव और नगरमें साधर्मिक भाइयोंको अन्न, वस्त्र और प्रच्छन्न धन देकर साधर्मिकवात्सल्य करता था। प्रतिदिन भोजन करनेके समय असमर्थ श्रावकोंको तथा दूसरे भूखे प्यासे गरीब गुरुओंको अपने हाथसे भोजन कराकर फिर स्वयंभोजन करता था। हमेशा त्रिकाल जिनपूजा, उभयकाल प्रतिक्रमण तथा पर्वके (अष्टमी और चतुर्दशी आदि के) दिन पाषाण बनादि करता था। जितने याचकजन आते थे उनको इच्छित दान देकर संतुष्ट करता था। इस प्रकार प्रयाण करता हुआ वह धंधूका नगरमें पहुंचा जो हेमचन्द्राचार्यका जन्मस्थान था। इस नगरमें उसने पहले ही ७ हाथ ऊंचा झोलिकाविहार नामक मंदिर बनवाया था जिस पर ध्वजा चढ़ाई तथा स्नात्र महोत्सव कराया। वहांसे वह क्रमशः प्रयाण करता हुआ, प्राचीन बलभी शहरके मैदानमें पहुंचा। इस जगह दो सुंदर पहाडियां हैं जिनकी चोटी पर दो मन्दिर बनवाये और उनमेंसे एकमें ऋषभदेवकी और दूसरेमें पार्श्वनाथकी मूर्ति प्रतिष्ठित की। वहांसे चल कर वह संघ उस जगह पहुंचा जहांसे शत्रुजय पर्वतका स्पष्ट दर्शन हो सकता था। उस दिन संघने वहीं पड़ाव किया और राजाने सकल संघके साथ शत्रुजयको दण्डवत् नमस्कार करके पञ्चाङ्ग प्रणाम किया। उस दिन तीर्थदर्शन निमित्त उपवास किया गया और सोने चांदिके फुलोंसे और मोतियोंसे शत्रुजयके बधाया गया। कुङ्कुम और चंदनादिसंघ अष्टमंगलका आलेखन किया गया और उनपर अनेक प्रकारके नैवेद्योंसे भरे हुए थाल रखे गये। वहां पर फिर पूजा पढ़ाई गई, आचार्यका व्याख्यान सुना गया और रात्रिजागरणका उत्सव मनाया गया। राजराणी भूयल देवी, राजपुत्री लीलू कुमारी और अन्य सब सामंत वगैरहकी स्त्रियोंने भी सोनेके थालोंमें मोती और अक्षत भरकर पर्वतको

बधाया। इस प्रकार उस दिन प्रथम तीर्थदर्शनके सब कृत्य करके दूसरे दिन संघने उपवासका पारणा किया और तदर्थ उत्सव मनाया गया। तीसरे दिन संघ प्रयाण करके शत्रुजयकी तलहटीमें पहुंचा। वहां पर पादलिप्तपुर (पालीताना) में राजाने पहले ही पार्श्वनाथका मन्दिर बनवा रखा था, जिस पर उस समय सुवर्णनिर्मित कलश, दण्ड और ध्वज आदिका आरोपण कर विधिपूर्वक स्नात्र महोत्सव कराया। उसके बाद अपनी दाहिनी बाजूमें हेमचन्द्रसूरिको साथ लेकर, सामंत, मंत्री, सेठ, साहुकार इत्यादि सबके साथ शत्रुजय पर चढ़ने लगा। मार्गमें जितने वृक्ष आते थे उन सब पर वस्त्रखण्ड चढ़वाता हुआ और प्रत्येक स्थान पर सुवर्ण, पुष्प, चंदन इत्यादिसं पूजन करता हुआ, मरुदेवा नामक शिखर उपर पहुंचा। वहांपर जगन्माता स्वर्ण, मरुदेवाकी, तथा शान्तिनाथ और कपर्दि यक्षादिककी पूजा-अर्चा कर प्रथम प्रतोली (पोल) पर पहुंचा। वहां पर अनेक याचक जन खड़े थे जिनको यथायोग्य दान देकर आगे बढ़ा और युगादिदेव आदिनाथके मुख्य मन्दिरका द्वार दिखाई देने ही सवासेर प्रमाण मोतियोंसे उसे बधाया। तदनन्तर मन्दिरको तीन प्रदक्षिणा कर गर्भागारमें गया और वहां पर युगादि देवकी प्रशमरसपरिपूर्ण भव्य मूर्तिके दर्शन कर परम उल्लसित हुआ और नौ लाख सुवर्णके मूल्यवाले नौ हार चढ़ा कर उस मूर्तिकी नवांग पूजा की। तदनन्तर संघपतिके लिये जो जो तीर्थ कृत्य बतलाये गये हैं उन सबका उसने यथाविधि पालन किया। इत्यादि।

पाठक कुमारपालकी यात्राके इस वर्णनका ऊपर पहले दिये गये श्राद्धविधिके संघवर्णनके साथ मिलान करेंगे तो मालूम हो जायगा कि संघके निकालनेका जो वर्णन ग्रन्थकारोंने दिया है वह केवल वर्णनमात्र ही नहीं है परंतु उसके अनुसार यथार्थ आचरण भी होता रहा है। और यह आचरण उस पुराणे जमाने ही में होता था सो भी बात नहीं है। वर्तमानमें भी ऐसे संघ निकालनेवाले यथाशक्ति और यथासाधन उक्त विधिका

पालन करते रहते हैं। इस प्रकारके छोटे बड़े दो चार संघोंके देखनेका तथा उनके साथ जा कर यात्रा करनेका इस लेखकको भी सौभाग्य प्राप्त हुआ है जिनमें इस वर्णनका बहुत कुछ प्रत्यक्ष अनुभव भी मिला है। अस्तु।

कहते हैं, इसी तरह पहले गोपगिरि (गवालि-यर) के आम नामक राजाने बप्पभट्टिसूरिके^१ उप-देशसे शत्रुंजयकी यात्राके लिये एक संघ निकाला था जिसमें १ लाख पौष्टिक, १ लाख घोड़े, ७०० हाथी, २० हजार ऊंट, ३ लाख प्यादे और २० हजार श्रावक-कुटुंब थे। (देखो रत्नमन्दिर गणिरचित उपदेशतरंगिणी, पृ० २४८)

विक्रमकी १४ वीं शताब्दीमें थारापद्र नगरमें आभू नामक एक श्रीमालज्ञानीय बहुत बड़ा श्रावक हो गया है। इसको 'पश्चिममण्डलिक' की पदवी मिली थी। इसने शत्रुंजयकी यात्राके लिये जो संघ निकाला उसमें ७०० तो मंदिर और १०५० जिन मूर्तियां थीं! अन्य समुदाय इस प्रकार था:— ४ हजार गाड़ियां, ५ हजार घोड़े, २२ सौ ऊंट, ९० सुखासन, ९९ श्रीकरी, ७ प्रपा, पानीसे भरी हुई मशकें उठा कर चलनेवाले ३२ बैल और ३० भैंसे, १०० भोजन बनानेके बड़े बड़े कड़ाह, १०० हल-वाई, १०० रसोय, २०० माली, १०० तंबोली, १३६ हाट, १४ लुहार, और १६ सुतार थे। ३६ आचार्य थे। सब मिलकर १२ करोड़का उसके संघमें खर्च हुआ था।

१ बप्पभट्टिसूरिका स्वर्गवास संवत् ८५५ में हुआ था। आमराजके लिये देखो मेरा शत्रुंजय तीर्थोद्धार प्रबन्ध, पृ ४२ की टिप्पणी।

२ पुराने जमानेमें बनजार लोग जिन बैलों पर माल लद कर आते जाते थे उनको पौष्टिक कहते थे। गुजरातीमें इसे पोठ कहते हैं। मनुष्य भी इन बैलों पर स्वारी करते थे।

३ यह प्राचीन प्रसिद्ध नगर पालनपुर एजन्समें आया हुआ है। आजकल इसे थराद कहते हैं।

४ देखो, उपदेशतरंगिणी, पृ० २४५. तथा सुकृतसागर काव्य, पृष्ठ ४६।

महामंत्री वस्तुपालने १२ बार संघ निकाल कर शत्रुंजयकी यात्रायें की थीं। जिनमें से १२८५ में जो यात्रा की उसके साथमें २४ तो हाथीदांतके बने हुए और १२० चंदन आदि लकड़ीके बने हुए मंदिर थे। ४५ सौ गाड़ियां, १८ सौ बाहिनियां, ७०० सुखासन, ५०० पालखियां, ७० आचार्य, २ हजार श्वेताम्बर यति, ११ सौ दिगम्बर भट्टारकादि, १०,०० श्रीकरी, ४ हजार घोड़े, २ हजार ऊंट, और सात लाख मनुष्य थे।

वस्तुपालकी इस अनुपम तीर्थयात्राका वर्णन, उसके समकालीन और सुहृद् ऐसे बड़े बड़े कवियोंने बहुत विस्तृत और भव्य रीतिसे किया है। उदाहरणके लिये गुर्जरेश्वर पुरोहित सोमेश्वर महाकवि रचित कीर्तिकौमुदी नामक काव्यके कुछ पद्य यहां पर उद्धृत कर दिये जाते हैं:—

चिकीर्षिता श्रीसचिवेन तीर्थ-

यात्राऽथ संऽयं शरदाऽऽसमेनः ।

महात्मनार्माहितकार्यसिद्धौ

विधिर्विधत्ते हि सदानुकूल्यम् ॥ १

पाथेयवन्तः पथि योग्ययुग्माः

सोपानहः सोदकभाजनाश्च ।

श्रीवस्तुपालन समं जनौघाः

प्रयाणकाय प्रवगा बभूवुः ॥ ४

आकारितस्तेन कृतादरेण

दूगदपि श्राद्धजनः समेतः ।

ययुस्तदीयानि पुनर्यशंसि

दिगन्तग्रेभ्योऽपि दिगन्तराणि ॥ ५

समं समग्रैरपि बन्धुवै-

निसर्गबन्धुर्वधुषत्रजस्य ।

शुभे मुहूर्तेऽथ शुभेनिमित्तै-

र्मन्त्री स्वनाथानुमतः प्रतस्थे ॥ ६

रथेस्तुरंगैः करभेमहोक्षे

१ उपदेशतरंगिणी, पृ० २४७.

२ देखो, सोमेश्वररचित कीर्तिकौमुदी, सर्ग ९; ठक्कुर अरिसिंह रचित सुकृतसंकातनकाव्य, सर्ग ५; बारचंद्रसूरि रचित वसंतावलास महाकाव्य, सर्ग १०-११-१२-१३; और उदयप्रभसूरिकृत धर्माभ्युदयमहाकाव्य, सर्ग १५, इत्यादि।

जगमुस्तदा केऽपि कथंचनापि ।
 मन्त्रीश्वरे धर्मधराधुरीणे
 तस्मिन् विश्राम भरस्तु तेषाम् ॥ १०
 न वाहनं यस्य स तस्य वाहनं
 नासिद्धनं यस्य स तस्य वित्तम् ।
 न चीवरं यस्य स तस्य वस्त्रं
 कल्पद्रुकरूपः प्रददौ पृथिव्याम् ॥ ११
 भुङ्क्ते स्म सर्वेष्वपि भुक्तवत्सु
 शेते स्म सुतेषु स यात्रिकेषु ।
 प्रबुध्यते स्म प्रथमं तादृशं
 सघप्रभुत्वव्रत्माचचार ॥ १२
 प्रभूतभोज्यानि बहूदकानि
 सुगौरसान्युन्मदमानवानि ।
 तस्यातिदुर्गोऽपि पथि प्रयाणा-
 न्युद्यानलीलासदृशान्यभूवन् ॥ १३
 याः प्रसंगेषु जगाम येषु
 पुरेषु पैरोच्छ्रिततोरणेषु ।
 तेषामधीशैः सर्वशेषमेष
 समान्यमानः समानयत्तान् ॥ १४
 अभ्यर्थ्यमानः पथिकैरनेकै-
 र्वस्तून्यनेकान्यापि वस्तुपालः ।
 तेभ्यः प्रभूतानि पथि प्रयच्छ-
 द्राहं कर्तामि स्म न कुर्यामि स्म ॥ १५
 पुरश्च पृष्टोऽपि च पार्श्वयोश्च
 परिभ्रुरन्तः खरहेतिहस्ताः ।
 यात्राजनं वर्त्मनि तस्य शम्भ
 दक्षादिरूढाः सुभटा ररधुः ॥ १६
 समुद्रतैर्जीर्णजिनेन्द्रहर्म्यै-
 र्नवैः सरोभिश्च सरोजरम्यैः ।
 प्रस्थानमार्गैः सचिवस्य सोऽभ
 दजानतामयुपलक्षणीयः ॥ १७
 यावन्ति बिम्बानि जिनेश्वराणां
 श्वेताम्बराणां च कदम्बकानि ।
 मार्गेषु तेषां सुषिताग्नितातिः
 पूजां स निर्वर्त्य ततः प्रतस्थे ॥ १८
 स पञ्चैर्निर्विषयप्रपञ्च-
 प्रयाणकैः प्रीणितभव्यलोकः ।
 पराधरं धर्मधुरंधरग्री-

शत्रुजयं शत्रुजयी जगाम ॥ २१

-कीर्तिकौमुदी, सर्ग ९ ।

इन श्लोकोंका भावार्थ यह है कि-शरत्कालके आने पर मंत्री वस्तुपालने तीर्थयात्राके लिये तैयारी की । उसके साथ गांवके अन्यान्य लोक भी भत्ता, वाहन, जलादिके वर्तन इत्यादि मार्गमें आवश्यक ऐसी सब चीजें ले ले कर तैयार हुए । मंत्रीने दूर दूर देशोंके यात्राकोंको भी संघमें आनेके लिये आदर पूर्वक आमंत्रण किया था इससे वे भी सब लोक आ पहुंचे । इस प्रकार सब लोगोंके तैयार हो जाने पर, अपने कुटुंबी, सगे, सम्बन्धी, स्नेही इत्यादि सब जनोंके साथ, राजा भी आज्ञापूर्वक, मंत्रीने शुभ मुहूर्तमें प्रयाण किया । यात्रियोंमेंसे कोई रथोंपर, कोई घोड़ोंपर, कोई ऊंटोंपर, कोई बैलोंपर, इस तरह जुदा जुदा वाहनों पर सवार होकर चलते थे, पर उन सबका भार मंत्रीके शिरपर था । साथ चलनेवाले यात्रियोंमेंसे जिसके पास वाहन नहीं था उसको वाहन देकर, जिसके पास धन नहीं था उसको धन देकर और जिसके पास वस्त्र नहीं था उसे वस्त्र देकर मंत्रीने उस समय साक्षात् कल्पवृक्षके समान आचरण किया था । संघमें सब मनुष्योंके भोजन कर लेनेपर मंत्री भोजन करता था, सबके सोजाने बाद सोता था और सबके उठनेके पहले उठता था—इस प्रकार संघकी संपूर्ण प्रतिपालना करता था । यात्रियोंको हमेशा उत्तम प्रकारका भोजन कराया जाता था, मीठा पानी पिलाया जाता था और दूध-दही आदि गोरस खिलाया जाता था । इस कारण वह विषम मार्गकी मुसाफरी भी लोगोंका उद्यानलीलाके जैसी आनंददायक हो गई थी । जिन जिन गांवों-नगरोंमें वह संघ पहुंचता था वे सब गांव-नगर वहांके निवासियोंकी ओरसे ध्वजा-तोरणादिसे खुश सजाये जाते थे और वहांके अधिकारी वगैरह सब जन आदरपूर्वक उस संघकी पेशवाईमें आते थे । स्थान स्थानमें अनेक याचक जन आकर मंत्रीके पास अनेक प्रकारकी याचना करते थे और वह सबको यथायोग्य दान देकर संतुष्ट करता था—परंतु इस विषयमें न कभी वह अहंकार ही प्र-

शित करता था और न तिरस्कार ही। रास्तेमें चलता हुआ वह संघ आगे, पीछे और अगल-बगलमें, अर्थात् चारों ओर, हाथोंमें शस्त्र लिये हुए घोड़े सवारोंसे संरक्षित रहता था। मार्गमें जितने भी जीर्ण-शीर्ण मन्दिर और तालाब आदि जलाशय मिलते थे उन सबको ठीक-ठाक या नवीन बनवाता हुआ वह संघ चला जाता था। इस कारण उस रास्तेसे निकलकर जानेवाले अज्ञान जनोंको भी चिरकाल तक उस संघके प्रयाणका परिचय मिलता रहता था। इसी तरह रास्तेमें जितने मन्दिर आते और उनमें जितनी जिनमूर्तियां होती थीं उन सबकी पूजा-अर्चा करवाई जाती थी। एवं रीत्या प्रयाण करता हुआ आंतर और बाह्य दोनों प्रकारके शत्रुओं ऊपर जय प्राप्त कर नेवाला वह महामंत्री ५-६ ही दिनमें शत्रुजय पर्वतपर पहुंच गया था। इत्यादि।

विक्रमकी १५ वीं शताब्दीके अन्तिम भागमें, सं० गुणराज नामका एक प्रसिद्ध धनिक श्रावक हो गया है जो कर्णावतीका निवासी था। उसने शत्रुजय, गिरनार, आव, राणकपर, मांडव, ईडर-गढ आदि मुजरात, काटियावाड, भवाड, मारवाड, मालवा, बागड इत्यादि देशोंके प्रसिद्ध प्रसिद्ध तीर्थोंकी यात्रा निमित्त बहुत बड़ा संघ निकाला था। इस संघमें मुख्य आचार्य तपागच्छके सोमसुंदर सूरि थे। जहाँके उपदेशसे यह संघ निकला था। इस संघका विस्तृत वर्णन सोमसौभाग्य नामक काव्यके ८ वें सर्गमें किया हुआ है। काव्यका वनानेवाला कवि प्रतिष्ठासोम स्वयं सोमसुंदर सूरिका हस्तदीक्षित शिष्य था। इस लिए उसका यह वर्णन प्रायः आंखों देखा कहा जा सकता है।

जिज्ञासु पाठकोंका तो इस बारेमें खुद उक्त काव्य ही को बढना चाहिए। परंतु कुछ नमूना दिखानेके लिये उसके थोड़ेसे पद्य यहांपर भी दे दिये जाते हैं:—

दीर्घालिकापर्व समाययौ मुदां

साम्राज्यदानप्रतिभूतिभं भुवि ।

प्रतीर्थयात्राकृतये कृती तदा

महोद्यमं निर्मितवान् महेश्वराद् ॥

सजीक्रियन्ते स्म मनोरथैः समं

रथा महेश्वरैः स्वगृहवयोमयाः ।

सुखासनप्रोद्भुरसिंहविप्रा-

दीर्घं गरिष्ठं भुवि तौविश्रापितम् ॥

परःसहस्राश्वतुरास्तुरंगमा

भक्त्या उदात्ता हृदयंगमाः पुनः ।

द्रव्यैः प्रियन्ते स्म मया महोदया

अग्रेसरा वेगभृतां च वेगराः ॥

अहिम्मदर्थीयुनपातसाहिराद्

सत्यभूतप्रीतमना मनीषिणम् ।

दिव्यावर्यं किल पर्यधापयत्

कबाहिमुखैः सह भूरिभिर्जनेः ॥

समाधियद् द्वागतिं निजां च तं

वयं नफेरीप्रमुखं तृपोचितम् ।

परःसहस्रां सुभटान् महोदमटान्

प्रोन्मादिनस्तानामितांश्च सादनः ॥

प्रातीर्थयात्राः कुरुमाणमीकितं

दर्शो सदैवत्यकरं च यस्य तनु ।

स मार्गप्रणिगणमय कामितं

संपूरयन् प्रागुणराजसेवराद् ॥

मन्ये मुहूर्तं व्रतभावमानितः

संघान्वितः यौवपुराचचाल सः ।

कुंभः शुभाम्भोगरितोऽस्य समुखा-

बभूव मागे सधवाजिरस्थितः ॥

इति प्रकृतैः शकुनेः प्रमातिगैः

संगृहीतस्त्वेकैकलसंगलोदयः ।

श्रीवीरमयाम इति प्रसिद्धिगुत्-

पुरे ययौ श्रीगुणराजसाधुराद् ॥

तस्मिन्मिलन्ति स्म पुरे नरेवरो-

दधुरा नराः पुण्यपराश्रतुर्दिशाम् ।

प्रवर्द्धने स्मान्नयसंघ उच्चकै-

र्दिनेदिने वाद्धिरिवेन्दुदर्शने ॥

देवालयः श्रीनिजया दशाऽरुशाः

सौवर्णदण्डध्वजकुम्भशोभिताः ।

चमत्कृतशेषजगत्त्रया स्फुर-

च्चित्रैर्विचित्रैर्वरशिखिपल्लितैः ॥

जैनैर्ब्रह्मैः सहिता महोच्छिता-

स्तुर्दृग्ध्र श्रेणैः सुभगभत्रिणवः ।

रथः पिरुटा दृढबन्धबन्धुराः
 पथि प्रचेलुः त्रिदशाचलाचलाः॥
 तत्पृष्ठतः शिष्टगरीष्ठशेखरः
 खरांशुभास्वद् युतिसन्ततिस्ततः ।
 पुराच्चचालाचलकन्दरावली-
 वाद्यैः प्रकुर्वन् प्रतिशब्दमण्डिताः ॥
 श्रीश्रीकर्णशोभितपृष्ठयो लसत्-
 सुखासनक्षमापतिवाहनस्थिताः ।
 साम्यं दधाना निविडं विडौजसो
 महेश्वराजस्तदन प्रतस्थिरः ॥
 तं गङ्गा नुरगादिप्रसर्तुरः
 खंश्चलस्यन्दनचक्रमण्डलैः ।
 गुणं समुत्खातमिलारजोऽभिगतः
 प्राचछादयत्तापनविम्वमम्बर ॥
 तदाभुजश्रोक्कटसदभटावली-
 हक्कानिनादैर्द्वयराजिहपितैः ।
 भरी-नफेरी-स्वरनायिकास्वरैः
 शृणालवत्कालकलिर्ननाश सः ॥
 श्रीसंघसत्कैः शकटैर्भरोत्कटै-
 निर्वीडितो मूर्ति स शेषपद्मगः ।
 कष्टेन पातालतले स्थितस्तदा
 कुलाधलाबेलरले च भारिताः ॥
 सुखासन-स्थन्दन-राजवाहन-
 श्रीवाहिनीनां वरवाजिनां नृणाम् ।
 कश्चिद्विपश्चिद् गुणराजसंधराट्
 संघेन संख्यामकरोन्नरोत्तमः ॥
 श्रीमन्महीराजमजो गजोद्भुरः
 कालश्च बालाहय ईश्वरः रुनी ।
 श्रीवाचसूनोस्तनया नयान्विताः
 पंचषुल्पाधिकरूपसम्पदः ॥
 पंचाप्यमी पंचमुखामविक्रमाः
 क्रमाब्जनघाक्षितिषा भटान्विताः ।
 पश्चात्पुरस्ताच्च सज्जित यत्नतः
 श्रीध्वजराक्षो पथि सत्पथस्थिताः ॥
 पुरे पुरे श्रीमलिकाश्च राणकाः
 सोपायनाः सम्मुखमागताः समे ।
 चक्रुः प्रणामं गुणराजनामभृत्-
 संवेदिन्भूतलः प्रमौल्यः ॥

किं संप्रतिभूतिगेष शासनं
 विभासयन् जैनमखण्डशासनः ।
 कुमारपालः किमु निर्भितामित-
 प्रभावनः पावनपुण्यभावनः ॥
 किं वस्तुपालोऽत्र मनोरथान् पृथुन्
 कृतार्थयन्त्रार्थजनस्य शस्यधीः ।
 इत्थं सृजन्नुहसमूहभंगिनां
 धंधकैः संघपतिः समागतम् ॥

इन श्लोकोंका तात्पर्य यह है कि--जब हर्षके साम्राज्यका दान करनेवाला ऐसा दीपालिका पर्व आया तब-अर्थात् चतुर्मासकी समाप्तिके समय पर--गुणराज सेठने तीर्थयात्राके लिये खूब जबरदस्त तैयारी करनी शुरू की । उसके साथ और भी बड़े बड़े धनिक लोक मनोरथोंके साथ ही अपने अपने घरोंमें रथों वगैरहको सजाने लगे । तथा सुखासन, सिंहासन आदि जुदा जुदा तरहके वाहन बनाने लगे । हजारों ही ऊँची जातिके घोड़े तैयार किये जाने लगे तथा खच्चर और ऊँट सामानसे लदे जाने लगे ।

यों तैयारी कर वह चतुर सेठ अनेक प्रकारकी बहुमूल्य भेंटें लेकर अपना राजकर्ता जो अहम्मद बादशाह था उसके पास गया और वे भेंटें उसके सामने रख कर उसको खूब खुश किया ।

बादशाहने भी बदलेमें, अपने कबाहि (?) आदि सहचारियोंके साथ, गुणराज सेठको आदरपूर्वक किमती सरपाव देकर उसका उचित सन्मान किया । इसके उपरांत बादशाहने सेठको संघमें ले जानेके लिये अपना निजका जो बादशाही सेमा था वह समर्पण किया और नफेरी आदि शाही बाजे भी --कि जो खास राजाओंहीके आगे बजाये जा सकते हैं--बजानेके लिये देकर सेठका बहुमान किया । ठंघकी रक्षाके लिये हजारों ही प्यादे और घोड़े-सवार सिपाही भी बादशाहने उसके साथ भेजे ।

इस प्रकार यात्राके लिये शाही फरमान लेकर, सकल समुदायके साथ, भव्य मुहूर्तमें, याचकगण-को इच्छित दान देते हुए, शुभ शकुनपूर्वक गुणराज सेठने अपने नगरसे प्रस्थान किया ।

कर्णावतीसे रवाना होकर संघ वीरमगांव प

हुँचा जहाँ चारों दिशाओंमेंसे असंख्य मनुष्य आ आकर उस संघमें शामिल हुए। फिर शुकपक्षके चंद्रकी तरह दिन प्रतिदिन वह समुदाय इस प्रकार अन्यान्य स्थानोंसे आनेवाले जनसमूहसे खूब बढ़ता गया।

संघमें सबसे आगे रथारूढ देवालय (मन्दिर) चलते थे, जो खूब ऊँचे हाँकर सोनेके कलश और ध्वजा दंडादिके अलंकृत थे, कुशल कारीगरोंकी की हुई अनेक प्रकारकी चित्र विचित्र रचनाओंके कारण देखनेवालेको चमत्कृत बनाते थे और जिनके अंदर भव्य आकृतिवाली जिन प्रतिमायें सशोभित थीं।

देवाल्योंके पीछे पीछे, सूर्यके समान तेजस्वी ऐसा गुणराज सेठ चलता था जिसके आगे बजनेवाले बाजोंके प्रतिध्वनिते रास्तेमें आनेवाले बड़े बड़े पहाड़ शह्यायमान हो जाते थे। संघपतिके पीछे पीछे, संघमेंके अन्यान्य बड़े बड़े धनाढ्य लोक चलते थे जो राजाओंके उचित ऐसे सुखासनमें बैठे हुए थे और जिनकी अगल-बगलमें नौकर लोक अयदागिरीयाँ लेकर चलते थे। अन्य बाकीके सैकड़ों ही लोक घोंडे जुड़े हुए रथोंमें बैठे हुए चलते थे कि, जिन रथोंके घोड़ोंकी खुरियोंसे तथा पहियोंसे उड़ती हुई धूलके कारण सारा आकाश ढँकसा जाता था।

सुभटोंके हुंकारोंसे, घोड़ोंकी हिनहिनाहोंसे और भेरी नफेरों आदि बाजोंके चार शब्दोंसे, देखनेवालेको मानो यह प्रतीत होता था कि कलिकाल अब इस जगत्मेंसे नष्ट हो गया है और फिर सन्-युगका संचार हो रहा है। उस संघके साथ इतनी गाड़ियाँ थीं कि जिनके भारसे दयकर ही मानों शेषनाग पातालमें चला गया है और कुलाचल कम्पित हो रहे हैं। संघके साथ इतने रथ, सुखासन, पालखियाँ, घोड़े और मनुष्य आदि थे कि जिनकी संख्या कोई बड़ा विद्वान् भी नहीं कर सकता था।

संघपति गुणराज सेठके महीराज, गजराज, कालू, बाला और ईश्वर नामके पाँच पुत्र थे, जो सिंहके समान पराक्रमी और कामके समान रूपवान् थे। ये पाँचों पुत्र संघकी रक्षासंबंधी सारी

व्यवस्था रखते थे और सुभटोंके साथ इनमेंसे कोई संघके आगे, कोई पीछे और कोई अगल-बगलमें चलता था। इनका पराक्रम और तेज इतना था कि राजा और राणा भी आकर इनके पैरोंमें पड़ते थे।

जिस जिस गाँव और नगरमें सं० गुणराजका वह संघ पहुँचता था वहाँ के मलिक और राणक आदि सब अधिकारी लोक भेंटें ले लेकर संघके सामने आते थे और जमीनपर सिर टेककर उसको प्रणाम करते थे।

गुणराज सेठके इस महान् संघको देखकर लोकोंके मनमें, पुराणे ग्रन्थोंमें वर्णन किये हुए संप्रतिराजा, कुमारपालराजा और महामंत्री वस्तुपाल आदिके संघोंका स्मरण हो आता था और क्षणभर उनको यही भास हो जाता था कि क्या यह राजा संप्रति, या कुमारपाल, अथवा मंत्री वस्तुपाल ही तो संघ लेकर नहीं आ रहा है? इस प्रकार महान् ठाठके साथ चलता हुआ गुणराजका वह संघ क्रमसे धुंधुका शहरमें पहुँचा। इत्यादि।

खरतर गच्छके महोपाध्याय जयसोमके उपदेशसे सिंधके फरीदपुर नगरसे, वि. सं. १४८४ में, पंजाबके प्रसिद्ध प्राचीन स्थान कांगडेके जैन मंदिरोंकी यात्राके लिये जो संघ निकला था उसका बहुत ही मनोरंजक वर्णन, हमारी संपादन की हुई विज्ञप्ति-त्रिवेणी नामक पुस्तकमें किया हुआ है, जिसमेंका कुछ भाग प्रकृतोपयोगी होनेसे यहाँ पर दिया जाता है।

“संघको चलते समय बहुत अच्छे और अनुकूल शकुन हुए। फरीदपुरसे थोड़ी ही दूरी पर विपासा (व्यासा) नदी थी। उसके किनारोंपर, जहाँ जाम्बु, कदम्ब, नीम्ब, खजूर आदि वृक्षोंकी गहरी घटा जमी हुई थी और नदीके कल्लोंसे ऊठी हुई ठंडी वायु मन्द मन्द रीतिसे चली आती थी, ऐसे चांदिके जैसे चमकिले रतीके मैदानमें संघने अपने प्रयाणका पहला पड़ाव किया। दूसरे दिन नदीको पार करके जालंधरकी ओर संघने प्रस्थान किया। संघमें सबसे आगे सिपाही चलते थे जो मार्गमें रक्षणके निमित्त लिये गये थे। उनमेंसे किसीके

हाथमें तलवार थी तो किसीके हाथमें खड्ग था। कोई धनुष्य लेकर चलता था तो कोई जब-रदस्त लठ्ठ उठाये हुआ था। इस प्रकार सबसे आगे उछलते, कूदते और गर्जते हुए सिपाही चले जाते थे। उनके पीछे बड़ी तेजीके साथ चलने-वाले ऐसे बड़े बड़े बैल चलते थे जिन पर सय प्रकारका मार्गोपयोगी सामान भरा हुआ था। उनके बाद संघके लोक चलते थे जो कितने एक गाड़ी घोड़ा आदि वाहनों पर बैठे हुए थे और कई एक देव-गुरु-भक्ति निमित्त पैदल ही चलते थे। कितने ही धर्मी जन तो साधुओंकी समान नंगे ही पैर मुसाफरी करने थे। इस प्रकार अविच्छिन्न प्रयाण करता हुआ और रास्तेमें आनेवाले गाँवों को लांघता हुआ संघ निश्चिन्दीपुर के पास के मैदानमें, सरोवर के किनारे आ कर ठहरा। संघके आनेकी खबर सारे गाँवमें फैली और मनुष्योंके झुंडके झुंड उसे देखनेके लिये आने लगे। गाँव का मालिक जो सुरब्राण (सुल्तान) करके था वह भी अपने दिवान के साथ एक ऊँच घोड़े पर चढ़ कर आया, और जन्मभरमें कभी नहीं देखे हुए ऐसे साधुओंको देखकर उसे बड़ा विस्मय हुआ। उपाध्यायजीने उसे रोचक धर्मापदेश सुनाया, जिसे सन कर नगरके लोकोंके साथ वह बड़ा खुश हुआ और साधुओंकी स्तुति कर उसने सादर प्रणाम किया। बादमें संघपति सामाका सम्मान कर अपने स्थान पर गया। संघ वहाँसे प्रयाण कर क्रमसे तलपाटक पहुँचा। वहाँ पर गुरुओंकी वन्दन करने के लिये देवपालपुरका श्रावकसमुदाय आया और अपने गाँवमें आनेके लिये संघको अत्याग्रह करने लगा। उन लोकों को किसी तरह समझा-बुझाकर संघने वहाँ से आगे प्रयाण किया और विपाशा (व्यासा) नदीके किनारे किनारे होता हुआ क्रमसे मध्य देशमें पहुँचा। जगह जगह ठहरता हुआ संघ इस देश को पार कर रहा था, कि इतनेमें एक दिन, एक तरफसे पोपरेश यशोरथके सैन्यका और दूसरी ओरसे शकन्दर के सैन्यका, “ भगो, दोडो, यह फौज आई, वह फौज आई, ” इस प्रकारका चारों तरफसे कोलाहल सुनाई

दिया। इसे सुनकर संघके हाँस ऊँड गये। सब वि-ह्वल हो गये। यत्रीलोक दिलमें बड़े डबराये और अब क्या किया जाय इसकी फिक्रमें निश्चेष्टे हो रहे। किसी प्रकार हाँस संभालकर और परमात्माका ध्यान धर संघ पीछा लौटा और विपाशा के तटका आश्रय लिया। नावों में बैठ कर जल्दी से उस को पार किया और कुंगुद नाम के घाट में हो कर मध्य, जांगल, जालन्धर और काश्मीर इन चार देशोंकी सीमाक मध्य में रहे हुए हरियाणा नामके स्थान में पहुँचा। इस स्थलको निष्पद्रव जान कर वहाँ पर पड़ाव डाला। वहीं पर, कानुक यक्षके मंदिर के नजदीक, शुचि और धान्यप्रधान स्थान में, चैत्र सुदि एकादशी के रोज सर्वोत्तम समय में, नाना प्रकार के वायोंके वजने पर और भाट-चार-णों के, बिरुदावली बोलने पर, सब संघने इकट्ठा हो कर, साधुश्रेष्ठ सोमा को, उसके निषेध करनेपर भी, संघाधिपतिका पद दिया। मल्लिकबाहनके सं० मागतके पौत्र और सा० देवा के पुत्र उद्धर को महाधर पद दिया गया। सा० नीशा, सा० रूपा और सा० भोजा को भी महाधर पद से अलंकृत किया गया। सैलहस्त्य का विरुद बुच्छासगोत्रीय सा० जिनदत्त को समर्पण किया गया। इस प्रकार वहाँ पर पट्टीदान करनेके साथ उन उन मनुष्योंने संघ की, भोजन-वस्त्र-आभूषणादि विविध वस्तुओं द्वारा भक्ति और पूजा कर याचक लोकों को भी खूब दान दिया। संघके इस कार्यको देख कर माना खुश हुआ हुआ और उस के गुणों का गान करनेके लिये ही माना गर्जना करता हुआ दूसरे दिन खूब जोर से मंत्र ध्वनि लगा। बेर बेर जितने बड़े बड़े आँले बादल में से गिरने लगे और झाड़ों तथा झुंघडीयों को उखाड़ कर फेंक देनेवाला प्रचण्ड पवन चलने लगा। इस जलवृष्टिके कारण संघ को वहाँ पर पाँच दिन तक पड़ाव रखना पड़ा। ६ वें दिन सवेरे ही वहाँ से कूच की। सपा-दलक्षपर्वत की तंग घाटियों को लांघता हुआ, स-घन झाड़ियों को पार करता हुआ, नाना प्रकारके पर्वतनाय प्रदेशों को आश्चर्य की दृष्टि से देखता हुआ और पहाड़ी मनुष्योंके आचार—विचारोंका

अनुभव करता हुआ संघ फिर विपाशाके तट पर पहुँचा। उसे सुखपूर्वक उतर कर, अनेक बड़े बड़े गाँवोंके बीच होता हुआ, और तत्तद् गाँवों के लोको और स्वाभियों को मिलता हुआ, क्रम से पाताल-गंगा के तट ऊपर पहुँचा। उसे भी निरायास पार कर क्रम से आगे बढ़ते हुए और पहाड़ों की चोटियों को पैरों नीचे कुचलते हुए संघ ने दूरसे सोनेके कलशवाले प्रासादोंकी पंक्तिवाला नगरकोट्टा, कि जिसका दृशग नामसुशर्मपुर है, देखा। उसे देख कर संघ-जनोंने तीर्थके प्रथम-दर्शन-से उत्पन्न होने वाले आनन्दानुसार, दान धर्मादि सुकृत्यों द्वारा अपनी तीर्थभक्ति प्रकट की। नगरकोट्टाके नीचे घाणगंगा नदी बहती है जिसे उतर कर संघ गाँवमें जानेको तैयारी कर रहा था कि इतने में उसका आगमन सुन कर गाँवका जैनसमुदाय, सुन्दर वस्त्राभूषण पहन कर, स्वागत करनेके लिये सामने आया। अनेक प्रकारके वादियों और जयजयारवोंके प्रचंड घोषपूर्वक महान् उत्सव के साथ, नगरमें प्रवेश किया। सहर के प्रसिद्ध प्रसिद्ध मुहल्लों और बाजारोंमें घूमता हुआ संघ, साधु क्षीमसिंहके बनाये हुए शान्तिनाथ-देव के मंदिर के सिंहद्वार पर पहुँचा। 'निसीही निसीही नमो जिणाणं' इस वाक्य को तीन बार बोलता हुआ जिनालयमें जा कर, खरतरगच्छक

आचार्य श्रीजिनेश्वरसूरिकी प्रतिष्ठित की हुई शान्तिजिनको प्रतिमा का दर्शन किया। तीन बार प्रदक्षिणा दे कर, नाना प्रकारके स्तुति-स्तोत्रों द्वारा अत्यंत आनन्दपूर्वक प्रभुकी पर्यपासना की। इस प्रकार संवत् १४८४ वर्षके ज्येष्ठ सुदि पंचमी-के दिन, अपनी चिरकाल की दर्शनोत्कण्ठाको पूर्ण कर फरीदपुरका संघ कृतकृत्य हुआ। शान्तिजिन के दर्शन कर संघ फिर नरेन्द्र रूपचन्द्र के बनाये हुए मंदिर में गया और उस में विराजित सुवर्णमय श्रीमहावीरजिन विषकी पूर्ववत् वन्दन-नमन कर, देवल के दिखाये हुए मार्गसे युगाद्विजिनके तीसरे मंदिर में गया। इस मंदिरमें भी-उसी तरह परमात्माकी उपासना-स्तवना कर निज जन्म को सफल किया।

(विज्ञानित्रिवेणी, प्रस्तावना, पृ० ३७-३९)

इस प्रकार और भी अनेक ग्रन्थोंमें अनेक संघोंका वर्णन मिलता है। इस लेखमें हमारा उद्देश सारे संघोंका इतिहास लिखनेका नहीं है, परंतु संघ किस तरहसे निकाले जाते हैं उसका स्वरूप बतलानेका है। इस लिये नमूनेके तौर इतने वर्णन दे कर इस विषयको समाप्त किया जाता है। संघोंका क्रमवार इतिहास हम कभी भविष्यमें लिखना चाहते हैं।

जेसलमेरके पटवोंके संघका वर्णन ।

ऊपर हमने 'तीर्थयात्राके लिये निकलनेवाले संघोंका वर्णन' दिया है। इस प्रकारका एक बड़ा भारी संघ गत शताब्दीके अंतमें, मारवाड़के जेसलमेर नगरमें रहनेवाले पटवा नामसे प्रसिद्ध कुटुंबवाले ओसवालोंने निकाला था। इस संघका वर्णन, उसी कुटुंबका बनाया हुआ, जेसलमेरके पास अमरसगर नामक स्थानमें जो जैन मंदिर है उसमें एक शिला पर, उसी समयका लिखा हुआ है। यह शिलालेख मारवाड़ी भाषामें और देवनागरी लिपिमें लिखा गया है। नीचे इस लेखकी

ज्यों कि त्यों नकल दी जाती है। इस लेख की एक कापी प्रवर्तक श्रीकान्तिविजयजी महाराजके शास्त्र-संग्रहमेंसे मिली है; जो उन्होंने किसी मारवाड़ी लहियेके पास लिखवाई है और दूसरी नकल, बडौदाके राजकीय पुस्तकालयके संस्कृत विभागके सद्गत अध्यक्ष श्रीयुत चिमनलाल डाह्याभाई दलाल एम्. ए. के पाससे मिली है जो उन्होंने मेरे लिये जेसलमेरके किसी यातिके पाससे लिख मंगवाई थी।

॥ ओं नमः ॥

। दृष्ट ।

रिषभादिक चउवीस जिन पुण्डरीक गणधार ।

मन वच काया एक कर प्रणमु बारंवार ॥ १

विघन हरण संपत्तिकरण श्रीजिनदत्तमुरिंद ।

कुशल करण कुशलेश गुरु बन्दु खरतर इंद ॥ २

जाके नाम प्रभावतै प्रगटे जय २ कार ।

सानिधकारी परम गुरु सदा रहो निरधार ॥ ३

संवत् १८९१ रा मिति आषाढ सुदि ५ दिने श्रीजेसलमेरु नगरे महाराजाधिराज महारावलजी श्री १०८ श्रीगजसिंघजी राणावत श्रीरूपजी बापजी विजयराजे बृहत्खरतर भट्टारकगच्छे जंगमयुगप्रधान भट्टारक श्रीजिनहर्षसूरिभिः पट्टप्रभाकर जे । यु । म । श्री १०८ श्री जिनमहेन्द्रसूरि उपदेशात् श्रीबाफणागोत्रे देवराजजी तत्पुत्र गुमानचंदजी— भार्या जेतां । तत्पुत्र ५—(१) बहादरमल्लजी--भार्या चतुरां । (२) सवाईरामजी--भार्या जीवां । (३) मगनीरामजी--भार्या परतापां । (४) जोरावरमल्लजी--भार्या चोथां । (५) प्रतापचंदजी--भार्या मानां । एवं बहादरमल्लजी तत्पुत्र (१) दानमल्लजी (२) सवाईरामजी तत्पुत्र सामसिंघ, माणकचंद । सामसिंहपुत्र रतनलाल । (३) मगनीरामजी तत्पुत्र बभूतसिंघजी । तत्पुत्र २ पूनमचंद दापचंद । (४) जोरावरमल्लजी तत्पुत्र २ सुरतानमल चंनणमल । सुरतानमल पुत्र २ गंभीरचंद्र इंदचंद्र । (५) प्रताप चंदजी पुत्र ३ हिमतराम-जेठमल-नथमल । हिमतरामपुत्र जीवन । जेठमल पुत्र मूलो । गुमानचंदजी पुत्रां २ शबू-बीजू । सवाई रामजी पुत्रां ३ सिरदारी-सिणगारी-तांनुडी । मगनीरामजी तत्पुत्रां २ हरकवर-इस्तू । सपरिवार सहितेन सिद्धाचलजीरो संघ काढचो । जिणरी विगत—

जेशलमेर उदैपुर कोटैसुं कुंकूमपत्रां सर्व देसावरामे दीनी । च्यार २ जमण कीया नालेर दीया पछै संघ पाली भेलो हूवो । उठे जीमण ४ कीया । संघतिलक करायो । मिति महासुदि १३ दिने म । श्रीजिनमहेन्द्रसूरिजी श्रीचतुर्विंशसंघसमक्षे दीयो । पछे संघ प्रयाण कीयो । मार्गमें देशना सुगतां पूजा पडिकमणादि करतां साते क्षेत्रांमें द्रव्य लगावतां जायगा २ समेला होतां रथजात्रा प्रमुख महोच्छव करतां । श्रीपंचतीर्थीजी बांभणवाडजी आबूजी जीरावलेजी तारंगेजी संलेश्वरजी पंचासरजी गिरनारजी तथा मारगमाहे सहारां गामांरा सर्व देहरा जुहारया । इणभांत सर्व ठीकाणें मंदिर २ दीठ चढापो कीयो । मुगट कुंडल हार कंठी भुजबंध कडा श्रीफल नगदी चंद्रवा पुठीया इत्यादिक मोटा तीर्थमाथे चढापो घणो हुवो । गहणो सर्व जडाउ हो सर्व ठीकाणें लांहण जामण कीया सहसावनरा पगथीया कराया । उठेसु सात कोष ठेरे--गामसुं श्रीसिद्धगिरिजी मोत्यांसुं बधायनं पाळी-ताणें बडा हगामसुं गाजावाजतां तलेटीरो मंदिर जुहार डेरां दाखल हुवा । दुजे दिन मिति

वेशाख सुदी १४ दिने शांतिक पुष्टिक हुतां श्रीसिद्धगिरीजी पर्वतपर चढ्या, श्रीमुलनायक चोमुखोजी खरतरवशीरा तथा दुजा वश्यां सर्व जुहारी मास सवा रया। उठे चढापो घणो हुवो। अढाइ लाख जात्री भेला हुवा। पुरब, मारवाड, मेवाड, गुजरात, दुंदाड, हाडोती, कछभुज, मालवो, दक्षण, सिंध, पंजाब प्रमुख देशांरा। उठे लाण रू० १ सेर १ मिश्री घर दीठ दीवी जीमण ५ संघव्यां मोटा कीया जीमण १ बाई बीजु कीयो ओर जीमण पण घणा हुवा। श्रीचोमुखाजीरे वारणें आलामे गोमुख यक्ष चक्रेश्वरीरी प्रतिष्ठा करायने पधराइ चोमुखाजीरो सिखर सुधरायो एक नवो मंदिर करावण वास्ते नीव भराई। जुना मंदिरांरा जीर्णोद्धार कया जन्म सफल कीयो। गुरुभक्ति इण मुजब कीवी। इग्यारे श्रीपूज्यजी था २१०० साधु साध्वी प्रमुख चौरासी गछांरा। तिहां, प्रथम स्वगछरा श्रीपूज्यजीरी भक्ति साचवी। हजार ५ रो नगद माल दीयो दूजो खरच भर दीयो पछे अनुक्रमें सारा दुजा श्रीपुजारी साधु साध्वीयांरी भक्ति साचवी। आहार पाणी गाडीयांरो भाडो तंबु चीवरो ठाणें दीठ रू ४१ दीया नगद। दुशाला वालांने दुशाला दीया। सेवग ५०० हा। जिणांने जणें दीठ रू० २१ दीया। रोटी खरच अलग। पेहरणारा मोजा ओषध खरची सारूं रुयीया चाहीज्या जिणांने दीया। पछे। म। श्रीजिनमईद्रसुरिजी पासि सिंघव्यां ३१ संघमाला पहरी जिणमें माला २ गुमास्ते सालगराम महेश्वरीने पहराइ। पछे बडा आडंबरसु तलेटीरो मंदिर जुहार डेरां दाखिल हुवा। जाचकानें दान दीनो। पछे जीमण १ कीयो। साधर्म्यांने सिरपाव दीया। राजा डेरे आयो। जिणने हाथी सिरपावमें दीयो। दुजा मार्गमें राजवी नवाव प्रमुख आया डेरे, जिणांने, राजमुजब सिरपाव दीया। श्रीमुलनायकजीरे भंडारे ताला ३ गुजरातीयांरा था सु चोथो तालो संघव्यां आपरो दियो। सदावर्त सरू हईज। ईसा २ मोटा काम करवा पछे संघ कुशलक्षेमसु अनुक्रमें राधणपुर आयो। जेठे अंगरज श्रीगोडीजीरा दर्शन करणने आयो। उठे पाणी नही थो सु गेवाउ नदी नीसरी। श्रीगोडीजीने हाथीरे होदे विराजमान कर संघने दरशन दिन ७ इकलग करायो चढापेरा साढा तीन लाख रूपीया आया सवा महीनो रया, जीमण घणा हुवा। श्रीगोडीजीरे विराजणने बडो चोतडो पक्को करायो ऊपर छतरी बणाई। घणो द्रव्य खर्च्यो बडो जश आयो अक्षत नाम कीयो। साथे गुमास्तो महेश्वरी शालगराम हो जिणने जैनरा शिवरा सर्व तीर्थ करायो। पछे अनुक्रमें संघ पाली आयो। जीमण १ करने दानमलजी कोटे गया पछे भाइ ४ जेसलमेर आया। डेरा दरवाजे बाहर कीया पछे सामलो बडा ठाठसुं हुवो। श्रीरावलजी सांमा पधान्या। हाथीरे होदे, संघव्यांने श्रीरावलजी आपरे पुठे वेषणने सारा शहिरमें हुय देहरा जुहार रुपाश्रये आय हवेल्यां दाखल हुवा। पछे सर्व महेश्वरी वगैरे छत्तीस पांनने लुगायां समेत पांच पकवानसुं जीमाया। ब्राह्मणाने जणे दीठ रू० १ दक्षणारो दीयो पछे श्रीराउलजी जनानें सहित संघव्यांरे हवेली पधान्या। रूपीयांसुं चोतरो कीयो। सिरपेच कंठी मोत्यांकी कडा जडाउ दुशालां नगदी हाथी घोडा पालखी निजर कीया। पाछा श्रीरावलजी इण मुजब हीज शिरपाव दीयो। एक लोद्रवोजी गाम तांबापत्रां पड़े दीयो इतो इजारो कीयो।

आगे पिण इणारी हवेली—उदैपुर राणजी, कोटेरा महाराजजी, बीकानेररा कृष्णगढ़रा बुंदीरा राजाजी इन्दोररा हुलकरजी प्रमुख सर्व देशारा राजवी जनानें समेत इणारे घरे पधान्या देणो लेणो हजारारो कीयो । दिल्लिरे पातसाहरी अंगरेजारे पातसाहरी दीयोडी सेठ पदवी हे सो विश्वातही ज हे । पछे संघरी लाहण न्यातमें दीवी पुतली १ सोनेकी बाली १ मीश्री सेर १ घर दीठ दीवी । जीमण कीया पछे सेरमें ठावाठावानें सीरपाव दीया । गढमाईलां मंदिरां लोद्वे ऊपाश्रये बडो चढापो कीयो इण मुजबही ज उर्यपुर कोटे देणो लेणो कीयो । संघमें देहरासररो रथ हो जणरा इकावन सो लागा । त्रगडा सोनें रूपेरा २ जिणरा दश हजार लागा मंदिररा सोने रूपेरी वासणारा १५ हजार लागा । दुजा फुटकर सराजांमरा लाख १ रू० लागा ।

हवे संघमें जाबतो हो जिणरी बीगत—तोफां ४, पलटनरा लोग ४०००, अशवार १५००, नगारे नीसाण समेत । उदैपुर राणाजीरा असवार ५०० नगारे निसाणे समेत । कोटेरा महाराजजीरा असवार १०० नगारे नीसाण समेत । जोधपुरे राजाजीरा असवार ५० नगारे नीसाण समेत । पायदल १०० जेसलमेररा रावलजीरा, असवार २०० टुकरे नवाबरा, असवार ४०० फुटकर असवार २०० घर ओर अंगरेजी जाबतो, चपडासी तिलंगा सोनेरी रूपेरी घोटवाला जायगा २ परवानां बोलावा एवं पालरुया ७ हाथी ४ म्याना ५१ रथ १००, गाड्यां ४००, उंठ १५००, इतरातो संबग्यांरा घर । संघरी, गाड्यां उंठ प्रमुख न्यारा, सर्व खरचरा, २३०००००, तेवीसलाख रू० लागा ॥

इति संघरी संक्षेप प्रशस्ती लिखी ।

ओर—पण ठीकाणे २ धर्मरा काम करचा सो संक्षेप लिखीये छै—श्री धुलेवनोरे बारणे नोबत खानो करायो गहणो चढायो, लाख १ लागा । मक्षीजीरे मंदिररा जीर्णोद्वार करायो । उदैपुरमें मंदिर, दादासाहिबरी छतरी, धर्मशाला कराइ । कोटेमें मंदिर धर्मशाला दादासाहिबरी छतरी कराइ । जेसलमेरमें अमरसागरमें बाग करायो जिणमें मंदिर करायो जयवंतोरो उपाश्रय करायो लोद्वेमें धर्मशाला कराइ, गढमाथे जमी मंदिरके लिये लीवी बीकानेरमें दादासाहिबरी छतरी कराई इत्यादिक ठीकाणे २ धर्मरा अहीठाण करायो श्रीपुण्यजीरा चोमासा जायगा २ करायो पुस्तकांरा भंडार करायो भगवतिजी प्रमुख सुण्या प्रश्न दीठ २ मोती धन्या । कोटामें दोय लाख रूप्यादेकर बंदीखानो छेडायो बीज पांचम अठम इग्यारस चउदशरा उजमणा कीना इत्यादिक काम धरपरा कीया ओर कर रयाहे । इत्यलम् ॥

सवइयो ३१ सो—

शोमनीक जे साणमें बाफणा गुमानचंद ताके सुत पांच पांडव समान हे ।

संपदामें अचल बुद्धिमें प्रबल रावराणाही मानें जाकी कान हे ।

देवगुरु धर्मरागी पुन्यवंत बडभागी जगत सहु बात मानें प्रमान हे ।

देशहु विदेशमांही कीरत प्रकाश कीयो सेठ सउदेठ कवि कर्त बखानै ॥ १ ॥

दुहा—

अठारसे छत्रुवे जेठमास सुदि दोय ।
लेख लिख्यो अति चुपचुप भवियण वांचो जोय ॥ १ ॥
सकल सुरि शिर मुगटमणि श्रीजिनमहेन्द्रसुरिंद ।
चरणकमल तिनके सदा सेवे भिवियण वृंद ॥ २ ॥
कीनो आग्रहथही जेसलमेरु चोमास ।
संघ सह भक्ति करे चढते चित उल्लास ॥ ३ ॥
ताकी आज्ञा पाय करि धरि दिलमें आणंद ।
ज्युं थी त्युं रचना रची मुनि केसरीचंद ॥ ५ ॥
भुलो जो परमादमें अक्षर घटही बाध ।
लिखत खेट आइ हुवे, सो खमीयो अमराध ॥ ५ ॥

॥ इति प्रशस्ति सम्पूर्णम् ॥

इस संघके निकालनेवालेके वंशज आज भी मौजूद हैं और मालवाके रतलाम बगैरह शहरोंमें उनकी बड़ी बड़ी दुकानें चलती हैं । इस संघके जैसा बड़ा संघ, इसके बाद जैन समाजमेंसे फिर कोई नहीं निकला और शायद अब कोई निकाले वैसी आशा भी नहीं है ।

इस कुटुंबने संवत् १९२८ में, जेसलमेरमें जो एक बड़ा भारी प्रतिष्ठामहोत्सव किया था उसका लेख भी उपर्युक्त लेखवाले मंदिरमें लगा हुआ है । यह लेख कुछ संस्कृत और कुछ मारवाडी भाषामें है । संग्रहकी दृष्टिसे इस लेखको भी यहाँपर प्रकट कर दिया जाता है ।

“ स्वस्ति श्रीविक्रमादित्यराज्यात् सम्वत् १९२८ शालीवाहनकृत शाके १७९३ प्रवर्तमाने मासोत्तममासे माघमासे धवऋषे त्रयोदश्यां तिथौ गुरुवासरे महाराजाधिराज महारावलजी श्री श्री १००८ श्री वैरीशालजी विजयराज्ये श्रीमज्जेसलमेरुवास्तव्य ओस-वंशे वाफना गोत्रीय संघवी सेठ गुमानचंदजी तत्पुत्र प्रतापचन्द्रजी तत्पुत्र हिमतरामजी जेठमलजी नथमलजी सागरमलजी उमेदमलजी तत्परिवार मूलचंद सगनमल केसरीमल रिषमदास मांगीदास भगवानदास भीखचंद चिंतामणदास लुणकिरण मनालाल कजैयालाल सपरिवार-युतेन आत्मपरकल्याणार्थ श्रीसम् केशोद्दीपनार्थ च श्री जेसलमेरुनगरसत्क अमरसागरसमीपवर्तिनि समीचीनाऽऽरामस्थाने श्रीरिषभदेवजिनमंदिरं नवीनं कारापितं तत्र श्री आदिनाथ विंवं प्राचीन बृहत्स्वरतरगणनाथेन प्रतिष्ठितं तत् श्रीजिनमहेन्द्रसूरि पदपंकजसेविना बृहत्स्वरतरगणाधीश्वरेण चतुर्विधसंघसहितेन श्रीजिनमुक्तसूरीणां विधिपूर्वमहता महोत्सवेन शो-भनत्वे श्रीमूलनायकचैत्ये स्थापितं । पुनः अनेक विधानामंजनशिलाका कारिता । पुनर्दुतीयभूमिमासादे स्वप्रतिष्ठित श्री पार्श्वनाथविंवल मूलनायकस्थापितं पुनर्वांश विहरमान प्रतिष्ठा कृतं मंदिरस्य वक्षिणपार्श्वे दादासाहिब कुशलसूरि गुरुमूर्ति स्थापनकृता । तथाच जिनदत्तसूरि कुशलसूरि चरणपादुका पुनरपि श्रीजिनहर्षसूरि महेन्द्रसूरि चरणपादुका स्थापिता ।

भाई सवाईरामजीके घरका आया । रतलामसुं चि० सोभागमल चांदमल सौभाग्यमलकी माजी बगेरे आया । उदेपुरसुं चि० सिरदारमल तथा इणारी माजी बगेरे आया । और

पण घणे देशवरांसु संव आयो । स्वामीवच्छल प्रमुखकरी ३ श्रीसंघकी भक्ति करी । तथा पांच शिष्याने श्रीपूज्यजी महाराजके हाथसे दीक्षा देराइ । दिन १५ तक बडो ठाठ उछव नित्य नवीन पूजा प्रभावना हुइ । श्रीदरबार साहिब पधाऱ्या । तोफांका फेर हुवा । सेठाके पगमें सोनो बगसीयो । फेर श्रीसंघसमेत जेसलमेर आया उजमणा प्रमुख कीना । श्री-पूज्यजी महाराजकी पधरावणी २ कीनी जिणमें हजारो रुपियांको माल असबाब भेट कीनो । उपाध्याय वगेरे ठावा ठावा ठाणाने रोकडा शालजोडी इत्यादि यथायोग्य दीना । उपाध्याय साहिबचंदजी गणि । पं. । प्र. । भेरजी गणि पं. प्र. अमरचंदजी गणि प्रमुख ठाणा ४१ था । ठाणे दीठ रू. १० दश रोकडा थान प्रत्येके दीना । परगच्छीय यति-यांको सत्कार अछीतरे कीनो । श्रीसरकारकी पधरामणी कीनी । घोडा लनाजमो नजर कीनो । मुसद्दी वगेरे सर्वने यथायोग्य शिरोपाव दीना ॥

श्रीजिनभद्रसूरि शाखायां पं. प्र. श्रीमयाचंदजी गणि तत्शिष्य पं. सरूपचंदजी मुनि जेसलमेरु आदेशिना इयं प्रशस्ति रचिता ।

शिलावट विरामके हाथसुं श्रीमंदिरजी वणिया जिणके परिवारने सेनेकी कंठियां तथा कडीकी जोड़ियां मंदील डुग्टा थान वगेरे शिरपाव दीना ॥

श्रीमंदिरके मूल गुंभारमें आसेपासे दक्षिणकी तर्फ परतापचंदजीकी खडी मूर्ति छे । उत्तरकी परतापचंदजीकी भार्याकी खडी मूर्ति छे । निजमंदिरके सामने पूर्वकी तर्फ पश्चिममुखी चोतरो कराय जिण ऊपर परतापचंदजीकी तथा भार्यासहित सपरिवार सही-तकी मूर्तियां स्थापित किनी ।

सम्बत् १९४५ मिति मार्गसिर सुदी २ वार बुध । दशकत सगतमल जेठमलांणी बाफनाका । शुभ ।

दुहा—अष्टकर्म वन दाहके भये सिद्धजिनचंद ।

ता सम जो अप्पा गिणे ताकुं वंदे चंद ॥

कर्मरोग ओषधसमी ग्यानसुधारस वृष्टि ।

शिवसुख अमृत बेळडी जय जय सम्यकवृष्टि ॥

एहीज सद्गुरु सीख छे एहीज शिवपुर माग ।

लेजो निज ग्यानादि गुण करजो परगुण भाग ॥

भेद ग्यान श्रवण भयो समरस निरमलनीर ।

अन्तर घोबी जातमा घोवे निजगुण चीर ॥

कर दुःख अंगुरी नेनदुःख तन दुःख सहज समान ।

लिख्यो जात है कठणसुं शठ मानत आशान ॥

॥ इत्यलम् ॥

शोक समाचार ।

[१]

जैन साहित्य संशोधक के पाठकोंको यह समाचार देते हुए हमें बड़ा दुःख होता है कि, कलकत्ता नगर के प्रसिद्ध विद्वान् महामहोपाध्याय डॉ. सतीश-चन्द्र विद्याभूषणजी का गत तारीख २५ अप्रैल को असमय ही में स्वर्गवास हो गया । विद्याभूषणजी भारतवर्ष के मामी विद्वानों में से एक थे । आप अंग्रेजी भाषा के तो आचार्य (एम्. ए.) थे ही, साथ में संस्कृत, प्राकृत, पाली, तिब्बती आदि भाषाओं के भी उत्तम ज्ञाता थे । ब्राह्मण, बौद्ध और जैन धर्म के दर्शन शास्त्रों में आपकी उल्लेख योग्य गति थी और पुरातत्त्व शास्त्र के आप अच्छे पण्डित थे । आप स्वभाव के बड़े सरल और हृदय से पूरे निष्पक्षपात थे । ज्ञानार्जन करना ही आपका परम ध्येय था । आपका विद्याव्यासंग आश्चर्यजनक था । अंग्रेजी की एम्. ए. परीक्षा के पास करने के पहले ही संस्कृत भाषा में आपने इतनी व्युत्पत्ति कर ली थी कि जिससे नवद्वीप-त्रिवुध-जन-सभाने प्रसन्न होकर आपको ' विद्याभूषण ' की पट्टी प्रदान की थी । एम्. ए. पास करने के बाद कुछ काल तक आप कृष्णनगर कालेज में संस्कृत के प्रोफेसर रहे । इसी समय के मध्य में आपने काव्य और न्यायशास्त्र का अभ्यास भी आगे बढ़ाया; और साथ में तिब्बती भाषा का ज्ञान भी संपादन किया । आपकी इस योग्यता को देखकर बंगाल की सरकार ने आपको तिब्बती भाषा का अनुवादक नियत किया और साथ में उसका एक शब्दकोष बनाने का काम दिया । यह काम आपने बड़ी योग्यता के साथ समाप्त किया । इससे सरकार ने आपको फिर कलकत्ता-संस्कृत कालेज के अध्यापक के पद पर नियुक्त किया । वहां आपने अध्यापकी करते हुए पाली भाषा के अध्ययन का प्रारंभ किया और सन् १९०१ में उसकी एम्. ए. की परीक्षा देकर उसमें प्रथम श्रेणी में प्रथम नम्बर प्राप्त किया । आपके इन परीक्षापत्रों की जांच करने वाला उस समय में भारत में वैसा कोई विद्वान् नहीं था इस लिये वे पत्र लन्दन विश्वविद्यालय के

पालीभाषा और बौद्ध साहित्य के प्रधानाध्यापक महाशय रीज डेवडिके पास भेजे गये थे । इन परीक्षक महाशय ने सतीश चन्द्रजी के वे परीक्षापत्र पढ़कर कलकत्ता युनिवर्सिटी के रजिस्ट्रार को लिखा कि—इतना पाली भाषा का ज्ञान सर्वोत्तम दर्जे का है । इसके बाद आपको वहां से बदली हुई और फिर आप प्रेसीडेन्सी कालेज के सिनियर प्रोफेसर बनाये गये ।

सन् १९०५ में जब बौद्ध तीर्थों की यात्रा करने के लिये धी-सी-लामा हिन्दुस्थान में आये तब भारत सरकार ने आपको लामा महोदय के साथ घूम कर उन्हें भारत के बौद्ध तीर्थों का ऐतिहासिक महत्त्व समझाने का काम दिया । आपने यह काम इतनी उत्तमता के साथ किया कि जिससे लामा महोदय ने खुप होकर, प्रेमोपहार के रूप में आपको एक रेशमी चादर—जिसे वे लोग ' खाताग ' करते हैं—समर्पित की । आपकी इस प्रकार की सब विषयों में निपुणता देखकर भारत सरकार ने आपको महामहोपाध्याय की उत्तम पाण्डित्य और सम्मान-सूचक पट्टी प्रदान की ।

इसी अरसे में आपने ' मिडिवल स्कूल आफ दि इन्डियन लॉजिक ' नामक जैन न्याय और बौद्ध न्याय के इतिहास विषय की प्रसिद्ध पुस्तक लिखी जिसके कारण कलकत्ता युनिवर्सिटी ने आपको ' डाक्टर आफ फिलोसफी ' की प्रधान उपाधि से सम्मानित किया ।

सन् १९०९ में, बंगाल सरकार ने आपको बौद्ध धर्म का सविशेष प्रत्यक्ष ज्ञान संपादन करने के लिये लंका भेजा । वहां पर, सुमंगल स्थविर—जो लंका के प्रधान बौद्ध स्थविर और कोलंबो के विद्योदय कालेज के अध्यक्ष थे—के पास उस विषय का तलस्पर्शी ज्ञान संपादन किया । वहां से फिर आप बनारस पहुंचे और वहां पर न्याय आदि दर्शन शास्त्रों में उत्तीर्णता प्राप्त की ।

फिर १९१० में आप कलकत्ता संस्कृत कालेज के प्रधानाध्यापक बनाये गये और तबसे आखिर तक आप इसी पद पर प्रतिष्ठित रहे । इसके सिवाय, साहित्य और शिक्षा विषयक अने सभा-सोसाटि-

योंके आप अध्यक्ष और सदस्य आदि समय समय पर नियुक्त किये गये थे ।

कलकत्तेमें, शास्त्रविशारद जैनाचार्य विजयधर्म-सूरिजीसे आपकी मुलाखात हो गई थी जिससे आपको जैनसाहित्यसे भी बहुत कुछ परिचय मिल गया था । आप उक्त जैनाचार्यजीके बड़े प्रशंसक थे और उनकी प्रेरणासे आपने कलकत्ता-विश्वविद्यालयके पठनक्रममें जैनसाहित्यको भी कुछ स्थान दिलाया था । जैन न्यायके इतिहास विषयक उपर्युक्त पुस्तकके सिवाय जैनसाहित्यके प्रथम तर्क ग्रन्थ न्यायावतारका आपने अंग्रेजीमें अनुवाद भी किया है । भारतके दर्शन शास्त्रोंके इतिहासमें आपको बड़ा रस था और इस लिये इस विषयमें आपने अंग्रेजी और आपनी मातृभाषा बंगलामें अनेक छोटे बड़े निबन्ध लिखे हैं ।

जैन साहित्यविषयक आपका प्रेम देख जैन समाजने भी आपका यथोचित गौरव किया था । सन् १९१३ में बनारसमें जो अखिल भारतीय दिगम्बर जैन महासभाका अधिवेशन हुआ था उसके आप अध्यक्ष बनाये गये थे और सभाने आपको 'जैनसिद्धान्त महादधि' की उपाधि समर्पित कर सत्कृत किया था । इसके अगले वर्ष जब जोधपुरमें जैनसाहित्य सम्मेलन हुआ तब भी आप उसके सभापति नियत किये गये थे ।

गतवर्ष जब यहां पर (पूनेमें) ' प्रथम प्राच्यविद्यापरिषद् ' हुई थी तब आप यहां पर भी आये थे और परिषद्के पालीभाषा और बौद्धसाहित्य विषयक विभागके अध्यक्ष बनाये गये थे । उस समय हमारी भी आपसे भेंट हुई थी और परिषद्में जब हरिभद्रसूरिका समय निर्णय विषयक हमारा लेख पढ़ा गया तब खास तौरसे उसे सुननेके लिये आप वहां पर उपस्थित हुए थे । हरिभद्रसूरिके समयके विषयमें आपका और हमारा मतभेद था । इसलिये इस विषयमें खास चर्चा करनेके लिये, उक्त परिषद्की समाप्तिके दिन आप उक्तपूर्वक हमारे स्थानपर भी आये थें; और बहुतसी बातचीत कर बड़े प्रसन्न हुए थे । चलते समय आप हमसे आग्रह कर गये थे कि, जब हमारा उक्त निबन्ध

छपकर प्रकाशित हो जाय तो तुरन्त उसकी एक प्रति आपके पास भेज दी जाय, कि, जिससे आप आपनी जैन न्यायके इतिहास विषयक उपर्युक्त पुस्तककी दूसरी आवृत्तिमें, जो वर्तमानमें छप रही है, हरिभद्र सूरिके समयवाला लेख ठीक संशोधित कर दिया जा सके । परन्तु खेद है कि, हमारे उस निबन्धके प्रकाशित होनेके पहले ही, गत २५ अप्रैलको आप इस क्षणभंगुर संसारको छोड़कर स्वर्गमें जा बसे ।

आपकी इस अकालमृत्युसे भारतवर्षके विद्या-व्यसनी विद्वानोंमेंसे एक बड़ी भारी व्याक्ति अदृश्य हो गई और जैन साहित्यका एक प्रतिष्ठित और प्रामाणिक पण्डित लुप्त हो गया ।

[२]

हमें इन पंक्तियोंके लिखते हुए अत्यन्त दुःख होता है कि, इस पत्रके प्रथम अंकमें, जिन प्रो० सी. वी. राजवाडेका 'जैनधर्मका अध्ययन' शीर्षक लेख प्रकट हुआ है और जिनका संक्षिप्त परिचय हमने उसी अंकके 'सम्पादकीयविचार' वाले एक नोटमें दिया है, वे आज इस संसारमें नहीं है । गत ८ मईको नाशिकमें जहां, पर आरोग्यप्राप्तिके लिये पिछले कुछ मिनटोंसे आप विश्रान्ति ले रहे थे, आपका शरीरपात हो गया। जैन साहित्यसंशोधकके गतांकमें प्रकाशित उक्त लेख और हमारे नोटको आप देख भी नहीं पाये । यह किसकी कल्पना थी कि इस प्रस्तुत अंकमें हमें अपने पाठकोंको आपका कोई विशिष्ट लेख भेंट करनेके बदले आपकी मृत्युके लिये दुःखोद्धार भेंट करने पड़ेगे । कालस्य कुटिला गतिः ।

राजवाडेजी बड़े बुद्धिशाली और एक होनहार विद्वान् थे । आपको प्रेज्युएट हुए अभी पूरे १० वर्ष भी नहीं हुए थे । सन् १९१२ में यहां (पूना) के फर्ग्युसन कालेजमें अध्ययन समाप्त कर आपने बी. एस्. सी. की डिग्री प्राप्त की और १९१४ में पाली और अंग्रेजीकी एम्. ए. परीक्षा पास की । इसके बाद तुरन्त ही आर बरोडा कालेजमें पाली और अंग्रेजीके प्रोफेसर नियुक्त हुए । वहां आपने अपने अध्यापन कार्यके सिवाय पालीसाहित्यके

प्रकाशनका कार्य भी शुरू किया। आपकी यह बड़ी उत्कट इच्छा थी कि समग्र पाली साहित्य देवनागरी लिपिमें छपाकर प्रकट किया जाय, ताकि जिससे भारतवासी,—जो आज पिछले डेढ़ हजार वर्षसे इस अनन्यतुल्य साहित्यका परिचय भुले हुए हैं—पुनः परिचय प्राप्त कर सकें और उसके द्वारा सम्यक् सम्बुद्ध भगवान् गौतम बुद्धके अमूल्य उपदेशोंका आस्वादन कर सकें। इससे आपने सबसे पहले 'हत्थवनगल्लविहारवंस' नामकी एक छोटीसी पाली पुरितका छपाई और उसके बाद 'मज्झिमनिकाय'का एक भाग प्रकट किया। इसी बीचमें आपने विविध परिशिष्ट और उपयुक्त टिप्पणियोंके साथ 'दीर्घनिकाय' का समग्र अनुवाद भी अपनी मातृभाषा मराठीमें किया। इसका एक भाग बड़ीदा राज्यकी औरसे प्रकाशित होनेवाली ग्रन्थमालामें प्रकट भी हो चुका है। आप शीघ्र ही, अपने सहाध्यायी और सहकारी प्रो० बापट (फर्ग्युसनकालेज, पूना) और प्रो० भागवत (सेंट जेवियर कालेज बम्बई)के संयुक्त परिश्रमसे प्रसिद्ध बौद्धग्रन्थ विमुद्धिमग्गकी एक सर्वोत्तम देवनागरी आवृत्ति प्रकट करनेकी तैयारी कर रहे थे।

आपका विद्याव्यासंग बड़ा उत्कट था। अंग्रेजीके आप आचार्य थे ही, साथमें आप जर्मन और फ्रेंच भाषाओंका भी अपेक्षित ज्ञान रखते थे। भारतीय भाषाओंमें संस्कृत, पाली, प्राकृत जैसी प्राचीन और शास्त्रीय भाषाओंका यथेष्ट अध्ययन कर आपने बंगाली, गुजराती, हिन्दी जैसी वर्तमान देशभाषाओंमें भी आवश्यकीय प्रवेश कर लिया था।

जबसे आपका हमारे साथ परिचय हुआ तबसे जैनसाहित्यका विशिष्ट अध्ययन करनेकी भी आपकी तीव्र लालसा हो गई थी। जैनसाहित्यसंशोधकके लिये आपने जैन और बौद्ध साहित्य विषयक तुलनात्मक लेखमालाके लिखनेका सोत्साह स्वीकार किया था। जैन ग्रन्थोंके प्राप्त करनेकी आप कितनी उत्कट आकांक्षा रखते थे इसका परिचय तो पाठकोंको हमने गतांकमें जो नोट दिया है उसीसे मिल सकेगा। भावनगरसे हमारे एक सज्जन (श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाह) ने कुछ जैन ग्रन्थ जब

आपके पास नाशिक भेजे, तब आप अधिक अस्वस्थ होनेके कारण आपके सम्बन्धियोंने उन ग्रन्थोंका आपसे जिक्र न करके उ्यों के उ्यों एक किनारे रख दिये। पीछेसे जब आपको उसकी खबर लगी तब आप बहुत अधीर हो उठे और बिना उन ग्रन्थोंके दर्शन किये और पन्ने उलट-पुलट किये आकांक्षेन नहीं पड़ा। उन ग्रन्थोंको देखते ही आपने हमको, वैसी अस्वस्थतामें भी एक पत्र लिखा और पुस्तकोंकी प्राप्तिके लिये प्रसन्नता प्रकट की। इसीका नाम सच्चा विद्याव्यासंग है।

कल कालमें इस प्रकार असमयहीमें आपको उठा ले जा कर भारतवर्षके एक तेजस्वी विद्वत्ता-गुरुको उद्दिष्ट होनेके पहले ही अस्तंगत कर दिया। आपकी अमर आत्माको अक्षय शान्ति मिले यही हमारी आपके लिये अन्तिम प्रार्थना है।

[३]

गन जुलाई मासकी अंतिमरात्रि भारतवर्षके इतिहासमें बड़ी दुःख और ग्लान्यजनक रात्रि मानी जायगी। क्यों कि उस कालरात्रिक दुःखोत्पादक अप्रम वातावरणमें भारतके आदिनीय प्रतापवान और प्रकाशपूर्ण प्रदार्पको सदाके लिये निर्वाणवस्थामें पहुँचा दिया। हमये शब्द अपने लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक महोदयको मृत्युको लक्ष्य कर कह रहे हैं। लोकमान्यका अधिक परिचय देनेकी कोई आवश्यकता नहीं क्यों कि भारतमें ऐसा कोई अभागा प्राणि नहीं है जो लोकमान्यको थोड़ा बहुत नहीं जानता हो। और बाकी यों आपका पूर्ण परिचय देनेकी शक्ति भी किसमें है। चाहे जितना भी लंबा परिचय लिखा जाय तो भी वह हमेशा अपूर्ण ही रहेगा।

आपमें जिन अनेकानेक उत्तमोत्तम शक्तियोंने आकर निवास किया था, उनमेंसे एक एक शक्ति ही मनुष्यको संसारमें पूज्य और मान्य बना सकती है, तो फिर ऐसी अनेक शक्तियोंके केन्द्रभूत बने हुए आपके महान् व्यक्तित्वकी पूज्यता और मान्यताका तो माप ही कैसे किया जाय। आप क्या नहीं थे? आप प्रकाण्ड प्रतिभाशाली थे, उत्कृष्ट सदाचारी थे, परम परोपकारी थे, अगाध

धैर्यवान् थे, आदर्श कर्तव्यवान् थे, असाधारण ज्ञानवान् थे, महान् देशभक्त थे, अनुपम लोकप्रिय थे, सर्वोत्तम राष्ट्रसूत्रधार थे, गंभीर राजनीतिज्ञ थे, संपूर्ण स्वार्थत्यागी थे, निष्काम कर्मयोगी थे, धुरंधर साहित्य सेवी थे, उत्तम लेखक और निपुण वक्ता थे; सब कुछ थे और संपूर्ण शीति-ले थे।

जैन साहित्य संशोधकके कार्य क्षेत्रकी विशिष्टताको लक्ष्य कर, हम यहां पर आपकी अनेकानेक शक्तियोंमेंसे केवल उस एक ही शक्तिका संक्षिप्त उल्लेख करते हैं जिसके कारण आप संसारमें एक श्रेष्ठ विद्वान् माने गये। वह शक्ति आपकी अत्यंत सूक्ष्म संशोधक बुद्धि-गहन गवेषणा शक्ति थी। आपकी इस संशोधक बुद्धिका जर्मनी, इंग्लैंड और अमेरिकाके विद्वानों तकने गौरव किया है। विद्वानोंको आपकी इस शक्तिका प्रथम परिचय सन् १८९२ में मिला था। उस वर्ष लण्डन नगरमें होनेवाली 'प्राच्य विद्वानोंकी आंतरराष्ट्रीय परिषद्' (The International Congress of Orientalist) में वेदोंकी प्राचीनताके विषयमें आपने एक गहन गवेषणा और अत्यन्त अनुसन्धानपूर्ण मौलिक निबन्ध भेजा था जो फिर अगले वर्ष (सन् १८९३) 'ओरायन (ORION)' के नामसे पुस्तकरूपमें प्रकाशित किया गया था। इस पुस्तकमें आपने ज्योतिष शास्त्रके नियमानुसार नक्षत्रोंकी गति ऊपरसे यह बतलाया है कि, ऋग्वेदमें जो 'ओरायन' = आग्राहायण नक्षत्र संबंधी ऋचायें मिलती हैं उनसे उनका रचना समय कमसे कम ई. स. से ४००० वर्ष पूर्व होना सिद्ध होता है। आपकी इस गवेषणाको पढ़ कर प्रो. मेक्षमुलर, विटनी, वेबर, बुल्हर और ब्लुमफील्ड जैसे प्रख्यात संशोधक विद्वानोंने आपकी शोधक बुद्धिकी उत्तम प्रशंसा की थी। डॉ. ब्लुमफील्डने तो आपकी इस गवेषणाको "विज्ञान और संस्कृतके जगतमें एक हलचल मचा देनेवाली घटना" बतलाई थी और कहा था कि "निस्सन्देह, इस पुस्तकसे साहित्य संसारके आगामी वर्षमें खूब सनसनी फैल जायेगी। इस वर्ष, इतिहासको तिलककी खोजके फलको अपनाने ही में सारा समय लगा देना होगा।"

तिलक महाशयके इस सिद्धान्तकी, जर्मनीके विद्वान् डॉ. जेकोबीके सिद्धान्तसे अचिन्त्य समानता हो गई थी। क्यों कि डॉ. जेकोबी भी अपनी स्वतंत्र गवेषणाद्वारा वेदोंका रचना समय लगभग वही स्थिर कर सके जो तिलक महाशयने किया। इससे पुरा तत्त्वज्ञोंमें आज यह सिद्धान्त तिलक-जेकोबी (Tilak-Jacobi theory) के संयुक्त नामसे व्यवहृत होने लगा है।

ऐसा ही अनुसन्धानात्मक दूसरा ग्रन्थ आपका 'वेदोंमें आर्योंका उत्तर ध्रुवनिवास (The Aryan Home in the Vedas)' है। यह ग्रन्थ सन् १८९७ में जब आपको दूसरी बार कारागृहवास मिला था तब लिखा गया था। वेद, ब्राह्मण आदि संस्कृत ग्रंथ, पारसियोंके जिन्द-अवेस्ता ग्रन्थ और पश्चिमीय विद्वानोंके लिखे हुए भूगर्भविद्या सम्बन्धी नवीन ग्रन्थोंका सूक्ष्म अध्ययन और मनन कर आपने इस ग्रन्थकी रचना की है। इस ग्रन्थमें आपने वेद, ब्राह्मण, पुराण, अवेस्ता इत्यादि शास्त्रोंके अनेकानेक प्रमाण देकर, यह प्रतिपादित किया है कि वेदकालीन आर्यलोग उत्तर ध्रुवके प्रदेशमें निवास करते थे। कारागृहमें बैठे बैठे, इस ग्रन्थके लिखनेके लिये अपेक्षित साधनोंके अध्ययन-मनकी अनुमति सरकारने आपको प्रो. मेक्षमुलरके अनुरोधसे दी थी। पीछेसे उन्हीं प्रोफेसर महोदयके विशेष परिश्रम और प्रयत्नसे सरकारने आपको असमय ही में बन्धनमुक्त भी कर दिया था। कारागृहमेंसे निकले बाद आपने उक्त प्रो. को एक कृतज्ञतापूर्ण पत्र लिखा जिसमें अपने किये हुए इस नवीन अनुसन्धानका कितना एक उपयुक्त सार भी लिख भेजा। इस सारको पढ़ कर प्रोफेसर महाशयने तिलक महोदयको लिखा था कि "कितनी एक वैदिक ऋचाओंका अर्थ आपके बतलाए मुताबिक ठीक हो सकता है; परंतु कदाचित् उनके आधारपरसे निकाला हुआ सिद्धान्त भूस्तर शास्त्रके सिद्धान्तके साथ मेल नहीं खायेगा, ऐसी मुझे शंका है।" खेद है कि तिलक महाशयके इस ग्रन्थके प्रकाशित होनेके पहले ही-यह ग्रंथ सन् १९०३ में प्रकाशित हुआ-प्रो. मेक्षमुलरका देहान्त

होगया, जिससे उनके अधिकारयुक्त अभिप्रायसे आपका यह ग्रन्थ वञ्चित रहा। परंतु, दूसरे विद्वानोंने आपकी इस कृतिका भी खूब सत्कार किया। बोस्टन विश्वविद्यालयके अध्यक्ष डॉ. वारिनने इस पुस्तकके विषयमें कहा था कि “इन्डो-इरानी विद्वानोंने जितनी पुस्तकें इस विषयपर अजतक लिखी हैं उन सबमें यह पुस्तक अधिक निश्चयात्मक है। जो कोई स्वर्गीय मि. नील की ‘देव रात्रि’ (The night of Gods) का और इस पुस्तकका पारायण कर लेगा वह संभवतः फिर कभी यह न पूछेगा कि आर्योंका आदिम निवासस्थान कहां है।”

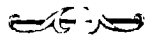
आपको जब सन् १९०८ में तीसरी बार जेलयात्राका हुकम हुआ तब मंडालेके एकान्तवासमें बैठ कर आपने वह गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र

लिखा, जो आज भारतके प्रत्येक धर्मजिज्ञासु जनक घरमें विराजमान हो रहा है तथा प्रत्येक विद्वान् और विद्यार्थीके लिये एक अत्यावश्यक पाठ्य ग्रंथ बन रहा है। इस ग्रन्थमें आपने अपने जीवनके समग्र विचार स्रोतोंको एकत्र कर शास्त्र रूप महासरोवरके रूपमें बद्ध कर दिया है। पूर्वीय और पश्चात्य तत्त्वज्ञानकी सभी मुख्य मुख्य विचार-श्रेणियोंका गंभीर मन्थन कर आपने इस अमूल्य ग्रन्थरत्नको प्रकट किया है। आपके नामको अजरामर बनानेवाला केवल यही एक ग्रन्थरत्न पर्याप्त है।

आपके देह विलयसे संसारका एक श्रेष्ठ और प्रखर ज्योतिःपूर्ण ज्ञानस्वरूप महानक्षत्र अस्त हो गया।

चित्र-परिचय ।

१—गत अंकमें जो दर्शनीय चित्र दिये गये हैं उनमें पहला रंगीन चित्र पावापुरीके जलमंदिरका है। पावापुरी पटना जिलेकी सुबे विहार तहसीलका एक छोटासा गांव है। जैन समाजकी मान्यता अनुसार श्रमण भगवान श्रीमहावीरदेवकी निर्वाण-भूमि यही पावापुरी है। इस लिये जैनियोंका यह एक परम पवित्र तीर्थस्थल है। इस गांवके पास एक कमलसरोवर नामका अच्छा तालाब है। इस तालाबमें हमेशा असंख्य कमलपत्र खिले रहते हैं इसलिये इसका नाम भी कमलसरोवर पड़ गया है। इस सरोवरके मध्यमें एक भव्य मंदिर बना हुआ है, जिसमें संगमरमरके बन हुए भगवान् महावीर स्वामीके पूजनीय चरणोंकी स्थापना की हुई है। मंदिर बड़ा सुबसूरत और दर्शनीय है। भावुक मनुष्योंके हृदयमें वहां पर जानेसे बड़ी भक्ति उत्पन्न होती है और कुछ काल तक वहां पर बैठ कर ध्यान धरनेसे अपूर्व शान्ति प्राप्त होती है।

इसी मंदिरका वह सुन्दर चित्र है। चित्रमें मंदिर, सरोवर, आसपासके किनारों पर लगे हुए वृक्ष, इत्यादि सभीका मनोहर दृश्य दिखाई दे रहा है। आरा निवासी उत्साही जैन युवक श्रीयुत कुमार देवेन्द्र प्रसादजीने अपनी ओरसेही वह चित्र जैनसाहित्यसंशोधकके पाठकोंको भेंट किया है। तदर्थ आप साधुवादके पात्र हैं।

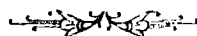
२—गतांकका दूसरा हाफटोन चित्र, भारत प्रसिद्ध वीरभूमि चितोड़ नगरीके समीपमें रहा हुआ इतिहास प्रसिद्ध चितोड़गढ़ (किल्ला) मेंके एक अति प्राचीन जैन कीर्तिस्तंभ (Jain Tower) का है। चितोड़के किलेमें दो कीर्तिस्तंभ हैं जिनमें एक जो अधिक ऊंचा और विशेष प्रसिद्ध है वह १५ वीं शताब्दीमें सुप्रसिद्ध राणा कुंभा द्वारा बनाया गया है और इससे उसका असली नाम

‘ कुंभमेरु ’ है। दूसरा स्तंभ यह जैन कीर्तिस्तंभ है। ‘ कुंभमेरु ’ की अपेक्षा यह जैन कीर्तिस्तंभ बहुत प्राचीन है और पुरातत्त्वज्ञोंने ११ वीं या १२ वीं शताब्दीमें इसके बननेका अनुमान किया है। यह किसी दिगम्बर जैनका बनाया हुआ है। क्योंकि इसमें जो जिनमूर्तिमां लगी हुई हैं वे दिगम्बर हैं।

यह स्तंभ ८० फीट ऊंचा है। समुद्रकी सतहसे इसकी ऊंचाई १९०० फीट और नीचेकी जमीनसे ६०० फीट है। यह किलेकी सबसे ऊंची भूमिपर बना हुआ होनेसे इसका शिखर किलेमेंके सभी मकानोंसे ऊंचा दिखाई देता है। इसके शिखरका जीर्णोद्धार हाल हीमें—दस बारह वर्ष पहले—सरकारने बड़ा खर्च करके करवाया है। सारे हिंदु-स्थानमें जैनियोंका यही एक मात्र महत्त्वका पुरातन कीर्तिस्तंभ मौजूद है। इसका समग्र ऐतिहासिक वर्णन आगेके किसी अंकमें, एक स्वतंत्र लेख द्वारा पाठकोंको सुनायेंगे।

चित्रमें जो दो जुदा जुदा ब्लाक हैं उनमें दाहिनी तरफवाला ब्लाक स्तंभकी उस अवस्थाका दर्शन करा रहा है जब उसके शिखरका जीर्णोद्धार नहीं किया गया था। बाईं तरफका दृश्य जीर्णोद्धारके अनन्तरका है।

३—इस अंकमें करहेडाके पार्श्वनाथ जैन मंदिरका चित्र दिया जाता है। यह गांव उदयपुर [मेवाड़] राज्यमें आया हुआ है और चितोड़-उदयपुर रेलवे लाईनके बीचमें पड़ता है। गांव बिल्कुल छोटासा मामूली है। गांवसे बहार, कुछ फासले पर यह मन्दिर बना हुआ है। मन्दिर ५२ जिनालय हैं और बड़ा भव्य है। मन्दिरमें पार्श्वनाथ तीर्थंकर की मनाहर मूर्ति प्रतिष्ठित है। पुराने लेखोंमें इस गांवका नाम ‘ करहेटक ’ ऐसा लिखा हुआ मिलता है। यह मन्दिर १४ वीं शताब्दीके लगभगका बना हुआ अनुमान किया जाता है। ऐतिहासिक वर्णन फिर कभी दिया जायगा।

जैन साहित्य संशोधक

महामहोपाध्याय डॉ. सतीशचंद्र विद्याभूषण, एम्. ए. पी. एच्. डी।

जैन साहित्य संशोधक

स्वर्गीय श्रीमान् बाल गंगाधर तिलक ।

नमोऽस्तु ते समणस्स भगवओ महावीरस्स ।

जैन साहित्य संशोधक

भाग १]

गुजराती लेख विभाग

[अंक २]

सोमप्रभाचार्य विरचित कुमारपाल प्रतिबोध ।

(ग्रन्थ परिचय)

[षडोदराना विद्याविलासी नृपति श्रीसयाजीराव गायकवाड सरकार तरफથી, ' गायकवाडव् ओरिपण्टल सीरीझ ' नामे ५-६ वर्षेधी एक ग्रन्थमाला प्रकट थवा लागी छे जेनी अंदर संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आदि भाषाओमां लखाएला प्राचीन अने दुर्लभ्य ग्रन्थो प्रकाशित थाय छे. ए ग्रन्थमालाना मूल उत्पादक अने मुख्य संपादक स्वर्गस्थ विद्वान् श्रावक श्रीयुत चिमनलाल डाह्याभाई दलाले पाटण अने जेसलमेर (राजपूताना) ना जूना जैन पुस्तक भंडारोतुं सूक्ष्म निरीक्षण करी तेमांथी केटलाक उत्तम अने अलभ्य-दुर्लभ्य जैन ग्रंथो, उक्त सीरीझमां प्रकट करवा माटे खास छुटी काढ्या हता. ए ग्रंथोमां सोमप्रभाचार्यविरचित कुमारपाल प्रतिबोध नामनो पण एक प्राकृत भाषामय मोटो ग्रंथ छे जेतुं संपादन कार्य स्वर्गस्थ भाई दलाले घणा आग्रहपूर्वक मने सोप्युं हतुं. ए ग्रंथ हवे छपाईने तैयार थयो छे. पनी प्रस्तावना जे मारा तरफधी लखवामां आवी छे, ते जैन साहित्य संशोधकना वाचकोने खास वांचवा लायक होवार्थी, अत्र प्रकट करवामां आवे छे. मूल पुस्तकमां आ प्रस्तावनानो इंग्रेजी अनुवाद तथा संस्कृतसार आपवामां आव्यो छे.—मुनि जिनविजय ।]

स्तुमस्त्रिसन्ध्यं प्रभुहेमसुरेरनन्यतुल्यामुपदेशशक्तिम् ।

अतीन्द्रियज्ञानविवर्जितोऽपि यः क्षोणिभर्तुर्न्यधित प्रबोधम् ॥

सत्त्वानुकम्पा न महीभुजां स्यादित्येष क्लृप्तो वितथः प्रवादः ।

जिनेन्द्रधर्मं प्रतिपद्य येन, श्लाघ्यः स केषां न कुमारपालः ॥

—सोमप्रभाचार्य ।

गुजरातना चौलुक्यवंशाना प्रसिद्ध नृपति कुमारपालने जैनाचार्य हेमचंद्रसूरिण समय समय उपर जे रीते जैनधर्मना सिद्धान्तोनो, विविधकथा—आख्यानो द्वारा बोध आप्यो हतो; अने ते बोधनुं भ्रवण

કરી જે રીતે કુમારપાલે જૈનધર્મનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો હતો તેનું સામાન્ય વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકારે આ ગ્રંથનું નામ 'જિનધર્મ-પ્રતિબોધ' એવું રાખ્યું છે; પરંતુ, ગ્રંથના અંતે, પુષ્પિકાલેખમાં 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ' એવું નામ લખેલું મળવાથી, તેમ જ ગ્રંથગત વિષયનો નામમાત્રના નિર્દેશથી પણ વાચકોને સ્પષ્ટ થઈ શકે તેવા હેતુથી, મેં આ પુસ્તક ઉપર 'જ' નામ અંકિત કરવું વધારે યોગ્ય છે.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તુત આવૃત્તિ, ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણ શહેર (જે વર્તમાનમાં વડોદરા—રાજ્યના કડીપ્રાંતમાં એક સાધારણ તાલુકાનું સ્થાન ભોગવે છે) માંના જૈન પુસ્તક માંડાગારમાંથી મળી આવેલા તાડપત્રાત્મક પુસ્તક ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ તાડપત્રના એકંદર ૨૫૫ પાનાં છે. પ્રત્યેક પાનું ૨ ફીટ ૭ ઇંચ લાંબું અને માત્ર ૨ ઇંચ પહોળું છે. આ પાનાના પ્રત્યેક પૃષ્ઠ (એક બાજુ) ઉપર ત્રણથી પાંચ પંક્તિઓ, કાઢી શાહીથી દેવનાગરી લિપિમાં લખેલી છે. દરેક પંક્તિમાં લગભગ ૧૪૦ થી ૧૫૦ જેટલા અક્ષરો આવેલા છે. પ્રત્યેક પંક્તિ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. અને દરેક વિભાગની વચ્ચે એક એક ઇંચ જેટલી સ્થાલી જગ્યા રાખવામાં આવી છે. આ સ્થાલી રાખેલી જગ્યામાં, આખા પુસ્તકનાં બધાં પાનાંઓ ભેગાં બાંધી લેવા માટે એક છિદ્ર પાડી તેમાં સંલગ્ન દોરી પસેવેલી છે. આ પુસ્તક સંવત ૧૪૫૮ માં સંભાતમાં લખાઈ છે. આ સમય પછી લખાઈ તેથી કોઈ તાડપત્ર જૈન મંડારોમાં મારા જોવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપરથી હું એમ અનુમાન કરું છું કે, ગુજરાતમાં—અને સાધારણ રીતે પશ્ચિમ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ—તાડપત્ર ઉપર પુસ્તક લખવાના ઇતિહાસમાં આ પુસ્તક સૌથી અંતિમ સ્થાન ભોગવે છે. જૈનોનાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી જણાય છે કે ઈસવીની ૧૪ મી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં જ તાડપત્રો ઉપર ગ્રંથો લખવાનો વહીવટ ક્રમી થવા માંડ્યો હતો અને તાડપત્રોનું સ્થાન કાગળો લેવા માંડ્યું હતું. તે વચ્ચે દરમિયાન પાટણ, સંભાત, જેસલમેર (રાજપૂતાના) આદિ—જૈન પુસ્તક માંડાગારો માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા—જૂના શહેરોમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલા જે વિશાળ પુસ્તકસંગ્રહો હતા તે બધાના એકી સાથે અને ઘણી જાડપથી કાગળો ઉપર ઉતારાઓ થવા લાગ્યા હતા. વર્તમાનમાં કાગળ ઉપર લખેલાં જૂનામાં જૂનાં જ પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છે. તે બધાં તે જ વચ્ચેનાં લખેલાં છે. તેમ જ તાડપત્ર ઉપર અર્વાચીનમાં અર્વાચીન જે પુસ્તકો છે તે પણ તેજ વચ્ચેનાં છે. તે પછી લખેલાં તાડપત્રો મળતાં નથી. આ ઉપરથી એમ માની શકાય કે આ પ્રદેશોમાં કાગળનો પ્રવેશ તે જ વચ્ચે થયેલો હોવો જોઈએ. પ્રકૃત તાડપત્રના લેખન કાળમાં તાડપત્ર ઉપર લખવાનો પ્રચાર વધુ જ ધિરલ થઈ ગયેલો હોવા જોઈએ. અને લહિઆઓ તાડપત્ર ઉપર લખવાના અભ્યાસ અને શાહીની વનાવટ વિગેરેની કઠાને મળી જવાની તૈયારીમાં હોવા જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃત તાડપત્ર ઉપરનું લખાણ જૂનાં તાડપત્રો કરતાં ઘણા જ હલકા પ્રકારનું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ૧૨ મા ૧૩ મા સૈકાનાં તાડપત્રોની લિપિ જેટલી સુંદર અને શાહી જેટલી ઉત્તમ હોય છે તેટલી આમાં દેખાતી નથી. આ તાડપત્રની શાહી ઘણી જ પીકી અને અનેક સ્થળેથી તો તે અત્યાર આગમચ સુધી પડી—મુંસાઈ ગઈ છે. કોઈ કોઈ પૃષ્ઠમાં તો પંક્તિઓની પંક્તિઓ તેવી રીતે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે અને તેના લીધે લખાણ વાંચવું પણ વધુ કઠણ થઈ પડે છે. ત્યારે આના કરતાં ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ જૂનાં તાડપત્રોની શાહી જોઈએ છીએ તો આજે પણ તેવીની તેવી ચઢકતી અને કાઢી દેખાઈ આવે છે. જૂનાં તાડપત્રોની જેટલી લેખન-શુદ્ધિ પણ આ પુસ્તકમાં જલ્દવાઈ જણાતી નથી. આનું કારણ આ છે કે પ્રાચીનકાળમાં લહિઆઓ સાધારણ રીતે સંસ્કૃત—પ્રાકૃત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારા થતા હતા. તેમ જ ઘણાક વિદ્વાનો તે વચ્ચે જાતે જ પુસ્તકો લખતા હતા. તેથી તે વચ્ચેનાં પુસ્તકોમાં સાધારણ રીતે અશુદ્ધિઓ બહુ અલ્પ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. પરંતુ પ્રકૃત તાડપત્રના લેખનસમયમાં, તાડપત્રો ઉપરથી કાગળો ઉપર ગ્રંથો ઉતારાવવાનું કામ ઘણા વિશાળ પ્રમાણમાં શરૂ થયેલું હોવાથી, તેટલા કામને પહોંચી વળે એટલા, ભાષાજ્ઞાનસંપન્ન લહિઆઓના અભાવને લીધે, માત્ર અક્ષરાકૃતિ સમ-

જયા પુરતું જ્ઞાન ધરાવનારા અને મશિકાસ્થાને મશિકા ચિતરનારા લહિઆઓ પાસેથી એ કાર્ય કરાવવામાં આવતું હતું. તેથી જૂના ગ્રંથોની નકલો કરતાં એ વ્યવસ્થા લહિઆઓના હાથે ઘણો અશુદ્ધિઓ તે ગ્રંથોમાં દાખલ થઈ ગઈ હતી. આ જ કારણને લઈને કુમારપાલ પ્રતિબોધના પ્રકૃત આદર્શમાં પણ લેખન-અશુદ્ધિઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયેલી જોવાય છે. આ પુસ્તકની નકલ કરનાર કાયસ્થ પેતાનું ભાષાજ્ઞાન કેવું હશે તેનું અનુમાન, પુસ્તકના અંતમાં તેણે જે સંવત્ વિગેરેના ઉલ્લેખ વાળો પુષ્પિકાલેખ લખ્યો છે, તે ઉપરથી થઈ શકે તેમ છે.

ઉલ્લિખિત તાડપત્ર સિવાય એક બીજું પણ તાડપત્ર પ્રસ્તુત ગ્રંથનું મને મળ્યું છે, જે પાટણના સંઘ-વીના પાડાના નામે ઓલ્લખાતા પુસ્તકમંડારની માલિકીનું છે. એ તાડપત્ર, ઉક્ત તાડપત્ર કરતાં સાસ જૂનું અને વિશેષ શુદ્ધરિતે લખાતું છે. પરંતુ એ ઘણું જ અપૂર્ણ--ઁકંડિત છે. એમાં ૫૧ થી તે ૩૦૫ નંબર સુધીનાં પાનાં છે. આ ગ્રંથના ચતુર્થ પ્રસ્તાવમાં દેશાવકાસિક વ્રતોપરિ જે પવનંજયની કથા આપેલી છે તેના મધ્યભાગથી જ એ તાડપત્ર ઁકંડિત થઈ ગયું છે. એની સાઈઝ ૨'૭" + ૨" લાંબી-પહોટી છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠમાં ૩ થી ૫ લાઈનો આવેલી છે. અને દરેક લાઈનમાં ૧૦૫ થી ૧૨૦ સુધી અક્ષરો લખેલા છે.

આવી રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકનો અઁકંડ એવો એક જ ઉપર્યુક્ત આદર્શ મને મળવાથી (અને ડ્યાં સુધી હું જાણી શક્યો છું. બીજો સંપૂર્ણ પ્રાચીન આદર્શ અન્યત્ર ક્યાંયે છે પણ નહિ) અને તે પણ વિશેષ અશુદ્ધ હોવાથી, આ ગ્રંથના સંશોધનનું કામ મારા માટે ઘણું જ કટણ થઈ પડ્યું હતું.

સોમપ્રભાચાર્ય

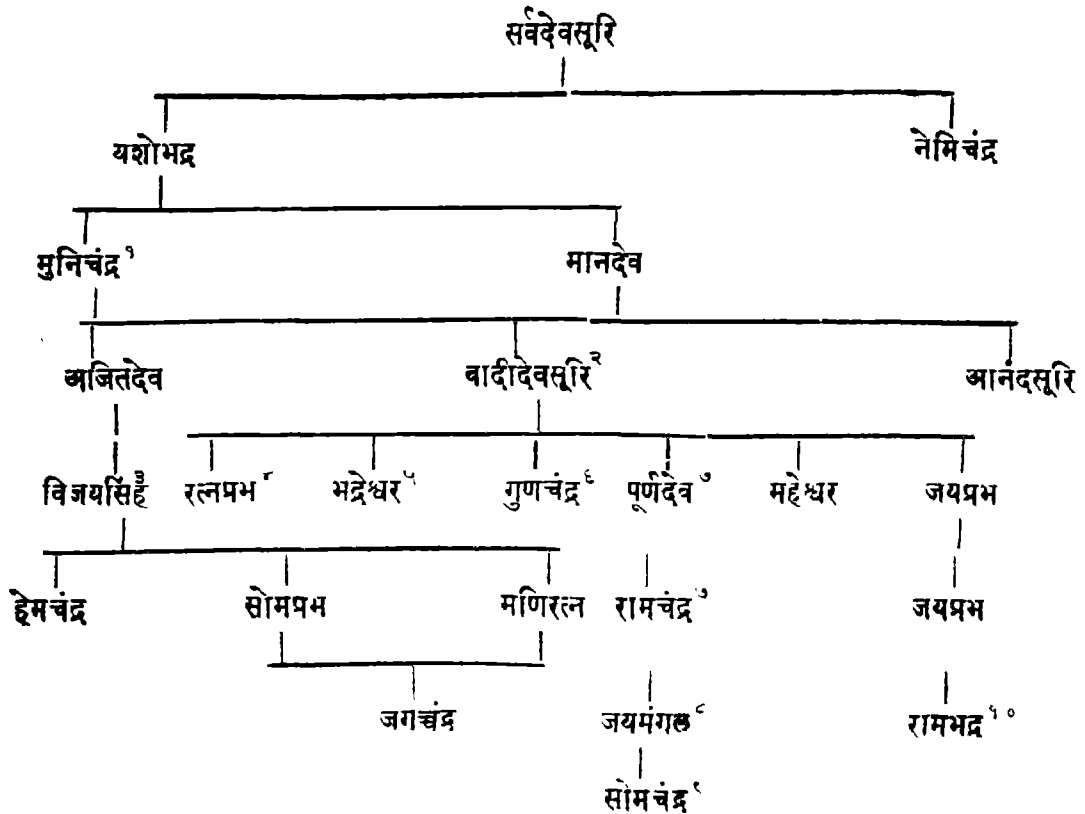
પ્રથકાર સોમપ્રભાચાર્ય એક સપ્રસિદ્ધ અને સુજ્ઞાત જૈન વિદ્વાન છે. તેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિક્રમ સંવત્ ૧૨૪૧ માં. પટલે કુમારપાલ રાજાના મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૧ વર્ષે બનાવ્યો હતો. આ ઉપરથી તેઓ રાજા કુમારપાલ અને આચાર્ય હેમચંદ્રના સમકાલીન હતા એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તેમણે આ ગ્રંથ, નેમિનાગના પુત્ર શ્રેષ્ઠી અભયકુમારના હરિશ્ચંદ્રાદિ પુત્ર અને શ્રીદેવી આદિ પુત્રીઓની પ્રીત્યર્થે, પ્રાગ્વાટજાતીય કવિચક્રવર્તી શ્રી-શ્રીપાલના પુત્ર કવિ સિદ્ધપાલની વસતિ (જૈન મંદિર યા જૈન ઉપાશ્રય) માં રહીને રચ્યો છે; તથા શુદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યના મહેન્દ્રમુનિ^૧, વર્ધમાન અને ગુણચંદ્ર નામે વિદ્વાન શિષ્યોએ તેને અથથી તે રિતિ સુધી સાંભળ્યો છે. અભયકુમાર શ્રેષ્ઠી, આ જ ગ્રંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, કુમારપાલ રાજાએ અનાથ અને અસમર્થ જનોના ભરણ પોષણ માટે ઁલેલા સત્રાગાર આદિ ધર્માદાય સ્થાતાઓનો ઉપરી હતો. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૯-૨૦). કવિચક્રવર્તી શ્રી-શ્રીપાલ ગુજરાતનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ઘણો માનીતો તેમ જ સ્વીકૃત ભ્રાતા હતો. તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ ઉત્તમ કોટિનો કવિ હોઈ કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર અને શ્રદ્ધેય સહુદ હતો. આ કવિકુલના સંબંધમાં મેં અન્યત્ર સવિસ્તર લખ્યું છે, (-જુઓ દ્રૌપદી સ્થયંત્ર નામે સિદ્ધપાલ પુત્ર કવિ વિજયપાલ રચિત નાટકની મારી પ્રસ્તાવના.) તેથી અહીં પુનરાવૃત્તિ કરતો નથી. શ્રીપાલ કવિ, સોમપ્રભાચાર્યના પૂર્વાચાર્ય દેવસૂરિનો ચરણોપાસક હતો તેથી એ કવિ-કુટુંબનો, તેમના શિષ્યસમુદાય ઉપર સવિશેષ અનુરાગ હોય તથા તે સાધુ-સમૂહનો પણ એ કુટુંબ ઉપર વિશેષ આદરભાવ હોય તે સ્વાભાવિક છે. સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુઓ તથા અન્ય સાધુઓ અણહિલપુરમાં ઘણું કરીને એ કવિકુટુંબના મકાનોમાં જ નિવાસ કરતા હતા. સોમપ્રભાચાર્યે પોતાનો બીજો મહદ્ગ્રંથ નામે સુમતિનાથચરિત્ર પણ એ કુટુંબની વસતિમાં જ વસીને બનાવ્યો હતો.

૧ આ મહેન્દ્રમુનિએ હેમચંદ્રાચાર્યરચિત અનેકાર્થનામસંગ્રહ નામક કોષ ઉપર અનેકાર્થકૈરવાકૈરકૌમુદી નામે ટીકા લખી છે. -જુઓ, પીટર્સન રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૫૧.

૨ વર્ધમાનગણિએ કુમારવિહારપ્રશસ્તિ બનાવી છે. -જુઓ, પીટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૩૧૬.

૩ ગુણચંદ્રગણિએ, પ્રવ્રન્ધશતકર્તૃ મહાકવિ રામચન્દ્રને નાટ્યદર્પણ નામક ગ્રન્થ લખવામાં સહાયતા કરી હતી.

कुमारपाल प्रतिबोधनी प्रशस्ति तथा बीजा प्रथोक्त उल्लेखो उपरथी सोमप्रभाचार्यनी गुरुपरंपरा-
दिनो वंशवृक्ष नीचे प्रमाणे थाय छेः--

૧ ઉપદેશપદ, અને કાન્તજયપતાકા, લલિતવિસ્તરા, યોગબિંદુ આદિ હરિભદ્રાચાર્યરચિત ગ્રંથો ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ-
 દિના પ્રસિદ્ધ લેખક.^૧ ૨ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામક મહાનુ જૈનતર્કપ્રન્યના પ્રણેતા.

२ स्याद्वादरत्नाकर नामक महान् जैनतर्कग्रन्थना प्रणेता.

૩. ધર્મસાગરગણિય પોતોનો પદાવલીમાં આ વિજયસિંહને, ચાલુક્યરચિત વિવેકમંજરીશ્રુતિના સંશોધક (' પ્રીતિ-વિજયસિંહસૂરિ:—વિવેકમંજરીશ્રુતિફલ્લુત્ ૧ ') લખ્યા છે પરંતુ તે ખૂલ છે. તે શ્રુતિના સંશોધક આ વિજયસિંહ નથી, પરંતુ નાગેશ ગચ્છના વિજયસેનસૂરિ છે. જુઓ પીટર્સનનો ૩ જો રીપોર્ટ પૃ. ૧૦૩. આ વિજયસિંહનો એક શિલાલેખ આરાસણના જૈનમંદિરમાંથી મળી આવ્યો છે, જે સંવત્ ૧૨૦૬ ની સાલનો છે. જુઓ મારું પ્રાચીન જૈનલેખસંપદ નામનું પુસ્તક, લેખ નંબર ૨૮૯.

૪. રતનપ્રભે રત્નાકરાવતારિકા નામે સુજ્ઞાત તર્કપ્રન્ય બનાવ્યો છે. ઉપદેશમાલાશ્રુતિ અદિ બીજા પળ એમના કેટલાક , પ્રસિદ્ધ ઘંયો સ્પલબ્ધ છે.

५. भद्रेश्वरे वादी देवसूरिने स्याद्वादरत्नाकर ग्रंथ रचवामां मुख्य सहायता करी हती. तथा पोताना गुरुना अवसान पळी तेमनी गादीना मुख्य आचार्य ए पोतेज नीमाया हता.

६. गुणचंद्रे हंमविभ्रमनामे व्याकरणविषयक एक लघु ग्रंथ बनाव्यो छे.

७. जालोरना एक शिलाखेसमां आ बन्ने गृह-शिष्यनो उल्लेख करेलो छे.

८. सुधाटेकरी (मारवाड) उपर आवेळी चाचिगदेवर्ना प्रशस्तिना कर्ता.

१. वृत्तरत्नाकरनी वृत्तिकरनार.

१० प्रबुद्धरोहिण्य नाटकना रचनार.

આ વંશવૃક્ષમાં આપેલી વ્યક્તિઓ જૈનસાહિત્ય અને જૈનઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ૫ સાધુઓમાંના કેટલાક તો ઘણા મોટા પ્રંથકારો છે અને તેમની બનાવેલી અનેક કૃતિઓ આજે પણ જૈનસાહિત્યની શોભા વધારી રહી છે. આ ઉપરથી પ્રસ્તુત પ્રંથકારનો સમુદાય કેટલો વધો વિદ્વાન્, પ્રતિષ્ઠિત, અને સાહિત્યોપાસક હતો તેનો અ્યાલ આવી શકે છે. સોમપ્રભાચાર્યના એક ગુરુદ્વાતા નામે હેમચંદ્રે નામેયને-મિ નામનું દ્વિસંધાન કાવ્ય બનાવ્યું છે જેનું સંશોધન સુદ કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલે કર્યું હતું.^૧ સોમપ્રભાચાર્યની ગાદી ઉપર સુપ્રસિદ્ધ જગચંદ્રસૂરિ આવ્યા હતા જેઓ તપાગચ્છના નામે ઓલ્લાતા સુવિસ્તૃત સાધુસમુદાયના મૂલ પુરુષ મનાય છે. પટ્ટાવલિઓ પ્રમાણે, સોમપ્રભાચાર્યનો મહાવીરની પદ પરંપરામાં ૪૩ મો નંબર છે.

સોમપ્રભાચાર્યના વિદ્યમાન ગ્રંથો

કુમારપાલ પ્રતિબોધ સિવાય સોમપ્રભાચાર્યના બીજા ત્રણ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમાં એક તો સુમતિનાથચરિત્ર છે. ૫ ગ્રંથમાં જૈનધર્મના પાંચમા તિર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર વર્ણવામાં આવ્યું છે. તે ચરિત્ર પણ કુમારપાલ પ્રતિબોધની માફક મુખ્ય કરીને પ્રાકૃત ભાષામાં જ રચેલું છે; અને તેમાં પણ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનો બોધ આપતી પુરાણકથાઓ કલ્પિત છે. તેની શ્લોકસંખ્યા લગભગ સાડા નવ હજાર ઉપર છે. પાટણના જૈન મંડારોમાં ૫ ચરિત્રના હસ્તલેખો મારા જોવામાં આવ્યા છે. બીજો ગ્રંથ મૂક્તિમુક્તાવલી નામે પ્રસિદ્ધ ૧૦૦ પદવાળો એક પ્રકીર્ણ પ્રબંધ છે. ૫ પ્રબંધનું પ્રથમ પદ્ય 'સિન્દુરપ્રકર' એવા વાક્યથી શરૂ થતું

૧ આ કાવ્યની અંતની પ્રશસ્તિના કેટલાક શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

ભક્તઃ શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિસુગુરોઃ શ્રીમાનદેવસ્ય ચ શ્રીમાન્ સોઽજિતદેવસૂરિરભવન્ પદ્મકેતુઘ્નામ્બુધિઃ ।

સઘઃ સંસ્કૃતગદ્યપદ્યલહરીપૂરેણ યસ્ય પ્રમાઽઽક્ષિપ્તા વાદિપરંપરા તૃણતુલાં ધત્તે સ્મ દૂરીકતા ॥

શ્રીમાનભૂદ વિજયસૂરિમુખ્ય શિષ્યો યેન X X X સ્મરસ્ય શરાન્ ગૃહીન્વા ।

ક્લૃપ્તં ચતુર્ભિરનઘં શરયન્તમધે વિશ્વં તદેકવિશિષ્ઠેન વશં ચ નિન્યે ॥

શ્રીહેમચંદ્રસૂરિર્ભૂવ શિષ્યસ્તથાપરસ્તસ્ય । ભવહતયે તેન કૃતો દ્વિસંધાનપ્રબન્ધોઽયમ્ ॥

एकाहनिष्पन्नमहाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नबन्धुः । श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती सुधीरिमं शोधितवान् प्रबन्धम् ॥

૨ ૫ ચરિત્રની અંતની પ્રશસ્તિ પણ ઘણા અંશે કુમારપાલ-પ્રતિબોધના જેવી જ છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

ચન્દ્રાકીં ગુરુવૃદ્ધનમઃ કર્ણાવતેસૌ ક્ષેત્રધૃર્યાં ધર્મરથસ્ય સર્વજગતસ્ત્વાબલોકે દશૌ ।

નિર્વાણાવસથસ્ય તોરણમહાસ્તમ્ભાવભૂતામુભાવેકઃ શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિરપરઃ શ્રીમાનદેવપ્રભુઃ ॥

શિષ્યસ્તયોરજિતદેવ ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ સૂરિઃ સમગ્રગુણરત્નનોદ્ધર્મભૂવ ।

પ્રાંતિ યદદિગ્નકમલે મુનિશૃંગરાજિરાસ્વાદિતશ્રુતરસા તરસા વચ્ચન્ધ ॥

શ્રીદેવસરિપ્રમુખા યશ્વુરન્યેઽપિ તત્પાદપયોજહેસાઃ । યેપામવાધાર્ચિતસ્થિતીનાં નાલીકેમત્રૌમદમાતતાન ॥

વિશારદશિરોમણે રજિતદેવસૂરિપ્રભોર્વિનયનિલકોઽભવદ્ વિજયસિંહસૂરિગુરુઃ ।

જગત્ત્રયવિજેતૃભિર્વિમલશાલવમાર્જિતં વ્યભેદિ ન કદાચન સ્મરશૈર્યદાયં મનઃ ॥

ગુરોસ્તસ્ય પદામ્બોજપ્રસાદાન્મન્દધીરાપિ શ્રીમાન્ સોમપ્રભાચાર્યશ્રિત્રં સુમતેર્વ્યધાત્ ॥

પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્રજ્ઞઃ કૃતજ્ઞઃ ક્ષમી વાગ્મી સૂક્તિસુધાનિધાનમજાનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્ ।

યં લોકોત્તરકાવ્યરઙ્ગિજતમતિઃ સાહિત્યવિચારતિઃ શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ કવીન્દ્ર ઇતિ ચ બ્રાતેતિ ચ વ્યાહરત્ ॥

સૂનુસ્તસ્ય કુમારપાલતૃપતિપ્રીતિઃ પદં ધીમતામૃતસંઃ કવિચક્રમસ્તકમાણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમાદાક્ષિણ્યેઃ કલિતં કલો કૃતયુગારમ્ભો જનો મન્યતે ॥

તસ્ય યૌષ્ઠશાલાયાં પુરેઽણહિલપાટકે । નિષ્પ્રત્યૂહમિદં પ્રોક્તં પરાર્થાન્તં (?) ॥

અનામોગાત્ ક્વિચિત્ કિમપિ મર્તિવૈકલ્યવશતઃ કિમપ્રૌત્સુક્યેન સ્મૃતિવિરહદોષેણ કિમપિ ।

મયોત્સૂત્ર શાસ્ત્રે યદિહ કિમપિ પ્રોક્તમશિલં ક્ષમન્તાં ધીમન્તસ્તદસમદયાપૂર્ણહૃદયાઃ ॥

હોવાથી તે ' સિંદુરપ્રકર ' ના નામે તથા સોમપ્રભાચાર્ય રચિત હોઈ તેમાં એકદર ૧૦૦ પદ્યોનો સંગ્રહ હોવાથી ' સોમશતક ' ના નામે પણ ઘણીક વચ્ચે તે લખાય—ઓઢાચાય છે. એ પ્રબંધ જૈનસમાજમાં ઘણોજ પ્રસિદ્ધ છે અને અનેક સ્ત્રીપુરુષોના મુખે કંઠસ્થ હોય છે. એ પ્રબંધ મર્ત્યહરિના નીતિશતકની શૈલિમાં લખાણો છે: અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શીલ, સૌજન્ય આદિ વિષયો ઉપર સંક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયગમરૂપે તેમાં વિવેચન કરેલું છે. પની રચના બહુજ સરલ, સરસ અને સુબોધ છે. એમાંનાં કેટલાક પદ્યો આ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં—કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ પ્રથિત થયાં નજરે પડે છે.

ત્રીજો ગ્રંથ ' શતાર્થ કાવ્ય ' નામે છે. એ ગ્રંથ સોમપ્રભાચાર્યના સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાનવિષયક અનુસાર પાંડિત્યને પ્રકટ કરે છે. એ ગ્રંથ માત્ર એક વસંતાતિલકા છંદ રૂપે છે, જેના જુદા જુદા સો અર્થો કરવામાં આવ્યા છે. આ કૃતિના લીધે વિદ્વાનો તરફથી તેમને શતાર્થિકનું સ્થાસ પાંડિત્યસૂચક ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું હતું અને તેથી પાછળના ઘણાક ગ્રંથકારો તેમને એ ઉપનામ સાથે જ ઉલ્લેખે છે. એ એક વૃત્તાત્મક ગ્રંથના ભિન્ન ભિન્ન સો અર્થો તેમણે જાતે જ ટીકા કરીને બતાવ્યા છે. ટીકાના પ્રારંભમાં પાંચ શ્લોકો લખી સ્વાવિશ્કિત સોપ અર્થોની અનુક્રમણિકા આપી છે. પ્રારંભમાં જૈનધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોના અર્થો લખ્યા; વચ્ચે બ્રહ્મા, નારદ, વિષ્ણુ આદિ વૈદિક દેવો વિગેરેના અર્થો પણ આલેખ્યા છે. અને છેવટે પોતાના સમકાલીન પદ્મા, વાદી દેવસૂરિ અને હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા જૈનધર્મના મહાન ધર્મગુરુઓના; જયસિંહ દેવ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને મૂલરાજ જેવા ગુજરાતના કામિક ૪ ચૌલુક્ય રાજાઓના; કવિ સિદ્ધપાલ જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ નાગરિકના; અને આજિતદેવ તથા વિજયસિંહ નામે પોતાના બંને ગુરુઓના અર્થો પણ અવતાર્યા છે. સર્વોત્તે સ્વકીય અર્થ પણ બેસાર્યો છે અને સમાપ્તિમાં કોઈ શિષ્યના મુખેથી આત્મપ્રશંસાપર એવી પાંચ પદ્યોવાળી સંક્ષિપ્ત પ્રશસ્તિ પણ કહેવરાવી છે.

આ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સોમપ્રભ ગૃહસ્થાવસ્થામાં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જાતિના વૈશ્ય હતા. તેમના પિતાનું નામ સર્વદેવ, અને પિતામહનું નામ જિનદેવ હતું. જિનદેવે કોઈક રાજાનો મંત્રી હતો અને તે પોતાના સમયમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતો. સોમપ્રભે કુમારાવસ્થામાં જ જૈનદીક્ષા લઈ લીધી હતી, અને તીવ્રબુદ્ધિના પ્રભાવે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની તર્કશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત પટુતા હતી, કાવ્યવિષયમાં ઘણી ન્વરિતતા હતી અને વ્યાખ્યાન આપવામાં બહુ કુશલતા હતી.

કુમારપાલપ્રતિબોધ સાથે ઉક્તાનુસાર સોમપ્રભાચાર્યની વર્તમાનમાં ૪ કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ કૃતિઓમાં કાલાનુક્રમથી પ્રથમ કૃતિ તેમની સુમતિનાથ ચરિત્ર અને બીજી સૂક્તિમુક્તાવલી હોય તેમ જણાય છે. બૃહદ્વિષ્ણુનિકા નામે એક પ્રાચીન જૈનગ્રંથસૂચિમાં સુમતિનાથચરિત્રની રચના કુમારપાલના રાજ્યમાં થઈ હતી એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતાર્થવૃત્તની વૃત્તિના અને પણ તે ચરિત્રનું નામ આવેલું હોવાથી, તે વૃત્તિની પહેલાં પની રચના થઈ હતી એમ તો સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. શતાર્થવૃત્તની રચના ૬૦ સ. ૧૧૭૭ થી ૧૧૭૯ ની વચ્ચે થઈ હોય, એમ માની શકાય. કારણકે પની અંદર અજયદેવની પછી ગુજરાતની ગાદિએ આવેલા મૂલરાજનો ઉલ્લેખ છે. આ મૂલરાજ ઇતિહાસમાં બાલ મૂલરાજના નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને તેણે માત્ર એક વર્ષ—ઈ. સ. ૧૧૭૭ થી ૧૧૭૯, સુધી—રાજ્ય કર્યું હતું. કુમારપાલ પ્રતિબોધ તેમની છેલ્લી કૃતિ હોય તેમ લાગે છે.

૧ જુઓ—પૃષ્ઠ ૧૪૫, ૧૯૧, ૪૨૨. ઇત્યાદિ ઉપર આપેલા સંસ્કૃત પદ્યો.

૨ મૂલ વૃત્ત આ પ્રમાણે છે:—

કળ્યાણસાર સવિતાનરેશ્વરમોહ । કાન્તારવારણસમાનજયાયદેવ ।

ધર્મધર્મકામદમહોદયવીરવીર । સોમપ્રભાવપરમાગમસિદ્ધમુરે ॥

૩ ' સોમપ્રભો મુનિપતિવિદિતઃ શતાર્થી ।' મુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી ।

' તતઃ શતાર્થિકઃ ક્ષ્યાતઃ શ્રીસોમપ્રભસૂરિરાટ્ ।' —ગુણરત્નસૂરિકૃત કિયારત્નસમુચ્ચય ।

આ કૃતિઓ સિધાય લીજી પણ તેમની કોઈ કૃતિ હોય તેમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે શતાર્થ વૃત્તની કૃતિમાં કુમારપાલ રાજા સંબંધી અર્થ કરતાં “યદ્વચોવામ” કરીને બે પદો ટાંક્યાં છે જે ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં મળી આવતાં નથી.*

કુમારપાલ પ્રતિબોધની રચના પ્રંથકારે મુખ્યકરીને પ્રાકૃતભાષામાં કરી છે. છેવટના પ્રસ્તાવમાં કેટલીક કથાઓ સંસ્કૃતમાં આપી છે. તથા થોડોક ભાગ અપભ્રંશ ભાષામાં પણ ગુંથેલો છે. આ ઉપરથી લેખક પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ એમ ત્રણે ભાષાઓના પાંડિત હતા તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પ્રંથની રચના બહુ જ સરલ અને ભાષા તદ્દન સારી—આડંબર વિનાની છે. કર્તા જોકે, જેમ ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે, એક ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાન અને પ્રંથકાર છે. પરંતુ તેમની વિદ્વત્તાની કોઈ વિશિષ્ટતા આપણને આ પ્રંથમાં મળી આવતી નથી.

કુમારપાલ પ્રબંધના કર્તા જિતમંડનગણિય પોતાના પ્રબંધમાં અનેક સ્થળે, આ પ્રંથમાંના પૈતિહાસિક ભાગનાં અવતરણો ટાંક્યાં છે. અને જયાસિંહ સુરિય પોતાના સંસ્કૃત કુમારપાલચરિત્રમાં આ પ્રંથની રચના શૈલીનું આવાદ અનુકરણ કર્યું છે. તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પાછલના પ્રંથકારો પ્રસ્તુત પ્રંથ-થી સારી પેઠે અવગત હોવા જાર્દે.

કુમારપાલપ્રતિબોધની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા

આ પ્રંથનું મહત્ પરિમાણ અને રચના-સમય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, ઇતિહાસ રસિક જિજ્ઞાસુઓને, આ પ્રંથમાંથી કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનવૃત્તાન્ત સંબંધી અજ્ઞાત અને અન્યત્ર અનુપલબ્ધ પૃષ્ઠી નવી લાગતો જાણવાની વિશેષ જિજ્ઞાસા રહે, એ સ્વાભાવિક છે. અને હું પણ પ્રથમ પૃષ્ઠી જ લાલસાથી આ પ્રંથના સંપાદન-ભારને વહન કરવા સારાંદ તત્પર થયો હતો. પરંતુ પ્રંથનું સાચુંત અવલોકન કર્યા પછી મારે ઉદાસ મને જણાવવું પડે છે કે તેવી કોઈ નવીન લાગત, આ આટલા મોટા પ્રંથમાંથી મળી આવી નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ પ્રભાવકચરિત્રાંતર્ગત હેમચંદ્રપ્રબંધ, પ્રબંધચિન્તામણિગત કુમારપાલપ્રબંધાદિ જેવા, પ્રસ્તુત પ્રંથ કરતાં સંક્ષિપ્ત અને કાલકૃત અર્ચાચીન પ્રંથોમાં જેટલી હક્કીકત, ઉક્ત બંને વ્યક્તિઓના સંબંધમાં મળી આવે છે; તે કરતાં પણ ઘણી જ અલ્પ હક્કીકત આ પ્રંથમાં આલેખેલી છે. આથી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયે તે આપણને આ પ્રંથની કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષ ઉપયોગિતા જણાતી નથી. એમ જો કહીએ તો તે અયુક્ત નથી. અલબત્ત પ્રાકૃત ભાષાના સાહિત્ય-પ્રકાશનની અવેક્ષાએ આની ઉપયોગિતા અવશ્ય સ્વીકારવા લાયક છે. કારણ કે એક તો પ્રાકૃતસાહિત્ય અન્યારસુધીમાં ઘણા જ અલ્પ પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયું છે, અને લીજું હવે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પોતાના પઠનક્રમમાં પાલીભાષાની માફક પ્રાકૃતભાષાને પણ જાણ્ય સ્થાન આપેલું હોવાથી એ ભાષાના સાહિત્યના પ્રકટીકરણની ઘણી જ આવશ્યકતા પ્રતીત થઈ રહી છે. તેવા પ્રસંગે પ્રાકૃત ભાષાના આ એક મહાન્ પ્રંથનું પ્રકાશન એ ભાષાના અભ્યાસિઓને અવશ્ય આવકાર લાયક થઈ પડશે એમાં સંશય નથી.

* એ બે પદો નીચે પ્રમાણે છે:—

ચૈલુક્યેન્દ્રેણ ચૈત્યે કુચકલશનિકૈર્વેન્ધુરાઃ સિન્ધુરસ્ત્રીસ્કન્ધારુઢા વિધાતું જિનજનનમહે સૂતિકર્મપ્રપન્ચમ્ ।

પટ્ટપદ્માશ્વસમીરપ્રમુખનિજાનિજાચારચાતુર્યવર્ચસ્ફુર્જન્માણિક્યહેમાભરણકવાચિતાશ્ચક્રિરે દિવકુમાર્યઃ ॥

દ્વાત્રિંશત્ત્રિદશાધિપા નૃપગૃહાત્ ચૈત્યે દ્વિપાધ્યાસિતાઃ કલ્યાણાભરણાભિરામવપુષઃ કલ્યાણકાશુસ્ત્રવે ।

આત્રં કર્તુમમર્ત્યશૈલશિરાસિ સ્વર્ગાદિવાખ્યાયયુસ્તન્મધ્યે ચ કુમારપાલનૃપતિર્ભજેન્દ્રયુતેન્દ્રશ્રિયમ્ ॥

૧ જુઓ મુનિ શ્રીચતુર્વિજયજી સંપાદિત કુમારપાલપ્રબંધ—પૃ. ૧૦, ૧૭, ૫૮, ૮૦, ૯૦, ૯૪, ૯૫, ૯૭, ૧૦૬,

૧૦૭, ૧૧૧ ઇત્યાદિ.

ઉકરીતે આ પ્રથમાં પૈતિહાસિક વૃત્તાન્ત વિશેષ ન મળવાથી અલગત આપણને અસંતોષ થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તે વિષયમાં ગ્રંથકાર કોઈ પણ પ્રકારના ઉપાલંભને પાત્ર નથી. કારણ કે ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ તે પોતે હેમચંદ્ર અને કુમારપાલની સમગ્ર જીવન-વાર્તા લખવાના ઉદ્દેશ્યનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કરે છે. આ ગ્રંથ લખવામાં લેખકનો ઉદ્દેશ્ય, કુમારપાલાદિનો ઇતિહાસ લખવાનો નથી. પરંતુ તે વ્યક્તિઓને લક્ષીને ધર્મોપદેશ આપતો એક કથા-ગ્રંથ ગુંથવાનો છે. તેઓ લખે છે કે—“યદાપિ કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન ચરિત્ર બીજી રીતિપણ ઘણું મનોહર છે. તો પણ હું આ ગ્રંથમાં જૈન ધર્મના પ્રતિબોધ સંબંધે જ કાંઈક કહેવા ઇચ્છું છું. શું અનેક પ્રકારની શ્રાવ્ય વસ્તુઓથી ભરપૂર રસવતીમાંથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર માત્ર કોઈ એક વસ્તુનું જ મક્ષણ કરનાર પુરુષ કોઈની નિન્દાને પાત્ર થઈ શકે છે ? ” † અસ્તુ.

કુમારપાલ પ્રતિબોધનો ઐતિહાસિક સાર

આ સંપૂર્ણ ગ્રંથમાં જેટલો ભાગ ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે યાચકોના સૌકર્યાર્થ “કુમારપાલ પ્રતિબોધ-સંક્ષેપ” પૃષ્ઠા શિરોલેખ નીચે પરિશિષ્ટ રૂપે જુદો આપ્યો છે. એ પરિશિષ્ટાત્મક ગ્રંથભાગ ધાંચી જવાથી આજ્ઞા ગ્રંથનો સંકલિત સાર સ્પષ્ટરીતે સમજાઈ જશે.

સંક્ષિપ્ત પૈતિહાસિકસાર આ પ્રમાણે છે:—

અળહિલપુર પાટણમાં, પ્રથમ ચૌલુક્યકુલમૃગાંક એવો મૂલ નામે રાજા થયો. તેના પછી ચામુંડરાજ અને તેના પછી ‘જગજ્ઞપણ’ એનું ઉપનામ પ્રાપ્ત કરનાર વલ્લભરાજ થયો. તેના પછી અનુક્રમે ટુર્લભરાજ, મીમરાજ, કર્ણદેવ અને જયસિંહદેવ રાજા થયો. પૂર્વે થઈ ગયેલા મીમદેવનો ક્ષેમરાજ કરીને એક પુત્ર હતો, તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ અને તેનો પુત્ર કુમારપાલ થયો. એ કુમારપાલ બહુ શૂર, વીર, ધીર, ત્યાગી, વૃક્ષ અને પરોપકારાદિ ગુણવાળો હતો. તેથી જયસિંહદેવનું મૃત્યુ થયા પછી પ્રધાનપુરુષોએ પરસ્પર વિચાર કરીને તેની ગાદી ઉપર કુમારપાલને બેસાડ્યો. તેણે ચારે દિશાઓમાં ચતુરંગ સૈન્ય સાથે દિગ્વિજય કરી પ્રજાને સંતોષકારક થાય તેવી રીતે રાજ્યનું પાલન કરવા માંડ્યું.

એક દિવસે તેણે કેટલાક વિદ્વાન અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે—‘જેના આચરણથી મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક થાય તેવો સત્ય ધર્મ માર્ગ બતાવો.’ બ્રાહ્મણોએ વેદાદિશાસ્ત્ર વિહિત યજ્ઞયાગ સ્વરૂપ ધર્મ બતાવ્યો. પરંતુ તે ધર્મમાં પશુ-પ્રાણી આદિનો વધ વિહિત હોવાથી તેવો હિંસામય ધર્મ રાજાને રુચ્યો નહીં. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—‘જો પ્રાણીઓનો વધ કરવાથી પણ મનુષ્યને ધર્મ પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી અધર્મ કયું કર્તવ્ય કરવાથી થાય છે ? શું બ્રાહ્મણો ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જાણતા નથી ? અથવા તો જાણતા છતાં પણ મારી વિપ્રતારણા કરે છે !’ આવી રીતે આ સંબંધમાં તે વિશેષ ચિંતન કરવા લાગ્યો અને તેના યોગે રાત્રિના સમયે તે નિદ્રા પણ પૂરી પ્રાપ્ત કરી શકતો નહીં. એક સમયે બાહડ નામના અમાન્યે આવીને રાજાને નમન કર્યું અને કહ્યું કે—‘રાજન્ ! તમને જો ધર્માધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તો હું કહું તે સાંભળો.’ એમ કહી બાહડ મંત્રીએ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો.

મંત્રીએ જણાવ્યું કે—પૂર્વે, પૂર્ણતલ્લનામના ગચ્છમાં શ્રીદત્તસૂરિ નામે એક આચાર્ય થઈ ગયા. તેઓ પરિભ્રમણ કરતા એક વસ્ત્રે વાગડદેશના ‘રયણપુર’ નામના ગામમાં ગયા. ત્યાં તે વસ્ત્રે યશોભદ્ર કરીને એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે શ્રીદત્તસૂરિપાસે આવી હમેશાં ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. દત્તસૂરિ ત્યાં કેટલોક સમય રહી અન્યથા ચાલ્યા ગયા. પાછળથી તે રાજાને સંસાર ઉપર ચિરકિ થઈ આવી અને તેથી તે બધો રાજ્યમાર હોડી દત્તસૂરિપાસે દીક્ષા લેવા નિકળી પડ્યો. સૂરિ તે સમયે

† જહ વિ ચરેયં હમાણં મણોહરં અતિથિ બહુયમત્રં પિ । તદ્દિવિ જિણધમ્મ-પઢિબાહે-બંધુરં કિં પિ બંપેમિ ॥

બહુ મક્કલ-જુવાહ વિ રસવદ્દેણ મઝ્ઞાઓ કિંવિ સુંજંતો । નિય-ઇચ્છા-અણુરૂપં પુરિસો કિં હોહિ બચણિજ્ઞો ॥

‘હિંદુઆળાપુર’ માં રહેતા હતા તેથી રાજા ત્યાં ગયો. તેની પાસે એક બહુમૂલ્ય મુકાહાર હતો. તેને લેવી તેના દ્રવ્યથી ત્યાં એક ‘ચઊવીસજિનાલય’ નામે મોટું જૈનમંદિર બંધાવ્યું^૧ અને પછી સાધુ-પણું લઈ દત્તસૂરિનો શિષ્ય થયા. સાધુવ્રત લઈને તેણે અનેક પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કર્યા અને ઝંઙો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી યશોભદ્રસૂરિ નામે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય થયા પછી તેમણે લોકોને ધર્મોપદેશ આપવા જુદા જુદા સ્થળોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે શરીર વધુ શિથિલ અને ક્ષીણપ્રાય થયું ત્યારે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થે ઉપર જઈ તેમણે અનશનવ્રત ધર્મીકાર કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ કરીને થયા. જેમણે ‘ઢાળયપગરણ (સ્થાન-કપ્રકરણ)’ નામે ગ્રંથ બનાવ્યો. તેમના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિ થયા. દેવ-ચંદ્રસૂરિએ પ્રદ્યુમ્નસૂરિરચિત ‘ઢાળયપગરણ’ ઉપર ટીકા બનાવી છે તથા ‘શાન્તિજિનચરિત્ર’ લખ્યું છે.

૧ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા એક વસ્તે ધંધુકા નામે ગામમાં ગયા. ત્યાં ચંચ અને ચાહિળી નામે મોઢે જાતીય વાણિજ્યપતીનો ચંગદેવ નામે એક પ્રતિભાવાનું બાલક તેમની પાસે આવવા લાગ્યો અને નિરંતર તેમનો ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો. તેમના ઉપદેશથી પ્રવૃદ્ધ થઈ બાલક ચંગદેવ તેમનો શિષ્ય થવા તૈયાર થયો, અને તેમની સાથેજ તે રહેવા-ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા દેવચંદ્રસૂરિ સંભાતમાં આવ્યા, અને ત્યાં, તે બાલકના મામા નામે નેમિ દ્વારા ચંચ અને ચાહિળીને સમજાવી-બુઝાવી, તેને દીક્ષા આપી અને ચંગદેવના બદલે સોમચંદ્ર નામ સ્થાપ્યું. અલૌકિક બુદ્ધિશાળી બાલક સાધુ સોમચંદ્ર થોડાજ સમયમાં સકલ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સમર્થ વિદ્વાન થયો અને ગુરુ તેની પૂર્ણ યાગ્યતા જોઈ હેમચંદ્ર એવા નવીન નામની સાથે તેને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્યુત્તાર્થી મુગ્ધ થઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ દેવ તેમના ઉપર વધુ ભક્તિભાવ ધરાવતા હતા. અને દરેક શાસ્ત્રીય વાચનના તેમની પાસે ખુલાસા મેળવી સંતુષ્ટ થતો હતો. તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજની જૈનધર્મ ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી, અને તેના ઉપલક્ષ્યમાં તેણે ‘રાયવિહાર’ નામે એક જૈનમંદિર પાટણમાં, અને ‘સિદ્ધવિહાર’ નામે એક મંદિર સિદ્ધપુરમાં બંધાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજના કથનથી હેમચંદ્રાચાર્યે ‘સિદ્ધહેમચરણ’ નામે સર્વાંગપૂર્ણ શબ્દશાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. હેમચંદ્રાચાર્યનો અમૃતોપમ ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના સિદ્ધરાજને જરા પણ ચેન પડતું ન હતું.

આવી રીતે હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય આપી અમારે બાહેડે કુમારપાલ રાજાને વહું કે-‘મહારાજ ! તમને પણ જો ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા હોય તો ભક્તિપૂર્વક આચાર્યની પાસે જઈ, એ સંબંધમાં પૃચ્છા કરો.’ મંત્રીનું આ કથન સાંભળી રાજા હમેશાં હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે જઈ ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો.

આચાર્યજીએ પ્રથમ તો વિવિધ દૃષ્ટાંતો અને આખ્યાનો દ્વારા રાજાને યથાવસર પ્રાણિહિંસા, ચૂતરમ-ણ, માંસમક્ષણ, મર્યાપાન, વેશ્યાગમન અને ધનાપહરણ इत्यादि દુરાચરણોથી મનુષ્ય અને મનુષ્યસમાજની કેવી અધોગતિ થાય છે, તે વારંવાર સમજાવી. તેની પાસેથી, આજના રાજ્યમાં તેવાં દુરાચરણોનો, રાજાજ્ઞાના રૂપમાં સર્વથા નિષેધ કરાવ્યો. તદનંતર, તેમણે કુમારપાલને જૈનધર્મપ્રતિપાદિત દેવ, ગુરુ-અને ધર્મ તત્ત્વનો વિશેષ બોધ આપવા માંડ્યો. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ. અને સદ્ધર્મની ઉપાસનાથી આત્માની કેવી પ્રગતિ થાય છે અને અસદ્દેવ, ગુરુ, અને ધર્મની ઉપાસનાથી કેવી અવગતિ થાય છે, તેની, વિવિધ કથાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ સમજણ આપવા માંડી. સૂરિના એ બોધથી કુમારપાલની જૈનધર્મ તરફ પ્રીતિ વધતી ગઈ અને ક્રમે ક્રમે તે એ ધર્મ ઉપર અધિકાધિક અનુરક્ત થતો ગયો. જૈનધર્મ ઉપરના પોતાના અનુરાગના

૧ પ્રંથકાર સોમપ્રભાચાર્ય આ ઠેકાણે જણાવે છે કે-તે ‘ચઊવીસજિનાલય’ મંદિર આજે પણ ત્યાં (હિંદુઆળા પુરમાં) વિદ્યમાન છે.

ઉપલક્ષ્યમાં પ્રથમ તો તેણે ઢેકાણે ઢેકાણે જૈન મંદિરો બંધાવવા માંડ્યાં. સૌથી પ્રથમ તેણે પાટણમાં, શ્રીમા-લવંશીય મંત્રી ઉદયનના પુત્ર મંત્રી બાહડ અને વાયડવંશીય ગર્ગસેઠના પુત્રો નામે સર્વદેવ અને સાંબસે-ઠની દેવેરેલ નીચે 'કુમારવિહાર' નામે ચતુર્વિંશતિ જિનાલય યુક્ત મહાન અને ભવ્ય જૈનમંદિર બંધાવ્યું. એ વિહારના મુખ્ય મંદિરમાં, સ્ફટિકાનિર્મિત પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની મનોહર મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી; તેની આજુબાજુના બીજા ૨૪ જિનાલયોમાં સુવર્ણ, રજત અને પિત્તલ આદિ ધાતુઓની અનેલી જુદા જુદા તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી. તેના પછી કુમારપાલે 'ત્રિભુવનવિહાર' નામે અત્યુચ્ચ અને અતિભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. એ મંદિર ૭૨ જિનાલયોથી પરિવેષિત હતું. एનો વિશાલ આમલસાર અને તે ઉપરના કલશો સુવર્ણમય બનાવવામાં આવ્યા હતા. મૂળ મંદિરમાં નીલરત્નનિર્મિત મહત્ત્વપ્રમાણ પવી નેમિનાથ તીર્થંકરની પ્રતિમા, અને આસપાસના ૭૨ જિનાલયોમાં, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાલના એમ ૭૨ તીર્થંકરોની પિત્તલમય પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. એ સિવાય, ૨૪ તીર્થંકરના, ૨૪ જુદાં જુદાં મંદિરો, તેમજ 'ત્રિવિહાર' પ્રમુખ બીજા પળ ઘણા વિહારો તેણે એકલા પાટણ શહેરમાં જ કરાવ્યા હતા. પાટણ સિવાય બીજાં નગરો અને ગામોમાં તેણે જે મંદિરો બંધાવ્યાં છે તેની તો સંખ્યા પણ કોઈ જાણતો નથી. એ મંદિરોમાં, જસદેવના પુત્ર દંડાધિપ અભયની દેવેરેલ નીચે તારંગાપર્વત ઉપર બંધાવેલું અજિતનાથનું મહાન મંદિર જાસ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે માત્ર જિનમંદિરો બંધાવીને જ કુમારપાલ પોતાની જૈનધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા બતાવી અટકી ગયો ન હોતો; પરંતુ એક પરમ શ્રદ્ધાલુ શ્રાવકની માફક તે હમેશાં જિનમંદિરમાં જઈ જિનમૂર્તિની ભાવ-પૂર્વક પૂજા પણ કરતો હતો અને જૈનધર્મનો મહિમા પ્રકટ કરવા માટે અગ્રાહિનકા મહોત્સવ વિગેરે જૈન ઉત્સવો પણ ઘણા ઠાઠથી ઉજવતો હતો. એ મહોત્સવો પ્રતિવર્ષ, ચૈત્ર અને આશ્વિન માસના શુક્લ પક્ષના છેલ્લા આઠ દિવસોમાં, પાટણના મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ મંદિર નામે 'કુમારવિહાર' માં કરવામાં આવતા હતા. મહોત્સવની સમાપ્તિના દિવસે-પટલે ચૈત્ર અને આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાના દિવસે-સાંજના બસંતે, રથયાત્રાનો વરઘોડો નિકળતો. હાથિપ, જોડેલા રથની અંદર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવતી. રથ પ્રથમ 'કુમારવિહાર' માંથી નિકળતો અને અનેક સામંત, મંત્રી, વ્યાપારી આદિના સમૂહથી વિંટલાપટાં તે રાજમંદિરમાં જતાં. ત્યાં રાજા જાને વચ્ચ અને આમૂષ્ણોથો રથસ્થ પ્રતિમાની પૂજા કરતો. અન્ય જનો તે વચ્ચે વિવિધભાવવ્યંજક અને સ્તવનામૂચક નૃત્ય અને ગાનાદિ કરતા. તે રાત્રિએ રથને ત્યાં (રાજમંદિરમાં) જ રાખવામાં આવતો અને રાત્રે દિવસે, સવારના વચ્ચે, સિંહદ્વાર બહાર, તેના માટે જાસ ઉભા કરેલા મંડપમાં લઈ જવામાં આવતો. રાજા પણ ત્યાં સાથે જતાં, અને સઘળાં જનસમૂહની સમક્ષ, રથસ્થ જિનપ્રતિમાની સૌથી પ્રથમ સ્વયમેવ ભારતી ઉતારતો. પૂજા વિગેરે સઘળી ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ રથ પાછો નગરમાં આવવા નિકળતો. નગરના બધા રાજમાર્ગોમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં અને ઢેકાણે ઢેકાણે વાંધેલા મંડપો નીચે ઉભા રહેતો રહેતો, ઘણા આડંબરપૂર્વક રથ પાછો પોતાના સ્થાનકે પહોંચતો. આવી રીતે કુમારપાલ જાતે જૈનધર્મનો મહિમા કરતો અને પોતાના તાબામાંના બીજા માંડલિક રાજાઓ પાસે પણ તેવી રીતે કરાવતો. તેના હુકમથી બધા માંડલિક રાજાઓ પોતપોતાના નગરોમાં કુમારવિહારો બંધાવ્યા હતા, અને તેમની અંદર આવા મહોત્સવો પણ હમેશાં કરતાં-કરાવતા હતા.

એક દિવસે કુમારવિહારમાં વેસીને કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળતો હતો તે વચ્ચે કેટલાક વિવેંશી ધનાઢ્ય જૈન યાત્રિઓ આવીને આચાર્યને અને રાજાને પ્રણામ કર્યા. તે યાત્રિઓ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) દેશમાં આવેલાં જૈન તીર્થોની યાત્રા કરવા નિકળ્યા હતા; અને રસ્તામાં પાટણ શહેર આવવાથી, ત્યાંના મંદિરોની યાત્રા કરવા તથા આચાર્ય હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલ જેવા

जैनधर्मना महान् पुरुषोनां दर्शन करवा तेथो त्यां रोकाया हता. ते यात्रिओने जोईने कुमारपालना मनमां पण नीर्थयात्रा करवानी इच्छा थई, अने हेमचंद्राचार्यने पृछी यात्रानी तैयारी करवा मांडी. ज्योतिषिण बतावेला शुभ मुहूर्तमां, हेमचंद्रसूरिना प्रमुखपणानीचे तेणे पोताना चतुरंग सैन्य अने चतुर्विध संघ-साधु, साध्वी, आवक, थाविका रूप जैन जनसमूह-साथे सौराष्ट्र देश तरफ प्रयाण कर्युं. मार्गमां आवतां ग्राम अने नगरोनां जिनमंदिरांनी पूजा-उपासना करता कुमारपालना ए महान् संघ रैवत (गिरनार) पर्वतनी नीचे आवेला गिरिनगर (जुनागढ) नी पासे जई पडाव नांख्यां.

गिरनार पर्वतना चढाव बहु विषम होवाथी (ते वखते उपर चढवा माटे पगधिआं बांधिलां न होतां) राजा उपर चढी नहीं शक्यो, तेथी प्रधान पुरुषांना हाथ पूजा आदिनी सामग्री मोकली दई पोतानी अशक्तता माटे खेद करतो ते त्यां नीचेज बेसी रह्यो. बाकी बीजा बधा यात्रिओ पर्वत उपर गया अने जिनपूजा आदि तीर्थकृत्य करी यथावसरे पाछा नीचे आव्या. त्याथी ए संघ शत्रुंजय तीर्थनी यात्रा करवा गयो. त्यां बधा यात्रिओनी साथे राजा पण पर्वत उपर चढवो अने तीर्थनायक ऋषभदेवनी भक्तिपूर्वक पूजा-सेवा करी आनंदित थयो. शत्रुंजयना ए पवित्र जिनमंदिरना जीर्णोद्धार कुमारपालनी आज्ञाथी बाहड मंत्रिण थोडा ज समय पईलां कराव्यो हतो, तेथी ते मंदिर जोई राजा बहु खुशी थयो. आवी रीत गिरनार अने शत्रुंजय नामना सौराष्ट्रना बने प्रसिद्ध जैनतीर्थोनी डाड साथे यात्रा करी राजा पाछो पोतानी राजधानीमां आव्यो.

गिरनार पर्वतना चढावनी विषमताना कारणे राजा ते उपर जे चढी नहीं शक्यो हतो अने तेना लींथ तीर्थपति नेमिनाथनी जे पूजा-अर्चा करी नहीं शक्यो हतो. तेथी तेने बहु खेद थयां करतो हतो. एक दिवसे पोतानी राजसभामां प्रसंगोपात वात निकळतां राजाए पृछ्युं के गिरनार उपर लोकोने चढवा माटे सुगम एवो रस्तो बंधावी आपे एवो कोई पुरुष छे? ते वखते कविचक्रवर्ती श्री श्रीपालना पुत्र कवि सिद्धपाले ते कार्य माटे राणिगता पुत्र आश्रनुं नाम सूचव्युं. राजाए कविनी सूचनानुसार आश्रन सौराष्ट्रना देडनायक (सभेदार) नामी गिरनार मोकल्यो अने त्यां पर्वत उपर पगधिआं बांधवानो हुकम कर्यो

तदनंतर, कुमारपाल अनाथ अने असमर्थ आवक आदि जनांना भरण पोषण अर्थे एक सत्रागार बंधाव्यो जेनी अंदर विविध जातनां भोजनो अने वस्त्रादि तेना अर्थिओने आपवामां आवतां हतां. तेमज ते सत्रागारनी पासज एक पापधशाला बंधावी के जेनी अंदर रहीने धर्मीथी जना धर्मध्यान करता पोतानुं जीवन शांतरीते व्यतीत करी शके. सत्रागार अने पापधशालानो कारभार चलाववा माटे श्रीमालवंशीय नेमिनागना पुत्र श्रेष्ठी अभय कुमारनी योजना करी हती. ते श्रेष्ठी बहुज सत्यव्रत, दयाशील, सरलस्वभाव अने परोपकारपरायण हतो. तेनी आवा पुण्यदायक कार्य उपर धपली योग्य नियुक्तिने जोई कवि सिद्धपाल राजानी योग्य प्रशंसा करा हती.

त्यार बाद आचार्य हेमचंद्रे कुमारपालने आवक धर्ममां पालवा योग्य १२ वतोनो विस्तार साथे बोध कर्यो. प्राचीन कालमां आनंद अने कामदेवादि परम जैन गृहस्थां जे रीते आवकधर्मनुं पालन कर्युं हतुं, तथा प्रत्यक्षमां पण, खुद पाटण निवासी छड्डहुअ नामना महान धनाढ्य आवके जे रीते पोतानी पास आवकना १२ वतोनो स्वीकार कर्यो हतो. तेनां उदाहरणो आपी हेमचंद्रसूरिण कुमारपालनी आवक-धर्म-अंगीकरण तरफ सुकाचि उत्पन्न करी. राजाए तेमना बोधानुसार एक राजांनि शोभे तेथी रीते आवकव्रतनो श्रद्धा पूर्वक स्वीकार कर्यो. अने आवी रीते अंत कुमारपाले जैनधर्मनो पूर्ण स्वीकार करी ते एक परमार्हत जैन राजा थयो.

जैन थया पछी कुमारपालनी नित्यनी दिनचर्या आ प्रमाणे बताववामां आवी छे:—ते प्रति विवस्

પ્રાતઃકાલમાં જ્ઞેલો ઉઠતો અને સૌથી પ્રથમ, જૈનધર્મમાં સુપ્રસિદ્ધ એવા પંચનમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરતો. ત્યાર બાદ પોતાના શ્વ-ગુરુનું ધ્યાન કરતો. પછી કાયશુદ્ધિ વિગેરે કરી, રાજમંદિરમાંજ આવેલા જિનમંદિરમાં જઈ જિનપ્રતિમાની પુષ્પ, નૈવેદ્ય વિગેરેથી પૂજા કરી પંચાંગ પ્રણિપાત કરતો; તથા યથા-શક્તિ નમોકારસી વિગેરે તપતું પ્રત્યાખ્યાન કરતો હતો. ત્યાર બાદ, અવસર થયે, હાથીના હોદે બેસી, અનેક સામંત, મંત્રી આદિ સાથે 'કુમાર વિહાર' માં જતો, અને ત્યાં અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી ભાવપૂર્વક પ્રભુપ્રાર્થના કરતો. ત્યાંથી પછી તે હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે જતો અને ચંદન, કર્પૂર તથા સુવર્ણકમલાદિથી તેમની ચરણપૂજા કરતો હતો. તદનંતર તેમની આગળ બેસીને ધર્મોપદેશ સાંભળતો અને ઉપદેશની સમાપ્તિ થયે યથાશક્તિ કાંઈક તપસ્થાનું પ્રત્યાખ્યાન કરી લગભગ મધ્યાહ્ન સમયે પાછો રાજભુવનમાં આવતો હતો. રાજમંદિરમાં આવી યાચક વિગેરે લોકોને યોગ્ય વૃત્તિનું વિતરણ કરી, પુનઃ નૈવેદ્ય વિગેરેના થાડો ભરી ગૃહચૈત્યની પૂજા કરતો અને પછી પોતે પવિત્ર ભોજનનું સેવન કરતો હતો.

ભોજન કર્યા બાદ તે સભામાં જઈને બેસતો અને ત્યાં જુદા જુદા વિદ્વાનો સાથે ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિચારની વાતો કરતો તથા તેમની પાસેથી સાંભળતો. આ વિદ્વાનોમાં કવિ સિદ્ધપાલ મુખ્ય હતો. તે હમેશાં રાજાની આગળ વિવિધ પ્રકારની કથાવાર્તાઓ કરી તેના મનને શાંત અને સંતુષ્ટ રાખતો હતો.

વિવસના ચતુર્થ પ્રહરમાં (પડેલે લગભગ ત્રણ વાગ્યા પછી) કુમારપાલ રાજસભામાં સિંહાસન ઉપર જઈને બેસતો, અને ત્યાં આગળ સામંત, મંત્રી, માંડલિક અને સેટ સાહુકાર આદિ રાજકીય અને પ્રજાવર્ગીય પુરુષો સાથે રાજ્યકારભાર સંબંધી વિચાર-વિનિમય ચલાવતો. તથા લોકોની વિશ્વમિત્રો (ફર્યાદો)સાંભળતો અને તેનો યોગ્ય નિકાલ કરતો. રાજાનો ધર્મ છે એમ જાણી ક્યારે ક્યારે, મહુવિગેરેની કુસ્તીઓ કે હાથી વિગેરેની સાટમારી જેવી રમતો પણ અલિપ્તમને તે જોતો હતો.

આવી રીતે રાજ્યકાર્ય કર્યા પછી, જો અષ્ટમી યા ચતુર્દશીનો દિવસ ન હોય તો, બે થડી દિવસ રહેતે સાયંકાલનું ભોજન કરતો-- અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના દિવસે તે એકજ વાર ભોજન લેતો હતો. ભોજન-કર્યા બાદ પુષ્પ આદિથી ગૃહચૈત્યની સાયંકાલિકી પૂજા કરતો અને વારવધ્રઓ પાસે આરતી-મંગલાદિ કરાવતો. ત્યાર બાદ રાત્રિના કેટલાક સમય સુધી, ચારણ અને ગાયક આદિ જનો તેની આગળ બેસીને જે ગુણગાન તથા ગાયન-વાદન આદિ કરતા તે સાંભળતો અને ધ્યારે નિદ્રાનો સમય થતો ત્યારે મનમાં ઘરામ્ય અને વ્રત્યચર્યના વિચારોનું ચિંતન કરતો શય્યાધીન થતો હતો.

તે જૈનધર્મપ્રસિદ્ધ નમસ્કારમંત્રનું સતત સ્મરણ કરતો રહેતો હતો. એ મંત્ર ઉપર તેની બહુજ શ્રદ્ધા હતી. તે કહ્યાં કરતો હતો કે, જે કાર્યો, વિપુલ સૈન્ય સાથે દિગ્વિજ્ઞા કરતી વચ્ચે પણ મારાથી સિદ્ધ ન હોતાં થયાં, તથા જે શત્રુઓ મારી જાતની ચઢાઈથી પણ વશ ન હોતા થયા, તે કાર્યો આ નમસ્કાર મંત્રના પ્રભાવથી વિના યત્ને સિદ્ધ થાય છે. તથા તે શત્રુઓ અંશડ જેવા વળિગ દંડેશોથી પણ વશ થઈ રહ્યા છે. અન્યારે, આ નમસ્કાર મંત્રના પ્રભાવથી મારા રાજ્યમાં કોઈ પણ સ્વચ્ચક્ર કે પરચક્રનો ભય નથી તેમજ દુર્ભિક્ષાદિનું પણ કયાંય નામ સુધાં સંભળાતું નથી. इत्यादि.

આવી રીતે આ પ્રથમાં, સંક્ષેપમાં કુમારપાલના જૈન ધાર્મિક જીવનનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. કુમારપાલ અને તત્કાલીન અન્યન્ય પ્રસિદ્ધ પુરુષો, કે જેમનો ઉલ્લેખ પ્રસંગોપાત્ત આ પ્રથમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેમના સંબંધમાં વિશેષ હકીકતો પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિન્તામાણિ, જયસિંહસૂરિકૃત-કુમાર-પાલચરિત્ર, ચારિત્રસુંદર રચિત-કુમારપાલચરિત્ર, જિનમંડન કૃત-કુમારપાલપ્રબંધ; इत्यादि પ્રાર્ચીન પ્રથોમાં તેમજ ફાર્બસકૃત રાસમાલા અને વામ્બેગેઝ્ઝીઅર આદિ અર્વાચીન ऐतिहासिक પ્રથોમાં યથાજ્ઞાત પ્રકટ થયેલી છે, તેથી તે સંબંધમાં અહીં કોઈ લાંબું લખવું અનુપયુક્ત છે.

અર્થાત્ ઉક્તરીતે આ પ્રથમાં ऐतिहासिक વૃત્તાંત બહુજ અલ્પપ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યો છે; તો પણ

એ આપ્યું છે તે સંપૂર્ણ વિશ્વસ્ત અને પ્રામાણિક છે; એમ આપણે સ્પષ્ટ કબુલ કરવું જોઈએ. કારણ કે પ્રથમકાર સુદ કુમારપાલના સમકાલીનજ નહીં પરંતુ તેના અંતરંગ જીવનથી સવિશેષ પરિચિત પણ હતા, એમ આપણે ઉપર આપેલા તેમના પરિચયથી નિશ્ચિત રૂપે સમજી શકીએ છીએ.

કુમારપાલના ધાર્મિક જીવનના સંબંધમાં તેના સમકાલીન એવા ત્રણ લેખકોના લખેલાં વર્ણનો મળી આવે છે. એ લેખકોમાં એક તો સુદ તેના ધર્મગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતેજ છે. તેમણે કુમારપાલ ચરિત્ર (પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય) માં અને મહાવીરચરિત્રમાં તેના સંબંધમાં કેટલુંક સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે. કુમારપાલચરિત્રમાં આરેલું વર્ણન મને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આપેલું વર્ણન-તેમાંજ સ્વાસ કરીને તેની દિનચર્યા સંબંધી વર્ણન તો-તારવળી કરતાં લગભગ અર્થશઃ સંપૂર્ણ મળતું આવે છે. બીજો લેખક કવિ યશપાલ છે જેણે કુમારપાલના આધ્યાત્મિક જીવનને અનુલક્ષીને મોહરાજપરાજય નામનું નાટક રચ્યું છે. આ કવિ પોતાને અજયદેવ ચક્રવર્તી (કે જે કુમારપાલનો ઉત્તરાધિકારી હતો) નો ચરણસેવી બતાવે છે. તેથી એ પણ કુમારપાલનો સમકાલીન જ હતો, એ અર્થાન્ સિદ્ધ છે. 'મોહરાજપરાજય' માં, કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાંથી પ્રાણિહિસા, માંસમક્ષણ, ચૂતરમણ, વેદ્યાગમન આદિ પાપ વ્યસનોનો જે સર્વથા વહિષ્કાર કરાવ્યો હતો તેનું ઘણું મનોહર અને હૃદયંગમ વર્ણન કરેલું છે. ત્રીજા લેખક આ પ્રસ્તુતગ્રંથ પ્રણેતા સોમપ્રભાચાર્ય છે. આ ત્રણે લેખકો જયાબદાર અને પ્રમાણભૂત હોવાથી તેમના કથનમાં કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને અવકાશ નથી. આ લેખકોના ચોક્કસ કથન ઉપરથી જણાય છે કે કુમારપાલ એક પરમધાર્મિક જૈન રાજા હતો. જૈન ધર્મ ઉપર તેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને એ ધર્મપ્રતિપાદિત આચાર-વિચારોનું પાલન કરવા તેણે સંપૂર્ણ કોશીશ કરી હતી; જૈન ધર્મનો પ્રસાર કરવા તેણે ઘનતા પ્રયત્નો કર્યા હતા; અને તેનો પ્રભાવ સ્થાપવા તેણે પોતાને તન્મય બનાવ્યો હતો. તે સ્વભાવથી સરલ અને ત્રિચારથી ઉદાર હતો. જૈન ધર્મ ઉપર તેનો પૂર્ણ અનુરાગ હોવા છતાં પણ અન્યધર્મો ઉપર તેણે ક્યોરે પણ પોતાનો અભાવ પ્રકટ કર્યો ન હતો. એક પ્રજાપાલક રાજા તરીકે તે દરેક ધર્મ ઉપર સમાન ભાવેજ આદર રાખતો હતો. તે જાતે સદાચારી અને સર્વગુણાનુરાગી હતો. તેના રાજ્યથી લોકો પૂર્ણ સુખી અને સંતુષ્ટ હતા. इत्यलम्.

કુમારપાલ પ્રતિબંધની અંતની પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે.—

સૂર્યાચન્દ્રમસૌ કુતકર્તમસઃ કર્ણાવતંસૌ ક્ષિતેર્ધુર્યૌ ધર્મરથસ્ય સર્વજગતસ્તત્ત્વાવલોકે દશૌ ।
 નિર્બોધાવસથસ્ય તોરણમહાસ્તમ્ભાવભૂતામ્ભાવેકઃ શ્રીમુનિચન્દ્રમૂરિરપરઃ શ્રીમાનદેવપ્રભુઃ ॥
 તયૌર્વૈભવાજિતદેવસૂરિઃ શિષ્યૌ બૃહદ્રચ્છનમઃશશાઙ્કુઃ । જિનેન્દ્રધર્મમ્બુનિધિઃ પ્રપેદે ઘનોદકઃ સ્ફૂર્તિમતીવ યસ્માન્ ॥
 શ્રીદેવસરિપ્રમુખા વમ્બુરુન્યેડપિ તત્પાદપયોજહંસઃ । યેષામવાધારાચિતાસ્થિતાનાં નાલીકમૈત્રી મુદમાતતાન ॥
 વિશારદશિરોમણેરજિતદેવસૂરેરમ્તકમામ્બુજમધુવ્રતો વિજયસિંહસૂરિઃપ્રભુઃ ।
 મિતોવકરણક્રિયાચરિતિત્યવાસી ચ ચશ્વિરન્તનમુનિવ્રતઃ વ્યથિત દુઃપમાયામપિ ॥
 તત્પટ્વૌર્વાદ્રિસદ્ગુરુરિમઃ સોમપ્રભાચાર્યૈ ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ । શ્રીહિમસૂરેશ્વ કુમારપાલદેવસ્ય ચંદે ન્યગદ્ચ્ચરિત્રમ્ ॥
 મુકવિરિતિ ન કીર્તિ નાર્યલાભં ન પૂજામહમભિલપમાણઃ પ્રાવૃત્તં ચક્તુમેતત્ ।
 કિમુત કૃતમુખાભ્યાં દુષ્કરં દુઃપમાર્યાં જિનમતમતુલં તત્કીર્તનાપુણ્યમિચ્છુઃ ॥
 ધર્મે નિર્મલતામવામુમતુલા શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભૌ ભક્તિ વ્યજિતુમદ્ભુતાં મણિતિપુ દ્રઘં પરામૌચિતીમ્ ।
 ધ્રોતું ચિત્રકથાશ્રમલ્હતિરુતઃ કાર્વ્યં ચ લોકોત્તરં કર્તું કામયસે ચદિ સ્ફુટગુણં તદ્પ્રન્થેમતં શૃણુ ॥
 પ્રાગ્બાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્રજ્ઞઃ કૃતઙ્ગઃ ક્ષમી વાગ્મી સ્પૃક્ષિયુધાનિધાનમજાને શ્રોપાલનામા દુમાન્ ।
 યં લોકોત્તરકાવ્યરઙ્ગિજતમાતિઃ સાહિત્યવિચારતિઃ શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ કવોન્દ્ર ઇતિ ચ શ્રાતેતિ ચ વ્યાહરન્ ॥
 પુત્રસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતામુત્તંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।
 શ્લોકં તદ્વસ્તાવિદં કિમપિ યચ્ચાયુક્તમુક્તં મયા તથુષ્માભિરિદ્ધોચ્યતામિતિ વુધા વઃ પ્રાગ્જાલિઃ પ્રાર્થયે ॥

हेमसूरिपदपङ्क्त्यहंसैः श्रीमहेन्द्रमुनिपैः श्रुतमेतत् । वर्द्धमान गुणचन्द्र-गणिभ्यां साकमाकलितज्ञास्वरहस्यैः ॥

यावन्निहताखिलसन्तमसौ नभसि चकास्तौ रविचन्द्रमसौ । तावत्-हेमकुमारचरित्रं साधुजनो बाबयतु पवित्रम् ॥

विमलमतिमुषार्चिर्नेमिनागाद्गजन्माऽभवदभयकुमारः श्रावकः श्रेष्ठिमुद्यः ।

अथ निजकरपद्मप्राप्तमर्षपदा विजितपदकपदा तस्य पद्याति पत्नी ॥

तत्पुत्रा गुणिनोऽभवन् भुवि हरिश्चन्द्रादयो विश्रुताः श्रीदेवाप्रमुखाश्च धर्मेधिवणापात्राणि तत्पुत्रिकाः ।

तत्प्रीत्यर्षमिदं व्यधायि तदुपट्टरागच्छात्मभि (?)-भूयिष्ठानि च पुस्तकानि सोऽलेखयत् ॥

शशिजलधिसूर्यवर्षे शुचिमासे रविदिने सिताष्टम्याम् । जिनधर्मप्रतिबोधः क्लृप्तोऽयं गुर्जरेंद्रपुरे ॥

प्रस्तावपञ्चकेऽप्यत्राष्टौ सहस्राण्यनुशुभम् । एकैकाक्षरसंख्यातान्यधिकान्यष्टभिः श्रुतैः ॥

संवत् १४५८ वर्षे द्वितीयभाद्रपदशुदि ४ तिथौ शुक्रदिने श्रीस्तंभतीर्थे बृहद् (वृद्ध) पौषशालायां भट्ट० श्रीजय-तिलकसूरिणां उपदेशेन श्रीकुमारपालप्रतिबोधपुस्तकं क्लिप्तमिदं ॥ कायस्थ ज्ञातीयमहं मंडलिकपुत्र पेटालिखितं ॥ चिरं नंदतु ॥ छ ॥ उ० श्रीजयप्रभगणिसय्य (शिष्य) उ० श्रीजयमंदिरगणिसय्य (शिष्य) भट्टा० श्रीकल्याणरत्नसूरिगुरुभ्यो नमः प० व (वि) द्यारत्नगणि ।

सोमप्रभाचार्य रचित शतार्थवृत्तकाव्यनी टीकाना प्रारंभमां नीचे प्रमाणे ५ श्लोको आपवामां आ-
व्या छे जेमां १०० अर्थोनी अनुक्रमणिका आपवामां आवी छे.

अत्र स्तुताश्चतुर्विंशतिजिनः सिद्ध-सूर्य उपाध्यायाः । मुनि-पण्डरीक-गोतम-सुधर्म-पञ्चव्रती-समयाः ॥

श्रुतदेवी-पुरुषार्थीः विधि-नारद-देव-विष्णु-बलभद्राः । श्रीः पद्मश्रवक शङ्ख-शिव-गिरिसुता-स्कन्दाः ॥

हेरम्बः कैलाशो ग्रह-दिक्पाला जयन्त-घन-मदिराः । कनका-ऽदधि-सह-हय-कार-सरोज-भुजगाः शुकोऽरण्यम् ॥

मानसरो-ऽन्न-वैद्या-ऽनिलसुत-पत्नी-महा-गुरुचतुष्कम् । जयसिंह-कुमारनृपाः जयदेवो मूलराजश्च ॥

श्रीसिद्धपालकवि रजितदेवसूरि-गुरुवर्जयासिंहः । तच्छिष्यः सोमप्रभसूरिश्च शतार्थवृत्तकाविः ॥

शतार्थवृत्तनी वृत्तिना अंतमां सोमप्रभाचार्यना पिताविगेरेना उल्लेखवाला जे श्लोको आप्या छे
ते नीचे प्रमाणे छे.—

स एव शिष्यः स्वकृतैः कवित्वैर्गुरोर्गिरिम्ना जितकाञ्चनाद्रेः । गृहस्थभावा-ऽन्वयकार्त्तनेन व्यनक्ति भक्तिं पुनरुक्तमेताम् ॥

प्राग्वाटान्वयनीरराशिरजनाजानिजिनाचार्यरः संजातो जिनदेव इत्यभिधया चूडामणिर्मन्त्रिणाम् ।

यस्यौदार्य-विवेक-विक्रम-दया-दाक्षिण्य-पुण्यैर्गुणैः । साम्यं लब्धुमहर्षिं जगदपि क्लिप्त्यन्न विधाम्यति ॥

तस्याऽऽत्मजः सुजनमण्डलमौलिरत्नमुज्जृम्भतेन्द्रियजयोऽजानि सर्वदेवः ।

एकस्थसर्वगुणनिर्मितकौतुकेन धात्रा कृतोऽयमिति यः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

सूनुस्तस्य प्रथमकमलादपणः पुण्यकामः कौमारेऽपि स्मरमदजयां जैनदीक्षां प्रपन्नः ।

विश्वेस्याऽपि श्रुतजलनिधेः पारमासाद्य जज्ञे श्रीमान् सोमप्रभ इति लसत्कीर्तिराचार्यवर्यः ॥

यो गृहणाति समश्रुतं बहति यस्तत्कौतुके पाठ्ये काव्यं यस्त्वीरतं करोति तनुते यः पावनी देशवाम् ।

योऽबन्धनान् सुमतेश्चरित् + + भट्टाः मुक्तिपद्धिक्वतपरो श्रीसोमप्रभसूरिरपि वृत्ते शतार्थं व्यपौत् ॥

ડૉ. હર્મન જેકોબીની જૈન સૂત્રોની પ્રસ્તાવના

(પ્રથમ ભાગ.)

[અનુવાદક—શાહ અંબાલાલ ચતુરભાઈ, बी. ए.]

[પ્રથમ અંકમાં ડૉ. હર્મન જેકોબીની કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. આજ આ નાંચે, ' પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો (Sacred Books of the East) ' નામની સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાલામાં ' જૈન સૂત્રો ' નામે તેમનાં જે બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાના પહેલાં પુસ્તકની (નં. ૨૨) પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે. ૫ પુસ્તકમાં આચારાંગ અને કલ્પસૂત્ર, ૫મ બે જૈન સૂત્રોના ભાષાંતરો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે.—સંપાદક.]

જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા ઉત્ક્રાંતિના સંબંધમાં વિષેચન કરતી વખતે. કેટલાક વિદ્વાનો હર્જા પળ, જે શંકાશીલ કથન કરવું રીતસર સમજી રહ્યા છે, તે આ વિષયના સમગ્ર પ્રશ્નની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં બિલકુલ યોગ્ય હોય તેમ જણાતું નથી. કારણ કે હવે જૈન ધર્મનું સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થયેલું છે અને તેથી જે કોઈ વિદ્વાનને ૫ ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોને સંગૃહીત કરવાની ઇચ્છા હોય તેને તેમાંથી તેવાં પુષ્કળ સાધનો મળી શકે તેમ છે. અને વળી આ સાધનો પણ પૂર્વાં નથી કે જેથી તેમાં આપણને અશ્રદ્ધા રાખવાનું કારણ મળે. આપણે જાણીએ છીએ કે જૈનોના પવિત્ર પુસ્તકો—અર્થાત્ આગમો—પ્રાચીન છે.—જેને આપણે સંસ્કૃત કાળનું સાહિત્ય (Classical literature) કહીએ છીએ તે કરતાં સ્પષ્ટ રીતે વધારે પ્રાચીન છે. ૫ આગમોની પ્રાચીનતાના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે તેમાંના ઘણાક ગ્રંથો, ઉચ્ચ-રીય બૌદ્ધોના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથોની સાથે તુલનામાં આવી શકે તેવા છે. હવે બૌદ્ધોના ૫ ગ્રંથો જો બુદ્ધ અને બૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં સાચાં સાધનરૂપે સ્વીકારાયાં છે તો તેજ કોટિનાં જૈનોનાં પવિત્ર પુસ્તકો તેમના ઇતિહાસનાં પ્રામાણિક સાધન તરીકે શા માટે ન સ્વીકારી શકાય, તે સમજી શકાતું નથી. જો આ ગ્રંથો (જૈન

આગમો) પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનોથી ભરેલા હોત અથવા તો તેમાં આવેલી તારીખોથી પરસ્પર વિરોધી અનુમાનો ઉભાં થતાં હોત તો આવાં સાધનોના આધારે ઉત્પન્ન થયેલા બધા સિદ્ધાન્તોને શંકાશીલમને જોવાનું આપણા માટે ન્યાય્ય ગણાત. પરંતુ જૈનસાહિત્યનું સ્વરૂપ આ બાબતમાં બૌદ્ધ સાહિત્યથી પણ બહુજ અલ્પઅંશ જૂદું પડે છે,—સ્વાસ કરીને ઉત્તરીય બૌદ્ધ સાહિત્યથી. તો પછી શા માટે, આટલા બધા લેખકો, જૈનસાહિત્યમાંથી મળી આવતી તે ધર્મની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિથી, ભિન્ન પ્રકારનાં અનુમાનો કરતા હશે ?. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે, અને તે યુરોપીય વિદ્વાનોએ જૈનધર્મ અને બૌદ્ધ-ધર્મમાં પરસ્પર વાસ્તવિક અગર આભાસાત્મક જે સામ્ય જોઈ કાઢ્યું છે, તેજ છે. ૫ વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે આ બન્ને ધર્મોમાં જે આટલું બધું સામ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી, તે પરસ્પર સ્વતંત્ર નહીં હોવા જોઈએ, પરંતુ એક બીજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા તો એક બીજાની શાખા રૂપે પ્રવર્તેલા હોવા જોઈએ. આ પ્રકારના, કારણ ઉપરથી કરાત-કાર્યના અનુમાનાત્મક અભિપ્રાયથી, ઘણા વિવેચકો—સમાલોચકોની દૃષ્ટિ કલુષિત થયેલી છે, અને અત્યારે પણ તેમ થતી જોવામાં આવે છે. આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં હું ૫ મિથ્યાગ્નાંતિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને જૈનાગમો જે સ્પષ્ટપ્રમાણિ

કતા અને પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર છે તે પુરવાર કરી આપીશ. આપણે આપણી ચર્ચાનો પ્રારંભ મહાવીર વિષયક ઝહાપોહથી કરીશું કે જેઓ જૈનધર્મના સંસ્થાપક, નિદાન તેના અંતિમ તીર્થંકર હતા. અહીં મારે જણાવી દેવું જોઈએ કે, મહાવીર એક અર્વાચીન સંપ્રદાય દ્વારા ઉભો કરેલો અથવા કલ્પી લીધેલો માત્ર સાંકેતિક પુરુષ છે, કે જે સંપ્રદાય પોતાના કલ્પિત સંસ્થાપકના મિથ્યાકાલ પછી ઘણી શતાબ્દો બાદ ઉત્પન્ન થયો હતો, એ જાતના ભ્રમને દૂર કરવા માટે પુરતું સાહિત્ય મળી ચૂક્યું છે.

શ્વેતાંબર તેમજ દિગંબર—એ બન્ને જૈન સંપ્રદાયો જણાવે છે કે મહાવીર કુણ્ડપુર અથવા કુણ્ડગ્રામના રાજા સિદ્ધાર્થના પુત્ર હતા. જૈનોની એવી માન્યતા છે કે આ કુણ્ડગ્રામ તે એક મોટું નગર હતું તથા સિદ્ધાર્થ તે એક ત્યાંનો પ્રતાપી રાજા હતો. પરંતુ કપિલવસ્તુ અને શુદ્ધોદનના સંબંધમાં બૌદ્ધોના કથનની માફક, જૈનોનું પણ આ સ્તરી વસ્તુસ્થિતિનું અતિશયોક્તિ દ્વારા કરાવેલું એક મિથ્યા કથન છે. કુણ્ડગ્રામને આચારાંગસૂત્રમાં એક સંનિવેશ તરીકે જણાવેલું છે કે જેનો અર્થ ટીકાકારે ‘યાત્રિઓ અથવા સાર્ધવાહોનું વિશ્રામસ્થાન’ એમ કરેલો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે (કુણ્ડગ્રામ) એક નર્જીવું સ્થાન હશે. તેના સંબંધમાં માત્ર ષટ્લોજ સંપ્રદાય મળી આવે છે કે તે વિંદેહમાં આવેલું હતું (આચારાંગ સૂત્ર ૨, ૧૫૬. ૧૭) બૌદ્ધ તેમજ જૈન પ્રંથોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે મળી આવતા ઉલ્લેખો ઉપરથી મહાવીરની જન્મભૂમિના સ્થાનનો આપણે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકીએ તેમ છીએ. બૌદ્ધોના મહાવગ્ગસૂત્રમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે બુદ્ધ જ્યારે કોટિગામમાં વસતા હતા ત્યારે તેમને, તે સ્થાનની પાસે આવેલી વેસાલીનામ રાજધાનીમાંથી લિચ્છવિઓ તથા અમ્બાપાલી નામની વેશ્યા મળવા આવી હતી. કોટિગામથી યુદ્ધ જ્યાં આતિકો રહેતા હતા ત્યાં ગયા હતા, અને ત્યાં તેઓ આતિ-

કોના દૃષ્ટિકામુદ્ધમાં ઉતર્યા હતાં. આ સ્થાનની નર્જીકમાંજ અમ્બાપાલી વેશ્યાનું અમ્બપાલિવન નામનું ઉદ્યાન હતું. જે તેણે બુદ્ધ અને તેમના સંઘને સમર્પિત કર્યું હતું. ત્યાંથી તેઓ વેસાલી ગયા, અને ત્યાં લિચ્છવિઓના સેનાપતિને, જે નિર્મર્થો નો એક શ્રાવક હતો, પોતાના ધર્મનો અનુયાયી બનાવ્યો. આ ઉપરથી બૌદ્ધોનું કોટિગામ અને જૈનોનું કુણ્ડગામ એ બન્ને એકજ હોય તેમ ઘણુંજ સંભવિત લાગે છે. નામના સામ્ય ઉપરાંત આતિકોનો ઉલ્લેખ—કે જે શત્રુઓ સ્પષ્ટરૂપે મહાવીરની જન્મજાતિવાળા જ્ઞાત ક્ષત્રિયો જ છે—તથા સ્ત્રી નામના જૈનનો ઉલ્લેખ પણ એકજ વાચ્યતરફ અંગુલી નિર્દેશ કરે છે.

આ ઉપરથી ઘણું કરીને કુણ્ડગામ એ વિંદેહની રાજધાની વેસાલીનું એક માત્ર પંકજ હતું આ અનુમાનને, સૂત્રકૃતાઙ્ગ ૧, ૩ માં મહાવીરને જે ‘વેસા-’ અર્થના વિષયમાં ટીકાકારો તથા અવીચીન ભાષાંતરકારોની ગેરસમજૂતી થઈ હોય તેમ લાગે છે. મહાપરિનિવ્વાન મુક્તના ભાષાંતરમાં (S. B. E. Vol. XI) રાહસ્ય ટેવિદ્દસ, પૃ. ૨૪ નો નોંટમાં, આ પ્રમાણે લેખે છે:—પ્રથમ ‘નાદિક’ શબ્દ બે વાર બહુવચનમાં વપરાયો છે—‘પરંતુ ત્યાર પછી ત્રીજી વાર—પટલે છેલ્લા અવાન્તર વાક્યમાં તે એક વચનમાં વપરાયો છે. આનો લુહાસો બુદ્ધવોષ આમ કરે છે—‘એ નામના જલાશયના કાંઠા ઉપર એજ નામના બે ગામડાં હતાં. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે બહુવચનમાં પ્રયુક્ત થયેલે આતિકા શબ્દ તો ક્ષત્રિયોનો વાચક છે, અને એકવચની શબ્દ ‘ગિચ્જકાવસથ’ નું વિશેષણ છે, જે મહાપરિનિવ્વાન મુક્તમાં પ્રથમ સ્થાન નિર્દેશ વચ્ચે, તથા મહાવગ્ગ ૬, ૩૦, ૫ માં, આવે છે. આથી મહાપરિનિવ્વાનમાં જે જે સ્થલે નાદિક શબ્દ એકવચનાન્ત હોય ત્યાં ત્યાં તેના ‘ગિચ્જકાવસથ’ વિશેષ્યને અધ્યાહત માનવું જોઈએ. મારા મત પ્રમાણે ‘નાદિક’ એકપ સ્વોદું છે અને મહાપરિનિવ્વાનનું ‘જાતિક’ રૂપ સત્ છે. મિ. રાહસ્ય ટેવિદ્દસે પણ ભાષાંતરની અનુક્રમણિકામાં ‘નાદિક એ પટના પાસે છે’ એમ જે જણાવ્યું છે તે ભૂલમરેલું છે. કારણ કે મહાવગ્ગની કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ સ્થાન તથા કોટિગામ એ બન્ને સ્થલો વેસાલિની નર્જીકમાં હતાં.

૧ જુઓ ઓલ્ડનબર્ગની આવૃત્તિ પૃ. ૨૩૧, ૨૩૨; ભાષાંતર (બાંજો ભાગ) પૃ. ૧૦૪. Sacred Books of the East, Vol. XVII.

૨ એ સૂત્રમાં ‘જાતિકા’ શબ્દ આવેલો છે તે સૂત્રના

૧ જુઓ - વેબર, Indische Studien, XVI, p. 262.

લિપે 'પટલે વૈશાલિક પવું નામ આપેલું છે. તેથી પળ પુષ્ટિ મળે છે. તે સ્થળે, ટીકાકારે આ શબ્દનો અર્થ બ મિશ્ર મિશ્ર રીતિપે સમજાવ્યો છે, અને થોડે એક સ્થળે ત્રીજો અર્થ પણ આપેલો છે. આ પ્રમાણે મળી આવતો અર્થવિરોધ, એમ સાર્વત્રિક કરે છે કે વૈશાલિકનો બીજો અર્થ શો કરવાં તે સંબંધો સ્પષ્ટ સંપ્રદાય નહીં મળી આવ્યો હશે; અને તેથી અર્વાચીન જૈન વિદ્વાનોનાં કૃત્રિમ અર્થબોધનાં તરફ આપણે હુલેલ માળવે ઉત્તર છે. વૈશાલિક શબ્દનો સ્વપ્રાર્થ 'વૈશાલી નિવાસી' એવો થાય છે અને કુબ્જગ્રામ વૈશાલીનું પરું હોવાથી મહાવીરનું તે નામ વાસ્તવિક ગણી શકાય છે:— જેમ ટર્નહામગ્રામનો રહેવાશી લંડનર (Londoner) તરીકે ઓળખાય છે તેમ, ઝ્યારે આ પ્રમાણે કુબ્જગ્રામ વૈશાલીનું એક પરું માત્ર હતું, ત્યારે એ પણ સ્વપ્રજ છે કે તે ગામનો રાજા પણ વધારેમાં વધારે એક નાનો સરદારજ હોવાં જોઈએ, જો કે જૈનો પોતાના અનુરાગાધિક્યને લઈને, સિદ્ધાર્થ એક સ્વરેખર પ્રબલ રાજા હતા એમ કહી તેની રાજલક્ષ્મીનો ઘણાંજ દેદીપ્યમાન અને આદર્શભૂત વર્ણોમાં ચિતાર આપે છે. ખરા, પરંતુ તેમનાં વર્ણનામાંથી અલંકારોનાં આભરણો ઉતારી લીધાં પછી એ સત્ય સહેલાઈથી પ્રકટ થઈ જાય છે કે સિદ્ધાર્થ એક મોટો રાજા નહીં પણ મત્ર અમીર હતા. અને તે આ પ્રમાણે:— સિદ્ધાર્થને અનેક સ્થળે માત્ર ક્ષત્રિયજ કહેલો છે. તથા તેની પત્ની જેનું નામ ત્રિશલા હતું, તેને પણ હમેશાં ક્ષત્રિયાણી તરીકેજ વર્ણવેલી છે. ઝ્યાં સુધી મને સ્મરણ છે, તેને દેવી તરીકે ક્યાંય લખી નથી. તેમજ જ્ઞાત્રિક ક્ષત્રિયો પણ દરેક સ્થળે તેઓ સિદ્ધાર્થના સમાન પદવાળા હોય તેવી રીતે વર્ણવામાં આવ્યા છે નહીં કે તેના (સિદ્ધાર્થના) સામંતો અગર તાબેદારો તરીકે. આ હકીકતો ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે, કે સિદ્ધાર્થ રાજા ન હતા, તેમ તે પોતાની જાતિનો નેતા પણ ન હતા; પરંતુ, પૂર્વીય દેશોમાંના જમીનદારો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દેશના પ્રતિષ્ઠિત ઉમરાવો જેટલી સત્તા ભોગવે છે તેટલી સત્તા ધરાવનારો તે એક ક્ષત્રિય હતા. છતાં પણ તે તેની સાથેના અન્ય સરદારો કરતાં વધારે લાગવગવાળો હતો, એમ કહી

શકાય છે. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, તે પોતાના લગ્ન સંબંધના લીધે મોટા મોટા માણસો સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો, તેવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે તેની સ્ત્રી ત્રિશલા તે વૈશાલીના રાજા ચેટકની વહેત હતી. અને આ વિદેહના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થવાથીજ તે વેદેહી અગર વિદેહદત્તા કહેવાતી હતી.

મારા યાત્રિકચિત્ર જાણવા પ્રમાણે વૌજ ગ્રંથોમાં વૈશાલીના રાજા ચેટકનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી. પરંતુ તે ગ્રંથોમાં પણ ટીકાકરે તેનાં ધાંધલામાં આવે છે કે વૈશાલીનું રાજ્યશાસન એક અમીર મેંડલને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તે મેંડલનો અધ્યક્ષ એક રાજા હતો. રાજ્યમાં અન્ય સત્તાધારી તરીકે માત્ર એક રાજપ્રતિનિધિ (Viceroy) અને થોડો સેનાપતિ હતા. લિચ્છવિઓના આ અજાયથી ભરેલા રાજ્યતંત્રનાં ક્ષાંત્રી જૈન ગ્રંથોમાં પણ આવજને થઈ શકે છે. નિર્યાવલી સૂત્રમાં એક વર્ણન છે કે—ઝ્યારે ચમ્પાના રાજા કૃષ્ણિક ઉર્ફે અજાતશત્રુએ ચેટક રાજા ઉપર મોટી સેના લઈ હુમલો કરવાની તૈયારી કરી, ત્યારે ચેટક રાજાએ કાશી, કોશલ, લિચ્છવિઓ અને મલ્લકિઓના ૧૮ સંયુક્ત રાજાઓને એકત્ર કરી, તેમને પૂછ્યું કે તમારો અભિપ્રાય કૃષ્ણિકની માગણીઓને પૂરી કરવાનો છે કે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનો છે? આ સિવાય એક એવો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે, મહાવીરના નિર્ણાણ વખતે, આ ૧૮ રાજાઓએ તે પ્રસંગની યાદગીરી માટે એક ઉત્સવ ઉજવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. પરંતુ, આ ઉકાળે ચેટકનો, કે જેને એ સર્વે રાજાઓનો મહારાજા તરફે બનાવવામાં આવે છે તેનાં, પૃથક્ નામનિર્દેશ થયેલો નથી. આથી સંભવિત છે કે ચેટક

૧ જુઓ કલ્પસૂત્રની મારી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૧૩. અહીં ચેટકને મહાવીરના મામા તરીકે જણાવેલો છે.

૨ જુઓ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્ર, ૧૧૦; આચાર્ય ૨, ૧૫, § ૧૫.

૩ Turnour in the Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, VII, p. 992.

૪ Ed. Warren, p. 27.

૫ જુઓ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્ર.

પણ અન્ય અઢાર સંયુક્ત રાજાઓ જેવો માત્ર એક ભાગીદાર રાજા હતો અને તેમના જેટલીજ તે સત્તા ધરાવતો હતો. તથા, તે ઉપરાંત તેની સત્તા વૈશાલીના રાજ્યશાસનથી નિયંત્રિત હતી. આથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે પ્રથમ તો ચેટકનો પ્રભાવે કાંઈ વિશેષ નહીં હતો, અને બીજું તેનો પણ ઉપયોગ માત્ર બૌદ્ધોના પ્રતિસ્પર્ધી ઇષા જૈનોના પક્ષમાંજ થયો હતાં. તેથી બૌદ્ધોએ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નહીં હોવાં જોઈએ. જૈનોએ તેની સ્મૃતિ કાયમ રાખી, તેનું કારણ એ છે કે, તે એક તો પોતાના તીર્થંકર મહાવીરનો મામો થતો હતો અને બીજું એ ધર્મનો તે આશ્રયદાતા પણ હતો. આ ચેટક રાજાની લાગવગને લઈને જ વૈશાલી જૈન ધર્મનું એક સંરક્ષણ સ્થાન બન્યું હતું અને તેથીજ બૌદ્ધોએ તેને પાંચડી-ઓના એક મઠ તરીકે જણાવ્યું છે.

મહાવીરના કૌટુમ્બિક સંબંધનું આ નિરૂપણ કરવામાં મારો હેતુ કાંઈ કુતૂહલરૂપ નથી; જો તેમ હોત તો તો હું આ સ્થળે તે સંબંધી સઘટ્ટી પેતિહાસિક હકીકત—પછી તે ગમે તેટલી નજીવી હોત, મેળી કરત. પરંતુ કૌટુમ્બિક સંબંધ વિષયક આ માહિતી અપવાનું ખાસ કારણ એ છે કે તે દ્વારા આપણે મહાવીરની સફળતાની પ્રાપ્તિનું રહસ્ય શોધી શકીએ છીએ.

મહાવીર તથા બુદ્ધ એ બન્ને કૃષ્ણસંબંધી વ્રતકથાઓમાં વર્ણવેલા યાદવો જેવા તથા વર્તમાનકાલીન રજપૂતો જેવા એક જાતના જાગીરદાર સામંત મંડલમાં જન્મ્યા હતા. આવી જાતના જાગીરદાર સામંત મંડલોમાં કૌટુમ્બિક સંબંધો ઘણા મજબૂત અને ચિરસ્મરણીય હોય છે.

આપણે સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ કે બુદ્ધ મુલ્યત્વે કસીને અમીર ધર્મનેજ પોતાનો ઉપદેશ આપતા હતા તેમ જૈનો પણ પ્રારંભમાં બ્રાહ્મણો કરતાં ક્ષત્રિયોને ઊંચા માનતા હતા. પોતાના માર્ગનો પ્રસાર કરવામાં,

૧ જૈનો મહાવીરના મગધમાંના નામો તથા મોત્રો જણાવવામાંજ માત્ર ચોક્કસ જણાય છે. તેઓ તેમના સંબંધી બીજું કાંઈ વિશેષ લખતા નથી. કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્રો ૭ ૧૦૧.

૨ જુઓ કલ્પમૂત્ર, જિનચરિત્રો ૩૬ ૧૦ અને ૧૮.

મહાવીર તથા બુદ્ધ-બન્નેએ પ્રકટરીતે પોતપોતાના કુટુમ્બની સહાયતા અને લાગવગનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમના બીજા પ્રતિસ્પર્ધીઓની અપેક્ષાએ તેમનો અધિક ઉત્કર્ષ થવામાં કેટલેક અંશે દેશના પ્રચિત કુટુમ્બ સાથે તેમનો જે વિશિષ્ટ સંબંધ હતો, તે પણ એક મુખ્ય કારણ છે.

પોતાના માતૃપક્ષદ્વારા મહાવીર, મગધના રાજવંશ સાથે પણ સગવળ ધરાવતા હતા; કારણ કે ચેટકની ચેલ્હના નામની પુત્રીનું લગ્ન, રાજગૃહમાં વસતા, મગધના રાજા સેણિય-શિમ્બિસાર અથવા શિમ્બિસારની સાથે થયેલું હતું. જૈનો અને બૌદ્ધો આ રાજાની, મહાવીર અને બુદ્ધના મિત્ર તથા આશ્રયદાતા તરીકે સ્તુતિ કરી છે. પરંતુ સેણિયનો પુત્ર કૂણિક અથવા તો બૌદ્ધોના કહેવા પ્રમાણે અજાતશત્રુ—જે વૈદેહી રાણી ચેલ્હનાના પેટે અવતર્યો હતો, તેણે પોતાના રાજ્યના પ્રારંભકાળમાં બૌદ્ધો તરફ કાંઈ પણ સહાનુભૂતિ બતાવી ન હતી; પરંતુ જ્યારે બુદ્ધના નિર્વાણના આઠ વર્ષ વાકી રહ્યાં હતાં ત્યારે તે બુદ્ધનો આશ્રયદાતા બન્યાં હતાં. તે વખતે પણ તે સદ્ભાવપૂર્વક બુદ્ધધર્માનુયાયી થયો હતો તેમ તો આપણે માની શકતા નથી. કારણ એ છે કે જે માણસ ચલ્હીરીતે પોતાના પિતાનું સ્વન

૧ જુઓ, વૈરનની નિગ્યાબલી સૂત્રની આવૃત્તિ પૃ. ૨૨. બૌદ્ધો ચેલ્હનાને વૈદેહીના નામે ઓલ્લે છે. તિબેટના બુદ્ધ ચરિત્રમાં તેનું નામ શ્રીમદ્રા આપેલું છે કે જે આપણને ચેટકની શ્રી સુમદ્રાના નામનું સ્મરણ કરાવે છે. See Schiefner in *Mémoires de l'Académie Impériale de St. Pétersbourg*, tome IV, p. 253.

૨ ઘણું કરીને તે માત્ર સેણિય અથવા શ્રેણિકના નામેજ ઓલ્લેાય છે; તેનું પૂર્વ નામ દશાશ્રુતસ્કન્ધમાં આપેલું છે જુઓ વેવર, *Ind. Stud.* XVI, p. 469.

૩ આ વસ્ત્રે નામો એકજ વ્યક્તિવાચક હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે બૌદ્ધ અને જૈન પ્રધકારોના કથનાનુસાર તે ઉદાચિન અથવા ઉદયિમદ્ધ—જે જૈન અને બ્રાહ્મણ પ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પટાલપુત્રનો વસાવનાર હતો તેનો—પિત્ર હતા.

૪ બૌદ્ધો પણ એ હકીકતવાળી વિસ્તારયુક્ત કથા આપે

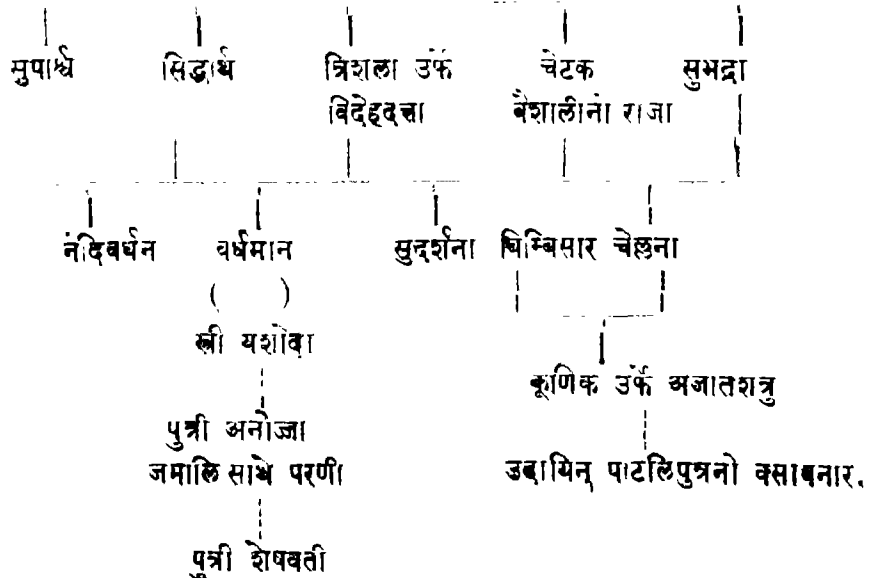
કરનારો હોય તથા માતામહે સાથે લડાઈ લડનારો હોય તેવો માણસ અધ્યાત્મજ્ઞાનને માટે બહુ ઉત્સુક બને તે અસંભવિત લાગે છે. ધર્મપરિવર્તન કરવામાં તેનો વાસ્તવિક શો ઉદ્દેશ હશે તેનું આપણે સહે-લાઈથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ. તેનો ઉદ્દેશ્ય ચીજો કોઈ નહીં પણ જેમ તેના પિતાએ પોતાના રાજ્યમાં (મગધમાં) અંગદેશનો ઉમેરો કર્યો હતો તેમ તેને પોતાના તાબાના મુલકોમાં વિવેહને ઉમેરવાનો હતો. આ કારણથી તેણે પ્રથમ વિવેહની જુજિ જાતિને તાબે કરવામાટે-કાઢી મુકવા માટે નહીં-પાટલિપ્રામમાં એક કિલ્લો બંધાવ્યો હતો અને આજે પોતાના માતામહે વૈશાલીના રાજા સાથે

દ્રે: જુઓ, Kern, Der Buddhismus und sein Geschichte in Indien, I, p. 249 p. 195 of the original, અને તેજ પ્રમ. જેનો પળ નિર્યાવલમાં એ હકીકત આપેલી છે.

૧ જુઓ ઉપર.

૨ મહાપરિનિવ્વાન સુત્ર ૧, ૨૬, અને મહાવગ્ગ ૬, ૨૬,

નાંચે કોટકમાં મહાવીર-અથવા તો અત્યારે આપણે તેમને જૈનોના નીર્થકર તરીકે નહીં સંબોધતા હોવાથી, કહેયું જોઈએ કે વર્ધમાન યા જ્ઞાતપુત્ર-ના સગાઓનો પારસ્પરિક સંબન્ધ બતાવવામાં આવે છે.

અહીં મારો દરાવો મહાવીરનું સંપૂર્ણ જીવન-ચરિત્ર આપવાનો નથી પરંતુ માત્ર કેટલીક પક્ષી ધિગતો

૧ પાલિ તથા પ્રાકૃતમાં નાતપુત્ર, બૌદ્ધો તેમને નિગ-ઠનાતપુત્ર અર્થાત નિર્ગ્રન્થજન્મપુત્ર કહે છે.

એકચિત્ત કરવાનો છે. કે જે દ્વારા તે એક સ્વતંત્ર પૈતૃસાસિક પુરુષ તરીકે તથા ઘણીક મહત્ત્વની વાતોનાં હુકમો તે એક મિત્ર સ્વરૂપે સિદ્ધ કરી શકાય.

વર્ધમાન પોતાના પિતાની મરણકાળે એક કાશ્યપ (કશ્યપ ગોત્રના) હતા. વઢી તેઓ, પોતાના માતાપિતાના મરણસ્મૃતિ તથા તેનો પછી પણ પોતાના માતા પાઈ નીંદવર્ધનને પૈતૃકસ્થાનનો ઉત્તગ-ધિકારી થતાં સુધી, ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહ્યા હતા. ત્યાર વાદ અઠાવીસ વર્ષની ઉમરે, સર્વે મનાધારીઓનો અનુમતી લઈ તેમણે વીશ્રા પ્રત્યે કરી હતી ગમન કેથાલિક દેશોમાં જવું રીતે. ત્યાં પછીની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું શ્રેષ્ઠ દેવાલય વસ્તુ હતું તેઓજ રીતે હિંદુસ્થાનના નાના પુત્રોનું ધ્યાન આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિએ લેવાનું હતું.

સંસાર છોડ્યા પછી મહાવીર તાર વર્ષે સુધી તપસ્વી જીવન ગાળ્યું હતું અને તે વચ્ચે તેમણે રાદા નામના દેશની જંગલી જાતોમાં પણ પરિભ્રમણ કર્યું હતું. તેમના આ જીવનનું પ્રથમ વર્ષ પૂરું થયા વાદ તેઓ અચેત્કે થયા હતા. આવી રીતે નિદ્રાસાધન અર્થે વારવર્ષ પયન કરેલા આત્મદમનને અને વર્ધમાનને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું ત્યાર વાદ તેઓ સર્વે નીંદવર્ધન તરીકે પોતાના સ્વાયા લાગ્યા અને તે ઉપરાંત જિન મહાધાર વિનયના ચિત્તોમાં પણ સર્વે સ્વાયા લાગ્યા કે જે વાક મુનિને પણ લભાડવામાં આવે છે. જીંદગીનાં છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષો તેમણે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં તથા યતિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરવામાં ગાળ્યું હતું આ કાર્યમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા એમ ધર્મને વિવેક મગધ અને અંગદેશના ચંદ્રક.

અને કુળક નામના રાજાઓ કે જેમના સાથે તેઓ પોતાના માતૃપક્ષદ્વારા સમપણનો સંબંધ ધરાવતા હતા તેમના તરફથી શ્વાસ સહાયતા તેમજ પૃષ્ઠ મઠી હતી. એ દેશમાં આવેલાં નગરોમાં તેઓએ પોતાની આધ્યાત્મિક જીવનની કારકી-

૧ તેમના જીવનના આ વિભાગના સંબંધમાં લખાણે એક પ્રકરણ આગામી સૂત્રમાં આવેલું છે. જુઓ આગામી (૧, ૮).

દીના લગભગ સપ્તલા ચાતુર્માસો તેમણે એ પ્રદેશોમાં આવેલાં નગરોમાંજ ગાળ્યા હતા. કેટલીક વચ્ચે આ દેશની પાશ્વિમમાં આવેલી સુધો અને ઉત્તરમાં હિમાલયની તલેટી લઈ પણ તેઓ મેતાનું પરિભ્રમણ લેવાવના હતા તેમના જ મુખ્ય શિષ્યો ગણધરો તરફ ઓઢાયા છે અને જેમનાં નામો કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાચલી (૧૬) માં આવેલાં છે તે શ્વેતાશ્વર તેમજ દિગશ્વર નામના વચ્ચે જૈન સંપ્રદાયોને સમાન માન્ય છે આ વાતનો ઉપરાંત મહાવીરના જીવનસંતોષી જે હકીકતો જૈન સૂત્રમાં મળી આવે છે તે ઉપર, તેમજ મક્ષલિવ્ર મોસાલનો સાથે ચાલેલી તપની સ્પર્ધા અને તેમાં થયેલા તેમના વિજય વાલી હકીકત ઉપર, અને અને તેમના નિર્વાણ સ્થાન તરીકે જે પાપા નામની નાની નગરી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે વાત ઉપર આપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે આ વધી વાતનો ઉપર વિચાર કરવામાં આગળ માત્ર જિનોનીજ પરંપરાઓ ઉપર આધાર રાખવાનો છે. એમ તથા, આમાંની કેટલીક વાતોના સંબંધમાં બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી પણ ઉલ્લેખો મળી આવે છે તેથી તે પ્રમાણને પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મહાવીરને તેમના સુપ્રસિદ્ધ નામ 'નાતપુત' થી ઉલ્લેખલા છે અને તેમને નિરગળ્યો જૈન યાત્રીના ના નાયક તરીકે તથા મહાવીરના પતિસ્થાન તરીકે જણાવેલા છે. એ ગ્રંથોમાં તેમના અપખ્યામાં આ કાલ મૂલ થયેલી હોય તો તે ફક્ત તેમના ગાત્રના સંબંધમાં છે. તેમના ગોત્રનું નામ, બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અસ્તિત્વમાં ન આવેલું છે, જે વાસ્તવિકમાં મહાવીરના સુધર્મ ન મે શિષ્યને ગોત્ર હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથકારોએ મૂલથી અથવા પ્રાંતિથી શિષ્યના ગોત્રને મુદ્દનું ગોત્ર લખ્યું છે. મહાવીરનિર્વાણ વાદ તેમના ગણધરોમાંથી માત્ર આ સુધર્મ ગણધર જ એકલા વિચારના હતા હતા.

૧ જુઓ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્રો, ૧: ૧૨૨: વચ્ચા, ૩; વૈશાલી, ૧૨; મિથિલા, ૬; રાજગૃહ, ૧૪; આંધ્રકા, ૨; આલમિકા, ૧; પણિતભૂમિ, ૧: આવસ્તી, ૧; શાપા, ૧, પણિતભૂમિ, આવસ્તી અને કદાચ આલમિકા આ ત્રણ શિક્ષક ઉપરનાં સપ્તકો સ્થલો, ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલ ત્રણ રાજ્યોની સરહદોની અંદરજ આવેલાં હતાં.

અને તેઓ તેમના પછી યુગપ્રધાન બન્યા હતા. મહા-
વીર બુદ્ધના સમકાલીન હતા, અને તેથી. વિશિષ્ટ, તેના અભયકુમાર અને અજાતશત્રુનામં વે પુત્રો.
લિચ્છવિનો અને મહો, તથા મકલ્લિપુત્ર નોસા
લ આદિ; તે શક્તિના સમકાલીન પુરુષો. પણ એકજ
હતા. કારણ કે આ નામો શ્વેત ધર્મનાં પુસ્તકોમાં
આપણને મળી આવે છે. આપણે ઉપર જે ઉદાહરણ
કરી ગયા છીએ તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે વૈશા-
લીમાં મહાવીરના અનુયાયીઓ ઘણીજ મોટી સં-
ખ્યામાં રહેતા હતા. તેના ઉલ્લેખો ઘણા પિટકોમાંથી.
મળી આવે છે. આ બધું જૈનપ્રથમથી. પણ પછી
પ્રમણો મળે. આવે છે કે મહાવીરનું જન્મ સ્થાન વૈશા-
લીનાં સમીપમાં જ હતું. તથા તે રાજધાનીના મુખ્ય
અધિષ્ઠાતા સાથે તેમનો સ્થાન સમ્યક હતો. આ શ્વેત
હકીકતોને પરસ્પર મજબૂતતા ત એક વીંટી સાથે
સુસંગત થઈ રહે છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ
ઉપરાંત વીંટીએ જણાવેલા નિગળેલા કેટલાક
સિદ્ધાન્તો. દાનના તરીકે. કિરિયાવાદ અને
પાણીમાં જીવ હોવાની માન્યતા વિગેરે—જૈનપ્રથોમાં
પણ તેવાજ રૂપમાં મળી આવે છે અને અંત, નાનપ-
ત્તના નિર્વાણના સ્થૂળ તરીકે. બૌદ્ધ પ્રથોમાં
જણાવેલી પાપાપરી પણ જૈન પ્રથોના ઉલ્લેખાનુસાર
યથાર્થ ઠરે છે.

મહાવીરના જીવનની આ શરેશ્વાને બુદ્ધના જી-
વનની રૂપેન્વ સાથે મળવાવાતાં. એમાં એક પણ
પવી બાબત નથી જણાઈ આવતી કે જેના વિષયમાં
પવી શંકા ઉપજાઈ શકે કે એ બાબત બુદ્ધના અ-
નુકરણ રૂપે પાછલ્લથી ઉપજાવી કાઢવામાં આવી
હશે આમ હોવા છતાં પણ આ શ્વેત મહાપુરુષોના
જીવ માં એ કેટલાક સાધારણ ત ઉપર જેવામાં
આવે છે તેનું કારણ તો એવું છે કે આ જીવનોમાં
કેટલાક સાધારણ સમાવેશ છે. મળી
આવે ત ઘણુજ સ્વાભાવિક છે અને આવી સમાનતા
એક પ્રાચીન હિંદુ કરતાં અર્યાચીન યુરોપીય હિંદુ-
હાસવેત્તાને ઘણી મહત્વવાળી બાબત માસે તેમાં
પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મહાવીરનાં કેટલાક
સર્ગાનાં નામો પણ બુદ્ધના સર્ગાનાં નામો સાથે
સમાનતા ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે—મહાવીરની

પત્નીનું નામ યશોદા હતું અને બુદ્ધની પત્નીનું નામ
યશોધરા હતું. આ શ્વેત નામો લગભગ સરખાં
જ છે. મહાવીરના માતામાઈનું નામ અન્દિવર્ધન
હતું અને બુદ્ધના ઓમના માઈને નામ અન્દિવરું.
બુદ્ધનું કમળાયસ્થાન નામ તિજ્ઞા રે હતું અને મહા-
વીરના પિતાનું નામ પણ તેજ હતું પરંતુ આ બાબતના
નામસાદૃશ્યથી જો કાંઈ પણ અલગ તિજ્ઞા થઈ
હોય તો તે પદલુંજ છે કે ધર્મિય આ બધાં એમ
હંમેશાં વપરાય છે. તેમ જ મહત્વનાં નામો પ્રજા-
રતો નામો માટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. બુદ્ધની
વીંટી પણ એક બાબત છે કે તેના જન્મ પા-
તાના સપ્રદાયા વ્રતણ રાખેલાં નથી. એથી
વા તેના નિરશ્વાસને કે નિરશ્વાસને નથી. તેમાં
પણ કાંઈ અસમય જેવું નથી. કારણ કે તે આપણ
ઉપર જણાવીશ તે પ્રમાણે વ્રાત્તમાં જેમને વેપાર-
રિઓ (વ્યાપાર) કહે તેવા ત્યાગીઓનાં શ્વેત-
ઓ માટે ઘણો વર્ગ સંમય હતો.

બુદ્ધ અને મહાવીરના જીવનનો એક મહત્વના
માટે હવે આપણે તે શ્વેત પુરુષોના જીવનની મુખ્ય
મુખ્ય વીંટીઓને સાથે સાથે મૂકી વિચાર કરીએ.
બુદ્ધનો જન્મ કપિલવસ્તુમાં થયો હતો અને મહાવીર
વૈશાલીની પાસે આવેલા એક ગામમાં જન્મ્યા હતા.
ઉપરે બુદ્ધની માતા તેમના જન્મ પછી ત્રણ મહા-
પામી હતી. ત્યારે મહાવીરના માતાપિતા પાલીની
પ્રથમ ઉમર થતાં મૃત્યુ વિચમાન હતાં. બુદ્ધ પોતાના
પિતાનાં હયાતીમાં અને તેમની પત્ની સિદ્ધ ત્યાગી
બન્યા હતા. પરંતુ મહાવીરે પોતાના માતાપિતાનું
મરણ થયા પછી પણ અધિકારી પદોની સંભાલ
તરીકે શિક્ષા સ્વીકારી હતી. બુદ્ધે છ વર્ષ સુધી તપ-
શ્રમ કરી હતી અને મહાવીરે આ પદોમાંથી કદી
હતા. બુદ્ધે તપશ્રમની સંવલ લેવાની નહોતી.
બુદ્ધની કૃતિનાં પદોમાં પણ તપશ્રમની સંવલ
પોતાના ધ્યયની પ્રાપ્તિ માટે જાતને તપશ્રમની
કાંઈ ઉપયોગિતા નથી. એમ પણ જાહેર કર્યું હતું.
પરંતુ મહાવીરે પોતાની તપશ્રમની ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં
અત્યાવશ્યક માની હતી, એટલુંજ નહીં પરંતુ તીર્થ-

૧. See Petersburg Dictionary, ss. vv.

૨. તપશ્રમમાં ગઢાણાં આ બાર વર્ષો, હંમેશાં, સિદ્ધત્વ-

કર થયા પછી પળ તેમણે તેવી કેટલીક તપસ્યા-ઓનું અનુસરણ ચાલુ રાખ્યું હતું. મક્કલિપુત્ર ગોસાલ જેટલી મોટી વિરુદ્ધતા મહાવીરના સંબંધમાં ધરાવે છે તેટલી વુદ્ધના સંબંધમાં ધરાવતો જોવામાં આવતો નથી. જૈનધર્મમાં પ્રથમ મતભેદ ઉત્પન્ન કરનાર જમાલિનું નામ વુદ્ધના વિરોધીઓની નામાવલીમાં આવતું નથી. વુદ્ધના સઘઠા શિષ્યોનાં નામાં મહાવીરના શિષ્યોથી જૂદા પ્રકારનાં છે. આ ભિન્નતાના ઉદાહરણોમાં ઉપસંહાર તરીકે અંતિમ ઉદાહરણ એ પણ આપી શકાય છે કે વુદ્ધ ઝ્યાર કુસિનગરમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા, ત્યારે મહાવીર નિશ્ચિતરૂપે વુદ્ધની પહેલાં, અને પાપામાં નિર્વાણ પામ્યા હતા.

મહાવીરના જીવન સંબંધમાં અહીં સુધી કરેલી ચર્ચા દરમ્યાન જે જે હકીકતો વાચકો સમક્ષ મુકવામાં આવી છે, તેના આધારે જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ બૌદ્ધધર્મને આશ્રિત છે, અથવા નહીં, તે પ્રશ્નનું સહેલાઈથી નિરાકરણ કરી શકાશે. જો કે ઘણા ગ્રંથો વિદ્વાનો પટલી બાબતો તો અસ્વીકાર નથી કરતા કે વુદ્ધ અને મહાવીર એ બંને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ ન હતી; પરંતુ, તેઓ, તે ઉપરથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નનું વધુ નિરાકરણ થઈ જતું હોય તેમ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. પ્રો. વેબરે 'જૈનોના આગમો' ઉપરના પોતાના વિદ્વત્તા ભરેલા નિબંધમાં લખે છે કે—'જૈનો માત્ર બૌદ્ધધર્મના એક સૌથી જૂના સંપ્રદાયરૂપે છે.' અને વઢી જણાવે છે કે 'મારા મત પ્રમાણે શાક્ય-મુનિ વુદ્ધથી ભિન્ન એવા એક મહાપુરુષ-કે જૈનો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં વુદ્ધના એક સમકાલીન વિરોધી તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે—તે દ્વારા જૈનધર્મની સ્થાપના થઈ હતી. એવા અર્થવાઢી પરપરાગત માન્યતાથી પણ મારા સિદ્ધાન્તને વાધ આવતો નથી. પરંતુ આ બાબત, મને તો આથી ઉલટું, એમ સૂચવતી હોય તેમ જણાય છે કે જૈનોએ શ્રાદ્ધની પ્રાપ્તિ માટે અસાધ્ય મનાતાં હતાં, અને અત્યારે પણ જે કોઈ સાધુ, સામાનિક જીવનનો ત્યાગ કરા કોઈ એક સ્વર્ગ યા મોક્ષની અભિલાષા ધરાવતો હોય છે, તેને માટે પણ આ વાર વર્ષના તપશ્વરણનું વિધાન કરવું છે.

૧. Indische Studien, XVI, 210.

પૂર્વક વુદ્ધનો અસ્વીકાર કર્યો છે. અને એમ કરવામાં તેમને કારણ માત્ર સાંપ્રદાયિક વિરોધજ છે. આ સિદ્ધાન્તની સત્યતાના પ્રમાણ તરીકે, આ બંને સંપ્રદાયોના સંસ્થાપકોની કથાઓમાં જે મહત્વની સદ્ગતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે રજુ કરી શકાય તેમ છે.

પ્રો. વેબરની આ મુખ્ય દલીલ કે જૈના ઉપર તેમનો આસ્થા સિદ્ધાન્ત ઊભો થયેલો છે, તેનું નિરાકરણ મારા ધારવા પ્રમાણે, ઉપરની ચર્ચાથી સંપૂર્ણ રીતે થઈ જાય છે. આ સિદ્ધાન્તને તો સંભાવનાની કોટિમાં પણ સ્થાન આપવા માટે ઘણા મજબુત પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહે છે. સામાન્ય રીતે એમ જોવામાં આવે છે કે દરેક વિરોધી સંપ્રદાય પોતાના સંસ્થાપકના ઉપદેશો અને સિદ્ધાન્તોને શુદ્ધ અને પ્રામાણિક રીતે સમજાવવાનો દાવો કરતો હોય છે. પરંતુ ઝ્યાર કોઈ સંપ્રદાય પોતાના મુખ્યધર્મના મૂલ સંસ્થાપકના સિવાય અન્યપુરુષને પ્રમાણરૂપ માનતો થાય છે, ત્યારે તે યા તો કોઈ એક અન્ય વિદ્યમાન સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કરે છે અથવા તો તે એક નવો જ સંપ્રદાય પ્રવર્તે છે. આ વિચારાનુસાર ચાલુ ચર્ચામાં આ બેમાંનો જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ તો આપણે એમ જ માનવું પડશે કે જૈનધર્મ કોઈ પણ રૂપમાં બૌદ્ધધર્મની પૂર્વે અવશ્ય હયાતી ધરાવતો જ હતો. અને જો બીજો પક્ષ સ્વીકારીએ તો આપણે આમ કલ્પના કરવી પડશે કે, વુદ્ધના વિચારોથી વિમનસ્ક થયેલા, આ જૈન બનેલા બૌદ્ધોએ પોતાના મૂલ શાસ્ત્રોમાંથી વુદ્ધના એકાદ વિરોધીને, શોધી કાઢી તેમાં પોતાના પાંખેડી સિદ્ધાન્તોનું આરોપણ કર્યું હતું, પરંતુ આ પદ્ધતિનું બીજા કોઈ બૌદ્ધ સંપ્રદાયે અનુકરણ કર્યું હોય તેમ અચાપિ જણાયું નથી. ચર્ચાની ચાતર ક્ષણભર આપણે માની લઈએ કે, જે જાતનો આરોપ એ લોકો ઉપર મુકવામાં આવે છે, વાસ્તવિકમાં તેમણે તેમજ કર્યું હતું, તો માનવું પડશે કે તેમને આ કાર્ય ઘણીજ દક્ષતાપૂર્વક કર્યું હશે તેમ કરવામાં તેમને પોતાના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં કેટલેક ઢેકાણે મઢી આવતા 'નિગાંડો' અને 'નાતપુત્ત' સંબંધી કેટલાક ઉલ્લેખોનો ઉપયોગ કરી, તેમાં ફેરફારો કરવા

પડ્યા હશે; કેટલીક નવી હકોકતો ઉપજાવી કાઢવી પડી હશે; અને તેમ કરી તેમણે પોતાના વિરોધીઓના જેવાજ સર્વને પ્રામાણિક લાગે તેવા લેખો બનાવ્યા હશે. પરંતુ આ બધી અયુક્ત કલ્પનાઓ છે. મહાવીરના સંબંધમાં તથા તત્કાલીન પરિસ્થિતિ અને લોકોના વિષયમાં ઉપલબ્ધ થતી જૈન તેમજ બૌદ્ધ પરંપરાઓ, પરસ્પર જે આટલી સુંદરરીતે મળતી હોઈ, એક बीजीने સુધારનારી અને પૂર્ણ કરનારી દેખાય છે. તે બધી બાબતોનો ખરો સુલાસો અમે बतावली उपर्युक्त रीतिज થઈ શકે છે, અને તે માત્ર એજ કે એ બન્ને ધર્મોની પરંપરાઓ. મુખ્યરીતે એક बीजाથી स्वतंत्र છે અને જે વચ્ચે તે પરંપરાઓનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થયું હતું તે વચ્ચે મનાતાં પૈતૃ-હાસિક સત્યાંજ તેમાં નોંધાયા છે.

હવે આપણે જૈનધર્મના વિષયમાં લખનારા વિદ્વાનોને, એ ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે જણાઈ આવેલા સાદૃશ્યોનો વિચાર કરીએ કે જે સાદૃશ્યો એ વિદ્વાનોના, આ બન્ને ધર્મોના પારસ્પરિક સંબંધ વિષયક અભિપ્રાય ઉપર ઘણી મોટી અસર કરી છે.

પ્રો. લેસને, 'એ બન્ને ધર્મોની એકરૂપતાના હેતુમાં ચાર મુદ્દાઓ રજુ કરેલા છે અને તે દ્વારા તેમણે જૈનધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની એક શાખા છે એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં આપણે તે ચારે મુદ્દાઓનો અનુક્રમે વિચાર કરીશું.

પ્રો. લેસનેની પહેલી દલીલ એ છે કે બન્ને ધર્મોના પ્રવર્તકોને જિન, અર્હત, મહાવીર, સર્વજ્ઞ, સુગત, તથાગત, સિદ્ધ, વુદ્ધ, સંબુદ્ધ, પરિનિર્વૃત, મુક્ત, ઇત્યાદિ પ્રકારનાં એકજ સરખાં ચિહ્નો યા વિશેષણો લગાડેલાં જોવામાં આવે છે. તેથી મૂળમાં તે બન્ને એકજ હોવા જોઈએ ઇત્યાદિ.

આ બધા શબ્દો અલ્પ યા અધિક પ્રમાણમાં બન્ને ધર્મોના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, એમાં સંશય નથી. પરંતુ તેમાં જાણ સ્વાધ્યાન ચાલેલા લાયક તફાવત રહેલો છે; અને તે એ છે કે જિન અને કદાચિત્ અમણ એ બે શબ્દો બાદ કરતાં જ્યારે એક ધર્મ અમુક ચિહ્નોનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તેનો પ્રતિસ્પર્ધી (બીજો)

ધર્મ ચીજા ચિહ્નોનો પ્રયોગ વધારે પસંદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સાધારણ રીતે જ્યારે વુદ્ધ, તથાગત, સુગત અને સંબુદ્ધ આ વિશેષણો શાક્યમુનિને હમેશાં લગાડવામાં આવેલાં હોય છે, ત્યારે મહાવીર માટે તેમનો પ્રયોગ કદાચિત્ જ થયેલો હોય છે. વર્ધમાનનાં ચિહ્નો તરીકે વીર અને મહાવીર શબ્દો જ હમેશાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે. આ કરતાં પણ અધિક ભેદ સૂચક એક વિશેષણ તૃતીયકર છે. આ શબ્દોનો અર્થ જૈન ગ્રંથોમાં 'ધર્મપ્રવર્તક' એવો થાય છે. પરંતુ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તે શબ્દ પાંચડીમતના સંસ્થાપકના અર્થમાં વપરાયેલો છે. આ પ્રમાણે, આ બન્ને સંપ્રદાયોએ ઉક્ત વિશેષણસંપ્રદમાંથી અમુક અમુક વિશેષણોને જે જાણ રીતે પસંદ કરી લીધેલાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી વાસ્તવિકતામાં આપણને કયું અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે? શું આપણે એમ માનવું કે જૈનોએ આ શબ્દો ચીજો પાસેથી લીધા છે? હું એમ નથી માની શકતો, કારણ એ છે કે જો આ શબ્દો એક વચ્ચે અમુક ચિહ્નરૂપે જ નહીં થઈ ચુક્યા હોય અથવા તેની વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી નિકળતા અર્થ કરતાં કોઈ જાણ અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયા હોય તો તે શબ્દોનો યા તો તેજ રીતે સ્વીકાર થઈ શકે અગર તો અસ્વીકાર થઈ શકે. પરંતુ જે શબ્દ એક વચ્ચે અમુક જાણ અર્થ સૂચક બની ગયો હોય, તેને, ચીજો પાસેથી લેનારા જૈનોએ, ફરી તેના અસલ અર્થમાં વાપર્યો હતો એમ માનવું તદ્દન અશક્ય છે. આ જાણતો સ્વાભાવિક સુલાસો તો એજ થઈ શકે કે દરેક કાલમાં અમુક માનસૂચક વિશેષણો તથા નામો પ્રચલિત હોય છે અને તે વિશેષ ગુણધારી પુરુષોને લગાડવામાં આવે છે. આવાં વિશેષણો તથા ગુણવાચક નામો તે વચ્ચે પણ પ્રચલિત હતાં. આ શબ્દોનો બધા સંપ્રદાયો તેના મૂળ અર્થમાં, વિશેષણરૂપે પ્રયોગ કરતા હતા. આ શબ્દોમાંના કેટલાક શબ્દોને, તેમાં રહેલી અર્થશક્તિ અનુસાર બધા સંપ્રદાયોએ પોતાના ધર્મપ્રવર્તકો માટે પસંદ કર્યા હતા અને આ પસંદગીમાં તેઓ શબ્દની અર્થશક્તિ તરફ તો જોતાજ હતા, પરંતુ સાથે સાથે તેઓ એ બાબત તરફ પણ જોતા હતા કે કયા શબ્દને પોતાના કયા પ્રતિસ્પર્ધી મત-

વાઙ્માત્રોપ તેમની સર્વોત્કૃષ્ટ વ્યાકી માટે પસંદ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, તીર્થંકર શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ ધર્મનો સ્થાપનાર એટલે ધર્મપ્રવર્તક એવો થાય છે. અને તદ્વત્સાર જૈન તથા અન્ય સંપ્રદાયોએ તેજ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ કરેલો છે; પરંતુ બૌદ્ધોએ તેને તે અર્થમાં ન વાપરતાં પ્રતિસ્પર્ધી યા પાશ્વડી મતના આચાર્યના અર્થમાં વાપર્યો છે અને તેમ કરી તેમણે, જેઓ તે મંદિરને માનવૃત્તક અર્થમાં વાપરતા હતા તેમના તત્ત્વ પોતાનો હેતુ વ્યક્ત કર્યો છે. આવી રીતે ઘીજા વાગ્યામાં, બુદ્ધ શબ્દ સામાન્ય રીતે, મુક અર્થાન્તર સંચારિત થયેલા આત્માના અર્થમાં વપરાય છે; અને એ જ અર્થમાં જૈન ગ્રંથોમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ થતો અદ્યપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એ શબ્દ સ્વાસ તેમના ધર્મપ્રવર્તકના ચિહ્નરૂપે સ્થાપાયેલો છે. આ હૃદયકત ઉપરથી એ અનુમાન સહજ થઈ શકે છે કે જે સમયમાં બૌદ્ધોની સાંપ્રદાયિક પરિભાષા નિર્ણયિત થઈ તે વખતે તેઓ પ્રકટકર જૈનોના પ્રતિપક્ષિઓ લેખાતા હોવા જોઈએ. આથી ઉલટું, એટલે જૈનોએ જે વચ્ચે પોતાની પરિભાષા સ્થિર કરી તે વચ્ચે તેઓ બૌદ્ધોના પ્રતિપક્ષરૂપે સિદ્ધ નહીં થયેલા હોવા જોઈએ.

બુદ્ધ ધર્મની પૂર્વકાલિકતાના પક્ષમાં, પ્રો લેસન ટ્રી-જી દલીલ પરજુ કરે છે કે, એ બન્ને ધર્મોમાં મુન્યુ-કીલ મતવ્યેની અર્થાન્તર મનુષ્યરૂપ ધર્મપ્રવર્તકોની દેવ તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તથા તેમની મૂર્તિઓને મંદિરમાં પૂજવામાં આવે છે, इत्यादि.

બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ સિવાય એવા અન્ય કોઈ પણ સંપ્રદાય કે જૈનો સંસ્થાપક, મહાવીર અને બુદ્ધનો માતૃક. પોતાને સ્વેચ્છ અને સર્વથા કૃતકૃત્ય કહેવડાવતો હતો આપણી પ્રત્યક્ષ જાણમાં આવી શકે તેટલા સમય સુધી ટકી શક્યો નથી. તેથી આપણને એ બન્ને ધર્મો સિવાય આ વાતનું ત્રીજું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મળી શકે તેમ નથી. તો પણ, જે ઘીજા અને સંપ્રદાયોના વિષયમાં આપણને જે કોઈ જ્ઞાન મળેલું છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે, આમાં આપણે સમગ્ર સંપ્રદાયો, અને તેમ નહીં તો હવે તેમાંના કેટલાક તો અવશ્યમેવ, બૌદ્ધો અને જૈનોની માફક પોતાના તીર્થંકરો—

ધર્મપ્રવર્તકોને દેવરૂપે માનતા-પૂજતા હોવા જોઈએ. આથી નિશ્ચિતરૂપે એમ કેમ કહી શકાય કે જૈનોએ પોતાની આ વાત વિષયક આચાર-વિચારો બૌદ્ધો પાસેથી જ લીધા હતા પણ ઘીજા પાસેથી નહીં? આથી ચિરુદ્ધ એમ તો કહેવાને કારણ છે કે બુદ્ધના ઉપદેશમાં એવું કોઈ પણ તત્ત્વ જોવામાં આવતું નથી જેથી તેમના અન્યાયિઓને બુદ્ધના મંદિરો વાંધવા માટે અગર તેમની મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળી શકે તેમના ઉપદેશોમાં એવી તો ઘણીક વાતો અવશ્ય નજરે પડે છે કે જે આવા પ્રકારની ભક્તિ-પૂજા-અર્ચાની (અર્થાન્તર મૂર્તિ પૂજાની) પદ્ધતિ તરફ ચિરુદ્ધતા બતાવતી હોય છે. પરંતુ જૈનોના વિષયમાં આવું કોઈ કારણ બતાવી શકાય તેમ નથી. તેઓ જો પોતાના તીર્થંકર મહાવીરને દેવસ્વરૂપે પૂજે તો તમામ તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. સ્વરી રીતે આ વિષયમાં માત્ર પોતાનું સ્વતંત્ર માનવું તો એવું છે કે અસલી બૌદ્ધધર્મ યા જૈનધર્મને મૂર્તિપૂજા સાથે કોઈ સંબંધ નહીં હોવો જોઈએ. કારણ કે મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ નિર્ધન્યો દ્વારા નહીં પણ ગૃહસ્થો દ્વારા થયેલા છે. તેની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ એ લાગે છે કે જ્યારે ભારતના ધર્મવિષયક વિકાસક્રમમાં ભક્તિ એક માંક્ષના મુખ્ય સાધન તરીકે મનાવા લાગી ત્યારે લોકોને પોતાના પ્રાચીન અણગમ (જંગલી) દેશ-દેવતાઓની પ્રચલિત પૂજાર્થ અસંતોષ રહવા લાગ્યા અને તેથી તેમણે કેટલાક ઉચ્ચ પ્રતિના ઉપાસ્યોની પૂજા કરવાની પ્રથા શરૂ કરી સ્વરી વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી ચૈત્યસ્થાપન તથા મૂર્તિ-પૂજામાં બૌદ્ધોને પરાગામી અને જૈનોને તેમના અનુ-કર્તાઓ ન માનતાં મારા વિચાર પ્રમાણે, આ બન્ને સંપ્રદાયોએ સ્વતંત્ર રીતે જ હિંદુ લોકોના ધાર્મિક-વિકાસના શાશ્વત અને અનિવાર્ય પ્રભાવને વશ થઈ આ પ્રથા સ્વીકારી હતી. એમ માનવું જોઈએ.

આ બન્ને સંપ્રદાયો બન્નેની સમાનતાની ટ્રીજી દલીલ, એ બન્નેમાં સરસી રીતે મળી આવતા આદિ-સાના સિદ્ધાન્ત વિષયની છે. આ દલીલની ચર્ચા આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. તેથી અહીં હું પ્રો.

લેસનની ચોથી દલીલ ઉપર આવું છે. તે દલીલ એ છે કે બૌદ્ધો તેમજ જૈનો બન્ને જગત્ના ઇતિહાસનું પરિમાણ બતાવવામાં પટલી માંટી કાઢસંખ્યાઓ વાપરે છે કે જે સમર્થમાં સમર્થ કલ્પનાશક્તિને પણ આંજી નાચે છે અને વસ્તુ કરી દે છે. ઇત્યાદિ. અલબત્ત, એ ઘાત તો સ્વરી છે કે આ વિષયમાં જૈનો બૌદ્ધોને પણ પાછલ પાડી દે છે. પરંતુ, આ પ્રકારની કાલગણનામાં જૈનો માત્ર બૌદ્ધોનેજ મળતા આવે છે એમ કાંઈ કહી શકાય નહીં. બ્રાહ્મણોનાં પણ આ બાબતમાં તેવાંજ વર્ણનો આપણને મળી આવે છે. જૈનોની કાલગણનાત્મક પદ્ધતિનાં પરિમાણો, બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધો બન્નેથી સરસી રીતે જુદાં પડે છે. જૈનોના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી-રૂપ કાલચક્રની તથા તે દ્રેકના છ છ આરાઓની કલ્પના જેટલે અંશે બૌદ્ધોના ચાર મહાકલ્પો તથા ૮૦ નાના કલ્પો કે જે વિશ્વના ક્રમથી થતા સર્ગ અને પ્રલયરૂપી નાટકના અંકો તથા દૃશ્યો જેવા લાગે છે, તેમની-કલ્પનાથી ભિન્ન છે. તેટલેજ અંશે તે બ્રાહ્મણોની યુગો અને કલ્પોની કલ્પનાથી પણ ભિન્ન છે. મારો એવો મત છે કે બૌદ્ધોની કલ્પના તે બ્રાહ્મણોની યુગપદ્ધતિનું સંસ્કારિત રૂપ છે અને જૈનોના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલચક્રની કલ્પના બ્રહ્માના દિવસ અને રાત્રિની કલ્પનાને આધારે ઉત્પન્ન થયેલી છે.

પ્રો. લેસનની ત્રીજી દલીલની ચર્ચા ઉપર મુલતવી રાખવાનું કારણ પટલુજ હતું કે તે દલીલ અર્હિસાના સિદ્ધાન્ત વિષયક હોવાથી તેને, એ જન્મે ધર્મોના અન્ય નીતિવિષયક વિચારો સાથે વધારે સારી રીતે ચર્ચવાની આવશ્યકતા છે. પ્રો. વેથર્સ જૈનોના પંચમહાવ્રતો અને બૌદ્ધોના પાંચ મુખ્ય પાપો અને શીલોની વચ્ચે સ્વાસ નિકટવર્તી સંબંધ બતાવ્યા છે; અને પ્રો. વિન્ડિશ (Windisch) જૈનોના પંચ મહાવ્રતોની, બૌદ્ધોનાં દશ શીલો (દસસીલ) સાથે સરખામણી કરી છે.

૧. Fragment der Bhagavati, II, pp. 175, 185.

૨. Z. D. M. G. XXVIII, p. 222, note.

બૌદ્ધ મિશ્વના દશ શીલો નીચે મુજબ છે:—

૧. હું પ્રાણીની હિંસા ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
૨. હું ચોરી ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
૩. હું અગ્રહ—અપવિત્રતાથી વિરમવાનું વ્રત લઉં છું.
૪. હું અસત્ય ન બોલવાનું વ્રત લઉં છું.
૫. હું પ્રગતિ અને સદાચારનું પ્રતિબંધક પશું મગ્ધપાન ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
૬. હું નિપિદ્ધ કાલે ભોજન ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
૭. હું નૃત્ય, ગાન, સંગીત અને નાટકોથી વિરક્ત થવાનું વ્રત લઉં છું.
૮. હું હાર, સુંગંધી લેપન તથા અલંકારો ન ઘાપ-રવાનું વ્રત લઉં છું.
૯. હું ઝંઘી અગર પહોળી પથારીનો ઉપયોગ નહીં કરવાનું વ્રત લઉં છું.
૧૦. હું સુવર્ણ તથા ચાંદીનો પરિગ્રહ ન કરવાનું વ્રત અંગિકાર કરું છું.

આ ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મમાં અષ્ટાંગ શીલો (અટ્ટગ-સીલ) માનેલાં છે. તેમાંનાં પહેલાં પાંચ દ્રેક બૌદ્ધ આચરવાનાં છે; પરંતુ છેલ્લાં ત્રણ સ્વાસ કરીને ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થોને તો અવશ્ય પાલવા માટે અભા-મણ કરેલી છે. એ અષ્ટાંગ શીલ આ પ્રમાણે છે:—

૧. હિંસા ન કરવી.
૨. ચોરી ન કરવી.
૩. અસત્ય ભાષણ ન કરવું.
૪. મગ્ધપાન ન કરવું.
૫. વ્રત્તચર્ય પાળવું. (અધમ્ય એવો પરસ્ત્રીસંગ ન કરવો.)
૬. સમયવિરુદ્ધ રાત્રિએ ભોજન ન કરવું.
૭. હાર, નંદન આદિ સુંગંધી પદાર્થો ધારણ ન કરવા.

૮. જમીન ઉપર માત્ર સાદડા પાથરતે શૂદ્ધ, બૌદ્ધોનાં પાંચ વ્રતો, નીચે આપેલાં જૈનયતિઓનાં પાંચ મહાવ્રતો સાથે લગભગ મળતાં આવે છે:—

૧. અર્હિસા-પ્રાણીની હિંસા ન કરવી.
૨. સૂનુત-જુનું ન ચોલવું.
૩. અસ્તેય-નહીં આપેલું ન લેવું.

૧. Rhys Davids, Buddhism, p. 160.

૨. Rhys Davids, Buddhism, pg. 139.

૪. બ્રહ્મચર્ય-સ્ત્રીસંયોગથી વિરમનું.

૫. અપરિગ્રહ-દુનિયાદારીની ટીંજોમાં આસક્તિ ન કરવી. સ્વાસ કરીને મમત્વભાવનો ત્યાગ કરવો.

જૈનોનું પાંચમું વ્રત, બૌદ્ધોના પાંચમા શીલ કરતાં વધારે વ્યાપક છે. પરંતુ બાકીનાં વ્રતો, સહેજ ક્રમ-ભેદ સિવાય (જેમકે બૌદ્ધોનાં નં. ૧-૪) સરખાંજ છે. આ બન્ને ધર્મોનાં વ્રતોની વચ્ચેનું સામ્ય સ્વરૂપ દટલુ બધું અદ્ભુત છે, કે સામાન્ય રીતે એમ સહજે અનુમાન થઈ જાય છે કે આ બેમાંથી એક ધર્મ-શાળાએ બીજા ધર્મમાંથી પોતાનાં વ્રતો લીધાં હોવાં જોઈએ. પરંતુ તેમ છતાં પણ એ પ્રશ્ન તો ઊભોજ રહે છે કે અસલમાં આ વ્રતો જૈનોએ, બૌદ્ધો પાસેથી લીધેલાં કે બૌદ્ધોએ જૈનો પાસેથી ? વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે, કે આ બાબતમાં જૈનો અથવા બૌદ્ધો-એ બેમાંથી કોઈ પણ એક સંપ્રદાય મૌલિકતાનાં દાવો કરી શકે તેમ નથી. કારણ કે આ બન્ને ધર્મોએ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મના સંન્યાસિઓના જે પાંચ વ્રતો હતાં તેનાંજ સ્વીકાર કરેલાં છે. બ્રાહ્મણ સંન્યાસિનાં પાંચ વ્રતો નીચે પ્રમાણે છે :-

૧. અહિંસા.
૨. સત્ય.
૩. અસ્તેય.
૪. બ્રહ્મચર્ય.
૫. ત્યાગ.

અને પાંચ ગાંઠ વ્રતો :-

૬. ક્રોધ ન કરવાં.
૭. ગુરુનાં આજ્ઞામાં રહેવું.
૮. અનોદ્યત્ય.
૯. શૌચ.
૧૦. આહારશુદ્ધિ.

સંન્યાસિનાં ઉપર્યુક્ત પાંચ મોટાં વ્રતોમાંનાં પહેલાં ચાર વ્રતો જૈન ભિક્ષુનાં ચાર વ્રતોને મઝતાં આવે છે. અને ક્રમ પણ એકજ સરખો છે. આથી સંભવિત છે કે જૈનોએ પોતાનાં વ્રતો બ્રાહ્મણો પાસેથી

લીધાં હોવાં જોઈએ; નહીં કે બૌદ્ધો પાસેથી. એમ માનવાનું થોડું પણ એક કારણ છે, અને તે એ કે, બૌદ્ધોએ સત્યવ્રતને થોડું સ્થાન ન આપતાં ત્રીજું અગર ચોથું સ્થાન આપ્યું છે, અને તેમ કરી તેમણે વ્રતોના પુરાતન ક્રમને વદલ્યો છે. વળી, જૈનો બૌદ્ધો કરતાં ઘણાંજ પ્રાચીન અને અધિક પ્રતિષ્ઠિત પણે બ્રાહ્મણોના સંન્યાસાચરણને મૂકી બૌદ્ધોના આચરણનું અનુકરણ કરે એ માનવું પણ અસંભવિત લાગે છે.

આ સ્થળે જણાવવું જોઈએ કે આ ત્રણે ધર્મોમાં પાંચમું વ્રત, પોતપોતાના આચારને સ્વાસ અનુલક્ષીને બનાવવામાં આવ્યું છે. જેમ કે બ્રાહ્મણ સંન્યાસિનું પાંચમું ત્યાગ (ઉદારતા) વ્રત પડ્યું છે કે જૈન અગર બૌદ્ધ ભિક્ષુના આચારો તરફ જોતાં, સ્વાભાવિક રીતેજ તે તેમના માટે વિહિત થઈ શકે તેવું લાગતું નથી. મહાવીરની પૂર્વે જૈનધર્મમાં ચાર મહાવ્રતો પાઠ્યવામાં આવતાં હતાં; અને હાલનું ચોથું વ્રત તે વચ્ચેના પાંચમા વ્રતમાં અન્તર્ગત થતું હતું. પરંતુ મહાવીરે ફરીથી આ ચાર વ્રતનાં પાંચ વ્રત બનાવ્યાં હતાં. ત્રીજી તરફ બૌદ્ધો પણ પાંચ શીલો માને છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પૂર્વે આ પાંચની સંખ્યાને સ્વાસ રીતે પવિત્ર માનવામાં આવતી હતી.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચાના પરિણામે આપણે એ સ્પષ્ટ સમજા શકીએ છીએ કે જૈનો તથા બૌદ્ધોના ભિક્ષુસંપ્રદાયનો મઝ આદર્શ કોણ હતો ? એ આદર્શ બ્રાહ્મણ ધર્મનો સંન્યાસી સંપ્રદાય હતો અને એમાંથીજ તેઓએ પોત પોતાના યતિજીવન માટે ઘણાંક મહત્ત્વના આચારો તથા નિયમો લીધા હતા. આ પ્રકારનું માન અનુમાન કોઈ સ્વાસ નથી નથી. પ્રો. મેક્સ મ્યુલરે અત્યાર આગમચ પોતાના Hibbert Lectures (પૃ. ૩૫૧) માં પણ વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે અને તેજ પ્રમાણે પ્રો. ચુહલરે પોતાના બોધાયન સૂત્રના અનુવાદમાં; તથા પ્રો. કેર્ન પોતાના ભારતીય બૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસ (History of Buddhism in India) માં પણ તેવોજ અભિપ્રાય આપેલો છે. હવે હું જૈન સાધુનું જીવન કેટલે અંશે બ્રાહ્મણધર્મના સંન્યાસી-જીવનના અનુકરણરૂપે છે તે બતાવવા

૧. બોધાયન ૨, ૧૦, ૧૮; જુઓ, ચુહલરનો અનુવાદ Sacred Books of the East, Vol. XIV પૃ. ૨૭૫.

માટે ગૌતમ અને બૌધાયન ધર્મસૂત્રમાં^૧ આપેલા સંન્યાસીના નિયમોને જૈન યતિઓના નિયમો સાથે સરખાવી થતાવતા દૃષ્ટવું છે. વર્ણાશ્રમી યાજ્ઞત્યમાં^૨ બૌદ્ધો પણ એક નિયમોને અનુસરે છે તથાપિ તેઓ પણ યથાવસરે સંસ્કૃતમાં સૂચના કરવામાં આવશે.

૧૧. 'સંન્યાસીએ કોઈ પણ પ્રકારનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ નહીં.' (ગૌતમ ધર્મસૂત્ર) જૈન તેમજ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને પણ એવી કોઈ પણ વસ્તુ રાખવાનાં નિષેધ કરવામાં આવ્યા છે કે જેના માટે તેને 'આ વસ્તુ મારી છે' એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવે. - જુઓ જૈનોનું પાંચમું (અપરિગ્રહ) વ્રત. જૈન ભિક્ષુ વસ્ત્ર, પાત્ર, રત્નોદારણ આદિ જે કેટલીક વસ્તુઓ પોતાની પાસે હમેશાં રાખે છે તેને પણ તેઓ પોતાની મિલ્કતરૂપે રાખતા નથી. પરંતુ ફક્ત ધર્મક્રિયાના આચરણ માટે આવશ્યક સાધનો (ધર્માપકરણો) માત્ર તેને સ્વીકાર્ય કરે છે.

૧૨. 'વ્રત્યચર્ય' ને તેણે પાલન કરવું જોઈએ. ' બૌધાયનની માફક જૈનોને પણ આ વ્રત પાલન કરવું છે. બૌદ્ધો અને પાંચમું વ્રત પાલન છે.

૧૩. 'વર્ષાશ્રુતુ દરમ્યાન તેણે એકજ સ્થળે વાસ કરવો જોઈએ.' આ સૂત્ર ઉપરની પોતાની ટિપ્પણીમાં બુહલર લખે છે કે: 'આ નિયમ ઉપરથી એમ સૂચિત થાય છે કે બૌદ્ધો તથા જૈનોના વસ્તો (વર્ષાવાસ) પણ બ્રાહ્મણોના (આ વ્રતન) અનુકરણરૂપે છે.

૧૪. 'માત્ર ભિક્ષા લેવાને અર્થેજ તેણે ગામમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.' આ બાબતમાં જૈનો આટલા બધા સખત નથી. તેઓ સાધુને ગામ અગર નગરમાં સૂવાની પણ છૂટ આપે છે. તથાપિ ઘણા લાંબા વખત સુધી રહેવાનો તો તેમને પણ નિષેધજ કરેલો છે.

મહાવીર ગામમાં એક રાત અને નગરમાં પાંચ રાતથી વધારે ક્યારે પણ રહ્યા ન હતાં.

૧૫. 'તેણે મોડેથી (લંકાએ ખોજન કરી લીધાં પછી), ભિક્ષા માટે જવું જોઈએ. તથા ઘીજાં વાર જવું ન જોઈએ.' જૈન સાધુઓ સવારે અગર બપોરે ભિક્ષા અર્થે ધ્રમણ કરે છે. તેમ કરવામાં કદાચ તેમનો ઉદ્દેશ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી ભિક્ષુઓના સમાગમના પ્રસંગને દૂર રાખવાનો હશે. સ્વાસ કરાવે તો તેઓ દિવસમાં એકજ વાર ભિક્ષા માટે જાય છે. પરંતુ એકથી વધારે ઉપવાસ કરેલા સાધુને દિવસમાં બે વખત પણ જવાની છૂટ આપેલી છે.^૩

૧૬. ' (મિષ્ટાન્ન માટે) સર્વે લિપ્સાઓનો તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ.' આજ બાયન જૈનોના પાંચમા મહાવ્રતના ચોથા પંચ વાક્યમાં પણ વિહિત કરવામાં આવેલો છે. તે ઉપરાંત, ભિક્ષામાં પ્રદાન કરેલા વસ્તુઓનો પણ તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે ઉપરાંત પણ તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ.

૧૭. 'તેણે પાનાં ઘાળો, દાણાં (અને) પાંચ અણ રાખવા જોઈએ.' આ બાબતે જૈનોના ત્રણ ગુણો, અર્થાત્ મન, વાણો, અને કાયાનાં સંયમનની સાથે લગભગ એક ભાવ ધારણ કરે છે.

૧૮. 'તેણે નગ્રનાને ઢાંકવા સ્નાતર' વસ્ત્ર પહેરવું. વસ્ત્રોના સંબંધમાં જૈનોના નિયમો આટલા બધા સાદા નથી. તેઓ પોતાના યતિને નગ્ર રહેવા માટે છૂટ આપે છે તેમજ એક, બે તથા ત્રણ સુધી વસ્ત્રો વાપરવાની પણ છૂટ આપે છે. પરંતુ સશક્ત અને યુવાન સાધુને નિયમપૂર્વક એકજ વસ્ત્ર વાપરવાનું વિધાન કરેલું છે.^૪ મહાવીર તો નગ્રજ રહ્યા હતાં અને તેથી બને તેટલું તેમનું અનુકરણ કરવામાં

૧ જુઓ, બુહલરનું ભાષાંતર, Sacred Books of the East, Vol. II, pp. 191, 192. અહીં આપેલા અંકો ગૌતમના ત્રીજા અધ્યાયના સૂત્રોને અનુસરીને છે: બૌધાયનનાં તેને મૂળમાં સૂત્રો ટિપ્પણીમાં સૂચવેલી છે.

૨ સરખાવો. બૌધાયન ૨, ૬, ૧૧, ૧૬.

૩. બૌધાયન ૨, ૬, ૧૧, ૨૦.

૪. આચારાંગ સૂત્ર ૨, ૨, ૨, ૬.

૧ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્ર, § ૧૧૪.

૨ બૌધાયન, ૨, ૬, ૧૨, ૨૨.

૩ કલ્પસૂત્ર સામાચારી, § ૨૦.

૪ આચારાંગ સૂત્ર, ૨, ૧૫, ૫, § ૧૫.

૫ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્ર § ૧૧૮.

૬ બૌધાયન, I. c. § ૧૬. ૪.

૭ આચારાંગ સૂત્ર ૨. ૫, ૧, § ૧.

૮ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્ર § ૧૧૭.

નત્પર ણ્વા જિનકલ્પી સાધુઓ પળ નમ્મજ રહેતા હતા એમ છતાં, તેઓને પણ નમ્મતા ઢાંકવાનો છૂટ હતો.^૧

૧૯. 'કેટલાક (એમ જણાવે છે કે તેણે) જોર્ણ-વસ્ત્ર ધોઈને (પહેરવું જોઈએ). ' વાધાયનમાં^૨ જણાવ્યું છે કે, 'તેણે વસ્ત્રને પીત-રક્ત વર્ણથી રંગીને પહેરવું જોઈએ.' આ નિયમ જૈનોના કરતાં ઘોઝાના નિયમ સાથે વધારે મળતો આવે છે. કારણ કે જૈન યાત્રીઓને તો વસ્ત્રોને ધોવાનો અગર રંગવાનો નિષેધ કરેલો છે તેમણે તો જે સ્થિતિમાં જે વસ્ત્ર મળ્યું હોય તેજ સ્થિતિમાં તેને પહેરવાનું છે. તેમ છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે જૈનો બ્રાહ્મણોના એ નિયમના--કે જૈનો ભાવાર્થ માત્ર પટલોજ છે કે સંન્યાસિઓનો વેશ ઘનો શકે તેટલો સારો અને ક્ષુદ્ર હોવો જોઈએ, તેના સૂઝાશયને પરાકાષ્ટાનો સમાપ્ત થસડી ગયા છે. જૈનો પોતાના આચારની કઠોરતાના વિષયમાં બ્રાહ્મણ પ્રાતિસ્પર્ધિઓને પાછળ પાડી દેવામાં એક પ્રકારનું ગૌરવ સમજતા હોય તેમ દેખાય છે. અને તેથી તેઓ મલિનતા અને કુત્સિતતાને યતિજીવનનું પરમ ભૂષણ માનવાની ભૂલ કરે છે. આથી વિરુદ્ધ ઘોઝો હમેશાં પોતાના આચારને જેમ વને તેમ માનવ-સમાજના વેધારણને અનુકૂલ બનાવવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે.

૨૦. 'તેણે વૃક્ષો અથવા છોડવાઓના ભાગોને લેવા નહીં. પરંતુ જો તે (પોતાની મેઠ) જદા થઈ ગયા હોય તો તે લેવામાં વાધ નથી.' જૈનોનો પણ તેવોજ નિયમ છે; પરંતુ તેઓ આથી પણ આગળ વધીને પોતાના યતિઓ માટે ફક્ત તદ્દન આંચન વનસ્પતિ અને ફળ ઇત્યાદિનેજ મિશ્રામાં લેવાની છૂટ આપે છે.^૩

૨૧. 'વર્ષાક્રિતુ સિવાય તેણે (એકજ) ગામમાં વેગત રહેવું નહીં.' આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. તેમ મહાવીરે તો આજ નિયમ પાલ્યો હતો. પણ અન્ય સાધુઓએ ગમે તે રીતે તેનું આચરણ કર્યું હોય

૨૨. 'તેણે યા તો શિર મુંડાવવું જોઈએ. અગર એક શિખા માત્ર રાખવી જોઈએ.' જૈનોએ આ નિયમને સુધારી પોતાના સાધુઓ માટે માત્ર આમું મસ્તક મુંડાવવાનોજ વિધિ કરેલો છે. બૌદ્ધા-યનની^૪ અનુસાર સંન્યાસી ઘનતી વસ્ત્રને બ્રાહ્મણે 'પોતાના માથાના, હાડીના તથા શરીરના વાઢ કઢાવવા જોઈએ તથા નલ્લ પણ ઉતરાવવા જોઈએ.' જૈનો પણ દીક્ષા લેતી વચ્ચે વાઢ કપાવવાના આ આચારનું અવશ્ય પાલન કરે છે અને આથીજ 'મુંડ વનીને (અગર પોતાના વાઢ ઉઘેડી નાચીને) અગર છોડી અનગર સ્થિતિમાં પ્રવેશ કર્યો.'^૫ આવી ઉલ્લેખ સર્વત્ર થયેલો છે.

૨૩. 'તેણે યાજ્ઞોનો નાશ નહીં કરવો જોઈએ.' યાંચનાર આચાર્યગના યજ્ઞ સ્કંધના ઘણા સૂત્રોમાં જોઈ શકશે કે અહ, ઝાંઝ, યજ્ઞ અંકુરાર્દિને હાનિ ન થઈ જાય તે માટે જૈન મિશ્રને કેટલો વધો સાવચેત રહેવાની મલામણ કરવામાં આવી છે. એમ જણાય છે કે જૈનોએ ઉપર્યુક્ત નિયમને વનસ્પ-તિ અને પ્રાણિવર્ગના સઘટ્ટા સૂક્ષ્મજીવોને લાગુ પડે તેવો એક વ્યાપક નિયમ બનાવ્યો છે.

૨૪. 'તેણે સઘટ્ટા) જીવો પ્રત્યે ઉદાસીનતા રાખવી જોઈએ, પછી તે જીવો ગમે ત્યાં તેના પ્રતિ માયાલુપણું ધરાવતા હોય કે કુરુપણું.^૬

૨૫. 'તેણે પેહિક અગર પારલૌકિક કલ્યાણ-માટે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ નહીં.'

છેલ્લા બે નિયમો તો જૈનોના કોઈ પણ આગમ-માંથી અશ્વરશ બતાવા શકાય તેવા છે. કારણ કે તે જૈનધર્મના તત્ત્વના મૂળભૂત છે. મહાવીરે આ નિયમોનું યથાર્થરીતે પરિપાલન કર્યું હતું. આના પ્રમાણમાં નીચેના ઉલ્લેખો થસ થશે: 'તેમના (મહા-વીરના) શરીર ઉપર ચાર માસ કરતાં વધારે સમય પર્યંત અનેક પ્રકારના પ્રાણિઓનો ડઢ જામ્યો હતો; તેઓ તે ઉપર હરતા ફરતા હતા અને વિવિધ ક્રેશો આપતા હતા.' તેમણે હમેશાં ત્રિગુણિર્વક તૃણ, શીત, અમ્લ, માઘી, મશક આદિથી જનિત અનેક

૧ આચાર્ય સૂત્ર ૧, ૭, ૧, ૧.

૨ L. C. ૨૧.

૩ આચાર્ય સૂત્ર ૨, ૫, ૨, ૧, અને ૧, ૫, ૫, ૨.

૪ સરલાઓ, આચાર્ય સૂત્ર. ૨, ૨, ૨, ૧.

૫ આચાર્ય ૨, ૧, ૭, ૬, અને ૬ મું અધ્યયન.

૧ બૌદ્ધાયન, ૨, ૧૦, ૧૭, ૧૦.

૨ 'મુંડે મહિતા અગરાઓ અણગારિયં પવ્વરૂપ'

૩ આચાર્ય સૂત્ર ૧, ૮, ૧, ૨,

પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કર્યાં હતાં.^૧ 'તેમણે દેશ, મનુષ્ય અને નિર્યેષ જનિત અનેક અનુકૂલ તેમજ પ્રતિકૂલ બનાવો સમતાથી સહન કર્યાં, સ્વમ્યા તથા અનુભવ્યા હતાં' इत्यादि. 'જૈનયતિના સંબંધમાં એમ પણ ચારંબાર કહેવામાં આવે છે કે તે પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનની ચરમ અવસ્થામાં મરણ યા જીવિત એ બન્નેમાં નિરાકાંક્ષી હોય છે.'

બૌધાયને આપેલા વીજા કેટલાક નિયમો પણ જૈનોના આચારો સાથે ઘણાજ મળતા આવે છે જેમકે:— 'તેણે વચન વિચાર અને કર્મ એ ત્રણે પ્રકારનાં કષ્ટદાયક સાધનો દ્વારા કોઈ પણ સર્જિત જીવની હિંસા કરવી જોઈએ નહીં' આ નિયમ જૈનોના પ્રથમ મહાવ્રત (જુઓ ઉપર) નું એક સ્પષ્ટીકરણ માત્ર છે. આ 'કષ્ટદાયક સાધનોને' જૈનો ગ્રહ્ય કહે છે.

'તેણે શૌન્ધાદિ કર્મ માટે અપેક્ષિત જાળને ગળવા સારુ વસ્ત્ર રાખ્યું જોઈએ.' 'તેણે (આવશ્યક) શૌન્ધાદિ (ક્ષ્વા અગર તઢાવમાંથી) કાઢેલા અને ગળેલા પાણીથી કરવાં જોઈએ.' આ નિયમોનું જૈન સાધુઓ યથાર્થ પાલન કરે છે. તેઓ પાણી ગળવા માટે ત્યાસ વસ્ત્ર રાખે છે. ટીકાકાર ગોવિન્દ. આ પવિત્ર, -પટલે પાણી ગળવાના વસ્ત્રખંડનો અર્થ 'માર્ગે ઉપરથી જંતુઓને દૂર કરવા માટે રાખેલો કુદા જાતના તૃણનો એક ગુચ્છ,' એમ કરે છે.^૨ ગોવિન્દનો ચતાવેલો આ અર્થ જો યથાર્થ હોય અને તેના પ્રમાણમાં જો કોઈ સાચી અને પ્રાચીન પરંપરા રહેલી હોય- અને તે માથા માનવા પ્રમાણે તો અવશ્ય હોવાજ જોઈએ- તો જૈન સાધુઓ માર્ગમાં ચાલતી યજ્ઞતે વચ્ચે આવતા તથા ચેસતી વચ્ચે નીચે આવતા જીવજંતુઓને દૂર કરવા માટે જે રજોહરણ અથવા પાદપોષ્ટન રાખે છે, તેનું પ્રતિરૂપ બ્રાહ્મણ

પ્રંથોમાં પણ મઢી આવે છે: એમ આપણે અહીં જણાવી શકીશું.

બ્રાહ્મણ સંન્યાસિજીવનનાં ઉપકરણો તરીકે 'દળ્હો (યષ્ટિકાઓ), રજ્જુ, પાણી ગાળવામાટે વસ્ત્ર ખંડ, જલપાત્ર અને ભિક્ષાપાત્ર છે.' જૈન સાધુઓ પણ દળ્હો રાખે છે-અત્યારે તો અવશ્ય રાખે છે. પરંતુ બાંદો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં, પિટકમાં એવો એક પણ ઉલ્લેખ માગા જોવામાં આવ્યો નથી કે જેમાં યષ્ટિકા રાખવા માટે સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય.

જૈન સાધુઓ પણ બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓની માફક ભિક્ષાપાત્ર અને તેને બાંધવાની એક દોરી તથા જલપાત્ર રાખે છે: પાણી ગળવા માટે વસ્ત્રખંડ અને રજોહરણ આ બે વસ્તુઓ રાખવા સંબંધી ઉલ્લેખ તો આની પહેલાં જ આપણે કરી આવ્યા છીએ. જૈન સાધુનું જો કોઈ પણ ઇર્થ ત્યાસ ઉપકરણ હોય કે જે અન્ય સંન્યાસિઓ પાસે નહીં દેવાતું હોય, તે તેમની એક માત્ર મુશ્વચ્છિકા (મુહપત્તી) છે. આ વધી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે જૈનોનાં ઘણાં સ્ત્રી ઉપકરણો, તેમના માટે આદર્શરૂપ બનેલા એવા બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓ અગર ભિક્ષુઓનાં જેવાં જ છે.

'તેણે તેજ અન્ન લેવું જોઈએ કે જે વિના માથે મઢેલું હોય. જેના સંબંધમાં પહેલાં કોઈ વ્યવસ્થા થપ્તી ન હોય, જે અકસ્માત્તજ મઢી ગયું હોય, અને જે ફક્ત પોતાના જીવિતને ટકાવવા પૂરતું જ હોય.'

જૈનધર્મના 'ભિક્ષાચર્યાના નિયમો' વાળાવાર્થો સહજે જણાઈ આવે તેમ છે. કે. બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓ માટે અન્નગ્રહણ કરવા સંબંધી જે જાતના નિયમોનું- બૌધાયને ઉપર પ્રમાણે વિધાન કર્યું છે, -તે પ્રકારના નિયમો પ્રમાણે મઢેલા આહારને જૈનોએ પણ 'શુદ્ધ અને શ્રાવ્ય' માન્યો છે. ચૌદો તો વિષયમાં આટલા બધા સ્પષ્ટ નથી. તેઓ તો સ્પષ્ટ કરીને

૧. આચારાંગ સૂત્ર ૧, ૬, ૩, ૧.

૨. કલ્પગૂપ્ત, જિનચરિત્ર, § ૧૧૭, અતિપ્રમાણ.

૩. ઉદાહરણ તરીકે કલ્પસૂત્ર સામાનારી § ૫૧.

૪. બૌધાયન ૨, ૬, ૧૧, ૨૩.

૫. આચારાંગ સૂત્ર, પૃ. ૧, નોટ ૨.

૬. બૌધાયન ૨, ૬, ૧૧, ૨૩.

૭. જુઓ પ્રો. બુલ્હરનું ભાષાંતર પૃ. ૨૬૦, ટિપ્પણ.

૧. બૌધાયન ૨, ૧૦, ૧૪, ૧૧.

૨. જો કે ભિક્ષાપાત્ર ઉપરાંત સાધુને જલપાત્ર રાખવાની પણ છૂટ આપેલી છે સત્રી તથાપિ એકજ પાત્ર રાખવું અધિક ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે.

૩. બૌધાયન ૨, ૧૦, ૧૬, ૧૩.

તેમના માટે જ તૈયાર કરવામાં આવેલા ભોજનના આમંત્રણ સુદ્ધાનો સ્વીકાર કરે છે.

બ્રાહ્મણ સંન્યાસી અને જૈન યતિ માટે વિહિત કરેલા નિયમોની જે તુલના આપણે ઉપર કરી છે, તે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જૈનોના નિયમો તે બ્રાહ્મણોની નકલ માત્ર છે. પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે 'નિર્ગ્રંથ' એ સીધી રીતે (સાક્ષાત્) જ સંન્યાસીની નકલ છે કે પરંપરાપૂર્વક? કેમ કે એવો પણ તર્ક થઈ શકે તેમ છે કે બ્રાહ્મણ સંન્યાસિની પ્રથમ બૌદ્ધોએ નકલ કરી હશે અને બુદ્ધભિક્ષુની, પાછળથી નિર્ગ્રંથોએ. પરંતુ હું જેમ ઉપર સૂચવી ગયા છું તેમ એ તર્ક પ્રમાણશૂન્ય છે. કારણ કે ઘણે પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત આદર્શને છોડી, જૈનો અલપ્રતિષ્ઠિત અને નકલી એવા પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી બૌદ્ધોનું અનુકરણ કરે એ અસંભવિત છે. આથી એજ કહેવું ઘણે યોગ્ય જણાય છે કે તેમણે સીધી રીતે જ બ્રાહ્મણોનું અનુકરણ કર્યું હતું. આ મુખ્ય દલીલ ઉપરાંત, પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વિરુદ્ધ શ્રીજી પણ એક દલીલ છે કે—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે કેટલાક બ્રાહ્મણ આચારોનું જ્યારે જૈનોએ અનુકરણ કર્યું છે ત્યારે બૌદ્ધોએ તેમ કર્યું જણાતું નથી તેથી એમ સાબીત થાય છે કે બૌદ્ધો જૈનોના આદર્શભૂત બિલકુલ હતા નહીં.

અહીં એક એવો પણ વિતર્ક ઉઠવાનો સંભવ રહે છે કે બ્રાહ્મણ સંન્યાસીજ જૈન નિર્ગ્રંથ અથવા બૌદ્ધ ભિક્ષુની નકલરૂપે કેમ ન હોય? પરંતુ આ વિતર્ક તદ્દન પ્રમાણાવિરુદ્ધ છે. સંન્યાસમાર્ગ બ્રાહ્મણોની આશ્રમ વ્યવસ્થાનું એક જાસ અંગ છે. અને આ આશ્રમ વ્યવસ્થાને કદાચિત્ બ્રાહ્મણ ધર્મ જેટલી પ્રાચીન ન મानीએ તો પણ જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મથી તો તેને અવશ્ય પ્રાચીન માનવી પડે તેમ છે. ઘણી બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓ જ્યારે આજના ભારતવર્ષમાં પ્રસરેલા હતા, ત્યારે બૌદ્ધો તેમના સંઘની સ્થાપના થયા પછી, નિદાન પ્રથમની જે શતાબ્દીઓમાં તો, તેઓ માત્ર દેશના એક અમુક ભાગ જેવા સંકુચિત પ્રદેશમાં જ રહેતા હતા. તેથી આજના દેશના સંન્યાસિઓ માટે તેઓ આદર્શભૂત બન્યા હોય એમ માનવું સર્વથા પ્રમાણ શૂન્ય છે. શ્રીજી સાબત ઘણી એ છે કે—બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રના કર્તા ગૌતમ નિશ્ચિતરૂપે

બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિની પૂર્વે થઈ ગયા છે. કારણ કે, પ્રો. બુલ્હરના મત પ્રમાણે આપસ્તમ્બ સૂત્રની રચનાનો કાલ મોડામાં મોડો છે. સ. પૂર્વે પાંચમી અગર ચોથી શતાબ્દીમાં મૂકવો જોઈએ. વૈશ્યાયન તે આપસ્તમ્બની પૂર્વે થયેલો છે. અને ડૉ. બુલ્હરના કહેવા પ્રમાણે તે બંને ઘટ્ટેના ઘર્ષોનું અંતર દશકથી નહીં પરંતુ શતકથી માપવા જેટલું છે. ગૌતમ એ વૈશ્યાયનથી પણ પૂર્વકાલીન છે. આ હિસાબે ગૌતમ, અને ઘણું કરીને વૈશ્યાયન પણ, બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિની પૂર્વે થઈ ગયેલા નિશ્ચિત થાય છે. હવે ઉપર વર્ણવેલા બ્રાહ્મણ સંન્યાસમાર્ગના સઘળા નિયમો તો જાણે ગૌતમ દ્વારાજ યાંધવામાં આવેલા છે તેથી તે માર્ગને બૌદ્ધોની નકલરૂપે માનવાં એ પ્રત્યક્ષ મૂલ છે. ધારો કે ઉક્ત ધર્મશાસ્ત્રોની રચનાના સમયના વિષયમાં પ્રો. બુલ્હરે કરેલું કથન કદાચિત્ જોઈએ. તો પણ તે ધર્મશાસ્ત્રો બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિ પછી સંકા-ઓ વીત્યાં બાદ રચાયાં હતાં, એમ તો કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે જ નહીં. તથાપિ માનો કે, કદાચિત્ તેમ પણ સિદ્ધ કરી શકાય—જો કે તેમ થવું તો સર્વથા અસંભવિત જ છે—તો પણ આ સ્મૃતિકાર બ્રાહ્મણો પોતે જેમને આધુનિક કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલા માનતા હોય તથા જેમને મિશ્ન્યામનિ-ઓ માની નિરસ્કારતા હોય તેવા બૌદ્ધો પાસેથી મોટા પ્રમાણમાં પોતાના આચાર-નિયમો ગ્રહણ કરે, તે સર્વથા અશક્ય સાબત છે. તેમજ નાસ્તિકો પાસેથી પોતે લીધેલા નિયમોને બ્રાહ્મણો પટલા બધા પવિત્ર માને એ પણ નહીં માનવા જેવી સાબત છે. પરંતુ, આથી ઉલટું, બૌદ્ધોએ જ બ્રાહ્મણોના નિયમોનું અનુકરણ કર્યું હતું, એમ માનવું યત્નિયુક્ત અને પ્રમાણસંગત લાગે છે. કારણ કે બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ-વિષયક અને નીતિવિષયક ઉત્કૃષ્ટતાને માટે બૌદ્ધો હંમેશાં ઝંઘો અભિપ્રાય ધરાવતા અને તે બદલ ઘુ-માન કરતા હતા. એજ કારણ છે કે જૈનો તેમજ બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણ એ શબ્દને એક માનસૂચક ચિન્હ

૧. Sacred Laws of the Aryas, part I, introduction, p. XLIII.

૨. L. c. p. XXII.

૩. L. c. p. 49.

તરીકે સ્વીકારેલો છે, અને બ્રાહ્મણેતર જાતિના પુરુષોને માટે પણ તેમણે તેનો પ્રયોગ કરેલો છે.

આ સ્થળે જણાવવું જોઈએ કે જૈનો તેમજ બૌદ્ધોનો ભિક્ષુમાર્ગ, બ્રાહ્મણોના સંન્યાસમાર્ગના અનુકરણરૂપ હોવા છતાં, તે સૂઝમાં તથા મુખ્યરીતે ક્ષત્રિયો માટેજ યોજાઈતો હતો. પ્રો. ઓલ્ડનવર્ગના દર્શાવ્યા મુજબ બુદ્ધે પ્રથમ પંક્તિમાં ઉમરાવ અને અમીર લોકોનેજ સ્થાન આપ્યું હતું^૧. કારણ કે, બનારસમાં આપેલા પોતાના પ્રથમ ઉપદેશમાં, બુદ્ધે પોતાના ધર્મના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે 'યસ્મસ્થાય કુલપુતા સમ્મદેવ અગારસ્મા અનગારિયં પધ્વજન્તિ'—જેને માટે કુલીન જાતિના પુત્રો ઘર છોડીને અનગારતા સ્વીકાર છે.^૨

જૈનો પણ બ્રાહ્મણો કરતાં ક્ષત્રિયોને ઉચ્ચકોટિના માનતા હતા, એ વાચત, મહાવીરના ગર્ભસંક્રમના સંબંધમાં જે એક આશ્ચર્યમંદી પુરાણ કથા પ્રસિદ્ધ છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે. તે દંતકથા એવી છે કે-મહાવીરનો ગર્ભ દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાંથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં ફેરવવામાં આવ્યો હતો. અને તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ બતાવવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણી અગર અન્ય કોઈ નીચ જાતિની સ્ત્રીના ઉદરથી તાર્થકરનો જન્મ થઈ શકે નહીં^૩.

૧ Buddha, sein Leben, &c., p. 157 seq.

૨. મહાવગ્ગ ૧, ૬, ૧૨.

૩. દિગંબરો આ દંતકથાને યુક્તિશૂન્ય કહી, એના અસ્વીકાર કરે છે. પરંતુ શ્વેતાંબરો તેને દૃઢતાપૂર્વક સાચી જણાવે છે. આ દંતકથા આચારાંગ તથા કલ્પસૂત્ર આદિ ઘણા ગ્રંથોમાં મઠી આવે છે, તેથી તેના પ્રાચીનતામાં તો આપણને શંકા રહેતી નથી. પરંતુ એ કોઈ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી કે કયા કારણથી આ યુક્તિશૂન્ય દંતકથા ઉત્પન્ન થઈ લોકમાં પ્રચાર પામી હશે? આ અંધકારમય પ્રશ્ન ઉપર મને જો અભિપ્રાય આપવાની છૂટ હોય તો, માફ તો એવું માનવું છે કે સિદ્ધાર્થને બ્રાહ્મણી દેવાનંદા-જે મહાવીરની સાચી માતા હતી તે-અને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશલા એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. પહેલી સ્ત્રીના પતિ તરીકે બતાવવામાં આવતું શ્વપમદત્તનું નામ ઘણું પ્રાચીન હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે જો તે પ્રાચીન હોય તો તેનું પ્રાકૃત રૂપ 'ઉસમદત્ત' થવાને બદલે પ્રાયઃ 'ઉસમદિત્ત' એવું

બીજી બાજુએ જોતાં બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓ પણ પોતાના જેવાજ પરમ આસ્તિક બ્રાહ્મણેતર જાતીય સંન્યાસિઓને સ્વસમાન ઉચ્ચ કોટિના ન હોતા માનતા. કારણ કે પાછળના સમયમાં એવો મત પ્રચલિત થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય કોઈ વર્ણને ચતુર્થ આશ્રમનો અધિકાર હતો નહીં. આ મનના પ્રમાણમાં, પ્રો. બુલ્હરના જણાવવા પ્રમાણે, મનુનો ૬. ૯૭ મો શ્લોક બતાવવામાં આવે છે. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન ટીકાકારોના અભિપ્રાય તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં, આ શ્લોકના અર્થના સંબંધમાં બધા ટીકાકારો એક મત થતા જવાતા નથી. તેથી આ વિવાદગ્રસ્ત ઉલ્લેખને બાજુએ મૂકીએ તો

થવું જોઈએ. વિશેષમાં, આ ન મ પણ એક જનને છાજે તેવું છે; બ્રાહ્મણને છાજે તેવું નથી. તેથી મારું તો એમ થાંકસ માનવું થાય છે કે શ્વપમદત્ત એ ફક્ત જૈનોએ દેવાનંદાના બાંજા પતિ તરીકે એક કલ્પી કાઢેલો પુરુષ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સિદ્ધાર્થ પોતાના ત્રિશલા સાથેના ભ્રમદ્વારા અનેક ઝંઘા પડવીલાલા અને મોટા પ્રભાવવાળા પુરુષો સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો. તેથી કદાચિત્ત એવો વિચાર તેને ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે સંભવિત છે કે મહાવીરને ત્રિશલાના સપ્તસુત તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાને બદલે ઔરસ પુત્ર તરીકે જો જાહેર કરવાનાં આવે તો વધારે લાભદાયક વાત બનશે. કારણ કે તેમ કરવાથી, મહાવીર ત્રિશલાના પ્રભાવશાલી સગાઓના આશ્રયનાં હક્કદાર બની શકશે. આ દંતકથા લોકોમાં વિશ્વાસપાત્ર પણ વળજે સંદેહાસ્પદી મનાઈ ગઈ હશે. કારણ કે મહાવીર તાર્થકર તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તેની પહેલાં ઘણાં વર્ષો અગાઉ તેમનાં માતાપિતા ગુજરી ગયાં હતાં. પરંતુ સ્ત્રી વસ્તુસ્થિતિ લોકોની સ્મૃતિમાંથી યથા હાલ નહીં થઈ હોય તેથી પાછળથી ગર્ભસંક્રમની આ કથા ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હશે. આ કલ્પનાના મૂલ ઉત્પાદક જૈનો નથી. તેમણે તો માત્ર દેવકાની કુક્ષિમાંથી રોહિણીની કુક્ષિમાં થરલા કૃષ્ણના ગર્ભસંક્રમની પૌરાણિક કથાનું સ્પષ્ટ રીતે અનુકરણ કર્યું છે. આ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે જૈનધર્મના વિકાસની પ્રથમની સદીઓમાં કૃષ્ણની ઉપાસના લોકપ્રિય થઈ રહી હતી. કારણ કે જૈનોએ પોતાના વાલીશમાં તાર્થકર અરિષ્ટનેમિ જે એક પ્રસિદ્ધ યાદવ હતા, તેમનું ચરિત્ર લક્ષ્યામાં કેટલાક ફેરફાર સિવાય કૃષ્ણનું આત્મ જીવન યથાર્થ રીતે આલેખી દીધું છે.

પણ ઇટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પાછળના સમયમાં એ વિચાર તો ઘાસ રૂઢ બની ગયો હતો કે ચારે આશ્રમનો અધિકારી એક માત્ર બ્રાહ્મણ વર્ણજ હોઈ શકે છે. ક્ષત્રિયો માટે વ્રણ, વૈદ્યો માટે વે અને શૂદ્ર માટે ફક્ત એકજ આશ્રમનો અધિકાર જણાવવામાં આવ્યો છે^૧

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી એ વિચાર તો નિશ્ચિત લાગે છે, કે પ્રાચીન કાળમાં પણ બ્રાહ્મણેતર સંન્યાસિઓ, બ્રાહ્મણસંન્યાસિઓથી એક જુદાજ વર્ગના તથા પૃથગ્ભૂત મનાતા હતા. અને તેથી આપણને એમ માનવાનું કારણ મળે છે કે બ્રાહ્મણેતર સંન્યાસિઓની આ પ્રકારની અવસ્થાને લઈને એવા સંપ્રદાયોનો જન્મ થયો હતો કે જેમણે બ્રાહ્મણધર્મ સામે પોતાનો પ્રકટ વિરોધ જાહેર કર્યો હતો. આવાજ કારણને લઈને વેદાધારિઓ - પાંચેડિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા એવો ભાવ વશિષ્ઠના કથન ઉપરથી પણ તારવી શકાય છે. ત્યાં એમ જણાવેલું છે કે કેટલાક સંન્યાસિઓએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ (વિધિઓ) કરવી છોડી દીધી હતી અને વઢી કેટલાકે તો આથી પણ આગળ વધી વેદમંત્રોચ્ચારણ પણ છોડી દીધું હતું. આ પ્રકારે ક્રિયામાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓને ઉદ્દેશીને વશિષ્ઠમાં નીચે પ્રમાણેનું કથન કરેલું છે, કે ' મહે કોઈ મનુષ્ય સઘળી ધાર્મિક વિધિઓનું અનુષ્ઠાન છોડી દે પરંતુ વેદમંત્રોચ્ચારણ તો તેણે કર્યાપિ ન છોડવું જોઈએ. કારણ કે વેદની ઉપેક્ષા કરવાથી શૂદ્ર થવાય છે. તેટલા માટે તેણે તેમ કરવું નહીં. ' આટલા વધા ભારપૂર્વક કરેલા પ્રતિબંધ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે આવું ક્રિયાનુષ્ઠાન એક વ્યક્તિ સ્વેચ્છાથી બંધ થયુંજ હશે. વઢી આ ઉપરથી જાં આપણે ઇટલું અનુમાન કરી શકતા હોઈએ કે કેટલાક સંન્યાસિઓએ આવી રીતે વેદોચ્ચારણ—વેદાભ્યાસ કરવો પણ છોડી દીધો હશે, તો આપણે તેવું અનુમાન પણ કરી શકીએ, કે વીજાઓએ, વેદને ईશ્વરપ્રણીત તથા સ્વતઃ પ્રમાણભૂત તરીકે માનવાનો ફનકાર

પણ કર્યો હશે. આ વિચાર ઉપરથી એ કલ્પના સહજ કરી શકાય તેવી છે કે આ માર્ગ સ્વીકારનાર તેજ પુરુષો હતા જેઓ એક પ્રકારના પૃથગ્ભૂત અને બ્રાહ્મણેતર સંન્યાસિઓ મનાતા હતા. આ રીતે પ્રસ્તુત વિવેચન ઉપરથી એક તો આપણે એ વાત જોઈ શકીએ છીએ કે જૈન અને બૌદ્ધ જેવા વિરોધી સંપ્રદાયોના મતભેદનું બીજ ચતુર્થ આશ્રમની સંસ્થામાં રહેલું હતું. અને બીજું એ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મતાન્તર ધારિઓએ ચતુર્થ આશ્રમનું અનુસરણ કર્યું હતું. આ ઉપરથી આપણે માનવું પડે છે કે જૈનધર્મ અને બુદ્ધધર્મ એ બ્રાહ્મણધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એક આકાસ્મિક સુધારા સ્વરૂપ મતો નથી પરંતુ લાંબા વચ્ચતથી ચાલતા આવતા એક ધાર્મિક આન્દોલનના ક્રમિક પરિણામ સ્વરૂપ છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ, જૈનોની તેમના છેલ્લા તીર્થંકર સંબંધી પરંપરાગત કથાઓ: અથવા જૈન સાધુઓ માટે વિહિત કરવામાં આવેલા આચારો; અગર તે ધર્મના શ્રદ્ધાઢૂ ગૃહસ્થો માટે યોજાણી ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉપરથી એવું કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી કે જેથી આપણને એમ માનવાનું કારણ મળે કે જૈનધર્મ એ બૌદ્ધધર્મમાંથી નિકળ્યો હતો. એ ઉપરાંત બન્ને ધર્મોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં પણ પરસ્પર ઇટલો વધો ભેદ રહેલો છે કે જેથી આ બન્ને ધર્મોનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન એક હશે એમ પણ માની શકાય તેમ નથી. બુદ્ધે નિર્વાણની અવસ્થાના સંબંધમાં ગમે તેમ વિચાર્યું અગર ઉપવેદ્યું હોય—અર્થાત્ તે અવસ્થાને યા તો સર્વથા અભાવાત્મક બતાવી હોય કે પછી તેને એક અગમ્ય અને અચિન્ત્ય સત્તાવાળી કલ્પો હોય; પરંતુ ઇટલું તો નિઃસંદેહ છે કે તેમણે બ્રાહ્મણધર્મના આત્મઘાદનો, કે જે વાદમાં વિશ્વદેવતાવાદિઓ તથા અણુવાદિઓના મત પ્રમાણે આત્મા સ્વતંત્ર અને નિત્ય માનવામાં આવ્યો છે તેનો, સ્પષ્ટ વિરોધ કર્યો હતો. અને તે વિરોધજ એ બૌદ્ધધર્મની એક ઘાસ વિશિષ્ટતા છે. પરંતુ આ વિષયનો જ્યારે જૈનોનો સિદ્ધાન્ત તપાસીએ છીએ તો, તે સંપૂર્ણરીતે બ્રાહ્મણમતને મળતો આવે છે. જે ભેદ છે તે માત્ર ઇટલોજ છે કે જૈનો જ્યારે આત્માને મર્યાદિત આકાશવ્યાપી માને છે; ત્યારે સાંધ્ય, ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન જેવા બ્રા-

૧. Maxmuller, The Hibbert Lectures, p. 343.

૨. Chapter X, 4. Buhler's Translation.

જ્ઞાન સંપ્રદાયો આત્માને સર્વ વિશ્વવ્યાપી માને છે. ઘડી, જેવી રીતે બૌદ્ધોનો અસંખ્ય ઉપવિભાગાત્મક પચ્ચસ્કન્ધવાદ જૈનોના અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં બિલકુલ જણાતો નથી. તેવી રીતે જૈનોનો અતિવિસ્તૃત ચેતનવાદ (Hylozoistic theory) જેવો સિદ્ધાન્ત પણ બૌદ્ધોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. જૈનોનો એ સિદ્ધાન્ત તેમના સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારશાસ્ત્રમાં ઓતપ્રોત થયેલો જોવામાં આવે છે; અને એ સિદ્ધાન્તાનુસાર પ્રાણી અને વનસ્પતિ ઉપરાન્ત પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ જેવાં તત્ત્વોનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અણુઓ સુદ્ધાને ચેતનાયુક્ત માનવામાં આવે છે. ભારતવર્ષના સઘળા તત્ત્વજ્ઞાનિઓએ સર્વજ્ઞતા સુધીની જ્ઞાનની જુદી જુદી તરતમતાઓ-પાયરીઓ ને એક અતિ મહત્ત્વનો વિષય માન્યો છે. તદનુસાર જૈનો પણ આ વિષયમાં પોતાનો એક સ્વતંત્ર મત ધરાવે છે. અને એ વિષયની તેમની પરિભાષા પણ બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધોથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારની છે તે ઓળખાવવાની નીચે પ્રમાણેના પાંચ પ્રકારો માનેલા છે:— (૧) મતિ-સમ્યક્ અવબોધ; (૨) શ્રુત-મતિ વાદ થયેલું સ્પષ્ટ જ્ઞાન; (૩) અવધિ-એક જાતનું અતીન્દ્રિય જ્ઞાન; (૪) મન: પર્યાય-પરકીય વિચારોનું વિશદ જ્ઞાન; (૫) કેવલ-સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકારનું અથવા સંપૂર્ણ જ્ઞાન. જૈનોનાં આ એક મૌલિક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત છે. અને એ સિદ્ધાન્ત તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો લખતી વખતે લેખકોના મગજમાં હમેશાં પ્રધાન પળે રમી રહે છે. આ પ્રકારનો સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધગ્રંથોમાં બિલકુલ જોવામાં આવતો નથી. એ સિવાય બન્ને સંપ્રદાયોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો વચ્ચે બીજા પણ એવા ઘણા ભેદો ચતાવી શકાય તેમ છે. પરંતુ તે ચર્ચાનું વર્ણન વાંચતાં કદાચ વાંચકને કંટાળો આવે તેવા ભયથી અમે આટલેથી જ વિરમીએ છીએ.

જૈનોના જે કેટલાક સિદ્ધાન્તો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તો સાથે મળતા આવે છે તે તો બ્રાહ્મણધર્મમાં પણ સમાન છે—ઉદાહરણ તરીકે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત અર્થાત્ મરણ પછી ફરીથી જન્મ ધારણ કરવો તે; કર્મનો સિદ્ધાન્ત—અર્થાત્ પૂર્વકૃત કર્મોના ધર્માધર્મરૂપી પરિણામો આ ભવમાં અગર આગામી

જન્મમાં જીવાત્માને મોગવચાં પડે છે તે; તેમજ સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને ઉત્તમચારિત્ર—કે જેથી મનુષ્ય ભવચક્રપરિભ્રમણનો અન્ત લાવી શકે છે તે;—હત્યાદિ સિદ્ધાન્તો લઈ શકીએ. બીજો પણ જૈનો અને બૌદ્ધોનો એક સમાન વિચાર છે, જેની અનુસાર એમ માનવામાં આવે છે કે અનાદિ કાલથી તીર્થંકરો અને બુદ્ધો એકજ પ્રકારના સિદ્ધાન્તો પ્રકાશિત કરતા આવ્યા છે. એ વિચાર પણ બ્રાહ્મણોના વિષ્ણુના અવતારોવાળા વિચાર સાથે મળતો આવે છે. પરંતુ, તે ઉપરાંત, જૈન અને બૌદ્ધ એ બન્ને ધર્મના એક અત્યાવશ્યક પ્રયોજનરૂપે પણ આ વિચારની ઉત્પત્તિ થયેલી સમજાય છે. કારણ એ છે કે બુદ્ધ અગર મહાવીરે જે કોઈ પ્રતિપાદન કર્યું હતું તેને તેમના અનુયાયિઓ સત્ય—એકમાત્ર સત્ય માનતા હતા. હવે આ સત્યને પણ બ્રાહ્મણોના વેદની માફક અનાદિ કાલથીજ અસ્તિત્વ ધરાવતું માનવું જોઈએ. કારણ કે જો એમ ન માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન થશે કે શું આ સત્ય તીર્થંકરોના અવતારની પૂર્વે વ્યતીત થઈ ગયેલા અનંત કાલ સુધી માત્ર અજ્ઞાતજ રહ્યું હતું? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દરેક શ્રદ્ધાલુ જૈન અગર બૌદ્ધ એમજ કહેશે કે નહીં એમ બનવું તો તદ્દન અશક્ય છે. તે તો એમજ કહેશે કે આ સત્યધર્મનો ઉપદેશ ભિન્ન ભિન્ન કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા અસંખ્ય તીર્થંકરો નથા બુદ્ધો દ્વારા હમેશાં અપાતો આવ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેવી જ રીતે અપાતો રહેશે. આ પ્રમાણે ભૂતકાલમાં અનેક ધર્મપ્રવર્તકો શ્રદ્ધા મળાને આ બન્ને ધર્મોનાં વિચાર—સિદ્ધાન્ત ન્યાયશાસ્ત્રાનુસાર એક અત્યાવશ્યક પ્રયોજનરૂપે છે.

ઘડી જૈનોના આ વિચાર-સિદ્ધાન્તને પ્રમાણશૂન્ય ઠરાવી શકાય તેમ પણ નથી. કારણ કે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં કોઈ પણ સ્થળે નિર્ગ્રંથોને એક નવીન ઉત્પન્ન થયેલા સંપ્રદાય તરીકે અથવા તો નાતપુત્રને તેના સંસ્થાપક તરીકે વર્ણવામાં આવ્યા નથી. તેથી બુદ્ધના સમયમાં નિર્ગ્રંથોનો સંપ્રદાય, તે પ્રાયઃ એક પ્રાચીન સંપ્રદાયજ મનાતો હતો. એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ નાતપુત્ર ને, ઘણું કરીને પાર્શ્વ નામે તે-વીશ્વા તીર્થંકર દ્વારા સ્થાપિત થયેલા જૈન ધર્મના

એક માત્ર સુધારક સમજાતા હતા. પરંતુ આમાં અશ્વર્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળી બાબત એ છે કે જૈનો તેમજ બૌદ્ધો બન્ને વર્તમાન યુગના ધર્મપ્રવર્તકોની સંખ્યા લગભગ સરખીજ માને છે.—પટલેકે જૈનો ૨૪ તીર્થંકરો માને છે; અને બૌદ્ધો ૨૫ બુદ્ધો માને છે. આં માન્યતાના વિષયમાં હું એ વાતની ના નથી પાડી શકતો, કે, આમાં એક સંપ્રદાયની બીજા સંપ્રદાય ઉપર અસર નહીં થઈ હોય. પરંતુ હું પટલું તો દઢતા-પૂર્વક કહી શકું છું કે આ બન્નેમાંના કયા ધર્મે પ્રથમ આ માન્યતા શોધી કાઢી હતી; અગર તો સૌથી પ્રથમ કોણે બ્રાહ્મણો પાસેથી તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો: તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. કારણકે બૌદ્ધોમાં એમ, બુદ્ધ-નિર્વાણ પછીની પ્રારંભની જ શતાબ્દિઓમાં પચીસ બુદ્ધોની ઉપાસના શરૂ થઈ હતી, તેમ ચોવીશ તીર્થંકરોની માન્યતા પણ, મહાવીર નિર્વાણ બાદ ઘણું કરીને બીજી જ શતાબ્દિમાં હુદા પહેલા દિગમ્બર તથા શ્વેતામ્બર એ બન્ને સંપ્રદાયોને સરખી રીતે માન્ય હોવાથી, તે પણ તેટલી જ જૂની છે. પરંતુ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કાઢવું તે અહીં કાંઈ મહત્વનો વિષય નથી. કારણ કે પૂર્વકૃત વિવેચન દ્વારા જે નિર્ણયો ઉપર આપણે આવ્યા છીએ તે ઉપર તેની બિલકુલ અસર થતી નથી. તે નિર્ણયો એજ છે કે—(૧) જૈનધર્મ, એ બૌદ્ધધર્મથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થયેલો એક પ્રાચીન ધર્મ છે; તેનો વિકાસ પણ તેટલીજ સ્વતંત્ર રીતે થયેલો છે; તેમજ તેમાં બૌદ્ધ ધર્મમાંથી વિશેષ કાંઈ લેવામાં આવ્યું નથી. તથા (૨) જૈનો તેમજ બૌદ્ધો એ બન્નેના તત્ત્વ-જ્ઞાન, આચાર, નીતિશાસ્ત્ર, અને જગદુત્પત્તિશાસ્ત્રનું મૂળ બ્રાહ્મણો—જ્ઞાસ કરીને સંન્યાસિઓને આ-ભારી છે.

અત્યાર સુધીની આપણી સઘળી ચર્ચા જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી પરંપરાગત કથાઓની પ્રામાણિકતા ઉપર જ ચાલેલી છે. પરંતુ એક અતિશય વિશાળ જ્ઞાનવાળા અને કુશલ વિચારક વિદ્વાને એ પ્રામાણિકતાના સંબંધમાં જ શંકા કરેલી છે. એ વિદ્વાન તે મી. બાર્થ (Barth) છે. તે પોતાના *Revue de l'Histoire des Religions*, Vol. III, p. 90. માં નાતપુત્ર નામની એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિનો સ્વીકાર કરે છે સરો, પરંતુ જૈનોના પવિ-

ત્ર ગ્રંથો, છેક ૬૦ સં ૧૦ ની પાંચમી શદીમાં,—પટલેકે એ સંપ્રદાયની સ્થાપના થયા પછી લગભગ એક હજાર જેટલાં ઘણે વ્યતીત થયાં બાદ, લખાવેલા હોવાથી તેના આધારે કોઈ પણ સબલ અનુમાન કરી શકવાના સંબંધમાં તે મોટી શંકા ધરાવે છે. જૈન-ધર્મના સંબંધમાં તેનો પયો અભિપ્રાય છે કે એ સંપ્રદાયના, તે પ્રાચીન કાળથી લઈ પુસ્તકો લખાતા સુધીના સમય સુધીના, સ્વસંવેદિત અને સતત એવા અસ્તિત્વનો—અર્થાત્ તેના જ્ઞાસ જ્ઞાસ સિદ્ધાન્તો અને નોંધોની નિરંતર પરંપરાનો—હજી સુધી નિર્ણયાત્મક રીતે નિકાલ થયો નથી. વળી તે જણાવે છે કે ‘ઘણી શદીઓ સુધી તો જૈનો, તેમના જેવા બીજા અનેક સંન્યાસિવર્ગો કે જે ફક્ત અપ્રસિદ્ધ અને અસ્થિરરૂપે પોતાનું જીવન ગાળતા હતા તેઓથી ભિન્નરૂપે ઓઢાયાજ ન હોતા.’ તેથી મિ. બાર્થના અભિપ્રાય મુજબ જૈનોની સાંપ્રદાયિક પરંપરાઓ તે માત્ર બૌદ્ધ પરંપરાઓના અનુકરણરૂપે, તેમણે પોતાનાં અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત સ્મરણોમાંથી ઉપજાવી કાઢેલી છે.

મિ. બાર્થનો આ મત એવા અનુમાન ઉપર સ્થિર થયેલો મालુમ પડે છે કે જૈનો પોતાનું પવિત્ર જ્ઞાન એક પેઢિયાં બીજી પેઢિને આપવામાં ઘણાજ બેદર-કાર રહ્યા હતા; અને તેમ રહેવામાં કારણ એ છે કે તે ઘણી શદીઓ સુધી માત્ર એક નાનો અને અનુપયોગી સંપ્રદાય હતો. મિ. બાર્થની આ દલીલમાં હું કોઈ પ્રકારનું વજન જોઈ શકતો નથી. હું અહીં એ પ્રશ્ન પૂછું છું કે—જે ધર્મ પોતાના થોડાક અનુયાયિઓ વડે એક મોટા પ્રદેશ ઉપર પથરાયેલો હોય તે ધર્મ પોતાના મૌલિક સિદ્ધાન્તો અને પરંપરાઓને વધારે સુરક્ષિત રાખી શકે છે, કે જે ધર્મને એક મોટા જનસમૂહની ધાર્મિક ગરુડામાંથી પૂરી પાડવાની હોય છે તે? આ બેમાંની કઈ બાબત વધારે સંભવિત છે? જો કે એકંદર રીતે આ પ્રકારની હેતુ-ભાસાત્મક તર્કપર્જાતથી આવા પ્રશ્નનો નિર્ણય થવો તો અશક્ય જ છે. ઉપર્યુક્ત બે પક્ષોના પ્રથમ પક્ષમાં યાદુવી તથા પારસીઓનું ઉદાહરણ રજુ કરી શકાય છે અને બીજા પક્ષમાં રોમનકથોલિક ધર્મનો દાખલો આપી શકાય છે. પરંતુ જૈનો સંબંધી પ્રસ્તુત પ્રશ્નના વાદવિવાદનો નિર્ણય કરવામાં આવી

जातना सामान्य सिद्धान्तो उपर आधार राखवानो कांई आवश्यकता नथी. कारण के तेओने (जैनोने) पोताना सिद्धान्तोनुं एटलुं बधुं स्पष्ट ज्ञान हतुं के तेओए घणीज नजीवी बाबतमां मतभेद धरावनार पुरुषोने पण निह्वरूपे जोहर करी, पोताना अज्ञा-लुओना विज्ञाल समुदायमाथी तेमने जुदा करी बीधा हता. आ कथननी सत्यताना प्रमाण तरीके डॉ. ल्युमने (Dr. Leumann) प्रकट करेली श्वेताम्बर संप्रदायनी सात निह्वो विषेनी परंपरा^१ छे. तथा दिगम्बरो, जे श्वेताम्बरोथी महावीर निर्वाण पछी प्रायः बीजी अथवा त्रीजी शाब्दिकमां, जुदा पढ़्या हता, तेओ कांई तेमना प्रतिस्पर्धिओ (श्वेताम्बरो) थी तार्थिक सिद्धान्तोमां मोटो मतभेद धरावता नथी छतां पण आचाराविषयक तेमना केटलाक भिन्न नियमोने लीधे, श्वेताम्बरोए तेमने पाखंडिओना नामे बगोद्या छे.

आ सघली हकीकत उपरथी आ बाबत स्पष्ट रीते सिद्ध थाय छे के जैन आगमो [नुंहालनुं स्वरूप] नकी थयां पहेला पण जैनधर्म एवा अव्यवस्थित अथवा अनिर्दिष्ट स्वरूपमां विद्यमान न हतो, के जेथी, तेनाथी अत्यंत भिन्न एवा अन्यधर्मो (दर्शनो) ना सिद्धान्तो द्वारा तेनुं असल स्वरूप परिवर्तित अगर कलुषित थयुं हतुं; एम मानवाने आपणे कारण मळे परंतु आथी विरुद्ध उपर्युक्त प्रमाणो एम तो सिद्ध करी आपे छे खगं के तेमनी सूक्ष्ममां सूक्ष्म मान्यता पण सुनिश्चित स्वरूपवाली हती.

जेवी रीते जैनोना धार्मिकसिद्धान्तोनी बाबतो आ रूपे सिद्ध थई शके छे तेवीज रीते तेमनी ऐतिहासिक परंपराविषयक बाबतो पण सिद्ध थई शके तेवी छे. वंशपरंपराथी चालती आवती जे विविध गच्छोनी विस्तारयुक्त गुर्वावलीओ^२ मळी आवे छे तथा जैन आगमग्रंथोमां जे स्थविरावलीओ उपलब्ध थाय छे ते स्पष्ट बतावी आपे छे के जैनो पोताना धर्मनो इतिहास राखवामां केटलो बधो रस धरावता हता. हुं एम कांई चोक्स

नथी कहेता के आवी गुर्वावलीओ पाछ-लथी पण जोडी कढाती नथी के अपूर्ण बह्म-वलीओने पूर्ण, एटले हिंदुओना शब्दमां कहीए सो 'पक्की' बनावी शकाती नथी. कारण के दरेक संप्रदायने, पोतानो संप्रदाय एक प्रतिष्ठित आसपुरुष-थी प्रामाणिकरीते उतरी आवेलो छे, एम बताववा खातर पोतानी गुरुपरंपराना नामो उपजावी काढ-वानी स्वाभाविक रीतेज जरूर पड़े छे परंतु कल्प-सूत्रमां जे एक, स्थविरा, गणो अने शास्त्राओनी विस्तृत नामावली आपेली छे तेने कल्पी काढवामां जैनोने कोई पण प्रकारनुं प्रयोजन होय तेमहुं मानी शकती नथी. कल्पसूत्रमां जेटली विगतो आपेली छे-तेटली पण विगतोनुं ज्ञान तयार पछीना जैनोने रहुं न हतुं. तेम तेथी अधिक जाणवानो तेओए क्यारे डोळ पण कर्गो न हतो गुरुपरंपरानो नौधयोय बधोव्य-वहार चलाववा माटे कल्पसूत्रमां आपेली संक्षिप्त स्थविरावली पर्याप्तज हती. तेम छतां पण तेमां आवेली विस्तृत स्थविरावली—के जेमां पण केटलांक तो एकलां नामोज ओवामां आवे छे-ते ए बाबत स्पष्टरीते जणावे छे के जैनो पोताना प्राचीन धर्माचार्यो-स्थविरानी यादगिरी राखवामां केटलो बधो रस धरावता हता. ते स्थविरावलीमां आलेखेला युगो तथा बनावानी यथार्थ माहीती तेना पछी थोडीक ज शदीओमां नष्ट थई गई हती.

परंतु मात्र आटलुं सिद्ध करी बताववाथी के जैनो तेमना आगमोनुं स्वरूप नकी थया पहेलां पण पोताना धर्म तथा संप्रदायने सतत चालु राखवा माटे, तेम ज अन्यदर्शनीय सिद्धान्तोना संमिश्रणयोगे उत्पन्न थती भ्रष्टाथी तेने बचावी सुरक्षित राखवा माटे योग्य गुणसंपन्न हता; आपणे आ विषयमां कृतकार्य थई शकता नथी. आपणे ए पण बतावी देवुं जरूरनुं छे के तेओमां जे जे बाबत करी शकवानुं सामर्थ्य हतुं ते सघलुं तेमणे संपूर्ण-रीते कर्तुं हतुं. आ चर्चा उपरथी आपणे स्वामा-विकरीते ज वर्तमान जैनसाहित्यना कालनी चर्चा उपर आवी जईए छीए. आ विषयमां जो आपणे आटलुं सिद्ध करी शकीए के जैन साहित्य अथवा तो छेबटे ते पैकी जे केटलाक सौथी प्राचीन ग्रंथो

^१ See Indische Studien, XVI.

^२ See Dr. Klatt, Ind. Ant. Val. XI.

છે, તે જૈન પુસ્તકારોહણના સમયથી ઘણી શદ્દોમાં પહેલાં રચાયા હતા, તો તે દ્વારા આપણે જૈનોના (અંતિમ) તીર્થંકર અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો પર લેખ લખના ગાલાને, જો કે સર્વથા દૂર નહીં કરી શકીએ તો પણ ઘણે અંશે અલપ કરી આપણા સમર્થ થઈ શકીશું.

સર્વસંમત સંપ્રદાયની અનુસાર જૈનસિદ્ધાન્ત ઘલ-મિની સભામાં દેવધર્મિગણીના અધ્યક્ષપણા નીચે, નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો હતો. આ બનાવ ઘીર નિર્વાણ પછી ૮૦ (અથવા ૯૯૩) માં વર્ષે પટલે ૬૦ સં ૪૫૪ (અથવા ૪૬૭) માં^૧ બન્યો હતો, એમ કલ્પસૂત્ર [૧૪૮] ઉપરથી જણાય છે. સંપ્રદાય યથો છે કે જ્યારે દેવધર્મિગણી સિદ્ધાન્તને નષ્ટ થઈ જવાના જાન્યમમાં જોયો ત્યારે તેમણે તેને પુસ્તકાધિરૂઢ કરાવ્યો. તેની પહેલાં, આચાર્યો ક્ષુદ્રકોને સિદ્ધાન્ત શીખવતી વચ્ચે લિખિત ગ્રંથોનાં બિલકુલ ઉપયોગ કરતા ન હતા. દેવધર્મિગણીના સમય પછી જ લિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ શરૂ થયો. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે કારણ કે પ્રાચીન સમયમાં પુસ્તકોનો બિલકુલ ઉપયોગ થતો ન હતો એમ આપણને ઘીર્જી હકીકતો ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે બ્રાહ્મણો તો લિખિત પુસ્તક કરતાં પોતાની સ્મરણશક્તિ ઉપર જ વિશેષ આધાર રાખતા હતા અને નિઃસંદેહરીતે જૈનોએ તેમજ બૌદ્ધોએ તેમની જ આ પ્રથાનું, અનુકરણ કર્યું હતું પરંતુ અત્યારે જૈનયતિઓ પોતાના શિષ્યોને શાસ્ત્ર શીખવતી વચ્ચે લિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ અવશ્ય કરે છે. આ ઉપરથી આપણે માનવું પડે છે કે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં થયેલો આ ફેરફાર દેવધર્મિગણીને આભારી છે, એમ બતાવનારો વૃદ્ધ સંપ્રદાય તદ્દન સાચો છે. કારણ કે આ બનાવ બહુજ મહત્વનો હોવાથી ખુલી શકાય તેમ નથી. પ્રત્યેક આચાર્યને અથવા તો છંદો પ્રત્યેક ઉપાશ્રયને આ પવિત્ર આગમોની નકલો પૂરી પાડવા માટે દેવધર્મિગણીને સિદ્ધાન્તના પુસ્તકોની ધરેશ્વર

ઘણી મોટી સંખ્યા તૈયાર કરાવવી પડી હશે. હવે દેવધર્મિગણી સિદ્ધાન્તને પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યો યથો જે લેક્ષી સંપ્રદાય મળે છે તેનો ભાવાર્થ પ્રાયઃ ઉપર પ્રમાણેનોજ હોવો જોઈએ કારણ કે એ તો ભાગ્યે જ માની શકાય તેવું છે કે તેની પહેલાં જૈન સાધુઓ જે કાંઈ કંઠસ્થ કરતા હશે તેને સર્વથા નજ લખતા હોય. બ્રાહ્મણો વેદનું અધ્યયન કરાવવામાં લિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરતા નથી છતાં પણ તેમની પાસે તેવાં પુસ્તકો તો જરૂર જોવામાં આવે છે. તેઓ (બ્રાહ્મણો) આ પુસ્તકોને જ્ઞાનગી ઉપયોગ માટે પટલે કે ગુરુની સ્મરણશક્તિને મદત કરવા માટે રાખે છે. મારું દૃઢ માનવું છે કે જૈનો પણ આ જ પદ્ધતિને અનુસરતા હશે. બલ્કે તેઓ બ્રાહ્મણોથી પણ વધારે આ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરતા હશે, કેમકે બ્રાહ્મણોની માફક તેઓનું પણ માનવું તો હતું જ નહીં કે લિખિત પુસ્તકો અવિશ્વસ્ય છે. તેઓ તો માત્ર જે એક પ્રચલિત રિવાજ હતો, કે આગમનું જ્ઞાન મૌખિકરીતે જ એક પેઢી-દ્વારા બીજી પેઢીને અપાવું જોઈએ, તેને લઈને જ લિખિત ગ્રંથોનાં વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં સંકોચાતા હતા. હું અહીં એમ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતો નથી કે જૈનોના પવિત્ર આગમો અસલથી જ છુટા છવાયા પણ આવી રીતે, પુસ્તકોમાં લેખેલા જ હતા. અને એમ ન કહેવાનું જાસ કારણ ઘીર્જી કાંઈ નહીં, પરંતુ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પાસે લિખિત પુસ્તકો ન હતાં એમ જે કહેવાય છે તેજ છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પાસે આવાં પુસ્તકો નહતાં તેના પ્રમાણ તરીકે પણ કહેવામાં આવે છે કે તેમનાં સૂત્રામાં, જ્યારે પ્રત્યેક અંગમવસ્તુથી લઈને નાનામાં નાની અને ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર એવી ઘરમાં વાપરવા લાયક વાસ્તવો જેવી ચીજોનો પણ કોઈ ને કોઈ રીતે ઉલ્લેખ થયેલો અવશ્ય જ છે^૨ ત્યારે લિખિત પુસ્તકો કયાંય પણ બિલકુલ ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં આવતો નથી. આ કથન, મારા માનવા પ્રમાણે, યથા સુધી જૈન યતિઓ, ધ્રમણશીલ જીવન ગુજારતા હતા ત્યાં સુધી તેમને પણ લાગુ પડે તેવું છે. પરંતુ જ્યારથી તેઓ પોતાના તાત્કાલ

૧. સંભવિત ન લાગતું હોવા છતાં એ શક્ય છે કે સિદ્ધાન્તનિર્ણયના સમય આ કરતાં ૬૦ વર્ષ પછી પટલે ૬૦ સ. ૫૧૦ (અથવા ૫૨૭) હોવો જોઈએ. જુઓ ચર્યસૂત્ર, ઉપોદ્યાત પૃ. ૧૭.

૨. Sacred Books of the East, Vol. XIII Introduction, p. XXXIII,

અથવા પોતાના માટે બનાવેલા ઉપાશ્રયોમાં રહેવા લાગ્યા ત્યારથી તેઓ પોતાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો પણ અત્યારનાં માફક, રાખવા લાગ્યા હતા.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં, દેવધર્મિગણોનાં જૈન આગમસા-હિત્યસાથેનો સંબંધ, સાધારણરીતે જૈમ મનાય છે. તેનાથી કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારનો હોય તેમ જણાય છે તેમણે વસ્તુતઃ તેમની પહેલાં અસ્તિત્વધરાવતા હસ્તલિખિત ગ્રંથોને સિદ્ધાન્તના આકારમાં ગોઠવી દીધા હતા. અને તેમ કરતી વખતે જે જે સૂત્રો-આગમોના હસ્તલિખિત ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા ન હો-તા, તે સઘળા તેમણે વિદ્વાન્ ધર્માચાર્યોનાં મુલેથી લખી લીધા હતા.

દબ્બી, આવી રીતે ધાર્મિક શિક્ષણપદ્ધતિમાં દાખ-લ થયેલા આ નવા ફેરફારને લીધે પુસ્તકો એક અત્યાવશ્યક સાધનરૂપ થઈ પડેલાં હોવાથી પ્રત્યેક ઉપાધ્યયને એ આગમગ્રંથોની નકલો પૂરી પાડવા માટે તેની ઘણી નકલો ફગાવવામાં આવી હશે. આ રીતે જોતાં દેવધર્મિગણોની સિદ્ધાન્તનો આવૃત્તિ તે, તેમની પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતા પવિત્ર સિદ્ધાન્તગ્રંથોનો લ-ગભગ પ્રાચીન જ આકારમાં નિર્ણય કરેલો એક નવો પાઠમાત્ર છે. આ આવૃત્તિકારે, સંભવ છે કે, પ્રાચીન સિદ્ધાન્તમાં કોઈક કોઈક ઉમેરા કર્યા હશે. પરંતુ આટલા ઉપરથી સંપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત નવો બનાવવામાં આવ્યો છે એમ તો સ્પષ્ટ ન જ કહી શકાય. આ અં-તિમ આવૃત્તિમાં નિર્ણય થયેલા પાઠની પૂર્વેનો સિદ્ધાન્-ત પાઠ પણ કેવલ યતિઓનો સ્મરણશક્તિના આધારે જ લખવામાં અવતા પાઠ જેવો અવ્યવસ્થિત ન હતો પરંતુ તે પાઠ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ સાથે મેલવે-લો હતો.

આટલું વિવેચન કર્યા બાદ હવે આપણે જૈનોના પવિત્ર આગમોની રચનાનો સમયાવયક વિચાર કરીએ. સંપૂર્ણ આગમશાસ્ત્ર પ્રથમ તીર્થંકરનું જ પ્રકૃતેલું છે એ જાતના જૈનોના વિચારનું તો નિરા-કરણ કરવા યાતરજ હું અહીં સૂચન કરું છું. સિદ્ધાન્તના મુખ્ય ગ્રંથોનો સમય નક્કી કરવા માટે આપણે આના કરતાં વધારે સારાં પ્રમાણો-પુરાવાઓ એકત્ર કરવા જોઈએ છૂટક અને અસંબદ્ધ સૂત્રા-લાયકો ગમે ત્યારે આગમગ્રંથોમાં દાખલ થઈ ગયા હોય તથા દેવધર્મિગણો પણ મળે તેને પોતાનો આ-

વૃત્તિમાં સ્વીકારી લીધા હોય. પણ તેટલા ઉપરથી આપણે કોઈ પ્રકારનું સચલ અનુમાન કાઢી શકીએ નહીં. હું મેલ્લું અથવા અનાય જાતિઓની^૧ જે યાદીઓ એ સૂત્રોમાં મળી આવે છે તે ઉપર વધારે વજન મૂકી શકતાં નથી. તેમજ માતે નિહનવો, કે જેમાંનો છેલ્લો વીગનિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષ થયો^૨ હતો, તેના ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ કોઈ અનુમાન કાઢી શકાય નહીં. આવા પ્રકારની વિગતોના સંબં-ધમાં જો એમ માનવામાં આવે કે જે આચાર્યો પોતાની શિષ્યપરંપરાને પેઢી દરેપેઢી લિખિત થા કથિત રૂપે સિદ્ધાન્તપાઠ સોંપતા ગયા હતા, તે-ઓએ તે (વિગતો) ને સિદ્ધાન્તની ચીકા ટિપ્પણી-રૂપે અગર તો મૂલ સુદ્ધામાં પણ દાખલ કરી દીધી હતી તો તેમાં કોઈ અસ્વાભાવિકતા જેવું નથી. પરંતુ સિદ્ધાન્તમાં એક મહત્ત્વવાળી બાબત એ જણાય છે કે તેમાં કોઈ પણ સ્થળે ગ્રીક લોકોના સ્વગો-લશાસ્ત્રની ગંધ સરખી જોવામાં આવતી નથી. કારણ કે જૈન ય્યોતિષશાસ્ત્ર તે, વાસ્તાવિકમાં, એક અર્ધરાહિત અને અશ્રદ્ધેય કલ્પના માત્ર છે તેથી આ-પણે એમ અનુમાન કરી શકીએ છીએ છે કે જૈન ય્યોતિષશાસ્ત્રકારોને ગ્રીક જાતિના સ્વગોલ શાસ્ત્રની સ્દેહ પણ માહિતી હોત તો તેવું અસમ્બદ્ધ તેઓ જરૂર ન લખત. હિન્દુસ્થાનમાં ગ્રીસનું આ શાસ્ત્ર ઈ.સ. ની ત્રીજી અગર ચોથી શતાબ્દિમાં દાખલ થયું હતું એમ મનાય છે આ ઉપરથી આપણે એ રહસ્ય કાઢી શકીએ છીએ કે જૈનોના પવિત્ર આગમો તે સમયની પહેલાં રચાયાં હતાં.

જૈન આગમોની રચનાના સમયાનિર્ણયમાટે થીજું પ્રમાણ તે તેની ભાષા વિષયક છે. પરંતુ, કમનસીબે હજી સુધી એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ નિરાકરણ થયું નથી કે જૈનાગમો, જે ભાષામાં અત્યારે આપણને ઉપલ-બ્ધ થાય છે તે જ તેની મૂલભાષા છે

૧ અનાય જાતિઓમાંનો ' આરબ ' શબ્દ તે, વેબરના ધારવા પ્રમાણે, કદાચ ' આરબ ' શબ્દક બને, પરંતુ મારા માનવા પ્રમાણે તે શબ્દ ' તામિલો ' નો શબ્દક છે. કારણ કે તામિલોની ભાષાને પ્રવિડીયન લોકો અરબમુ કહે છે.

૨. See Weber Indische Studien, XVI, P. 237.

અર્થાત્ જે ભાષામાં સૌથી પ્રથમ તેની સંકલ્પતા થઈ હતી તેજ ભાષામાં અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે, કે પાછલ્લથી, પેઢો દરપેઢાંએ તે તે કાળની રૂઢ (પ્રચલિત) ભાષાનુસાર તેમાં ઉચ્ચારણ-પરિવર્તન થતાં થતાં છેક દેવધિંગણીના નવીન સંસ્કરણ વચ્ચેનો ચાલુ ભાષાના ઉચ્ચારણ પર્યંતની ભાષાથી મિશ્રિત થયેલા આજે મળે છે? આ બે વિકલ્પોમાંનો મને તો બીજો જ વિકલ્પ સ્વીકરણીય લાગે છે. કારણ કે એ આગમોની પ્રાચીન ભાષાને ચાલુ ભાષાની રૂઢિમાં ફેરવવાનો બહીવટ ઠેઠ દેવધિંગણી સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. અને અતે દેવધિંગણીના સંસ્કરણે જ તે વહોવટનો અંત આણ્યો હતો, એમ માનવાને આપણને કારણો મળે છે. જૈન પ્રાકૃત ભાષામાં સ્વરૂપસંગત ઘર્ણવિન્યાસનો જે અમાઘ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું કારણ, જે લોકભાષામાં (Vernacular Language) તે પવિત્ર આગમો હમેશાં ઉચ્ચારાઈ રહ્યા હતા, તે ભાષામાં નિરંતર થતું રહેલું ક્રમિક પરિવર્તન જ છે. જૈન સૂત્રોની સઘડી પ્રતિઓમાં એક શબ્દ એકજ રીતે લખેલો જોવામાં આવતો નથી. આ વર્ણવિન્યાસ-વિષયક વિભિન્નતાનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ તો બે સ્વરો વચ્ચે આવતા અસંયુક્ત ધ્વંજનનો પ્રકૃતિભાવ (તદ્વસ્થ રાસવારૂપ), લોપ, કે મૃદુકરણ થવારૂપ છે; અને બીજું કારણ બે સંયુક્ત ધ્વંજનોની પૂર્વેના એ અને ઓ ને તદ્વસ્થ પટલે કાથમ રાસવારૂપ અથવા તેને ક્રમથી ઇ અને ઊ ના રૂપમાં પરિવર્તિત કરવા (લઘૂકરણ) રૂપ છે એ તો અશક્ય જ છે કે એકજ શબ્દના એકજ સમયમાં એકથી વધારે શુદ્ધ ગણાવા લાયક ઉચ્ચારો હોઈ શકે. ઉપાધરણ તરીકે-ભૂત, ભૂય; ઉદગ, ઉદ્ય અને ઉદય; લોભ, લોહ; હત્યાદિ. આપણે આ પ્રકારની જુદી જુદી લેખન પદ્ધતિઓને ઐતિહાસિક લેખનપદ્ધતિઓ માનવી જોઈએ. પટલે કે દેવધિંગણીવાટા સિદ્ધાન્તસંસ્કરણમાં સાહાય્યમૂત બનેલી બધી હસ્તાલિખિત પ્રતિઓમાં જે જે ભિન્ન ભિન્ન લેખનપદ્ધતિઓ મળી આવતી હતી તે બધી પ્રામાણિક માનવામાં આવી હતી અને તેથી તે સઘડી પદ્ધતિઓને એ સૂત્રોના નકલોમાં સાચવી રાસવામાં આવી હતી. આ વિચાર જો યુક્તિયુક્ત જણાતો હોય તો, આપણે, સૌથી પ્રાચીન અને રૂઢિબહિષ્કૃત લેખનપદ્ધતિને આગમરચનાના આદિ સમયની અથવા તો તેના નિકટ સમયની ઉચ્ચારસૂચક માની શકીએ. અને સૌથી અર્વાચીન લેખનશૈલીને સિદ્ધાન્તના અંતિમ સંસ્કરણના સમયની અગર તેની નજીકના સમયની ઉચ્ચારવર્ણક માની શકીએ. વઢી સૌથી પ્રાચીનરૂપમાં ઉપલબ્ધ થતી જૈન પ્રાકૃત ભાષાને, પાલી તથા હાલ, સેતુબ્રહ્મ વિગરેની (પાછલા સમયની) પ્રાકૃત સાથે જો આપણે સરસાવીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જાણશે કે જૈન પ્રાકૃત એ પાછલ્લની પ્રાકૃત કરતાં પાલોને વધારે મઢતી આવે છે. આ ઉપરથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે કાલગણનાની દૃષ્ટિએ પણ જૈનોના આગમો, ત્યાર પછીના સમયમાં થયેલા પ્રાકૃત પ્રથંકારોના પ્રથંકો કરતાં દક્ષિણના ઔદ્ધસૂત્રો [ના રચના સમય] સાથે વધારે સમીપતા ધરાવે છે.

પરંતુ, આપણે જૈન આગમોની રચનાના સમયની મર્યાદા, તેમાં પ્રયોજાયેલા છંદોની મદદથી, આથી પણ વધારે નિશ્ચિતરતે આંકી શકીએ તેમ છીએ. હું

પરંતુ, આપણે જૈન આગમોની રચનાના સમયની મર્યાદા, તેમાં પ્રયોજાયેલા છંદોની મદદથી, આથી પણ વધારે નિશ્ચિતરતે આંકી શકીએ તેમ છીએ. હું

૧. કોઈ અહીં એવી દલીલ કર્યા કરે છે કે આવી આવી પટલે રૂઢિબહિષ્કૃત લેખનપદ્ધતિના અસ્તિત્વનું કારણ માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનો અસર છે. પરંતુ જૈનોનું પ્રાકૃત-મધ્યકાલીન જ્ઞાન હમેશાં પટલું બધું સંગીન રહ્યું હતું કે જેથી તેમને પોતાના આગમોને સમજવા માટે સંસ્કૃતની સહાયતા લેવી જ પડતી નહોતી કે જેથી તેની તેના ઉપર અસર પડે. પરંતુ આથી ઉલટું, જૈનોના સંસ્કૃત પ્રથંકોની પ્રતિઓમાં પ્રાકૃત શબ્દો જેવા લખેલા ઘણા શબ્દો મળી આવે છે. ઉપર પ્રમાણે માનતાં પણ કેટલીક જોડણીઓ તો એવી મળી આવે છે કે જેને સંસ્કૃતીકરણની દૃષ્ટિએ પણ સમજાવી શકાય તેમ નથી:-
વ ત. દારયને બદલે મઠતું દારય એવું રૂપ લઈએ. આ શબ્દનું સંસ્કૃત પ્રતિરૂપ 'દારક' થાય છે પરંતુ 'દારય' એવું થતું નથી.

૧ હું એમ નથી કહેતો કે કોઈ પણ શબ્દનાં એક કાલમાં બે રૂપો જ ન હોઈ શકે. બધે રૂપોવાટા ઘણા એ શબ્દો થયા હશે. પરંતુ પ્રાયઃ પ્રત્યેક શબ્દના બધે પ્રણ પ્રણ રૂપો એક સાથે પ્રચલિત રહેવાથી કાલત્વમાં મને જરૂર શંકા રહે છે.

આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના પ્રથમ સ્કંધોને, સિદ્ધાન્તના સૌથી પ્રાચીન ભાગ તરીકે માનું છું. અને મારા આ અનુમાનના પ્રમાણ તરીકે હું આ બે પ્રંથોની (સ્કંધોની) શૈલી બતાવીશ. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રનું આશુ પ્રથમ અધ્યયન, વૈતાલીય વૃત્તમાં રચાયેલું છે. આ વૃત્ત ધર્મપદ આદિ દક્ષિણના અન્ય બૌદ્ધ પ્રંથોમાં પણ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ પાલીસૂત્રોનાં પથોમાં પ્રયોજાયેલો વૈતાલીય વૃત્ત, તે, સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના પથોમાં મઢી આવતા વૈતાલીય વૃત્તની દૃષ્ટિએ જોતાં, વૃત્તના વિકાસ ક્રમના પ્રાચીન સ્વરૂપનો ચોક્કસ છે. આ બાબતમાં હું અહીં વધારે ન લખતાં, થોડાજ સમયમાં જર્મન ઓરિઅન્ટલ સોસાઈટીના જર્નલમાં, 'વેદની પછીના કાલના છંદો' ('Post-Vedic Metres') એ મથાળા નીચે પ્રકટ થનારા મારા લેખમાં વિસ્તૃતરીતે ચર્ચવા રહ્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના સામાન્ય વૈતાલીય [વૃત્તના] શ્રેણી, કે જેમાંના કેટલાક લલિતવિસ્તારમાં પણ મઢી આવે છે, તેની સાથે મુકાબલો કરી જોતાં, સૂત્રકૃતાંગનો વૈતાલીય વૃત્ત તેથી વધારે પ્રાચીન રૂપનો જણાય છે. ઘઢી એ બાબત પણ અહીં લક્ષ્યમાં લેવા લાયક છે કે પ્રાચીન પાલીસાહિત્યમાં આર્યાવૃત્તમાં ગુંથેલાં પથો મઢી આવતાં નથી; ધર્મપદમાં તો તે સર્વથા નથી જ. તેમ અન્ય બૌદ્ધ પ્રંથોમાં પણ તેવાં પથો મારા જોવામાં આવ્યાં નથી. પરંતુ, આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રોમાં તો એક એક સંપૂર્ણ અધ્યયન આર્યાવૃત્તમાં લખેલું મઢી આવે છે. આ આર્યાવૃત્ત, સામાન્ય [રીતે ઓઢાવાતા] આર્યાવૃત્તથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીન તથા તેનો જનક સ્વરૂપ દેખાય છે. સામાન્ય આર્યાવૃત્ત તે, સિદ્ધાન્તના વધારે અર્વાચીન ભાગોમાં, તથા પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના બ્રાહ્મણ પ્રંથોમાં અને લલિતવિસ્તારાદિ જેવા ઉત્તરના બૌદ્ધ પ્રંથોમાં પણ નજરે પડે છે. પ્રાચીન જૈનપ્રંથોમાં પ્રયોજાયેલો ત્રિપુસંહ પથ પાલી પ્રંથોમાં મઢી આવતા તે છંદ કરતાં અર્વાચીન રૂપનો અને લલિતવિસ્તારામાંના કરતાં પ્રાચીનરૂપનો છે. અંતે, લલિતવિસ્તારાદિ પ્રંથોમાં જોવામાં આવતા આ સિવાયના થીજા અનેક પ્રકારના કૃત્રિમ વૃત્તો—જેમાંનો એક પણ વૃત્ત જૈનસિદ્ધાન્તમાં જડી આવતો નથી—

ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું હોય તેમ જણાય છે કે આ પ્રકારના અર્વાચીન પ્રંથોની રચનાના સમય પૂર્વે જૈનોની સાહિત્ય વિષયક અભિરુચિ નિશ્ચિત થયેલી હતી. આ સઘઢી બાબતો ઉપરથી આપણે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, જૈનોના સૌથી પ્રાચીન સાહિત્યની સમયમર્યાદા પાલી સાહિત્ય અને લલિતવિસ્તારા એકમયના રચનાકાલની વચ્ચે નિશ્ચિત થાય છે. પાલી પિટકોનું પુસ્તકાધિરોહણ (અર્થાત્ પુસ્તકરૂપે લખાણ) વદ્દગામણિ જેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૮ વર્ષે પોતાનું રાજ્યશાસન શરૂ કર્યું હતું તેના સમયમાં થયું હતું. જોકે આ સમયથી કેટલીક શદ્દો પૂર્વે પણ તે પિટકો અસ્તિત્વ તો ધરાવતાં હતાં જ. આ વિષયની ચર્ચા કરતાં છેવટે પ્રો. મેક્સ-મૂલરે નીચે પ્રમાણેના વિચારો જણાવ્યા છે 'તેટલા માટે, મારા વિચાર પ્રમાણે, અત્યારે તો આપણે બૌદ્ધ સૂત્રોના અર્વાચીનમાં અર્વાચીન રચના-સમય તરીકે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૭ માં વર્ષને, નિર્ણય કરી, સંતોષ માનવો જોઈએ, કે જે સમયે દ્વિતીય સંગિતિ મઢી હતી.' ત્યાર બાદ પણ એ પાલી સૂત્રોમાં ઉમેરા તથા ફેરફારો થયા હોય એ અસંભવિત નથી. પરંતુ આપણી પ્રસ્તુત દલીલ ધર્મપદના કોઈ એકાદ ફકરાકે ભાગને આધારે ઉભી થયેલી ન હોઈ, તેમાં તથા અન્ય પાલીપ્રંથોમાં મઢી આવતા વિવિધ છંદો ઉપરથી તારવી કઢાના છંદ:શાસ્ત્રના નિયમોના પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવેલી છે. તેથી, એ પ્રંથોમાં દાખલ થયેલા ઉમેરા યા ફેરફારોથી, અમારા એ નિર્ણયને—કે સમસ્ત જૈન સિદ્ધાન્ત સાહિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દિ બાદ રચાયેલું છે,—તેને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ પહોંચી શકતી નથી.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે જૈનસિદ્ધાન્તનો સૌથી પ્રાચીન વિભાગ લલિતવિસ્તારાની ગાથાઓથી અધિક જૂનો છે. આ પ્રંથ (લલિતવિસ્તાર) ના વિષયમાં એવું કહેવાય છે કે તેનો ઈ. સ. ૬૫ માં ચીની ભાષામાં અનુવાદ થયો હતો. આ ઉપરથી વર્તમાન જૈન સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય ઈ. સ.

ની શરુઆત પહેલાં માનવો જોઈએ થઈ દક્ષિણ અને ઉત્તરના પચાત્મક બૌદ્ધ મંથોની છન્દ અને મા-પાશૈલી વિષયક વિશિષ્ટતાઓના પ્રાચીનતમ પચાત્મક જૈન સિદ્ધાન્તોમાં મઠી આવતા અલ્પ યા આધ-કાંશ સામ્યદ્વારા, આપણે જાં, આ એ સીમાઓ વચ્ચે આવેલા પ્રસ્તુત વિવાદાસ્પદ સમયના કાલવિષયક અંતરનો વિચાર કરીએ છીએ તો જૈન સાહિત્યની શરુઆતનો સમય, ઉત્તરના બૌદ્ધ સાહિત્યના સમય કરતાં પાલી સાહિત્યના સમયની અધિક સમીપ ઠરે છે.

થઈ આ પ્રકરના અનુમાનને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની એક પરંપરાગત કથાદ્વારા સમર્થન પણ મળે છે. પરંપરા એવી છે કે જે વચ્ચેને ભદ્રબાહુ યુગપ્રધાન હતા તે વચ્ચેને બાર વર્ષનો એક દીર્ઘ તુષ્કાલ પડ્યો હતો. તે તુષ્કાલના અંતે પાટલીપુત્રમાં સંઘ ભંગ થયો હતો અને તેણે સઘઠાં અંગો એકત્ર કર્યા હતાં. આ ભદ્રબાહુના અવસાનની તારીખ શ્વેતામ્બરોના કથન પ્રમાણે વીર પછી ૧૭૦ વર્ષે છે, અને દિગમ્બરોના કથન પ્રમાણે તે ૧૬૨ વર્ષે છે. આ ઉપરથી તેઓ ચંદ્રગુપ્ત, કે જે શ્વેતામ્બરોના ઉલ્લેખાનુસાર વી. નિ. પછી ૧૫૫ મા વર્ષે ગાદીએ આવ્યો હતો, તેના સમયમાં થયા હતા. પ્રો. મેક્સમ્યુલરે ચંદ્રગુપ્તનો સમય ई. સ. પૂર્વે ૩૧૫-૨૯૧ જણાવેલો છે તથા વેસ્ટરગાર્ડ (Westergaard) અને કેર્ન (Kern) વધારે સંભવિત રીતે તે સમય ई. સ. પૂર્વે ૩૨૦ જણાવે છે. આ વચ્ચે વચ્ચે જે અલ્પ તપાવન છે તે મહત્વનો નથી. લગભગ આ હિસાબે જૈન સિદ્ધાન્તનો રચના-સમય ई. સ. પૂર્વે ચોથી શદીના અંતમાં અગર તો ત્રીજી શદીની શરુઆતમાં આવે છે. સાથે સાથે એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે ઉપરોક્ત સંપ્રદાય-પરંપરાનો ભાવાર્થ એ છે કે પાટલિપુત્રના સંઘ, ભદ્રબાહુની સાહાય્ય સિવાય જ અગ્રીયાર અંગો એકઠાં કર્યા હતાં. ભદ્રબાહુને દિગમ્બરો અને શ્વેતામ્બરો વચ્ચે સરસી રીતે પોતાના આચાર્ય માને છે. તેમ છતાં શ્વેતામ્બરો પોતાના સ્થિતિરોની યાદીને ભદ્રબા-

હુના નામથી આગળ નહીં ચલાવતાં, તેમના સમકાલીન સ્થિતિર સંભૂતિ ભિજયના નામથી આગળ લંબાવે છે. એ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે પાટલિપુત્રના સંઘે એકત્ર કરેલાં અંગો માત્ર શ્વેતામ્બરોના જ સિદ્ધાન્તો મનાયા હશે, પણ આશ્વી જૈન સમાજના નહીં. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી, આપણે સિદ્ધાન્ત રચનાના કાલને જો યુગપ્રધાન શ્રીસ્થૂલભદ્રના સમયમાં પડેલે ई. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દિના પ્રથમ ભાગમાં સ્થિર કરીએ તો તે યોગ્ય નહીં ગણાય.

આપણી ઉપરોક્ત તપાસનું પરિણામ જો પ્રામાણિકતાને પાત્ર બનતું હોય,—અને તે બનવું જ જોઈએ કારણ કે તેના બાધક પ્રમાણોનો અભાવ છે—તો વર્તમાન જૈન સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય ई. સ. પૂર્વે લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં અથવા એ ધર્મની ઉત્પત્તિ પછી લગભગ એ શતાબ્દી પહેલાં મૂકી શકાય નહીં પરંતુ આ ઉપરથી એમ તો સ્વાસ કાંઈ માની લેવાની જરૂર નથી જ કે જૈનો પાંચ પોતાના અંતિમ તીર્થંકર અને સિદ્ધાન્તરચનાના આ સમય વચ્ચેના અન્તરાલમાં, એક અનિશ્ચિત અને અસંકલિત ધાર્મિક તથા પૌરાણિક પરંપરા ઉપરાંત સ્વાસ આધાર રાખવા યોગ્ય વધારે સુદૃઢ ધર્મસાહિત્ય હતું જ નહીં. કારણ કે એમ જો માનવામાં આવે તો પછી જૈન પરંપરાની વિશ્વસનીયતાના વિષયમાં જે વિરોધદર્શક પ્રમાણો મી. બાર્થે રજુ કરેલાં છે તે વાસ્તવિકમાં પાયા વિનાનાં છે એમ કહી શકાય નહીં. તથાપિ એક યાચન અહીં ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. અને તે એ છે કે શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો એ વચ્ચેનું એમ કહેવું છે કે અંગો સિવાય પહેલાંના કાલમાં તેનાથી પણ વધારે પ્રાચીન એવાં ચૈદ પૂર્વો હતાં. અને તે પૂર્વોનું જ્ઞાન ક્રમથી નષ્ટ થતું થતું અંતે સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું હતું.

બૌદ્ધ પૂર્વોના વિષયમાં શ્વેતામ્બરોની માન્યતા આ પ્રમાણે છે:—ચૈદ પૂર્વો એ દૃષ્ટિવાદ નામના ચારમા અંગમાં સમાવેલાં હતાં અને તે મહાવીર નિર્વાણ પછી ૧૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થયા પહેલાં નષ્ટ થયાં હતાં. જો કે આ કથન પ્રમાણે ચૈદ પૂર્વો તો સર્વથા નષ્ટ

૧ પરિણિષ્ઠ ૧, ૫૫.

૨. Geschiedenis van het Buddhisme in Indie, ii, p. 266 note.

થઈ ગયાં છે, તો પણ દૃષ્ટિવાદ અને તેમાં અંતર્ગત થયેલાં ચૌદ પૂર્વોના વિષયોની વિસ્તૃત સૂચિ અઘા-વધિ સમવાચાંગ નામના ચોથા અંગમાં તથા નન્દી-સૂત્રમાં આપેલી 'જોવામાં આવે છે.' આ દૃષ્ટિવાદ-માં આવેલાં પવા ત જાસ મૂઠ પવાજ હતાં કે, જેમ હું માનું છું, તેના સારરૂપ હતાં. તેનો આપણે નિ-શ્ચય કરી શકતા નથી. ગમે તેમ હો પરંતુ તેમાં સમાવેલા વિષયોના સંબંધમાં એક ઘણી વિસ્તૃત પરંપરા તો અવશ્ય જોવામાં આવે છે.

જોરેજર આપણે, કોઈ પણ નટ થઈ ગયેલા પવા અ-તિ પ્રાચીન ગ્રંથ યા ગ્રંથસમૂહના વિષયમાં મઠી આવતી પરંપરાને સાચી માની લેવામાં ઘણીજ સાવધાની રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે આઘા પ્રકારની પ્રાચીન પરંપરા, ઘણીક વચ્ચે કેટલાક ગ્રંથકારોદ્વારા પોતાના સિદ્ધાન્તોની પ્રામાણિકતાના પૂરાવા રૂપે કલ્પી કાઢવામાં આવી હોય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત બાબતમાં, પૂર્વોના વિષયમાં મઠી આવતી આટલી બધી સામાન્ય અને પ્રાચીન પરંપરાની સ-ત્યતાના વિષયમાં શંકા કરવાને આપણને કોઈ કારણ જણાતું નથી. કારણ કે અંગોની પ્રામાણિક-તા તે કોઈ પૂર્વોને લઈને માનવામાં આવતી નથી. અંગો તો જગતના નિર્માણના સમકાલીન (પટલે બનાવે જ) મનાય છે. તેથી જો પૂર્વો સંબંધી આ પરંપરાને માત્ર એક કટલેખ રૂપે જ માનીએ તો તેનો કોઈ પણ અર્થ થઈ શકે નહીં. પરંતુ તેને જો સત્ય-રૂપે માની લઈએ તો, જૈનસાહિત્યના વિકાસવિષ-યક આપણા વિચારો સાથે તે ચતુર બંધબેસતી આવી જાય છે. ' પૂર્વ ' એ નામજ એ વાતના પૂરેપૂરી સાક્ષી આપે છે કે તેનું સ્થાન પાછલથી બીજા એક નવા સિદ્ધાન્તે લીધું હતું. અર્થાત્ પૂર્વનો અર્થ પહેલાનું એવો થાય છે. અને આ દૃષ્ટિ, જ્યારે આપણે વિચા-

૧ See Weber, Indische Studien, XVI p. 341.

૨. ' પૂર્વ ' શબ્દનો અર્થ જૈનાચાર્યોએ નીચે મુજબ સમ-જાવેલો છે:—તીર્થંકરે પોતેજ પ્રથમ પોતાના ગણધર નામે પ્રસિદ્ધ જિજ્ઞાસે પૂર્વોનું જ્ઞાન આપ્યું હતું. ત્યાર પછી ગણધ-રે એ અંગોની રચના કરી. આ કથન, પહેલાજ તીર્થંકરે અંગો પ્રરૂપેલાં છે એવા આમ્રહ સાથે જોડેલે અંશે એકચ ધરાવતું નથી, તેટલું અંશે તે જોરેજર સત્ય ગર્ભિત લેલાવા યોગ્ય છે.

રૂપે છીએ ત્યારે નિઃસંદેહરીતે પ્રતીત થાય છે કે, જે સમયે પાટલીપુત્રના સંઘે અંગસાહિત્ય એકત્ર કર્યું હતું, તેજ સમયથી પૂર્વોનું જ્ઞાન વ્યુત્ક્રિષ્ટ થતું ચાલ્યું હતું, એવી જે હકિકત કહેવાય છે, તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે મદ્રબાહુ પછી જૈન-દમાંથી દશજ પૂર્વોનું જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહ્યું હતું, એવું જે કથન છે તે આપી શકાય છે.

આ ઉપરથી જાણી થશે કે ચૌદ પૂર્વવિષયક પ્રચ-લિત પરંપરાનો અમે જે એવો જુલાસો કરેલો છે કે પૂર્વો તે સૌથી પ્રાચીન સિદ્ધાન્તગ્રંથો હતા, અને તેના પછી તેનું સ્થાન એક નવા સિદ્ધાન્તે લીધું હતું, તે યુક્તિસંગત છે. પરંતુ આટલો જુલાસો આપ્યા બાદ આ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આવી રીતે પ્રાચીનસિ-દ્ધાન્તનો ત્યાગ કરવામાં તથા નવા સિદ્ધાન્તનું નિ-રૂપણ કરવામાં શું પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું હશે? આ વિષયમાં માત્ર કલ્પના સિવાય અન્ય કોઈ ગતિ નથી. અને તદનુસાર મારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:—આપણે જાણીએ છીએ કે દૃષ્ટિવાદ ના-મના ચારમા અંગમાં ચૌદ પૂર્વો આવેલાં હતાં તથા તે પૂર્વોમાં મુખ્યત્વે કરીને દૃષ્ટિઓનું પટલે જૈન અને જૈનેતર દર્શનોના તાત્વિક વિચારો—અભિપ્રાયોનું વર્ણન કરેલું હતું. આ ઉપરથી આપણે એમ કલ્પી શકીએ છીએ કે તેમાં મહાવીર અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મસંસ્થાપકોની વચ્ચે થયેલા વાદોનું વર્ણન આવે-લું હશે. મારા આ અનુમાનના સમર્થનમાં પ્રત્યેક પૂર્વના નામના અંતે જે ' પ્રવાદ ' એ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો છે તે આપી શકાય છે. આ ઉપરાંત એ પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. કે મહાવીર કોઈ એક નવા ધર્મના સંસ્થાપક ન હતા, પરંતુ, જેમ મેં સિદ્ધ કરેલું છે, તેઓ એક પ્રાચીન ધર્મના સુધારક માત્ર જ હતા. તેથી પણ એ ઘણુંજ સંભવિત છે કે મહાવીરને પોતાના પ્રતિપક્ષીઓના અભિપ્રાયોનું મજબુતરીતે ઘંડન કરવું પડ્યું હશે; અને જાતે સ્વીકારેલા અગર સુધારેલા એવા પોતાના સિદ્ધા-ન્તોનું ઘણુંજ સમર્થન કરવું પડ્યું હશે. આમ કહે-વાનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકને યથા-ર્થમાં પોતાના નવા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવા પૂરતો જ પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. તેને

એક સુધારકના જેટલો પ્રવાદી બની જવાના જોશ-મને ઉપાડવાની અવશ્યકતા રહેતી નથી. હવે વક્ત જતાં જ્યારે મહાવીરના તે પ્રતિસ્પર્ધિઓ આ જગત-માંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા, તથા તેઓ દ્વારા સ્થાપિત થયેલા સંપ્રદાયો પણ નામશેષ થઈ ગયા હતા, ત્યારે મહાવીરના એ પ્રવાદો, કે જે તેમના ગળધરોપ સ્મરણમાં રાખ્યા હતા તથા તેઓ દ્વારા પાછળની શિષ્યપરંપરાને પણ જે સોંપવામાં આવ્યા હતા, તે પાછળના લોકોમાં મહત્ત્વવાળા ન મનાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ કોણ કહી શકે એમ છે કે જે એક જમાનામાં આ પ્રકારના દાર્શનિકોના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિવિધ પ્રવાદો અને કલહો વ્યાવહારિક ઉપયોગિતાવાળા જણાયા હોય તેજ પ્રવાદો અને કલહો, સર્વથા પરિવર્તિત થયેલા એવા અન્ય જમાનામાં પણ તેવાજ ઉપયોગી સિદ્ધાન્તો તરીકે મનાઈ શકે? આ જ વિચારાનુસાર, નવા જમાનાના જૈનસમાજને પોતાની સામાયિક પરિસ્થિતિને અનુકૂલ આવે તેવા એક નવા સિદ્ધાન્તની જરૂર જણાઈ હશે અને તેને પરિણામે, મારું માનવું છે કે, નવા સિદ્ધાન્તની રચના અને જૂના સિદ્ધાન્તની (પૂર્વોના જ્ઞાનની) ઉપેક્ષા થવા પામી હશે.

પ્રો. વેબર^૧ દૃષ્ટિવાદ અંગને નષ્ટ થવામાં એવું કારણ જણાવે છે કે શ્વેતામ્બર સમાજ જ્યારે એક સમયે યૌવન અવસ્થાએ આવી પહોંચ્યો હતો કે જે વક્તે તેને પોતાના (પ્રચલિત) વિચારો અને તે ગ્રંથમાં (દૃષ્ટિવાદમાં) આલેખિત વિચારોની વચ્ચે અત્યંત અનુપેક્ષણીય અંતર સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું, ત્યારે એ ચૌદ પૂર્વોવાળું દૃષ્ટિવાદ અંગ ઉપેક્ષાને પાત્ર થયું હતું. પરંતુ, પ્રો. વેબરની આ કલ્પનાની વિરુદ્ધ, શ્વેતામ્બરોની માફક દિગમ્બરો પણ, પોતાના પૂર્વો અને તે ઉપરાંત અંગો સુદ્ધાને વ્યુચ્છિન્ન થયેલાં જણાવતા હોવાથી, હું તેમના મતને મઠતો થઈ શકતો નથી. તેમજ નિર્વાણની તુરંતજ પછીની બે શતાબ્દિમાં જૈન સમાજે ઘણી બધી ઘડપથી પ્રગતિ કરી લીધી હોય કે જેથી તે સમાજના બધે મુખ્ય સંપ્રદાયોને પોતાના પૂર્વ સિદ્ધાન્તનો ત્યાગ કરવા જેટલી અવશ્યકતા જણાઈ હોય, એમ પણ મારી વેસવું તદ્દન

અસંભવિત લાગે છે. ઘીંજી એ પણ બાબત લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે કે જૈન ધર્મમાં બે સંપ્રદાયો થયા પછી તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં બીલકુલ ફેરફાર થયો ન હોતો—અર્થાત્ તે તદ્દન સ્થિર રજ રહ્યું હતું. આનું પ્રમાણ માત્ર એજ છે કે આ બંને સંપ્રદાયોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈ વિશેષ ઉલ્લેખયોગ્ય ભેદ નજરે પડતો નથી. આચારશાસ્ત્રના વિષયમાં અલબત્ત આ બંને સંપ્રદાયોમાં કેટલાક મિષ્ટ મિષ્ટ વિચારો જોવામાં આવે છે, પરંતુ, અત્યારે પણ જ્યારે શ્વેતામ્બરોમાં લાંબા સમયથી, તેમના વર્તમાન સિદ્ધાન્તસમૂહમાં વિહિત થયેલા ઘણાક આચારોનું પાલન બંધ થયેલું હોવા છતાં પણ તેઓ તેના તરફ ઉપેક્ષા ધરાવતા નથી ત્યારે તેવાજ કારણને લઈને તે વક્તે અસ્તિત્વ ભોગવતા એવા તેમના પૂર્વામ્ક સિદ્ધાન્તસમૂહના વિષયમાં શ્વેતામ્બરોએ તેટલા બધાં આવેશમાં આવી જઈ પોતાના પૂર્વ સાહિત્યનો સર્વથા ત્યાગ સુધાં કરી નાંખ્યો હતો એમ માનવું યુક્તિસંગત જણાતું નથી. આ ઉપરાંત નવા સિદ્ધાન્તનો જે સમય આપણે ઉપર નિર્ણય કર્યો છે, તે સમય પછી પણ લાંબા વક્ત સુધી પૂર્વો વિચરમાન હતાં એમ માનવામાં આવે છે પરંતુ, આશ્ચર્ય જ્યારે પૂર્વોના પ્રવાદમય સાહિત્ય કરતાં નવા સિદ્ધાન્તદ્વારા જૈન તત્ત્વો વધારે સ્પષ્ટરૂપે પ્રકાશિત થતા દેખાવા લાગ્યાં અને વધારે વ્યવસ્થાસર લોકો સમક્ષ મૂકાવા લાગ્યાં ત્યારે પૂર્વો સ્વભાવિક રીતે જ, નહીં કે તેમની બુદ્ધિપૂર્વક કરાવેલી ઉપેક્ષાને લીધે, અદૃષ્ટ થયાં હતાં.

આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચા જે આ સ્થળે સમાપ્ત થાય છે તે ઉપરથી, હું ધારું છું કે, આટલી બાબતો પ્રકટરૂપે સિદ્ધ થયેલી છે—જૈનધર્મની ઉત્ક્રાંતિ (પ્રગતિ) કોઈપણ સમયે કોઈપણ અત્યંત અસાધારણ એવા બનાવોથી, જબરદસ્ત અટકાવ પામેલી નથી. ઘીંજું એ કે આપણે આ ઉત્ક્રાંતિની શરૂઆતની અવસ્થા ઉપરાંત તેની સઘળી વિવિધ અવસ્થાઓનો પત્તો મેઢવો શકીએ છીએ, અને ઘીંજું એ કે જૈનધર્મ એ નિર્વિવાદરૂપે સ્વતંત્ર મનાતા એવા કોઈ પણ ધર્મની માફક સ્વતંત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો છે—પરંતુ કોઈ અન્ય ધર્મ અને ક્ષાસ કરીને બૌદ્ધધર્મની શાખા રૂપે

બિલકુલ પ્રવર્તેલો નથી. આ વિષયની વિશેષ વિગતોના સંશોધનનું કાર્ય ભાવિ શોધસ્ખોલ ઉપર નિર્ભર છે તેમ છતાં મને આશા છે કે, હું જૈનધર્મની સ્વતંત્રતાના સંબંધમાં તથા તેના પવિત્રગ્રંથો (આગમો) ને, તે ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસને પ્રકટ કરવામાં

ક લેખી સાધનોરૂપે સ્વીકારવાના વિષય-માં, અત્યાર સુધી જે કેટલાક વિદ્વાનોના મનમાં અમુક સંદેહો સ્થાન પામી રહ્યા છે, તેને દૂર કરવા સફળ થયો છું.

સાહિત્ય--સમાલોચન.

૧

ધનપાલકૃત ભવિષ્યદત્ત કથા.

[ડૉ. હર્મન જેકોબી દ્વારા સંપાદિત અને જર્મનીમાં પ્રકાશિત.]

પ્રખ્યાત જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જેકોબીનું નામ એક જૈન સ્કૉલર તરીકે જગતપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે જૈનધર્મ અને જૈન સાહિત્યનો ઘણો ઝુંડો અભ્યાસ કર્યો છે. જૈન ધર્મના કેટલાય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનું તેમણે સંશોધન અને સંપાદન કર્યું છે. તેમજ કેટલાય જર્મન અને ઇંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું છે. જૈન ધર્મ, જૈન ઇતિહાસ અને જૈન સાહિત્ય ઉપર તેમણે અનેક લેખો લખ્યા છે, અને ભાષણો આપ્યાં છે. આજે અમે, આ નીચે, ડૉ. સાહેબે સંપાદન કરેલા એક જૈન પુસ્તકનું સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવા ઇચ્છીએ છીએ જે હમણાંજ પ્રકટ થયું છે.

એ પુસ્તકનું નામ ભવિષ્યદત્ત કથા ('ભવિષ્ય-યત્ત કથા') છે અને તે ધનપાલ નામે એક ઘણીક વિદ્વાનનું બનાવેલું છે. ધનપાલ નામે પ્રસિદ્ધ જૈન બ્રાહ્મણ પંડિત, જે વિક્રમની ૧૧ મીં શતાબ્દીમાં, સંસ્કૃતસાહિત્યપ્રસિદ્ધ નૃપતિ મોજના સમયમાં થઈ ગયો છે અને જેણે તિલકમંજરી નામે એક શ્રેષ્ઠ જૈન આખ્યાયિકા બનાવી છે, તેનાથી આ ધનપાલ ભિન્ન સમજાવો જોઈએ. તે ધનપાલ જાતે બ્રાહ્મણ હતો અને આ ધનપાલ ધક્કડવંશીય વૈશ્ય જાતિનો છે. એના પિતાનું નામ મહેશ્વર અને માતાનું નામ ધનશ્રી હતું. એ ઉપરાંત, એ ક્યાંનો વતની હતો અને ક્યારે થઈ ગયો, તે જણાયું નથી. એની કૃતિની ભાષા ઉપરથી જે અનુમાન થાય છે તે પ્રમાણે એ વિક્રમની ૧૨ મી અગર ૧૩ મી શતાબ્દી થયો હોવો જોઈએ.

ભવિષ્યદત્ત કથા જૈન સમાજમાં જાણીતી છે અને સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં બનેલી એ નામની બીજી પણ ઘણી કથાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. કથાની ઘસ્ટુમાં જ્ઞાન પંચ-મીનું માહાત્મ્ય વર્ણવામાં આવ્યું છે. ધનપાલની આ કથાનું સંપાદન કરવામાટે ડૉ. જેકોબીએ જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે તેમાં રહેલી ઘસ્ટુની દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ તેની ભાષાની દૃષ્ટિએ છે. આ કથાની રચના અપભ્રંશ ભાષામાં થયેલી છે. અપભ્રંશ ભાષા એ ભારતવર્ષની હિન્દી ગુજરાતી આદિ પ્રચલિત મુખ્ય ભાષાઓની અનંતર જન્મી છે. મૂળ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત નિકળી, પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ જન્મી અને અને અપભ્રંશમાંથી આજની દેશભાષાઓ અવતરી; એવું ભાષાશાસ્ત્રનું કથન છે. અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ તો હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના આઠ-મા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં વિસ્તૃત રીતે આપેલું છે પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રિઓને આજ સુધીમાં એ વાતની સ્મર ન હોતી મળી કે, કેટલાક છૂટા છવાયા ધો-હાઓ કે તેવાજ બીજા પયો સિવાય એ ભાષામાં રચાણલા અલ્પ ગ્રંથો પણ જૈનોના જૂના પુસ્તક મંડારોમાં પડ્યા પડ્યા સંચાલ કરે છે ! સન્ ૧૯૧૪ ની સાલમાં જ્યારે ડૉ. જેકોબી હિંદુસ્થાનની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેમણે એ સંબંધમાં કેટલીક પૂછ-પરછ કરી, જેના પરિણામે અમદાવાદ નિવાસી સાહિત્યરાસિક શ્રાવક માર્ડ શ્રીકેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીના પ્રયત્નથી પ્રસ્તુત કથાની એક પ્રતિ તેમના જોવામાં આવી. ડૉ. જેકોબી એ ગ્રંથ જોઈ બહુ સુશી થયા અને તુરત તે આજ્ઞા પુસ્તકનો ફોટો-ગ્રાફ પડાવી લઈ પોતાની સાથે જર્મની લઈ ગયા. પાછળથી તેમણે એ ગ્રંથની બીજી પ્રતો મેળવવામાટે

પણ પ્રયત્ન કર્યો અને તેના લીધે પાટણના મંડારમાં-થી તેની એક જૂનો પ્રતિ કઢાવો પ્રવર્તક શ્રીકાંતિ-વિજયજીએ ડૉ. જેકોબી તરફ મોકલી આપી. પરંતુ કમનસીબે તેજ અરસામાં જર્મનીએ ફ્લેન્ડ સાથે મહાયુદ્ધ જાહેર કર્યો, તેથી તે પ્રતિ ડૉ. જેકોબીને ન મળતાં થોડા મહિના પછી પાછી પાટણ આવી. ડૉ સાહેબને યુદ્ધના કારણે બીજી પ્રત મળવાની આશા રહી નહીં અને યુદ્ધની સમાપ્તિ સુધી વાટ જોઈને તેમનાથી વેશી શકાય નહીં, તેથી તેમણે એક માત્ર તે ફોટોગ્રાફના આધારે જ મહાનું પરિશ્રમ ઉઠાવી આ પ્રંથની પ્રસ્તુત આવૃત્તિ, લઢાઈ દરમ્યાન જ (સન્ ૧૯૨૮ માં) પ્રકટ કરી છે અને તેમ કરી તેમણે ભાષાશાસ્ત્રીઓ માટે એક નવીન વિષયના ઉપયોગી અધ્યયનનું મહાદ્વાર खुल्लું કર્યું છે.

એ સમગ્ર પુસ્તકમાં ૬૨૦ લગભગ પાનાં છે, જેમાં પ્રારંભમાં ૧૦૦ પાનાં પ્રસ્તાવના અને વિવરણમાં (જે જર્મન ભાષામાં લખાયાં છે) રોકાયાં છે. વિવરણમાં પ્રથમ પ્રંથ, કર્તા, ગ્રંથગત વસ્તુ આદિનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે અને પછી, લંબાણથી અપભ્રંશ ભાષા, તેનો ઇતિહાસ, તેનો વિકાસ, તેનું વ્યાકરણ, તેનું છન્દશાસ્ત્ર, અન્યાન્ય ભાષાઓ સાથે રહેલો તેનો સંબંધ, સાહિત્યમાં મળેલું તેને સ્થાન, રૂપાદિ અનેક પ્રકારના જ્ઞાતવ્ય વિષયો, ઘણી ઊંડી શોધસોલ સાથે, ચર્ચવામાં આવ્યા છે.

વિવરણ પછી મૂળ ગ્રંથ આપ્યો છે જેણે ૧૨૦ પૃષ્ઠ રોક્યાં છે પ્રંથ રોમન લિપિમાં મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથાન્તે, ગ્રંથમાં આવેલા બધા શબ્દોનો કોષ આપ્યો છે અને તે સાથે દરેક શબ્દનો સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દ પણ આપ્યો છે.

પોતાના દેશમાં ચાલી રહેલા મહાન યુદ્ધના અ-યંકર અશાંતિકાળમાં પણ જગતને એક તદ્દન નવીન વિષયનું ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા માટે, આટલી વૃદ્ધા-વસ્થામાં ઉઠાવેલા અથાગ પરિશ્રમ નિમિત્તે, વિદ્વ-ત્સમાજ તરફથી ડૉ. જેકોબી સરેસર બહુ બહુ ધ-ન્યવાદને પાત્ર છે.

આ અમૂલ્ય પુસ્તકના વિષયમાં અમને જે વાત બહુ સ્પષ્ટ છે:- એક તો પત્ની પ્રસ્તાવના તેમજ વિવરણ

જે જર્મન ભાષામાં લખવામાં આવ્યાં છે, તે ઇંગ્રેજીમાં લખાયાં હોત તો વધારે ઠીક થાત. કારણ કે ભાર-તના અભ્યાસિયોમાં જર્મન ભાષા જાણનાર ચિરલ જ હોય છે. તેથી બધા જિજ્ઞાસુ અભ્યાસિયો પત્ની યથેષ્ટ લાભ નહીં મેળવી શકે. બીજું, મૂળ ગ્રંથ જે રોમ-ન લિપિમાં છાપવામાં આવ્યો છે તે પણ ભારતીયો-ની દ્રષ્ટિએ નિરુપયોગી જેવો જ છે. ભારત વર્ષના મોટા મોટા સ્કૉલરો સુધાને રોમનલિપિમાં છાપેલા સં-સ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો વાંચતા ઘણો પરિશ્રમ પડે છે; તા પછી સાધારણ અભ્યાસિયોના માટે તો કહેવું જ શું પરંતુ એ વિષયમાં તો અમને સંતાપ રાખવાનું કારણ છે કે વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રકટ થતી ગાદકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં પણ એ ગ્રંથ છ-પાય છે. જેની લિપી દેવનાગરી (બાલબોધ) જ છે. જો કંઈ પણ વિદ્વાન આ પુસ્તકની બહુતથ્યપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાનો ઇંગ્રેજીમાં કે દેશ ભાષામાં જો અનુવાદ કરી-કરાવી આપે તો ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ બહુ મોટો લાભ થવાનો સંભવ છે.

૨

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ.

[કર્તા મુનિરાજ વિદ્યાવિજય. પ્રકાશક, યશો-વિજય જૈન ગ્રંથમાળા, માવનગર. પૃષ્ઠસંખ્યા, ૨૧-૪૧૭. પાકું પૃંટું. કિં. રૂ ૨-૮-૦]

જૈન સમાજ તરફથી, આધુનિક ગુજરાતી ભાષા-માં, જે બે ચાર મુનિઓ અગર શ્રાવકોના હાથે લખા-યાં નાનાં મોટાં ૫-૧૦ પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે, તે સૌમાં મુનિરાજ વિદ્યાવિજયજીનું લખેલું ' સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ ' નામનું પુસ્તક પ્રથમ સ્થાન મોગયે છે, એમ કહેવામાં જરાપ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી. મુનિજીની આ કૃતિએ કેવળ જૈન સાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં-જ્ઞાસ કરી-ને ऐतिहासिक પુસ્તકોમાં-એક ઉપયોગી ઉમેરી કાર્યો છે, એમ કહેતાં આમને આનંદ થાય છે.

જગદ્ગુરુ હીરવિજયસૂરિએ સુગલ સમ્રાટ અકબ-રના બાદશાહી દરબારમાં જઈ, ધર્મજિજ્ઞાસુ કહે

અથવા રાજ્યનીતિકુશલ કહો-ગમે તે કહો પરંતુ તે અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળા બાદશાહે જે રીતે પ લ્યાગી જૈનાચાર્યે પોતાના ધર્મનો પ્રભાવોત્પાદક બોધ આપ્યો હતો, અને તે બોધને સાંભળી જે રીતે તે દયાહુ બાદશાહે જૈનધર્મ પ્રતિ પોતાની સાવિશેષ પ્રીતિ પ્રકટ કરી હતી, તેનો સંક્ષિપ્ત પળ સારભૂત ઇતિહાસ અમે અમારા કૃપારસકોપ નામના પુસ્તકની લાંબી પ્રસ્તાવનામાં (જે હિન્દી ભાષામાં લખા- પછી છે) આજ થી ૪-૫ વર્ષ અગાઉ આપ્યો હતો. તે પ્રસ્તાવના લખતી વખતે જ અમારા મનમાં એવો સંકલ્પ થયો હતો કે પ્રસંગ મળે, હીરવિજયસૂરિ- ના જીવન સંબંધમાં મઠી આવતાં સઘઠાં સાધ- નોને એકત્ર કરી, તે ઉપરથી એક સવિસ્તર જીવન ચરિત્ર એ મહાન જૈનયતિનું અવશ્ય તૈયાર કરવું જોઈએ. પ્રસ્તુત પુસ્તક જોઈને અમન આનંદ થાય છે કે અમારો એ શુભ સંકલ્પ, અમારા એક યોગ્ય મુનિ- બંધુના સાથે ઉત્તમરીતે પૂર્ણ થયો છે.

હીરવિજયસૂરિનું આસન જગ ધર્મગુરુઓમાં એક ઉચ્ચ સ્થાન ભાગવે છે. અકબર જેવા મહાધુ- સ્થિવાન, વ્યવહારચતુર, ગુઢહૃદયી, સૂક્ષ્મદર્શી અને રાજનીતિકુશલ સમ્રાટના અંતઃકરણમાં, તેના વેશ, જ્ઞાતિ, ધર્મ, સ્વભાવ, અને ધ્યેયથી તદ્દન વિરુદ્ધ સંસ્કારવાળા ધર્મગુરુનો વિરતિપ્રબોધક ધર્મબોધ અનાયાસે ઉચ્ચસ્થાન મેલવે એ એક જગ- ત્ના ઇતિહાસમાં આશ્ચર્યજનક નોંધ ગણાવી જોઈએ.

એ પ્રતાપી સમ્રાટના, તેની આસપાસની સમગ્ર પરિ- સ્થિતિથી અને તેના આસ આનુવાંશિક જીવન-સંસ્કારોથી વિરુદ્ધ જતા અનેક વિચારો અને આચારો ભિન્ન ભિન્ન ઇતિહાસકારોએ અનેક સ્થલે નોંધ્યા છે, પરંતુ તે આચાર-વિચારોને યથાર્થ કારણે કોઈ પણ લેખકે સ્પષ્ટરીતે આપેલું ન હોવાથી આધુનિક ઇતિ- હાસજ્ઞોએ-આસ કરીને યુરોપીય ઇતિહાસજ્ઞોએ-એ વિષયમાં અનેક તર્ક-વિતર્ક ચલાવ્યા છે અને હજી- એ ચલાવ્યે જાય છે. પણ કહેતાં ભેદ થાય છે કે, જૈન સાહિત્યમાં, એ વિષયનો સ્વરો ખુલાસો આપના- રા અસંખ્ય પુરાવાઓ વિચારાન હોવા છતાં, કોઈ પણ વિદ્વાને આજ સુધીમાં એ પુરાવાઓની તપાસ

સુધાં કરી નથી. યુરોપના વિદ્વાનો તો વિદેશી હોવાથી કદાચ એ વાચાતમાં ઓછા ઉપાલંભને પાત્ર હોઈ શકે પરંતુ ભારતના પુરાતત્ત્વજ્ઞોની એ વિષયક ઉપેક્ષા તો સ્વરેસર અક્ષમ્ય જ ગણી શકાય. યુરોપ- ના કેટલાક વિદ્વાનોને અકબરની વિવિધ અને પર- સ્પર વિરુદ્ધ એવી જીવનવાર્તાઓમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મની અસરના સ્વપ્ન આવવાં લાગ્યાં અને તેમનાં સ્વ- પ્રસ્મરણને અમારા દેશબંધુ વિદ્વાનો યથાર્થરૂપે પણ માનવા અને કહેવા લાગ્યા; પરંતુ કોઈના મનમાં એ વિચાર નથી આવ્યો કે જૈનોના સંકડાં લેખોમાં અકબરની જે આટલી ઘથી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તેનું શું કારણ છે, એ તરફ પણ જરા દ્રષ્ટિ તો નાંખી જોઈએ. અમારા લોકોની આવીજ અનુકરણ- પ્રિયતા કે પ્રમાદશીલતાને જોઈને પરદેશી વિદ્વાનો જે અમને મૌલિકતાશૂન્ય અને ગંભીરવિચારવિહી- નની કુત્સિત ઉપાધિઓથી સંવેધ્યા કરે છે તેમાં કેટલેક અંશે સત્ય અવશ્ય છે, એમ અનિચ્છાએ માનવાની ફરજ પડે છે.

અકબરના પ્રધાન મંત્રી શેખ અબુલ-ફઝલે આઈન-એ-અકબરીમાં અકબરના સામ્રાજ્યમાંની પ્રધાન પ્રધાન વ્યક્તિઓની જે લાંબી ટીપ આપી છે, તેમાં, પ્રથમ શ્રેણિમાં ગણાવેલા સર્વ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં હીરવિજય સૂરિનું પણ નામ દર્જ છે; તેમજ પાંચમી શ્રેણિના મનુષ્યોની નામાવલીમાં એ સૂરિના પ્રધાન શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયનાં નામો પણ આપેલાં છે. પરંતુ આજથી દશ વર્ષ પહેલાં કોઈ પણ દેશી કે વિદેશી વિદ્વાને અબુલ ફઝલે નોંધેલા સર્વ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાંના એક એવા એ હીરવિજયસૂરિ, તેમજ પાંચમાં વર્ગમાં આપેલા વિજ- યસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર નામના પુરુષો કોણ છે અને શા કારણથી તેમના નામો આઈન-એ-અક- બરી જેવા મહાત્ ગ્રંથમાં નોંધવામાં આવ્યાં છે તેની તપાસ કરવા માટે પરિશ્રમ કર્યો ન હતો. 'હીરવિજય સૂરિ' એ નામ ફારસીમાં કોઈ જુદા પ્રકારની જોડ- પીથી લખવામાં આવ્યું હશે તેથી આઈન-એ-અક- બરીના ઇંગ્રેજી અનુવાદ કરતાં મી. બ્લૉકમેને તે નામ ઇંગ્રેજીમાં 'હરિજીસૂર' (Harigi Sur) આવી રીતની જોડણી કરીને આપ્યું છે. મી. બ્લૉકમેને આઈન-એ-

અકબરીમાં આપેલી નામોની ઉક્ત લાંબી ટોપમાંની ઘણીક વ્યક્તિઓની, बीजा बीजा इतिहासो उपरથી પણ ઓલ્લછાણ આપવા બાબત મહેનત લીધી છે; પરંતુ 'હરિજીસૂર' નામ માટે તેણે કોઈ પણ નોંધ કરી નથી.

आईन-ए-अकबरीમાં આ નામ સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હીરાવિજયસૂરિનું છે, एवं ज्ञान कराववानું માન અમારા સદ્ગત સ્નેહી શ્રીયુત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, एम्. ए. ને ઘટે છે. તેમણે બનારસથી નિકળતા 'જૈનશાસન' નામક એક સામયિક પત્રના, वीर संवत् २४६९ ના દીવાળીના સ્નાત્ર અંકમાં 'હીરાવિજયસૂરિ અથવા અકબરના દરબરમાં જૈનો' (HIRAVIJAYASURI or THE JAINAS AT COURT OF AKBAR) એવા મથાळा નીચે, ' (')' એવી સંક્ષિપ્ત સહી સાથે, એક પ્રામાણિક લેખ ઇંગ્રેજીમાં પ્રકટ કરાવ્યો હતો. તે લેખમાં જુ. ભાઈ શ્રીદલાલે સૌથી પ્રથમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોને એ અજ્ઞાત વાસ્તવની માહિતી આપી હતી કે આઈન-ए-अकबरीમાં જે 'હરિજીસૂર' એવું નામ મળી આવે છે તે નામ बीजा કોઈનું નથી પણ જૈન સમાજ અને જૈન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ એવા આચાર્ય હીરાવિજયસૂરિનું જ છે. અને તેની સાથે તેમણે સંક્ષેપમાં હીરાવિજયસૂરિ અને અકબરના સમાગમનો સપ્રમાણ ઇતિહાસ પણ આલેખી બતાવ્યો હતો.

ભાઈ શ્રીદલાલનો એ મૌલિક આવિષ્કાર વાંચીને જ પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વજ્ઞ મિ. વિન્સેન્ટે. સ્મીથ સાહેબે 'અકબરના જૈન ગુરુઓ' (THE JAIN TEACHERS OF AKBAR) એ નામનો એક મહત્ત્વનો ઇંગ્રેજી નિબંધ 'ભાંડારકર સ્મારક નિબંધ સંગ્રહ' (R. G. Bhandarkar Commemoration Volume) માં પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો, અને તેમાં અકબરના જીવનમાં હીરાવિજયસૂરિને મજવેલો ભાગ સંક્ષિપ્ત પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યો હતો. તેવીજ રીતે પોતાના 'અકબર' નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં પણ એ સાચા ઇતિહાસ.

૧ એ લેખ પાછવ્યો, વડોદરાથી પ્રકટ થતા 'લાઈમેરી મેસેલેની' નામના ત્રૈમાસિકમાં પણ પ્રકાશિત થયો હતો.

પ્રેમી વિદ્વાને, હીરાવિજયસૂરિને કેટલેક અંશે ઉચિત સ્થાન આપી, એ બાબતમાં ઇતિહાસવેત્તાઓથી થતી આવતી મોટી ભૂલનું કાંઈક સંશોધન કર્યું છે.

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટમાં મુનિરાજ વિદ્યાવિજયજીએ પણ વિષય અનેક ઇતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે સંપૂર્ણરિતે આલેખ્યો છે અને સમ્રાટ અકબરના ઇતિહાસમાં જગદ્ગુરુ હીરાવિજયસૂરિ કેવું મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે તે સારી પેઢે સમજાવ્યું છે. પુસ્તકને પ્રામાણિક બનાવવામાટે મુનિજીએ યથેષ્ટ સંભાલ લીધી છે. પરિશિષ્ટમાં જે કેટલાક કારસી ફરમાનો આપ્યા છે, તે આજ સુધીમાં જાણમાં નહિં આવેલા એવા છે અને તેથી પુસ્તકની મહત્તામાં ઉપયોગી ઉમેરો થયો છે. હીરાવિજયસૂરિ, અકબર અને અશુલ ફઝલ વિગેરેનાં ચિત્રોથી પુસ્તકની શોભા વધારે આકર્ષક બની છે. પરંતુ, હીરાવિજયસૂરીની જે મૂર્તિનું ચિત્ર આપ્યું છે તે તેવું સુંદર અને આલ્હાદક નથી, તેથી કોઈ बीजा વધારે સુંદર કૃતિ મૂર્તિનું ચિત્ર મેલવવામાં આવ્યું હોત તો વધારે ઠીક લાગત.

અંતે, આવું ઉપયોગી, પ્રામાણિક અને મૂલ્યવાન પુસ્તક લખવા માટે મુનિરાજ વિદ્યાવિજયજીનું પુનઃ એકવાર અભિનંદન કરી અમે અમારું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરીએ છીએ અને દરેક જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાનને એક વાર આ પુસ્તક અવશ્ય જોઈ જવાની સ્નાત્ર મલામણ કરીએ છીએ.

૩

તત્ત્વાર્થ પરિશિષ્ટ મૂલ અને ભાષાંતર.

['મૂલ કર્તા આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીસાગરનાંદ સૂરીશ્વરજી, —ભાષાંતર કર્તા મુની (?) માનસાગરજી. પ્રસિદ્ધકર્તા માસ્તર ઉમેશ્ચંદ્ર રાયચંદ. મુ. અમદાવાદ. મૂલ્ય જ્ઞાનાભ્યાસ. ' પૃ. ૧૮-૧૪૮,]

સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં એક તત્ત્વાર્થસૂત્ર જ એવો પ્રથમ છે કે જેના અધ્યયનથી જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય સંક્ષેપમાં જૈન ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકે છે. એ પ્રથમ જૈન ધર્મના શ્વેતાંબર અને દિગંબર-બંને સંપ્રદાયોને સમાનભાવે પૂજ્ય અને માન્ય છે. અલબત્ત, બંને

સંપ્રદાયોના સૂત્રપાઠમાં કેટલોક પાઠ-ભેદ અવશ્ય રહેલો છે, પરંતુ તેથી તેની પૂજ્યતામાં કોઈ પળ પ્રકારનો ભેદ નથી. એ સૂત્ર પર બંને સંપ્રદાયોના સમર્થ પૂર્વાચાર્યોએ ભાષ્ય ટીકા આદિ અનેક વ્યાખ્યાનો કરેલાં છે અને તેનો સર્વત્ર પ્રચાર પણ છે. એજ સૂત્રના પરિશિષ્ટરૂપે સમાલોચિત પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે. વાસ્તવિકમાં, તત્ત્વાર્થ-સૂત્રની રચનામાં એવી કોઈ ખાસ ન્યૂનતા નથી કે જેથી તેની પૂર્તિ કરવા માટે પરિશિષ્ટ બનાવવાની આવશ્યકતા પ્રતીત થાય. અને કદાચ તેથી આવશ્યકતા જણાય તો પણ તે કાર્ય પૂર્ણ અનુરૂપ તો બીજા ઉમાસ્વાર્તીથી જ થઈ શકે. બીજાએ તેનો પ્રયત્ન કરવો તે અમારા લઘુમત પ્રમાણે તો એક પ્રકારે અનધિકારચેષ્ટા જેવું જ ગણાય. પૂર્વના મહાન્ મહાન્ આચાર્યોએ કેટલાક શાસ્ત્રોની પૂર્તિ માટે એવા કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા છે. ખરા પરંતુ તે વાર્તિક કે ભાષ્યના રૂપમાં છે, સૂત્રના રૂપમાં તો નહિ જ. અસ્તુ.

મૂલ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રની સૂત્ર-સંખ્યા શ્વેતામ્બરીના પાઠ પ્રમાણે ૩૪૪ છે અને દિગમ્બરીના પાઠ પ્રમાણે ૩૫૭ છે. જો કે આમ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં બંને સંપ્રદાયોના પાઠમાં માત્ર ૧૩ જ સૂત્રોનો ફેર જણાય છે પરંતુ વાસ્તવિકમાં તેમ નથી. કારણ કે શ્વેતામ્બરીય સૂત્રપાઠમાંના કેટલાંપ સૂત્રો દિગમ્બરીય સૂત્રપાઠમાં નથી અને તેવીજ રીતે દિગમ્બરીય સૂત્રપાઠમાંના કેટલાંપ સૂત્રો શ્વેતામ્બરીય સૂત્ર પાઠમાં નથી. ત્રીજા અધ્યાયમાં ज्यां जंबूद्वीपनु भौगोलिक वर्णन આવેલું છે ત્યાં એક સાથે શ્વેતામ્બરીય પાઠ કરત, દિગમ્બરીય પાઠમાં ૨૦—૨૧ સૂત્રો સર્વથા વધારે છે. સર્વથા વધારે પટલા માટે કે તે સૂત્રોમાં આપેલું વર્ણન શ્વેતામ્બરીય પાઠમાં બિલકુલ નથી. શ્વેતામ્બરીય સૂત્ર પાઠના સમર્થ ટીકાકાર આચાર્ય હરિભદ્રે દિગમ્બરીય પાઠના એ આધિક્ય માટે ટીકા પણ કરી છે અને જણાવ્યું છે કે આ સૂત્રો પાછલથી કોઈપણ બનાવી લીધાં છે અને સૂત્રકારના સંક્ષેપ કરણાત્મક અભિપ્રાયની દૃષ્ટિએ તેનું અસ્તિત્વ અયુક્ત છે. આશ્ચર્ય છે કે જે જ્ઞાતનાં સૂત્રોને હરિભદ્રસૂત્ર-સૂત્રકારની અપેક્ષાએ અયુક્ત જણાવે છે તેજ જ્ઞાતનાં નવાં સૂત્રો રચી તત્ત્વાર્થના પરિશિષ્ટરૂપે સાગરાનંદ-સૂત્ર પ્રકટ કરાવે છે.

આ પરિશિષ્ટાત્મક સૂત્રોની સંખ્યા ૧૩૦ જેટલી છે અને એ સૂત્રોમાં ઘણા ભાગે સ્વગોલ અને ભૂગો-લના વિષયનીજ પૂર્તિ કરવામાં આવી છે. જૈન માન્યતા પ્રમાણેના સ્વગોલ અને ભૂગોલનું વર્ણન કેટલાક સૂત્રગ્રંથો સિવાય મુખ્ય કરીને ક્ષેત્રસમાસ અને સંપ્રહણી નામના પ્રકરણ ગ્રંથોમાં વિસ્તૃતરીતે વર્ણવામાં આવેલું છે. એ ગ્રંથો વધારે વિસ્તૃત હોવાથી સંક્ષેપમાં તેનું જ્ઞાન કરાવવામાટે આ પરિશિષ્ટની રચના સાગરાનંદસૂત્રિએ કરી છે, એમ ભાષાંતરકાર જણાવે છે. પરિશિષ્ટકાર આચાર્ય, આ વિષયક જૈન સાહિત્યના શબ્દ-શરીરના સમર્થ જ્ઞાતા છે. એમાં સંશય નથી. એ વિષયમાં તેમના જેટલું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ભાષ્યેજ બીજા કોઈ મુનિ ધરાવતા હશે. પરંતુ તેમની આ પ્રસ્તુત કૃતિ અમને તો અનુપયુક્ત અને અસંબદ્ધ જેવી લાગે છે. કારણ કે એક તો આ પરિશિષ્ટમાં આપેલાં સૂત્રોની રચનામાં કોઈ પણ ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો નથી, અને બીજું સૂત્રોની સંકલના પણ ક્લિષ્ટાર્થ ભરેલી છે. જો આવા પ્રકારના પરિશિષ્ટની તેમને ખાસ આવશ્યકતા જ જણાઈ હતી તો જાતે નવીન સૂત્રકાર થવાની આકાંક્ષા કરતાં જૂના ગ્રંથોમાંથી તેવાં સૂત્રો ચૂંટી કાઢી સંપ્રહકાર થવાની ઇચ્છા વધારે પ્રશંસનીય ગણાઈ હોત. તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારની જ કૃતિરૂપે મનાતા જંબૂદ્વીપસ-માસ નામના ગ્રંથમાંથી આ પરિશિષ્ટ પૂર્ણરીતે સંગ્રહી શકાય તેમ છે. તેમજ દિગમ્બર સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથરત્ન તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં આ જ્ઞાતનાં એકથી એક ઉત્તમ અને અત્યુપયોગી વાર્તિકો ભરેલાં છે, તેમાંથી પણ જો આ વિષયનાં વાર્તિકો ઉદ્ધૃત કરવાં હોય તો ઘણી સારી રીતે કરી શકાય તેમ છે. પ્રસ્તુત પરિશિષ્ટમાં પણ કેટલાંક સૂત્રો તો દિગમ્બરીય સૂત્ર પાઠમાંથીજ—શબ્દો ઉલટ પાલટ કરીને જેમનાં તેમ—લીધેલાં અમારા જોવામાં આવે છે. તેથી તેમ ન કરતાં તેના તેજ શબ્દોમાં જો તે સૂત્રો રાખ્યાં હોત તો, આમાં જે ક્લિષ્ટાર્થતા નજરે પડે છે તે ન પડત.

મુનિ માનસાગરજીનું કરેલું ભાષાન્તર બહુજ સાચારણ પ્રતિનું છે અને કેટલેક ઠેકાણે તો ઉલટો અર્થ-વિપર્યાસ કરાવે તેવો છે. ઉદાહરણ તરીકે

એક દાસલો આવીશું. પાંચમાં પાનામાં નીચે પ્રમાણે સૂત્ર છે.—

‘ ઉધ્દુનાશ્ચકિહરિયુગર્લાહજિનયતિદેશ-

સમ્યક્ત્વન્તઃ । ’

આ સૂત્રની રચનામાં જે સ્વામી છે તેનો તો અમે અહિં નિર્દેશ જ કરવા ઇચ્છતા નથી. ભાષાન્તરના વિષયમાં જ અમારે થોડુંક કહેવું છે. આ સૂત્રનો શબ્દાર્થ અને વિશેષાર્થ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે.

‘ શબ્દાર્થ—અનુક્રમે પહેલી નારકી આદીથી નીકળેલા ચક્રવર્તી, બલદેવ અને વાસુદેવ. અરિહંત કેવલી, સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ અને સમ્યક્ત્વ વાળા થાય છે. ’

‘ વિ૦—પહેલી નારકીથી નીકળેલો ચક્રવર્તી થાય. બીજી નારકીથી નીકળેલો જીવ વાસુદેવ અથવા બલદેવ થાય. ત્રીજી વાલુકા પ્રમાથી નીકળેલો જીવ તીર્થંકર થાય. ’ इत्यादि.

આ શબ્દાર્થ અને વિશેષાર્થની વાક્યરચનાથી તો વચ્ચકને ઇવોજ અર્થાવબોધ થાય કે પહેલી નરકમાંથી નીકળેલો પ્રાણી ચક્રવર્તીજ થાય, બી-જીમાંથી નીકળેલો વાસુદેવ અગર બલદેવજ થાય. ત્રીજીમાંથી નીકળેલો તીર્થંકર જ થાય इत्यादि । પરંતુ યથાર્થમાં પરિશિષ્ટકારનો સુદનો કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નહિ હશે. કારણ કે તેમ હોય તો તે તદ્દન અસંગત ગણાય. આ વિષયમાં શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે નરકમાંથી નીકળેલો જીવ જો ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય હોય તો તે ફક્ત પહેલી નરકમાંથી જ નીકળેલો હોય છે. વાસુદેવ અગર બલદેવ પદની પ્રાપ્તિ પહેલી અને બી-જી એમ બન્ને નરકમાંથી નીકળેલા જીવોને હોઈ શકે છે અને તેવાંજ રીતે તીર્થંકર પદની પ્રાપ્તિ પહે-લી, બીજી અને ત્રીજી નરકસુધીમાંથી નીકળેલા પ્રાણિયોને થઈ શકે છે. इत्यादि. આવી રીતે બીજાં પણ ઘણાં સ્થળે અર્થ-કરણમાં ભૂલો થયેલી નજરે પડે છે. આશા છે કે બીજી આવૃત્તિમાં આ સંબંધમાં યોગ્ય લક્ષ્ય આપવામાં આવશે. બાકી એકંદર રીતે પરિશિષ્ટમાં ૯ વિષયનો સારો સંગ્રહ થયો છે અને સાથે જ આકૃતિયો વિગેરે આપી છે

તેથી ૯ વિષયના અભ્યાસીને સહેલાઈથી અર્થજ્ઞાન થઈ શકે તેમ છે

અહિ પ્રસંગથી એક જરા કડવી પણ હિતકર વાત સૂચવવાનું મન થઈ આવે છે કે—સાગરાનેદ-સૂરિ જેવા વિદ્વાન્ અને પ્રતિભાશાલી મુનિએ આજના જમાનામાં આવા અનાવદાયક અને અનુપયોગી કા-મોમાં કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી. સમય ઘણો બદલાઈ ગયો છે. સર્વસાધારણની આમિત્તિ કોઈ જુદા જ વિષયોના અભ્યાસ તરફ વધતી જાય છે. વિદ્વાનોના અધ્યયન-મનનનું સાહિત્ય ક્ષેત્ર ભિન્નજ પ્રકારનું થઈ રહ્યું છે નથી ન વાતાવરણમાં ઉછરતી અને કેલ્ચર્ણી પામતી પ્રજાનો આવી જાતના લૂણા, નીરસ, અનુપયુક્ત, જૂના વિષયો તરફ આમિત્તિ વધે કે શ્રદ્ધા ઘટે તેમ બિલ્કુલ નથી. વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલા સ્વગોલ અને ભૂગોળના સિદ્ધાન્તો આગળ જગતના દરેક ધર્મના ૯ વિષયના જૂના વિચારો નિસ્તેજ અને અર્થહીન સાબિત થયા છે, અને પ્રત્યેક ધર્મના બહુ-શ્રુત વિદ્વાન્ તે વિચારોને અધિકાંશ કલ્પના-પ્રસૂત માને છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર મેં જાતે કૉલેજિયનો તેમજ ગ્રેજ્યુએટ-ડબલગ્રેજ્યુએટ જેવા ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અનેક જૈન—અજૈન અભ્યાસિયોને તુલનાત્મક પદ્ધતિ ૯ પણ શીક્ષ્યું અગર વંચાવ્યું છે તેમાં આવતો સ્વગોલ-ભૂગોલ વિષયક ભાગ કેવળ વિનોદની સ્વાતંત્ર્ય સમજાવતાં પણ મને ઘણો સંકોચ થતો હતો અને શીક્ષનાર તેવા એકે એક સૂત્ર ઉપર સાવ-ર ઉપહાસ વ્યક્ત કરતા હતા. જો કે હું કેટલેક અંશે તેનું સમાધાન અમુક પદ્ધતિ ૯ કરી શકતો. પરંતુ યથાર્થ સમર્થન તો મારાથી કોઈ પણ પ્રમા-ણથી ન જ થઈ શકતું. મને ઘણાંક વિદ્વાનોએ તો આવી સ્વાસ સૂચનાઓ કરી છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાંથી આ વિષયને લગતો વિભાગ કાઢી નાંખી તેને સંક્ષિપ્ત બનાવવાનો અવશ્યકતા છે કે જેથી નવી-ન શિક્ષિતોને આ વિષયની ગંધ સુધા ન આવે અને તેથી તેમના મનમાં, આપણા પૂર્વાચાર્યોની બીજી અનનુપમેય કૃતિયોની પ્રામાણિકતાના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારના કૃતકો કેવા સન્દેહો ઉત્પન્ન

થવા ન પામે. ત્યારે બીજી બાજુ સાગરાનંદસૂરિ જેવા એક સારા વિદ્વાન આ વિષયના પરિશિષ્ટો રચવામાં મહત્વ સમજી રહ્યા છે. જૈન વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ જગતમાં પ્રસાર પામતી મિત્ર મિત્ર જ્ઞાન-શાસ્ત્રોનું વિશાળ અધ્યયન કરી, તત્ત્વ-જ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય જેવા ગંભીર વિષયો ઉપર ઘડારે પ્રકાશ પાડે અને તેમ કરી જૈન ધર્મનું ગૌરવ પ્રકાશિત કરે. આ વિષયમાં અમારે જૈન વિદ્વાનોને ઘણુંક કહેવાનું છે જે યથાવસરે કહેવામાં આવશે. આજે તો ફક્ત સૂચનારૂપે આ બે શબ્દો લખ્યા છે આશા છે કે નમ્ર અને પ્રેમભાવે લખા-વ્યાં આ વાક્યોનો સરલ જ અર્થ કરવામાં આવશે અને ભવિષ્યમાં સાગરાનંદ સૂરિની કોઈ આદર્શ કૃતિની સ્મરણીય સમાલોચના કરવાનો ઉત્તમ અવ-સર અમને પ્રાપ્ત થશે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો એમ. એ. ક્લાસનો અર્ધમાગધીના કોર્સ.

ગત અઢીમાં, મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પોતાના અધ્યા-સક્રમમાં આ વર્ષથી જે અર્ધમાગધી (અથવા તો પ્રાકૃત) ભાષાને દાખલ કરી છે તેનો બી. એ. સુધી-નો કોર્સ આપી દેવામાં આવ્યો છે. સ્થળાભાવને લીધે એમ. એ. નો કોર્સ આપવો રહી ગયો હતો તે આ નીચે આપવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના વર્ષમાં.

૧. અધ્યયનસૂત્ર સંસ્કૃત ટીકા સાથે.

૨. (a) Comparative Philology—

(1) Relation between Sanskrit and Prakrit and between the Prakrits themselves, as in Bhandarkar's Wilson Philological Lectures.

(2) General Principles, as in Gune's Introduction to Comparative Philology.

(b) History of Jain Literature —

(1) Buhler.-Indian Sect of the Jainas, translated by J. Burgess. Lazac & Co., London.

(2) Weber. Sacred Literature of Jainas.

(3) Warren.—Jainism.

૩. Jaina Philosophy:—

Pravachanasara of Kundakunda, With the Baudha, Sankhya and Arhata Darsana, from Sarvadarsana-saṅgraha (Anandasrama Series)

૪. Translation from and into Ardha-Magadhi.

ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના વર્ષમાં.

૧. આવશ્યક સૂત્ર પૂર્વાર્ધ, હરિમદ્રસૂરિની ટીકા-સાથે, આગમોદય સમિતિએ છપાવેલું.

૨. ઉપર પ્રમાણે.

૩. Jaina Philosophy:—

Syadvadamamjari of Mallisena, with Baudha, etc. Darsanas as in 1921.

૪. Translation from and into Ardha-Magadhi.

૫ સિવાય બી. એ. ક્લાસના પેન્ડિક વિષયમાં જે એક પેપર જૈન સાહિત્યનો રાખેલો છે તેમાં નીચે પ્રમાણેનાં પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે નિયુક્ત કરેલાં છે.

૧૯૨૦.

૧. આચારાંગ સૂત્ર (મૂળ માત્ર).

૨. હેમચન્દ્રાચાર્યરચિત ત્રિષ્ટિશાલાકા પુરુષ—ચરિત્ર, પર્વ ૧૦ (મહાવીર ચરિત્ર) માંનાં સર્ગ ૧—૮.

૧૯૨૧-૧૯૨૨.

૧. પ્રવચનસાર દીપિકા સાથે.

૨. બીજામાં ઉપર પ્રમાણે.

पंजाब-युनिवर्सिटिमें जैन साहित्यको स्थान ।

बंबई और कलकत्ता युनिवर्सिटिमें तो आज कई वर्ष हुए जैन साहित्यको कितना एक स्थान मिल चुका है । परंतु पंजाब-युनिवर्सिटिमें अभी तक उसे किञ्चित् भी अवकाश नहीं मिला था । उसमें कारण केवल पंजाबके जैन भाईयोंकी अनभिज्ञता और उपेक्षा ही है । पंजाबके जैनियोंमें मामूली शिक्षाका भी बड़ा भारी अभाव है तो फिर ऊंची कक्षाकी शिक्षाके बारेमें तो कहना ही क्या । यही सबब है कि आज तक पंजाबमें, अन्य धर्माब संकडों ही ग्रेजुएट संस्कृतके पारंगत विद्वान् हो गये हैं परंतु जैनियोंमें वैसा एक भी मनुष्य नहीं था । हमें यह जान कर प्रसन्नता हो रही है कि पंजाबके जैन समाजकी इस न्यूनताकी पूर्ति करनेवाला एक पुरुष तैयार हो गया है और वह है लुधियाना निवासी श्रीयुत लाला बनारसी दास जैन । बनारसी दासजीने एम्. ए. तककी ऊंची शिक्षा प्राप्त की है और संस्कृत-प्राकृतका अच्छा ज्ञान प्राप्त किया है । आपका एक इंग्रजी लेख जे. सा. सं. के प्रथम अंकमें प्रकाशित हो चुका है । आप लाहोरके ओरिएण्टल कालेजमें प्रोफेसर हैं । आपने हाल हीमें बहुत कुछ परिश्रम करके पंजाब युनिवर्सिटिकी एम्. ए. की परीक्षामें जैन साहित्यको उचित स्थान दिलाया है और उसके शुभ समाचार जैन साहित्य संशोधकमें प्रकट करनेके लिये भेजे हैं जो आपहीके शब्दोंमें नीचे प्रकट किये जाते हैं:—

“ बड़े हर्ष की बात है कि पंजाब युनिवर्सिटिने अपनी (संस्कृत की) सब से उच्च परीक्षा अर्थात् एम० ए० (M. A.) में जैन फिलॉसफी तथा साहित्य को भी स्थान दे दिया है । इस वर्ष निम्न लिखित ग्रन्थ नियत हुए हैं:—

१ स्याद्वाद मञ्जरी (संपूर्ण) ।

२ सूत्रकृतांग (प्रथम के ६ अध्ययन) ।

३ उत्तराध्ययन (प्रथम के दस अध्ययन) ।

४ जैन साहित्यका संक्षिप्त इतिहास (अंग्रेजी) ।

इसके लिये सारी जैन समाजकी श्रीयुत ए० सी० वूलनर (Captain A. C. Woolner)—लाहोर के ओरिएण्टल कालेज के प्रिन्सीपाल—को धन्यवाद देना चाहिये जो कि इस देशमें जैन साहित्य के प्रचार का बड़ा प्रयत्न कर रहे हैं ।

आप स्वयं भी प्राकृत के अद्वितीय विद्वान हैं, और जैन साहित्यसे हार्दिक प्रेम रखते हैं ।

चूं कि पंजाबमें संस्कृत पढ़नेवाले जैन विद्यार्थी बिरले हैं, इस लिये अन्य धर्मी विद्यार्थियों को जैन साहित्य की और लाने के लिये एक वजीफा (Scholarship) की आवश्यकता है जिस को स्थायी रूप देने के लिये रु० १०००० चाहिए । जो महाशय इस खाते में दान देना चाहें वे इसी पत्र द्वारा सूचना दें ताकि रुपया शास्त्र युनिवर्सिटिमें भेजने का प्रबन्ध किया जावे ।”

स्कालरशिपके लिये जो सूचना बनारसी दासजीने इस निवेदनमें की है उसकी तरफ हम प्रत्येक विचारशील और उदारचित्त भाईका लक्ष्य खींचना चाहते हैं । खास कर पंजाबी जैन भाईयोंको इस विषयमें पूरा खयाल करना चाहिए और अपना कर्तव्य बजाना चाहिए ।

अशुद्ध-संशोधन.

गया अंकमां प्रकट थपला श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाहना “ हरिभद्रसूरिनो समयनिर्णय ” शीर्षक लेखमां भ्रमथी एक-बे ठेकाणे अशुद्ध पाठ छपाई गयो छे, तां ते नीचे प्रमाणे सुधारी वांचवानी भलामण करवामां आवे छे.

पृष्ठ ४१, कालम २, पंक्ति १३-१४ मां नीचे प्रमाणे पाठ छे:—

‘ आ ५९८ ने वर्तमान गणतरीए गणाता गुप्त संवत् तरीके....’

तेना बदले नीचे प्रमाणे वांचवुं—

‘ आ ५९८ ने मारी गणतरी मुजबना मूल गुप्त संवत् तरीके....’

तेवीज रीते, तेनी नीचे पंक्ति २४ मां नीचेप्रमाणे पाठ छे—

गुप्त संवत् ५९८....सिद्धार्थि श्रीचन्द्रकेवली चरित्र रच्युं.

तेने नीचे प्रमाणे सुधारी वांचवुं—

‘ गुप्त संवत् ५९८....सिद्धार्थि (श्रीचन्द्रकेवली चरित्रमां जणाव्या मुजब) ग्रन्थ रचना करी. ’

बृहट्टिप्पनिकानामप्राचीनजैनग्रंथसूची

एकादशाङ्गानि ।

१. श्रीआचारांगसूत्रं श्रीसुधर्मस्वामिरुतम्—२५२५ ।
(१) निर्युक्तिः श्रीमद्रवाहुकृता ग्रन्थाम्रम् ४५०. गाथा ३६२ ।
(२) चूर्णिः ८३०० ।
(३) वृत्तिः शीलाचार्याया ९३३ वार्षिका, १२००० ।
२. श्रीसूत्रकृतांगसूत्रम्—२१०० ।
(१) निर्युक्तिः २६५, गाथा २०८ ।
(२) चूर्णिः १०००० ।
(३) वृत्तिः शीलाचार्येण कृता, १२८५० ।
३. श्रीस्थानांगसूत्रम्—३६०० ।
(१) वृत्तिः श्रीअभयदेवैः ११२० वर्षे कृता, १४२५० ।
४. श्रीसमवायांगसूत्रम्—१६६७ ।
(१) वृत्तिः ११२० वर्षे अभयदेवीया, ३५७४ ।
५. भगवतीसूत्रम्—एकचत्वारिंशत्-शतकमयम् १५७५२ ।
(१) चूर्णिः ३११४ ।
(२) अवचूर्णिः पत्तमन्त्रिकोशेऽस्ति ।
(३) वृत्तिः ११२८ वर्षे अभयदेवसूरिकृता १८६१६ ।
६. ज्ञानधर्मकथासूत्रम्—५४०० ।
(१) वृत्तिः ११२० वर्षे कृता ३८०० ।
७. श्रीउपासकदशासूत्रम्—८१२ ।
८. श्रीअन्तरुद्दशासूत्रम्—८९९ ।
९. श्रीअनुत्तरौपपातिकदशासूत्रम्—१९२ ।
(१) उपासक-अन्तरुद्द-अनुत्तरौपपातिकवृत्तिः—
१३०० ।
१०. श्रीप्रश्नव्याकरणसूत्रम्—१२५६ ।
(१) वृत्तिः ४६०० ।

११. श्रीविपाकसूत्रम्—१२१६ ।

(१) वृत्तिः ९०० ।

एकादशांगीसूत्रसंख्या ३५३३९ ।

वृत्तिसंख्या ७४७९० ।

द्वादशोपाङ्गानि ।

१२. उववाहयसूत्रम्—११६७ ।

(१) वृत्तिः ३१२५ अभयदेवीया ।

१३. राजप्रदीपसूत्रम्—२०७९, २१२० ।

(१) वृत्तिर्मलयगिरीया ३७०० ।

१४. जीवामिगमसूत्रम्—४७०० ।

(१) चूर्णिः—१५०० ।

(२) वृत्तिर्हारिभद्री प्रदेशवृत्तिनाम्नी ११९२ ।

(३) वृत्तिर्मलयगिरीया १४००० ।

१५. प्रज्ञापनासूत्रम्—षट्षिंशत्पदमयम् - ७७६७ ।

(१) लघुवृत्तिर्हारिभद्री—३७२६ ।

(२) वृत्तिर्मलयगिरीया—१६०००, १४५०० (?) ।

(३) प्रज्ञापनानृत्तीयपदसंप्रहणी श्रीअभयदेवसूरिकृता
गाथा १३३ । तदवचूर्णि-४३० ।

१६. श्रीचन्द्रप्रज्ञासूत्रम्—२०५४ ।

(१) वृत्तिर्मलयगिरीया ९५०० ।

१७. श्रीसूर्यप्रज्ञासूत्रम्—२२९६ ।

(१) वृत्तिर्मलयगिरीया ९००० ।

१८. जम्बूद्वीपप्रज्ञासूत्रम्—४४५४ ।

(१) चूर्णिः १६७९ ।

(२) वृत्तिर्मलयगिरीया ९५०० ।

१९-२३. निरयावलिक्का—कल्पावतंसिक-पुष्पिता-पुष्पवु-

लिक्का-दशा-(५) सूत्राणि-११०९ ।

(१) निर्याकीलकादीनां पंचानां वृत्तिः, १२२८ वर्षे ।

आवश्यक-मूल-च्छेद-सूत्र-वृत्त्यादीनि ।

२४. मूलावश्यकसूत्रसामायिकादीनि, षड् अध्ययनानि—१०० प्रमाणानि ।

(१) साधुप्रतिक्रमणसूत्रं तु १३० ।

(२) कलितविस्तरा चैत्यवन्दनावृत्तिर्हारिभद्री १२७० ।

(३) कलितविस्तराटिप्पनकं देवसूरिगुरुमुनिचन्द्रायम् १८०० ।

(४) चैत्य-साधुवन्दन-प्रावकप्रतिक्रमणसूत्रवृत्तिः ९५६ वर्षे पार्श्वेण कृता १००० प्रमाणा ।

(५) ईर्यापयिको—चैत्यवन्दनासूत्र—वन्दनकानि ।

(६) ईर्या० १५० चैत्य० ८४० वन्द० ७२७ चूर्ण-यः ११७४ वर्षे यशोदेवकृताः ।

(७) प्रत्याख्यानस्वरूपं यशोदेवकृतम् गाथा—३६० ।

(८) प्रत्याख्यानवृत्तिः—५५० ।

(९) चैत्यवन्दनादिसूत्र-साधु-प्रादप्रतिक्रमणसूत्रपद-पर्यायमंजयः—अकलंकदेवसूरीयाः ।

(१०) प्रादप्रतिक्रमणसूत्रव्याख्याप्रकरणम्—११८३ वर्षे जैनदेवम् गाथा २९३ श्लोक ३६५ ।

(११) चैत्यवन्दनामहाभाष्यं श्रीशान्तीयम्, सूत्रव्याख्याचरणादिषाच्यम्—‘महामहपणमंत’ इत्यादिपदम् गाथा ९२२ ।

(१२) चैत्यवन्दनाभाष्यवृत्तिः ।

(१३) षड्भावश्यकं चैत्यवन्दनादिसर्वसूत्रव्याख्यारूपम् तपाश्रीदेवेन्द्रसूरिकृतम् २७२० ।

(१४) चैत्यवन्दनादिवृत्तिः कुलप्रदीपः २४५६ ।

(१५) चैत्यवन्दना-वन्दनकं-प्रत्याख्यानवृत्तयः श्रीतिलकीयाः ५५० ।

(१६) प्रादप्रतिक्रमणसूत्रलघुवृत्तिः श्रीतिलकीया ३०० ।

(१७) साधुप्रतिक्रमणसूत्रवृत्तिः श्रीतिलकीया २९६ ।

(१८) चैत्यवन्दनाटीका हरिभद्रीया ४८२ ।

(१९) साधुप्रतिक्रमणसूत्रवृत्तिः आवश्यकबृहद्वृत्तिगता ।

(२०) साधुप्रतिक्रमणसूत्रवृत्तिः १३६४ वर्षे जैनप्रभो ५४८ ।

(२१) प्रावकप्रतिक्रमणसूत्रचूर्णिः ११८३ वर्षे विजय-सिंह्या ४५९० ।

(२२) प्रावकप्रतिक्रमणसूत्रवृत्तिः १२२२ वर्षे श्रीचं-द्रीया १९५० ।

(२३) चैत्यवन्दनाविचारो ग.भाबन्वेन सूत्रव्याख्या-रूपः ।

(२४) चैत्यवन्दनकप्रत्याख्यानभाष्याणि जोगि तपा-श्रीदेवेन्द्रसूरिकृतानि, गाथा ६३, ४१, ४८ ।

(२५) चैत्यवन्दनाभाष्यवृत्तिः शंभाचारनान्नी तपा-श्रीधर्मघोषसूरिकृता ८५०० ।

(२६) बालाबोधो चैत्यवन्दनावृत्तिः भरतरतरुणप्रभ-सूरीभिः १३३१ वर्षे कृता ७००० ।

(२७) साधुप्रतिक्रमणादिषाड्विषावश्यकसूत्रवृत्तिः नेमि-साधुना ११२३ वर्षे कृता १५५० ।

(२८) पंचपरमोष्ठविहरणं प्राकृतगाथाभयं बह्वन्तरक-थम् ११६८ वर्षे मातिसागरम् गाथा २५० ।

(२९) आवश्यकनिर्युक्तिः ३१००, २५५० ।

(३०) आवश्यकचूर्णिः १३६००, १८४७४ ।

(३१) आवश्यकबृहद्वृत्तिर्हारिभद्री २२००० ।

(३२) तटिप्पनकं मलधारि-हेमचन्द्रायम् ४६४० ।

(३३) आवश्यकवृत्तिर्मलयगिरीया १८००० ।

(३४) लघुवृत्तिः श्रीतिलकीया १२९६ वर्षे कृता १२३२५ ।

(३५) आवश्यकचूर्णिः प० २२६ ।

(३६) विशेषावश्यकसूत्रं श्रीजिनभद्रगणिकृतम् ४००० ।

(३७) बृहद्वृत्तिर्मलधारि-हेमचन्द्राय २८००० ।

(३८) वृत्तिर्मलयगिरीया ९००० नास्ति ।

(३९) जीर्णा वृत्तिः १४०००, पत्तनं विना नास्ति ।

२५. ओषधिनिर्युक्तिसूत्रम् ११६४ ।

(१) चूर्णिर्नास्ति ।

(२) भाष्यम् ३००० नास्ति ।

(३) वृत्तिर्द्रोण्या ६८२५ ।

(४) वृत्तिर्मलयगिरीया सूत्रमिथा ८८५० नास्ति ।

२६. दशवैकालिकसूत्रम् ७०० ।

(१) निर्युक्तिः गाथा ४४५, ४५२ ।

(२) चूर्णिः ७०००, ७९७० ।

(३) बृहद्वृत्तिर्हारिभद्री ७५५० ।

(४) वृत्तिः श्रीतिलकीया नेमिचरित्रगर्भा ७००० ।

(५) लघु-बृहद्वृत्त्युद्धाररूपा सुमतिसूरीया २६०० ।

२७. पाक्षिकसूत्रम् ३०० ।

(१) वृत्तिः यशोदेवकृता ११८० वर्षे २७०० ।

२८. पिण्डनिर्युक्तिसूत्रम् ७०८ ।

(१) वृत्तिर्नास्ति ४०००० ।

(२) लघुवृत्तिराद्या, तत्राद्यानि १३५० हारिभद्राणि,

शेषाणि तु १७५० देवाचार्यशिष्यवीराचार्यकृतानि ३१०० ।

(३) वृत्तिर्मलयगिरीया सूत्रमिथा ७५०० ।

२९. उत्तराध्वयनं षड्विंशदध्वयनमयं सूत्रम् २००० ।

(१) निर्युक्तिः ७००, गाथा ६०७ ।

(२) चूर्णिगोवालियमहत्तरक्षिणकृता ५९००, ५८५० ।

(३) लघुवृत्तिः ११२९ वर्षे देवेन्द्रगण्यपरनामश्रीनेमिचन्द्रसूरीया समुद्रा १४००० ।

(४) शान्त्याचार्यीया बृहद्वृत्तिः सूत्रमिथा १८००० ।

३०. निशीथसूत्रं विशोद्देशमयम् ८१२, ९५० ।

(१) बृहद्भाष्यम् १२००० ।

(२) भाष्यम् ७००० ।

(३) निशांथ-चूर्णि-सूत्र-भाष्याणि २८००० ।

(४) निशीथचूर्णिविशोद्देशव्याख्या ११७३ वर्षे पार्श्वदेवगणिकृता ११०० नास्ति ।

(५) निशीथविंशतमोद्देशवृत्तिः ११७३ वर्षे श्रीचन्द्रीया ११०० ।

३१. कल्पविशेषचूर्णिः ३१००० ।

३२. कल्पचूर्णिः १२७०० ।

३३. कल्पवृत्तिः सूत्रभाष्यगर्भा आद्यानि ४६०० मलयगिरीयाणि, शेषा तु १३३२ वर्षे तपाक्षेमकीर्तीया ४२००० ।

३४. व्यवहारसूत्रं दशोद्देशकमयम् ३७३ ।

(१) भाष्यम् ६४०० ।

(२) चूर्णिः १२००० ।

(३) व्यवहारवृत्तिः सूत्र-भाष्यगर्भा मलयगिरीया ३३६२५, ३४६२५ ।

३५. कल्पसूत्रं षड्विंशदध्वयनम् ४७३ ।

(१) बृहद्भाष्यम् १२००० ।

(२) भाष्यम् ७६०० ।

(३) विशेषचूर्णिः ११०० ।

३६. दशाश्रुतस्फुटसूत्रं दशध्वयनमयम् २१०६, २२२५ ।

(१) निर्युक्तिः १५४, २२० ।

(२) चूर्णिः ४३२१ ।

३७. पर्वुषगाकल्पसूत्रम् १२१६ ।

(१) निर्युक्तिः गाथा ६८ ।

(२) चूर्णिः ७०० ।

(३) कल्पनिर्दिष्टतटिप्पनकं विनयचन्द्रसुरिकृतम् १५८ ।

(४) कल्पटिप्पनकं पृथ्वीचन्द्रियम् ६४० ।

(५) संदेहविषयधिवृत्तिः १३६४ वर्षे जैनप्रभो ।

३८. महानिशीथसूत्रं लघु-मध्यम-बृहद्वचनम् ३५००, ४२००, ४५४४ ।

३९. पंचकल्पसूत्रं ११३३ ।

(१) निर्युक्तिर्नास्ति ।

(२) भाष्यं संघदासगणिकृतम् गाथा २५७४, ३०३५ ।

(३) चूर्णिः ३०००, ३१३६ ।

४०. जीतकल्पसूत्रं जिनभट्टीयम् गाथा १०५ ।

(१) भाष्यम् ३१२५ नास्ति ।

(२) चूर्णिः सिद्धसेनीया १००० ।

(३) चूर्णिटिप्पनकं भृगुं गुं ३ विना न ।

(४) वृत्तिः १२२४ वर्षे श्रीतिलकीया १८०० ।

(५) जीतकल्पविवरणं संक्षिप्तगमानिकारूपम् 'सिरि-वीरजिणं नमिउं' इति ५४३ ।

(६) श्राद्धजीतकल्पस्य सूत्र-वृत्ती श्रीतिलकीये गाथा ३० वृत्तिः ११५ ।

(७) यतिजीतकल्पस्य श्रीसोमप्रभसूरीयस्य वृत्तिः साधुरत्नसूरीया ५७०० ।

(८) श्राद्धजीतकल्पस्य तपाश्रीचर्मबोषसूरीयस्य वृत्तिः श्रीसोमल्लिकसूरीया २६०० न ।

४१. नन्दीसूत्रम् ७०० ।

(१) चूर्णिः ७३३ वर्षे कृता, स्तम्भतीर्थं विना नास्ति ।

(२) लघुवृत्तिर्नास्ति २३०० प्रमाणा ।

(३) नन्दीबृहद्वृत्तिर्मलयगिरीया ७७३२ ।

(४) टिप्पनकं श्रीचन्द्रायमायावृत्तिसत्कम् ३३०० ।

४२. अनुयोगद्वारसूत्रम् गाथा १६०४ ।

(१) चूर्णिजिनदासमहत्तरिया २२६५ ।

(२) लघुवृत्तिर्नास्ति ।

(३) बृहद्वृत्तिर्मलधारिहेमचन्द्रीया ५८०० ।

४३. आतुरप्रत्याख्यानम् गाथा ८४-१३४ ।

(१) आतुरप्रत्याख्यानवृत्तिराञ्चलिकभुवनतुंगसुरिकृता ६३ ध्यानकनामगर्भा ४२० ।

४४. महाप्रत्याख्यानसूत्रम् १४३ ।

४५. देवेन्द्रस्तवः गाथा ३०३ ।

४६. तंदुलविचारिकम् ४०० ।

४७. संस्तारकः गाथा १२१ ।

४८. भक्तपरिज्ञा १७१ ।

४९. आराधनापताका, १०७८ वर्षे वीरभद्राचार्यकृता ९९३ ।

५०. गणिविद्या गाथा ८५ ।

५१. अंगविद्या षष्ठिअध्यायात्मिका १००० ।

५२. चण्डसरणम् गाथा ६४ ।

(१) चण्डसरणवृत्तिः आञ्जलिभुवनतुंगसूरीया ८०० ।

५३. द्वोपसागरप्रज्ञप्तः गाथा २२३ श्लोकाः २६० ।

५४. ज्योतिष्करणवृत्तिः ससूत्रा मलयगिरीया सू० १८५०
वृ० ५००० ।

५५. मरणसमाधिः गाथा ६५६ ।

५६. तीर्थोद्गातः गाथा १२३३ ।

५७. सिद्धप्राभूतसूत्र-वृत्ती, सूत्रम् १२०, वृत्तिः ८५० ।

५८. निरयविभक्तिः २०० नास्ति ।

५९. चन्द्रवेधकम् १७४ ।

६०. अजीवकल्पः गाथा ४४ ।

६१. गच्छाचारः गाथा १३८ ।

६२. वीरस्तवः गाथा ४३ ।

आगमेतर-चरणकरणानुयोगादिग्रन्थाः ।

६३. वसुदेवार्द्धोडिप्रथमखण्डम् संघदामवाचककृतम् ११००० ।

६४. वसुदेवार्द्धोडिद्वितीयखण्डे अपराचार्यकृत ६६०० ।

६५. वसुदेवमध्यमखण्डे ससंप्रहणीकं ९००० ।

६६. ऋषिभाषितानि ४५।८५० ।

६७. खण्ड-पुद्गल-निगोद-बन्ध-षड्विंशिकावृत्तयो रत्नसिंहसूरि-
विस्तारिताः ।

६८. तत्त्वार्थसूत्रं औमास्वातं २२५ ।

(१) भाष्यं वृत्तिरूपं ।

(२) टीका भास्वामिशिष्यसिद्धसेनीया भाष्यव्याख्या-
रूपा १८२८२, २२२६२ ।

(३) तत्त्वार्थलघुवृत्तिः दिगम्बरी देव० विना नास्ति ।

६९. श्रावकप्रज्ञासूत्रं औमास्वातं ४०० ।

(१) वृत्तिर्हारिभद्रा २३३० ।

७०. विशेषणवृत्तिसूत्रं जिनभद्रक्षमाश्रमणकृतं गाथा ४३८ ।

(१) विशेषण-वृत्तर्नास्ति ।

७१. प्रवचनसारोद्धारसूत्रं १७६ द्वाररूपं नेमिचन्द्रायं श्लोकाः
२००० गाथा १६०६ ।

(१) वृत्तिः २००० मितसूत्रग्रामा, २७६ द्वारा, १२४२
वर्षे सिद्धसेनसूरिकृता १८५००, १६५०० ।

(२) विषमपदटीका भृगु. विना न ।

(३) धर्मसंप्रहणीवृत्तिर्मलयगिरीया, सूत्रमश्रा, ११०००,
१०५०० प्रत्यन्तरे ।

७२. संमयवारटीका अमृतचन्द्रसूरीया भृगु [पुरम्] देव
[पत्तनं] वि [ना] न ।

७३. पञ्चास्तिकायसंग्रहऽऽभयसमयस्य वृत्तिः, अमृतचन्द्र-
सूरीया देव [पत्तनं] विना न ।

७४. प्रवचनसारस्य वृत्तिः, अमृतचन्द्रसूरीया देव० विना न ।

७५. पाञ्चसूत्रं प्राकृतमूढम्. सूत्राणि २१० ।

(१) वृत्तिश्च हारिभद्रा ८८० ।

७६. पञ्चवस्तुकसूत्रं हारिभद्रम्, १६९४ ।

(१) पञ्चवस्तुटीका हारिभद्रा, ५०५० ।

७७. पञ्चाशकानि १९, हारिभद्राणि, ११८४ ।

(१) पञ्चाशकवृत्तिः १९, नवाङ्गअभयदेवैः ११२४
वर्षे कृता, ७४८० ।

(२) आद्यपञ्चाशकवृत्तिः, ११७२ वर्षे यशोदेवीया
सभावाच्या, ३३०० ।

७८. षोडशकसूत्रं हारिभद्रं, ३३० ।

(१) षोडशकवृत्तिः, १५०० ।

७९. ३२ अष्टकवृत्तिः १०८० वर्षे जेनेम्बरी, ३३७४ ।

८०. धर्मसूत्राऽष्टक ३२ सूत्रे हारिभद्रं २०३, २५६ ।

८१. धर्मविन्दुवृत्तिर्मोनिचन्द्रा, ३००० ।

८२. योगविन्दुसूत्रं हारिभद्रं, ५२० ।

(१) योगविन्दुवृत्तिः ३६२० ।

८३. प्रशमगतिवृत्तिः ११८५ वर्षे हारिभद्राया, १६०० ।

८४. श्रावकभङ्गाकादि-विचार-गाथादिवृत्तिर्विजयदेवसूरि-
कृता, ५५७ ।

८५. दर्शनसत्तरी हारिभद्रा, गाथा, १२० ।

८६. जीवसमासवृत्तिर्मलभारिहेमचन्द्राया, ६६२७ ।

८७. नवतत्त्वगाथानां देवगुप्तायानां भाष्यस्य नवाङ्गअ-
भयदेवयस्य वृत्तिः ११७४ वर्षे यशोदेवी, २४०० ।

८८. “ एगविहं सम्मरुई ” इत्यादि सम्यक्त्व गाथा-
वृत्तिः, १०५ ।

८९. विचारसारप्रकरणं प्रद्यम्नसूरिकृतं सोपयोगि, बहुसंग्रह
गाथा, ८९७ ।

९०. पवयण संदोहः ।

(१) पवयण संदोहवृत्तिः ।

९१. सिद्धिपञ्चाशिकासूत्र-वृत्ती तपाश्रीदेवेन्द्रसूरीये-७१० ।

९२. योनिप्राभूतं वरात् ६०० धारसेनम् ।

९३. पिण्डविशुद्धिसूत्रं जैनबहुभम्—गाथा-१०३ ।

(१) वृत्तिः ११७१ वर्षे यशोदेवी-२६०० ।

(२) दीर्घिका लघुवृत्तिरूपा-५५० ।

(३) *मणुवृत्तिः ११६० वर्षे श्रीचन्द्रसूरीया ४४०० ।

* प्रत्यन्तरे ‘ अनुवृत्तिः ११७१ वर्षे यशोदेवी-२६०० ।
वृत्तिः ११८० वर्षे श्रीचन्द्रसूरीया ४४०० ’ ।

९४. कर्मप्रवृत्तिसूत्रम्-भाष - ४७५ ।

(१) टीका मलयगिरीया ससूत्रा-८००० ।

(२) वेदनादि ८ करणवाच्या चूर्णि:-७००० ।

(३) कर्मप्रवृत्तिचूर्णटिप्पणकं मुनिचन्द्राणम् १९२० ।

९५. पञ्चसंप्रहस्य शतक-सप्ततिका-कषायप्राभृत-सत्कर्म-
कर्मप्रवृत्ति-संप्रहात्मकस्य वृत्तिः सूत्रकारचन्द्रार्थि-
रुता, पत्तनं विना न

(१) पञ्चसंप्रहस्यसंमलयगिरीया ।

९६ दीपकसंप्रहस्यसंमलयदीपकम् (?), प्राक् तुल्य देग
म्हम्, म० दे० विना न ।

९७. बृहत्कर्मविपाकवृत्तिः परमानन्दरुता-९६० ।

९८. बृहत्कर्मविपाकटिप्पणकम्-उदयप्रभसूरीयम् ४२० ।

९९. बृहत्कर्मस्तववृत्तिः श्रीगोविन्दाचार्यरुता १००९-
१०९० ।

१००. बृहत्कर्मस्तवटिप्पणं वृत्तिरूपम् उदयप्रभसूरीयम्
२५२ ।

१०१ बृहद्वन्यस्थामित्ववृत्तिः ११७२ वर्षे हरिमद्राया-
५६० ।

१०२. वस्तुविचारसाराख्यबृहत्पडशीतिकस्य जैनवल्लभस्य
वृत्तिः प्राकृता रामदेवी ८०५ ।

१०३. आगमिकवस्तुविचारसाराऽपरनामकस्य जिनवल्लभी-
यस्य बृहत्पडशीतिकस्य वृत्तिर्मलयगिरी २१४० ।

१०४. बृहत्शतकवृत्तिर्मलधारि-हेमचन्द्राया २७४० ।

१०५. जिनवल्लभायस्य सार्धशतकस्य सूक्ष्मार्थविचारसारा
पराख्यस्य वृत्तिः ११७२ वर्षे हरिमद्राया ८५० ।

१०६ सूक्ष्मार्थविचारसारापरनामक-जिनवल्लभायसार्धशतक-
वृत्तिः ११७१ वर्षे धनेश्वरीया ३७०० ।

१०७. शतकचूर्णिः २३८० ।

१०८. शतकटिप्पणकम्-उदयप्रभसूरीयम् ९७४ ।

१०९. आगमिकवस्तुविचारसारस्य ' बृहत्पडशीतिक '
इति प्रसिद्ध नाम्नो जैनवल्लभस्य वृत्तिः-यशोदेवीभद्र-
सूरीया (?)—१६३० ।

११०. सूक्ष्मार्थविचारसाराऽपर ख्यसार्धशतकवृत्तिः टिप्पण-
कम् १४०० ।

१११. सूक्ष्मार्थविचारसाराख्यसार्धशतकवृत्तिः प्राकृता ।

११२. आगमिकवस्तुविचारसाराख्यबृहत्पडशीतिकवृत्तिः ११७३
वर्षे हरिमद्राया ८५० ।

११३. नव्यकर्मविपाकवृत्तिः-नव्यकर्मस्तववृत्तिः - नव्यबन्ध
स्वामित्वाऽवचूर्णि-नव्यबृहत्पडशीतिकवृत्ति-नव्यशत-

कवृत्तयः ५ सूत्रकारतपाश्चादेवेन्द्रसूरीयाः, १८८२,
६३०, ३८५, २८००, ४२४० ।

११४. सत्तरिचूर्णिर्नास्ति ।

११५. सत्तरीटीका प्राकृता आचन्द्राणमिहत्तरीया २३००,
२२२८ ।

११६. सत्तरिदिप्पणकम्, खरतररामदेवगणिकृतम्, गाथा,
५४७ ।

११७. सत्तरीटीका मलयगिरीया..... ।

११८. सत्तरीभाष्यं नास्ति ।

११९. बृहत्संप्रहणीसूत्रं जिनभद्राणिकृतम्, गाथा, ५३० ।

(१) बृहत्संप्रहणीवृत्तिः ११३९ वर्षे शालिभद्रा २६००-
२५०० ।

(२) बृहत्संप्रहणीवृत्तिर्मलयागरी ५००० ।

(३) लघुसंप्रहणीवृत्तिः, ' नामतं अरिहताई ' ति,
मलधारिदेवभद्राया ३५०० ।

१२०. बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिर्मलयागरी ७८८७ ।

१२१. बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिः सिद्धिसूरीया ११९२ वर्षे,
३००० ।

१२२. बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिः, १२३३ वर्षे देवभद्राया १०००,
स्तम्भने ।

१२३. बृहत्क्षेत्रसमासलघुवृत्तिर्नास्ति ।

१२४. लघुक्षेत्रसमासवृत्तिर्हरिमद्राया ५११ ।

१२५ क्षेत्रसमाससूत्रं संस्कृतमान्दिकचतुष्टयरूपम् उमा-
स्थातिवाचककृतम्..... ।

(१) वृत्तिः, २८८० ।

१२६. जम्बूद्वीपसंप्रहणी वृत्तिः १५० ।

१२७. वीतरागस्तवाः ० २० ।

(१) वृत्तिः प्रभानन्दी २१२५ ।

१२८. शोभनस्तुतयः ९६ ।

(१) वृत्तिः पं० धनपालरुता, ९५० ।

१२९. धनपालपञ्चाशिका ।

(१) धनपालपञ्चाशिकावृत्तिः प्रभानन्दसूरीया ६४०,
११०० ।

१३०. ' निम्मलनहे वि ' इति वीरस्तवस्य पं० धनपालरुत-
स्य वृत्तिः सूत्राचार्यरुता २२५ ।

१३१. भक्तामरप्रदीपिका भृगुपुरं विना नास्ति ।

१३२. भक्तामरस्तववृत्तिः गुणाकराचार्यैः १४२६ वर्षे,
रुता, १५७९ ।

१३३. ' जनेन येन ' स्तुतिवृत्तिः ३०५ ।

१३४. 'नम्रेन्द्रमौलि' इत्यादि वप्यभट्टिस्तुतयः ९६ ।

(१) वृत्तिः सहदेवकृता ७३५ ।

१३५. यत्राऽखिल ५८, श्रुतीर्थराज ४, जयवृषभ २८
स्तुतयः, शस्ता शमा ४, युयं यूयम् ४, देवेन्द्रैरनि-
शाम् स्तोत्रवृत्तः, सत्तरिसयठाणं ३५९, क्षेत्रसमा-
सः ३८९, श्रौतैवेयम्, इत्यादिस्तवनानि च श्रीसोम-
तिष्ठकीयानि ११००-७०-६००--२५०--२१०
१९८० ।

१३६. अजितशान्तिस्तववृत्तिः, श्रौगोविन्दीया ३०० ।

१३७. श्रौ.अजितशान्तिस्तववृत्तिः देव० विना न ।

१३८. जयतिहुभणवृत्तिः २५० ।

१३९. अजितशान्ति-भयहर-उवसृग-तं जयत-सिग्ध-
भव-मयरहियं-उल्लासिकम-सप्तस्मरणवृत्तिः १३६५
वर्षे जैनप्रभी २२३७ ।

१४०. उपसर्गहर-भयहरस्तववृत्तां उपसर्ग० वृत्तिः ३००
भयहर० वृत्तिः १६० । देवपत्तनं विना न ।

१४१. 'ऐंद्रस्येव' इत्यादि लघुस्तववृत्तिः ३०० ।

१४२. धरणीरगेंद्रस्तववृत्तिः ।

१४३. सिद्धसेनकृताः २० द्वात्रिंशिकाः ८५० ।

१४४. २४ जिनस्तवाः २४, ६, ६ गाथामितः श्रव्यवनोदि-
१५ वस्तुवाच्याः ।

१४५. २४ जिनस्तवाः २४, ८, ८ गाथाः, च्यवनानि ३९
वाच्या मलधारिदेवप्रभयाः ।

१४६. ज.बुगुरुकृतजिनशतकवृत्तिः आकाश्वरी ससूत्रा १०२५
वर्षे कृता शांभुमुनिना, अत्र कम कर-मुख-वाग्-वर्धन-
रूपाः ४ परिच्छेदाः, सूत्रकाव्यानि १०० वृत्तिः
१५५० ।

१४७. समन्तभद्रकृत-'स्वयंभुवा भूतहितेन भूतले समञ्जसम्'
इत्यादि २४ जिनस्तवाः २४, वृत्तयः दिगम्बरप्रभा-
चन्द्रायाः १५४१ ।

१४८. आराधनापताका अनेकधा श्रौशोमप्रभादिसूर्यादि-
कृताः ।

१४९. आराधनापताका आज्ञचलिकृता ९३१ ।

१५०. दूसमदण्डिका गाथा ९२ ।

१५१. दूसमविच्छेददण्डिका २०४ ।

१५२. दूसमदण्डिका ११२ ।

१५३. व्युच्छेददण्डिका गाथा १७३ ।

द्वितीया तु योगसारगणिकता ।

† प्रत्यन्तरे 'पताका' शब्दो नास्ति ।

१५४. शत्रुजयादि ६३ तीर्थहत्याः संस्कृतप्रकृताः,

१३८९ वर्षादौ जिनप्रभसूरिकृताः प्रसिद्धतीर्थेति-
ल्लावाच्याः ३५०३ ।

१५५. शत्रुजयमाहात्म्यं, कल्पितपायम्, आधुनिकधने-
श्वरीयम् ।

१५६. शत्रुजयकल्पः, पालितयसूक्तकृतः, पत्तनं विना न ।

१५७. गौतमभाषितानि काव्यानि ४२ प्राकृतानि ।

१५८. विवेकत्रिलासो जिनदत्तसूरिकृतो द्वादशोक्तात्मकः

१५९. सोमनीतिः सोमदेवसूरिकृता ।

१६०. शनपदी ११७ पदार्थमयी आज्ञचलिकगणीता १२९४
वर्षे महेन्द्रसिंहाचार्यकृता ५४५० ।

१६१. निजतीर्थककल्पितकुमतनिशसाऽपरनामकतत्त्वशोधप-
करणं हरिमद्रीयम् आज्ञचलिकपौर्णिममतच्छिर्त्त
५०४० ।

१६२. आचरणाशतकं चरणसहस्रोदधिसत्कं क्षतपदीपूर्व-
पक्षरूपम् ।

१६३. श्रवकसामाचारीवृत्तिर्देवगुप्ताचार्याया १२०० ।

१६४. प्रवचनपाक्षिकादि २५ अधिकारप्रतिषद्धा आलापकाः
१४४३ वर्षे आकुलमण्डनसूरीयाः ।

१६५. तपाशामाचारी ७०० ।

१६६. सामाचारी १३६ अधिकारा मलधारिदेवप्रभसूरीया ।

१६७. सामाचारी सुबोधो सर्वानुष्ठानगोचरा धनेश्वरशिष्य-
श्रौचन्द्राया १४५०-१२२१ ।

१६८. सामाचारी अनेकविधा गच्छांतराया ।

१६९. तपधानस्वरूपं श्रीदेवसूरिकृतम् ।

१७०. उपदेशमालावृत्तिः प्राकृता रुक्मिणीशिष्यजयसिंह-
सूरिकृता ९१३ वर्षे ।

१७१. उपदेशमालावृत्तिः सिद्धर्षीया हेयोपादेयेत्यादिका ।

१७२. हेयोपादेयेत्यादिकैव केनापि कथाभिर्योजिता सं०
१५००, १५०० ।

१७३. उपदेशमालाकणिका १२९९ वर्षे औदयप्रभी ससूत्रा
१२२७४, असूत्रा-११४११

१७४. दोषद्वी उपदेशमालावृत्तिः रात्नप्रभी सं० १२३४ वर्षे
असूत्रा ११५५०, असूत्रा ११८२९ ।

१७५. उपदेशमालावृत्तिः सिद्धर्षीया ३५६६ ।

१७६. उपदेशमालावृत्तिर्हेयोपादेयेत्यादिका श्रीसिद्धसूरीया
४९६० ।

१ प्रत्यन्तरे 'छिद्रम्' ।

१७७. पुण्यमालावृत्तिमन्धारि-सूत्ररुत्-हेमचन्द्रैः ११७५ वर्षे कृता १३८६८ ।
 १७८. धर्मोपदेशमालावृत्तिः ११९० वर्षे मुनिदेशीया ६८०० ।
 १७९. धर्मोपदेशमालालघुवृत्तिः ११५ वर्षे जयसिंहिणी ।
 १८०. धर्मोपदेशमालाविवरणं स्तम्भतीर्थे विना न ।
 १८१. भवभावनावृत्तिः, सूत्रकृत्-मलधारी-हेमचन्द्राया ११७० वर्षे १३००० ।
 १८२. दिनरुत्तवृत्तिः तपाश्रीदेवेन्द्राया १२८२० ।
 १८३. धर्मरत्नवृत्तिः तपाश्रीदेवेन्द्राया आद्य २१ गुणादि-वाच्या ९७००-९६६२ ।
 १८४. द्वितीयोपदेशमालावृत्तिः सूत्रकार-प्रभानन्द-भ्रातृ पं० परमानन्दीया १३०४ वर्षे ९५०० ।
 १८५. सम्यक्त्ववृत्तिः सूत्रकार-चन्द्रप्रभसूरि-संतानाया-श्री-तिलकीया १२७७ वार्षिकी ८००० ।
 १८६. सद्भयवृत्तिः प्राकृतकथागर्भा १२००० ।
 १८७. दर्शनशुद्धिवृत्तिर्देवभद्रसूरिकृता ३६०० ।
 १८८. दर्शनशुद्धिः संदेहविषोषधानाश्री ग.था २६२ ।
 १८९. 'माणस्तुलिते' ति विवेकमञ्जरीवृत्तिः १२२३ वर्षे अकलङ्कदेशीया ।
 १९०. विवेकमञ्जरीवृत्तिर्वालचन्द्रा ६००० ।
 १९१. उपदेशचन्द्रलीवृत्तिर्वालचन्द्रा ७६०० ।
 १९२. शीलोपदेशमालावृत्तिः १२९४ वर्षे रुद्रपल्लीयश्री.सोम-तिलकीया ।
 १९३. योगशास्त्र १२ प्रकाशवृत्तिर्हमी १२००—१२३०० ।
 १९४. योगशास्त्र केवल ४ प्रकाशवृत्तिः
 १९५. उपदेशपदसूत्रं हारिभद्रम् १०४० ।
 (१) उपदेशपदवृत्तिः ११७४ वर्षे मौनिचन्द्रा सूत्र-गर्भिता १५५०० ।
 १९६. संवेगशाला ११७५ वर्षे नवांगाऽभयदेववृद्धभ्रातृ-जिनचन्द्राया १००५३ ।
 १९७. वन्दनकुलकवृत्तिः श्रीजिनकुशलसूरिकृता ४३७० पाशात्र न (?) ।
 १९८. विषयविनिग्रहकु० वृत्तिः १३३७ वर्षे मालचन्द्रा १०००८ स्तम्भतीर्थे विना न ।
 १९९. नवपदवृत्तिर्देवगुप्ताचार्यादिभिः १०७३ वर्षे कृता २३७० ।
 २००. नवपदवृत्तिः १०७३ वर्षे जिनचन्द्रागणायैः कृता-२२१० ।

२०१. नवपदवृत्तिः कुलचन्द्रादिकृता १०७३ वार्षिकी २६०० ।
 २०२. नवपदवृत्तिः ११६५ वर्षे यशोदेवोपाध्यायकृता ९५०० ।
 २०३. अभिनवनवपदवृत्तिः ११८२ वर्षे सूत्रकारदेवेन्द्राया ९००० ।
 २०४. भगवर्ताद्वादशशतकगततृतीयउद्देशसत्कजयन्तीप्रश्नोत्तरसंग्रहप्रकरणस्य मानतुंगीयस्य वृत्तिर्जयन्तिचरित्र-वाच्या प्राकृतमूला १२६० वर्षे मालयप्रभी ६६०० ।
 २०५. ठाणवृत्तिर्हमसूरिगुरुदेवचन्द्राया, तत्सूत्रं प्रद्युम्नसूरि-कृतम् १३००० (वृत्तिमानम्) ।
 २०६. धर्मोपदेशप्रकरणं प्राकृतमूलं-बहुकथासंग्रहं १३०५ वर्षे यशोदेवीयम् ८३३२ ।
 २०७. पञ्जविंशतिवृत्तिः १३३८ वर्षे प्रद्युम्नीया ४५०० ।
 २०८. पञ्जविंशतिवृत्तिः जैनप्रभी २४८ ।
 २०९. धर्मविधिप्रकरणवृत्तिः जयसिंहसूरिकृता १११४२ ।
 २१०. धर्मविधिप्रकरणवृत्तिः १२९६ वर्षे उदयसिंहाचार्याया ५५२० ।
 २११. ऋषिमण्डलस्तवः संस्कृते मेरुतुंगसूरिकृतः कारिका ७० ।
 २१२. 'इसिमंडल' इत्यायऋषिमण्डलस्तवः गाथा २७१ ।
 २१३. 'इसिमंडल' इति ऋषिमण्डलवृत्तिः ४६१४ ।
 २१४. 'भस्तिभर' इति ऋषिमण्डलसूत्रम् २०६ ।
 (१) अस्य वृत्तिः आंचलिकभुवनतुंगीया ।
 २१५. गौतमपृच्छावृत्तिः खरतरश्रीतिलकोपाध्यायकृता ५६०० ।

कथानुयोगग्रंथाः ।

२१६. कथाकोशसूत्रम् गाथा २३९ ।
 (१) कथाकोशवृत्तिः ११०८ वर्षे जैनेश्वरी ६००० ।
 २१७. कथामणिकोशवृत्तिर्नमचन्द्रकृत ४१ अधिकारसूत्र-व्याख्यारूपा ११९० वर्षे आभ्रदेवी ।
 २१८. शीलभावनावृत्तिः १२२९ वर्षे रविप्रभी ९५७० ।
 २१९. कथारत्नकोशः सम्यक्त्वादि ५० अधिकारः ११५८ वर्षे देवभद्रसूर्यायः १२३०० ।
 २२०. धर्मव्याख्यानकोशवृत्तिः प्राकृतबहुकथामयी पत्तनं वि-ना न ।
 २२१. दानोपदेशमालावृत्तिः पत्राणि ७१ ।

२२२. प्रनांतरमालावृत्तिः १४२९ वर्षे देवेन्द्रसूरिकृता ।
 २२३. उग्रदेशचिन्तामणिः १४३६ वर्षे आंबलिकजघोत्तर-
 सूरिकृता १२०९३ ।
 २२४. श्रीआदिनाथचरित्रं प्राकृतम्, जयसिंहदेवराज्ये ११६०
 वर्षे वर्धमानसूरिचरितम्, ११०००, १२००० ।
 २२५. श्रीआदिनाथचरित्रं संस्कृतं संप्रति न ।
 २२६. श्रीअजितचरितं सं० न ।
 २२७. श्रीअजितचरितं प्राकृतं न ।
 २२८. श्रीसंभवच० सं० न ।
 २२९. अभिनन्दनच० सं० न ।
 २३०. अभिनन्दनच० प्रा० न ।
 २३१. सुमतिचरितं सं० न ।
 २३२. सुमतिचरितं प्रा० मुख्यं सेमप्रभयं कुमारपालराज्ये
 कृतम् ९६२१ ।
 २३३. पद्मप्रभचरित्रं प्राकृतं न ।
 २३४. सुपार्श्वचरितं संस्कृतं न ।
 २३५. सुपार्श्वचरितं ११९९ वर्षे लक्ष्मणगणिकृतम् गाथा
 ८७०० श्लोकाः १०१३८-१०९८८ ।
 २३६. चन्द्रप्रभचरितम्, सं० १३०२ वर्षे सार्वभन्दम्
 ६१४१ ।
 २३७. चंद्रप्रभचरितं सं० प्रा० १२६४ वर्षे देवेन्द्रसूरीयम्
 ५३२५ ।
 २३८. चंद्रप्रभचरितं प्रा० याज्ञोदेवम् ६४०० ।
 २३९. चंद्रप्रभचरितं प्रा० श्रीकुमारपालराज्ये हरिभद्रम्
 ८०३२ ।
 २४०. सुविधिचरितं प्रा० न ।
 २४१. सुविधिचरितं सं० न ।
 २४२. शीतलचरितं सं० न ।
 २४३. शीतलचरितं प्रा० न ।
 २४४. श्रेयांसचरितं सं० १३३२ वर्षे मानतुंगाचार्यैः कृतम्,
 ५१२४, स्तम्भतीर्थे विना न ।
 २४५. श्रेयांसचरितं प्रा० देवभद्रयम् ११०००, स्तम्भतीर्थे
 विना न ।
 २४६. श्रेयांसचरितं प्रा० श्रीजयसिंहदेवराज्ये हरिभद्राचार्य-
 कृतम्, गाथा ६५८४, स्तम्भतीर्थे विना न ।
 २४७. वासुपूज्यचरितं सं० ११९९ वर्षे वर्धमानाचार्यकृतम्
 ५४९४ ।
 २४८. वासुपूज्यचरितं प्रा० चांद्रप्रभम्, हेमसुग्रीदशोधितम्
 ८०००; स्तम्भतीर्थे विना न ।
 २४९. विमलचरितं सं० न ।
 २५०. विमलचरितं प्रा० न ।
 २५१. अनंतचरितम् प्रा० गाथाबद्धं १२१६ वर्षे श्रीनेमिचन्द्र-
 सूरीयम् गाथाः १२००० ।
 २५२. धर्मचरितं सं० नेमिचंद्रीयं न ।
 २५३. धर्मचरितं प्रा० न ।
 २५४. शांतिचरितं सं० † १३३२ वर्षे मौमिदेवम् ४८८५ ।
 २५५. शांतिचरितं सं० माणिक्यसूरीयम् ५५७४ ।
 २५६. शांतिचरितं सं० पौर्ण-अजितप्रभसूरिभिः १३१७ वर्षे
 कृतम् ४९११ ।
 २५७. शांतिचरितं प्रा० गद्यपद्यमयम् ११६० वर्षे श्रीहेमसू-
 रिगुरुदेवचन्द्रसूरीयम् १२१०० ।
 २५८. श्रीशांतिचरितं सं० श्रीमणिभद्रसूरिणा १४०२ वर्षे
 कृतम् ६२७२ ।
 २५९. कुंथुचरितं सं० विबुधप्रभमरिकृतम् ५५५५ ।
 २६०. कुंथुचरितं प्रा० न ।
 २६१. अरचरितं प्रा० न ।
 २६२. अरचरितं सं० न ।
 २६३. मल्लिचरितं प्रा० ११७५ वर्षे जैनेश्वरम् ५५५५ ।
 २६४. मल्लिचरितं सं० श्रीविनयचन्द्रायम् ।
 २६५. मल्लिचरितं बहुप्राकृतं हरिभद्रायं कुमारपालराज्ये क-
 तं गाथाकाव्यमयं ग्रन्थाग्रम् ९००० ।
 २६६. मुनिसुप्रतचरितं सं० पौर्ण० मुनिरत्नसूरिकृतं २० स्था-
 नकथाकलितम् ५१८५ ।
 २६७. मुनिसुप्रतचरितं प्रा० ११९३ वर्षे चंद्रसूरिराज्यं गाथा
 १०९९४ ।
 २६८. मुनिसुप्रतचरितं बहुकथानकं ९ भवं विनयचंद्रसूरी-
 यम् ४५५२ ।
 २६९. नमिचरितं सं० न ।
 २७०. नमिचरितं प्रा० न ।
 २७१. नेमिचरितं प्रा० १२१६ वर्षे हरिभद्राचार्यैः कृतम्
 ८०३२ ।
 २७२. नेमिचरितं प्रा० भवमाशनापृथ्वन्तर्गतमन्तरंगवक्त्रव्य-
 तामिश्रम् ५१०२ ।
 २७३. नेमिचरितं प्रा० गद्यपद्यमयं १२३३ वर्षे देवसूरिशिष्य-
 रत्नप्रभायम् १२६०० ।
 २७४. पार्श्वचरितम् सं० सर्वानंदसूरिकृतम् ।

† प्रत्यन्तरे १३२२ वर्षे ।

२७५. पार्श्वचरितं सं. १२१८ वर्षे भावदेवसूरिकृतम् ६७७४-६४०० ।
२७६. पार्श्वचरितं सं. माणिक्यचन्द्रसूरिकृतं १२७६ वर्षे ५२७८ ।
२७७. पार्श्वचरितं प्रा० ११६५ वर्षे नवांग-अभयदेवप्रथमशिष्यदेवभद्राचार्यैः कृतम् ९००० ।
२७८. पार्श्वचरितं प्रा० दशमशतकं गाथा २५६४ प्रंथा-प्रम ३२०० ।
२७९. महावीरचरितं सं० न ।
२८०. वीरचरितं प्रा० ११३९ वर्षे गुणचन्द्रगणिकृतम् १२००० ।
२८१. वीरचरित्रं प्रा० ११३९ वर्षे नेमिचन्द्रसूरिकृतम् १२००० ।
२८२. वीरचरित्रं प्रा० ११३९ वर्षे नेमिचन्द्रसूरिकृतं २८१०-२४०० ।
२८३. महापुरुषचरितं सु० प्रा० शालाकापुरुषवृत्तवाच्यं ९२५ वर्षे शीलाचार्यैः कृतम् १०००० ।
२८४. महापुरुषचरित्रं प्रा० ६३ शालाकापुरुषवृत्तवाच्यं भाद्र-कृतम् गाथा ८७९०, श्लोकाः १००५० ।
२८५. कथावलीप्रथमपरिच्छेदः, प्रा० सु० २४ जिन-१२ चक्रवादिहरिभद्रसूरिपर्यन्तसत्पुरुषचरित्रवाच्यो भाद्रेश्वरः २३८०० ।
२८६. त्रिषष्टिः श्रीकृष्णभादि ६३ महापुरुषवृत्तप्रतिबद्धा श्रीहेमसूरीया संपूर्णा ।
२८७. त्रिषष्टीयं श्रीआदिचरितं केवलं ५००० ।
२८८. त्रिषष्टीयं रामायणं पृथक् ३७१४ ।
२८९. त्रिषष्टीयं नेमिचरितं ४९६५ ।
२९०. त्रिषष्टीयं पार्श्वचरितं १६०० ।
२९१. त्रिषष्टीयं महावीरचरितं ३४९२ प्रत्यन्तरे ५१६१ देवगिरि ।
२९२. परिशिष्टपर्व बभ्रुप्रभुखाऽऽर्यरक्षितान्तपुरुषवाच्यं ३४६० ।
२९३. त्रिषष्टिगतं नलचरित्रं ११७७ ।
२९४. पद्मानन्दमहाकाव्यं २४ जिनवृत्तरूपं प० अमरचन्द्र-कविकृतं १८ सर्गरूपं ८१९१ ।
२९५. श्रीपाश्व १० गणधरचरित्राणि प्रा० मुख्यानि ४३५० ।
२९६. अममजिनस्य भाविनधरित्रं मुनिरत्नसूरिभिः १२५२ वर्षे कृतम् ।
२९७. पुण्डरीकचरित्रं सं० १३७२ वर्षे कामरूपभं, कवाचि-

- द्व अनागमिकार्थं ३३०० ।
२९८. ११ गणधरचरित्रं सं० सरनर देवमत्युपाध्यायीयं ६५०० ।
२९९. हरिवंशचरितं सं० नेम्यादिबहुवृत्तवाच्यमायस्तरहितं श्लोकाः ९००० ।
३००. हरिवंशचरितं सं० बन्दिदकविकृतं पुराणभाषानिबद्धं नेम्यादिवृत्तवाच्यं ९००० ।
३०१. पद्मचरितं प्रा० वीरान् ५३० वर्षेषु गतेषु विमल-सूरिभिः कृतं मुरुवेराग्यरसं १०५५० ।
३०२. सीताचरितं प्रा० ३१०० ।
३०३. सीताचरितं धर्माऽयमशास्त्रगतं प्राकृतं ३४०० ।
३०४. प्रत्येकबुद्धचरितं १२६१ वर्षे श्रीतिलकीयं ६०५० ।
३०५. जम्बूस्वामिचरितं प्रा० ८२ (?) वर्षे गाथा १६४४ ।
३०६. जम्बूस्वामिचरितं प्रा० संध्यादियन्त्रे १०१६ वर्षे ४० सागरदत्तेन कृतं २६०० ।
- (१) तस्य टिप्पणं ११०० ।
३०७. पृथ्वीचन्द्रचरितं प्रा० मुख्यं गाथादिमयं ११७१ वर्षे शान्तिशूरिभिः कृतं ७५०० ।
- (१) पृथ्वी० टिप्पणं ११२६ वर्षे कानकचन्द्रं ११०० ।
- (२) पृथ्वी० चरित्रसंकेतो विधमपदवाक्याद्वपो रत्न-प्रभसूरिकृतः ५९५५ ।
३०८. समरादित्यचरित्रं प्रा० मूल हरिभद्रं गाथा १०००० ।
३०९. समरादित्यचरित्रं सं० १३२४ वर्षे प्रद्युम्नीयं ४८७४ ।
३१०. पाण्डवचरित्रं सं० मलधारि देवप्रभसूरीयं ९८८४ ।
३११. प्रभावकचरितं सं० वज्रस्वामिप्रमुखप्रभावकाचार्यवृत्त-वाच्यं १६३४ वर्षे प्राभाचन्द्रं ५७७४ ।
३१२. कुमारपालप्रतिबोधः बहुप्रा० शताब्दिमोमप्रभसूरिभिः १२४१ वर्षे कृतः ८६०० ।
३१३. कुमारपालप्रतिबोधः सं० १५७५ ।
३१४. मुनिपतिचरित्रं प्रा० ११७२ वर्षे हारिभदीयं गाथा १४४ श्लोकाः ८०५५ ।
३१५. मुनिपतिचरित्रं सं० १००५ वर्षे जम्बूनागमुनिकृतं ३२०० उद्धृतं २७०० ।
३१६. महीपालचरित्रं स्तम्भतार्थं विना न ।
३१७. उपमितभवप्रपञ्चोद्धारः सं० देवसूरिकृतः २३७० ।
३१८. उपमितभवप्रपञ्चासारसमुच्चयो वार्धमानः १४६० ।
३१९. उपमितसारोद्धारः सं० १२९८ वर्षे श्रीचन्द्रशिव्येदेव-न्द्रसूरीयः ५७३० ।

३२०. कुबलयमाला प्रा० मु० ८३५ वर्षे उद्योतनसूरीया १३००० ।
३२१. कुबलयमाला सं० रत्नमभसूरीया ३८९४ ।
३२२. भुवनसुन्दरीचरित्रं प्रा० गाथाबद्धं नाहनकुलम्भाविज-
यसिंहाचार्यैः ९७५ वर्षे कृतं गाथा ८९११ ।
३२३. हरिविक्रमचरित्रं सं० आगमिकजयतिलकसूरीय ।
३२४. सुलसाचरित्रं सं० आगमिकजयतिलकसूरीय ।
३२५. मलयसुन्दरी कथा सं० आगमिकजयतिलकीया २४३० ।
३२६. मलयसुन्दरी कथा प्रा० न ।
३२७. मनोरमाचरित्रं प्रा० मु० गाथामयं च ११४० वर्षे
श्रीजयदेवसूरीशिष्य-वर्धमानसूरीय १५००० ।
३२८. सप्तक्षेत्रीनामकथा ११७८ वर्षे गुणाकीया ७२०० ।
३२९. सुदर्शनाचरित्रं प्रा० तपःश्रीदेवद्वीयं गाथा ४०५२ ।
३३०. मृगावतीचरित्रं मलधरि देवमभसूरीय १८७३ ।
३३१. सुरसुन्दरीकथा १६ परिच्छेदा धनेश्वरमुनिकृता संवत्
१०९५ वर्षे गाथा ४००० ।
३३२. बृहस्पृजाष्टकं रत्नचूडकथयाऽकृतम् ।
३३३. रत्नचूडकथा पूजाफलवाच्या नेमप्रभाचार्याया ३५०० ।
३३४. पूजाष्टककथा प्रा० १०६० ।
३३५. पूजाष्टककथा सं० न ।
३३६. विजयचन्द्रकेवलिकथा प्रा० पूजाष्टककथागर्भा
११२७ वर्षे चन्द्रप्रभसूरीया ४७०० गाथा ३९१० ।
३३७. विजयचन्द्रकेवलिकथारहितास्तद्गताः पूजाष्टककथाः
प्रा० ।
३३८. कौमुदीकथा जैनकृता १६०० ।
३३९. पञ्चमी कथा दशकथानकात्मिका प्रा० महेश्वरसूरीया
२००४ ।
३४०. नर्मदासुन्दरीकथा १७०० ।
३४१. जयसुन्दरीकथा प्रा० न ।
३४२. सर्वांगसुन्दरीकथा प्रा० २६७५ ।
३४३. ऋषिदत्ताचरित्रं प्रा० न ।
३४४. कुसुमसारकथा नेमिचंद्राचार्यैः १०९९ वर्षे कृता गा-
था १७०० ।
३४५. दमयन्ती कथा २, ५० (?)
३४६. क्षौमांगसुन्दरी कथा ।
३४७. जिनदत्तकथा १२०० ।
३४८. कथारत्नसागरः १५ तरंगात्मको मलधारिवरचन्द्र-

सूरीयः १५ कथः ।

३४९. धन्यशालिभद्रचरित्रं पूर्णभद्रगणिना १२८५ वर्षे कृतं
श्लोकाः-१४६० ।
३५०. स्थूलिभद्रचरित्रं तपाजयानन्दसुरिकृतं श्लोकाः ६८४ ।
३५१. पञ्चाख्यानकं पूर्णभद्राचार्यैः १२५५ वर्षे शोधितम्
४६०० ।
३५२. प्रद्युम्नचरित्रं शाम्भुचरित्रं १०७० ।
३५३. प्रबन्धचूडामणिमेरुतुङ्गसूरीयः ३५०४ ।
३५४. २४ प्रबन्धाः ८४ कथाश्च राजशेखरसूरीयाः ।
३५५. लीलवतीकथा भृगुभट्टसुनकृताऽऽद्यारसमिश्रिता च
परसमयगता गाथाः-१४३९ ।
३५६. कथापुस्तिका अनेकविधकथाभिरनिर्दिष्टनामिकाभिरु-
पेताः ।
३५७. कथापुस्तिका विविधाः ।

न्याय-तर्कग्रन्थाः ।

३५८. सम्मतिवृत्तं सिद्धसेनदिवाकरकृतम् गा० १७०० ।
(१) सम्मतिवृत्तिर्मल्लादिकृता-७०० ।
(२) सम्मतिवृत्तिः काण्डव्योपेता प्रद्युम्नाश्रयभय-
देवीया २५००० ।
(३) सम्मतिवृत्तिरन्यकर्तृका ।
३५९. प्रमाणफलिकासूत्रवार्तिकसूत्र-वृत्ती शान्त्याचार्याये, मु०
६०, वृ० २८७३ ।
३६०. नयचक्रवालवृत्तिर्मल्लादीयद्वादशारनयचक्रवृत्तसूत्रव्या-
ख्यारूपा ससूत्रा १८००० ।
३६१. अनेकान्तजयपताकासूत्रं हारिभद्रं सदसदादि ४ वि-
कारं-३६००-३५०० ।
३६२. अनेकान्तं वृत्तिर्हारिभद्रो ८२५० ।
(१) तद्विष्णुकं मौनिचन्द्रम् २००० ।
३६३. स्याद्वादरत्नाकरसूत्रं ८ परिच्छेदं वादिश्रीदेवसूरी-
कृतम् ।
३६४. स्याद्वादरत्नाकर आलम्बिया वादिश्रीदेवसूरीकृतः
३६०००, प्रथमखण्डं विना ।
(१) रत्नाकरावतारिकाऽऽख्या तल्लघुयाका रत्नप्रभाया
५००० ।
(२) तद्विष्णुकं न ।
३६५. न्यायावतारमूत्रं सिद्धसेनीयम् ।
(१) तद्वृत्तिर्हारिभद्रा च, सू० ३२, वृत्तः २०७३ ।
(२) न्यायावतारवृत्तिः सिद्धशारदायनिककृता ।

३६६. आत्ममीमांसासूत्राणामाऽष्टगहम्नातर्को विधानन्द-
सूरीयः ८००० ।
३६७. प्रमाणमीमांसासूत्र-वृत्ती हेमसूरीये मु० .. वृ०.... ।
३६८. अनेकान्तवादप्रवेशो हारिभद्रः—७००—७३० ।
३६९. सर्वज्ञसिद्धिप्रकरणं हारिभद्रम् ३०० ।
३७०. द्रव्यालंकारस्तर्कः पं० रामचन्द्रगुणचन्द्र कृतः ४०० ।
३७१. प्रमाणसंग्रहप्रकरणं ९ प्रस्तावं जैनं ७१२ ।
३७२. प्रमेयरत्नकोशः सर्वज्ञसिद्ध्यादि २३ वादस्थलः चन्द्र-
प्रभसूरीयः १९८० ।
३७३. षड्दर्शन दिङ्मात्रविचारः ।
३७४. षड्दर्शनसमुच्चयसूत्र-वृत्ती, सूत्र-८६, वृ० १२५२ ।
३७५. परिणामिवस्तुव्यवस्थापनं १८० ।
३७६. बौद्धिकनिषेधो बस्त्रव्यवस्थापनरूपः ।
३७७. सर्वाध्यात्मभाषाद्यभिनिरासवादस्थलानि ४,—३१० ।
३७८. केवलभुक्ति-स्त्रीभुक्तिप्रकाशं शकदानुशासनकृत-
शाकटायनकृतं, तत्संग्रहश्लोकश्च ९४, प्रत्यन्तरे ९० ।
३७९. हारिभद्रो नन्दिवृत्त्याद्यनमस्कारसंबद्धसर्वज्ञव्यवस्था-
पनाववादः ।
३८०. सर्वज्ञव्यवस्थापनावदो योऽपि सोऽपि बहुरूपो वा
३८१. अपशब्दनिराकरणं २१५ ।
३८२. भेदाभेदाद्यनेकान्तव्यवस्थापनं च-२०० ।
३८३. स्याद्वादमञ्जरी मल्लिवेणाचार्यः १३४९ वर्षे कृता
३००० ।
३८४. समन्तभद्रकृत-श्रवणवर्धमानस्तोत्रवृत्तिविषयार्थः ।
३८५. अपौरुषेयवेदनिराकरणम् ।
३८६. प्रत्यक्षानुमानाधिकप्रमाणनिराकरणं च यशोदेव-
साधुकृतम् ।
- आद्यं तु त्रिवर्गपरिहारेण* । अर्गं पञ्चाणि ११, प्रत्य-
न्तरे ५. १४ ।
३८७. श्वेताम्बरदर्शनसिद्धिः, प. १९ ।
३८८. लोकेतत्त्वनिर्णयो हारिभद्रः—१७० ।
३८९. न्यायकुमुदचन्द्रसूत्र-वृत्ती दिगम्बरीय प्रकलङ्कदेव-
भाचन्द्रकृते सू० वृ० १६००० ।
३९०. प्रमेयरत्नमाला परीक्षामुखलघुवृत्तिरपरनाम्नी, तत्सूत्रं
च—वृ० १५६७, सू० १४० ।
३९१. न्यायविनिश्चयवृत्तिः—अनन्तबीर्यकृता दिगम्बरी ।

* कवर्ग-चवर्ग-टवर्ग-इति वर्गत्रयगतव्यञ्जनानि परि-
हृत्याभ्यव्यञ्जनैरेतत् प्रकरणं रचितम् ।

३९२. आत्मपरीक्षावृत्तिस्तत्त्वार्थसूत्राष्टाकव्याख्यारूपा ।
३९३. पत्रपरीक्षा च पत्रवाक्यप्रकारव्याख्या ।
३९४. प्रमेयकमलमार्तण्डो दिगम्बरीयप्रभाचन्द्रायः
११०० ।
३९५. अध्यात्मतराङ्गिणीटीका दिगम्बरीयतर्ककृता ।
३९६. हेतुविन्दुटीका तर्ककृता ।
३९७. प्रमाणवार्तिकाऽऽद्यपरिच्छेदसूत्रं बौद्धीयम्,
(१) तद्वृत्तिश्च आद्यपत्र. २-३ रहिता ।
३९८. तर्कभाषा टीका बौद्धमतवाच्या बालावबोध ३ परि-
च्छेदा ८४० ।
३९९. न्यायविन्दुसूत्रं बौद्धमतवाच्याम् ।
(१) तद्दीक्षा च धर्मोत्तराचार्यकृता सू० टी. १४७७ ।
४००. न्यायप्रवेशकटीका च हारिभद्रो सू० टी. ५९७ ।
४०१. न्यायप्रवेशकटिप्पणं ११६९ वर्षे श्रीचन्द्रायम् ।
४०२. तत्त्वसंग्रहः प्रकृतिव्यगदिनिरासवाच्या बौद्धः—
३७१६ ।
४०३. न्यायकुसुमाञ्जलितर्कः ५०४६ मितः ।
४०४. न्यायतर्कसूत्रं (१) भाष्य, (२) वार्तिक,
(३) तात्पर्यटीका, (४) तत्परिशुद्धि,
(५) न्यायालंकारवृत्ति, (६) पञ्चप्रस्थानन्यायतर्काणि
(क्रमशः)—अज्ञपाद-वाच्याद्यन-भारद्वाज-वाचस्पति-उदयन-
श्रीकण्ठ-अभयतिलकोप-ध्यादकृतानि षडपि
५३००० ।
४०५. न्यायकलिकाटीका नैयायिकीय १६ पदार्थतत्त्ववा-
च्या ४०५ ।
४०६. सारवग्रहो नैयायिकीय १६ पदार्थवाच्यः ।
४०७. न्यायभूषणसूत्रं न्यायसारपरनामकं ४०० ।
(१) न्यायसारटीका जायसिंहो २९०० ।
(२) न्यायसारटीका न्यायसारविचाररूपा ।
(३) न्यायसारशुद्धिका ।
४०८. मतमनोहरप्रन्यगतहेतुसाम्यगताशेषविशेषमिरूपणसूत्र-
व्याख्यारूपं ७४० ।
४०९. षट्पदार्थप्रवेशप्रकरणं वैशेषिकीयं—९५० ।
४१०. भास्करभूषणः सृष्ट्यादिवाच्यः ।
४११. किरणावली ।
४१२. न्यायतन्त्रटीका व्याख्याखण्डम् ।
४१३. किरणावलीटिप्पणकं द्रव्यपदार्थः २३७३ ।
४१४. कन्दकी-किरणावल्याः सूत्रम् ७७७ ।

४१५. न्यायकन्दलीटीका श्रीधरेण १०४८ वर्षे कृता वेशे—
(वि) कम्पता ६००० ।

४१६. कन्दलीटिप्पनकं पं. नरचन्द्रकृतम् २५०० ।

४१७. कन्दलीपञ्चिका १३८५ वर्षे मलधाम राजशेखराया
४००० ।

४१८. न्यायलीलावती ।

४१९. सार्वभौमसूत्र-वृत्ति, ७६. वृ. ।

४२०. वृद्धवादसाक्षरकरणं विजिगीषुयोग्यं भद्र श्रीविकास-
कृतं ९०० ।

४२१. शास्त्रदर्पणो ब्रह्माऽद्वैतचिदुपाधिविचयः ।

४२२. स्मरणस्मरणसाधये आहर्षकविरुणे परिच्छेदाः ४,
५००० ।

(१) स्मरणस्मरणटिप्पनकम् ।

व्याकरण-कोश-ग्रन्थाः ।

४२३. हे-व्याकरणसूत्राणि ११०० ।

४२४. उणादि ३०० ।

४२५. सिद्धान्तशासनं. २०० ।

(१) हेमचतुष्क पृ-हेमाख्यातवृद्धवृत्तैर्मतीद्वितवृद्धवृत्ति-
हेमकृद्वृत्तिः, एवम् १६००० ।

(२) १—३—४—१—६—७—८—१२—२७
पादे वृद्धन्यासः शबरमहर्षिवचनामा ।

४२६. धर्मवेष कृतन्यासः—९००० न ।

४२७. रामचन्द्रकृतन्यासः—५३००० न ।

४२८. परिभाषावृत्तिः—४००० ।

४२९. हेमन्यासोद्धारो लघुन्यासः कनकपभक्तः २८ पाद-
सक्तः ।

४३०. कक्षापटो हेमवृद्धवृत्तिविषयपदव्याख्याकृतः ।

४३१. हेमवृद्धवृत्तिचतुष्काख्यात २—क—३ दुष्टिकः ।

४३२. हेमशक्त पाद ४ वृत्तिः २४ ८५ ।

(१) प्राकृतवृत्तिदोषिका हर्षिभद्रवृत्तिरुता १५०० ।

(२) प्राकृतवृत्तिदोषिका—हेमप्राकृतवृत्त्यवृत्तिरुता मल-
घा. पं. नरचन्द्रकृता प्राकृतप्रबोधवाक्या
१६०० ।

४३३. हेम चतुष्क आख्या—कृत-तद्वित लघुवृत्तिः ६००० ।

४३४. काकलकावस्थकृत हेमलघुवृत्ति १ चतुष्का-२ अ-
ख्यात—३ कृत—४ तद्वित दुष्टिका दोषिका वाच्या ।

४३५. हेमचतुष्कवृत्ति अवचरिः २२१३ ।

४३६. हेमलिङ्गानुशासनवृत्तिः ३६८४ ।

४३७. हेमधामुपारायणम् ।

४३८. हेमोणादिवृत्तिः ३२५० ।

४३९. हेमन्यायवृत्तिः १७५ ।

४४०. हेमनाममाला १८०० ।

(१) हेमनाममालावृत्तिः ६ काण्डा प्रभुबीहमसुरि-
कृता ९९९७ ।

४४१. हेमानेकार्थनाममालासूत्रं वसोपं १८२७ ।

(१) हेमानेकार्थनाममाला [व्याख्या] स्वरकाण्डवृत्तिः,
आदौ स्वर—व्यञ्जनक्रमेण वृद्धनामाऽन्त-
व्यञ्जनक्रमवद्वा श्रीमहेन्द्रसूरिकृता १०६६० ।

४४२. हेमदेशीनाममालासूत्रम् ।

(१) हेमदेशीनाममालाया रत्नावली-शतं नाम्नी वृत्तिः—
वर्गीष्टकक्रमनिबद्धा—३३२०—३५०० ।

४४३. समासतद्वितसारप्रकरणं हेमसंयद्धम् ।

४४४. हेमविभ्रमसूत्र-वृत्ति पं. गुणचन्द्रकृते सू. २१, वृ.
६०० ।

४४५. कारकसमुच्चयोऽधिकारत्रयात्मकः आश्रयवृत्तियुग्म
१२८० वर्षे आश्रयसूत्रिकृतः प्राथमिकार्थः ।

४४६. मुष्टिवाकरणं मलयविरुतम् ।

४४७. कातन्त्राऽपरनाम कलापकचतुष्काख्यातकृद्वृत्तिर्दुर्ग-
सिंहकृता ।

४४८. कातन्त्रचतुष्काख्यातकृत्यजिज्ञासा—त्रिलोचनदासरुता
दीर्घमिहवृत्तिविषयपदव्याख्यारूपा ।

४४९. अख्यातावचरिर्बौद्धिकवाकरणसम्बद्धा प. ३६ ।

४५०. लौकिककृद्वृत्तिटिप्पनकं तत्सूत्र-वृत्तिगर्भम् ।

४५१. कातन्त्रलघुवृत्तिः २१००, ८००० ।

४५२. धातुपारायणं त्रिलोचनदासीयम् ।

४५३. ककारकविशेषव्याख्यानं न्यासकृतं धातुसूत्रं यावत्
३२५ ।

४५४. अक्षिकं वृत्तित्रयोद्धारकम् ।

४५५. कौमारसारसमुच्चयः श्लोकरूपो वृत्तित्रयोद्धारसंयद्धा-
त्मकः ३१० ।

४५६. कलापकोणादिवृत्तिः पाद पसत्का ।

४५७. वृद्धनामालक्षणपारायणं ३४ ।

४५८. प्रमेयरत्नभाङ्गागारे विशेषविषयं कलापकाख्यात-
कृद्विषयम् ।

४५९. नामाख्यातायवृत्तिर्लक्षणकियत्पदसंयद्धादिना ४६२५ ।

४६०. कातन्त्रप्रयोगसमुच्चयः ५०० ।

४६१. कातन्त्रोत्तरं विद्यानन्दापरनामकं समासप्रकरणं
यावत् विद्यानन्तसू० ६० व्या० ।
४६२. लिङ्गानुशासनममरकृतं अमरकोशसंबद्धकाण्डत्रये
१४७० ।
४६३. लिङ्गानुशासन ३४ आर्यामितं नामनकृतं ३४ ।
४६४. अमरकोशकेयः ।
४६५. अमरकोशटिप्पणकम् ।
४६६. स्यादिसमुच्चयः १० अमरकविकृतः ।
४६७. स्यादिसमुच्चयः अमरकविकृतः ।
४६८. लौकिकस्यादिप्रक्रिया सर्वधरु० ।
४६९. सारस्वतव्याकरणं १२२० ।
४७०. सारस्वत टिप्पणकं १२०० ।
४७१. सारस्वतव्याकरणप्रक्रिया ।
४७२. गणरत्नमहोदधिः पं० वर्धमानेन ११९७ वर्षे कृतः ।
४७३. शाब्दशानुवाक्या बह्व्यः ।
४७४. शब्दप्रभेदानुयायिनाममाला महेश्वरकावचना ।
४७५. काशिकावृत्तिः पाणिनेरुक्ता । (?)
४७६. व्याकरणरत्नकोशः पाणि० लघुवृ० ।
४७७. रूपावतारकसंक्षिप्तव्याकरणं पाणिनीयसंप्रदायिकं
समासान् यावत् ।

छन्दःसाहित्यग्रन्थाः ।

४७८. हलायुधच्छन्दोवृत्तिर्भट्टहलायुधकृता १२३३ ।
४७९. छन्दप्रदीपो विप्रकृतः ९०० ।
४८०. वृत्तरत्नाकरो भट्टकेदारकृतः १५० ।
(१) तद्वृत्तिः आंक्यकृता ६२० ।
४८१. जयदेवच्छन्दःशास्त्रवृत्तेः टिप्पणकं श्रीचन्द्रसूरी-
कृतम् ।
४८२. नन्दिनाथप्राकृतछन्दोवृत्तिः श्रीदेशाचार्यशिशुप्रकरण-
सु (शत ?) कारिरत्नचन्द्रगणिकृता ।
४८३. छन्दोऽनुशासनाऽपरनामकच्छन्दश्चूडामणिवृत्तिर्भट्ट-
रिक्ता ४१००-२९९९ ।
४८४. गाथाभनकोशो गाथाभनकादिवाच्यः ७३ ।
४८५. काव्यप्रकाशमूत्र-वृत्ता १० उल्लासे सू० १४१ वृ०
१७३० ।
४८६. जयन्तीदीपिका जयन्तपुरोधःकृता ४७३० ।
४८७. काव्यप्रकाशसंकेतः १२१६ वर्षे माणिक्यचन्द्रायः
३२४४ ।

४८८. काव्यप्रकाशविकाशः ... ।
४८९. काव्यप्रकाशवर्णिकाः १२५० ।
४९०. काव्यप्रदीपिका सूत्र-वृत्तिगर्भा पाल्हेदेवकृता ६००० ।
४९१. काव्यानुशासननामालंकारचूडामणिवृत्तिः श्रीहेम-
सूरीया ६ अध्याया २८००—४२०० प्रत्यन्तरे ।
४९२. अलङ्कारचूडामणिवृत्तिविवेको हेमसूरीयः ४००० ।
४९३. दण्डपट्टकारः ... ।
४९४. अलङ्कारमहोदधिटीका मल्लवा० नरेन्द्रप्रभया १२६-
वर्षे कृता ४५०० ।
४९५. कविशिक्षा नाम काव्यकल्पलता सू० ५०० ।
(१) सूत्रवृत्तिः पं० अमरकविकृता वृ० ३३५७ ।
४९६. वाग्भटालङ्कारवृत्तिः ६०० ।
४९७. रुद्रटालङ्कारः ६ अध्यायः ।
४९८. कविशिक्षा रूपभट्टशिशुविनयचन्द्रकृता ।
४९९. अलङ्कारसर्वस्व राजानकश्रीशचकृतं १६०० ।
५००. काव्यकल्पलतापरिमलः, पं० अमरकविकृतः ।
५०१. श्रीभोजराजकृताऽलङ्कारस्य वृत्तिः पद्मप्रकाशनाम्नी ।
आजडकृता काव्यबन्धादिवाच्या..... ।
५०२. चन्द्रालोकालङ्कारः पं० अमरकविकृतकाव्याभ्यायः
प० २० ।

गद्यपद्य काव्यग्रन्थाः ।

५०३. श्रीद्वयाश्रय महाकाव्यं श्रीहेमसूरीयं २० सर्गं संस्कृतं
२६२८-३०२६ ।
५०४. द्वयाश्रयकाव्यपद २८ वृत्तिः, १३१२ वर्षे खरतर-
अभयतिलकीया १७५७४ ।
५०५. प्राकृतद्वयाश्रयसूत्रं है ९५० ।
५०६. प्राकृतद्वयाश्रयपाद ४ वृत्तिः. खरतरपूर्णकलशीया
१३०७ वर्षे कृता ४२३० ।
५०७. धर्मभ्युदयकाव्यं वस्तुपालचरित्रवाच्यं, उदयभूमिं
५२००—५०४० ।
५०८. श्रीशालिधं काव्यं शाक्तिमन्त्रचरित्रवाच्यं पं० धर्मकुमार-
कृतं १३३४ वर्षे १२२४ ।
५०९. श्रीधर्मनाथमहाकाव्यं २१ सर्गं दिगम्बरीयकाव्यादि-
बन्धकाव्य-हरिचन्द्रकृतम् ।
५१०. श्रीनेमिचरित्रं महाकाव्यं संस्कृतं गद्य-पद्यमयं बहु-
खण्डितं १०९० वर्षे भोजराजराज्ये सूर्याचार्यकृतम् ।
५११. श्रीनेमिमहाकाव्याटिप्पणकं १४०० ।
५१२. श्रीनेमिनिर्वाणकव्यं वाग्भटकृतं १५ सर्गं १३६० ।

५१३. नेमिदूतकाव्यं विक्रमकृतम् ।
 ५१४. कुट्टिनीमतकाव्यं सं० दामोदरकृतं १०९० ।
 ५१५. विक्रमोकाभ्युदयकाव्यम् ।
 ५१६. बालभारतं ४३ सर्गं अमरकविकृतं परममयवाच्यं
 ६७७४ ।
 ५१७. अभिनन्दकाव्यं रामचारात् ३६ सर्गम् ।
 ४१६. सोमपालविलासकाव्यम् ।
 ५१९. जल्हणकविकृतकाव्यम् १००० ।
 ५२०. नगनारायणनन्दकाव्यं मन्त्रिवस्तुपालकृतं १६०० ।
 ५२१. तिलकमञ्जरीकथा, धनपालकृता चम्पूकथा वर्णन-
 सा ।
 (१) तिलकमञ्जरीटिप्पणकं शान्त्याचार्याय १२०० ।
 ५२२. तिलकमञ्जरीसारोद्धारं लघुधनपालकृतः—१२०० ।
 ५२३. कादम्बरीकथा बाणकविकृता पुलिद्रकृतसंधाना ।
 ५२४. सौभाग्यमञ्जरीकथा सं० गद्यपद्यमयी, परतीर्थ पं० म-
 हेंद्रकृता ३१०० ।
 ५२५. वसवदत्तकथा सुबोधकविकृता ।
 (१) वसवदत्ता० टीका नारायणकविकृता ।
 ५२६. चम्पूकथा ७ उल्लासः निविक्रमभट्टकृता दमयन्तीक-
 था उपरनाम्नी २५०० ।
 (१) चम्पूकथादिटिप्पणकं चण्डपालकृतं १९०० ।
 ५२७. शातवाहनकृतगाथासप्तशती ।
 (१) टीका भुवनपालकृता ४५०० ।
 (२) शात० गाथावृत्तिः, श्रीआजडेन कृता ।
 (३) शात० गाथावृत्तिः, जल्हणदेवकृता ।
 ५२८. रघुकाव्यं २० सर्गं १५७२ ।
 ५२९. माघकाव्यं २० सर्गं २७०० ।
 (१) माघकाव्यटीका बल्लभदेवकृता १२००० ।
 ५३०. कुमारसंभवकाव्यं ६ सर्गं ६१५ काव्यानि ।
 (१) कुमारसंभवकाव्यवृत्तिर्दिगम्बरीयभर्मकीर्तिकृता ।
 ५३१. मेघदूतकाव्यम् ।
 (१) मेघदूतवृत्तिः ।
 ५३२. किरातकाव्यं १६ सर्गं भारविकविना वर्षे
 कृतम् ।
 (१) किरातकाव्यस्य भरवीयस्य वृत्तिः प्रकाशवर्ष-
 कृता ।
 (२) किरातार्जुनयिककाव्यटीका लोकानन्दकृता ।
 ५३३. गोवधकाव्यं गाथाः ११६८ ।

५३४. नैषधमहाकाव्यं श्रीहर्षकविकृतं २२ सर्गं काव्यानि
 ४००९ ।
 (१) नैषधटीका चाण्डबी ।
 (२) नैषधटीका गादाधरी ।
 (३) नैषधटीका विद्याधरी ।
 ५३५. दशकपालोकम् ।
 ५३६. भारतशास्त्रम् ।
 ५३७. धनुर्विद्या च ।

नाटकानि ।

५३८. रघुविलासनाटकं पं० रामचन्द्रकृतम् ।
 ५३९. नलविलासनाटकं पं० रामचन्द्रकृतम् ।
 ५४०. चाणाक्यनाटकम् ।
 ५४१. मोहपगजयनाटकं मन्त्रियशः पालकृतं श्रीकुमारपा-
 णनृपपतियदं पायोऽन्तरङ्गवाच्यं १३२० ।
 ५४२. मानमुद्र भञ्जननाटकं सनत्कुमारचक्रि-विलासवती-
 संवन्धप्रतिबद्धं देवचन्द्रगणिकृतं १८०० ।
 ५४३. प्रबुद्धगैहिण्यं रामचन्द्राय १००० ।
 ५४४. मुद्रितकुमदचन्द्रनाटकं यशश्चन्द्रकृतं ५३५ ।
 ५४५. प्रबोधचन्द्रोदयनाटकं १०१० ।
 ५४६. दूतागनाटकम् ।
 ५४७. भृंगारतिलकनाटकम् ।
 ५४८. मुरारिनाटकम् ।
 (१) मुरारिटिप्पणकं देवप्रभमूरिकृतं ७५०० ।
 (२) मुरारिटिप्पणकं मल० नरचन्द्रसूरीयं २३५० ।
 ५४९. अनर्थराघवनाटकम् ।
 ५५०. मुद्राराक्षसनाटकं चन्द्रगुप्त-चाणाक्यसंबद्धं विशाखदेव-
 कृतं ।
 ५५१. सुकृतमण्डनं बभ्रुपालसंरक्षम् ।
 ५५१. राघवाभ्युदयनाटकं पं० रामचन्द्रकृतं १० अंकम् ।
 ५५२. चन्द्रलसाविजयनाटकम् ।
 ५५३. विक्रमोर्वशीनाटकं कालिदासकृतं ७०० ।
 ५५४. कर्पूरमञ्जरी नाटकम् ।
 ५५५. रत्नावलीनाटिका हर्षदेवकृता ७३३ ।
 ५५६. वनमालानाटिका पं० भवरचन्द्रकृता ।
 ज्योतिः—शकुन—योगान्नाय—मन्त्र—कल्प—सा-
 मुद्रिक—आस्त्राणि ।
 ५५७. आयज्ञानतिलकसूत्र-वृत्तिः बोधिरुते सू. गा. ७५० ।
 ५५८. आयसद्भावः १९५ । वृत्तिः १६०० ।

५५९. कुरपर्वतः (?) ।
 ५६०. प्रत्यव्याकरण ज्योतिर्वृत्तिः ।
 ५६१. चूडामणिग्रन्थः २३०० ।
 ५६२. चूडामणिसारग्रन्थः ४१ प्रकरणे लक्षणमष्टकृतः ६७२ ।
 ५६३. भिक्षुनी श्रीधरीया ।
 ५६४. गणि-शास्त्रम् ।
 ५६५. चन्द्रोन्मीलनचूडामणिसारशास्त्रम् ।
 ५६६. ज्ञानपञ्चरी ।
 ५६७. वस्तुसार १, ज्योतिषसार २, द्रव्यपरीक्षा ३, रत्न-
 परीक्षा ४, औषधार्ता तद्वृत्तयः ६ ग्रन्थाः १३७२ वर्षे
 ठ. फेकृताः ।
 ५६८. गणिततिलकग्रन्थवृत्तिः सिंहतिलकसूरीया ।
 ५६९. प्रश्नप्रकाशो नरवन्द्यसूक्तितः २० प्रकाशः ३६० ।
 ५७०. नरपतिजयचर्या एकाशीतिकादि ८४ पत्राः ।
 ५७१. नरपतिजयचर्या गतप्रज्ञा ।
 ५७२. नयनपूर्वज्ञपञ्चाङ्गविधिविवरणं करणशेखः वृत्तिनामकं
 १९० ।
 ५७३. बागहासंहिता सूत्र-वृत्तिः—४००० ।
 ५७४. भाद्रबाह्वीसंहिता सूत्रम्.....।
 ५७५. सारावलीज्योतिष्कं २७०० ।
 ५७६. ज्ञानदर्पणज्योतिष्कं त्रैलोक्यप्रकाशं हैमप्रभसूरिकृतं
 ११४१ ।
 ५७७. भुवनदीपकः पाद्यप्रभः १६७ ।
 (१) वृत्तिः सिंहतिलकीया १७०० ।
 ५७८. रत्नकोशज्योतिष्कम् ।
 ५७९. रत्नमालाज्योतिः ।
 ५८०. ऋषिसंक्षरारादिदेवघन्टा अनेकविधा इह अनिर्दिष्ट-
 नामकाः ।
 ५८१. हर्षप्रकाशज्योतिष्कं हर्षदेवगणिकृतम् ।
 ५८२. चन्द्रार्कप्रहसारज्योतिष्कम् ।
 ५८३. आशाधरीयपद्धतिः, यन्त्राणि च ।
 ५८४. वृहज्जातकं २५ अध्यायरूपं बराहमिहिरीयम् ४०० ।
 ५८५. श्रीधरीयजातकपद्धतिटीका ।
 ५८६. पट्टपञ्चशिकावृत्तिः सप्तम्याया ५५० ।
 ५८७. प्रश्नज्ञानपद्धतिः मष्टोपलकृता १८० ।
 ५८८. विद्वज्जनवल्लभाख्यप्रश्नज्ञानं १९ अध्यायं श्रीभोजी-
 यम् ।
 ५८९. पुस्तकेन्द्रग्रन्था गा. ११५ ।

५९०. रुतज्ञानं पासावेवलीविशेषरूपं श्लो. २१५ ।
 ५९१. मातृकाकेवली ५० ।
 ५९२. देवतादि ११ द्वारैः कालज्ञानम् ।
 ५९३. प्राकृतं पिपालिकाज्ञानम् ।
 ५९४. नाडीसंचारज्ञानं च ।
 ५९५. सिद्धाज्ञापद्धतिः ।
 ५९६. नाथपुस्तिका योगनामान्नायग्रन्थसूत्रका हरीमेललाज-
 नाथार्थकराज्जनसिद्ध्यादिगोपादिवाचा, खेलावादि मा-
 ह्यारुना, गाथा १३९७ ।
 ५९७. अर्धकाण्डं दुर्गदेवीयं अ० १०—१४७ ।
 ५९८. मन्त्रमहोदधिः प्रा दिगम्बर ओदुर्गदेववर्तः, मं.
 गा. ३६ ।
 ५९९. भैरवपद्मावतीकल्पः श्रीमल्लिषेणसूरिकृतः ४०० ।
 ६००. रुद्राक्षकल्पः ७५ ।
 ६०१. श्वेतार्ककल्पः ।
 ६०२. कामरूपपञ्चाशिका निमित्तं तन्त्रा तद्वृत्तिः तू. वृ. ८८
 गा. (?) ।
 ६०३. वसन्तराजो लावशर्मणः २३५० ।
 ६०४. शकुनसारोद्धारो माणिक्यसूरीयः १३३८ वार्षिकः
 ५०८ ।
 ६०५. शकुनशास्त्रं प्राकृतं वार्तामयं १. १४ ।
 ६०६. सामुद्रिकम् ६७ ।

प्रकीर्णकग्रन्थाः ।

६०७. श्रीशान्तिनाथचरितं दिगम्बरीयं गा. २१९६ ।
 ६०८. पशोधरचरितं दिगम्बरीयम् ।
 ६०९. यशोधर काव्यपीडिका ।
 ६१०. प्रतिकमणटीकासूत्रं दिगम्बरीयम् ।
 ६११. आनन्दसमुच्चयः ।
 ६१२. अध्यात्मशास्त्रं बहुप्रकरणमयम् ।
 ६१३. पातञ्जलयोगशास्त्रवृत्तिः सूत्रयुता श्रीभोजराज-
 कृता ।
 ६१४. आत्मावबोधो मलधा. देवप्रभसूरिकृतः ५५० ।
 ६१५. ज्ञानार्णवोऽध्यात्मवाच्यः श्रीशुभचन्द्रसूरीयः हैमयोग-
 शास्त्रतुल्यवाच्यो बहुवैराग्यः ४००० ।
 ६१६. ज्ञानदीपिका पिण्डस्थादिध्यानवाच्या ।
 ६१७. तत्त्वार्थसागरार्थं मोक्षशास्त्रं अमृतचन्द्रसूरीयम् ।
 ६१८. संवेगद्रुमकन्दली विमलाचार्यकृता, कारिका ५२ ।
 ६१९. ज्ञानार्णवशुद्धोपयोगिसूत्रम् ।

६२०. ज्ञानाङ्कशः का. २८ ।
 ६२१. योगकल्पद्रुमः ।
 ६२२. अमृताक्षिः ।
 ६२३. विरूपाक्षयोगशतं गा. १०१, अ. ६१ ।
 ६२४. साम्यशतं विजयतिहारीयं १०४ ।
 ६२५. शमभावशतं अन्तरङ्गकथावाच्यं श्रीधर्मचोपसूरिक-
 तम् १०२ ।
 ६२६. गीता भारते भौषधपर्वगा. ७१६ ।
 ६२७. धर्मपरीक्षा परसमयाऽसंबद्धतावाच्या दिगम्बरीयाऽ-
 मितगातिरुता ।
 ६२८. वज्रसूची विप्रजात्यादिनिगसवाच्या ।
 ६२९. भविष्योत्तरोद्धारः परसमयबहुम्वरूपवाच्यो जैनकृतः
 परसमयज्ञानाय ।
 ६३०. द्विजवन्दनचपेटा विप्रजात्यादीनराकरणवाच्या ।
 ६३१. वनस्पतिसत्तरी (१) } श्रीमुनिचन्द्रसूरी
 ६३२. पाक्षिकसत्तरी (२) } कृता (प्रत्येक)
 ६३३. अङ्गुलिचिचारा (३) } गा. ७०
 ६३४. सम्यक्त्वस्वरूपं जिनचन्द्रगणिकृतं, गा. १०४ ।
 ६३५. जिनप्रतिष्ठा ।
 ६३६. यातिप्रतिष्ठास्थापनस्थलं जिनदेवसुरिकृतं, ११८७ वर्षे,
 प. २६ ।
 ६३७. श्रीशान्तिवेनीया पर्वपञ्चिका खपनविद्यादिवाच्या ।
 ६३८. श्रीशोलाचार्या धूमावल्यादिवृत्तिः ।

६३९. कुसुमाञ्जल्यादिवाच्या समुद्राचार्यकृता २५० ।
 ६४०. प्रवृद्धोषज्ञानाध्यायः (१)
 दोषशान्तिकं जैनं (२)
 लौकिकं (३) च
 त्रयमपि विदितिलसुरिकृतं त्रयणां यथापम् १२४
 संख्या पत्र ५ ।
 ६४१. आलोचनाविधन-आलोचनपदसंप्रदायोऽनेके संप्रदाः ।
 ६४२. सूक्तरेत्नाकर-सुभाषितसमुद्रप्रमुखाः सुभाषितग्रन्था
 अनेकविधाः सर्वे धर्मकुमारीयाः ।
 ६४३. शुभावली ।
 ६४४. दानादिप्रकरणं सं मूलाचार्यकृतं सप्तावसरं काव्यादि-
 बन्धं प. ३४ ।
 ६४५. मुधाकलशाख्यसुभाषितकोशः पं. रामचन्द्रकृतः,
 पत्र..... ।
 ६४६. टीपालीकः १४४ ।
 ६४७. दीपोत्पवकल्पः, य. १३८९ वर्षे विनयचन्द्रकृतः
 २७४ ।
 ६४८. दृष्टान्तशत १०४ ।
 ६४९. तत्त्वबिन्दुः ७१ ।
 ६५०. मोधमदीपिका ५२ ।
 ६५१. चिन्द्रप्रकरः ९८ ।
 ६५२. दृष्टोपदेशः ५१ ।
 ६५३. सर्वेऽपि सूक्तकृपाः ग्रन्थपत्रम् ३८५ ।

हरिमद्राचार्यस्य समयनिर्णयः।

सुप्रसिद्ध महात् तत्त्वज्ञ जैनाचार्य हरिमद्राचार्यना समयनिर्णय संबंधी जे संस्कृत निबन्ध मुनिराज श्रीजिनविजयजीए पुनामा, मराएल 'प्रथम प्राच्य विद्या पण्डित परिषद्' आगल वांच्यो हतो ते ज्ञापेम्फ-लेटरूपां छपाईने प्रकट करवांमां आयो छे. निबन्ध सरल भाषांमां लखाएलो होई अनेक अपूर्व ऐतिहासिक मुद्दाओची भरपूर छे. संस्कृत भाषा जाण नार दरेक विद्वान्ने अवश्य यांचवा लायक छे. कि मात्र ४ आना. पोष्टेज खर्च जुहुं

समराइच्चकहा।

आठमा सैकाना प्रख्यात महात्मा याकिनी महत्तराम्मु श्रीहरिमद्राचार्य प्रशमरसर्गपूर्ण आ कथा-ग्रंथनी रचना करी छे. आना जोटानो बाजो भय मळवो तुलम छे. मळप्रथ प्राकृतमा छे. पण अतो मूळ साथ तेना सम्भूत अनुवाद पण छपाव्या छे. अ. पुस्तक मेवईनी यानिचर्मिटीए पोताना पाठ्य पुस्तकामा पण दाखल कर्तु छे. आ ग्रंथमा समरा-दित्य राजाका कृत नवमवोनी बातो छे. तेमांनो त्रण भवो अमर प्रकट करी छे. मूल्य रु० २-८-०

प्रद्युम्नचरित्रम्।

मा काव्य ग्रन्थचन्द्र उपाध्याय रचेल छे श्री-ग्रन्थचन्द्र प्रसिद्ध श्रीहीरविजयसर्गना संतनिर्माणा एक पंडित रत्न छे काव्य पण ज सरस अने सरल छे. तेमां संस्कृत भाषा द्वारा कृष्णना पुत्र प्रद्युम्ननी रसमय बातो वर्णवचामा आवेल छे. म० रु० २-०-०

जैन साहित्य संशोधक कार्यालय.

प्लेस्ट खर्च जुहुं / छे. भारत जैन विद्यालय, कर्तु-समजधुं } सन कॉलेजरोड, पुनाछिटी.

जैन-हितैषी।

हिन्दीका सुप्रसिद्ध मासिक पत्र। इसमें दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनों संप्रदायोंके विद्वानोंके लेख रहा करने हैं। ऐतिहासिक लेखोंके लिए यह खास तौरसे प्रसिद्ध है। अब तक इसमें अनेक महत्त्वके लेख निकाल चुके हैं। जैनधर्मपर तुलना-

त्मक दृष्टिसे लिखे हुए लेख भी इसमें रहते हैं और वे बड़ी ही निष्पक्षता और उदारतासे लिखे जाते हैं। यह सब संप्रदायोंकी समदृष्टिसे देखता है। जैनग्रंथोंकी समालोचनायें भी इसमें रहती हैं। प्रत्येक जैनीको इसका ग्रहण होना चाहिए। वार्षिक मूल्य रु० रुपया। ग्राहक वर्षके प्रारंभ और मध्यसे बनाये जाते हैं। वर्ष दिवालीसे शुरू होता है।

माणिकचन्द्र-दिगम्बर-जैनग्रन्थमाला।

इसमें दिगम्बर सम्प्रदायके सम्भूत और प्राकृत भाषाके ग्रन्थ प्रकाशित होते हैं और नये ग्रन्थ सिर्फ लागतके मूल्यपर बेचे जाते हैं। स्वर्गीय दानवीर सेठ माणिकचन्द्र हीराचन्द्र ज० पी० के स्मारकमे यह निकलती है। अब तक इसमें नीचे लिखे १२ ग्रन्थ निकल चुके हैं। प्रत्येक लायब्रेरीमें इनका एक एक सट भेगाकर रखना चाहिए।

- १ लघुयत्त्रयादिमहद, मद्राकलकृत म० १० १८
- २ सागारधर्माभूत सटीक, प० आशाधरकृत १३
- ३ विक्रान्तकौशवीय नाटक, हस्तिनमलकृत १८
- ४ पाल्हेनाथचरित, वादिराजकृत ११
- ५ मैथिलीकल्याण नाटक, हस्तिनमलकृत १
- ६ आराधनासार सटीक, देवसेनकृत १-११
- ७ जिनदत्तचरित्र गुणभद्रकृत १-११
- ८ प्रद्युम्नचरित्र, महामेनकृत, ११
- ९ चारित्रसार, चामुण्डरकृत १८
- १० प्रमाण-निर्णय विद्यानन्दकृत १८
- ११ आचारसार, वीरनन्दीकृत १८
- १२ त्रिलोकसार सटीक, नोमेचन्द्रकृत ११११
- १३ तत्त्वानुशासनादिसंग्रह, १८
- १४ भनगारधर्माभूत सटीक, आशाधरकृत ३ रु.
- १५ यक्यनुशासन सटीक मूल सप्तमद १ रु.

मूल्यका पता--

मेनेजर जैन ग्रन्थरत्नाकर कार्यालय,
हीगबाग, पो० गिरगांव, बंबई।

जैन जागृति

जैन जागृति

जैन जागृति

(पार्षिक पत्र)

सम्पादक—मुनिराज श्रीजिनविजयजी

श तमे जैन हो ? जैन समाजकी खरी हालत
जाणचा इच्छो हो ? जैन धर्मकी उत्पत्ति थाय
विम चाहो हो ?

जो आ प्रश्नोना उत्तर हो ? एम आपना
महा हाय तो तो जाते ज एक कांड लेखो जैन-
जागृति नामना पार्षिक पत्रना आहक लेखना
पोनाने नाम वाचन करणी हो.

आश्विनपक्षा तथीत तद्वत्ता तैसता दो पत्र
आश्वनी कर्णिक राधा प्रतिपदाता विषम आ
पक्षी प्रथम अष्ट प्रसद थो अने पछो तमेशो
दो प्रतिपदाता विषम ते प्रसद थो रहेश

जैन समाजने उत्पन्न अने साग दोचन आपवा
मंड तैसज दुनक सामाजिक अने धार्मिक प्र
श्नोना पक्षपातधर्म आहलापणो अने सुनिश्चित
कथाया अपवा मारे आ पत्र प्रसद करवामो
आव हो एमो दोचतप हो मागेदुनक उत्साह-
प्रोत्साहन उभयद्वय अने आनंद दायक
लेख आचो जैन समाजकी चतमान परिस्थि
तिओ उभे आनंदोत्साह विचारो दर्शववामो आ-
चो जोग्य कालतना आ साधक सकांतिकार
मो आपण योग्यदर्शक चरेन नू तोच जाईण ?
जहवातना आ प्रसद ताकाती समयमो आपणो
धार्मिक आनंदक कथ थो जाईण ? अने स्वा-
तंत्र्यो आ आहलापण वगमो आपणो सामाजिक
पथारण कोद वनू जाईण ? ए प्रश्नो उपर आ
पत्रमो उत्तरा उचालित करवामो आवते. सासा-
निक अने धार्मिक विषयो उपरांत नांतक वैज्ञा-
निक, ऐतिहासिक, साहित्यिक आदि विषयो

उपर पण साग साग लेखो अने विचारो एमो
हमेशा आव्या करशे

एकाणमो कहीण तो जैन संघमो केन्द्रणी
विषयक व्यापारविषयक राष्ट्रविषयक समाज-
विषयक अने धर्मविषयक दुनक प्रकारनी जा-
गृति उत्पन्न करवा माटे ए पत्र प्रसिद्ध करवामो
आवे हो

पत्रना आदेशमाटे विशेष लक्ष्य नकाम हो
कारण के मूळ वाचको पढला उपर थो जा ते
वाचनमो विचारो शकशे के एतुं सम्पादन कार्य
स्वयं मुनिराज श्रीजिनविजयजी महाराजना
हस्तक थो कि वदना ?

पत्रना भाषा मध्य करीत गुजराती रहेश
परंतु लिपि द्रवनागरी आसथोय रहेश जेथी
पंसार, राजदराता अने पूर्वदराता भाईओ पण
सरलनाथो तेना लाभ लई शकशे.

पत्रक वर्णिक लयातम टपाल संच साध
ना रूप लई साधया साखशामो आवशे. प्रा-
इको परत ज नकरो काठवामो आवशे, तेथी
आहक थोवा इच्छापरत तुरतमोज एक कांड
लपो तेथी मूबता करी वेश विनती हो.

पत्र व्यवहार नविना शिर नामे करयो.

संपादक,

जैन जागृति कार्यालय,

१० भागन जैन विचलय,

पूना—सिटी.

Printed and Published by Late J. B. Jain, Sahitya Sanshodhaka Samaj,
College Road, Poona City,

Printed and Published by Late J. B. Jain, Sahitya Sanshodhaka Samaj,
College Road, Poona City.

—संरक्षक—श्रीयुत हरमोविंददास रामजी शाह—मुंबई—

॥ अहम् ॥

॥ नमो त्थु णं समणस्स भगवओ महावीरिस्स ॥ ॥

खंड १] जैन [अंक ३

साहित्य संशोधक

जैन इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान आदि विषयक सचित्र त्रैमासिक पत्र ।

—संपादक—

मुनिराज श्रीजिनविजयजी ।

प्रकाशक—

जैन साहित्य संशोधक समाज ।

ठि० भारत जैन विद्यालय, फर्गुसन कालेज रोड, पूना सिटी ।

वार्षिक मूल्य ५० रु०] • [प्रस्तुत अंक मूल्य २॥ रु०

इसे अवश्य पढ़िए

जैन साहित्य संशोधक का दूसरा अंक कातिक माहनेमें पकट हुआ था और यह तीसरा अंक ६ माहने बाद ज्येष्ठमें प्रकाशित होता है। जैन सा सं प्रमासिक है इसलिए प्रति तीन माहनेमें प्रकाशित होना आवश्यक है और यदि समयपर न निकले तो प्राहकोंका उस बारेमें तकाजा करना भी व्याजिब है। परंतु जिन कई प्रकारकी अड़न्तोंके कारण हम अभी तक इसका समयपर नहीं निकाल सकें उनका खयाल यदि हमारे विज्ञ पाठकोंके हाथों से हमें आदय कम बारेमें अमा प्रदान करे।

पत्रके संपादक मुनिजीका प्रजकल अधिक रहना अमदाबाद होता है। उनके शिगार, गुजरातके शार्पय विचारार्थ की एक नही पर वी वा सरभाओंका कारणार रही। तब व गुजरात पुरातनत्व मंत्रि और आधुनिकता मादर नामके मन्त्रियों सम्मेलनके 'आचार्य' खतय गये व इस लिए वहाके कामका सम्भालना उनका प्रथम कर्तव्य है। जब वहाके कामसे हमें असह्य मिलती है तब वे यहा (पने) जा कर हम पत्रका काम शुरू करते हैं। यह पत्र इतना बड़ा है कि इसमें छपानेमें कमसे कम २५-३० माहने लगते हैं सो भी प्रेमदाताकी क्या शक्ति हो नो-तरी तो इससे भी ज्यादा समय लग जाता है। इस लिए यथामय पत्र नहीं निकल सकें ता उसमें हमारा कोई छेलाज नहीं गया सम्भालना आदिप

हमारी बात यह है कि इस प्रकारके पत्र सभी इसी तरह विचरवस निकला करते हैं। हमारे पत्रका ना बात जाने वीजिप गुड गवमेंटकी। न प्रकाशित होनेवाले 'इन्डियन एंटिक्वेरी' २० विचारार्थ इन्डिका जैसे जगप्रसिद्ध मन्त्रय नी कामा कयो १० माहने जितने 'लेटि' ने है।

यह पत्र कोई कमाईके लिये नहीं निकाला जाता; केवल साहित्यके प्रकाशनार्थ ही निकाला जाता है। इसका खर्च कोई प्राहकोंकी कीससे पूरा नहीं होता। प्राहकोंकी जितनी फी जाती है उससे तो तिगुनासे भी अधिक खर्च इस संस्थाको गाठका जोड़ना पड़ता है। यदि सारा खर्च प्राहकों ही की जिम्मेवारी पर रखकर इसको प्रकाशित करना हो तब तो इसका मूदय ५॥ रुपयकी अनिश्चय 'इन्डियन एंटिक्वेरी' आदि जर्नलोंकी तरह २० रुपये वार्षिक रखना पड़े। परंतु जैन समाजमें ऐसे विषयोंके जिज्ञासुओंकी उकझावा जब खयाल किया जाय तो शायद एक नी जिज्ञासु भेसा नहीं निकलेगा जो २० रुपये वार्षिक दे कर इसका प्राहक बने। इससे पाठक समझ सकेंगे कि जैन साहित्य संशोधककी क्या परिस्थिति है।

यद्यपि परिस्थिति विचित्र है, तो भी हम अब इस समयपर प्रकाशित करनेकी कोशिशमें अवश्य लगे हुए हैं। उम्मीद है कि ६ या ७ या ८ पाठकोंके हाथमें जल्दी ही पत्रक उधारा क्यो कि इस अंककी छपई गु. शा. हा. माल की तरफ दुन करवी गई है।

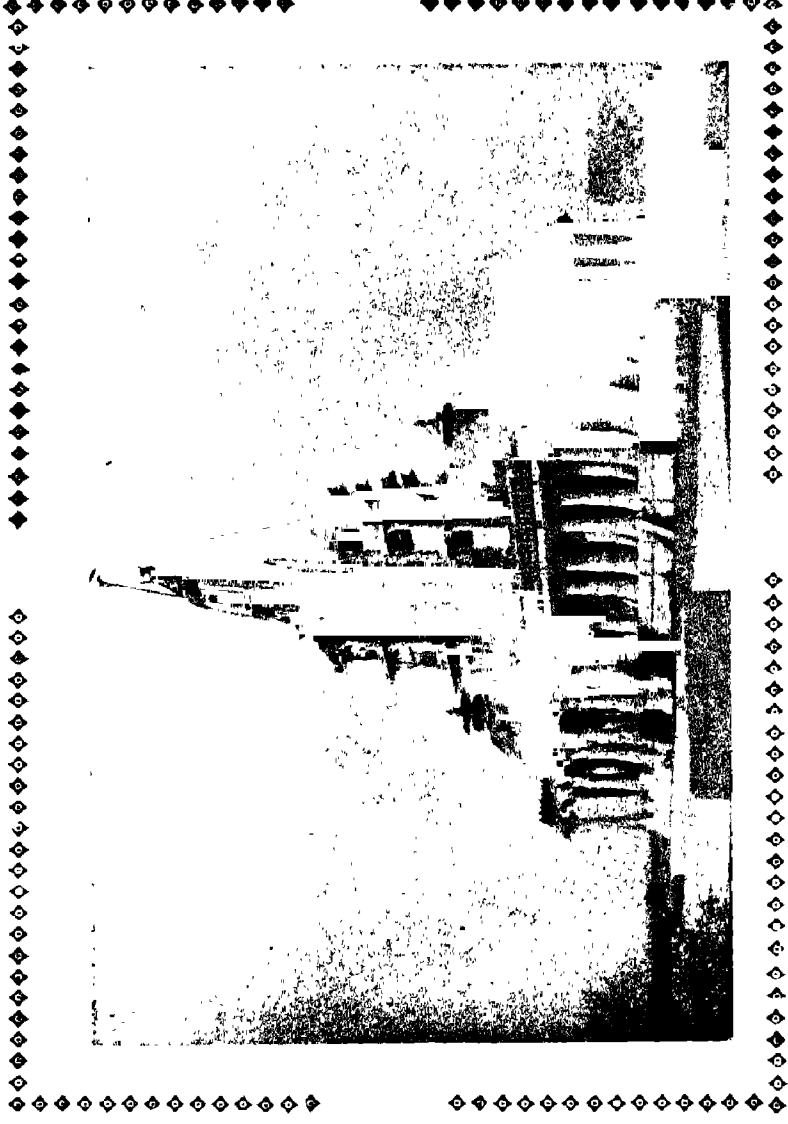
इस अंकमें स्थानान्तरण हिन्दी लक्ष विचकल नहीं आ सके इस लिए अगल अंकमें व ही लेख अधिक दिये जायग।

इस अंकमें जा एक पुरानी पट्ट्यालि दी गई है वह बहुत महत्वकी अर अमूल्य है। उसकी बड़े परिश्रमके साथ छपानी पड़ी है। पाठक उसे खूब ध्यान दे कर पढ़ें। पहली दुकह पढ़नेमें अवश्य जरा कुछ कठिनाता पड़ेगा, क्यो कि उसकी भाषा जो इ सो पुरानी गजराती है और कुछ विलक्षण भा है। परंतु मननपूर्वक पढ़नेमें उसका मतलब सब ठीक समझमें आ जायगा।

निवेदक-

व्यवस्थापक-अ. सा. सं.

जैन साहित्य संशोधक

चतुर्मुख जैन मंदिर, कापरडा, जांधपुर (मारवाद)

॥ ॐ ॥

॥ नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय ॥

जैन साहित्य संशोधक

‘ गुरिमा ! सच्चमेव समभिजाणाहि । सच्चस्माणाण उवट्ठिणं मेहावी मारं तरइ । ’

‘ जे एणं जाणइ से सच्चं जाणइ; जे सच्चं जाणइ से एणं जाणइ । ’

‘ दिट्ठं, सुयं, मयं, बिण्णायं जं एत्थं परिकहिज्जइ । ’

—मिथुनप्रवचन—आचारंगसूत्र ।

खंड १]

गुजराती लेख विभाग

[अंक ३]

क्षेत्रादेश पट्टक.

आ शीर्षक नीचे आज के टलाक क्षेत्रादेश पट्टको आपत्रामां आवे छे. घणा वांचको आ मथालुं वांची विचारमां पडशे के ‘ क्षेत्रादेश पट्टक ’ ए वळी शुं छे. अमे आई संक्षेपमां तेनी समजण आपीए छीए. **जैन यतियोमांथी** जे जे यतियोना आचार-विचारो अने विधि-विधानो एकज सरखां होय तथा

१ अहि अमे जे यतिशब्द वापर्यो छे ते. वर्तमानमां जे हदी अनुसार संकुचिन अर्थमां ए शब्द वापर्यो छे ते अर्थमां नथी वापर्यो, परंतु एना वाच्यार्थवाटा व्यापक अर्थमां वापर्यो छे. अहि आपिया यानि शब्दार्थी आज कहंवाना यतियो अने मनाता साधु बने प्रकारना बेशाही त्यागियो समजवाना छे. कारण के यति अने साधु शब्दथी संबा-
धाता वर्गमां आज जे खास अमुक प्रकारनी आचार-पालननी भिन्नता जेवामां आवे छे, ते फक्त लगभग छेला २५० वर्षेथीज हयातीमां आवी छे. तेनी पहेंला ए भिन्नता न हती. विक्रमना १८ मा सैकाना प्रारम्भमां ए भिन्नतानो प्राबुभाव थियो छे. ए समय पहेंला जैन (श्वेताम्बर साम्प्रदाय) ने त्यागीवर्ग एक मात्र ‘ यति ’ नाम थीज ओळखानो हती. जैन शास्त्रोपमाणे यति, भिक्षु, साधु, श्रमण ए बधा शब्दो एकज प्रकारना भावार्थवाळा होई एकज प्रकारना वर्गने आ शब्दार्थी संबोधवामां आवे छे. वर्तमानमां जे प्रकारनी वर्गभिन्नता दृष्टिगोचर थाय छे तेना प्राबुभावो इतिहास बहु जाणवा जेवो छे; परंतु आ स्थले तेनी प्रसंग न होवार्थी, बीजा कोई प्रसंग ने लखवा इच्छा छे.

જેઓ એકજ વ્યક્તિની આજ્ઞાનુસાર પોતાની જીવનચર્યા પાલતા હોય તેવા બધા યતિયોના એક સમુદાયને જૈનસાહિત્યમાં ' ગચ્છ ' ના નામથી સંબોધાય છે. એ ' ગચ્છ ' નો જે નાયક હોય-જે વ્યક્તિની આજ્ઞામાં એ બધો યતિ સમુદાય વર્તતો હોય તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે. આલંકારિક ભાષામાં કહીએ તો ગચ્છ-નો નાયક એ એક પ્રકારે રાજા ગણાય. જેમ રાજાની આજ્ઞાનુસાર તેનો બધો અધિકારી-વર્ગ અને પ્રજા-વર્ગ પોતાની જીવનચર્યા ચલાવે છે તેમ આચાર્યની આજ્ઞાનુસાર તેનો બધો યતિસમૂહ અને અનુયાયીગણ પોતાની ધર્મચર્યા ચલાવે છે. આ આલંકારિક કલ્પના મધ્યકાલમાં તો લગભગ યથાર્થરૂપ પણ ધારણ કરવા જેટલી પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી. એ સમયમાં આચાર્ય મૂર્તિમંત રાજા જેવાજ રૂપમાં દેશાધાના મોહમાં સપડાઈ ગયા હતા. રાજાની માફક આચાર્ય પણ છઠ્ઠીદાર, ચોપદાર, પાલખી, નગારો, નિશાન, ચમર આદિ રાજ્યચિન્હો ધારણ કરવા લાગ્યા હતા. અસ્તુ. જેમ રાજા પોતાના અધિકારીઓમાંથી અમુક વર્ષે અમુક અધિકારીને અમુક સ્થાનનો અધિકાર ચલાવવા મોકલે, તેમ એ આચાર્ય પણ પોતાના આજ્ઞાનુવર્તી યતિયોને દર વર્ષે જુદા જુદા સ્થળોમાં ચાતુર્માસ કરવા માટે મોકલતા. આ માટે તેઓ ' આ વર્ષે અમુક યતિએ અમુક સ્થાનમાં ચાતુર્માસ રહેવું ' એવો આદેશ (હુકમ) દરેક વર્ષે કાઢતા અને જેમ આજે ગવર્મેન્ટના પ્રાઈવેટ સરક્યુલરો દરેક અધિકારીને મોકલી દેવામાં આવે છે તેમ તે આદેશોની અનેક નકલો કરાવી સમુદાયના દરેક યતિપાસે પહોંચાડવામાં આવતી. આ પ્રકારના લખાણવાળા આદેશ-પત્રને ' ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટક ' કહેવામાં આવે છે. ક્ષેત્ર પટ્ટકે ચાતુર્માસ રહેવા માટેનું સ્થાન, અને તે સમ્બન્ધી આચાર્યના આદેશ પટ્ટકે હુકમ નો જે પટ્ટો તે ' ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટક ' આવા પટ્ટકો અર્થાત પટ્ટાઓ દરેક ગચ્છ અને સમુદાયના આચાર્યો કાઢતા. એ પટ્ટકોની લખવાની રીતમાં સાધારણરીતે પ્રારંભમાં સ્વર્ગસ્થ આચાર્યને નમસ્કાર કરેલું હોય છે. પછી જે વર્ષ માટે એ પટ્ટક કાઢવામાં આવ્યો હોય તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. તદ્વનંતર વર્તમાન આચાર્ય કે જેના તરફથી એ પટ્ટક કઢાય છે-તેનું નામ હોય છે અને તે પછી જે દેશના ક્ષેત્રો માટે એ આદેશ હોય છે તેનું નામ નોંધાય છે. પ્રારંભમાં અટલું મથાલું કર્યા પછી નીચે ક્રમવાર એકેક પંક્તિમાં, જે યતિને જે ગામે રહેવાનું હોય તેની સૂચિ આપવામાં આવે છે. તેની નીચે જો કોઈ યતિને કોઈ ગુન્હાબદ્ધ સમુદાયમાંથી ઘટિષ્કૃત કરવામાં આવ્યો હોય છે તો તેની પણ સૂચના આપવામાં આવે છે અને છેવટે બે-ત્રણ પંક્તિઓમાં આચાર્ય તરફથી બધા યતિયોને સામાન્ય શિશ્વામણ અપા-પણી હોય છે. તેમાં લખેલું હોય છે કે આ પટ્ટા પ્રમાણે દરેક યતિએ પોતપોતાના નિર્દિષ્ટ સ્થાને બેઠાસર જઈ રહેવું. સમુદાયની મર્યાદાનું જે વિધાનપત્ર કરેલું હોય તે પ્રમાણે વર્તવું. જે કોઈ અવિચારિતરીતે વર્તશે તેને સક્ત ઉપાલમ્બ આપવામાં આવશે. જે સ્થાને રહેવું હોય ત્યાં શ્રાવકો સાથે લડાઈઘડ કરવી નહીં. લોક વ્યવહારનું યથાયોગ્ય પાલન કરવું. ચાતુર્માસમાં ક્યાંય જવું આવવું નહીં. દરેકરીતે સાવધાન રહેવું. इत्यादि. આ પટ્ટકોના શિરોભાગે રાજમુદ્રા (મોહોર = શિક્કા) ની માફક આચાર્ય પોતાના હાથે " સહી " અથવા " સહી છદ " એવા શબ્દો સીક્સ-લાઈન કે ઈઈટ લાઈન પાર્ફકા કરતાં વધારે મોટા કદવાળા અક્ષરોમાં લખે છે-કે જે પ્રકાર ઉદયપુર (મેવાડ) ના મહારાણાઓ તરફથી નિકળતા જૂના ફરમાનોમાં પણ જોવામાં આવે છે.

આ પ્રકારના ૧૦ પટ્ટકો અમને પ્ર૦ શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંથી મળી આવ્યા છે જે ક્રમથી અહિં પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ દસે પટ્ટકો તપાગચ્છની મુખ્ય શાખાના છે. આ પટ્ટકો ઉપરથી કેટલીએ ઉપયોગી વાતોની માહિતી મળી આવે છે. આજથી માત્ર ૧૦૦ વર્ષ પહેલાંજ જૈન યતિ-યોનું સામુદાયિક બંધારણ કેવું વ્યવસ્થિત હતું, જૈનસમાજની કેટલી બહોળી સંખ્યા હતી, ત્યાગિયો પણ કેટલી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતા. તેમના ઉપર આચાર્યની કેવી સારી સત્તા હતી, સમાજમાં યતિ-યો કોઈ પણ પ્રકારનો વિચ્છેદ ઉભો ન કરી શકે તે માટે આચાર્યો કેવી કાઢજી શક્તા, इत्यादि અનેક સામાજિક વાતો ઉપર આ પટ્ટકોથી જાણવા જેવો પ્રકાશ પડે છે. આ પટ્ટકો પ્રમાણે સો દોઢ

સો વર્ષ ઉપર જેટલાં ગામો જૈન યતિયોને ચાતુર્માસ રહેવા યોગ્ય સારી શ્રાવકસંખ્યાવાળા હતા, તેનાથી અર્ધા ગામો પણ આજે યતિ કે સાધુમટે એક રાત રહેવા પુરતી શ્રાવકની વસ્તીવાળા રહ્યા નથી. એ એકજ શાબત ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જૈન સમાજની સંખ્યા કેટલી થઈ હાડપથી ઘટી ગઈ છે તથા ઘટતી જાય છે. તેજ પ્રમાણે યતિયોની સંખ્યાની પણ જશરદસ્ત ઘટતી થઈ છે. કર્નેલ ટૉડ પોતાના રાજસ્થાન નામક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં એકલા રાજપૂતાનામાં જ માત્ર સ્વરતર ગચ્છના ૧૧૦૦ યતિ લખ્યા છે. તેના બદલે આજે ૧૧૧ પણ વિચિત્ર નથી. હીરવિજયસૂરિનો યાત્રીસમુદાય લગભગ ૨૦૦૦ જેટલી સંખ્યાવાળો હતો તેના ઢેકાણે આજે ૨૦૦ નો પણ નથી. એજ રીતે જે અનેક ઢેકાણે સંકડો ઘરો શ્રાવકોન હતા ત્યાં આજે ૫-૧૦ પણ રહ્યા નથી. અસ્તુ.

પટ્ટક ૧.

—*—

અહિં આપવામાં આવતા પટ્ટકોમાં, આ પટ્ટક સંધી જૂનો છે. એ વિક્રમસંવત્ ૧૭૭૪ ની સાલનો છે. તે વખતે તપાગચ્છની મુખ્ય ગાદી ઉપર આચાર્ય વિજયશ્રમાસૂરિ હતા. આ પટ્ટક જાડા વેશી કાગળ ઉપર લખેલો છે. તેની લંબાઈ ૩ ફીટ અને પહોળાઈ ૩ ફીટ છે. એકંદર ૧૪૬ પંક્તિઓ લખેલી છે. અક્ષર સુંદર દેવનાગરી જૈન શૈલીના છે. મૂલ નકલ નોંધ પ્રમાણે છે:—

સહી છઠ્ઠી.

ૐ નત્વા મે. શ્રીવિજયસ્તનસરીશ્વરગુરુભ્યો નમઃ ।
સંવત્ ૧૭૭૪ વર્ષે મ । શ્રીવિજયશ્રમાસૂરિભિર્ભિજેષ્ટસ્થિન્યા-
દેશપટ્ટકો લિખ્યન્તે । શ્રીગુરુદેશે ॥

પં । ન્યાયવિજયસ્પષ્ટિકર । મગદ્દેશે તથા મેવાતદેશે
તથા ગુજરાતદેશે ।

ઉં । શ્રીવિમલવિજય ગં । મૂર્તિ ૧

પં । જિનવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીમત્ક સમા ૧

પં । પ્રેમવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીસં । પાટણ ૧

પં । વૃદ્ધિવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજી સત્ક રાવનપુર ૧ ઠાળું

૩ પાટણમધ્યે

પં । લઙ્ઘિવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીસત્ક વડોદરા ૧

પં । વૃદ્ધિવિજય ગ । પ । જાનસ । અસ્મત્પાશ્વે

૧ 'મ' । 'પટલે મટ્ટારક ૨ 'વ્યેષ્ટસ્થિતિ' ચાતુર્માસ. ૩ 'પં' ।
પંક્તિ અથવા પંચાસ. ૪ 'ઉ' ઉપાધ્યાય. ૫ 'ગ' ગણી. ૬ 'સા' =
સત્ક = તેના શિષ્ય. ૭ આચાર્યની પાંત

પં । સ્વાનન્દ ગ । રાયપુર ૧ ઠા. ૭ રાજનગરમધ્યે

પં । ધનવિજય ગ । ૩ । શ્રીવિનોતમ । ફલમપુર ૧

પં । નિત્યવિજય ગ । શ્રીજીમત્ક લઘુમરુદેશે

પં । મગવિજય ગ । શ્રીજીસત્ક મેવાડદેશે

પં । મગવિજય ગ । પં । હેમસત્ક રાનેર ૧

પં । માનવિજય ગ । શ્રીજીમત્ક અસ્મત્પાશ્વે

પં । મહાવિજય ગ । શ્રીજીમત્ક ફલપુર ૧ ઠા. ૨
રાજનગરમધ્યે

પં । જીવવિજય ગ । પં । જાનસત્ક અસ્મત્પાશ્વે

પં । વિનયવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીમત્ક વ્યારા ૧ વ્યાલોલ ૨

પં । પ્રેમવિજય ગ । લઘુવૃદ્ધશ્રીજીમત્ક ધણોજ ૧ પાંચોટ ૨

પં । ભીમવિજય ગ । પં । મુખવિજય સ । મોરઠદેશે દીવ ૧

પં । શિભાવિજય ગ । }
પં । સુમતિવિજય ગ । } ૩ । શ્રીસ્ત સ । રાજનગર ૧

પં । કર્પૂરવિજય ગ । પં । નત્ય સ । વીસલપુર ૧ ઠા.

૪ પાટણમધ્યે રમૂલપુર ૨ દેવવદપુર ૨

પં । દીપવિજય ગ । પં । કનક સ । ઉસમાપુર ૧ ગાંધી ૨

પં । જિનવિજય ગ । પં । કાર્તિ સ । નડીયાદ ૧ પંડોલ ૨

પં । ગુણવિજય ગ । ૩ । શ્રીજીસત્ક સરખેજ ૧

પં । દાનવિમલ ગ । પં । ચન્દ્રસત્ક કચ્છદેશે મજનગર ૧

પં । રૂપાવિમલ ગ । પં । કાન્તિવિમલ સ । મોરઠદેશે
નવુંનગર ૧

પં । દેવવિજય ગ । પં । નેમિવિજય સ । શ્રીજીસત્ક

મહિસાણો ૧ પાલોદ ૨

પં । ગોતમસોમ ગ । અહમ્મદપુર ૧

પં । વીરચંદ્ર ગ । પં । વિશેષસત્ક ગળોદ ૧ ધનેરાં ૨

पं । लक्ष्मीविजय ग । पं । हर्षसत्क सोरठदेशे घोषाबंदिर ?
 पं । न्यानविजय ग । उ । श्रीदेवसत्क । बाबापुर ?
 सकंदरपुर २

पं । मयाचन्द्र ग । प । कपूर स । धिराद्र ?
 पं । भक्तिचन्द्र ग । उ । श्रीधर्मसत्क मावड ? गोठडा २
 पं । मेरुविजय ग । उ । श्रीमेवसत्क मेवातदेश
 पं । पुण्यविजय ग । वृद्धसीजीसत्क वज्रपुर ?
 पं । नयविजय ग । उ । श्रीउदयसत्क वांकातर ?
 चूडाराणपुर २

पं । चतुरविजय ग । पं । कर्दुसत्क दशढो ? कलाडो २
 लालाडो ३

पं । मेवविजय ग । पं । अमरसत्क । इडर ?
 पं । देवचन्द्र ग । प । तेज स । फुरमानवाडो ?
 पं । मोहनविजय ग । प । रूपसत्क वडनगर ?
 पं । रत्नविजय ग । पं । दयामत्क वीरमगांस ?
 भोजुआ २

पं । प्रतापविजय ग । पं । प्रेमसत्क तेरवाड ? भलगाव ?
 पं । चंद्रविजय ग । प । मान स । चंदूर ?
 पं । कमलविजय ग । पं । केसर स । धारज ?
 पं । प्रमोदचन्द्र ग । प्रातिज ?
 पं । देवलतिसागर ग । प । लाभसत्क म्याणो ? भोदेकु ?
 पं । प्रीतिविजय ग । पं । अननसत्क वडालवी ? डा. ?
 शानवास पाटणमध्ये.

पं । कल्याणवर्धन ग । प । धीरसत्क पाटडी ? वजाण ?
 पं । केसरविजय ग । पं । जय स । विपन्नचेलाने कुणगर ?
 पं । महिमाविजय ग । प । रवि स । हरमोरी ?
 पं । विवेकविजय ग । पं । रंग स । सैमर ?
 पं । भक्तिमुद्र ग । पं । पुण्यसत्क पाटणमध्ये शानवास
 पं । नरविजय ग । उ । श्रीप्रियसत्क राजपुर ?
 पं । कुंअरविमल ग । कडी ? करण ?
 पं । केसरविमल ग । पं । दीप स । पचामर ?
 पं । दवविजय ग । पं । नित्यसत्क सिद्धपुर ?
 पं । केसरकुशल प । न्यायकुशल ग । शानपुर ?
 पं । रत्नविजय ग । पं । लविसत्क मरुअच्छ ?

पं । गुलालविजय ग । पं । गुणसत्क गंधार ? जंबूसर २
 पं । लालचंद्र ग । पं । जिन स । सावली ?

पं । जीवनचंद्र ग । } पं । तेज स । पाटणमध्ये
 पं । दानचंद्र ग । }
 पं । केसरविजय ग । पं । लक्ष्मी स । लाडोल ? वीजापुर २
 पं । पुण्यविजय ग । पं । रंगसत्क डीसा ? झेरडो ?
 पं । हर्षविजय ग । पं । गुणसत्क नवु पुर ?
 प । तन्वविजय ग । उ । श्रीउदयसत्क वाराही ?
 कोरडा २

पं । अमरविजय ग । } पं । सुमति स । पाटणपुर
 पं । गजविजय ग । } ? वगदा ?
 पं । हस्तिविजय ग । उ । श्रीलक्ष्मीसत्क वडाली ?
 षेड २

पं । कृष्णविजय ग । पं । रूपसत्क मान्ढण ? मगरवाडो ?
 पं । मेवविजय ग । पं । रूपसत्क चाणसमो ?
 पं । खिमाविजय ग । उ । श्रीविमल स । आसाडोल ?
 पं । मेवाविजय ग । पं । प्रेमसत्क पाटणमध्ये
 पं । जीवविजय ग । पं । नित्य स । दवीशेद्र ?
 सुमणाल २

पं । भाग्यचंद्र ग । प । सभासत्क उगरेज ?
 पं । कल्याणमुद्र ग । पं । महिमा स । खभायत ?
 पं । अमृतविजय ग । पं । उत्तम स । येड ? राफु ?
 पं । न्यानविजय ग । पं । धीरसत्क । राजनगरमध्ये
 पं । सुमतिविजय ग । पं । रूपसत्क । माचोर ?
 पं । रंगविजय ग । पं । ज्ञान स । इलोड ?
 पं । नित्यविमल ग । पं । विनीत स । वठासणो ?
 पं । तीर्थमुद्र ग । घावड ?
 पं । जिनविजय ग । पं । ज्ञान स । मोडासो ?
 पं । नमिप्रिय ग । पं । निलक सत्क । कंबोई ?
 पं । उदयविजय ग । }
 पं । रत्नविजय ग । } उ । अनिय स । वासा ?
 पं । देवविजय ग । } पं । नित्य स । मांडल ?
 पं । अमरविजय ग । }
 पं । दानविजय ग । } पं । लक्ष्मि स । राजनगर मध्ये
 पं । लालविजय ग । }

पं । सहिविजय ग । पं । नित्य सत्क । सेषपुर १

पं । लाभविजय ग । प । कुंअर सत्क । थिरा १ रांण-
कपुर २

पं । भाणविजय ग । पं । मेवसत्क । सोहीगांम १

पं । न्यानसागर ग । पं । वृद्धिसत्क । आणलोड १

पं । चतुरसागर ग । पं । उत्तम स । गोळा १

पं । सुंदरचंद्र ग । प । उत्तम स । देवोत्र १

पं । लालविजय ग । पं । कुंअर स । वैणप १ सुनन २

पं । चन्द्रविजय ग । पं । भक्ति स । गोधावी

पं । रूपविजय ग । पं । माणिक्य सत्क । समुं १ रानेर २

पं । सुंदरविजय ग । पं । कृष्णसत्क । नदासण १

प । प्रतापविमल ग । प । दान स । कच्छदेशे भजनग
रमध्ये

पं । रंगविजय ग । पं । केसर स । वारेजो १

पं । न्यायसागर ग । पं । उत्तम स । प्रेमापुर १

पं । राजविजय ग । प । प्रेम स । कार्जापुरा १

प । रूपविजय ग । प । वृद्धि स । डमोई १

प । देवविजय ग । प । दीप स । मीहपुर १

पं । भुवविजय ग । वृद्धश्रीजी स । थानवासू पाटणमध्ये

पं । मानविजय ग । पं । चंद्रसत्क । क्वार्ड सोलकीनी १

प । जयविजय ग । क । विनय स । नायकु १ दृषका २

प । जिनविजय ग । प । उत्तम स । क्रमता १

प । खिमाविजय ग । प । नित्य स । भुंटेरु १ फोरणा २

बातिम :

पं । धनसागर ग । पं । लालित स । वगुं १

प । आणंदविजय ग । श्रीजी स । राजनगरमध्ये थानवासू

पं । दर्शनविजय ग । प । केसर स । निजामपुर १

पं । रूपविजय ग । क । हस्ति सत्क । बालकु १

प । उत्तमविजय ग । क । विनय स । हारेज १

पं । सुजाणविजय ग । पं । रूप स । आश्राली १

पं । रत्नविमल ग । पं । वर्षमान स । अहमदनगर १

पं । सुखविजय ग । पं । महिमा स । सेरीगुं १

पं । प्रीतिविजय ग । पं । वृद्धि स । फंदरा १

पं । कृष्णविजय ग । पं । कृद्धि स । पीर भडीयाद १

प । पुण्यविजय ग । पं । थिर सत्क । लोछ १

पं । जीवसागर ग । पं । गंग स । वावि १ दोमुं २

पं । राजविजय ग । क । जीव स । छडीयाहुं १

पं । कृद्धिविजय ग । पं । प्रेम स । रणोद १

पं । प्रेमविजय ग । पं । प्रेम स । मणोद १

पं । जीवनचंद्र ग । श्रीचंद्र स । टा. २ पाटणमध्ये

प । मानविजय ग । प । नेत्र स । मानर १

पं । केसरविजय ग । पं । हेम सत्क । दांता १

पं । भक्तिचंद्र ग । पं । मयाचंद्र स । धेराडु १

पं । धनविजय ग । हस्ति सत्क । कबीरपुर १

प । कृष्णविजय ग । पं । प्रीति स । चील्हाडुं १

क । गौतमविजय श्रीजीमत्क गोडवाडेंदेश

क । वेल्हो । प । पुण्यसत्क । थानवासू पाटणमध्ये

क । कृष्णविजय पं । चंद्रसत्क । अंवासण १

क । लब्धिविजय । पं । दीप सत्क । विछलापुग १

क । हस्तिविजय । उ । श्रीनयसत्क । राजनगरमध्ये टा. १

क । हंमविजय । प । वृद्धि स । आंदरा १

क । धनविजय । क । चांपा स । पाषाण १

क । भाग्यविजय । पं । जिन स । वसही १

मां । गोकलश्री टा. १ शेषपुरमध्ये टा. १

मा । जीर्वा राजनगरमध्ये

॥ अत्रोद्धृति क्षेत्रादि मत्थापना अस्माभिरेव विधेयेति ॥

॥ समस्त माधु समुदास योग्ये । अपरे । पट्टाप्रमाणे
सह पोता पोताने आदेशे पुंठचयो । मथादा पट्टक मुक्त्यो
हे त प्रमाणे प्रवर्तयो । य अणविचार्य चालस्ये ते उपा-
लंम पांमस्ये । अंजे गृहस्थ सवाते चडी बालवुं नही । गृह-
म्यांनो मन ठाम राखवुं । लेखिक व्यवहार विशेषे राखवुं ।
चोमासा माहे किहाई जावुं आववुं नही ते समझी साव-
धानपणे प्रवर्तवुं ॥

सा एतदे साध्वी—गुरुणा.

પટ્ટક ૨

આ પટ્ટક સંવત્ ૧૮૨૨ ની સાલમાં લખાપલો છે તે વચ્ચે આચાર્ય વિજયધર્મસૂરી ગાર્દી ઉપર હતા. ૫ પટ્ટકની લંબાઈ ૩ ફીટ ૨ ઇંચ અને પહો-
લાર્દ ૬ ૧/૨ ઇંચ છે. ૫૬૬૨ ૧૨૩ પંક્તિઓ છે.

સહી

ૐ નત્થા મ । શ્રીવિજયદયાસૂરીશ્વરગુરુભ્યો નમઃ ।

સંવત્ ૧૮૨૨ વર્ષે મ । શ્રી શ્રીવિજયધર્મસૂરીભિર્જ્યે-
ષ્ઠસ્થિત્યાદેશપટ્ટકો લિખ્યતે । શ્રીગુર્જરદેશે ।

પં । હેમવિજય ગ । શ્રીજીસપરિકરાઃ વૃદ્ધમરુદેશે ।

પં । શાન્તિવિજય ગ । પં । લલ્લિ સ । પાદરો ૧ મુંજ-
પુર ૨ માનપુર ૩

પં । હિતાવિજય ગ । ડ । શ્રીશુભ સ । વીસલનગર ૧
સિદ્ધપુર ૨ કડા ૩ જાસકા ૪ દેળપ ૫

પં । રાજવિજય ગ । પં । હર્ષ સ । }
પં । ઇન્દ્રવિજય ગ । પં । રાજ સ } કચ્છદેશે

પં । નેમવિજય ગ । પં । સિમા સ । }
પં । ન્યાયવિજય ગ । પં । નેમ સ } પાટણ ૧ કુળગિર ૨

પં । વિનીતવિજય ગ । પં । પ્રેમ સ । માલણ ૧ ગોલા
૨ વાસણા ૩

પં । રંગવિજય ગ । પં । ઉદય સ । ફાલોલ ૧ વધનાપુર ૨

પં । હર્ષવિજય ગ । પં । વિવેક સ । મેસાણ ૧ સામેનરા ૨

પં । મોહનવિજય ગ । પં । સુમતિ સ । વાવિ ૧ માઢકું ૨

પં । સામલચંદ્ર ગ । પં । લાલ સ । વસુ ૧ ચાંગા ૨ મયાદર ૩

પં । મોહનવિજય ગ । પં । પ્રતાપ સ । ડેમતા ૧

પં । લલ્લિવિજય ગ । પં । લાભ સ । કોલીની કંઝોઈ ૧

પં । દર્શનવિજય ગ । પં । દેવ સ । }
પં । કાન્તિવિજય ગ । પં । દર્શન સ } ફંદર ૧ પાલ ૨

પં । રત્નવિજય ગ । ડ । શ્રીશુભ સ । મગરવાઢાં ૧
વઢગામ ૨

પં । માળવિજય ગ । પં । પ્રેમ સ । દક્ષણદેશે

પં । ભક્તિવિજય ગ । પં । નય સ । રાધનપુર ૧ ક-
માલપુર ૨

પં । વિવેકવિજય ગ । પં । કુળ સ । અસાવુલ નવોવાસ ૧

પં । કુશલવિજય ગ । પં । માન સ । વીજાપુર ૧ અ-
હમ્મદનગર ૨ કઢલી ૩

પં । અમૃતવિજય ગ । પં । માળ સ । મોહનપુર ૧
રણાસણ ૨ પીપલદલ ૩ કરબટિઓ ૪

પં । મોહનવિજય ગ । પં । હંસ સ । સોરઠદેશે ભાવનગર ૧

પં । શાન્તિવિજય ગ । પં । કુળ સ । } રાજનગર ૧

પં । જસવિજય ગ । પં । વિવેક સ } ગોધાવી ૨

પં । કાન્તિવિજય ગ । પં । લાલ સ } રાયપુર ૩

પં । ગણેશરુચિ ગ । પં । હીરસ । અસ્મત્પાર્થે

પં । દીપવિજય ગ । પં । રાજ સ ।

પં । જયવિજય ગ । પં । દીપ સ । દસાહો ૧ વજાળો ૨

પં । ગજવિજય ગ । પં । ગંગ સ । } વઢવાળ ૧ સી-

પં । હંસવિજય ગ । પં । ગજ સ । } હાળી ૨ ચૂઢા ૩

પં । સુજાળવિજય ગ । પં । શાન્તિ સ । વઢોદગો ૧

પં । કુળવિજય ગ । } પં । રંગ સ । ગાંતલપુર ૧ વહુઆ ૨

પં । જસવિજય ગ । } પં । રંગ સ । ગાંતલપુર ૧ વહુઆ ૨

પં । દેવવિજય ગ । પં । વિનીત સ । મીયાગામ ૧ ફંદર
૨ વલણ ૩

પં । શુભવિજય ગ । પં । માન સ । } પિટલાદ ૧

પં । કનકવિજય ગ । પં । શુભ સ । } શ્રીતરોલી ૨

પં । શાન્તિવિજય ગ । પં । ઉદય સ । આગલોઢ ૧

પં । જયવિજય ગ । પં । મુંદર સ । દ્રાપગો ૧

પં । ભક્તિવિજય ગ । પં । કાંતિ સ । } પાલ્હણપુર ૧

પં । કુશલવિજય ગ । પં । રાજ સ । } વગદા ૨

પં । મોહનવિજય ગ । પં । ઉત્તમ સ । વલાસણો ૧

પં । જીતવર્ધન ગ । } પં । કલ્યાણ સ । વીરમગામ ૧

પં । સકલવર્ધન ગ । } માંડલ ૨

પં । કેસરસોમ ગ । પં । ધન સ । વિહારા ૧ ચાલોલ ૨

પં । ઉત્તમવિજય ગ । પં । જિન સ । } સુરતિ ૧

પં । સુજાળવિજય ગ । પં । પ્રેમ સ । } સુરતિ ૧

પં । માળવિજય ગ । પં । સુમતિ સ । } સુરતિ ૧

પં । ઉદયસાગર ગ । પં । ન્યાય સ । } લીમઢી ૧

પં । રત્નકુશલ ગ । પં । વિનીત સ । } અંચવાલિડ ૨

પં । ન્યાયકુશલ ગ । પં । રત્ન સ । } અંચવાલિડ ૨

પં । નાયકવિજય ગ । પં । ગુણ સ । કોઠ ૧ ગાંગઢ ૨

पं । जीवविजय ग । पं । सुख स । देकावाडो १ सेदा-
तपुरो २ छणियार ३
पं । मोहनविजय ग । पं । गुलाल स । सोवनगढ १
बुहारी २ छुंटाडिओ ३ पारणे हशूर आववुं
पं । प्रेमविजय ग । पं । शुभ स । वडनगर १ गुंजा २
उंझा ३
पं । प्रमाणविजय ग । पं । पुण्य स । नेसडा २ आंगण-
वाडो ३
पं । मानविजय ग । पं । जिन स । मेवाडदेशे
पं । पुस्यालविजय ग । } उदवपुरमध्ये
पं । माणविजय ग । पं । राम स । लावणोज १ धो-
षला २
पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रूप स । हेवदपुर १
पं । पुस्यालचन्द्र ग । पं । भाग्य स । } कूअर १
पं । पुस्याल विजय ग । श्रीजी स } राफू २
पं । चतुरविजय ग । पं । मेव स । खंभायत १ कटा-
दरो २ नानोदरो ३
पं । रत्नविजय ग । पं । पुण्य स । वेणप १ उच्चोसण
२ थिराद ३
पं । विनीतविजय ग । पं । नेम स । } समी १
पं । माणिक्यविजय ग । पं । विनीत स } चंदूर २
दूधषा ३
पं । इन्द्रसोम ग । पं । गौतम स । कुकुआव १
पं । मानविजय ग । उ । श्रीरूप स । डभाई १ कार-
वण २
पं । पुस्याल विजय ग । पं । नेम स । } चाणसमो १
पं । उमद विजय ग । पं । वृद्धि स । } रामपुरो २
पं । हस्तिविजय ग । पं । रंग स । धाषा १ धनेरा २
पं । प्रतापविजय ग । पं । लक्ष्मी स । } थिरा १
पं । अमृतविजय ग । पं । प्रताप स । } काकर २
पं । रत्नचंद्र ग । पं । सुगाल स । चिलोरा १
पं । न्यानविजय ग । पं । प्रमोद स । कडी १ डांगरुं २
बडसमुं ३
पं । कपूरविजय ग । पं । अमर स । द्रांगवरो १

* चेमासु हरे थदा बाद आचार्यपति आबु.

पं । अमीविजय ग । पं । माणिक्य स । छठियाडो १
धीणोज २ दणवा ३
पं । अमरविजय ग । पं । सुख स । दक्षगदेशे
पं । उदयचंद्र ग । पं । भक्ति स । डीसा १ झरडा २
राजपुर ३
पं । नयविजय ग पं । राम स । धोता १ सकलाणा २
मेता ३
पं । विवेकविजय ग । पं । कदादि स । मुंढळ १
पं । ज्ञानविजय ग । पं । लक्ष्मी स । साचोर १
पं । प्रतापचन्द्र ग । पं । दान स । } सावली १
पं । भावचंद्र ग । पं । दोलत स } जामला २
पं । उत्तमविजय ग । पं । सुमति स । दक्षगदेशे
पं । भानविजय ग । }
पं । कुंअरविजय ग । पं । गज स । ईटोला १ अनस्तू
पं । धनविजय ग । पं । माणिक्य स । } वाराही १ को-
पं । क्षमाकवि ग । पं । गणेश स । } रडा २ धोल-
कडुं ३
पं । जीवणविजय ग । पं । लाल स । मातर १
पं । सोमागविजय ग । पं । चंद्र स । पाटडी १
पं । अमृतविजय ग । }
पं । जयसागर ग । पं । न्याय स । राजपुर १
पं । हुंगरविजय ग । पं । मेव स । वरण १
पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । वेडि १
पं । जितविजय ग । पं । कल्याण स । पेडामली १
पं । माणिक्यविजय ग । पं । जिन स । हणादर १ देल-
घाडो २
पं । हर्षविजय ग । पं । कृष्ण स । वोहरा कटोर १
कांवलेज २
पं । धीरसागर ग । पं । न्याय स । नवसारी १
पं । विवेकविजय ग । पं । रत्न स । भरअच्च १
पं । शिमाविजय ग । पं । पुस्याल स । लीच १ नंदा-
सण २
पं । भीमविजय ग । पं । रंग स । रानेर कोलीनी १
पं । विवेकविजय ग । पं । न्यान स । गांभू १
पं । बुद्धिविजय ग । पं । मोहन स । बडावली १

- पं । केसरविजय ग । पं । विनीत स । लणपूर १
 वीमाण २
- पं । कस्तूरविजय ग । पं । न्यान स । आमोद १
- पं । विनयचंद्र ग । पं । भक्ति स । मावड १ गोठडा २
- पं । गुलालचंद्र ग । पं । सामल स । खेराल १
- पं । राजविजय ग । पं । सुंदर स । झिणोर १ सांस-
 रोह २
- पं । माणिक्यविजय ग । पं । वृद्धि स । सोईगाम १
 भाभर २ तेरवाडो ३
- पं । जसविजय ग । पं । प्रताप स । रणोद मणोद २
- पं । प्रेमविजय ग । पं । रूप स । फेदरा १ पीपली २
- पं । हर्षचंद्र ग । पं । प्रमोद स । वडाळी १ हापा २
- पं । महिमा विजय ग । पं । हित स । राणकपूर १
 भलगाम २
- पं । राघवविजय ग । पं । लाल स । सांपरा १
 सांकरा २
- पं । दोलतविजय ग । पं । प्रेम स । षाषल १
- पं । मतिविजय ग । पं । गज स । वातिम १ फोरणा २
- पं । भाणविजय ग । पं । मेव स । उंवरी १
- पं । गुणविजय ग । पं । पुस्याल स । जामपुर १
- पं । माणिक्य विजय ग । पं । दीप स । धोलको १
 कटोसण २
- पं । जिनविजय ग । पं । दर्शन स । गणाद बहिः *
- पं । वृद्धिविजय ग । पं । विनय स । पानसणा १
 राणपूर २
- पं । मोहनचंद्र ग । पं । उदय स । सीहपूर १
- पं । लालविजय ग । पं । साधु स । गोलको १ अणव-
 रपुरो २
- पं । अणोपचंद्र ग । पं । अमी स । चांगा १
- पं । केसरविजय ग । पं । लाल स । दांता १ वमही २
- पं । कान्तिविजय ग । पं । जीवण स । वेमंत १ बुराल २
 डाभला ३
- पं । नायकविजय ग । पं । दीप स । सोनेथ १ झझाम २

* सद्धाय (गच्छ) वेबार.

- पं । विनीतविजय ग । पं । हित स । दक्षणदेशे जेसिंघपूर १
- पं । कृष्णविजय ग । पं । पुस्याल स । पीलचो १
 चांदणसर २ डभाड ३
- पं । पुस्यालविजय ग । पं । गज स । महवा १ सादडा २
- पं । मुजाणविजय ग । पं । राम स । रानेर १ वस-
 राई २
- पं । रूपविजय ग । पं । गौतम स । समउ १
- पं । जसविजय ग । पं । कान्ति स । वणोद १ पाडला २
- पं । धर्मविजय ग । पं । धान स । पोसीणा १
- पं । सहजरुचि ग । पं । बल्लभ स । सुगतिमध्यं
- पं । रत्नविजय ग । पं । देव स । वामा १

अत्रोद्धरितक्षेत्रादिमत्यापना अम्माभिविधेयेति ॥

समस्त साधु समुदाय याग्यं । अपर । सह पट्टा प्रमाणइं
 पोतापोतानइ क्षेत्रादेशइं पुंहचयो । जे कोई पारका क्षेत्रमां-
 हिं रहस्यइं तथा क्षेत्र आलटपालट करस्यइं तथा कोई
 क्षेत्र कयविकय करस्यइं तथा चोमासामांहे कोई किहांइ
 फिरस्यइं हिरस्यइं तथा कोई गृहस्थोसुं चढी बोलस्यइं
 तो तेहनइं आकरो उपालंभ आवस्यइं । सर्वथा गुदरास्यइं
 नहीं । गुदरवा ज श्रीजीनी आण छई । एहवु जाणी
 मथांदासांहिं प्रवर्तवुं इति श्रेश्रःश्रणयः ।

पट्टक ३

आ पट्टक २ फुट ११ लांबो अंन ५ इंच पडोळो
 छे. लाईश्रो एकंदर १२३ लखेली छे.

सही

ॐ नमो भ । श्रीविजयदयासूरीश्वरगुरुभ्यो नमः ।

सेवत् १८९३ वर्षे भ । श्री श्रीविजयधर्ममूर्तिभि-
 ज्येष्ठस्थित्यावशपट्टका लिख्यते । श्रीगूर्जरदेशे ।

- पं । हेमविजय ग । । श्रीजी सपरिकराः श्रीमरुदेशे
 उ । श्रीराजविजय ग । पं । हर्ष स । } शान्तलपुर १
 पं । इंद्रविजय ग । उ । श्रीराजस । } वहुआ २
 पं । शान्तिविजय ग । पं । लक्ष्मि स । पावरा १ मुंज-
 पुर २

पं । नेमविजय ग । पं । विमा सं । } पाटण १
 पं । न्यानविजय ग । पं । नेम स । } कूणगिर २
 पं । विनीतविजय ग । पं । प्रेम स । ईलोल १
 पं । रंगविजय ग । पं । उदय स । ईडर १ जामला २
 पं । हर्षविजय ग । पं । विवेक स । बीजापुर १ लाडोल २
 पं । मोहनविजय ग । पं । सुमति स । } वावि १
 पं । बुद्धिविजय ग । पं । मोहन स । } माढकुं २
 पं । सामलचंद्र ग । पं । लाल स । गोला १ चांगा २
 खेरालु ३

पं । मोहनविजय ग । पं । प्रताप स । उमता १
 पं । लट्ठिविजय ग । पं । लाभ स । सोईगाम १
 पं । दर्शनविजय ग । पं । देव स । } सावली १
 पं । कान्तिविजय ग । पं । दर्शन स । } वधतापुर २
 पं । रत्नविजय ग । उ । श्रीशुभ स । पाल्को १ चांढ-
 णसर २ डभाड ३

पं । भाणविजय ग । पं । प्रेम स । दक्षणदेश
 पं । प्रसिद्धविजय ग । पं । हित स । } पाळणपुर १
 पं । पद्मविजय ग । पं । माणिक्य स । } बमु २
 वगदा ३

पं । भक्तिविजय ग । पं । नय स । थिंग १ चांगा २
 पं । विवेकविजय ग । पं । कृष्ण स । असाउल नवा
 वास

पं । कुशलविजय ग । पं । मान स । आभलोड १
 कडोली २

पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । यडाली ३ १ अह-
 म्मदनगर २ पेढामली ३

पं । मोहनविजय ग । पं । हंस स । सोरठदेश
 पं । शान्तिविजय ग । पं । कृष्ण स । } वरिमगाम १
 पं । जसविजय ग । पं । विवेक स । } मांडल २
 पं । कान्तिविजय ग । पं । लाल स }
 पं । गणेश रुचि ग । पं । हरि स । अस्मत्पार्श्व
 पं । दीपविजय ग । पं । राज स । } लीवडी १
 पं । जयविजय ग । पं । दीप स । } अंबेवालि ३ २
 पं । देवविजय ग । पं । विनीत स । सीयागाम १ ईषर २

वलण ३

पं । गजविजय ग । पं । गंग स । } द्रोंगधरो १
 पं । हंसविजय ग । पं । गज स । } नूडा २
 पं । सुजाणविजय । पं । शान्ति स । वडोदरो १
 पं । शुभविजय ग । पं । मान स । } राजनगर १
 पं । कनकविजय ग । पं । शुभ स । } रायपुर २
 पं । शान्तिविजय ग । पं । उदय स । खेडि ब्रह्मानि १
 पं । जीतवर्धन ग । } पं । कन्याण स । दसाडो १
 पं । सकलवर्धन ग । }
 पं । जयविजय ग । पं । सुंदर स । गनेर १ कांबलेज
 २ कुंदियाणो ३

पं । कृष्णविजय ग । } पं । रंग स । कच्छदेश
 पं । जसविजय ग । }
 पं । जीवविजय । पं । मुख स । कोठ १ गांगड २
 नानोदरा ३
 पं । भक्तिविजय ग । पं । कान्ति स । } राधनपुर १
 पं । कुशलविजय ग । पं । राज स । } कमालपुर २
 अणवरपुरो ३

पं । कमरमोम ग । पं । धन स । सोवनगड १
 पं । रत्नकुशल ग । पं । विनीत स । } वढवाण १
 पं । न्यानकुशल ग । पं । रत्न स । } सीहाणी २
 पं । मोहनविजय ग । पं । उत्तम स । पीपलइल १
 करवटिआ २

पं । उत्तमविजय ग । पं । जिन स । }
 पं । सुजाणविजय ग । पं । राम स । } सूरति १
 पं । हर्षविजय ग । पं । कृष्ण स । }
 पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । सुजाण स । लालना
 मांडवा १

पं । नायकविजय ग । पं । गुण स । } नडियाद १
 पं । भाणविजय ग । पं । सुजाण स । } यतुपेयज २
 पं । मोहनविजय ग । पं । गुलाल स । विहारा १
 मानपुर २

पं । मानविजय ग । पं । जिन स । } डभोई १
 पं । सुजाणविजय ग । पं । प्रेम स । } कारवण २
 पं । प्रमाणविजय ग । पं । पुण्य स । राणकपुर १
 आंगणवाडो २

पं । पुस्त्यालविजय ग । पं । जिन स । } आज्ञाप्रमाणे
 पं । कस्तूरविजय ग । पं । पुस्त्याल स }
 पं । प्रेमविजय ग । पं । शुभ स । वडनगर ? द्यावड २
 गुंझा ३ उंझा ४
 पं । भाणविजय ग । पं । राम स । धीणोज १ लूणवा २
 पं । पुस्त्यालचंद्र ग । पं । भाग्य स । } वाराही १
 पं । पुस्त्यालविजय ग । श्रीजी स } सोनेथ २
 झझाम ३
 पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रूप स । हेवदपुर ?
 पं । चतुर विजय ग । पं । भेव स । धोलको ? चि--
 लोरा २ वटादर ३
 पं । विनीतविजय ग । पं । नेम स । } चाणसमो ?
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । विनीत स } कटोसण २
 रामपुरा ३
 पं । रत्नविजय ग । पं । पुण्य स । गोत्रको १ राफू २
 पं । पुस्त्यालविजय ग । पं । नेम स । } समी १ चदूर २
 पं । उभेदाविजय ग । पं । वृद्धि स } दूधधा ३
 पं । मानविजय ग । उ । श्री रूप स । वेहग कटोर १
 वसराई २
 पं । भूतापविजय ग । पं । लक्ष्मी स । } भाभर १ वेणप
 पं । अमृतविजय ग । पं । प्रताप स } २ उरुचोसण ३
 पं । हस्तिविजय ग । पं । रंग स । लूणपूर ?
 पं । इंद्रसोम ग । पं । गौतम स । } द्रापरो ? मह-
 पं । पुस्त्यालविजय ग । पं । गज स । } वासादुडा २
 पं । रत्नचंद्र ग । पं । मुगाल स । गोभार्वा
 पं । न्यानविजय ग । पं । प्रमोद स । कडी १ सेदात-
 पुरो २ लाधणोज ३
 पं । कपूरविजय ग । पं । अमर स । फेदरा १ पीपली २
 पं । अमीविजय ग । पं । माणिक्य स । सिद्धपुर १
 सीहपुर २
 पं । अमरविजय ग । पं । गुल स } दक्षणदेश
 पं । देवविजय ग । पं । अमर स }
 पं । उदयचंद्र ग । पं । भक्ति स । डीसा ? डेरडा २
 वरण ३
 पं । धनविजय ग । पं । रोम स । मावड १ गोठडा २

पं । नयविजय ग । पं । माणिक्य स । } पाटडी १
 पं । क्षमारुचि ग । पं । गणेश स । }
 पं । विवेकविजय ग । पं । रत्न स । भरुअच्च ?
 पं । उत्तमविजय ग । } पं । सुमति स । दक्षणदेशे
 पं । भावविजय ग । }
 पं । ज्ञानविजय ग । पं । लक्ष्मी स । साचोर १ थिराद २
 पं । प्रतापचंद्र ग । पं । दान स । } बीसलनगर १
 पं । भावचंद्र ग । पं । दोलत स । } कडा २ जासका ३
 देणपूर ४
 पं । जयसागर ग । पं । न्याय स । राजपुर ?
 पं । कुंजरविजय ग । पं । गज स । झिणोर ? सांसरोद २
 पं । शोभाविजय ग । पं । चंद्र स । बारंजो ?
 पं । जीवनविजय ग । पं । लाल स । देकावाडो ?
 पं । अमृतविजय ग । पं । चंद्र स । वणोद ? पाडला २
 पं । डुंगरविजय ग । पं । भेव स । जामपूर ? सांकरा २
 पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । कोडा ? धोलकुंड २
 पं । जीवनविजय ग । पं । कल्याण स । टापा ?
 पं । धरसागर ग । पं । न्याय स । नवसारी ?
 पं । उदयसागर ग । पं । न्याय स । वारेजो ?
 पं । विवेकविजय ग । पं । कृद्धि स । समउ ?
 पं । धिमाविजय ग । पं । पुस्त्याल स । डोंगरनु ? वडसमुं ?
 पं । रामसागर ग । पं । दोलत स । आंतरोली ?
 पं । भीमविजय ग । पं । रंग स । कांलीनी कंबोई ?
 पं । विवेकविजय ग । पं । न्यान स । गांभ ?
 पं । केशरविजय ग । पं । विनीत स । सांपरा ? वातिम
 २ फोरना ३
 पं । कम्पुगविजय ग । पं । न्याय स । मानर ?
 पं । विनयचंद्र ग । पं । भक्ति स । मगरवाडो ? वड-
 गाम २ डाभला ३
 पं । राजविजय ग । पं । सुंदर स । ईटोलो ?
 अनस्तू २
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । वृद्धि स । भेसाणा ?
 छठियाडो २ सोमतरा ३
 पं । जसविजय ग । पं । प्रताप स । वडावली १
 पं । प्रेमविजय ग । पं । रूप स । खंभायत ?

पं । हर्षचंद्र ग । पं । प्रमोद स । बलसाणो १

पोशीणा २

पं । महिमाविजय ग । पं । हित स । रानेरकोलीनी १

धीमाणा २

पं । राघवविजय ग । पं । लाल स । रणोद १ मणोद २

पं । दोलतविजय ग । पं । प्रेम स । } मुंडठा १

पं । गुणविजय ग । पं । घुस्याल स । }

पं । मतिविजय ग । पं । गज स । काकर १

पं । वृद्धिविजय ग । पं । कांति स । मालण १

वासणा २

पं । भाणविजय ग । पं । मेळ स । वासा १ पाषल २

पं । माणिक्यविजय ग । पं । दीप स । पेटलाद १

पं । जिनविजय ग । पं । दर्शन स । गणाद बहिः

पं । वृद्धिविजय ग । पं । विनय स । राणपुर १

पानसणा २

पं । मोहनचंद्र ग । पं । उदय स । धोता १ सकलाणा

२ मेता ३ मयादर ४

पं । लालविजय ग । पं । साधु स । कूर १

पं । भाणविजय स । पं । सुमति स । बुहारी १

पुंटाडिआ २

पं । अनोपचंद्र ग । पं । अमी स । नेसडाव २

पं । केशरविजय ग । पं । लाल स । दांता १ वसही २

पं । कांतिविजय ग । पं । जीवण स । धापा १

धनेरा २

पं । नायकविजय ग । पं । दीप स । } लीच १

पं । भवानविजय ग । पं । नायक स । }

नंदासणा २

पं । विनीतविजय ग । पं । हित स । दक्षणदेशे

पं । कृष्णविजय ग । पं । घुस्याल स । वेडि १

पं । रूपविजय ग । पं । गौतम स । उवरी १ अरणी-

वाडा २

पं । जसविजय ग । पं । कांति स । कुकुआवि १

छणियार २

पं । धर्मविजय ग । पं । धान स । हणाद १ देलवाडा २

पं । सहजरुचि ग । पं । बलभ स । सूरतिमध्ये

पं । रत्नविजय ग । ऋ । देव स । भलगाम १

अत्रोद्धारितक्षेत्रादिसन्यापना अस्माभिर्विधे-

येति म० ॥

॥ समस्त साधु समुदाय याग्यं । अपरं । सह
पट्टा प्रमाणइं पोतापोता नईं क्षेत्रादेशइं पुहचयोजे कोई
पारका क्षेत्रमाहि गृहस्यइं तथा क्षेत्र आलट पालट करस्यइं
तथा कोई क्षेत्र क्रय विक्रय करस्यइं तथा चोमासामाहिं
कोई किहाइं फिरस्यइं हिरस्यइं तथा कोई गृहस्थो सुं
चढी बोलस्यइं तो नेहनड आकगे उपालेभ आवस्यइं ।
सर्वथा गुदरास्यइं नईं गुदरावाज श्र.जानी आण छे । एहवुं
जाणी मर्यादांम प्रवर्तवुं ।

पट्टक ४

आ पट्टक ३ फुट २ इंच लांबो अने ६ १/२ पडोळो
छे. पंक्ति संख्या १२६.

सही

॥ ॐ नत्वा भ श्रीविजयदयासूरीश्वर गुरुभ्यो नमः ॥

सं १८२४ वर्षे भ । श्री श्री विजयधर्मगुरिभिर्ज्यैष्ठ

स्थित्यादेशपट्टको लि ॥ श्री गुरुदेसे ॥

पं । हेमविजय ग । श्रीजीसपरिकराः श्रीमरुदेशे ।

उ । श्रीराजविजय ग । हर्ष स ।

पं । इंद्रविजय ग । उ । श्रीराज स । } कच्छदेशे ।

पं । नेमविजय ग । पं । धिमा स ।

पं । ग्यानविजय ग । पं । नेम स ।

पं । विनीतविजय ग । पं । प्रेम स ।

पं । रंगविजय ग । पं । उदय स ।

२ जासका ३ देणप ४

पं । हर्षविजय ग । पं । विवेक स ।

दल करवटिआ २

पं । मोहनविजय ग । पं । सुमति स ।

पं । बुद्धिविजय ग । पं । मोहन स ।

पं । मुजाणविजय ग । पं । शानि स ।

वडोदरो १

द्रापरो २ मुंजपुर ३
 पं । लब्धिविजय ग । पं । लाभ स । उच्चोत्तण १
 पं । सामलचंद्र ग । पं । लाल स । मालण १ गोला २
 पं । रत्नविजय ग । उ । श्री शुभ स । मगरवाडो १
 वडगाम २
 पं । भाणविजय ग । पं । प्रेम स । दक्षणदेशे
 पं । प्रसिद्धविजय ग । पं । हित स । } राधनपुर १
 पं । पदमविजय ग । पं । भाणिक्य स । } राफूर २
 कमालपूर ३
 पं । विवेकविजय ग । पं । कृष्ण स । असाउल नवोवास १
 पं । भाकिविजय ग । पं । नय स । पाल्हेणपुर १ वगदा
 २ मेता ३ मयादर ४
 पं । कुशलविजय ग । पं । मान स । वीजापुर १ द्यावड २
 पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । ईडर १
 पं । मोहनविजय ग । पं । हंस स । } राजनगर १ राय-
 पं । शुभ विजय ग । पं । मान स । } पुर २ गोधावी ३
 पं । कनकविजय ग । पं । शुभ स । }
 पं । गणेशरुचि ग । पं । हरि स । अस्मत्पार्श्वे
 पं । शांतिविजय ग । पं । कृष्ण स । } पाटडी १
 पं । जसविजय ग । पं । विवेक स । } बग्जाणू २
 पं । कांतिविजय ग । पं । लल स । }
 पं । देवविजय ग । पं । विनीत स । डभोई १ कारवण २
 पं । दीपविजय ग । पं । राज स । } वीरमगाम १
 पं । जयविजय ग । पं । दीप स । } भोजुआ २
 पं । शांतिविजय ग । पं । उदय स । वडावली १
 गांभू २
 पं । गजविजय ग । पं । गंग स । } वडवाण १
 पं । हंसविजय ग । पं । गज स । } सीहाणी २
 पं । जयविजय ग । पं । सुंदर स । रानेर १ कांबलेज २
 कुंदियाणो ३
 पं । जीतवर्धन ग । पं । कल्याण स । कुकुआव १
 पं । सकलवर्धन ग । पं । कल्याण स । मांडल १
 पं । कृष्णविजय ग । पं । जसविजय ग । पं । रंग स ।
 कच्छदेशे १

पं । जीवविजय ग । पं । सुख स । कोठ १ गांगड २
 नानोदरो ३
 पं । भक्तिविजय ग । पं । कांति स । } वाराही १ कोरवा
 पं । कुशलविजय ग । पं । राज स । } २ धोलकडु ३
 पं । केसरसोम ग । पं । धन स । विहारा १ कानपुरो २
 पं । रत्नकुशल ग । पं । विनीत स । } लींबडी १
 पं । ग्यानकुशल ग । पं । रत्न स । } अंचेवालिउं २
 पं । मोहनविजय ग । पं । उत्तम स । जामला १
 पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । सुजाण स । आंतरोली १
 लालना मांडवा २
 पं । उत्तमविजय ग । पं । खुस्यालविजय ग । }
 पं । जिन स । } सूरति १
 पं । सुजाणविजय ग । पं । प्रेम स । } हरिपुरो २
 पं । सुजाणविजय ग । पं । राम स । }
 पं । भाणविजय ग । पं । गुण स । } नडियाद १
 पं । नायकविजय ग । }
 पं । मोहनविजय ग । पं । गुलाल स । गणाद बहिः
 पं । मानविजय ग । पं । जिन स । } पादरो १
 पं । राजविजय ग । पं । सुंदर स । } ग्वासद २
 पं । प्रमाणविजय ग । पं । पुण्य स । समउ १
 पं । प्रेमविजय ग । पं । शुभ स । वडाली १ पेढामली २
 पं । भाणविजय ग । पं । राम स । रणोद १ मणोद २
 पं । खुस्यालचंद्र ग । भक्ति स । } चाणसमो १
 पं । खुस्यालविजय ग । श्री जी स । } रामपुरो २
 पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रूप स । हेडवदूर १
 पं । चतुरविजय ग । पं । मेघ स । खंभायत १ बटा-
 दरो २
 पं । विनीतविजय ग । पं । नेम स । } समी १ चदूर २
 पं । भाणिक्यविजय ग । पं । विनीत स । } दूधवा ३
 पं । रत्नविजय ग । पं । पुण्य स । वेडी १ अणवर-
 पुरो २

पं । खुश्यालविजय ग । पं । नेम स । } मेसाणो १
पं । उमेदविजय ग । पं । वृद्धि स } छटियाडो २
साभेतारा ३

पं । हस्तिविजय ग । पं । रंग स । नेसडावे १
पं । मानविजय ग । उ । श्रौरूप स । बुहारी १ धसराई २
बुंटाडिओ ३

पं । प्रतापविजय ग । पं । लक्ष्मी स । } सोइंमाम १
पं । अमृतविजय ग । पं । प्रताप स । } बेणप २
पं । रत्नचंद्र ग । पं । सुगाल स । मालर १ बारेजो २
पं । इंद्रसोम ग । पं । गौतम स । } मीयागाम १
पं । खुश्यालविजय ग । पं । गज स । } ईधर २ वलण ३
पं । कपुरविजय ग । पं । अमर स । चूडा १ राण-
पुर २

पं । ग्यानविजय ग । पं । प्रमोद स । कडी १ छणी-
यार २ कटांसण ३ लांवणोज ४

पं । अमीविजय ग । पं । माणिक्य स । वडनगर १ धो-
ता सकलाणा २

पं । अमरविजय ग । पं । मुख स । } दक्षणदेशे
पं । देवेद्रविजय ग । पं । अमर स । }
पं । उदयचंद्र ग । पं । भक्ति स । डीसा १ झरडा २
राजपुर ३

पं । नयविजय ग । पं । राम स । सीहपुर १
पं । धनविजय ग । पं । माणिक्य स । द्रांगभरो १
पं । क्षमादक्षि ग । पं । गणेश स । कूअर १
पं । विवेकविजय ग । पं । ऋद्धि स । रानेर कोलीनी १
वातिम २ फोरणा ३

पं । उत्तमविजय ग । } पं । सुमति स ।
पं । भावविजय ग । } दक्षणदेशे ।
पं । मोहनविजय ग । पं । प्रताप स । उंमता १
पं । ज्ञानविजय ग । पं । लक्ष्मी स । साचोर १ थिराद २
पं । प्रतापचंद्र ग । पं । दान स । } सिद्धपुर १
पं । भावचंद्र ग । पं । दोलत स । } लालपुर २
पं । जयसागर ग । पं । न्याय स । राजपुर १

पं । कुंअरविजय ग । पं । गज स । ईटोलो १ महेवा-
सादडा २ अनस्तू ३

पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । सांपरा १ सांकरा २
पं । हर्षविजय ग । पं । कृष्ण स । वोहरा कठेर १
पं । सोभाणविजय ग । पं । चंद्र स । नंदासण १

पं । जीवणविजय ग । पं । लाल स । सेदातपुरो १
पं । हुंगरविजय ग । पं । मेव स । उंक्री १ अरणी -
वाडो २

पं । अमृतविजय ग । पं । चंद्र स । देकावाडो १
पं । धीरसागर ग । पं । न्याय स । धोलको १
पं । विवेकविजय ग । पं । रत्न स । भरअच्च १
पं । गुलालचंद्र ग । पं । सामल स । खेरालु १
पं । कांतिविजय ग । पं । दर्शन स । ईलो १ हापा २
पं । जीवणविजय ग । पं । कल्याण स । अहमदनगर १
पं । सिमाविजय ग । पं । खुश्याल स । लींच १
पं । रामसागर ग । पं । दोलत स । दसाडो १
पं । भीमविजय ग । पं । रंग स । थिरा १
पं । विवेकविजय ग । पं । ग्यान स । धीणोज १ लूणवा २
पं । केसरविजय ग । पं । विनीत स । वरण १
पं । कस्तुरविजय ग । पं । ग्यान स । चिलोरा १
पं । विनयचंद्र ग । पं । भक्ति स । पीलूचो १ चांदण-
सर २ डभाड ३

पं । माणिक्यविजय ग । पं । वृद्धि स । भाभर १ जाम-
पुर २ तेरवाडो ३

पं । जसविजय ग । पं । प्रताप स । सनेथ १ झझाम २
पं । प्रेमविजय ग । पं । रूप स । पेडलाद १
पं । हर्षचंद्र ग । पं । प्रमोद स । वलतापुर १
पं । महिमाविजय ग । पं । हित स । मुंडेडा १
पं । राघवविजय ग । पं । लाल स । राणकपुर १
पं । दोलतविजय ग । पं । प्रेम स । } काकर १
पं । खुश्यालविजय ग । पं । गुण स । } भीमाणा २
पं । मतिविजय ग । पं । गज स । वासा १ बावल २
पं । वृद्धिविजय ग । पं । कांति स । बसउ १ चांगा २
पं । मोहनचंद्र ग । पं । उदय स । मावड १ गोठडा २
पं । भाणविजय ग । पं । मेष स । लूणपुर १
पं । माणिक्यविजय ग । पं । दीप स । वसुपेयज १

પં । જિનવિજય ગ । પં । દર્શન સ । ગણાદ્ બહિઃ
 પં । વૃદ્ધિવિજય ગ । પં । વિનય સ । ફેદરા ૧ પીપલી ૨
 પં । લાલવિજય ગ । પં । સાધુ સ । ગોત્રકો ૧
 પં । ભાણવિજય ગ । પં । સુમતિ સ । ક્ષિણોર ૧
 સાંસરોદ ૨

પં । કસ્તુરવિજય ગ । પં । સુસ્થાલ સ । નવસારી ૧
 પં । પુણ્યસોમ ગ । પં । કેસર સ । સોવનગદ ૧
 પં । મુક્તિવિજય ગ । પં । હસ્તિ સ । દક્ષણદેશે ૧
 પં । અનોપચંદ્ર ગ । પં । અમી સ । મલગામ ૧
 પં । કાંતિવિજય ગ । પં । જીવણ સ । ઘાષા ૧ ધનેરા ૨
 પં । નાયકવિજય ગ । પં । દીપ સ । } વળોદ ૧
 પં । ભવાણવિજય ગ । પં । નાયક સ । } પાંડલા ૨
 પં । વિનીતવિજય ગ । પં । હિત સ । દક્ષણદેશે ૧
 પં । કૃષ્ણવિજય ગ । પં । સુસ્થાલ સ । દાંતા ૧ વસહી ૨
 પં । રૂપવિજય ગ । પં । ગૌતમ સ । કોલીની કંબોઈ ૧
 પં । જસવિજય ગ । પં । કાંતિ સ । ડાંગરવું ૧
 વડસમું ૨

પં । ધર્મવિજય ગ । પં । ભાન સ । હળાદ ૧ પોસીનાર
 પં । સહજરુચિ ગ । પં । વલ્લભ સ । સૂરતિમધ્યે ૧
 પં । રત્નવિજય ગ । ઋદ્ધિ । દેવ સ । ચાંગા ૧
 પં । રંગચંદ્ર ગ । પં । ભક્તિ સ । વલાસળો ૧

॥ અત્રોદ્ધરિત ક્ષેત્રાદિ સત્યાપના અસ્માભિર્વિધેયેતિ મંગલં ॥

॥ સમસ્ત સાધુ સમુદાય યોગ્યે । અપરં સહુ પદ્મા
 પ્રમાણં પોતા પોતાનઈ ક્ષેત્રાદેશઈ પુંહચયો । જે કોઈ
 પારકા ક્ષેત્રમાહિ રહસ્યઈ તથા ક્ષેત્ર આલટ પાલટ કરસ્યઈ
 તથા કોઈ ક્ષેત્ર ક્રયવિક્રય કરસ્યઈ તથા ચોમાસા
 માંહઈ કોઈ કિહાં ફિરસ્યઈ હિરસ્યઈ તથા કોઈ ગૃહસ્થોમું ।
 ચઢીં બોલસઈ તો તેહનઈ આકરો ઉપાલંભ આવસ્યઈ ।
 સર્વથા ગુદારાસ્યઈ નહીં । ગુદરવાજ અમૂહનઈ શ્રી શ્રી જી
 ની આજ્ઞાછઈ । એહવું જાણી મર્યાદામાહિ પ્રવર્તવું ॥

પટ્ટક ૫.

આ પટ્ટક ૩ પુટ્ટ ૧ રૂચ લાંબો અને ૬૩ પદ્મલો
 છે. પંક્તિઓ ૧૩૭.

સહી

॥ ૐ નત્વા મ । શ્રીવિજયદયાસૂરીશ્વરગુરુમયો નમઃ ॥

સંવત્ ૧૮૩૭ વર્ષે મ । શ્રી શ્રીવિજયધર્મસૂરિભિર્જ્યે-
 ઇસ્થિત્યાદેશપટ્ટકો લિખ્યતે । શ્રીગુર્જરદેશે ।

પં । દેવવિજય ગ । પં । શ્રીજો સપરીકરા રાદ્ધનપુર ૧
 વારાઈ ૨ મીલોટ ૩ કમાલપુર ૪

પં । રામવિજય ગ । પં । રંગ સ । } ચાણસમું ૧
 પં । લક્ષ્મીવિજય ગ । પં । રામ સ । } વઢાવલી ૨
 કંબોઈ સોલંકીની ૩

પં । નેમવિજય ગ । પં । હંસ સ । રાજનગરમધ્યે
 પં । શાન્તિવિજય ગ । પં । ઉદય સ । વેઢ ૧ રાફૂ ૨
 પં । રંગવિજય ગ । પં । શાન સ । } મેસાળા ૧
 પં । શાન્તિવિજય ગ । પં । રંગ સ । } ધિળોજ ૨
 પં । હંસવિજય ગ । પં । સુજાણ સ । પાથકું ૧ અનસ્તુર
 ર્ષ્વર ૩

પં । શાન્તિવિજય ગ । પં । કૃષ્ણ સ । } રાજનગર ૧
 પં । હેમવિજય ગ । પં । કપૂર સ । } રાયપુર ૨

આસાવલ નવો વાસ ૩

પં । ન્યાનવિજય ગ । પં । નેમ સ । વીસલનગર ૧ વઢ-
 નગર ૨ ગોટુઆ ૩

પં । જયવિજય ગ । પં । દીપ સ । વીરમગામ ૧ મોંઝુયા ૨
 ગોરીઆ ૩ કેસરડી ૪

પં । ભક્તિવિજય ગ । પં । કાંતિ સ । }
 પં । કુશલવિજય ગ । પં । કૃષ્ણવિજય ગ । પં । રાજ સ । }
 પાલ્હણપુર ૧ પોલુંચું ૨ ગાવજ ૩ ગોટઢા ૪
 વગદા ૫

પં । કલ્યાણવિજય ગ । પં । પ્રસિદ્ધ સ । } પાટળ ૧
 પં । સિવમુંદર ગ । પં । ઉત્તમ સ । } કુંભાર ૨
 પં । જિનવિજય ગ । પં । પદમ સ । } ચિલોડું ૩
 પં । દેવવિજય ગ । પં । અમી સ । } ઠાણું ૪

અસ્મત્પાર્થે

પં । મોહનવિજય ગ । પં । નય સ । }
 પં । વૃદ્ધિવિજય ગ । પં । દેવ સ । } દશાહું ૧
 પં । પુણ્યવિજય ગ । પં । ભક્તિ સ । } કલ્યાહું ૨
 પં । ઉત્તમવિજય ગ । પં । સુમતિ સ । સૂરતિ ૧ નવસારી ૨

पं । मोहनविजय ग । पं । उत्तम स । आगलाड १

पं । सकलवर्धन ग । पं । कल्याण स । } वढवाण १
पं । विवेकवर्धन ग । पं । मेव स । } चुडा २
राणपुर ३

पं । मनरूपसागर ग । पं । अनन्त स । सावली १
वलासणुं २

पं । जिनविजय ग । पं । कपूर स । दक्षणदेश । गांधली १

पं । रत्नकुशल ग । पं । विनात स । } पाटडी १
पं । न्यानकुशल ग । पं । रत्न स । } वणोद २
पाडला ३

पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । सुजाण स । नडीयाद १

पं । कनकविजय ग । पं । सुभ स । मीयां १ वलण २

पं । मानविजय ग । पं । जिन स । राजनगरमध्ये

पं । घृस्यालविजय ग । पं । जिन स । आमोद १

पं । पदमविजय ग । पं । उत्तम स । पाटणमध्ये

पं । भाणविजय ग । पं । राम स । छठिआडूं १ लुणवा २
सामेतरा ३ सदातपुं ४ वडसमुं ५ कडी ६
छर्णायार ७

पं । लालविजय ग । पं । रत्न स । लीवडी १ अंचेवा-
लीउ २ पांसणा ३ उतलीउ ४

पं । कुशलविजय ग । पं । देव स । वसवावी १ ।

पं । हस्तिविजय ग । पं । कुशल स । गणाद् वहिः ।

पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रूप स । हेवदपुर १

पं । घृस्यालविजय ग । पं । श्रीजी स । } वाराही १
पं । कल्याणचन्द्र ग । पं । घृस्याल स । } धोलकडुं २

पं । विनीतविजय ग । पं । नेम स । } समी १
पं । माणिक्यविजय ग । पं । विनीत स । } दूधषा २
धधणा ४

पं । चतुरविजय ग । पं । मेव स । पेटलाद १ वटादरुं २
बसु ३ पेयज ४

पं । मोहनविजय ग । पं । गुलाल स । गणाद्बहि १

पं । अमीविजय ग । पं । सुख स । थराद १ गेला २

पं । हंसविजय ग । पं । गज स । सिधपुर १ सीपुर २

पं । जिनविजय ग । पं । जय स । सोवनगढ १ दमण २

आगासी ३

पं । उमेदविजय ग । पं । वृद्धि स । बीजापुर १ लाडोल २

पं । पदमविजय ग । पं । उमेद स । मोहनपुर १ रणासण २

पं । हस्तिविजय ग । पं । रंग स । जामपुर १ कसरा २

पं । हर्षविजय ग । पं । मोहन स । जासका १ उंमता २

देणप ३

पं । मुक्तिविजय ग । पं । श्रीजी स । } डभोई १
पं । डुंगरविजय ग । पं । मुक्ति स । } कारवण २

पं । प्रतापविजय ग । पं । लक्ष्मी स । } वेंणप १
पं । अमृतविजय ग । पं । प्रताप स । } कोरडा २

पं । गोविन्दविजय ग । पं । हेम स । } गोत्रकूं १

पं । अमीविजय ग । पं । रत्न स । } झझांम २

पं । भाणविजय ग । पं । हंस स । }

पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । जिव स । द्रांगदरुं १
सायला २ शिष्य मेवविजय गाणाद्बहि

पं । घृस्यालविजय ग । पं । ऋद्धि स । टीकर १ वांटीछुं २

पं । मानविजय ग । पं । दीप स । कच्छदेशे

पं । वृद्धिविजय ग । पं । सुजाण स । द्रापरो १ पाध-
रीओ २

पं । कपूरविजय ग । पं । अमर स । कोठ १

पं । नयविजय ग । पं । राम स । मेता १ मयादर २
बसु ३

पं । कस्तुरविजय ग । पं । मान स । वीरा कठोर १
कुंदी भ्राणुं २

पं । धनविजय ग । पं । माणिक्य स । सोईगांम १ भरडुउं २

पं । रत्नविजय ग । पं । न्यान स । लीच १

पं । दर्शनविजय ग । पं । न्यान स । गणाद्बहि

पं । माणिक्यविजय ग । पं । मोहन स । पाटणमध्ये

पं । बुद्धिविजय ग । पं । मोहन स । } वावि १
पं । मेवविजय ग । पं । अस्मत्स । } माडकुं २

पं । विवेकविजय ग । पं । ऋद्धि स । मुंडेटु १ लुणपुर २
छत्राला ३

पं । ज्ञानविजय ग । पं । लक्ष्मी स । साचोर १

- पं । प्रतापविजय ग । पं । दान स । } गणाद्वहि
 पं । भावचंद्र ग । पं । दोलत स । }
 पं । जसविजय ग । पं । कान्ति स । कटोसण १ वातिम २
 फोरणा ३
 पं । कुंजरविजय ग । पं । गज स । खासद १
 पं । हीरचंद्र ग । पं । गुलाल स । } ईडर १
 पं । धीरजचंद्र ग । पं । हीरा स । } घेरालु २
 पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । चंदूर १
 पं । हुंजरविजय ग । } पं । मेघ स । उंबरी १
 पं । भाणविजय ग । } काकर २
 पं । नायकविजय ग । पं । विनय स । वषतापुर १
 जामला २
 पं । इन्द्रविजय ग । पं । अमृत स । वडाली १
 पं । चन्द्रविजय ग । पं । उत्तम स । राजनगरमध्ये
 पं । हर्षविजय ग । पं । जस स । धोलकुं १
 पं । सोभाग्यविजय ग । पं । चंद्र स । डांगरबुं १
 पं । प्रेमविजय ग । पं । भाण स । नानोदकं १
 पं । अमृतविजय ग । पं । चंद्र स । नंदासण १ लांघ-
 णोज २
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । सुबुद्धि स । आंतरोली १
 पं । जीवनविजय ग । पं । लाल स । फेदरा १ पीप-
 लीउं २
 पं । प्रेमविजय ग । पं । दर्शन स । वागडदेशे
 पं । कान्तिविजय ग । पं । दर्शन स । वागडदेशे
 पं । अमृतविजय ग । पं । विवेक स । भरुअक्य १
 पं । विभावजय ग । पं । धृष्ट्याल । कुकुआवि १
 देकावाडु २
 पं । रूपसागर ग । पं । राघ स । लालना मांडवा १
 कटोदरू २
 पं । विनयचंद्र ग । पं । भक्ति स । वरण १ झीवाल २
 घ्राषा ३ घनेरा ४
 पं । नायकविजय ग । पं । गुलाल स । द्यावड १
 पं । वसंतविजय ग । पं । भाग्य स । मातर १
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । वृद्धि स । मोरवाडुं १
 उज्जोसण २ सोनेय ३
- पं । प्रतापविजय ग । पं । वृद्धि स । पंचार १
 पं । रत्नविजय ग । पं । प्रेम स । बंभायत १
 पं । महिमाविजय ग । पं । हित स । रानेर १ नेसडा २
 पं । राजविजय ग । पं । सुंदर स । वडोदकं १
 ईटोछुं २
 पं । जीवणविजय ग । पं । नायक स । अम्मदनगर १
 पं । धृष्ट्यालविजय ग । पं । प्रेम स । ईलोळ १ कानडा २
 पं । यशविजय ग । पं । प्रताप स । अणवरपुर १
 पं । सांभाग्यविजय ग । पं । क्षिमा स । मोभासादडा १
 पं । रविजय ग । पं । विनीत स । समउं १ धीमाणा २
 पं । दोलतविजय ग । पं । प्रेम स । } थिरा १
 पं । गुणविजय ग । पं । धृष्ट्याल स । } गोलीवाडुं २
 पं । ज्योतिर्विजय ग । पं । रत्न स । दक्षिणदेशे
 पं । भाणविजय ग । पं । केसर स । कुअर १
 पं । वृद्धिविजय ग । पं । कान्ति स । मालण १ गोला २
 वडगांम ३
 पं । यशविजय ग । पं । कनक स । सांझितरा १
 पं । रूपविजय ग । पं । धृष्ट्याल स । मुंजपुर १
 पं । हंसविजय ग । पं । जीवण स । वेडमहमानी १
 पं । पुन्यसोम ग । पं । केसर स । व्यारा १ कानपुरो २
 पं । देविंद्रविजय ग । पं । हर्ष स । बुहारी १ घुटाडीओ २
 पं । मतिर्विजय ग । पं । गज स । गणाद्वहि
 पं । मोहनचंद्र ग । पं । उदय स । मगरवाडुं १
 पं । पानाचंद्र ग । पं । उदय स । डीसा १ झेरडा २
 राजपुर ३
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । दीप स । गांगड १
 देवाडभो २
 पं । जिनविजय ग । पं । दर्शन स । हरसोर १
 पं । लालविजय ग । पं । माणिक्य स । गांमु १
 पं । वृद्धिविजय ग । पं । विनय स । गोधावी १
 पं । भाणविजय ग । पं । सुमति स । झीणोर १
 पं । भगवानविजय ग । पं । न्यायक स । मणोद १
 पं । रामाविजय ग । पं । विनीत स । रानेर १ वाजेल २
 पं । गुणविजय ग । पं । प्रेम स । सांपरा १

पं । कृष्णविजय ग । पं । वृष्याल स । धोतासकलाणा ?
 पं । रूपविजय ग । पं । गौतम स । कंबोई कोलीनी ?
 पं । रविविजय ग । } पं । केशर स
 पं । प्रेमविजय ग । } भाभर ?
 पं । वसंतविजय ग । पं । देव स । सांकरा ?
 पं । मानविजय ग । पं । रत्न स । पीपलडल ? कर-
 खटीउं ?
 * पं । रत्नविजय ग । वृद्ध । देव स । तेरवाडु ?
 पं । मोहनसांभाय ग । प भाग्य स । आगणवाडु ?
 पं । क्षिमास्वि ग । प । गणेश स । मांडल ?
 पं । भाग्यविजय ग । पं । यस स । वजाणु ?
 पं । मणिविजय ग । प । मान स । रणोज ?
 पं । सहजस्वचि ग । प । वल्लभ स । मूरतमध्ये
 पं । रामविजय ग । प । तेज स । सीताणी ?
 प । ज्ञानसागर ग । प । उदय स । भालक ?
 प । हेमविजय ग । पं । भीम स । टांकणपुर ? भल-
 गांम २ चांगा ३

अत्रोद्देशरत्नक्षेत्रादिसन्यापना अस्माभिर्विधेयति मङ्गलम् ।

॥ समस्त साधु समुदाय याग्यं अपरं सह पत्रा प्रमाणे
 पोता पोतानं क्षेत्रादेशं जई पोहचन्या । जे कोई पारका क्षेत्र
 माहें रहस्यं तथा क्षेत्र आलउपालउ करस्यं तथा कोई
 चोमामामाणि फलस्यं हरस्यं तथा कोई गृहस्थस्य चढी
 बोलस्यं तथा गच्छन कामं एकठा नहि थाइ तो आकरा
 उपालंभ आवस्यं । गुदरास्थे नही । सर्था ज गुदराज
 श्री श्रीजीनी आंग छे । एहवुं जाणि सर्व मर्यादामाहिं
 प्रवर्तवुं ॥

पट्टक ६.

आनी लंबाई ३ फुट अने पडोलाई ७१ छे. पं-
 किओ एकरंदर १३९.

सही

ॐ नमः ॥ भ श्री श्रीविजय धर्मसूरीश्वर गुरुभ्यो
 नमः । सं । १८६६ वर्षे ।

भ । श्री श्रीविजय जिनेद्र मूरीभिर्येष्टस्थित्यादिश-
 पट्टकः लि । श्री गुर्जरदेश ।
 पं । दानविजय ग । श्रीजी सपरिकराः । भावनगर ?
 वरतेज २ दाटा ३
 पं । खुशालविजय ग । वृद्धश्रीजी मं । पं । नायक विजय ग
 उ । श्री खुशालस । धिरा ? आलमोठ २ कुशलपरा
 ३ तेरवाडो ३ चांगा ५
 प । मोहनविजय ग । पं । नय स । पं । रूपविजय
 ग । प । राज स । गवनपुर ? कमालपुर २ भीलोड
 बाषल मांडरी ३
 पं । उत्तमविजय ग । पं । मुमति स । पं । लाधाचंद्र
 ग । प । रंग स । मुंग ? अगासी २ बाहिरको ३
 पं । कृष्णविजय ग । प । राज स । पं । धनविजय ग ।
 पं । भक्ति स । समी ? चदूर २ दूधा धंधाणा ३
 पं । वल्लभविजय ग । प । हित स । प । भावविजय
 ग । पं । हस स । मइयां ? बडोदरा २ इंटोले ३
 पं । हेमविजय ग । श्री जी म । वडाली ? वषनापुर २
 पं । राजवर्धन ग । पं । सकल स । प । वीरवर्धन ग ।
 पं । जीत स । पं । खुश्यालवर्धन ग । पं । धर्म
 स । वदवाण ? चूडा २ राणपुर ३ साहेला ४
 प । ललितविजय ग । प । चतुर्विजय ग । पं । मोती-
 विजय ग । पं । ग्यान स । विसलनगर ? कडा २
 जासका ३ सीवाला ४ गोठवा ५ भालक ६ गुंजा
 ७ देणप ८ खरोडामगराडा ९
 पं । माणिक्यविजय ग । प । विनीत स । पं । ज्ञान-
 विजय ग । पं । माणिक्य स । वेड १ राफु २
 पं । डुगरविजय ग । पं । मुक्ति स । पं । विवेकविजय
 ग । पं । डुंगर स । गुरति १ नवसारी २
 पं । रूपविजय ग । पं । पदम स । सेरठदेश नवोनगर १
 पं । रंगविजय ग । पं । अमृत स । भठअछ १ देज-
 वारो २
 पं । तत्त्वविजय ग । पं । जय स । पादरो १ गवांसद २
 आंडपाड ३
 पं । प्रतापविजय ग । पं । उनम स । दमण १ वालोल २

- पं । देवविजय ग । पं । अमी स । पं । कनकविजय
ग । पं । कपूर स । भेसाणो १ उंढाई २ लांधणोज
३ छडीयाडो ४ नदासण ५ डांगरुओ ६ बिलो-
दरो ७
- पं । देवविजय ग । पं । दीप स । पं । मानविजय ग ।
पं । हिन स । राजनगर १ हैवदपुर २ असावल
३ नवोवास ४ फेदरा ५ रायपुर ६ पराहनीयो ७
हर्षजीना मुआडा ८
- पं । विनयविजय ग । पं । कल्याण स । पं । कृपम
विजय ग । पं । जिन स । पाटण १ कुणगर २
वायड ३ अडोया ४
- पं । माणिक्यविजय ग । पं । मोहन स । आगलोड १
पं । उत्तमचट्ट ग । पं । उदय स । पाळणपुर १ वगदा
२ दातावसी ३ सेरगड ३
- पं । कान्तिविजय ग । पं । न्यान स । पं । देवविजय
ग । पं । कानि स । विजापुर १ लाडेल २ हापु
३ भांड ४
- पं । न्यानविजय ग । पं । गग स । वाराही १ भोल-
कडो २ अर्गाचोणो ३
- पं । हस्तिविजय ग । कुशठ स । पं । मणिस्यविजय
ग । पं । हस्ति स । गणाद्वहिः
- पं । हेमविजय ग । पं । कपुर स । पं । चतुर्विजय ग । पं ।
शानि स । गोत्रको १ नवोपरो २
- पं । कल्याणविजय ग । पं । जय स । दसाडो १ कलाडो
२ सुखभर ३
- पं । नायकविजय ग । पं । केशरविजय ग । पं । जय
स । विमगास १ गोर्गया २ भात्रग ३
- पं । भाग्यविजय ग । श्री जी स । वजाणो १
- पं । गुमानविजय ग । पं । नयक स । लीवडी १
अचवालाया २
- पं । सुन्यान्विजय ग । पं । राज स । लांड १
- पं । हागविजय ग । पं । भाण स । गद १ मडाणा २
- पं । गोकलविजय ग । पं । वृद्धि स । मगरवाडो १
- पं । दीपविजय ग । पं । प्रेम स । पं । उमदविजय
ग । दीप स । पीपलदल १ करपटीयो २
- पं । रविजय ग । पं । मेरु स । पं । केशरविजय ग
पं । रवि स । मांडल १ छणीयार २
- पं । भाणविजय ग । पं । केशर स । पं । मोहन-
विजय ग । पं । भाण स । वणोद १ कुआरद
२ संघलपुर ३
- पं । रुपविजय ग । पं । केशर स । गणाद्वहिः
- पं । रविजय ग । पं । विनीत स । चाणसमो १
कवोई २ वडावली ३ कथग्या ४ वसी ५ संडेर
६ छुणावा ७ मुडेरा ८ धोभेटगा ९
- पं । शान्तिविजय ग । पं । बुद्धि ग । यय १ माटको २
- पं । विनयविजय ग । पं । रावय स । डीशा १ डाआ
२ समओर वायाणो ३
- पं । अमृतविजय ग । पं । प्रताप स । सोइगाम १
असरो २
- पं । केशरविजय ग । पं । मेघ स । अम्मन् पाथे
- पं । प्रतापविजय ग । पं । विवेक स । राणकपुर १
भलगांस २
- पं । हेमविजय ग । पं । भीम स । जामपुर १ आम-
लुणा २
- पं । वल्लभविजय ग । पं । गुणविजय ग । पं । वि-
मल स । कुअर १ अणोगपुरे २ लोभाडो ३
- पं । मुक्तिविजय ग । पं । हेम स । इडर १ लोवा-
दरा २
- पं । राजेद्रविजय ग । अम्मन् स । प्रापरो १
- पं । कान्तिविजय ग । अम्मन् स । सरायद १
- पं । रत्नविजय ग । पं । हेम स । प्रातज १
- पं । गुजानविजय ग । उ । श्री सोभाग्य स । मणोद १
- पं । शानिकुशल ग । पं । विवेक स । हरीपुंग १ छापरी
याओद २ वोगकठोर ३
- पं । नवविजय ग । पं । जिन स । वनु १
- पं । भक्तिविजय ग । पं । देव स । गणाद्वहिः ॥
- पं । हेमविजय ग । पं । गौतम स । पाटडी १ केशरडी
२ नानोदरो ३

पं । जानविजय ग । पं । राजेन्द्र स । जंबूसर ?

पं । राजविजय ग । पं । रूप स । साबली ? बला-
सणो २

पं । रूपविजय ग । पं । मोहन स । मावड गोठडा ?
उन्नरी २

पं । भीमविजय ग । पं । लाल स । रानेर ?

पं । धनविजय ग । पं । फले स । मानर ?

पं । जीतविजय ग । पं । माणिक्यविजय ग । प ।
लाल स । डभोइ ? कारवण २ लालोड ३

पं । लालविजय ग । पं । उमेद स । जामला ?

पं । मुक्तिचंद्र ग । पं । भव स । सीपूर ?

पं । हेमचंद्र ग । पं । विनय स । माळण ?

पं । प्रेमचंद्र ग । प । जीवन स । झरडा ? वरण २

पं । हर्षविजय ग । पं । रत्न स । गोधावी ?

पं । हर्षविजय ग । पं । धर्म स । मोभासादडा ?
मुंजपुर २

पं । कान्तिविजय ग । पं । नायक स । वागेजो ?

प । धर्मविजय ग । पं । पुन्य स । धोतासकलाणा ?

प । प्रतापविजय ग । प । फले स । मेता ?

पं । विवेकविजय ग । प । गोविंद स । अन्सु ?

प । वसंतविजय ग । प । भाग्य स । सरपेज ?

प । उत्तमविजय ग । पं । मय स । अम्मत पांभे

प । तेजविजय ग । प । माणिक्य स । कोठ ?
गंगेड २

प । हंसविजय ग । प । रति स । कोरडे ? सोनेथ २

प । जयविजय ग । पं । राय स । उवरी ?

पं । लक्ष्मीविजय ग । प । मांसा स । } धनिरा ?

पं । विनयविजय ग । प । दोरति स । } लुणपुर २

पं । भक्तिविजय ग । पं । रूप स । कंबोइ ?

देगोदर २

पं । कान्तिविजय ग । प । दादान स । प । मुमति विजय

ग । प । गुण स । कला ? ककर २

पं । खुश्यादाविजय . । प । प्रेम स । इलेठ ?

पं । भवानविमड ग । प । रंझि स । पाडला ?

पं । लक्ष्मीविजय ग । पं । नेत्र स । बडनगर ? उमता २

पं । भवानविजय ग । पं । प्रमोद स । झीणोर ?

पं । रूपविजय ग । उ । मोभाग्य स । मोगठेदो

पं । तेजविजय ग । पं । रत्न स । सांकरा ?

प । नायक विजय ग । प । इड स । धोणाज ? वांसा
२ दोनावाडो ३

प । हर्ष विजय ग । पं । खुश्याद स । कडो ? देकावाडो २

पं । हर्षविजय ग । पं । पदम स । खेड ? ब्रमाना २

प । मानविजय ग । पं । विनय स । राजपुर ?

पं । सरपचंद्र ग । प । हीर स । खेगा ? अहमदनगर २

प । धीरविजय ग । पं । हर्ष स । थिगद ?

पं । मुक्तिविजय ग । पं । मेघ स । मंडेयो ? रामपुरो २

पं । दीपाविजय ग । प । तन्त्रि स । पोपली ?

पं । भाग्यविजय ग । प । अमृत स । पोपुचा ?

पं । रगाविजय ग । प । प्रेम स । नडाथाद ?

प । जानविजय ग । पं । जीत स । आंगरीली ?

पं । शान्तिविजय ग । प । रूप स । गणादवाहि:

प । विद्याविजय ग । प । रूप स । द्यावड ?

प । लालविजय ग । प । किस्तर स । पेटलाद ?

पं । वसंतविजय ग । प । देव स । रणोड ?

प । रूपविजय ग । प । भाव स । बडापल ?

प । मुक्ताविजय ग । प । विनीत स । चिरोडे ?
बदरको २

प । रूपविजय ग । प । भाग स । विहाग ?

पं । हितविजय ग । प । जेत स । सांडवी ?

पं । हेमविजय ग । प । देवड स । बुढाग ?

प । हितविजय ग । प । मान स । नडाथाद ?

प । प्रेमविजय ग । प । भिम स । वसरावी ?

प । हितविजय ग । प । मेघ स । पंचासर ?

पं । हेमविजय ग । प । मोहन स । पडा ? पेमोणा २

पं । भीमविजय ग । प । प्रेम स । मोवाडो ?

पं । नेमविजय ग । पं । राय स । रांभ ?

पं । रामविजय ग । प । तेज स । सायापो ?

पं । वृद्धिविजय ग । प । भिम स । भामर ? कुआला २

પં । પ્રેમવિજય ગ । પં । શીવ સ । ધોલકો ૧ મોરીયોર
 પં । દયાસોમ ગ । પં । જીત સ । ડપર ૧ ચલણ ૨
 પં । ક્તેવિજય ગ । પં । માણ સ । વૈળપ ૧
 પં । ન્યાનવિજય ગ । પં । સોમાય સ । પાંચડા ૧
 પં । તત્ત્વસોમ ગ । પં । રાજ સ । સોવનગઢ ૧
 પં । કપુરવિજય ગ । પં । વિનય સ । સાચારકારોલા ૧
 પં । પ્રેમવિજય ગ । પં । અમૃત સ । રાનેર ૧
 પં । લક્ષ્મીવિજય ગ । પં । સુસ્પાલ સ । ડંચોસળ ૧
 પં । રાજવિજય ગ । પં । દર્શન સ । કઢી ૧
 પં । વિવેકવિજય ગ । પં । હર્ષ સ । વેરસદ ૧ વડાદરોર
 અત્રોદ્ધરીત ક્ષેત્રાદિ સત્યાપના અસ્માર્મિવિધેયેતિ મંગ-
 લં ॥ ગચ્છ વાર વાલાર્થી આહાર વિવહાર કરસે તે ઉપા-
 લંભ પામશે ॥

સમસ્ત સાધુ સમુદાય યોગ્ય । અપર સદુ પદ્મા રમાણે
 પોતાને ક્ષેત્રાદેશે જઈ પોહચર્યાં । ત૦ કોઈ પારકાક્ષેત્ર-
 માંહિ રહસ્યે । ત૦ ક્ષેત્ર આલટપાલટ કરસ્યે । ત૦
 કોઈ ચોમાસામાંહિ કરસ્યે હરસ્યે । ત૦ કોઈ ગૃહસ્થો-
 સું ચઢી ચોલસ્યે તો આકરો ઉપાલંભ આવસ્યે । સર્વથા
 ગુદરાસ્યે નહીં । ગુદરાજ શ્રી શ્રીજીની આળછડે । પહવુ
 જાણી મર્યાદામાંહિ પ્રવર્તવું ॥ ઇતિ શ્રેયં ॥

પટ્ટક ૭

આ પટ્ટક ૨ ફુટ ૧૦ ઇંચ લાંબો અને ૭૩ પહોળો
 છે. પંક્તિ સંખ્યા ૮૧.

સહી

શ્રી

॥શ્રીઅર્હ નમઃ॥

॥ શ્રીગૌતમાય નમો નમઃ ॥

॥ શ્રીશંપેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ ૐ નમઃ ॥ શ્રીવિજયમહેન્દ્રમૂરીશ્વરપરમ
 ગુરુઓ નમઃ ॥

સંવત્ ૧૮૭૩ વર્ષે મ । શ્રી શ્રીવિજયમૂરીશ્વર-
 મિભિર્જ્યેષ્ઠસ્થિત્યાદેશપટ્ટકો લિખ્યતે । શ્રીગુર્જરદેશે ।

પં । ન્યાનવિજય ગ । પં । જીત સ । સેનાપુર । કોર-
 લવારા । મંથી । સમની । રાજપીપલા ।
 જંબુમાં । ધવલગાંમ । ટાણુ ૨ અમોદ મધ્યે
 પં । ગૌતમવિજય ગ । પં । જાન સ । રાણદ । મોરીયુ ।
 મોઢાસર । કુંઆરજ । કોંઠ । ખેગડા ।
 વારદ (?) પીપલી । વલદાંણો । મોરજ । ધો-
 લેરા । વાવલો । નાનોદરું । સાંકોઢ ।
 માંકોઢ । ધોલેરાવિંદર ।
 પ । દયાલવિજય ગ । પં । વિદ્યા સ । નીકોર ।
 પં । ભક્તિવિજય ગ । પં । પદમ સ । જંબુસર । કારોલ ।
 માસર । મેજરા । હળવી ।
 પં । તરોતમવિજય ગ । પં । ચારંગ સ । છુર્ણી । દસ-
 રથ । સ્વમાલી । મોટવા ।
 પં । અમથવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજી સ । રાજનગર । સરખેજ ।
 ધોલકા । પલીયટ । ઓગળજ । મોજા ।
 ધોરજ ।
 પં । પ્રેમવિજય ગ । પં । અમર સ । મુગપુર । ત્રાંસલા ।
 મુડી । સમની । કલમાડ । કલાદરું ।
 મેડસમ । મોસમ । મગલેમર । ઘાડેસર ।
 અગારેમર ।
 પં । ગુલાવચ્છદ્ર ગ । પં । દોલતચ્છદ્ર સ । } કરવાડુ ।
 પં । કનકચ્છદ્ર ગ । પં । પાનાચ્છદ્ર સત્ય । } શુઆ ।
 } કોલવણુ ।
 પં । વિનયવિજય ગ । પં । જીત સ । મુરત । દીપવાડ ।
 આંબલીગાયણ । નિવડીકુર્ડે । નાનુ હરીપરું ।
 નથે પર । નાનપરું । વોગ કટાર । પુંના ।
 કતારગામ । ઓડપાડ । વર્ગયાવ । ઘોવા ।
 માવનગર ।
 પં । જયવિજય ગ । પં । માન સ । વિજાપર । ગવાડ ।
 લોદરું । પેટાંમલી । કહોલી । મોજા । મંગ-
 પુર । મગદારપર । લાહોલ । દાવડા ।
 પાંથાપર । મુંદરપર । માંબુમળ । રિટોઢ ।
 અમૃતપુર ।
 પં । રત્નવિજય ગ । પં । અગૃત સ । અકલેમર । દીવા ।
 દીવી ।

पं । हर्षविजय ग । पं । तन्व स । } धंभायत
 पं । धुसालविजय ग । पं । प्रीती स । } विंदर
 पं । चतुरविजय ग । पं । हीत स । अकव्वरपुर
 पं । नायकविजय ग । उ । लक्ष्मी स । रतिर । सरस ।
 कुदिधाणु । भगवा डांडो ।
 पं । नायकविजय ग । पं । सौभाग्य स । हरीपरं । छाप-
 रीयाओल ।
 पं । रत्नविजय ग पं । अमृत स । गरीतुं । वडसमुं ।
 कोदरांम । मेगाल ।
 पं । नयविजय ग । वृद्ध श्रीजी स । चांदणसल ।
 खेराळ ।

वारजु । महियज ।
 लाटी । चांसर ।
 असलाटी । जत-
 लपर । गीरमता ।
 टीवा । नवगांम ।
 पं । धर्मविजय ग । वृद्ध श्रीजी स । महिजई । टोडा ।
 पं । रामविजय ग पं । प्रेम सत्क । कतिर । घोवळज ।
 जगदापुर । नाज ।
 नाहज । नायक ।
 वरजडी । पाराणु ।
 वसति । वाडजा ।
 टाणु १ । आंमोद ।
 मध्य । टाणु २ भक्त-
 अन्वचमध्य

पं । रत्नविजय ग । प । मुक्ति स । गोधरा ।
 पं । प्रेमविजय ग । प । साणीक्य स । पृणानयंर ।
 दक्षणादेश ।
 पं । मोहनविजय ग । प । भुपति स । वापगांम ।
 पं । सभाचंद्र ग । प । सोमचंद्र स । पाज ।
 पं । भगवानविजय ग । प । हित स । कावली ।
 पं । कपूरविजय ग । प । केसर स । गणदेशी । कीली
 मोरं । आल्लोद । बारडोली ।
 पं । मोहनविजय ग । पं । विनात स । माळपुर । रणी-
 याळ ।
 पं । शांतिविजय ग । प । विनात स । नंदरवार । इसर-

वाडी । पीपलनार । मांगीयानुंगीया ।
 प । पद्मविजय ग । पं । रूप स । बुढारी ।
 प । दयाविजय ग । पं । देव स । पादरां । टाणु १
 वडोदरामध्य
 पं । रामविजय ग । पं । कस्तुर स ।
 पं । बल्लभविजय ग । } पं । श्रीधर स । वडोदर ।
 पं । लक्ष्मीविजय } आंति । मांति ।
 पं । उतमविजय ग । पं । नौर्य स । काकरीयुं ।
 धेरगांम ।
 पं । रंगविजय ग । प । जम स । कडी राजपुर । रामपूर ।
 भकोडु ।
 पं । वीरविजय ग । प । चांग्रि स । व्यारा ।
 कांतपुरा ।
 प । दयाविजय ग । प । दीप स । कपडवाणोज ।
 पं । नान्यविजय ग । प । प्रमाद स । मेसाणा ।
 झांटाणा ।
 पं । रंगविजय ग । पं । गुलाळ स । कुरगवाडु । ओय-
 पल । देवडुं ।
 पं । भक्तिविजय ग । वृद्ध श्रीजी स । कोलवणुं ।
 पं । धुसालविजय ग । पं । देवद स । चांपानयम ।
 पेजळपर ।
 पं । कपूरविमल ग । पं । सुमति स । केसरडी ।
 पं । दीपाविजय ग । पं । रत्न स । गणाद । बहिर ।
 पं । हर्षविजय ग । पं । मुनेद्र स । दक्षणादेश तळेगांम ।
 पं । हंसविजय ग । प । हंस स । जुनेर ।
 पं । भोजचंद्र ग । प । भक्तिचंद्र स । आतरसमुं ।
 पं । हर्षविजय ग । प । श्रीधर स । वाला । पाळडी ।
 पं । प्रेमविजय ग । पं । धरणेन्द्र स । माळवदेश ।
 पं । चतुरविजय ग । पं । लक्ष्मी स । टाणु १ व्यासामध्ये ।
 पं । सौभाग्यरत्न ग । पं । भवानीरत्न स । आंमोद ।
 सरभांण । सीयागांम ।
 पं । रत्नविजय ग । पं । मान स । वाडांण ।
 मु । रंगविजय ग । पं । प्रताप स । भृगुपुरमध्ये
 पं । सीवचंद्र ग । पामोल ।

पं । नेमविजय ग । पं । माणीक्य स । पूर्वदेशे
पं । नेमविजय ग । पं । प्रेम स । विणापुरपट्टण ।
अस्मत्स ठाणु ४ श्री सुरतमध्य ॥

॥ इत्यादि क्षेत्र सत्यापना ॥ ॥ अस्माभिर्विधि ज्ञेयाः ॥

तथा समस्त साधु समुदाय योग्य । पोतपोतना
लघ्या क्षेत्रादेश प्रमाणे साचववा । तथा जे कोई नही
साचवे तथा जे कोई अदला बदली करस्ये, तथा जे
क्रय विक्रय करसे । तथा जे कोई ग्रन्थादि संवाते विरुधपणे
प्रवर्तसे । तेहने आवने पट्टे आकरो उपाखंब देवास ।
गुदरासे नहिः ॥ मोटे एवुं जाणी गच्छपूजादा गुरु पर-
पगाइ प्रवर्तवुं ॥ सहि ॥ एवच, पालणपुर । मालण
। मगरवांडु । वडगांस । रुपाल । मेगाल । विसलनगर
। वडनगर । कदतुपर । महुपर । गुंजा । गोठुवा ।
कडा । धिणोज । ओटाणा । कटोसण । माणिकपुर । हापा ।
ताजपर । मांगसा । पीणापर । वासणा । जिगडाली ।
बोदरुं । उनाउआ । बालुआ । गोधार्वा । सेरा । धुमा ।
वसहि । वरानपुर । नौरगाशद । टिमोडु । मांदली
। पीपलनार । नलधर । महुआ । सरभाण । वणश ।
सव्वेण । वलमाड । टिंजा परगणुं । वसरवी । मांडवी ।
कालीयावा । म्हमाट विंजर । वसहि विंजर । इम-
नपुर । मगोडी । वटवाण । निवडी । पाण्डा । गुंज ।
उंतरीयु (?) सोखनगा । वसो । मातर । फतेपर ।
देवांण । चारीयु । चारीटी । सोनगट । बालेल ।
नीलगाळ । ओटाणा । दुआणा । हेदगावाड । परीयड ।
षेरज ।

॥ इत्यादि क्षेत्र श्री शंकराष्टमे छे ॥ सहि ॥

पट्टक ८

श्री

आनी लंबई ३ फुट ३ इंच, परोळी ७ इंच. पंक्ति
संख्या १२८.

॥ ॐ नमो । स । श्री श्रीविजय धर्मसूत्राभ्या-
मगुरुभ्यो नमः स १८८० वर्षे । स । श्री श्रीविजयत्रिने-
त्रसुगिभिर्यष्टस्थित्यादेश पट्टक टि। श्री गुरुदेशे ।

पं । मणिक्यविजय ग । श्रीजीसपरिका । पाठणपुर १
वगदा २ दांता ३ लुंगपुर ४ पांचडा ५ बनाली ६
मोरियो ७ चंडेम ८ मोरीयल ९

पं । प्रस्थालविजय ग । पं । देव स । पं । मानविजय
ग । पं । हित स । राजनगर १ सरदेद २ हेव-
दपुर ३ आसावद । ४ मोरीयो ५ रायपुर ६
नयो वास ७

पं । विवेकविजय ग । पं । प्रेमाविजय ग । पं । हुंगर स
। दमण १ पालडी २ वोगकटोर ३

पं । नायकविजय ग । पं । परमविजय ग । उं । श्री
पुण्याल स । पं । धर्मचन्द्र ग । पं । कण्याग स ।
मुगत १ हरीपुरा २ नवसांगी ३ छापरीया
ओल ४

पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । वलर स । पं । लक्ष्मी-
विजय ग । पं । सुबुद्धि स । वडादो १ द्रापरो
२ राहुपुरा ३

पं । पुन्यविजय ग । पं । दीपविजय ग । पं । कृष्ण स ।
पाडण १ कृष्णगर २ कंबोई कंटिती ३
भलगांव ४

पं । पितयविजय ग । पं । कण्याग स । पं । करम-
विजय ग । पं । जिन स । मोय १ अनरव २
लीलाड ३ फतेपुर ३ वरण ४

पं । गडावविजय ग । पं । जयविजय ग । पं । चारेक
स । बीजापुर १ लाडोड २ हासोर ३ समो ४

पं । रुपविजय ग । पं । परम स । मगाड वि

पं । वोगविजय ग । पं । शुभ स । राजागमये ।

पं । नायकविजय ग । पं । कण्यागविजय ग । पं । जय
स । योगमगांव १ मोरिया २

पं । मुक्तिविजय ग । पं । हंस स ।
पं । कनकविजय ग । पं । कण स ।
पं । लक्ष्मीविजय पं । ग । मुक्ति स ।
आगोड १
वरगाड २

पं । शिवचन्द्र ग । पं । उत्तर स । मुने १ रावी २
अमाशी ३

पं । रुपविजय ग । पं । राज स । पं । वलभविजय ग ।

- पं । मोहन स । चाणसमा १ बडावलि २ कंवाई ३
 सालकीनी ३ कथरावी ४ लणवा ५
- पं । केशरविजय ग । पं । उतमविजय ग । पं । मेघ
 स । भावनगर १ वालुकर २ वरनेज ३
 भंडारीयो ४
- पं । भुक्तिविजय ग । पं । मेघ स । पं । मोहनविजय
 ग । पं । मुक्ति स । मसंगो १ रागणोज २
- पं । रामविजय ग । पं । रूप स । ईडर १ बडावलि २
 वेडवहमाणी ३ गणासण ४
- पं । जेतविजय ग । पं । शान्त स । थगा १ थाव २
 कुंदग ३ धवाण ४ वडा ५
- पं । मानविजय ग । पं । दर्शन स । राधनपुर १
 रागही २ मोटो ३ कमठापुर ४ मुनेत ५
 जाम ६ वेठ ७ भुअर ८
- पं । दीपविजय ग । पं । भाव स । जेवसर
- पं । मुबुद्धिजय ग । पं । रंग स । भरुअच १
 देजवाडो २
- पं । शुभविजय ग । पं । कल्याण स । वणोद १
 पं । प्रतापविजय ग । पं । उतम स । दक्षणदेश ।
- पं । भक्तिविजय ग । पं । कीस्तुर स । वीठग १
- पं । कीर्तिविजय ग । पं । गुमान स । रागकपुर १
- पं । रूपविजय ग । पं । मेहन स । मावड १ गोठडा
 २ ऊमरी ३ सथलाणो ४ मेता ५
- पं । चतुर्विजय ग । पं । न्यान स । मणोद १ गांमु २
- पं । लक्ष्मीकुशल ग । पं । कृद्धि स । मारुदेश ।
- पं । तेजविजय ग । पं । हम स । ममी १ दुदका २
 कुआरव ३
- पं । राज-द्रविजय ग । अस्मत्स । डमोई १ कारवण २
- पं । देवविजय ग । पं । कान्ति स । पं । शुभविजय ग । पं ।
 ललित स । सिद्धापुर १ कलाणो २
- पं । माणिक्यविजय ग । पं । हस्ति स । ईलो १
 सावली २ वलासणो ३
- पं । चतुर्विजय ग । शान्ति स । पं । राजविजय ग ।
 पं । हेम स । पाटडा १ देकावाड २ छीणार ३
- पं । प्रस्थालवर्धन ग । पं । धर्म स । पं । गणेशवर्धन ग ।
 पं । राज स । नीवडी १ पीपली २
- पं । हेमविजय ग । पं । गौतम स । गणाद वलि
- पं । जानविजय ग । पं । माणिक्य स । अणवरपुरे
- पं । विनयभागर ग । पं । उमेद स । गणाद वलि
- पं । प्रतापविजय ग । पं । विवेक स । भिमविजय ग ।
 पं । प्रताप स । मयादर १
- पं । जेतविजय ग । पं । जिन स । पं । कल्याणविजय
 ग । पं । जीत स । मांडरी १ ओडपाड २
- पं । रामविजय ग । पं । नेम स । पं । रूपविजय ग ।
 पं । उमेद स । वठराण १ चुडा २ धोलेरा ३ पीर-
 मडीयाद ४ सायला ५
- पं । माणिक्यविजय ग । पं । गलाठ स । छीणार १
- पं । मुजानविजय ग । उ । श्री सोभाग्य स । मेरगाठ १
 चिवाडो २
- पं । चतुर्विजय ग । उ । भक्ति स । वावु १ नांदोतरो २
- पं । प्रतापविजय ग । पं । भवान स । पादरो
- पं । विवेकविजय ग । पं । हंस स । जामला १
- पं । अमृतविजय ग । पं । वल्लभ स । मांडल १
- पं । जानविजय ग । पं । राजेद्र स । पुहारी १
- पं । भीमविजय ग । पं । हेम स । आंतगेली १
- पं । राजविजय ग । पं । भीम स । वल्लभ १
- पं । जानविजय ग । पं । रवी स । मालण १
- पं । धनसागर ग । पं । फते स । मातर १ नानोदरो २
- पं । दीपविजय ग । पं । हरित स । देवाडमो १
- पं । हर्षविजय स । पं । गलाठ स । ऊमता १ देणकर
- पं । उतमविजय ग । पं । वल्लभ स । दसाडो १
- पं । लक्ष्मिविजय ग । पं । कलाडो २
- पं । मोनीविजय ग । पं । न्यान स । मुढेरा १
- पं । हस्तिविजय ग । पं । माणिक्य स । पीपलदल १
 कापटीयो २
- पं । भाग्यविजय ग । पं । अमृत स । वीसलनगर १
 कडा २ जासका ३ गोठवा ४ सिवाला ५ गुंजा
 ६ वसीडाभला ७ भालरु ८

पं । धर्मविजय ग । पं । पून्य स । वडगाम १
 पं । पद्मविजय ग । पं । भाग्य स । पेटलाद् १ वेज-
 लका २ बावेली ३
 पं । कातिविजय ग । अस्मत्स । देवाचुडी १
 पं । क्षमविजय ग । अस्मत्स । मगरवाडा १
 पं । रत्नविजय ग । अस्मत्स । चांगा १
 पं । कातिविजय ग । पं । दोलति स । मरीयद १ वायड २
 पं । केशरचंद्र ग । पं । कल्याण स । चंद्र १
 पं । तेजविजय ग । पं । रत्न स । वाषल १
 पं । भुक्तिविजय ग । पं । प्रताप स । पोता १ सकलांगा २
 पं । नेमविजय ग । पं । भाण स । खेमायत १ वटादरो २
 पं । जीवणविजय ग । पं । कुअर स । अस्मत्पार्थे
 पं । कुअरविजय ग । पं । हेम स । वजाणा १
 पं । चतुरविजय ग । पं । नवल स । वडनगर १ लुंगवा
 २ ओढाई ३
 पं । हारविजय ग । पं । लाल स । अमनगर १
 पं । रत्नविजय ग । पं । पुस्याल स । कपाल १ सडा २
 पं । हर्षविजय ग । पं । मुजाण स । केशरडी १
 पं । धनविजय ग । पं । पुस्याल स । गोपावी १
 पं । नेमविजय ग । पं । रूप स । पीलुंठो १
 पं । दीपविजय ग । पं । धीनय स । गड १ वडावल २
 पं । मानविजय ग । पं । वीनय स । धनिरा १ खरडा
 २ वरणझमाल ३
 पं । नायकविजय ग । पं । इद्र स । धीणाज १ रणाज २
 पं । लक्ष्मीविजय ग । पं । पुस्याल स । चीलाडो १
 वदरको २ धवलको ३
 पं । धनविजय ग । पं । सुधण स । मोरवाडा १
 पं । हतविजय ग । पं । मेव स । कोठ १ गांगड २
 पं । जयविजय ग । पं । हर्ष स । पारकरनगर १
 पं । नेमविजय ग । पं । राम स । छठीयारडो १
 पं । कपूरविजय ग । पं । वीनय स । डीसा १ राजपूर २
 आहोडा ३
 पं । जीतकुशल ग । पं । दीप स । पं । ऋद्धिकुशल
 ग । पं । कीस्तुर स । रानेर १

पं । फलेविजय ग । पं । भाण स । सांकरा १ वांसा २
 रानेर ३
 पं । गोविदविजय ग । पं । भवान स । ईवर १
 पं । रंगविजय ग । पं । प्रेम स । नडीयाद १
 पं । कीस्तुरविजय ग । पं । गोकल स । मडाणा १
 पं । देवीचंद्र ग । पं । दुलि स । डुंगरपुर १ वांसावालो
 २ मोहणपुर ३
 पं । विद्याविजय ग । पं । रूप स । पं । उत्तमविजय
 ग । पं । विद्या स । खेराठुं १ चांदणसोल २
 पं । उत्तमविजय ग । पं । वीनीत स । गोकका १ गाजडी-
 पुरा २
 पं । ऋद्धिविजय ग । पं । ज्ञान स । मुंजपर १
 पं । रूपविजय ग । पं । भाण स । सोवनगड १
 पं । हितविजय ग । पं । जिन स । वालांड १
 पं । गूमनविजय ग । पं । रूप स । थिठ १ अंवासण २
 पं । सुखविजय ग । पं । प्रमाण स । नंदासण १
 पं । नीत्यविजय ग । पं । हर्ष स । कडी १ कुकुआव २
 पं । दयाशाम ग । पं । जीत स । इंटोठुं १
 पं । प्रेमविजय ग । पं । अमर स । जामपर १ कसरा २
 पं । विवेकविजय ग । पं । हर्ष स । खेरसद १
 पं । हितविजय ग । पं । हंस स । संपसर १
 पं । सुंदरचंद्र ग । पं । दुलि स । सीपर १
 पं । हेमविजय ग । पं । सुख स । गणादुवाहि
 पं । उत्तमविजय ग । पं । राजेंद्र स । मोमासादडा १
 पं । मोताविजय ग । पं । मुक्ति स । सिरदारपुर १
 पं । ऋद्धिविजय ग । पं । लक्ष्मी स । पंचासर १ पाड-
 ला २ सोईगाम ३

अत्रोद्धारितक्षेत्रादी सत्यावना अस्माभिर्विधेयाहति मंगलम्।

समस्त साधु समुदाय योग्ये । अपरं सहु पट्टप्रमाणे
 पोता पीतानि क्षेत्रादेशौ जई पोहच्यो । जे कोई पारका
 क्षेत्रमाहि रहस्ये । त । क्षेत्र आलटपालट करस्ये । तथा
 क्रयविक्रय करस्ये । त । कोई चोमास माहि फिरस्ये
 हिरस्ये । तथा ग्रहस्य थकी चडी बोलस्ये । तो तेहने
 आकरा उपाळभ आवस्ये । सर्वथा गूढरास्ये नही । गूढ-

रवाज श्री श्रीजानी आंण छई । पहतुं जाणी मयोदामांहि
प्रवर्तनु । इति श्री ॥

पट्टक ९

३ फुट ३ इंच लांयो. ६३ इंच पडोळो. १३३पंक्ति.

सही ॥

॥ ३९ नव्या म । श्री श्री विजयवर्मसुरीश्वर
परमशुक्लार्थो नमः ।
सं । १८८२ वर्षे भ श्री श्री विजयजिन्दसुरिभिर्येष्ट-
स्थित्यादेशपट्टकलिख्यते ॥ गुजरा देश ॥
पं । माणिक्य विजय ग । श्री जी सपरिकरा । उदेपुर मेवाड
देश । गुजरा देश ।
पं । सुस्थालविजय ग । पं । देव स । पं । मानविजयग ।
पं । हित स । राजनगर १ सखेद २ आवल
३ हेवदपुर ४ रायपुर ५ मोरीया ६
पं । विवेकविजय ग । पं । प्रेमविजय ग । पं । डुंगर
स । सरत १ नवसारी २ हरिपुरा ३ झापरीया आल ४
पं । नायकविजय ग । पं । मोहनविजय ग । उं । श्री
सुस्थाल स । पं । धम्मचंद्र ग । पं । कल्याण स ।
पाटण १ कुणगर २ कंबोड कोलीनी ३
पं । पदमविजय ग । उं । श्री सुस्थाल स । मणोद १
पं । सुबुद्धि विजय ग । पं । वल्लभ स । लक्ष्मीविजय
ग । सुबुद्धि स । डभोद १ वडोदगे २ राहुपुरा ३
कारवण ४ लोलीड ५
पं । पुन्यविजय ग । पं । दीपविजय ग । पं । कुण स ।
राजनपुर १ भोलाड २ कमालपुर ३ धाराही ४
कुण ५ वड ६ ।
पं । विनयविजय ग । पं । कल्याण स । पं । रूपविजय
ग । पं । जिन स । खेभायत १ जेवसर २
धोरसद ३
पं । गुलाबविजय ग । पं । जयविजय ग । पं । विवेक
स । विजापुर १ पीपलहरकरपरीयो २ ल्याडोल ३
पं । लक्ष्मिविजय ग । पं । पदम स । राजनगरमध्ये १

पं । वीरविजय ग । पं । शुभ स । राजनगरमध्ये १
पं । नायकविजय ग । पं । जय स । पं । शुभविजय ग ।
पं । कल्याण स । धरिमगांम १ मांडाल २ गोरीया ३
पं । मुक्तिविजय ग । पं । हेम स । पं । लक्ष्मीविजय ग ।
पं । मुक्ति स । ईलोल १ सरदारपुर २
पं । जेतविजय ग । पं । हेम स । धानेगा १ आहेंडा
२ झरडा ३
पं । कनकविजय ग । पं । कपूर स । सावली १
पं । शिवचंद्र ग । पं । उत्तम स । ममोई १ वसीर
नागांथागो ३
पं । दीपविजय ग । पं । भाव स । पं । भक्तिविजय
ग । पं । विवेक स । झीणोर १
पं । रूपविजय ग । पं । राज स । पं । वल्लभविजय
ग । पं । मोहन स । वीसलनगर १ कडा २ जासका
३ गोठवा ४ भालक ५ मेवाला ६
पं । केसरविजय ग । पं । उत्तमविजय ग । पं । मव
स । भावनगर १ वाडकर २ वरनेज ३ भंडारीयो ४
पं । भक्तिविजय ग । पं । मेधा स । पं । मोहनविजय
ग । पं । मुक्ति स । सिद्धपुर १ मेता २ लुणवा ३
कलांगो ४ नांदोतरो ५
पं । राजविजय ग । पं । रूप स । पं । मनरूपविजय ग ।
पं । मया स । आगलोल १ समउ २ हरसेर ३
रणासण ४ वलासणा ५
पं । जेतविजय ग । पं । शांति स । पं । हीरविजय
ग । पं । जेत स । समी १ चंदूर २ दुदया ३
पं । मानविजय ग । पं । दर्शन स । चानसमो १
वडावली २ कंबोड सोलंकीनी ३ कंथरावी ४
पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रंग स । भक्तव्रत १
देजवागो २
पं । भक्तिविजय ग । पं । कांस्तुर स । सावनगड १
पं । कीर्तिविजय ग । पं । गुमान स । जुडा १
पं । रूपविजय ग । पं । मोहन स । पालणपुर १ वगदा
२ दांता ३ लुणापुर ४ पांचडा ५ धनाडी ६ मोरीयो
७ नंदवग ८ तसरोरी ९

- पं । चतुर्विजय ग । पं । ग्यान स । धाणोज १
- पं । लक्ष्मीकुशल ग । पं । रुद्धि स । दमण १
- पालडी २
- पं । जयविजय ग । पं । हर्ष स । थरा १ जामपुर २
- पं । क्षमविजय ग । पं । मणि स । साईगाँव १ मोरवाडो २ भावर ३
- पं । राजेंद्रविजय ग । अस्मत्स । पादरो १
- पं । देवविजय ग । पं । कांति स । पं । शुभविजय ग ।
- पं । ललित स । वडनगर १ डामला २ उंढाई ३
- पं । मणिक्यविजय ग । पं । हाति स । ईडर १
- वषतापुर २
- पं । चतुर्विजय ग । पं । शांति स । पं । राजविजय ग ।
- पं । हेम स । दसाडो १ कलाडो २
- पं । वृक्षालावर्धन ग । पं । धर्म स । पं । गणेशवर्द्धन ग । पं । राज स । वडवाण १ धोलेरा २ राण-कपुर ३ साहेला ४ पीरभडीयाड ५
- पं । हेमविजय ग । पं । गीतम स । गणादवही ।
- पं । ज्ञानविजय ग । पं । माणिक्य स । सेखेश्वर
- पं । जिनयसार ग । पं । उमद स । गणादवही
- पं । प्रतापविजय ग । पं । विवेक स ।
- पं । खेमविजय ग । पं । प्रताप स । } मजादर १
- पं । जितविजय ग । पं । जिन स । } बुहारी १
- पं । कल्याणविजय ग । पं । जित स । } बालोल २
- पं । रामविजय ग । पं । नेम स । } पादडी १ पंचा-
- पं । रूपविजय ग । पं । उमद स । } सर २ कुअर ३
- पं । माणिक्यविजय ग । पं । गुलाब स । मीयां १
- इंदोला २
- पं । सुग्यानाविजय ग । पं । श्री साभाय स । थोडीथाल १
- पं । चतुर्विजय ग । उं । भक्ति स । पीडुचा १ टीवाचुडी २
- पं । प्रतापविजय ग । पं । भवान स । भुजपुर १
- पं । विवेकविजय ग । पं । हेम स । घेरातु १
- पं । गीतमविजय ग । पं । ज्ञान स । मांडवी १
- पं । भीमविजय ग । पं । हेम स । आंतरोली १
- पं । माणिक्यविजय ग । पं । राज स । बलय १
- पं । ग्यानविजय ग । पं । रवी स । रांगा १
- पं । धनसागर ग । पं । फंत स । पेटलाद १
- पं । दीपविजय ग । पं । हरी स । लडीयाद १
- पं । हर्षविजय ग । पं । गलाल स । सीपुर १ चाणसोल २
- पं । उत्तमविजय ग । } नीवडी १ सिहाणी
- पं । लक्ष्मि विजय ग । पं । वलभ स । } २ अचेवालीयो ३
- पं । मोतीविजय ग । पं । ग्यान स । मुढेरा १
- पं । हास्तिविजय ग । पं । माणिक्य स । थडाली १
- पं । माग्यविजय ग । पं । अमृत स । लीच १ नंदासण
- २ लांयणोज ३ कडा ४ असासण ५
- पं । धर्मविजय ग । पं । पुन्य स । वडगाँव १
- पं । पद्मविजय ग । पं । भाग्य स । मातर १
- पं । कांतिविजय ग । अस्मत्स । रापोड १
- पं । क्षमविजय ग । अस्मत्स । अस्मत्पाथें
- पं । रत्नाविजय ग । अस्मत्स । अस्मत्पाथें
- पं । कांतिविजय ग । पं । दोलत स । सरायद १ कहरा २
- पं । केसर-नीड ग । पं । कल्याण स । कुआण १
- पं । नेमविजय ग । पं । रत्न स । दासा १
- पं । गुमानविजय ग । पं । मय स । नीलाडा १ बदकोर
- पं । लक्ष्मिविजय ग । पं । भाग स । वाय १ थारा २
- उलोसण ३ देणप ४
- पं । मुक्तिविजय ग । पं । प्रताप स । मालण १
- पं । नेमविजय ग । पं । भाण स । रांसर १ वारा कटोर २
- पं । कुंअरविजय ग । पं । हेम स । नानोदरा १
- पं । चतुर्विजय ग । पं । नवल स । मेसाणो १
- पं । हविजय ग । पं । लाल स । अमदनगर १
- पं । रत्नविजय ग । पं । खुम्बाल स । रुपाल १ समोर
- पं । हर्षविजय ग । पं । गुजाण स । केसरडी १
- पं । धनविजय ग । पं । मुखण स । अणवरपुरो १
- पं । हेतविजय ग । पं । मेव स । कोटग, राड १ षटादरोर
- पं । नेमविजय ग । पं । राम स । रांमु १
- पं । धनविजय ग । पं । खुशाल स । छर्णीयार १ देका-
- वाडो २ कुंकुडाथ ३
- पं । नेमविजय ग । पं । रूप स । गेला १

पं । वीपविजय ग । पं । विनय स । गटमंडाणा १
 पं । मानविजय ग । पं । विनय स । वसु १
 पं । नायकविजय ग । पं । ईद्र स । छठीयारडो १
 पं । लक्ष्मीविजय ग । पं । खुल्याल स । गोधावी १
 पं । कपुरविजय ग । पं । विनय स । डीसा १ वडावल
 २ वरणकानाल ३
 पं । जितकुशल ग । पं । दीप स । } व्याहारा १
 पं । रुद्रिकुशल ग । पं । कीरपुर स । }
 पं । फलेविजय ग । पं । मोण स । उंदरा १ रानेर २
 वायड ३
 पं । गोविंदविजय ग । पं । भवान स । ईपर १
 पं । रंगविजय ग । पं । प्रेम स । पांथली १
 पं । कीस्तुरविजय ग । पं । मोरुत स । मगरवाडो १
 पं । देवचंद्र ग । पं । दुलि स । मोहणपुर १
 पं । विद्याविजय ग । पं । रूप स । } सावडगोटडा १
 पं । उत्तमविजय ग । पं । विद्या स । } उंवरी २ सय-
 लाणा ३
 पं । उत्तमविजय ग । पं । विनीत स । मोरको १ गाजडी-
 पुरो २
 पं । मानविजय ग । पं । विवेक स । अगासी १
 पं । रुद्रिविजय ग । पं । जान स । मोमासादडा १
 पं । जशविजय ग । पं । नेम स । ज्ञापरा १
 पं । रुपविजय ग । पं । मोण स । ओडपाड १
 पं । सुखविजय ग । पं । प्रमाण स । भयाणा १
 पं । नित्यविजय ग । पं । हर्ष स । पीपली १
 पं । दयासोम ग । पं । जित स । ईटोले १
 पं । प्रेमविजय ग । पं । अमर स । सांकरा १ वावल २
 पं । विवेकविजय ग । पं । हर्ष स । वसरावी १
 पं । हेतुविजय ग । पं । हंस स । वजाणा १
 पं । सुंदरचंद्र ग । पं । दुलि स । ऊमना १ देणप २
 पं । उत्तमविजय ग । पं । राजेंद्र स । देवाडमो १
 पं । मोतीविजय ग । पं । मुक्ति स । जामरा १
 पं । रुद्रिविजय ग । पं । लहरी स । पं । मुक्तिविजय
 ग । पं । भिम स । वणोद १ पामरा २

पं । मोतीविजय ग । पं । तेज स । रायपुर १
 अत्रोद्धरीत क्षेत्रादी सत्यापना अस्माभिर्विश्रथाति मंगलम्॥
 समस्त साधु समुदाय योग्यं । अपरं सह पट्टाप्रमाणे
 क्षेत्रादेश पोताऽने जट पोहचस्यो । तथा जे कोई पारका
 क्षेत्रमाहि रहस्ये तथा क्षेत्र आलटपालट करस्ये तथा जे
 कोई चोमासामाहि फिरस्ये तथा जे कोई गृहस्थो सुचढी
 बोलस्ये तो आकरो उपालंभ आवस्ये । सर्वथा गूढरास्ये
 नही । गूढरवा तो श्री श्रीजीनी आण छई । एहवु जाणी
 मर्यादा प्रमाणे प्रयत्नवू ।

पट्टक १०

आ पट्टकनी लंबाई २ फुट ५ इंच. पहोलाई ७
 इंच. पोंक संख्या ११६.

सही ।

ॐ नमः ॥ भ । श्री श्री विजयजिनेंद्र सूरिशास्त्रपरम
 गुरुभ्यो नमः ॥

सं । १९०३ वर्षे विजयदेवेन्द्र सूरिभिर्यष्टस्थित्यादेश
 पट्टक लिख्यते ॥ श्रीगुर्जरदेशे॥

पं । ...विजय ग । श्री जी सपरिकराः । श्रीलघुमहदेशे ।
 भनीमाल १ राजपर २
 पं । ...धर्मविजय ग । पं । हुंगर स । पं । नरान्तम-
 विजय ग । उ । श्रीविवेक स । पं । अमरविजय
 ग । पं । प्रेम स । रानेर १ ओडपाड २
 पं । पद्मविजय ग । पं । मोहनविजय ग । उ । श्रीवि-
 वेक स । धीणोज १
 पं । धर्मचंद्र ग । पं । कल्याण स । पं । रुपचंद्र ग ।
 पं । धर्म स । मुंभे १ बाहिरकोट २ वसी ३ आ-
 गासी ४ नागुथाणा ५ माम ६
 पं । क्षमाविजय ग । श्रीजी स । मालण १
 पं । गुमानविजय ग । उ । श्रीमाणिक्य स । अस्मत्
 पार्थे ।

॥ आ पट्टकनी जमनी वासने भारभने कटलोक भाग
 खराब थई गएलो छे तेशी कटलोक नामो जता रखा छे.

- पं । मानविजय ग । पं । दर्शन स । पाटण १ डीसा २
वडावल ३ अहिडा ४ कंवाईकोलोनी ५ मावड-
गोटडा ६ उंबरी ७ सथलासणो ८ भालसणो ९
वाव १०
- पं । वीरविजय ग । पं । शुभ स । राजनगरमध्ये १
पं । माणकविजय ग । पं । जय स । वीरमगांम १ गो-
रीयो २
- पं । गुलामविजय ग । पं । जयविजय ग । पं । विवेक स ।
बीजापूर १ पिंपलदलकरपटोयो २
- पं । माणक्यविजय ग । पं । खेम स । मांडवी १
पं । ...चेन्न ग । पं । शिव स । पं । प्रथवीचेन्न ग । पं ।
अमी स । सोरटदेशे गोथा १
- पं ।ल ग । पं । रुचिर स । पं । विनयकुशल ग ।
पं । कुअर स । पं । चतुर कुशल ग । पं । दोलतकुशल
ग । पं । लक्ष्मी स । मुरत १ हरीपुरां २ कठोर ३
छापरीयाओल ४
- पं । रंगविजय ग । पं । केशर स । बुहारी १ पालडी २
बगवाडी ३
- पं । शांतिविजय ग । पं । केशर स । पं । राजविजय ग ।
पं । उत्तम स । दमण १
- पं । खुश्यालविजय ग । पं । देव स । राजनगरमध्ये १
पं । मोहनसागर ग । पं । शिव स । पालणपुर १ वगदा २
घाईयाल ३ चित्राडी ४ सल्लिमकांट ५ पांचडा ६
धनाली ७ मोरीओ ८
- पं । रूपविजय ग । पं । पद्म स । राजनगरमध्ये १
पं । राजविजय ग । पं । रूप स । पं । ज्ञानविजय ग ।
पं । उमेद स । इलोल १
- पं । देवविजय ग । पं । कालि स । पं । ज्ञानविजय ग ।
पं । शुभ स । आगलोड १ सिरदारपुर २
- पं । मनरूपविजय ग । पं । मया स । सावली १ खंड-
ब्रधानी २
- पं । उत्तमविजय ग । पं । वल्लभ स । पं । मुखविजय ग ।
पं । अमृत स । रावनपुर १ अणवरपुरां २ गाज-
दीपरां ३
- पं । विनयविजय ग । पं । कल्याण स । पं । रुषभविजय
ग । पं । जिन स । मोयां १ अनन्त २
- पं । पुन्यविजय ग । पं । दीपविजय ग । पं । कृष्ण स ।
वीसलनगर १ डाभला २ कडा ३ गुंजा ४
- पं । मोर्ताविजय ग । पं । मुक्ति स । वखतापुर १ जामला २
पं । नीर्ताविजय ग । पं । तेज स । थिरा १ जामपर २
कसदा ३ उंदरा ४
- पं । कनकविजय ग । पं । कपूर स । हाफु १ हरसार २
पं । लालचेन्न ग । पं । प्रेम स । सोरटदेशे वलय १
पं । लक्ष्मीविजय ग । पं । सुबुद्धि स । वडादगा १
डमोई २
- पं । रूपविजय ग । पं । राज स । सिद्धपुर १ पाषल २
भयाणां ३ मीलाट ४ कमालपुर ५ राकु ६
- पं । दीपविजय ग । पं । भाव स । पं । भक्तिविजय
ग । पं । विवेक स । झीणोर १ धापरा २ ;
पं । फतेविजय ग । पं । जेत स । वाव १ कुआला २
थिराड ३
- पं । शुभविजय ग । पं । कल्याण स । भेलसर १ पंचा-
सर २
- पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रंग स । भरुअच १ देज-
वांगे २
- पं । भक्तिविजय ग । पं । किरनूर स दक्षणदेश ।
पं । रूपविजय ग । पं । मोहन स । चानसमो १
वडावल २ गामु ३
- पं । चतुरविजय ग । पं । न्याय स । गड १ मथा २
मंडाणा ३
- पं । जयविजय ग । पं । हर्ष स । भावनगर १ परतेज २
पं । किस्तुगविजय ग । पं । मोहन स । धालरी १
पिंपरी २
- पं । नायकविजय ग । पं । मुक्तिविजय ग । पं । भीम
स । वणोद १ पाटडी २ मांडल ३
- पं । खेमविजय ग । पं । मणि स । भाभर १ मोरवाडो २
पं । नायकविजय ग । पं । दीप स । पं । लब्धिविजय ग ।

- पं । लावण्य स । समी १ सातलपुर २ वृषभा ३
वेड ४
- पं । माणिक्यविजय ग । पं । हस्ति स । रणासण १
- पं । मोहनविजय ग । पं । चतुर स । पं । कुंअरविजय ग ।
पं । हेम स । दिकावाडा १ कुंआरद २
- पं । खुस्यालवधेन ग । पं । धम्म स । वटवाण १
प्रांगधरा २
- पं । रामविजय ग । पं । नेम स । लिबडी १ राणपुर २
भीआणी ३
- पं । हरसाग ग । पं । चतुर स । चुडा १
- पं । मुक्तिविजय ग । पं । गुलाब स । पं । अर्माविजय
ग । पं । मन्ति स । वसु १ सामस २
- पं । पद्मविजय ग । पं । रवि स । दशाडा १ कूअर २
कलाडा ३
- पं । तन्वविजय ग । पं । किति स । वडगांस १
- पं । विद्याविजय ग । पं । श्री सोमाय स । मुनेडी १
चांगा २
- पं । अमेविजय ग । पं । चतुर स । मेसाणा १ कडी २
अटोयारडा ३ मणाद ४
- पं । प्रतापविजय ग । पं । भवान स । वटादरा १ जेवु-
सर २
- पं । विवेकविजय ग । पं । हेम स । ईडर १
- पं । गोलमविजय ग । पं । ग्यान स । विहारा १ सोवन-
गट २
- पं । भीमविजय ग । पं । हेम स । लांगणात्र १ मंदासण २
- पं । ग्यानविजय ग । पं । रवि स । भोला १ सकलाणा २
- पं । धनसागर ग । पं । फले स । गोधावी १
- पं । जयविजय ग । पं । दीप स । मातर १
- पं । हर्षविजय ग । पं । गुलाब स । } वडगांस १
पं । माणिक्यविजय ग । पं । हर्ष स । } भारटक २
- पं । रविजय ग । पं । दया लविजय ग । पं । रप
स । गोत्रका १ वाराही २
- पं । मुमुक्षुविजय ग । पं । गुलाब स । चंदर १
- पं । भाग्य विजय ग । पं । अमृत स । वडाली १ वडन-
भर २ लीङ ३
- पं । भीमविजय ग । पं । सुमति स । अंवासण १ कुकु-
आव २ पाडला ३ केशरडी ४
- पं । धर्मविजय ग । पं । पुण्य स । चांगसोल १
- पं । पद्मविजय ग । पं । भाग्य स । अतिरोली १
- पं । कांतिविजय ग । पं । दोलत स । मरीयद १
- पं । गुमानविजय ग । पं । रूप स । चिलेडा १ बदरका ३
- पं । मुक्तिविजय ग । पं । प्रताप स । गोला १
- पं । कुंअरविजय ग । पं । लक्ष्मी स । सादगांस १
वेणप २ उबोसण ३
- पं । महामविजय ग । पं । नेम स । खेभात १ घांली २
- पं । जसविजय ग । पं । उत्तम स । वजाणा १
- पं । चतुरविजय ग । पं । जवत स । खराटु १ ऊंमता २
- पं । अमाविजय ग । पं । प्रताप स । मजादर १
- पं । दीरविजय ग । पं । लाल स । अमनगर १
- पं । रत्नविजय ग । पं । खुस्याल स । रुपाल १
- पं । हर्षविजय ग । पं । सुजाण स । नांनोदरा १
- पं । हीनविजय ग । पं । मेघ स । गणादवहिः
- पं । दीपविजय ग । पं । विनय स । पीतुचो १ नांनोदरा २
- पं । मानविजय ग । पं । विनय स । धनिरा १ डुआ २
सेरडा ३
- पं । लक्ष्मविजय ग । पं । खुद्याल स । कोट १ गांगड २
- पं । फल बुद्याल ग । पं । जीत स । दक्षणेदेश
- पं । फलेविजय ग । पं । भाण स । साकिरा १ रानेर २
वायड ३ वांसा ४
- पं । अमृतविजय ग । पं । रंग स । नडीयाद १
- पं । किस्तुरविजय ग । पं । गोकल स । मगरवाडा १
- पं । देवचंद्र ग । पं । दुलि स । मोहनपुर १
- पं । विद्याविजय ग । पं । अर स । पं । जयविजय ग ।
पं । विद्या स । दक्षणेदेश एवला १
- पं । हितविजय ग । पं । हेम स । दक्षणेदेश व्रानपुर १
- पं । रुषिविजय ग । पं । ग्यान स । मुंजपुर १

पं । यशविजय ग । पं । नेम स । पादरा १ भोभा-
सादढा २ नवसारी ३
पं । मुक्तिविजय ग । पं । नेम स । वारसद १
पं । सुखविजय ग । पं । प्रमाण स । पालीताणामध्ये ?
पं । नित्यविजय ग । पं । हर्ष स । पेडलाद १
पं । दयासोम ग । पं । जीत स । ईटोला ?
पं । सुदरचंद्र ग । पं । दुष्टि स । डायलाणा ?
पं । उत्तमविजय ग । पं । राजेद्रस । देवाढभा ?
पं । मोर्ताविजय ग । पं । धन स । सीपर ?
पं । यशविजय ग । पं । हेम स । भगवा १

पं । लाल विजय ग । पं । किस्तुर स । बालोल १
अत्राद्धरितक्षेत्रादिसत्यापना अस्माभिर्विधेयेति मंगलं ॥
समस्तसाधु समुदाय योगं । अपरं सद्गु पद्मप्रमाणे पोता
२ ने क्षेत्रादंश जई पोहचज्यो । जे कोई पारका क्षेत्र
माहि रेहस्ये तथा क्षेत्र आलउपालट करस्ये । त । क्षेत्र
क्रय विक्रय करस्ये । त । चोमासा मांदि कोई फिरस्ये
हिरस्ये । त । कोई ग्रहस्था थकी चट्टी बोलस्ये तो तेहने
आकरा उपायव आदस्ये । सर्वथा गुदरास्ये नहीं गुद-
रवाज श्री श्रीजीनी आणच्छई । एहवुं जाणि मयार्दा माहि
प्रवर्त्तवुं ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥

સદયવત્સ સાવલિંગાની જૈન કથા.

(સદૃત શ્રીયુત ચિમનલાલ ડા. દલાલ. એમ. એ.)

[સદૃત વિદ્વાન શ્રાવક શ્રીયુત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ એમ. એ. જૈન સાહિત્યને લગતા જે છુટા છવાયા બે ચાર લેખો લખ્યા હતા તે વધા એકજ સંગ્રહમાં ગ્રંથવાઈ રહે તેવા ઉદ્દેશથી તેમના એ લેખોને જૈન સાહિત્ય-સંશોધકમાં ક્રમથી પ્રગટ કરવાનો વિચાર રાખ્યા છે અને તેમાંનો આ પ્રથમ લેખ છે. આ લેખ તેમણે 'વસન્ત' પત્રના સેવન ૧૯૭૨ ના ચિત્રના અંકમાં પ્રગટ કરાવ્યા હતા. — મુનિજનવિગ્રય]

*સંદર્ભ સાવલિંગાની કથા ગુજરાતમાં આવાલવુદ્ધ જાણીતી છે. તેના આટલું મહત્ત્વ નહીં તથા વિજોગની વાર્તા સ્ત્રીઓ પણ પ્રેમથી વાંચે છે. આ કથા દમણાંજ નહીં પણ વના ધ્યક્ષનાં પણ હિંદુસ્તાનની યુદ્ધી યુદ્ધી માધા-ઓમાં લોકપ્રિય હતી. અને તેથી કરીને કવિઓએ પોતાની કવિત્વશક્તિ મૂદાનાં પરાક્રમે તથા મૂદા-સાવલિંગાને અદ્ભુત પ્રેમ વર્ણવવામાં વ્યવહાર કર્યો છે. આ કથા જેટલી લોકપ્રિય છે તેટલીજ જુદા જુદા રૂપમાં મળી આવે છે. [૧] સંસ્કૃતમાં રત્નશેષના શિષ્ય હર્ષવર્ધનની સદયવત્સકથા (ગદ્યમાં) : આ કથા સં. ૧૫૧૦ — ૨૦ ના અરસામાં રચાયેલી લાગે છે. [૨] પ્રાચીન ગુજરાતમાં ખીમ કવિનો સદયવત્સ ધીરપ્રવેશ ઉર્લે સદયવત્સધારનાર્ચત્ર. [૩] કર્તાના નામ વગરની (વળું કરીને જૈન) સદયવત્સ સાવલિંગાં ચતુર્પદ. [૪] સેવત

*સંસ્કૃતમાં સદયવત્સ, પ્રાકૃતમાં મુદયવત્સ, મુદવત્સ તથા મુદ; ગુજરાતમાં મૂદા, સદયવત્સ અને સંદેવત; મારવાડીમાં તથા હિંદીમાં મૂદા તથા સંદેવત્સ એવાં નામાં છે. સાવલિંગાને કેટલાક ઠેકાણે સાવલિંગી પણ કહી છે.

૧૫૯૭ માં રચાયેલી કીર્તિવર્ધનની સદયવત્સ સાવલિંગા ચતુર્પદ. [૫] મારવાડી ભાષામાં સં. ૧ ૯૭ માં લલ્યાંબી સંદેવત્સ સાવલિંગાની વાત દૂહા સાથે.

[૬] આ ઉપરાંત ગૂજરાતીમાં નિત્યલાભ નામના જૈન સાધુએ સદયવત્સ સાવલિંગા ચતુર્પદ તથા હિંદીમાં સંદેવત સાવલયાકા દૂહા પણ જણાવ્યા છે.

લોકકથાના સાગર રૂપ કથાસરિત્સાગરમાં સદયવત્સની કથા જણાવી નથી; પરંતુ ડગ્ગચિની, હરસિદ્ધિમાતા, પ્રતિષ્ઠાન તથા શાલિવાહન, વાવન, ધીર લાપરીઓ ચાર,

૨ શ્રીરત્નશેષપરમપુરુષપ્રસાદાન
હર્ષોદિવર્ધનગણી મુરસેકપાત્રમ |

ચક્રે કથાં સદયવત્સકુમારસક્તાં
સત્યાન્નદાનવિમલામયદાનરમ્યામ ||

૩ શ્રીલક્ષ્મણચંદ્રગગનદિગ્દ પત્રપે શ્રીજિનહરણસૂરીંદ |
શિષ્ય તાસં વહુવિદુ વિચાર દીપતિ દયારત્ન દિગ્દકાર ૪૯.
મુનિ કાંતિવરધન શિષ્ય તાસં વંધવજનરાષણ રંગરાસ |
ગુરુઅનુમતિ નિજમનિ ઉદ્ધાસ એ કહીયો મે પ્રથમ અભ્યાસ પામે નર પદમણિ મુખિલાસ પદમણિ પામે સુલભરવાસ |
મળતાં લાભે વંદિતભોગ મુળતાં પ્રીતમત્તણે સંયોગ ||૫૧||
ગાલમ ધીયતર્ણ પદમણી જેહના પત્ની પરદેસે ધણી |
ગતિવંદિત જે મુળસી સદા તે પામે પગ પગ સંપદા ||૫૨||
સેવત મુનિ નિધિ રસ સસી વિજયદસમી રવિવાર |
ચતુરચાહિ રચી ચૌપદે મુનિકેશવ હિતકાર || ૫૩ ||
વેધક જે વાંચે મુળે વંદિત પૂજે (ર) હામ !

જિમ સાવલિંગા મુષ લલ્યો મુદયવત્સ મુલ્લટામ ||૫૪||

મેં રચના આહીજ રચી કવિજન પરમકૃપાલ |

મુળિ કેં જિન હાંસી કરી કરિજયો દયા દયાલ ||૫૫||

તથા સદયવત્સના અદ્ભુત પરાક્રમો ઉપરથી ધારી શકાય છે કે આ કથાની ઉત્પત્તિ પણ વિક્રમની કથાઓ જેવી જ છે અને તેટલી જ વ્ધી છે.

મે તપાસતી પાંચ વ્ધી વ્ધી કથાઓમાં આંખલી વાર્તાઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે.

ઉગ્ગચિનીના રાજા પ્રમુવત્સને મહાલક્ષ્મી રાણીથી સદયવત્સ નામનો પુત્ર હતો. તે દ્યુતને વિષે ઘણો આસક્ત હતો. પ્રતિષ્ઠાનના રાજા શાલિવાહનની પુત્રી સાવલિંગના સ્વયંવરમાં સદયવત્સને આમંત્રણ આવ્યું. રાજાને મંત્રીની સાથે સદયવત્સને માંકલ્યો. મંત્રી કૃપણ હોવાથી કુમારને જોડતા પૈસા આપ નહીં. સ્વયંવરમાં કુમાર સાવલિંગને પોતાના ગુણોથી આકર્ષિતિ પાળ્યો. ઉગ્ગચિનીમાં મહાદેવ નામને એક દરિદ્રી ગ્યોત્તિથી રહેતો હતો. પોતાની સ્ત્રીની પ્રેરણાથી રાજસભામાં પ્રમુવત્સ રાજા પાસે આવ્યા. રાજાએ તેને પુછ્યું કે તું કોણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે. તેણે કીધું કે નપ્પલામ, મત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, વગેરે સર્વે હું જાણું છું. રાજા આ રૂપવાળા વાચ્યથી ક્રોધ્યો અને પાસે રહેલા જયમંગલ હસ્તિનું આયુષ્ય પુછ્યું. મહારાજે કીધું કે કાલે એ પહેાં ને મરશે. રાજા આથી ગુસ્સે થયો, અને તેને વંદીલાનામાં નાખ્યો. તેની રક્ષાર્થે મુંકલા જનો હસવા લાગ્યા કે વડાં આજે હસ્તિનું મૃત્યુ જાણ્યું પણ પોતાનું કારાગૃહપતન ન જાણ્યું.

ગગને ગણયતિ ગણકચ્છેદ્રેણ સમાગમે વિશાસ્વાયા :

અન્યાસક્ત્ત્વં ગૃહિણીં કથમપિ મૃદો ન જાનાતિ ॥

રાજાને બોલાવેલા વેળાએ કીધું કે હાથીને કંઈ પણ રામ નથી માત્ર તેને સ્નાનપાનથી સંતોષવો. રાજાએ હાથીને ચોર તરફથી ચંપાળ્યો અને રક્ષાધિ પુરુષો મર્યા. કીજે દિવસે વેપારે હાથી મરોગમન થઈને આલાનસ્તંભ તોડીને નાઠો. ચોટામાં સૌગંધિક, દાસી, નસ્તિક, વાંઝા, તેલી, તંબાલી, વગેરેનો માલ ઢોઢી ફોર્ડાને આગલ દોઢ્યો. બ્રાહ્મણની સ્ત્રીની અદરગીના ઉત્સવનો વરવોડો તેના પીયરથી સાસરે જતો હતો ત્યાં હસ્તિ આવ્યો. લોકો નાટ્ય પરંતુ બ્રાહ્મણી આભૂષણ તથા ગર્ભના ભારથી નાશી શકી નહીં. હસ્તિએ તેણીને પકડી, તેણીના પાતળ

વૃમ પાઢી અને તેણીને બચાવે તેને હાર વગેરે દુન્યામ આપવાનું કયું. સદયવત્સે હસ્તિને મારીને બ્રાહ્મણીને છોડાવી. રાજા શુશી થયો અને કુમારને યુવરાજવદ આપ્યું. મંત્રીને ચિંતા થઈ કે હવે કુમાર મેં તેને લગ્ન સમયે પૈસા આપ્યા ન હતા તેથી મારા ઉપર ધેર રાલશે અને મને મર્દી લગાવ કરશે. કારણ કે હવે મારા દિવસ રુઝ્યા છે.

દીઠા રુઠા તં કરહ જં વડરી ન કરતિ ।

દીઠ પાલદદ રાવગહ પથ્થર નીર તરતિ ॥

આથી તેણે કુમારને કઠાવવાનો ઉપાય ચિંતવ્યો અઢરપૂરિત લોહ સ્થાલ ઉપર કૃષ્ણ દુકલ આઘાટાદીને રાજાને મેટ માંકલ્યો.

રાજાએ કારણ પૂછ્યું. મંત્રીએ કીધું કે એક સ્ત્રીના કારણથી જેણે સકલમંગલનો કારણ જયમંગલ હાથી હણ્યા તેને તમે યોવરાજ્ય આપો છો. રાજા કાચા કાનનો હોવાથી પુત્રને રાજ્યમાંથી જતા રહેવાનો હુકમ કર્યો.

દુચ્ચલકજા વંકમુઠા ઓચમોટા સંગમ ।

જતા ગુણ તુરંગમહ તેના માળમદાસ ॥

કુમારેંશ છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણ કે જે દેશમાં માન તથા પ્રતિષ્ઠા ન હોય તે દેશમાં મનન પુરુષ રહેવું ઉચિત નથી.

માળ પળદ્રદ જથ્થાવળુ તા દેમ્હટ ચહજ ।

મા દુઝ્ઞણકરપટવે દૈસિજં ન ભમિજ ॥

માતાએ વાળો પણ રચ્યો નહીં. સાંવલિંગ પણ સાંધે નીકળી. માર્ગમાં માંદુ રાળ આવ્યું. સાવલિંગના નુષાતુર થઈ. તેણી સમસ્યામાં નોની.

સામિ દુરંગા રળથલે જલોવળુ કિમુ ત્રીયત ।
સદયે કહયું-દિયડ સંગેવર મેમજલ નયળઈ નીર પીયંત ॥

સદયવત્સ સમસ્યા કે તેણી નુષાતુર થઈ છે. તેથી પાણી શોષવા ચાલ્યો. એક પ્રવાપાલિકા દેસ્વાદે. તેણીને કીધું કે આ હામિદિ માતાની પ્રિયા છે અને જેટલું પાણી સદય રુધિર ઓપો તે તેમાંથી પાણી અપાય. તેણે કહ્યું કીધું કારણ કે પમમાં કંઈ અશક્ય નથી.

कौरव समुद्रतरणं पइसिजइ हुय बहंमि जालाए ।
एवं लइजइ मरणं किं दुलहं अश्मिणेहस्म ॥

बुद्धा तेनी साथे गई अने सावलिगान पाणी पायुं
अने रुधिर मायुं. कुमार शिरच्छेद करवाने उद्युक्त थया,
हरसिद्धि माता प्रत्यक्ष थई अने कहयुं के भे तारी परी-
ज्ञान मोटे आ अरण्य बंगरे विकुर्वेलु छे. तारा अचल
साहस्यथी हु प्रसन्न थई छु. हु अवंती अने प्रतिष्ठान
नगरानी अधिष्ठात्री देवी छु मांटे वर माग. कुमार द्युत
तथा संधाममां जय माग्यो. देवीए सायोंदि द्युतने बासने
बे पासा, कपर्दक द्युतने बासने कपर्दक तथा संधाममां
जयने बासने लोहक्षुरिका आपी. आगळ चालतां एक
कुमारिकाने स्त्रीआना समुहनी वच्चे ध्यान धरती दीडी.
सावलिगा अंदर गई अने तेणीने पुतां पुछ्यो. कुमा-
रिकाण कह्युं अहाँथी पांच गाउ उपर आवली द्वागव-
तीना राजा धरवीरनी स्त्री धारिणीनी कृतिथी उत्पन्न
थेल्यो हु लीलावती नामनी राजकन्या छु. बौद्धजनना
मुखथी सदयवत्सना गुण सांभळवाथी आ कायितप्रद
तीर्थमां तेने मेळववाना हेतुथी छ महीनार्थी हु ध्यान धर
छु. काले हय काष्ठ भक्षण करवानी छु. सावलिगाए
सदयवत्स संबंधी हकीकत कही. सभे नगरमां आख्या.
सदयवत्स जोड लीलावतीने लग्न कर्यु. ए अरसामां
त्यां धर्मवेष नामना आचार्य आख्या. तेमणे थोडो पण
धर्म मनुष्य करवा ते उपर मुगांकनी कथा कही. सद-
यवत्स श्रावक धर्म पाग्यो. लीलावतीने पितृगृह ज राखीने
सदयवत्स सावलिगा साथ आगळ चाल्यो. रस्तामां
पर्वतसाथे उपर गियाथी आच्छादित एक कंदरा दीडी.
वज्र अंदर पेडा. कंदरामां पांच चौर होता. तमणे विनायुं
के आ पुरुषने मारिने तेनी सुदपवती स्त्री लई लइए.
चौराए द्युत रमवाने आव्हान कर्यु. जे हारे ते पोतानुं
शिर मुके एवी शरत करवामां आवी. सदयवत्स जित्यो
पण चौरांते शिरच्छेद कर्यो नही. चौरा प्रसन्न थया
अने कह्युं के अमारी पास अदृष्टांजन, संजीवनी, रस-
सिद्धि, योगे पियाओ छे ते मनने आपीए. सदयवत्स
ना पाडी. एक चौर छानेमान तेना उत्तरीये पविनी

पल वेष्टित लक्ष मूढनां कंचुक बांध्यो. चौराए कीधुं के
संकटमां अमारे स्मरण करतां तमारी मददे अमे आवीशुं.
कुमार आगळ चालतां एक निजन नगरमां आव्यो.
राजभवनमां आवतां पास एक स्त्रीनुं ददन सांभळीने
तेणीनी पास गयो. तेणीए कीधुं के हु नंदराजानी लक्ष्मी
छु. निर्नाथ होवाथी हु ददन कं छु मांटे तुं मारो पति
था. नगरनी निजनता विषे पूछतां लक्ष्मीए कीधुं के
आ वीरपूर नगरमां एक तापस आख्या हुता ते स्त्रीथी
केवल विरक्त छे एम बनाववाने कोई स्त्रीना स्पर्श थाय
ने धर्माज गुप्ते थता. एकदा नगरनी येथ्या तेने अडकी
राजा पास करीयाद जनां येथ्याए कीधुं के ए केवल
दोगी छे. राजाए परीक्षा करवा मांटे तेने पीताना
आवासमां आप्यो अने राणी साथ सहवासमां आव एवी
गोठवण करी. राणीने जोरने तापस कामातुर थया अने
भोगनी प्रार्थना करी. राणीए द्रुम पाडवाथी राजा
आख्या अने तापसने तेण हण्यो. ते तापस मरीने राक्षस
थया अने पूर्वभवना विरथा नगरनी आवी स्थिति करी.
प्रातःकाले लक्ष्मीए भनना डगळा बताव्या. सदयवत्स
सावलिगाने कळ के आ सर्व आपणे आगळ उपर
वलिबिधान करीने ग्रहण करीशुं. त्याथी चालतां अतुक्रमे
तेआ प्रतिष्ठान नजीक आवी पहोच्यो. पासना गाममां
नदने बर स्थिति करी. सावलिगाने कळ के हु तारा
यास्ते प्रतिष्ठानमांथी तारा पीताना नगरमां प्रवेश वास्ते
उचित रथ आमुषण वेगरे लई आवुं. सावलिगाए
कळ के पांच दिवसमां नही आवो तेा हु काष्ठभक्षण
करीश. सदयने प्रतिष्ठानमां प्रवेश करवां एक दूटक
मन्यो. अपसंडन मानो सदय पाछा फयो. दूटकेने
खाटो लागवाथी फरीथी पुष्प छाद्य बंगरे मांगलिक वस्तु-
ओ स्थाटमां मरीने लाव्यो. दूटके कीधुं के हु सिंहलना
राजाने. गुरुसुंदर नामनी पुत्र छु. कौतुकथी हु ५००
हार्थी तथा फोड सानेया साथे आ नगर जोवा आव्यो
हता. परंतु ते सवळुं हु द्यूतमां हारी गयो अने छवटे
द्युतकांगण माग हस्तनाकादिक पण कापी लीयो. ज्योर
देव रुंछे छे त्यांर ते द्यूत रमांछे छे.

देवह रुठइ काई करई कीसुं चपटा देह ।

केह बेसाधर पाठवइ केह रमाइइ ब्रुअ ॥

ब्रह्म जणा नगरमां पठा. रस्तामां सूर्यप्रासादमां विवा-
दना कलह सांभल्या. राजानी मानीती कामसेना नामनी
वेश्याएं दंताकना पुत्र सोमदत्त श्रेष्ठिए तेणीने घेर
आवीने तेणी साथे संभोग कर्यो एवुं स्वप्न दीवुं. आधी
तेणीए सोमदत्त पास ते संभोगना नपशुद्रमां लेवा पोतानी
अकाने मोकली. अकाने लांघणो करी पण सोमदत्त
पाई पण आपी नही. आना विवाद सूर्यप्रासादमां
चालतो होता. तेना आज वीजा दिवस होता. कुमारने
तेनो निर्णयकर्ता नांभ्या. कुमार श्रेष्ठिने कीधुं के राज-
मान्यनो विरोध करवाथी दंतिलमंजीनी माफक दुःख पांमे
छे मांटे तेणीने पैसा आप. श्रेष्ठि पास कुमार धन संग-
व्युं अने वेश्याने कीधुं के अर्थ धन ले. तेणीए ना
पाडी. छेवटे कुमार एक आदर्श संगीतान तेनी सामं
सचछुं धन मूर्युं. वेश्याने कीधुं के आमाउं प्रतिविवित
धन ले. प्रत्यक्ष छे ते नही. कारण के स्वप्न अने प्र-
विश्व ए सरखी अवस्था छे. वेश्या विलक्षण थईने घेर
गई. कामसेना आ वृत्तांत सांभळीने नृत्य करवाना मिंघ
सूर्यप्रासादमां आवी. कुमारने देखीने तेणी कामश्वरपी-
छित थई. कुमारने पोताने घेर तंडाव्या टूटके निषेध
कर्यो. तेण कुमारने समजाव्या के वेश्याओ धूर्त होय
छे. कारण के

आखइ रमइ मनइ हसइ जन जाणइ एस ।

पिण ते मारइ पुरिसनइ जं कट्टं करयन ॥

कुमार जायो छतां वेश्याने घेर गया. आग्रहथी पांच
दिवस त्यां रखा. नगरमां द्युत रमवा जतां यणुं स्वर्ण
मेळव्युं. थोढोक भाग टूटकने सावलिंगा वास्ते आभूष-
णादिक खरीदवा आप्यो. वीजा बघो वेश्याने बसिस
आप्यो. पांचमे दिवस कुमार राजा मांगतां वेश्याएं रह-
वाना घणो आग्रह करतां तेनुं उत्तरीय खेच्युं. तेमांथी
एक वछन भोंय उपर पड्युं. वेश्याएं ते छाडी
जोतां रत्नसय कंचुक दीठा अने ते कुमार पास माग्यो.
कुमार कंचुक आप्यो अने ते पहरीने राजसभामां जतां

मार्गमां एक श्रेष्ठिए तेणीने नीहाळीने पोतानो चारायला
कंचुक वेश्याएं पहरीं छे ते खात्री करी लिधी. महाजन
लोक आ संबंधी राजा पास फरापाद लईने गयुं. राजाएं
पूछ्युं के तमारुं शुं चोरायुं छे. उत्तर मल्यां के चोरा-
यली चीज वेश्याना उरःस्थलनुं मेडन छे. राजाएं वेश्या-
ने पूछ्युं. वेश्याएं कीधुं के अमारें त्यां अनेक नटवित-
चौरादिक आवे छे अने जो अमे आम नाम दर्शए तो
अमारो रोजगार तूटी जाय. राजाएं विचार्युं के गमे
तेटलं बहु मान करो तो पण वेश्या पोतानी थती नथी.
कारण के

पासा बेसा अग्नि जल ठग ठगुर सेनार ।

ए दस होइ न अप्पणा मेकइ बहुअ विडाल ॥

राजाएं वेश्याने शूक्ति उपर आरोपवाना हुकम कर्यो.
कुमारने खबर थतां ते शूक्तिस्थान गया अने तलारक्षकने
कीधुं के हुं चार टुं मांटे वेश्याने छाड. तलारक्षक ना
मानतां कुमार बलात्कार वेश्याने छाडाथो. तलारक्षक
सामो थयो. कुमार तेनी नासिका छेदी. राजाएं सेना
मोकली तेने पण कुमार हरावी. पांचमा दिवस होवाथी
एक दिवसने मांटे सोमदत्तने प्रतिभु तर्गक मूर्कीने
कुमार काष्ठभक्षण करवा तत्पर थयली सावलिंगाने ब-
चावी. प्रतिजा प्रमाण कुमार त्यांथी पाछो शूक्तिस्थान
आव्यो. राजाएं वावन वीर मोकल्या तवामां युद्ध गो-
वाने अनेक विद्यासिद्ध युद्धकौतुकी अभिनवनारद एक
पुरुष आव्यो. तेण कुमारनी अवस्था आगळना पांच
चारांने जईने कही. चोरा तरन मदद आव्या. वावन-
वीर पण हाथी. राजाएं कुमारनुं नाम पूछ्युं. कुमार
उत्तर आप्यो नही तेथी वेश्याने पूछ्युं. वेश्याएं कुमारनुं
खडग रतू वयुं. कुमार कीधुं के ए खडग मे सदयवत्स
पांसथी द्युतमां जीतीने मेळवेलुं छे. राजाएं कुमारने आत-
रवाने गजघटा बोलावी परंतु कुमार सिंहनादथी नसाडी
मुकी. राजा पंगे लागतां सामं आव्यो. कुमार विनय-
थी भेटथो अने तेण सचळी वृत्तांत कथो. राजाएं कीधुं
देवनी गति विवित्र छे. कारण के—

उयणं भुवणकमणं अथमणं तह य एगादिवसीम ।

सुरस्स वि तिप्पि दसा का गणणा इयरलोगस्स ॥

राजाए, पोताना पुत्र शक्तिसिंहने मोकरुने सावलिंगा-
ने तेडावी लीधी. ब्रजए कटलाक काळ प्रतिष्ठानमां
रहीन आनंदमां गाल्यो. सदयवत्से वणिक, क्षत्रिय तथा
ब्राह्मण एम व्रण मित्रां कर्या. एवामां एक वैदेशिक
आव्यो कुमार तेने पश्ये के तमे काई कौतुक दीटु ?
तेणे कायुं के तुंचवन नगरमां धनपति श्रेष्ठिना मृत पिता
घणा वस्त वाळ्यां छतां राते सजीवन थईन बेर आवे
छे. कुमार आ सांभळाने मित्रांसाथ ते नगर तरक
चाल्यो. तुंचवन नगरमां प्रवेश करतां एक ब्राह्मणनी
पुत्रीन सांकोतरी यव्या हनी तेने छोडावीन ब्राह्मण
मित्रने ते कन्या परगावी. व्यवहारीने बेर जईन तेना
पितातुं शव श्मशानमां लांघूं. सवारे वाळवूं एम नक्की
करिने वागाफर्ती सभे एकेक पहोर जागता रद्या. प्रथम
वणिकनी चौकीमां एक स्त्रीना रुदनस्वर संभळायो.
वणिक शबने पोतानी पीठ बांधीने स्त्रीपास गया. स्त्रीए
कीधुं के आ मारा पतिने शूट उपर आरांयो छे तेने
खावानेवास्ते थाल लावी छुं. पण शूलि उंची हावार्था
मारार्था पहोचातुं नथो. वणिककुमार तेणीने उंची करी.
ते स्त्री उंची चढाने शूलारपित पुरुषतुं मांसभक्षण करवा
लागी. मांसना खंड पडवार्था वणिककुमार ते स्त्रीने
पछाडी. नासतां नासतां ते स्त्रीना कंकणवाळो हाथ
वणिके कापी लावो अने रेतमां दाटो दीधो. बीजा
पहोर ब्राह्मणकुमार एक राक्षसने राजकुमारीने लईन
आवता दीटो. राजकुमारी साथे मांगप्रार्थना करता राक्षसने
ब्राह्मण पाळळ रहीं मार्यो. श्रौंज पहोर क्षत्रियना वारो
आव्यो. ते शबने वाळवाने देवता लेवा आगळ गया.
त्यां भूताने स्त्रीचढी पकावता दीटो. तेमनी आगळ सात
पुरुषो स्त्रीचढीमां शाक तरीक खावा बांधेला हता. क्षत्रि-
यकुमार भूताने बीवडावीन नसाळ्या अने पाषाणधी
स्त्रीचढीतुं भाजन भागी नाल्युं. बांधेला सात पुरुषो
राजकुमारी हता. चौथे पहोर सदयवत्स उठ्यो. आ
समये शव बोळ्युं के मारीं साथे यत रम. शबमां रहेला
वेताले पोताना बाहु प्रसारीन राजमहलमांथी सोगटा बाजी
आणी. जे हांग ते पोतानुं मस्तक मके तेवु पण थयुं.

वेताल हारतां कुमारे तेनुं मस्तक छेद्यु अने शबने बाळी
नांख्युं. प्रभाते श्रेष्ठी पास गया अने कबुलेलुं धन तथा
कन्या मारी. श्रेष्ठीए कीधुं के हुं काले बराबर खात्री
करिने आपीश. कुमार राजा पास फरीयाद लईने गयो.
राजाने राखिने सर्व व्यतिकर कळ्यो. राजाए पुरावो
माय्यो, कापेलो हस्त बतावतां ते राणीना नीकल्यो.
राजानी स्त्री सांकोतरी साबीत थई. राजकुमारो तथा
राजकुमारीने पण रजु कर्या. मंत्रिए स्त्रीचरित्र उपर एक
दृष्टांत कह्युं. जे व्यंतरो होय छे ते मरता नथो ते तो
फक्त “ले गुण सिरि गांटीडी” ना दृष्टांतमां जेम कौतुक
प्रियज होय छे. परंतु जे मनुष्यो राक्षस विद्यानी उपा-
सना करिने मांसलोतुलो राक्षसनी माफक आचरे छे
तेओतुंज मृत्यु थाय छे. श्रेष्ठिए तोपण बीज दिवसेज
खात्री करिने धन आप्युं. वणिकपुत्रने ते श्रेष्ठीनी
कुमारी परगावी अने क्षत्रियने राजकन्या परगावी. सद-
यवत्स त्यांथी प्रथम कहला निर्जनपुरमां आव्यो. त्यां
राक्षसने आराधीने वीरकांट नामतुं नगर वसाव्युं सद-
यवत्सने लीलावती तथा सावलिंगार्था वनवीर तथा वीर-
भानु नामना बे पुत्रो थया. सदयवत्स कालिकाचार्य चतु-
र्थीनी संवत्सरी करनार पास पोते वसाविला नगरमां वीर-
जिनेश्वरनां मंदिरमां प्रतिष्ठा करावी. एवामां उज्जयिनीथी
आवेलो एक भाटना मुखथी सांभल्युं के उज्जयिनीने सी-
माबाना राजाओण छे मासथी बेरो वालेलो छ. शत्रुने
हराववाने सदयवत्सना पुत्रो गया. पाळळथी सदयवत्स
पण गया. शत्रुओने हराव्या, प्रमुखत्स सदयवत्सने राज्य-
आप्युं. वीरकांटतुं राज्य कुमारीने आप्युं. कोईक समये
अवतीमां कालिकाचार्य पधायो तेमणे सदयवत्सने पूर्व-
भव कळ्यो. विंध्याचलबी पल्लीमां गोत्राक नामना नगरमां
व्याघ्र राजाने धारलदेवीनी कुक्षिथी गुणसुंदर नामना भ-
द्रकपरिणामी पुत्र हतो. श्यामार्थे गुरु पास जीवदया तथा
अभयदाननो उपदेश पाय्यो अने सम्यक्त्वमूल बार व्रत
अंगीकार कर्या. गुणसुंदर अन्नपानथी मुनिओने प्रति-
लामता तथा जीवदया तथा अभयदान आपवामां तत्पर
रहेतो. उद्यानमां क्रीडा करतां चार पुरुषो तेने मल्या.

તેઓ પક્ષી કે અમને વેતાલપુર નગરમાં દેવીના રક્તિ-
દાન માટે પકડ્યા હતા ત્યાંથી અમે નાસી આવેલા ટ્રીપ.
તે નગરના લોકો હિંસાહી છે અને શોણિતપ્રિયા નામની
તેમની દેવી થોડા કાલની સિદ્ધિ માટે મહિષનો અને
વધારે ભારે માટે સિદ્ધિ મનુષ્યનો બલિ માગે છે. ગુણસુંદર ત્યાં
ગયા અને બલિ આપતા લોકોને નસાડીને માળસને વ-
ચાલ્યો. કુમારે પછી દેવી સમક્ષ પોતાના કંઠે લઢગ થયું.
દેવીએ તેનો હાથ પકડ્યો. દેવીને પ્રતિબોધીને જીવહિંસા

વંદ કરાવી. અંતે આરાધનાથી મૃત્યુ પામ્યો. કાલિકાચાર્ય
કક્ષાં કે પું જીવદયા તથા અભયદાનથી આ જન્મમાં
પરાક્રમ, તથા મુનિને દાન આપવાથી ભોગ પામ્યો હું.
સદયવત્સને જાતિસ્મરણ થયું. સદયવત્સ શ્રાવક ધર્મ
આરાધીને સ્વર્ગે ગયા. આવતી ઉત્સર્પિણીમાં મોક્ષ જશે.
આ કથા રત્નશેષરના શિષ્ય હર્ષવર્ધનગણિયે રચેલી છે.
રચ્યા સંવત્ આપલી નથી પણ સં. ૧૫૧૦-૨૦ મા
અરસામાં રચાયેલી હોવી જોઈએ.

હૌં હર્મન જેકોબીની જૈન સૂત્રોની પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમ ભાગ- ચાલ.)

અનુવાદક—શ્રીયુત એબાલલ ચતુર્ભાઈ શાહા, બાં. ૫.

[પ્રથમ ભાગ (અંક ૨) ના પૃષ્ઠ ૧૭ ઉપર અપૂર્ણ
રહેલી પ્રસ્તાવનાનો આ અવશેષ ભાગ છે. એકાંતિ આ તે
પ્રસ્તાવનાનું પરિશિષ્ટ છે. કારણ કે એના મૂલ લેખકે
એને તેજ રૂપે લખ્યું છે. આમાં આચારંગ અને કલ્પસૂત્ર
એમ બે જૈન સૂત્રોની રચનાશૈલી વિગેરેનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. —સંપાદક.]

હવે આ પુસ્તકમાં જે બે સૂત્રોનું ભાષાંતર કરવામાં
આવેલું છે તેના વિષયમાં બે શબ્દો લખવા બેટલું માફ
કર્તવ્ય બાકી રહ્યું છે.

પ્રથમ સૂત્રનું નામ આચારંગ સૂત્ર છે જે કેટલીક
વસ્તુને સામાયિકના નામે ઓઢાણાય છે. એ સૂત્ર ૧૧
અંગો પૈકીનું પ્રથમ અંગ છે. જે ચાર અનુયોગો અર્થાત્
વિષયોમાં સર્વ સિદ્ધાન્તો વિમલ થઈ શકે તેમાંના ચોથા
અનુયોગના વિષયમૂલ ગણાતા આચારંગ આ સૂત્રમાં વર્ણ-
ન કરેલું છે. ચાર અનુયોગોનાં નામ આ પ્રમાણે:—ધર્મ-
કથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણા-
નુયોગ. આ સૂત્રના બે શ્રુતસ્કન્ધો છે જે રસપર ભાષાશૈલી

તથા વર્ણનપદ્ધતિમાં એક વીજાથી વળાજ મિત્ર પડે છે.
વીજા શ્રુતસ્કન્ધના પેટા-વિભાગોનું ચૂલાંગ અર્થાત પરિ-
શિષ્ટો કહેલા છે. આ ઉપરથી પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ જ વાસ્ત-
વિક પ્રાચીન સૂત્ર હોય તેમ જણાય છે. આંશેજ મત પ્રા-
ચીન સમયમાં પણ પ્રચલિત હતો, તેનો પુરાવો આ સૂત્ર-
ની વિદ્યમાન પદ્ધતિ પ્રાચીન ટાકામાં કરેલી સૂચના
ઉપરથી સ્પષ્ટ મળી આવે છે. સામાન્ય રીવાજ પ્રમાણે
દરેક ગ્રંથમાં આદિ, મધ્ય અને અંત એમ ત્રણ પ્રકારનાં
મંગલ-કથનો માનવામાં આવે છે, તે અનુસાર શિલાંકા-
ચાર્યે પાતાની ટાકામાં આ સૂત્રના પણ ત્રણ મંગલનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમાં આદિ મંગલ તરીકે તે પ્રથમ
શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયનના પહેલાં ઉદ્દેશકના પ્રારંભ-
િક વાક્યને, મધ્ય મંગલ તરીકે પાંચમાં અધ્યયનના
પાંચમાં ઉદ્દેશકના પ્રથમ વાક્યને અને અંત મંગલ સોઝામી

૧ આ ટાકા કાંઈ પહેલીજ ટાકા છે એમ નથી. કારણ કે
શિલાંકાચાર્યે પણ પાતાની ટાકામાં મેષહસ્તિની ટાકાનો સંજ્ઞા
કરેલો છે.

ગાથાના ઉત્તરાર્દને ટાક્યું છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ટીકાકાર આચારીય સૂત્રની સમાપ્તિ પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના આઠમા અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશકની સોઝાની ગાથા—કે જ એ શ્રુતસ્કન્ધની ઉપાત્પ્ત્ય ગાથા છે— સાથે થયેલી માને છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આચારીય સૂત્રનો સૌથી પ્રાચીન ભાગ તે તેનો પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ છે. વાકીનો ભાગ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે. આ (પ્રથમ) શ્રુતસ્કન્ધ પોતાના વિષયમાં પરિપૂર્ણ છે. તેમાં શ્રદ્ધાશીલ આત્માઓમાંટે મોક્ષપર્યંતના માર્ગનું ગૂઢ ભાષામાં વર્ણન કરેલું છે. એનું અંતિમ અધ્યયન કે ' જ તીર્થંકર સહૃદા કીર્તિકર પરીષદાનું લોકાર્થક વર્ણન આપતું એક વિજયગીત જેવું છે, તે પ્રાયઃ પાછળના સમયમાં ઉમેરવામાં આવેલું છે; તે પળ જે સ્વરૂપમાં તે અલ્પરે ઉપલબ્ધ થાય છે તે રૂપ એક સાચા યોગીજીવનનું ઉચ્ચ આદર્શ દર્શક હોઈ વળું મહત્વનું છે. આ સૂત્રનો મોટો ભાગ એક અત્યંત ખાતે એવા ગદ્યરૂપમાં લખાઈ છે. તેમાં ઘણા ટેકાળે વાક્યાંશો નજર પડે છે તથા કેટલાંક સ્થલાં પળે પળે વાક્યો મઝી આવે છે એનો કોઈ અર્થ બેસી શકતો નથી. આ શૈલી જોઈ આપણને બ્રાહ્મણોના સૂત્ર-ગ્રંથોનું સ્મરણ થઈ આવે છે જોકે; પરંતુ એ બેમાં વચ્ચે એક મોટો ભેદ એ છે કે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં એકાંકી જણાતાં સૂત્રો, તે વિચારોની તાર્કિક શ્રેણીના આવશ્યક અંકો— અવયવો રૂપ છે; પણ આ સૂત્રમાં નજર પડતા અસંબદ્ધ વાક્યો યા વાક્યાંશો કોઈ એક મુખ્ય વિચારના સ્પષ્ટીકરણ કરવા અર્થે એક સીટા સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તેમ જણાતું નથી. તેને વાંચી જાણી આપણને તે કોઈ તર્ક સંયુક્ત ચર્ચાનાં બોધ કરાવનાર કોઈ સંગત શાસ્ત્ર હોય એમ નથી જણાતું; પરંતુ તે વચ્ચેનાં વિદ્યમાન કેટલાંક પવિત્ર ગ્રંથોમાંના અવતરણોનાં ચત્તેલા એક ઉપદેશક વચ્ચે સંઘટ્ટ હોય તેમ જણાય છે. મારા આ અનુમાનની સત્યતા, એ સૂત્રના ગદ્ય ભાગમાં અહીં તહીં ટેપાઈલી જે ગાથાઓ અથવા ગાથાંશો મઝી આવે છે, તેનાથી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે આમાના અનેક ગાથાંશો તે સૂત્ર-

કૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન અને દર્શવિકાલિક સૂત્રોમાં જઠી આવર્તી ગાથાઓ અથવા ગાથાના પાદોને ઘણા મઝતા આવે છે. આ ઉપરથી એ વધારા પાદો યા પદોને તે વચ્ચેનાં પ્રમાણભૂત ગણાતા ગ્રંથોના અવતરણો રૂપ માનવાં જોઈએ. આજ નિર્ણય કેટલાંક ગદ્ય વાક્યોને— અને તેમાં જાસ કરીને જે જે વાક્યો સ્વયં અપર્યાપ્ત છે તેમને, પણ લાગુ પાડવાં જોઈએ. આ અવતરણોની પણ વધારા સમજૂતી આપવા માટે અગર તે તેમની અર્થ-પૂર્તિ કરવા માટે સીટા પણ તેવાં વાક્યો અગર પદો ઉમેરેલાં છે, જેમાંના કેટલાંક નમુના નીચે પ્રમાણે છે:— ૧, ૪, ૧, ૨, મા આવેલ 'અહાં ય રાજાં ગતમાણં ધીરે' આ ત્રિપુમ છંદનો એક પાદમાત્ર હોઈ સ્પષ્ટરૂપે અવતરણ જણાય છે. એના પછી આવેલ 'સયા આગયપન્નાણં' એ વાક્યાંશ, એ અવતરણનું અર્થ બોધન કરે છે; જેમ કે 'અહાં ય રાજાં=સયા' અને 'ગતમાણં ધીર=આગય-પન્નાણં' આ પછીના વાક્યાંશ 'પમતેં બહિયા પસ' છે. જે સંભવિતરૂપે એક શ્લોકનો પાદ છે. આ પછીનું વાક્ય 'અપમતેં સયા પરક્ષમેજા' એ છે; અને તે ઉપરના વાક્યનું નૈતિક તારણ છે. આ ઉપરથી આનો અનુવાદ આપણે આ પ્રમાણે કરીએ:— 'રાતને દિવસ પ્રયત્ન કરતો અને ધીર' અર્થાત્ સદા તત્પર જ્ઞાન-વાલા 'જો પ્રામાદિઓ બહાર ઉભા રહે' (તેટલા માટે) અપમતરૂપે સદા પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. ' ટીકા-કાર અવતરણ અને તેના ટિપ્પણને જુદા પાડતા નથી પરંતુ તે તે આ વધારા પાદોને એક વાક્યના અવયવો સમજે છે, અને તેનો અર્થ મારા અનુવાદના મૂઝમાં (પૃ. ૩૭) જેમ લખેલો છે તેજ પ્રમાણે તે આવે છે.

અનાં માપક સીટાં પણ ઘણાં ટેકાળે, શીલાંકે પોતાની ટીકામાં જેવો અર્થ કર્યો છે તેવો જ અર્થ મેં મારા અનુવાદમાં આપવો યોગ્ય ધાર્યો છે. કારણકે કેટલીક વચ્ચે અવતરણ અને તે પછીના મૂઝ ગ્રંથ—માગને અલગ તાર્કિક કાઢવાનું કામ અત્યંત અશક્ય હોય તેમ જણાયું છે. તેથી સિદ્ધ કરી જતાવી શકાય તેવા યથાશોને છોડી

શાકીનાં અવતરણેને અલગ પાઢવાનું સાહસ મેં સ્વીકાર્યું નથી. આ કારણથી મારે ઉપરોલ્લિખિત એક શ્લોકના પાદ જેવા અન્ય પાદોને, તેમના તરફ લક્ષ્ય લેવાય સિવાય જતા કરવા પડ્યા છે. વાત એ છે કે પ્રત્યેક ગદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આવા શ્લોક-પાદો નજરે પડ્યાં કરે છે કે જેમને પદ્યરૂપે ગણવાના આશયથી નથી જ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા ! આ કારણથી આપણા આ ગ્રંથમાં પણ તેમનાં, ઘણા સ્થાને શંકાસ્પદ હોવા છતાં, કવિત્વ જ શ્લોકના પાદો જેવા દેખાય એ સ્વાભાવિક છે. આ કરતાં પણ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી તો ગદ્યાત્મક અવતરણો શોધી-તારવી કાઢવામાં પડે છે. આથી જાનનાં વાસ્તવિક અવતરણો પણ આ પ્રમાણે મેઝવેલાં છે:- ૧, ૨, ૧, ૧ માં આવેલ 'મુક્તા અમુણી, મુણિણો સતતે જાગરંતિ' આ વાક્યોની ભાષા, અન્ય ગદ્યાત્મક ભાગથી સ્પષ્ટ ભિન્ન પડે છે. છતાં પણ આ અવતરણો અને મૂળ ગ્રંથ-ભાગ વચ્ચે લીટી દોરી બતાવવાનું કામ અશક્ય છે. ઉપર જે ચાર કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપર થી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાશે કે પ્રાથમિક અનુવાદ સમયે આચારાંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ જેવા ગ્રંથને યોગ્ય ન્યાય આપવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલી ભર્યું છે. તેથી ઘણાંક સ્થલોમાં તો, મૂળ સૂત્રનાં અર્થ, જેવા ટીકાકારો આપેલા છે તેવાં જ મેં આપેલાં છે. છટલા માટે ટીકાકારોના સંપ્રદાયદારા સંગ્રહિત અર્થાવગ્રાહ કરનાં આગળ વધી મૂળ સૂત્રકારના અસલી આશયને અનુસરતા અર્થનું ઉદ્ઘાટન કરવાનું કાર્ય હું ભાવિ સંશોધકો ઉપર છોડી દઉં છું.

પૂર્વકાલમાં પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં હાલનાં આઠ અધ્યયનો ઉપરાંત એક મહાપરિણા નામનું નવમું અધ્યયન હતું, જે અત્યારે નષ્ટ થઈ ગયું છે. સમવાયોગ, નર્મદા, આવશ્યક-નિયુક્તિ અને વિધિપ્રમાણોનાં ઉલ્લેખો અનુસાર તે નવમું હતું; પરંતુ આચારાંગસૂત્રની નિયુક્તિ કે જમાં આચારાંગસૂત્રના પ્રત્યેક અધ્યયન તથા ઉદ્દેશકમાં આવેલા વિષયોની વ્યવસ્થિત યાદી આપેલી છે, તેના, તથા શીલકાદિ ટીકાકારોના મતાનુસાર તે અધ્યયન આઠમું હતું. તેમાં સાત ઉદ્દેશકો હતા અને મિથુ જાવનના

સંબંધમાં કેટલોક વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું હતું. કદાચ, આજ વિષયની વિસ્તૃત હકીકત પુનઃ ટીકા શ્રુતસ્કંધમાં આવતી હોવાથી તે મહાપરિણા વધારે પડતું થવાને લીધે નષ્ટ થયું હોય તો તે સંભવિત છે.

ત્રીજા શ્રુતસ્કંધમાં ચાર ચૂલો એટલે પરિશિષ્ટ રૂપે ચાર વિભાગો છે. અસલમાં તેની પાંચ ચૂલોઓ ગણાતી હતી પરંતુ નિસીદ્ધગ્નયણ નામની પાંચમી ચૂલા હાલમાં એક જુદી સ્વતંત્ર સૂત્ર તરીકે મનાય છે. પંદરમી અને ત્રીજી ચૂલામાં આચારાવિષયક નિયમો આપેલા છે. તે બંની રચનાશૈલી પ્રથમ શ્રુતસ્કંધથી ઘણી જુદી જાતની છે. તે તદ્દન કંટાળા ભરેલી છે એટલું જ નહીં પરંતુ સૂત્રને પણ ભ્રમ્ય નથી. આ ભાગનો અનુવાદ કરવામાં તેમાં આવતા અનેકાનેક પારિભાષિક શબ્દોને લઈ ઘણી મુશ્કેલી પડી છે. આમાંના કેટલાક શબ્દો તો એવા છે કે જે ટીકાકારો કંટાળા સ્પષ્ટીકરણ છતાં પણ સમજી શકાતા નથી. ત્રીજા કેટલાક શબ્દોનું ટીકાકારો માત્ર સંસ્કૃત ભાષા આપેલું છે અને અર્વાચીન જોને તે સમજાવામાં ઘ્યાલ્યાની જગત ન હોય તેવા દેખાય છે. પણ આવા શબ્દોના સંબંધમાં અમારી સ્થિતિ જુદી જ છે. કારણ કે આ શબ્દોને જ્યારે કોઈ પણ યતિ સહજ સમજાવી શકે છે ત્યારે તે માટે અમારે સ્થાન કલ્પનાથી કામ લેવું પડે છે. છટલા માટે હું આશા રાખું છું કે ભારતવર્ષીય વિદ્વાનો જેઓ યતિયો પાસંથી આવી આવશેના સહલાઈથી સુલ્લાસાઓ મેલવી શકે છે; તેઓ આ વિષયમાં પોતાનું લક્ષ્ય આપેશે અને જે કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોના અર્થો યુગપ્રીય વિદ્વાન જૈન ગ્રંથોની સહાયતાથી કરી શકતાં નથી તેના તેઓ યથાર્થ અને પ્રમાણમૂલ સુલ્લાસા મેલવશે.

ત્રીજી અને ચોથી ચૂલા, તે પરિશિષ્ટ પર્વના નવમા સર્ગમાં જળગ્ન્યા પ્રમાણે, પૂર્વ વિદેહનામના એક પૌરાણિક મૂલ્કદમાં વસતા એવા સીમંધર સ્વામિષ્ઠ સ્થલિભટ્ટની મોટી બહેનને કહી હતી. આ પરંપરાગત કથન વળું જ વિલક્ષણ માલમ પડે છે, કે જે આચારાંગ સૂત્રના છેલ્લા બે પ્રકરણોને, એની રચનાશૈલીના સમયના વિષયમાં આપણા શબ્દોમાં

કહિણ તે, તેવાજ વિષયના વર્ણન કરવામાં કલ્પસૂત્રના રચના સમયના સમકાલીન ઠરાવી દે છે.

ત્રીજી ચુલા તે સ્ત્રેસ્વર ધર્મીજ મહત્ત્વની છે. અને આનું કારણ તે તેમાં મહાવીરના જીવન ચરિત્ર માટે મઠી આવતી હકિકતો છે કે—જે હકિકતો ને આધાર કલ્પસૂત્રમાંનું મહાવીર ચરિત્ર લખાયું છે. આચારાંગ સૂત્રના ઘણા ગદ્ય ભાગો બહુજ થોડા ફેરફાર સાથે કલ્પસૂત્રમાં નજરે પડે છે. તેમાં, એ ઉપરાંત ઇતિહાસિક દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવતી ઈવાં કોઈ વાક્યતોનાં ભાગ્યજ કોઈ ઉમેરો થયેલો જોવ માં આવે છે. જે માત્ર ઉમેરવામાં આવ્યું છે તે એક સાધારણ વસ્તુ, તેમજ નવી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ થયેલા જૈન ગ્રંથોમાં પણ અનેક સ્થળે જોવામાં આવતું, તેવું વર્ણન માત્ર છે. આ ગદ્ય ભાગો ઉપરાંત આચારાંગ સૂત્રમાં ઈવાં કેટલીક ગાથાઓ આવીલી છે જેના કલ્પસૂત્રમાં અભાવ છે. આ ગાથાઓને પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના આઠમાં અધ્યયનમાં આવેલી ગાથાઓ જોડે જો આપણે સરજાવીએ છીએ તો આચારાંગ સૂત્રના જે શ્રુતસ્કંધો વધે કેટલો મોટો તફાવત રહેલો છે તે આપણે સહેજે સમજી શકીએ, છીએ. આ વધે શ્રુતસ્કંધોના ચર્ચિત વિષયના અંગે કોઈજ ભેદ નથી, તેમજ વર્ણન પણ વસ્ત્રમાં આર્યા ગાથામાં કરવામાં આવેલું છે. પરંતુ ભાષાશૈલી તથા વૃત્તપ્રયોગને અંગ દૃષ્ટિગોચર થતો ભેદ દૃઢતા મોટો જણાય છે કે તેના કારણ તરીકે તે વસ્ત્ર શ્રુતસ્કંધોની રચના વધે એક મોટું કાલ્યાનતર માનવું જ પડે છે.

ત્રીજી ચુલાના ઉત્તરાર્ધમાં પંચ મહાવત નથા તેના પચ્ચાશ અવંતર ભેદાનુજ વર્ણન આપેલું હોવાથી તેના સંબંધમાં કોઈ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. તેમજ ચોથી ચુલાની બાર ગાથાઓના સંબંધમાં પણ દૃઢતા કહેવા યોગ્ય છે કે તે સંભવિત રીતે પ્રાચીન છે અને તેને આ સ્થળે મુકવાનું કારણ પણ દૃઢતા છે કે તેને માટે આનાથી થીજું અધિક સુંદર સ્થાન મળ્યું નહીં હોય.

આચારાંગ સૂત્રનો મારો આ અનુવાદ, મેં, પાલિટક્સ્ટ સાંસાધ્યેમાં પ્રકટ થયેલી મારી પોતાની આવૃત્તિને આધાર કરેલો છે. તે ઉપરાંત મેં આચારાંગ સૂત્રની કલ-

કતાની આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થયેલી ટીકાઓનો ઉપયોગ કરેલો છે. જેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ શીલાંક કે જેનું બીજું નામ તત્ત્વાદિત્ય છે; તેની ટીકા: આ ટીકાની રચના શક સંવત્ ૭૧૮ અર્થાત્ ૬૦ સં ૮૭૬ માં વાહરી સાધુની સહાયતાથી સમાપ્ત થઈ હતી.

૨ વૃહત સ્વતર ગચ્છના આચાર્ય નામે જિનહેસ સૂરિની દીપિકા આ દીપિકા: તે શબ્દે શબ્દ ટીકા ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલી છે. જો કે છમાં લખ્યું છે કે તે શીલાંકની ટીકાનો સંક્ષેપ માત્ર છે. પરંતુ આ સંક્ષેપ એવા પ્રકારનો થયો છે કે તેમાં નિર્ણયોના ગાથાઓ ઉપરની શીલાંકની દીપ્તિ સર્વથા ઉઘાડી દેવામાં આવી છે—કે જે ગાથાઓને શીલાંક પ્રત્યેક અધ્યયન તથા ઉદ્દેશ-કની પહેલાં પોતાના ઉપોદ્ધાત રૂપે મુકે છે.

૩ પાર્શ્વચંદ્ર કૃત બાલાવવાં અથવા ગુજરાતી ભાષ્ય: ત્રીજા શ્રુતસ્કંધના જે કેટલાક ભાગો પ્રાચીન ટીકાકારો દ્વારા સપજાવવામાં નથા આવ્યા, તેમના વિષયમાં મેં આજ ભાષ્યની મદદ લીધેલી છે. આ ભાષ્ય સામાન્ય રીતે તે પ્રાચીન ટીકાકારોનાં શુભાસાનેજ અનુસરે છે છતાં પણ તેના વધારે સંબંધ દીપિકા સાથે હોય તેમ જણાય છે.

કલ્પ સૂત્રના વિષયમાં મેં લેવાનું, તે ગ્રંથની મારી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં કહેલું છે. તેથી તે વિષયની વિશેષ માહિતી મળવા માટે વાચકને તે પુસ્તક જોઈ લેવા સૂચવું છું. તેના પ્રકાશન સમય પછી પ્રા. ૦ વેબરે પોતાના “જેનાના પવિત્ર પુસ્તકો” ઉપરના નિબંધમાં આ વિષયની ચર્ચા કરેલી છે અને તેમાં તેમણે મારી કેટલીક ભૂલો પણ સુધારી છે. તેમણે એવો નિશ્ચય પ્રગટ કર્યો છે કે આનું કલ્પસૂત્ર, દશાશ્રુતસ્કંધ જે ચોથું હેઠ સૂત્ર મનાય છે તેના આઠમા અધ્યયન તરીકે લેવાનું છે. મારા આ અભિપ્રાય સાથે પ્રા. ૦ વેબર એકમત થયા છે કે “સમાચારી” દૃઢતા યતિઓના આધાર—

नियमों ते भद्रबाहुनी कृति मानी शकाय * तथा स्थ-
विरावली ते संभावित रीत सिद्धान्तना संपादक देवार्थि
गणीनो ज करेले उमेरा कही शकाय. आ उपरांत
मो. वेबर ज सूचवे छ के महावीरनुं चरित्र पण देवार्थि-
गणिनुं ज रचेल छ ते बात मन मान्य थई शक्ती नथी.
कारण के आ ग्रंथ जो आटला बधा प्रसिद्ध पुरुषनो रचेलो
होय तो पछी संप्रदाय आ वाकतने बिलकूल विस्मृत
थबा दे ते तदन अशक्य छे.

स्थविरावलीना संबंधमां नांवां वाकत छे. कारण के तने
चार अगर पांच भिन्न भिन्न यादीओ उपरथी संकलित
कीने ग्रन्थना संपादक जिनचरित्रोनी पाचठ मात
सूकी दीधेली छे. जिनचरित्रोनी भाषाशैली उप-
रथी आपणे तर्क करी नथी शक्ता के तेनो कथो
भाग समाचारिथी पछीनो हशः कारण के विषयनी
भिन्नताने लईने तवी जातनो शैलीभेद तो आचारंग सूत्रनी
पहेली बे चूला अने त्रीजी चूलामां पण नजर पड़े छे ज.
तेमज जिनचरित्रोनी प्राचीनताना विरुद्धमां दलील रूप
आपणे वर्ण्य वस्तुना अल्पत्वने पण बतावी
शकीए नहीं. कारण के आटली हकिकतो
आपवानो हेतु एक जीवन चरित्र लखवानो न होई मात्र
भक्ति-मार्ग पण होई शके. आम कहैवानुं कारण एछे के

* “समाचारी” महावीर पछी छ पेटाओ कीतो बाद रचा-
ई इसो ते वाकत ३८ द्वारा स्पष्ट जणाय छे. पण ते आनांवां
पण कदाच अर्वाचीन होब तो ते पण असंभवित नथी. कारण
के ६ वां गणधरोना शिष्योनो तुरत पछी जावनार स्थरीरोने,
‘आ समयना भ्रमण निर्ग्रन्थी विरुद्ध अगर विलक्षणता वःछा
जावोला छे. छतां पण आग्रन्थ—माग बधारे अर्वाचीन होब
तेम तो नज मनाय. कारण के ९८—१० मां जणाय छे के
जेम पाछठना समयमां बनेल हतुं तेम जिनकल्पना व्यवहार
रही सुधी क्षम थकी न होतो.

देरासरोमां तीर्थकरांनो मूर्तिनी पूजा करती वखत जे
स्तुति अगर स्तवना बोलवामां आवे छे, तेथी एक स्त-
वनामां (चैत्य वंदनमां) सब कल्याणकांतुं वर्णन करेल छे.
जिनचरित्रोना मुख्य संबंध पण आ कल्याणकांनो सांथज
होय एम स्पष्ट जणाय छे. अने आ वाकत एम साबीत
करे छे के तीर्थकरांनो भक्तिमां कल्याणकांतुं वर्णन कर-
वानी प्रथा वर्णाज प्राचीन छे. आम जो न मानवामां
आवे तो एना निर्णय करवो अशक्य थई पड़श के कल्प-
सूत्रमां वर्णवैला आ शुष्क विषयनुं आटलें लांबु वर्णन
करवानुं लेखकने कम मन थयुं हशे.

कल्पसूत्रना भिन्न भिन्न भागो गमे ते समयमां रचाया
होय परंतु एटलें तो चोक्स छे के आ ग्रंथ एक हजार
करतां पण बधारे वर्षोथी जेनामां अत्यंत सम्मान पात्र
बनेला छे. आटला माटे पूर्वना पवित्र पुस्तकांनो अनुवाद-
संग्रहमां आ ग्रंथने स्थान मळबु उचित छे. एना संबं-
धमां मारी इच्छा तो एटलीज होय के ज ग्रंथावल्लोमां
ते प्रकाशित थवानो छे ते ग्रंथावल्लोने योग्य मारो अनु-
वाद पण सुंदर बने. परंतु आ कर्तव्यमां केटलेक अंश
जोहुं निष्फळ निवड्यो जणाउं तो वाचकां आ वाकत
ध्यानमां लेख के गमे तेटला तने खेडवाने प्रयत्नो थया
छतां पण जे साहित्य हजो सुधी आपणे माटे एक अ-
क्षत भूमि चुन्य ज छे तेवा (साहित्य) ना ग्रंथाने
परकीय भाषामां अनुवाद कवानो मारो आ प्रयत्न छे,
अने तेथी अमा मलेश एवी मन आशा छे.

ममात.

* चतुर्विंशति तीर्थकराणां पूजा नामानि एक इकन कोल-
जनी हस्तलिखित अर्वाचीन प्रांतमा पूजा विधिनुं वर्णन तेमज
आवां केटलाक स्तोत्र, या चैत्य वंदनां पण आयो छे.

A

COMPARATIVE STUDY

OF

उत्तराध्ययनसूत्र

With

PALI CANONICAL BOOKS.

By Prof. P. V. BAPAT, M. A.; Fergusson College; Poona.

It is now admitted by all that Mahavir or Vardhaman who is commonly called Nigantha Nataputta in Bhddhist works was a contemporary of Gotama Buddha. In Pali Literature of the Buddhist we actually get references to six philosophical teachers who were contemporaries of Gotama, of whom Nigantha Nataputta is one. (see Digh 2, 29-30). It is no wonder then that they should be influenced by one another's philosophical conceptions, religious doctrines and ideals of conduct as well as by the manner and method of their expression. In this short essay we mean to trace out such similarities of thought and expression in Prakrit books of Jainas and Buddhist. As for the former we shall restrict ourselves to the first Mulutra of the Jainas—the Uttara-dhyayana.

We shall consider these parallelisms from two points of view--that of matter and manner.

I. As for the first we may say that there are striking similarities in the Jain and Buddhist descriptions of a monk's behaviour, his attitude towards woman conception of a Brahmin importance of self-control, and

their expression of several common thoughts. We shall illustrate one by one.—

(i) A MONK'S GENERAL CONDUCT.

He should be patient and should return no evil words even when he is spoken in harsh words--

अकोसिज परो भिक्षुं न तेसिं पढिसंजले ।

सरिसो होई बालाणं तद्वा भिक्षु न संजले ॥

(उत्तर० II, 24)

सोच्चाणं फरुसा भासा दावणा गामकंटया ।

दुसिणीओ उवेहेजा न ताओ मणसीको ॥

(ibid II, 25)

हओ न संजले भिक्षु मणं पि न पओसए ।

तितिकल परमं नच्चा भिक्षुधम्मं विवितए ॥

समणं संजयं दन्तं हणेजा को वि कथइ !

नत्थि जीवस्स नासोति एवं पेहिज संजए ॥

(ibid II, 26-27)

We find a similar idea expressed in the following—

पठवीसमो नो विरुज्झति इन्दसल्लिपमो तादि सुव्वतो ।

रहदोऽव अपेतकदमो संसारा न भवन्ति तादिनो ॥

(धम्मपद 95)

सन्ती परमं तपो तितिकला निव्वहाणं परमं वदन्ति बुद्धा ।

न हि पद्भजितो पक्ष्मपाती समणो होति परं विहेठ्यन्तो॥
(५० 181)

सुत्वा रुसितो बहु व.चं समणानं पुधुवचनानं ।
फरुसेन ने न पटिवज्जा । न हि सन्तो पटिसेनिकरोति ॥
(सु० नि० 932)

न ब्राह्मणस्स पहेरय्य नास्स मुञ्चेय ब्राह्मणो ।
धी ब्राह्मणस्स हन्तारं ततो धी यस्य सुच्चति ॥
(५० 389)

Her. in this stanza the word ब्राह्मण is not used in the sense of one who is so simply by birth but one who is the best man and deserves honour and respect at the hands of all.

It is said that a monk should not wish for honour and respect.

णो सक्किअमिच्छई न पूअं (उत्तरा० XV, 5)

अञ्चणं रयणं चैव वंदणं पूअणं तथा ।

इड्ढिसक्कारसम्माणं मणसा वि न पत्थण ॥

(उ० XXXV, 18)

असतं भावनमिच्छेय्य पुरस्कारं च भिक्षुसु ।

आवासेसु च इत्सरियं पूजा परकुलेसु च ॥

ममेव कतमञ्जन्तु गिही पद्भजिता उभो ।

ममेव अतिवसा अस्तु किञ्चाकिञ्चसु किस्मिं च ॥

इते बालस्स संकप्पो इच्छा मानो च वडुति

(५० 73-74)

We are told that a monk should not be hampered by any of his possessions that may be with him but he should be free to move like a bird.

पक्खी पत्तं समादाय निरविकसो पटिव्वय ।

(उ० VI 16)

सेय्यथा पि महाराज पक्खी सकुणो येन येनेव डेति सप्तनगरो व डेति, एवमेव सो महाराज भिक्षु सन्तुष्टो होति कायपरिहारकेन जीवरेन कुञ्चपरिहारिकेन पिण्डपातेन, सो येन येनेव पक्कमति समादायेव पक्कमति ।

(Digb. II, 66)

A monk is not allowed to practise in medicine or maintain himself by inter-

preting the signs of body, sounds or the earth and in air, dreams, cries of birds and beasts or in any way enjoying himself in love arts.

तेविण्ठं नाभिणंदिज्जा (उत्तरा० II 33)

जे लक्खणं च सुविणं च अंगविज्जं च पउंजति ।

न हु ते समणा बुच्चन्ति एवं आयरिएहिं अक्खायं ॥

(उ० VIII, 13)

छिन्नं सरं भोममन्तल्लिखं सुविणं लक्खणदण्डवत्पुविज्ज ।

अंगविआरं सरस्स विजयं जो विज्जाहिं न जीवइ स भिक्खु ।

(उ० XV, 17)

जो लक्खणं सुविणं पउंजपाणे निमित्तकोऊइहसंपागदे ।

कुहेइविज्जासवदारजीवी न गच्छई सरणं तमिं काले ॥

(उ० XX, 45)

अथव्वणं सुपिणं लक्खणं । नो विदंइ अथो पि नक्खत्तं ।

विरुत्तं च गम्भकरणं । तिकिण्ठं मामको न सेवेय्य ।

(सु० नि० 927)

यथा वा पनेके भान्तो समणब्राह्मणा.....तिरच्छान-
विजाय मिच्छाजीवेण जीविकं कप्पन्ति सेय्यथीदं...एवं
विपाको चन्दग्गाहो भविस्सति, एवं विपाको सुरियग्गाहो
भविस्सति,.....एवं विपाको उक्कापातो भविस्सति,
एवं विपाको दिसादाहो भविस्सति, एवं विपाको भूमि-
चालो भविस्सति.....सुभिक्षं भविस्सति, दुग्भिक्षं
भविस्सति ।

or others such as—आवाहनं, विवाहनं,...

सुभगकरणं, दुग्भगकरणं, विरुद्धभगकरणं, जिह्वानित्य-
द्धनं.....आदासपण्हं, कुमारीपण्हं सन्ति कम्मं...वत्थु-
कम्मं.....। (Digb II, 59-62.)

A monk is to be content whether he gets or not his food—

लद्धे पिण्डे अलद्धे वा नाणुत्तपिज्ज संजण (उ० II, 36)

अलत्थं यदिदं साधु नालत्थं कुसल्यमिति ।

उभयेनेव सो तादि रुक्खंउव उपनिवत्तति ॥

(सु० नि० 712)

He is not allowed to store food—

सन्निहिं च न कुव्विज्जा लेवमायाइ संजण (उ० VI, 16)

यथा वा पनेके भोन्तो समणब्राह्मणा... सन्निधि-
कारपरिभोगं अनुयुता विहरन्ति—सेय्यथीदं अन्नसन्निधिं
पानसन्निधिं..... आमिससन्निधिं इति वा, इति एव-
रूपा सन्निधिकारपरिभोगा पटिविरतो होति, इदं पिस्स
होति सीलस्मि ।

He should take recourse to the bor-
ders forests —

पतं सयणासणं भइता । (उ० XV, 4)

पतं च सयनासनं ... एतं बुद्धान् सासनं ।

(व० 185).

(ii) A MONK'S ATTITUDE TO- WARDS WOMAN.

He is always to avoid the company
of women considering them to be dan-
gerous—

संगो एस मणुस्साणं जाओ लोमंमि इत्थीओ ।

जस्स एआ परिणया सुकडं तस्स सामञ्जं ।।

(उ० II, 16)

एअमादाय महावी पंकमआउ इत्थीओ ।

नो ताहि विणिहण्णजा चरेज्जत्तगवेसणं ।।

(उ० II, 17)

Ananda the favourite disciple of
Gotama Buddha asked the Buddha
while he was on his death-bed how all
monks should be have towards women
the answer was. "You should shun their
gaze" If that is not possible "you
must watch yourself "

" कथं मयं भन्ते मातुगामं पटिपज्जामाति । अदस्सं
आनन्दाति । दस्सने भगवा सति कथं पटिपज्जितव्वं ।
अनालापो आनन्दाति । आलपन्तेन भन्ते कथं पटिपज्जि-
तव्वंति । सति आनन्द उपट्ठपेतव्वा ति ।

(Digh 16, 5-9)

Also we find the following—

नो निग्गथे इत्थीणं कुट्टंतरंसि वा दूसंतरंसि वा मित्ति-
तरंसि वा कुइअसदं वा, रुइअसदं वा, गीअसदं वा,
इसिअसदं वा, यणिअसदं वा, कंदिअसदं वा, विलिअ-

सदं वा सुणिता हवई से निग्गथं । तं कहमिंमि वे ?
आयरिआह—निग्गथस्स खलु इत्थीणं कुट्टंतरं वा
जाव विलिअसदं वा सुणमाणस्स बंभयारिस्स भभंर
संका वा कंसा वा... जाव... केवलपण्णता वा
धम्माओ भंसिजा तम्हा खलु निग्गथं नो इत्थीणं कुट्ट-
तरंसि... जाव सुणमाणो विहरेज्जा
(उ० XV, 8)

अपि च खो मातुगामस्स सदं सुणातिं ति कुट्टा
वा तिरोपाकारा वा हसन्तिया व भणन्तिया वा गाय-
न्तिया वा रोदन्तिया वा ... सो तदस्सादेति, तन्निका-
मेति तेन च वित्ति आपज्जति, इदं पि खो ब्राह्मण ब्रह्म-
चरियस्स खण्डं पि छिदं पि वा सबलं पि कम्मासं पि,
अयं वुच्चति ब्राह्मणो अपरिसुद्धं ब्रह्मचरियं चरति संयुत्तो
मंथुनेन संयागेन न परिमुच्चति जातिया जरामरणेन सो-
कहि परिदेवेहि दुक्खेहि ... न परिमुच्चति दुक्खस्साति
वदामि ।

(Ang. VII. 5th Vagga.)

(iii) That a Brahmin is made not by
mere birth but by his actions—

कम्मुणा बंभणो होइ, कम्मुणा होइ खतिओ ।

कम्मुणा वइसो होइ सुदो हवइ कम्मुणा ।।

(उ० XXV, 32)

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

कम्पना वसलो होति कम्पना होति ब्राह्मणो ।।

(सु० नि० 136 cf. 650-651)

न चाहं ब्राह्मणं बूमि योनिजं मत्तिसंभवं । (व० 396)

If he has got mental defilements
or if he is a man of bad conduct
then he is no Brahmin and will not
be saved from perdition on account of
his birth in a Brahmin family.

कोहो अ माणो अ व्हो अ जेसिं

मोसं अदत्तं च परिग्गहो अ ।

ते माहणा जातिविज्जाविहिणा

ताहं दु खित्ताहं सुपावगाहं ।। (उ० XII, 14)

तेच पापेसु कम्मेसु अभिण्हमुपदिस्सरे ।

विट्ठेऽव धम्मे गारया संपरायं च दुग्गतिं ।

न ते जाति निवारेति दुग्गञ्जा गराया वा (सु० नि० 141)

if he is free from all lusts and passions then he is a Brahmin

जहा पउमंजले जायं नोवल्लिप्पइ वारिणा ।

एवं अलितं कामेहिं तं वयं ब्रूम माहणं ॥

(उ० XV, २)

वारि पोक्खरपत्तेव आरगेरिव सासणे ।

यो न लिप्पति कामेसु तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥

(ध० 141)

(iv) IMPORTANCE OF SELF-CONTROL.

To subdue oneself is far better than conquering others ; one is the architect of one's own fortune. Therefore, one should always make supreme efforts to discipline oneself as self-control is a very difficult thing

जो सहस्सं सहस्सेण संगामे इज्जए जिणे ।

एगं जिणिज्ज अप्पाणं एस मे परमो जओ ॥

(उ० IX, 34)

यो सहस्सं सहस्सेन संगामिं मानुसे जिने ।

एकं च जेय्यमत्तानं स वे संगामजुत्तमो ॥

(ध० 103)

अप्पा चव दमेअवो अप्पा हि खलु दुइमो ।

अप्पा दंतो सुही होइ अस्मिं लोए परमि च ॥

(उ० I, 15)

अप्पणा अणाहो सन्तो कहं मे नाहो भविस्ससि ।

(उ० XX, 12)

अत्तानं चे तथा कयिरा यथज्जमनुसामति ।

सुदन्तो वत दम्मेध अत्त हि किं दुइमो ॥

अत्ताहि अत्तसा नाथा कालि नत्था परा सिया ।

अत्तनाऽऽ सुदन्तन मोध प्पमानि दुइमो ॥

(ध० 149-160)

अप्पा कत्ता विकत्ता य दुहाण य सुहाण य ।

अप्पा मित्तममित्तं च दुपट्ठिअ सुपट्ठिअ ॥

(उ० XX, 37)

न तं अरी कंठछित्ता करोति जं से करे अप्पणिआ दुरप्पा ।

(उ० XX, 48)

The same idea is expressed in the following—

दिसो दिसं यं तं कयिरा वेरी वा पन वेरिनं ।

मिच्छा पणिहितं चित्तं पापियोनं ततो करे ॥

न तं मातापिता कयिरा अज्जे वा पि च जातका ।

सम्मा पणिहितं चित्तं सेय्यसो नं ततो करे ॥

(ध० 42-43)

अत्ता हि अत्तनो नाथो अत्ता हि अत्तनो गति ।

(ध० 380)

(v) MISCELLANEOUS.

Besides these, we find several other miscellaneous illustrations of parallel thoughts—

माणुस्सं खु सुदुल्लहं (उ० XX, II)

किच्छो मनुस्स पटिलाभो (ध० 182)

अरइरइसहो पहीणसंथवे विरए आयहिण पहणवं ।

परमट्ठपणहिं चिट्ठई छिन्नसोए अममे अकिंचणे ॥

(उ० XXI, 21)

नारती सहती धीरं नारति धीरसंहति ।

धीरो च अरतिं सहति धीरो हि अरतिं सहो ॥

(Ang. IV, 1-2.)

मासे मासे उजो बालो कुसग्गेण तुं मुजए ।

न सो सुअक्खाअधम्मस्स कलं अगथि सोळ्ळसि ॥

(उ० IX, 44)

मासे मासे कुसग्गेण बालो मुज्जेय भोजनं ।

न सो संसत्तधम्मानं कलं अगथि सोळ्ळसि । (ध० 70)

फेणबुब्बुअसज्जिमे [सरीरंभि] (उ० IX, 13)

फेणूपमं कायमिमं विदित्वा मरीचिधम्मं अभिस्संभुधानो

(ध० 46)

लाभालाभं मुहं दुक्खं जीविणं मरणे तथा ।

समो निदापसंसासु समो मागावमाणो ।

(उ० XIX, 90)

छेलो यथा एकवनो वातेन न समीरति ।

एवं निदापसंसासु न समिञ्जन्ति पण्डिता (ब० 81)

सम्बन्धं वे सप्पुरिसा चजन्ति न कामकामा लपयन्ति अन्तो ।

सुखेन फुट्टा अथवा दुखेन उच्चावचं पण्डिता दत्सयन्ति ॥

(ब० 83)

Compassion for all animals—

जगनिस्सिपहं भूएहिं तसनामेहिं थावरं हि च ।

नो तेसिमारभे दण्डं मणसा वयसा कायसा च ।

(उ० VIII, 10)

सब्बे तसन्ति दण्डस्स सब्बे भायन्ति मञ्जुना ।

अत्तानं उपमं कत्वा न हनेय्य न धातये । (ब० 109)

cf मेताय फसे तस थावरानि (सु० नि० 967)

सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्डं (ब० 142)

II. Even when we come to the manner of expression, we do find some peculiarities common to both the literatures—

(i) Even in Jain Sutras we find sometimes सुअं ने आउअं corresponding to Pali एवं म सुअं coming at the beginning of almost every Buddhistic Sutta.

(ii) As in Pali, we find in Jain literature several technical points denoted by fixed numerals; as 8 मदा; 9 kinds of बंधगुति, 25 Bhavnas, 22 परिसहा and soon like Buddhistic Eight-fold path, five Nevaras, four knots, six Ayatanas, 38 Bodhipakkhiya dhammas. This peculiarity common to both these literatures was necessary in those condition to help the memory

(iii) We find the Anuswar is very often dropped as एआण for एभाण, as बुदान for बुदानं.

(iv) We find very often the same idea expressed in similar words, phrases or ward-clusters, similes and metaphors—

(a) words—अपकुक्कुण—अपकुक्कुच; उक्कु-

हुओ—उक्कुटिको; ल्ह—ल्ल; परिसहा—परिस्तया; मिल-
कुलुआ—मिलकुलुका; मायणं—मतम्भ; अइच्छति—अति-
च्छति (cf अतिच्छय भन्ते); अच्छहिं—अच्छन्ति;
संल्लह—संल्लेख;—तसेसु थावरसेसु च.

(b) phrases and ward-clusters—धमजिंसं-
तण-धमजिंसंथत; जहाकरेणुपरिकिण्णे कुंजरं सट्ठिहायणे
(उ० XI 18) संय्यथाऽपि नाम कुंजरो सट्ठिहायणो
गंभीरं पोक्खरणि आगाहता (म० नि० 35-3)

धोरहसील (ब० 218) धोरजसीला (XIV 35)

नाहदरमणासंने—नातिदरं न अच्चासंने ।

(c) similes and metaphors.

भासच्छन्ना इवविगणा (उ० XXV 18)

भस्मच्छन्ना व पावको (ब० 71)

मरुच्च वाएण अकंपमाणं (उ० XXI 19)

सेलोयथा एकवनो वातेन न समीरति (ब० 81)

वुत्तिन्द सिण्हमप्पणो कुमुदं सारदिअं व पाणिअं ।

(उ० X, 28)

उत्तिन्द सिनेहमतनो कुमुदं सारदिकं व पाणिना ।

(ब० 285)

(N. B.—It is worth testing what must have been the real original reading. The Buddhistic reading means 'You root out affection from your heart just as you easily pluck out a lotus growing in the Sarat Season;' while the Jain reading means "Just as a lotus growing in the Sarat Season leaves the water and comes above the surface of the water, so you leave affection.")

धुते वा कहिणा जिण (उ० V, 15)

अननो पन छादेति कलि वा कितवा सठो (ब० 252)

We here by no means pretiend to give an exhaustive list of all such parallelisms. But we may be confident that if we make a close and thorough study of Jain Prakrit works especially the Angas and Upangas, we shall find much food for reflection much that will

make us pause and consider the causes of close proximity of thought and expression in Jain and Buddhistic literatures.

Here we may take the opportunity of thanking the authorities of the University of Bombay for having made it possible, according to a new regulation, to make a comparative study of Jain and Buddhistic Prakrit Literatures even at the stage of B. A. examination. We hope Jain students will not lose this opportunity and take up Pali and Ardha

magadhi languages for their B. A. examination.

But some rich men must come to the help of poor Jain students who cannot pursue the study of their Sacred Literature for want of encouragement. Will it be too much to expect rich Jain merchants to come forward with hand some donations to educational institutions in places like Poona, Bombay, Ahmedabad and Surat for making provision of teaching the Jain Sacred Literature ?

RATNAKARA PANCHAVIMSHATIKA.

Translated from Sanskrit by

K. P. MODI, B. A. LL. B., AHMEDABAD.

1. May He ever be victorious who is blessed pleasure house of spiritual wealth before whose lotus feet prostrate even the lords of gods and men, who is omniscient, who is best because of his superhuman qualities and who is the store house of knowledge and art.

2. Oh, a support of the three worlds, Mercy incarnate, physician to remove the malady of worldly existence, not easy to be surmounted, free from all attachment, all knowing Lord! I with child like simplicity, beg to lay the following before you.

3. Does not a child, impelled by his child nature prattle something before his father without (any idea of what he has to say) previous thought? In the same way Oh Lord! I full of repentance truly put my ideas before you.

4. No charity is done by me, no good life has been led by me, no chastity has been observed by me, no austerity has been performed by me, no good thoughts have been thought by me in this life. Oh Lord! fruitless is my journey in this life.

5. I am burnt by fire of anger, stung by a wicked snake of avarice, swallowed by a cobra of pride, and bound by a snare of deceit. How can I worship Thee?

6. Oh Lord of the world! Oh best of Jains! no good deed has been performed by me in previous life, and I find no happiness in this life. Persons like me are born simply to add up the number of lives

7. Oh Lord of amiable conduct! I feel my heart to be harder than a stone

because it was not moved with feelings of deep bliss, even though it had the good fortune to see your moon-like face.

8 Oh Lord! after wandering in many lives I obtained through you the three jewels, difficult to obtain even with great pains and even those jewels I lost through sleep of carelessness.

9. I liked asceticism simply to deceive others, I preached religion simply to please the people, I acquired knowledge to combat with others, Oh Lord! how much should I describe my ridiculous life?

10. I have sullied my mouth by slandering others, my eyes by looking on wives of others to lust after them, my mind by thinking harm to others, Oh Lord, what shall be my fate?

11. Oh Lord, what I, being blind by passion, have endured under the influence of pain caused by the force of cupid, I lay before you through shame. You, being Omniscient know all that.

13. Oh Lord, it was due to my mental delusion that I allowed Prameshti-Mantra (obaisance to the liberated souls, Tirthankars, pontiffs, teachers and good men) to be eclipsed by other Mantras; again literature to be ignored by false scriptures and that I was inclined to do wrong acts under the influence of bad gods.

13. I, a fool, having left you who had come within the range of my eye, pondered on the amorous pastimes of beautiful women as regards their glances, breasts, deep navel, loins etc.

14. Oh Saviour! How is it that a particle of mental attachment that

stuck to me by gazing at the faces of rolling eyed women, is not gone, though washed in the ocean of pure sacred literature.

15. I am neither beautiful in person, nor do I possess a collection of virtues. I have no pure grace of arts. I do not possess any power of resplendent lustre, still, I am troubled by egoism.

16. Life soon draws near the end, but not my inclination to sin; I grow old, but not my desire for sense-enjoyments; I made efforts for preparing medicines, but not for leading a religious life, Oh Lord! there is no limit to my self-delusion.

17. Oh Lord! fie upon me that I listened to the evil speech of the worldly persons that there is no soul, no merit, no future life and no sin, though you, the sun of absolute knowledge were shining clearly.

18. Although I have reached human stage my life is like crying in the wilderness because I did not worship God, did not revere worthy persons and I did neither observe layman's nor ascetic's religious duties

19. Oh Lord of Jinās! look at my folly. I ran after imaginary things like the wish-fulfilling cow, wish-fulfilling tree and the wish-fulfilling jewel, but did not run after Jain religion which bestows real happiness.

20. I, a base one always thought of pleasures of enjoying good things, but did not view them as the womb of dis-

eases; I thought of the increasing of wealth and not that of death; I thought only of a woman, but did not consider her as the cause of hell-bondage.

21. I could find no room in the heart of the good by pure conduct, I did not get fame by doing benevolent actions, I did not acquire religious merit by propagating religion etc.; Alas! my life is really wasted.

22. No feeling of dispassion arose in me by hearing the preachings of my preceptors. I could not keep my peace by hearing the words of wicked men. Oh Lord! I have not a particle of spiritual knowledge. How can I, then, cross this ocean of worldly existence?

23. In my previous life I earned no religious merit. I shall not do it in future life. If I am such, then Oh Lord! all the three lives—the past, the present and the future are ruined.

24. Oh Venerable One! Oh Lord! What is the use of narrating my life in detail before you in vain. As you know the nature of the three worlds, what is my life to you?

25. Oh Best of the Jinās! There is no leader like Thee to save the poor, and there is no man more worthy of compassion other than I among the people. Still Oh Venerable One! I do not ask for worldly wealth, but oh ocean of spiritual wealth! Abode of auspicious things! I pray for the jewel of true faith, that is beneficial and leading to Salvation.

॥ जैन साहित्य संशोधक-ग्रंथमाला ग्रंथांक १ ॥

अहम्

वी र वं शा व लि

अथवा

त पा ग च्छ वृ ङ्ग प ट्टा व लि

(जैन साहित्य संशोधक, खंड १ अंक ३-परिशिष्ट)

संपादक—

मुनिराज श्रीजिनविजयजी

प्रकाशक—जैन साहित्य संशोधक कार्यालय,

वि. भारत जैन विद्यालय—पूना सीटी.

પ્રસ્તાવના ।

આ વીરવંશાવલિ અથવા તપાગચ્છ પદ્યપદ્ધાવલિની હસ્તલિખિત પ્રતિ, શાહિવ્યપ્રેમી શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી બી. એ. એલએલ. બી. (અમદાવાદ) એ મોકલી હતી જે તેમને પં. શ્રી ગુલાબવિજયજીના પુસ્તકભંડારમાંથી મળી આવી હતી. એ પ્રતિ, જેમ છેવટે જણાવેલું છે, સંવત ૧૯૬૨ માં લખાએલી છે-એટલે નવીજ છે. મૂળ કઈ પ્રતિ કોપરથી એ નકલ કરવામાં આવી છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી. એ પ્રતિની પત્રસંખ્યા ૧૧૨ છે તેમાં ૩૭-૩૮ નો આક ભેગો એકજ પાનાકોપર આવેલો હોવાથી એકદર પાનાં ૧૧૧ છે. પાનાની દરેક બાજુએ ૧૨-૧૨ પંક્તિઓ લખેલી છે અને દરેક પંક્તિમાં ૨૫ થી ૩૦ અક્ષરો આવેલા છે. અમે આ આવૃત્તિમાં હાલની નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે દરેક પાનની બંને બાજુની સમાપ્તિ સૂચવનારા અંકો ક્રમથી () આવા ક્રમમાં આપ્યા છે.

આ પદ્ધાવલિનો કર્તા કોણ છે તે કાંઈ આદિ એવમાં લખ્યું નથી. તેમજ બીજા પણ કોઈ સાધ નથી તે જાણી શકાયું નથી. પદ્ધાવલિની પૂર્ણાહુતિ સંવત ૧૮૦૬ માં થયેલા વિજયચક્રદ્વિસૂરિના સ્વર્ગ-વાસસાથે થાય છે તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે એ જ સમય દરમિયાન એની સંકલના થયેલી હોવી જોઈએ. નહિ તો વિજયચક્રદ્વિસૂરિની પાટ કોપર આવનાર આચાર્યનો ઉલ્લેખ એમાં આવશ્ય કરવામાં આવ્યો હોત. પદ્ધાવલિનો કર્તા કોઈ આણંદસૂર ગરજાનુયાયી થતે હોવા જોઈએ. કારણ કે એમાં વિજયસેનસૂરિ પછીની જે પરંપરા આવી છે તે તેજ પછની છે અને વિજયદેવસૂરિ જેવા પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અને તેમના સમુદાયમાંથી ક્રિયા ઉદ્ધાર કરી સંવેગ પદ્ય રચાવનાર સત્યવિજય પંથાસ આદિનો એમાં જરાએ ઉલ્લેખ નથી.

પદ્ધાવલિ કર્તા બરેબર બહુ સંપ્રાદ્યક રચિવાલો છે એમાં સંદેહ નથી. તેણે પોતાની એ પદ્ધાવલિમાં મળી આવતી દરેક ઐતિહાસિક હુકીકતને મોઘવાની કાળજી લીધી છે. આટલા વિસ્તાર સાથે લખાએલી બીજી કોઈ પદ્ધાવલિ અમારી જાણમાં આવી નથી. એમાં વળી ઘણા હેકાણે તે સંવત્સુધાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે જે અત્યંત મળ્યો બહુ દુર્લભ છે. જે કે ઘણાક હેકાણે સંવતના આંકડાઓમાં મોટી ભૂલો પાળ કરેલી છે અને તે ભૂલોના લીધે તેણે કોઈ વ્યક્તિને કોઈ સાથે સમકાલીન રાવી દીધી છે, જેમ કે-પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનેશ્વરી જગદુ શાહ જે વાર્તાવિક રીતે વિક્રમના ૧૪ મા સંક્રાના પ્રારંભમાં થયો છે, તેને એમાં ૧૩ મા સંક્રાના કુમારપાલનો સમકાલીન થયેલો લખ્યો છે. આ મોટી ભૂલ સંવતના આંકડાના લીધેજ થયેલી છે. કારણ કે જે પંચવરની ભયંકર દુકાલ સંવત ૧૩૧૧ થી ૧૫ સુધી પડ્યો હતો તેના હેકાણે એણે ૧૨૧૧ થી ૧૫ સુધી પડેલો લખ્યો છે; અને આવી રીતે શતકના આંકમાં ભૂલ થવાથી તો વરસ પછી થયેલા જગદુને કુમારપાલનો સમકાલીન રાવી દીધો છે. આટલી મોટી ભૂલ શી રીતે થઈ તેનું નિશ્ચિત કારણ જાગબતું નથી. પરંતુ એમ અનુમાન કરી શકાય કે જે મૂળ પાના યા પુસ્તક માંથી જગદુની હુકીકત તેણે લીધી હશે તેમાં શતકના આંકના ટોપ-ટોપ હોવા જોઈએ. અને તે ટોપની ખાતિએ તેણે પોતાની કુમારપાલની સમકાલીનતાવાળી કલ્પના ઉપજાવી કાઢી હોવી જોઈએ. અસ્તુ.

બીજી પણ આવી અનેક ભૂતો એમાં થએલી નજરે પડે છે. તે પણ એકદર એ પદ્માવતિ બહુ ઉપયોગી છે એમાં જરાએ સંદેહ નથી.

આની ભાષા જેવી હસ્તલિખિત પ્રતિમાં મળી આવી છે તેવીજ એમ કાયમ રાખી છે. તેમાં માત્રાનોએ ફેરફાર કયો નથી. જે કે લખનારની ભાષાજ્ઞાનસંબંધી ન્યૂનતાના લીધે એની ભાષા વ્યાકરણબદ્ધ કે એકરૂપ જરાએ નથી; તે પણ અજ્ઞાત લેખકની ભાષાના એક નમૂનારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એમ તેમાં જરા પણ પરિવર્તન કરવું ઉચિત ધાર્યું નથી. આના લીધે કદાચ કેટલાક વાચકોને તે સમજતાં જરા કઠિણ પડશે ખરી, પરંતુ જે વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક અને એક જ વાર ઉલટાવીને વાંચવામાં આવશે તે એકંદર હકીકત બધી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી અવશ્ય છે.

આ પદ્માવતિના લગભગ અરધા ઉપર જેટલો ભાગ, 'જૈન કવેતારગર કાન્દુરગ્ગા હરહ' ના સન ૧૬૧૫ ના વુલ્ફ-આક્રોશરના મંયુજા એકમાં, તેના વિદ્વાન સંપાદક શ્રીયુત મોહનલાલ દલીએદ દેશાઈ, બી. એ. એલએલ્. બી. એ પ્રકટ કર્યો હતો; જે તેમણે જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયાના હસ્તલેખોમાંની એક પ્રતિ ઉપરથી ઉતારી લીધો હતો. તે પ્રતિ અધુરી હોવાથી તેમને તેટલોજ ભાગ મળી શક્યો હતો. તેમજ તે ઉતારો તેમણે સુધારીને હાલની ભાષામાં કર્યો હતો. એટલે સંપૂર્ણતાની અને મૂળ ભાષાની દૃષ્ટિએ આ પ્રસ્તુત આવૃત્તિ વિદ્વાનોને અવશ્ય આદરણીય થશે એમ સમજીને અહીં એને પુનઃ સમગ્ર રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. આશા છે કે વિદ્વાનગણ એનો થયેલ લાભ લેશે. તથાસ્તુ.

ભારત જૈન વિદ્યાલય, પૂના:
વૈશાખ ૬૦ ૫, વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૭.

}

—મુનિ જિનવિજય ।

वी र वं शा व लि

अथ वा

त पा ग च्छ वृ द्ध प ट्टा व लि ।

॥ ॐ ॥ अथ वृद्ध पट्टावलि लप्यते ।

श्रीआदिदेवादिजिनांश्च सर्वान्

सीमंश्चरात्रीनिह वर्तमानान् ।

श्रीजैनदर्वीश्च सुगुरुन् प्रणम्य

श्रीवीरवंशावलिकां लिखामि ॥

अथ शिवललनालीलाविलासदातुश्रीपर्वमाहात्म्यकथ-
नानन्तरं श्रीवीरशिष्यपरंपरा कथयति । तत्रादौ वर्तमान-
तीर्थाभिराजनमस्कारमाह ।

प्रकटितजगदानन्द

मुरतरुमणिसुराभिमहिमरमणीय ।

प्रणते हितप्रणेता

शासननता जयति जिनवीर ! ॥

पुनः स वीर किदृशः ?

श्रीशासनाधीश्वरवर्धमानो

गुणैरनन्तरतिवर्धमानः ।

यदीयतीर्थे खलाह्वयेनै-

र्वपाणि यावद्विजयि प्रसिद्धम् ॥

इति मुख्य स्वामी ।

सद्वासमुष्टिद्वयमुत्तमार्गे

प्रक्षिप्य सिद्धार्थीजनो त्रयस्य (?) ।

संस्थापयामास पदे स्वकीये

स्वामी सुधर्मा जयताञ्छिरं सः ॥

सद्धर्मवंतं पितरं स्वकीयं

स्वकीयपत्नीरथ मातरं निजाम् ।

संबोध्य राशौ प्रभवदिचोरात्

दीक्षां ललौ प्राप पदं च जंबुः ॥

श्रीमान् प्रभवस्वामी

गणनाथो गुणमणिसलिलनाथः ।

शर्यम् (१-२) बोऽपि सूरि—

मंजकपिता समजनिष्ट नतः ॥

निजगतिनिजित मद्र—

कृतभद्रः श्रीगणियशोभद्रः ।

तत्पेटे.....

..... ॥

अथ नव गणधर वीर विश्वमान धर्मा वैभारगिरि—

पर्वतोपरि मासभक्त संलेषणाकरी मोक्षगता ॥

श्रीवीरमोक्षे गया पट्टी बारे वरसे गोतम मुक्त । गोल
गोतम । मगध देसे गोवर नगरे वसुभूति विप्रगृहे पृथि-
वी स्त्री सुत । इंद्रभूति नाम । पंचास वर्ष गृहवास । त्रीस
वर्ष वीरसेवा । बारवर्ष केवल पर्याय पाटी । सर्व आयु
बाण वर्ष भोगवी श्रीवीरथी बारे वर्षे मोक्ष गया ।

१ सुधर्मा स्वामी ।

पट्टी श्रीवीरपाटे पांचमा गणधर श्रीसुधर्मा स्वामी
पहेले पाटे थया । तथाहि ।

कोलाग सत्रिवेशे धमिल नामा विप्र तेहनी स्त्री भ-
दिला नामे । ते हरिद्रायण गोत्रथी उपनी । तेहनो पुत्र ।
उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्रे जन्म हुआ । सुधर्मा नाम दीष्ट ।
अनुक्रमे योवनावस्थायें वक्षसगोत्रथकी उपनी एक

કન્યા પરણાવી । તેહસ્યું સંસારિક સુખ ભોગવતાં એક પુત્રી હુદ । તે સુખમાં ચાર વેદ સાંગોપાંગનો પાઠી છે । તેહને પાસે પાંચસંયે વિદ્યાઈ વાઢવસુત વિદ્યામ્યાસ (૨-૧) કરે છે । પિળ તે સુખર્મના ચિત્તને વિષે એક મહા સંદેહ છે । તે કિસ્યો ? જે એહવો તે તેહવો । તે સંદેહ શ્રીવીરવચને નિઃસંદેહ હુઓ । તિવારે પાંચસય છાત્ર યુક્ત વર્ષે પંચાસ ગૃહસ્થપણુ ભોગવી, સંસયછેદક શ્રીવીરહસ્ત દીક્ષા લીધી । વર્ષે બહિતાલીસ શિષ્યપણે શ્રીવીરનો વિનય કિધો । એતલો (?) વર્ષે વાણુ છદ્મસ્થાપદ ભોગવી । પુનઃ વર્ષે આઠ કેવલી પદ ભોગવી । એવં સર્વે આયુ વર્ષે સોનો સંપૂર્ણ । માસ એક ચડીવહાર અણસળ । પાંચમે આરે । પશ્ચિમદિશિ । શ્રીવીરને મુક્તિ હુઆ પછી વીસે વર્ષે શ્રીગિરનારપર્વતોપરિ શ્રીસુધર્મા નામે શ્રીવીરના પહેલા પટો-ધરને મુક્તિ હુદ ।

શ્રીવીરશાનોત્પત્તેઃચઠ વર્ષે જમાલી પ્રથમ નિઘ્વ । સેલે વર્ષે તિષ્યગુપ્ત દ્વિતીય નિઘ્વ । પ્રથમ નામ નિઘ્વંચી । શ્રીવીરને પ્રથમપાદે સુધર્મા સ્વામી જાળવા ॥ ૧ ॥

૨ તસ્ટે શ્રીજંબુસ્વામી ।

હવે તે જંબુ કુમારની ઉત્પત્તિ કહે છે । પૂર્વદિશિ મગધદેશે વણ મુમિયે રાજગૃહ નગરે કાસ્યપગોત્રી શ્રેષ્ઠ રુષભદત । તેહની સ્ત્રી ધારણિનામે । તેહની કૃષે પાંચમા બ્રહ્મદેવલોકથી આયુ સંપૂર્ણ [ધયે] દેવતાને જીવ (૨--૨) ચવી આવી બેટાપણે ઉપનો । તિવારે ધારણીઈ મધ્યરાત્રે સૂતાં થકાં સૂહણે સપલંત જંબૂનો છાઢ દીટો । તેહને અહિનાંણે જંબુ કુમાર નામ દીધુ । અનુક્રમે વર્ષે સોલનો હુઓ । એહવે અવસરે શ્રીસુધર્મા કેવલી વિચરતા આવ્યા । તેહને મુખે ઉપદેસ સાંભલી લણુકર્મી જીવ જંબુ કુમારે ચોણુ વર્ત આદર્યું । સુધર્મા કેવલીયે વિહાર કીધો । ભોગ સમયે જાણી વાર ૨ માતાપિતા સંસારની વાર્તા કહે । તેહિ પિળ જંબુ પાણિયહળ ન વાંછે । માતાપિ-તાયે હર્ષ પૂરણમાટે વળા આશ્રયથી ઉત્તમ વ્યવહારિયા-નિ બેટી આઠસ્યું પરણાવ્યો । પિળ તેહસ્યું એહ દટી જોડે નહી । સંસારીકનાં મૃદુવચન બોલે નહી । યતઃ

હાથો મુકાવિકારઃ સ્યાન્ માથો ચિત્તસમુદ્રવઃ ।

વિલાસો નેત્રજો સૈવો વિભ્રમો ભૂસમુદ્રવઃ ॥

એહવી ૨ કામ છેદા કરી અંગ દેષાડે । પળ જંબુ તે સ્ત્રી સાંહમી દૃષ્ટી જોડે નહી, એહવે વળા મનુષ્યને મુક્તિ જંબુને ઘરે નવાણુ કોઢી સુવર્ણ દ્રવ્ય આવ્યો સાંભલી પ્રભવો નામે ચોર પાલથી ચ્યારસે નવાણુ ચોર મનુષ્ય લેહ રાત્રિં જંબુ ઘેર દ્રવ્ય લેવા (૩-૧) પઢટો । ઘરને છૂટક ચોક માહિં દ્રવ્યનો ઢીંગ કીધો દેષી અવસ્થાપની વિદ્યાને પ્રક્રમે સકલ ઘરના મનુષ્ય પ્રતે મિત્રા દીધી । પછી તાલોદ્ઘાટની વિદ્યાઈ તાલોં ઉઘાઢી ગૃહાર્ધસની પરે અવીહ થકા દ્રવ્યની ગાંટડી બાંધી માયે મુકી । ચ્યારસે નવાણુ ચોર સહર્ષિત ચિત્તથકા સ્વઘરે જાવા ઉદ્યમિ હુઆ । એતલે જંબુના સીલધર્મ મહિમાયકી શાસન દેવ્યાઈ થાંભા-નિ પરે નિશ્ચલ ધંધ્યા । અને જંબુ તદ્વત મોક્ષગામિ છે તે માંટે અવસ્થાપનિ નીદ્રા ન આવી । એતલે પ્રભવો મેઢીયે ચઢ્યો । દેષે તો રંગસાલાયે જંબુ નવોડા સ્ત્રિયોને ઉપદેશ રૂપ પ્રતિબોધ કહી દૃષ્ટાંતે સમજાવિ છે । તે જંબુ વચન સાંભલી સ્ત્રી પળ પાછો પટુત્તરરૂપ દૃષ્ટાંત કરે છે । પિળ સંસાર વિરક્ત થકા, દ્રવ્યના ઢિંગ ચોર લિયે છે તે સાંહમુ જોતા નથી । એ મોટા અચરિત્ર દેષી લણુકર્મી જીવ પ્રભવો જંબુ કથક દટાંત સાંભલી મનસુ વિચારે છે જે ધન્ય એ જંબુ કુમારને । નવાણુ કોઢિ કનક અને તૂરત પરણી નવોડા નવ કન્યા થકી વંગલો છે । વિગ મુજને જે હું રાજપૂત્ર કહણાં છું । મી (૩-૨) લસંગ રહી ઘળા જીવને દૃઢબંધને તથા દૃઢ પ્રહાર કરી ત્રાસિં મહાદુષ આપુ છુ । તો મુશ્કને કુળ ગતિ હુસ્યે । હસ્યું વિચારી પ્રતિબોધપાંમી ચ્યારસેનવાણુ પરિકરસહિત પ્રભવો આવી જંબુને નમ્યો । એતલે શાસનદેવ્યાઈ તે સકલને વ્રત લે-વાનો આશ્રય જાણી બંધન થકી મુક્યા । જંબુયે પળ નવ સ્ત્રીઓને પ્રતિબોધી પ્રભાતે સ્વમાતાપિતા અને ૮ પ્રિયાનાં માતાપિતા-એવં પાંચશે સત્યાવીસ મનુષ્ય યુક્ત । પુનઃ નવાણુ કોઢી સુવર્ણ ઉપરિ મૂઠ્યાં તજી નીર્ભીખતા યે..... પાણિયહળને અપસરે તિલકે દીધા કોઢી સત્યાવીસ ઘર-નો મૂલગો દ્રવ્ય-એવં નવાણુ કોઢિ સંભ્યાયે જાળવો । તે તજી વર્ષસોલ ગૃહસ્થપણે રહી । શ્રીસુધર્મા હસ્તે દીધ્ય

लीधी । तब वीस श्रीसुधर्मानो विनय शिष्यपणे कीधो । वर्ष चउमालीस युग प्रधान पदे केवली पद भोगवी । छेहला केवली विरद भरावी । श्रीवीर स्वमुखे श्रेणिकने कहयुं जे पहला देवलोका थकी आवी इणि सूर्याभदेव नाटिक कीधू ते देवना जीव छेहलो जवुनामे केवली होसे । ए वचनने अनुसारं जाणयो । सव (४-१) लो आउषो वर्ष ऐसीना भोगवी संपूर्ण । प्रभवाने स्वपाटि थापि श्रीवीरमुक्ति हुआ पछी वर्ष चोसठे श्रीजंबू मोक्ष हुआ । तत्र—

बार वरसेहि गोयमो सिद्धो वीराओ वीसहि सुहमो ।
चउसठ्ठी ए जंबू बुच्छिन्ना तस्य दस ठाणा ॥

ते जंबू मोक्ष हुया ते साथे उत्तम बोल दस विच्छेद हया ते कहं छे । यतः—

मणपरमोहि पूलाए आहारग खवग उवसमे कप्ये ।
संयमतिथ केवल सिञ्चणया जंबूमि बुच्छिन्ना ॥

एतले मुक्तिना कपाट देता गया । अत्र जंबू उपमा—
लोकोत्तर हि सौभाग्यं जंबूस्वामिमहामुने ।

अद्यापि यं पतिं प्राप्य शिवश्री नान्यभिच्छति ॥

श्लोकः—

चित्तं न नीतं वनिता विकारै—

वित्तं न नीतं चतुरैश्च चोरैः ।

यदेहंगहाद् द्वितीयं निशीथे

जंबुकुमाराय नमोऽस्तु तस्मै ॥

इति जंबू संश्लेष । द्वितीय पाट ।

३ तत्पट्टे श्री प्रभवस्वामी ।

तहना काइक स्वरूप कहं छे । वंद्याचल पर्वतने विषं तलहटीई जयपूर नगरे कात्यायण गोत्रि जयसेन राजा । तेहने प्रभवनामे १ विणयधरनामे २ विहू पुत्र छे । ते माहिं पिता गुणे जेठ जाणी कनिष्ठ जे लघु पूतने राज (४-२) दीधू । एतले प्रभवा कोधे धरथकी नोकली भीलनी पाले पछिपति पासि जइ रह्यो । तिण राजपूत्रजाणी आदर देह पांचसे चोरना स्वांमी कीधो । चारसो नवांशु चोर लेई दूहात्मा अति कूपणाथी घणा मनुष्य प्रति उपद्रव उपजावे पण कोइ वारवा समर्थ नहीं । एहवे जंबूने

धरे द्रव्यना समुह आख्या जनमुखी जाणी, प्रभवा पोताना समुदायने लेइ राजि जवूने धरे द्रव्य हरवान पेठो । बीजा चार सबला द्रव्ये विठगा छे । एतले प्रभवा मालीये चढ्यो, देधे तो रंगमोहले जंबू हस्त नव परणान कंकण बांध्यो छे । संसारने विषं सर्व आनन्य पणु श्रोत्राने कढे छे । ते उपदेस सांभली जंबू साथे प्रभवे वर्ष त्रांस संसाराकपणो भोगवा, श्रांसुधर्मा केवली हस्ते दीक्षा लीधो । वर्ष चौमालीस श्रांसजवूना संवा, शिष्यपण कोधो अने वर्ष इत्यार जुग प्रधान पद भोगयुं । एकदा श्रीप्रभवे पोताने पाटे थापवाने अथे श्रुतबले करो स्वसंवन विषे उपयोग दर्शने जायु । पिण पाटयोग्य काइ न दोठो । तिवारे पर सासने उपयोग देवे थके पूर्व दिसे (५-१) मगध देसे राजगृही नगरे वसंगात्र यशुर्देवाय यशारंभ कराने शिष्यभव वाइव वेदकुंभ दोठो । बिहा स्वांशप्य मोकली यशकंडनो खेरो हेउं आस्थातिविंव दर्शने करी प्रतिबोध पायो, श्रांभभव पासे दीक्षा लोधो । हवे प्रभव स्वांमी सर्वायु वर्ष पंचासांनु संपूर्ण पालो श्रांवाग्भुक्त हुआ पछी वर्ष पंचोत्तरे श्रांभभवस्वांमी स्वर्ग हुआ । इति त्रिजो पाट ॥ ३ ॥

हवे श्री पार्श्वनाथना प्रथम गणधर श्री सुभेय नामे । तस्य शिष्याचार्य्य श्री हरिदत्त । तस्य शिष्याचार्य्य श्री समुद्र स्वांमी । तस्य शिष्याचार्य्य श्री कंसा । श्री वीरचारे कंसा स्वांमी । तस्य शिष्याचार्य्य श्री स्वयंप्रभूपुर । तस्य शिष्याचार्य्य श्री रत्नप्रभूपुर प्रगट हुआ । तेहने श्री वारमुक्ति पछी वर्ष वावन आचार्य पर हुआ । श्री वारमुक्ति गया पछी वर्ष पंच्यात्तरे ओहंसा नगरी चामुडा प्रतिबोधी घणा जीवने अभय दान देई साचिल नाम दाउ । पुनः तेहीज नगरना स्वांमी परमार श्री उपल देव प्रति धर्म्मोपदेस देई एक लावने नवायुं हाजार गांवो (५-२) स्यू प्रतिबोध्या । तिण श्री पार्श्वनाथ प्रासाद थाप्यो । एहिज सूरिये प्रतिष्ठयो । तिहाथो उपकेश शाति कहावांणी । श्री रत्नप्रभूपुराने उपकेश गच्छ लोक कहा । तिहा पोहकरणा भोजग हुआ । इति चौथा पाट ॥ ४ ॥

४ तत्पट्टे श्रीशय्यंभव स्वामी ।

तेहनो वक्षस गोत्र । तिणें सगर्भा, यशारंभने विषे, छीने वरे मुक्ती श्री प्रभव स्वामी पासें दीक्षा लीधी छे । यज्ञ करता शिष्यंभवने प्रभव स्वामीइ संवाद करी, यज्ञ स्थंभथी श्री शान्तिनाथजीना प्रतीमा देषाचीने प्रतिबोधी दीक्षा दीधी । तिवारे केडे ते छीने मनक नामें पूत्र हुआ । ते बेटे पण लघुपणें पीता श्री शय्यंभव पासें दीक्षा लीधी । पूजना स्नेह थकी साधुनो आचार शिषववा उपगारने हेते श्री दशवीकालक एहवें नामें सूत्र दस अध्ययन निपजाव्या । ते बाल साधुनी छमासनी आयु स्थिति धाकते सूत्र नीपजाव्या छमासे ए सिद्धांत भण्यो । अजुकमे ते बालक साधु मरण पांय्यो । तिवारे अन्य साधुयें पोतानो पुत्र जांय्यो । गुरुयें नेत्रें आंसू पात याता जाणी (६-१) साधोयें वैराग्य वचन कही समसाव्या । निर्मोह दशमां चेतना आणी समता भावे हुआ ।

हिवें श्री शय्यंभव स्वामीयें वर्ष अठादीस गृहस्थ पद भोगव्युं । अने वर्ष इय्यार श्री प्रभवनी सेवा शिष्यपणें कीधी । पुनः वर्ष त्रेविंशताइ युगप्रधान पद भोगवी सर्व आयु (वर्ष) बासठ संपूर्ण पाली श्रीवीर मुक्ति गया पछी वर्ष अठाण्यें श्री शय्यंभव सुरि स्वर्ग हुआ ॥ ५ ॥ यतः—कृतं विकालवलायां दशअध्ययनगर्भितम् ।

दशवैकालिकमिति नाम्ना शास्त्रे बभूव ततः ॥ १ ॥

अतः परं भविष्यति प्राणिनो ह्यल्पमेवसः ।

कृतायांस्ते मनकवत् भवतु त्वत्प्रसादतः ॥ २ ॥

श्रुतांभोजस्य किञ्चिन्मिदं संघोपरोधतः ।

महाफलसमायातो न संवत्से महात्मभिः ॥ ३ ॥

५ तत्पट्टे श्री यशोभद्र स्वामी ।

तेहनो तूंगीकायन गोत्र । तिणें वर्ष वावसितां संसारीपणु भोगवी श्री सय्यंभव गुरुहस्ते दीक्षा लिबि, अने वर्ष चउद श्री सियंभव स्वामीनी सेवा शिष्यपणें कीधी । पुनः वर्ष पचास युगप्रधान पद भोगवी सर्व आयु वर्ष छा (६-२) सी संपूर्ण पाली, श्रीवीर मुक्ति हुआ पछी, वर्ष एकसा बहेतालीस विसें श्रुतकेवली श्रीयशोभद्र स्वामी स्वर्ग हुआ । इति पंचम पाठ ॥ ५ ॥

६ तत्पट्टे श्री संभूति विजय सूरि ।

श्री भद्रबाहु स्वामी । २ । ए बेहू गुरु भाइ जाणवा । त मांहि श्री संभूति विजय सूरि ते पटधर जाणवा अने भद्रबाहु स्वामी ते गच्छनी सार संभालीना करनहार जाणवा । ते माटे बिहूना नाम जोडे लण्यो छे । तिहा प्रथम बडा गुरुभाइ श्री संभूति विजय स्वामी । तेहनो मादर गोत्र छे । अने बीजा लघु गुरु भाइ श्री भद्रबाहु स्वामी । तेहनो प्राचीन गोत्र छे । हिवें श्रीसंभूति विजय स्वामीयें वर्ष बहेतालीस गृहस्थाश्रम भोगवी श्री यशोभद्र पासि दीक्षा लीधी । अने वर्ष चयालीस श्री यशोभद्र स्वामीनी सेवा शिष्य पणें काधी । पुनः वर्ष आठ युगप्रधान पद भोगवी सर्वायु वर्ष ९० संपूर्ण । श्रीवीर मुक्ति हुआ पछी वर्ष १५६ वीतें श्री संभूति विजय स्वामी स्वर्ग पहुँचा ॥ १ ॥ हवें बीजा लघु गुरुभाइ भद्रबाहु स्वामि तेहनुं काइक स्वरूप (७-१) कहें छे ।

दक्षिण दिशि प्रतिष्ठानपुर नगरे प्राचिन गोत्रिया बराहमीर । १ । अने लघु बंधव भद्रबाहु । २ । नामें वाडव रहे छे । तिणें श्री यशोभद्र गुरुनी वाणी सांभली गुरुहस्ते दीक्षा लीधी । ते बेहू बंधव घणें दिने विद्याभ्यास करतां षट् दर्शनना मतना शास्त्र तेहना जाण हुआ । एकदा गुरु यशोभद्र चित्तने विषे चितवें जे ए बडो भाइ योग्य छे, पिण अहंकारी छे । तेहथी पद योग्य नही । अनि नाहनो भाइ भद्रबाहु तेहनि समता-युक्त श्रुतसमुद्र जानी गुरुयें सूरि कीधो । एतले ते बाराहमीर बडो भाइ गुरु तथा भद्रबाहु—ए बिहू उपर घणें कुबे यती वेष लोपी पुनरपि संसारी हइन आजीवीका हेति पोताना नामनी बाराही सहिता नामें येतिषनो शास्त्र नीपजावी मनुष्यनि निमित्त शास्त्रे प्रश्न कहें । एकदा राजसभायें आवी बाराहमीर मुहं कु-डाछं करी कहें, जे आज थकी पांचम दिने पूर्व दिसि थकी बीजा प्रहरने अंतें इणि कुडावर्समध्यें अन्न मार्ग थकी देव योगें वावन (७-२) पलनो मछ पडसैं । ते सांभली राजा श्रीभद्रबाहुने कहें, ए किम । तिवारे भद्रबाहु कहें, जे मेह पूर्व दिसी थकी कबो ते मेह

इशान कुणे थकी आवसे । थाकतो दिन घडी छ पाछ
लो रहस्ये तिवारे । पण छठो दिन पांचममां भलवानां
मुख्य घडीये, ते मध्य फूडाला बाहिर किनारे पडस्ये ।
साडा एकावन पलनो तोलमान होसी । तो तिमही
हो । राजाये भद्रबाहुने प्रसंसा अने वाराहमिहरने
निभंछीओ । राजा कहे ए मूढ ते किम ? ज
सिहांथी आवतां पवनने जोरे मत्स शोषाणो तेहनी
मालीम रही नही । एतलो बुद्धि न्यून एहनी जाणवी ।

पुनः केतलेक दिने राजसदने राणीइ पूत्र जनम्यो ।
तेतले वराहमिहर कहे, एहना शत वर्ष आयु छे । एटले
राजाये भद्रबाहुने पुछयो । तिवारे भद्रबाहु कहे एहने
आज थकी सातमे दिने बिलाडी मुखयी नीश्रय मरण
छे । ते सांभली राजाये नगर थकी सर्व मंजारी कढावी ।
सातमि दिन दासी ते बालकने उच्छंभे लेइ निषे छे ।
एहवे भाविने व (८-१) से अकस्मान् मांजारीने आकारि
भाग्य खेडीइ थकी पडी मस्तकथात हुआ । मरण
पाग्यो । श्री भद्रबाहुनां वचन साचो जाणी घणी आदर
कीर्ति हई । राजाई वराहमिहरनुं वचन असत्य जाणी
देश बहार कीयो । ते पिण अणादर थकी कांथे मरण
लही व्यंतर हुआ । पठेया मवना बैर संभारी गुरूना
संचने भाविना उपद्रव्य करे । तिवारे गुरुं श्रुतनां उपी-
याग दीधो । वराह जीव जाणी उपसंगरह स्तोत्र नीप-
जाव्यो । जिणि जल मंत्री छाटणी थकी ते व्यंतर नाटो ।
श्री संव समाधी हई । श्री भद्रबाहु स्वामीई नवमा पूर्वे
हूनी कल्पसुत्र उधरीने रचना कीधी । ते भद्रबाहु स्वामीये
वर्ष पस्तालीस संसारी पद भागवी पछे श्री यशोभद्र
सूरी हस्ते दीक्षा लीधी अने वर्ष सत्तर ताइ श्री यशोभद्र
स्वामीनी सेवा शिष्य पणे कीधी । पुनः वर्ष चउद युग
प्रधान पद भोगवी श्री स्थूलभद्रने अतिशयाय विद्याधिक
जाणि पोताने पाटें थापी; सर्वायु वर्ष छहोत्तरनुं संपूर्ण ।
श्री वरि मुक्ति हुआ पछी व० (८-२) एकसां सित्तरे
श्री भद्रबाहु संहिता कारक, पुनः आवश्यक नियुक्ती । १ ।
पचषाण नियुक्ती । २ । ओष नियुक्ती । ३ । पिंड नियुक्ती । ४ ।
उत्तराध्ययन नियुक्ती । ५ । आचारांग नियुक्ती । ६ ।

सुगडांग नियुक्ती । ७ । दशविकालक नियुक्ती । ८ ।
विवहार नियुक्ती । ९ । दशाकल्प नियुक्ती । १० । ए
दश नियुक्ती कारक; अने उपसंगरह स्तोत्र करी महामारी
निवारक पंचम श्रुत केवली विरुढ भारक श्री भद्रबाहु
स्वर्ग हुआ । इति भद्रबाहु संबंध । पाट । ६ ।

७ तत्पट्टे श्रीस्थूलभद्र स्वामी ।

तेहुं स्वरूप काइक कहिए छीए । पूर्वादेशि पाइली-
पूर नगरे नवमो नंद राज्य करे छे । तेहने नागरशाति गोतम
गोत्री शकडाल नामे मंत्री छे । तेहने लक्ष्मीनामे स्त्री
छे । तेहने थूलभद्र १ अने सिरिओ २ [बेह पूत्र छे]
जसा १ जखदिना २ भूया ३ भूयदिना ४ सेणा ५
बेणा ६ रेणा ७ ए सात थूलभद्रनी बहनां जाणवी ।
हंवेने थूलभद्रनि नीशाल भणी वंश्याबरे संसारीकना सुष
विषयासत्र शिलवानि नायका वने मुख्यो । पूर्व (९-१)
कमानुयोगे तेहस्य संग हुआ । भागी भ्रमर थका तिहाज
रब्बो । पिता, सूप्रमाण कहावे । विलसवा द्रव्य मोकले ।
इम विलसतां वार कोटि स्वर्ण धावा । एहवे वार वरसने
अंत राजाने दरबार कोइक वराचिनामे ब्राह्मण पंडत
आव्यो । राजानी कीर्ति कीधी । द्रव्य देवराव्यो । तेहने
सकडाले द्रव्य न दीधो । पछे तिण पंडते प्रपंच करी
राजाने पोकार्यो । तेहथी, अकस्मान् लघुभाई सिरिओ
तेहने हाथे पीतानुं मरण जाणी, प्रत्यक्षपणे संसारनु स्वरूप
असार देधी, वर्ष त्रीस ग्रहस्य पणे रही, वैराग्य वासीत
चांत्यकी श्रीसंभुतिविजय स्वामी हस्ते दीक्षा लीधी ।
राजा कहे ए कियूं कांधू । तिवारद श्रीस्थूलभद्र राजा
प्रति कहे, यतः—

हस्ते मुद्रा मुखे मुद्रा मुद्रा स्यात्पादयोः द्वयोः ।

तत्पश्चात् गृहे मुद्रा व्यापारं पंच मुद्रिकम् ॥ १ ॥

पुनः श्री स्थूलभद्र स्वामी चउद पूर्वे सुखे भण्या,
अने दश पूर्व अर्ध भण्या । वर्ष चौबीस श्रीसंभुतिविजय
स्वामीनी सेवा विनश्यणे कीधी । अने वर्ष पस्तालीस
युगप्रधान पद भोगवी, सर्व आयु वर्ष नवायुनुं संपूर्ण ।
(९-२) श्रीवीरमुक्ति हुआ पछी बसे पनरे वर्षे, कोसा
नामे नायका प्रतिबोधक, गुरु श्री संभुतिविजय दुष्कर २

कथक त्व धन २, इदं वड व्रतरक्षक, विरुद्धारक, श्री
स्थूलिभद्र स्वामी स्वर्गे पुहुता ।

ते संघाते पहिल्ले वज्रक्षयभ नारा च संवयण १ अने
पहिल्ले सम चउरस नामे संस्थान २ पुनः पूर्ववृत्त ३
ए चिह्न वस्तु विच्छेद हूइ । एहवे श्रीवीर मुक्ति हुआ
पछी बसे चउद वर्ष गइ थके अव्यक्त नामा त्रिजो
निम्हव प्रगट हुआ । यत उक्तम्—

केवली चरमो जंबूस्वाम्यथ प्रभवः प्रभुः ।

शर्यभैवो यशोभद्रः संभूमिविजयस्तथा ॥

भद्रबाहुः स्थूलिभद्रः श्रुतकेवलिनो हि पद ।

ए छ श्रुत केवली जाणवा । अत्र महारुषि श्री—

स्थूलिभद्र वर्णन काव्यं—

वेश्या रागवती सदा तदनुगा षट्भी रसभोजनं
गुप्तं धाम मनोहरवपुराहं नव्यो वयः संगमे ।

कालोयं जलदाविलस्तदापि यः कामं जिगीयादरान्

तं वंदे युवतीप्रबोधकुशलं श्रीस्थूलिभद्रं मुनिम् । १ ।

श्रीशान्तिनाथदपरो न दानी

दशार्ण (१०-१) भद्रादपरो न मानी ।

श्रीशालिभद्रादपरो न भोगी ।

श्रीस्थूलभद्रादपरो न योगी ॥ २ ॥

ए श्री स्थूलिभद्रनो संबंध अन्य चरित्रे विस्तार छे । ते
माटे अत्र विस्तार कन्यो नथी ।

पुनः श्री वीर मोक्ष हुआ पछी बसे अने वीस वर्ष
गइ हूति बोध मत प्रकट हुआ । इति थुलिभद्र संबंध ।
पाट ७ ।

८ तत्पट्टे श्रीआर्य महागिरि ।

श्रीआर्य सुहस्ति सुरि ।

ए बेहू गुरुभाइ जाणवां । ते माहि प्रथम वडा गुरुभाइ
श्रीनहारी, तेहना गोत्र एलापय नामे छे । अने वीजा
लघु गुरुभाइ श्री आर्य सुहस्ति सुरि तेहना गोत्र वासिष्ठ
छे । ते माहि प्रथम श्री आर्य महागिरि सुरि ते पटोघर
जाणवा अने श्री आर्य सुहस्ति सुरि ते गछनी सार संभा-
लिना करणहार जाणवां । ते माटे बिहूना नाम जोडे
लख्यो छे । तिहां प्रथम वडा गुरुभाइ श्री आर्य महा-

गिरि सुरि वर्ष बीस संसाराक पद भोगवी श्री स्थूलिभद्र
स्वामीपासे दीक्षा लीधी । अने वर्ष च्यालोसताइं गुरु
श्री स्थूलिभद्र स्वामीनी सेवा शिष्यपणे कीधी । वर्ष त्रास युग
प्रधान पद भोगवी सर्वायु (१०-३२) एक शत वर्ष संपूर्ण ।
लघु श्रीआर्य सुहस्ति सुरिने गछ भलावी श्री आर्य महा-
गिरि सुरिइं जिन कल्यानी तुलना करी । श्री वीर निर्वाणि
हुआ पछी बसे पसतालीस वर्ष बीते श्री आर्य महागिरि
सुरि स्वर्ग हुआ ॥ १ ॥

ए हवे श्रीवीर मुक्ति हुआ पछी बसे अठावीस वषे
गंग नामा पांचमो निम्हव प्रगट हुआ ।

हवे श्री आर्य सुहस्ति सुरि भय जीवने परमोपकारी
थका विचरता मालव देसे उजेणी नगरे भद्रा नामे साधं
वाही पासे बाहनशाला याचो चामामु रखा छे । तिहां
निसि सज्जाय ध्यान करे छे, एतले सात भूमिइं भद्रापूज
अवंति सुकुमाल नामे बर्तीस स्त्रीओ साथे सुष विलास
करतां, गुरु कथक अध्ययन मधुर स्वर एक चित थकी
सांभली, जाति स्मरण पामो, पूर्व भव नलनी गुल्म विमा-
ननो देवसुष दीटो । स्त्रीओनो सुष विलास मुकी
उतावलो मेदी थकी उतरी गुरुने नमी कहे, साधुजो
ए तुम कही एहवी जे नलनी गुल्म विमान-सुष देवसाहि-
बीनी वात ते तुम अत्र रखा किम जाणा छो ? श्री आ-
चार्य कहि—श्रीजिनवचनानुसारि । श्रंति (११-१)
पूत्र कहे, पूज्य ! एतलो ए सुष भोगवी अत्र उपनो अने
पुनरपि ते देवसुष हूं किम पांमु ? श्रीगुरु कहे, वत
लिओ तो ते सुष लहो । तिवारे तिणे भद्रा मातानी
आला लही, बर्तीस कन्या कोटी द्रव्य तर्जा; श्री गुरुहस्ति
दीक्षा लीधी । गुरुने कहे ए कटीण दीक्षा मे वणा दिन
ताई न सचवाय ते माटे अणसण करूं । सांभली कहे
तमांरा जीवनि जिम सुषनो हेतु हुइ तिम करो । गुरुवचन
तहानि कही जिहां समसानि कंपेरी बनने विशे काउस-
गो रही अणसण कांभु । मारगिं आतां कोमल पणायकी
बिहु पगे कंपेरेना कांटा खुंचवे करी लेहीना टबकां पक्वो
छे । तेहनी गंधे रात्रिने विषे प्रसूता सीयालणी पोताना
परिवारस्युं जिहां अवंति सुकुमाल साधु देहनी मुर्छां तजी

काउसर्णी रक्षा छे तिहां आवी । बिहु पगथी मांझी स-
घलो सरीर भक्षण रूप उपसर्ग कीधो । पिण ते मुनि
दृढचित्त थकी ध्यान न चल्थो । आयू संपूर्ण उदारीक
देह तजी सौधर्म राजध्यानीइं नलनीगुल्म विमाने
देवनी साहीबीये उपनो (११-२) एतले माताये पूज
आयु पूर्ण, पिण मंगुर देह जाणी एक सगर्भा बहुने वरे
भुकी । एकत्रीस बहु युक्त भद्रा दीक्षा आराधी देवलोके
गयां । घरे सगर्भाने पूज जनम्यो तिणे पीता दग्ध स्थानके
प्रासाद नीपजावी श्रीअवंति नामे श्रीपार्श्वनाथनो बिंब
थापी ते सद्रतिनो भजनार हुंश ।

हवे सीयालणीनो संबंध कहे छे—अवंति सुकुमाल
पाहिलां त्रिजे भवे माछिनो अवतार हुआ । तिहां विं
स्त्री हुति । ते माछिये साधुनो उपदेश सांभली श्रीधर्म
आराधी मरण पांमी नलनी गुल्म विमाने देवपणे उपनो ।
तिहांथी चबी कोटीध्वज विवहारीयाने घरे अवंति सुकुमाल
नामे पूज पणे उपनो । अने वडी स्त्री विभव वणीकपूत्री
हुइ । पुनः नाहनी स्त्री मरीने अपमानी हनी, ते वाडवी
हुइ । तिहां थकी मरण पांमी सीयालणी हुइ । ते वैरे
भक्षण रूप महा उपसर्ग साचव्यो । ते पार्श्व बिंब आज
दिनताई सप्रभाव उज्जणी नगरीइ छे । इति अवंति सुकु-
माल संबंध छे ॥ १ ॥

दश पूर्वधारक श्री आर्य सुहस्ती सुरी पुनः (१२-१)
जहनो नव दीक्षित भिक्षुक जीव तेइने उपगारी पणे हुआ ।
श्री वीर मोक्षे गया पडी दसे पंचासी वर्षे संप्रति इसइ
नामे राजा हुआ । तेहनो संबंध कहे छे । एकदा श्री
आर्य सुहस्ती सुरी विहार करतां कोसंबी नगरीइं वने
वाटिकाइं रक्षा । शिष्य गुरू आज्ञा लही नगरमांही
आहारने उद्यमे गया छे । तिहां दुर्भिक्ष योगे अन्नने अ-
भावें भिक्षुक घणा हुआ छे । पण साधुने पण वणे
आदरे सरस आहार आपता देपी एक रंक भिक्षुक ते साधु
साथे हुआ । आहार लेइ साधु वाटीकाइ आव्या । गुरू
आगले आहार आलोइ छे एटडे रंक पण द्वारि आवी
उभो । साधुने कहे छे मुजने ए आहार आपो । गुरू कहे
साधुनो आहार साधुने कल्पे, बीजा गृहस्थने न कल्पे । सांभली

कहे, मुजने शिष्य करो । पिण आहार आपो । हूं घणो
क्षुधार्ति छु । तिवारे गुरू दशपूर्वजाण छे । तिणे श्रूत
उपीयोग दीधो । शासन उद्योत कारक जाणी दिक्षा
आपीने आहार पण दीधो । घणा बीन थकी तिने सरस
जाणीने आहार विशेष लीधो (१२-२) । निर्बल सरीर
थकी वेह रंकाने विसूचिका हुइ । घणा असता उपनी ।
उदर पीडा थकी वेदै । पहलां जे गृहस्थ भिक्षुक पणे, जे
आहार न देता घणा तिरस्कार करतां ते गृहस्थ नगर सेठ
जहवा आवी, नव दीक्षीतेने साधु वेष उदय आव्यो जाणं ;
बहुमूल्य औषधादिके विशेष भक्ति वेयावच साचवे । तं
देपी रंक साधु मन चितवे जे ए धन्य ए चरित्रने, धन्य
ए वेषने, जेना महिमा थकी एक कोटीध्वज लखेसरी
व्यवहायीया बहुमाने करी भुस भक्ति साचवे छे । एहवा
शुभ चारित्रनी अनुमोदनाइ काल पांमी उज्जणी नगरीइं
श्रेणिकने आठमे पाटे कुणाल राजा, ते ओरमान माताना-
कपट थकी वर्ष तेरनो चभू हीण थयो छे, तेहने घरे बेडा
पाणि उपनो । केतलेक दिने तेहनो जन्म थयो एतले अक-
स्मात पेटल्ले रोग पीडा थकी पीतानो नास हुआ । छुरत
ते बालकने लावी पाट तबतें बेसारयो । ते माटे एहउं नाम
संप्रति राजा कहीइ । अनुक्रमे योवन अवस्थाइं पाम्यो ।
एहवे केतलेक दिने श्री आर्यसुहस्ति सुरी (१२-१)
उज्जणीइं चौमासु आव्यो । तिहां दीवालीइं जहार भदारे
दिने श्री गांतम केवलोछव महिमाइ श्री वीरचैत्ये रथ
जात्राइ समस्त संघयुक्त महामहे राजांथे जातां गवाक्षे
वातायनि बेडा थकां संप्रतिइं श्री गुरुने देपी, जातेस्मरणे
पूर्व भव दीठो । मनस्यं चितवे, ए गुरि पाहिलां रंकने
भवे मुजने महा उपकार, दीक्षा देइने, कीधो छे । एहवा
वीचारी गांख थकी उतरी गुरुने वादी, कहे मुजने तुम
ओलखो छा ? । गुरू कहे, मालवाधीश प्रबल पुन्यने जगत
ओलखे । ते सांभली संप्रति कहे इणहीज नगरनो हुक्षत्री
रंक नव दीक्षित चेलो तुमारो, ते माटे तूझि कृपा करी
मुजने धर्म उपदेश कहो । तिवारे संप्रतिने गुरू कहे
अथ श्लोक—

दिने दिने मंगलमंजुलाली

सुसंपदा सौख्यपरंपरा च ।

इष्टार्थसिद्धिः बहुला च बुद्धिः

सर्वत्र सिद्धिः सृजता सुधर्मम् ॥ १ ॥

अतः कारणात् सर्वत्र चंद्र बल तारा बल ग्रह बल इग्-
बल बाहु बलादिभ्यो बलवत्तरं धर्मबलं विलोक्यते ॥ २ ॥

बीजेनैव भवेद्बीजं (१३-२) प्रदीपेन प्रदीपकम् ।

द्रव्येणैव भवेद् द्रव्यं भवेनैव भवांतरम् ॥ ३ ॥

एहवा उपदेश श्री गुरु मुखनो सांभली; संप्रति कहे, हे
कृपानिधी ! उत्तम गतिना जाणहार रुडा जीव, तेहना
कुंज आचार हुइ ? गुरु कहे हे संप्रति ! हे माहामतिना
स्वामी, सांभल । उत्तम प्राणीना एह आचार हूई ।
श्लोक—

अधः क्षिपति कृपणा वित्तं तन्नयियासवः ।

संतस्तु गुरुचैत्यादौ तदुच्चैःपदकाक्षिणः ॥ १ ॥

एहवा वचन उपगारी गुरुना मुखयी सांभली समकित
लही सकुत करतो हुआ, संप्रति नृप, जिन प्रसाद मंडित
प्रथवी शोभावतो हुआ । तेहनी संख्या—सवा लाख नातन
प्रसाद निपजायतो हुआ । तेहने बारणे बे हजार धर्म-
शाला निपजावी । सवाकोटी श्री जीनबिंब कीधा । ते
माहि पंचाणुं हजार धातुना बिंब । शेष बिंब उपलना
राता, पीला, सांभ, स्वत, जाणवा । इग्यार हजार वापिका
तथा कूंड नीपजाव्या । कोइ तेरा हजार पण कहे । छत्रास
हजार जिणोद्धार निपजाव्या । ते किम, दिन प्रते एक
प्रासाद जीणोद्धार नीपजानी (१४-१) वधामणी
आवे, ते द्वापालक बीजे दीने कहे । एतले संप्रतिनु
आयु वर्ष सोनुं जाणवूं । अने सो वर्षना दिवस छत्रास
हजार हूया । ए प्रमाणे जीणोद्धार जाणवा । ते माहि मुख्य
जीणोद्धार श्री समलीका विहारनो नीपजाव्या ।

हवे ते श्री शकुनिका विहारनी उत्पत्ति कहे छे । श्री
नर्मदा उपकंठे भृगु क्षेति कोरंदक वने आग्नी वृक्षे एक
समली पोताना बालक सहित रहे छे । ते निरंतर पोताना
बालकने पोखे । एतले घाटकी वीचारे जे ए समली
चांचसू सबलो मंस बिगाडे छे । एतले समली आवी
चांच पूटे मांस खंड लेइ वड वृक्ष साखाये बेठी । तेतले

खाटकीए बाणे करी बिंधी । मारग विचामो भूमीई पडी ।
एहवे कोइक जैन गृहस्थे नमस्कार संभलावीओ । ते
समलीई सांभल्यो । एतले पोताना बालक उपरे मोह न
आंण्यो । नवकार सदब्यो । तेहना महिमा थकी मरण
पांमी सिंहल दीपना राजा श्रीचंद्र घेरे बेठी उपनी । ते
नुपवंती हूई । एकदा पिताने साथे ते कार्याथे भृगुकंठे
आवी (१४-२) । ए बजारे दांटे ऋषभदत्त व्यवहा-
रियाना मुखथकी नोकार सांभली जाती स्मरण पांमी
पाछिलो समली भव दीठो । ते पासे थकी नौकार शि-
ख्यो । जैन धर्मि श्रधावंत हूई । जे टेकाणे बाणे विंधाणी
भूमीई पडी हूति तिणहिज टेकाणे विधमान शासन श्री
वासमा तिर्यकरनो जांणी वावन्न देवकुलिका सहित
प्रासाद नीपजावी श्री मुनिसुवत स्वामीनो धिंव थाप्यो ।
ते प्रासाद माहिं वड वृक्षे समलीनु स्वरूप कीबु । ते
बालीका सील धर्म आराधी तीत्र तप तपी मरण पांमी
इशान बीजे देव लोकें देवता पणे उपनी । यतः

हरिवंशभूषणमणि

भृगुकंठे नर्मदासरे तीरे ।

श्री शकुनीकाविहारो

मुनिसुवतजिनपतिर्जयति ॥ १ ॥

इति शकुनीका वीहार उत्पत्ति ॥

पुनः संप्रतिये उत्तर दिस मरुधरि धंधाणि नगरि
श्री पद्मप्रभ स्वामीनो प्रासाद बिंब नीपजाव्यो । बीजा-
गरी पासनो प्रासाद निपजाव्यो । ब्रह्मणी नगरी श्री
हर्मा गढी श्रीपास प्रासाद बिंब नीपजाव्यो । इलोअ
गिरि सिधर श्री नेमी बिंब थाप्यो (१५-१) । ते दक्षिण
दिसे जाणवो । पूवे दिशि रोहिसगरी श्रीसुपासनो प्रासाद
बिंब नीपजाव्यो । पछिमे देवपतने पुनः इडर गढे श्री
शान्तिनाथनो प्रासाद बिंब निपजाव्यो । पूनः पूनः
संप्रति ध्व प्राकमे त्रिलङ्घापीश मंगल अणी निमित्त सदैव
सूर्योदये अष्टोतरी, एकवीस भेरी, सत्तर भेरी, अष्ट
भेरी, नवपदादी, मन पवीत्रे श्री जिन भक्ति साचवे ।
पुनः श्री सिद्धगरी । १ । रेवंतगरी । २ । श्री शंखे-
स्वर । ३ । नंदीय । ४ । ब्राह्मण वाटक । ५ । रथ

आशादि प्रमुख महातीर्थ जाणी वर्ष माहिं वार च्यार संघपति हूई । जात्रांना लाभ कमाव । प्रचुर चित्ते सप्त क्षेत्रे वित्त वावनां हुआ, मार सद्द मुखे न कहे, कांते पण मार सद्द सांभले नही । न्याय घेता वाजे । एहवी रीते संप्रति न्याय धर्मि राज्य करे छे । एहवें एक साधु मासु घमणना चौवीहारी तप संपूर्ण काउसर्गपारी गिरि-गुफा माहिंही नीकले, उज्जैणी नगरे पारणानि दि आहार अर्थे आव्या । तिहां दुर्भिक्षने योगे भिलारी वणा हुआ । कोइ तेहने अन्न न आप । एहवे ते साधुने तपस्वी जाणीने (१५-२) गृहस्थ कमाइ उवाडी घरमाहि लीया । साधुये पारणा करी पुनः अठाइ पचखी, आर्वी गुफाई निश्चल काउसर्ग घांते रव्यो । एतले सवले भिष्यारीई मली चित्तव्यु जे र यती तरत आहार लेइ गयो छे, तिहां भिलारीए आर्वी तेह तपसिमा उदर विदारी अन्न घांता । नगरमां वात प्रसिद्ध थई । संप्रतिई यतीवात जाण्यो । श्री कवली तीर्थकर वचनानुसारे भस्मग्रहने दोनो दिन रहाणीनो समय जाणी संप्रतिई समग्र देशे श्री आर्य सुहृस्ती प्रमुख साधु समुदायने वणे आयहे महा महोत्सवे वसुकृत (?) धर्मसालाई पथराव्या । कपाट हुआ छे नही । पुनः संप्रति राजाई पोताना दास तथा घरनी दासी तेहने साधु साधवीना वेष देइ अनारज देसे विहार कराव्यो । वणा गाढा भिष्यात्वीने समकीत पमाडी आर्य जैन कीया । इत्यादि उत्तम मकूत करी इह परभव आत्मा कल्याणन हेतु जाणी (१६-१) नापजावी, कौरव कुल मोरिय वंस सोभावी संप्रति नृप सो वर्ष आयउ संपूर्ण, सदगतिनो भजनार हुआ ।

गाथा—कोमवीण जेण दमगो पक्काविओ तओ जाओ ।

उज्जैणीए संपइ राया सो नंदओ सुहलथा ॥१॥

इति संप्रति नृप संवत् ॥

ए श्री आर्य सुव्रति सूरि लघु गुरुभाइ ते गढना पदोपर हुआ, अने वडा गुरु भाइ आर्य महागिरि सूरि तेहूणे जिन कल्पनी तूलना कीधी । दाक्षिण पणे राज्य पिंड लीयो । ते माटे विहू गुरु भाइने मांडली अहार पांणीनो व्यवहार ज्यो हुआ । श्री महागिरी सूरिई

वीर ० २

सम्मित शिष्यरनी यात्राने हंते पर्वदेशे विहार कीधी । तेहनी च्यार पेटीने आंतरे श्री देवडी क्षमाश्रमण हुआ । हिंव श्री आर्य सुहृस्ती सूरिई वर्ष त्रांस संतारी पद भोगवी श्री स्थलीभद्र स्वामीने हस्ते दीक्षा लीधी, अने वर्ष चौवीस शिष्य पणे गुरुना सेवा कीधी । पुनः वर्ष छहे-तालीस युगप्रधान पद भोगवी सर्वायु वर्ष सांतु संपूर्ण श्री वीर मुक्ति हुआ पछी वसेने एकाणु वर्षे श्री आर्य मु (१६-२) हस्ती गुरी स्वर्ग हुआ ॥ पाट ८ ॥

९. तत्पट्टे श्री सुस्थित स्वामी ॥ १ ॥

लघु गुरु भाइ श्री सुप्रति वद्ध स्वामी ॥ २ ॥

ए विहू गुरु भाइनो व्याघ्रापत्य गोत्र छे । ते माहिं श्री सुस्थित स्वामी ते पटवर जाणवा अने लघु भाइ श्री सुप्रतिवद्ध स्वामी ते गढनी चित्ताना करणहार हुआ । ते माटे ए विहू गुरुभाइ नाम जोइ लक्ष्यो छे । पुनः ए बहु गुरु भाइई आखीयखंड काकंदी नगरीई, महर्षि गौतम कथक जे सूरि मंत्र तेहना कोटिवार स्मरण कीधी । तिवारे नवमा पाट थकी कोटिक गछे एहवा बीजा नाम प्रगट हुआ । ते पहिलां श्री सुधर्मा स्वामी थकी मांडी आठ पाट सुधी नियंथ गछे एहवा नाम कहंवाता । तेहने सर्व आयु संपूर्ण श्री वीर मुक्ति हुआ पछी वर्ष त्रिणसे अने बहोतर वितक थके श्री सुस्थित स्वामी स्वर्ग हुआ । पुनः श्री वीर निर्वाण हुआ पछी त्रिणसे अने उगणासी वर्ष बीते, श्री भृगुकुंड नगरे श्री आर्य खपु-टाचार्य प्रगट हुआ । पाट ९. मी ।

१०. तत्पट्टे श्रीइंद्रदिन सूरि ।

अने लघु गुरु भाइ बीजा श्री मी (१७-१) ययथ सूरि । तिहां वृद्ध गुरु भाइ श्री इंद्रदिन सूरि तेहना कोसिक गोत्र छे, लघु गुरु भाइ प्रीययथ सूरि तेहना कासप गोत्र छे, श्री इंद्रदीन सूरि विहरता मुंदरीई पुहता । एहवें श्री वीर मुक्ति हुआ पछी च्यारसे सीतर वर्ष गया हुंत मालव देशे उज्जैणी नगरे परमार वंसे राजा श्री विक्रमा-दित्य प्रगट हुआ । तेह वर्षतु मान कहे छे । श्री बीर चिरं (?) पालक राज्य वर्ष साठ । नंद राज्य वर्ष १५५ । मोरिय राज्य वर्ष १०८ । पुष्कमित्र राज्य

वर्ष त्रिस । बलमित्र १ भानुमित्र २ श्रीकालिकाचार्यना भांजेज तेहना राज्य वर्ष साठ । नरवाहन राज्य वर्ष व्यालीस । गर्दभिल राज्य वर्ष तेर । साकी राज्य वर्ष च्यार । श्री वीर मुक्ति हुआ पछी च्यारसे छठ वर्ष गये दक्षिण दिसे श्री गोदावरी नदीने कांठ पड़ठाणें भूजंगा बीप सानीध थकी श्री शालीवाहनो साकी प्रगट हूओ । एवं वर्ष च्यारसेने सीतरनो मेल हूओ ।

श्री वीर मुक्ति हुआ पछी त्रणसेने बीस वर्ष गया पछी मोरीय राजाने राजे श्री आर्य सुहस्ती सूरिने संघाडे (१७-२) पहिला श्री कालिकाचार्य प्रगट हुआ । तिणे सौधम्मदे आगले निगोदोनो विचार रूप विवरो कब्बो । पुनः श्री पन्नवणा उपांग सूत्रना कारक ए चोथा युग प्रधान जाणवा । पुनः बीजा कालिकाचार्य श्री वीर मुक्ति गया पछी च्यारसेने त्रैहपन वर्ष बीते बलमित्र-भानुमित्र राजाने राज्ये दक्षिण दिसे गोदावरी नदीने कांठ पड़ठाणें राजा श्री शालीवाहनना आग्रह थकी एकतालीस जैनाचार्यनी शाक्षिहं, श्री पवं आये हंत यक्षोत्सवे श्री पवंनो अंतराय जांणी भाद्रवा सुद पांचमथी चौथ दीने पर्जुषण पवं कीषो । एह्णो विस्तार श्री कालिकाचार्यनि कथा थकी जांण्यो ।

श्री वीर मुक्ति गया पछी च्यारसेने एकवीस वर्ष गये हूते श्री इंद्रदिन सूरि स्वर्ग हुआ । हेंवे लघु गुरु भाइ श्री प्रीयग्रंथ सूरि श्री वीरसासनने प्रभावक हुआ । तेहनो संबंध कहे छे । अजयामेर गद्दीनी तलहटीहं हर्ष-पूर नगर वसे छे । एकदा तिहां विहार करता श्री प्रीय-ग्रंथ सूरि आठ्या । एह्वे छागने होमवाने सकल (१८-१) मंत्रना जाण जग्न करता उद्यमी हुआ छे । एतले जैन गृहस्थे गुरुने जागनी वार्त्ता कही । तिवारें श्री गुरुये सूरि मंत्रे वास मंत्री श्रावकने देइ, कब्बा जे ए वास बोकडाने माये ठवग्यो । जिम एह्वेने अभयदान हुमे अने शासन पण उन्नत होसे । श्रावके गुरुइ कब्बो निमज्ज कीधु । एतले बोकडो देव अधीष्टत थकी आकाशे जाइ उभो रह्यो । यागकृत वाडव प्रति मनुष्य भाषाये, अंर विप्रो ! तुम्हें सांभलो, जेतला पसुनी वेहाये राम होय तेतला हज्जार

वरस सुधी पसुना घातनो करणहारनो जीव नरके रह्यो वेदना वेदे । यतः

महतामपि दानानां कालेन क्षीयते फलम् ।

मिताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥ १ ॥

ते छागना एहवा वचन सांभली सकल मनुष्यना वृंद छागने पुछे छे—जे तूं कूं छे ? छाग कहे—हुं याचक देवता हूं । ए अज माहर वाहन छे । ते माते तुमं ए धर्म वांछो छो ते सर्व मिथ्या छे । साचा धम्मनी परीक्षा करा, तो श्री प्रीयग्रंथ सूरिने पुछो । तिणे वाडवे गुरुने धम्म पृच्छो तिवारें सूरिहं, यत गाथा—

धम्मो मंगलसु (१८-२) क्खिं अहिंसासंजमो तवो । देवावि तं नमसंति जरस धम्मं सया मणो ॥ २ ॥

ए गाथाइ कही । ते सांमली सर्व वाडव प्रतिबोध पांमी दथा धम्म प्रये आराधता हुआ । श्रीगुरुहं बोक-डाने अभयदानना देणहार जांणी कीर्ति हइ । एतले ए प्रीयग्रंथ थिवीरने श्रीवीर सासनने प्रभावक कब्बा ।

इति प्रियग्रंथ सूरि संबंध ।

एहंव अवसरें प्रथम तिर्थंकर श्री रुचभ पुत्र नमि १ विनमि २ तेहनी शाषाये विद्याधर वंशी श्री वृद्धवादी सूरि तेहना शिष्य श्री सिद्धसेन सूरि श्री काम्याण मंदिर स्तोत्रना करणहार प्रगट हुआ । तिहां प्रथम वृद्धवादी सूरिना संबंध कहे छे । एकदा विद्याधर शाषाई आ० श्री स्कंद सूरि विहार करता गोड देशे कोसलपूर नगरे आठ्या । तिहां मुकुंद नाम वाडवे वृद्धपण गुरु वांणी सांभली वृज्या । चित्तस्यु चित्तवे, जे शास्त्रन विषे पंडिते कब्बा छे ।

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्षते

निर्वर्षणच्छेदनापतादने ।

नथाहि धर्मं विदुषा परीक्षते

श्रुतन शीलन तपो (१९-१) दयागुणः ॥ १ ॥

शिव शासनने विषे ए च्यार आत्मशुद्धिना भेद माहिं एके शुद्ध नथी, एक जैन विना । तथा अभिनिवेश मि-प्यात्तिना शास्त्र ? शील २ तप ३ दया परिणाथ ४ ए च्यार बाना शुद्ध न कहिए । इम जैन दक्षिणी साध्वी

वस्तु जाणी श्री स्कंदलाचार्य पासि मुकुंदे दीक्षा लीधी ।
वृद्धावस्तरै पिण रात्रे गाहिं स्वरै विद्यानो उद्यम करे ।
तिवारें गुरु कहै, भो महाउभाव ! रात्रिं मोट शब्दे न
भणीये । अनार्य मनुष्य जागे । लाडण पीसण आरंभ
प्रवर्तै । तेहवें एक वृद्धा स्त्री ते साधु रात्रे भणतां घोष
पाठ करतां ते डोसी कहै—रे साधु ! तु घरटपणे भणीने
स्व् मूल फूलावीस ? अमने नीद्रा करवा देतो नथी ।
ते हेतुथी गाढे शब्दे अहेतु थाई ।

यथा यतः

आगरिया धम्मोणं अहमाणं तु मुनया सेइ ।

वडाहिव भगोणीए अकहिंसु जिणो जय मिय ॥१॥

इति भगवन्त्यंग ।

एहवुं मुकुन वचन सांभली रात्रि भणवुं मूकी दिवसे
घोष पाठ करै । तिवारें गृहस्थ तथा लघु शिष्यादिक
(१९-२) ते पिण हासि की हमई । ते किम जे तुम्हें
गरटपणे गाहिं शब्दे भणीने कियुं ते मुशल फूलावस्यो ?
ते हासु सांभली कस्मीर देशि पुहुंता सारदा मंदिरें उप-
वास करी बेंदो । निश्चले सम्भवति प्रसन्न थई । कहिं,
वृद्ध ! वर मांगी । हे तुझने तूठी । ते कहे गरटपणे बुद्धि
वांछु । ते सांभली वाग्देवी कहइ, जा तूं विद्यापात्र हूओ ।
ते श्रुतदेव्यादन वर लई आधी गुरु बांटी बाजारने वि-
षई घणा मनुष्य समाक्षि, ते डोसी समक्षि, सारदादन
वरना महिमा थकी मुशल सुकूं हतूं ते नवपल्लव कूपले
करी शोभावुं फुलावुं । काव्य प्राह—

मुद्रो शृंगं शक्र यष्टिप्रमाणं ।

शीतो वाहि २ मासतो निःप्रकं ३

यो पदं छुते सर्वथा तत्र किंचिद् ४

वृद्धावादी क किमहीमन वादी ॥ १ ॥

गुरे विद्यापात्र योगजाणी आचार्य पद देख श्री वृद्ध-
वादी सूरी नाम दीधु ।

इति वृद्धवादी सूरी संबंध ॥

पुनः एवई श्री कल्याण मंदिर स्तोत्रना उत्पत्ती कहई
छई । (२०-१) श्री वृद्धवादी सूरी विहार करता भुगु
काछि जाव्या । एहवइ मालव मंडले उज्जणी नगरी

कौशिक गौत्रे देवस्थी नामइ वाइव रहि छई । तेहनी
देवशिका नामे स्त्री छे । तेहनी पूत्र कुमुदचंद्र नामी महा
षट् अंगनो जाण छई । तिणें अन्य पंडितना मुख थकी
वाग्देवी प्रसन्न थई श्री वृद्धवादीनो वणो महिमा सांभली
अत्यंत गर्व घरी जे मुंजने विद्यावाद जीतस्ये तेहनी ह
शिष्य थाइस । एहवी प्रतिज्ञा भारी जिहां मर्याद्वि श्री
वृद्धवादी छई तिहां आव्यो । एहवई वृद्धवादी वेह चिताइ
नगर बाहिर आव्या छे । तिहां बिहू एकठां मिल्या ।
वनई विषई गौवलीया तथा पिंडारा गौ चारई छई ।
कुमुदचंद्रि विद्यावादना आसय जणाव्यो । तेह पिंडा-
रानी शांघाया करी विद्यावाद प्रारंभ्यो । तिहां प्रथम
कुमुदचंद्रे संस्कृत वाणी कही । पिंडारा न समजई । ते
कहे, ए विद्या काई नहीं । बल तूं फाकट आरंभ छे ।
भूलं छई । तिवारें वृद्धवादि सूरी अव (२०-२)
सरना जाण हुई । कल्पक रजोहरण कटिबांधी बंड उंचो
हाथि रापी प्रदक्षणा रुपी वंणीई नाचला हुआ मुखि
इम मणिज । अथ चालि—

नवी मारीइ नवी चोरीइ, परदारग गमन न कीजीई ।
थोडास्यु थोडूं दीजई, तउं टगि मगि सगि जाइई । १ ।
गाय भिस जीम नीलु चरई, तिम तिम दूध दूणो भरई ।
तिम तिम गोवाला मनि टरई, छाछि देयतां ते हूतरई । २
गुलस्यु चावई तिलतांदुली, वेड वजावई वासली ।
पहिरिण ओडगि हुईं धावली, गोवाला मन पूगी रली । ३
मोटा जेठा मिस्या पिंडार, माहो माहि करय विचार ।
महोषी दूखणी सरजी भली, दीईं दाबोटा पूगी रली । ४
वन माहि गोवाला राज, इंद्रतणि वरि ते नहिं आज ।
भमर भिस दूधि वली सोल, मुखि समाधि हुईं रंगरोल । ५
वाटउ भरीउं दहीने बोल, जीमणो कर लेइ बेसि बोल ।
इणि परईं मुह मेलावउ करई, स्वर्गंतणी वातज वीसरई । ६
हडहडाट नवी कीजे घणुं, मर्म न बोलीज कह तणुं ।
कूडी शिष म देख्यो आल, ए तुम्ह धर्म कहूं गोवाल । ७
गर (२१-१) इस विच्छु नवी मारई, मारतओ पिण
उगाहिई ।
कूड कपटथी मन वारीई, इणि पिरइ आप कारिज सारीई ।

गोवालीया उठ्या गह गही, हर्षित थका लाली देता सही ।
भलो एहीज डोकरउ, नही भणीओ एहीज छोकरउ । १।
भट जे बोख्यो भूतप्रलाप, फोछ्या कान विगोइओ आप ।
जीव्यो ए हरयो तुं हल्ला, पाए लागी करई ए गुर भल्ला ।

ते गोवालीयाना वचन सांभली कुमुदचंद्र श्रीवृद्ध-
वार्दीने कहे हूं प्रतिज्ञा संपूर्णि । विद्यावादे हारयो । ते
मर्ति मुन्नने शिष्य करो । किमा थकी, तुम्हे समयना
जाण अनि हुं समयनो जाण नहि । एतली माहरी बुद्धि
काची । गुरे दीक्षा देह ' कुमुदचंद्र ' साधु नाम दीधुं ।
केतलेक दिनें गुरुसंग थकी श्रुतवर हया । अतिप्रति
थकी, एकदा श्रीगुरुने कहे, गणधर गुरुगत जे प्राकृत
सिद्धांत छई ते सबला संस्कृत कहं । इम कही महा
उद्दाम विद्यापणई ' नमो अरिहंताणं ' ए सकल पंच
पद प्राकृत छई, तेहिने संस्कृत निपजावी गुरुने संभला-
व्यो " नमोऽर्हत्सिद्धाचार्याणां ध्यायसवसेसाधु (२१-२)
भ्यः " ते सांभली गुरु कहे—सकल गुण सन्न श्रीदेवा-
धिदेव सर्वोत्तर संनिपात लब्धिना भणी गणधरादि हुआ ।
अनि श्रुत केवली पिण आगि हया । पिण जे श्रीवीर
मुखि गणधरे त्रिपदी पांमीनई सुभ्र प्राणीनई उपगार
नई हेतई प्राकृत भाषाई रचना कीबी । तेहेतु वचन
अन्यथा करई ते अनेत संसारी हुई । ते मर्ति ' नमोऽ-
र्हत्सिद्धा० ' ए वचने तुम्हने बोटी आलोयणा आवी ।
ते वृद्धवार्दी गुरुनो वचन सांभली कुमुदचंद्र चेलो गुरु
पास वृद्धतु वचन अन्य कर्याना आलोयण मागई ।
तिवारई गुरु कहेई, गाढा मिथ्यावदीने प्रतिबंधी समकित
पमाई जैनपणु आदरावी गत तीर्थ पाछा वालई तओ
श्रीसंघि गच्छ मांडलई आवई । एहवुं गुरु १ संव २ नु
वचन माण करी एकाकी वीहार करता अवधुत वैशि,
बारमई वर्षि, मालवदेसि, उज्जैणी नगरई, परमार श्री
वीरमाक राख्ये शिप्रातटि श्रीमहाकालेश्वरनि प्रसादि
शिव लिंग उ (२२-१) परि मस्तक देह सुतो ।
बीचई दिनि प्रात समई अचैक सिवपूजक आव्यो ।
एतले प्राढ शरीर, लव मुजा, विशाल अवयव, निःस्पृह,
अवीह, देहा अचैक कहई—तुं उठि उठि । ए शिव

भोलो भस्मयोगी तेहनें दूहवी कियूं मरण मागई छ ।
इम गाढई स्वरि अचैक बार बार कहई तेतलई मनुष्य
एकटा हुआ । कहि उठि उठि । पिण किम हि न उठि ।
तिवारै भरडई विक्रम पोकारयो । बंक्रम कहीई, ताणी
घसरडी प्रासाद बाहि काढी नाख्यो । ते भरड राजाना
अनुचर लई मनुष्यना समुदाय माली उठाइवा लाग ।
पिण ते वज्र तुल्य । शिवनी आशातना जाणी पुनः
अचैक विक्रमई पोकारे । विक्रमे शिव मर्यादा लोपी
जाणी राजणा दीभा । ते राजणा रांणीने प्राहार हूह ।
रांणी आकद करे । ते सांभली वीक्रम चित्तं चितवई,
जे ए महा कोडक सिद्ध पुरुष छ । एहस्यु प्राकम नही ।
विक्रम आवी हाथ जोडी नमी कहे—हे कृपानिधी ! मुज
अपरध खमी तुम्हे प्रसजि प्रत्यक्ष थाओ । ते सांभली
कुमुदचंद्र तत्काल उठी कहे, रे अहो ! वि (२२-२)
कम, आ नगरई तुज राख्य किसी अन्याय वानी छई ।
विक्रम कहेई, ते अन्याय वानी कहे । तिवारई श्रीकुमु-
दचंद्रई धुधभकी विक्रमनई अवंति मुकुमालनो संबंध संभ-
लाव्यो । विक्रमनई मनि संदेह हूओ । कहे ते परमेश्वर
श्रीपास अवंतिनी तुम्हे कीर्ति कहे । तिवारै कुमुदचंद्र
श्रीपार्शनाथ त्रेवीसमा तीर्थकर तेहना स्तुति रूपे श्रीकल्या-
णमंदिर स्तोत्र कहई छई । ते कहितां जेवलि एकादशम
काव्ये श्रीपार्श परमेश्वरि पहिलार्थी काम राग जीनो छई
ते स्तवई । " यस्मिन् हारम ० ११ " ए काव्य कहितां
शिवलिंग थकी धूम्रगवाला प्रगट हूई । पुनः कुमुदचंद्रि
बारमा काव्यमा अद्भुत रसि करी श्रीपार्शदेवनो महिमा
वर्णवई छे । " स्वामिन्नपणि ० १२ " ए बारम
काव्य कहितां शिवलिंगनो तेज हीण हूओ । पुनः श्रीकुमु-
दचंद्र तेरमा काव्यमा वीर रस करी श्रीपार्शनो धर्म वीर
पणु वर्णवई छई " क्रोधस्त्वया ० १३ " ए तेरम काव्य
कहितां शिवलिंग स्फोट हूई । पिंडाई विरह हूओ । ते
माहि थकी तत्काल (२३-१) श्रीधर्मेष्ट श्रीपद्मावतई
संवीत, पुनः पार्श्वकक्ष १ वैरोध्या देवीई २ युक्त श्री-
अवंतिपामनो बिष प्रगट हूओ । ते देखी वीक्रम वीरस्य
पांथ्यो । सकल मनुष्य युक्त श्रीपास प्रणमी बढो ।

कुमुदचंद्र कहै, रे वीरम ! किहां ए हरलिंग अनि किहां
राग द्वेष वर्जित ए परमेश्वर । यतः—

पापदावाभिजलदः सुरेद्रगणसंवितः ।

समस्तदोषरहितो निःसंगः कलुषापहः ॥ १ ॥

अस्य पूजानमस्कारप्रभायैर्मेविनां विभोः ।

भवति संपदो वक्ष्या मुक्तिश्चापि गृहांगणे ॥ २ ॥

सततमुच्चरितं येन जित इत्यक्षरद्वयं ।

वदः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ ३ ॥

एहवीं कुमुदचंद्रकथक स्तुती सांभली मिथ्यात्व शल्य
टाली समकित धर्मि निश्चल हुआ । महामहोत्सवं श्री-
अवंतिपास थाप्या । गुरु वचनं संवपति श्रीसिद्धाचलनो
हुआ । पुनः महोद्य दानदं करी स्वसंवत्सर प्रवर्तावनो
हुआ । निकट एक छत्र राज्य भोगवी, पात्र अपा-
त्रनी परीक्षा करी, एक शत अनि चाबिस नूतन प्रासाद
नीपत्रा (२३-२) वी, सप्त शत त्रिणोद्वार करी, पर
दुःख टाल्या अग्नेश्वरी हुई, महा परमोपगारि थकी पर-
मार वंश शिरोमणि श्रीविक्रमादित्य मुकूतनो संचय करी
सद्रतिनो भाजन हुआ । श्रीकुमुदचंद्र इणि परं गयु
तीर्थ पाछो वाक्यो । गाहा मिथ्यात्वनिं गाडो समकितो
कोधो । आवा वारं वर्षे श्रीवृद्धवारी गुरुदं वादी आणा-
धमं लोप्यानी आलोयणा लंडे, मिथ्या दुष्कृत देई, संय
शास्त्रि स्व गच्छ मांडले लीधो । श्रीवृद्धवारी गुरुदं पोतानि
पाटि थापि श्रीसिद्धसेन मुरि नाम दीधु । सम्मति ग्रंथ
करता, अनुक्रमं विहार करता, दक्षिण देशे प्रतिप्राप्त
पुरदं दिन इग्यार अणशणि, श्रीवीरभुक्ति हुआ पछी,
प्यारसइ अनई सितोतरि वर्षे पुनः विक्रम १८
वर्षे श्रीसिद्धसेन सूरि स्वर्ग्य हुआ । यतः—

सर्व प्रभावगा तेय जिण शासन संसकारिणां अंओ ।

भवंतरेण चिणओ ए ए भाणिथा जिणमयेमि ॥ १ ॥

इति सिद्धसेन स्तुतिमंत्रं ॥

११ तत्पट्टे श्री दिक्ष मूरि ।

तेहना गौतम गोत्र । ए मुरीदं कर्णाटक देशि विहार
की (२४-१) ओ । एक भक्ति विगय रहित जागवां ।
ए मुरि चउड उपगरणना धरणहार हुआ । अत्र उपगर-

णनो विवरो । एहवै अयसरि चंदेरी नगरि साधु शनने
दग्ध स्थिति हुई । ते पहला साधुनी देह जिनावरने उप-
गारि काम आवि एहवउ जाणी जल थलने विषई साधु
एकटा थई परउवता । ते वार्ता वृद्ध परंपराई गुरुमुष-
थी जाणक्यो ॥

१२ तत्पट्टे श्रीसिंहगिरि मूरि ।

तेहतुं कौशिक गौत्र । एहवउ

श्रीशान्तिमूरि ॥ १ ॥

श्री सुधर्मसूरि ॥ २ ॥

श्रीआर्यनंदीसूरि ॥ ३ ॥

श्री शोडिष्यसूरि ॥ ४ ॥

श्रीहीमवंत मुरि ॥ ५ ॥

श्रीलोहानसूरि ॥ ६ ॥

श्रीरत्नाकर मूरि ॥ ७ ॥

ए सात युग प्रधान प्रगट हुआ । पुनः श्री आर्य
महागिरिना शिष्य भिवरि श्री आर्य रक्षित सूरि । तेहने
मेवाडें लडिव संपन्न श्रीदुर्बालका पुष्कमित्र सूरि प्रगट
हुआ । तेहने भणायानई घोष पाट उद्यमई करी सूर्यो-
दय सेर दस पूत जटगमिं जरतुं । पुनः नागार्जुन सूरि १
श्रीस्कंदिल सूरि । २ । श्रीपादलित सूरि । ३ । औष-
धोदं पादलेप करी आकासमार्गि उडी श्री (२४-२)
सिद्धाचल । १ । गिरिनार । २ । सम्मित शिवर । ३ ।
नंदीय । ४ । ब्रह्मण वाटक । ५ । एवं पंच तीर्थनी यात्रा
करी पाक्षिक तपतुं पारतुं करता हया ।

श्रीवीरमुक्त हया पछी पांचसओ अनि पचवीस वर्षे
श्री शत्रुंजय उच्छेद हुआ ।

श्री बीर निर्वाण हुआ पछी पांचसओ अनई बुमा-
लीस वर्षे गई थकि छठो निन्हव रोहगुप्त नामि प्रगट
हुआ ।

श्रीवीर निर्वाण हया पछी पांचसओ अनि सडतालीस
वर्षे, पुनः वीरक २४ वर्षे, श्रीसिंहगिरि मूरि स्वर्ग हया ।

१३ तत्पट्टे श्रीवज्रस्वामी ।

हथि श्री वज्रस्वामीनो संबंध कहे छई । जंबुद्वीपे द-
क्षिणाऽर्धं भवेत् अवन्ति दिशि त्ववन ग्रामि गौतम

गौत्रहं श्रीधनगिरि रहई छई । तिणे सगर्भा सुनंदा खिनै
 बरे मुक्री आर्य समती साला सहित वैराग्य श्री सिंहगिरि
 सूरिनो उपदेस सांभली दिक्षा लेई गुरु साधि विहार
 कीचो । केतलेक दिने बरे सुनंदाने बेडो हूओ । सुनं-
 दानी सहीयर स्त्री ते बालकने रमाइता कहई—ताहरई
 पिताई दीक्षा लीची न हुत तो (२५-१) जन्म आ-
 त्सव करत । एहवा वचन स्त्रीनां ते बालके काने सांभली
 जाति स्मरणई पूर्व भव दीडो । चित्तिं चित्तवे जे हुं पिण
 चारित्र लेउं । एहवउ विचारी एकमनो थई वणु
 रुदन करी । तेह थकी सुनंदा बणी आकुली हई । मनै
 चित्तवीं जे एहनो पिता आवे तउ तेहने आयुं । इम
 करतां षट् मासनुउ हूओ । एहवि अवसरई श्रीसिंहगिरि
 मूरी शालाई रखा । तिहां धनगिरि । १ । अनि आचार्य
 समित । २ । ए विहूँ साधु गुरुनि आज्ञा लहीं तुंबवन
 ग्राम मोहिं आहारनां गविषणाई जाइ छे । एतले शान
 उपयोगी शकुन विचारी गुरु कहै—हे शिष्य ! तुम्हनें
 आज गोचरीई जातां साचित अचित जे मिले ते लेग्यो ।
 गुरुवचन अंगी करी ते बेहु मुनि संसारिक बंदाववा सुनंदा
 धरे पुहुता । नगर मनुष्यई घर खंडिं आलखी रुदन
 करतो बालक तेणी पीडाती एहवीं जे स्त्री कहई 'आ सुत
 तुम्हारो तुम्हे लिओ ' इम कहा बेडो धनगिरिनई दीक्षा ।
 एतले नुरत रानो रखा । ते बालक झालोई (२५-२)
 लेई गुरु वचन संभारी धर्मलाम देइ धनगिरि गुरु पासि
 आव्या । घणे भारई बाह नमतां देषी वज्रसमान भार जाणो
 गुरुई वज्र कुमार नाम दीधुं । साधवीने उपाश्रय शिष्या-
 तरि श्राद्ध सुश्रूषा साचवी । पालणई पउटाइइ । रात्रिने
 विषई साधवी इग्यार अंगनी सज्जाय करे । ते पालणे
 सुतां सांभलतां थका बालकने अंग इग्यार मुखि आव-
 ब्या । इम करतां ते वज्र बालक त्रिण वरसनां हूओ ।
 एतले तेजवंत पूज सुनंदा गुरु पासि मागई—मुनई मा-
 हरो बेडो साधुजी आपो । गुरु कहै धरमलामई विहराव्यो
 बालक अम्हे पाछो न दीउं । इम करतां राजा समझ
 विवाद हूओ । राजा कहै—बोलाव्यो जेहनई पासि जाई
 तेहनो ए बालक, एहवो राजानो वचन सांभली सुनंदाई

मांति २ नी सुखडी मुक्री, गुरि रजोहरण मुक्यो । एतले
 वज्र कुमार राजसभा समक्षि रजोहरण मस्तकं लेई
 नाथ्यां, सुखडी अनि माता साधु न जोयुं । तिवारें ते
 देली सुनंदा विचारई, जे भाईई ? स्वामिई २
 (२६-१) अनई बेडई ३ पिण दीक्षा लीचो । हवि
 संसारई रखा मुसुनई कुण आधार । एहवउ जाणीनई
 श्री सिंहगिरिपासि सुनंदाई दीक्षा लीची । वज्र कुमारई आठ
 वर्षनई दीक्षा लेई दश पूर्व भण्या । एकदा श्रीसिंहगिरि
 बहिभुंमी गये हुनई अन्य साधु नगर मोहीं बाहारने अर्थि
 गया छई । एहवई शालाई यंत्रकपाटि बाल लीलाई साधुनी
 उपधि एकठी करी । विद्यार्थी ना भणई । एहवई इग्यार
 अंगनी बांचना दीई छई । एतले गुरु शालाने दोरे
 विवर धकी सुत पणई रखा ते सपाथी व्यतिकर देषी,
 जोय्य जाणी, श्री सिंहगिरि मूरीई दश पूर्वध वज्रने पो-
 नाने पाटिं थाप्या । श्री सिंहगिरि सूरिनी आज्ञा लहीं ।
 पांच शत मुनि साधि पूर्व दिशि थकी विहरता उत्तर
 दिशि आव्या । श्री वज्र स्वामो तिहां धूमिभ्रियोगिं संघ
 सिदाता जाणी पूर्व भव मित्र कुंभिक देवार्पित आकाश-
 गामिनि विद्याई श्री संघने बार योजना कल्पको विस्तार,
 अबसटि कांठई (२६-२) निपजवी मुमिक्षई महा-
 नसी पुरई मुक्या । पुनः श्री वज्र सूरि उत्तर दीशि थकी
 विहरता दक्षण पंथि दुगिया नगरई चामासई रखा ।
 तिहां रस विकारना जोगथी श्रेष्ठ हूओ । शिष्य प्रति
 श्री वज्र सूरि कहई—जिवारई आज तुम्हे आहारने अर्थि
 गृहस्थने बरे जाओ तिवारे मुंठिनां लख याचि लावजो ।
 तिणें शिष्य निमज्र मुंठि लावि गुरु हस्ते दीपी । गुरिं
 कणें ते मुंठि थापि चित जे आहार करी ए लख वावरिसुं ।
 आहारने करवई ते मुंठि लख वावरवी वीसरी स्थानेनी
 पडिलहण करता, मुख धक्का पडिलेहतां, कण थकी मुंठी
 लख प्रथवीई पड्यो । त देली पोताना प्रमाद तथा विस-
 रण पणुं जाणी विचारई, जे हुं दश पूर्वनां भारक तेहनिं
 ए किम वीसरी ? उपयोग दीधई धकी पोतानुं आयु
 थोडुं जाणी पोताना शिष्य श्री वज्रसेन, तेहमि पोताने
 पाटई पापी, कहै तुम्हे सांपारक पलनई विचरो । तिहां

बार वर्षनई अंतराई, बुर्भिक्षनई योगि, लक्ष द्रव्ये, एक हांडी खीरनी विष मिश्रि (२७-१) त थकिं मरणे, श्रे० जिनदत्त, भा० ईश्वरी, पूत्र च्यार, उत्तम पात्र छई, तेहनई अभयदान दीओ। इम कहीजो, जे बार हजार जिहाज जुगंधरीना भरया वाहण आवस्ये। समुद्रथी पर द्विपथी आवसी। ए उपकार तिहां जाई करो। एहवां श्री गुरुनी आशा लही श्री वज्रसेन सूरिई विहार करता हवा। एहवी श्री वज्रसेननई युगप्रधान पदवी हुई। ने समयई बीओ उदय हुआ। वीर मुक्ति हुयां पछी छमई सोले बर्षे।

हवि श्री वीर निर्वाण हुआ पछी श्री वज्रसूरिना च्यार सय अनि पंचाणु वर्षे जन्म हुआ। वर्षे आठ गृहस्थ पणई रह्या। अनि वर्षे चुमालास शिष्यपणीं श्री सिंह गिरि गुरुनि सेवा कीषी। वर्षे छत्रास युगप्रधान पद भोगव्यु। सवहुं आयु वर्षे अठ्यासि संपुणि। श्री वीर नीर्वाण हुआ पछी पांचसि अनि चौरासी वर्षे गये हूतई, दक्षिण दिशि, मांगिया नाभिं पर्यंतनई विषई शिलाउपरि अणशानि, श्री वज्र स्वामी स्वर्ग हुआ।

श्री वज्र स्वामी नाभि वज्रि शाखा कहितार्णी। पुन हजहिज वर्षि गोष्ठामाहिल नाभिं सातमो मिन्हव प्रग- (२७-२) ट हुआ।

जिम श्री जवू साधि दश बालनां विच्छेद हुआ तिम श्रीवज्र साथई, चौथु अर्धे नाराच नांमा संवयण। १। अनि दश पूर्व २ ए बिहु उत्तम बालनां विच्छेद हुआ। महागिरिः १ सुहृस्ती २ च सूरिः श्री गुणसुंदरः ३। श्यामाचार्यः ४ स्कंदिलाचार्य ५ रेवतीभिन्नसूरिराट् ६ श्रीवर्मः ७ भद्रगुप्त ८ श्रुः श्रीगुप्तो ९ वज्रसूरिराट् १०। युगप्रधानप्रवरा दशैते दश पूर्विणः। २। चंद्रकुलसमुत्पत्तिपितामहं महाविभुः। दशपूर्वनिधि वंदे वज्रस्वामिमुनीश्वरं ॥ ३ ॥

अत्र श्री वज्र वर्णन। उक्तं च—

किं कपं किमुपांगसूत्रपठनं शिष्येषु किं वाचना
किं प्रज्ञा किमु निस्पृहत्वब्रह्म किं सौभाग्यभंग्यादिकं।
किं वा संवत्सुभ्रजतिः सुरनतिः किं तस्य किं वर्णनं।

वज्रस्वामीविभोः प्रभावजलधे रेकैकमप्यद्भुतं ॥ १ ॥

ए वज्रस्वामी संबंध अन्य चरित्रे विस्तार छे, मांट लबलेश कब्यो।

१४ तत्पट्टे श्रीवज्रसेन सूरि।

तेहनु भारद्वाज गोत्र। गुरु श्रीवज्र-स्वामीने वचने विहार करता समुद्र तटे सोपारक पुर पत्तने शालाई (२८-१) रह्या। मच्योने सङ्गह गौत्री श्रे० जिनदत्त, तेहनी स्त्री ईश्वरी, तेहने बेटा च्यार नागिंद्र १ चंद्र २ निवृत्ति ३ विद्याधर ४ ए नाभि छई। तेहने वीरे श्रीवज्रगुरुना वचनाउसारे भिक्षायें पुहुता। एतलई स्त्री भरतार विष मिश्रित आहार देखी सांभली इष्टि संजाई कहई, श्रीगुरु! तुम्ह योग्य निर्दोष आहार नहिं छई। ते सांभली श्रीवज्रसेन कहें, ए आहार मूमिकाई शरण करो। गृहस्थ कही, विषम समई मयादावत गृहस्थनी मयांश किम रहई। वज्रसेनजी कहई प्रभानिनई समयई खाडीई जिहाज युगंधरी भानि भयां आवस्यई। ने गुरु वचन सांभली विष हांडी मू शरण करी। व्यवहारीओ जिनदत्त, स्त्री ईश्वरी, पुत्र च्यार युक्त हाथ जाडी श्री वज्रसेनने कहई, तुम्हें महामूनि निस्पृह छे। जओ तुम्हारे वचन सत्य हुस्ये तओ अम्हें तुम पासे व्रत लेइस्युं। ए प्रतिज्ञा लेइ महा श्रद्धावत थया। श्री सूरि शालाई आवी स्मरण करता बार पहर संपूर्ण हुआ। समुद्रां जिहाज युगंधरी (२८-२) ई भरया आव्या। वणां सुमिश्र हुआं देवी श्री अभयदानना दातां जाणी जिनदत्त, स्त्री ईश्वरी, नागिंद्र १ चंद्र २ निवृत्ति ३ विद्याधर ४ ए च्यार बेटा युक्त श्री वज्रसेन सूरिपासे दीक्षा लीषी। अनुक्रमि ते च्यारे जणा कतलक उणां दश पूर्ववर हुआ। ते बिहूने आचार्य पदि कीथा। नागिंद्र १ चंद्र २ निवृत्ति ३ विद्याधर ४ च्यारथी ए च्यार शाखा प्रगट हुई। अनिं तिणे बिहूए पिण एकविस आचार्य कीबा। तेह थकी तेहने नाभिं चुरासी गच्छ कहिवाणा। एतलई श्रीवीर निर्वाण हुआ पछी पांचसे च्वासी वर्ष गयई हूते ए च्यार शाखा प्रगट हुई। ए च्यार शाखा जाणवी।

तीहां थकी श्री वज्रसेन सूरि केतलेक दीने विचरता श्रीसोरठ देखि मधुमतिहं कपदीं नामी वणकर वसेछे; तेहनीं वरीं आवी १ अनीं कुहाडी २ नामी बे खी छई, पिण ते कपरदी तेहनीं अभक्ष १ अपेय २ ए बिहनें अणाचार जांणी प्रहार रूपे शिक्षा दीई छई । एहवें श्रीवज्रसेन सूरिये ते वणकरनि दूषियो दे (२९-१) पी बहिर्भूमि जातां थकां श्रीगुरुई कोमल वचन बोलाव्यो। कही, रे कपदीं ! तु अम्ह पासि आवी । ते कपदीं पिण आवी हाथ जोडी उभो रह्यो । एहवई श्री गुरुई आगम शान करी दृष्टि दीधी, सुलभ बांधी जाण्यो । वली तेहनु आयु घडी २ तुं जांणी गुरु श्रीवज्रसेन कहियो, अहो कोकिल ! तुने महाकष्ट देखि छई । तुं धर्म करी पञ्च-स्नानतु परमाण कर, जिम कष्ट मिटे । ते गुरुनु वचन सांभली विनयवत कपदीं कहें, श्री गुरु ! ते पञ्चस्नानीं मुन्ननं कृपा करा । तिवारे गुरु श्री वज्रसेन कहें—' नमो अरिहंताण ' इत्यादि नमस्कार मुख थक उचारी, पछी कटी दोरानी गांटी छोडि एक ठिकाण बेठां भोजन १ अनि जल लेवुं २ । पछी तीमहीज कटी दोरानी गांठि बांधी । ते गुरु वचन कपदीं अंगि करी, ते वन उचर्यु । एहवई तिण हिज दिनें सर्प गरल व्याप्त अमिस खंड तेहनां भोजन हुआ । तेहथी ते कपदीं मरण पांग्यो । पञ्चस्नान अंगी (२९-२) कथ्यार्थी ते महिमाई अणपत्री-पणपत्री मध्ये उपनो । अवधि जांनई नाण्यो, पोतानो पाछिलो भव । नमस्कार सहित पञ्चस्नान महिमा मोटो दीसै छ। हवीं गुरुई पञ्चस्नान शिष्यव्यां पहिले भोजने तुरत मरण पांग्यो जांणी बिहूं स्त्री मिलि राजाने पुकारिओ—'जं दणि मश्रुत्वाई कांडक शीषधी मारीओ । राजाई श्री वज्रसेन गुरुने राव लेवा बेसाय्या । कहे, तुष्टे साधु यई किम ए स्त्रीनो स्वामी माय्या ? एहवे कपदीं पोताने ज्ञान करी छई । एतले उपकारी गुरुने कष्ट जांणी गामग्रमाणे देव शक्ति पथर शिला निपजावी, आकाश रह्यो, सकल लोकने कहे—ए भूख गुरु प्रत्ये लमावीं प्रणमां ! नहि तो आ शिला गाम उपरई पाडुं छुं । ए गुरु भूख प्रति महा

उपगारी छई । तिणे राजाई मरणना भय थकी श्रीवज्रसेनने प्रणमी शालाई पधराव्या । एतलि कपदीं शिला संहरी प्रसन थई राजादि लोक समक्षि ए गाथा कहे—मांसासी मज्जरओ इक्षेण भव गठिसहिण । सोहं तंतुवुवाओ (३०-१) सुसाहुवाओ सूरि जाओ ॥

श्री गुरुने वांदा, कहई, मई श्री भगवान ! किस्सा कर्म कीधा, इम कही, ते तुमहे कृपावत करणासमुद्र हित करी कहो । ते सांभली गुरु कहई—ते पूर्व भवि मोठा पाप कीधा । पिण तेहनी पवीलतानी हेतुई सकल कर्म शालणई श्री सिद्ध क्षेत्र गिरिई श्री संघने साहाय्यना कारक थाओ । श्री स्वभ परमेश्वरनी भक्तीमां रह्यो । ते श्री वज्र गुरुना वचन सांभली कपदीं यक्ष हल्यो । कहे, मुज जन्म कृतार्थ हुआ । जे ए महानिर्धनि भक्ति मुजने उदय आवी । ए तीर्थ किस्सो छे—

यत्र बहुकोटिसंख्यासिद्धिमग्नः पुंडरीकमुख्यजिनाः ।

तीर्थानामादिपदं स जयति शत्रुजयगिरीशः ॥ १ ॥

एहवी बहुमानई स्तुति करता थकी ते व्यंवर श्री सिद्धाचली कपदीं नामा यक्ष श्री संघने कुशल कारक हुआ । एतलि विरति मास एकताई कीजई नओ ओगणत्रीस उपवास कीधानां लाभ हुई । काव्य—

यः पूर्वं तनुवायः कृतः मुकुतलंबेदुरितः पुरितो यत् (१) प्रत्याख्यानप्रभावाद्मरमुग्दृशा (३०-२) सतिष्ये यः प्रपेदे । मेवाहवाकशालिप्रथमजिनपदांभोज्यास्तार्थ-रक्षा—दशः श्री यक्षराजः स भवतु भवतां विघ्नमर्दा कपदीं । १ ।

इति कपदीं संबंध ॥

हवई श्री वज्रसेन सूरिई वषे नव गृहस्थ पणु भोगतु । वषे एक सो अनि सोल श्री वज्र स्वामी गुरुनी सेवा शिष्य पण कारी । अनि वषे विज युगप्रधान पद भोगतुं । मर्य आयु वषे एकमाओ अनि अष्टावीस संपूर्णी, श्री गीरमुक्ति हया पछी छत्रय अनि वीम वर्ष, पुनः श्री विक्रमादित्य थकी एकसो अने आठि वषे श्री वज्रसेन सूरि स्वयं हुआ ।

एहवें श्रीवीर मुक्ति हुआ पछी पांचवें अनि भीतर

वर्षे श्री सिद्धि क्षेत्र सा. जावडे तेरमा उद्धार कीये ।

श्रीवीर मुक्ति हुआ पछी श्री वज्रसेन सूरि चिर राख्ये
वर्ष छ सय अनि नव गये हूँते, पुनः वीकमथी १३९ वर्षि
दक्षिण दिशि कर्णाटक देश दिगंबर नाभि सर्व विसंवादी
सामने बोलनी परूपणा थापि आठमो ए गिन्हत हुआ ।

पुनः श्री वीरनीवांण पछी छ सतने वीसे वर्षे श्री
(३१-१) गिरिनार सा जावडे उद्धार कीये ।

१५ तत्पट्टे श्री चंद्र सूरि

तेहना मल्लहड गोत्रः श्री वज्रसेन चंद्र शापाना उदय
जांणी च्यार गुरु भ्रातामये श्री चंद्रसूरिनि पाठ थापना
कीयी । अन्य तृण गुरु भाई शालाह रक्षा घणा गौत्र
प्रतिबोध्या । श्रीचंद्र गच्छ एवुं श्रीजु नाम कहिवाणु ।

पुनः विक० संव० ३७७ वर्षे निर्वृति कुलि राज
चेत्र गच्छीय आ० श्री धनेश्वर सूरि । सवालाल ग्रंथ श्री
सिद्धाचल महार्थनेना महिमा हुता । निवार वल्लभी
नगरे श्री शिलादित्य राजाई अण्णायु अनि विकल्प वणा
जाणि ते पूर्वग्रंथ सवालाल हुनो ते माहि थकी सार २
संबंध दश हजारनई संख्याई उद्धरीने श्री सिद्धाचल
महात्म कीये ।

हर्षि ब्रह्म दीपिका शापानी उपनि कहई छई ।
आहिर देश अचलपुर नगर परिसर कृष्णा अनि वज्रा
एहवे नामई बिहु नदीनी बीचरी ब्रह्म नामी डीप छे ।
निहां च्यारसे अने निवाणु तापमनि परिवारि देवशर्मा
नामि कुलपनि रहे छे । त मुख्य देवशर्मा आ (३१-२)
पणो महिमा बभारवा सर्व तापमने बिहु पगने विधि
उषधी लेप करी सकांविना पर्येता पारणानि दिने बना
नदीना जल उपरी हिंडी अचलपुर अंबे । ते चमत्कार
देवी मीध्यास्त्री गृहस्थ भोजन देह प्रससा करे । तपस्वी
महा तप सकि चमत्कारि छे । जैननी नीदा करी श्राद्धने
कहे गुम्हारा जैन मांहे कोइ एहवा प्रभावक नथि ।
एहवे निहां विहार करना श्री वज्र स्वामीना मांमा श्री
आर्य समिति सरी आव्या । निवार जैन गृहस्थ तापमने
सर्व संबंध कयो । ते गृहस्थ वनन सांभरी गुरु विचारी
जे कोइक ओषधीना जोगथी कपट छई पिण नपशाकि

नहि । गुरे श्रावकने तेडी कथां ए तापमने रुडि परि
वि पग भोइ जीमाइय्या । गृहस्थ निमज कोवुं । अमारो
हर्ष छई इम कही बलात्कारि देवशर्मा तापसे ना २
कहिनां बि पग वणि प्राकभि करी बोया । भोजन देह
बोलवरा लोकवृंद साथई हुया । पाटलेप औषधी बोया
थकी नदीमां अर्द्ध विचालई वृद्धवा लागो । निवा (३२-१)
रे लोक कपट कही निम्रच्छीआं । भुष झाषो हूओ ।
तेहवई तेहनी प्रतिबोधवाने श्री आर्य समिति सूरि तिहां
नदी तटि आवी सकल लोक वृंद देवतां, चिपटी देई
गुरु कहे—है वेत्रे । अम्हे पटई पार जावा वांछुं छुं ।
तेनले नदीना बिहु कुट एकठा भिल्या । सकल लोक
मनि विस्मय हूओ । निवारि श्री आर्य समिति सूरि मत्तप्य वृंद
सहित तापस स्थानि कनई जाइनई धर्म्मोपदेश देइने
ते पांचसि तापस प्रतिबोधी दीक्षा दीवी । ते सबळा श्री
आर्य समिति सूरिना शिष्य हुआ । तेहनी संघात तेडी
श्री गुरु संव सहित शालाई आव्या । श्री जिनशासनो-
न्नति हुई । तिहां थकी ब्रह्माण गच्छ हूओ । श्रीवीर
नीवांण हुआ पछी छसई अनि इग्यार वर्ष गयई इति
ते तापस साधु थकी श्री ब्रह्म दीपिका शापा कहेवाणी ।

एवं पाठ पसर सूरि श्री विरावली मुखि करी थविर
कथा; हवे तेहना शिष्य ते आचार्य कंई छई ।

१६ तत्पट्टे श्री समंतभद्र सूरि ।

श्री विराग्य निथी थकां कियारई वाडीने विषई रहई,
निवा (३२-२) रह यत्ननई देहने वामो रहे । कियारई
वनने विषई रहे । इम जावकीय अठ्ठास निःसृष्ट पणई
सकल सूरि छत्रिस गुणे संपूर्ण देवी लोक वनवासी एहवुं
विन्द दीधु । तिहां थकी चौधु नाम वनवासी गच्छ
कहिवाणु ।

श्री वीरमुक्ति हुआ पछी आठसई नई बीयासी वर्षे
नव्यवासी हुआ ।

विक. सं. ४२८ वर्षे श्री अनेगंसन त्तर थकी दीछी
नगरीनी थापना हई ।

१७ तत्पट्टे श्री वृद्धदेव सूरि ।

श्री बीक. सं. ५९२ वर्षे श्री मानारपुर नगरे ओईसा

नगर थकी आथी चहुआण श्री नाहडई श्री वीर बिंब अठार भार सुवर्णमय सप्तासाद पाप्यो । श्री वृद्धदेव सूरिहं प्रतिष्ठयो ।

१८ तत्पट्टे प्रज्ञातन सूरि ।

एहवै विक. सं. ५९५ वर्षे अत्रयामेक नगरे श्री रुषभ बिंब प्रतिष्ठा नीपजावी । पुनः सुवर्णगीरीहं देव. वनपतिहं दिलक्ष द्रव्य मुक्ति करी यक्षवसती नाम श्रीवीर बिंब प्रासाद सहित प्रतिष्ठा हूइ । एहीज सूरिहं प्रतिष्ठा कीधी ।

१९ तत्पट्टे श्री मानदेव सूरि ।

सूरि पदना महिमा थकी षट्विगय त्यागी (३३-१) तेहने भक्तिवंत गृहस्थ भक्ति करी आहार आपे तो आहार न लेवो । ते तपना महिमा थकी पन्ना १ जया २ विजया ३ अपराजिता ४ एष्यार देवी श्री गुरुनी भक्ति साचवे । अमारि पलावई । श्री सूरिहं नाबओल नगरे लघु शान्ति निपजावी तेहनहं संभलाववाइ तथा तेहने जलमंथी छांटये चतुर्विध संव थकी महामारि काडि संव उपद्रव रहीत हुआ । श्री सूरि संवन कुशलकारी हूया । श्री गुरुनो वृष सिंध देशी विहार हुआ ।

उच्च गाजिधान देराउल प्रमुख नगरी घणा सोढा राजकुमार प्रतिबोधी उपकेश कीधा । एहना विस्वार संवेव प्रभावक चरित्रनहं धुरे ते जोइ वाचय्यो ।

२० तत्पट्टे श्री मानतुंग सूरि ।

श्री सूरिहं अष्ट भय गभित मयतर कहिता 'नमीऊण' इत्ये नामहं स्तोत्र श्री पार्श्वनाथनी स्तवना रूपहं श्री पद्मावतीनी कृपा थकी नीपजावी ते माहि 'विलसंत भोग भीषण ०' ए गाथा आठमीनहं कहित्व करी जेणहं श्री नगराज वशि कोवो । पुनः श्री सूरिहं श्री चक्रेश्व— (३३-२) राना साय्य थकी वृद्ध भोज राजानी सभाने विषे श्री भकामर एहवई नामहं स्तोत्र प्रगट कीधी ।

ते भकामर स्तोत्रनो उत्पत्ति कहई छई । यथाः— मालवेदेशी उज्जैनी नगरहं राजा भोज वृद्ध छे । ते राज्य करे छे । तिहां मयूर १ अने बाण २ एहवै नामहं विहु वाड्य गृहविद्यापात्र रहई छई । एकदा ते विहु विद्या

विवाद करता राज सभाहं माहोमाहि अहंकार धरे । हुं वणो भण्यो, तेह थकी हुं अधिक पात्र छुं । हम बेहुं मस्तर धरता देशी वृद्ध भोज कहें, रे दक्षो । तुम्हे बेहुं कास्मिर देशी जाओ । तिहां सारदा जेहनहं विद्यावंत कहई ते मोटो पंडित । ते बिहु राजानो वचन सांभली कास्मिर भणी चाव्या । अनुक्रमा घणो मारग उल्लंघी सारदा मंदिर प्रति पाव्या । भोजन करा संध्याहं बिहु सुता छहं, एतलहं सरस्वतीहं परिक्षायि मयूने अर्थ जागतें ए समस्या पद पूछ्युं जे—

“ शतचंद्र नभस्थल ”

ते सांभली मयूर कह्युं

दामोदरकराघातविह्वलीभूतचेतसा ।

दृष्टे चाणूरमोहेन शतचंद्र नभस्थल ॥१॥ (३४-१)

एहवी समस्या मयूरें संपूर्ण कही ।

ते सांभली पुनः बाणनं परीक्षा हंति सारदाहं सम-
स्यानुं पद पूछ्यो जे— “ शतचंद्र नभस्थल ” ते सांभ-
ली बाणे अर्थ जागतई कह्युं .

यस्यामुत्तंगसीधाय विलोलवदनावुजे ।

विराज विभावर्षी शतचंद्र नभस्थल ॥ १ ॥

एहवी समस्या बाणे करी । ते बीहुनी बाणी सांभली कुमारीका कहें तुम्हे बिहु महापक्ष श्रीः एहवुं बिहड लही फतलक दिवस धरे आव्या । बिहुने पंडित जाणिया । तो पिण मयूरनहं वृद्ध जाणी भोज वणो आदर दीहं । एतले बाण द्वेष धरी । स्थलहं चउंगो हुहं चंडीकाने प्रासादे बैठो । चंडीकाना काव्य ६१ करी स्तवना कीधी एतले चंडी प्रत्यक्ष हुहं कहई वर मांगी, हुं तुड़ी । ते बाण कहे, लोके आश्चर्यपणा थकी हस्त पाद नव पल्लव आपओ । देवी कहें हूमा । एतले हस्तपाद नव पल्लव लही नगर मध्य थई दरवार राजानी कचेरीहं बाण आव्यो । महा आम्नायवंत जाणी राजाहं आदर आप्यो । एहवो चमत्कार देवी राजा श्री (३४-२) वृद्ध भोज सभा समक्ष सकल पंडित मंडलीने कहई, जे चमत्कार देवी राजा शिवि दर्शन विना एहवा चमत्कार आमनाय अन्य दर्शनि न हई । एहवुं सांभली राजानो कामदार

जैन छे, ते कहै—इणहीन नगरे जैनाचार्य श्री मानतुंग सूरि महा आम्नायना धारक महा विद्यापात्र निगवी छई । ते सांभली वृद्ध भोजै श्रीमानतुंगसूरिने कचेरीहं तेब्बा । बांदी कहे, हे दर्शनी ! महापुरुष छे तुम्हे सासननो महिमा करो । तिवारे श्रीमानतुंग वृद्ध भोजेने कहें पग थकी कंठ लगे आठील अडतालीस ताला सहीत गाडी मुस देही करो । राजाहं सहू कचेरीना मनुष्य देषतां तिमज कीधु । पछी तिहां थकी उपाडी. ओरडा माहि घाली बाणै ताला देह रक्षक मुक्या । कहयुं, सजपणें रहीग्यौ । श्रीगुरु ओरडे बेठा । श्री रुषभ स्तुति तदुप श्रीभक्तामर स्तोत्र कहितां श्रीरुषभ देवनी कीकरी चक्रेश्वरी शक्ति आवी । एक २ काव्यहं एक निगड एक तालओ उषादे इम (३५-१) कहितां थकां “आपा-दकंठमुकुण्डलवेष्टितांगा ० ४२” ए काव्य बहितालीसमुं कहितां थकां सर्व आठे ल भागी ओरडाना कपाट धुल्या । श्री सूरि रक्षकने पासे आवी उभा । सेवके जेहं वृद्ध भोजेने वीनव्या । श्रीगुरु कचेरी आव्या देवी राजा नम्यो । आश्चर्य पांमी कहइ, धन्य ए धर्म ! धन्य ए दर्शन जैन ! जिहां एहवा प्रभाविक महाम्नायना जाण, श्रीमानतुंग जेहवा रत्न त्रयीना आराधक छई । महा निसृष्ट निलोभी जाणी, परमार वृद्ध भोज श्रीसूरी-नहं कहइ, तुहं कीस्यो स्मरण कीथो । तिवारे श्रीगुरु कहै भक्तामर स्तोत्र रुपीहं श्रीरुषभदेवनी स्तुतिनो स्मरण कीथो । वृद्ध भोज कहै, ते को । जे स्तोत्रि आठील घुटा एहवा मंत्राम्नाय छै । तिवारे श्रीसूरिहं स्वर पद अक्षर मंत्र युक्त सभा समझइ प्रगटपणें श्रीभक्तामर स्तोत्र कबौ । ते सांभली वृद्ध भोज श्रीसूरिने महामहोच्चै शा-लाहं पधराव्या । ते दिन थरी श्रीभक्तामर स्तोत्रनो महिमा भूमंडलहं लोकने विषे विस्तरयो । श्रीजिन शासननी कीर्ति हई । इति भक्तामरनी उत्पत्ति जाण (३५-२) वी ।

२१ तत्पट्टे श्री वीर सूरि । श्री सुरिय दक्षिण देशी मागपुर नगरे श्री नेमानाथ बिंब प्रतिष्ठयो । एहहइ समइ श्री वीरनीर्वाण हुआ पछी आठसय अनि पिस्ता-

लीस वर्षे पुनः वि. सं. ४२१ वर्षे पश्चिम दिशि वल्लभी नगरनो मंग हुआ ॥

२२ तत्पट्टे श्री जयदेव सूरि । इणी सुरिये रणतं-भोरनइ गिरि श्रृंगइ विक. ५७२ वर्षे पश्चिम बिंब प्रतिष्ठयो । पुनः श्री पद्मावती मूर्ति स्थापि । श्री गुरुहं धलेची मरुधरइ विहार कयो । तिहां भाटी क्षत्रीयना प्रतिबोधक हया ।

२३ तत्पट्टे श्री देवानंद सूरि । श्री सुराइ पश्चिम दिशि देवकइ पत्तनइ विक. ५८५ वर्षे श्री श्री पद्मनाथ बिंब धाप्यो । पुनः वि० ५७१ वर्षि कच्छ देशी नुथरी ग्रामइ शिव अनि जैननइ वार हुआ ॥

२४ तत्पट्टे श्री विक्रम सूरि । श्री गुरुने भारवा प्रसन हुआ । गुज्जर देशी सरस्वती नदीहं तट्टे हरमडी ग्रामने विषे विमासी चउरीहार तप कीथो । ते तपना महिमा थकी सारदाइ श्री गुरु ननी पीपरीनो वृक्ष सुकओ हुनो ते (३६-१) नवपल्लव कीथो । श्री गुरु कीर्ति हई । पुनः श्री गुरुहं धान्यधार देशी गोला नगरइ घणा परमार क्षत्रो प्रतिबोधी उपकेश बोवा ।

२५ तत्पट्टे श्री नरसिंह सूरि । श्री सूरिहं उमरगढि प्रहकरना तत्वावने कंटे भादा प्रमुख नगरे नवनाथिय अधीमीनि दिनइ महिब वचनो व्यंतर राक्षस भोग लेता तेहनं धर्मोपदेश देइ महिषना वध मुकाव्या ॥

२६ तत्पट्टे श्री समुद्र सूरि । मेवाड देशी कुंभल-मेरइ जानि खोमण क्षत्री । संसार असार जाणी गुरु श्री नरसिंह पासि दिक्षा लीधी । श्री गुरुहं योग्य जाणी गच्छ नायक पद दीधु । श्री सुरिहं बाहडमेर वांठडां प्रमुख नगर चामुंडा प्रतिबोधक हया । पुनः अणहिल पत्तन (?) दिगंबर वाद जीनी बैराट नगरे जय करयो । यत उक्त—

खोमाणराजकुलजोऽपि सुमद्रसूरि

गच्छे शशांककल्पः प्रवणः प्रमाणी ।

जित्वा तदा क्षपणकान् स्ववशं वित्तने

नागहृदं मुजगनाथनमस्त्यतीर्थे ॥ १ ॥

एहवै वि० सं० ५२५ वर्षी श्री जिनभद्र गाधि

(૩૬-૨) ક્ષમાશ્રમણ-ધ્યાન શતકના કરણહાર પ્રગટ હયા । પુનઃ પહેલે છ યુગપ્રધાન પ્રગટ હયા તેહના નામ કહે છે—

નાગહસિ સૂરી ૧

રેવતામિલ સૂરી ૨

બ્રહ્મદિપ સૂરી ૩

નાગાચ્છુન સૂરી ૪

મૂતાદિન સૂરી ૫

ભાવદહાર શ્રીકાલિકા સૂરી ૬

એવં શ્વદ યુગપ્રધાન જાળીવા । દુર્ળા કાલિકાચાર્યે શ્રીવીર નિર્વાણ હયા પછી ૧૧૩ વર્ષે, કેટલા એક આચાર્યે કહે—નવસે અનિ એસાં વર્ષે હયા પછી, પુનઃ વિક્ર ૦ ૫૦૦ અનિ ત્રેવીસ વર્ષે ગયં હેત ચૌરાણુ કાલનો વિવરો કહ્યો । એ પિણ ત્રીજા કાલક સૂરીશ પ્રભાવક જાળવા ।

શ્રીવીર નિર્વાણ થયા પછી એક હજાર વર્ષમાંહિ એકવીસ વર્ષે આછાઈ, પુનઃ વિક્ર ૦ ૫૪૫ વર્ષે યાકિની મહત્તરા સુત શ્રી હરિભદ્ર સૂરી પ્રગટ હયા । તેહની ઉત્પત્તિ કહે છે—

મગધ દેસી કુમારીયા ગ્રામિ હારિત્રાયણ મોતેઃ હારિ-ભદ્ર નામદે બ્રાહ્મણ ધ્યાનકર્ણ પ્રમુલ શ્વદ શાસ્ત્રનો વેત્તા રહે છે । ઘણું બ્રહ્મ ક્રીયાઈ કરી કુશલ છે પિણ પ્રતિ-શાવંત છે । જે કોઈ મુનહે પ્રશ્ન પૂછઈ તેહનો (૩૮-૧) અર્થ ન ઉપજે તઓ હું તેહનો શિષ્ય થાઉ । હમ ચિત્તવી તીર્થ યાત્રાઈ નિકર્ણા, મૃગ્યજનને પાંચ્યા । તિહાં એકદા સંઘ્યાઈ નગરમાં વાજારે જાતાં ધમશાલાઈ સાધવી પ્રતિ-ક્રમણ સંપૂર્ણ આવસ્યક સૂત્રની ગાથા ગુણે ભઈ ।

ચક્કી દુગે હરિપણમે પળમે ચક્કીને કેસવો ચક્કી

કેસવ ચક્કી કેસવ દુચક્કી કેમવો ચક્કી ॥ ૧ ॥

એ ગાથા ઉમે રહી હરિભદ્ર સાંભલી, શાલાઈ આવી કહઈ—મો સાધવી જી તુમ્હે કીસ્યો આ બિગાચિગાયમાન શબ્દ કહ્યો । તે સાંભલી સાધવી કહે નવું શાસ્ત્ર લખાઈ તિયારે બિગ ૨ શબ્દ હઈ । પહેલું સાધવી કથક વચન

શ્વદ્ધર્મલિખન પ્રતિમાં ૩૭ના વડલે મૂલર્થી ૩૮નો આંક લક્ષ્યાણો હોવાથી ૩૭ માં પાનાનો આંક આવ્યો નથી.

સાંભલી જે હરીભદ્ર ચિત્તવે જે મહારી વિદ્યાનો પ્રયાસ નિફલ હોય । એ ગાથા સાધવી કથક તેહનો અર્થ મુલ થકી ન ઉપનો । સાધવીને કહે—એ ગાથાનો અર્થ કહો । સાધવી કહે—નગર બાહિરે વાકી અમ્હારા ગુરુ રહે છે તે અર્થ કહેલ્યે । તિયારે હરિભદ્રે વાકીમાંહિ જાઈ ગુરુ વાંદિ, ગાથા પૂછો, અર્થ સાંભલી, પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ શિષ્ય હોઆ । યોગ્ય ગીતાર્થ જાણી શ્રોતુરે આચાર્ય પર (૩૮-૨) દેહ, શ્રી હરેભદ્ર નામ લીધું । શ્રી સૂરી તિહાં થકી વિહાર કોષો । શ્રી હરેભદ્ર મૃગ્યજેન માસ કાલિય રહ્યા । તિહાં રહિતા શ્રી હરિભદ્ર સૂરીને હંસ ૧ અનિ પરમહંસ ૨ નામિ વિહુ શિષ્ય શિરામર્ગી શાસ્ત્રના પાઠી છે તિણે ગુરુ વાંનવા—અમ્હે બોધ મનની વિ-દ્યાનો ઉદય કરવા બોદ દેસિ જાસું । ગુરુ કહે એ નહી । તો હો પાળ કવચ થકી તે વિહુ બોદ મત-ની વિદ્યાના રહસ્ય લેવા બોદ દેસો જાઈ બોદાચાર્ય પાસે વિહું શિષ્ય વિદ્યા મળતા હયા । એકદા પુસ્ત્રોકાઈ શા-સ્ત્રના અક્ષરને વિષે બોદાચાર્યે સ્વરોકા લીવી લીટી । બિને વિચારે જે કોઈક જન છે । તે વેહૂનો પરીક્ષા કર-વાને નિશ્ચેર્ણાઈ પાવડીઈ જિન પ્રતિમાનો સ્વરૂપ સ્થડીને શ્વદ થકી આલેલો, ગુરુ જાત્રને મળાવવાનંદે મંદોઈ બેટા । એતલે બોદના વિદ્યાર્થિ સ્વરૂપ ઉપરે પગ મુકીને મળવા આવ્યા । તેહનો પાઠલિ હંસ ૧ પરમહંસ ૨ આવ્યા । જિન વિવ દેધો સ્થડીના સ્થંડ થકી પ્રતિમા ઉપરઈ જનોઈનો આકાર (૩૯-૧) કરી, તેઉપર પગ થાપી, આર્થ આચાર્ય પાસે મળવા બેટા । આચાર્યે જાણ્યું એ જ જન છે । અનિ વિહું શિષ્ય જાણ્યું જે આચાર્યે આપણને જન જાણ્યા । મરણના મય થકી પુસ્ત્રીકા લેઈ નમમાર્ગે વિદ્યાવલી પોતાના દેશ નિકળ્યા । આચાર્યે જાણ્યું । બોદ રાજાને કહ્યું—એ જન માલિમ હોઆ, આપણો મતની વિદ્યાના રહસ્યની પુસ્તિકા લેઈ જાઈ છે । સાંભલી રાજાઈ સેન ચઢાવ્યું । વિદ્યા ગુદ કરતાં પ્રથમ હંસને હળ્યો । લીજા પરમહંસ સાથે વિદ્યાવાદ કરતાં પરમહંસ લઘ્યટીઆ આવલો ૨ શ્રીમૃગ્યકહઈ શકુનિકા વિદ્યારે તિણે બોદની પુસ્તિકા નાંધી । પછી તે લીજા પરમહંસને

पिण हृथ्यो । ते बौद्ध सेन प्रातःकाल हुआ जाणी पोताने देसि बस्थो । हवि प्रभाते गृहस्थ श्री मुनिमुवतने दर्शनि आहया । देव प्रदिक्षणाई गृहस्थने रजे हरण १ अनि चुपची २ लाधा । ते श्रीहरीभद्रने दीधा । गुरे रजोहरण ओलख्यो । बौद्ध पुस्तीकनि चुपडी ते मांही घंटाकर्णने मंत्र वा (२१-२) च्यो । श्रीहरीभद्रे चितव्युं जे मुझ शिष्य विहू बौद्ध देशी विद्या भणवा गया तेहने बौद्ध कंड करी हण्पा दीसे छै । विद्याना रहस्य लेइ जातों जांणी हण्पा । गुरुने क्रोध हुआ । शालाने यंत्र कपाट करी, तेलपूरीत कढाई लोहनी अग्नी चढावी गुरु दत्त पूर्व आ-स्नाय करी, जेतले कढाई कांकारी नाथई तिवार बौद्ध तपस्या चउदशत अनि चुमालीस मंत्राकथित शकुनीका अपि कढाहिनि प्रदिक्षणा दीये छै । तेहवें जाकिनी नामि सा-धवी, जेहना मुख थकी गाथा सांभली थाडीमा जा-ई गुरुमुख थकी गाथायें सांभली संपूर्ण प्रतिज्ञाई हरिभद्रे वत लीधु छै, एतले इहां याकिनी नामी साधवी ते श्री हरिभद्र मूर्ति ने उपकारीणी हुई । ते माडी या-किनीसुनु श्रीहरीभद्रमूर्ति एहवओ विरुद काहिवानुं । ते श्रीहरीभद्रनी गुरुबहिन याकिनी साधवीई उचु जायुं, एत-लेइ शकुनीका रुपे बौद्धाचार्य आवना देंटा । साधवीई जाण्यु जे क्रोधना फल कढवा छइ । घणा जीवने असेतेष (४०-१) उपनो जांणी आचार्यनि कोधनी शान्तिनई हेति शिजातरी श्रविका साधई लेई साया दारि उमी रहई गुरु प्रतिकहे—एक पचित्री जीवने वात अजाण थकी हुआ तेहनी आलोचण कहा । तिवारई शालाई रक्षा गुरु कहे—पंच कल्याणक तप अनि उपवास दश चउविहार कया छै । एतले विहू उपवासै एक कल्या-णक तप जांणथे । पंच कल्याणक तपनी आलोचण तुम्ह ने आवी । ते सांभली साधवी कहे—अजाणपणनी एवडी आलोचण कहा छै, तिवारई जाणपणाथकी घणा पंचे-द्रीय जीवना वधनी आलोचण कीनी हुई ? ते सांभली गुरु कहे—ते कहथु स्युं । गुरुने क्रोधनी शान्ति हुई । बौध सचला आकर्षा ते जीवता मुक्या । ए असार सं-सारे कुण गुरु कुण शिष्य इम चितवी स्वचित थकी कृत

पाप शुद्धिनई देती आकर्षित बोधनी संख्याई चउदशत अनि चउमालीस प्रकर्ण पूजापंचाशक प्रमुख, एक २ पंचाशके गाथा पंचास २ (४०-२) हुई एहवा ५० पंचाशक, त्रीस अष्टक, सोल पौडस, पुनः आवध्यक बृद्ध-वर्ति कारक; विक० सं० ५६५ वर्षे श्री हरिभद्र स्वर्ग हुआ । इणि परि श्री हरिभद्रमूर्ति हुवा ।

पुनः श्रीहरिभद्र मूर्तिना भाणज श्रीमिद्धवि उपमिति भव प्रपंचा १ श्रीचंद्रकेवली चरित्र २ श्रीविजयचंद्रकेवली चरित्र ३ ना करणहार स्वर्ग हुआ ।

इति हरिभद्र संबंध ॥

२७ तन्हे श्रीविबुध प्रभमूर्ति ।

एहवई श्रीवीरमुक्ति हुआ पछी एक हजार अने चउद-वर्ष गयई हुतई पुनः बीससं० ६०१ वर्षे गयं हुतई मा-लवदेशी भारतनगरई श्री सम्मति ग्रंथना करणहार श्री मलवारी मुरी प्रगट हुआ ।

पुनः एहवे अवसरि आचार्य श्री वप्पभद्रमूर्ति प्रगट हुआ तेह

वप्पभद्र मूर्तिसंबंध

कहे छै । जुमाहड देशि गोपाचलनी तलहडीई गोपनगर वसे छै । तिहां चहुआण श्री आम राजा राज करई छै । एहवे अवसरई श्री मारद्वाज वंशि प्रणवाहन कुल्ले हर्ष पुरी (४१-१) य गच्छि आचार्य वप्पभद्र मूर्ति विहार क-ता आध्या । श्रीगुरु उपगारिपण धर्मकथा कहे । तिवारई श्री आम संव सहित गुरुप्रति वीननी कर, जो तुम्हे महा साधु छै । मध्य जीवने पवित्रनई होत जंगम तीर्थ छै । ते मांड इहां गोपनगरे चुमासे तुम्हे अवश्य रहिवुं । गुरु कहते जिहा लगण तुम्हारि सुदृष्टि हसि तिहां लगण रहस्युं । इम कही श्रीगुरु चोमासं रक्षा । आम प्रमुख संव श्रीगुरुनी बहु विविध भक्ति साचवई । निरंतर गुरु वंदी गुरुमुख धर्मव्याख्या सांभले । गुरुवांणी रंजितथको परम जैन राजा हुआ । एकदा पुन्य तीर्थनई दिने आम राजानी स्त्री नीला वस्त्र सिणगार पेहरी गुरु मुख आगली गृहलाई स्वास्तिक करई छै । तिहां पगळे २ वार २ मुखि

मरकलडा करई । तिवारई आम राजाई गुरु श्री वप्प-
भट्टने पुछ्युं—

बाल, चमकंसिण एण कुणह कीस मुहमंसी ।

तथा गुरु कहई—

नून रमणीपणसे महलिया छवइ मुह भोगे ॥ १ ॥

(४१२)

ए वचन सांभली राजा म्लान मुख हुआ । एतले
श्री गुरुने मुक्ताफलि वधावता नील वस्त्र देवी अवस्थाई
चक्षुना तेजहीणने अंग नीलावस्त्र उपरि श्री सुरिनी तिहां
दृष्टि रही । तिहां आमनि पिण दृष्टि हुई । चित्तस्य संदेह
हूओ । जे साधुनी दृष्टि नीले सिणगार उपरि रही ।
व्याख्यान सांभली घरे आवी राजाई गुरुनी परिक्षा जे-
धाने अर्थि पोताना घरनी बडी दासीनई नीला सिणगार
पहिरावि, रात्रि प्रहर सवा गया पछी, शालाई गुरु पास
मोकली । जिहां रात्रि वप्पभट्टि संधारा पोरसी कही
संधारेई संधार्या छे, तिहां आवी आचार्यना चरण स्पर्शा ।
कोमल हाथ जांणी गुरु कहई—ए कुण खी ? तिवारई ते कहई,
हूं राजानी रांगी तेहनी मुख्य दासी । राजानी आज्ञा थकी इहां
तुम्हारी भक्तिमां आवी छउं । गुरु नीरादरई निभ्रंछी
काढी । ते दासी म्लान मुखी थई आम पासि आवी
सर्व स्वरूप कह्युं । त्वं (४२-१) श्री गुरुई उपयोग
देतां थकां धर्मकथाई नीला वस्त्रना उपयोग हुआ ।
आम मने संदेह जांणी मुदृष्टिनी प्रतिज्ञा पूर्ण हुई ।
प्रभातना पडीकमणानी क्रिया साचवी गंतुक मनी हुया ।
विहार करतां थकां खडीना घंड थकी शालाने वारण ए
गाथा लीधी—

दो तुंबडाई हत्थे वयणे धम्म अस्सगय चत्तारी ।

वीउलेच भरहवास को अम पहत्तण हरइ । १ ।

आम अनि अन्य राजाने मांढो मांढे विरोध छई,
तेहनई नगरई आव्या । तिणे आम गुरु आव्या
जांणी घणो आदर देई, विहू हाथ जांढी कइई—हे
पूज्य ! जिवारि आम अत्र तेडवा अर्थि तिवारई
आमनगरई जावुं, नही तु नही । पहरी प्रतिज्ञा करी
तिहां रखा । हवई ग्यालेर नगरे गृहस्थ प्रातकालि देव

दर्शन करी शालाई आव्या, गुरु नही । नगरई वार्ता हुई
एतलेई आम राजा पिण आव्या । शाला जोता वारणीए
लखीत गाथा देवी । आम राजाई वांढी, दासी मोक-
स्यानी वार्ता सांभली । मनस्युं (४२-२) पञ्चाताप
करनो हूओ—मुख थकी अवज्ञा हुई । केतलेक दिने गुरु
प्रति वीनसी कहावी । तिवारई गुरु धर्म जेह जाणी
कहिराव्युं, जे तुम्हे वेव परिवर्तनई आपज्यो । तिवारे कौतुक
रूपई आम राजा कापडीना वेवे धूसर मलीन हुई,
मस्तके आम्ल पत्रनो छोगओ धरी, विहू कान ऊपरी तुं-
अरी पत्र थापी, पुनः विहू हस्तक मांढि बीजोगानां फल
ग्रही, शत्रु नगरी, जिहां गुरु, विरोधी राजा सहित, संव
समस्त व्याख्यान कहई छई, तिहां उतावला आवी उभो
रखी । आचार्य आम ओलख्यो । साहमु जेइ अ दर
देइ कहई—“आम ! आवओ, आम ! आवओ ते
सांभली—सकल सभा महा भुंवर रुप देवी, आमनो
शत्रु राजा ते श्री गुरुने पूछे—ए पुरुषनई मस्तक किंस्युं
तेवारई गुरु कहई—ए आम्ल । ते सांभली विरोधी
राजा पुनः पुछे—ए पुरुषने कानई किंस्युं ? तिवारई गुरु
कहई—तुं अरि । ते सांभली विरोधी राजा गुरु.....
आमनई कहई.....(४२-३) विहरति ए समस्या गुरु
कथक सांभली शाला वाहिरई आम नीकली वारणई
खडीना खंड थकी ए श्लोक लिख्यो.

गिरं गोपपुरे रम्यं प्रभो ! नत्र पथार्यातां ।

सभामध्ये समागत्य, प्रतिज्ञा पूर्तिना मया ॥ १ ॥

सकल लोक देशतां ए श्लोक लिखि आम पोतानई
घरे आव्या । बीजई दीने संव तथा राजा पासि गुरे
आज्ञा मांगी । अम्हे गोप नगरई जास्युं । तिवारई
आमनो शत्रु राजा कहई, जिवारई तूमनई तेडवा आम
आवई, ते तुम्हारे वचन छई । ते सांभली गुरु कहई ।
ते नो काले वाग्यान मांढि आधिनिई गया । तिवारई
विरोधी राजा कहे तुम्हे मुखने कहीं नही । गुरु कहे संव
समस्तई मई कह्युं जे ‘आम ! आवो आम ! आवो’
पुन तुम्हे पुछ्युं जे ए पुरुष मस्तक किंस्युं, तेगरे अम्हे
कह्युं जे ए आम्ल । पुनः तुम्हे पुछ्युं, जे ए काने स्युं,

अमे कहयूं जे तुअरी । पुनः तुम्हे कहयूं जे एहना हाथ-
मांहि स्युं, जिवारे अम्हे कहयो, जे ए बीजोरा । एतले
(४३-२) आभने नामि आम राजा जांणिवा । पुनः
तुअरि कहिता ताहरो ए शत्रु । पुनः बीजोरा कहितां
तुम्हे राजा ए पिण राजा । ए श्लोक पिण पूर्ण प्रतिशानो
बारणइ सकल लोक देवतां लिख्यो छै । ते सांभली आम
शत्रु विचारी, जे शत्रु सांकेडे आव्यो हुतो पिण तेहना
पुन्य थकी कुशले गयो । प्रतिज्ञा संपूर्ण, संवाशा लेई गुरु
म्वालेर नगरे आव्या । आम राजाइ शाआई महोच्छवे
पहराव्या । महा हर्ष पांमी श्री वपभद्र सूरिने मुख बार
वत उचर्यो । एकदा गुरुइ आम कहई—तुम्हे श्रीगुरु !
मुझ उपरि कृपा करी कांडक ए जीव प्रथे सुकृत कहौ ।
तिवारइ गुरु कहई आ असार संसार तेहने विषई दोष
रहित श्रीजिनवर, तेहनी भर्त्ता, तेहिज सार, जेह थकी
प्राणिन सदृति हुई । यतः

कारयति जिनानां ये नृणांवासमपि स्फुटं ।

अखंडितविमानानि ते लभन्तेऽत्र विष्टे ॥ १ ॥

ते गुरुनो उपदेश सांभली म्वालेर नगरइ एक शत
अनि आठ गज ऊंचओ प्रासाद नीपजारी ते मांहि श्री
श्रीरवि (४४-१) विक्रम सं. ७२६ वर्षि भूमिगत
थाव्यो । श्रीवपभद्र प्रतिष्ठयो । पुनः श्रीसिद्ध गीरीइ वणि
लक्ष मनुष्ये संवपति थई यात्रा कीथी । साडाबार कांदि
मुखण सुकृति करि श्रीजिन धर्म आगयो । आम चहआण
वि० सं० ७६० वर्षि स्वर्गो हुआ । पुनः श्रीसूरिने वा-
व्यावम्याई सातस गाथा सूर्योदय मुराठि चढती । गेह-
ना घोषना शोष थकी सार्वसर वृत्त जरतु । श्रीवीर नि-
वांग हुआ पछो तेम्सई अनि पांज्रास वर्ष बीतई पुनः
विक्रम सं. ७६१ वर्षि श्री गोपाचलप्रांशः राजा श्री
आम प्रतिबोवक आ० श्रीवपभद्र सूरि स्वर्ग हुआ ।

उक्तं च

य विष्ठतिरथेभ्यनि, सार्धं द्वादशमुखणकांढ्याः

निर्मापितो भ्रामराज्ञा गोपगिरौ जयति जिनवीर ॥ १

इति वपभद्र सूरि मंत्रं ॥

२८ तत्पट्टे श्रीमानन्देव सूरि ।

पोतानी देही असमाधी पणइ चित थकी श्री सूरिमंत्र
वीसरी गयो । कतलेक दिने श्रीसूरिइ समाधी हुई ।
तिवारइ श्री सूरि (४४-२) गिरिनार पर्वति आवी
बिमासी चउबीहार तप कीबओ । अंबीका आवी कहई—
ए किम ? तिवार सूरि कहै—मुझ देही असमाधी सूरिमंत्र
मुझ चित थकी वीसरी गयो । ते सूरिवचन सांभली
देव्याई श्रीसूरिमंत्र संभारी विजया देवीने पछी श्रीसूरिने
मंत्र कढा—

विद्यासमुद्रहरिभद्रमुनीन्द्रमित्रं

सूरिवधूव पुनरेव हि मानदेवः ।

मांछात्प्रयातमपियोनवऽसृग्मित्रं

लभेऽविकामुखगिरा तपसोजयन्ते ॥ १ ॥

२९ तत्पट्टे श्रीजयानन्द सूरि ।

श्री सूरिना उपदेश थकी वि० सं० ८२१ वर्षि श्री
हमीरगढि, विष्णुनगरे, ब्रह्मणि नंदिय, बाह्यण वाटक,
महुरि नगरे, श्रीपास इत्यादिक श्रीसंप्रतिकारक नवशत
प्रासाद जीर्णोद्धार प्रा० सं० सामंतई कीबो ।

पुनः विक्र० सं० ८४१ वर्ष थकी मांडी पिस्ताली-
ताई पंच दुकाली हुई । ते अवसरइ वणा साधु मर्याद
थकी सिथिल हूया । तिवारे उ० श्री गोविंद, उ० श्री
संभूति, श्री दुष्यगणि भ्रामाभ्रमण, उग्रतपस्वी श्री क्षे
(४५-१) मर्यापी, मन्थारी गच्छीय श्रीहर्षांतिलक,
श्रीयुलिभद्रवंश श्रीहर्षपुरीय गच्छे श्रीकृष्णविं, प्रमुख गी-
तायो मारिह, श्रीसूरिना वचन थकी समय विषम जांणी
महानगरइ शुभ थानिकई सिद्धान्तना भंडार हूया—ज्ञान
यत्न कीबो ।

पुनः वि० सं० ८६१ वर्षि श्रीकारहेडा नगरइ श्री
वार्धनाथनो प्रासाद हुआ । उपकेशभूत गोत्रे को० स्त्रीम
सिंध कराव्यो । एहना अनेक सुकृत श्रीसूरिना उपदेश
थकी हूया ॥

३० तत्पट्टे श्री वीरप्रभ सूरि ।

एहवई वि० सं० ९२९ वर्षि कीलीई चहआण हुआ ।

तुअरने वीली थकी चह्याणे काव्या । पुन वि० सं.
१५२ वर्षे श्री नाडोलनगरे श्रीनिमि विंश सूरिहं प्रतिष्ठयो ।
एहवई अवसरे दंडनायक श्रीविमल प्रगट हुआ ।

विमलनो संबंध कहई छई ।

श्रीगुर्जरदेशी वडीयार पंडि पंचासरा ग्राम थकी आवी-
नई चावडो वनराज वि० सं ७९५ वर्षि वणोदनगर
वसावी रह्यो । पिण चिहं दिशि भयंकर वन देखी उडासी
रहे । तिवार (४५-२) ई श्रीवीर निवाण हुआ पछां
वारसई अनई विहातरी वर्षि पुनः विक्रम सं० ८०२ वर्षि
अणहिलवाडओ पाटण वसाव्यु ।

तिवारई विमलना वृद्ध पितानि ग्राम गांभ थकी
तेडी लावी श्री वनराजि पाटण मध्ये वसाव्या ।
तेहना वंशमां प्रो० दं० वीरा तेहनी भार्या वीरी कुंठि वि०
सं० ९४५ वर्षे विमलनो जन्म हुआ । अनि वर्ष ८
थकी मांडी वर्ष ११ ताई हाटि व्यापार कीवु । वर्ष
१३ मे श्री धर्मवोष सूरिनो उपदेश सांभली श्री पत्त-
नाथीस श्री भीम राजाई बाण प्राकर जाणी प्रवान पद
दीयो । वर्ष...४ देश साव्या । द दस स्लेट छत्रोडालिक
सकल भूप च्छामणि विरुद्धारक चंद्राउलि आगसणि २
नगर थापक । पुनः वि० सं० ९८८ वर्षि श्री धर्मवोष
सूरी नागिद १ चंद्र २ निवृत्ति ३ विद्यावर ४ प्रमुष
सकल आचार्य मिलि श्री अंबुदोपरि नवीन प्रासादका-
रक । तन्मध्ये श्री बालानाह अत्रपाल दत्त श्री कषभ विंश
स्थापक । पुनः आगसणी श्री नेमि विंश स्थापक
(४६-१) अन्य एकादश शत महाप्रासादकारक,
अडी हज्जार जोगांद्धारकारक, एहव वि० सं० ९६१
वर्षि गीरीनारासत्री श्री जोगीदुर्गाधिपति श्री राय खिगा-
रनो जन्म हुआ । वि० सं० ९८९ वर्षि पोरक वणिग
प्रति द्रव्य देई विमलई ब्रादश गौत्र प्रति प्रागवाट कीया ।
वि० सं० ९९१ वर्षि सोमपुरा वाडवने विमल द्रव्य देई
शिलावट कीया । वि० सं० ९९३ वर्षे दंडनायक विरुद्ध
धारक श्री विमल स्वर्गा हुआ । यतः

नागिद चंद्र निवृत्ति विद्यावर प्रमुखसंवन ।

अंबुदकृतपतिष्ठा युगादिजिनपुंगवो जगति । १ ।

तिणहिज विडाई ए सकलाचार्य मिलि पालि चउदसि
दिने थापी ।

इति विमलोत्पत्ति ।

२१ तरंगे श्री यशोदेव सूरि ।

ते गुर्जर देसी वालिम नगरई, नागर वाडव कौशिक
गोत्रि, विक्र० सं० ९९५ वर्षे जन्म हुआ । एहवई
विक्र० सं० ९४१ वर्षि

श्री यशोभद्र सूरि

प्रगट हुआ । तेहनी संबंध कहई छे ।

श्री सांडेर गच्छे श्री ईश्वर सूरिई पोतानई पाटि पद
देवाने बर (४६-२) री देवी आराधी । ते आवी कहै
अंबुदपासनि रोहाईपंडे पलासी गामी प्रा० नारायण गोत्रि
सापुनी भार्या गुणी तत्पुत्र मुषम वर्षे पाचनो छई । ते हवणा
पोसायई भणि छई । तिहां पूर्व कर्मना योगी कोडक वाडव
पुत्र खडीओ पाटी एकाति स्यामिके मुकी नर जिमवा गयो ।
एतलई मुषमई तेहनी बडीओ लीयो । पाछां मुकता अफ-
लाणां भागो खड हुआ एतलई ते वाडव पुत्र आव्यो । बालक
कह्यो-ताहरा वडीयो मुषमई पंड २ कीया तिवारई वाडव
पुत्र कहई तेहिज पंडियां लेउ । मनुष्ये वणुज वाच्यो
पिण न रही । तुज मस्तकनी तुंबडी ते मध्ये शालिना
तंदूलनउ कंबउ स्याउ तओ हू वाडव । मुषमई कहई
हू मुओ वृश्ने मारं तओ हू वणिग । बिहं एहवी प्रतिज्ञा
कीया छे । ते मुषमई ताहरा गछ पाटनो उदयकारी छे,
एहवउ कही बदरी देवी भराव हई । ते देवी वाणी
सांभली श्री ईश्वर सूरि रोहा खड पोतानी ग्राम
आव्या । तिहां देवीनी प्रणाल (८७-१) मुषमई गुरु
वाणी सांभली दीक्षा लीयो । तिहा थकी श्री सूरि महा-
दंडई नगर आव्या । पुनः बदरी देवी आराधी । देवी
कहई इहां मुषमईनई पदवी दीओ, हू तेने सहा-
यकारी हू । गुरु देवी वचन थकी मुडाहड नगरई
तिणहीज वडी ए पद देई आ० श्री यशोभद्र सूरि नाम
दीवु । तिणहिज वडीई नित्ये आठ कवल आहारना
अभिधर धारक श्री प्रा० हुआ । श्री बदरी देवी भक्ति
सानवे । तिहां थकी विद्या करना गुरु श्री ईश्वर सूरि ।

श्री यशोभद्र सूरि २ बीहूँ पाछी नगर चाउमासें रखा ।
 तिहां निरंतर आ० उत्तर दिशि सूर्य देवना प्रसाद
 छई तेहिज दिशि देह चिताई जाई । महा तपस्वी जाणी
 श्री दीवाकर आचार्यनई प्रसन्न हुआ । आ० नई
 कहई, कोई वर मांगी । तिवारई आ० यशोभद्र कहई
 सकल वांछित दें । सूर्य देव कहि, हूँमेंई । गुरु शिष्य
 तिहां निर्विघ्न रहई छई । एहवई गुरु श्री ईश्वरी सुरि
 स्वर्ग हुआ । चउमासई संपूर्णि विहार करता श्री य-
 (४७-२) शोभद्र सूरि बलीभद्र गुरुभाई सहित सारंग
 नगर आग्या । तिहां श्री सूरिना उपदेशार्थी पोसीर
 गोत्रे दो० धनराजई विक० सं० ९६९ वर्षी प्रासाद नीप-
 जावी श्री श्रीयांस बिं व्वाण्यो । पुन इणहीज वारई
 मुडाहडई नगरई श्री सूरिना उपदेश थकी किन्हुडीओ
 प्रासाद हुआ । तिहां साहमी वात्सल्य सांडेश नगरई
 वीई हूई रखा । दो० धनराज गुरुनई चीनती करई
 जे वृत्त नहीं । श्री सूरिई वीर विद्यानई प्राकर्म करी
 पाछी थकी वृत्त अणारी साहमी वध्यरई, श्री गुरुनई
 कीर्ति हई । पछी दिन बीजि सांडेश थकी दो० धनराज
 चीनी द्रव्य लेई पाछी नगरई आग्या कहई चीनी द्रव्य
 लीओ । ते कहई वी कुण काम आग्या । दो० धनराज कह
 प्रासादनई ओछवई साहमि वछली काम आग्या । ते
 एहस्थ हाटमां जाई चीना ठाम वृद्ध । चीना ठाम
 ठाली दीठा । एतलई व्यवहारी कहै ए द्रव्य तुम्ह
 मुकृत करे । इणि धनराज पाछीमध्य मुकृत कीयुं ।
 तिहां थकी श्री सूरिई आ (४८-१) हड्ड । खमणर
 करहटक, कविमाण, भंगुर प्रमुख नगरे वणा मिथ्यायि
 प्रनिवेशी श्री नाडगई नगरे चउमासि आग्या । एत-
 लई तिहां पूर्व कलहकारी प्रतीशाघार्थी पदितानन
 बालमित्र दुकाळई अन्नना अभावार्थी कानकदे-
 योगीनो शिष्य हुआ । मर्याद सीखा सीण्यो । केवलक
 दिहाड पाछो वर पलासी गांभइ आग्या । वाणक प्रवनी
 सोध करतो जिहां नाडलाई नगरई शालाई गुरु व्याख्या-
 न कहई छई तिहां आग्या मस्तकनी जटा उतारी सार्प
 कीधो । वाध्यांतना लोक बीहता हया । तेनलई गुरु

मुखाकारी पूर्वलो भित्र चिंतो उल्लाख्या । एतल श्री
 सूरिई बदरी देवी समरी, मुहपछी फाडी नेहना खंड
 खंडई नकुल प्रगट कीधो । नेह थकी पन्नग नाटा ।
 योगी स्थान बदरई नाटा । पुन प्रासादना वाद हुआ ।
 गुरु कानि नगरी थकी तथा कलौष थकी बावन वीर-
 नई प्राकर्म श्री कथम प्रासाद आग्या । योगीइ शंभु
 प्रासाद आग्या । वेद प्रासाद थंभ्या । जड़िले कोव-
 नई वसि मेज योगी (४८-२) करि प्रतिमाना मुख
 बांका कीधो । संघे गुरुन चीनती करी, देवदर्शनि
 कोई मनुष्य न आवई । निवारि गुरुई अष्टांतर जलकुंभ
 मंत्री बिंबनई पपाळ कीधो । बिंब मूल रुपी हया । पुनः
 प्रासादना थोभा तथा पाद डगामग डगमगता जाणी
 गुरु दन आम्नाथ थकी पत्थरनई पाटि मेज लिपी सकल
 प्रासाद थिर कीधो । गुरु शंभु प्रासादने ईड्ड मज बलई
 पाठ्यु । श्री जिन शासननो जय २ कार हुआ । श्री
 गुरुनी कीर्ति हई । इस जटिलन अनेक वादि जित्या ।
 जटिल देश नगरीमां फिरई ।

मस्तकमां मणि छई । ते तुम्ह मरण हुआ पछी
 मस्तक मोडी उगरी लेख्यो । ते पछी मुज देहनई
 अग्निमस्कार करय्यो । निणई शिष्य तथा संघे तिम-
 हित कीयुं । केवलक दिन तिण योगीई गुरु मरण
 जाणी पूर्व सकेंतई आग्या दुधपात्र मरी वेगलो गुप्तई
 रखा । गुरु कयंक कल्पकनो सहि उपरि चंदुओ
 कीधो । बदरी देवी जटि पछराइई प्रविशणा दीयै
 छई, एतदि निण योगी वर्षो वायुनी उत्पत्ति कीधि,
 जाण (४९-१) ई ते मस्तकनी पोषरी लेक । एतलि
 बदरी देवी वायुनई आगि पोतानी शाकि थकी योगि-
 नि उपाडी नाह मणि गुरु एकठो नाथो । ते मरण पोभी
 श्री भयिर गछनो रखवालओ यअ हुआ । देवी गुरु
 चिताने नमी स्वस्मानिक मुडाहडई नगरई आग्या । श्री
 गुरुनी प्रतीता बदरी देवीनी साहाय्य थकी संपूर्ण हुई ।
 इणि पई वि० सं० ९७१ वर्षी श्री यशोभद्र सूरि
 होता हुआ ।

यतः—बहुआ १ हितरूपी २ श्रीमदुपी ३

चउथा यशोभद्रसुर ४

ए त्रिहु कालि प्रणामतां

द्वीय प्रणस्त इंदुरि ॥ १ ॥

इति सोडेर गेछ आ० श्रीयशोभद्र सूरि संबंध ।

३२ तत्पट्टे श्री प्रद्युम्नसूरी ।

श्री सूरिना उपदेश थकी पूरे दिशि सतर प्रासाद हया । ११ ज्ञानना भंडार लिखाया । सात यात्रा श्री समित गिरिनी श्रीसूरिई कीधी ॥

३३ तत्पट्टे श्रीमानदेव सूरि ।

श्री सूरिई श्रावक श्राविकानई हेतुई उपधान वहि-
वानि विद्या प्रगट कीधी । ए विहुनओ अल्प आयु
आणिबओ । (४५-२)

३४ तत्पट्टे श्रीवेमलचंद्र सूरि ।

तेहने श्रीपद्मावतीना साहाय्य थकी चित्रकूट पर्वतई
स्वर्णसिद्धिनी प्राप्ति हुई ।

३५ तत्पट्टे श्री उद्योतन सूरि ।

पूरे दिशि श्री समेत गिरिनी यात्रा पांन करी । ए
तीर्थ कहेवओ छई । यतः—

विंशत्यास्तिथ्यकरैरजितदिभिश्च शिवपरे प्रातः ।

देवकृतस्तुपमणः स जयति समेतगिरिराजः ॥ १ ॥

पुनः एतलई सॉमस्यु, जे अर्बुदाचल उपरि विमल
बंडनायके श्री लक्ष्म विंश थाप्पी, तीर्थ प्रगट कीधी
जाणीनई श्रीसूरि मनिस्सु चितवई जे—

अष्टषष्ठसु तीर्थेषु यत पुण्यं किल यावया

आदिनाथस्य देवस्य दर्शननापि तद्भवन् ॥ १ ॥

ते माटि आव, नंदिय, बंधणवाड, दंडिआणक
प्रमुख ढणि नेत्रि न निहाल्या; एहवा हथं सहित श्रीगुरु
निहां थकी विहार करता थका आधुनी नन्हइइई डेली
नामई गाम, तेहनी सीमई, मोटी बणी साबा । युक्त
बडवुझने विस्तार देधी, उष्ण कालई, शीतल छायाई
श्रीसुरि निहां विश्राम्था । एतलई श्री सर्वावभूति यक्ष
प्रगट हया । प्रसन्न प (५०-१) णि श्रीसूरिने कहई
आ शुभ बटिका छई, ते माटि तुम्हे तुझारा सिष्यने
आचार्य पद दीओ, नओ आ बड वुझनी परि अण्ड

शाषाई करी विस्तार उदय हुई । तिवारे श्री सूरिई
देव कथक थकी श्री बीई निबोण हया पछी चउदसई
अनि चउसठि वर्षि, पुनः वि० सं० ११४ वर्षे श्रीसर्वदेव
सूरि, प्रमुख आठ आचार्य स्वमाटि थाप्पा । तिवारई
निहां थकी वडने अहिनांणि पांनमा बड गछ एहरो
नाम प्रसीद्ध हुआ । पिण ते सचला गुरु भाई शालाई
ख्या । निहां थकी महिमावेत तीर्थनी यात्रा करी
अझारी नगर आव्या । निहां समिति निर्मापित श्रीवीर
प्रासादि डांकरा शिष्यने योग्यजणी सूरिपद देई श्रीबद्धमान
तीर्थकरना प्रासादिनि अहिनांणि श्रीबद्धमानसूरि नाम दीधु ।
गुरु कृपा जाणी श्री सारदाई बालिका रूप गुहलीये स्वस्तिक
कीधी । तुष्टमान हुई । प्रा० सा० रांके पदोत्सव कीधी ।
श्रीगुरे तेहनी गुम्फरी विहार कीबानी आज्ञा दीधी । श्रीसूरि
नीत्ये एक भुक्ति जाण (५०-२) वा श्री उद्योतन
सूरिना मेदपाटी धावल नगरि स्वयं हुआ ॥

३६ तत्पट्टे श्री सर्वदेव सूरि ।

श्री सूरि विचिन्ता भद्रअभि नगरि आव्या । निहां
कान्हडीआ योगी श्री गुरुने गृहस्थना बहुमान देधी
कांछि करी ८४ सापना करई लावी शालाई वाद
करवा आवी वेठो । तिवारे श्री सूरिये ते देवतां जिमणा
हाथना कनिप्रांमुर्छाई करी पातानि बिह पासई भूमंडले
वलयाकरि त्रिण रेषा कीधी । एतल निणे ८४ सप्य
करईई थकी काडी गुरु सांढमा मुख्या । ते रेषा त्रिणताई
आवई पिण आगित न आवई । पाछा कंईई आवी
वहटा । पछी निणे जडिले कांछि करी वंशजलिका
थकी काडी भिन्दुपीओ पापे महा विपाकुल गुरु साहमा
मुखा । ते रेषा त्रिणसूनी जाई पाछा आव्या । एहव
चउसठि योगिणि माहिली कुरूकुलानामि देवि ते धर्म-
शाला बाहिरई पिपरी वृक्षई रहे छे । तिणे गुरुने उग्र
तपसी जाणी निहां आवी सिद्ध सापनी दाढा बंध
करी । योगीगुरुने नमा पातानि स्थान (५१-१) निकई
गया । श्री गुरुनी कीर्ति हुई । पुनः श्री गुरुना उपदेश
थकी वि० सं० १००२ वर्षे सत्तावीस प्रासाद हुआ ।
प्रतिष्ठाया ।

३७ तरुटे श्री देव सूरि !

श्री सूरिने हल्लारदेश स्वांमी राजश्री कर्णसिंही
रुपश्री विरद वीरुं । पुनः जेहना उपदेश थकी ओ०
कुर्कट गोत्रि सं० गोपि नव प्रसाद कीया । पुनः चउ-
दशत एक श्री जिन बिंब धातु पड्डिकाई मराव्या ।
दक्षिणे नासिक नगरे श्रीचंद्रप्रभ प्रसादि जीर्णोद्धार हुआ।
पुनः वि० सं० १००४ वर्षे श्री रामसेन्य नगरई श्रीरु-
षभ प्रसाद हुआ। पुनः श्री सूरिये मालवदेसि घणा-
पार गृहस्तन प्रतिबोधिनै जैन प्राग्वाट कीया । वि०
सं० १००७ वर्षे शाल्यानि स्थिति हुई ॥

३८ तत्पुटे श्री अजितसिंह सूरि ।

श्री सूरिना उपदेश थकी मेवाड देशी प्रा० दौ०
रुगनाथी सप्त प्रसाद नीपत्राव्या । पुनः वि० सं०
१०१० वर्षे श्री रामसेन्य नगरे श्री रुषभ चैत्ये श्री
चंद्रप्रभ स्वांमी बिंब प्रतिष्ठा हुई । (५१-२)

यदुक्तं—चारित्रशुद्धिविधिवर्जितनागमा-

दिधाय भव्यानिभितः प्रबोधयन् ।

चकार जनेश्वरशासनोन्नतिर्यः

शिष्य लब्धाभिनवांतु गौतम (?) ॥ १ ॥

नृपादशाधि (सं. १०१०) शरदोसहस्र ।

यो रामसेन्याद्वपुर् चकार ।

नाभेयचैत्येऽग्रमनीर्थरात्र—

बिंबप्रतिष्ठा विधिवत्स्वरूप्यः ॥ २ ॥

चंद्रायनीमुपनिर्वाचकं

श्रीकुंजमंत्रिणमुबराद्धि ।

निर्मापितोत्तुंगविशालचैत्य

योऽदीक्षयन् शुद्धगिरा प्रबोध्य ॥ ३ ॥

एहवे वि. सं. १०२८ वर्षे आचारांग सूत्र १ सुगडा
ग सूत्र २ टीकाना कर्णहार्ग श्रीशीलाचार्य प्रगट हुआ। पुनः
तिणहीज वर्षे नीवृत्ति गळे अनेक ग्रंथकारक श्रीटी-
णाचार्य प्रगट हुआ। पुनः मालव देसि उज्जैणि श्रीलक्ष्म
भोजराजानो राज्य हुआ। तेहनई बेटई वीरनारायणि
वि. सं. १०७७ वर्षे सिवांगे गढ वसाव्या। पुनः
एहवे वि० सं० १०९४ वर्षे, श्रीवडगछई श्रीलघुभोजदत्त

वार्दीविताल विरदभारक थिराट्रीई चहुआण क्ष (५२-१)

श्री प्रतिबोधक श्रीशांति सूरि प्रगट हुआ । श्री
सूरिये चकेश्वरी १ पद्मावती २ ना साहाय्य
थकी छवठण (?) पाणि वि० सं० १०९१ वर्षे
सातसे श्रीमाली गौत्रने पुलिकोट पडना कव्या । एतलि
श्रीसंघ रक्षक, उत्तराध्ययननी वृद्ध टीका आडार
हजारना कारक, पुनः जीवविचार प्रकरणना कारक,
कानोहडी नगरई विक्रम सं० ११११ वर्षे श्री शांति
सूरिना स्वर्ग हुआ। एहवई वि० सं० १११७ वर्षे
वडगछई श्री चकेश्वरई च्यामया अनई पनर राज
कुमार प्रनिबोधा। पुनः वनपाल पंडिते श्रीरुषभ पंचा-
शिका । १ । देशीनाम माला कीधी ।

३९ तत्पुटे श्री यशोभद्र सूरि ।

लघु गुरुभाई श्रीनोमचंद्र सूरि ।

एहवई बंकाका आ० गुरु श्री उद्योतन सूरि आशा
लही श्री अशाहरी नगर थकी विहार करता भी गुर्जरई
अणहल पाटाणि आवी श्रीवर्द्धमानसूरि स्वर्ग हया ।
तेहना शिष्य श्रीजिनेश्वर सूरि । पाटाणि राजा श्री दुल्लभ-
नी सभाई कूर्चपुरगच्छीय चैय (५२-२) वासी साथी
कास्यपात्रनी चरचा कीधी । तिहां श्रीदशविकालिकनि
चरचा गाथा कहाने चैत्य वासीने जीव्या । तिवारई रा-
जाश्री दुल्लभ कहै ग आ० शास्त्रानुसार खर बोल्या तेह
थकी विक० सं० १०८० वर्षे श्रीजिनेश्वर सुरिई खरतर
विरद लाटो । तेहना सिध्द श्रीजीनचंद्र १ लघु गुरुभाई
श्री अभयदेव सूरि २ । तत्पुटे श्रीजिनचंद्र सुरि हया ।
तिणि चित्रकूट पर्वति आवी श्रीमहावीरनओ छठडो
कन्याणक परव्यो । पुनः दोडसो, छयासीया ग्रंथ नीप-
जाव्या । एक शत अनि चौत्रसि बोलई करी खरतर ग-
ठनी समाचार्य थापी । जेहना शिष्य श्री जिनदत्त सूरि
हया । तेहना संबंध कहई छंड—

विक्रम० सं० ११३३ वर्षे जन्म । एहवि श्रीजय-
सिध्द दे राज जन्म हुआ। वि० सं० ११४१ वर्षे
दीक्षा । विक० सं० ११७० वर्षे सुतिपद । श्रीसूरिनाई
तपस्वी जाणी चउसटी योगिणी, वावन वीर, पुनः पंच-

वीर ए सदैव श्री गुरुनि भक्ति साचवई । एकदा श्रीगुरु विहार करता श्रीगुरुं (५२-१) देशी वडनगरई आल्या । तिहां संव घणि मक्ति साचवई । श्रीसंप्रति निर्मापित श्रीमहावीर प्रासादि वणा स्त्रात्रि, अष्ट प्रकारी पुजा, अष्टोत्तरीई पंच शब्दा सदैव हुया । तिवारई मिप्यात्वी वाडवई जैन महिमा जाणि कोइक त्रिवाडी वाडवने घरे डोकरी गो करेरडी जणीने मृत्यु पामी । देव थकी ते वाडवे गो शव रात्रि एक द्वे मिला उपाडी लेई गुप्तपणई जिनघरे मूकी । सुप्रभाति शिष्य जिनदत्त दशमि आल्या । प्रदिक्षणा करता गो शव दीठा । तुरत आवी गुरुने कळो । गुरे उपयोग देइ जायुं । मिप्यात्वि ध्यंतर पिण नही । मिप्यात्वि वाडव जांया । श्रीगुरुई देववरनी मोटी आसतना जांणी वाचन वीर माहिला पूर्णभद्र वीर तेड्यो । ते हाथ जोडी कहे कार्य कहे । गुरु कहई शा- सनोन्नति करी । आ प्रासाद थकी छ मासनी अवघई ए शव सजीवन करी प्रगट पण काटो । किसई जेह जीव... ने अमयदान हुई । ते गुरुने वचने देव गो कलेवरई पडो । एतेले देववर थकी प्रगट पणि सकल वा (५३-२) हव तथा अन्य मनुष्य देवता ते गो सिंग भुषावती जिहां त्रिवाडी वाडवनई वरई दिवई देव शक्ति वत्सलनई हेने करी मिटि । स्तनि दूधपान ते वत्सई कीथा । ते देवी सकल वडनगर वाडव ह्मिति हआ । माहोमाहि कहई— अनामुका त्रिवाडी ! आ किस्यु ? ते श्रीव डी कहई— ए महा कोईक देव शक्ति । नगर यानो हुई । ए जेना- चाय महाशाय धारक । पुनः अत्र गो १ असह वत्सो २ ए बिहु र्वचने अमयदानमा दत्तार कृपावत दयावत जांणी सकल मिप्यात्वि श्रीगुरुने नया । श्रीजिनशास- ननी उन्नति हई । एतलई नाम गो श्रीजिनदत्त सूरि पिण गो १ वत्सनि २ अमयदान देव थकी उपगारी हुया, तेह थकी सकल मनुष्य वडनगर मिला श्री जिन दत्तने 'उपगारी सूरि' ए वीथो नाम कळो । पुनः अण- हिल पत्तन सार्थे श्री वाडव नगर श्रीगुरुई वाडव जातो या वणा गृहस्थ प्रतिवेधी जिनधर्म वासित कीथा । पुनः श्री सूरिई वृद्ध सिधु देशी डेचा (५४-१)

नगरे पंचनदीई मध्य भागई सेयद मलेछनई वादई जीत्या । तिहां वणा जाडचा क्षत्रीय प्रतिवेधी आठार गौत्र उपकंस शाली कीथा । ते परम जैन धर्म वासीत हुआ । श्री जिन शासनई शोभिनीक ए सूरि कहीवाणा । श्री गुरुना नाम स्मरणि दुष्पार्स विलय जाय । अनुक्रमि श्री कुमारपाल राज्ये विक० सं० १२११ वर्षे श्री सूरिनई स्वर्गा हओ ।

इति जिनदत्त सूरि संबंधः

पुनः एहवई श्री मरुदेशी श्री फलवर्द्धि पुरी तार्थनी उत्पत्ति, ते कहें छे । पुनः नांणावाल गछे श्री मानंदव सूरि विहार करता फलवर्द्धिपुरी चुमासुं रखा । तिहां ओ० गुरुड गोत्रि श्र० पारस नामे गृहस्थ रहें छे । ते भद्रक परिणामि करी निरंतर श्री सूरि वादई । एकदा ते पारस श्रेष्ठी गाम बाहिर कार्यार्थि, लघु वारडीनी जाति वृक्ष मध्ये कोईक नीला अनि कोईक गूका म्लान फूलई करी पुत्रीत एहवओ पाषाणनो दीगलो देधी, गुरु श्री मानंदवनइ आवी पुछयुं (५४-२) जे ए दृषद सदैव पुजि देखुं हू । ते मांड अत्र स्थानिके काई आश्रये दिस छई । तिवारी श्री सूरि पारसनई कहई— ए दृषद पिहला कर्ओ । निणे पारस गुरु आज्ञा थकी ते दृषद वेगला भिन्न भिन्न कीथा । तेनलई श्री पाथ विव दीठओ । पासने अधिप्रायक प्रगट मनुष्यने शक्ति कहई—जे प्रासाद करावी पुजा करजे । तिवारई पारस कहई द्रव्य नहीं । अधिप्रायक कहई श्री पासना भुषावी समु प्रभाति स्वर्णना अन्नतने दिगलो निरंतर कय्य प्रमाण हुयई । ते द्रव्य प्रासाद नीपजावैजे । पिण ए वानो कोई आगलई न कहवी । ते पारस श्रेष्ठी अमीकार करी घर आवी श्री गुरुने विव प्रगट हुआनी वानो कही । तिवारई ते अधिप्रायक आराध्या । तिवारई ते देव आवी गुरुन कहई—पहिला दणि पुनि दणि टिकाण संप्रति नृपकारक पार्थनाथनो प्रासाद हुतो । ते कालना योगी जवकर हई क्षय हुआ । ते विव ए श्री पासनो प्रगट हई । श्र० पारसनई दर्शन दीथो । योगई दिने देवक (५५-१) थक प्रमाणे स्वर्ण अन्न-

तनो दिगलो प्रत्यक्ष साचओ देवी श्र० पारसई
प्रासाद नवो प्रारंभ कीथो । मूल मंडप १ रंगमंडप २
नृत्यमंडप ३ सर्व निपजाव्युं । द्वार कोट निपजाव्यो ।
तेहवे एक दिनें स्वपुत्री पुछ्युं—ए द्रव्य तुम्हें किहा
थकी लावओ छओ ? इम वार ३ पुछे । पारस श्रेश्ठिई
पुत्रीनई भद्रक पणई यथास्थित कब्ब । तिवारई अवि-
प्रायकई द्रव्यनी वार्ता प्रगट करी जाणी स्वर्णाक्षत
द्रव्य बंध कीथो । तिवारई प्रासाद एतलो रख्यो । तिवारई
श्रीमानंदव सूरिई श्र० पारसना आग्रह थकी वि० सं०
१११८ वर्षे श्री फलवर्द्धि नगरं महामहोछवई श्री
पास बिब थाप्यो । यदुक्तः—

श्रीमन्त पार्श्वनाथीशः फलवर्द्धिपुगस्थितः ।

प्रणम्य परया भक्त्या सर्वमीश्वरं सायकः । १ ।

इतिपरे स महिम्न श्रीफलवर्द्धि तीर्थे प्रगट हुआ ।

४० तमई श्री मुनिचंद्र सूरि ।

श्री सूरिना उपदेश थकी वि. सं. १११५ वर्षी श्री
दधिपटई वायट जातीय दे. अवगजई श्री शोतिनाथनो
बिब था (५५-२) थ्यो । पुनः श्री सूरिना उपदेश
थकी श्री सीतादी नगर वि. सं. १११७ वर्षी विज्जापान
संगोत्रि(?) चहुआण श्री पुर्वीराज हुआ । श्री सूरिई पाली
सत्र ग्रंथ नीपजाव्यो । एहवई वि. सं. १११८ वर्षी श्री
अभयदेवसुरी प्रगट हुआ ।

श्री अभयदेवसूरिनी उत्पत्ति कहई छई ।

मंदपाट दशौ वडसल ग्रामट तृअर सगा नामि राज-
पुत्र रहै छै । तिहां कोटिक गछे खरनर विरुद्ध भारक
श्री जीनेश्वर सूरि विहार करता तिहां आल्या । श्री सूरि-
नई देवी सीवो (संगो ?) नम्यो । श्री गुरुई भव्यात्मा
जाणि उपदेश कव्यो । सांभली ब्रूयो । तत्काट दीक्षा
लीथी । जाग्य जाणी आ० पट देई श्री अभयदेव सूरि
नाम दीधु । अत्युभ षट विगयना-याम थकी पुर्व कर्मा-
नुसारं देही कृप हुआ । श्री सूरि पुर्वोपाजित कर्मे
अहियासता थका गुजरात देसि भाणपुर गामि आल्या ।
बडबुद्ध हठलि राजि सुता सुप्रभां तप लब्धि थकी
अर्थनीसाई सासन देवी कहई—अविश्वर ! जाम छै ?

ते देवीवाणी सांभली सूरि कहै—रोगग्रस्तनई नित्रा
किहां थ (५६-१) की ? । एहवो आ० नी वाणी
सांभली शासन देवीई बालीका स्वरूप भरी आवीनई
आचार्यनई करई जिमणै हाथे सूत्रना काकडा नव देई ।
मुझ देही समायी हई उबेलीस्युं । ते सांभली श्री सर-
स्वती कहई सेदी नदीनई कंठी पलास वृक्ष हेटई
चीकणी भूमिका छई । ते अहिनाणई पहिला श्री नागा-
ज्जुन योगीई विद्यासीधीई भूभंडारित बिब श्री थंभण पास-
नओ समहिम्न छई । तिहां तुम्हें जाव्यो । श्री थंभण
पासनी स्तुती करव्यो । कीर्तना करतां ते बिब सद्य
प्रगट हुसई । तेहना स्त्रावनई जलि सकल रोग ए बेह
थकी जास्ये । पिण काकडा नव तुम्हें उबेलव्यो । इम
कहीं देव्या श्री शारदा स्वस्थानिकई गयां । तेहना वच-
नने अनुसारई गोदुध चीकणी भूमीनई अहिनाणी खालर
वृक्ष हठली जाई श्री अभय देवाचार्य उभा रही श्री
थंभण पासनी कीर्ति तदपि जयतिहुण बलि ई ‘ फणि
फण फार पुरंत रयणकर’ १७७० ए काव्य सतरमु कहि-
ना श्री पास बिब (५६-२) भूमिका थकी प्रगट
तत्काट हुआ । श्री संघि स्त्राव ओछवई श्री पासना
अभिषेकनओ जल सुखिपात्रई भरी गृहस्थ श्री आचा-
र्यनी देहीनई छांटवि करी गुरु अंग थकी सकल रोग उप-
द्रव सम्यो । देह तमसुवर्णोपम हई । महोछव मंगल
जय शब्द हुआ । तिणहीज टिकाणई सेदी नदी-
नई तटि थंभणपुरनामे गाम थाप्यो । प्रासाद नीप-
जावी वि सं. १११९ वर्षी श्री अभयदेव सूरिई थंभ-
णपुर प्रासादि श्री पासओ थाप्यो । तिहां थकी विहार
करता श्री अणहिल पाटणि श्री पंचाश्वर पासने जूहारी
चामासे रख्यो । रहितो थकां एकदा गुरुने शासन देव्या
दन नव सूत्रना काकडानो उपयोग आव्यो । तिवारई
श्री सूरिई वि. सं. ११२० वर्षी भगवती प्रमुख नव अंग
सूत्रना जे सिद्धान्त तेहनी टीका नीपजावी । एहवै श्री
थंभण पास प्रगट कार वि. सं. ११२५ वर्षी श्री गोप-
नगर आ० श्री अभयदेव सूरि स्वर्ग हुआ । तेह पछी
(५७-१) कतलक वर्षे गुज्जर देसी यवनराज हुआ ।

तिवारई श्री सकल संघि मिली सप्रभाव बिंब जाणी वि. सं० १३६२ वर्षे श्री संभायत नगरे सुठिकाणे घणै यत्नि आ भंभणापास थाप्या । नीळप्यल समान नील वर्ण देह भारक सकल भुत्रोपद्रववारक ते बिंब आज लगणि सप्रभाव छई ।

उक्तेच—जयस्यसौ स्तंभनपाधेनाथः

प्रभावपूर्वैः पूरितं सनाथः ।

विघ्नसम्भन्वतरणैव येन

कुष्ठोपतापोऽभयदेव सूरि ॥

स्फुटीचकाराभयदेवसूरि—

यौमुमीमध्यस्थितमूर्ति सिद्धे (?) ॥ १ ॥

इणि परि आ० अभयदेव सूरि हुता हुआ ।

इति आ० अभय देव सूरि संवंध ।

पुनः एहवई वि. सं. ११५२ वर्षे श्री जयसिंह देवि श्री सीदपुर नगर वसाव्यु । इग्यार मालई करी श्री रुद्रालय थाप्या । पुनः श्री सुविधिनाथ नवमा तीर्थकर-नओ प्रासाद नीपजाव्या । एव दर्शन ? अपर दर्शन ० पोषी वणुं मुकूतई द्रव्य कीधो । वि. सं. ११५४ वर्षे वृष तटाक १७ (५७-२) कराव्या । ४ ? जलनी दीर्घ वापिका निपजावी । ६ ? कुंड बंधाव्या । ६७ वृष तटाक; दर्भावती, सहली, झुंझवाडा प्रमुख नगरे गद बंधाव्या । लघु वापिका १०२१, विश्राम धानीक १०६८, देव देव्या यक्ष प्रासाद एक लक्ष निपजाव्या । एहवई गुजरे अणहिल पत्तनाधीश सालंकी श्री जयसिंह देव राज्ये श्री काटिक गडे, चंद्र कुल, वज्री शाखाई आ० श्री देवचंद्र सूरि तेहना शिष्य आ० श्री हेमचंद्र सूरि प्रगट हुआ ।

हवई श्री हेमचंद्राचार्यनी उत्पत्ति कहै छै ।

गुजरे देश भंभुकि नगरई मोड शाली गांभी साच ओ रहै छै । तेहनी छी चंगी नामि । तेहनओ पुत्र चंगंदव नामि छै । तिहा विहार करता आ० देवचंद्र सूरि आव्या । श्री सूरिना भ्रमोपदेस सांभली तिणई चंगंदव नामि वणिक्पुत्रे शुद्ध संयोगे परम श्रावक हुआ । वि. सं. ११४५ वर्षे तेहना जन्म । पांचम वर्षे वि. सं.

११५० वर्षे दीक्षा लीवी । सोमदेव कवी नाम शीपुं । श्री गुरुनी कृपा (५८-१) थो अनुकमि गुरु श्री देवचंद्र सूरि ? अनि शिष्य कवी सोमदेव २ए बिहू कलिजर नामि पर्वतई कोइक ओषधीनई सोधिवा जाई छै । तिहां मारगमां श्री मलय गिरि सूरि मिस्या । तिहां थकी कुमा-रिया गामे जातां थका तटाके पोषी वक्ष भोतो दीठो । पधनी चोर देशी पछीओ । तिवारी ते वख्त्यालक गुरुन कहई—आ गामनो श्रेयो तेहनी पहिरवानो छे । तिहां चउमासि रखा । केतलक दिने ते श्रीमाली गृहस्थने पधनाना मुख आगिलई विद्या साधनतुं रहस्य कहीं । श्री जान शासननो भक्तिने हेंते तिणे श्रीमालिह अंगिकार कीधो । शुभ दिनई श्री कृष्ण देव प्रासाद भूमिग्रह श्री देवचंद्रसूरि ? श्री मलयगिरि सूरि २ ६० सोम-देव २ ए बिहू साधु दिगंबर हूइ काउस्समे रखा । सन्मुखि नग्न पधनी ओ उभो रही । तेहना स्वामी ग्राम श्र० ते नान सख्य हाथई झाली लई श्री गुरुन पासई आधी साहस धैर्य भरी उभो र (५८-२) आ । गुरुन गृहस्थ-नई कहयुं—ध्यान थकी चुकै तेहना मस्तकई तत्काल सख्य दीजै, तिलेव नही । इस विधि विद्या साधना साहसीक धैर्यपणो देशी ते देव इग्यारमई दिने आधी कहई 'तुंठा, वर मांगि' । तिवारई गुरु श्री देवचंद्र सूरिई वीर ५२ वसिनओ वर माग्यो । श्री मलयगिरि सूरिई सिद्धातनी टीका करवानो वर माग्यो । अनि ६० सोमदेवि राजा प्रतिबोधवानी शक्ति मागो । त्रिहू साधुने ते देव वर देई अलाप हुआ । गृहस्थने कांटी द्रव्यनी प्राप्ति हुई । तिहां थकी देवदत्त वर लई श्री मलयगिरि सूरिई मालव देश विहार कीधो अनि गुरु श्री देवचंद्र सूरि ? अनि शिष्य ६० सोमदेव २ ए बिहू गुरु शिष्य श्री गिरि-नारि नेमीश्वरनी यात्राई दर्शन करवा गया । तिहां मारग कोइक गामि एक वाणिक दरिद्री रहई छे । पहिला तेहनई माता पिता महा श्रीमंत हुता । तेहनी भ्रति तिणे वाणिक घरनी पुनः.....थकी खर्णने तिहा थकी द्रव्य प्रग (५९-१) ट कीधो । व्यंतराश्रितिते सवतरा प्रगट हुआ । तेह थकी घरने मध्य भागई दि-

गलो कीषो छे । प्रत्यक्षि लीहालानओ समुह छै ।
तिणे समयई वि पोहरई सध्यानई श्रीगुरु अनि शिष्य
तेहनई बरे आहारनई अर्थि गया । तिणे सुखमाव (?) दान
दीधु । ते आहार देखी सोमदेव शिष्य वार २ गुरु
साहमी दृष्टि करी संशय समझावई पिन गुरु संशय न
समझ्या । तेतलि वणिक समझ्या जे ए कषी महा भा-
ग्यनो स्वामी जाणी उतावलो आधी तत्काल सोमदेव
कषी प्रति बि हाथि उपाडी संवलाना दगला उपरि
बईसाब्यो । एतल ते गृहस्थना पुन्यनई योगई ते स-
वंत्राना समुहना दिगला थकी ६० सोमदेवनी दृष्टिना
प्रभाव थकी ते व्यंतर नाठो । एतल वणिके साक्षात्
प्रगटपणे सुवर्ण दगदू दीठो । तिवारे ते गृहस्थे घणा
आश्रते गुण निष्पत्ति श्री गुरुनई चीनती करी वि० सं० ११
६६ वर्षि ६० सोमदेवनई श्री गुरुनई आचार्य (५९-२)
पद देई श्री हेमचंद्र सूरि नाम दीधु । वि० सं० ११६७
वर्षि गुरु श्री देवचंद्र सूरि स्वगं हुआ । एहवई अनेक
थय कारक श्री मलयगिरीसूरि स्वगं हुआ ।

श्री मुनिचंद्र सूरि जावजिव लगई छ विगायना नि-
यम धारक श्री सूरिई साट्ट देमि प्रसाद बिब प्रतिष्ठया ।
सुमताई चारित्रई समर्थ यतः—

सविप्रमोदिविकृताक्षसयां—

स्तन्यात्र देहप्यममः मदा यः ।

विद्वांसिन्यामिवृत्तप्रभावः

प्रभागुण येः किल गौतमास्य ॥ १ ॥

अपहयेश (११६८) मिते उद्धे

विक्रमकालाद्विद्यंगना भगवान् ।

श्रीमुनिचंद्रः मुनींद्र

ददातु भद्राणि संवाय ॥ २ ॥

४१ १२३६ श्री अजितदेवसूरि ।

लघु गुरु भाई सक ८ वादी मृगट चिकुद धारक श्री
वादि देव सूरि २ । ए बिहं गुरु भाई । ते मध्ये बडा गुं
भाई ते पदधर अनि लघु भाई ते गछनो मर्यादाना सार
समाधिना करणहार । वि० सं० ११६८ वर्षे निवृत्ति
कुलिं श्री महेंद्र सूरिना उपदेश थकी बोवा बि (६०-१)

दरे श्री मालि शाति नाणवडी सा० हीरई श्री नवबंधा पार्श्व-
नाथनो बिब भराव्यो । वि० सं० ११७७ वर्षी श्री
नागुरी शाखा कहिवाणी । श्री अजित देव गुरु प्रति गुरु
वाजि रजित थका अणहिल पतनाधीशः सो० श्री जय-
सिंह देव भिरंतर जिणे प्रदिकषणा दंड वादेई । श्री सूरि
पार्श्वमी दीसी देवके पतनई श्री जिन शासनई शोभा
कारक हूया १ अनि लघु गुरु भाई श्री वादिदेव सूरि
तेहना शिष्य श्री रामचंद्र सूरि, तिणि स्नात विधि
प्रगट कीषी ।

तेहवई श्री मरुदेशी जीराउली तीर्थनी उत्पत्ती हुई ।
आवुनी पासि जीराउली गामई बेसिरगोसि श्रे०
श्री धावल रहै छई । तेहनी गौं संहली नदीनई कांठई
बोरडीनी जाल मांही सीमाई चरवा जाई छै । तिहां दूध
झरई । संन्यासमथई ते गौ वणिक धरे दूध न दीई । ति-
वारई ते धावल गृहस्थ जाणई जे कोई सीमई दाहीने
दूध लई छै । तेहनी भ्रांती तेणे संवाते पुत्रने मोकल्यो ।
जिहां गौ चरई तिहां पृथ्वीनई ठिकाणि दूध करी गई ।
ते देषी पुत्र घरे आबी (६०--२) दूध झरण बात
पिता प्रति कही । तिणई धावलई आश्रव जाणी ते दूध
झरण भूमीका घणी । एतलई घणा कालनी श्री पास
सुनि प्रगट हुई । एतलई अधिष्टायक स्वप्न दीषो, ते
मुझने जीराउली नगरई थाप्यो । तिवारई धावलई प्रा-
साद नीपत्रावी महोत्सवे वि० सं० ११९१ वर्षी श्री
पार्श्वने प्रासाद थाप्यो । श्री अजितदेव सूरिई प्रतिष्ठया ।
घणा दिन नाइ श्री पार्श्वनाथनी भांकि साचवतो श्रे० धा-
वल सद्गामीनो भजनार हुआ । ते श्री पार्श्व परमेश्वर जे
जीरापदी नगरई रह्या । सकल भक्ति लोकनी बांछा-
पूरक मरि उपद्रव निवारक सप्रभाव तीर्थ हुआ ।

यतः—प्रबलीप कलिकाले

स्मृतमपि यज्ञम हरति दुरितानि ।

कामितफलानि कुरुते

स जयति जीराउलीपार्श्वः ॥ १ ॥

हाणि पारे श्री जीराउली पार्श्व उत्पत्तिः

पुनः वि० सं० ११९१ वर्षे दीहली नगरे विष्णुती

पटाण आव्या । चहुआणनइ काढ्या, म्लेछाण हूओ ।
हवई श्री देव लोडण पास तिथेनी उत्पत्ति कहै छे ।

गुज्जर देसि सेरिसा नगरे नागिर गच्छई श्री देवेंद्र
सुरि शिष्य सहित विहार करता आव्या । पिण गुरु
शिष्य थकां (६१-१) बीराकर्षण विद्यानी पुस्तिक
गुप्त पाणि राखई । एकदा गुरु रात्रि निद्राई आव्या ।
एतलई एक शिष्य ते पुस्तिका चंद्रमानई उद्योति वांची ।
बावन बीर आव्या । कहि, किस्त्यु काम छे ? । ते शिष्य
कहई इणि पुरे जिन प्रासाद नही छई ते माटि पछिम
दिशि जैन कांति नगरी थकी श्री जिन दशननो आ वणां
पुन्य जाणी तुझारी शक्ति इहां एक प्रासाद लाव्यो ।
तिवारे ते शिष्यना वचने बीर कहै अस्माकं प्राकम प्रभाति
कुर्कट शब्द न हई तिहां लगण, शब्द पछी नही ।
शिष्य आज्ञा लही बावन बीर जैन कांति नगरी थकी
रात्रि प्रासाद लेई सेरिसई नगरई आव्या । एहवे उंच
थकी गुरु जाग्या । तिवारे आकासि कोलाहल, बावन
बीर ने आंगण्यो प्रासाद श्री पासनो देखी चिते चिनवई
ए किस्त्यु ? पुस्तिकानो उपयोग आव्या । एतलि तिहां
पुस्तिका नही । श्री गुरुई शिष्यनां काम जाणी श्री च-
कधरी स्मरीनई कहई ए शिष्यन मालिम नही । रात्रि
वणां छई ते माटि तुमो कारिमा कुर्कट बोलावओ । गुरु
आज्ञा थकी ते देवीई तिमज कांथो । एतलई प्रभात हई
जांणी बीर स्वस्थानकि (६१-२) प्राहता । एतलई
प्रासाद तिहांज रख्यो । तेह थकी वि० ११...वर्षे सेरिसा
नगरई श्री लोडण पासनी थापना हुइ । आ० श्री देवेंद्र
सुरी तिहां थकी विहार करी अणहील पत्तनई पनाथरा
प्रणम्या । इति सेरिसा तीर्थे उत्पत्तिः ।

४२. तत्पट्टे श्री विजयसिंह मूरी ।

चारित्र चूडामणी विरुट रभता विचरि । एहवई से-
लकी श्री कुमारपाल प्रगट हुओ । तेहनी उत्पत्ति कहई
छई ।

गुज्जर देसि अणहिल बाबा पाटण पासे देइथली नग-
रई सो० श्री विभुवनपल भार्या वांघली कास्मीरी । पुत्र
पांच, ते माही कनिष्ठ कुमारपाल नामी तेहना वि.सं. ११७७

वर्षे जन्म हुओ । विक्रम सं० ११९७ वर्षी श्री घंभायते
श्री सुरी मुखे धर्म्मोपदेश लख्यो । वि.सं. ११९९ वर्षे कुमार-
पाल टीको हुओ । रतलई गुरुने वणई आच्छवई शा-
लाई पथराव्या । सदेव व्याख्यान सार कांडक सुकृत
कहो । तिवारे सुरी कहई

दीर्वायुः परं रूपमारोग्य आचनीयता ।

अहिंसायाः फलं सर्वं किमन्यत् कामदेवता ॥ १ ॥

एहवा वचन श्री गुरुनां सांभली चउमासई औ-
(६२-१) वाकूल भूमिका जांणी गुरु मुखे कुमारपाल
नियम लीवो जे चउमास सैन्य चढाई युध न करवओ ।
ते वात्तो कंतलेक दिने दिखी नगरई म्लेछई सांभली ।
तिहां थकी सैन्य आवी अणहील वाहै उतप्यो । सहिर
पावति गट काट नही तिवारे कुमारपाल गुरु विनव्या-
सैन्य ? अनई युद्ध २ नो तुल्य मुषई माहई नीयम छई ।
सुरी कहई धर्म्म थकी कुशल हुसई । श्री सुरीई कंतथरी
पादर देवी स्मरीने कहे जिन शासनई ए राजा नियम
भारक छे तेह थकी परलकनो उपद्रव्य तिवारो । ते गुरु
आज्ञा लही देव्याई रात्रि निद्राई सुना म्लेछनई उपाडी
कुमारपालना महलमां लावी मुंख्यी । प्रभाति जागी
उठथो । स्व सैन्य अनुचर नही । एतलई चट्टिम दिनई
रात्रिधिनई अनुचरे दंतबावन निमिने पावन जलसंपूर्ण
पात्र अंचला लावी दीवो । ते देवी मुगल कहट-ए कुण
स्यान ! तूं कुण ? ते अनुचर कहई ए राजा श्रीकुमार-
पालनओ मंदिर । हुं तेहना सेवक । ते मुगल सेवकना
वचन सांभली मनस्यु विनागर-हुं एहना राज्य लडा
आव्या छु, पिण मांकिइ ह आप्पो इण (६२-२) ई,
अनई एह महा भाग्यनो स्वामी मुअस्यु मेरी वांछु
छई । एहना पीर पिण साना छई । तओ ए राजान-
ओ हुं मित्र । तिवारई मुगल ? अनि कुमारपाल २
बिहु मित्र हई माहो माहि भट आपि पीराण पत्तन नग-
रना नाम देइ, कुमारपालनई स्वधर्म दृढता पणु ? अनि
उपगारी पणु २ देवी प्रसंसा करता, दीक्षी नंगल मुगल
पुहना । श्री जिन सासनई महिमा हुओ । गुरु कीर्ति
हुइ । एतलई विक्र० सं० १२०७ वर्षी सं० श्री क्रमा

रपालें अठार देशि अमारि पलावि । हव ते अठार देशना नाम यथा—

कर्णाट १ गुर्जर २ लाट ३ सांगठ ४ कच्छ ५ सींधव ६ उच्चाया ७ चव भेंभर्या ८ मारव ९ मालव १० तथा ॥ १ ॥ कौकण ११ च तथा राष्ट्र १२ कीर १३ जालंधर १४ पुनः । पंचाल १५ लक्ष्मवर्मा १६ दीप १७ काशी १८ तटे पुनः ॥ २ ॥

मारि शब्द एहवञ्चो मुधि कहिवई करी चउविहार उपवास एक करई । सकल प्राणि छत्र्या पाणी पीई । पुन वि० सं० १२०९ वर्षी हेमा व्याकरण श्री हेमाचार्ये प्रगट कींचो । विक० सं० १२११ वर्षी सप्त लक्ष मनुष्य श्री सिवाच (६३-१) ली सयपति हआ । वि० सं० १२११ वर्षी लेउआ गाथापतिनई दया पाल जाणी सांडरिया निरुद दींचो । वि० सं० १२१३ वर्षी श्रीमाली सं० बाहड देई श्री सिंहाचलई चउदमा उद्धार नीपजाव्या । वि० सं० १२१६ वर्षी वंशराज थकी श्री शानिपुत्रान नतन वखार्यो शालिना सात हजार घर पाटणी सवी वसाव्या । वि० सं० १२१८ वर्षी श्री हेमाचार्य अभावस्यानी पूर्णिमा देषाडी । वि० सं० १२२१ वर्षी तारणमरीड श्री अजित जिन विव थाव्या । तिणहीज वर्षी सातसं लेखकने द्रव्य आपी एकवीस जानकोश लिखाव्या । न्याय घंटा सदेव वाजई । श्री गुरु उपवेशि चउदशत अनि चुमालीस, ८४ मंडप सहित प्रामाद नीपजाव्या । पुनः एकवीस शत जीर्णोद्धार नीपजाव्या । एकदा सं० बाहडई श्री गुरुन वीनवी कहं ज नवीन प्रसाद नीपजावई पुण्य किश जीर्णोद्धारना त्याग । एहवुं मंत्रीनु वचन सांभली श्री स्री कहई । गतः—

नूतन श्रीजिनागारविधाने यत्कलं भवेत् ।

तस्मादष्टगुणं पुण्यं जिर्णोद्धारं विवेकिनः ॥ १ ॥

एहवञ्चो गुरुवचन सांभली मंत्रीई पन्नरशत जीर्णोद्धार निपजा (६३-२) व्या । तेमाहि प्रथम जीर्णोद्धार वि. सं. १२२० वर्षी श्री भृगुकट्टे श्री सकुनिका विहारनो कींचो । श्री गुरुना साहज्य थकी । पुनः इणहीज वर्षी

आगिम गट्ट हआ । पुनः एकदा कुमारपाटने रावि सुतां थकां पुर्वी बालावस्ताई अभक्ष भक्षण खावओ छई तौ गुरु पासई वारवत उच्चयां, ते मांसनो स्वाद दाढामां उपनो जाणी चितवई अभक्ष भक्षणई संभरवई खंडित हआ । प्रमान गुरु वांदि पछिआ । निवारई गुरु कहई—एहनी आलायणा तुम्हे वत्रीस लक्षणा पुरुष छओ तेह थकी वत्रीस वरां प्रसाद, वावनंदव कुलिका सहित निपजावओ । ए. वत भंग हआनी तुम्हने ए आलायण दीवी । ते गुरुवाणी अगीकार करी स्वपिता निहुयण पाटने नामि निहुयण धाहार, बहुत्तरी देव कुटिका सहित निपजाव्या । तेमाहि २४ विव रत्नमय, विव २४ स्वर्ण—पितलमय, विव २४ रुपमय, पुनः मुख्य प्रसादई एक सओ अनि पंचवीस अंगुल प्रमाणी अरिष्ट रत्नमय मूल नायक श्री रुषभंदव विव स्थापित, सकल देव कुटिका सुवर्ण कलस युक्त जा (६४-१) णवी । निर्गत सतर्गभंद, पुनः प्रद पावि अष्टोत्तरी, जितभक्ति हई । विहं रंक प्रतिक्रमण, वि रंक देववेदनक, साच वई । सूर्यादेय स्यगृहई श्री शानिनाथनई अनि वीनगग एकशत आवा नाम समरी पट्टी अठारमय कांटी खज गृहस्थ युक्ति, निहुयणपाल विहारई, श्री रुषभंदव दर्शन करी, गुरु वांदि उपदेश सांभली, घरे आवी, सदेव सातसि साधर्मिक जीमाडी । पट्टी एक भक्त करई । मासं २ लक्ष साधर्मिक पापि । प्रति वर्षी यात्रा सात सवा २ लक्ष मनुष्यई वरगि ।

अथ द्रव्य मख्या, कांठार नार अवांरन स्वर्ण भव्या । कांठार चार अवांरन रुपि भव्या । कांठार १ मुका फल भव्यो । कांठार १ नानाविध रत्न भव्यो । पार्थ पाषाणना खंड व्यार । कांठार १ विद्रुमनो घंड भव्यो । १५ लक्ष कांठार पवीज धानइंकरी भव्या । अथ सैन्य द्विपद संख्या—७२ सामंत । चारशत प्रधान । सातसं कांढवाल । १८ लक्ष पायक । एक लक्ष दूत । ११ हजार गज (?) । १२ हजार अगमईक । १७ हजार स्यार । १५ दास अनि दासि । वि स्त्रि । अथ चउपद संख्या—११ लक्ष हथ । ११ हजार (६४-२) पाटली । ५० हजार रथ ।

२४ हजार करम । १७ हजार वेसर । २२ हजार महिष । दंडालाष वृषभ । एक लक्ष शकट । १५ सो कौतुक चडोल । इण परि पूर्वभवपुण्ये भांगवे । पूर्व-लक्ष भवइ कोइक व्यवहारीयनि घरे कुमारपालनउ जीव चाकर हुतो । तिहां निम्मल श्रद्धा थकी नव कपर्दीकाना अडार फूल आख्या । ते लेइ सिद्ध गिरिई श्री परमेश्वर-नई चढाव्या । तिणें पुण्येकरी १८ देशनी साहिबी भांग-वतो, श्री गुरु वचनें मुकुत करतो, जिन सासन सांभा-वतो, थको दिन नागमई । एहवई वि. सं. १२२९ वर्षि सार्ध त्रि कोटि ग्रंथ करता, कलिकाल सर्वश विरुद्ध धारक, अष्टादश देशाधिपति बोबक, श्री तारणगिरी तीर्थ थापक आ० श्री हेमचंद्रसूरी स्वर्ग हुआ । उक्तवः—

सो जयइ बुद्धवाई १ सिद्धमेना जयउ खलु हरि-भद्रो । सिरी बप्पभद्रसूरी ४ पालितो ५ अमर्यदेवो य ६ । सिरीमलयगिरिसूरी ७ सूरी भिरियसोभदेवो य ८ । सिरीहेमसूरीअ ९ अमि पवरधेरा जयतु गुणपयरा ॥ पुनः विक. सं. १२३० वर्षि कलिकाल रात्रिषे विरुद्ध धारक श्री जीनसासतुव्रतनिकारक (६५-१) सो० श्री कुमारपाल स्वर्ग हुआ । यतः उक्तम्

दया धर्म सुवलडी गोपीरुषभ जिणंद ।

श्रावककुलमंडप चडी सिंघी कुमार नरिंद ॥१॥

श्री कुमारपाल संवत् ॥

हवई श्री अंचल गछनी उत्पत्ती कहइ

वडगछ विरुद्ध धारक श्री उद्योतन सूरी । तेहने पाटी श्री सर्वदेव सूरी । तेहना लघु गुरु भाइ आ० श्री पद्मदेव सूरी १ । तेहना शिष्य श्री उदयप्रभ सूरी २, धर्मचंद सूरी ३, विनयचंद्र सूरी ४, गृणसागर सूरी ५, विजयप्रभसूरी ६ तेहना नरचंद्र सूरी ७ तेहना श्री वीर-चंद्रसूरी ८ तेहना शिष्य आ० श्री जयसिंह सूरी । ते आहुनी तलहटीई दसाणि नगरे शालाई रखा छे । एहवई तिहां ओ० बुद्ध त्राण नाभि सेंट रहिछई । तेहनई नाटी नामा छी छई, तेहनई गोदा नामई बेंटा छे । तेहनो वि० सं० ११३६ वर्षि जन्म हुआ । पुनः तिणें पुण्येन योगे वि० सं० ११४२ वर्षि श्री जयसिंहसूरी हास्ति दीक्षा

लीषा । तिहां प्रथम साधुनओ आचार ओलववानई हेति श्री दशैकालिक सूत्र गुरु तेहने भणविता हूया । भण-ता थका अध्ययन सातमानी गाथा छटी भणवा मांढी । (६५-२) ते गाथा—

सीउदगं न सेवेज्जा शिलावुटं हिमाणियं ।

उमिणोदगं तत्थ फासुयं पडिगाहिअ संजइ ॥१॥

ए गाथानओ अर्थ गुरुई भणाव्यो । ते अर्थ गोई चित्तमाहि विचारयो । पोशाल माहि ताढा सचित्त पांणीना भांडा भरया देषी गुरुनई पूछे, श्री गुरुजी अन्नहा वा-हाई अन्नहा किरिया कहीई । ए वचन सांभली गुरु कहे, सुशिष्य एह किरिया आ समयई न चालि । तिवारि तिणें शिष्ये कछे ए क्रिया करई तेहनई लाभ किंवा त्रोटो ? गुरु कहे—लाभ, पिण तेहन त्रोटो नही । एहनी गुरे योग्य क्रियापात्र तपस्वी जाणी उपाध्याय पद देइ श्री विजयचंद्र नाम दिधु । तिणई तिहां थकी गुरु वांटी आज्ञा लही ब्यार साधुस्युं विहार कीथो । केतलेक दिवसे पावइ पवेति आख्या । तिहां संप्रति नृप कारक प्रामाद श्री संभव देवनई नमस्कार करी चउ विहार मासखमण उपाध्याय काउस्सागे रखा । मास संप्रति जिनैडिय तपस्वी पणइ जांणी महाकाली देव्या वांटी कहीई—हु तुम्ह उपरी प्रसन्न हु । तुम्हो संघनई कन्याणकारी हु । मुझने संभारई उपद्रव वेगलो करीस । पिण आज (६६-१) कृष्णाष्टमी छई ते मांटे मुझनई अष्टमाई दीनई उपवासी तुम्ह संभारय्यो । ते देवी इत्तर थकी उपाध्याय श्री विजयचंद्र पावागिरि पीठ थकी उत्तरी भा-टिज नगरई आवी मासखमणने पाणिण यशोधन भणशा-लीनई घरे आहार लीषो । एतलई देवानइ वर थकी मुख्य गृहस्थ यशोधन धनशाली हुआ । एतले पांचमा आरानई योगी केवलोंने अभावे करी आपआपणी स्व-इच्छा थकी नव नवी क्रिया नव नवी समाचारी आदरी । एतलि पाताना गुरुनी मूल समाचारी लापीनई, वि० सं० ११६९ वर्षि, श्री जयसिंह देव राज्ये एकसओ अनि सितर बोलनी परूपणाई श्री विधिपक्ष गछनाम दीधु । तिहां थकी केतलेक दीने श्रीविजयचंद्र उपा-

ध्याय विहार करता वडणप नगरि आव्या । तिहां श्री श्रीमाली कोडि नामे व्यवहारीओ प्रतिबोधी स्व गछि कीधो । तिहां थकी विहार करता घणा गृहस्थने प्रतिबोधी दीक्षा देता पुनः प्राप्ति प्रमुषने दीक्षा देता थका पश्चिम देश मंडाउर नगरं आव्या । तिहां वि० सं० १२०२ वर्षि उ० श्री विजयचंद्रने सूरी पद हुओ । श्री आर्यरक्षित सूरी ना (६६-२) म दीधु । केतलाक चौमासा पश्चिम दिशि कीधा । तिहां थकी विहार करता श्री विधि पक्ष गड विरुद धारक श्री आर्यरक्षित सूरी गुजराति अणहिल पत्तिनि पंचाश्वरनई नमवा आव्या । तिहां शालवी गृहस्थनई तंतुआ जीवनी उत्पत्ती देखाई स्व गडई लीधा । तिहां चउमासे रखा । एहवई वडणप नगर थकी कोटी व्यवहारीओ कोडक कार्योर्थे पाटणई आठ्या । तिहां देव दर्शन करी जिहां शालाई राजा कुमारपाल आ० श्री हेमचंद्रना मुख थकी उपदेश सांभलीई छ, तिहां आबी सभा समक्षई श्रीहेमचंद्रने वखांचलई वांढई । ते देखी राजा कुमारपाल कहई—ए कुण गृहस्थ जे वीगर वांढणई इम वांढई ? ते सांभली श्री हेमचंद्र कहई—ए विविपक्षीक । तिवारि कुमारपाल कहई—ए वखांचलि गुरुनई वांढई छई तेह थकी एहनेो नाम अंचलिक कहा । एतलई वि० सं० १२२१ वर्षि बांजु नाम अंचल गड कहिवाणो । तिहां थकी श्री आर्यरक्षित सुरि विहार करता श्री वडणप नगरि आव्या । एहवई सओ वर्ष आठ संतुर्णी (६७-१) वि० सं० १२३६ वर्षे श्री आर्य रक्षित सूरी स्वंगे हूओ । एहवई वि० सं० १२३६ वर्षि साठ पुर्णिमा प्रगट हुओ ।

इत्यंचलगच्छ उत्पत्तिः ।

तेहवई गुजराति सालकी कुमारपाल राज्य छतई एहवई, सोरठ देशि, हलार खंडा, भंडभर नगरे, श्री मालि सा. सोल्हा भार्या खेति पुत्र सा० जगडु, तेह दरीडी पणई नगर मांही मनुष्यना कार्य करता माता सहित कठिण उदर पूर्ण करे छै । एकदा तिहां विद्याधर शाखाई आ० श्री धर्ममहेद सूरी आबी चउमासी रखा । एकदा एकादशीनई दिवास सकळ गृहस्थ प्रतिक्रमणई

करी स्व २ नई घरे गया, पिण सा जगडुओ शालाई खुणै एक ठिकाणै अंधकारी सुतो छई । एहवई आकाश थकी एक तारानो पतन हूओ । एतलई शिष्य कदां, श्री गुरु एह किस्यु ? तिवारई गुरु कणु—पांचवर्ष लागटई दूर्भिक्ष हुसई । जिहा घणा जीवनेो संहारनेो मालिम हूओ । ते सांभली शिष्य कहई—तिणै समयई कोइ अभयदाननेो देणहार हूसि किवा नहि ? तिवारि गुरु कहई—इसि नगरई सा० जगडु श्रीमाली रहि छई । हिवणां ते दरिद्रि छई । पिण तेहना वृद्ध पिता श्रीवंत हूता । ते पोताना पितानी वरभूमि घणई द्रव्य काडी व्यापारई धी द्रव्यनेो वधारो करी नई, घणा जीवने रक्षक पणई, जिन प्रासाद नांपजावी, श्री सिद्धाचलै यात्रा करी, श्री जिनशासनि आचंद्राक विध्यात् हूसि । ते गुरु वचन सांभली तिण जगडुई गुरु वांदि तिमज कीधु । समुद्रमेो व्यापार ते जेम—तुरीनी वुहरत—द्रव्य वधारी देशि ० द्रव्य मोकली, अन्न—उदक—युत—गुड—खंड—साकर—तेल—प्रमुषनेो संग्रह कराव्या । ते वि. सं. १२११ वर्षे थकी वि. सं. १२१५ तांई एवं वर्ष पांच सा० जगडु घणा जीवनेअ अभयदाननेो देणहार हूओ । श्री सिद्धाचल १ गिरिनारि २ श्री वेलाकालि ३ श्री नर्मदातटे ४ श्री अजयामर ५ इत्यादि महादान शाला कीसी ।

दूहो—नोकारवाली मणि अडा० ।

पुनः कवीत—अद्रु सहस्र मुंड० ।

एहवो जगडुओ दाने उदार, उष्कारी, गुण जाणी दुर्भिक्ष वृद्ध वाढ्य रूपि जगडुनी परीक्षा करी वाचा दीधी जो तुज मुझ मिलयो हूओ, मिताइ हूई । ति(६८-१)हां थकी पञ्चरा तरो वर्ष जे हूसे ते दुर्भिक्ष नही थाइ । इम कही दुर्भिक्ष पोतानई थानकै गयो । श्रीमाली सा० जगडुओ पिण देव गुरुनी भक्ता साचर्वा घणा सुकृत करी सद्गतिनै भजनार हुओ । यतः

दानामृतं यस्य करारविदे

वाक्यामृतं यस्य मुक्षारविदे ।

कृपाभृतं यस्य मनोरविदे

स वल्लभः कस्य नरस्य न स्यात् ॥ १ ॥

देयं देय सदा देयं अन्नदानं विचक्षणैः ।

अन्नदापुर्वशो नित्यं जगद्भूकस्य यथानुत्तं ॥ २ ॥

इति श्रीमालि सा जगद्भू उत्पत्ति ।

४३ तत्पदे श्रीसोमप्रभसूरी ।

लघु गुरु माई श्री मणिरत्नसूरी ।

ए बेहू गुरु माई जाणवा । श्री सूरी उत्तम प्राणिने
धर्मोपदेशनई कहिवई थकी उपगार करता विचरई ।
एतलई प्रा० मंत्री वस्तुपाल १ लघुभाई मं० तेजपाल
२ प्रगट हूया । तेहनो संबंध कहई छई ।

वस्तुपाल तेजपाल संबंध ।

गुजरात देसि धुलका नगरई प्राग्वट जाति ऊंवरड
गोत्रि सा० आसराज रहै छै । ते पाटणि वल्ल व्यापार
आव्या । तिहां हाटमांडी रह्यो । मालसुद गांमि व्या-
पार करी । एकदा पंचासरा पासनी यात्रा करी धर्मशालाई
चित्रावाल गट्टि आ० श्री भुवनचंद्रसूरी प्रति वादि बइठो ।
एहवि तिहां श्रीमा (६८-२) ली जाती वणहर गांत्रि
सा० आंवा, तेहनी स्त्री लक्ष्मी, तस्य पुत्री बाल विभवा
कुंवर नामी । ते श्री गुरुनि वादि छई । एतलि गुरु
वादितां थका श्री सूरीई वामकुक्षी तिल वणं देवी मस्तक
धूणीओ । तिवारई पास बेर्मा शिष्ये कहयुं श्री गुरु ए
कीम ? गुरु कहै—एहनि कुक्षि युग्म पुत्र वस्तुपाल १
तेजपाल २ नामि पुत्र वणा पुन्यना करणिना कारक हसिं ।
तेहनो आचंचारी नाम रहस्यई । ते गुरु कथक वचन
सा० आसराजी सामंथ्यु । केतलेक दिवसें एवं कर्मना
संचयना योग थकी ते बिहूना संग हओ । एतलि तिहां
थकी ते विट्ट पलायन हई मांडलि नगरई जाई रह्या ।
अनुक्रमि वि० सं० १२६० वर्षि वस्तुपालनो जन्म
हूयो । पुनः एकसओने पंचास पलनई अंतर तेजपाल
जन्म हूओ २ । तिणें आसराजि पहिला गुरि नाम कथा
हूवा तेहीन नाम दिवा । एहीय मालव देसि नलवर
नगरई शालिकुमार प्रगट हूओ । तेहनई मनुष्य ढालो
नाम कहै छै । राजा श्री योगधवलनई राज्यई पुनः वि०
सं० १२४१ वर्षि लाषो फुलाणी प्रगट हूओ । एतलि

वस्तुपाल १ तेजपाल (६९-१) २ मांडलि नगरई वर्ष
पांचना हूया । तिवारि तिहां मनुष्य जात पूछि । एतलि
तिहां थकी आसराज पछिम दिशि जाई देवकई पलनई
रह्यो । तिहां मनुष्य बालक मोटा तेजवंत देवी गांम
ठिकाणुं पूछई । तिहां थकी एतलें मांडिआल गांमि
पोताने देशि आवी रह्या । तिहां वर्ष आठना बि बालक
हूया । तिवारई धृत कृपिकानो व्यापार करई । एहवे तिहां
श्री भुवनचंद्रसूरी विहार करता आव्या । मा० आस-
राजई कुंवर स्त्रीई ओलल्या । गुरुई बि बालकने पुनयंत
जांणी तिवारई श्री गुरुई वि० सं० १२६९ वर्षि वस्तुपा-
लनई जिनशासन किनि कारक उत्तम योग्य जांणी अवि-
का १ अनि कवड यक्षनओ २ वर दीधो । गुरुई
विहार करतां तारणगिरि श्री अजितनाथनी यात्राई गया ।
केतलेक दिने सा० आसराज तिहां थकी स्त्री कुंवर युक्त
बि संबंध लट भवलकई नगर आवी रह्या । इहां थकी गुरुदेस
वरनई महिमाई दिने २ व्यापार थकी उदयवंत हूया ।
एहवई विक्र० सं० १२७४ वर्षि वस्तुपालने ललतादेस्युं
पाणी ग्रहण हूओ १ पुनः भानु तेजपालने अनोपदेश्युं
पाणिग्रहण हूओ (६९-२) २ । एहवे माता कुंवरंदनो
स्वयं हूओ । दिवस दय्यारनई आंतरई पिता सा०
आसराजनो स्वयं हूओ । एवं वर्ष १८ व्यापार हूया ।
तिणहिन वर्षि अंबिका—कवड यक्षनी कृपा थकी राजा
श्री योगधवली वस्तुपालने वणा आग्रहि मंत्रि पद दीधो ।
तेजपालने भंडारी पद दीधो । अणहिल पाटण आगार
निपजार्वा तिहां रह्या । तेतले तिहां भंडारी पद तथा
मंत्री पदनई मिलक अवसरि मंत्री वस्तुपाले जानि त्रिस
पाटण माहन्दि पोषणो हूओ । एहवे पाटण नगरश्रेष्ठीने
वरे भवीतव्यना योग थकी अजाणपणे नुहतरा वीसरयो ।
ते सुठनो पुत्र वर्ष १३ नो ते सामान्यपणा थकी बी
तेल हलट हीमना बेची चिट्टे पुहरे धरे आव्यो । एतले
माताने रुदन करती दीठी । ते देखी पुत्र कहै—ए किम ?
तिवार माता कहै—आपणई धरे नुहतरा नहीं । अनि ए
राजमंत्री भाग्यवंत हूओ पिण ए छिन्न सहित छई । यतः

वयोवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा बहुमताः ।

सर्वेपि धनवृद्धानां द्वारे िष्ठति किंकराः॥१॥

इम विचारी तीणई वृद्धाई वेडा आगलि कहे—आस-
राज प्रागवाट सा०, कु (७०-१) यर बाल विषया श्री-
माली, मेली तेहना पुत्र, मोटो छीद ए छई । ए वात
पुनने सवली कही । ते सांमली वेडाने हर्ष हओ । एतले
जिहां समय साजनो भोजन करइ छे मुख्य गृहस्थ हर्ष
मई वेडा वार्ता करइ छे, तिहां तिणे आनी चारासी
साजनानी आशा करी, बिहाय जोडी, माताई कही जे
विपरीत वात, तेहनी नीजनी सकल साजानानई कीची ।
तिवारई तेहना साजनो कहई—रे भूप ! तूं कुण घर आ
पसनं मुख्य हई ? ते ए कीसी वात कही ? लाजतुं
नथा । एतले ते कहे मंत्रीनी उत्पत्ती सवली ते वृद्ध
गृहस्थ आगलि प्रकासी । सांमली सकल लम्बावन
हआ । चिनई सेंदह पञ्चो । सकल साजनई तेहनी
माता वृद्धा पूछी । तिणे कहयें मुझ वरई नुहतनं नही,
अनि तेहने चरे तुम्हें द्रव्ये गया । पिण तुम्हें सकल
साजनो जाइ करई गामी जे एहनी उत्पत्तीना कारक
श्री भुवनचंद्र गुरु सत्य गोत्रीयाने पूछी । तिणे साजनें
वृद्ध गुरु पुछथा । तिवरे श्री गुरुई यथार्थ कही । एतलि
ते पाटणि आख्या । मंत्रीनी वात मांहा मांही कहीवई
नगरमां तथा अन्य गामि वि (७०-२) स्वरि । एतई
तिहां थकी वि०स० १२७५ वर्ष मंत्री वस्तुपाल १ तेज-
पाल २ थकी प्रागवाट लघुशाषा प्रगट हई । एतले
स्वजातीयों परजातीयो दुर्वल गृहस्थने भोजन तेडी कवल
२ स्वर्ण मुहर देइ स्वज्ञात वधारी नाम राख्यु । सकल जाती
जीम्या । ते लघुशाषा हई । एतलि श्री भुवनचंद्र सूरि
विहार करना पाटणि आख्या । महामोहोत्सवि सालाई
पहराख्या । चौमासई रखा । म० वस्तुपाल गुरु वचनई
पंचासरपास प्रासादि वर्षि मांहे च्यार पीढ साधर्मिक
संतोषई । पुनः कुमारपाल विनिमित्त श्री तीहुणपाल
विहारि एकादसि, चतुर्दशिए, अष्टोत्तरी पुजाई स्वजाति
साधर्मिक पोषई । नित्ये सतरंगिदि स्व नीममपित श्री
वामुपुत्र्य प्रासाद हई । एकदा श्री भुवनचंद्र सूरि म०
प्रति उपदेश कहे

ज्यां जलविंदु सम्मं सेपनिओ तरंगलालाओ ।

सुमिणं च समं पिमं जं आगिन्ज करीज सु ॥१॥

एहवो उपदेश गुरुमुख थकी सांमली मंत्री वस्तुपालि
वि०स० १२८० वर्षि श्री अ (७१-१) बुद्धापरि प्रासाद
श्रंभ थाप्यो । पुनः वि०स० १२८२ वर्षि प्रासादि
कलस दंड ध्वज चढायो । श्री नेमिधर थाप्यो । तिहा
श्री भुवनचंद्र सूरिई स्व शीष्य उ० श्री जगचंद्रने, तथा
प० देवेंद्रेने सूरि पदई कीधा । तिणहित प्रासादि चिहं
प्रातानी स्त्रीयई नव नव लक्षई द्रव्य थावरीने स्व स्व
नामि चिहं आलीया नीपजावै नाम राख्यु । तिण हिज
वर्षि श्री गिरनारी म० वस्तुपाल उद्धार कीधा । एतलई
श्री आवु, सिद्धाचल, गीतनार, ए तिहुनीय अटार लक्ष
मनुष्यई उ० श्री देवभद्र आ० श्री जगचंद्र आ० श्री
देवेंद्र प्रमुख स्वतंत्र इग्यार आचार्य, पुनः दिगंबर म०
एकवीस आचार्य युक्ति यात्रा करी । सकल संघ सहित
म० वस्तुपाल पाटणि आख्या । कतलिक दिने गुरु श्री
भुवनचंद्र सूरि स्वर्ण हआ । तिवारे मंत्रीई वणे आग्रही
उ० श्री देवभद्र आ० श्री जगचंद्र आ० श्री देवेंद्र नई
चीननी करी पाटणे चौमास राख्या । उत्तरीई चउमासई
म० नी आशा लही त्रिहु विहार कीधो । भीलडी नगरई
श्री पास दर्शनि आख्या । एहव तिहां हिंदूआणि
(७१-२) देश थकी श्री सोमप्रभ सूरि पिण विहार करता
भीलडी नगरे सह हर्षि पास दर्शनि आख्या । तिवारई
उ० श्री देवभद्र, आ० जगचंद्र, आ० देवेंद्र, ए तिहुए
श्री सोमप्रभ सूरिने वादणई करी वेधा । तिवारी श्री
सोमप्रभ सूरिई भरतर, स्तवपक्ष, आगिम, राकापक्ष,
बिंबदणिक, उपकेश, जीरावई, नाणावाला, निंबजिया,
इत्यादि आचार्यनी शासि वि०स० १२८३ वर्षे श्री
सोम प्रभ सूरि १ मणिरत्न सूरिई जावजीव आंबल
तपना धारक १ पुनः समता आदि गुण आगला जाणी
स्व गछई लेई आ० श्री जगचंद्र सूरि नई पातानी पाटि
थाप्या । श्री बीजापुर नगरी उ० श्री देवभद्र, आ० श्री
जगचंद्र सूरि, आ० श्री देवेंद्र, ए त्रिहु चौमासि रखा,
अनि श्री सोम प्रभ सूरि १ श्री मणिरत्न सूरि २ वेडोली

नगरी चउमासई रखा । एतलि पुनः म० वस्तुपाल
बीजी वार संवपति हूओ । श्री सोमप्रभ सूरि, श्री मणि-
रत्न सूरि, आ० श्री जगधर सूरि, आ० श्री देवेंद्र सूरि
उ० श्री देवभद्र सहित श्री सिद्धाचल यात्रा जातां मार्गि
श्री वदवाणि नगरे संव उ (७२-१) तथौ । तिहां
श्री मालि शा० वु० सा. रत्ने दक्षिणावर्त शंखने माहि-
माई सप्त दिन ताई नाना विधि सुखाशिकानई भोजनि
तथा सबख आभूषणि पहिरामणी सकल संवनई कीधी ।
तिहां थकी मंत्री मोरवी प्रमुख नगरे स्व शांति साध्मिक
प्रति नगरे नगरे गामि गामि पकवान आभूषण वखई
संतोषतो हूओ । श्री सिद्धाचल, श्री गेरिनारानी यात्रा
करी देवकिं पाटणी संव आय्यो । तिहां मंत्रीई नूतन
प्रासाद निपंजावि श्रीचंद्रप्रभ स्वामिना विव थाय्यो ।
श्री सोमप्रभ सूरि ? श्री जगचंद्र सूरि २ प्रतिप्रथो ।
तिहां मंत्रीई स्वशात वणु संतोषी सध्मिकनि संतोष्या ।
अणहिल पाटणि संवयुक्त श्री सूरि अनि मंत्री आव्या ।
उ० श्री देवभद्र, श्री जगचंद्र, श्री देवेंद्र, श्री सोमप्रभ
सूरिनी आज्ञा लही पाण्हणपुरई चोमासाई रखा । श्री
सोमप्रभ सूरि अंकवालीई चोमासी रखा । श्री मणिरत्न
सूरिई हिंदुआणि देशि विहार कर्यो । श्री सत्यपुरि
चोमासी रखा । श्रीवत मंत्रीई संव यात्राना मनुष्य
मनुष्य प्रति पाटणि सुवर्ण मुहर दीधी । चउमासई
उतरई पाण्हणपुर (७२-२) थकी उ० श्री देवभद्र आ०
श्री जगचंद्र सूरि, श्री देवेंद्र सूरि विहार करता आबु,
दहिआणाक, नंदिय, ब्राह्मण वाटक इत्यादि तीर्थ
फरसी अजारी नगरई श्री वीर प्रासादे श्री सूरिई अठम
तपिं श्री शारदानो स्मरण कीधो । ब्रह्मणी प्रसन्न हुई
कहि तूक्ष किंति हसि । ए सारदा दत्त वर लेई श्री
सूरिई मेवाड देसि विहार कीधो । एहवि श्री सोमप्रभ
सूरि एक शब्दना शत अर्थना कर्ता, पुनः श्री सिद्ध
प्रकरण ग्रंथना कारक श्री श्रीपालि नगरि स्वर्ग हूओ । १।
अनि लवु गुरु भाट श्री मणिरत्न सूरि नवतत्व प्रकर्ण
कर्ता ते बिमासि अंतरि श्री थिरात्र नगरई स्वर्ग हूया । २।
हवि मेत्रि वस्तुपालनई अणहिल पदनि ? आसा-

पहोई २ खमायांति ३ प्रमुख नगरि छप्पन्न कोटि द्रव्य
भूमध्ये जइ २ शांति ते उपरि देवसनिधिओ भेरी शब्द
हुई...ते समय द्रव्य सुकृति कीधो ते कहछई—अटार
कोटि द्रव्य तीर्थ यात्रामे उजमणि व्यय कीधा । आनु,
पाटण, वदनगर, खवायत, देवकि, पाटणि, भृगुकच्छ,
गुज्जा, थुडिआला, सांडरा, प्रमु (७३-१) ष नगरई पांच
हजार प्रासाद नीपजाव्या । सवा लाख जिन विव निप-
जाव्या । ते माहि एवतालिस् हजार सुवर्ण-पीतल धातु
मयि जाणवा । श्री तारणगिरी, श्री भोलडी नगरि, श्री
ईडरगदि, श्री विज्जानगरि, श्री शंखश्वरि, श्री विज्जापुरी
चित्तामणि पास प्रासादि, पुरहाविज पद्मप्रभ प्रासादि.
इत्यादि त्रविंश शत जिर्णोद्धार निपजाव्या । नव शत
अनि चउरासो भग्मशाला निपजावी । पांच शत समो-
सरण निपजाव्या । पुनः देवकि पाटणि जान कांश ईग्यार
लिधारी सोभाव्या । बीस हजार भन चंदननी ठवणी,
उगाणीस हजार रहिल नीपजावी । बाहितालीस
हजार सांपुडी कवली नीपजावी । पुनः स्मरणी भन
चंदन, मोती, प्रवाला, मूव, प्रमुखनी नीपजावी, नगरी
गामि २ देशदंशांतरे पुण्यार्थ दीधी । पुनः द्रव्य संख्या
कहई छई—आठकोडी अनि त्राणु लाख टका यात्रा
स्नात्र प्रासाद विव थापनई, श्री पुंडरिक गोरीई, आत्म
हेतूना कारण माटि सुकृतिई वावया १ । पुनः अटार
कोटी अनि आसी लक्ष टका श्री रचनाचलि सुकृ (७३-२)
तिई कीधो २ । पुनः बारकोटि अनि त्रह्रिपक्ष लक्ष अ-
धिक श्री अंबुदाचले सुकृति कीधा ३ । एतले ए
आगणीस सयकोटी, अनि आसी कोटि, अइसी लक्ष,
वीस हजार, नवसय अनि ताणु टका ते नव चउकडीई
उणा एतला द्रव्य मंत्री श्री वस्तुपालई त्रिह्रि निर्थे सुकृति
कीधो । पुनः कवितः—

पांच अरबनई खरब कीधो जेण जीमण बारह ।

सात अरबने खरब दीध द्रव्य परिवारह ।

द्रव्य पंच्यासीय कोडी दीध भोजक वड भट ।

सत्ताणु सय कोडी फूल तंबोली हट ।

चंदन चीर कपूर मणि कोई बहूतरी कम्पडे ।
 पोरवाड वंश श्रवण सुण्यो श्रीवस्तुपाल महिमंडल ॥
 इत्यादि अनेक मृकृतीकारक श्री भुवनचंद्र सूरि उप-
 देशात् श्री अंबिका कवचयज्ञ सामिपकारक, प्रागवाट
 लघुशाखा विरुद्धधारक एवं वर्ष १८ सुकृत कीबु । सर्व
 आयु वर्ष ३६ संपूर्ण तेहना वि० सं० १२९८ वर्षि
 अंकवालीया गामि मं. श्री वस्तुपाल स्वर्ग हुआ १
 पुनः वि० सं० १३०२ वर्षि लघुभाई मं. तेजपाल
 (७४-१) चंद्राणा गामि स्वर्ग हुआ । २ ।

इति मं० वस्तुपाल तेजपाल संबंध ।

४४ तस्यै श्री जगन्चंद्र सूरि ।

श्री गुरु जगजीव आबिल तप अभिग्रहना धारक थका मं
 थाड भूमंडली विरहता श्री आहाडनगरि आख्या । एहवई
 गठना साबु समुदाय प्रतई क्रिया आचरि शिथलपणि जांणी
 पहिला दीषां जे श्री आ० सागराई वर तेहनी कृपा थकी
 पुनः श्री देवभद्रना साहज्य पामी उग्र श्रीयानो आरंभ श्री
 आहड नगरई कीषा । निहां श्री सूरि वर्षा कालि
 चउमासि रखा । एतद जगजीव आबिल तप करतां
 वर्ष बार हुया । तिवारि निबोध पनि गउठ श्री जय-
 सिंह गुण मनुष्य मुषि छ विगयना त्याग करी, सच्चिन
 परिहारी, आविल तपनाकारक सांभली छालाई आर्ष
 देही कुशल कहें । ए श्री सूरिनो वडू अनि त्रिहां
 लगिणि चिंरजीवी हुई तिहां लगण आविल तप देही
 कुशल देखी वारी कहें—गुरांजी तुमहारी कृण गठ अनि
 कृण तप ? तिवारि उ० श्री देवकुशल कहें.....
 एहना वचन उ० श्रीदेवभद्र सांभली श्री जय
 तमिह भूप क (७४२) ह—ए तप करना कइला वर्ष
 हुया । तिवारि सूरि श्री देवित्र कहें—ए सूरिन तप
 करतां वर्ष बार हुया । तिवारि श्री जयतसिंह मनसुं
 चितवई—साहा योगिंद्र महायनीना तपस्या बार वर्ष
 कही छै, अधिक नहीं । तेह थकी ए अधिक तप जाणी
 आश्चर्य पामी गउठ श्री जयतसिंह मकल मनुष्य वृंद
 समझई कहि—भो भो लोको ! तुमह ए सूरिनई आज
 थकी तपना कइलाया । एतई श्री वीर गीरण हुया

पछी सत्तर सय अनि पंचायन वर्ष गयई हुँतै, पुनः
 वि० सं० १२८५ वर्षे वैशाख मित त्रीजने दीनी
 राऊल श्री जयतसिंह दत्त तपा गठ विरुद्ध श्री जगचंद्र
 सूरिन हुआ । एतलई प्रथम पदवर श्री सुवर्मा स्वामी
 थकी निग्रथ गठ एहवुं नाम प्रथम कहिवाणुं, ते आठ
 पाट लगई ए विरुद्ध कहिवाणो १.

तिवार पछी नवमई पाटि श्री सुस्तिन स्वामी अनि
 मुगनिबुद्ध स्वामी ए विहू गुरु भाईई काकंदी नगरीई
 कांटी वार सूरि मंत्रना स्मरण कीबो, तेह थकी वीजु नाम
 कांटिक एहवुं गठ कहिवाणुं, ते गठ छ पाट लग-
 (७५-१) ए विरुद्ध जांणो २.

तिवार पतरंम पाटि श्री वज्रसेन सूरिनो शिष्य श्री
 चंद्र सूरि हुया तेह थकी चंद्र गठ ए त्रीजा ३.

पुनः सोलंम पाटि सामंतभद्र सूरि ते निस्पृहपणा
 थकी वनने विषे रहि । ते सूरि थकी वनवासी गठ ए
 चांथु नाम ४. ते सोल पाट सूरि.

तिवार पछी तैवांसिमे पाटि सर्वेश्वरसूरिन उद्योतन
 गुरुई आवु तलहटी नई येने वड वृक्ष हेठि आठ
 शिष्यने सूरि पंद कीषा तेहथी वड गठ एहवुं पांचमुं
 नाम ५. ए इग्यार पाट लगई.

तिवार पछी चउमासिसिमे पाटि श्री जगचंद्र सूरि
 हुया । तणई आयु पर्यंत आविल तप करतां वर्ष १२
 हुया, तिवारि श्री जगचंद्र सूरिन ते पाविद्ध हुआ । तेह
 थकी हयणां छटा तपा गठ नाम कहिवाणो ६. ते
 पहिला वड गठ कहिवाणो । एतई कछा ए पांच
 आचार्य नरने एक एक विरुद्ध कांटाणो अने श्री जग-
 चंद्र सूरि पांच विरुद्ध कहिवाणो ते कहें छै.—कोटिक
 वंश १ नर कुठ २ वंशी शापा ३ वड गठ ४ अनि
 पांचमो तपा गठ विरुद्ध ५; ए पांच विरुद्ध
 श्री (७५-२) आ० जगचंद्र सूरि
 ने कछा । ते किम जे श्री जगचंद्र सूरि पछी ए-
 हवा विरुद्ध धारक कोई आचार्य हुया नही ।
 ते मांते श्री जगचंद्र सूरिन पांच विरुद्धनी उपमा कही ।
 श्री जगचंद्र कीषा उद्धार कीबो । तिवार एकासी गीत्र

૩૦ શ્રી દેવભદ્રના શિષ્યને દીધા । તે શિષ્ય સીતા નગરે શાલાધારક હઈ રહ્યા । શ્રી સૂરી આહલ નગર થકી વિહાર કરતા શ્રી નરહાલ નગરિ દેવ દર્શન કરી શ્રી સીરોહી નગરહં ચૌમાસિ રહ્યા । તિહાં ૩૦ શ્રી દેવ-કુશલનો સ્વર્ગ હુઓ । તિહાં થકી શ્રી જગચંદ્ર સૂરી ૧ શ્રી દેવિંદ્રસૂરી ૨ ૯ વિહં ગુરુમાઈ વિહાર કરતા ગુજરાતિ ખલલકિ નગરિ ચડમાસિ રહ્યા । एहवि तिहां माणरा गांन वास्तव्य ओ० वृ० आंन गौत्रि सा० विजयचंद्र, राजा श्री वीरधवलने गामनी उत्पत्ती लपतो कोईक मोटि अपराधि राजाई कारागारि दींधो । ते कि-मही काढई नहीं । तिवारें विजयचंद्रई श्री देविंद्र सुरिने कबो जे मुझने कारागार थकी कटावओ तो ह तुम्हारा सिष्य थाउं । तिवारि श्री देविंद्र सूरिई मंत्री वस्तुपालने कही सा० विज (७६-१) गचंदने बंदीषांणी कटाव्यो । तिणें श्री जगत्चंद्र सूरि हस्ते दिशा लीधी । ६० विजयचंद्रनाम दींधुं । पिण लिगारिक अभिमान बरहं । चडमाक्षी संपूर्णि भवलकई थकी श्री जगत्चंद्रई विहार कींधो । मेवाडिं धावल नगरि आव्या । तिहां ६० विजयचंद्रने उत्तम पात्र जाणी श्री जगत्चंद्रि वि० सं० १२८८ वर्षि आ० पद देइ श्री विजयचंद्र सूरि नाम दींधो । श्री जगत्चंद्र सूरि १ श्री देवेंद्र सूरि २ आ० श्री विजयचंद्रसूरि ३ विहार करता कडआणा नगरें चौमासि रह्या । तिहां थकी मांसिल गामि आव्या । तिहां सात दिगंबरानार्यस्युं जेन वाद हुआ । श्री श्रुत-देवीनी कृपा थकी तेहने जगिया । एतले जेन शास्त्रेन बाई हाव्या नहिं, तिवारी हीरानी परे निमेल अभेद्य देधी लोक ' हीरला श्री जगचंद्र सूरि ' एहवी कोनिं कही । तिहां गणावाल, कारंटक, पिपलोक, वडगट, राजगट, चंद्रगट इत्यादि कंतलाक शाखाधारीई श्री सूरि हस्ते किया उडरी तेहने स्वगंठ लीया । तिहां श्री सूरिई वंदणक, विवंदणक, प्रतिकमणा (७६-२) दि प्रमुख स्वगछनी सामाचारी बार्थ । ते पहिला छ आव-श्यक छगणि किया करता, श्री सूरि आबिल तपने आराधन करता, निमंल तपाचार धरता, योग्य जीव प्रे

सुउपदेशे करी संसार थकी उभरता, मेवाडदेशि विचरता, अनुक्रमे बोरशालि गामे आयुं पर्यंत आबिल व्रत कारक, तपागछ सामाचारी धारक, पुनः श्री तपागछ बिरुद धारक, श्री जगत्चंद्र सूरिनां वि० सं० १२९७ वर्षि स्वर्ग हूओ । पुनः की वृश श्री गुरु ?

श्रीगुरु षट् दर्शनकारा मुक्ति दान

दूरी कृत दुषण गुण निधान

युग पर धारक जयतीशः

भवि मानव कुवलय भाविनीशः ॥ १ ॥

૪૪ તરવે શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરી ।

લવુ ગુરુ માઈ શ્રીવિજયચંદ્ર સૂરી ૨ । ए वहुं मेवाड देश थका विहार करता मालवई उज्जणी नगरहं श्री अवंती पासनी याला कींधी । तिहां श्री देवत्रि सूरिई श्री विजयचंद्र सूरिनी गुजराति विहार करयानी आसा कींधी । तिवारी श्री विजयचंद्र सूरि गुजराति गया । श्री संभायति आवी रह्या । अनी श्री देवेंद्र सूरि मासकाधि उ(७७-१) उज्जणी रह्या । तिहां खंवरवाल जावि सा. जिनचंद्र तेहना पुत्र वीरधवल ? अने भिमसिंह २ ए विहु वंभव प्रति पाणिग्रहणनई आत्सवे श्री गुरुई धर्मोपदेश देइ वि० सं० १२९८ वर्षि वि भाइने दीक्षा देइ वीषधि १ अनि भीमधि २ ए नाम दींधा । तिहां थकी हरीयाणी नगरी चडमासि रही श्री पावकाचल संभव देव वंदी श्री देविंद्र सूरि कपटवर्णिज नगरी आव्या । हनि श्री लघोयन नेमा श्री विजयचंद्र सूरि रह्या हे, तिण श्री वीर सूरिनी राजा विना क्रियाई शिष्य माय प्रति प० ३० दिक्षादिक दिई ए आजाई यने किवा अनि गृहस्थने आवजेन निमित्ते प्रतिकमणादि किया करता हुवा । पुनः मालवई थकी आवी मांदी पोशाल ते श्रावकने उपाश्रयई एकवासि रह्या । किहां विहार न कींधो, नगरमां मास कल्पधि ण न मान्यो । एहवओ गछना साधु मुख थकी संभाली श्री देविंद्र सूरि कर्पवर्णाग्य नगर थकी संभायति श्री योगेण यात्राइ आव्या । तिवारी श्री विज-यचंद्र सूरि तथा तेहनी (७७-२) पक्षना साधु महामि

ધરી । શ્રી દેવેંદ્ર આવી સાધવીને ઉપાગ્રે નાંહની શાલાંદ આવી રહ્યા । તિવારી ગૃહસ્થ માહો માહી પૂછે—જે તુમ્હે ગુરુ વાંદવાનહં કુળ શાલાંદ જાસ્યો ? તે સાંભલી અન્ય શ્રાદ્ધ કહઈં વિહું એ સૂરી એક ગુરુના શિષ્ય છઈં તેહ થકી આપ આપણું ચિત્ત પ્રસન્ન હુઈ તિહાં જાઈ વેદના કરો । એતલઈ શ્રી વિજયચંદ્ર સૂરી તે પહેલા થકીજ વુદ શાલાંદ રહ્યા, એતલઈ વિજયચંદ્ર સૂરીના સાધુ સમુદાયનહં મનુષ્યે વુદશાલિ કહ્યા, અનિ શ્રી દેવેંદ્ર સૂરીના સાધુ સમુદાયનહં, નાંની શાલાંદ રહ્યા તેહ થકી શ્રાવક લઘુ-શાલિક કહ્યા । એતલ શ્રી વિજયચંદ્ર થકી વિ० સં० ૧૩૦૧ વર્ષિ શ્રી વુદશાલા નામિં ગઢ જુઠાં હૂઓ । હવીં લઘુશાલિક શ્રી દેવેંદ્ર સૂરી પાલ્હણપુરે શ્રી પાલ્હ વિહારી શ્રી પાસને નમવા આવ્યા । તિહાં તિળહીજ પ્રાસાદી દિન પ્રતિદીન અક્ષત એક મુઢો અનિ સો મળ સોપારી આવે છે । એતલ જેન ગૃહસ્થ વળા છઈં । શ્રી સૂરી ચટમાસિ રહ્યા । તિહાં પિપ (૭૮-૧) થિને શ્રી ગુરુઈ સુરિપદે, શ્રી વિદ્યાનર સૂરી નામ દીધો । અની વીજા ભોમજીને પાઠકપદે શ્રી ધર્મકીર્તિ નામ દીધો । શ્રી ગુરુદ શ્રી વિદ્યાનરે સૂરીને રૂઢગાદિ શ્રી શાંતિ દર્શનનહં વિહારની આજા કહી । શ્રી દેવેંદ્ર સૂરી સંભાયનિ આવી ચોમાસા રહ્યા । શ્રી ગુરુ સંવેદ ઉપગારી પળિ ધર્મ કથા કહે છે । એકદા ગુરુ વાંળી રંજિત થકો શ્રી ગુરુ પ્રતિ શ્રી માલિ માં સોની ભોમજી વીનની કહઈં—શ્રી ગુરુ મુજને કૃપા કરી કાંદક હિત શિક્ષા કહો । તિવારી ગુરુ કહઈં—સત્ય વચન મુખ થકી ચોલી મનુષ્ય જન્મ સફલ કરઓ । તે સાંભલી ભોમજી મનસ્યું વિચારઈં જે સોનાર-નઓ વ્યાપાર તે મિથ્યા વચનનો જ છઈં, પિળ મુજસ્યું ગુરુનુ વચન કિમ લોપાઈં; એહવું મનિ ધારી ગુરુમુલિ સો. ભોમજીઈં જહવું નિયમ લીધું જે મઈં સદાકાલિં સત્ય ચોલવું પિળ અસત્ય નહીં । તે વળેં યત્ને સત્યનીયમ ચોલવીને રાષઈં । એકદા સોની ભોમજીનહં મહિનટિ ચોરે ઘઘો । ભોમજીનહં મીલ પુટઈં તુજ વરી કેતલો વચ્ચે છઈં ? તિ (૭૮-૨) કરે સોની ભોમજી મનસ્યું વિચારીને કહે છઈં જે ચાર હજાર ભક્તનો ઘર વાષરો છઈં । મીલ તેતલોજ

વચ્ચે માંગઈં, તિવારઈં સો. ભોમજીનહં પુત્રહ ચોટા નીકલચી વચ્ચે નીપજાવી રૂઢ ભરવાની ચોરની આપ્યા । કહી, પરથી લીઓ । મીલ કહિ, રહાં કુળ પારણું । એહિજ સોનાર છઈં । કારાગાર થકી કાઢી કહઈં—આ વચ્ચની પરિક્ષા કરી । તિવારઈં ભોમજી ચિત્ત સ્યુ વિચારઈં જે—કુત કર્મ ઉદય આવ્યા છઈં, અનિ વલી ઉદય આવઈં, તઓ હું મિથ્યા ન કહું । એહવું જાળી, કહી એ ટ્રામ સકલ ચોટા છે । તે ભોમજી-નુ વચન ચોર સાંભલી મનસ્યું ચિતવઈં જે એકતઓ આપળા પુત્રને ઘટો કીધો, અનિ આપિ પળ વેડીલાંન રહ્યો । રાળ સોની ભોમજીઈં કિસ્યુ કીધું ? તિવારઈં ભોમજી કહઈં—મિથ્યા કહ્યાનો માહરઈં નીયમ છે । ચોર પિળ નિમજ અન્ય મનુષ્ય મુલિ સાંભલ્યું । સત્ય-વાદી જાળી પઠીપતિઈં પાંચ વચ્ચ પહિરાવી ગાંમનો કામદાર થાપી વળે આરે વં મુક્યો । શ્રીગુરુકારિં હઈં । રૂટિ સૂરી ઉપંદશા સત્યે સાં ભોમજી સંવધ । (૧૧-૧)

શ્રી દેવેંદ્ર સૂરીઈં શ્રીલખાયત નયરિ છ કમ્મંથ—સૂત્ર અનિ તેહની ટીકા, સિદ્ધપંચાસીકા—સૂત્ર અને તેહની ટીકા, શ્રાદ્ધત્રિનકૃત્ય—સૂત્ર અનિ તેહની ટીકા, પુનઃ માપ્ય ૩ તેટ્ની ટીકા; રૂઢ્યાદિ ગ્રથકારક શ્રી દેવેંદ્ર સૂરી સત્યપુર નગરે વિ. સં ૧૩૩૪ વર્ષિ સ્વર્ગે હૂઓ । એહવેં દેવના યોગ થકી શ્રી ગુજરાતઈં વીજાપુર નગરઈં શ્રીવિદ્યાનરે સૂરી પિળ દિન તેરનઈં આંરઈં સ્વર્ગે હૂઆ । તિવારે છ માસ લગણઈં ગઢ નિગધાર હૂઓ । પઠી વડ-ગઠીક વુદશાલિક શ્રી ક્ષેમકીર્તિ સૂરી પ્રમુખ ગોત્રીક આચાર્ય મોલી શ્રી પાલ્હણપુર નગરિ ૩૦ શ્રી ધર્મ-કીર્તિનહં સૂરી પદ દેઈં શ્રીવર્મવોષ સૂરી નામઈં પાટ થાપના કીધી । તિળહીજ અવસરિ તે પ્રાસાદ મેઢપિ મોમુલ યક્ષિ કુંકુમ વૃદ્ધિ કીધી । એહવં વુદશાલા બિરુદધારક શ્રી વિજયચંદ્ર સૂરી તત્પટે શ્રી ક્ષેમકીર્તિ સૂરીઈં શ્રી વૃહત્કલ્પની ટીકા વિ० સં० ૧૩૩૪ વર્ષિ મહિતાલીસે હજાર નીપજાવી ।

४६ तत्पट्टे श्री धर्मघोष सूरी ।

विजयवंत विहार करता तारणगिरें (७९-२) श्री अजितनाथ वादी श्री बीजापुरे चौमासिं रखा । तिहां सकल गृहस्थ सदेव श्रीगुरु मुखि धर्म व्याख्या सामंति । एतलि श्री माली बुद्ध शाखा सा पेथड उदेंदश सामंली शुभाशय थकी बुर्यौ । श्री गुरुनई कहई-मुस पूर्व तछ पुण्यनई योगे करी महारई घरे सामानपणाई अन्प द्रव्य छई तेह थकी मुझने पांचमो परिग्रह परिमाण व्रत उचरावओ । आत्मार्थे माहर्ह रक्म पंचशत राषवा ते उपरांत नीयम । तिवारि श्री सूरी कहै-हे गृहस्थ ! तुम्हारा पूर्व कृत पुण्ये करी तुम्हारे भाग्यनो उदय हुणहार छई, बेह थकी तुम्ह निमित्तई पांच हजार रक्मनो जयणा राबो । अधिक हई ते मुकृति करय्यौ । इम कही परिग्रह प्रमाण व्रत श्रीगुरुई उचराव्यो । तिवार पछी सा० पेथड लाटारई गामि वख, गुड, घी, साकर, खांड, लवण, तेर, हींग, हळद प्रमुख व्यापार थकी केतलेक दिने पुन्यादथ राजा श्री-सारंगदेवनो कामदार हूओ । माहा दक्षि पाय्यो । तिवारई पोताना पुत्र झांझणनै बडाउली गामि पर (०-१) णाव्यो । सा० झांझण पोतानो स्वामी जाणी राजाश्री सारंगदेवनई जुहार करवा गयो । तिवार सारंगदेव ई सा० झांझणनी बाल स्त्रीने आत्सवई बईसारी पोताने देश, नगर, गाम प्रति धर्मनुष्ठई सुवर्ण गदी-याणो एक कंचूकीने ठिकाणे दीयो । तिवारि सा० पेथड-नई घरे थोई दिनई घणो सुवर्ण हूओ । मनस्युं विचारई जे माहर्ह तो श्रीगुरु वचनानुसारी पांच हजार रुकानो खप छई । पिण द्रव्य अधिक मुकुतई देवओ । एहवई श्री पर्व आव्यई हुन परिग्रह परमाण वतना दायक उपगारि गुरु श्री धर्मघोष सूरीने कैव्य परवाडि श्री चित्तामणी पासना दर्शनना अवसर ७२ हजार टका संवने पहिरामणी कीथी । संव वात्सल कीथो । श्री गुरु उपदेश थकी बायन देव कुलिका युक्त कोडाकोडी नामि प्रासाद प्रमुख ८४ प्रासाद निपजाव्या । शत जीर्णोद्धार निपजाव्या । पुनः भ्यार ज्ञान कांश अण

हिल पत्तने लिषाव्या । त्रि। शत प्रासादने शिवर्ह स्वर्ण कलस निपजाव्या । श्री गुरुने वचने श्रीसि (८०-२) दाचलि १, तारणगिर २, श्री बीजानगरे ३, श्री पो-सीना गामि ४, इडरगडि ५, ए पंच तीर्थनो संव-पति हूओ । छप्पन्न बडी सुवर्ण व्ययई श्री सिद्धाचलई श्री वर्तमान चौबीसीई प्रथम जिनना मुखागलई सा० पेथडे इंदमालक पिहरी । वर्ष बत्तीस समई श्री गुरु-मुखि बह वत लीयो । पुनः एकवीस बडी सुवर्णनी खोल, आंगुल लणनी प्रमाण जाडो उपजावो ते खोली मूल गंभारानो मंडप कांभो । इणि परि सा० पेथड पूज सा० झांझणे अठार भार कांचन वावरी स्वन्यायो-पार्जित लक्ष्मी सफली कीथी ।

एकदा एकादशी दिने बुद्ध सभ (?) श्राद्धी व्याख्याना अवसरई श्री गुरुने वादी कहे-बेलाओ ! तुम्ह ते पाट महेलया किम विसरी गया । तिवारई गुरु कति इम हाज बईसओ । तिवार ते श्राद्धी व्यंतरी कही अमारी नीति-दुइ ते किम मिटई । एतलि सभश्राद्धी रुप व्यंतरीने चेल पाटला आवा लीया ते बेठे एतले श्री गुरुई पाटलई थंभी । धर्म कथा विसर्जन (८१-१) इ ते घरे जायवा उठी, तिवार पाटला आसनी बिदगा आव्या । लोक हास्य हूओ । ते व्यंतरी श्राद्धी चंगुलजा पामो । अन्य दर्शनी तथा जैन गृहस्थ एकठा हूओ । ते व्यंतरी राक पणुं मुखई उचरई, आज पछी एहवा साधुनो अविनय नही करे । श्री गुरु दया आणी, पाटलाना बंधन थकी मुंको । ते गुरु वादी घरे पुदनी, पिण चित्त गुरु उपरि गंध वहई । एकदा ते छौए कामेण ५ वटक साधुने वहिराव्या । ते वटक गाचरी आलोतां श्री सूरीई दीठा । तिवारई ते व्यंतरी गुरुद्वि नाडि, ते वटक श्री सूरीई साधुने आहार निषेधा । एकांति भूमिमुंकाव्या । बिज दिनई प्रभाति जाया ते पायांजना वटक दीठा । पुनः कतलेक दिने ते व्यंतरीई श्री गुरुनो सुदर जाणी, स्वरमंग करवाने गुरुनी गलनालकंठि केशनो शुच्छ की थो । एतले श्रीसूरीई ते व्यंतरी कंतव्य जाणी गलनाल-कंठि रजहरण फेरव्यो । श्रीसूरी नई समाध हई । उण

कालि श्री वीजापुर थकी विहार करता गोबिरा नगरईं अ-
व्या। (८१-२) तिहां डाकिणिना उपद्रव थकी सांजनी
वेलाईं साधु घंटाकर्णने मंत्री मंत्रीने कपाट देता, अने जे
दीवसईं श्रीसूरी आव्या तेहिज दिने उतावली रात्रिईं
कोइक अजाण साधुईं घंटाकर्णने मंत्र भण्या विंगर
शालाना कपाटनी जयणा कीधी। गुह पिण पोरसी कही
पाटि संथाच्या छईं, निद्राईं आव्या। एतली व्यंतरी
च्यारे मोली आवी गुह संथाच्यानी पाटि च्यारे पाइया उपाडी
आकासे लईं चाली। एतलईं श्री गुह जाग्या, डाकि-
णी जांणी, चिहुं दिसि रजहरण फेरव्यो। तेतले डाकिणी
आकासे मस्तकि पाट सहित अवर लटकईं। वाच दीधी
हुम्हारईं गळईं उपद्रव नहीं कर्द। प्रभात कालि संथाग्रहि
मूकी। तिहां थकी सूरी विहार करता मालव देशि मांड-
वगदि आव्या। तिहां श्री सूरीना उपदेश थकी प्राग्वाट
शाति वृद्ध शाखाईं सं० पृथवीवर बहितालांस हेम थडी
वेचां प्रासाद एकवीस स्वदेसि आने धार नगरईं प्रमुखईं
निपजाव्या। ते माहे मूल नायक सकल बिंव सत
धातुना थाप्या। श्री धर्मवंधा (८२-१) सूरुईं प्रतिष्ठ्या।
श्री गुह ब्रह्मंडल नगरे आव्या, तिहां रात्रि अहिङ्स
हुओ, संवने व्यग्र चित्त जांणी श्री सूरी संव प्रति कहईं-
प्रभाति नगरनी पोल उपडसि, तिवारईं प्रथम सुका
काष्ठनी भारी आवस्यईं, ते माहि काब वणि सकल महा
विषपहारण नामि आंधराना मूल सण्याकारी हुसईं,
तेहनी आदा मृतमु घसी अहिङ्के देख्यो। एतलि
मुझनी समाधि थास्ये। आ संवि तिमज कोंधो। श्री गुह
समाधि पाणि हुआ। ते दिन थकी श्री सूरुईं जावजीव
लगी छ विगयनो नीम लोपो, आने सदाकाल युगधरो-
नो आहार करवो, ए विहु नीम लोईं, श्री सूरी अवतो
पासना दर्शनईं उक्कंडाल थकी उक्कंजणी नगरईं आव्या।
तिहां पाखंडाना उपद्रव्य थकी यती कौईं चोमामु न
रहईं। ते सकल वार्ता श्री गुहईं संवने पूछा निर्णय
कीधी। एतले मध्याने यति गांवरी जाता बाजारी देषो
पाखंडी जडील यतीने बोलाथी कहे-तुझे अत्र चौमासईं
थिर हुईं रहिग्यो। तिवारईं ते यति कहे-रहियानईं

आव्यो छु, ते रहिस्युं ज। ते सांभली (८२-२) तिणे
पाखंडीए यतीने क्रूर दांत देषाड्या। तिवारईं यतीईं
तेहनी कूहणी देषाडी। ते सकल वार्ता साधुईं आवी श्री
सूरीने कही। गुह कहईं भळ। एतले संथानईं समयईं
प्रतिकमण कोया पछी तिणे जटिले शालाईं कोइक मंत्र-
नईं येगईं करी मूषक मेन्या। साधुईं गुहनि कळो,
एतलि श्री सूरुईं नूतन वटनईं मूषईं कल्पक आछादी गुह
दत्त आम्नाय स्मरण कीधी। तिवारईं ते जडील बुंवाट
करतो आवी गुहनईं नमी कहईं-आज पछी तुझ गछि
उपद्रव नही कर्द। मंदं तुम्हने जाण्यो नहीं। हम कही
स्वयानिकेगयो। श्रोगुह कीर्ति हुई। तिहां थकी वि-
हार करता नेलाईं नगरे चौमासि रखा। एहवईं संवा-
चार १, कालसत्तर २, कायस्थिति ३, प्रमुख ग्रंथकारक
विक० सं० १३४७ वर्षी श्री धर्मवंधा सूरी स्वर्ग हुओ।
एहवईं गुजराति वीसलनगरा वाडव मंत्री माधव माह
केशव थकी राजा श्री कर्ण लडीनईं तुरकाणी राज्य
हुओ।

पुनः वि० सं० १३६३ वर्षी सिद्धपुरनगरि सि-
(८३-१) धराय कृत कदालयनो छेद हुओ ॥

४७ तत्पट्टे श्रीसोमप्रभ सूरु।

तेहनो वि० सं० १३१० वर्षे जन्म। वि० सं०
१३२१ वर्षी व्रत। वि० सं० १३३२ वर्षी सूरी पद।
श्रीसूरीने इंग्याः अंग सूत्राथे तद्भय जिह्वायि नित्ये
स्वाध्याय करता। मूमंडलि शील, तप, संजम आरा-
धनां मालव देशि विचरईं। एहवि स्वर्गोत्रिया वृद्ध-
शालिक श्रीगन्नाकर सूरी प्रगट हुया, तेहनो संवंव कहईं
छईं।

श्रीगन्नाकर सूरी।

गुज्जर देशि रायखंडी वडली नगरी वृद्धशालाईं श्री
रत्नाकर सूरी सत कलसि मुक्ताकलना परिग्रह धारक
रहईं छे। एहवे बवलका नगरनो वासी प्राग्वाट वृद्ध
शा० सा० रनो व्यवसायार्थे तिहां आव्यो। श्री चित्ता-
मणि पासने नमी शालाईं श्री रत्नाकर सूरी वंशा, सपरि-
ग्रहि दीटा। तथापि श्री सूरीने महा उत्तम जांणी सा०

रुनओ कहई—स्वामी तुम्हे मुझने षट्सासनो नियमनो पासद कर। तिवारी श्री रत्नाकर सुरी कहे—किस्यो नियम ? सा० रुनओ कहई तुम्ह वादि अन्न लेवो । जे दिने न वांढु तओ अन्न न लीऊ । तेहनी श्री गुरुई तिमज नियम दिवो । एतले ते श्रावक छ (८३-२) सासनो अभिग्रही हूओ । निरंतर सूर्योदये श्री पासनइ नमी पछी रत्नाकर सूरिने त्रिण्य प्रदिक्षणाई वादी मुखा-मि उभो रहि विहु हाथ जोडी मुयी महधि उपसमनी गाथा कही बिरुदावई छई । ते गाथा—

गोयम सोहम जंबु पमवो सिजंभवा य आयरिया ।
अन्नवि युगप्पहाणा ते दीटहं सुगुरु ते दीटा ॥ १ ॥
अज कयथो जम्मो अज कयथो जीवीयं मुज ।
जेण तुह वदणामयरसेण सिद्धाई नैणा ॥ २ ॥
ववरीया सुरेणु संजाया मह गिहं कणयवुट्टि ।
दारिइं अज मयं दिंठ तुह सुगुरु मुह कमले ॥ ३ ॥

पुनः—पंचिंदिय संवरणो ॥ ४ ॥

पंचमहत्त्वयुत्तो ॥ ५ ॥

एहवा वृद्ध आचार्यनी उपमा आपी हेठो बेसई धियं-पणई श्री सूरि प्रति ललित वाक्य करी ए गाथानो अर्थ पूछई । ते गाथा—

दोसस्त मूलजालं पुर्वीरिधि विवर्जितं जह वत्थं ।
अयं वहसी अनचं किं च अन्नं तत्र चरमो ॥ १ ॥
इणि परि ते गाथाने अर्थ पृष्ठनां संपूर्ण ठमास हूआ । श्री सूरि पिण तेहनी निरंतर बुद्धिने प्राकमइ थकी ते गाथानो नवो नवो अर्थ कही समुत्थावई । अनुक्त (८४-१) मि छमसनं अने सा० रुनो गुरुने वांरी कहई भवतारक निग्रय स्वामी ! मुझ अजाणनइ जेहवो अर्थ हई तेहवो ज कहओ । तिवारई श्री सूरि मनस्यु तिवारि जे ए गृहस्थ वणें उपर्याम मुजनइ हितू पणाई हई छई । गुरु कहे छई ह गृहस्थ ! तुम्ह प्रभाति अवस्य आबीवो । किस्या मारिट ते द्विवणां सत्य अर्थ कळानो समय छई नही । इम कहा विसजंज्यो । तिवारि संध्याई श्रीगुरु कलसी सात मुकाफलनो परिग्रह असार जाणी बरदीई पोसी छारी दीवो, एतले स्व शिष्य आ०

श्री रत्न प्रभ सूरि कहे—श्री गुरु आ किस्यु ? तिवारि गुरु कहि—मुझ प्रतिबोधक गृहस्थने ए गाथानो सत्यार्थ कहिवो छई तेह थकी कहिणी अनि करणीमां भेर दुई बीजई दीने प्रभाते ते सा० रुनओ आबो पहिलानी परि वांदि मुख थकी कहई तुम्हे कृपानिधि मुझने प्रसन्न हई । सत्यार्थ कहे । ते गृहस्थ वचन सांभली श्रीगुरि रजहरण मुखपट्टी प्रमुख साधु धर्म्मना उपगरण संभाली नोरवध थकी (८४-२) ' दोष समूल जाला ॥ १ ॥ ' ए गाथानो यथार्थ अर्थ कहे । एतलि ते श्रावकि सात कलसा मुकाफलनो चूर्ण छारी दीवो दोषी कहई आज मई तुल्ल मुखि सत्यार्थ वणे दिहाइई सांभली तुम्हारी कृपा थकी हुं भव निसारथां । आज तुम्हारा दर्शन थकी मुझ जन्म कृतार्थ हुआ । तुल्ल श्री वीरना पट्टधर हई शासन शा-भावओ । इम बिरुदावि सा० रुनओ अनुकर्मिं स्व परे धवलकई नगर पुनो । एतलि श्री गुरुई स्वशिष्य श्री रत्नप्रभ सूरिनि गद्य भलावी श्री संवनों आज्ञा लही निसृह हई विहार कीथो । कतलेक दिने श्री सूरि चित्राड गटी आख्या । तिहां ओ० वृ० कुकंद चुपडा गोत्रि सा० समरा प्रति धर्म्मोपदेश कहे छई । यतः—
महत्वं १ सुकुंत जन्म २ सिद्धिश्च ३ समाधयः ।

संवश्रुतिविभो लोके ५ सकाराः पंच दर्शभाः । १ ।

अष्टषष्टीपु तीर्थेषु यत्पुण्यं किल यात्रया ।

आदिनाथस्य देवस्य दर्शनेनापि तद् भवेत् । २ ।

जिने कृत्या मुनि भक्त्या, कृत्या साधर्मिशासलं ।

एन केन प्रकारेण पुरुषः प्रसिद्धो भवेत् । ३ ।

श्रीगु (८५-१) रुनो उपदेश एहवो सा० समरो पार्मी श्री सिद्धशैल श्री सोमप्रभ सूरि युक्त वि लक्ष मनुष्यई संवपति हई वि० सं० १३७१ वर्ष श्री शत्रु-जय गिरे श्री रुषभ विंव थापि पंदरमो उद्धार निपजान्यो ।

तिहां संघ साक्षि श्री रुषभना मुख आगलि श्री रत्नाकर सूरिई स्व चारित्र घडण आलोयाणि रुपि 'श्रयः श्रियां संगल०' रुप स्तवने पंचवीसी निपजावी ।

तेह मांछि पोताना आत्माना शिक्षा रुपई वैराग्यना काव्य कहे छै-

वैराग्यबंरंगो परबचनाय० ॥ १ ॥

परोपवादे मुखं मदोप० ॥ २ ॥

एहवा ८ काव्य रुप आलायण लेई लघु कर्मि हई वर्णा जीवने उपगारी थका वि० सं० १३८४ वर्षि सा० समर उपदेशक श्री रत्नाकर सूरिना स्वर्ग हुआ । यदोक्त—

महयाडंबर जत्तो सूरि परबवडा पछोण जायं ।

रथणायरसूरी नाभेण जाओ साम्मणसि सिणगारो ॥

गणि परि श्री रत्नाकार मुनि संबंधः ॥

पुनः वि० सं० १३७५ वर्षि श्री सोपपम सूरि स्वर्ग हुआ ।

४८ तन्पट्टे श्री सोमातिलक सूरि ।

तेहना वि० सं० १३५५ वर्षि जन्म । (८५-२) वि० सं० १३६९ वर्षि दीक्षा । वि० सं० १३७३ वर्षि सूरि पद । श्री सूरि विहाग कर्ता श्रीसिराही नगरई चामासि रखा । तिहां श्री चंद्रशेखर सूरि १, श्री जयानंद सूरि २, श्री देवसुंदर सूरि ३, ए त्रिहु शिष्यान् श्री सूरिई सूरि पदि कीषा । एहवई ' देवा प्रभोग ' स्तवनकारक श्री जयानंद मुनि श्री गुरु चिर-जीवी थका स्वर्ग ह्या । नथ अत्रसमाप्त, सवर्ग—सयटाणा, श्री तीर्थराज स्वर्ग प्रभुष ग्रथकारक श्री सोम तिलक सूरि वि० सं० १४२४ वर्षि स्वर्ग हुआ ।

४९ तन्पट्टे श्री देवसुंदर सूरि ।

लघु गुरुभाइ श्रीचंद्रशेखर सूरि ।

श्री देवसुंदर सूरिना वि० सं० १३९६ वर्षि जन्म । वि० सं० १४०४ वर्षि लघु मसंदसि महेश्वर गामि व्रत । वि० सं० १४२० वर्षि अणहिल पत्तनी सूरि पद । एहवई वि० सं० १४४८ वर्षि श्री अहीमदावाद नयर पणु । वि० सं० १४५५ वर्षि ओ० वृ० सा० आवा भाई सा० गणिआ श्री सिद्धाचलि संवपति हुवा । पुनः वि० सं० १४५६ वर्षि सा० आवाइ वत लीओ । श्री देवसुंदर सूरिना शिष्य हुआ । वि०

सं० (८६-१) १४६२ वर्षि पातसाह गज्जनी घांन आव्यइ हुनई श्री सिद्धाचलि सा० समरा थापक मूल नायक विव श्री चक्रधरीई अमुरना उपद्रव जाणी अलोप कीना । पछो सवा त्रोग पहार पाछा मूर्या । पुनः राखेछि वडाली वास्तव्य ओ० वृ० सा० गोविंदई अमुरना उपद्रव देखी तारणशिरई श्री कुमार—पाल थापित प्रवालाना श्री अजितनाथना विव भूमी गृह भंडारी प्रासाद मध्ये नवीन विव थाप्यो । श्री देवसुंदर सूरिई प्रतिप्रथो । तिहां श्री सूरिई स्व पंच शिष्य तेहने सूरि पदे कीषा । ते पांचना नाम कहे छई । पहिला श्री ज्ञानमागर सूरि ते आवश्यक अवचुरी १ आवनियुक्तिनी अवचुरी २ प्रभुष ग्रथकारक ॥ १ ॥

बीजा श्रीकुलमेहन सूरि ते श्री कुमारपाल चरित्रना कारक ॥ २ ॥

बीजा श्री गुणरत्न सूरि जेहनी अवष्टेभ १ राष २ अनि विकथा ३ ए त्रिहुनी ते नाम छई । क्रियारत्नसमुच्चय १ वरदशनसमुच्चय २ प्रभुष ग्रथ कारक ॥ ३ ॥

चोथा श्री साधुरत्न सूरि ते यनि जीतकथ्य (८६-२) नी टीकाना कारक ४. ए च्यार शिष्य श्री गुरु चिरंजीव थकई अल्प आयुई स्वर्ग हुआ । अनि पांचमा शिष्य श्रीसोमसुंदर सूरि दिद्यमान विहरत जाणी श्रीसूरिई श्रीसोमसुंदर सूरिने कछ देशि विहागी आजा दीषी । एतलई श्रीसोमसुंदर सूरि केतलेक दिने देवकई पत्तने गया । नखंडई, श्रीसिद्धेश्वर, श्रीरंजिताचल फरसी देवके पत्तने गया । गुरु देवसुंदर गोपगिरइ श्रीवरदशन करी केतलेक दिने दीछो नगरई पुहता । तिहां श्रीमाली वृ० सा० जगसिंह १ भाइ सा०महणसिंह २ श्री तपागछई समस्त भंवेने संववाछल नापजावी श्रीजिनदशननई सम-यई चुगसि हजार टका मुकृति करी सबल आभुषणि तिलकें प रंगे हुआ । एहवई ओडछा नगरई वि० सं० १४६२ वर्षि श्रीदेवसुंदर सूरि स्वर्ग हुआ ।

५० श्री तन्पट्टे सोमसुंदर सूरि ।

तेहना वि० सं० १४३० वर्षे जन्म । विक० सं० १४३७ वर्षि व्रत । वि० सं० १४५० वर्षि वाचकपद ।

वि० सं० १४ (८७-१) ५७ वर्षे सूरिपद हुआ। श्रीगुरु मुजपसनई, अंजारई, मांडवी, प्रमुष नगरे विचरता चउवारी नगरीई महाक्रियावंत महिमासेंदर गुरु प्रतिदेया तिहां कोईक छठई द्रव्यलींगाई द्रव्यदेई शस्त्रधारक पुरुषनई गुरुघातायिं सज्ज कीयो। ते हुबुद्धि वसतीई गुरु घातायिं गुप्तपणई रह्यो। जेतलई अनुचित काम करवा उद्यम करई एतलई चंद्रमाने अजुआलई श्रीगुरु रजहरणि नित्रा मांहि पुंजी पांमु पालटयूं। वधकागक पुरुषई चितव्यू जे नित्रामांहि पिण जेहनई जीव उपरई एहवी कृपा छई, एहवा महापुरुषनो वध करी मुशनी कुण गति जावु। एहवो विचारो परलोक धर्का बाहता श्रीसूरीनई नमो स्वधरं पोहतो। तिहां थकी गुरु विहार करता केतलेक दीने मालव देशि आमझरे भगरई आव्या। एहवई सो० संग्राम प्रगट थयो, तेहनो संबंध कोह छै।

सो० संग्रामसिंह—

गुजरात देशि वढीयार खेड लोलाडा ग्रामि प्राग्वाट वृ० पूस गोत्रा सोनो अवटकई संग्राम नाम रहि छई। ते कोई समयानुयोगि मालव (८७-२) देशि मांडव गढि चिकया श्रीग्यासदीनने राज्ये, माना नाम देवा, खी नाम तेजा, पूजा नाम हांसा, ए परिवार सहित जेतलई मांडवागढि नगरनी पोल पदसई तेहवई डावी दिशि महामणीधरे कृण कीयो छई अनि तेह कृणि उपरि दुर्गा पईठि सहर्षित शब्द कइ छई। ते अचरिज देवी सपरिवारि संग्राम उभो रह्यो। एहवई तिहां एक आहोही उभो छई। ते संग्रामने देशांतरी जाणी कहई ए शत्रुनो जे नगरमां पदसई तेहने ते महाकद्विना देणहार छै। तेह चिकया श्री ग्यासदीन हज्जर रहई। ते शब्द अनि शकुन सांभली चिंत घरी सहर्ष आछाड सो० संग्रामई नगरपोलि प्रवेश कीयो। राजदरबार पासई आवी रह्यो। अल्प द्रव्य थकी थोडु २ तेल, नाना प्रकारनो घी, गुड, हिंग, मिरचा, साकर, श्वेत, रक्त वस्त्र, पुनः सांगथिक प्रभुषनो व्यापार कइ। पूज्य प्रमाणि मुषि तिहां काल नीगमो। एकटा उष्ण कालि चि० श्रीग्यासदीन असवारी कीयो। एतलई बणा तापयोगि

चिकया स्वदरवारनी (८८-१) वृक्षवादीकाई, सुंदराकार शाखाई, प्रतिशाखाई, हरिकुपल पत्रई, मनोहर सुवटाई, शीतल मुच्छाया दीषी उभा रही बीसामआ लेई स्वस्त हुई। ते सहकारने देखी आरामिकनई चिकया कहई 'सब आंवकु फल हई पिण इस आंवक फल फ्यु नही' तिवारे आरामिक कहई 'पा० सिलाभित इस आंवके दसंतम सब गुण अछे, पिण एक अपत्र बुरी हई, जे फल नहीं। बांजीण आंव हई।' एहवो वचन पुष्पपालकनो सांभली श्रीग्यासदीन कहई 'इस बांजीण आंवकी सूरतदेयी कृण कामका। इसे बांसीस काट डाली।' एहवई पुन्योदय थकी सो० संग्राम पिण ते वादिकानई दुई छई। निणि चिकया कहिण सांभली मनस्युं विचारि जे ए उतम नवपल्लव वृक्ष ते तुरत काटसिई, एहनई हु अभयदान देउ। धर्म प्रभावि महा मंगलिक हुसई। निणहिज वेलाई दृढ चिंतई संग्रामि सकल जन देशां चिकया श्रीग्यासदीनने सिलाम करी अरजी करई छई—'जे ए आंव जन्मवन्ध हई पिण मुजे एक मुह (८८-२) मांग्या दीआ। महा पसाय करो। आवतई जेष्ठ मासे ईसू आंवक फल श्रीपातसाहकु भेट कइ।' ते अचिरज वात सांभली चिकया संग्राम नई कहई—'आवनई जेठो इणि दिने ईसू आंवके फल न लया नओ इसू आंवका जेस हवाइ तेस तेरा हवाइ।' ते वात संग्रामि अंगिकार कीयो। चिकया १, अनि संग्राम २ स्वधरि आय्या। पूर्वोदयना योग थकी सो० संग्रामनो अत्र थकी भाग्योदय हुआ। ते वात सघली मानानई खीनई कही। हवई संग्रामई ते सहकारनई पछवाटई किनायत तथा चंदआ बधाषी खालादिकई मुचि हृद पवित्र वस्त्र धरी निर्मल चिते धूप, दीप, चंदन, अक्षत, पुष्प ते आवांनई अर्चई एतल शील गुणई साहसीक जांणीनई; पूर्वभवी वणिन सा० आंवो नामि द्रव्य धारक इणि स्थानिक रहितो, 'ते वांक्षियो मरण पांमी इणहीज स्वद्रव्य स्थानिक बीजे भवई आंवो वृक्ष हुआ। ते आंवानो जीव आथी संग्रामनई कहई ते मुज्जनि अभयदान दीयो छई तेह थकी हुं मुज प्रति तूओ। ए

(८९-१) आंवाना मूल हंदि द्रव्य छहं ते तूं भूमि
षणि कादि लेजे । ए तूझ भाग्यनो छहं ।' ते वचने सं-
ग्रामि तिमज लबु लाववी कलाना योग थकी माता स्त्री
पूली प्रभुषी ते द्रव्य स्वयंहे थाप्यो । आंवांनी मूल पाणी
लण माटीहं करी सिंघ्या । अनुकमि उणकालिते सहकारी
सुगंध मुहर आवी निमज फल हुआ । ते फल यत्ने जा-
लवी सध्वाखि आछादि गीत वाजीबदे चि० श्री ग्यास-
दीनने चरण भेदी कीया । संग्राम हाथ जोडी कहहं
' पा० सिलामति । ए फल सुगंधओ वाजीर आंबेके' ।
ने सांभली ग्यासदीन बूठा, पांच वस्त्र देहं घरि कामदार
कीयो । ते संपदावंत हुआ । एहवई तिहां विहरता श्री
सोमसुंदर सूरि आव्या । सो० संग्राम सेव समस्तना
आग्रहहं तिहां मांडवगदि श्री सूरि चउमासई रखा ।
सदैव सुर्यादीयी श्री भगवती अंगनी व्याख्या कहहं ।
सो० संग्राम ? माता २ स्त्री २ सहित निश्चल निम्नरई
चिने सदहणहं सांभली । तिहां छत्रास हजार बार
' गायमा । गायमा ।' एहवु नाम आवई (८९-२)
तिहां सो० संग्राम नामि नामि एक एक सोनइओ मुकई ।
एतलई श्री भगवती सूत्र अंग संपूर्णि छत्रीस हजार
सोनइओ सो० संग्रामरनी नेश्राई हुया । तेह थकी अर्थ
सोनइओ मातानी नेश्रानो । तेह थकी अर्थ सोनइओ
भायांनी नेश्राई हुआ । एवं संख्याई ब्रह्मसिंह हजार
सोनइया हुआ । सो० संग्राम श्रीगुरुनई कहहं आ ज्ञान
द्रव्य लीओ । गुरु कहहं साधु दुई ने ए द्रव्य पप दोषनुं
मूल जाणो एह थकी वाप्या रहि, जेह थकी पंचमहाभन
जाई । बिण थकी ए ज्ञान द्रव्यहं ज्ञाननो गन्त करी ।

लिखापयति जिनशासनपुस्तिकाणि

व्याख्यानयति च पठति च पाठयति ।

श्रुतंति रक्षणविधौ च समाधिर्यंत

ते मर्यादेवशिवशर्म नरा लभेन् ॥ १ ॥

भक्तभक्त तथापिंये पेयं वा कृत्याकृत्ययोः ।

मर्यादामयं तत्रा ज्येष्ठं हेतुपादयकादिकं ॥ २ ॥

जेह थकी श्री धारपाणी आलखी प्राणी मर्याक्ष सुखने
वरई । एहवु वचन श्री गुरुनुं सांभली सोनी संग्रामे

पहिलांना ब्रह्मसिंह हजार सोनइया, पुनः अन्य द्रव्य
स्ववर थकी लीओ तेहनी संख्या एक लाख अनि पिस्ता-
लिस हजार सोन (९०-१) इया एकठा भेली वि.
सं. १४०० ? वर्षि श्री कृष्णध्यान मूत्र ? अनि ओ०
श्री कायक सूरि कथा २ एवं सचित्रात स्वर्णोत्तर तथा
रुपाक्षर लिखावी सकल साधु प्रति ज्ञानवृण्णार्थे ते प्रति
वांचवा भणवा दीयी । केवलिक प्रति ज्ञान कांशि
ज्ञानोभातिथि थापि । पुनः गुरु वाक्य मालव मंडले श्री
मांडवगदि श्री सुपासनओ प्रासाद, मुगसिपुरई श्री
मुगसिपासना विंव प्रासाद वि. सं. १४७२ वर्षि थाप्यो ।
मेइ, मेइसार, ब्रह्मडल, सामलीया, थार, नगर, खेडी,
चंडाउलई प्रमुप नगरई सो. संग्रामि सनर प्रासाद
निपजाव्या । इणिहित सूरिई प्रतिप्रथा । एकावन जीर्णो-
द्धार निपजाव्या । इत्यादिक मुक्तुन श्री गुरु वचनि सा.
संग्रामई कीषो इणि ॥

श्री सूरि चरित्र, तप, शीलनई आराधता, द्रव्य १
क्षेत्र २, काट ३, भाव ४, अनुमाने विहार करता, पुनः
गुर्जर वटपट नगरई, संखेहडा नगरई, बडोइ नगरे
जंबूसर न०, आमोत्र न०, खेभायत न०, अहिमदाबाद
न०, आसापहोई, कोठवं (१) पुरई, फूरमान वाटिकाई,
शिक (९०-२) दर पूरी, विसलनगरि, श्री वृद्धनगरई
आव्या । तिहां प्राप्ताट वृ० सं० देवराजे श्री अभिनंदन
स्वामीनओ विंव रात धातुमयि निपजाव्यो । ते श्री
सूरिई प्रतिप्रथो । तिणदिज अवसरि सं० देवराजिनई
हृदि स्वख्या शिष्यनई सूरि पद काषा । तेहना नाम
प्रथम मोहनंदन नाम श्री मुनीसुंदर सूरि नाम दीषो
१ । बीजा शिष्य जयउदय नाम श्री जिनकिलि सूरि
दीषो । २ । बीजा शिष्य श्री भुवनवर्मनो नाम श्री
भुवनसुंदर सूरि दीषो । ३ । चांथा जयवंत हर्ष तेहनो
नाम श्री जिणसुंदर सूरि दीषो । ४ । वि० सं० १४७८
वर्ष छत्रीस हजार टका व्ययई सूरि पदो तसव कीषा ।
ए थार शिष्य युक्त श्री सूरि नगरी गामई स्नात्रापदेश
ना दायक तिहां थकी तारणगिरि श्री अजित दशन करी
हणात्र, पोसीणा नगरई आव्या । श्री गुरुना उपदेशे

प्रा० वृ० सा धुलई श्री रुषभ १ श्री शान्ति २ श्री नेमि ३ श्री पास ४ श्री वीर ५ एवं पंचतीर्थीना प्रासाद पांच जुड़ा जुड़ा निपजाव्या । तिहां थकी श्री अर्बुदाचलनी यात्रा करी श्री भार्या नगरई आव्या । तिहां समस्त संघई श्री गुरुनं (१.१-१) उपदेशी भार्या नगरई प्रासाद कीथो । एवं भडा प्रमुख नगरई अर्बुदासनि श्री सूरिना उपदेश थकी सम प्रासाद नीपजाव्या । एकवीस जीणोद्वार हूथ । श्री सूरि नीनाहडा नगर आव्या । तिहां संप्रति नृपकारक प्रासादि वि० सं० १४८१ वर्षि देवका पत्तन थकी तेडाथीन बाबायशनी मूर्ति नीनाहडा प्रासादमां थापि । तिहां थकी श्री सूरि जीवित स्वामी नंदी-पुरे, पुनः वीरदाटक श्री बंभणवाडिनी यात्रा करी सरस्वतीने नमी अनुक्रमि मेवाडदेशी गांढवाड खंड नाडलाड नगरी श्री नेमि प्रमुख सकल प्रासादना देव नमी तिहां बर्षा कालि रखा । केतलेक वर्षे श्री सूरि राणपुर नगरई चौमासि रखा । पातसाह श्री पीराजना हूकमथी प्रा० वृ० सं० भरणि श्री गुरुनो उपदेश लही वि० सं० १४६९ वर्षे श्री राणपुरे प्रासादारंभ कीथो । पुनः वी० सं० १४९८ वर्षि चतुर्मुख प्रासाद संपूर्ण हुआ । तिहां श्री सूरिई कृष्ण सरस्वती विरुद धारक श्री मुनिमुंदर सूरि १ महाविद्याविडंबनटीकाना कारक श्री (१.१-२) जिनकीर्ति सूरि २ कंठगत एकादशंग सुश्राथ धारक श्री भुवनमुंदर सूरि ३ दीपालीकादि माहात्म्य कारक श्री जिनमुंदर सूरि ४ प. कथार शिष्य युक्ति शुभसकल, वसादि नव पाठक युक्त पंडित, गणि, कथी युक्त इत्यादि पांच शत साधुनई परिश्रम करी सहीत वि० सं० १४९९ वर्षे सा० भरण निम्मापित त्रैलोक्य दिपिका नाभि चतु-मुख प्रासादे श्री रुषभादि अनेक ध्विनी प्रतिष्ठा कीथी । प्रथम सं० १४९५ वर्षि सा० भरणो श्री सिद्धाचरि संघवि हुआ । स्त्री वर्षे १८ मई सा० भरणा वर्ष २१ मई श्री सिद्धाचली मुख्य तीर्थकरने आगली श्री पात-साह मंत्री ते सं० संथाते इंद्र मालनई अयसरई मत्रांडे चाथु व्रत उजरी, गुरु मुखी तिहां पाते सं० भरणि इंद्रमाल पिहिरि । पुनः सं० भरणो मुख्य जिनना उव गेते

विहू हाथ जोडी शुभ निम्मलाशयथी विनती करी किनु मांगई छई ? गाथा—

सुलहा विमाणयासं

एगच्छता वि भेदणिण सुलहा ।

दुलहा पुण जीवाणं

जिणदवरसासेण बोही ॥ १ ॥ (१२-१)

इणि परि सुशील व्रत आराधता, निरंतर श्री जिन भक्ति साचवता अन्य वणा साधर्मिक पार्थना संसारनि विरुद रहि छई ।

श्री गुरुई स्व शिष्य श्री भुवनमुंदर सूरिनई श्री शीरोही नगरई चौमासानी आज्ञा दीथी । पुनः श्री जिन-मुंदर सूरिने श्री श्रीमाल नगरी चौमासानी आज्ञा कही । निण तिहां गुरु आज्ञा लही विहार कीथो । श्री गुरु राणकपुर थकी विहू शिष्य युक्ति नाडओलनगरी चौ-मसी आध्या । वर्षाकाल संपूर्ण स्वपदवर श्री मुनि-मुंदर सूरिनई गठ भलाथी श्री गुरु आम भूपति निर्मा-पित श्रीवीर दर्शनई उत्कण्ठित गोपनगरे चउमासी रखा । एहवई भाष्य त्रिणनी चूर्णि १, कल्याणकस्तव २, रत्नकोश ३, पुनः योग शास्त्रना ४, उपदेश मालाना ५, षडावश्यकना ६, नव तत्त्वना ७, आराधना पताकाना ८, इत्यादि ग्रंथना वालायवोधना कारक श्री साममुंदर सूरि वि० सं० १५०१ वर्षे स्वर्ग हुआ ।

५१ तत्पट्टे श्री मुनिमुंदर सूरि ।

तेहना वि. सं. १४९६ वर्षि जन्म । (१.२-२) सं. १४४३ वर्षे व्रत । सं. १४६३ पाठक पद । सं. १४७८ वर्षि सूरि पद । बाटलीना नादना एकशत अनि आठ शब्द तेहना ओलखणहार, श्री कृष्णसरस्वती विरुद-धारक, श्री उपदेश रत्नाकर ग्रंथकारक, श्री शान्तिकर स्तवन निर्मापितेन तन्मंत्रांतजेलन योगिणिकृत मारि उप-द्रवनिवारक, सुलभबोधी प्राणिने उपदेश दावक, श्री मुनि मुंदर सूरि सं. १५०३ वर्षि श्री कांस्टानगरे स्वर्ग लह्यो ॥

५२ तत्पट्टे श्री रत्नशेखर सूरि ।

श्री जबचंद्र सूरि ।

श्री रत्नशेखर सूरिना सं. १४९७ वर्षि जन्म । सं.

१४६३ वर्षे व्रत । सं. १४८३ वर्षे पं. पद । सं. १४९१ वर्षे धातक पद । सं. १५०२ वर्षे सूरि पद । श्री सूरिई अजमेर नगर पार्थ वींठारपुरे श्री नेमि विंव प्रति-प्रयी । श्राद्धविधि सूत्र-वृत्ति १ श्राद्धप्रतिक्रमण सूत्र-वृत्ति २, आचारप्रदीप ३, प्रमुख ग्रंथकारक । श्री सूरिनेई बांण देव्यः दत्त वर थीकी हस्त सिद्धि जाणवी । सं. १५११ वर्षे स्वर्ग हुआ ॥ १ ॥ लघु गुरुभाई श्री जयचंद्र मरी (९३-१) प्रतिक्रमण रामेंहेतु १, नीसस्थानिकनो विचारामृत संग्रह २, इत्यादि ग्रन्थकारक कुमुटीई गार्मि स्वर्ग हुआ ॥ २ ॥

५३ तत्पट्ट श्री लक्ष्मीसागर मूरी ।

२ श्री सोमदेव मूरी ।

३ श्री सोमजय मूरी ।

श्री लक्ष्मीसागर मूरी तेहनो वि. सं. १४६४ वर्षे जन्म हुआ । सं. १४७० वर्षे व्रत । सं. १४७९ वर्षे पं. पद । वि. सं. १५०१ वर्षे पाठक पद । सं. १५०८ वर्षे आ. पद । सं. १५१५ वर्षे गुरुनायक पद । श्री सूरिना उपदेश थीकी वागडदेशि गिरिपुर भग्ने सा. साब्द श्री गंभीरापासना प्रासाद निपजाव्या । पुनः मालव देशि धारनगर श्री गुरुना उपदेशी प्रा. वृ. सं. हर्षसिंहई सम बडी सुवर्ण मुकुति प्रासाद इग्यार निप-जाव्या । एहवि गुरुजराति अणहिल पत्तनई जिन बिंबो-स्थापक सा. श्का प्रगट हुआ ।

सा० लुकानी उत्पत्ती कहि छई ।

यथा गुजर अणहिलाख्य पत्तने नूतन पाठकि प्रा० वृ० धवंचा गोत्रे सा. लुको एक सामान्य पाणि रहि छई । ते पुनिमगछ गुरु संगेगंई जैन लिपि शिष्यो (९३-२) तिणे वि. सं. १५२० वर्षे ज्ञानकांशि जैन सिद्धान्त वार ७ लिख्या । ते सकल ज्ञानद्रव्य लेतां थीकां साक्षात्तर दो-कडा रक्खा लिखवाना । सा० लुकां गृहस्थने कहे साक्षा-त्तर दोकडा... ज्ञान पिण घणो लिख्ये छै । ज्ञानद्रव्य माहि थीकी काटी आप्यो । तिवां गृहस्थ कहे—सा० लुका ! तुम्हे जैन सुधर्म छै, एतलो तुम्हने ज्ञान लाभ हुआ । शालाई जाई साधुनई कहे तुम्हें श्रावकनई कहे—तुम्हा-

रई उपदेशि ज्ञानकांशि ए. लिपावई छई । साधु कहे अस पासि द्रव्य नहि अनि पुस्तक पिण ज्ञान कांशि थीकी गृहस्थ पासई मांगो वांछी पाछा ते गृहस्थनई दीवई छई । ज्ञान द्रव्य पिण गृहस्थ जाणई । मांभली सा० लुकां कोधी थरे आध्या । एहवई सं-ध्याने अवसर उन्सवई जिन भक्ति जिन मंदिरि वाजारी थयो । तिहां बांमभाग कपालि देव मंदिरनो थांम भागो । प्रभाति कुणगिरि वाजारी कांइक हादि वेटी । एतलि तिहां गुरुजानि भयद लेखक भित्र मिल्यो । ते पिण म्हेछनी पारसीना हिरफई वरग्य लिखई । ते पिण कछु सा० लुका (९४-१) लिखक ! ए. तुम्हारई कपालि क्या लग्य छई । लुकां कहि—देवमंदिरका थंभा लग्य । ते सांभली म्हेछ करई—तुम्हार जे फकीर दुनीया टोडिक हूथ सो साहिबकी बदगी करई कै, साहिब के हथर मुकिमई वेटी, ते अछा अनंत ते जय अवैड हई, असल्या नापाकीस दूर हई । ते म्हेछ वचन सांभली सा लुकां निजई म्हेछ बुद्धि प्रगट हुई । सा० लुकांनई म्हेछ धम्म प्यारा जाणी निज संयदई पीर हाजीनो आ-म्नाय दीयो । अनि साक्षात्तर दोकडा पिण गृहस्थे न दीयो । तेहना कोच थीकी म्हेछनी बुद्धि चिंत परी । सा० लुकां गृहस्थनई कहई—ए. गुरु सावय उपदे-श कहई छई । जह वचन थीकी हिसानो पाष हुई । निरवय वचननो उपदेश कही नहि छई । अनि साधु प्राणि इम कहई—साधुनी जेम में पिण आगिमना पुस्तक वार सात लिख्यो छई तिहां श्राकनी कीयाई जिन—पडिमा नो पाठ किहाई मइ न दीओ । अनि छई पिण नही ते माटि पंचेटी जीव ते एकैत्री जीवनई नमई अनि ए एकैत्रीयना वल थीकी (९४-२) छ कायना जीवनी विराधना हुई । तेह थीकी जिन बिंब आराधक नही । ए प्रासाद बिंब सब मिथ्या छई । ते सांभली साधु कहई—सा० लुका ! तुम्ह प्रत्यक्ष पाणि किम अनंत संसारी थाओ छओ । श्री सिद्धांत द्रव्य थीकी लिखाथी साधु पोतानई भगवा सिद्धांतनी यत्न करई । तिवांरि ते द्रव्य नेश्राई कहिबांणो । तेह थीकी

ठवण नीक्षः छई अनी नंदी प्रमुष सिद्धान्ते पूर्वि
चौरासी आगिम कळ्या छई ते वीर नीवाण हुया पछी
त्रिणवार बार दुःकाल पड्यो तिहां ८४ आगिमनो
विछेद धयो । तिवारे सकल सुविहित गितार्थे मिली
साधु मुख थकी जिम सांभल्युं तिम उदयुं छई ।
पछी तो ते केवलीनई गम्य, मनुष्य कुण मात्र । हा पिण
नहि ना पिण नही । इम घणई नयई उपनयई श्री
गीतार्थ समझाय्यो पिण ते लुका कदाग्रह न मुकई ।
जिन बिंबनी निंदा करतो जांणी जाती पंक्ति बाह्य
कोधी । तेह थकी घणे कोधी संसार पणुं तजी वि०
सं० १५३० वर्षे समणोपासक वेष आदरी अणहील
बाढा पाटन थकी (९५-१) सिद्धपुर नगरे आव्यो ।
तिहां प्रागवाटि तपा लुकाई जाति भेद हुआ । तिहां
थकी केतलक दीने श्री सीरोही देशि अरट्ठाई गांमई
आव्यो तिहां उपकेश वृद्ध शाषाई सा० भाणो रहि
छई तिणि समणोपासक सा० लुकानो उपदेश सांभली
स्वहस्ति सा० भाणे दिक्षा लीधी । वि० सं० १५३२
वर्षे प्रथम वेषधर ६० भाणो हुआ । पुनः वि० सं०
१५४० वर्षे श्री सीरोही नगर वास्तव्य आ० सं० ७०
साथरीया गौत्रई सा० भीदे ६० भाणा हस्ति दीक्षा
लीधी । एतले वि० सं० १५३५ वर्षे श्री सत्यपुरे
सा० लुकानो आयु पूर्ण हुआ । तिहां थकी ६०
भाणो शिष्य ६० भीदा गुजराति अहिमदावाद नगर
माहि शाहापुरी उष्ण कालि आवी रखा । तिहां ६०
भीदानो उपदेश सांभली श्रीमारी लघु शाषाई सा०
नानचंदि ६० भीदा हस्ते दिक्षा लीधी । नानो रुषि
नाम दीधुं । तेहना शिष्य रुप रुषि हुआ । इत्यादि
कुमती छे तेहना संग तजवा । सुमति भजवा । उनम
जीवे स्व आत्म हित कारण चिनई (९५-२) श्रद्ध
सहणा धरी श्री जिन भक्ति तेहिज मुक्ति पंथ गमन
रुप जांणी आदरवी । यथोक्तः—

वर गंध १ धूप २ चाखरीह ३ कुसुमेहि ४
पवरदीवेही ५ नैवेद्य ६ फल ७ जलेहि ८ जिण पूजा
अटहा होई ॥ १ ॥

इयादि अष्ट विधिना जिनराज पूजा

ख्याता कृता सुरनरगणः सदैव

खंडी कृता सुमतिभिः कलिकाल योगात् ॥

इति श्री जिन बिंब उथापक सा० लुका उत्पत्ति समाप्त ।

एहवि मांडवी बिंदरे तथा श्री सोमदेव सूरी १,

खरतर श्री जिनहंस सूरी २, अंचलीक श्री जयकेसर

सूरी ३, ए लिहुं गळना आचार्य तिहां आव्या । तिवारई

सोरठ देशि लुकाना मतनो विस्तार जांणी ए लिहुं गी-

तार्थे मिलि वि० सं० १५३९ वर्षि आपआपणा गळ

थकी आजा भर्मा थाया । एतलई इहां थकी आदेश

निर्देशनी मयादा थापणी । पुनः पात्रमाहि सेफदानी

ओली एक दीधानी आलोयण अठमनी साधुनई

कहावा । ते पाहिला स्व स्व संवाटक समुदाय मध्ये

जे गीतार्थ दीक्षाई वृद्ध हुई तेहनई (९६-१) मोटा

मोटा भेत्रनी श्री पूज्य बीरीका देता । इम सकल

संवाडे ए नीती । पछई ते वृद्ध गीतार्थ साधु प्रमाणे

अत्रि आजा लही साधु वे तथा च्यार विहार करता ।

एहेवे वि० सं० १५४७ वर्षि गुंजर देशि धानधार

खंडई श्री यक्षनी उत्पत्ति हुई । श्री मुराई भुतगामे

बलदुटई पांच प्रसाद प्रतिष्ठया । वि० सं० १५३७

वर्षि हाडोती देशि मुसाहरी गांम श्री मुरीनो स्वर्ग

हुआ । २ आचार्य श्री सोमदेव मुरीनो वागड देशि

वडियार नगरे स्वर्ग हुआ ।

५४ तत्पट्टे श्रीसुमतीसाधु मूरी ।

तेहना जन्म अबुदासनं वेलांगरी नगर प्रा० वृ०

नारण गोत्रि सा० टिड्ड, खीं रुई कुले वि० सं० १४९४

वर्षे जन्म । वि० सं० १५११ वर्षे दीक्षा । वि० सं०

१५१८ वर्षे गळनाथक पद । श्रीमुरीये असलमेर, कृष्ण

गंठ, अबुदासनई, देवक पटणि, गंठ नगरे, खंभायने, गंधार,

इंडर नगरई ज्ञानकांश गितार्थ पासी सोचाव्या । ज्ञान

ज्जन कीधी । श्रीगुरुना उपदेश थकी मालव देशी मांड-

वगडि प्रा० वृ० सहहबीया गोत्री पातसाहना द्रव्यना

भंडारी खत्रानाना (९६-२) भलामणिग्या सा० स-

हसा भाई मुलतान श्रीअबुदगिगि उपरि अचलगडि

इग्यार लाख द्रव्य सुकृति करी पांच लक्ष मनुष्यनो संघ लेई श्रीरुषभदेवनो चतुर्मुख प्रासाद नीपजावी ते माही सप्तधातु चउइ शत मण प्रमाणे तेहना बिंब चार कराव्या। तेमाहि आठ बिंब काउसगीया अने च्यार बिंब चतुर्मुख प्रासादि मूलनायक श्रीरुषभदेवना जाणवा। वि० सं० १४५४ वर्षे श्रीसुमति साधु सुरीई प्रतिष्ठथी। श्रीसुरी अतिचार रहित चारित्र धर्म्मने आराधता, सुध परपक विरुद धारक वि० सं० १५५१ वर्षे खमणुर गामिं श्रीसुरीई स्वर्ग हुआ।।

५५ तत्पष्टे श्रीहमविमल सूरि।

(२) श्रीकमलकलस सूरि।

(३) श्रीइंद्र नंदी सूरि।

ए त्रिहु गुरुभाई तेमाहि श्रीकमल कलस सूरि थकी वि० सं० १५५५ वर्षे कमलकलसा गछ हुआ।

पुनः श्रीइंद्रनंदीसूरि अणहिल वाढा पाटण पाखें कुतपुर ग्रामें स्वशिष्यने आ० पद देइ गामने नामें श्री-कुतपुर सूरि नाम दीधु। निहां थकी वि० सं० १५५८ वर्षे कुतपुरा गछ (९७-१) कहिवाणो। एतलई ए बिहुं लवु गुरुभाइना भित्त गछ हुया। अनि श्रीहमविमल सूरि जे किया भ्रष्ट साधु समुदाय गछ मर्यादा शि-थल जांणी देश आसा देवा हुया। श्रीगुरु ब्रह्मचारी चुडामणि विरुद धारक नियोजनपाणे सकल जन वि-प्यात कीर्ति संवग रंगई समतायेन पकात्रादिक न्याय्यता, वणा जाव लुपाक मतनई तर्था श्रीसूरि हम्मि दीक्षा लेइ तपनिश्राई चारित्रना भजनारा हवा। ८० गणपति ८० श्रीपाति ८० बीपा ८० जगा प्रमुख नवदी-क्षित साधु ६८ युक्ति प्रतिवाधी तपा कीथा। त्यारे अन्य साधु किया उदारवा तत्पर थया। सपरिग्रहि जे त्रांवा-ना पात्रां, त्रपणी, लेट प्रमुख जेहने जाणता तेहने संघ अने पंक्ति बाहिरनी आलेंगणा कहता। एक भुक्त उप-वास, पाराणि नीची छट अठम, नीची पाणें गंडीसही प्रमुख तपना कारी भूमंडले विचरई। एहवये समयई क-टुक नामि गृहस्थनी परपणा हुइ। जे किया शि-थिल साधु समुदायमा रहित चारित्रियाने (९७-२)

चारित्र न संभवे। पिण तेइम न कहिहुं। इम हुंति पिण गछनायकने चारित्र संभवई—यदागमे—

साले नाम एगे आथरिए एरंडे नाम परिवारे।

एव चउंभंगी जाणवी। हवई कटुक गृहस्थनी उत्पती कइई छई—गुर्जरात देशि वडनगरे नागर शाति वृद्ध शाषाई टांकर गौत्रि सा० वाणारसी, तेहनी छी हरी, पुत्र कइओ नामि छई। पिण ते देव गुरुनो...। पं० हर्ष कीर्तिगुरु मिल्या। तिणी भव्यातना जांणी कडु-ओ बोलाव्यो। यती जांणी नम्यो। गुरु पांस रखी। वृद्ध जांणी कडुआं विशेष भक्ति साच्ये। एहवई गुरु आणा लही शिष्य अम्मदावादे चामासे गया। गुरुनी सेवा करतां केतलेक दिनें गुरु मुख थकी कइओ श्री शिद्धांतनो समझ थयो। सचित त्यागी श्रावकनो कर-णीई आगलो हुआ। तिवारि गुरु कहई सा० कइया तुम बरे जाओ संसारि थाओ। ते गुरु वचन सांमली कइओ कहई, तुम जे हवा...। सा० कइया ना वचन सांमली योग्य जांणी प्रसन्न पणई गुरु मुखि वीसई वर्षे सा० कइई चोथु व्रत आदर्यु। (९८-१) श्री पंडितजीई कछु—जे तुम्हे गुरु लोपा न थासो। तिवारई कइओ कहई—पिता माता जो वृद्ध नागर हुई अनि वणि-कनो पुत्र छुं तओ उपगारी गुरुनें नहि लोपुं। तिवारे गुरे सा० कइयानई क्षेत्रपालनो वर दीथो। गुरु कहें तुमरो उदय थिरापत्र नगरई श्रीमालि वृद्ध शाषा भु अ-वटकि छई, अस्मिन् देसि नही छई। ते माटि तुम्हे तिहां जाओ। सा कइओ गुरु वादी आणा लही केतलेक दिनें श्री शंखधर पासनई नमी अनुकीम थिरापत्रइ आव्यो। जिम श्री पंडित श्रीहर्ष कीर्तिई कहयुं हुवुं, ते तिमज सत्य हुआ। एकदा सा० कइओ गृहस्थ प्रति उपदेश कहई—बिहज्जार अनि च्यार युग प्रधान कहई छई, पण ते बिहज्जार अनि बि जाणुं, एक एह संदेह। १। पुनः पांचमा आरामां सुसाधु सुचारित्री नही, ए संदेह छइ। २। संप्रति वर्तमान कालि चारित्रिया साधु मुज दष्टि आवता नथी, एतले एहनो पिण संदेह। ३। इम-गुरु लांपी मिथ्या प्ररूपणा करतां त्रिण थुईई (९८-२)

समत थापतो हुआ। एतलईं गुरु बेध तथा गुरु कथन लोप्युं। तेह थकी कइयाये सिध्यने उदय न हुई। एतली वि० सं० १५६२ वर्ष साधु बेधोत्थापक कइक गृहस्थ थकी कदुक नाम मति प्रगट हुआ।

इति कदुक मतोत्पत्ति।

पुनः एहवईं लुकांना गछ थकी ६० विजयईं विज्जा मति नामि मत प्रवर्ताव्यो। एहवईं पासचंद मति प्रगट हुआ तेहनी उत्पत्ती कहईं छईं।

पासचंद मत।

अबुदांसनि हमिरपुरनगरईं लिब गोत्रिईं प्रा० वृ० सं० पासवीर नामी अस्पृश्ये भारवाहकनी आजीविका करता रहइ छईं। एकदा हाथि कुठार लेइ पर्वत दिशि वडि पीपल वृक्ष चढता ईंधण लेता भूमि पड्यो। देहो गाढो लागो। पीपल वृक्ष हेडि उभो छईं। एहवईं तिहां नागुरी शाणाईं शाला धारक श्री चंद्रकीर्ति मूरी, तेहना शिष्य पं० लक्ष्मीनिवास, तेहना शिष्य एकान्तारि षोविहार उपवास कारक पं० श्री साधुरत्नः तेहनी श्री आबूनी गाला करी वाटी उतरी (९९१) हमीरपुरने मारणि आवना देषी पासवीर वंदना कीधी। पं० साधुरत्ने योग्य जाणी धर्मोपदेश कयो। तेहमां वनस्पति छेशाना मोटां पाप कयो। ते सांभली लखु कर्मि प्राणी तुरत वृड्यो। काणिर नगरे वि० सं० १५६५ वर्ष पासवीरने दीक्षा देई ६० पार्श्वचंद्र नाम दीधु। तिहां थकी गुरु १, शिष्य २, नागौर नगर आवी शालाईं रक्षा। एकदा ओरइईं जीणे यंत्रनी मुद्रा दीधी देषी ६० पासचंद्र गुरु श्री साधुरत्ननंद—इणि ओरइईं किम्बु छईं। कहहि उवाडना नथी। तिवारईं गुरु कहईं आगि महा बारावधि दुर्मिअ हुआ, ते समयईं साधु शिथलचारि जाणि तेहना पुस्तक ज्ञान आसतना देखि, तिहां वृद्ध गितार्थे मिली ए ओरडामां जानतां डाबा भरी यंत्र कीधो छईं। ते थकी आपणे कोस्ये कामि उवाडनु नही। वृद्ध वचन कुण लोपाईं। एहवओ वाक्य गुरु श्री साधुरत्ननु सांभली शिष्य ६० पासचंद्र मौन हुइ रह्यो। एक दिन गुरु नगरमां कोइक (९९२) कार्यार्थि गया। एतले

पासचंद्री गुरु आज्ञा विनार ते ओरडो उवाडी जोयको। पुस्तक णिम तिम मुक्यां दीटा। पहेंवे गुरु आख्या एतलि उतावलिमां आगले पख्या ते अडो पत्र लेइ रजोहरणि घालि यत्ने राख्या। पछी गुरुने किमाड उवाड्यो। गुरु कहईं एवडी देर क्युं हुई। शिष्य कहईं हमहिज। पछी ते अडो पत्र बांधी क्षेत्रपालनो आम्नाय जाणी एकाति ठिकाणे साधन विधि कीधो। एतलईं कालो अग्नि गोरओ बिहुं क्षेत्रपाल आवी वर दीधो। अनुक्रमि वि० सं० १५७४ वर्षे ६० पासचंद्रे वीरदत्त वर साहज्य थकी पासचंद्र नामि मति उत्पन्नः।

ते मांहि थकी श्री पासचंद्र शिष्य ६० ब्रह्म नामईं, तेह थकी अणहिल पटनि वि० सं० १५७८ वर्षी ब्रह्मा मति गछ प्रगट हुआ। एतलईं जे जिहां थकी फांटो हुआ, तिणईं तिहां थकी पोताना मूल गुरुनी सामाचारी लोपिने सूत्र विरुद्ध सामाचारी प्रवर्तावी। अने सूत्रोक्त जे पर्व ते पुनः अन्यथा कीधा। पोतानि मति भेदी करी नवा नवा गछना नाम थाप्या। (१००-१) तिवारि ए मति कहीईं।

इति पासचंद्र मतोत्पत्ति।

हवईं श्री हेम विमलनो वि० सं० १५६२ वर्षे जन्मः। सं० १५७८ वर्षी दीक्षा, हेमचम्म नाम दीधु। सं० १५७५ वर्षी मुखेराणि वटियाग खंडि पंचांसरा नगरईं श्रीमाली वृ० सं० पातईं मूरी पदोन्मव कीधा। सं० १५५६ वर्षे किया उद्धरी। सं० १५६८ वर्षे स्वर्ग हुआ।

५. इतत्पट्टे श्री आणंद विमल मूरी।

(२) श्री सांभाय हर्ष मूरी।

श्री आणंद विमलमूरीनो वि० सं० १५४७ वर्षे जन्म। सं० १५५२ वर्षे व्रत, अमन मेरु नाम दीधा। सं० १५७० वर्षे कर्पट वाणिज्य नगरईं आ० पद हुआ। सं० १५८२ वर्षे देसरी नगरईं गछ नायक पद हुआ। एकदा गुरु श्री सांभाय हर्ष मूरीनईं कहईं। आपणे बिहुं किया उद्धरीईं। तिवारी श्री सांभाय हर्ष मूरी कहे आपणि शाला धारक विरुद्ध गुरुनो छईं।

तिवारी श्री आणंद विमल सूरी कहे

बावत साधुर्युं किया उद्धरि सपरिवर्ती जाणता ते
साधुनें गछ बाहिर काहता, भव्य जीवनई धर्मोपदेश देइ
तारता, (१००-२) पुनः जेसलमेर देसि जल दुर्लभ
जाणि श्री सोमप्रभ सूरीई विहार निषेध्यो छई । पिण
लुक्कामत व्यापिपुं जांणी उ० श्री दिवासागरनई विहा-
रनी आशा देता हुया । तथा जेसलमेर खरतर, भेवाति
विजामति, मारकीइ लुका, बरमगोमि पासचंद्र, इत्यादि
नगरि श्री सूरीई छट तपनई पारणि रक्षा तक्रनइ करवई,
षट विगय व्याप्री, महा तपस्वी जांणी यणा जीव श्री जीन
पूजानी सदहणा जाणी । पुनः श्री सूरीना उपदेश थकी
ओ० वृ० बाफणा गोत्रे बा० कर्म बिनाइगढ वास्तव्य
सं. १५८७ वर्षे श्री सिद्धाचल सोटमा उद्धार कराव्यो ।
श्री सूरीई अजयाम, सांगानगर, जेसलमेर, मंढोथेर,
नागोमि, नाइलार्ड, साइबीई, सीराही नगर, पाटणि,
महिसाण प्रमुख अनेक नगर यणा जिनविष प्रविष्टया ।
कलियुगि श्रीसूरि युगप्रबोनापमः सम जाणिवा । यतः उक्क-
वदन्ति तस्मैति जने निरीक्ष्य निरीहितजानतपःक्रियाइव ।
अवातस्मन्वगुणः किंमथ श्रीमत्तगश्चंद्रगुरु दिनीयः ॥

श्री सूरी छट, अठम, (१०१-१) चउथ, विंश-
तिस्थानक, तपना कारक, षट काय जीव यत्नान्त,
समना समुद्र, त्रम पर्यंत अतिचार आलोइ । पांचोतवम
अणसणई अहिम्मावाद नगरई मिशा पाटकि वि. सं.
१५९६ वर्षे श्री आणंद विमल सूरी भग्य हुआ ।

अनि श्री सोमाय्य हर्ष सूरी थकी गुर्जराति विजापुर
नगरई वि. सं. १५८२ वर्षे लघुशाली नाम गछ भिन्न
हुओ । एतवे समइ श्री मद्दाचलि असुरना उपद्रव
हुओ ते कहइ छई ।

गुर्जर देशि अणदिल पत्तन पासि कुर्णागीर नगरी
श्रीमाली लघुशाया अडालजा गोत्रि सो. भाणसा रहे छे ।
तेहनी श्री कोडाइ नामि अत्यंत रूप सुदराकार देवी
चिकथो श्री शेरशाह आसक हुआ । ते स्त्रीने उरवार
राखी, तेहनी मोहनीई अण बेगला न रहि । एकटा
कोडाइ पवित्र पणि स्मरणि स्मरई छई, एतलई शेरशाह

काम विहलि आव्यो । कोडाइ कहई ' तसवी पढति हुं ।'
शेरशाह कहई ' किणके नामकी । ' कोडाइ कहई
' मेरे पीरके नामकी । ' ते सांभलो शेरशाह कहई
' उनकी जमी अस्थल किही ई । ' कोडाइ कहई
' सोरठ देशि (१०१-२) हे शत्रुजय पाहाइ रहई
छई । ' तिवारी स्त्रीनो प्रेयो शेरशाह शैत्यलेश देश ड्रव्य
उपद्रव नीकन्यो । असुरकिं पालिताणि नगरी आव्यो । सैन्य
सर्वे तिहां उत-यो । निणहिज रात्रि शेरशाह १, कोडाइ
२ अनि चमरना विजतार विटाति फकीर आंगारशाह
नामि ३, ए. त्रिहुं लम्कर थकी छांता पाहाइ चक्यो । श्री
रुक्म दर्शन कोडाइने हुआ । कोडाइ कहई ' ए बेटे सो मेरे
पीर । ' एतलई चिकथे सुवर्ण मुहरना दिग जिनने
आगि कीथो । ते देखी महाम्नेछ अंगारग्याह देवी हुआ,
मनि विचारई जे- ' आरतके लीड चिकथेने काफिराणा
कीया । पूतलेकु पाउ लगा । ' एतलई चिकथो अनि
कोडाइ ए बिहुं दर्शन करी उतायति पाछा निकल्या ।
आंगारशाह कपट थकी पछवाइ अंतरइ रक्षी । मुर्दि श्री
म्लनायक उणीर गुजे शख नांथी आसातना कीधी ।
तिवारि तीर्थ रक्षक देव कोत्या । म्लछ नाटो । हिंदु जक्ष
जांणी आसतां चिहुं दिशि भयंकर देखि सुहाली युग
धारिई थकी प्रसी देवत वाहेरई अथडाई (१०२-१)
हेटा भूमी पड्यो, तत्काल निधन हुआ । प्रत्यक्ष पीर
हुई, हिन्दु यक्षनई कहई, असुरना उपद्रव्य जिवारि किवा-
रई श्री शक्ति हुई तिवारई मुझ टिकाणि घुप, दीप,
अवीर, अन्नत. यत्. तथा युगवरी, पुण्य मरुआ, सवा
वहित रातो यक्ष, गुलीरंगनो नीलो वख, बांधण चहुआ,
तथा ध्वजा सवा बहितनी, सवासेर गुड बांदि देवो,
तिहां हुं महा असुराणइ साहस्यकारी हुं । ए तीर्थनो
उपद्रव डालवा समर्थ हुं । तुम्ह सकल देवनो भक्ति हुं ।
निणि तीर्थ रक्षक देवि असुराण जांणी स्थानीक कियुं ।
केतलेक दीने चिकथो अनि कोडाइ पाटणि आव्यो ।
एतलि वि. सं. १५९५ वर्षे श्री सिद्धाचलि असुरनो
उपद्रव्य हुआ, तिवारई सकल संव भंत. वराचार्य एकटा
मिली ए तीर्थ दूध धाराई जैनमतना आम्नायना प्रयाग

करवईं थकी श्री गिरी थकी असुर छाथा निवारण कीथी।

५७ तत्पट्टे श्री विजयदान सूरि ।

तेह गुर्जरखंडि राओदेशि जामला नगरईं आ० वृ० करमयागोत्रि सा० जंगमाल (१०२-२) स्त्री सुयईं पुत्र । तेहने वि० सं० १५५३ वर्षे जन्म । वि० सं० १५६२ वर्षे व्रत, उदयधर्म नाम दीधुं । वि० सं० १५८७ श्री सिराही नगरईं गछ नायक पद हुआ । श्री सूरि अप्रमत्तपणि भव्य जीवनईं धर्मोपदेश देता भूमंडलि विहार करता संप्रति श्री तपागछि सूर्योपम सुमता समुद्रे वैराग्य निधि अभिम ४५ ना कांश खवा-यति, गंधारि, पाटणि, सिद्धपुरी, विजापुरे, देवकिपाटणि, नागौरी, प्रमुख नगरे गीतार्थेन पासि साधाव्या । खट्द्रव्यना विगयना अभिग्रहभारि श्री भुगसीरासनईं दर्शनि आव्या । मांडवगढ चैमासी रही पुनः गुजराति-गोधरा नगरे रही उमरठ नगरे आव्या । तिहां उपकेश गछि बिन्दनिक विरुद भारक श्री सिद्ध सूरि वंशि आ० श्री जीवकउमे—लोक केकाजा भट्टारक एहवुं नाम जाणवुं—वि० सं० १५८४ वर्षे श्री विजयदान सूरिने वंदा । सकल सच्चित त्यागी एकांतर उपवास चुविहार तपना कारक यति भग्नि आगला योग्य जांथी श्री विजय दान सूरिई अणहिल पाटणि माणिकार (१०३-१) पाटकी वि० सं० १५९१ वर्षे गछ नायक पद दई स्वपाटि श्री राजविजय सूरि नाम दीधुं । श्री गुरु शिष्य युक्त हिंदुआणि देशी विहार करता भरहुया नगरईं आव्या । एहवईं कांडक रुचि शाखाना गीतार्थे प्राति श्री भोजिमाल प्रमुख क्षेत्रनईं बदलवई जांथी वि० सं० १६१३ वर्षि मोरवी नगरईं श्री राजविजय सूरिने गच्छ भिन्न हुआ । सं० १६१५ वर्षे उ० श्री भग्नि सागर-नईं गछ वाहीर कीथी । कंदकुदाल नामा ग्रंथ जलसरण कीथी । तेहने लिषावयो, विस्तार करयो, तेहने मिथ्या दुक्क दीथी । एकदा सूरिने स्वप्नद्र आर्वी यत्न श्री माणिमद्र कहई—गुहारी विजयशाषाई पाट थापना कीओ । अपर शापा तुम्ह पाटि आज थकी नहीं छई । पाटि नाम थाप्या निवारि महारा नाम

माहीलो एक अक्षर लेई तेहने नाम देख्यो । हुं तुम गछि कुशलपणु करीस । विजय शाषाई विजयवंत गछ पाट हुस्यई । श्रीविजयदानसूरि पिहिला श्रीजी पेढईं शाषा फरती । श्रीसूरिईं हांडोति देशि, (१०३-२) हुंदाड देशि, कठ देशि, मालव देशो, महिशाणा प्रमुख नगरईं अनेक जिन विव थाप्या । एहवईं अणहिल पत्तन आसनी वडली गामि वि० सं० १६२२ वर्षे श्री विजयदानसूरि स्वर्ग हुआ ।

५८ तत्पट्टे श्रीहीरविजय सूरि ।

तेहने गुजराति पालगपुर नगरे आ० खं मसरा गो-त्रि सा० कुररा खानाथो कुंसे वि० सं० १५८३ वर्षे जन्म । पूव हीराचंद नाम । एकदा पाटणि बहिनने भि-लवा आरयो, तिहां खडाकोटडोईं श्रीविजयदान सूरि गुंनो उरंदेश सांभला वि० सं० १५९६ वर्षे दीक्षा लीथी । हीरहर्ष नाम दीधुं । सं० १६१७ वर्षे नाडुलाइ नगरे श्राकषम प्रासादि प० पद हुआ । १६१८ वर्षे नाडुल नगरे श्रीनेमीनाथ प्रासादे पाठक पद हुआ । सं० १६२० वर्षे सिराही नगरईं श्राकषमप्रासादि गछ नायक पद हुआ । निगहीत वर्षे श्रीअजितनाथ विव थाप्यो । तिहां थकी श्रीसुरी नंदीय, लोटांगक, ब्राह्मणवाटक, अजारी, आव, ईडरगट, पोसोनापास, (१०४-१) विजा-पुर, प्रमुख विहार करना अहिम्मदावादि शिकंदरपुरई चोमासी तप करी रखा । एहवे आगरा नगरईं श्रीपवं आव थकी आ० वृ० दी० कृष्णचंद्र खा खामाद डोढ मासि तप कीथी छई । महा आडवर्ग देवदर्शनी जाई छई । ते देखा अकबर खामानई नेडा कहई 'कंत दीनके रोज भर हई ।' निवारि खामा कहई 'दोड मा-सके रोज लीये हई ।' शाह कहे 'तेर कृष्ण पार' खामा कहई 'मेरा पार सो हीर गुजराति रहई ।' एहवि कीर्ति सांभरी पातसाहई फरमान लिखा प० भाणचंद्र-नईं अहमदावादि नेडवाने श्रीसूरिपासे मांकव्या । एट्टे श्रीसूरि शिकंदरपुरथकी चोमासईं वानईं श्रीशंभर पास नमा वान्डी, गयचन्यपुरईं आव्या । निवारि प० भाणचंद्र पिण तिहां आवी श्रीसूरिने सकल वान आगरानी कही

श्रीसूरी प्रसन्न हुआ । पं० भाणचंद्रने पठक पद देई लाहौरनी आशा दीधी । एतलि श्री पाठकनई तपगड उद्योतकारक जाणि वाचक (१०४-२) प्रमुष एह आशिबोद वचन कह छः । दूहाः—

सूर उदय दिनकर समई
चंद्रउदय निशि होत ।

दोनु यांक नामपर

सो गुरु सदा उद्योत ॥ १ ॥

एहवई श्रीवड गडि चतुर्दशिक पक्षे पिप्पल्लिशाघाई श्री-मालदेवई श्रीहारीज नगरे वि० सं० १६३५ वर्षे श्री-हौरविजय सूरिने वंश । श्रीसूरीई पिण पोताना सोत्री जाणि आदर देई पामई राख्य । अनुक्रमई श्रीसूरीई मालदेव सहित वीली नगरई पाहता । श्रीसूरिने पाति-शाह कहे-बेटो । तब हीर कहे जीवत दिया विद्यात उ-द्धा देषइतो पा० मेवा भया हे तिणमु कीडी आइ (?) प्रथम दिन एता जीव हुआ । बिज दीन पातसाहीना बहुमान देषी विद्यात नीचे घाडकर बकरी एक सगमां माहि घाली दरीमाना कीयो । पातसाह कहे-विजहीर बेटो । तदा हीर कहे इस जमीन जीव हई । सा० कहेई केता जीव । तदि गुरु कहे-तीन जीव हे । पात-साह खालकर देषी तो १ बकरी २ बच्चा हुआ । सो देष पातसाह कहे (१०५-१) ए दूसरा घरा हई, सच्चे पीर हो, तुम्ह अम्हार गुरु होइसो । पातसाहने सम्मान देषी म्हेछ मुलाणीया देष घरी कहेई अयमे संच फकीर हई तो अल्लाही वदगोस दगुर कटु करामत देषावई । ते सांभली एक पातसाह मुलाणीया सहित श्रीसूरिने सभाई आदर देई कहेई आप अपणी करामत देखाओ तिवारि पिपीलिका १ अजा भर्माणह २ विद्यात टिकाण कहे वली रजहरण १ दोषी २ बरी अनेक वंश्या करा-मत देखी पा० तुंछे थकी कहि-तुम्ह बडे दशनी हो । इस कही सकलात्मीय देशि पर्व आर्यादे आठ दिन जल-चर थलचर तीर्थच जीव प्रमूषनी आमारी पलावी, प्रव-तावी । पुनः श्रीसिद्धाचले पातसाह मनुष्य मूडकादि द्रव्य लेता तेहनी माफी कीधी । अकबराग्रहि सं०

१६३६ वर्षे श्रीचितामणी पास प्रतिष्ठया । पुनः श्री-रावणपास जुहारी दिल्ली नगर चौमासु रही सं० १६३७ वर्षे अकबर भुगल वंदाथी आगेरे मरुते आवी जाले धरादिक (१०५-२) नगरई चौमासा कीयो । श्रीसूरीनी कीर्ति सांभली याचक प्रमुष श्रीसूरिने आपम रूप (?) वीरदावड । दूहाः—

हीर वडरागर नीपतई खामसराही खाण ।

पातसाह प्रतिवाधिओ अकबर मानी आण ॥ १ ॥

श्रीसूरी अकबरदन जगद्गुरु विरद भारत, भिनमाल हई रायबनपुर नगरई आवया । तिहां स्वपादि श्रीविजय-सेन सूरि नाम प्रतिष्ठया । आ० पद लही गुरु आण लही श्रीविजयसेन सूरि पादणि सींगेहीई विहार कीयो । अने श्रीगुरु अहिमदावादि बजौरपुर नगरई आवया । तिहां-तुका गडि २० मेयजी सताबीस शिष्यई श्री सूरि प्रतिवंधा । सूरिई पिण तेहनी स्व शिष्य थापि कुशल, वर्द्धन, आनंद, सोमाय्य, ए-त्याग शाखाई नाम दीषा । श्री गुरु अहार शाखाई विस्तार कही विचरता जंगम करुपवृक्ष समान सोमई । अथ अष्टादश शाखा नाम—श्रीमद विजय १, विमल २, सागर ३, चंद्र ४, हर्ष ५, सोमाय्य ६, सुंदर ७, रत्न ८, मुवम्म ९, हंस १०, आनंद ११, वर्द्धन १२, सोम १३, कवि १४, (१०६-१) सागर १५, राज १६, कुशल १७ । उदय १८, निरमल नाम । श्री सूरि खंवायति हई गंधार बिदिरई आवया । तिहां गुरु उपदेश थकी सा० रामजीई वि० सं० १६४५ वर्षे श्री वीर चउमुल्ल प्रसाद निपजाइया । चौमासि उतथे पतनई आवया । एतलई श्री सूरिई तिहां बारबाल प्रगट कीयो । तिहां थकी श्री सूरि श्री भिन्दाचलि आवया । एतलई तिहां भेवाड, वागड, मरुधर, देहाड, दक्षिण, गुजरात, मालव, सोरठ, देवका पवन, प्रमुष सकल द्वि लक्ष मनुष्य वृंद सहित वि० सं० १६५० वर्षे महा महोत्सवि श्री सूरिई श्री प्रथम तीर्थकरने दर्शन कीयो । तिहां वणा याचकने दान हुआ । जात्र, अष्टभेदी, सत्तरभेदी, अष्टोत्तरी, साधमिक वात्सल

बुला जाणीवा । किंवहुना ! श्री सूरि उ० सामविजय,
उ० विमलहर्ष, उ० कल्याण विजय पांचसैं विबुध युक्त
पुनः श्री सकल संघ युक्त आ रैवताचलि श्री नेमी दर्शन
कीधो। तज्जिवासि संघाग्रही जीर्णगदि वडमासि (१०६-२)
रह्या । अनुक्रमि श्री सूरि उन्ना नगरि आव्या । तिहां
दिप वास्तव्य ओ० वृ० पासाहस्से (?) स्काटिक बिंब
श्री शान्ति नाथनां प्रतिप्राप्त्यो । तिहां संघाग्रही चउमामी
रह्या । एहवई श्री गुरु तेजस्वी यशस्वी हुतई उ० श्री
सामविजय ग०, उ० श्री विमल हर्ष ग० गंठ भलामण
कीधी । श्री विजयसेन सूरिने संघ भलामणि कहारावी ।
प० श्री गुणहर्ष, प० श्री कुशलराज ग० प्रमुष गीतार्थ
श्री सूरिने उत्तराध्ययन, नंदीमूत्र, चउसरण संभलावई ।
अषंड निश्चल शुभ ध्यानई नमस्कार समरता, श्री मत्तपा-
गच्छाधीश्वर, शाह श्री अकबर प्रतिबंधक, तत्प्रदत्त जगद्गुरु
बिरुद धारक, अनेक जल, स्थल, तिर्थच जेनु जानि अभय
अमागी पटहाभिवदनोपदेश दान प्रवृत्त्यनिष्ठम ग्राहक
निरतिचार अणशण आराधक सर्व आयु वर्ष ६९ अनि
मास त्रिक संपूर्णि भद्रारक श्रीमद्ग्री हरि विजय सूरि
वि० सं० १६५२ वर्षी भा० सीतकादशी तिने सूर
प्रतिबोधी स्वर्ग पहुता । ते माटे श्री सूरिनई नाम स्म-
रणी कुशल श्रेणी हई ॥ यदुक्तं

श्री अकबरमुपाले कृपालु भूशिरामणिम् ।

विदधे येन तस्मै स्तान् श्री हरिगुण्ये नमः ॥ १ ॥

५९ तत्पट्टे श्री विजयसेन सूरि ।

तेहना वि० सं० १६०४ वर्षे सा० पु० दणवत
गोजि सा.. कुक्षि जन्म । स० १६१३ वर्षे व्रत । स०
१६२६ वर्षे प०पद । वि० सं० १६४१ वर्षे गद्य
नायक पद हुआ । ते श्रीमूर्ति अहिम्मदावादी जिहां-
गिरपुर नगरे पार्वीसाह श्री जिहांगीरजी समाई ल्याहेरना
अपर मति शास्त्रवादि जीत्या । तिवारई जिहांगीर साही
गणई आदर्यंकी श्रीगुरुने ' सवाड जगतगुरु ' बिरुद
दीधो । एहवई सं० १६७१ वर्षे अहिम्मदावादी नगरई
हाजापाटणि चतुर विधि संघ शासि उ० श्रीधर्म सागरई
पांच बोलनो मिथ्या दुःकृत दीधो । पुनः श्री सूरिनां

आशा लही समस्त गीतार्थ मिलि सर्वेश शक्त १ धर्म
तत्त्व विचार २, प्रवचन परीक्षा ३, इरीयावही कुलक
४, प्रमुष ग्रंथ...ज्ञानकाशी अहिम्मदावादि संभायति,
पाटणि, गंधारी, प्रमुष नगरई थाप्या । वि० सं०
१६६९ पत्तिन उ० श्री सामविजयन सागर आश्री
यांत सूरिने संघातई विरोध हुआ । वि० सं० १६७१
वर्षे श्री संभायति पासि नाथर गाभि श्री विजय सेन सूरि
स्वर्ग हुआ ।

६० तत्पट्टे श्री विजयतिलक सूरि ।

तेह गुजरात देशी वींशल नगरई मा. वृ. हलसर
गोजि सा. देवराज स्त्री जयवंती गृह सं. १६५१ वर्षे
पुत्ररत्न जन्म्यो । वि. सं. १६६२ वर्षे पावई गदि व्रत,
रामविजय नाम । सं. १६६७ वर्षे पं. पद. जिणगदि
हुआ । सं. १६७३ वर्षे संभायने गद्य नायक हुआ ।
तेहना अभाय उ. श्री सामविजय ग. उ. सिधचट्ट ग.
पं. श्री श्री हर्ष, पं. हर्षाणंद, पं. गजविमल, प्रमुष
गीतार्थ युक्त श्री मरुभर देशी विचर । एहवई वि. सं.
१६७३ वर्षे वानसूरी थकी वान पक्ष कहिवाणो । ते
मांदि थकी वि. सं. १६८६ वर्षे अहिम्मदावादी उ. श्री
धर्मसागर तस्य शिष्य पं. लक्ष्मसागर तस्य शिष्य पं.
नेमिसागर, उपाध्याय श्री मुक्तिसागर थकी सागर गद्य
कहिवाणो (१०८-१) । एहवई लुकागद्य थकी वि. सं.
१६७७ वर्षी हुदक मरी हुआ । वि. सं. १६७९ (१)
वर्षे श्री गीरीही नगरई श्री विजयतिलक सूरि स्वर्ग हुआ ।

६१ तत्पट्टे श्री विजयानंद सूरि ।

मरुभर देशी राहा नगर सं० १६४२ वर्षे चायण सा
वह प्राण गोजि सा० श्रीवंत भार्या सिणगारई पुत्र ।
तेहना जन्म... सा० श्रीवंतई श्री हरविजय सूरिना
मुख थकी उपदेश सांभरी संसारनो स्वरूप असार जाणी
दश मनुष्य संघाति व्रत लीधो । तेह देशना नाम-मुष्य
पिता सा० श्रीवंत वृद्ध तेहनु नाम ६० श्रीवंत दीधो ।
हथी ब्यार पुत्रना नाम, वृद्ध पुत्र ते वारा तेहनु नांव धर्म
विजय, २ बीजा पुत्र अणे तेहनु नाम अमृतविजय ३,
बीजा पुत्र मेवातु नाम मेरुविजय ४, लघु पुत्र वर्ष ९

नो कक्षा नाम तेहनु नाम कमलविजय ५, ए पांच पिता सहित पुत्र ते । पुनः सा० श्रीवतना बनेवी सं० सादल वृद्ध छे, मांदि ६० सादल नाम दीधो ६, तस्य पुत्र सं० भक्ति तेहने नाम भक्तिविजय १, सा० श्रीवतनी (१०८-२) बहिन रंगाद तेहना नाम रंगश्री दीधो ८, सा० श्रीवतनी पत्नी सिणगारदे तेहना नाम लाभश्री दीधो ९, सा० श्रीवतनी पुत्रा सहिजा तेहना नाम सहीज श्री दीधो १० । एवं दश सेवेवी साथी व्याससे अनि सतावन मण वृत्ति जाति, गोत्रि, मित्र, साधर्मिक प्रमुख समभेन्न पंच जीर्णोद्धार इत्यादि सुकृति करिने श्रीहारे स्व नेश्राई श्री सिरोही नगरइ श्री रुषम सेव्य सं० १६५१ वर्ष व्रतई, पहिटा कथा ए नाम दीधो । ते मांदि लघु कमलविजयने श्री गुरुण समतादिक गुणि योग्य जाणी उ० श्री सामविजय ग० ने गचनइ मलाया । अनुक्रम पुन्योदयि षट् शास्त्रना जाता हुआ । निर्याग श्री विजयसेन सूरिई अणहिल पत्तनई श्री पंचासर पाम प्रासादे कमलविजयने प० पदि कोषा । वि० सं० १६७५ वर्ष श्रीसिरोही नगरइ गद्य नायक पद हुआ । शा० वृ० पोलिब्बा गोत्रि सं० वीरपाल मुन सं० आवा भाइ सं० मेहाजलि पद महोरसव कोषा । सकल सहिर पुनः साधर्मिक सेतोषी मनुष्य मनुष्यि पीरं जो एक एक दीधो । श्री सूरिने उपदेशे रजित थका श्री सिद्धाचल १ (१०९.१) गिरिभार २, तारणगीरी ३, अर्धदुर्गरी ४, घोवा नव खंड पाम ५, शंखेश्वर पाम ७, बंभणवाड ६, एवं सम नार्यना संवर्णवपति हुआ । ते संघना वर्णन ।

कवितः—

सनर सहस्र गुजरात मुमुट मिल सोरठ सारी ।
हांटा बद्ध हज्जार बडैक बडैक व्यापारी । खंभायत
निजखेत सहिर घोवा नारीखा । हीला झाला
हलख पाति कोषा पारिखा । पूर्व उत्तर दक्षिण पश्चिम
कृपाण कोइ न सांकि कलि । ताहरि संघ वीरपाल
नणा मेहाजल दुनीआं मली । १ ।

श्री सीराहीई, नाइलारं, भमराणी, चचरडी, आबु

वै० ८

प्रमुख एकसठि प्रासादि जीर्णोद्धार कीयो । वि० सं० १६८२ वर्ष श्री शांतीलपुर नगरे श्री संवाग्रही विजय-
देव सूरिने श्री विजयानंद सूरिने गद्य मेल हुआ ।
पुनः सं० १६८५ वर्ष अणहिलपटनि श्री विजयानंद
सूरि थका कपट करिने श्री विजयदेव सूरि गद्य भेद
करी सागरने गद्य माहि लेडेन देवसूरी जुग हुआ । २
गद्य हुआ अणहिल पत्तनि । श्री विजयानंद सूरि संखेड-
ई नगरई श्री आसापुरी प्रासाद दन वर थकि (१०९-२)
सं० १६९१ वर्ष पंचांगुलिना उपद्रव देवसूरीई कीयो ।
ते श्री सूरिई आमपुरी देव्याई उपद्रव टाक्यो । जय हुआ ।
श्री गुरु गडि मंगल आंगि हुई । केतलेक दिन मुगसी
पासनी यात्रा कीधी । श्री गुरुने अंतरीक पासनी यात्रानो
हर्ष हुआ । केतलेक वर्ष दक्षिण बुधरानिपुर नगरे चां-
मामई रखा । खानदशा कुकुरे विचरणा सूरिने चांमासी
रखा । अनुक्रम कान्हमि विचरणा खंभायति तत्
शाषा श्री अक्बरपुर नगरे श्री सूरि संवाग्रही चउमासि
रखा । विहा श्रीमालि वृ० शावाई परिष वजीयाना
आग्रह थका श्री विजयराज सूरिने भडारकपद दीधो ।
पा० वजीयाय पदास्तव कोषो । श्री गुरुनी आज्ञा लहो
श्री विजयराज सूरिई दासी मनीयाने आग्रही अहमि-
दावाद नगरे विहार कीधो । एकदा श्री गुरु मुखि पा०
वजीआं सभा समक्ष धर्मोपदेश समावि पणि सांमलि
छई । एहवै याणोत्तरई आदी वधामणो दाधो जे लोहना
गंजन अधिकरणे भयां जिहाज समुद्रि आव्या ।
याणोत्तर कहे शेटजी लाम बहात (११० १)
छे । एतल श्री गुरुई खांडा, कुसि, कुदाला, छरी,
तेहना शाख पाप देखाइया । श्री गुरुनई वचनई
रजित थका यणा जीवनई असमाधिनाकारक एह लो-
हना गंजनई समुद्रमाहि जल सरणि कीधो ।
गुरु मुखि एहनी आलायाणि लीधी । जा तेहनई समुद्र
मांदि..... जहां लगई चिरंजीवी रहू आयु पर्यंत
जण जण दीठ प्रयातना जपमालीका देवी पूणार्थ
। पुनः श्री सूरिने उपदेशि समुद्र जलचर जीवनी घणी
यना कीधी । श्री गुरुनई एहवा परीपकारी देषा

प्रथम गुणवाणीया प्रमुख ए. आशिर्वचन कहे छई ।

श्रीमग्गेन प्रवचन रहस्य प्रकाशिवचन गुण ।

श्री विजयानंद सूरिजयतु चिरं संवहितकर्ता । १ ।

एहवई आशापुरी दत्तवार थीकी स्व आयु नजीक जाणीं कम्म रोग टालवा हेति धम्मरूप ओषध धैर्य धरी करता हुआ । गछनी मलामणी उ० श्री हारचंद्र ग० उ० श्री बीजयराज ग० ने दीधी । संघना हिन शिआ श्री आचार्यने कहाथी । श्री गुरुने उ० श्री कुशलवर्धन, उ० श्री देवविमल ग० प्रमुख गिनार्थ उत्तराध्ययन (११०-२) चउमर्गणि निश्रामणि चउद पूर्वना सार नमस्कार करता सवी आयु ६९ वर्ष संपूर्णि दिन ३ अणसण आरार्थ सं० १७११ वर्षे आसाढ कृष्ण प्रतोपदई श्री अकबरपुर नगरई बालवाणि व्रतचारक जल थल चर तिर्थचर्चा रक्षाकारक युग पवर सम विरुद ग्राहक श्री गुरु हीरवचनाराधक सरी श्री विजयानंदनो स्वर्ग हुआ । यथोक्तः—

शुद्ध मागवाट वंशाभ्र प्रभासनदिव्यकरः ।

बद्यादानंदमानदः सद्गुरुः सत्तोदयः । १ ।

६२ तत्सदृ श्री विजयराज सूरि ।

नेहना गुज्जर देशि कडी नगरे श्रीमाली वृ० शाण्ड गोत्रि मणिकार अवटिक सा० खामचंद तंदुहिनी गमताई पुत्र सं० १६७९ वर्षे जन्म, ने नाम कुव-रजी । सं० १६८९ वर्षे वजीर पुरई व्रत, नाम कुशल-विजय । सं० १७०१ वर्षे चांपानेर नगरई पंडित पद हुआ । सं० १७०४ वर्षे श्री सिरोही नगरे आचार्य पद हुआ । श्रीमाली बृद्धशाखा पा० वज्रियई पाट महोत्सव कीथो । प्रा० सा० राउते पदोत्सव कीथो । सं० १७०६ वर्षे श्री खमायने (१११-१) भट्टारक पद हुआ । श्री सूरिनई उपदेशि श्री अहिम्मादावा नगरे वालला गोत्री चांपानेरी अवटिक श्रीमाली वृ० शाखा दो० मनीया मुन दोसा शान्तिदाशि दुर्मिक्षना योग थीकी वणा प्राणा सीदाता जाणी सं० १७२० वर्षे दुर्बल रंक संसारीने मास १९, पयैत वख अन्न वृत्त गुड खांड

शरकरा धातुपात्र यह नानाविधि ओषध दान शालाई आपवई करा अभयदाने आधारपणे हया । यथोक्तः काव्यः—

व्याम युष्म मित्वाद वाह शशभर प्राञ्जुभमाणपथं

नानादेश दराद्र दोन जनताआदि प्रदानायुधैः ।

सत्रागारणगाणे निहत्तवान दुर्मिक्ष विश्वादिषं

हाजापाटकमदनः स जयति श्रीशान्तिदासा भद्रः । १ ।

अथ काव्यः—

गयो महा निर्मलो चैत्र ध्रुवलो दांडा,

भाउरब न भाउवा आमुसाद भुईं महली आसा ।

चाप्या महिना प्यार भुद नर बहोत हुआ निरासा ।

विपरीत काल धासाने प्राणिमात्र पोषण भरण

शान्तिदास मनीया मुन तसु कवा आया तेने शरण ॥ १ ॥

अर्बुद उपांर सं० १७२५ वर्षे स्वनाम श्री शान्ति

नाथने (१११-२) प्रामाद नापताव्ये । पुनः श्री

हमोराचल, तारणागवि, भागमणि, नदीय, राणकपुर,

संखधर, भोल्लाक, एव सम तीर्थेद जीर्णोद्धार कीथो ।

पुनः स्फाटिक श्री शान्तिनाथ प्रमथ विब २१ थाया ।

सं० १७४५ वर्षे श्री विजयराज सरी स्वर्ग हुआ ।

६३ तत्सदृ श्री विजयमान सूरि ।

नेहना दक्षिण देशि बृहस्पतूर नगरे प्रा० वृ० दो०

वाचजी श्री खी वारा पुत्र सं० १७०७ वर्षे जन्म ।

सं० १७१७ वर्षे मालपुर व्रत । सं० १७३६ वर्षे श्री सीरो-

ही नगरई सा० धर्मेसी भनराजि आचार्य पदमा उद्यव

कीथो । सं० १७४२ वर्षे नाडलाह नगरे गद्य नायक

पद हुआ । एहवई अणहिल पाठण पाम संखर नगरई

सं० १७४९ वर्षे प० नयविमल थीकी सूरिज मत हुआ ।

सं० १७७१ वर्षे श्री साण्ड नगरे श्री विजयमान

सरी स्वर्ग हुआ ।

६४ तत्सदृ श्री विजयकृद्धि सूरि ।

उद्ध मकधर देशि भेदाहला नगरे प्रा० वृ० (११२-१)

लिब गोत्रि सा० जसवंत खी यसादा नेहना पुत्र सं०

१७२५ वर्षे जन्म । सं० १७४२ वर्षे पिता सा

जसवंत पुत्र सहित श्री रुकपुरे दक्षा । सं० १७६६ वर्षे

श्री सींगेही नगरे आचार्य पद हुआ, सा० हरराज खोम-
करणद पदोत्सव कीयो । सं. १७७१ वर्षे गणनायक
पद श्री साणंद नगरे हुआ । महेता देवचंद महेता मदन
तिणे पाट महोत्सव कीयो । सं. १८०६ वर्षे श्री सुराते
बंदरे स्वर्ग हुआ ।

अथ आसीर्वाद कही छैः—

जयंतु गुरवो जनास्तीर्थे अत्र शिष्यसंतति ।

येषां नाम्नापि जायते रसना सफला सतां ॥ १ ॥

संसारवांछां य तस्य भयसी

जग्राह दीक्षां शिवभूतिदां वरां ।

जानामृतादूरीत मानसः सन

नित्यं पुनातु प्रतिधासं गुरुः ॥ २ ॥

पद्मावलीयं रचिता सुयत्नैः

शृणोति यो मंत्रुल भावभक्त्या ।

तस्यालये चिंतित कामसिद्धिः

श्री कल्पवृक्षेव फलानि जन्यात् ॥ ३ ॥

इति श्री सुविहित तपागुरु पट्टधर नाम्नी

श्री धीर वंशावली समाप्तः ॥

॥ सवत् १९६२ वर्षे कार्तिक वदी ७ ॥

विषय सूचि।

- १ क्षेत्रादेश पट्टक
- २ सदयवत्स सावर्णिगानी जैनकथा
ले० स्वर्गस्य सी. डी. दलाल ...
- ३ डॉ० हर्मेन जेकोबीनी जैन सू-
त्रांनी प्रस्तावना:—अनुवादक—
अमरालाल च० शाहा, बी. ए.
(कार्यालय तरफधारी) ...

ENGLISH.

- 1 A Comparative Study of
उत्तराध्ययनसूत्र with Pali
Canonical Books: By
Prof. P. V. BAPAT, M. A.,
7
- 2 Ratnakara Panchavim-
shatika: By K. P. Modi,
B. A., LL. B.15
- 1 वीर वंशावलि अथवा तवागच्छ वृद्ध पद्मावलि.

भूल संशोधन.

१०५ इस जकमें जो अंग्रेजी लेख दिया गया है वह मुफ-
करेक्टरकी गैर हाजरीमें छप जाँके सबवसे ठंडसमें कुछ
१३५ विशेष भूले छप गई हैं जिनमेंसे कुछ महत्त्वकी यहाँपर
सुधार दी जाती हैं। पाठक इनको सुधारकर फिर उस
लेखको पढ़ें।

प्रम	कालम	पक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
९	२	१	their	in their
९	२	७	spoken in	spoken to in
१०	२	१	or the	of the
१०	२	३	enjoying	engaging
१०	२	४	love	low
११	१	७	forests	of forests
११	१	२६	the	and the
१२	१	१६	manner	manner
१३	१	२८	Nevaras	Nivaranas
१३	१	३१	condition	times
१३	१	३७	ward	ward
१३	१	३७	mataphors	metao.
१३	२	१५	सेलो यथा	सेलो यथा
१४	२	४	canenot	cannot

पटिष्

पटिष्

(हिन्दी-गुजराती पाक्षिक पत्र)

संपादक—मुनिराज श्रीजिनविजयजी

महाशय,

क्या आप भगवान महावीर के अनुयायी हैं? क्या आप महावीर के वीर धर्मका मर्म समझना चाहते हैं? क्या आप अपने आपमें वीरत्वकी भावना जागृत करना पसंद करते हैं? क्या आप जैन समाजकी वर्तमान स्थिति के सच्चे हालके जाननेकी उत्कंठा रखते हैं? और क्या आप जैन समाजमें जो जड़ता, अकर्मण्यता, विचारहीनता और लूटकी प्रचलता तर्मा हुई है उसे उखाड़ कर फैकनेकी मनोभावना रखते हैं?

यदि इन सब प्रश्नोंका उत्तर 'हां' ऐसा देना है तो, आज ही एक कागद लिखकर 'महावीर' की ग्राहक श्रेणिमें अपना नाम दर्ज करा दीजिए; और चाहें तो नमूनेके लिए महावीरका एक अंक मुफ्त पंगा देव लीजिए।

यह पत्र मुनि श्रीजिनविजयजी के संपादकत्वमें गत 'महावीर जयन्ता' के दिनेष प्रकाशित होने लगा है। प्रत्येक मासकी प्रति प्रतिपदा (एकप) के दिन यह पत्र प्रकाशित होता है। इसमें सामाजिक, धार्मिक, राजनैतिक, ऐतिहासिक और विविध विषयके अच्छे अच्छे विद्वानोंके लिखे हुए उत्तम लेख छपते हैं। " जैन धर्म-परिचय " नामक एक महादकीय लेखमाला शुरू हुई है जिसमें जैन समाज, इतिहास, साहित्य और तत्त्वज्ञानकी सरल और सुवाचनीय प्रामाणिक चर्चा की जाती है। प्रत्येक जैनका—चाहे भेदांतर हो चाहे दिग्भेद हो—सभी को उसकी यह लेखमाला अवश्य पढ़ने रहना चाहिए।

पत्रमें गुजराती और हिन्दी दोनों तरह के लेख रहते हैं। मासिक मूल्य मनीष-द्वय ३ तीन रुपये और बी. पी. से ३। (सच्चा तीन) रुपये है।

पत्रव्यवहार करनेका पत्ता -

व्यवस्थापक - ' महावीर '

डि. भारत जैन विशालय, पूना सिटी.

Postman - Shri K. D. J. Mankelchand, Jain Society & Sanshodhaka Samaj,
Pensioner College Road, Poona City.

Printer - Late Mr. B. S. Kulkarni, ' New Press ' Sadashiv, 300 Poona City

संरक्षक—श्रीयुत हरगोविंददास रामजी शाह—~~पुनर्व~~

॥ अहम् ॥

॥ गमो ह्यु णं समणस्स भगवज्जो महावीरस्स ॥

खण्ड १] **जैन** [अंक ४

साहित्य संशोधक

न इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान ताः विषयक सचित्र त्रैमासिक पत्र

संपादक—
मुनिराज श्रीजिनविजयजी

प्रकाशक—

जैन साहित्य संशोधक कार्यालय

ठि० भारत जैन विद्यालय, पुना सिटी ।

वार्षिक मूल्य ५॥ रु०] [प्रस्तुत अंक मूल्य १॥ रु०

इसे अवश्य पढ़िए

इस अंकके साथ जैन साहित्य संशोधकका प्रथम संक समाप्त होता है; इस लिए शाहकोका मूल्य भी पूरा होता है। आगामी अंकसे दूसरा खण्ड प्रारंभ होगा। जो सज्जन दूसरे खण्डके शाहक बनना चाहें वे अपना मूल्य, जो साठ पांच रूपया है, मॉनऑर्डर कांक यथा-वकास भेज दें।

बहुतेसे सज्जनों इस विषयमें हमें उपालभ दिया है कि पत्र नियमित समय पर नहीं निकलता। उनका उपालभ यथार्थ है, परंतु जिन कानिदायका कारण हमको अनियमितताका शिकार होना पड़ा है उनमेंसे कुछका जिक्र हमने तीसरे अंकक मूलपृष्ठ २२ पर किया है, और विशेष स्मरणार्थ कि भी उस यहां पर उद्धृत करते हैं।

पत्रके संपादक मुनिजीका आजकल अभिक रहना अमदावाद होना है। उनके शिरपर, गुजरातके राष्ट्रीय विद्यापीठकी एक नही पर दो दो सरथाओका कार्यभार रहा हुआ है-वे 'गुजरात पुरातन मंदिर' और 'आर्यविद्या मंदिर' नामक महावकी मस्थाओंके 'आचार्य' बनाये गये हैं, इस लिए वहांके कामका संभालना उनका प्रथम कर्तव्य है। जब वहांके कामसे कुछ कुर्मंद मिलती है तब व यहां (पुने) जा कर इस पत्रका काम शुरू करते हैं। यह पत्र इतना बड़ा है कि इसके छपनेमें कामसे कम दो-दोई महिन लगने हैं। जो भी भोसवालोकों की कृपा होती है तो-नही तो इसमें भी ज्यादा समय लग जाता है। इस लिए यथामय पत्र न निकल सके तो उसमें हमारा कोई इलाज नहीं; ऐसा समझना चाहिए।

दूसरा बात यह है कि इस प्रकारके पत्र सभी इसी तरह निवृत्त निकल करत हैं। हमारा पत्रकी तो ध्यान जान दीजिए; खुद गवर्मंटकी ओरसे प्रकाशित होनावाले इन्डियन एंटीक्वेरी' और 'एरिवाकिया इन्डिका'

जैसे जगप्रसिद्ध जर्नलस् भी कभी कभी १२ महिने बिना नये 'लेईट' छपते हैं।

यह पत्र कोई कमाईके लिये नहीं निकाला जाता; केवल साहित्यके प्रकाशनार्थ ही प्रकट किया जाता है। इसका खर्च कोई शाहकोकी पीससे पूरा नहीं होता। शाहकोकी जितनी भी आजी है उससे तो तिगुनासे भी अधिक खर्च इस सस्थाका गाठका मोड़ना पड़ता है। यदि सारा खर्च शाहको ही की जिम्मेवारी पर रखकर इसको प्रकाशित करना हो तब तो इसका मूल्य ५॥ रूपयेकी अनिवार्य 'इन्डियन एंटीक्वेरी' आदि जर्नलोंकी तरह २० रुपये वार्षिक रखना पड़े। परंतु न समाजमें ऐसे विषयोंक जिज्ञासुओंकी उकताका जर खयाल किया जाय तो शायद एक भी जिज्ञासु बेचन नहीं निकलगा जो २० रूपये वार्षिक दे कर इसका शाहक बने। इससे पाठक समझ सकेंगे कि जैन साहित्य संशोधकका क्या परिस्थिति है।

प्रतिष्ठित नामका हान पर भी पत्रक सरलक शब्द और हरगविंदराम रामजीकी निष्कामभावपूर्ण उदार आर्थिक महायता और पत्रक संपादक मुनिजीकी जैन साहित्यप्रियक सेवापरायणताके विविध मयागमें जिस प्रकार इस पत्रमें आपका प्रथम वर्ष निर्विघ्न रूपसे इतमना और सुन्दरताक साथ परिपूर्ण किया उसी प्रकार यह अपना भावि वर्ष भी कंग्रा ऐसा हमें पूर्ण विश्वास है।

यहां पर हम अपन शाहकोसे सिर्फ यह निवेदन करने हैं कि जिस प्रकार हम अपना कर्तव्य बजायनेमें कटिबद्ध हैं उसी प्रकार शाहकोकी भी अपना कुछ कर्तव्य बजाना चाहिए। हम शाहकोसे और कुछ नहीं चाहते सिफ इतना ही चाहते हैं कि प्रत्येक शाहक इस वर्ष एक एक नया पाठक बना दें जिससे इस पत्रके लिये उठाया जानेवाला पारिश्रम कुछ सफल हो सके।

जैन साहित्य संशोधकना संरक्षक

शेठ हरगोविंददास रामजी शाह

मुंबई

जैन साहित्य सशोधक समिति

पेटून.

श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाह. बी. ए. मुंबई.

वाईस पेटून

श्रीयुत केशवलाल प्रमचंद मोदी. बी. ए. एल्. एल्. बी. वकील अमदावाद.

शेठ चिरंजी लालजी वबन्याया वर्मा.

सहायक.

शेठ परमानंददास रतनजी, मुंबई.

श्रीयुत मनमुखलाल रवजीभाई मेहता, मुंबई.

शेठ कांतिलाल गगलभाई हाथीभाई, पूना.

शेठ केशवलाल मणीलाल शाह, पूना.

शेठ बाबूलाल नानचंद भगवानदास झवेरी, पूना.

लार्किपेंबर.

श्रीयुत बाबू राजकुमार सिंहजी वद्रीदासजी, कलकत्ता.

श्रीयुत बाबू पूरणचंदजी नाहार. एम. ए. एल्. एल्. बी. कलकत्ता.

शेठ लालभाई कल्याणभाई झवेरी, वडोदरा (मुंबई).

शेठ नरान्तमदास भाणजी, मुंबई.

शेठ दामोदरदास, त्रिभुवनदास भाणजी, मुंबई.

शेठ त्रिभुवनदास भाणजी जैन कन्याशाला, भावनगर.

शेठ केशवजीभाई माणिकचंद, मुंबई.

शेठ देवकरणभाई मूलजीभाई, मुंबई.

शेठ गुलाबचंद देवचंद, मुंबई.

श्रीयुत मोतोचंद गिरधरलाल कापडिया बी. ए. एल्. एल्. बी. सोलासोडर, मुंबई.

श्रीयुत केशरी चंदजी भट्टारी इंदौर.

शाह अमृतलाल एण्ड भगवानदास कुं० मुंबई.

शाह चंदुलाल वीरचंद कृष्णाजी, पूना.

शाह धनजीभाई यशतचंद सा गंदवाळा, ह्याल पूना.

शाह बाळुभाई शामचंद, तळेगाम (टमढरे).

शाह जुनिलास झवेरचंद, मुंबई.

शाह भोगीलाल जुनिलाल, सोलापुरबजार, पूना केप.

જૈન સાહિત્ય સંશોધકના દ્વિતીય खण्डમાં કેવા કેવા વિષયો આવશે તે જાણવું હોય

તો આ નીચેની નોંધ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો

વીજા खण्डમાં, જૈન ધર્મના પ્રાચીન ગૌરવ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડનારા અનેક પ્રાચીન શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો પ્રકટ થશે.

વીજા खण्डમાં, જૈન સંઘના સંરક્ષક જુદા જુદા ગચ્છોની પટ્ટાવલિયો પ્રસિદ્ધ થશે.

વીજા खण्डમાં, જૈન સાહિત્યના આશ્રૂપણભૂત ગ્રન્થોના પરિચયો અને તેની પ્રશસ્તિઓ પ્રસિદ્ધ થશે.

વીજા खण्डમાં, જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યની તુલના કરનારા પ્રૌઢ અને ગંભીર લેખો આવશે.

વીજા खण्डમાં, ભગવાન મહાવીર દેવના નિર્વાણ સમય સંબંધી જુદા જુદા વિદ્વાનોએ લખેલા લેખોનાં ભાષાન્તરો તથા સ્વતંત્ર લેખ આવશે.

વીજા खण्डમાં, પ્રો. બેવરની લખેલી જૈન આગમો વેવરની વિસ્તૃત સમાલોચના આપવામાં આવશે.

વીજા खण्डમાં, જૈન સાહિત્યમાં ઉલ્લિખિત પ્રાચીન સ્થળોનાં વર્ણનો આવશે.

વીજા खण्डમાં, બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જૈન ધર્મવિષયે શા શા વિચારો લખાયા છે તેના વિચિત્ર ઉલ્લેખો આવશે.

વીજા खण्डમાં, જૈન સંઘમાં આજ પર્યંત થઈ ગયેલા વધા પ્રસિદ્ધ પુરુષોનો ટુંક પરિચય આપવામાં આવશે.

આ સિવાય વીજા પળ અનેક નાના મોટા અપૂર્વ અપૂર્વ લેખો પ્રકટ કરવામાં આવશે અને સાથે તેવાં જ સુન્દર, મનહર, દર્શનીય અને સંપ્રદર્શીય અનેક ચિત્રો પણ યથાયોગ્ય આપવામાં આવશે.

॥ अ ट म ॥

ॐ नमोऽस्तु ते समणस्स भगवओ महावीरस्स ॥ ॐ ॥

जैन साहित्य संशोधक

जैन इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान आदि विषयक
सचित्र त्रैमासिक पत्र ।

प्रथम गुण्ट

१९७०

संपादक

मुनिराज श्रीजिनार्जुनजी

प्रकाशक

जैन साहित्य संशोधक कार्यालय

भारत जैन विशालय, पुना मिटो

*

१९७०

वैयर्थिवाण संवत् २४४७—विषम संवत् १९७७

प्रकाशक—

शा. केशवलाल माणेकचंद
भारत जैन विद्यालय.
पुना सिटी

मुद्रक—

लक्ष्मण भाऊ कोकाटे
हनुमान प्रेस, सदाशिव पेठ
पुणे—सिटी.

प्रथमखण्ड-विषयसूचि.

(हिन्दी लेखविभाग)

१ मंगल	१
२ निर्घन्थ प्रवचन	२
३ उद्भावन	३
४ सिद्धसेन दिवाकर और स्वामी समन्तभद्र	६
५ हरिभद्रसूरका समयनिर्णय	२२
६ हरिषेणकृत कथाकोष (ले. प. नाथुरामजी प्रभो)	५५
७ जैनन्द स्थाकरण और आचार्य देवगन्धी (ले. प. नाथुरामजी प्रभो)	६२
८ गन्धर्वकृता महामाण्यका खाल (ले. बापू जगन्नाथशर्मा मुखर्जी)	८८
९ तीर्थयात्राके लिये निकलनेवाले सुधोका वर्णन	५६
१० जेसलमेरक पदवीक समयका वर्णन	१०७
११ शोकसमाचार	११३
१२ चित्र परिचय	११८
१३ बालन्याय (ले० श्रीयुक्त चपलरायजी जैन बीरपुर-एट-ली)	१२३
१४ दक्षिण भारतमें ५ वी १० वी शताब्दिका जैनधर्म (ले० स्व० कुमार देवन्द प्रसादजी जैन)	१२५
१५ जेवुद्रीवपणनि (ले० प. नाथुरामजी प्रभो)	१४३

(गुजराती लेख विभाग)

१ डॉ० हर्मान जेकोबीनी कल्पसुवनी प्रस्तावना	१
२ जैन धर्मके अध्ययन (ले० मो० सी. पी. राजवाडे एम. ए. बीएस्. सी) ..	२५

३ जैन आगम साहित्यकी मूल भाषा कई (ले० प. वेंचरदास जीवराज, न्याय- स्थाकरणतीर्थ)	३१
४ 'हरिभद्रसूरिना समयनिर्णय' (ले० श्रीयुक्त हरीरालाल अमृतलाल शाह, बी. ए.)	३८
५ संपादकीय विचार	४३
६ सामग्रभाचार्य विरचित कुमारपाल प्रतिबंध	५५
७ डॉ० हर्मान जेकोबीनी जैन सुत्रोनी प्रस्तावना (प्रथम भाग)	६९, १४०
८ " (द्वितीय भाग)	१६७
९ साहित्यसमालोचन	९७
१० शत्रुदश पदक	१०५
११ मद्रघनस सावलिमानी जैन कथा (ले० स्व० मी. डी. दलाल एम्. ए.)	१३५
१२ सप्तमेरी (ले० आनंदपदक रासिकलाल मेढवालाल परीख बी. ए.)	१४५
१३ व नवा शत्रुदश पदक	१५३
१४ वदद्विपणिका नामक प्राचीन जैन ग्रंथ सूचि	१५७
१५ एक एतिहासिक पत्र	१५८
१६ एक श्रीमाली जैन कुटुंबी जुनी वंशावली	१५१
१७ अहिंसा अन वनस्पति आहार—साध करीन बौद्ध धर्ममां	१८६
१८ डॉ० होर्नलना जैनधर्म विषया विचारो (ले० श्रीयुक्त नानालाल नाथाभाई शाह, बी. ए.)	१९४
१९ महावीर निर्वाणना समय विचार	२०४

२० आगरा संघनो सांवासरिक पत्र ...	२१२
२१ महावीर तीर्थकरनी जन्मभूमि ...	२१८

[इंग्रजी लेख.]

1 The Undercurrents of Jainism. By Dr. S. K. Belvalkar, M. A. Ph. D.	1
2 The Immediate task before us. By Prof. Benarasi Dass Jain, M. A.	4
3 A Comparative Study of उत्तरा- द्वययनसूत्र with Pali Canonical Books. By Prof. P. V. Bapat M.A.	7
4 Ratnakar Panchavimshatikā By K. P. Modi, B.A., LL.B.	15
5 Logic for the Masses, By C. R. Jain, Bar-at-Law (हिन्दीवेमाण १९२४)	

[परिशिष्ट]

१ बृहद्रिपिनिका नाम प्राचीन जैनग्रंथ सूचि (द्वितीय अंक) पृष्ठ	१-१६
२ वीर वंशावली अथवा तपागच्छवृद्ध पञ्चावलि (तृतीय अंक) पृष्ठ	१-१४

चित्रसूचि.

१ श्रीमहावीर निर्वाणभूमि, पावापुरी (रंगीन).	
२-३ अति प्राचीन जैन कीर्तिस्तम्भ, चित्तौड़ गढ़.	
४ पार्श्वनाथ जैन मन्दिर, करहडा.	
५ डॉ० सतीशचन्द्र त्रिपाठ्यभण्ड, महोपाध्याय.	
६ स्वर्गीय लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक.	
७ चतुर्मुख जैनमन्दिर, कापरडा.	
८ जैन मन्दिर मानसरोवर, देवगढ़, (छाया).	
९ शिवनाथ पर्वत—पार्श्वमी शृङ्ग.	
१० शिवनाथ पर्वत—तमिनाथनी शृङ्ग.	
११ विजयसेन सुग्गिन आगरा संघ मोक्षकाली मन्दिप सांवासरिक पत्र.	

जैन साहित्य संशोधक

जैनमंदिर मानम्भ, देवगढ़ (झांसी)

॥ अर्हम् ॥

॥ नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय ॥

जै न सा हि त्य सं शो ध क

‘गुरिसा ! सच्चमेव समभिजाणाहि । सच्चस्साणाप उवट्ठिप मेहावी मारं तरइ ।’

‘जे पगं जाणइ से सच्चं जाणइ; जे सच्चं जाणइ से पगं जाणइ ।’

‘विट्ठं, सुयं, मयं, विण्णाबं जं पत्थ परिकहिज्जइ ।’

—निर्ग्रन्थप्रवचन—आचारांगसूत्र ।

खंड १]

हिन्दी लेख विभाग

[अंक ४]

LOGIC FOR THE MASSES.

By C. R. JAINA, Bar-at-Law.

[This little article owes its existence to my growing conviction that the real cause of India's downfall has been the disappearance of what might be termed the scientific or logical turn of mind from her people. How to restore this logical tendency to the Indian mind speedily and in a simple manner naturally flowed from such a conviction. The solution of this troublesome problem has at last been found in the *Jaina nyaya* upon which this monogram is grounded. May it fulfil its great purpose, will, I doubt not, be the heartfelt wish of every true patriot.

C. R. JAIN.]

FOREWORD.

Reader,

Has it ever occurred to you to find out why a simple rustic who knows nothing of the three Rs and who is most certainly innocent of all pretensions to logic immediately infers the presence of fire at the sight of smoke? How do

you account for the unerring accuracy of his inference in this matter? Is it not that there is inherent in the human mind a natural capacity for valid deduction independently of a school or collegiate education?

Well, this is what may be termed natural logic which, as you see, is a very simple thing. Compared with this the modern system of logic which forms part of the higher education that is imparted only to advanced students, is but a bundle of artificial forms and formulae. It is cumbersome and too much loaded with technicalities, definitions and diagrams which only go to confuse the mind and confound the sense. Besides, it is meant only for a certain class of college students, is learnt with difficulty and is productive of no practical good outside. Natural logic, on the other hand, is a practical function of life, and, therefore, natural to every man, woman and child. It only requires the drawing of attention to a few principles which can be understood and mastered by any one in a short time. There is certainly nothing in the nature of an impossibility in its principles to place it beyond the reach of the moderately intelligent man in the street. How quickly one masters this branch of practical learning, depends on the way it is imparted to men. Certainly, their failure, if any, is to be laid at the door of their instructor.

It would be out of place to compare in detail the method advocated here with what is taught as logic in our colleges, but it is well-known that the highest achievement of artificial logic is the possession of a set of rigid diagrams and forms which it applies to each and every proposition to test its formal validity quite irrespective of the question whether the statement of fact or facts involved in its premises be, in reality, true or not. The least advantage to be derived from natural logic, on the contrary, is the acquisition of what may be termed the logical turn of mind that seeks to discover and establish actual relations among things and the true principles of causation of events in nature. The highest gain from this system of natural deduction must, consequently, imply a complete mastery over the empire of nature for our individual and racial good.

It only remains to be said that logic is the one science which is the crown of glory of Intellectualism. It is highly practical, useful in every department of learning and the sweetener of life. It was logic which was truly the source of undying fame to the ancient rishis and philosophers of our land; and it is logic whose neglect has reduced us to the lowest level of existence to day. It is, therefore, the duty of every true well-wisher of India and Indians, as well as of the entire human race, to spread the knowledge of this most important science amongst men; and most certainly it should be taught to our boys and girls in their child-hood to impart to them that logical attitude which is the source of all auspiciousness and good.

Hardoi,
22nd August 1920.

}

CHAMPAT RAI JAIN,
Bar-at-law.

LOGIC FOR THE MASSES.

LESSON I.

Logic is the method of valid deduction. A valid deduction is only possible where there is a *fixed rule* to lead the mind to a particular conclusion from a given mark or fact.

Illustration.

1. There is fire in this room, because it is full of smoke.

[Here smoke is the mark of fire. The sight of smoke immediately leads one to the conclusion that there is fire in the room, because smoke is not produced except by fire.]

2. It will be Monday to-morrow, because it is Sunday to-day.

Where there is no fixed rule there can be no valid deduction there. *e. g.*, you cannot tell the number of keys in my pocket, because there is no fixed rule that I should always have a particular number of keys in my pocket and never more or less.

LESSON II.

A fixed logical rule means something more than a mere long course of practice, or a series of disconnected events. Suppose a man has hitherto always carried 5 keys in his pocket and never any more or less: does it entitle any one to say that he will have only five keys in his pocket to-morrow also? No, because we have here only a long course of practice which might be discontinued any moment. Suppose further that I have a friend who is the father of one dozen boys and who has never had a girl born to him, and suppose that his wife expects to become a mother again: can any one say what will be the sex of the next child of my friend? No, because there is no fixed rule in nature that a

particular person should always get boys and never a girl.

It is thus evident that a long course of practice or even an uninterrupted series of natural events does not justify an inference which can only be drawn from certain fixed natural or quasi-natural rules.

LESSON III.

There is a fixed logical rule to guide the mind from:—

(1) Cause to effect.

Illustration.

Moist fuel if set burning produces smoke.

(2) Effect to cause.

Illustration.

Where there is smoke there is fire.

(3) Antecedent to consequent.

Illustration.

i Monday following Sunday;

ii Youth following childhood;

iii Old age following youth.

(4) Consequent to Antecedent.

Illustration.

i Saturday preceding Sunday.

ii Youth preceding old age.

iii Childhood preceding youth.

(5) Concomitance.

Illustration.

i Age and experience.

ii Childhood and inexperience.

iii Marks of ripeness and deliciousness of taste in fruit.

(6) Container and contained, *i. e.*, the whole includes the part, or, what comes to the same thing, the attributes of the whole are to be found in the part.

Illustration.

There is no fruit tree in this garden;

Therefore there is no mango tree in this garden.

The instructor should illustrate these

six kinds of fixed rules by many illustrations.

LESSON IV.

A conclusion may be drawn from an affirmative logical relationship, *e. g.*, wherever there is smoke there is fire. This is called the *anvaya* form. Hence when you see smoke you immediately say that there must be fire present at its source. But the sight of fire does not entitle you to conclude that smoke must be there too; for while smoke is always caused by fire, every kind of fire does not produce smoke, *e. g.*, red hot charcoal fire. But you may safely infer from the relationship of fire and smoke that where there is no fire there is no smoke. This is technically known as *vyatireka*.

Thus from the relationship between fire and smoke we can infer

1. the existence of fire wherever there is smoke, and

2. the non-existence of smoke where there is no fire.

But we cannot infer

1. the existence of smoke from fire, nor

2. the non-existence of fire where there is no smoke.

Anvaya and *vyatireka* taken together establish the validity of a logical relationship.

LESSON V.

The argument or reason is either of a contradictory type or of a non-contradictory one. The former of these implies the existence of a fact which is incompatible with the existence of the fact expressed in the conclusion. The other type is the non-contradictory one.

Illustration.

1. There is no fire in this pitcher, because it is full of water.

2. There is fire on this hill, because there is smoke on it.

The *hetu* (reason) in the first of these illustrations is called contradictory because it (water) is opposed to the nature of fire the presence of absence of which is the subject of inference; the pitcher being full of water which is hostile to and destructive of fire there can be no fire in it. The second illustration is a simple case of non-contradictory *hetu* (reason).

Further illustrations

Non-contradictory affirmative reason:

1. Sound is subject to modification, because it is a product.

(Explanation: All products are liable to modification: sound is a product; therefore, sound is subject to modification.)

This is an instance of the rule that part is included in the whole, *i. e.*, the attributes of a class are to be found in the individual.

2. There is fire on this hill because there is smoke on it.

(Effect to cause.)

3. It must be raining yonder, because potent rain-bearing clouds are gathered there.

[(Active) Cause to effect.]

4. It will be Sunday to-morrow because it is Saturday to-day.

[Antecedent to consequent.]

5. Yesterday was a Sunday, because it is Monday to-day.

[Consequent to antecedent]

6. This mango has a delicious taste, because it is ripe yellow in colour.

[Concomitance.]

Contradictory negative reason:

7. The atmosphere inside a steam boiler when fire is burning in it is not cold, because heated bodies are not cold.

[This is an instance of the whole and part type. Its amplified form would be :—

All heated bodies are not cold. A steam boiler is a heated body when a fire is burning in it.

Therefore, a steam boiler when a fire is burning in it is not cold.]

8. This woman is not barren, because she has a grandchild (which is the effect of the antithesis of female barrenness).

[Effect to cause, antithetical.]

9. This man is not happy, because he has present in him the causes of misery (the opposite of happiness).

[Cause to effect, antithetical].

10. Tomorrow will not be a Sunday, because it is Friday to-day.

[Antecedent to consequent, antithetical.]

11. Yesterday was not a Friday, because it is Tuesday to-day.

[Consequent to antecedent, antithetical]

12. This wall is not devoid of an outside, because it has an inside.

[Concomitance, antithetical.]

Non-contradictoria negation :

13. There is no oak in this village, because there is no tree in it.

[Whole and part]

14. There are no potent rain-bearing clouds here, because it is not raining here.

[Effect to cause.]

15. There is no smoke in this place, because there is no fire here.

[Cause of effect.]

16. It will not be Sunday to-morrow, because it is not Saturday to-day.

[Antecedent to consequent.]

17. It was not Monday yesterday, because to-day is not Tuesday.

[Consequent to antecedent.]

18. The right hand pan of this pair of scales is not touching the beam, because the other one is on the same level with it.

[Concomitance.]

Contradictory affirmation :

19. This animal is suffering from some disease, because it has not got the appearance of health.

[Effect to cause.]

20. This woman is feeling unhappy, because she has been forcibly separated from her lover.

[Cause to effect, antithetical]

बालन्याय

[लेखक:—श्रीयुत चंपत रायजी जैन, बारिष्ठर-पेंट-लॉ.]

(प्रथम वक्तव्य)

अध्यापकजी !

यह लेख जो आपके सम्मुख उपस्थित है; बालको अर्थात् छठी, सातवीं और आठवीं कक्षाके छात्रोंको न्यायमें प्रवेश करानेके लिये लिखा गया है । “युरुपीय-न्याय” तो कालिजहाँमें अध्ययन कराया जाता है; किन्तु यह प्रकट है कि जो मनुष्य प्राकृतिक न्यायको जानता है, वह बिना कालिजहाँ तक पढ़ भी उचित नतीजा निकाल सकता है । इससे यह सिद्ध होता है कि प्राकृतिक न्याय अत्यन्त सरल और सुज्ञान है । मेरा विचार है कि छठी, सातवीं और आठवीं कक्षाके बालकोंको भले प्रकार “न्याय” की शिक्षा दी जा सकती है ।

इसमें योग्यता केवल अध्यापकमें होनी चाहिये, जो कि प्रत्येक पाठ तथा दृष्टान्त भलाभाँति विद्यार्थीको समझा दे । इस शिक्षामें स्मरण शक्तिपर बलानुबल डालनेकी कोई आवश्यकता नहीं—यदि छात्रको समझा दिया जाय । और न इसमें कोई बात ऐसी ही है, कि उपरंगत छात्र भलाईभाँति न समझ सकें । इसमें स्वयं छात्रकी नैतिक शक्तियाँ न्यायका प्रतिबिम्ब हो जायेंगी, और उसका मन स्वयं न्यायमें प्रवृत्त होने लगेगा । आशय यह है, कि यदि बालको की समझमें न्याय न आय तो अध्यापक महाशयकी घुटि है और किसीकी नहीं ।

“न्याय” के गुणोंके बारेमें भी इतना कहना उचित प्रतीत होता है कि बिना इसके जाने हुये बुद्धि तथा क्षण नहीं होती, और जो इसको जानता है उसीका जीवन सरल समझना चाहिये । न्याय ही की बदौलत भारत वर्षके प्राचीन कालमें ऋषि, मुनि और विद्वान पंडितगण सारे संसारमें प्रख्यात हो गये । और न्यायके ज्ञान रहने हीका यह फल है कि वर्तमान कालमें भारतमें चारों ओर अविद्या और अज्ञान फैला हुआ है । अतः जो मनुष्य देश और जातिके शुभचिन्तक है, उनका कर्तव्य है कि वे यथासंभव ज्ञानकालहीमें अपनी सन्तान और छात्रोंके मनको “न्याय” में प्रवृत्त करावे ।

इसप्रकार “न्याय” में प्रवेश करनेके अर्थ उचित है कि छठी—सातवीं कक्षा तक तो यही पाठ—जो आप लोगों के सम्मुख उपस्थित है—पढ़ाये जाय । तत्पश्चात् आठवीं श्रेणीमें “न्याय दोषिका” “परीक्षा मूल” अथवा इसी प्रकारकी किसी अन्य पुस्तिका अध्ययन कराया जाय । इस प्रकार छात्रोंमें न्यायकी योग्यता स्वयं बढ़नी जायगी ।

प्रथम पाठ

(क)

प्रश्न—बबो ! आज रविवार है; तुम बतला सकते हो कि कल कौन दिन होगा ?

उत्तर—सोमवार ।

प्र०—क्या तुम बता सकते हो कि कल मंगल, बुध, या बृहस्पति वार क्यों नहीं होगा ?

उ०—क्यों कि रविवारके बाद सदैव सोमवार ही होता है, कभी दूसरा दिन नहीं होता ।

प्र०—इस लिये यदि हम यह कहें, कि कल बुध होगा तो क्या हमारा कहना ठीक होगा ?

उ०—नहीं माह्व ! आपका ऐसा कहना नितान्त अस्वाभाविक होगा ।

(ख)

प्र०—बबो ! हमारी जेबमें चाबियोंका एक गुच्छा है; क्या तुम बतला सकते हो कि उसमें कितनी कुंजियाँ हैं ?

उ०—नहीं माह्व !

प्र०—क्यों ?

उ०—इस लिये कि कोई ऐसा नियम नियत नहीं है कि जिसमें किसी गुच्छेकी कुंजियोंकी संख्या निर्धारित हो सके ।

उपरोक्त प्रश्नोत्तर—रीतिमें यह प्रकट है कि न्याय-के अनुसार नतीजा वहीं निकाला जा सकता है कि-

१—जहाँ कोई निर्धारित नियम हो, और

२—वहाँ कोई न्यायका नतीजा नहीं निकल सकता जहाँ कोई निश्चित नियम नहीं है

दूसरा पाठ

बबो !

कल तुमको यह बताया गया था कि जहाँ कोई

नोट—क्यापकका कर्तव्य है कि बालकों के मन पर नारा उबारवों द्वारा यह सिद्धान्त अंकित करे ।

नियम नहीं है वहाँ कोई ठीक नतीजा नहीं निकाला जा सकता । आज हम दो उदाहरणोंपर और बिचार करेंगे, कि “नियम” में क्या प्रयोजन है ।

१—कल्पना करो कि एक बाला सूर्य निकलनेसे पूर्व शहरमें दूध बेचनेके लिये मेरे मकानके सामनेसे जाया करता है । और यह भी कल्पना कर लो कि यह मनुष्य ५० वर्षसे लगातार योही मेरे मकानसे जाता है—और कोई नारा कभी इससे नहीं हुई । तो क्या तुम बता सकते हो, कि प्रातःकाल भी वह मेरे मकान के सामने से गुजरगा, या नहीं ?

२—कल्पना करो मेरा एक मित्र रामदत्त है जो १२ लड़कोंका पिता है; और जिसके आज तक कभी लड़की पैदा नहीं हुई । इस रामदत्तकी पत्नी गर्भवती है । क्या हम बता सकते हो कि उसका गर्भस्थ—बालक पुत्र होगा या पुत्री ?

इन दोनों प्रश्नोंके उत्तर “नहीं” में है । क्यों कि पहिले प्रश्नमें दूध बेचनेवालेका बीमार हो जाना अथवा किसी अन्य आवश्यककार्य या लाभकारी व्यापारमें लग जाना, या दूध हीका अभाव हो जाना संभव है । दूसरे उदाहरणमें प्रकृतिका कोई ऐसा नियम नहीं है, कि अमुक मनुष्यके घर सदैव लड़के ही हों—लड़की कभी न हो ।

यस हम देखते हैं कि “न्याय” के नियमका प्रयोजन ऐसी घटनाओंसे नहीं है, जो किसी मुख्य वाउमें अब तक प्रचलित नहीं हों; किन्तु उस नियत नियमसे है—जो अवतक सत्य पाया गया है—और भाविष्यमें भी कभी असत्य नहीं हो सकता । जैसे बालक—पतका युवावस्थामें पहले होना ।

तृतीय पाठ

उपरोक्त निर्धारित नियम ६ प्रकारके हो सकते हैं, अधिक नहीं ।

१—कारणके ज्ञात होनेसे कार्यका अनुमान । जैसे सुलगते हुये गले ईंधनसे धुवाका ज्ञान ।

२—कार्यसे कारणका ज्ञान ।

उदाहरण—धुंवेसे अग्निका बोध ।

३—पूर्व पक्षसे उत्तर पक्षका बोध ।

उदाहरण—१—रविवारके पश्चात् सोमवारका होना ।

२—शेखर कालके पश्चात् युवावस्था ।

३—युवावस्थाके पश्चात् वृद्धावस्था ।

४—उत्तरपक्षसे पूर्वपक्षका ज्ञान ।

उदाहरण—१ रविवारके पूर्व शनिवारका बोध ।

—२ बुढ़ापेसे पूर्व युवावस्था ।

५—एक साथ होनेवाली बातोंका ज्ञान ।

उदाहरण—१ जैसे वय और अनुभव ।

—२ बालकापन और अबाधता ।

—३ फलमें उसके पक्षके चिन्ह और उसका स्वाद विशेष ।

६—व्याप्य—व्यापक अर्थात् कुलमें जुड़ (अंश) शामिल है; या यों कहा कि जातिके गुण व्यक्तिके पाये जाते हैं ।

उदाहरण—१ इस फुलवाडीमें कोई फलदार वृक्ष नहीं है; अतः इसमें आम भी नहीं है ।

अध्यापकका कर्तव्य होगा कि इन ६ प्रकारके नियमोंको भली भाँति बालकोंको समझा दे और नाना प्रश्नों द्वारा इस बातका भी निश्चय करा दे कि केवल ६ ही प्रकार के नियम प्रकृति में हैं—न्यूनाधिक नहीं।

चतुर्थ पाठ

बच्चों !

न्यायका सिद्धान्त “ धनरूप ” नियमसे निकाला जा सकता है, जिसको “ अन्वय ” कहते हैं ।

उदाहरण—जहाँ कहीं धुंवां है; वहाँ अग्नि अवश्य है ।

वात—समझाओ कि इसमें जो यह बात उल्लेख समझ आये, सो फिर आगे बढ़ ।

इस लिये जब कभी तुम धुंवा देखो तो मनमें तुरन्त नतीजा निकाल सकते हो कि वहाँ अग्नि अवश्य होगी; किन्तु अग्निको देख कर तुम यह नहीं कह सकते कि धुंवा भी वहाँ है । क्यों कि धुंवा तो बिना आगके हो नहीं सकता; किन्तु आग बिना धुंवाके भी हो सकती है । जैसे सुलगते हुये अंगारों की आग । और आग तथा धुंवेके पारस्परिक संबंधसे तुम यह भी नतीजा निकाल सकते हो कि जहाँ जहाँ आग नहीं होती वहाँ वहाँ धुंवा भी नहीं होता । क्यों कि धुंवा बिना आगसे नहीं होता । यह ‘करणरूप’ है और इसको ‘व्यापक’ कहते हैं ।

बस यह प्रकट है कि आग और धुंवेके संबंधसे ४ नतीजे निकलते हैं ।

१—अग्निका ज्ञान धुंवेके ज्ञानसे ।

२—धुंवेके अभावका ज्ञान अग्निके अभावके ज्ञानसे ।

३—धुंवेका ज्ञान अग्निके ज्ञानसे ।

४—अग्निके अभावका ज्ञान धुंवेके अभावके ज्ञानसे ।

इनमेंसे पहिले दो तो नियमानुसार हैं और इस कारणसे ठीक हैं । और पिछले दो नियमके प्रातिकूल हैं अतः ठीक नहीं । जहाँ अन्वय और व्यापककी तुलना होती है, वहाँ नियम सिद्ध समझा जाता है । यथा—

१—जहाँ जहाँ धुंवा होता है वहाँ वहाँ अग्नि होती है । (अन्वय)

२—जहाँ जहाँ अग्नि नहीं होती वहाँ वहाँ धुंवा भी नहीं होता । (व्यापक)

पञ्चम पाठ

बच्चों !

इस उदाहरणमें कि “ इस पहाड़पर अग्नि है, क्यों कि इसपर धुंवा है ” अग्निका साध्य कहते हैं और धुंवाको हेतु ।

साध्य वह कहा जाता है जो सिद्ध किया जाय ।

हेतु वह है जिसके द्वारा साध्यकी सिद्धि हो ।

यह हेतु साध्यका चिन्ह या संबंधी हुआ करता है; जैसे अग्निका चिन्ह धुंवा । क्यों कि धुंवा किसी और वस्तुका चिन्ह नहीं है । कारण यह कि धुंवा अग्नि हीसे पैदा होता है; और अग्निके अभावमें नहीं पैदा हो सकता । अतः वह अग्नि हीका चिन्ह है और इसी कारणसे तुरन्त अग्निका बोध करा देता है ।

हेतु दो प्रकार का होता है, विरुद्ध व अविरुद्ध ।

विरुद्ध—वह है जो साध्यके विरोधी का चिन्ह हो और जिसमें साध्यके प्रतिकूल नतीजा निकले । जैसे इस घटेमें आग नहीं है; क्यों कि यह पानीमें भरा हुआ है । यहाँ पानी अग्निका विरोधी है । अतः अग्निके अस्तित्वका निषेध करता है ।

अविरुद्ध हेतु—वह है जो सरलता पूर्वक साध्यके अस्तित्वका सिद्ध करता है । जैसे इस पहाड़ की चोटीपर आग है, क्यों कि वहाँसे धुंवा उठ रहा है ।

(विभिन्न उदाहरण)

(क) अविरुद्धाविधे साधक अर्थात् जिनमें अस्तित्व सिद्ध हो । जैसे—

१—शब्द परिणामी होता है; क्योंकि वह कियसे उत्पन्न होता है ।

यह उदाहरण व्याप्य-व्यापकके संबंधमें है; जिनका पुनः रूप इस प्रकार बैठता है । शब्द परिणामी होता है क्योंकि वह कियसे उत्पन्न होता है । जो जो किय हुए होते हैं वे वे पदार्थ परिणामी होते हैं । जैसे घट । उमी प्रकार शब्द भी किया जाता है, अतएव वह भी परिणामी होता है । अथवा जो पदार्थ परिणामी नहीं होते वे किय भी नहीं जाते । जैसे वन्या स्त्रीका पुत्र । वन उमी प्रकार शब्द कृतक होता है, इसी कारण परिणामी भी होता है ।

२—इस प्राणीमें बुद्धि है; क्या कि बुद्धिके कार्य बनन आदि इष्टमें पाये जाते हैं । यहाँ बुद्धि साध्य है और बचनार्थ हेतु । कार्यसे कारण का ज्ञान होता है ।

३—यहाँ छाया है; क्योंकि छत्र मौजूद है । यहाँ समर्थ कारणसे कार्यका बोध हुआ ।

४—कल इतवार होगा; क्यों कि आज शनिवार है । यहाँ पूर्व-पक्षसे उत्तर-पक्षका ज्ञान हुआ ।

५—कल इतवार था; क्यों कि आज सोमवार है । यहाँ उत्तर-पक्षसे पूर्व-पक्ष का ज्ञान हुआ ।

६—इस आममें रस है; क्यों कि यह पका हुआ पीछे रंगका है । यह सहचरका उदाहरण है ।

(ख) विरुद्ध-निषेध-साधक ।

७—यहाँ शीत स्पर्श नहीं है; क्यों कि अग्नि-ताप मौजूद है । यहाँ अग्नि, शीत से विरुद्ध है और ताप, अग्नि का व्याप्य है । अतः वह अग्नि का ज्ञान कराता है ।

८—यह मनुष्य अन्वय्य है; क्यों कि शय्याग्रस्त है । यह उदाहरण कार्यसे कारणके निषेधका ज्ञान विरुद्ध रूप से कराता है । क्यों कि स्वाभ्यन्तरिक निषेधका बोध होता है—उसके विरोधी बीमारीके कार्य अर्थात् शय्या-ग्रस्त होने से ।

९—इस जीवको सुख नहीं है; क्यों कि उसके हृदयमें व्यथता मौजूद है । यहाँ दुःखका कारण हृदयकी व्यथता है । अतः वह दुःखको जनावनी और दुःखके अस्तित्वमें—जो सुखका विरोधी है—सुख का होना असम्भव है ही ।

१०—कल इतवार नहीं होगा; क्यों कि आज शुक्र है । यह उदाहरण पूर्व-पक्षसे उत्तर-पक्षका है । शुक्रवार यहाँ शनिवारका विरोधी माना गया है ।

११—कल शुक्लव नही था; क्यों कि आज भंगल है । यहाँ भंगलका बृहस्पतिका विरोधी मानकर उत्तर पक्षसे पूर्व पक्षका अनुमान किया है ।

१२—इस भीतमें उस ओरके भागका अभाव नहीं है; क्यूँ कि इस ओरका भाग मौजूद है । यह सहचरका दृष्टान्त हुआ ।

(ग) अविरुद्ध-निषेध-साधक ।

१३—इस नगरमें शीतम नहीं है; क्यों कि यहाँ

वृक्षका अभाव है । यह उदाहरण व्याप्य-
व्यापकके संबंधमें है ।

१४—यहां बरसाऊ बादल नहीं है; क्यों कि यहां
बर्फा नहीं हो रही । यह उदाहरण कार्य-
कारणके संबंधका है ।

१५—यहां धुंवा नहीं है; क्यों कि यहां अग्नि नहीं
है । यहां कार्यसे कारणकी ओर ध्यान
गया ।

१६—कल रविवार नहीं होगा; क्यों कि आज शनि-
वार नहीं है ।

१७—कल सोमवार नहीं था; क्यों कि आज मंगल
नहीं है ।

१८—इस तराजूका दाहिना पलड़ा ढंकीको नहीं
छू रहा है; क्यों कि दूसरा पलड़ा उसके
बराबर है । यह सहचरका उदाहरण है ।

(घ) विरुद्ध-विधि-साधक ।

१९—इस माणोमें रोग है; क्यों कि इसकी चण्डा
निरोग नहीं पाई जाती ।

२०—इस छीके हृदयमें पीड़ा है; क्यों कि यह
अपने पतिते हठात् पृथक् कर दी गई है ।

अध्यापक महाशय को उचित है कि नाना उदा-
हरणों द्वारा इन चारों किसमके अनुमानोंका ज्ञान
बालकोंको करा दे ॥ इति ।

सम्पादकीय टिप्पणी—ऊपरके दोनों लेख (इंग्रेजी
और हिन्दी) लेखक महाशयने, खास करके बालकोंका
न्यायशास्त्रका सरल रीतिसे बोध करा देनेके हेतुसे लिखे
हैं । मनुष्यमें रही हुई बुद्धि-शक्तिका विकास करने
और सत्यासत्यके विचारकी जिज्ञासको तृप्त करने में
एकमात्र साधन न्यायशास्त्र ही है । न्यायवृत्ताओंकी
दृष्टिमें जिस मनुष्यने न्यायशास्त्रका अध्ययन नहीं किया
वह, चाहे, फिर अन्य सभी विषयोंमें पारंगत क्यों न
हो, परंतु “बाल” ही कहलाता है । “अधीतव्याक-
रणकाव्यकांशोऽनर्थातन्यायशास्त्रः बालः ।”
(जिसने व्याकरण, काव्य, कांश आदिका अध्ययन तो
कर लिया है परंतु न्यायशास्त्रका अध्ययन नहीं किया वह
‘बाल’ ही है) यह नैयायिकोंके “बाल” का लक्षण
है । इस लक्षणमें सत्यता अवश्य रही हुई है । क्यों

कि विना न्यायशास्त्रका अध्ययन किये मनुष्य सत्या-
सत्यका भी निर्णय नहीं कर सकता और पदार्थके
कार्य-कारणका भी ज्ञान नहीं कर सकता । न्यायतत्त्वके
जाने विना मनुष्यकी बुद्धिशक्ति कुटित हो रहती है
और विचारशक्ति अन्धी बनी रहती है । अतः इस
कथनमें कोई भी अत्युक्ति नहीं है कि न्याय शास्त्रके
अध्ययन विनाका मनुष्य बिलकुल “बाल” ही है ।

भारतके प्राचीन विद्वानोंने न्यायशास्त्रका कितना
सूक्ष्म और विस्तृत परिशीलन किया है इसकी साधारण
जनोंको तो कल्पना भी आनी कठिन है । उन्होंने एक
एक विषयपर तो क्या परंतु एक एक मामूली विचारपर
भी सैकड़ों ग्रंथ और हजारों श्लोक लिखे ढाले हैं !
उनके इन गहन तर्कोंके देख कर आज कालके विद्वान्
मनुष्यका मस्तिष्क भी चकराने लगता है तो फिर
आर्योंकी तो बात ही क्या । एक तो यों ही यह विषय
कठिन है और फिर उसपर इनकी भाषा संस्कृत होकर
उसकी शैली उसमें भी कठिनतर है । इस लिये विना
संस्कृतका अच्छा अभ्यास किये न्यायतत्त्वका ज्ञान होना
आज प्रायः हमारे दशवासियोंके लिये दुर्लभ ही रहा है ।
इस दुर्लभताका कुछ मुलम बनानेके लिये और सब
साधारणका सहज ही में इस विषयका परिचय प्राप्त
करा देनेके लिये श्रीयुक्त जेजीजीने यह प्रशंसनीय प्रयत्न
किया है । आप इस बारेमें लिखते हैं कि—“मरा
बूढ़ विश्वास है कि मनुष्य यदि प्राकृतिक नियमोंका
प्रियुर्वेक अनुशीलन कर ले तो न्यायशास्त्रका दुरुपग्र
उसके लिये मूर्खमार्ग प्रशस्त हो सकता है । इसी
विचारका भविष्यमें कार्य रूप प्रदान करनेके निमित्त
यह लेख प्रकाशित कराया जाता है । नाकि इस शास्त्रके
पुत्रार विद्वानों द्वारा इसकी उचित समालोचना हो
जाय । अगर इन नियमोंमें यदि किसी महानुभावका
संशोधन करनेकी आवश्यकता प्रतीत हो तो पूरी छान-
बीनके बाद कर दी जाय । इस लेख द्वारा इस शैलीकी
उपयोगिता सिद्ध हो जाने पर इस विषयका पुस्तकाकार
प्रकाशन करनेका उद्योग किया जायगा जिससे मातृ-
भाषा मापी छात्र न्यायमें प्रवेश करके सत्यासत्यका
स्वयं निर्णय कर सकें ।”

आशा है कि विद्वानवर्ग जेजी महाशयके इस उच्च
आशयका लक्ष्यमें लेकर इस बारेमें अपनी योग्य सम्मति
प्रकाशित करेंगे ।

दक्षिण भारतमें ९ वीं-१० वीं शताब्दीका जैन धर्म ।

[लेखक:—स्वर्गस्थ कुमार देवेन्द्र प्रसादजी जैन]

गंग वंश ।

भारतवर्षके प्राचीन राजवंशोंमें पश्चिमके गंगवंशीय राजा जैनधर्मके कट्टर अनुयायी थे । यह बात परम्परासे चली आई है कि नंदीगण सम्प्रदायके सिंहनन्दी नामक एक जैनधर्मके आचार्यने, गंगवंशके प्रथम राजा शिवमारके राज्यमिहासन प्राप्त करनेमें सहायता दी थी । एक शिलालेखमें इस बातका वर्णन है कि शिवमार कोयुणी वमा सिंहनन्दीको शिष्य था, और दूसरमें यह कि सिंहनन्दी मुनिने सहायता से गंगवंश वैभवसंपन्न हुआ । एतदर्थ हममें कोई आशय नहीं कि जैनग्रन्थोंमें इस भावके श्लोक पाए जायें कि गंगवंशीय राजा

सिंहनन्दीकी चरणवन्दना करत हैं^१। अथवा जाँस राजवंशका जन्म एक जैन धर्माचार्यकी कृपासे हुआ हो उसके राजाओंका कट्टर जैनधर्मावलम्बी होना भी कोई आश्चर्यकी बात नहीं है । ऐसे लेख विद्यमान हैं जो इस बातको निस्संदेह सिद्ध कर देते हैं कि गंगवंशीय राजा जैनधर्मके उन्नायक और रक्षक थे । ईसाकी चौथीसे बारहवीं शताब्दी तकके अनेक शिलालेखोंसे इस बातका प्रमाण मिलता है कि गंगवंशके शासकोंने जैन मन्दिरोंका निर्माण किया, जैन प्रतिमाओंका स्थापना की, जैनतपस्वियोंके निमित्त चट्टानोंसे काट काटकर युष्पाद तैयार कराई और जेनाचार्योंको दान दिया ।

मारसिंह द्वितीय ।

इस वंशके एक राजाका नाम मारसिंह द्वितीय था, जिसका शिलालेखोंमें धर्ममहाराजाधिराज 'सत्यवाक्य' कोयुणीयर्मा—परमानदी मारसिंह नाम मिलता है । इस राजाका शासन काल चेर, चोल, और पाण्ड्य वंशोंपर पूर्ण विजयप्राप्तिके लिये प्रसिद्ध है । मारसिंह द्वितीयने अपने शत्रु बज्जलदेवके साथ सर्वोत्कृष्ट विजय प्राप्त किया और गोकुल और उच्छङ्गिमें उसने बहुत वनघोर युद्ध लड़े । जैन सिद्धान्तोंका सच्चा अनुयायी होनेके कारण इस महान नृपने अत्यन्त ऐश्वर्यसे राज्य करके राजपद त्याग दिया और धारवार प्रांतके बांकापुर नामक स्थानमें अपने प्रसिद्ध धर्म-गुरु अजितसेनके समुल्ल

१. *Reperaire d'epigraphie Jaina* (A. A. Guerinot शिलालेख नं. २१४ और २१५; तथा चन्द्रागिरि पहाड़ी पर स्थित पार्वतीशक्ति शिलालेखका निम्न लिखित पद्य—

“याऽसी ध्यानमलाद्रिपद्मलशिला—स्वभावाली—खण्डन—ध्यानासिः पुरुरेना भगवतः साऽस्य प्रसादाकृतः ।

आश्रयसि स सिंहनन्दिमुनिना ना चरु कथं वा शिला—स्तम्भे राश्वरमागमाध्वरिस्तनासिखण्डा वनः” ॥

(अजय बेजगोल शिलालेख, नं. ५४, पृष्ठ ४९)

२. *संक्षेप जिलाकी Mammal-Revd. T. F. Foulkes द्वितीय भाग, पृ. ६६८ का निम्न लिखित पद्य देखिए—*

“यस्यामवन् प्रवरकास्थपवंशजोऽयं

कण्ठो महामुनिरनल्पतपःप्रभावः ।

यः सिंहनन्दिमुनिपतिलब्धवृद्धि—

सैगान्नयौ विजयतां जयतां वरः सः ॥”

इसैस राईके पाठानुसार ‘महिर’ की जगह ‘मुनिप’ पाठ दिया है, जो ठीक उचित मालूम होता है ।

३. “श्रीदेशीयगणविधपूर्णमृगमूच्छ्रीसिंहनन्दिवति—

श्रीपादाम्बुजयुग्ममत्तमधुपः सम्यक्त्वचूदामणिः ॥

श्रीमज्जैनमताधिधर्वदनुषास्त्रिहीमण्डले

रेजे श्रीगुणमूषणो बुधनुतः श्रीराजमल्लो नृपः ॥”

(बाहुवली चरित्र, श्लोक ८)

तीन बिनोके वतसे शरीर त्याग दिया । मारसिंह द्वितीयकी समाधिका लेख कुगे ब्रह्मदेव खंभ नामक स्तम्भके निम्न भागमें चारों ओरके शिलालेखोंमें विद्यमान है । वह स्तम्भ श्रवण बेलगोल (माइसार) की चन्द्रगिरी पहाडियोंपर स्थित मन्दिरोंके द्वारपर है । यद्यपि इस लेखमें कोई तिथि नहीं लिखी है,—तथापि मारसिंह द्वितीयके मृत्युकी तिथि एक दूसरे शिलालेखके आधारपर सन ९७५ ई० निश्चय की गई है ।

चामुण्डराय ।

चामुण्डराय या चामुण्डराज इस महान् नृपतिक, सुयोग्य मंत्री था । इस मन्त्रीके शौर्यही के कारण मारसिंह द्वितीय वज्रलसे तथा गान्धर्व और उच्छ्र्णिकी रणक्षेत्रोंमें विजय प्राप्ति कर सका । श्रवणबेलगोलके एक शिलालेखमें चामुण्डराय की इस प्रकार प्रशंसा की हुई है—“ जो सूर्यकी भांति ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी उदयाचलके शिरको मणिकी नाई भूषित करता है; जो चंद्रमाकी भांति अपने यशरूपी किरणोंसे ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी समुद्रकी वृद्ध करता है; जो ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी स्थानियुक्त—पर्वतसे उत्पन्न मालाका मणि स्वरूप है और जो ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी अग्रिका प्रचण्ड करनेके हेतु प्रबल पवनके समान है; ऐसा चामुण्डराय है ।

“ कल्पान्त क्षुभित समुद्रके समान भीषणबलवाले और पातालमलके अनुज वज्रलेदवका जीतनेके हेतु इन्द्र नृपतिकी आज्ञानुसार, जब उसने मुजा उठाई; तब उसके स्वामी नृपति जगदेकवीरके विजयी हाथीके सन्मुख शत्रुकी सेना इस प्रकार भाग गई जैसे दौड़ते हुए हाथीके सन्मुख मुगोंका दल ।

“ जिसकी उसके स्वामीने नोलम्बराजसे युद्धके समय इस प्रकार प्रशंसा की थी “ जो वज्ररूप दांतोंसे शत्रुके हाथियोंके मस्तकको विदीर्ण करता है और जो शत्रुरूपी हिरण्य जीवोंके लिये अंकुशके समान है । ऐसे हाथीवत् आप जब वीर वीर योद्धाओंके सन्मुख विराजमान हैं तो ऐसा कौन नृप है जो हमारे कृष्णबाणोंका घास न बने ” ।

“ जो नृप रणसिंहसे लड़ते हुए इस प्रकार गर्ज कर बोला, “ हे नृपति जगदेकवीर ! तुम्हारे तेजसे मैं एक क्षणमें शत्रु को जीत सकता हूं, चाहे वह रावण क्यों न हो, उसकी पुरी लंका क्यों न हो, उसका गढ त्रिकुट क्यों न हो, और उसकी खाई क्षारसमुद्र क्यों न हो । ”

“ जिसको स्वर्गोन्मादोंने यह आशीर्वाद दिया था “ हम लोग इस वीरके बहुतसे युद्धोंमें उसको कण्ठाङ्गनसे उत्कटित हुई थी, परन्तु अब उसकी लड़गकी धारके पानीसे हमलोग नृम दुई है । हे रणरंगसिंहके विजेता ! तूम कल्पान्त तक चिरंजीव रहे । जिसने चलदकंगम नृपतिकी अभिलाषाओंको व्यर्थ कर दिया, जो अपने भुजविक्रमसे गंगाधिराज्यके वैभवको हरण करना चाहता था; और जिसने वीरोंके कपालरत्नोंके प्याले बना कर और उनको वीरशत्रुओंके शोणितसे भरकर खूनके प्यासे राक्षसोंकी अभिलाषाको पूर्ण किया । ” उपरोक्त शिलालेख स्वयं चामुण्डराजका लिखा हुआ अपना वर्णन है । परन्तु ऐसा जान पड़ता है इस शिलालेखका अधिक भाग अप्राप्य है । ऐसा मालूम होता है कि हेमगढ कन्नने, अपने लिए केवल अर्द्धांश पंक्तिओंका लेख लिखनेके लिए, चामुण्डरायके मूल-लेखका तीन आर अर्द्धांश तरहसे घिसा दिया; और केवल एकही अंशिक लेखको

४ देखो, लुईसराईस रचित ‘श्रवणबेलगोलके शिलालेख’ नं० ३८ ।

५. बेला, भैलागानिका शिलालेख जिसको लुईस राईसने अपने ‘श्रवण बेलगोलके शिलालेखोंकी भूमिकाकी पाठ शिकारमें उद्धृत किया है । पुनः बेला, एपिग्राफिका इन्डिका, भाग ५, शिलालेख नं० १८ ।

६ इन्हें चतुर्थ, तृतीय कृष्णका प्रोत्र-देखो ‘एपिग्राफिका इन्डिका’ भाग ५, लेख नं० १८ ।

७-८ “ ब्रह्मक्षत्रकुलोदयाचलशितोभयामणिमानुमान ब्रह्मक्षत्रकुलाधिवर्द्धनयशोराचिः सुधादीधितिः । ब्रह्मक्षत्रकुलाकराचलभवश्रीहरावल्लीमणिः ब्रह्मक्षत्रकुलाग्निचण्डपवनश्चामुण्डराजोऽजनि ॥ कल्पान्तक्षुभिताध्वभीषणबल पातालमलानुजम् जेतुम् वज्रलेदवमुद्यतमुजस्येन्द्रप्रक्षितीन्द्राज्ञया ।

रख छोड़ा, जिसका अनुवाद ऊपर दिया है । “ चामु-
ण्डरायने एक ग्रन्थकी रचना की जिसका नाम चामुण्ड-
राय पुराण है और जिसमें २४ तीर्थकरोंका संक्षिप्त
इतिहास है और उसके अन्तमें ईश्वर नाम शक संवत्सर
९०० (९७८ ईस्वी) उसकी तिथि दी हुई है ” ।
उपरोक्त शिलालेखके श्लोकोंमें दिया हुआ वर्णन चामु-
ण्डरायपुराणके वर्णनसे मिलता जुलता है । उस पुराणके
प्रारम्भके अध्यायमें यह लिखा है कि उसका स्वामी गंग-
कुल चूडामीण जगदकवीर नोलम्बकुलान्तक-देव था;
और वह ब्रह्मक्षत्रवंशमें उत्पन्न हुआ था । अन्तके अध्या-
यमें यह लिखा है कि वह अजितसेनका शिष्य था ।

पत्युः श्रीजगदकवीरनृपतेऽत्रैत्रद्विपभ्यायने
धावदन्तिनि यत्र भग्नमहतानां क मुगानीकवत् ॥
अस्मिन् दन्तिनि दन्तवज्रदलितद्विक्तुर्मिक्तुर्मोपले
वीरान्तसपुरांनिषादिनि रिपुव्यालाङ्घने च त्वयि ।
स्यात् को नाम न गत्तः प्रतिनृपा मदवाणकृष्णारग-
प्रासस्येति नोलम्बराजसमं यः श्लाघितः स्वामिना ॥
त्वातः क्षामपयोधिस्तु परिचिःचास्तु त्रिकुटः पुरी—
लङ्कास्तु प्रतिनाथकोस्तु च सुरारातिस्तथापि क्षम ।
न जेतु जगदकवीरनृपते त्वत्तत्तज्जीसिक्तुषान्
नित्यद्वं रणसिंहपार्थिवरणं येनार्जितं गर्जितम् ॥
वीरस्यास्य वणेषु भिरगु वयं काष्ठधृत्वाकण्डया
तृप्ताः सम्प्राप्ति लघ्वनिर्द्विर्नसामत्त-खड्गधाराभ्रमसा ।
कल्पान्तं रणरङ्गसिंहविजयि जीवति नाकाङ्क्षना
गार्वाणीकृतराजगन्धकरणे यस्येति वितीर्णाशिषः ॥
आकृष्टे मुजोवक्रमादभिलषन् गङ्गाधिराग्यश्रिये
येनादी चलदकगङ्गनृपतिर्व्यथामिलाषी कृतः ।
कृत्वा वीरकपालरत्नचषक वीरद्विषः शोणितं
पातुं कौतुकिन्ध कोणपगणाः पूर्णामिलाषीकृताः ॥
(त्यागद्वं ब्रह्मदेवस्वभका शिखिलेख, ई. स. ९८२; देखा, ल.
रा. अण्णवेलगोल, पृष्ठ ८५)

१. लुईस रार्डस ‘ अण्णवेलगोलके शिलालेख ’ भूमिका पृ. २२;
तथा कर्नेल मैकज्जिका कलवशन (एन. एन्. विलसनद्वारा संपा-
दित, भाग १, पृ. १४६; जहाँ यह लिखा है कि चामुण्डराय पुरा-
णमें जैन धर्मके ६६ प्रसिद्ध पुरुषोंका वर्णन है ।

तथा कृतयुगमें वह धम्मूख था, त्रेतामें राम, द्वापरमें
गण्डीवि और कलियुगमें वीर मार्तण्ड था । फिर उसकी
अनेक उपाधियोंके प्राप्त होनेके कारण लिखे हैं । खड्ग
युद्धमें विज्जलदेवको परास्त करनेसे उसको समरधुरन्धर-
की उपाधि मिली । नोलम्बयुद्धमें गान्ध नदीकी तीर,
उसकी वीरनापर ‘ वीरमार्तण्ड ’ की उपाधि, उच्छंणी
गढके युद्धके कारण ‘ रणरंगसिंह ’ की उपाधि, बारावरके किले-
में ‘ त्रिमुन-वीर ’ और अन्य योद्धाओंका वध करने
और गोविन्दको उस किलेमें प्रवेश करनेके उपलक्ष्यमें
‘ वीरकुलकालदण्ड ’ की उपाधि; काम नामक
नृपति के गढमें राजा तथा अन्य लोगोंको हरातेसे ‘ मुज-
विक्रम ’ की उपाधि, अपने कनिष्ठ भ्राता नागवर्मा को
उसके द्वेषके कारण मारहालनेके निमित्त ‘ चलदेकगंग ’
की उपाधि, गंगमठ मुद्ग राचव्यके वधसे ‘ समर-परशु-
राम ’ और ‘ प्रतिपक्ष-राक्षस ’ की उपाधियाँ; सुभट-
वीर के गढका नाश करनेके कारण ‘ भटमारि ’ की
उपाधि; अपनी और दूसरोंके वीरगुणोंकी रक्षाके कारण
‘ गुणवंत काव ’ की उपाधि; उसकी उदारता एवं सद्गुण
आदिके कारण ‘ सम्यक्त्वं रत्नाकर ’ की उपाधि; दूस्-
रोंके धन द्वारा हरण की इच्छा न करनेसे ‘ शौचाभरण ’
की उपाधि; हाथमें भी कभी असत्य न बोलनेसे ‘ सत्य
युधिष्ठिर ’ की उपाधि; अत्यन्त वीर योद्धाओंके शि-
रोमणि होनेके कारण ‘ सुभटचूडामीण ’ की उपाधि
मिली । अन्तमें अपने ग्रन्थमें यह अपनेको ‘ कविजन-
शेखर ’ भी कहता है ।

इन उपरोंके उल्लेखोंमेंसे बहुतोका और कहीं वर्णन
नहीं है । परन्तु यह बात ध्यान देने योग्य है कि इतने
प्रसिद्ध और गौरवान्वित कार्योंके साथ उसके एक भी
धार्मिक कार्योंका वर्णन नहीं है । प्रत्युत आदिसे अन्त त-
क युद्ध और रक्तपातकी ही कथा वर्णित है ।^{१०}

परन्तु इस बातको सिद्ध करनेके लिए सन्देह रहित
प्रमाण उपस्थित है कि वृद्धावस्था प्राप्त होनेपर चामुण्ड-

१० देखा, लुईस रार्डस, ‘ अण्णवेलगोलके शिलालेख ’, भू-
भिका, पृ. २४.

राय अधिकतर अपने गुरु अजितसेनकी सेवामें, धार्मिक विचारोंमेंही, अपना समय व्यतीत करता था और श्रवण बेलगोल (माइसार) के विन्ध्यगिरि और चन्द्रगिरि पर गोमटेश्वर और नेमिनाथकी विशाल मूर्तियोंकी स्थापना करने और अपनी संपत्तिके अधिक भागका इन मूर्तियोंकी पूजामें व्यय करने के कारण उसका नाम जैनमतक महान् उन्नायकों में अमर हो गया ।

राजमल्ल या राजमल्ल द्वितीय ।

गंगवंशीय मारसिंह द्वितीयके मरणोपरान्त पाञ्चालदेव, जिसका पूरा नाम धर्ममहाराजाधिराज सत्यवाक्य कोगुणी वर्मा पाञ्चलदेव था, सिंहासनाब्द हुआ । उसके अनन्तर राजमल्ल या राजमल्ल द्वितीय^{११} राजा हुआ जिसका पूर्ण नाम धर्म-महाराजाधिराज सत्यवाक्य कोगुणीवर्मा राजमल्ल था । चामुण्डराज राजमल्ल अथवा राजमल्ल द्वितीयका भी मन्त्री था । एक शिलालेखमें लिखा है, “ राय (अर्थात् चामुण्डराय) नृपति राजमल्ल का श्रेष्ठ मन्त्री^{१२} ”, और दूसरे में “ चामुण्डराय जो वैभवमें नृपति राजमल्ल का द्वितीय है^{१३} ” बाहुबली-चरित्र नामक एक जैनग्रन्थमें यह लिखा है कि राजमल्ल नामक एक नृपति था, जो सिंहनन्दी मुनिका चरणोपासक था। चामुण्डभूप (अथवा राज) उसका मन्त्री था ।^{१४}

११ ई० १०० वर्षोंके मतमें राजमल्ल नाम शुद्ध है (देखो, एपि-ग्राफिका इन्डिका, भाग २, लेख नं. १८) और कुछ शिलालेखोंमें भी यह नाम मिलता है, पर जिन जिनलेखोंका हमने धर्म-कर्ममें उद्धृत किया है वे राजमल्ल नाम हीका उपयोग करते हैं । और ईसा, एपिग्राफिका करणटिका, भाग २, लेख नं. १०७.

१२ “ राजमल्ल भवरवर भर्त्रा-रायने । ”

(भांडारी वस्ती शिलालेख, लु. रा. श्रवण बेलगोल, लेख पृ० १०६)

१३ “ राजमल्ल जगत सुतत आर्भमिण द्वितीयदिवसे चामुण्डरायम् ” (द्वारपालक दरवाजे के बाईं ओरका शिलालेख, देसा, लु. रा. श्रवण० पृ० ६७)

१४ “ श्रीदेशियगणाधिपपूर्णमृगभृच्छ्रीसिंहनन्दिवति—

श्रीपादाम्बुजयुग्मसलमधुपः सम्यक्स्वचूडामणिः ।

श्रीमञ्जैनमताधिष्ठवर्नसुधासूतिर्महमण्डल

रेजे श्रीगुणभूषणो बुधउतः श्रीराजमल्लो नृपः ॥... ”

एक हस्तलिखित पुस्तकमें लिखा है कि “ चामुण्डराय जो ‘ रणरङ्गमल्ल ’ ‘ असहाय—पराक्रम ’ ‘ गुणरत्नभूषण ’ ‘ सम्यक्स्व—रत्न—निलय ’ आदि उपाधिधारी है, जो सिंह नन्दी महामुनिद्वारा अभिनन्दित गंगवंशीय नृपति राजमल्लदेवका महामात्य (प्रधानमन्त्री) है ”^{१५} ।

चामुण्डराय द्वारा स्थापित मूर्तियों और मन्दिरों का वर्णन करनेके पूर्व यह उक्त होगा कि हम उन स्थानोंका संक्षेप वर्णन करें जिनमें उन धार्मिक स्मारक स्थित हैं और जो आजकल जैनयात्रियों लिये अत्यन्त पवित्र तीर्थ हैं ।

श्रवण बेलगोल ।

श्रमण बेलगोल अर्थात् श्रमण या जैनियोंका बेलगोल माइसोरमें हसन जिलेके चन्नरयपत्तन तालुकेमें एक ग्राम है। हेतु बेलगोल और कोडा बेलगोल नामक दो बेलगोलोंमें पृथक् करनेके लिये यहाँ बेलगोलके पूर्व श्रवण शब्दका प्रयोग हुआ है । कानडा भाषामें बेलगोलका अर्थ है “ भैरवसरोवर ” और बहुतमें शिलालेखोंमें “ भवल सरावर ” “ भवल सरस ” और “ भैरवसरोवर ” का उल्लेख है,^{१६} और उस स्थान पर स्थित मनोहर सरोवर हो के कारण उसका यह नाम पड़ा होगा । वहाँ दो पहाड़ियाँ हैं । एक उसके उत्तरमें और एक दक्षिणमें । उनके

तस्यामात्यशिलाभिणिः सकलविध सम्यक्स्वचूडामणि भव्याम्भोजवियुग्मणिः सुजनचन्द्रवातचूडामणिः ।

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशुक्तिमुमणिः कौन्त्यैयमुकुमामणिः

पादम्यस्तमहोशमस्तकमणिः चामुण्डभूपादधर्माः ॥”

(बाहुबलीचरित्र, श्लोक ६—११)

१५ सिंहनन्दिमुनिद्वारा अभिनन्दित गंगवंशीय राजा—

श्रीमद्राजमल्लदेव—महोदय समहामात्यपद्विराज-

मान-रणरङ्गमल्ल—सहायपराक्रम—गुणरत्नभूषण—

सम्यक्स्वरत्ननिलयादिविधिगुणशमनामसमासा-

दितकीर्ति... श्रीमच्चामुण्डराय—भवन्गुणेश्वरीक—

द्रव्यानुयोगप्रभानुरूपं... ”

(अभयचन्द्र त्रैविद्यकवर्तीरचित गोमटसार टीका)

१६ श्रवण० शिलालेख नंबर १०८ तथा ५५.

नाम क्रमशः चन्द्रगिरि और विन्ध्यगिरि हैं, जिनपर जैनियोंके मन्दिर और प्रतिमाएँ हैं; और शिलालेख भी हैं जिनसे जिनमतके प्राचीन इतिहासपर बहुत प्रकाश पड़ता है । एक परम्परागत किन्वदन्तीके अनुसार चन्द्रगिरि नाम चन्द्रगुप्तके कारण पड़ा है, जो अपनं गुरु भद्रबाहु और उसके १२००० शिष्योंके साथ एक भयंकर दुर्मिक्ष के निकट आनेपर पाटलिपुत्र छोड़कर दक्षिणकी ओर चला गया था । चन्द्रगिरि ही पर भद्रबाहुने अपने नखर शरीरका त्याग किया और अन्तकालमें उसके निकट केवल एक ही शिष्य उपस्थित था और वह उपरोक्त चन्द्रगुप्त था । यदि हम जैन-किम्बदन्तीको स्वीकार करते तो परिणाम वही निकलता है कि उपरोक्त चन्द्रगुप्त जो भद्रबाहु मुनिका शिष्य था, प्रसिद्ध मौर्य-सम्राट् ही है ।^{१५}

चन्द्रगिरि ही पर चामुण्डरायने एक मत्स्य मन्दिर निर्माण करा था जिसमें उसने २२ वें जैन तीर्थंकर नमिनाथ की मूर्ति स्थापित करवाई । तदनन्तर चामुण्डरायन पुनः उसका दूसरा खण्ड भी बनवा दिया और उसमें तदसर्वे तीर्थंकर पार्श्वनाथकी मूर्ति स्थापित की गई । यह दोनों खण्ड ईसाकी दसवीं शताब्दी में निर्मित हुए और उनसे उस समयकी यह निर्माण कलाका उत्तम बोध होता है ।

गोम्मतेश्वर ।

विन्ध्यगिरिपर चामुण्डरायने बाहुबली अथवा भुजबलीकी, जिनका अधिक लोकप्रसिद्ध नाम गोम्मतेश्वरी अथवा गोम्मतेश्वर है, एक विशाल प्रतिमाका निर्माण किया । कालान्तरमें चामुण्डरायक अनुकरण करके वीर-पाण्ड्यक मूल्याधिकारीने कर्कल (दक्षिणी कनारा) में सन् १४२२ ई० में गोम्मतेश्वर की दूसरी मूर्ति बनवाई । और कुछ काल उपरान्त प्रधान लिम्पराज ने येनूर (दक्षिणी कनारा) में सन् १६०४ ई०

१७ इत विषय पर विशेष देखनेके लिये 'देखो—एशियाटिका कन्ट्रा, भाग २, सीमाका पृ. १-१४ और भा. 'देखो बिसज बिलङ्गर स्ट्रिक्चर' संज्ञा "दे हाई आब ड्वीनोत्रम" पृ. १० ।

में गोम्मतेश्वरकी उसी प्रकारकी एक और मूर्ति बनवाई ।^{१६}

ये "विशाल एक ही पत्थरमें बनी हुई नग्न जैन-मूर्तियाँ संसारके आश्चर्योंमें हैं" ^{१७} ये "निस्संदेह जैन-प्रतिमाओंमें सर्वोत्कृष्ट और समस्त एशियाकी पृथक्-स्थित प्रतिमाओंमें सबसे बड़ी हैं । ऊँचाई पर स्थित होनेके कारण, कौमोतक दृष्टि गोचर होती है । और एक विशेष सम्प्रदायकी होने पर भी, उनका विशाल गुरुत्व और दिव्य शान्ति-प्रकाशक स्वरूपके कारण हमें उन्हें प्रतिष्ठा युक्त ध्यानसे देखना पड़ता है । श्रवण बेलगोल वाली सबसे बड़ी मूर्तिका ऊँचाई लगभग ५६ $\frac{१}{२}$ फीट है और कटिक निम्नभागमें उसकी चौड़ाई १२ फीट है । वह 'नीस (Gneiss)' पत्थरके एक बड़े टुकड़ेस काटकर बनाई गई है; और ऐसा जान पड़ता है कि जिस जगह पर वह आज स्थित है वही पर वह बनी थी । कर्कलवाली मूर्ति जो उसी पत्थर की है, परन्तु जिसकी लम्बाई १५ फीट कम है, अनुमानस ८० टन तौलमें होगी । इन भीमकायमूर्तियोंमें सबसे छोटा येनूरवाली मूर्ति है जो ३५ फीट लम्बी है । ये तीनों मूर्तियाँ लगभग एकसी हैं, परन्तु येनूरवाली मूर्तिके कपोलमें गड़ढे हैं और उससे गंभीर मुसकुराहटकासा भाव प्रकट होता है, जिसके कारण लोगोका यह कहना है, कि उसके प्रभावोत्पादक-भावमें न्यूनता आ गई है । जैन कलाकी अति एकनियमबद्धताका यह उत्तम प्रमाण है कि यद्यपि येनूरवाली मूर्तिका मुसकुराहटको छोड़कर वस्तुतः तीनों विशाल मूर्तियाँ एक हीसी हैं, तथापि उनके निर्माण कालोंमें बड़ा अन्तर है" ।^{१८}

१८ अथ बेलगोलकी मूर्तियोंके लिये 'देखो—इन्डियन एन्टीक्विरी' भाग २, पृ. १२८; 'एशियाटिका इन्डिका,' भा. ७, पृ. १०८, लुडस राइसका 'मार्सेनर और कुन' पृ. १७ । कर्कलकी मूर्तियोंके लिये 'देखो—' इन्डियन एन्टीक्विरी' भाग २, पृ. १५६, 'एशियाटिका इन्डिका' भा. ७, पृ. १२२ । —येनूरकी मूर्तियोंके विषयमें 'देखो—' इन्डि. एन्टी. म. ५, पृ. ३७, एपि. इन्डि. भा. ७, पृ. ११९ ।

१९ 'देखो—' इम्पीरियल गैज़ेटियर ऑफ इन्डिया 'पृ. १९१. २० 'देखो—'विन्सेण्ट स्मिथ रचित 'ए हिस्टरी ऑफ फाईन आर्ट इन इन्डिया एन्ड सिलोन' पृ. २६८ ।

चामुण्डराय—निर्मित मूर्ति “केवल तीनोंमें अधिक प्राचीन अथवा लम्बी ही नहीं है, किन्तु बड़ी डालू पहाड़ीकी चोटीपर स्थित होन और एतदर्थ उसके निर्माणमें बड़ी कठिनाइयोंका सामना करनेके कारण उसका वृत्तान्त सबसे अधिक रोचक है । यह मूर्ति दिगम्बर है और उत्तराभिमुख सीधी खड़ी है.....ज्योंके ऊपर वह बिना सहारेके है । उरुस्थल तक वह वल्मीकसे आच्छादित बनी हुई है, जिसमेंसे सर्प निकल रहे हैं । उसके दोनो पदों और बाहुओंके चारों ओर एक वेल लिपटी हुई है जो बाहुके ऊपरी भागमें फलोंके गुच्छोंमें समाप्त होती है । एक विकसित कमलपर उसके पैर स्थित हैं ।”

श्रवण बेलगोलकी गोमटेश्वरकी मूर्तिके निम्न भागका शिलालेख।

श्रवण बेलगोलकी गोमटेश्वरकी मूर्तिके दाहिने ओर बाएं पैरोंके समीप छोटासा लेख है । दाहिने पैरका लेख यह है:—

श्रीचामुण्डराजं माडिसिदं;

श्रीचामुण्डराजन [शे] ख [व] इत्तां:

श्रीगंगराज सुत्तालयवं माडिसिदं;

अर्थात्—

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया,

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया,

श्रीगंगराजने चैत्यालय निर्माण कराया ।

“प्रथम और तृतीय पंक्तिकी लिपि और भाषा कानडी है । द्वितीय पंक्ति प्रथम पंक्तिका तामिल अनुवाद है, और उसमें दो शब्द हैं जिनमें पहला ‘ग्रन्थ’ और दूसरा ‘वन्द्युतु’ लिपिमें है । पहिली दो पंक्तियोंमें

इन मूर्तियोंका शिल्पकलाका विशेष वर्णन जाननेके लिये—
स्टरक (Shurrock) रचित ‘मन्दुअल आव साउथ कानारा, पृ. ८५, कर्गुसन साहेबकी ‘हिस्टरी ऑफ इन्डियन आर्किटेक्चर, पृ. १४७, ‘केक्सले मेगसीन’ के मई १८७५ के अंकमें प्रकाशित हैं। बाउहाउस का लेख, इत्यादि देखने चाहिए ।

२१ देखो, एशियाफिका कन्ट्रिका, भाग २, भूमिका पृ. २८.

यह लिखा है कि चामुण्डराजने मूर्ति बनवाई; और तीसरी पंक्तिमें लिखा है कि गंगराजने मूर्तिके आसपासका भवन बनवाया ।”

बाईं ओरके पथरमें यह लेख है—

श्रीचामुण्डराजे करविणेंले

श्रीगंगराजे सुत्ताले करविणले ।

अर्थात्—

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया ।

श्रीगंगराजने चैत्यालय निर्माण कराया ।

“इसकी लिपि नागरी है और भाषा मराठी है... शायद महाराष्ट्र देशके जैनयात्रियोंके लाभार्थ मराठी भाषाका प्रयोग किया गया है ।”

चित्र ई ६ में । हमने उपरोक्त शिलालेखोंकी प्रतिलिपि दी है । पहिले बाईं ओरका लेख है । दोनो पंक्तियोंमें एकही प्रकारके अक्षर दोनोके कारण बाईं ओरके लेखका गंगराजके समयमें खुदा जाना माना जाता है, जब उसने चामुण्डराज स्थापित गोमटेश्वर मूर्तिके चारों ओर भवन निर्माण कराया । यह देखने हुए भी यह बात सम्भव जान पड़ती है कि बाईं ओरका लेख दाहिनी ओर वालेका केवल दूसरी भाषामें रूपान्तर है ।

गंगराज ।

गंगराज टोयशाल—वैशाख—नृपति विष्णुवर्धनका मन्त्री था, जिसने ईसाकी १२ वीं शताब्दीमें शासन किया । लगभग सन् ११६० ई० के एक शिलालेखमें गंगराज, चामुण्डराय और हुल्लकी प्रशंसा इस प्रकार पाई जाती है ।

“यदि यह पृष्ठा जाय कि प्रारम्भमें (श्रवण बेलगोलमें) जैन—मतके कीर्ति २ उन्नायक थे—ने कहा होगा कि (वं ये) राचमल्ल नृपति का मन्त्री राय, उसके

२२-२३ देखो, एशियाफिका इन्डिका, भाग ७, पृ. १०८-९ ।

↑ इस लेखके साथ लेखकने कई चित्र देने चाहे थे परंतु उनका अकाल स्वर्गवास होजानेके कारण वे चित्र हमें न मिल सके।

संपादक ।

अनन्तर, नृपति विष्णुका मन्त्री गंग; और उसके पश्चात् नृसिंहदेव नृपतिका मन्त्री हुल । यदि और भी इसके योग्य हैं, तो क्या उनके नाम न लिये जायें ? ”^{१४}

मूर्तिके नीचेके शिलालेखके अतिरिक्त ११८० ई० के लगभगके एक और शिलालेखमें इस प्रकार इसका वर्णन है—

“ जिसमें बुद्धिमत्ता, धर्मिष्ठता, वैभव, उत्तमाचरण, और शौर्यका समावेश है, ऐसा रावमल्ल गंगवंशका चन्द्र था, उसका यश मूमंडल व्यापी था । नृपतिस वैभवमें द्वितीय [उसका मन्त्री चासुण्डराय], मनुके समान, क्या उसीने अपने प्रयत्नसे यह गोम्मत नहीं बनवाया ? ”^{१५}

मुजवलीका वृत्तान्त, किम्बदन्तियोंके आधार पर । तीनों मूर्तियाँ बाहुवली, या मुजवलीका व्यक्त करती हैं, जिनका गोम्मतेश्वर भी कहते हैं और जो जैनियोंके प्रथम तीर्थंकर आदिजिन ऋषभनाथके पुत्र थे । लोककथाके अनुसार ऋषभनाथ एक राजा थे और उनके दो स्त्रियाँ थी, जिनके नाम थे नन्दा (या कुछ लोगोंके मतमें सुमंगला) और सुनन्दा । नन्दा या सुमंगलाने दो जुड़वे उत्पन्न किए; जिनमें एक लड़का था और एक लड़की थी और जिनके नाम थे क्रमशः भरत और ब्राह्मी । जब ऋषभदेवने अनन्त ज्ञानकी प्राप्तिमें वनवास स्वीकार किया; तब उन्होंने अपने राज्यका भार भरतको सौंपा । बाहुवली और उनकी बहिन सुन्दरी सुनन्दाकी सम्मान थे, और जब उनके पिताने अपने पुत्रोंको राज बाँट दिया तो बाहुवली तक्षशिलाके सिंहासनपर सुशासित हुए । भरतके पास एक अद्भुत चक्र था जिसका सामना कोई भी योद्धा रणमें न कर सकता था । इस चक्रकी सहायतासे पृथ्वी, विजय करके मरत अपनी

१४ देखो, एपिग्राफिका करनाटिका, भाग २, भूमिका पृ. ६४. कुछ होयशालेश्वरीय नृपति नरसिंह प्रथमका मंत्री था । वह १२ वीं शताब्दीमें विद्यमान था ।

१५ देखो, एपि. कर्ना. भा. २, पृ. १५४. मूर्तिके निर्माणके संबंधमें यह पंक्ति है—“ चासुण्डराय मनुप्रतिम गोम्मत अल्ले भादिसेय्व इत्ती देवन वतन्दिम् ”

राजधानीको लौट आया । परन्तु चक्र राजधानीमें (अथवा दूसरोंके मतसे—अञ्जालयमें) प्रविष्ट नहीं होता था । भरतने इसका अर्थ यह समझा कि पृथ्वीमें कोई ऐसा राज्य शेष है जिसका उसने नहीं जीता है; और विचार करनेपर यह फल निकला कि केवल तक्षशिलाका राज्य शेष था, जहाँ उसका भाई मुजवली राज्य करता था । तब भरतने अपने भाई मुजवली पर युद्ध ठान दिया परन्तु उस वार युद्धमें विजयलक्ष्मी मुजवलीको प्राप्त हुई । भरतके चक्रसे भी मुजवलीको कोई हानि नहीं पहुँची । परन्तु विजयी होनेपर भी इस संसारको असार जानकर मुजवली क्षणभर में समाधिस्थ हो गए । भरतने मुजवलीका वंदना की और फिर अपने स्थानको लौट आए । फिर मुजवली कैलाश पर्वतके शिखरोमें चले गए और वहाँ (अथवा दूसरे वर्णनके अनुसार—युद्धभूमिमें) वर्षभर मूर्तिकी भाँति खड़े रहें^{१६} तत्पश्चात् वृक्षोंमें लपटी हुई लताएँ उनके गलेमें लिपट गई । उन्होंने अपने विनानसे उनके शिरपर छल सा बना दिया और उनके पैरोंके बीचमें कुश उग आए और देखनेमें वे मानों वन्यमृक प्रतीत होने लगे^{१७} । अन्तमें मुजवलीको अनन्त ज्ञानकी प्राप्ति हुई और वे केवली हो गए ।

परन्तु एक शिलालेखमें यह लिखा है कि मुजवली या बाहुवली और भरतके पिता पुत्र थे^{१८} । और उसके आगे यह लिखा है कि,—“पुत्रदेवके पुत्र भरतने, जिसके चारों ओर उसके पराजित राजा वास करते हैं, प्रसन्नतासे विजयी बाहुवली केवली की मूर्ति निर्माण कराई जो पौदनपुरके समीप है और ५२५ चाप लम्बी है । बहुत समयके अनन्तर अनेक लोक भयकारी कुक्कुट-सर्प उस

१६ देखो, जिनसेन रचित इरिवेश पुराण, अध्याय ११ । कुछ भिन्न वर्णनके लिए देखो, कथाकोश (देवी द्वारा इंद्रजीमें अनु-
वादित) पृ. १९२-९५.

१७ देखो, कथाकोश, पृ. १९२-९५.
१८ “ पुकुसुनु-बाहुवलि-वोद्ध ” एपि. कर्ना. भा. २ शिलालेख नं. ८५, पृ. ६७.

जैनकी मूर्ति के आसपास उत्पन्न हो गए और इसी कारण मूर्तिका नाम कुक्कुटेश्वर पड़ गया । ” ३३

इन लोकप्रसिद्ध कथाओं के द्वारा हम समझ सकते हैं कि उन वल्मीकमयी मूर्तियों का क्या भाव है जिनसे सर्प निकल रहे हैं, तथा श्रवण बेलगोल कर्कल और येनूर गोम्मटेश्वरकी मूर्तियोंमें लिपटी हुई लताओंका क्या तात्पर्य है ? “ तीनों मूर्तियोंमें ये सब बातें एक समान हैं और उनसे यह भाव प्रकट होता है कि, वे तपस्या में ऐसे पूर्ण लीन हो गए हैं कि उनके पैरों पर वल्मीक लग जाने; और शरीरमें लताओंके चिपट जाने पर भी सांसारिक विषयोंपर उनका ध्यानभंग नहीं होता । ” ३४

चामुण्डरायकी मूर्तिके स्थापनका वृत्तान्त ।

बाहुवली चरित्र नामक एक संस्कृत काव्य में चामुण्डराय—द्वारा—स्थापित गोम्मटेश्वरकी मूर्तिकी स्थापनाकी कथा इस प्रकार वर्णित है ।

बाहुवली चरित्रकी कथा ।

द्रविड देशकी मधुरा नगरी (वर्तमान मदुरा) में राजमल्ल नामक एक राजा था; जिसने जैन सिद्धान्तों के प्रचारका उद्योग किया और जो देशीय—गण ” के सिंहनन्दिका उपासक था । उसके मन्त्रीका नाम चामु-

२९ “ घृत-जयबाहु-बाहुवलिकेवलि-रूपसमान—
पञ्चविंशति-समुपेत-पञ्चशतचापसमुन्नतियुक्तम् अप्य
तत्-प्रतिकृतियं मनोमुदे माडिसिदं भरतं जिताखिल-
क्षितिपतिचकि पीदनपुरान्तिकदाल् पुरुदेव-नन्दनम् ।
चिरकालं संत नञ्जिनातिक-चरित्र-देशादाल् लोकभी-
करणं कुक्कुटसर्पसंकुलं असंख्यं पुटि दल कुक्कुटेश्वरना-
मन्..... ” (देखो, एपि. कर्ना. भा. २, पृ. ६७.)

३० लु. रा. का. श्रवण बेलगोल, भुमिका पृ. ३३.

३१ जब नन्दी संघके जैन आचार्य सार देशमें फैल गये, तब उनके संघका नाम “ देशीयसंघ ” हो गया ।

द्वेष्टो बाहुवली चरित्रका निम्न श्लोक—

“ पूर्व जैनमतागमाधिपयुवच्छ्रीनान्दिसंवेऽभवन्

मुज्ञानद्वितीयपानाः कुवलयाणन्दा मयुखा इव ।

सन्सङ्गं भुवि देशदेशनिकरं श्रीमुप्रसिद्धं सति

श्रीदेशीयगणो द्वितीयविलसन्नान्ना मिथः कप्यन्तं ॥ ”

पढ़ाया था । एक दिन जब राजा अपनी सभामें मन्त्री-योंके सहित विराजमान था, एक पथिक व्यापारी आया और उनसे कहा कि उत्तरमें पौदनपुरी नामक एक नगर है जहां भरत द्वारा स्थापित बाहुवली अथवा गोम्मटकी एक मूर्ति है । यह सुनकर भक्त चामुण्डरायने उस पवित्र मूर्तिके दर्शन करनेका विचार किया और घर जाकर अपनी माता कालिकादेवीसे यह वृत्तान्त कहा, जिसपर उसने भी वहां जानेकी इच्छा प्रकट की । चामुण्डराय तब अपने गुरु अजितसेनके पास गया, जो सिंहनन्दिका उपासक था । उसने सिंहनन्दिके सम्मुख यह प्रतिज्ञा की कि जब तक मैं बाहुवली मूर्तिके दर्शन न कर लूंगा तब तक मैं दूध न ग्रहण करूंगा । नेमिचन्द्र अपनी माता और अनेक सैनिकों एवं सेवकोंके सहित चामुण्डरायने यात्रा प्रारंभकी और विन्ध्यगिरि (श्रवण बेलगोल) में जा पहुंचा । रात्रिमें जैनदेवी कुष्माण्डी (बाईसवे तीर्थ-कर नेमिनाथकी यक्षिणी दासी) ने चामुण्डराय नेमिचन्द्र और कालिकाको स्वप्नमें दर्शन दिया और कहा कि पौदनपुरीको जाना अन्यन्त कठिन है, परन्तु इसी पहाड़ीपर पहिले पहिले रावण द्वारा स्थापित बाहुवलीकी एक मूर्ति है । और उसके दर्शन तभी हो सकते हैं, यदि एक सुवर्ण—वाणसे इस पहाड़ीका फाड़ दिया जाय । स्वप्नके अनुसार, दूसरे दिन चामुण्डरायने दक्षिणाभिमुख पहाड़ीपर खड़े होकर अपने धनुषसे एक सुवर्ण—वाण छोड़ा । तत्क्षण पहाड़के दो टुकड़े हो गए और बाहुवलीकी एक मूर्तिके दर्शन हुए । चामुण्डरायने तब उस मूर्तिकी स्थापना और प्रतिष्ठा की तथा उसके प्रार्थ्य कुछ भूमि लगा दी । जब नृपति राजमल्लने यह वृत्तान्त सुना तो उसने चामुण्डरायका ‘राय’की उपाधि प्रदान की और उस मूर्तिकी नियमित पूजाके लिए और भी भूमि प्रदान की ।

राजावली कथेके अनुसार कथा ।

देवचन्द्र—द्वारा—रचित कानडी भाषाकी एक नवीन पुस्तकमें भी यही कथा वर्णित है, परंतु कहीं कहीं कुछ बातोंमें अन्तर है । उसमें लिखा है कि चामुण्डराय राजा

राजमल्लका एक अधीन-शासक था । उसकी माताने पद्म पुराणका पाठ सुनते समय यह सुना कि पौदनपुरमें बाहुबलीकी एक मूर्ति है । इस लिए अपने पुत्रसमेत वह उस मूर्तिके दर्शनको चली, परन्तु मार्गमें एक पहाड़ीपर, जहां भद्रबाहु स्वामीका देहान्त हुआ था उसने स्वप्न देखा जिसमें पद्मावती देवीने उसे दर्शन देकर कहा कि उसी पहाड़ीपर बाहुबलीकी एक मूर्ति है जो पत्थरोंसे आच्छादित है, और जिसकी पूर्व समयमें राम, रावण, और मन्दोदरीने पूजा की थी । फिर दूसरे दिन एक बाण मारनेसे बाहुबलीकी मूर्ति दृष्टि-गोचर हुई ।

इस प्रकार जैनियोंकी किम्बदन्तियोंके अनुसार यह पता लगता है कि चामुण्डरायने उस मूर्तिको नयी निर्माण नहीं कराया, किन्तु उस पहाड़ीपर एक मूर्ति विद्यमान थी जिसकी उसने सविधि स्थापना और प्रतिष्ठा कराई । इन लोक-कथाओंके अनुसार श्रवण बेलगोलके प्रधान पुरोहितोंने भी यह कहा था, कि प्राचीन कालमें इस स्थानपर एक मूर्ति थी, जो पृथ्वीसे स्वतः निर्मित हुई थी, और जो गोम्मटेश्वर स्वामीके स्वरूपकी थी । उसकी राक्षसराज रावण मुखप्राप्तिके हेतु उपासना करता था । चामुण्डरायकी यह विदित होनेपर उसने कारीगरों द्वारा उस मूर्तिके सब अंगोंको उचित रूपसे सुडोल बनवाया । उसके सब अंग मांशकी दृष्टासे ध्याना-वस्थित गोम्मटेश्वर स्वामीके असली स्वरूपके समान थे । उसने उनके चारों ओर बहुतसे मन्दिर और भवन बनवाए । उनके बनजानपर उसने बड़े उत्सव एवं भक्ति-पूर्वक मूर्तिकी उपासनाका क्रम प्रारंभ किया.^{२२} स्थल-पुराणसे उद्भूत एक अवतरणमें यह लिखा है जो उपरोक्त कथासे मिलता-जुलता है ।

स्थल-पुराणमें वर्णित कथा ।

“ चामुण्डराजने सपरिवार, पदनपुरस्थित-देव गोम्मटेश्वर एवं उसके आसपास स्थित १२५४ अन्य देवता-

ओंके दर्शनार्थ यात्रा प्रारंभ की । देव गोम्मटेश्वरके सम्बन्धमें बहुत कुछ सुनकर, वह मार्गमें श्रवण बेलगोल क्षेत्रमें जा पहुंचा । वहां उसने गिरे पड़े मन्दिरोंका जिर्णोद्धार किया और अन्य विधानोंके साथ पंचामृत-स्नान की भी प्रक्रिया कि । दैनिक, मासिक, वार्षिक एवं अन्य उत्सवोंके संचालनके, लिए उसने सिद्धान्ताचार्योंको मटका शुरु नियत किया । मटमें उसने एक ‘सत्र’ स्थापित किया जहां यात्रियोंके लिए भोजन आषध और शिक्षाका प्रबन्ध था । उसने अपनी जाति-वालोंको इस लिए नियत किया, कि वे तीनों वर्षोंके यात्रियोंकी, जो दिल्ली, कनकात्रि, स्वित्पुर, सुधापुर, पापापुरी, चम्पापुरी, सम्मिदगिरि, उज्जयन्तगिरि, जयनगर आदिस्थानोंसे आवें, आदरपूर्वक सेवासुश्रूषा करें । इस कार्यके लिए मन्दिरमें कई ग्राम लगादिष्ट गए । उसने चारों दिशाओंमें शिला-शासन लगवा दिए । १०९ वर्षों तक उसके पुत्रपौत्रोंने इस दानका नियमित रक्खा ।^{२३}

अब हमें इस बातका निर्णय करना उचित है कि यह बात कहांतक ठीक है कि चामुण्डराय श्रवण बेलगोलकी गोम्मटेश्वरकी मूर्तिको केवल अनुसन्धानकर्त्ता था । मुजबली चरित्र अथवा बाहुबली चरित्र नामक ग्रन्थ संस्कृत छन्दोंमें है, और उसमें केवल जनश्रुतियोंका समुच्चय है, और कई मुखौतक पहुंचनेके कारण उनमें विचित्रता आ गई है । इस ग्रन्थका रचनाकाल ठीक ठीक निर्णय नहीं किया जा सकता । परन्तु इसकी लेखशैलीसे यह अनुमान किया जा सकता है कि यह गोम्मटेश्वरकी मूर्तिके स्थापनाके बहुत काल पश्चात् बना होगा । राजाशैली कथे जैन इतिहास, किम्बदन्ती, आदिका बृहत् संग्रह है जिसको वर्तमान शताब्दीके पूर्व-भागमें माईसोर राजवंशकी एक महिला देवी रम्मके निमित्त मल्लूरकी जैनसंस्थाके देवचन्द्रने रचा था ।^{२४}

२३ “ स्थल पुराण ” से लिया हुआ कटेन आई. एस. एक. मंकेजीका अवतरण (इन्डियन एन्टीक्वेरी, भाग २, पृ० १३०).

२४ देखो, लु. रा. का श्रवण बेलगोल, भूमिका पृ. ३, (१८८९).

२२ बली पागलका ऐतिहासिक और किम्बदन्तियोंके आधार पर वर्णन. (एशियाटिक रिसर्च, भाग ९, पृ. २६३.)

एतदर्थ यह ग्रन्थ भी प्रस्तुत प्रश्नके निर्णयके हेतु प्रमाणकोटिमें नहीं परिगणित किया जा सकता । राजा-वली-कथे और स्थलपुराणमें, ग्रन्थकर्ताओंने ऐतिहासिक घटनाओंकी यथार्थताके लिए कोई प्रयत्न नहीं किया है, क्योंकि उनका विषय दन्तकथाओं एवं जनश्रुतियोंका संग्रह था । यह सत्य है कि इन कथाओंमें कहीं कहीं ऐतिहासिक सामग्री विद्यमान है, परन्तु उनका तबतक बिना जाँचे ऐतिहासिक घटनाएं न मान लेना चाहिए, जबतक अन्य अधिक विश्वस्तसूत्रोंके आधारपर उनकी यथार्थता सिद्ध न हो जाय । स्थलपुराणकी निर्मूल बातोंके उदाहरण स्वरूप यह पंक्ति लिखी जा सकती है—“चामुण्डराज, दक्षिण मद्राका राजा, और जैन-क्षत्रिय-पाण्डु-वंशोत्पन्न था ।”^{२५} इससे इस बातका पता लगेगा कि किस प्रकार किम्बदन्तियोंमें मन्त्री चामुण्डरायको मद्राका राजा वर्णन किया गया है ।

यदि यह सिद्ध करनेके लिए, कि, इस मूर्तिको किसने निर्माण कराया, कोई विश्वस्त अथवा समकालीन लेख न होता तो इन किम्बदन्तियोंके आधारपर यह बात संदिग्ध रहती कि चामुण्डरायने स्वयं इस मूर्तिको बनवाया । परन्तु हमारे लिए यह सौभाग्यकी बात है कि यह सिद्ध करनेके लिए लेख विद्यमान है कि, चामुण्डराय हीने न कि और किसीने, गोम्मतेश्वरकी मूर्ति बनवाई ।

सबसे प्रथम, उस मूर्तिके पैरोंवाला शिलालेख है—जिसका वर्णन पहिले हो चुका है—जिसमें यह साफ साफ लिखा है कि चामुण्डरायने इस मूर्तिको निर्मित किया । द्वितीय, एक अन्य शिलालेखमें, जिसकी तिथि ११८० ई० है, हम ऊपर देख चुके हैं कि चामुण्ड-

रायने निज उद्योगसे इस मूर्तिको बनवाया । इन लेखोंका समर्थन एक पुस्तकसे होता है, जिसका नाम है गोम्मतसार और जिसको आचार्य नेमिचन्दने, जो चामुण्डरायके समकालीन थे, रचा है । उसमें निम्न-लिखित वर्णन है ।

“गोम्मतसंग्रहसूत्रकी जय हो, जिसमें गोम्मतगिरि स्थित गोम्मतजिन और गोम्मटराज-निर्मित दक्षिण-कुक्कुट-जिनका वर्णन है ।”

“उस गोम्मतकी जय हो, जिसके द्वारा मूर्तिका मुख निर्मित हुआ, जिसको सब सिद्ध और देवताओंने देखा ।”^{२६}

गोम्मतेश्वरकी मूर्तिके कारण जिस गिरिपर यह स्थित थी उसका नाम गोम्मतगिरि होगया और इस बारेमें नेमिचन्द्र यह शब्द प्रयुक्त करते हैं । “चामुण्डराय द्वारा निर्मित (विणिमिय)” । हम कह चुके हैं कि पाँदनपुरमें मरब द्वारा स्थापित गोम्मतेश्वरकी मूर्तिका नाम कुक्कुटेश्वर हो गया, जब उसके चारों ओर सर्प निकल आए । चामुण्डराय द्वारा स्थापित मूर्तिका नाम दक्षिण कुक्कुट-जिन होगया, जिससे उत्तरीय मूर्तिसे वह भिन्न जानी जा सके । इस मूर्तिको बनवानेके कारण चामुण्डरायका नाम गोम्मटराय पड़गया ।

इन प्रमाणोंसे इस बातमें कोई संन्देह नहीं रह जाता कि चामुण्डराय ही ने इस मूर्तिका निर्माण कराया । इस महान् कार्यके कारण वह स्वयं गोम्मटराय कहलाने लगा । परन्तु यदि उसने केवल मूर्तिका अनुसन्धान ही किया होता तो कदापि यह बात न होती । चामुण्डरायके गुरु नेमिचन्द्र मूर्तिस्थापनके समय अवश्य विद्यमान होंगे (क्योंकि बाहुबली चरित्रतकमें यह लिखा है कि उस अवसरपर नेमिचन्द्र भी उपस्थित थे) अतएव

२६ “गोम्मतसंग्रहसूत्रे गोम्मतसिद्धेश्वरि गोम्मतजिणे य।

गोम्मटरायविणिमियदक्षिणकुक्कुडजिणे जयउ ॥

जेण विणिमिय-पडिमा-वयणं सवहुसिद्धिदेवेहि ॥

सवपरमोहिजोगिहि दिट्ठं सो गोम्मतो जयउ ॥

(गोम्मतसार, कर्मकाण्ड, श्लोक १६८-६९)

२५ कट्टेन ‘मकेज्जी द्वारा उद्धृत ‘स्थलपुराण’ का अवतरण (इन्डि. एन्टी. भाग २, पृ. १६०) यह कहना भी उचित होगा कि सेनगणकी पट्टाविलिमें भी ऐसा ही लिखा हुआ है—“दक्षिण मयुरानगर निवासि—क्षत्रियवंश शिरामणी—दक्षिण तिलग कर्णीक देशाधिपति चामुण्डराय प्रतिबोधक—बाहुबली प्रति विन्ध गोमत प्रतिष्ठापकाचार्य—भी अजितसेन भट्टारकाणाम् ।” (देखो, जैन सिद्धान्तभास्कर, भाग १, सं. १, पृ. २८.)

नेमिचन्द्रके शब्दोंको, जिनका समर्थन शिलालेखसे होता है, इस प्रश्नके सम्बन्धमें प्रमाणित मानना चाहिए ।

तो फिर इसका क्या कारण है कि बाहुवली चरित्र राजावली कथे आदिग्रन्थोंमें चामुण्डरायको मूर्तिका केवल अन्वेषकही लिखा गया है? शायद कारण यह हो कि इन ग्रन्थोंके लेखक मूर्तिका अधिक प्राचीन कहकर अधिक पूज्य और पवित्र बनाना चाहते थे ।

गोम्मतरायकी मूर्तिक सम्बन्धमें एक और किम्बदन्ती है जिसमें इस बातका वर्णन है कि एंसि मूर्तिका स्थापन करनेके कारण चामुण्डरायके गर्वने किस प्रकार नीचा देखा । क्या इस प्रकार है:—

“ इस मूर्तिका स्थापित करनेके अनन्तर चामुण्डराय यह सोचकर मार गर्वके फूला न समाया कि मैंने अपने ही सामर्थ्यसे, इतने धन और परिश्रमसे इस देवताकी स्थापना करा ली । तदनन्तर जब उसने देवताकी पंचामृत स्नान-विधि की, तो इस पदार्थसे भरे अनेक पात्र चुक गए, परन्तु देवताकी अलौकिक मायासे, पंचामृत तोदीसे नीचे न जा सका, जिससे उपासकके व्यर्थभिमानका नाश हो । कारण न जानकर चामुण्डरायको यह सोचकर अत्यन्त शोक हुआ कि पंचामृतसे समस्त मूर्तिका स्नान करानेकी मेरी इच्छा पूर्ण न हुई । अब यह इस अवस्थामें था, देवताकी आज्ञानुसार पञ्चावती नाम्नी अप्सरा एक वृद्धा निर्धन स्त्रीका रूप धारणकर प्रकट हुई, जिसके हाथमें एक बेलियगोलमें (छोटी चाँदीकी कटोरी) मूर्तिक स्नानके हेतु पंचामृत था । उसने चामुण्डरायसे मूर्तिका स्नान करानेका प्रस्ताव प्रकट किया । परन्तु चामुण्डराय यह समझकर, उससे असंभव प्रस्तावपर हंस दिया, कि जिसको मैं नहीं कर सका उसे यह करने चली है । परन्तु विनोदार्थ उसने उसे यह करनेकी आज्ञा देदी । तब दर्शकोंको यह देखकर बड़ा आश्चर्य हुआ कि उसने उस चान्दीके छोटे पात्रहीसे समस्त मूर्तिका स्नान करा दिया । तब चामुण्डरायने अपने अपराध एवं गर्वके लिए शोक प्रकाशित करके, बड़े आदरसे, द्वितीय बार स्नानकी

विधि की, जिसमें पहिले उसने इतनी सामग्री व्यर्थ खो दी थी, और पूर्ण रूपेण उसने मूर्तिक समस्त शरीरको स्नान कराया । उस समयसे इस स्थानका नाम, उस चान्दीके पात्रके कारण, जा पञ्चावती हाथमें लिए थी, बेलियगोल पड़ गया । ”^{३३}

मूर्ति निर्माणकी तिथि ।

अब हम अनुमानसे उस तिथिका निश्चय करेंगे जिसमें चामुण्डरायने गोम्मतेश्वरकी मूर्ति निर्माण कराई । हम कह चुके हैं कि चामुण्डराय मारसिंह द्वितीय और राजमल्ल या राजमल्ल द्वितीयका मन्त्री था । किम्बदन्तीके अनुसार राजमल्लके समयमें मूर्ति स्थापित हुई । हम देख चुके हैं कि मारसिंह द्वितीयके शासनकालमें चामुण्डरायने अनुपम शौर्यकी ख्याति प्राप्त की थी और एक शिलालेखमें, जिसमें उसने अपना वृत्तान्त दिया है, वह केवल अपनी जीतोंका वर्णन करता है । उसके द्वारा किए हुए किसी धार्मिक कार्यका उनमें वर्णन नहीं है । यदि मारसिंह द्वितीयके समयमें उसने इस विशाल-मूर्तिका निर्माण कराया होता तो वह इस बातका अवश्य वर्णन करता । क्योंकि इससे उसका नाम अमर हो गया है । मारसिंह द्वितीयकी मृत्यु सन ९७५ ई० में हुई । चामुण्डराय अपने ग्रन्थ चामुण्डराय पुराणमें अपनी वीरताका सविस्तर वर्णन करता है और अपनी समस्त उपधियोंका वर्णन करके उनके प्राप्तिके कारण भी बताता है; परन्तु गोम्मतेश्वरकी मूर्तिक निर्माणका तनिकभी उल्लेख नहीं किया है । इस ग्रन्थके अन्तमें, उसका रचना काल शक ९०० (९७८ ईस्वी) दिया है । अतएव ९७८ ईस्वीके अनन्तर और राजमल्ल या राजमल्ल द्वितीयके शासनके अन्तिम वर्षके पूर्व गोम्मतेश्वरकी इस मूर्तिका निर्माण हुआ होगा । राजमल्ल द्वितीयने ९८४ ईस्वीतक राज्य किया । इस लिए

३७ एशियाटिक रिसर्च, भाग ९, पृ. २६६ । उपरोक्त वर्णनमें श्रवण बेलगोलके नाम पढ़नेका बिल्कुल दूसरा कारण बताया गया है । अभी कुछ दिन हुए जेनॉन गोम्मतेश्वरका पंचामृत स्नान कराया था ।

१७८ और १८४ ईस्वी के अन्तर्गत कालमें इस मूर्त्तिकी निर्माण हुआ होगा ।

बाहुवली चरित्रमें एक श्लोक है जो मूर्त्तिस्थापनका ठीक ठीक समय बताता है । वह श्लोक इस प्रकार है—
कल्क्यब्दे षट्शताख्ये विवृत्तविभवसंवत्सरे मासि चैत्रे,
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे दिनमणिदिवसे कुम्भलग्ने सुयोगे ।
सौभाग्ये मस्तनान्नि प्रकटितभगणे सुप्रशस्तां चकार
श्रीमन्नामुण्डराजो बेलगुलनगरं गोमटेश-प्रतिष्ठाम् ॥ ”

अर्थात्—श्रीनामुण्डरायने बेलगुल नगरमें कुम्भलग्ने, रविवार शुक्ल पक्ष चैत्र शुक्ल पंचमीके दिन विभवनाम कल्कि-संवत्सर ६०० के प्रशस्त मृगशिरा नक्षत्रमें, गोमटेशकी प्रतिष्ठा की ।

यदि हम उपरोक्त तिथिको यथार्थ मान लें, क्योंकि सम्भव है ऐसे उत्तम मूर्त्तमें ऐसा बड़ा कार्य किया गया हो, तो हमें यह निकालना पड़ेगा कि १७८ और १८४ ईस्वी के अन्तर्गत किस दिन यह सब योग पड़ने थे । हममें भलीभांति सावधानीसे ज्योतिषकी रीतियोंके अनुसार सर्व सम्भाव्य तिथियोंको जांचा है और उसका परिणाम यह निकलता है कि रविवार ता. २ अर्धल सन १८० ई० को मृगशिरा नक्षत्र था और पूर्व दिवससे (चैत्रकी बीसवीं तिथि) शुक्ल पक्षकी पंचमी लगवाई थी, और रविवारको कुम्भ लग्न भी था । अतएव जिस दिन नामुण्डरायने मूर्त्तिकी प्रतिष्ठा की उसकी हम यही तिथि मान सकते हैं परन्तु उपरोक्त श्लोकमें एक बात है जो प्रथम बार देखनेसे इतिहासके विरुद्ध जान पड़ती है । इस श्लोकमें यह कहा गया है कि कल्क्यब्द ६०० विभवनाम संवत्सरमें गोमटेश्वरकी मूर्त्तिकी प्रतिष्ठा हुई । शक संवत् महावीरके निर्वाणके ६०५ वर्ष ५ मास पश्चात् प्रारम्भ होता है^{३०} और कल्कि संवत् शक संवत्के

३१४ वर्ष ७ मास अनन्तर प्रारम्भ होता है । अर्थात् वीरनिर्वाणके १००० वर्ष अनन्तर कल्कि संवत् प्रारम्भ होता है । अतएव, कल्कि संवत्का प्रारम्भ ४७२ ईस्वीसे होता है । इसलिए कल्कि संवत् ६०० (४७२+६००) १०७२ ईस्वी सन् होगा । परन्तु यह बात इतिहासके विरुद्ध है, क्योंकि राजमहल द्वितीयका शासन सन् १८४ ईस्वीमें समाप्त होता है । इसके अतिरिक्त ज्योतिष गणनासे भी यह सात होता है कि कल्कि संवत् ६०० में चैत्र शुक्ल पक्षकी पंचमी तिथि, चैत्रके तैर्दसवें दिन शुक्रवारको पड़ती है, जो उपरोक्त श्लोकसे विरुद्ध है क्योंकि उसका अनुसार उस साल चैत्र शुक्ल पंचमीका रविवार था ।

अतएव कल्कि संवत् ६०० का अर्थ कल्कि संवत्की छठी शताब्दी लेना चाहिए । विभव संवत्का ८ वां मानना चाहिए जिससे इतिहासानुसार ठीक ठीक बैठे । इसलिए विभवनाम कल्कि संवत् ६०० के अर्थ लेना चाहिए कल्कि संवत्की छठी शताब्दीका ८ वां वर्ष— अर्थात् ५०८ कल्क्यब्द । यदि हम इस तिथिका स्वीकार कर लें तो ठीक १८० ईस्वीका यह संवत् पड़ता है और श्लोकमें वर्णित सर्व ज्योतिषके योग भी मिल जाते हैं ।

अतएव अब हमारा माननेके लिए दो मार्ग हैं । प्रथम; कि हम बाहुवली चरित्रके श्लोकको इतिहास— विरुद्ध कहकर प्रमाणित न मानें, या जैसा हमने किया है वैसा उसका अर्थ लगावें, जिससे वह शिलालेखकी तिथिसे मिल जाय । और हमारी समझमें तो दूसरा मार्ग ग्रहण करनाही सर्वोत्तम है ।

नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्ती ।

अब हम द्रव्यसंग्रहके लेखकके सम्बन्धमें समस्त प्राप्य सामग्री एकत्र करनका प्रयत्न करेंगे । इस ग्रन्थके अन्तिम श्लोकसे यह पता लगता है कि इसके रचयिता मुनि नेमिचन्द्र थे ।^{३१} बाहुवली चरित्रमें यह लिखा है

३८ वक्षो, नेमिचन्द्र रचित त्रिलोक सा. का निम्न उल्लेख—

‘ पण छ सबवण पण मासजुद्धे

गाम्भिर्य वीरगिणवृद्धा सरगराजा ॥ ’

अर्थात् वीरनिर्वाणके अनन्तर ६०५ वर्ष और ५ मास व्यतीत होने पर शकराजा हुआ । (इन्डियन एन्ट्रक्वरी, भाग १२, पृ. २१०.)

३९ वक्षो, द्रव्यसंग्रह (श्लोक ५८)—

‘ द्रव्यसंग्रहमिणं मुणिणाहा दोससन्ध्यजुद्धा सुदपुण्णा ।

साधयत तपुसुधरण नेमिचन्द्रमुणिना गमिये जं ॥ ’

कि देशीय गणके नेमिचन्द्र मुनि, चामुण्डराय और उसकी माताके साथ पौदनपुर गोम्मटेश्वरके दर्शनार्थ गये थे । और नेमिचन्द्रने स्वप्न देखा कि विन्ध्यगिरिपर गोम्मटेश्वरकी एक मूर्ति है, और चामुण्डरायने मूर्तिकी प्रतिष्ठा करानेके अनन्तर उसकी नित्य पूजा और त्यों-हारोंके हेतु नेमिचन्द्रके चरणोंपर कुछ ग्राम प्रदान किए जिनकी आय ९६००० मुद्रा थी ।^{४०}

माइसोरके शिमोगा जिलेके नगर तालुकेमें स्थित पद्मावतीके मन्दिरके हलमें खुदे हुए लगभग सन् १५३० ईस्वीके एक शिलालेखके निम्नलिखित श्लोकसे यह पता लगता है कि चामुण्डराय नेमिचन्द्रके चरणकमलोंकी पूजा करता था । :—

“ त्रिलोकसार-प्रमुख.....
.....भुवि नेमिचन्द्र ।
विभाति सैदान्तिक-सार्वभौमः
चामुण्डराजार्चित-पादपद्मः ॥ ”

अर्थात् “ त्रिलोकसार और अन्य (ग्रन्थों) के रचयिता.....नेमिचन्द्र सिद्धान्त सार्वभौम सुशोभित है, उसके चरणकमल चामुण्डराज द्वारा अर्चित हैं ”^{४१} यद्यपि इस श्लोकका कुछ भाग मिट गया है, तथापि भाव सुस्पष्ट है । ‘ सिद्धान्त-सार्वभौम ’ सिद्धान्तचक्रवर्ती नामक उपाधिका पर्याय वाची है जो बहुधा नेमिचन्द्रके साथ प्रयुक्त होता है ।

स्वयं नेमिचन्द्रने अपने ग्रन्थ गोम्मटसारमें गोम्मटराय या केवलराय की प्रशंसा की है और ऐसा हम देख चुके हैं कि यह चामुण्डरायका उपनाम है । उन प्रशंसात्मक श्लोकोंमें नेमिचन्द्रने लिखा है कि अजितसेन उस चामुण्डराय के

४० “ मास्वदेशीगणार्थश्रुचिरसिद्धान्तविभिमिचन्द्र—
श्रीपादाग्रि सदा षण्णवतिदशरुतद्रव्यभूयामवय्यानि ।
दत्त्वा श्रीगोमटेशानुष्वसवननित्यार्चनाविभवया
श्रीमन्नामुण्डराजो निजपुरमथुरा संजगाम क्षितिशः ।
(बाहुबलि चरित्र, श्लोक ६१.)

४१ एपि. कर्मा. भाग ८, लेख नं. ४६.

गुरु थे जिसने गोम्मटेश्वरकी मूर्ति निर्माण कराई ।^{४२}

अभयचन्द्र रचित गोम्मटसारके भाष्यमें लिखा है कि यह ग्रन्थ चामुण्डरायकी इच्छानुसार रचा गया जिसको जैनियोंके पवित्र ग्रन्थोंमें वर्णित द्रव्योंकी व्याख्याका अध्ययन करनेकी अभिलाषा थी । नेमिचन्द्र-रचित त्रिलोकसारकी एक अति प्राचिन सचित्र हस्तलिखित पुस्तकमें एक चित्र है जिसमें चामुण्डराय अनेक समासदोके साथ नेमिचन्द्रसे जैन-सिद्धांतोंकी व्याख्या सुन रहे हैं ।

नेमिचन्द्रके ग्रन्थ ।

नेमिचन्द्र सिद्धान्त चक्रवर्तीने इन प्रथकों की रचना की :—
(१) द्रव्यसंग्रह (२) गोम्मटसार (३) लब्धिसार (४) क्षणसार, और (५) त्रिलोकसार । बाहुबली चरित्रमें लिखा है कि “ नेमिचन्द्र, गोम्मटसार, लब्धिसार, और त्रिलोकसारके रचयिता है ”^{४३} द्रव्यसंग्रहके अन्तिम श्लोकमें नेमिचन्द्रने अपना नाम प्रकट किया है ।^{४४} इसी प्रकार गोम्मटसारके एक श्लोकसे यह ज्ञात

४२ “ गोम्मट संग्रहसुता गोम्मतसिंहरुचिर गोम्मतजिणो य ।
गोम्मटरायविणिमियदक्खिणकुक्कुडजिणो जयउ ॥
जेण विणिमियपडिमावयणं सव्वइसिद्धिदेवहि ।
सव्वपरमाहिजागिहिं दिट्ठं सो गोम्मतो जयउ ॥
वज्जयणं जीणभवणं ईसिपभारं सुवण्णकलसं तु ।
निहुवणपडिमाणिक्कं जेण कयं जयउ सो रायो ॥
जेणुवमियथंभुवरिमज्जरव—किरीटगकिणजलधोया ।
सिद्धाण सुद्धपाया सो राओ गोम्मतो जयउ ॥
जम्हि गुणा विस्संता गणहरदेवादि—इइडिपसाणं ॥
सो अजियसंणणाहो जस्स गुरु जयउ सो राओ ”

४३ सिद्धान्तामृतसागरं स्वमक्षिमन्यक्षमाभूद्दालोक्क्य मध्ये
लेभेऽभीष्टफलप्रदानमपि सदा देशीगणाग्रसारः ।
श्रीमद्गोमटलब्धिसारविलसत् त्रैलोक्यसारामर-
क्षमाजश्रीसुरधेनुचिन्तितमणिन् श्रीनेमिचन्द्रो मुनिः ॥

(बाहुबलि चरित्र, श्लोक ६३)

४४ ‘ नेमिचन्द मुणिणा भणियं जं ’

(द्रव्यसंग्रह, श्लोक ५८)

होता है कि नेमिचन्द्रने इसकी रचना की है ।^{१५} हम समझते हैं, इस स्थानपर नेमिचन्द्रके ग्रन्थोंका संक्षिप्त वृत्तान्त दे देना उचित होगा ।

गोम्मतसार ।

इसका नाम गोम्मतसार पढ़नेका कारण यह है कि यह चामुण्डरायके पठनार्थ लिखा गया था, और हम बतला चुके हैं कि चामुण्डरायका दूसरा नाम गोम्मतसार था । इस ग्रन्थको पञ्चसंग्रह भी कहते हैं^{१६} क्योंकि इसमें इन पाँच बातोंका वर्णन दिया है (१) बन्ध (२) बध्यमान (३) बन्धस्वामी (४) बन्धहेतु और (५) बन्ध-भेद ।

यह ग्रन्थ प्राकृतमें है और इसमें १७०५ श्लोक हैं । इसके दो भाग हैं जिनके नाम हैं जीवकाण्ड और कर्मकाण्ड । इनमें क्रमानुसार ७३३ और ९७२ श्लोक हैं । जीवकाण्डमें मार्गणा, गुणस्थान, जीव, पर्याप्ति, प्राण, संज्ञा, और उपयोगका वर्णन है । कर्मकाण्डमें ९ अध्याय हैं, जिनके नाम हैं—प्रकृतिस्मृत्कीर्तन, बन्धा-दयस्तत्त्व, सत्त्वस्वानमंग, त्रिचुलिका, स्थानस्मृत्कीर्तन, प्रत्यय, भवचुलिका, त्रिकरणचुलिका, और कर्मस्थिति-रचना । आठ प्रकारके कर्म और कर्मबन्धका अपनी अपनी प्रकृति, स्थिति, अनुभाग और प्रदेशके साथ सविस्तर वर्णन भी दिया हुआ है । कर्मके सम्बन्धके अन्य अनेक विषयोंका भी इसमें वर्णन है । संक्षेपसे गोम्मतसारके प्रथम भागमें जीवोंके स्वाभाविक गुण, और उनकी उन्नतिके उपायों और उपकरणोंका वर्णन है; और दूसरे भागमें उन कर्मबन्ध उत्पन्न करनेवाली कर्माचरणोंका वर्णन है, जिनके निवारण करनेसे जीवोंका मुक्ति प्राप्त होती है । ग्रन्थकर्ता सर्वदा जीवकी उत्तरा-

त्तर उन्नतिको ध्येय मानता है, और इसी लक्ष्यसे उसने गोम्मतसारमें जैन-आचार्योंके सिद्धान्तोंका सार दिया है । साधारण रूपसे इस ग्रन्थमें जैन-दर्शन शास्त्रके मुख्य मुख्य सिद्धान्तोंका समावेश है ।

गोम्मतसारके भाष्य ।

स्वयं चामुण्डरायने कानडी भाषामें गोम्मतसारकी एक टीका रची थी । गोम्मतसारके अन्तिम श्लोकमें इस बातका उल्लेख है कि चामुण्डरायने सर्व साधारणकी भाषामें वीर-मार्तण्डी नाम्नी एक टीका रची^{१७} चामुण्डरायकी एक उपाधि-वीर-मार्तण्ड थी, इस लिए उसने अपनी टीकाका नाम रक्खा 'वीर-मार्तण्डी' अर्थात् वीर-मार्तण्डकी रची हुई । चामुण्डरायकी उक्त टीका अब अप्राप्य है, अन्य एक दूसरी टीकामें अब केवल इसका उल्लेख मात्र है, जिसका नाम है केशववर्णिया वृत्ति, (अर्थात् केशववर्णी रचित) । उसके प्रथम श्लोकमें लिखा है " मैं कर्नाटक-वृत्तिके आधारपर गोम्मतसारकी वृत्ति लिख रहा हूँ । " गोम्मतसारपर एक और टीका है जिसका नाम है मन्द-प्रबोधिका, और जिसके टीकाकार है अभयचन्द्र ।^{१८} इन्हीं टीकाओंके आधारपर दोड़र-मल्लने हिन्दी भाषामें एक टीका लिखी है; जिसका वर्तमान समयके जैन-पंडितोंमें बहुत प्रचार है ।

नेमिचन्द्रके गुरु ।

गोम्मतसारमें अनेक मुनियोंके नाम दिये हैं जिनको नेमिचन्द्र आचार्य कहकर वन्दना करता है । ये नाम इस प्रकार हैं:—अभयनन्दि, इन्द्रनन्दि, वीरनन्दि,

४७ गोम्मतस्मृतिलिहणे गोम्मतारायेण या कया देसी ।

सो राखो चिरं कालं जामेण य वीरमत्तण्डी ॥

(गोम्मतसार कर्मकाण्ड, गाथा १,७६)

४८ नेमिचन्द्रं जिने नत्वा सिद्धं श्रीज्ञानभूषणम् ।

वृत्तिं गोम्मतसारस्य कुर्वे कर्णाटवृत्तितः ॥

(केशववर्णियावृत्ति)

४९ मुनिं सिद्धं प्रणम्याहं नेमिचन्द्रं जिनेश्वरम् ।

टीका गोम्मतसारस्य कुर्वे मन्दप्रबोधिकाम् ॥

(अभयदेवकी वृत्ति)

४५ सिद्धं तु वयत दुग्गायणिम्मलवरणमिचंद करकालिया ।

गुणरयणभूषणं बुद्धिमइवेला भरउ भुवणयलं ॥

(गोम्मतसार, कर्मकाण्ड, गाथा १,६७)

४६ ' श्रीमच्चामुण्डराय प्रश्नानुरूपं गोम्मतसारनामधेयं पञ्चसंग्रहशास्त्रं प्रारम्भमानः । '

(अभयचन्द्ररचित गोम्मतसारवृत्ति)

और कनकनन्दि ।^{५०} वीरनन्दि रचित एक 'चन्द्रप्रभ-
चरित' नामका ग्रन्थ है जिसके अंतमें लिखा है कि
वे अभयनन्दिके शिष्य थे,^{५१} और अभयनन्दि गुण-

नन्दिके शिष्य थे । गोम्मटसारके उल्लेखानुसार कनक-
नन्दि इन्द्रनन्दिके शिष्य थे ।^{५२} इससे नेमिचन्द्रकी
गुरुपरंपराका टेबल इस प्रकार होता है ।

५० "णमिऊण अभयणदिं सुदसायरपारगिदणदिगुरुं ।

वरवीरणदिणाहं पयडीणं पञ्चयं वोच्छं ॥"

तथा—

"वरइंदणदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्धंतं ।

सिरिकणयणदिगुरुणा सत्तट्ठाणं समुदिट्ठं ॥"

(गोम्मटसार, कर्मकाण्ड ।)

५१ "बभूव भव्याम्बुजपद्मबन्धुः पटुमुनीनां गणभृत्समानः ।

सदग्रणीर्देशिगणायग्रगण्यो गुणाकरः श्रीगुणनन्दिनामा ॥

मुनिजननुतपादः प्रास्तमिध्याप्रवादः

सकलगुणसमृद्धस्तस्य शिष्यः प्रसिद्धः ।

अभवदभयनन्दी जैनधर्माभिनन्दी—

स्वमहिमजितसिन्धुर्मव्यलोकैकवन्धुः ॥

भव्याम्भाजविबोधनोद्यतमतर्भास्वत् समानस्विषः

शिष्यस्तस्य गुणाकरस्य सुधियः श्रीवीरनन्दीत्यभूत् ।

स्वाधीनाखिलवाङ्मयस्य भुवनप्रख्यातकीर्तिः सतां

संसत्सु व्यजयन्त यस्य जयिनो वाचः कुतर्काङ्कुशाः ॥"

[चन्द्रप्रभचरितप्रशस्तिः । श्लोकः १, ३, ४,]

गुणनन्दि

अभयनन्दि

इन्द्रनन्दि

वीरनन्दि

कनकनन्दि

नेमिचन्द्र

[यह लेख, आरासे जो त्रय्यसंग्रहकी इंग्रेजी आवृत्ति
प्रकाशित हुई है, उसकी प्रस्तावनाका अविकल अनुवाद
स्वरूप है, ऐसा पीछें उसके साथ मिलान करनेसे
मान्य हुआ है ।

—संपादक जै. सा. सं.]

५२ वरइंदणदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्धंतं ।

सिरिकणयणदिगुरुणा सत्तट्ठाणं समुदिट्ठं ॥

(गोम्मटसार, कर्मसार, गा० ३८६)

जं बु दी व प ण्ण ति ।

(ग्रंथ परिचय)

[ले. श्रीयुत नाथूरामजी प्रेमी]

जैन साहित्यमें करणानुयोगके ग्रंथोंकी एक समय बहुत प्रधानता रही है । जिन ग्रंथोंमें ऊर्ध्वलोक, अधोलोक, और मध्यलोकका; चारों गतियोंका, और यूगोंके परिवर्तन आदिका वर्णन रहता है, वे सब ग्रन्थ करणानुयोगके^१ अन्तर्गत समझे जाते हैं । आजकलकी भाषामें हम जैन धर्मके करणनुयोगको एक तरहसे भूगोल और खगोल शास्त्रकी समष्टि कह सकत हैं । दिगंबर और श्वेतांबर दोनोंही संप्रदायमें इस विषयके सैकड़ों ग्रन्थ हैं और उनमें अधिकांश बहुत प्राचीन हैं । इस विषयपर जैन लेखकोंने जितना अधिक लिखा है उतना शायदही संसारके किसी संप्रदायके लेखकोंने लिखा हो । परंपरापरसे यह विश्वास चला आता है कि इन सब पराक्ष और दूरवर्ती क्षेत्रों या पदार्थोंका वर्णन साक्षात् सर्वज्ञ भगवानन अपनी दिव्य-शक्तिमें किया था । जान पड़ता है कि इसी अटल श्रद्धाके कारण इस प्रकारके साहित्यकी इतनी अधिक वृद्धि हुई और हजारों वर्ष तक यह जैन धर्मके सर्वज्ञ प्रणीत होनेका अकाट्य प्रमाण समझा जाता रहा ।

हिंदुओंके पौराणिक भूवर्णनको पढ़नेसे ऐसा माध्यम होता है कि दो दार्ढ्य हजार बरस पहले भारतके प्रायः सभी संप्रदायवालोंका पृथीके आकार—प्रकार और द्वीप—समुद्र—पर्वतादिके सम्बन्धमें करीब करीब

इसी प्रकारकी धारणा थी, जिस प्रकार कि जैन धर्मके करणानुयोगमें पाई जाती है । पृथ्वी थालीके समान गोल और खपटी है, उसमें अनेक द्वीप और समुद्र हैं, द्वीपके बाद समुद्र और समुद्रके बाद द्वीप, इस प्रकार कम चला गया है; जम्बूद्वीपके बीचमें नाभीके तुल्य सुमेरु पर्वत है, इत्यादि । परन्तु पाँछेस विद्वान् लोगोंके अन्वेषण और निरीक्षणसे इस विषयका ज्ञान बढ़ता गया, और आर्यभट्ट, भास्कराचार्य आदि महान् ज्योतिषिओंने तो पूर्वोक्त विश्वासोंको बिलकुलही बदल डाला । इसका फल यह हुआ कि इस विषयका जो प्रारंभिक हिन्दु साहित्य था उसका बढना तो दूर रहा, मगर वह धीरे धीरे क्षीण होता गया और इधर चूँकि जैन विद्वानोंका विश्वास था कि यह साक्षात् सर्वज्ञ प्रणीत है; अतएव वे इसे बढ़ाते चले गये और नई खोजों तथा आविष्कारोंकी और ध्यान देनेकी उन्होंने आवश्यकताही नहीं समझी ।

यह करणानुयोगका वर्णन केवल इस विषयके स्वतंत्र ग्रन्थोंमें ही नहीं है, प्रथमानुयोग या कथानुयोगादिके ग्रन्थोंमें भी इसने बहुत स्थान रोंका है । दिगम्बर संप्रदायके महापुराण, हरिवंशपुराण, पद्मपुराणादि प्रधान २ पुराणोंमें तथा अन्य चारित्र ग्रन्थोंमेंभी यह खूब विस्तारके साथ लिखा गया है । श्वेताम्बर संप्रदायके कथा ग्रन्थोंका भी यही हाल है । बल्कि इस संप्रदायके तो आगम ग्रंथोंमें भी इसका दौरेदौरे है । भगवती सूत्र (व्याख्याप्रज्ञप्ति) आदि अंग और जम्बू

१ लोकांलोकविभक्त्युपपरिवृत्तश्रुतगर्तनां च ।

आदर्शमिव यथामतिरवैति करणानुयोगं च ॥

हीप प्रशति, सूर्यप्रशति, चन्द्रप्रशति आवि उपांग ग्रन्थ करणाउयोगकेही वर्णनेसे लबालब भरे हुए हैं ।

दिगम्बर संप्रदायमें इस विषयका सबसे प्राचीन और विशाल ग्रन्थ त्रिलोकप्रज्ञप्ति है । इसका और लोकविभाग ग्रन्थका परिचय हम जैनहितैषी (भाग १३-अंक १२) में दे चुके हैं । त्रिलोक्यसार नामक ग्रन्थ मूल प्राकृत और संस्कृत टीका सहित माणिकचन्द्र ग्रन्थ-मालामें प्रकाशित हो चुका है । आज इस लेखमें हम जम्बुदीवपण्णसिका परिचय देना चाहते हैं । इसी नामका और एक ग्रन्थ माथुरसंघान्वयी अमितागति आचार्यका भी है । अमितागति चन्द्रप्रशति और सार्द्धद्वयदीपप्रशति नामक ग्रन्थ भी इसी विषयपर लिखे हैं । परन्तु ये अभीतक हमारे देखनेमें नहीं आये ।

जम्बुदीवपण्णसि नामका एक ग्रन्थ भेताम्बर संप्रदायका भी है । इसका संकलन करनेवाले गणधरसुधर्मास्वामी कहे जाते हैं । यह छठा उपांग है और आगमग्रन्थोंकी शैलीसे लिखा हुआ है । इसकी श्लोक संख्या ४१४६ है । मुर्शिदाबादके राय धनपतिसिंह बहादुरके द्वारा यह वाचनाचार्य रामचन्द्र गणिकृत संस्कृत टीका और कश्चि चंद्रभाणजीकृत भाषा टीका सहित छप चुका है ।

दिगम्बरसम्प्रदायी जम्बुदीवपण्णसिकी दो प्रतियां हमने देखी हैं; एक स्वर्गीय दानवीर शेट माणिकचन्द्रजीके चांपाटीके ग्रन्थभाण्डारमें है और दूसरी पूनेके भांडारकर आरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें । पहली प्रति सावन वदि १२ सं० १९६० की लिखी हुई है और इस सेठजीने अजमेरसे लिखवाकर मँगवाई थी । दूसरी प्रतिपर उसके लिखे हुएका समय नहीं दिया है; परन्तु वह कुछ प्राचीन मान्य होती है !

यह ग्रन्थ प्राकृत भाषामें है और गाथावद्ध है ।

इसमें १३ उद्देश या अध्याय, २४२७ गाथायें और भरत, ऐरावत, पूर्व विदेह, उत्तर विदेह, देवकुल, उत्तरकुल, लवणसमुद्र, ज्योतिषपटल आदिकावर्णन है । वर्णन त्रिलोकप्रशतिकी अपेक्षा कुछ संक्षिप्त है ।

इसके कर्ताका नाम सिरिपउमगंधि या श्रीपन्नान्दि है । वह अपनी गुरुपरम्परा इस प्रकार बतलाते हैं—वीरानन्दि, वलनान्दि, और पन्नान्दि । अपने लिए उन्होंने गुणगणकालित, त्रिदण्डरहित, त्रिशल्यपरिशुद्ध, त्रिगारवरहित, सिद्धान्तपारगामी, तप-नियम-योग-युक्त, ज्ञानदर्शनचारित्र्ययुक्त और आरम्भकरणरहित विशेषण दिये हैं । अपन गुरुओंकी भी उन्होंने ज्ञान और तप आदिके विषयमें प्रशंसा की है । उन्होंने ऋषिविजय गुरुके निकट जिनवचन-विनिर्गत सुपरिशुद्ध आगमकी श्रवण करके, उनहींके कृपामाहात्म्यसे इस ग्रन्थकी रचना की है । विजयगुरुका विशेष परिचय वे नहीं देते, इससे उनकी गुरुपरम्परापर कोई प्रकाश नहीं पड़ता । माधनन्दी नामके एक विख्यात आचार्य थे जो राग-द्वेष-मोहसे रहित, श्रुतसागरके पारगामी, प्रगल्भ मतिमान्, और तपःसंयम-संपन्न थे । उनके शिष्य सकलचन्द्र गुरु हुये, जो नव नियमों और शीलका पालन करते थे, गुणी थे और सिद्धान्त महोदधिमें जिन्होंने अपने पापोंका धोखा लाया । इनके शिष्य नेन्द्रिगुरुके लिए—जो सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यसम्पन्न थे—यह ग्रन्थ बनाया गया है ।

आचार्य पन्नान्दि जिस उभय वारानगरमें थे, उस समय यह ग्रन्थ रचा गया है । इस नगरकी प्रशंसामें लिखा है कि उसमें वापिकायें, तालाव, और सुवन बहुत थे, मिश्रमिश्र प्रकारके लोगोंसे वह भरा हुआ था, बहुतही रम्य था, धनधान्यसे परिपूर्ण था, सम्यग्दृष्टि-जनोसे, मुनियोंके समूहसे, और जैन मंदिरोंसे विभूषित था । यह नगर पारियत्त (पारियात्र) नामक देशके

१ इसके कर्ता श्रीयतिवृषभाचार्य हैं, और इसकी रचना लगभग १००० बरिवर्षागंतमें हुई है ।

२ इसके कर्ता मुनि सर्वान्दि हैं और यह शक संवत् १८० में लिखा गया है । इस ग्रन्थका संस्कृत अनुवाद उपलब्ध है ।

१ पुराणसारके कर्ता श्रीचन्द्रमुनि—जो वि. सं. १०७० के करीब हुए हैं—अपने गुरुका नाम श्रीनान्दिलिखते हैं । वे इनसे कुछ व्यक्ति जान पड़ते हैं । वसुनान्दि आचार्यकी गुरुपरम्परामें भी एक श्रीनान्दि है ।

अन्तर्गत था । बारानगरके प्रभु या राजाका नाम शक्ति या शान्ति था । वह सभ्यदर्शनशुद्ध, व्रती, शीलसम्पन्न, दानी, जिनज्ञासनवत्सल, वीर, गुणी, कलाकुशल और नरपतिसंपूजित था ।

आचार्य हेमचन्द्रके कोषमें लिखा है—“ उत्तरा विन्ध्यात्पारियात्रः ” । अर्थात् विन्ध्याचलके उत्तरमें पारियात्र है । यह पारियात्र शब्द पर्वतवाची और प्रदेशवाची भी हैं । विन्ध्याचलकी पर्वतमालाका पश्चिम भाग जो नर्मदा तटसे शुरू होकर संभाततक जाता है और उत्तर भाग जो अर्बल्लीकी पर्वतश्रेणीतक है पारियात्र कहलाता है । अतः पूर्वोक्त बारानगर इसी भूभागके अन्तर्गत होना चाहिए । राजपूतानेके कोटा राज्यमें एक बारा नामक कस्बा है, जान पड़ता है कि यही बारानगर होगा । क्योंकि यह पारियात्र देशकी सीमाके भीतरही आता है । नन्दिनसंघकी पट्टावलीके अनुसार बारामें एक भट्टारकोकी गद्दी रही है और उसमें वि. सं. (विक्रमराज्याभिषेक) ११४४ से १२०६ तकके १२ आचार्योंके नाम दिये हैं । इससे भी जान पड़ता है कि सम्भवतः वे सब आचार्य पद्मनन्दि या माधवन्दि की ही शिष्यपरम्परामें हुये होंगे और यही बारा-कोटा जम्बुद्वीप प्रज्ञातिके निर्मित होनेका स्थान होगा ।

ज्ञानप्रबोध नामक भाषाग्रन्थमें (पद्यबद्ध) कुन्दकुदाचार्यकी कथा दी है । उसमें कुन्दकुन्दको इसी बारानगर या बारामें अपनी कुन्दश्रेष्ठी और कुन्दलताका पुत्र बतलाया है । पाठकोंसे यह बात अज्ञात न होगी कि कुन्दकुन्दका एक नाम पद्मनन्दि भी है । जान पड़ता है कि जम्बुद्वीपप्रज्ञातिके कर्ता पद्मनन्दिकोही भ्रमवश कुन्दकुन्दाचार्य समझकर ज्ञानप्रबोधके कर्ता, कर्नाटकदेशके^१

कुन्दकुन्दका जन्म स्थान बारा^२ बतलानेका प्रयत्न कर बैठे हैं । पर इससे यह बात बहुत कुछ निश्चित हो जाती है कि मालवेके या कोटा राज्यके इसी बारामें यह ग्रन्थ निर्मित हुआ है ।

‘ शान्ति या शक्तिराजा जान पड़ता है कि कोई मामूली ठाकुर होगा । यद्यपि उसे नरपतिसंपूजित लिखा है, परन्तु साथ ही ‘ बारानगरस्य प्रभुः ’ कहा है । यदि कोई बड़ा राजा या मांडलिक आदि होता, तो वह किसी प्रदेश या प्रान्तका राजा बतलाया जाता । राजाका वंश आदिभी नहीं बतलाया है, जिससे राजपूतानेके इतिहासमें उसका पता लगाया जा सके और उससे पद्मनन्दि आचार्यका निश्चित समय मालूम किया जा सके ।

पद्मनन्दि नामके अनेक आचार्य और भट्टारक हो गये हैं । उनमें पद्मनन्दिपंचविंशतिकाके कर्ता बहुत प्रसिद्ध हैं । वे अपने गुरूका नाम ‘ वीरनन्दि ’ लिखते हैं और प्रज्ञातिके कर्ताके गुरु बलनन्दि हैं । इस लिये ये दोनों एक नहीं हो सकते । इसके सिवाय ‘ पंचविंशतिका ’ अपेक्षाकृत अर्वाचीन ग्रन्थ है । हमारा अनुमानसे वह १३ वीं शताब्दीसे पहलेका नहीं हो सकता । उस समय दिगम्बर मुनि ‘ जिनमन्दिरोंमें रहने लगे थे और यह उपदेश दिया जाने लगा था कि बिम्बाफलक पतेके भी बराबर मन्दिर और जोके भी बराबर जिनप्रतिमा बनवानेवालेके पुण्यका वर्णन नहीं किया जा सकता ।

१. मुना है कि बारामें पद्मनन्दिकी कोई निधिवाची है ।

२. यत्पादपङ्कजरोमिरपि प्रभातलङ्घेः शिरस्यमलबोधक-
लावहारः । भव्यात्मनां भवति तस्मिन्मय मोक्षं स श्रीगुरुद्विष्टतु
मे मुनिवीरनन्दी ॥

४ यह ग्रन्थ काशीमें छप चुका है । इसमें अनेक विषयोंके २५ प्रकरण हैं ।

१. सम्प्रत्यत्र कलौ काले जिनगेहे मुनिस्थितिः ।

धर्मस्य दानमित्येषां श्रावका मूलकारणम् ॥

उपासकाचार प्रकरण ।

२. बिम्बादलोन्नति यवोन्नतिमेव भक्त्या—

१. इनेकी प्रतीमें सन्ति (शान्ति) और बम्बईकी प्रतीमें सचि (शक्ति) पाठ है ।

२. देशो जैनसिद्धान्तभास्कर किरण ४; और इन्डियन ऐन्टिक्वरी २० वीं जिल्द ।

३. कर्नाटक देशके कोण्डकुण्डनामक ग्रामके निवासी होनेके कारण इनका नाम कोण्डकुण्ड हुआ था । कुन्दकुन्द उसीका शुद्धिभुर संस्कृत रूप है ।

प्रशस्तीके कर्ता पद्मनन्दि कब हुए हैं, यह बतानेके लिये अभीतक हमें कोई पुष्ट प्रमाण उपलब्ध नहीं हुआ है । परन्तु हमारा अनुमान है कि यह ग्रन्थ विक्रमकी -- दसवीं शताब्दीके बादका तो नहीं है, पहलका भले ही हो । क्यों कि—

१) ग्रन्थकी रचनाशैली बिल्कुल त्रिलोक प्रशतिके सदृश है और भाषा भी अपेक्षाकृत प्राचीन मालूम होती है ।

२) नववीं दसवीं शताब्दीके बादके ग्रन्थकर्ता अपनी गुरुपरम्परा बतलाने समय संघ और गण गच्छादिका परिचय अवश्य देते हैं । पर इस ग्रन्थमें किसी संघ या गण गच्छादिका नाम नहीं है । मंगराजकविके शिलालेखके अनुसार अकलकभट्टके बाद देव, नन्दि, सेन, और सिंह इन चार संघोंकी स्थापना हुई है । अतः हमारी समझमें यह ग्रन्थ अकलक देवसे पहलेका होना चाहिए । अकलक देवका समय विक्रमकी ८ वीं शताब्दी है ।

३) ऐसा मान्य होता है कि इस ग्रन्थसे पहले इस विषयका कोई स्वतंत्र ग्रन्थ नहीं था । पद्मनन्दि मुनिने श्रीविजयगुरुके निकट आचार्य परम्परासे चला आया हुआ यह विषय मुनकर लिखा है । किसी एक या अनेक ग्रन्थोंके आधार आदीसे नहीं । इस विषयमें नीचे लिखी हुई गाथाये अच्छी तरह विचारने योग्य है ।

ते वंदिऊण सिरसा वोंच्छामि जहाकमण जणिदिठ्ठं ।

आयरियपरम्परया पण्णसिं दविजलधीणं ॥ ६ ॥

× × × × ×

आयरियपरम्परया सायरदीवाण तह य पण्णसी ।

संखेवेण समत्थं वोंच्छामि जहाणु पुज्जीए ॥ १८ ॥

× × × × ×

ये कारयन्ति जिनसस्र जिनाकृतिं वा ।

पुण्यं तदीयमिह वागपि नैव शक्ता—

स्तोतुं परस्य किमु कारयिषुर्दयस्य ॥ २२ ॥

१. देखो श्रवण बेल्गोला इन्क्रिप्टशतिका १०८ वीं शिलालेख और जैनसिद्धान्त भास्कर किरण ३ ।

.....रिसिविजयगुरुसि विक्खाओ ॥ १४४ ॥

सोऊण तस्स पासे जिणवयण विणिगय्यं अमदभूदं ।

रइदं किंनुदेसे अत्यपदं तहव लद्धूणम् ॥ १४५ ॥

यदि यह अनुमान ठीक हो कि दिगम्बर सम्प्रदायमें इस विषयका यह पहला ग्रन्थ है तो अवश्यही यह पुराना है । और आश्चर्य नहीं जो त्रिलोकप्रशतिके रचे जाने के 'समयमें अथवा उससे कुछ पीछे लिखा गया हो । इस ग्रन्थमें 'उक्तं च' कह कर अन्य गाथाये या श्लोकदि भी उद्धृत नहीं हैं । इससे भी इसे प्राचीन माननेकी इच्छा होती है ।

यह ग्रन्थ जिन नन्दिगुरुके लिये बनाया गया है, उनके दादागुरुका नाम माघानन्दि था, और वे बहुतही विख्यात, श्रुतसागरपारगामी, तपःसंयमसम्पन्न, तथा प्रगल्भबुद्धि थे । इन्द्रनन्दिने अपने श्रुतावतारमें लिखा है कि वीरनीर्वाणसे ६८३ वर्ष बाद तक अंगशानकी प्रवृत्ति रही । उनके बाद अर्हद्वलि आचार्य हुए और उनके कुछ समय बाद (तत्कालही नहीं) माघनन्दि आचार्य हुए । आश्चर्य नहीं जो नन्दिगुरुके दादागुरु यही माघनन्दि हो । उन्हें जो विशेषण दिये गये हैं उससेभी मालूम होता है कि वे कोई सामान्य आचार्य न होंगे । इन्द्रनन्दिके कथनक्रमसे माघनन्दीका समय वीरनिर्वाणसंवत् ८०० लगभग तक आसकता है । और इस हिसाबसे नन्दिगुरु और पद्मनन्दीका समय वीरनिर्वाणकी ९ वीं शताब्दि माना जा सकता है । पर इस विषयमें अधिक जोर नहीं दिया जा सकता कि इन्द्रनन्दिकथित माघनन्दि और यह माघनन्दि एकही होंगे ।

इस ग्रन्थमें भगवान् महावीरके बादकी आचार्य-परम्पराके विषयमें जो कुछ लिखा है उसका आशय इस प्रकार है ।

विपुलाचलके ऊंचे शिखरपर विराजमान वर्धमान

१ वीरनिर्वाण ६वत् १००० के लगभग ।

२ यह ग्रन्थ माणिकचन्द्र ग्रन्थमालाके 'तत्त्वानुशासनान्दि-संग्रह' नामक १६ वे अंकमें छप चुका है ।

जिनन्द्रने गौतममुनीका प्रमाणसंयुक्त अर्थ कहा । उन्होंने लोहार्यका, लोहार्यने—जिनका नाम सुधर्मा भी है—जम्बुस्वामीको कहा । ये तीनों गणधर, गुणसमग्र, और निर्मल चारज्ञानके धारी थे । ये केवल ज्ञानका प्राप्त करके मोक्षको प्राप्त हुए । इनको मैं नमस्कार करता हूँ । इनके बाद कमसे विशाखाचार्य, प्रोष्ठिल, क्षत्रिय, जय, नाग, सिद्धार्थ, भृतिषेण, विजय, बुद्धिल, गंगदेव और धर्मसेन, ये दस पूर्वधारी हुए । फिर नक्षत्र, यशः पाल, णण्डु, भ्रुवसेन, और कंस ये पांच ग्यारह अंगके धारक हुए । इनके बाद सुभद्र, यशोभद्र, यशोबाहु और अन्तिम लोह (लोहाचार्य) ये आचारारंगके धारक हुए ।

इस परम्परासे एक यह विशेष बात मालूम हुई कि सुधर्मास्वामीका दूसरा नाम लोहार्य भी था । लोहार्य नामके एक और भी आचार्य हुए हैं जो आचारांगधारी थे । उन्हें दूसरे लोहाचार्य समझना चाहिए । श्रवण वेम्बोलकी चन्द्रभूतवस्तीके 'शिलालेखके—' महावीरस-वितरि परिनिर्णुते भगवत्परमार्थि—गौतमगणधरसाक्षा-च्छिष्य—लोहार्य—जम्बु—XX" आदि वाक्यमें जो लोहार्यका गौतमगणधारका साक्षात् शिष्य लिखता है, उसका भी इससे खुलासा हो जाता है । अभीतक इस बातका स्पष्ट उल्लेख कहीं भी नहीं मिला था कि सुधर्मास्वामीका दूसरा नाम लोहार्य भी था ।

इस परम्परामें और त्रिलोकपञ्चसिक्ती परम्परामें कोई अन्तर नहीं है । आचार्य गुणभद्रकृत उत्तर-पुराण, ब्रह्म हेमचन्द्रकृत श्रुतस्कन्ध, और इन्द्रनन्दिकृत श्रुतावतारमें भी बिल्कुल यही परम्परा न्दी हुई है । परन्तु हरिवंशपुराण, नन्दिसंघ—बलात्कार गण—सरस्वती-गच्छकी प्राकृत पट्टावली, 'सेनगणकी पट्टावली और 'काष्ठासंघकी पट्टावलीमें नन्दिकी जगह विष्णु नाम मिलता है । इसके सिवाय नन्दिसंघकी पूर्वोक्त पट्टावलीमें और काष्ठासंघकी पट्टावलीमें यशोबाहुके स्थानमें भद्र-बाहु नाम है । जान पड़ता है नन्दीका नामान्तर विष्णु और यशोबाहुका भद्रबाहु भी होगा ।

लोहाचार्य तककी यह गुरुपरम्परा दिगम्बर संप्रदायमें एकसी मानी जाती है । इसमें कोई मतभेद नहीं है । परन्तु यह बड़े आश्चर्यकी बात है कि श्वेताम्बर संप्रदायमें जम्बुस्वामीके बाद जो परम्परा मानी जाती है, वह इससे सर्वथा भिन्न है । यद्यपि ये दोनों संप्रदाय वि० सं० १३६ के लगभग पृथक् हुए कहे जाते हैं । यदि यह समय सही है तो आचारांगधारियों तककी परम्परा दोनों संप्रदायोंमें एकसी होनी चाहिए थी । या तो यह समय ही ठीक नहीं है—जम्बुस्वामीके बादही यह संप्रदाय भेद हो गया होगा, या फिर दोनोंमेंसे किसी एकन अथवा दोनोंने ही पीछें भूलमाल जान-पर इन्हें गढ़ा होगा । इतिहासके विद्यार्थियोंके लिये यह विषय खास तौरसे विचार करने योग्य है ।

१. यह ग्रन्थभी तन्वानुशासनादि—संग्रहमें छपा है ।

२-३-४—देखा जैनसिद्धान्तभास्कर, किरण ४ ।

१ देखा, जैनसिद्धान्तभास्कर किरण १.

परिशिष्ट-

जंबूद्वीपपण्णत्तिका आदि और अंतका कुछ भाग नमूनेके तौर पर यहां पर दिया जाता है ।

देवासुरिंदमहिदे दसद्वरूण कम्मपरिहीण । केवलणाणालोप सद्धम्मवणसदे अरुहे ॥ १ ॥
अद्रुविहकम्मरहिण अद्रुगुणसमणिदे महावीर । लोयग-तिलयमूदे सासयसुहसंदिदे सिद्ध ॥ २ ॥
पंचाचारसमगे पंचेदियनिजिदे विगयमोहे । पंचमहव्वयानिलष पंचमगइनायगायरिण ॥ ३ ॥
परसमयतिमिरदलणे परमागमदेसण उवक्काण । परमगुणरयणिवहे परमागमभाविदे वीरे ॥ ४ ॥
णाणागुणतवणिरण ससमयसंभावगहियपरमत्थ । बहुविहलंगगजुत्ते जे लोण सव्वसाहुगण ॥ ५ ॥
ते वेदिदूण सिरसा वोच्छामि जहा कमेण जिणदिट्ठं । आबरियपरंपरया पण्णत्तिं दीवजलधीण ॥ ६ ॥

+ + + + + +

विउलसिरितुंगसिहरे जिणिदइदंणे बद्धमाणेण । गोदममुणिस्स कहिदं पमाणयसंजुदे अत्थं ॥ ९ ॥
तेणवि लोहउजस्स य लोहउज्जेण य सुधम्मणांमण । गणधरसुधम्मणा खलु जंबूनामस्स णिदिट्ठं ॥ १० ॥
चदुरमलबुद्धिसहिदे तिन्नेदे गणधर गुणसमगे । केवलणाणपईवे सिद्धिपत्ते णमंसामि ॥ ११ ॥

णंदी य णंदीमिन्तो अवराजिदमुणिवरो महातेओ । गोवद्धणो महप्पा महागुणो भदवाहू य ॥ १२ ॥
पंचदे पुरिसवरा चउदसपुत्री हवेति णायव्वा । वारसअंगवरा खलु वीरजिणिवस्स णायव्वा ॥ १३ ॥

तहय विसाखायरिओ पोदिट्ठो खतियओ य जयणामो । णागो सिद्धत्थो विय धिदिसेणो विजय णामोय ॥

बुद्धिहंगदेवो धम्मसेणो य होइ पच्छिमओ । पारंपरेण एदे दसपुव्ववरा समक्कादा ॥ १५ ॥

णक्खवतो जसपालो पंडु-धुवसेण-कंस-आयरिओ । ऐयारस अंगधरा पंचजणा होति णिदिट्ठा ॥ १६ ॥

णामेण सुभइमुणी जसभदो तहय होइ जसवाहु । आयारधरा णया अपच्छिमो लोहणामो य ॥ १७ ॥

आयरियपरंपरया सायरदीवाण तहय पण्णत्तिं । संखेवण समत्थं वोच्छामि जहाणुव्वीए ॥ १८ ॥

+ + + + + +

परमेष्ठिभासिदत्थं उद्धापोतिरियलोयसंवंध । जंबूदीविणिवद्धं पुव्वावरदोसपरिहीणं ॥ १४० ॥

गणधरदेवण पुणे अत्थं लच्छूण गंधिदं गंधं । अक्खरपदसंखेज्ज अणंतसत्थेहि सहुतं ॥ १४१ ॥

आयरियपरंपरेण य गंधत्थं चव आगयं सम्मं । उवसंहरीय लिहियं समासदो इहय णाव्वं ॥ १४२ ॥

णाणाणरवइमहिदो विगयममुंसंगभंग-उम्मुक्को । सम्भइसणमुदो संजय-तव-सील-संपुण्णो ॥ १४३ ॥

जिणवर-वयण-विणिग्गयपरमागमदेसओ महासत्तो । सिरिनिलओ गुणसहिओ रिसिबिजय गुण ति विक्काओ ॥ १४४ ॥

सोऊण तस्स पासे जिणवयणविणिग्गयं अमदभूदं । रइदे किंउदेसे अत्थपदे ब्रह्म व लच्छूणं ॥ १४५ ॥

+ + + + + +

अहतिरिय-उद्धलंणसु तेसु जे होति बहुवियप्पा दु । सिरिविजयस्स महप्पा ते सव्वे वणिज्जा किंचि ॥ १५३ ॥

गयरायइंमोहो सुदसायरपारओ मइ-पगम्भो । तवसंजमसंभणो विक्काओ माघनंदियुक् ॥ १५४ ॥

तस्सेव य वरसिस्सो सिद्धंतमहोदहिम्म भुयकलुसो । णवणियमसीलकलितो गुणउत्तो सयलचंद युक् ॥ १५५ ॥

तस्सेव य वरसिस्सो गिम्मलवरणाणवरणसंजुत्तो । सम्मदंसणसुद्धो सिरिण्णदिगुरु ति विक्खाओ ॥ १५६ ॥
 तस्स गिमितं लिहियं जंबूदीवस्स तह्य पण्णत्ती । जो पदहं सुणहं एदं सो गच्छहं उत्तमं ठाणं ॥ १५७ ॥
 पंचमहव्वयसुद्धो वंसणसुद्धो य णाणसंजुत्तो । संजमतवगुणसहिदो रागादिविज्जिदो धीरो ॥ १५८ ॥
 पंचाचारसम्मो छग्गीवइयावरो विगदमोहो । हरिस्स-विसाय-विहूणो णामेण य वीरपुंदिस्सि ॥ १५९ ॥
 तस्सेव य वरसिस्सो सुत्तव्यवियक्खणो महप्पगम्भो । परपरिवादणियत्तो णिस्संगो सव्वसंगेसु ॥ १६० ॥
 सम्मत्तअभिगदमणो णाणेण तह दंसणे चरित्ते य। परतंतिणियत्तमणो बलणंदि गुरु ति विक्खाओ ॥ १६१ ॥
 तस्स य गुणगणकलियो तिदंवरहियो तिसल्लपरिसुद्धो । तिण्णवि गारवरहियो सिस्सो सिद्धंतगयपारो ॥ १६२ ॥
 तवणियमजोगजुत्तो उज्जुत्तो णाणदंसणचरित्ते। आरंभकरण रहियो णामणे य पउमणंदीत्ति ॥ १६३ ॥
 सिरिगुरुविजयसयासे सोऊणं आगमं सुपरिसुद्धं । मुणि-पउमणंदिणा खलु लिहियं एयं समासेण ॥ १६४ ॥
 सम्मदंसणसुद्धो कदवदकम्मो सुसीलसंपण्णो ॥ अणवरयदाणसिलो जिणसासनवच्छलो वीरो ॥ १६५ ॥
 णाणागुणगणकलिओ णरवइसंपूजिओ कलाकुसलो ॥ वाराणयरस्स पहू णरुत्तमो खत्तिभूपालो ॥ १६६ ॥
 पोक्खराणि-वावि-पउरे बहुभवनविहूसिए परमरम्भे । णाणाजणसंकिण्णे धनधन्नसमाउले दिव्वे ॥ १६६ ॥
 सम्मादिट्ठिजणोवे मुणिगणविबहेहि मंडिए रम्भे । देसमि पारियत्ते जिणभवनविहूसिए दिव्वे ॥ १६८ ॥
 जंबूदीवस्स तहा पण्णत्ती बहुपयत्थसंजुत्ते (ता) । लिहियं संखेवेण वाराए अच्छमाणेण ॥ १६९ ॥
 छहम्भेण विरइयं जं किंपि हव्वज्ज पवयणविरुद्धं । सोद्धं तु सुगीदरथा तं पवयण वच्छलत्ताए ॥ १७० ॥
 × × × × ×
 विउघ-वइ-मउठ-मणिगण-कर-सलिलसुधोयचार पयकमलं । वरपउमणंदि णमियं वीर जिणिदं णमंसाभि ॥ १७६ ॥

इय जं होवपण्णत्तिसंगहे पमाणपरिच्छेदो णाम तेरमी उहेसो सम्मत्तो ॥ १३ ॥

“जन साहित्य संशोधक”

गिनारपर्वत — पंचमी टोके.

બર્હમ્

॥ નમોઽસ્તુ શ્રમણાય મગલેતે મહાવીરાય ॥

જૈ ન સા હિ ત્ય સં શો ધ ક

સંદ ૧]

ગુજરાતી લેખ વિભાગ

[અંક ૪

સ પ્ત મં ગી

અથવા

સત્-અસત્-તત્ત્વમૂલક પ્રમાણ પદ્ધતિ

[લે૦ અધ્યાપક રસિકલાલ છોટાલાલ પરીસ. ડી. ઇ.]

જૈન દર્શન અથવા આર્હત દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલ ત્રાયો સતમંગી ઉપર રચાયા છે. સતમંગી પટલે વસ્તુ તત્ત્વના સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ વિચાર પ્રદર્શિત કરવા માટે ગ્રાંજલી સાત પ્રકારની વાક્યરચના. તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧)	[વસ્તુ]	કથંચિત્	છે. ‡
(૨)	"	"	નથી.
(૩)	"	"	છે અને નથી.
(૪)	"	"	અવાચ્ય છે.
(૫)	"	"	છે અને અવાચ્ય છે.
(૬)	"	"	નથી અને અવાચ્ય છે.
(૭)	"	"	છે, નથી, અને અવાચ્ય છે.

● સંસ્કૃત વાક્યો આ પ્રમાણે:—

(૧) સ્વાસ્તિ	(૪) સ્વાદ્વકલ્યમ્
(૨) સ્વાસ્તિ	(૫) સ્વાદસ્તિ અવકલ્યમ્ ચ
(૩) સ્વાસ્તિ નાસ્તિ	(૬) સ્વાસ્તિ અવકલ્યમ્ ચ
(૭) સ્વાદસ્તિ નાસ્તિ અવકલ્યમ્ ચ	

આ પ્રમાણે સતમંગીની વાક્યરચના છે. સામાન્ય વાચકને ઘટુ વિચિત્ર, નિરુપયોગી અને હાસ્યજનક લાગે તેમ તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ દેખાય છે. પરંતુ મંમીર વિચાર-પૂર્વક જો તે સંવેધી કહાપોહ કરવામાં આવે તો તેમાં રહસ્ય તત્ત્વો સર્વસાધારણ અને સર્વવ્યાપી છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. એ વિચાર પદ્ધતિમાં સત્-અસત્ અનેક ધર્મવસ્તુ, અને એક વાક્ય એક સમયે એક ધર્મનો નિર્દેશ જ કરી શકે; એ તત્ત્વોનો અન્તર્ભાવ થયેલો છે. એ તત્ત્વો આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ક્યારે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં પ્રારણ કર્યું તેનો નિર્ણય કરવો હજી સુલભ નથી. પરંતુ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અધ્યયન ઉપરથી તેનો વિકાસ અને પ્રયોજન તો આપણે ચોક્કસ જાણી શકીએ તેમ છીએ.

જૈનોના આ વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તના ઇતિહાસ વિશે હાલમાં હું આટલું જણાવી શકું છું:—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એનો નિર્દેશ નથી. મંમીરજીની આવશ્યક સૂત્રની નિર્ણયિતિમાં

you account for the unerring accuracy of his inference in this matter ? Is it not that there is inherent in the human mind a natural capacity for valid deduction independently of a school or collegiate education ?

Well, this is what may be termed natural logic which, as you see, is a very simple thing. Compared with this the modern system of logic which forms part of the higher education that is imparted only to advanced students, is but a bundle of artificial forms and formulae. It is cumbersome and too much loaded with technicalities, definitions and diagrams which only go to confuse the mind and confound the sense. Besides, it is meant only for a certain class of college students, is learnt with difficulty and is productive of no practical good outside. Natural logic, on the other hand, is a practical function of life, and, therefore, natural to every man, woman and child. It only requires the drawing of attention to a few principles which can be understood and mastered by any one in a short time. There is certainly nothing in the nature of an impossibility in its principles to place it beyond the reach of the moderately intelligent man in the street. How quickly one masters this branch of practical learning, depends on the way it is imparted to men. Certainly, their failure, if any, is to be laid at the door of their instructor.

It would be out of place to compare in detail the method advocated here with what is taught as logic in our colleges, but it is well-known that the highest achievement of artificial logic is the possession of a set of rigid diagrams and forms which it applies to each and every proposition to test its formal validity quite irrespective of the question whether the statement of fact or facts involved in its premises be, in reality, true or not. The least advantage to be derived from natural logic, on the contrary, is the acquisition of what may be termed the logical turn of mind that seeks to discover and establish actual relations among things and the true principles of causation of events in nature. The highest gain from this system of natural deduction must, consequently, imply a complete mastery over the empire of nature for our individual and racial good.

It only remains to be said that logic is the one science which is the crown of glory of Intellectualism. It is highly practical, useful in every department of learning and the sweetener of life. It was logic which was truly the source of undying fame to the ancient rishis and philosophers of our land ; and it is logic whose neglect has reduced us to the lowest level of existence to day. It is, therefore, the duty of every true well-wisher of India and Indians, as well as of the entire human race, to spread the knowledge of this most important science amongst men ; and most certainly it should be taught to our boys and girls in their child-hood to impart to them that logical attitude which is the source of all auspiciousness and good.

Hardoi,
22nd August 1920.

}

CHAMPAT RAI JAIN,
Bar-at-law.

LOGIC FOR THE MASSES.

LESSON I.

Logic is the method of valid deduction. A valid deduction is only possible where there is a *fixed rule* to lead the mind to a particular conclusion from a given mark or fact.

Illustration.

1. There is fire in this room, because it is full of smoke.

[Here smoke is the mark of fire. The sight of smoke immediately leads one to the conclusion that there is fire in the room, because smoke is not produced except by fire.]

2. It will be Monday to-morrow, because it is Sunday to-day.

Where there is no fixed rule there can be no valid deduction there, *e. g.*, you cannot tell the number of keys in my pocket, because there is no fixed rule that I should always have a particular number of keys into my pocket and never more or less.

LESSON II.

A fixed logical rule means something more than a mere long course of practice, or a series of disconnected events. Suppose a man has hitherto always carried 5 keys in his pocket and never any more or less : does it entitle any one to say that he will have only five keys in his pocket to-morrow also? No, because we have here only a long course of practice which might be discontinued any moment. Suppose further that I have a friend who is the father of one dozen boys and who has never had a girl born to him, and suppose that his wife expects to become a mother again : can any one say what will be the sex of the next child of my friend? No, because there is no fixed rule in nature that a

particular person should always get boys and never a girl.

It is thus evident that a long course of practice or even an uninterrupted series of natural events does not justify an inference which can only be drawn from certain fixed natural or quasi-natural rules.

LESSON III.

There is a fixed logical rule to guide the mind from :--

(1) Cause to effect.

Illustration.

Moist fuel if set burning produces smoke.

(2) Effect to cause.

Illustration.

Where there is smoke there is fire.

(3) Antecedent to consequent.

Illustration.

i Monday following Sunday ;

ii Youth following childhood ;

iii Old age following youth.

(4) Consequent to Antecedent.

Illustration.

i Saturday preceding Sunday.

ii Youth preceding old age.

iii Childhood preceding youth.

(5) Concomitance.

Illustration.

i Age and experience.

ii Childhood and inexperience.

iii Marks of ripeness and deliciousness of taste in fruit.

(6) Container and contained, *i. e.*, the whole includes the part, or, what comes to the same thing, the attributes of the whole are to be found in the part.

Illustration.

There is no fruit tree in this garden ;

Therefore there is no mango tree in this garden.

The instructor should illustrate these

six kinds of fixed rules by many illustrations.

LESSON IV.

A conclusion may be drawn from an affirmative logical relationship, *e. g.*, wherever there is smoke there is fire. This is called the *anvaya* form. Hence when you see smoke you immediately say that there must be fire present at its source. But the sight of fire does not entitle you to conclude that smoke must be there too; for while smoke is always caused by fire, every kind of fire does not produce smoke, *e. g.*, red hot charcoal fire. But you may safely infer from the relationship of fire and smoke that where there is no fire there is no smoke. This is technically known as *vyatireka*.

Thus from the relationship between fire and smoke we can infer

1. the existence of fire wherever there is smoke, and
2. the non-existence of smoke where there is no fire.

But we cannot infer

1. the existence of smoke from fire, nor
2. the non-existence of fire where there is no smoke.

Anvaya and *vyatireka* taken together establish the validity of a logical relationship.

LESSON V.

The argument or reason is either of a contradictory type or of a non-contradictory one. The former of these implies the existence of a fact which is incompatible with the existence of the fact expressed in the conclusion. The other type is the non-contradictory one.

Illustration.

1. There is no fire in this pitcher, because it is full of water.

2. There is fire on this hill, because there is smoke on it.

The *hetu* (reason) in the first of these illustrations is called contradictory because it (water) is opposed to the nature of fire the presence of absence of which is the subject of inference; the pitcher being full of water which is hostile to and destructive of fire there can be no fire in it. The second illustration is a simple case of non-contradictory *hetu* (reason).

Further illustrations

Non-contradictory affirmative reason:

1. Sound is subject to modification, because it is a product.

(Explanation: All products are liable to modification; sound is a product; therefore, sound is subject to modification.)

This is an instance of the rule that part is included in the whole, *i. e.*, the attributes of a class are to be found in the individual.

2. There is fire on this hill because there is smoke on it.

(Effect to cause.)

3. It must be raining yonder, because potent rain-bearing clouds are gathered there.

[(Active) Cause to effect.]

4. It will be Sunday to-morrow because it is Saturday to-day.

[Antecedent to consequent.]

5. Yesterday was a Sunday, because it is Monday to-day.

[Consequent to antecedent]

6. This mango has a delicious taste, because it is ripe yellow in colour.

[Concomitance.]

Contradictory negative reason:

7. The atmosphere inside a steam boiler when fire is burning in it is not cold, because heated bodies are not cold.

[This is an instance of the whole and part type. Its amplified form would be :—

All heated bodies are not cold. A steam boiler is a heated body when a fire is burning in it.

Therefore, a steam boiler when a fire is burning in it is not cold.]

8. This woman is not barren, because she has a grandchild (which is the effect of the antithesis of female barrenness).

[Effect to cause, antithetical.]

9. This man is not happy, because he has present in him the causes of misery (the opposite of happiness).

[Cause to effect, antithetical].

10. Tomorrow will not be a Sunday, because it is Friday to-day.

[Antecedent to consequent, antithetical.]

11. Yesterday was not a Friday, because it is Tuesday to-day.

[Consequent to antecedent, antithetical]

12. This wall is not devoid of an outside, because it has an inside.

[Concomitance, antithetical.]

Non-contradictory negative :

13. There is no oak in this village, because there is no tree in it.

[Whole and part]

14. There are no potent rain-bearing clouds here, because it is not raining here.

[Effect to cause.]

15. There is no smoke in this place, because there is no fire here.

[Cause of effect.]

16. It will not be Sunday to-morrow, because it is not Saturday to-day.

[Antecedent to consequent.]

17. It was not Monday yesterday, because to-day is not Tuesday.

[Consequent to antecedent.]

18. The right hand pan of this pair of scales is not touching the beam, because the other one is on the same level with it.

[Concomitance.]

Contradictory affirmation :

19. This animal is suffering from some disease, because it has not got the appearance of health.

[Effect to cause.]

20. This woman is feeling unhappy, because she has been forcibly separated from her lover.

[Cause to effect, antithetical.]

बालन्याय

[लेखक:—श्रीयुत चंपत रायजी जैन, बारिष्ठर-पेंट-लॉ.]

(प्रथम वक्तव्य)

अध्यापकजी !

यह लेख जो आपके सम्मुख उपस्थित है, बालको अर्थात् छठी, सातवीं और आठवीं कक्षाके छात्रोंको न्यायमें प्रवेश करानेके लिये लिखा गया है । “युरुपीय-न्याय” तो कालिजर्हीमें अध्ययन कराया जाता है; किन्तु यह प्रकट है कि जो मनुष्य प्राकृतिक न्यायको जानता है, वह बिना कालिजर्ही तक पढ़े भी उचित नतीजा निकाल सकता है । इससे यह सिद्ध होता है कि प्राकृतिक न्याय अव्यन्त सरल और सुवर्ण है । मेरा विचार है कि छठी, सातवीं और आठवीं कक्षाके बालकोको भले प्रकार “न्याय” की शिक्षा दी जा सकती है ।

इसमें योग्यता केवल अध्यापकमें होनी चाहिये, जो कि प्रत्येक पाठ तथा दृष्टान्त भलाभाति विद्यार्थीको समझा दे । इस शिक्षामें स्मरण शक्तिपर बलान्वल डालनेकी कोई आवश्यकता नहीं—यदि छात्रको समझा दिया जाय । और न इसमें कोई बात ऐसी ही है, कि उपरोक्त छात्र भलाभाति न समझ सकें । इसमें स्वयं छात्रकी नैतिक शक्तियाँ न्यायका प्रतिबिम्ब हो जायेंगी, और उसका मन स्वयं न्यायमें प्रवृत्त होने लगगा । आशय यह है, कि यदि बालको की समझमें न्याय न आय तो अध्यापक महाशयकी फुटि है और किसीकी नहीं ।

“न्याय” के गुणोंके बारेमें भी इतना कहना उचित प्रतीत होता है कि बिना इसके जाने हुये बुद्धि तीक्ष्ण नहीं होती, और जो इसको जानता है उसीका जीवन सकल समझना चाहिये । न्याय ही की बढौलत भारत वर्षके प्राचीन कालमें ऋषि, मुनि और विद्वान पंडितगण सारे संसारमें प्रख्यात हो गये । और न्यायके जाने रहने हीका यह फल है कि वर्तमान कालमें भारतमें चारों ओर अविद्या और अज्ञान फैला हुआ है । अतः जो मनुष्य देश और जातिके शुभचिंतक हैं, उनका कर्तव्य है कि वे यथासंभव जैशकालहीमें अपनी सन्तान और छात्रोंके मनको “न्याय” में प्रवृत्त करावे ।

इसप्रकार “न्याय” में प्रवेश करनेके अर्थ उचित है कि छठी—सातवीं कक्षा तक तो यही पाठ—जो आप लोगों के सम्मुख उपस्थित है—पढ़ाये जाय । तत्पश्चात् आठवीं श्रेणीमें “न्याय दोषिका” “परीक्षा मुख” अथवा दृष्टी प्रकारकी किसी अन्य पुस्तिका अध्ययन कराया जाय । इस प्रकार छात्रोंमें न्यायकी योग्यता स्वयं बढनी जायगी ।

प्रथम पाठ

(क)

प्रश्न—बच्चों! आज रविवार है; तुम बतला सकते हो कि कल कौन दिन होगा ?

उत्तर—सोमवार ।

प्र०—क्या तुम बता सकते हो कि कल मंगल, बुध, या बृहस्पति वार क्यों नहीं होगा ?

उ०—क्यों कि रविवारके बाद सदैव सोमवार ही होता है, कभी दूसरा दिन नहीं होता ।

प्र०—इस लिये यदि हम यह कहें, कि कल बुध होगा तो क्या हमारा कहना ठीक होगा ?

उ०—नहीं साहब ! आपका ऐसा कहना नितान्त भ्रमात्मक होगा ।

(ख)

प्र०—बच्चों ! हमारी जेबमें चाबियोंका एक गुच्छा है; क्या तुम बतला सकते हो कि उसमें कितनी कुंजियें हैं ?

उ०—नहीं साहब !

प्र०—क्यों ?

उ०—इस लिये कि कोई ऐसा नियम नियत नहीं है कि जिसमें किसी गुच्छेकी कुंजियोंकी संख्या निर्धारित हो सके ।

उपरोक्त प्रश्नोत्तर—गीतमें यह प्रकट है कि न्याय-के अनुसार नतीजा वहीं निकाला जा सकता है कि,

१—जहां कोई निर्धारित नियम हो, और

२—वहां कोई न्यायका नतीजा नहीं निकल सकता जहां कोई निश्चित नियम नहीं है

दूसरा पाठ

बच्चों !

कल तुमको यह बताया गया था कि जहां कोई

नोट—अध्यापकका कर्तव्य है कि बालकों के मन पर नाजा उदाहरणों द्वारा यह सिद्धान्त अंकित करे ।

नियम नहीं है वहां कोई ठीक नतीजा नहीं निकाला जा सकता । आज हम दो उदाहरणोंपर और विचार करेंगे, कि “नियम” से क्या प्रयोजन है ।

१—कल्पना करो कि एक ग्याला सूर्य निकलनेसे पूर्व शहरमें दूध बेचनेके लिये मंरे मकानके सामनेसे जाया करता है । और यह भी कल्पना कर लो कि यह मनुष्य ५० वर्षसे लगातार योही मंरे मकानसे जाता है—और कोई नागा कभी इससे नहीं हुई । तो क्या तुम बता सकते हो, कि प्रातःकाल भी वह मंरे मकान के सामने से गुजरगा, या नहीं ?

२—कल्पना करो मेरा एक मित्र रामदत्त है जो १२ लड़कीका पिता है; और जिसके आज तक कभी लड़की पैदा नहीं हुई । इस रामदत्तकी पत्नी गर्भवती है । क्या हम बता सकते हो कि उसका गर्भस्थ—बालक पुत्र होगा या पुत्री ?

इन दोनों प्रश्नोंके उत्तर “नहीं” में है । क्यों कि पहिले प्रश्नमें दूध बेचनेवालेका बीमार हो जाना अथवा किसी अन्य आवश्यककार्य या लाभकारी व्यापारमें लग जाना, या दूध ही का अभाव हो जाना संभव है । दूसरे उदाहरणमें प्रकृतिका कोई ऐसा नियम नहीं है, कि अमुक मनुष्यके घर सदैव लड़के ही हों—लड़की कभी न हो ।

बस हम देखते हैं कि “न्याय” के नियमका प्रयोजन ऐसी घटनाओंसे नहीं है, जो किसी मुख्य या तमें अब तक प्रचलित रहीं हों; किन्तु उस नियत निश्चयसे है—जो अबतक सत्य पाया गया है—और भविष्यमें भी कभी असत्य नहीं हो सकता । जैसे बालक—पनका युवावस्थामें पहले होता ।

तृतीय पाठ

उपरोक्त निर्धारित नियम ६ प्रकारके हो सकते हैं, अधिक नहीं ।

१—कारणके ज्ञात होनेसे कार्यका अनुमान ।

जैसे सुलगते हुए गले ईधनसे धुवाका ज्ञान ।

२—कार्यसे कारणका ज्ञान ।

उदाहरण—धुंवेसे अग्निका बांध ।

३—पूर्व पक्षसे उत्तर पक्षका बांध ।

उदाहरण—१—रविवारके पश्चात् सोमवारका होना ।

२—शैशव कालके पश्चात् युवावस्था ।

३—युवावस्थाके पश्चात् वृद्धावस्था ।

४—उत्तरपक्षसे पूर्वपक्षका ज्ञान ।

उदाहरण—१—रविवारके पूर्व शनिवारका बांध ।

—२ बुढ़ापेसे पूर्व युवावस्था ।

५—एक साथ होनेवाली बातोंका ज्ञान ।

उदाहरण—१—जैसे वय और अनुभव ।

—२ बालकापन और अबाधना ।

—३ फलमे उसक पकनेके चिन्ह

और उसका स्वाद विशेष ।

६—व्याप्य—व्यापक अर्थात् कुलमे जुज (अंश)

शामिल हैं; या यों कहा कि जातिके गुण व्यक्तिये पाये जाते हैं ।

उदाहरण—१—इस फुलवाडीमे कोई फलदार वृक्ष नहीं है; अतः इसमे आम भी नहीं है ।

अध्यापकका कर्तव्य होगा कि इन ६ प्रकारके नियमोंको भली भाँति बालकोंको समझा दे और नाना प्रश्नों द्वारा इस बातका भी निश्चय करा दे कि केवल ६ ही प्रकार के नियम प्रकृति में हैं—न्यूनाधिक नहीं।

चतुर्थ पाठ

बच्चों !

न्यायका सिद्धान्त “ धनरूप ” नियमसे निकाला जा सकता है, जिसको “ अन्वय ” कहते हैं ।

उदाहरण—जहाँ कहीं धुंवां है; वहाँ अग्नि अवश्य है ।

नाट—समझो कि घनाइमे जब यह बात लाजगण समझ जावे, तो फिर आगे बढ़े ।

इस लिये जब कभी तुम धुंवा देखो तो मनमें तुरन्त नतीजा निकाल सकते हो कि वहाँ अग्नि अवश्य होगी; किन्तु अग्निको देख कर तुम यह नहीं कह सकते कि धुंवा भी वहाँ है । क्यों कि धुंवा तो बिना आगके हो नहीं सकता; किन्तु आग बिना धुंवाके भी हो सकती है । जैसे सुलागे हुये अंगारे की आग । और आग तथा धुंवेके पारस्परिक संबंधसे तुम यह भी नतीजा निकाल सकते हो कि जहाँ जहाँ आग नहीं होती वहाँ वहाँ धुंवा भी नहीं होता । क्यों कि धुंवा बिना आगसे नहीं होता । यह ‘रूपरूप’ है और इसको ‘व्यतिरेक’ कहते हैं ।

बस यह प्रकट है कि आग और धुंवेके संबंधसे ४ नतीजे निकलते हैं ।

१—अग्निका ज्ञान धुंवेके ज्ञानसे ।

२—धुंवेके अभावका ज्ञान अग्निके अभावके ज्ञानसे ।

३—धुंवाका ज्ञान अग्निके ज्ञानसे ।

४—अग्निके अभावका ज्ञान धुंवेके अभावके ज्ञानसे ।

इनमेंसे पहिले दो तो नियमानुसार हैं और इस कारणसे ठीक हैं । और पिछले दो नियमके प्रतिकूल हैं अतः ठीक नहीं । जहाँ अन्वय और व्यतिरेककी तुलना होती है, वहाँ नियम मिट्ट समझा जाना है । यथा—

१—जहाँ जहाँ धुंवा होता है वहाँ वहाँ अग्नि होती है । (अन्वय)

२—जहाँ जहाँ अग्नि नहीं होती वहाँ वहाँ धुंवा भी नहीं होता । (व्यतिरेक)

पञ्चम पाठ

बच्चों !

इस उदाहरणमें कि “ इस पहाड़पर अग्नि है, क्यों कि इसपर धुंवा है ” अग्निको साध्य कहते हैं और धुंवाको हेतु ।

साध्य वह कहा जाता है जो मिट्ट किया जाय ।

हेतु वह है जिसके द्वारा साध्यकी सिद्धी हो ।

यह हेतु साध्यका चिन्ह या संबंधी हुआ करता है; जैसे अग्निका चिन्ह धुंवा । क्यों कि धुंवा किसी और वस्तुका चिन्ह नहीं है । कारण यह कि धुंवा अग्नि हीसे पैदा होता है; और अग्निके अभावमें नहीं पैदा हो सकता । अतः वह अग्नि हीका चिन्ह है और इसी कारणसे तुरन्त अग्निका बोध करा देता है ।

हेतु दो प्रकार का होता है, विरुद्ध व अविरुद्ध ।

विरुद्ध—वह है जो साध्यके विरोधी का चिन्ह हो और जिसमें साध्यके प्रतिकूल नतीजा निकले । जैसे इस घण्टेमें आग नहीं है; क्यों कि यह पानीमें भरा हुआ है । यहां पानी अग्निका विरोधी है । अतः अग्निके अस्तित्वका निषेध करता है ।

अविरुद्ध हेतु—वह है जो सरलता पूर्वक साध्यके अस्तित्वका सिद्ध करता है । जैसे इस पहाड़ की चोटीपर आग है, क्यों कि वहांसे धुंवा ऊठ रहा है ।

(विभिन्न उदाहरण)

(क) अविरुद्ध विधि साधक अर्थात् जिनमें अस्तित्व सिद्ध हो । जैसे—

१—बाध परिणामी होता है; क्यों कि वह क्रियासे उत्पन्न होता है ।

यह उदाहरण व्याप्य-व्यापकके संबंधमें है; जिसका पुरा रूप इस प्रकार बैठता है । शब्द परिणामी होता है क्यों कि वह कार्यसे उत्पन्न होता है । जो जो किये हुये होते हैं वे वे पदार्थ परिणामी होते हैं; जैसे घट । उन्हीं प्रकार शब्द भी किया जाता है, अतएव वह भी परिणामी होता है । अथवा जो पदार्थ परिणामी नहीं होते वे किये भी नहीं जाते । जैसे वन्या स्त्रीका पुत्र । वन वन्या प्रकार शब्द कृतक होता है, इसी कारण परिणामी भी होता है ।

२—इस प्राणीमें बुद्धि है; क्यों कि बुद्धिके कार्य बचन आदि इसमें पाये जाते हैं । यहाँ बुद्धि साध्य है और बचनानि हेतु । कार्यसे कारणका ज्ञान होता है ।

३—यहाँ छाया है; क्यों कि छत्र मौजूद है । यहाँ समय कारणसे कार्यका बोध हुआ ।

४—कल इतवार होगा; क्यों कि आज शनिवार है । यहाँ पूर्व-पक्षसे उत्तर-पक्षका ज्ञान हुआ ।

५—कल इतवार था; क्यों कि आज सोमवार है । यहाँ उत्तर-पक्षसे पूर्व-पक्ष का ज्ञान हुआ ।

६—इस आममें रस है; क्यों कि यह पका हुआ पीछे रंगका है । यह सहचरका उदाहरण है ।

(ख) विरुद्ध-निषेध-साधक ।

७—यहाँ शीत स्पर्श नहीं है; क्यों कि अग्नि-ताप मौजूद है । यहाँ अग्नि, शीत से विरुद्ध है और ताप, अग्नि का व्याप्य है । अतः वह अग्नि का ज्ञान कराता है ।

८—यह मनुष्य अश्वस्थ है; क्यों कि शय्याग्रस्त है । यह उदाहरण कार्यसे कारणके निषेधका ज्ञान विरुद्ध रूप से कराता है । क्यों कि स्वास्थ्यके निषेधका बोध होता है—उसके विरोधी बीमारीके कार्य अर्थात् शय्या-ग्रस्त होने से ।

९—इस जीवको सुख नहीं है; क्यों कि उसके हृदयमें व्यग्रता मौजूद है । यहाँ दुखका कारण हृदयको व्यग्रता है । अतः वह दुखका जनावरी और दुखके अस्तित्वमें—जो सुखका विरोधी है—सुख का होना असम्भव है ही ।

१०—कल इतवार नहीं होगा; क्यों कि आज शुक्र है । यह उदाहरण पूर्व-पक्षसे उत्तर पक्षका है । शुक्रवार यहाँ शनिवारका विरोधी माना गया है ।

११—कल शुक्रवार नहीं था; क्यों कि आज मंगल है । यहाँ मंगलका बृहस्पतिका विरोधी मानकर उत्तर पक्षसे पूर्व पक्षका अनुमान किया है ।

१२—इस भीतमें उस आँके भागका अभाव नहीं है; क्यों कि इस आँकका भाग मौजूद है । यह सहचरका दृष्टान्त हुआ ।

(ग) अविरुद्ध-निषेध-साधक ।

१३—इस नगरमें शांति नहीं है; क्यों कि यहाँ

वृक्षका अभाव है । यह उदाहरण व्याप्य—
व्यापकके संबंधमें है ।

१४—यहां बरसाऊ बादल नहीं है; क्यों कि यहां
बर्फा नहीं हो रही । यह उदाहरण कार्य-
कारणके संबंधका है ।

१५—यहां धुंवा नहीं है; क्यों कि यहां अग्नि नहीं
है । यहां कार्यसे कारणकी ओर ध्यान
गया ।

१६—कल रविवार नहीं होगा; क्यों कि आज शनि-
वार नहीं है ।

१७—कल सोमवार नहीं था, क्यों कि आज मंगल
नहीं है ।

१८—इस तराजूका दाहिना पलड़ा हल्का नहीं
रहा है; क्यों कि दूसरा पलड़ा उससे
बराबर है । यह सहचरका उदाहरण है ।

(घ) विरुद्ध-विधि-साधक ।

१९—इस पाणीमें राग है; क्यों कि इसकी चटाई
निराग नहीं पाई जाती ।

२०—इस स्त्रीके हृदयमें पीडा है; क्यों कि यह
अपने पतिसे हठानु पृथक् कर दी गई है ।

अध्यापक महाशय को उचित है कि नाना उदा-
हरणों द्वारा इन चारों किसमके अनुमानोंका ज्ञान
बालकोंको करा दे ॥ इति ।

सम्पादकीय टिप्पणी—ऊपरके दोनों लेख (इंग्रेजी
और हिन्दी) लेखक महाशयने, खास करके बालकोंका
न्यायशास्त्रका सरल रीतिसे बोध करा देनेके हेतुसे लिख
हैं । मनुष्यमें रहते हुए बुद्धि-शक्तिका विकसित करने
और सत्यासत्यके विचारकी जिज्ञासाको दृढ़ करने में
एकमात्र साधन न्यायशास्त्र ही है । न्यायवैज्ञानिकोंकी
दृष्टिमें जिस मनुष्यमें न्यायशास्त्रका अध्ययन नहीं किया
वह, चाहे, फिर अन्य सभी विषयोंमें पारंगत क्यों न
हो, परंतु “ बाल ” ही कहलाता है । “ अर्थतत्त्वाक-
रणकाव्यकोशोऽनर्थतत्त्वायशास्त्रः बालः । ”
(जिसने व्याकरण, काव्य, कोश आदिका अध्ययन तो
कर लिया है परंतु न्यायशास्त्रका अध्ययन नहीं किया वह
“ बाल ” ही है) यह नैयायिकोंके “ बाल ” का लक्षण
है । इस लक्षणमें सत्यता अवश्य रही हुई है । क्यों

कि विना न्यायशास्त्रका अध्ययन किये मनुष्य सत्या-
सत्यका भी निर्णय नहीं कर सकता और पदार्थके
कार्य-कारणका भी ज्ञान नहीं कर सकता । न्यायतत्त्वके
जाने विना मनुष्यकी बुद्धिशक्ति कठित हो रहती है
और विचारशक्ति अन्धी बनी रहती है । अतः इस
कथनमें कोई भी अत्युक्ति नहीं है कि न्याय शास्त्रके
अध्ययन विनाका मनुष्य बिल्कुल “ बाल ” ही है ।

भारतके प्राचीन विद्वानोंने न्यायशास्त्रका कितना
सूक्ष्म और विस्तृत परिशीलन किया है इसकी साधारण
जनोंको तो कल्पना भी आनी कठिन है । उन्होंने एक
एक विषयपर तो क्या परंतु एक एक मामूली विचारपर
भी सैकड़ों ग्रंथ और हजारों श्लोक लिख डाले हैं !
उनके इन गहन तर्कोंको देख कर आज कलके विद्वान
मनुष्यका मस्तिष्क भी चकराने लगता है तो फिर
आंगिकी तो बात ही क्या । एक तो यों ही यह विषय
कठिन है और फिर उसपर इनकी भाषा संस्कृत हाकर
उसकी शैली उससे भी कठिनतर है । इस लिये विना
संस्कृतका अच्छा अभ्यास किये न्यायतत्त्वका ज्ञान होना
आज प्रायः हमारे दशवर्षाभितोके लिये दुर्लभ हो रहा है ।
इस दुर्लभताको कुछ सुलभ बनानेके लिये श्रीय सत्य
साधारणका सहज हो मे इस विषयका परिचय प्राप्त
करा देनेके लिये श्रीयुक्त जेजीजीने यह प्रशंसनीय प्रयत्न
किया है । आप इस बारेमें लिखते हैं कि—“ मेरा
दृढ़ विश्वास है कि मनुष्य यदि प्राकृतिक नियमोंका
विधिपूर्वक अनुशीलन कर ले तो न्यायशास्त्रका दुर्लभपथ
उसके लिये सरलमानि प्रशस्त हो सकता है । इसी
विचारको मध्ययमे कार्य रूप प्रदान करनेके निमित्त
यह लेख प्रकाशित कराया जाता है । नाकि इस शास्त्रके
गुरुर विद्वानों द्वारा इसकी उचित समालोचना हो
जाय । अगर इन नियमोंमें यदि किसी महानुभावका
संशयन करनेकी आवश्यकता प्रतीत हो तो पूर्ण क्षाम-
वर्तिक बाद कर दी जाय । इस लेख द्वारा इस शैलीका
उपयोगिता सिद्ध हो जाने पर इस विषयका पुस्तकाकार
प्रकाशित करनेका उद्योग किया जायगा जिसमें मातृ-
भाषा मातृ छात्र न्यायमें प्रवेश करके सत्यासत्यका
स्वयं निर्णय कर सकें । ”

आशा है कि विद्वानमें जेजी महाशयके इस उद्य-
मआशयका लक्ष्यमें लेकर इस बारेमें अपनी योग्य सम्मति
प्रकाशित करेंगे ।

दक्षिण भारतमें ९ वीं-१० वीं शताब्दीका जैन धर्म ।

[लेखक:—स्वर्गस्थ कुमार देवेन्द्र प्रसादजी जैन]

गंग वंश ।

भारतवर्षके प्राचीन राजवंशोंमें पश्चिमके गंगवंशीय राजा जैनधर्मके कट्टर अनुयायी थे । यह बात परम्परासे चली आई है कि नदीगण सम्प्रदायके सिंहनन्दी नामक एक जैनधर्मके आचार्योंने, गंगवंशके प्रथम राजा शिव-भारको राज्यसिंहासन प्राप्त करनेमें सहायता दी थी । एक शिलालेखमें इस बातका वर्णन है कि शिवभार कागुणी वम्मो सिंहनन्दीका शिष्य था, और दूसरोंमें यह कि सिंहनन्दी भूमिकी सहायता से गंगवंश विभवस-पन्न हुआ । एतदर्थ हममें कोई आश्चर्य नहीं कि जैन-ग्रन्थोंमें इस भाषके श्रीक पाण ज्ञाय कि गंगवंशीय राजा

य वीर Roparotia d'opiarotia Jain (A. A. Guerinot) (अनुवादित १९१६ और १९१७) तथा अन्यग्रंथोंमें पाण्डित्य पर शिव पाण्डित्यमस्तीके शिलालेखका जिन स्थित पद—

“यादुसी वाणिमयादिपदवत्तशिला—स्वभावली—खण्डन—
व्यामासिः पदुगर्हना भगवतः सादृश्य प्रसादीकृतः ।
लाजरायापि रा सिंहनन्दिमुनिना नो चण कये वा शिला-
मनामा राज्यरमायमाभयगिरिस्तनामिल्लण्डा यनः”]]
(अनन्त वल्लभाट, काव्यालोक, पृ. ५४, पुष्ठ ५६)

३. सर्वेभ जियाकी Manual-Revd. T. F. Foulkes
क्रियाय नाम, पु. ६६८ का निम्न लिखित पद देखिए—

“यस्यामवतु प्रवरकायपवंशजोऽथ
कथो महाभुनिरनन्तपतपःप्रभावः ।
यः सिंहनन्दिमुनिपतितलव्यवृद्धि—
मेमाननया निजयती अयती वरः सः ॥”

सूर्य राईसके पाठाभुनार ‘मल्लि’ की जगह ‘हानि’ पाठ
दिय है, जो ठीक उगत माहर्न देता है ।

सिंहनन्दीकी चरणवन्दना करत है^३ । अथवा जैस राजवं-
शका जन्म एक जैन धर्माचार्यकी कृपासे हुआ हो उसके
राजाओंका कट्टर जैनधर्मावलम्बी होना भी कोई आश्चर्य-
की बात नहीं है । ऐसे लेख विद्यमान हैं जो इस बात-
को निस्संदेह सिद्ध कर देते हैं कि गंगवंशीय राजा जैन-
धर्मके उन्नायक और रक्षक थे । ईश्वरी चौथीसे
बारहवीं शताब्दी तकके अनेक शिलालेखोंमें इस बात-
का प्रमाण मिलता है कि गंगवंशके शासकोंने जैन मन्दि-
रोंका निर्माण किया, जैन प्रतिमाओंका स्थापना की,
जैनतपस्वियोंके निमित्त चट्टानोंसे काट काटकर गुफाएं
नैयार कराई और जेनाचार्योंको दान दिया ।

मारसिंह द्वितीय ।

इस वंशके एक राजाका नाम मारसिंह द्वितीय था,
जिसका शिलालेखोंमें धर्ममहाराजाधिराज ‘सत्यवाक्य’
कागुणीवम्मो—परमानवी मारसिंह नाम मिलता है ।
इस राजाका शासन काल चेर, चोल, और पाण्ड्य
वंशोंपर पूर्ण विजयप्राप्तिके क्रिये प्रसिद्ध है । मारसिंह
द्वितीयोंने अपने शत्रु वज्जलदेवके साथ सर्वोत्कृष्ट विजय
प्राप्त किया और गंगनूर और उच्छंगीमें उसने बहुत वनधोर
बुद्ध लड़े । जैन सिद्धान्तोंका सच्चा अनुयायी होनेके
कारण इस महान नृपने अत्यन्त ऐश्वर्यसे राज्य करके
राजपद त्याग दिया और भारवार प्रांतके बांकापुर ना-
मके स्थानमें अपने प्रसिद्ध धर्म-गुरु अजितसेनके सन्मुख

३ “श्रीदेशीयगणाधिपपूर्णमृगमृच्छ्रीसिंहनन्दिवति—

श्रीपादाम्बुजयुग्ममत्तमधुपः सम्यक्स्वचूडामणिः ॥

श्रीभज्जैनमताधिपवर्द्धननुधासूनिर्महीमण्डले

रेजे श्रीगुणभूषणो बुधनुतः श्रीराजमल्लो नृपः ॥”

(बाहुबली चरित्र, श्लोक ८)

तीन दिनोंके अंतसे शरीर त्याग दिया । मारसिंह द्वितीयकी समाधिका लेख कृष्ण ब्रह्मदेव खम्भ नामक स्तम्भके निम्न भागमें चारों ओरके शिलालेखोंमें विद्यमान है । यह स्तम्भ श्रवण बेलगोल (माईसार) की चन्द्रगिरी पहाड़ियों-पर स्थित मन्दिरोंके द्वारपर है । यद्यपि इस लेखमें कोई तिथि नहीं लिखी है,—तथापि मारसिंह द्वितीयके मृत्युकी तिथि एक दूसरे शिलालेखके आधारपर सन ९७५ ई० निश्चय की गई है ।

चामुण्डराय ।

चामुण्डराय या चामुण्डराज इस महान् नृपतिके सुयोग्य मंत्री था । इस मन्त्रीके शौर्यही के कारण मारसिंह द्वितीय वज्रलसे तथा गान्धर्व और उच्छङ्गिके रण-क्षेत्रोंमें विजय प्राप्ति कर सका । श्रवणबेलगोलके एक शिलालेखमें चामुण्डराय की इस प्रकार प्रशंसा की हुई है—“ जो सूर्यकी भांति ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी उदयाचलके शिरको मणिकी नाई भूषित करता है; जो चंद्रमाकी भांति अपने यशस्वी किरणोंसे ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी समुद्रकी वृद्धि करता है; जो ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी खानियुक्त-पर्वतसे उत्पन्न मालाका मणि स्वरूप है और जो ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी अग्रिको प्रचण्ड करनेके हेतु प्रबल पवनके समान है; ऐसा चामुण्डराय है ।

“ कल्पान्त भूमित समुद्रके समान भीषणबलवाला और पातालमल्लके अतुल्य वज्रजलदेवका जीतनेके हेतु इन्द्र नृपतिकी आज्ञानुसार, जब उसने मुजा उठाई; तब उसके स्वामी नृपति जगदेकवीरके विजयी हाथीके सन्मुख शत्रुकी सेना इस प्रकार भाग गई जैसे दौड़ते हुए हाथीके सन्मुख मृगोंका दल ।

“ जिसकी उसके स्वामीने नोलम्बराजसे युद्धके समय इस प्रकार प्रशंसा की थी “ जो वज्ररूप दाँतोंसे शत्रुके हाथियोंके मस्तकको विदीर्ण करता है और जो शत्रुरूपी हिंस्र जीवोंके लिये अंकुशके समान है । ऐसे हाथीवत् आप जब वीर छे वीर योद्धाओंके सन्मुख विराजमान हैं तो ऐसा कौन नृप है जो हमारे कृष्णबाणोंका घास न बने ”।

“ जो नृप रणसिंहसे लड़ते हुए इस प्रकार गर्ज कर बोला, “ हे नृपति जगदेकवीर ! तुम्हारे तेजसे मैं एक क्षणमें शत्रु को जीत सकता हूँ, चाहे वह रावण क्यों न हो, उसकी पुरी लंका क्यों न हो, उसका गड शिकट क्यों न हो, और उसकी खाई शारसमुद्र क्यों न हो । ”

“ जिसको स्वर्गागनाओंने यह आशीर्वाद दिया था “ हम लोग इस वीरके बहुतसे युद्धोंमें उसको कण्ठाले-गनसे उच्छांठित हुई थीं, परन्तु अब उसकी खड्गकी धारके पानीसे हमलोग नष्ट हुई हैं । हे रणरंगसिंहके विजेता ! तुम कल्पान्त तक चिरंजीव रहो । जिसने चलदकंगम नृपतिकी अभिलाषाओंका व्यर्थ कर दिया, जो अपने भुजविक्रमसे गंगाधिराज्यके विभवको हरण करना चाहता था; और जिसने वीरोंके कपालरत्नोंके प्याल बना कर और उनका वीरशत्रुओंके शोणितसे भरकर खुनके प्यासे राक्षसोंको अभिलाषाका पूर्ण किया । ” उपरोक्त शिलालेख स्वयं चामुण्डराजका लिखा हुआ अपना वर्णन है । परन्तु ऐसा जान पड़ता है इस शिलालेखका अधिक भाग अग्रग्राह्य है । ऐसा माध्यम देता है कि हेमगढ कन्नन, अपने लिए केवल अर्द्धांश पंक्तिआका लेख लिखनेके लिए, चामुण्डरायके मूल-लेखका सान और अच्छी तरहसे घिसा दिया; और केवल एकही ओरके लेखको

४ देवो, लुईसराईस रचित ‘श्रवणबेलगोलके शिलालेख’ ने ३८ ।

५ देवो, मैलायामिका शिलालेख जिसका लुईस राईसने अपने ‘श्रवण बेलगोलके शिलालेखोंकी भूमिकाकी पाद ठीकामें उद्धृत किया है । पुनः देवो, इपिग्राफिया इन्डिका, भाग ५, शिलालेख नं. १८ ।

६ इन्द्र चतुर्थ, तृतीय कृष्णका दोत्र-देवो ‘इपिग्राफिया इन्डिका’ भाग ५, लेख नं० १८ ।

७-८ “ब्रह्मक्षत्रकुलादयाचलशिरभूषामणिमानुमान

ब्रह्मक्षत्रकुलाब्धिवर्द्धनयशोराचिः सुभादीर्षितः ।

ब्रह्मक्षत्रकुलाकराचलभूवश्रीहारवल्लीमणिः

ब्रह्मक्षत्रकुलाग्रिचण्डपवनश्चामुण्डराजोऽजनि ॥

कल्पान्तभूमिताब्धिभीषणबलं पातालमल्लानुजम्

जंतुम् वज्रजलदेवमुखतमुजस्येन्द्रक्षिनीन्द्राज्ञया ।

रख छोड़ा, जिसका अनुवाद उपर दिया है । “ चामु-
ण्डरायण एक ग्रन्थकी रचना की जिसका नाम चामुण्ड-
राय पुराण है और जिसमें २४ तीर्थकरोंका संक्षिप्त
इतिहास है और उसके अन्तमें ईश्वर नाम शक संवत्सर
९०० (९७८ ईस्वी) उसकी तिथि दी हुई है ” ।
उपरोक्त शिलालेखके श्लोकोंमें दिया हुआ वर्णन चामु-
ण्डरायपुराणके वर्णनसे मिलता जुलता है । उस पुराणके
प्रारम्भके अध्यायमें यह लिखा है कि उसका स्वामी गंगा-
कुल चूडामीण जगदकवीर नालम्बकुलान्तक-देव था;
और वह ब्रह्मक्षत्रवंशमें उत्पन्न हुआ था । अन्तके अध्या-
यमें यह लिखा है कि वह अजितसेनका शिष्य था ।

पन्थः श्रीजगदेकवीरानुपतेऽजैश्रदिपस्याग्रतो
धावदन्तिनि यत्र मयमहतार्ताकी मुषानीकवत् ॥
अभिन्न दन्तिनि दन्तवज्रदलितद्रिःकुम्भिकुम्भोपले
वीरान्तसपुराणेष्वादिनि रिपुव्याताङ्गोश्च त्वयि ।
स्यात् को नाम न गोचरः प्रतिनृपा मदबाणकृष्णारग-
श्रासस्थानि नालम्बराजसमं यः स्थायितः स्वाभिना ॥
पानः शारपयोधिस्तु परिधिश्चान्तु श्रिकृतः पुरी—
लङ्कास्तु प्रतिनायकोस्तु च सुरारातिरताथापि क्षेम ।
ते जेतुं जगदेकवीरानुपते स्वतन्त्रजमीतिज्ञान
‘नित्युदं रणसिंहपार्थिवरणे येनोर्जितं मर्जितम् ॥
वीरम्यास्य रणेषु भर्गपु वयं कण्ठग्रहोत्कण्ठया
नृपाः सम्प्रति लब्धनिर्ज्वरितसरस्तन्त्र-खड्गधाराभ्रमसा ।
कल्पान्तं रणरङ्गसिंहविजयि जीवेति नाकाङ्क्षना
गीर्वाणीकृतराजगन्धकारिणे यस्मिं विर्ताणीशधिः ॥
आकुपुं मुजोविक्रमादभिलषण गङ्गाधिराज्यश्रिय
येनार्तो चलदकगङ्गानुपतिस्त्रिधाभिलाषी कृतः ।
कृत्वा वीरकपालस्तन्त्रचषक वीरद्विषः शाणितं
पातुं कीदृकिनश्च कोणपगणाः पूर्णाभिलाषीकृताः ॥
(स्वागङ्ग बज्रवैद्यम्भका शिल्पलेख, ई. स. ९८२; दशो, लु.
रा. श्रवणवेलगोल, पृष्ठ ८५)

१. लुईस हार्से ‘अवण जेलगोलके शिलालेख’ भूमिका पृ. २२:
तथा कर्नेल मैकडजीका कल्पवृक्ष (एच. एच. विस्सनद्वारा संपा-
दित, भाग १, पृ. १४६; जहाँ यह लिखा है कि चामुण्डराय पुरा-
णमें जैन धर्मके ६३ पक्षिक पुरुषोंका वर्णन है ।

तथा कृतयुगमें वह ऋणुख था, जेतामें राम, द्वापरमें
माण्डीवि और कलियुगमें वीर मार्तण्ड था । फिर उसकी
अनेक उपाधियोंके प्राप्त होनेके कारण लिखे हैं । खेडग
युद्धमें विजयलदेवको परास्त करनेसे उसको समरधुरन्धर-
की उपाधि मिली । नालम्बयुद्धमें गोनूर नदीकी तीर,
उसकी वीरतापर ‘वीरमार्तण्ड’ की उपाधि, उच्छेर्मी
गढ़के युद्धके कारण ‘रणरंगसिंह’ की उपाधि, बालारके किल-
में ‘त्रिमुवन्-वीर’ और अन्य योद्धाओंका वध करने
और गोविन्दको उस किलमें प्रवेश कराने के उपलक्ष्यमें
‘वेरीकुलकालदण्ड’ की उपाधि; काम नामक
नृपति के गढ़में राजा तथा अन्य लोगोंका हानेसे ‘सुज-
विक्रम’ की उपाधि, अपने कनिष्ठ भ्राता नागवर्मा को
उसके द्वेषके कारण मारवाले के निमित्त ‘चलदकगंग’
की उपाधि; गंगमठ मुदु राचय्यके वधसे ‘समर-परशु-
राम’ और ‘प्रतिपक्ष-राक्षस’ की उपाधियाँ; सुभट-
वीर के गढ़के नाश करनेके कारण ‘भटमार’ की
उपाधि; अपनी और दूसरोंके वीरगुणोंकी रक्षाके कारण
‘गुणवं काय’ की उपाधि; उसकी उदारता एवं सद्गुण
आदिक कारण ‘सम्यक्स्व रत्नाकर’ की उपाधि; दूस्-
रोंके धन दारा हरण की इच्छा न करनेसे ‘शौचाभरण’
की उपाधि; हास्यमें भी कभी असत्य न बोलनेसे ‘सत्य
युधिष्ठिर’ की उपाधि; अत्यन्त वीर योद्धाओंके शि-
रामणि होनेके कारण ‘सुभटचूडामणि’ की उपाधि
मिली । अन्तमें अपने ग्रन्थमें वह अपनेको ‘कविजन-
शेखर’ भी कहता है ।

इन उपरांत उल्लेखोंमेंसे बहुतेका और कहीं वर्णन
नहीं है । परन्तु यह बात ध्यान देने योग्य है कि इतने
प्रसिद्ध और गौरवान्वित कार्योंके साथ उसके एक भी
धार्मिक कार्योंका वर्णन नहीं है । प्रत्युत आदिसे अन्त त-
क युद्ध और रक्तपातकी ही कथा वर्णित है ।^{१०}

परन्तु इस बातको सिद्ध करने के लिए सदैव रहित
प्रमाण उपस्थित है कि वृद्धावस्था प्राप्त होनेपर चामुण्ड-

१०. दशो, लुईस हार्से, ‘अवण जेलगोलके शिलालेख’, भू-
मिका, पृ. २४.

राय अधिकतर अपने गुरु अजितसेनकी सेवामें, धार्मिक विचारोंमेंही, अपना समय व्यतीत करता था और श्रवण बेलगोल (माहसारा) के विन्ध्यगिरि और चन्द्रगिरि पर गोमटेश्वर और नेमिसाथकी विशाल मूर्तियोंकी स्थापना करने और अपनी सम्पत्तिके अधिक भागका इन मूर्तियोंकी पूजामें व्यय करने के कारण उसका नाम जैनमन्त्रक महान् उन्नयका में अमर हो गया ।

राचमल या राजमल द्वितीय ।

गंगवंशीय मारसिंह द्वितीयके मरणोपरान्त पाञ्चालदेव, जिसका पूरा नाम धर्ममहाराजाधिराज सत्यवाक्य कौशुणी वर्मा पाञ्चलदेव था, सिंहासनारूढ हुआ । उसके अनन्तर राचमल या राजमल द्वितीय^{१२} राजा हुआ जिसका पूर्ण नाम धर्म—महाराजाधिराज सत्यवाक्य कौशुणीवर्मा राचमल था । चामुण्डराज राचमल अथवा राजमल द्वितीयका भी मन्त्री था । एक शिलालेखमें लिखा है, “ राय (अर्थात् चामुण्डराय) नृपति राचमल का श्रेष्ठ मन्त्री^{१३} ”, और दूसरे में “ चामुण्डराय जो वैभवमें नृपति राचमल का द्वितीय है^{१४} ” बाहुबली—चरित नामक एक जैनग्रन्थमें यह लिखा है कि राजमल नामक एक नृपति था, जो सिंहनन्दी मुनिका शरणापासक था। चामुण्डभूप (अथवा राज) उसका मन्त्री था ।^{१५}

१२ डॉ० फर्ग्युक मतमें राचमल नाम शुद्ध है (देखो, एपिग्राफिका इन्डिका, भाग ५, लेख नं. १८) और कुछ शिलालेखोंमें भी यह नाम मिलता है, पर जिन जैनलोकों हमने भूमिकामें उद्धृत किया है वे राजमल नाम दीका उल्लेख करते हैं । और इसी, एपिग्राफिका करण टिका, भाग ६, लेख नं. २०७.

१३ “ राचमल भववर्ग भद्रो—रायने । ”

(भाँहारी वर्नी शिलालेख, लु. रा. श्रवण बेलगोल, लेख पृ० १०६)

१४ “ राचमले जगल नुतन आभुमिण द्वितीयविभव चामुण्डरायम् ” (द्वारापालक दरवार के बाईं ओरका शिलालेख, देखो, लु. रा. श्रवण० पृ० ६७)

१४ “ श्रीदेशीयगाण्ठिपपूर्णमृगभृच्छ्रीसिंहनन्दिनिति—

श्रीपादाभुजयुग्ममत्तमधुपः सम्पत्त्वचूडामणिः ।

श्रीमञ्जैनमताधिवर्धनमुखासुनिर्महम्मण्डले

रेजे श्रीगुणमुष्णो बुधनुतः श्रीराजमलो नृपः ।।...

एक हस्तलिखित पुस्तकमें लिखा है कि “ चामुण्डराय जो ‘ रणरङ्गमल ’ ‘ असहाय—पराक्रम ’ ‘ गुणरत्नमुष्ण ’ ‘ सम्पत्त्व—रत्न—निलय ’ आदि उपाधिधारी है, जो सिंह नन्दी महामुनिद्वारा अभिनन्दित गंगवंशीय नृपति राजमलदेवका महामात्य (प्रधानमन्त्री) है ”^{१६} ।

चामुण्डराय द्वारा स्थापित मूर्तियों और मन्दिरों का वर्णन करनेके पूर्व यह उक्त होगा कि हम उन स्थानोंका संक्षेप वर्णन करें जिनमें उक्त धार्मिक स्मारक स्थित हैं और जो आजकल जैनयात्रियोंके लिये अत्यन्त पवित्र तीर्थ हैं ।

श्रवण बेलगोल ।

श्रमण बेलगोल अर्थात् श्रमण या जैनियोंका बेलगोल मारसोरेमें हसन जिलेके चन्नरयपन्न तालुकमें एक ग्राम है। हेल बेलगोल और कोडा बेलगोल नामक दो बेलगोलोंमें पृथक् करनेके लिये यहाँ बेलगोलके पूर्व श्रवण शब्दका प्रयोग हुआ है । कानडी भाषामें बेलगोलका अर्थ है “ बेलसरोवर ” और बहुतेरे शिलालेखोंमें “ भवल सरोवर ” “ भवल सरम ” और “ वेनसरोवर ” का उल्लेख है,^{१७} और उस स्थान पर स्थित मनोहर सरोवर ही के कारण उसका यह नाम पड़ा होगा । यहाँ दो पहाड़ियाँ हैं । एक उसके उत्तरमें और एक दक्षिणमें । उनके

तत्कालीनशिलामणिः सकलविश्व सम्पत्त्वचूडामणि
भेत्तव्याभोजविश्वमणिः सुतनवन्निद्रातचूडामणिः ।

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रकुलमुष्णः कोशविमृगकामणिः
पादभ्यस्तमहोशमरुतकामणिश्चामुण्डभूपाऽयुष्मताः ।।”

(बाहुबलीचरित्र, आंक. ६—११)

१५ “ सिंहनन्दिमुर्नीन्द्राभिनन्दिनगङ्गवंशल्लयम्.....

श्रीमदराजमलदेव—महोदयलमहामात्यपदाविराजमान—रणरङ्गमल—सहायपराक्रम—गुणरत्नमुष्ण—सम्पत्त्वचरत्ननिलयादिविविधगुणधामनामसमासा—द्वितकीर्ति...श्रीमच्चामुण्डराय—भवत्पुण्डरीक—ब्रह्मानुयायप्रभानुत्प...”

(अभयचन्द्र त्रैविद्यचक्रवर्तीरचित गोमटसार टीका)

१६ अण्ण० शिलालेख नंबर २०८ तथा २१४.

नाम क्रमशः चन्द्रगिरि और विन्ध्यगिरि हैं, जिनपर जैनियोंके मन्दिर और प्रतिमाएँ हैं; और शिलालेख भी हैं जिनसे जिनमतके प्राचीन इतिहासपर बहुत प्रकाश पड़ता है । एक परम्परागत किम्बदन्तीके अनुसार चन्द्रगिरि नाम चन्द्रगुप्तके कारण पड़ा है, जो अपने गुरु भद्रबाहु और उसके १२००० शिष्योंके साथ एक भयंकर दुरिक्षेक के निकट आनेपर पाटलिपुत्र छोड़कर दक्षिणकी ओर चला गया था । चन्द्रगिरि ही पर भद्रबाहुने अपने नगर शरीरका त्याग किया और अन्तकालमें उसके निकट केवल एक ही शिष्य उपस्थित था और वह उपरोक्त चन्द्रगुप्त था । यदि हम जैन-किम्बदन्तीको स्वीकार करते तो परिणाम यही निकलता है कि उपरोक्त चन्द्रगुप्त जो भद्रबाहु मूर्तिका शिष्य था, प्रसिद्ध मौर्य-सम्राट् ही है ।^{१५}

चन्द्रगिरि ही पर जामुण्डरायन एक भाग्य मन्दिर निर्माण करा था जिसमें उसने २२ वैजस तीर्थंकर जमिनाथ की मूर्ति स्थापित करवाई । तदनन्तर जामुण्डरायनके पुत्रन उसका दूसरा खण्ड भी बनवा दिया और उसमें तेश्वर तीर्थंकर पाषाणाथकी मूर्ति स्थापित की गई । यह दोनों खण्ड इसाकी दसवीं शताब्दी में निर्मित हुए और उसमें उस समयकी गृह निर्माण कलाका उत्तम चित्र होता है ।

गोम्मटेश्वर ।

विन्ध्यगिरिपर जामुण्डरायन बाहुवाली अथवा भुजवालीकी, जिनका अधिक लोकप्रसिद्ध नाम गोम्मटेश्वरी अथवा गोम्मटेश्वर है, एक विशाल प्रतिमाका निर्माण किया । कारान्तरमें जामुण्डरायनके अनुराधन करके वीर-राजकुल मुख्याधिकारीने कर्कल (दक्षिणी कनारा) में सन् १४३२ ई० में गोम्मटेश्वर की दूसरी मूर्ति बनवाई । और कुछ काल उपरान्त प्रधान निम्मराज ने यन्नूर (दक्षिणी कनारा) में सन् १६०४ ई०

१७ इन विषय पर विशेष दृष्टान्तके लिये द्रष्टव्य—‘एशियाटिका कानोटका’, भाग २, पृ० १-२५४ और भा० दूसरा सिन्धु मिल्कुर स्विट्जन्स संवत् ११ हाटे आव खेनोजम ” पृ० १-१ ।

में गोम्मटेश्वरकी उसी प्रकारकी एक और मूर्ति बनवाई ।^{१६}

ये “विशाल एक ही पत्थरमें बनी हुई नम्र जैन-मूर्तियाँ संसारके आश्चर्योंमें हैं ”^{१७} ये “ निस्संदेह जैन-प्रतिमाओंमें सर्वोत्कृष्ट और सम्पूर्ण एशियाकी पृथक्स्थित प्रतिमाओंमें सबसे बड़ी हैं । ऊँचाई पर स्थित होनेके कारण, कांस्यक दृष्टि गोचर होती है । और एक विशेष सम्प्रदायकी होने पर भी, उनका विशाल गुदत्व और दिव्य शान्ति-प्रकाशक स्वरूपके कारण हमें उन्हें प्रतिष्ठा युक्त ध्यानमें देखना पड़ता है । श्रवण बेलगोल वाली सबसे बड़ी मूर्तियों ऊँचाई लगभग ५६ $\frac{१}{२}$ फीट है और कर्कलके निम्नभागमें उसकी चौड़ाई १२ फीट है । वह ‘ नीस (Gneiss) ’ पत्थरके एक बड़े टुकड़ेसे काटकर बनाई गई है; और ऐसा जान पड़ता है कि जिस जगह पर वह आज स्थित है वही पर वह बनी थी । कर्कलवाली मूर्ति जो उसी पत्थर की है, परन्तु जिसकी लम्बाई १५ फीट कम है, अनुमानसे ८० टन लौलमें होगी । इन भीमकायमूर्तियोंमें सबसे छोटी यन्नूरवाली मूर्ति है जो ३५ फीट लम्बी है । तीनों मूर्तियाँ लगभग एकसी हैं, परन्तु यन्नूरवाली मूर्तिके कपोलेमें गड़दे हैं और उससे गोभीर मुसकुराहटकासा भाव प्रकट होता है, जिसके कारण लोगोंका यह कहना है, कि उसके प्रभावोत्पादक-भावमें न्यूनता आ गई है । जैन कलाकी अति एकनियमबद्धताका यह उत्तम प्रमाण है कि यद्यपि यन्नूरवाली मूर्तियोंकी मुसकुराहटका छोड़कर यन्नूर तीनों विशाल मूर्तियाँ एक हीसी हैं, तथापि उनके निर्माण कालोंमें बड़ा अन्तर है ”^{१८}

१८ श्रवण बेलगोलकी सूतियोंके लिये द्रष्टव्य—‘इन्डियन एन्टीक्वेरी’, भाग २, पृ० १२८; ‘एशियाटिका इन्डिका’, भा० ७, पृ० १०८, ट्रेस राईसका ‘माइसौर ओर कुंभ ’ पृ० १७१ कर्कलकी सूतियोंके लिये द्रष्टव्य—‘इन्डियन एन्टीक्वेरी’ भाग २, पृ० १५६, ‘एशियाटिका इन्डिका’ भा० ७, पृ० १२९ ।—यन्नूरकी मूर्तियोंके विषयमें द्रष्टव्य—‘इन्डि. एन्टी.’ भा० ५, पृ० २७, एपि. इन्डि. भा० ७, पृ० १२९ ।

१९ द्रष्टव्य—‘उपरीयरल गेनेटिपर आव इन्डिया ’ पृ० १९१, २० देखो—विन्ध्यट स्मृति रचित ‘ ए हिस्टरी आव फाइन आर्ट इन्डिया एन्ड सिञ्जान ’ पृ० २६८ ।

चामुण्डराय-निर्मित मूर्ति “ केवल तीनोंमें अधिक प्राचीन अथवा लम्बी ही नहीं है, किन्तु बड़ी ढालू पहाड़ीकी चोटीपर स्थित होन और एतदर्थ उसक निर्माणमें बड़ी कठिनाइयोंका सामना करनेके कारण उसका वृत्तान्त सबसे अधिक रोचक है । यह मूर्ति दिगम्बर है और उत्तराभिमुख सीधी खड़ी है.....ज्योंके ऊपर वह बिना सहारेके है । उरुस्थल तक वह वस्मीकसं आच्छादित बनी हुई है, जिसमेंसे सर्प निकल रहे हैं । उसक दोनो पदों और बाहुओंके चारो ओर एक बेली लिपटी हुई है जो बाहुके ऊपरी भागमें फलेके गुच्छोंमें समाप्त होती है । एक विकसित कमलपर उसके पैर स्थित है । ”

श्रवण बेलगोलकी गोमटेश्वरकी मूर्तिके निम्न भागका शिलालेख।

श्रवण बेलगोलकी गोमटेश्वरकी मूर्तिके दाहिने ओर बाएं पैरोंके समीप छोटासा लेख है । दाहिने पैरका लेख यह है:—

श्रीचामुण्डराजं माडिसिदं:

श्रीचामुण्डराजन [शे] य्व [व] इत्तां:

श्रीगंगराज सुत्तालयवं माडिमिद:

अर्थात्—

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया,

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया,

श्रीगंगराजने चैत्यालय निर्माण कराया ।

“ प्रथम और तृतीय पंक्तिकी लिपि और भाषा कानडी है । द्वितीय पंक्ति प्रथम पंक्तिका तामिल अनुवाद है, और उसमें दो शब्द हैं जिनमें पहला ‘ग्रन्थ’ और दूसरा ‘वट्टलुनु’ लिपिमें है । पहिली दो पंक्तियोंमें

इन मूर्तियोंका शिल्पकलाका विशेष बर्णन जाननेके लिये—
श्रुकर (Shrook) रचित ‘मन्दुअल आव माउथ क-
नाग, पृ. ८५, कर्गुसल साहेबकी पहिस्टरींग आव इन्डियन आर्कि-
टेक्चर, पृ. ७७७, ‘किर्तिस मेगशीन । के मई १८७१ के अंकमें
प्रकाशित मि. वायडाउस का लेख, इत्यादि देखन चाहिए ।

२१ देखो, एशियाटिका कर्नाटिका, भाग २, मुंबिका पृ. ८८.

यह लिखा है कि चामुण्डराजने मूर्ति बनवाई, और तीसरी पंक्तिमें लिखा है कि गंगराजने मूर्तिके आसपासका भवन बनवाया । ”

बाईं ओरके पत्थरमें यह लेख है—

श्रीचामुण्डराजे करविपलें

श्रीगंगराजे सुत्ताले करविपलें ।

अर्थात्—

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया ।

श्रीगंगराजने चैत्यालय निर्माण कराया ।

“ इसकी लिपि नागरी है और भाषा मराठी है... शायद महाराष्ट्र देशके जैनयात्रियोंके लाभार्थ मराठी भाषाका प्रयोग किया गया है । ”

चित्र ई ६ में । हमने उपरोक्त शिलालेखोंकी प्रतिलिपि दी है । पहिले बाईं ओरका लेख है । दोनों पंक्तियोंमें एकही प्रकारके अक्षर होनेके कारण बाईं ओर के लेखका गंगराजके समयमें खुदा जाना माना जाता है, जब उसने चामुण्डराज स्थापित गोमटेश्वर मूर्तिके चारो ओर भवन निर्माण कराया । यह देखन हुए भी यह बात सम्भव जान पड़ती है कि बाईं ओरका लेख दाहिनी ओर वालेका केवल दूसरी भाषामें रूपान्तर है ।

गंगराज ।

गंगराज होयशाल-वर्शाय-नुपति विष्णुवर्धनका मन्त्री था, जिसने ईसाकी १२ वीं शताब्दीमें शासन किया । लगभग सन् ११६० ई० के एक शिलालेखमें गंगराज, चामुण्डराय और हलुकी प्रशंसा इस प्रकार पाई जाती है ।

“ यदि यह पट्टा जाय कि प्रारम्भमें (श्रवण बेलगोलमें) जैन-मन्त्रके कीन २ उच्चारक थे—तो कहना होगा कि (ये थे) राघवमल्ल नुपति का मन्त्री राय, उसक

२२-२३ देखो, एशियाटिका इन्डिका, भाग ७, पृ. १०८-९ ।

† इस लेखके साथ लेखकने कई चित्र देन चाहे थे परंतु उनका अकाल स्वर्गवास होजानेके कारण वे चित्र हमें न मिल सके।

अनन्तर, नृपति विष्णुका मन्त्री गंग; और उसके पश्चात् नृसिंहदेव नृपतिका मन्त्री हुल्ल । यदि और भी इसके योग्य हैं, तो क्या उनके नाम न लिये जायेंगे ? ”^{१४}

मूर्तिके नीचेके शिलालेखके अतिरिक्त ११८० ई० के लगभगके एक और शिलालेखमें इस प्रकार इसका वर्णन है—

“ जिसमें बुद्धिमत्ता, धर्मिष्ठता, वैभव, उत्तमाचरण, और शौर्यका समावेश है, ऐसा राचमल्ल गंगवंशका चन्द्र था, उसका यश भूमंडल व्यापी था । नृपतिसे वैभवमें द्वितीय [उसका मन्त्री चामुण्डराय], मनुके समान, क्या उसीने अपन प्रयत्नसे यह गोम्मत नहीं बनवाया ? ”^{१५}

मुजबलीका वृत्तान्त, किम्बदन्तियोंके आधार पर । तीनों मूर्तियां बाहुवली, या मुजबलीका त्यक्त करनी हैं, जिनका गोम्मतेश्वर भी कहत है और जो जैनियोंके प्रथम तीर्थंकर आदिजिन ऋषभनाथके पुत्र थे । लोककथाके अनुसार ऋषभनाथ एक राजा थे और उनके दो द्वियां थीं, जिनके नाम थे नन्दा (या कुछ लोगोंके मतमें सुमंगला) और सुनन्दा । नन्दा या सुमंगलाने दो जुड़वे उत्पन्न किए; जिनमें एक लड़का था और एक लड़की थी और जिनके नाम थे क्रमशः भरत और बाही । जब ऋषभदेवने अनन्त ज्ञानकी खोजमें वनवास स्वीकार किया; तब उन्होंने अपन राज्यका भार भरतको सौंपा । बाहुवली और उनकी बहिन सुन्दरी सुनन्दाकी सन्तान थे, और जब उनके पिताने अपन पुत्रोंको राज बांट दिया तो बाहुवली तक्षशिलाके सिंहासनपर सुशोभित हुए । भरतके पास एक अद्भुत चक्र था जिसका सामना कोई भी योद्धा रणमें न कर सकता था । इस चक्रका सहायतासे पृथ्वी, विजय करके भरत अपनी

राजधानीको लौट आया । परन्तु चक्र राजधानीमें (अथवा दूसरोंके मतसे—अञ्जालयमें) प्रविष्ट नहीं होता था । भरतने इसका अर्थ यह समझा कि पृथ्वीमें कोई ऐसा राज्य शेष है जिसका उसने नहीं जीता है; और विचार करनेपर यह फल निकला कि केवल तक्षशिलाका राज्य शेष था, जहां उसका भाई मुजबली राज्य करता था । तब भरतने अपन भाई मुजबली पर युद्ध ठान दिया परन्तु उस क्षण युद्धमें विजयलक्ष्मी मुजबलीको प्राप्त हुई । भरतके चक्रसे भी मुजबलीको कोई हानि नहीं पहुंची। परन्तु विजयी होनेपर भी इस संसारको असार जानकर मुजबली क्षणभरमें समाविष्ट हो गए । भरतने मुजबलीका वंदना की और फिर अपन स्थानको लौट आए। फिर मुजबली कैलाश पर्वतके शिखरोंमें चढ़ गए और वहां (अथवा दूसरे वर्णनके अनुसार—युद्धभूमिमें) वर्षभर मूर्तिकी भांति खड़े रहे^{१६} तटस्थ वृक्षोंमें लपटी हुई लताएं उनके गलेमें लिपट गईं । उन्होंने अपने वितानसे उनके शिरपर छल सा बना दिया और उनके पैरोंके बन्धोंमें कुश उग आए और देखनेमें वे मानों यन्त्रीके प्रतीत होने लगे^{१७} । अन्तमें मुजबलीको अनन्त ज्ञानकी प्राप्ति हुई और वे केवली हो गए ।

परन्तु एक शिलालेखमें यह लिखा है कि मुजबली या बाहुवली और भरतके पिता पुरुष^{१८} । और उसके आगे यह लिखा है कि,—“पुरुषदेवके पुत्र भरतने, जिसके चारों ओर उसके पराजित राजा वास करते हैं, प्रसन्नतासे वितयी बाहुवली केवली की मूर्ति निर्माण कराई जो पौदनपुरके समीप है और ५२५ चाप लम्बी है । बहुत समयके अनन्तर अनेक लोक भयकारी कुत्तकुट-सर्प उस

^{१४} देखो, जिनसेन रचित इरिवंश पुराण, अध्याय ११ । कुछ भिन्न वर्णनके लिए देखो, कथाकोश (देवनी द्वारा इंग्रेजीमें अनु-वादित) पृ. १९२-९५.

^{१७} देखो, कथाकोश, पृ. १९२-९५.

^{१८} “ पुरुष-बाहुवलि-वोल् ” एपि. कर्ना. भा. ९ शिलालेख नं. ८५, पृ. ६७.

^{१५} देखो, एपिग्राफिका करनाटिका. भाग २, भूमिका पृ. १४. हुल्ल होयशालवर्णीय नृपति नरसिंह प्रथमका भर्ता था । यह १९ वीं शताब्दीमें विद्यमान था ।

^{१६} देखो, एपि. कर्ना. भा. ९, पृ. १५४. मूर्तिके निर्माणके संबंधमें यह पंक्ति है—“ चामुण्डराय मनुप्रतिम गोम्मत अल्ले भाडिसिद्व इन्ती देवन वतनियम् ”

जैनकी मूर्ति के आसपास उत्पन्न होगए, और इसी कारण मूर्तिका नाम कुक्कुटेश्वर पड़ गया ।” २६

इन लोकप्रसिद्ध कथाओंके द्वारा हम समझ सकते हैं कि उन वर्त्मकमयी मूर्तियों का क्या भाव है जिनसे सर्प निकल रहे हैं, तथा श्रवण बेलगोल कर्कल और येनूर गोम्मेतेश्वरकी मूर्तियोंमें लिपटी हुई लताओंका क्या तात्पर्य है ? “तीनों मूर्तियोंमें ये सब बातें एक समान हैं और उनसे यह भाव प्रकट होता है कि, वे तपस्या में ऐसे पूर्ण लीन होगए ह कि उनके पैरों पर वर्त्मक लग जाने, और शरीरमें लताओंके चिपट जाने पर भी सांसारिक विषयोपर उनका ध्यानभंग नहीं होता ।” २७

चामुण्डरायकी मूर्तिके स्थापनका वृत्तान्त ।

बाहुवली चरित्र नामक एक संस्कृत काव्य में चामुण्डराय—द्वारा—स्थापित गोम्मेतेश्वरकी मूर्तिकी स्थापनाकी कथा इस प्रकार वर्णित है ।

बाहुवली चरित्रकी कथा ।

द्रविड देशकी मधुरा नगरी (वर्तमान मदुरा) में राजमल्ल नामक एक राजा था, जिसने जैन सिद्धान्तों के प्रचारका उद्योग किया और जो देशीय—गण ” के सिंहनन्दिका उपासक था । उसके मन्त्रीका नाम चामु-

२९ “ धृत-जयबाहु-बाहुवलिकेवलि-रूपसमान—
पञ्चविंशति-समुपेत-पञ्चशतचापसमुन्नतियुक्तम् अप्य
तत्-प्रतिकृतियं मनोमुददे माडिसिद्धं भर्तुं जिताखिल-
क्षितिपतिचकिं पौदनपुरान्तिकदोलं पुरंदव-तन्दनम् ।
चिरकालं संल गजिजनातिक-परित्री-देशादोलं लोकभी-
करण कुक्कुटसर्पसकुलं असंख्यं पुष्टि दलं कुक्कुटेश्वरना-
मन्.....” (देखो, एपि. कर्ना. भा. २, पृ. ६७.)

६० छ. रा. का, श्रवण बेलगोल, भुमिका पृ. ६६.

३१ जब नन्दो संघके जैन आचार्य सारे देशमें फैल गये, तब उनके संघका नाम ‘देशीयसंघ’ हो गया ।

देखो बाहुवली चरित्रका निम्न श्लोक—

“ पूर्व जैनमतगामादिबिबुवच्छ्रीनान्दिसंघेऽभवन्

सुशानर्द्धितपांथनाः कुवलयायनन्दा मयूखा इव ।

सन्सङ्गं मुवि देशदेशनिकरे श्रीसुप्रसिद्धे सति

श्रीदेशीयगणो द्वितीयविलसन्नान्ना मिथः कथ्यते ॥”

पूराया था । एक दिन जब राजा अपनी सभामें मन्त्री-
योंके सहित विराजमान था, एक पथिक व्यापारी आया
और उनसे कहा कि उत्तरमें पौदनपुरी नामक एक नगर
है जहां भरत द्वारा स्थापित बाहुवली अथवा गोम्मेतकी
एक मूर्ति है । यह सुनकर भक्त चामुण्डरायने उस पवि-
त्र मूर्तिके दर्शन करनेका विचार किया और घर जाकर
अपनी माता कालिकादेवीसे यह वृत्तान्त कहा, जिसपर
उसने भी वहां जानेकी इच्छा प्रकट की । चामुण्डराय
तब अपने गुरु अजितसेनके पास गया, जो सिंहनन्दिका
उपासक था । उसने सिंहनन्दिके सम्मुख यह प्रतिज्ञा की
कि जब तक मैं बाहुवली मूर्तिके दर्शन न कर लूंगा तब
तक मैं दूध न ग्रहण करूंगा । नमिचन्द्र अपनी माता
और अनेक सैनिकों एवं सेवकोंके सहित चामुण्डराजने
यात्रा प्रारंभकी और विन्ध्यगिरि (श्रवण बेलगोल) में
जा पहुंचा । रात्रिमें जैनदेवी कुम्भाण्डी (बाईसवें तीर्थे-
कर नेमिनाथकी यक्षिणी दासी) ने चामुण्डराज नमि-
चन्द्र और कालिकाको स्वप्नमें दर्शन दिया और कहा
कि पौदनपुरीका जाना अत्यन्त कठिन है, परन्तु
इसी पहाड़ीपर पहिले पहिले रावण द्वारा स्थापित बाहु-
वलीकी एक मूर्ति है । और उसके दर्शन तभी हो
सकते हैं, यदि एक सुवर्ण—बाणसं इस पहाड़ीको फाड़
दिया जाय । स्वप्नके अनुसार, दूसरे दिन चामुण्डरायने
दक्षिणाभिमुख पहाड़ीपर खड़े होकर अपने भनुषसे एक
सुवर्ण—बाण छोड़ा । तत्क्षण पहाड़के दो टुकड़े होगए
और बाहुवलीकी एक मूर्तिके दर्शन हुए । चामुण्डरायने
तब उस मूर्तिकी स्थापना और प्रतिष्ठा की तथा उसके
पूजार्थ कुछ भूमि लगा दी । जब नृपति राजमल्लने यह
वृत्तान्त सुना तो उसने चामुण्डराजको ‘राय’की उपाधि
प्रदान की और उस मूर्तिकी नियमित पूजाके लिए
और भी भूमि प्रदान की ।

राजावली कथके अनुसार कथा ।

देवचन्द्र-द्वारा-रचित कानकी भाषाकी एक नवीन
पुस्तकमें भी यही कथा वर्णित है, परन्तु कहीं कहीं कुछ
वातोंमें अन्तर है । उसमें लिखा है कि चामुण्डराय राजा

राजमल्लका एक अधीन-शासक था । उसकी माताने पद्म पुराणका पाठ सुनते समय यह सुना कि पौदनपुरमें बाहुबलीकी एक मूर्ति है । इस लिए अपने पुत्रसमेत वह उस मूर्तिके दर्शनको चली, परन्तु मार्गमें एक पहाड़ीपर, जहां भद्रबाहु स्वामीका देहान्त हुआ था उसने स्वप्न देखा जिसमें पद्मावती देवीने उसे दर्शन देकर कहा कि उसी पहाड़ीपर बाहुबलीकी एक मूर्ति है जो पद्मरोसे आच्छादिन है, और जिसकी पूर्व समयमें राम, रावण, और मन्दोदरीने पूजा की थी । फिर दूसरे दिन एक बाण मारनेसे बाहुबलीकी मूर्ति दृष्टि-गोचर हुई ।

इस प्रकार जैनियोंकी किम्बदन्तियोंके अनुसार यह पता लगता है कि चामुण्डरायने उस मूर्तिको नयी निर्माण नहीं कराया, किन्तु उस पहाड़ीपर एक मूर्ति विद्यमान थी जिसकी उसने सविधि स्थापना और प्रतिष्ठा कराई । इन लोक-कथाओंके अनुसार श्रवण बेलगोलके प्रधान पुरोहितने भी यह कहा था, कि प्राचीन कालमें इस स्थानपर एक मूर्ति थी, जो पृथ्वीसे स्वतः निर्मित हुई थी, और जो गोम्मतेश्वर स्वामीके स्वरूपकी थी । उसकी राक्षसराज रावण मुखप्राप्तिके हेतु उपासना करता था । चामुण्डरायको यह विदित होनेपर उसने कारीगरों द्वारा उस मूर्तिके सब अंगोंको उचित रूपसे सुडोल बनवाया । उसके सब अंग मांझकी इच्छासे ध्याना-र्थस्थित गोम्मतेश्वर स्वामीके असली स्वरूपके समान थे । उसने उनके चारों ओर बहुतसे मन्दिर और भवन बनवाए । उनके बनजानेपर उसने बड़े उत्सव एवं भक्ति-पूर्वक मूर्तिको उपासनाका काम प्रारंभ किया.^{२५} स्थल-पुराणसे उद्धृत एक अवतरणमें यह लिखा है जो उपरोक्त कथासे मिलता-जुलता है ।

स्थल-पुराणमें वर्णित कथा ।

“ चामुण्डराजने सपरिवार, पदनपुरस्थित-देव गोम्मतेश्वर एवं उसके आसपास स्थित १२५४ अन्य देवता-

ओंके दर्शनार्थ यात्रा प्रारंभ की । देव गोम्मतेश्वरके सम्बन्धमें बहुत कुछ सुनकर, वह मार्गमें श्रवण बेलगोल क्षेत्रमें जा पहुँचा । वहां उसने गिर पंडे मन्दिरोंको जिर्णोद्धार किया और अन्य विधानोंके साथ पंचामृत-स्नान की भी प्रक्रिया कि । दैनिक, मासिक, वार्षिक एवं अन्य उत्सवोंके संचालनके, लिए उसने सिद्धान्ताचार्योंको मठका गुरु नियत किया । मठमें उसने एक ‘सत्र’ स्थापित किया जहां यात्रियोंके लिए भोजन आशय और शिक्षाका प्रबन्ध था । उसने अपनी जाति-वालोंको इस लिए नियत किया, कि वे तीनों वर्णोंके यात्रियोंकी, जो दिल्ली, कनकात्रि, स्वित्पुर, सुधापुर, पापापुरी, चम्पापुरी, सम्मिदगिरि, उज्जयन्तगिरि, जयनगर आदिस्थानोंमें आये, आदरपूर्वक संवासुश्रुषा करें । इस कार्यके लिए मन्दिरमें कई ग्राम लगादिए गए । उसने चारों दिशाओंमें शिला-शासन लगवा दिए । १०९ वर्षों तक उसके पुत्रपौत्रोंने इस दानको नियमित रक्खा ।”^{२६}

अब हमें इस बातका निर्णय करना उचित है कि यह बात कहाँका ठीक है कि चामुण्डराय श्रवण बेलगोलकी गोम्मतेश्वरकी मूर्तिका केवल अनुसन्धानकर्ता था । मुजबली चरित्र अर्थात् बाहुबली चरित्र नामक ग्रन्थ संस्कृत छन्दोंमें है, और उसमें केवल जनश्रुतियोंका समुच्चय है, और कई मुखोक्त पहुंचनेके कारण उनमें विचित्रता आ गई है । इस ग्रन्थका रचनाकाल ठीक ठीक निर्णय नहीं किया जा सकता । परन्तु इसकी लेखशैलीसे यह अनुमान किया जा सकता है कि यह गोम्मतेश्वरकी मूर्तिके स्थापनाके बहुत काल पश्चात् बना होगा । राजावली कथे जैन इतिहास, किम्बदन्ती, आदिका बृहत् संग्रह है जिसका वर्तमान शताब्दीके पूर्व-भागमें माईसार राजवंशकी एक महिला देवी रम्मके निमित्त मल्लपुरकी जैनसंस्थाके देवचन्द्रने रचा था ।^{२७}

३३ “ स्थल पुराण ” से लिया हुआ कटेन आई. एस. एक. मैकेजीका अवतरण (इन्डियन एन्टीक्वेरी, भाग २, पृ. १३०).

३४ देखो, ड. रा. का श्रवण बेलगोल, भूमिका पृ. १, (१८८९).

२५ बली पासलका ऐतिहासिक और किम्बदन्तियोंके आधार पर वर्णन. (ऐशियाटिक रिसर्च, भाग ९, पृ. २६२.)

एतदर्थं यह ग्रन्थ भी प्रस्तुत प्रश्नके निणयके हेतु प्रमाणकोटिमें नहीं परिगणित किया जा सकता । राजा-वली-कथे और स्थलपुराणमें, ग्रन्थकर्ताओंने ऐतिहासिक घटनाओंकी यथार्थताके लिए कोई प्रयत्न नहीं किया है, क्योंकि उनका विषय दन्तकथाओं एवं जनश्रुतियोंका संग्रह था । यह सत्य है कि इन कथाओंमें कहीं कहीं ऐतिहासिक सामग्री विद्यमान है, परन्तु उनको तबतक बिना जांचे ऐतिहासिक घटनाएं न मान लेना चाहिए, जबतक अन्य अधिक विश्वस्तसूत्रोंके आधारपर उनकी यथार्थता सिद्ध न हो जाय । स्थलपुराणकी निर्मूल बातोंके उदाहरण स्वरूप यह पंक्ति लिखी जा सकती है—“चामुण्डराज, दक्षिण मद्राका राजा, और जैन-क्षत्रिय-पाण्डु-वंशोत्पन्न था ।”^{३५} इससे इस बातका पता लगेगा कि किस प्रकार किम्बदन्तियोंमें मन्त्री चामुण्डरायको मद्राका राजा वर्णन किया गया है ।

यदि यह सिद्ध करनेके लिए, कि, इस मूर्तिको किसने निर्माण कराया, कोई विश्वस्त अथवा समकालीन लेख न होता तो इन किम्बदन्तियोंके आधारपर यह बात संदिग्ध रहती कि चामुण्डरायने स्वयं इस मूर्तिको बनवाया । परन्तु हमारे लिए यह सीमायकी बात है कि यह सिद्ध करनेके लिए लेख विद्यमान हैं कि, चामुण्डराय हीने न कि और किसीने, गोम्मतेश्वरकी मूर्ति बनवाई ।

सबसे प्रथम, उस मूर्तिके परोवाला शिलालेख है—जिसका वर्णन पहिले हो चुका है—जिसमें यह साफ साफ लिखा है कि चामुण्डरायने इस मूर्तिको निर्मित किया । द्वितीय, एक अन्य शिलालेखमें, जिसकी तिथि ११८० ई० है, हम ऊपर देख चुके हैं कि चामुण्ड-

रायने निज उद्योगसे इस मूर्तिको बनवाया । इन लेखोंका समर्थन एक पुस्तकसे होता है, जिसका नाम है गोम्मतसार और जिसको आचार्य नेमिचन्दने, जो चामुण्डरायके समकालीन थे, रचा है । उसमें निम्न-लिखित वर्णन है ।

“गोम्मतसंग्रहसूत्रकी जय हो, जिसमें गोम्मतगिरि स्थित गोम्मतजिन और गोम्मटराज-निर्मित दक्षिण-कुक्कुट-जिनका वर्णन है ।”

“उस गोम्मतकी जय हो, जिसके द्वारा मूर्तिका मुख निर्मित हुआ, जिसको सब सिद्ध और देवताओंने देखा ।”^{३६}

गोम्मतेश्वरकी मूर्तिके कारण जिस गिरिपर यह स्थित थी उसका नाम गोम्मतगिरि होगया और इस बारेमें नेमिचन्द्र यह शब्द प्रयुक्त करते हैं । “चामुण्डराय द्वारा निर्मित (विणिमिय)” । हम कह चुके हैं कि पाँदन-पुरमें मरब द्वारा स्थापित गोम्मतेश्वरकी मूर्तिका नाम कुक्कुटेश्वर हो गया, जब उसके चारों ओर सपे निकल आए । चामुण्डराय द्वारा स्थापित मूर्तिका नाम दक्षिण कुक्कुट-जिन होगया, जिससे उत्तरीय मूर्तिस वह भिन्न जानी जा सके । इस मूर्तिको बनवानेके कारण चामुण्डरायका नाम गोम्मटराज पड़गया ।

इन प्रमाणोंसे इस बातमें कोई सन्देह नहीं रह जाता कि चामुण्डराय ही ने इस मूर्तिको निर्माण कराया । इस महान् कार्यके कारण वह स्वयं गोम्मटराज कहलाने लगा । परन्तु यदि उसने केवल मूर्तिका अनुसन्धान ही किया होता तो कदापि यह बात न होती । चामुण्डरायके गुरु नेमिचन्द्र मूर्तिस्थापनके समय अवश्य विद्यमान होंगे (क्योंकि बाहुबली चरित्रनकमें यह लिखा है कि उस अवसरपर नेमिचन्द्र भी उपस्थित थे) अतएव

३६ “गोम्मतसंग्रहसूत्रे गोम्मतसिंहकवरि गोम्मतजिणो य ।

गोम्मटराजविणिमियदक्षिणकुक्कुटजिणो जयउ ॥

जेण विणिमिय-पडिमा-वयणं सबहुसिद्धिदेवेहि ॥

सबपरमोहिजो गहि दिट्ठो सो गोम्मतो जयउ ॥

(गोम्मतसार, कर्मकाण्ड, श्लोक १६८-६९.)

३५ केप्टेन मैकडूजी द्वारा उद्धृत ‘स्थलपुराण’ का अवतरण (इण्ड. एन्ट्री. भाग ६, पृ. २३०) यह कहना भी उचित होगा कि संगणकी पट्टाबलिमें भी ‘एसा ही लिखा हुआ है’—“दक्षिण मयुरानगर निवासि—क्षत्रियवंश शिरोमणी—दक्षिण तर्लंग कर्नाटक देशाधिपति चामुण्डराय प्रतिबोधक—बाहुबली प्रति विम्ब गोमट प्रतिष्ठापकाचार्य—औ अजितसेन भट्टारकाणाम् ।” (‘वेदो, जैन सिद्धान्तभास्कर, भाग १, सं. १, पृ. ६८.)

नेमिचन्द्रक शब्दोंको, जिनका समर्थन शिलालेखसे होता है, इस प्रश्नके सम्बन्धमें प्रमाणित मानना चाहिए ।

तो फिर इसका क्या कारण है कि बाहुबली चरित्र राजावली कथे आदिग्रन्थोंमें चामुण्डरायको मूर्तिका केवल अन्वेषकही लिखा गया है? शायद कारण यह हो कि इन ग्रन्थोंके लेखक मूर्तिका अधिक प्राचीन कहकर अधिक पूज्य और पवित्र बनाना चाहते थे ।

गोम्मटरायकी मूर्तिक सम्बन्धमें एक और किम्बदन्ती है जिसमें इस बातका वर्णन है कि एंस मूर्तिका स्थापन करनेके कारण चामुण्डरायके गर्वने किस प्रकार नीचा देखा । क्या इस प्रकार है:—

“ इस मूर्तिका स्थापित करनेके अनन्तर चामुण्डराय यह सोचकर मार गर्वक फूला न समाया कि मैंने अपने ही सामर्थ्यसे, इतने धन और परिश्रमसे इस देवताकी स्थापना करा ली । तदनन्तर जब उसने देवताकी पंचामृत-स्नान-विधि की, तो इस पदार्थसे भरे अनेक पात्र चुक गए, परन्तु देवताकी अलौकिक मायासे, पंचामृत तोदीसि नीचे न जा सका, जिससे उपासकके व्यर्थोभिमानको नाश हो । कारण न जानकर चामुण्डरायको यह सोचकर अत्यन्त शोक हुआ कि पंचामृतसे समस्त मूर्तिका स्नान करानेकी मेरी इच्छा पूर्ण न हुई । जब यह इस अवस्थामे था, देवताकी आज्ञानुसार पद्मावती नाम्नी अप्सरा एक ब्रह्मा निधन स्त्रीका रूप धारणकर प्रकट हुई, जिसके हाथमें एक बेलियगोलमें (छोटी चाँदीकी कटोरी) मूर्तिक स्नानके हेतु पंचामृत था । उसने चामुण्डरायसे मूर्तिका स्नान करानेका प्रस्ताव प्रकट किया । परन्तु चामुण्डराय यह समझकर, उस असेभव प्रस्तावपर हंस दिया, कि जिसको मैं नहीं कर सका उस यह करने चली है । परन्तु विनादार्थ उसने उसे यह करनेकी आज्ञा देदी । तब दर्शकोंका यह देखकर बड़ा आश्चर्य हुआ कि उसने उस चान्दीके छोटे पात्रहीसे समस्त मूर्तिका स्नान करा दिया । तब चामुण्डरायने अपने अपराध एवं गर्वके लिए शोक प्रकाशित करके, बड़े आदरसे, द्वितीय बार स्नानकी

विधि की, जिसमें पहिले उसने इतनी सामग्री व्यर्थ को दी थी, और पूर्ण रूपण उसने मूर्तिक समस्त शरीरको स्नान कराया । उस समयसे इस स्थानका नाम, उस चान्दीके पात्रके कारण, जो पद्मावती हाथमें लिए थी, बेलियगोल पड़ गया । ”^{३०}

मूर्ति निर्माणकी तिथि ।

अब हम अनुमानसे उस तिथिका निश्चय करेंगे जिसमें चामुण्डरायने गोम्मटेश्वरकी मूर्ति निर्माण कराई । हम कह चुके हैं कि चामुण्डराय मारसिंह द्वितीय और राचमल्ल या राजमल्ल द्वितीयका मन्त्री था । किम्बदन्तीके अनुसार राजमल्लके समयमें मूर्ति स्थापित हुई । हम देख चुके हैं कि मारसिंह द्वितीयके शासनकालमें चामुण्डरायने अनुपम शौर्यकी ख्याति प्राप्त की थी और एक शिलालेखमें, जिसमें उसने अपना वृत्तान्त दिया है, वह केवल अपनी जीतोंका वर्णन करता है । उसके द्वारा किए हुए किसी धार्मिक कार्यका उनमें वर्णन नहीं है । यदि मारसिंह द्वितीयके समयमें उसने इस विशाल-मूर्तिका निर्माण कराया होता तो वह इस बातका अवश्य वर्णन करता । क्योंकि इससे उसका नाम अमर हो गया है । मारसिंह द्वितीयकी मृत्यु सन ९७५ ई० में हुई । चामुण्डराय अपने ग्रन्थ चामुण्डराय पुराणमें अपनी वीरताका सविस्तर वर्णन करता है और अपनी समस्त उपाधियोंका वर्णन करके उनके प्राप्तिके कारण भी बताता है; परन्तु गोम्मटेश्वरकी मूर्तिके निर्माणका तनिकभी उल्लेख नहीं किया है । इस ग्रन्थके अन्तमें, उसका रचना काल शक ९०० (९७८ ईस्वी) दिया है । अतएव ९७८ ईस्वीके अनन्तर और राजमल्ल या राचमल्ल द्वितीयके शासनके अन्तिम वर्षके पूर्व गोम्मटेश्वरकी इस मूर्तिका निर्माण हुआ होगा । राजमल्ल द्वितीयने ९८४ ईस्वीतक राज्य किया । इस लिए

३० एशियाटिक रिसर्च, भाग ९, पृ. २६६ । उपरोक्त वर्णनमें श्रवण बेलगोलके नाम पड़नेका बिस्डल दूसरा कारण बताया गया है । अभी कुछ दिन हुए जिनोंने गोम्मटेश्वरका पंचामृत स्नान कराया था ।

१७८ और १८४ ईस्वीके अन्तर्गत कालमें इस मूर्त्तिकी निर्माण हुआ होगा ।

बाहुवली चरित्रमें एक श्लोक है जो मूर्त्तिस्थापनका ठीक ठीक समय बताता है । वह श्लोक इस प्रकार है—
कल्क्यब्दे षट्शताब्धे विद्वत्विभवसंवत्सरे मासि चैत्रे,
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे दिनतृणदिवसे कुम्भलग्ने सुयोगे ।
सौभाग्ये मस्तनाग्नि प्रकटितभगणे सुप्रशस्तां चकार
श्रीमन्मृगशिराजो वेल्लुगुलनगरं गोमण्डेश-प्रतिष्ठा ॥ ”

अर्थात्—श्रीमन्मृगशिराजने वेल्लुगुल नगरमें कुम्भलग्नेमें,
रविवार शुक्ल पक्ष चैत्र शुक्ल पंचमीके दिन विभवनाम
कल्कि-संवत्सर ६०० के प्रशस्त मृगशिरा नक्षत्रमें,
गोमण्डेशकी प्रतिष्ठा की ।

यदि हम उपरोक्त तिथिको यथार्थ मान लें, क्योंकि सम्भव है ऐसे उत्तम मुहूर्तमें ऐसा बड़ा कार्य किया गया हो, तो हमें यह निकालना पड़ेगा कि १७८ और १८४ ईस्वीके अन्तर्गत किस दिन यह सब योग पड़ते थे । हमने भलीभाँति सावधानीसे ज्योतिषकी रीतियोंके अनुसार सर्व सम्भाव्य तिथियोंको जाँचा है और उसका परिणाम यह निकलता है कि रविवार ता० २ अम्रल सन १८० ई० को मृगशिरा नक्षत्र था और पूर्व दिवसमें (चैत्रकी बीसवीं तिथि) शुक्ल पक्षकी पंचमी लग गई थी, और रविवारको कुम्भ लग भी था । अतएव जिस दिन मृगशिराजने मूर्त्तिकी प्रतिष्ठा की उसकी हम यही तिथि मान सकते हैं परन्तु उपरोक्त श्लोकमें एक बात है जो प्रथम बार देखनेसे इतिहासके विरुद्ध जान पड़ती है । इस श्लोकमें यह कहा गया है कि कल्क्यब्द ६०० विभवनाम संवत्सरमें गोमण्डेशकी मूर्त्तिकी प्रतिष्ठा हुई । शक संवत् महावीरके निर्वाणके ६०५ वर्ष ५ मास पश्चात् प्रारम्भ होता है^{३८} और कल्कि संवत् शक संवत्के

३१४ वर्ष ७ मास अनन्तर प्रारम्भ होता है । अर्थात् वीरनिर्वाणके १००० वर्ष अनन्तर कल्कि संवत् प्रारम्भ होता है । अतएव, कल्कि संवत्का प्रारम्भ ४७२ ईस्वीसे होना है । इसलिए कल्कि संवत् ६०० (४७२+६००) १०७२ ईस्वी सन् होगा । परन्तु यह बात इतिहासके विरुद्ध है, क्योंकि राजमल्ल द्वितीयका शासन सन् १८४ ईस्वीमें समाप्त होता है । इसके अतिरिक्त ज्योतिष गणनासे भी यह शत होता है कि कल्कि संवत् ६०० में चैत्र शुक्ल पक्षकी पंचमी तिथि, चैत्रके तेईसवें दिन शुक्रवारको पड़ती है, जो उपरोक्त श्लोकसे विरुद्ध है क्योंकि उसका अनुसार उस साल चैत्र शुक्ल पंचमीको रविवार था ।

अतएव कल्कि संवत् ६०० का अर्थ कल्कि संवत्की छठी शताब्दी लेना चाहिए । विभव संवत्का ८ वां मानना चाहिए जिससे इतिहासानुसार ठीक ठीक बैठे । इसलिए विभवनाम कल्कि संवत् ६०० के अर्थ लेना चाहिए कल्कि संवत्की छठी शताब्दीका ८ वां वर्ष— अर्थात् ५०८ कल्क्यब्द । यदि हम इस तिथिकी स्वीकार कर लें तो ठीक १८० ईस्वीको यह संवत् पड़ता है और श्लोकमें वर्णित सर्व ज्योतिषके योग भी मिल जाते हैं ।

अतएव अब हमारा माननेके लिए दो मार्ग हैं । प्रथम; कि हम बाहुवली चरित्रके श्लोकको इतिहास-विरुद्ध कहकर प्रमाणित न मानें, या जैसा हमने किया है वैसा उसका अर्थ लगावें, जिससे वह शिलालेखकी तिथिसे मिल जाय । और हमारी समझमें तो दूसरा मार्ग ग्रहण करनाही सर्वोत्तम है ।

नेमिचन्द्र मिद्धान्तचक्रवर्ती ।

अब हम द्रव्यसंग्रहके लेखकके सम्बन्धमें समस्त प्राप्य सामग्री एकत्र करनेका प्रयत्न करेंगे । इस ग्रन्थके अन्तिम श्लोकसे यह पता लगता है कि इसके रचयिता मुनि नेमिचन्द्र थे ।^{३९} बाहुवली चरित्रमें यह लिखा है

३९. देशा, द्रव्यसंग्रह (श्लोक ५८)—

“ द्रव्यसंग्रहमणिं मुनिनाहा दोससंक्षयवत् सप्रपुष्पा ।

साधयतु तनुसुचरणं योनिचन्द्रमुनिना मणियं ज ॥ ”

३८. देशा, नेमिचन्द्र रचित त्रिलोक साक्षात् निम्न उल्लेख—

“ पण छ सबवष पण मासजुई

गामिय वीरणिबुद्धां सराजा ॥ ”

अर्थात् वीरनिर्वाणके अनन्तर ६०५ वर्ष और ५ मास व्यतीत होने पर शकराजा हुआ । (इन्डियन एन्सक्लोपीडिया, भाग १२, पृ. २१०)

कि देशीय गणके नेमिचन्द्र मुनि, चामुण्डराय और उसकी माताके साथ पौदनपुर गोम्मतेश्वरके दर्शनार्थ गये थे । और नेमिचन्द्रने स्वप्न देखा कि विन्ध्यगिरिपर गोम्मतेश्वरकी एक मूर्ति है, और चामुण्डरायने मूर्तिकी प्रतिष्ठा करानेके अनन्तर उसकी नित्य पूजा और त्यों-हारोके हेतु नेमिचन्द्रके चरणोंपर कुछ ग्राम प्रदान किए जिनकी आय ९,९००० मुद्रा थी ।^{४०}

माइसोरके शिमोगा जिलेके नगर तालुकेमें स्थित पञ्चावतीके मन्दिरके द्वारमें खुदे हुए लगभग सन् १५३० ईस्वीके एक शिलालेखके निम्नलिखित श्लोकसे यह पता लगता है कि चामुण्डराय नेमिचन्द्रके चरणकमलोंकी पूजा करता था । :—

“ त्रिलोकसार-प्रमुख.....

.....भुवि नेमिचन्द्र ।

विभाति सैद्धान्तिक-सार्वाभौमः

चामुण्डराजार्चित-पादपद्मः ॥ ”

अर्थात् “ त्रिलोकसार और अन्य (ग्रन्थों) के रच-गिता.....नेमिचन्द्र सिद्धान्त सार्वभौम सुशोभित हैं, उसके चरणकमल चामुण्डराज द्वारा अर्चित हैं ”^{४१} यद्यपि इस श्लोकका कुछ भाग मिट गया है, तथापि भाव सुस्पष्ट है । ‘ सिद्धान्त-सार्वभौम ’ सिद्धान्तचक्रवर्ती नामक उपाश्रिता पर्याय वाची है जो बहुधा नेमिचन्द्रके साथ प्रयुक्त होता है ।

स्वयं नेमिचन्द्रने अपने ग्रन्थ गोम्मतसारमें गोम्मतराय या केवल गाय की प्रशंसा की है और ऐसा हम देख चुके हैं कि यह चामुण्डरायका उपनाम है । उन प्रशंसात्मक श्लोकोंमें नेमिचन्द्रने लिखा है कि अजितसेन उस चामुण्डराय के

गुरु थे जिसने गोम्मतेश्वरकी मूर्ति निर्माण कराई ।^{४२}

अभयचन्द्र रचित गोम्मतसारके माध्यमे लिखा है कि यह ग्रन्थ चामुण्डरायकी इच्छानुसार रचा गया; जिसको जैनियों-के पवित्र ग्रन्थोंमें वर्णित द्रव्योंकी व्याख्याका अध्ययन करनेकी अभिलाषा थी । नेमिचन्द्र-रचित त्रिलोकसारकी एक अति प्राचिन सचित्र हस्तलिखित पुस्तकमें एक चित्र है जिसमें चामुण्डराय अनेक सभासदोंके साथ नेमिचन्द्रसे जैन-सिद्धांतोंकी व्याख्या सुन रहे हैं ।

नेमिचन्द्रके ग्रन्थ ।

नेमिचन्द्र सिद्धान्त चक्रवर्तीने इन ग्रन्थोंकी रचना की:— (१) द्रव्यसंग्रह (२) गोम्मतसार (३) लब्धिसार (४) क्षपणसार, और (५) त्रिलोकसार । बाहुबली चरित्रमें लिखा है कि “ नेमिचन्द्र, गोम्मतसार, लब्धिसार, और त्रिलोकसारके रचयिता है ”^{४३} द्रव्यसंग्रहके अन्तिम श्लोकमें नेमिचन्द्रने अपना नाम प्रकट किया है ।^{४४} इसी प्रकार गोम्मतसारके एक श्लोकसे यह ज्ञात

४२ “ गोम्मत संग्रहसुत गोम्मतसिंहवरि गोम्मतजिणे य ।

गोम्मतरायविणिम्मियदक्खिणकुक्कुडजिणे जयउ ॥

जेण विणिम्मियपडिमावयणं सव्वट्टसिद्धिदेवीहि ।

सव्वपरमाहिजागिहि दिट्ठे सो गोम्मतो जयउ ॥

वज्जयणं जीणभवणं ईसिपमारं सुवण्णकलसं तु ।

तिहुवणपडिमाणिक्कं जेण कयं जयउ सो रायो ॥

जेणुवमियथंभुवरिमज्जकूव-किरीटभाकिरणजलधोया ।

सिद्धाण सुद्धपागा सो राओ गोम्मतो जयउ ॥

जमहि गुणा विस्सेता गणहरदेवादि-इइदिपासाणं ॥

सो अजियसेणणाहो जस्स गुरु जयउ सो राओ ”

४३ “ सिद्धान्तामृतसागरं स्वमक्षिमन्थक्षमाभूदालोक्य मध्ये

लेभऽभोष्टफलप्रदानपि सदा देशीणग्रन्थसरः ।

श्रीमद्गोमतलब्धिसारविलसत् त्रैलोक्यसारामर-

क्षमाजश्रीसुरभेनुचिन्तितमणिन् श्रीनेमिचन्द्रो मुनिः ॥

(बाहुबलि चरित्र, श्लोक ६३)

४४ “ णमिचन्द्र मुणिणा भणियं जं ”

(द्रव्यसंग्रह, श्लो ५८)

४० “ मास्वेदशागणाग्रसरकविरसिद्धान्तविज्ञेनेमिचन्द्र—

श्रीपादाग्रं सदा षण्णवतिदशश्चतस्रव्यभूयामवय्यान् ।

दत्त्वा श्रीगोमतेशोत्सवसवननित्याचनान्वेमवाय

श्रीमन्नामुण्डराजो निजपुरमथुरां संजगाम क्षितिशः ।

(बाहुबलि चरित्र, श्लोक ६१.)

४१ एपि. कर्ना. भाग ८, लेख नं. ४६.

होता है कि नेमिचन्द्रने इसकी रचना की है ।^{१०} हम समझते हैं, इस स्थानपर नेमिचन्द्रके ग्रन्थोंका संक्षिप्त वृत्तान्त दे देना उत्तम होगा ।

गोम्मटसार ।

इसका नाम गोम्मटसार पडनेका कारण यह है कि यह चामुण्डरायके पठनार्थ लिखा गया था, और हम बतला चुके हैं कि चामुण्डरायका दूसरा नाम गोम्मटराय था । इस ग्रन्थको पञ्चसंग्रह भी कहते हैं^{११} क्योंकि इसमें इन पाँच बातोंका वर्णन दिया है (१) बन्ध (२) बन्धमान (३) बन्धस्वामी (४) बन्धहेतु और (५) बन्ध-भेद ।

यह ग्रन्थ प्राकृतमें है और इसमें १७०५ श्लोक हैं । इसके दो भाग हैं जिनके नाम हैं जीवकाण्ड और कर्मकाण्ड । इनमें क्रमानुसार ७३३ और ९७२ श्लोक हैं । जीवकाण्डमें मार्गणा, गुणस्थान, जीव, पर्याप्ति, प्राण, संज्ञा, और उपयोगका वर्णन है । कर्मकाण्डमें ९ अध्याय हैं, जिनके नाम हैं—प्रकृतिप्रसमुत्कीर्तन, बन्धा-दयशक्त्य, सत्यस्थानभंग, त्रिचूला, स्थानप्रसमुत्कीर्तन, प्रत्यय, भवचूला, त्रिकरणचूला, और कर्मस्थिति—रचना । आठ प्रकारके कर्म और कर्मबन्धका अपनी अपनी प्रकृति, स्थिति, अनुभाग और प्रदेशके साथ सविस्तर वर्णन भी दिया हुआ है । कर्मके सम्बन्धके अन्य अनेक विषयोंका भी इसमें वर्णन है । संक्षेपसे गोम्मटसारके प्रथम भागमें जीवोंके स्वाभाविक गुण, और उनकी उन्नतिके उपायों और उपकर्णोंका वर्णन है; और दूसरे भागमें उन कर्मबन्ध उत्पन्न करनेवाली अङ्गियोंका वर्णन है, जिनके निवारण करनेसे जीवोंका मुक्ति प्राप्त होती है । ग्रन्थकर्ता सर्वदा जीवकी उत्तरा-

त्तर उन्नतिको ध्येय मानता है, और इसी लक्ष्यसे उसने गोम्मटसारमें जैन-आचार्योंके सिद्धान्तोंका सार दिया है । साधारण रूपसे इस ग्रन्थमें जैन-दर्शन शास्त्रके मुख्य मुख्य सिद्धान्तोंका समावेश है ।

गोम्मटसारके भाष्य ।

स्वयं चामुण्डरायने कानडी भाषामें गोम्मटसारकी एक टीका रची थी । गोम्मटसारके अन्तिम श्लोकमें इस बातका उल्लेख है कि चामुण्डरायने सर्व साधारणकी भाषामें वीर-मार्तण्डी नाम्नी एक टीका रची।^{१२} चामुण्डरायकी एक उपाधि-वीर-मार्तण्डी थी, इस लिए उसने अपनी टीकाका नाम रक्खा 'वीर-मार्तण्डी' अर्थात् वीर-मार्तण्डीकी रची हुई । चामुण्डरायकी उक्त टीका अब अप्राप्य है, अन्य एक दूसरी टीकामें अब केवल इसका उल्लेख मात्र है, जिसका नाम है केशववर्णीया वृत्ति, (अर्थात् केशववर्णी रचित) । उसके प्रथम श्लोकमें लिखा है " मैं कर्नाटक-वृत्तिक आधारपर गोम्मटसारकी वृत्ति लिख रहा हूँ । "^{१३} गोम्मटसारपर एक और टीका है जिसका नाम है मन्द-प्रबोधिका, और जिसके टीकाकार है अभयचन्द्र ।^{१४} इन्हीं टीकाओंके आधारपर दोहर-महर्षि हिन्दी भाषामें एक टीका लिखी है; जिसका वर्तमान समयके जैन-पंडितोंमें बहुत प्रचार है ।

नेमिचन्द्रके गुरु ।

गोम्मटसारमें अनेक मुनियोंके नाम दिये हैं जिनको नेमिचन्द्र आचार्य कहकर वन्दना करता है । वे नाम इस प्रकार हैं—अमयनन्दि, इन्द्रनन्दि, वीरनन्दि,

४७ गोम्मटसुतलिहणे गोम्मटरायेण या कया देसी ।

सो राखी चिरं काल गांमि य वीरमत्तण्डी ॥

(गोम्मटसार कर्मकाण्ड, गाथा ९७२)

४८ नेमिचन्द्र जिन नत्था सिद्धं श्रीशानभूषणम् ।

वृत्ति गोम्मटसारस्य कुर्वे कर्णोदवृत्तिनः ॥

(केशववर्णीयावृत्ति)

४९ मुनि सिद्धं प्रणम्याहं नेमिचन्द्रं जिनशरम् ।

टीका गोम्मटसारस्य कुर्वे मन्दप्रबोधिकाम् ॥

(अभयदेवकी वृत्ति)

४५ सिद्धं तुदयत्तदुगायणिम्मलवरणेमिचंदकरकलिया ।

गुणरयणभूषणं बुद्धिमइवेला भरउ भुवयणलं ॥

(गोम्मटसार, कर्मकाण्ड, गाथा ९६७)

४६ श्रीमच्चामुण्डराय प्रश्नानुरूपं गोम्मटसारनामधेयं पञ्चसंग्रहशास्त्रं प्रारंभमानः ।^१

(अभयचन्द्ररचित गोम्मटसारवृत्ति)

और कनकनन्दि ।^{५०} वीरनन्दि रचित एक 'चन्द्रप्रभ चरित' नामका ग्रन्थ है जिसके अंतमें लिखा है कि वे अभयनन्दिके शिष्य थे,^{५१} और अभयनन्दि गुण-

नन्दिके शिष्य थे । गोम्मतसारके उल्लेखानुसार कनकनन्दि इन्द्रनन्दिके शिष्य थे ।^{५२} इससे नेमिचन्द्रकी गुरुपरंपराका टेबल इस प्रकार होता है ।

५० " णमिऊण अभयणंदि सुदसायरपारिंदणदिगुरुं ।

वरवीरणंदिणाहं पयडीण पच्चयं वोच्छं ॥ "

तथा—

" वरइंदणंदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्धंतं ।

सिरिकणयणंदिगुरुणा सत्तट्ठाणं समुदिहं ॥ "

(गोम्मतसार, कर्मकाण्ड ।)

५१ "बभूव भव्याम्बुजपद्मबन्धुः पतुर्मुनीनां गणभृत्समानः ।

सदग्रणीर्देशिगणायग्रगण्यो गुणाकरः श्रीगुणनन्दिनामा ॥

मुनिजननुत्तपादः प्रास्तमिथ्याप्रवादः

सकलगुणसमृद्धस्तस्य शिष्यः प्रसिद्धः ।

अभवदभयनन्दी जैनधर्माभिनन्दी—

स्वमहिमजितसिन्धुर्भग्यलोकैकबन्धुः ॥

भग्यान्भोजविबोधनाद्यतमतेर्भास्वत् समानस्त्विषः

शिष्यस्तस्य गुणाकरस्य सुधियः श्रीवीरनन्दीत्यनूत् ।

स्वाधीनालिलवाङ्मयस्य भुवनप्रख्यातकीर्त्तः सतां

ससत्तु व्यजयन्त यस्य जयिनी वाचः कुतकाङ्कुशाः ॥ "

[चन्द्रप्रभचरितप्रशस्तिः । श्लोकः १, ३, ४,]

गुणनन्दि

अभयनन्दि

इन्द्रनन्दि

वीरनन्दि

कनकनन्दि

नेमिचन्द्र

[यह लेख, आरामे जो द्रव्यसंग्रहकी इंग्रेजी आवृत्ति प्रकाशित हुई है, उसकी प्रस्तावनाका अविकल अनुवाद स्वरूप है, ऐसा पीछें उसक साथ मिलान करनेसे मालूम हुआ है ।

—संपादक जै. सा. सं.]

५२ वरइंदणंदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्धंतं ।

सिरिकणयणंदिगुरुणा सत्तट्ठाणं समुदिहं ॥

(गोम्मतसार, कर्मसार, गा० ३८६)

जं बु द्वी व प ण्ण ति ।

(ग्रंथ परिचय)

[ले. श्रीयुत नाथूरामजी प्रेमी]

जैन साहित्यमें करणानुयोगके ग्रंथोंकी एक समय बहुत प्रधानता रही है । जिन ग्रंथोंमें ऊर्ध्वलोक, अधोलोक, और मध्यलोकका, चारों गतियोंका, और युगोंके परिवर्तन आदिका वर्णन रहता है, वे सब ग्रन्थ करणानुयोगके अन्तर्गत समझे जाते हैं । आजकलकी भाषामें हम जैन धर्मके करणानुयोगको एक तरहसे भूगोल और खगोल शास्त्रकी समष्टि कह सकते हैं । दिगंबर और श्वेतांबर दोनोंही संप्रदायमें इस विषयके सैकड़ों ग्रन्थ हैं और उनमें अधिकांश बहुत प्राचीन हैं । इस विषयपर जैन लेखकोंने जितना अधिक लिखा है उतना शायदही संसारके किसी संप्रदायके लेखकोंने लिखा हो । परंपरापरसे यह विश्वास चला आता है कि इन सब पराक्ष और दूरवर्ती क्षेत्रों या पदार्थोंका वर्णन साक्षात् सर्वश भगवानने अपनी दिव्य-ध्वनीमें किया था । जान पड़ता है कि इसी अटल श्रद्धाके कारण इस प्रकारके साहित्यकी इतनी अधिक वृद्धि हुई और हजारों वर्ष तक यह जैन धर्मके सर्वश प्रणीत होनेका अकाट्य प्रमाण समझा जाता रहा ।

हिंदुओंके पौराणिक भूवर्णनका पढ़नेसे ऐसा माध्यम होता है कि दो ढाई हजार वरस पहले भारतके प्रायः सभी संप्रदायवालोंका पृथ्वीके आकार-प्रकार और द्वीप-समुद्र-पर्वतादिके सम्बन्धमें करीब करीब

इसी प्रकारकी धारणा थी, जिस प्रकार कि जैन धर्मके करणानुयोगमें पाई जाती है । पृथ्वी थालीके समान गोल और चपटी है, उसमें अनेक द्वीप और समुद्र हैं, द्वीपके बाद समुद्र और समुद्रके बाद द्वीप, इस प्रकार कम चला गया है; जम्बुद्वीपके बीचमें नाभीके तुल्य सुमेरु पर्वत है, इत्यादि । परन्तु पीछेसे विद्वान् लोगोंके अन्वेषण और निरीक्षणसे इस विषयका ज्ञान बढ़ता गया, और आर्यभट्ट, मास्कराचार्य आदि महान् ज्ञातिषिओंने तो पूर्वीक विचारोंको बिलकुलही बदल डाला । इसका फल यह हुआ कि इस विषयका जो पारंपरिक हिन्दु साहित्य था उसका बढ़ना तो दूर रहा, मगर वह धीरे धीरे क्षीण होता गया और इधर चुंकि जैन विद्वानोंका विश्वास था कि यह साक्षात् सर्वश प्रणीत है; अतएव वे इस बढ़ाते चले गये और नई खोजों तथा आविष्कारोंकी और ध्यान देनेकी उन्होंने आवश्यकताही नहीं समझी ।

यह करणानुयोगका वर्णन केवल इस विषयके स्वतंत्र ग्रन्थोंमें ही नहीं है, प्रथमानुयोग या कथानुयोगादिके ग्रन्थोंमें भी इसने बहुत स्थान रोक़ा है । दिगम्बर संप्रदायके महापुराण, हरिवंशपुराण, पद्मपुराणादि प्रधान २ पुराणोंमें तथा अन्य चरित्र ग्रन्थोंमेंभी यह खूब विस्तारके साथ लिखा गया है । श्वेताम्बर संप्रदायके कथा ग्रन्थोंका भी यही हाल है । बल्कि इस संप्रदायके तो आगम ग्रंथोंमें भी इसका दौरेदौरा है । भगवती सूत्र (व्याख्यामञ्जलि) आदि अंग और जम्बु

१ लोकालोकविभक्त्युगपरिवृत्तश्चतुर्गतीनां च ।

आदर्शमिव ययामतिरवैति करणानुयोगं च ॥

दीप प्रज्ञप्ति, सूर्यप्रज्ञप्ति, चन्द्रप्रज्ञप्ति आदि उपांग ग्रन्थ कारणातुयोंकेही वर्णनसे लबालब भरे हुए हैं ।

दिगम्बर संप्रदायमें इस विषयका सबसे प्राचीन और विशाल ग्रन्थ त्रिलोकप्रज्ञप्ति है । इसका और लोकविभाग ग्रन्थका परिचय हम जैनहितैषी (भाग १३-अंक १२) में दे चुके हैं । त्रिलोक्यसार नामक ग्रन्थ मूल प्राकृत और संस्कृत टीका सहित माणिकचन्द्र ग्रन्थ-मालामें प्रकाशित हो चुका है । आज इस लेखमें हम जम्बुदीवपणत्तिका परिचय देना चाहते हैं । इसी नामका और एक ग्रन्थ माधुरसंवान्वयी अमितगति आचार्यका भी है । अमितगतिने चन्द्रप्रज्ञप्ति और सार्द्धद्वयदीपप्रज्ञप्ति नामक ग्रन्थ भी इसी विषयपर लिखे हैं । परन्तु ये अभी तक हमारा देखनेमें नहीं आये ।

जम्बुदीवपणत्तिसि नामका एक ग्रन्थ भ्नाम्बर संप्रदायका भी है । इसका संकलन करनेवाले गणधर सुधर्मास्वामी कहे जाते हैं । यह छठ्ठा उपांग है और आगमग्रन्थोंकी शैलीसे लिखा हुआ है । इसकी श्लोक संख्या ४१४६ है । मुर्शिदाबादके राय धनपतिसिंह बहादुरके द्वारा यह वाचनाचार्य रामचन्द्र गणिकृत संस्कृत टीका और अर्ध चंद्रभाणजीकृत भाषा टीका सहित छप चुका है ।

दिगम्बरसंप्रदायी जम्बुदीवपणत्तिका दो प्रतियाँ हमने देखी हैं; एक स्वर्गीय दानवीर सेठ माणिकचन्द्रजीके चौपाटीके ग्रन्थभाण्डारमें है और दूसरी पुनेके भांडारकर आरिण्टल रीसर्च इन्स्टिट्यूटमें । पहली प्रति सावन वदि १२ सं० १९६० की लिखी हुई है और इसे सेठजीने अजमेरसे लिखवाकर मंगावाई थी । दूसरी प्रतिपर उसके लिखे हुएका समय नहीं दिया है; परन्तु वह कुछ प्राचीन मालूम होती है !

यह ग्रन्थ प्राकृत भाषामें है और गाथाबद्ध है ।

इसमें १३ उद्देश या अध्याय, २४२७ गाथायें और भरत, ऐरावत, पूर्व विदेह, उत्तर विदेह, देवकुल, उत्तरकुल, लवणसमुद्र, ज्योतिषपटल आदिकावर्णन है । वर्णन त्रिलोकप्रज्ञप्तिकी अपेक्षा कुछ संक्षिप्त है ।

इसके कर्ताका नाम सिरिपउभणदि या श्रीपन्नान्दि है । वेह अपनी गुरुपरम्परा इस प्रकार बतलाते हैं—वीरानन्दि, वल्लान्दि, और पन्नान्दि । अपने लिए उन्होंने गुणगणकालित, त्रिदण्डरहित, त्रिशल्यपरिशुद्ध, त्रिगारावरहित, सिद्धान्तपारगामी, तप-नियम-योग-युक्त, ज्ञानदर्शनचारित्र्योद्युक्त और आरम्भकरणरहित विशेषण दिये हैं । अपने गुरुओंकी भी उन्होंने ज्ञान और तप आदिके विषयमें प्रशंसा की है । उन्होंने ऋषिबिजय गुरुके निकट जिनवचन-विनिर्गत सुपरिशुद्ध आगमको श्रवण करके, उनहीके कृपासाहाय्यमें इस ग्रन्थकी रचना की है । विजयगुरुका विशेष परिचय वे नहीं देते, इससे उनकी गुरुपरम्परापर कोई प्रकाश नहीं पड़ता । माधनन्दी नामके एक विख्यात आचार्य थे जो जोग-द्वेष-मोहसे रहित, श्रुतसागरके पारगामी, प्रगल्भ मतिमान्, और तपःसंयम-संपन्न थे । उनके शिष्य सकलचन्द्र गुरु हुये, जो नव नियमों और शीलका पालन करते थे, गुणी थे और सिद्धान्त महोदाधिमें जिन्होंने अपने पापोंको धोखाला था । इनके शिष्य नैन्दिगुरुके लिए—जो सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र्यसम्पन्न थे—यह ग्रन्थ बनाया गया है ।

आचार्य पन्नान्दि जिस उमय वारानगरमें थे, उस समय यह ग्रन्थ रचा गया है । इस नगरकी प्रशंसामें लिखा है कि उसमें वापिकाये, तालाब, और सुवन बहुत थे, भिन्नभिन्न प्रकारके लोगोंसे वह भरा हुआ था, बहुतही रम्य था । धनधान्यसे परिपूर्ण था, सम्यग्दृष्टि-जनोंसे, मुनियोंके समूहसे, और जैन मंदिरोंसे विभूषित था । यह नगर पारियत्त (पारियात्र) नामक देशके

१ इसके कर्ता श्रीपतिपुत्रमाचार्य हैं, और इसकी रचना लगभग १००० वीरनिर्वाणसंवत् में हुई है ।

२ इसके कर्ता मुनि सर्वानन्दि हैं और यह शक संवत् १८० में लिखा गया है । इस ग्रन्थका संस्कृत अनुवाद उपलब्ध है ।

१ पुराणसारके कर्ता श्रीचन्द्रमुनि—जो वि. सं. १०७० के करीब हुए हैं—अपने गुरुका नाम श्रीनान्दिलिखते हैं । वे इनसे पृथक् व्यक्ति जान पड़ते हैं । वल्लान्दि आचार्यकी गुरुपरम्परामें भी एक श्रीनान्दि है ।

अन्तर्गत था। बारानगरके प्रभु या राजाका नाम शक्ति था शान्ति था। वह सम्यग्दर्शनशुद्ध, वती, शीलसम्पन्न, दानी, जिनज्ञानवत्सल, धीर, गुणी, कलाकुशल और नरपतिसंपूजित था।

आचार्य हेमचन्द्रके कोषमें लिखा है—“उत्तरो विन्ध्यात्पारियात्रः”। अर्थात् विन्ध्याचलके उत्तरमें पारियात्र है। यह पारियात्र शब्द पर्वतवाची और प्रवेशवाची भी हैं। विन्ध्याचलकी पर्वतमालाका पश्चिम भाग जो नर्मदा तटसे शुरू होकर खंभाततक जाता है और उत्तर भाग जो अर्बलीकी पर्वतश्रेणीतक है पारियात्र कहलाता है। अतः पूर्वोक्त बारानगर इसी भूभागके अन्तर्गत होना चाहिए। राजपूतानेके कोटा राज्यमें एक बारा नामक कसबा है, जान पड़ता है कि यही बारानगर होगा। क्योंकि यह पारियात्र देशकी सीमाके भीतरही आता है। नन्दिशंखकी पट्टावलीके अनुसार बारामें एक भट्टारकोकी गद्दी रही है और उसमें वि. सं. (विक्रमराज्याभिषेक) ११४४ से १२०६ तकके १२ आचार्योंके नाम दिये हैं। इससे भी जान पड़ता है कि सम्भवतः वे सब आचार्य पद्मनन्दि या माधनन्दि की ही शिष्यपरम्परामें हुये होंगे और यही बारा-कोटा जम्बुद्वीप प्रशतिके निर्मित होनेका स्थान होगा।

ज्ञानप्रबोध नामक भाषाग्रन्थमें (पद्यबद्ध) कुन्दकुदाचार्यकी कथा दी है। उसमें कुन्दकुन्दको इसी बारापुर या बाराके धनी कुन्दश्रेष्ठी और कुन्दलताका पुत्र बतलाया है। पाठकोसे यह बात अज्ञात न होगी कि कुन्दकुन्दका एक नाम पद्मनन्दि भी है। जान पड़ता है कि जम्बुद्वीपप्रशतिके कर्ता पद्मनन्दि कोही भ्रमवश कुन्दकुन्दाचार्य समझकर ज्ञानप्रबोधके कर्ता, कर्नाटकदेशके

कुन्दकुन्दका जन्म स्थान बारा बतलानेका प्रयत्न कर बैठे हैं। पर इससे यह बात बहुत कुछ निश्चित हो जाती है कि मालवेके या कोटा राज्यके इसी बारामें यह ग्रन्थ निर्मित हुआ है।

शान्ति या शक्तिराजा जान पड़ता है कि कोई मामूली ठाकूर होगा। यद्यपि उधे नरपतिसंपूजित लिखा है, परन्तु साथ ही ‘बारानगरस्य प्रभुः’ कहा है। यदि कोई बड़ा राजा या मांडलिक आदि होता, तो वह किसी प्रवेश या प्रान्तका राजा बतलाया जाता। राजाका वंश आदिभी नहीं बतलाया है, जिससे राजपूतानेके इतिहासमें उसका पता लगाया जा सके और उससे पद्मनन्दि आचार्यका निश्चित समय मालूम किया जा सके।

पद्मनन्दि नामके अनेक आचार्य और भट्टारक हो गये हैं। उनमें पद्मनन्दिपंचविंशतिकाके कर्ता बहुत प्रसिद्ध हैं। वे अपने गुरुका नाम वीरनन्दि लिखते हैं और प्रशतिके कर्ताके गुरु बलनन्दि हैं। इस लिये ये दोनों एक नहीं हो सकते। इसके सिवाय ‘पंचविंशतिका’ अपेक्षाकृत अर्वाचीन ग्रन्थ है। हमारा अनुमानसे वह १२ वीं शताब्दीमें पहलेका नहीं हो सकता। उस समय दिगम्बर मुनि ‘जिनमन्दिरामें रहने लगे थे और यह उपदेश दिया जाने लगा था कि विम्बादलके पतंके भी बराबर मन्दिर और जांके भी बराबर जिनप्रतिमा बनवानेवालेके पुण्यका वर्णन नहीं किया जा सकता।

१. सुना है कि बारामें पद्मनन्दि की कोई निधिवाणी है।

२. यत्पादपङ्कजरोधिरपि प्रमाणलभ्यः शिरस्यमल्लोभक-
लावतारः। भव्यात्मना भवति तत्क्षणमेव मोक्षं स श्रीगुरुद्विशत
मे मुनिवीरनन्दी ॥

४ यह ग्रन्थ काशीमें छप चुका है। इसमें अनेक विषयोंके २५ प्रकरण हैं।

१. सम्पत्यत्र कलौ काले जिनगेहे मुनिस्थितिः।

धर्मस्य दानमित्येषां श्रावका मूलकारणम् ॥

उपासकाचार प्रकरण।

२. बिम्बादलोन्नति यवोन्नतिमेव भक्त्या—

१. प्रतेकी प्रतीमें सन्ति (शान्ति) और बम्बईकी प्रतीमें सच्चि (शक्ति) पाठ है।

२. देखो जैनसिद्धान्तभास्कर किरण ४; और इन्डियन ऑन्टि-
क्वेरी २० वीं जिल्द।

३. कर्नाटक देशके कोण्डकुण्डनामक ग्रामके निवासी होनेके कारण इनका नाम कोण्डकुण्ड हुआ था। कुन्दकुन्द उसीका उचितपुर संस्कृत रूप है।

प्रज्ञाती के कर्ता पद्मनन्दि कब हुए हैं, यह बताने के लिये अभी तक हमें कोई पुष्ट प्रमाण उपलब्ध नहीं हुआ है। परन्तु हमारा अनुमान है कि यह ग्रन्थ विक्रमकी — इसवीं शताब्दी के बाद का तो नहीं है, पहले का भले ही हो। क्यों कि —

१) ग्रन्थकी रचनाशैली विलकुल त्रिलोक प्रज्ञासि के सदृश है और भाषा भी अपेक्षाकृत प्राचीन मातृम होती है।

२) नववीं दसवीं शताब्दी के बाद के ग्रन्थकर्ता अपनी गुरुपरम्परा बतलाने समय संघ और गण गच्छादिका परिचय अवश्य देते हैं। पर इस ग्रन्थमें किसी संघ या गण गच्छादिका नाम नहीं है। मंगराजकविक शिलालेख के अनुसार अकलंकभट्ट के बाद देव, नन्दि, सन, और सिंह इन चार संघोंकी स्थापना हुई है। अतः हमारी समझमें यह ग्रन्थ अकलंक देव से पहले का होना चाहिए। अकलंक देव का समय विक्रमकी ८ वीं शताब्दी है।

३) ऐसा मातृम होता है कि इस ग्रन्थसे पहले इस विषयका कोई स्वतंत्र ग्रन्थ नहीं था। पद्मनन्दि मुनिने श्रीविजयगुरु के निकट आचार्य परम्परासे चला आया हुआ यह विषय सुनकर लिखा है। किसी एक या अनेक ग्रंथों के आधार आदी से नहीं। इस विषयमें नीचे लिखा हुआ गाथाये अच्छी तरह विचारने योग्य है।

ते वदिऊण सिरसा वोंच्छामि जह्वाकमण जिणदिट्ठं ।

आयरियपरम्परया पण्णसिं दविजलधीणं ॥ ६ ॥

× × × × ×

आयरियपरम्परया सायरदीवण तह य पण्णसी ।

संखेवण समथं वोंच्छामि जहाणु पुव्वीए ॥ १८ ॥

× × × × ×

ये कारयन्ति जिनसम जिनाकुति वा ।

पुण्यं तदीयमिह वागपि नैव शक्ता—

स्तोतुं परस्य किमु कारयिषुदयस्य ॥ २२ ॥

१. देखो श्रवण बेवोला इन्किपशनाका १०८ वां

शिलालेख और जैनसिद्धान्त भास्कर किरण ३ ।

.....रिसिविजयगुरुति विक्खाओ ॥ १४४ ॥

सोऊण तस्स पासे जिणवयण विणिगयं अमदभूदं ।

रइदं किंचुदेसे अथपदं तहव लध्दूणम् ॥ १४५ ॥

यदि यह अनुमान ठीक हो कि दिगम्बर सम्प्रदायमें इस विषयका यह पहला ग्रन्थ है तो अवश्यही यह पुराना है। और आश्चर्य नहीं जो त्रिलोकप्रज्ञासि के रचे जाने के समयमें अथवा उससे कुछ पीछे लिखा गया हो। इस ग्रन्थमें 'उक्तं च' कह कर अन्य गाथायें या श्लोकादि भी उद्धृत नहीं हैं। इससे भी इसे प्राचीन माननेकी इच्छा होती है।

यह ग्रन्थ जिन नन्दिगुरु के लिये बनाया गया है, उनके दादागुरुका नाम माघानन्दि था, और वे बहुतही विल्यात, श्रुतसागरपारगामी, तपःसंयमसम्पन्न, तथा प्रमत्तबुद्धि थे। इन्द्रनन्दीन अपने श्रुतावतारमें लिखा है कि वीरनिर्वाणसे ६८३ वर्ष बाद तक अंगशानकी प्रवृत्ति रही। उनके बाद अर्हद्वलि आचार्य हुए और उनके कुछ समय बाद (तत्कालही नहीं) माघनन्दि आचार्य हुए। आश्चर्य नहीं जो नन्दिगुरु के दादागुरु यही माघनन्दि हों। उन्हें जो विशेषण दिये गये हैं उससेभी मातृम होता है कि वे कोई सामान्य आचार्य न होंगे। इन्द्रनन्दिके कथनक्रमसे माघनन्दीका समय वीरनिर्वाणसंवत् ८०० लगभग तक आसकता है। और इस हिसाबसे नन्दिगुरु और पद्मनन्दीका समय वीरनिर्वाणकी ९ वीं शताब्दि माना जा सकता है। पर इस विषयमें अधिक जोर नहीं दिया जा सकता कि इन्द्रनन्दिकथित माघनन्दि और यह माघनन्दि एकही होंगे।

इस ग्रन्थमें भगवान् महावीर के बादकी आचार्य-परम्परा के विषयमें जो कुछ लिखा है उसका आशय इस प्रकार है।

विपुलाचलके ऊंचे शिखरपर विराजमान वर्धमान

१ वीरनिर्वाण ६ वत् १००० के लगभग।

२ यह ग्रन्थ माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला के 'तत्त्वानुशासनान्दि-समह' नामक १३ वें अंकमें छप चुका है।

जिनेन्द्रने गौतममुनीको भ्रमाणसंयुक्त अर्थ कहा । उन्होंने लोहार्यको, लोहार्यने—जिनका नाम सुधर्मा भी है—जम्बुस्वामीको कहा । ये तीनों गणधर, गुणसमग्र, और निर्मल चारज्ञानके धारी थे । ये केवल ज्ञानको प्राप्त करके मोक्षको प्राप्त हुए । इनको मैं नमस्कार करता हूँ । इनके बाद नन्दि, नन्दिमित्र, अपराजित, गोवर्धन और भद्रबाहु ये पांच मुख्यश्रेष्ठ बौद्ध पूर्व और बारह अंगके धारक हुए । इनके बाद क्रमसे विशालाचार्य, प्रोष्ठिल, क्षत्रिय, जय, नाग, सिद्धार्थ, धृतिषण, विजय, बुद्धिल, गंगदेव और धर्मसेन, ये दस पूर्ववारी हुए । फिर नक्षत्र, यशः पाल, बाण्डु, ध्रुवसेन, और कंस ये पांच ग्यारह अंगके धारक हुए । इनके बाद सुभद्र, यशोभद्र, यशोबाहु और अन्तिम लोह (लोहाचार्य) ये आचारारंगके धारक हुए ।

इस परम्परासे एक यह विशेष बात मालूम हुई कि सुधर्मास्वामीका दूसरा नाम लोहार्य भी था । लोहार्य नामके एक और भी आचार्य हुए हैं जो आचारारंगधारी थे । उन्हें दूसरे लोहाचार्य समझना चाहिए । श्रवण वसोलकी चन्द्रस्तवस्तीके 'शिलालेखके—' महावीरस-वितरि परिनिर्धुते भगवत्परमार्थि—गौतमगणधरसाक्षा-च्छिष्य—लोहार्य—जम्बु—X X " आदि वाक्यमें जो लोहार्यको गौतमगणधारका साक्षात् शिष्य लिखा है, उसका भी इससे खुलासा हो जाता है । अभी तक इस बातका स्पष्ट उल्लेख कहीं भी नहीं मिला था कि सुधर्मास्वामीका दूसरा नाम लोहार्य भी था ।

इस परम्परामें और त्रिलोकप्रशसिकी परम्परामें कोई अन्तर नहीं है । आचार्य गुणभद्रकृत उत्तर-पुराण, ब्रह्म हेमचन्द्रकृत श्रुतस्कन्ध, और इन्द्रनन्दिकृत श्रुतावतारमें भी बिल्कुल यही परम्परा नदी हुई है । परन्तु हरिवंशपुराण, नन्दिसंघ—बलात्कार गण—सरस्वती-गच्छकी प्राकृत पट्टावली, 'सेनगणकी पट्टावली और काष्ठासंघकी पट्टावलीमें नन्दिकी जगह विष्णु नाम मिलता है । इसके सिवाय नान्दिसंघकी पूर्वोक्त पट्टावलीमें और काष्ठासंघकी पट्टावलीमें यशोबाहुके स्थानमें भद्र-बाहु नाम है । जान पड़ता है नन्दीका नामान्तर विष्णु और यशोबाहुका भद्रबाहु भी होगा ।

लोहाचार्य तककी यह गुरुपरम्परा दिगम्बर संप्रदायमें एकसी मानी जाती है । इसमें कोई मतभेद नहीं है । परन्तु यह बड़े आश्चर्यकी बात है कि श्वेताम्बर संप्रदायमें जम्बुस्वामीके बाद जो परम्परा मानी जाती है, वह इससे सर्वथा भिन्न है । यद्यपि ये दोनों संप्रदाय वि० सं० १३६ के लगभग पृथक् हुए कहे जाते हैं । यदि यह समय सही है तो आचारारंगधारियों तककी परम्परा दोनों संप्रदायोंमें एकसी होनी चाहिए थी । या तो यह समय ही ठीक नहीं है—जम्बुस्वामीके बादही यह संप्रदाय भेद हो गया होगा, या फिर दोनोंमेंसे किसी एकन अथवा दोनोंने ही पाँचसं भूलभाल जान-पर इन्हें गड़बा होगा । इतिहासके विद्यार्थियोंके लिये यह विषय खास तौरसे विचार करने योग्य है ।

१. यह ग्रन्थभी तत्त्वानुशासनादि—संग्रहमें छपा है ।

२-३-४—देखा जैनसिद्धान्तभास्कर, किरण ४ ।

१ देखो, जैनसिद्धान्तभास्कर किरण १.

परिशिष्ट-

अनुदीबपण्णत्तिका आदि और अंतका कुछ भाग नमूनेके तौर पर यहां पर दिया जाता है ।

देवासुरिदमहिदे दसदवुण कम्मपरिहीणि । केवलणाणालोए सद्धम्मवपसंदं अरुहं ॥ १ ॥
अट्टविहकम्मरिण अट्टगुणसमणिणदे महावीर । लायगा-तिलयभूदे सासयसुहसद्धिंदे सिद्धे ॥ २ ॥
पंचाचारसमग्गे पंचेदियनिजिंदे विगयमोहं । पंचमहव्वयानिलए पंचमगइनायगायरिण ॥ ३ ॥
परसमयतिमिरदलणं परमागमदेसए उव्वज्झाए । परमगुणरयणिवहं परमागमभाविंद वीरे ॥ ४ ॥
णाणागुणतवणिगए ससमयसम्भावगहियपरमत्थं । बहुविहज्जागज्जुत्ते जे लोए सव्वसाहुगणं ॥ ५ ॥
ते वेददूण सिरसा वोच्छामि जहा कमेण जिणदिट्ठं । आबरियपरंपरया पण्णत्तिं दीवजलधीणं ॥ ६ ॥

+ + + + +

विउलगिगितुंगासिहरे जिणिदइंण वड्डमाजेणं । गोदममुणिस्स कहिंदं पमाणयसंजुदं अत्थं ॥ ९ ॥
तेणवि लोहउजस्स य लोहज्जेण य मुधम्मणामेण । गणधरसुधम्मणा खलु जंजुणामस्स णिदिट्ठं ॥ १० ॥
चदूरमल्लबुद्धिसहिदे तिअंदे गणधरं गुणसमग्गे । केवलणाणपईव सिद्धिपत्ते णमंसामि ॥ ११ ॥
णंदी य णंदीमत्तो अवराजदमुणिवरो महातिआं । गोवद्धणो महप्पा महागुणा भइवाहू य ॥ १२ ॥
पंचंदं पुरिसवरा चउदसपुव्वी हवंति णायव्वा । बारसअंगभरा खलु वीराजिणिदस्स णायव्वा ॥ १३ ॥
तहय विसाखायरिओ पांदिट्ठो खत्तिअओ य जयणामां । णागो सिद्धत्थो थिय थिदिसेणो विजय णामोय ॥
बुद्धिह-गंगदेवो धम्मसेणो य होइ पच्छिमओ । पारंपरेण एदं दसपुव्वधरा समक्खादा ॥ १५ ॥
णक्खत्तो जसपालो पंडु-धुवसेण-कंस-आयरिओ । पेयारस अंगधरा पंचजणा होति णिदिट्ठं ॥ १६ ॥
णामेण मुभइमुणी जसभइो तहय होइ जसबाहु । आयरधरा णया अपच्छिमो लोहणामो य ॥ १७ ॥
आयरियपरंपरया सायरदावाण तहय पण्णत्तिं । संखेवणं समत्थं वोच्छामि जहाणुव्वीए ॥ १८ ॥

+ + + + +

परमंठिभासिदत्थं उद्धाधोविरियलोयसंबंधं । अनुदीवणिक्कं पुव्वावरदोसपारिहीणं ॥ १४० ॥
गणधरदंवेण पुणे। अत्थं लध्दूण गंथिदं गंथं । अक्खरपदसंखेज्जे अणंतसत्थेहि संहुत्तं ॥ १४१ ॥
आयरियपरंपरेण य गंथत्थं चैव आगयं सम्मं । उव्वसंहेरीय लिहियं समासदो इहय णाव्वं ॥ १४२ ॥
णाणाणरवइमहिदो विगयममुंसंगभंग-उम्मुक्कां । सम्मइंसणसुद्धो सजय-तव-सील-खेपुण्णो ॥ १४३ ॥
जिणवर-वयण-विणिगयपरमागमदेसओ महासत्तो। सिरिनिलओ गुणसहिओ रिसिविजय शुभ ति विक्खाओ।
सोऊण तस्स पासे जिणवयणविणिगयं अमदमूदं । रइदं किंचुइसे अत्थपदं जह व लध्दूणं ॥ १४५ ॥

+ + + + +

अहतिरिय-उड्डलणसु तेसु जे होति बहुवियप्पा दु । सिरिविजयस्स महप्पा ते सव्वे वणिग्गा किंचि। १५३।
गयरायरासमोहो सुदसायरपारओ मह-पगच्छा। तवसंजमसंखणो विक्खाओ माधनंदियुक् ॥ १५४ ॥
तस्सव य वरसिस्सो सिद्धंतमहादहिम्मं धुयकळुसो । णवणियमसीलकलिंदो गुणउत्तो सयलचंद युक् ॥ १५५ ॥

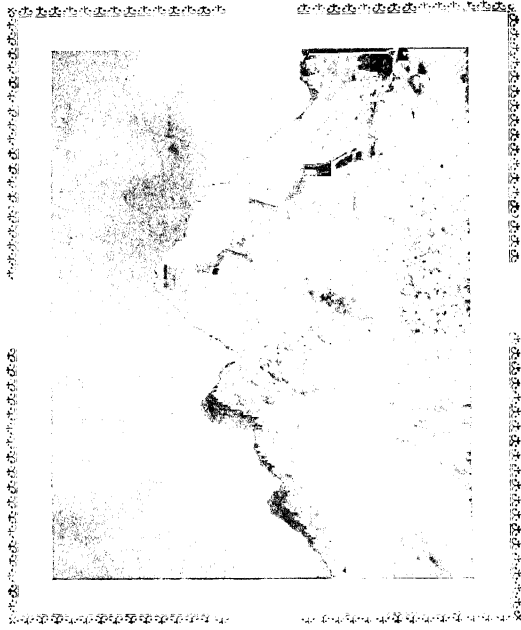
तस्सेव य वरसिस्सो णिम्मलवरणाणचरणसंजुतो । सम्मदंसणसुद्धो सिरिण्णिदिगुरु त्ति विक्खाओ ॥ १५६ ॥
 तस्स णिमित्तं लिहियं जंबूदीवस्स तहय पण्णत्ती । जो पढइ सुणइ एदं सो गच्छइ उत्तमं ठाणं ॥ १५७ ॥
 पंचमहव्वयसुद्धो दंसणसुद्धो य णाणसंजुतो । संजमतवगुणसहिदो रागादिविक्खिज्जदो धीरो ॥ १५८ ॥
 पंचाचारसम्मगो छज्जीवइयावरो विगदमोहो । हरिस-विसाय-विहूणो णामेण य वीरणवित्ति ॥ १५९ ॥
 तस्सेव य वरसिस्सो सुत्तववियक्खणो महप्पगम्भो । परपरिवादणियत्तो णिस्संगो सव्वसंगेसु ॥ १६० ॥
 सम्मत्तअभिगदमणो णाणेण तह दंसणे चरित्ते य परतंतिणियत्तमणो बल्लणंदि गुरु त्ति विक्खाओ ॥ १६१ ॥
 तस्स य गुणगणकल्लिदो तिदंवरहियो तिसल्लपरिसुद्धो । तिण्णवि गारवरहियो सिस्सो सिद्धंतगयपारो ॥ १६२ ॥
 तवणियमजोगजुत्तो उज्जुत्तो णाणदंसणचरित्ते । आरंभकरण रहियो णामणे य पडमणंदीत्ति ॥ १६३ ॥
 सिरिगुरुविजयसयासे सोऊणं आगमं सुपरिसुद्धं । मुणि-पडमणंदिणा खलु लिहियं एयं समासेण ॥ १६४ ॥
 सम्मदंसणसुद्धो कदवदकम्मो सुसीलसंपण्णो ॥ अणवरयदाणसालो जिणसासणवच्छलो वीरो ॥ १६५ ॥
 णाणागुणगणकल्लिओ णरवइसंपूजिओ कलाकुसलो ॥ वाराणयरस्स पहू णरुत्तमो खत्तिभूपालो ॥ १६६ ॥
 पोक्खराणि-वावि-पडरे बहुभवणविहूसिए परमरम्भे । णाणाजणसंकिण्णे वनवन्नसमाउले दिव्वे ॥ १६७ ॥
 सम्मादिट्ठिजणोवे मुणिगणणिवहेहि मंडिए रम्भे । देसम्म पारियत्ते जिणभवणविहूसिए दिव्वे ॥ १६८ ॥
 जंबूदीवस्स तहा पण्णत्ती बहुपयत्थसंजुत्तं (ता) । लिहियं संखेवेणं वाराए अच्छमाणेण ॥ १६९ ॥
 छहम्भेण विरइयं जं किंपि हवेज्ज ववयणविरुद्धं । सादं तु सुगीदरथा तं पवयण वच्छलसाए ॥ १७० ॥

× × × × ×

विउघ-वइ-मउड-मणिगण-कर-सलिलसुधोयचार पयकमलं । वरपडमणंदि णमियं वीर जिणिदं णमंसामि ॥ १७१ ॥

इय जंबूदीवपण्णत्तिसंगहे पमाणपरिच्छेदो णाम तेरमी उदेसो सम्मत्तो ॥ १३ ॥

બર્હમ્

॥ તમોડસ્તુ શ્રમણાય મગલતે મહાવીરાય ॥

જૈ ન સા હિ ત્ય સં શો ધ ક

સંદ ૧]

ગુજરાતી લેખ વિભાગ

[અંક ૪

સ પ્ત મં ગી

અથવા

સત્-અસત્-તત્ત્વમૂલક પ્રમાણ પદ્ધતિ

[લે૦ અધ્યાપક રસિકલાલ છોટાલાલ પરીશ્વ. બી. ઇ.]

જૈન દર્શન અથવા આદ્ય દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલ પાયો સપ્તમંગી ઉપર રચાયા છે. સપ્તમંગી પદ્ધતિ વસ્તુ તત્ત્વના સ્વરૂપના સંપૂર્ણ વિચાર પ્રદર્શિત કરવા માટે ગાંધારી સાત પ્રકારની વાક્યરચના તે આ પ્રમાણ છે:—

(૧)	[વસ્તુ]	કર્થચિન્ત	છે. ૪૦
(૨)	"	"	નથી.
(૩)	"	"	છે અને નથી.
(૪)	"	"	અવાચ્ય છે.
(૫)	"	"	છે અને અવાચ્ય છે.
(૬)	"	"	નથી અને અવાચ્ય છે.
(૭)	"	"	છે, નથી, અને અવાચ્ય છે.

● સંસ્કૃત વાક્યો આ પ્રમાણે:—

(૧) સ્વાદસ્તિ	(૪) સ્વાવકવ્યમ્
(૨) સ્વભાસિ	(૫) સ્વાદસ્તિ અવકવ્યમ્ ચ
(૩) સ્વસ્થિ નાસ્તિ	(૬) સ્વાભાસિ અવકવ્યમ્ ચ
(૭) સ્વાદસ્તિ નાસ્તિ અવકવ્યમ્ ચ	

આ પ્રમાણ સપ્તમંગીની વાક્યરચના છે. સામાન્ય વાચકને ઘણું વિચિત્ર, નિરુપયોગી અને હાસ્યજનક લાગે તેથી તેનું વાક્ય સ્વરૂપ દેખાય છે. પરંતુ ગંભીર વિચાર-પૂર્વક જો તે સંવેર્ષી ઝઠાપોહ કરવામાં આવે તો તેમાં રહસ્ય તત્ત્વો સર્વસાધારણ અને મર્યાદાથી છે. એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. એ વિચાર પદ્ધતિમાં સત્-અસત્ અનેક ધર્મવસ્તુ, અને એક વાક્ય એક સમયે એક ધર્મના નિર્દેશ કરી શકે; એ તત્ત્વોનો અન્તર્ભાવ થયેલો છે. એ તત્ત્વોએ આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ક્યારે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં ધારણ કર્યું તેનો નિર્ણય કરવો હજી સુલભ નથી. પરંતુ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અધ્યયન ઉપરથી તેનો વિકાસ અને પ્રયોજન તો આપણે ચોક્કસ જાણી શકીએ તેમ છીએ.

જૈનોના આ વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તના ઇતિહાસ વિષે હાલમાં હું આટલું જણાવી શકું છું:—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એનો નિર્દેશ નથી. મદ્રવાહુની આવશ્યક સૂત્રની નિયુક્તિમાં

अष्टसहस्रीना कर्ता विद्यानन्दी कहे छे के “ तमां ‘ सत्त्व ’ वस्तु धर्म छे; तेना अस्वीकार करतां गंधडाना सींगडानी माफक वस्तु वस्तुत्व विनानी थई जाय छे; ते प्रमाणे कथंचित् ‘ असत्त्व ’ छे, कारण के स्वरूपादिथी ~~असत्त्व~~ अनिष्ट नथी तेम पर रूपादिथी पण अनिष्ट न होय तो प्रतिनियत स्वरूपना अभावथी वस्तु प्रतिनियम-नो विरोध थाय तथी” (एम मानवुं जोईण के स्वरूपनी अपेक्षाए जेम सत् इष्ट छे तेम पररूपादिनी अपेक्षा-ए नथा.)

अनेकान्तजयपताकाना कर्ता हरिभद्र सूरि कहे छे के “ ते (वस्तु) परद्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-रूपे सत् छे, अने-परद्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-रूपे ‘ असत् ’ छे. तेथी ते ‘ सत्-अने ‘ असत् ’ छे. नहि तो तेना अभावना प्रसंग आवे (घटादिरूप वस्तुना अभाव थाय) एटले के-जो ते जेम ~~परद्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-रूपे~~ ‘ सत् ’ छे, तेम परद्रव्या-दिरूपे पण होय, तो ते घट वस्तु न न थाय, कारणके ते परद्रव्यादिरूपे पण, तनाथी अन्य पोताना स्वरूपनी मा-फक, हयान छे. ते प्रमाणे तो जेम परद्रव्य क्षेत्र काल भा-वरूपे ते ‘ असत् ’ छे तेम परद्रव्यादिरूपे पण ‘ असत् ’ होय, तो एम पण गंधडाना सींगडानी माफक घट वस्तु न थाय. आ प्रमाणे तेना (वस्तुना) अभाव थाय तथी ते सदसद्रूप ज कबुल करबी जोईण.”

ते ज ग्रंथमां अन्य स्थान हरिभद्रसूरि जणावे छे के “ न हि स्वपरसत्ताभावाभावरूपतां विहाय वस्तुना वि-शिष्टतैव सम्भवंति । ‘ स्वगतानो भाव अने परसत्तानो अभाव न होय तो वस्तुना विशिष्टतानो ज सम्भन नथी” प्रमेयरनकापमां चन्द्रप्रभसूरि आबुं ज तन्व दर्शावे छे.

१. तत्र सर्वे धर्माः सद्रूपमे वस्तुना परद्रव्यायोगात्, पर-विषयादिवत् । तथा कथंचिदसत्त्वं, स्वरूपादिभिनि पररूपादिभि-रपि वस्तुनाऽसत्त्वादिना प्रतिनियतस्वरूपाभावाद्, परतर्पित नियम-विरोधात् । अष्टसहस्री ३. १२६

२. यतस्तत् परद्रव्यक्षेत्रकालभावरूपेण सत्-वर्तते, परद्रव्य-क्षेत्र-कालभावरूपेण चासत् । ततश्च सद्रूपसत्त्व भवति । अन्यथा तदभावा-प्रसंगात् । (घटादिरूपस्य वस्तुनाभावप्रसंगात्) इत्यादि । अन-कान्तजयपताका, पृ० २०

ते कहे छे के जो आ तन्व स्वीकारामां न आवे तो एक ज घटादि वस्तु सर्वत्र व्यापि अने तेथी एक वस्तु सर्वे पदार्थ यवनां दोष नीपजे.”

जोसेफ ‘ Introduction to Logic ’ नामना पोताना ग्रंथमां पण आज मुद्रानी वात करे छे. ते कहे छे के “ निपवात्मक वचनन आपण वस्तुआना वास्तवि-क व्यवच्छेद दर्शावनार गणवुं जोईण.....अमुक धर्मोनी अने अस्तित्वना अमुक प्रकारानी परस्पर व्यवच्छेदकता ए निपधमां रहैले वास्तविक सत्य छे. जो एम न होय तो दरेक वस्तु दरेक अन्य वस्तु थई जाय; एटले के अस्तित्वना आ विविधप्रकारना जटली विध्या-त्मक थई जाय.”

हरिभद्र सूरि आ प्रमाणे वस्तु तन्वनी इष्टिण ऊहा-पोह करी तेनी सदसद्रूपभक्ता सिद्ध करी जान तन्वनी इष्टिण पण एज यावत सिद्ध करे छे. “ स्वरूपानुवृत्त-व्यावृत्तरूपमेव तदन्वयतुभ्यते । ”-स्वरूपे अनुवृत्त अने पररूपे व्यावृत्त ज अमुक वस्तु अनुभवाय छे. दुंकारमां एमना कारणे आ प्रमाणे छे. “ प्रथम तो संवेदन वस्तु छे. अने धनु उभय रूप छे. मानि ते पण उभय रूप छे.” आनो अर्थ आपण एम ज कथा जोईण के अमुक संवेदन स्वरूपे सत् छे अने अन्य संवेदन इष्टिण असत् छे. एटले आ पण वस्तु तन्व विचारमां ज समाई जाय छे. पण

उक्तं यथा स्वकार्यव्यवस्था सत्त्व तेषां परतः कार्यसमवायि सत्त्व-सत्ता तदो घटादि वस्तु केषिच प्राप्नोति । ततश्च सर्व-पदार्थोपनिबलक्षणं उपगमयत्येतत् । प्रमेयरनकाप. ० पृ०

“ Hence we must accept the negative Judgment as expressing the real limitation of things.....The reci- procal exclusiveness of certain attributes and modes of being is the real truth underlying negation. But for that every thing would be every thing else; that is as positive as these several modes of themselves.”

पृष्ठ १७२-१७३.

बाह्य विषयनी दृष्टि ए पण वस्तु-अनुरूप-संवेदन पण उभय रूप ज छे. “आमल रहेलो घट पोताना भाव अने इतरना अभावना अध्यवसाय एटले के निर्णय रूपे ज ओलखाय छे.....सदसद्रूप वस्तुने केवल सदात्मक ज्ञान करू ज्ञान नथी. कारण के ते सम्पूर्ण अर्थनुं प्रतिभासन करतुं नथी. जेम नरासिंहना रूपनुं ज्ञान केवल सिंहना ज्ञानथी पूरू थनुं नथी. अने आ प्रमाणे उभयनो प्रतिभास करतुं ज्ञान न थाय एम नथी, कारण के संवित्ति तदन्य-विविक्तताथी विशिष्ट छे (एटले के अन्य पदार्थथी जे भिन्नता, तेनाथी विशिष्ट छे) अने तदन्य विविक्तता एटले अभावै. ”

९.....सदसद्रूपस्य वस्तुना व्यवस्थापितत्वात् । संवेदनस्यापि च वस्तुत्वात् । तथा युक्तिसिद्धश्च । अथादि संवेदने प्रतीयमाने वस्तुना तदभावेतराभावाध्यवसायक्यमेवापजायते ।न च सदसद्रूपे वस्तुनि सम्भाषणप्रतिभास्येव तन्वत्तत्प्रतिभास्येव, संवर्णार्थप्रतिभासनात्, न सिद्धि-सिद्धसंवेदनवत् । न चैतदुभयार्थप्रतिभासि न संवेदने तदन्यविविक्तताविशिष्टस्यैव संवित्तिः । तदन्यावेविविक्तताचाभावः । अनेकतज्जयवताका, पृ. ६६.

आ साथे जहाँन केहना नीचना विचारि सरखाय अजा छे:—

Nor, again, can you reach this unity merely by predication or affirmation, by asserting, that is, of each part or member that it is and what it is. On the contrary, in order to apprehend it, with your thought of what it is you must inseparably connect that also of what it is not. You cannot determine the particular number or organ save by reference to that which is its limit or negation. It does not exist in and by itself, but in and through what is other than itself.....It can exist only as it denies or gives up any separate self-identical being and life-only as it finds its life in the larger life and being of the whole. You cannot apprehend its true nature under the category of 'Being alone, for at every moment of its exist-

उपर जे अवतरणो आप्या छे ते उपरथी जैनाचार्यो-नो वस्तुस्वरूपविषयक ख्याल स्पष्ट थाय छे. प्लेटोना शब्दार्थो में नीच प्रमाणे सूकी शकाय “त्यारे अभाव गति अने अन्य पदार्थ वर्गमा छे; कारण के अन्यत्व ते सर्वमा व्यापी प्रत्येकने अस्तित्वथी अन्य करे छे. एटले के ‘अस्तु’ करे छे. अने तेथी आ रीति आपणे ते बधा विषे अस्तित्वताथी कही शकीए के ते बधा ‘अस्तु’ छे अने वली तओ अस्तित्व वाळा छे मांउ एम कही शकाय के ते सत् छे.”

आ प्रमाणे वस्तुना सदसदात्मक स्वभावनी समजणथी समझातुं एक तत्त्व सुगम थाय छे. तेमां बीजुं जे तन्व रहलुं छे ते अनेकान्ततानुं छे. महारा समजवा प्रमाणे आ तथ्य जैन तन्वज्ञानना इतिहासमां ‘सदसत्’ ना करतां यहाँ प्राचीन हंश अने जैन मार्गनुं तेना उत्पत्तिना समयमां विशिष्ट लक्षण हंश. विक्रम पूर्वकी पांचमी अने छठी शताब्दिमां आर्यावर्तमां अनेक मतो अने सम्प्रदायो उत्पन्न थया हता; ते समय आ अनेक अने केटलीक बार विरुद्ध तथ्याने प्रत्येकनी दृष्टि,

ence it is once is and is not; it is in giving up or losing itself; its true being is in ceasing to be. Its notion includes negation as well as affirmation.” An Introduction to the Philosophy of Religion. P. 219.

१०. Then not-being necessarily exists in the case of motion and of every class; for the nature of the other entering into them all, makes each of them other than being and so non-existent; and therefore, of, all of them, in like manner, we may truly say that they are not; and again in as much as they partake of being, that they are and are existent पृ. १११. Dialogues of Plato. Vol. IV.

बोई तेनो समन्वय जैन दर्शने अनेकांतता द्वारा कथी होय एम मानवाने बांधो लागतो नथी.*

आ तत्त्व समजतु बहुज सहछे छे; अने जैन तत्त्वज्ञान ते वडे व्याप्त थएले छे. प्रमितिनी दृष्टीए कहीए तो एक वस्तुविषे अनेक धर्मोनो आरोप करवो शक्य छे, वस्तुनी दृष्टीए कहीए तो वस्तु अनेक गुणमय छे अने अनेक पर्यायो धारण करे छे. वस्तु स्वभावना आ तत्त्वना स्वीकारथी कोई पण प्रकारना सदैकान्तिक के अस-दैकान्तिक मतथी आ सिद्धान्त स्पष्ट रीति खुदो पडी जाय छे.

आपणे जोई गया के जेनाचार्यो वस्तुनो स्वभाव सदसदात्मक सिद्ध करे छे. आ सिद्धान्तमांथी सामान्य अने विशेषनो सिद्धान्त सेहलाई थी निपजानी शकाय छे. कारण के वस्तुना सामान्य गुणो 'सन्मूलक' अने विशेष गुणो 'असन्मूलक' छे. (अस्त शब्दनो अर्थ उपर जणाव्या प्रमाणज लेवानो) शायी जे, वस्तु अमुक विशिष्ट वस्तु बीजी वस्तुओ नथी तेना वडे छे. एउठ के विशिष्टतानो आधार 'अस्त' उपर छे, अने तेथी जेनाचार्यो कह छे के वस्तु सामान्य विशेष मथ छे. 'सत्कार्य' अने 'असत्कार्य' नो सिद्धान्त पण आमांथी ज निकली शके छे. अमुक वस्तु अथवा कार्य पोताना कारणमां ऊर्ध्व सामान्य पुरतुं तो छे ज. अने पोताना विशेष वडे पोताना कारणमां नथी. तेथी कारणमां कार्य सत् अने असत् वक्षे छे. आमां अनेक द्वन्द्वो जेनाचार्यो घटाव छे अने चन्द्रप्रभ सूरिना शब्दोमां कहीए तो "वयं खलु जैनन्द्राः एकं वस्तु सप्रति-पक्षानेकधर्मरूपाधिकरणे" इत्याचक्ष्महे । " अमे जैनन्द्रा एक वस्तु प्रतिपक्ष युक्त अनेक धर्मोतुं अधिकरण छे एम मानीए छीए. " "

*आरंभना समयमां एम होय केन होय तो पण सिद्धसेन त्रिवाकरना न्यायाचतार उपर टीका करनार सिद्धवि आ रीते अनेकान्तवाद ने समजाये छे, लेखक.

११ सरस्वती—'अनेकात्मक वस्तु गोचरः सर्वसंविदात् ।' न्यायाचतार.—वकी 'तदेवमनेकधर्मपरितार्थग्राहिका बुद्धिः प्रमाणम् । न्या टीका.

थीक फीलसुफ प्लेटोनी, वस्तुनी सदसदात्मकता विषेनी मान्यता आपणे पहेंलो जोई गया. अनेकान्तता विषे पण तेनी आने मलनीज मान्यता छे अने ते आ प्रमाण छे—

"एलीयानो मुसाफर—अनेक वस्तु विषे आपणे शी रीते अनेक धर्मोनो आरोप करीए छीए, ते बावत आपणे विचार करीए.

थीएटेटस—उदाहरण आपो.

मुसाफर—उदाहरण तरीक हूं एम कहेवा मांगु छूं के एक माणस विषे आपणे अनेक नामो वडे व्यवहार करीए छीए—एउठे के तेने विषे रंग, रूप, परिमाण, गुण अने दोषादिनो आरोप करीए छीए. आमां अने बीजा सेकडो उदाहरणोमां आपणे तेने माणस कहीए छीए एउठज नहीं पण तेने 'ते भलो छे' अने एवा अनेक गुणवालो छे एम कहीए छीए. अने ए ज रीते हर कोई वस्तु जेने आपणे शब्दातमां एक धारता होईए छीए तेने आपणे अनेक कहीए छीए अने अनेक नामो वडे तेनो व्यवहार करीए छीए.

थीएटेटस—बराबर छे."

१२ जुओ.—Dialogues of Plato—Vol. iv. पृ. २८२ (अवृत्ति त्राजी.)

Str. Let us enquire, then, how we come to predicate many names of the same thing.

Theart. Give an example.

Str. I mean that we speak of man, for example under many names—that we attribute to him colours and forms and magnitudes and virtues and vices, in all of which instances and in ten thousand others we not only speak of him as a man, but also as good, and having numberless other attributes; and in the same way anything else which we originally supposed to be one is describ-

अहिंसा एक वास्तव विषय सावधान रहेवानी जरूर है. अनेकान्तताने अनिर्धारणात्मकता के अनिश्चितस्वरूपता गणवानी मूल थी जवानो संभव है. म्हारा समजवा प्रमाणे जैनाचार्यों कदी पण कहता नथी के वस्तुतुं स्वरूप अनिश्चित के अनिर्धारणात्मक है. संकराचार्ये स्याद्वादना खंडनमां आज मूल करी है. डॉ. बलवेलकर जेवा विद्वाने पण आ मूलतुं अनुसरण कर्युं है. जैनाचार्यों फक्त एतलुं ज कहे है के वस्तु अनेक धर्मात्मक छे; अने एक वस्तु एक ज धर्मनो निर्देश थई शक. तेथी एक वाक्यमां वस्तु स्वरूपतुं संपूर्ण कथन करवुं अशक्य है. वस्तु स्वरूप निश्चित ज छे. पण साधारण माणस अने संबंधमां ए अन्तर छे के सर्वज्ञ सवे पदार्थो ने संपूर्ण रीते एना विविध स्वरूपमां एक साथ जाण छे ज्योरे साधारण माणस एक वस्तुतुं पण एणें रीति जाणी शकता नथी.^{१३} पण वस्तुतुं आ स्वरूप ध्यानमां रहे तेथी तेओण वाक्य रचना एवी करी छे के उपर उपरथी जानारने एम लोग के आ वधां वाक्यो संशयमूलक छे. पण वस्तुस्थिति एम नथी ए अकलंक-देवना तत्त्वार्थसूत्रउपरना राजवार्तिकना नीचिना वाचिनीथी स्पष्ट थाय छे.

“ संशयहेतुरिति चेन्न विशेषलक्षणोपलब्धः (सू. ६ वा. ५)

तेना उपर टीका आ प्रमाण छे.

इह प्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतश्च संशयः ।
.....नच तददन्तकाम्प्रसादं विशेषानुपलब्धिर्भवेत्
स्वपराखादिनावशीकृता विशेषा उक्ता । व्यक्ताः प्रत्यर्थ-
मुपलभ्यन्ते ।

“जो कोई एम कहे के सतभेरी संशयनो हेतु छे तेो तेम नथी.—शाथी जे विशेष लक्षणनुं जान थाय छे ” अहिंसा [अमुक] प्रत्यक्ष थवाथी [जेना बड़े वस्तु निश्चय थाय ते] विशेष न देखावार्थी अने विशेषोनी

ed as many, and under many names.

Theart. That is true.

१३ प्रवचनसार, १—१२

स्मृति थवाथी संशय थाय छे.....ते प्रमाणे अनेकान्त-
वादमां विशेषनी उपलब्धि थति नथी एम नथी; शा-
थी जे स्वादेश अने परादेश ने वशेकरी विशेषा प्रत्येक
अर्थमां कहेला अथवा सूचवला (व्यक्त ?) जणाई
आवे छे. बागल कहे छे.—

“ विरोधाभावात् संशयाभावः ” । सू. ६, वा. ५

[विशेषां] विरोध न होवाथी संशयनो अ-
भाव छे ”

“ अर्पणाभेदाद्विरोधः पितापुत्रादिसंबन्धवत् । सू.
६ वा. १०

“ अर्पणाना भेदथी (एल के दृष्टिबिन्दुना भेद-
थी) विरोध रहेतो नथी. एक ज माणसने पिंये पिता
पुत्र विगेरेना संबंधनो माफक (जेम एकज माणस-
ने जुदा जुदा सबवनी जुड़ी अई दृष्टि अथवा
अर्पणा बड़े पिता पुत्र भाई इत्यादि कहवामां विरोध
नर्थ नैम स्व अने परना दृष्टि बिन्दुथी सत् अने असत्
कहवामां विरोध नथी.)

आ प्रमाणे आपण सतभेरीना सिद्धान्तना आधार
रूप के तत्त्वो जेना, आ तत्त्व विचारमांथी के वास्तव
स्पष्ट थई आवे छे:—एक तेो सतभेरीनी वाक्यरचनामां
‘ सत् ’ अने ‘ असत् ’ तेो शा अर्थ छे, अने तीजी
‘ स्यात् ’ शब्द प्रत्येक वाक्यना प्रारंभमां केम मुक्तमां
आवे छे ते.

स्यात् ए सर्वथात्वनो निषेधक अने अनेकान्तता
घातक कर्त्तव्य अर्थमां वपरानुं अत्यय छे.^{१४} जे
तत्त्वज्ञो वस्तुने अनेक धर्मात्मक मानता होय अने एम
मानता होय के तेना निरूपणमां वपरानां वाक्योमां
एक साथ एक ज वास्तवतुं निरूपण थई शक; तेओ अने-
कान्तता सूचक आवे कोई शब्द मुक्त ए स्वाभाविक
छे. जो के एम कथाथी ते वाक्यो संशयात्मक देखाय
छे अने वाचनारने भ्रमणमां नाखे छे. परंतु एम

१४ अत्र सर्वथात्वनिषेधकोऽनेकान्तिकताघातकः कर्त्तव्येव
स्यान्त्येना निपातः । पञ्चास्तिकावर्टीका पृ. २०.

કર્યાનો મોટો ફાયદો એ છે કે માણસ કદાચદી ન થઈ શકે.

સતમંત્રીનું વધારે પૃથક્કરણ કર્યા પહેલાં શંકરાચાર્યે તેનું જે સ્કેડન કર્યું છે તેનો ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરી જઈએ. સૌથી પ્રથમ તેા જળાવર્ણનું એ છે કે તેમણે પૂર્વ પક્ષ-નું કથન પૂર્ણ કર્યું નથી. સતમંત્રીનું સ્યાદસ્તિ સ્થાનાસ્તિ કથાવિધી વર્ણન કરતી વચ્ચે તેમણે ‘સ્વરૂપેણ’ અને ‘પરરૂપેણ’ એ અગત્યના શબ્દો છોડી દીધા છે. જો એ ધ્યાનમાં હોય તો તે છોડવામાં વાંધો નથી. પણ શંકરાચાર્યે એ વાતનું ઉપર લક્ષ્ય જ નથી આપ્યું, અને એમને આશું સ્કેડન આ મૂલ ઉપર રચાયેલું છે. એમનો પહેલો વાંધો એ છે કે “એક ધર્મમાં એક સાથે અસત્વાદિ વિરુદ્ધ ધર્મનો સમાવેશ સમજાવ નહિ. રાતિ-પાતિના માત્રક.”

જો શંકરાચાર્યે સ્વરૂપેણ અને પરરૂપેણ એ શબ્દો ધ્યાનમાં લીધા હોત અને સત્ અને અસત્ શબ્દને પૂર્વ પક્ષના અર્થમાં સમજાવા પ્રયાસ કર્યો હોત તો તેમને સમજાત કે ‘સત્’ અને ‘અસત્’ એટલા વધારે વિરોધી નથી. ત્રીજો વાંધો એ છે કે એનું સ્વરૂપ અનિર્ધારિત છે તે જ્ઞાન સંશયની માત્રક પ્રમાણ ન થાય.” આ અને ત્રીજા વાંધાએ અનેકાન્તનાને અનિર્ધારણાત્મક ગણવાની અને સંશયમૂલક ગણવાની મુશ્કેલી પાળાઈ છે. તેનો સંવેદ્ય અકલ્પ્યદેવતા ઉપર અધિભૂત વાનિકમાં આધી જાય છે. ત્રીજો વાંધો ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણ અનેકાન્તનાને એ અનિર્ધારણાત્મક ગણવામાં અવિ છે તે કહી જાય છે કે જ્યારે વસ્તુને વસ્તુવત્ કહો છો ત્યારે કદી જો રાતિ તે અવસ્થા કહેવાય. આ કદાચ શબ્દચલ છે.

શંકરાચાર્યના મત અને જૈનમત વચ્ચે વિરોધ વસ્તુના વસ્તુસ્વભાવના સ્થાલમાં છે. શંકરાચાર્યે જગત્ત્મ એક માત્ર વલ્લભમય માનનાર છે જ્યારે જૈન અનેકાન્ત તત્ત્વનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. તેથી શંકરાચાર્યે જો આ દૃષ્ટિએ સ્કેડન

કરવા પ્રયાસ કર્યો હોત તો તે વધારે યોગ્ય કહેવાત. તેમણે કોરું સ્કેડન તો મૂલ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલું છે.

હવે સતમંત્રીના પ્રમાણ પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ અને આ વિચારો આ વિશિષ્ટ રૂપમાં કયા પ્રયોજનથી મુકાયા તે પણ જોઈએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે પ્રમાણ પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ સાતે મંગો આવશ્યક છે ? એટલે કે વસ્તુસ્વભાવ નક્કી કરવા માટે સાતેની આવશ્યકતા છે ? આ વાતનું તે સ્પષ્ટ છે કે એક વિધાન એક વસ્તુને એક જ નિર્દેશ કરી શકે. વિધ્યાત્મક કે પ્રતિવિધ્યાત્મક. સત્વા વિધ્યાત્મક વાક્યોનો એક વર્ગ અને નિષેધાત્મકનો એક વર્ગ સ્ત્રી આપણે વિધ્યાત્મક વર્ગને વિધિ વિધાન કહીએ અને નિષેધાત્મક વર્ગને નિષેધ-વિધાન કહીએ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે વસ્તુ સમ-જવા માટે આવા કેટલા વિધાનોની જરૂર છે. સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ વસ્તુ પોતે શું છે તેનો નિર્ણય કરીએ. એ દૃષ્ટિએ ‘મ્યાદસ્તિ’ વાક્ય વરાબર છે. પછી વસ્તુ શું નથી તે નક્કી કરીએ અને તે દૃષ્ટિએ ‘સ્થાનાસ્તિ’ મજૂ વરાબર છે. આ વર્ગમાંથી નીપજતું વસ્તુસ્વરૂપ ‘સ્થાદસ્તિ નાસ્તિ’ તે દિવાક્યાત્મક મંગથી દર્શાવી શકાય. આ રીતે પ્રથમ ત્રણ મંગોની જરૂર તો ‘સ્થાદસ્તિ સ્વરૂપેણ વતઃ; સ્થાનાસ્તિ પરરૂપેણ વતઃ; અને સ્યાદસ્તિ ‘નાસ્તિ ક્રમેણ’થી સમજી શકાય. ચોથો મજૂ ‘સ્યાદવકલ્પ્ય’ છે. આ માત્રા તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સમજી શકાય તેમ છે. એક વસ્તુને એક જ વાક્યમાં વિધિ અને પ્રતિવિધ થઈ શકે નહિ. તેથી તે અપેક્ષા સમગ્ર વસ્તુ વચ્ચે કહેવાય.

પણ સતમંત્રીના નિષ્કલ્પનું ત્રીજું પણ એક દૃષ્ટિવિન્દુ છે અને તે એ છે કે સતમંત્રી અમુક પ્રકારની વાદ પદ્ધતિ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને આથી સતમંત્રીનું પ્રયોજન વિશેષ સમજાય છે. આ સાતે મંગો ત્રણ પ્રકારના પ્રશ્નોના

૧૭ ન શેકસ્મિન ધાર્મિકે તુગપત્તદસત્ત્વદિવિકલ્પધર્મસમાવેશઃ સંધર્વાત રીતિભાગવત્. શાંકરભાષ્ય, ૧-૧-૧૬, ૧૬.

૧૬ અનિર્ધારિતજ્ઞાન સંશયજ્ઞાનવત્ પ્રમાણમેવ ન સ્થાત્.

૧૭ અતસ્તુતુભયાત્મકોડસો કમગ તત્ત્વ-વચ્ચત્તમત્ત્વસ્કન્દન્ સ્યાત્. ઘટશ્રાપદશત્તુચ્યેતે. યદિ તદ્ભયાત્મકે વસ્તુ ઘટાદ્ય-વાચ્યેત, ઇતરાત્માસંગાદતપ્રત્યયે સ્યાત્. અવાઘટ એવ ઇત્યુચ્યેત ઘટાત્માસુપાદનાત્તુભયેવ સ્થાન વસ્તુ તત્ત્વેતેતિ. ન નાન્યઃ શ્વન્-સ્તદ્ભયાત્મકાવસ્તત્ત્વાધિધાવી વિધતેડસોડસો ઘટો વચ્ચ-ગોચરાતીતત્ત્વાત્. સ્યાદવકલ્પ્ય’ ઇત્યુચ્યેત. રાજવાતિક પૃ—૬.

બે નવા ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટક

૧

ગયા અંકમાં જે ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટકોની નકલો આપી છે તેમાં સૌથી જૂનો પટ્ટક વિ. સં. ૧૭૭૪ ની માલનો છે. પરંતુ પાછળથી ઇક નનાથી પણ ૧૦૦ વર્ષ જેટલો વધારે જુનો પટ્ટક મળી આવ્યો છે જે અહિં આપવામાં આવે છે. આ પટ્ટક તપાસવળના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય વિજયસેન સૂરિ તરફથી સંવત્ ૧૬૬૭ ની સાલમાં લખાણેલો છે. આ પટ્ટક ફક્ત મેવાતદેશ માટેનો છે. આગરા અને તેની આસપાસના પ્રદેશને તે વચ્ચે મેવાત દેશના નામથી આલેખવામાં આવતો હતો. સંવત્ ૧૬૬૭ ની સાલમાં જે યતિયો આ પ્રદેશમાં રહતા—વિચરતા હતા તેમનાં ચાતુર્માસ સ્થળો જાહેર કરવા માટે આ પટ્ટક લખાયો હતો; ગુજરાત કે રાજપૂતાના આદિ બીજા દેશો માટે નથી. તેથી આમાં ફક્ત ૧૭ યતિયોનાં નામોજ આપવામાં આવ્યાં છે. નહીં તે વિજયસેન સૂરિનો યતિ સમુદાય તો લગભગ બે હજાર જેટલો સંખ્યા વાળો હતો. આની લવાઈ ૫ ઇંચ અને પહોળાઈ ૩ ઇં. છે. પંક્તિ કુલ ૨૦ છે.

પટ્ટકની નકલ

વંદો ॥ શ્રીહરીવિજય સૂરીશ્વર ગુરુમ્યો નમઃ । સંવત્ ૧૬૬૭ વર્ષે શ્રીવિજયસેનસૂરિભિર્વ્યેષ્ટસ્થિત્યાદેશપટ્ટો લિખ્યતે ॥ મેવાત દેશે ॥

ઉપાધ્યાય શ્રી વિવેક હર્ષ ગ૦ આગમં ૧ પાર ૨

ઉપાધ્યાય શ્રી માતુચંદ્ર ગ૦ આગરામધ્યે

પં. જયવિજય ગ. પં. વિજયહંસ સત્ક સાંગાનં ૧

પં. હર્ષવિજયગણિ નરાયણું ૧

પં. ભીમવિજય ગ. પં. યસવિજય ગણિ સત્ક માલપુર ૧

પં. મહાનંદ ગણિ અલવર ૧

પં. ધનચંદ્ર ગણિ ત્યવાહી તથા દિહી ૧

પં. જયવિજય ગ. ડ. શ્રી કલ્યાણવિજય ગ. સત્ક શમાયું ૧

પં. કમલવિજય ગણિ હંસાર ૧ મહિમ ૨

ક્ર. પદ્મકુશલ ગણિ અમિરામાવાદ ૧

ક્ર. રત્નવિમલ ગણિ માંડલિ ૧

ક્ર. હર્ષવિમલ ગણિ શ્રાંજાદં ૧

ક્ર. લાભકુશલ પર્વતમર ૧

ક્ર. મુનિ સૌમાન્ય ગ. સરપુર ૧

ક્ર. શિવવિજય ગ. ટુક ૧

ક્ર. કનકસાગર મસદું ૧

ક્ર. રવિસાગર ગ. ટોટા ૧

ક્ર. ભાગવિમલ સિરવાહી ૧

૨

હાલમાં, પં. શ્રીગુલાબવિજયજીવર શાસ્ત્ર-સંગ્રહમાંથી એક બીજો પટ્ટક મળી આવ્યો છે જે આ નીચે આપવામાં આવે છે. આ પટ્ટક સં. ૧૮૪૫ ની સાલનો છે. તે વચ્ચે આચાર્યપદ ઉપર વિજયજિનેન્દ્ર સૂરિ હતા.

॥ શ્રી ॥

॥ ૩૦૦ ॥ શ્રીવિજયધર્મ સૂરીશ્વર ગુરુમ્યો નમઃ

સં. ૧૮૪૫ વર્ષે મ. શ્રીવિજયજિનેન્દ્રસૂરીશ્વર ગુર્જર દેશ વ્યેષ્ટસ્થિત્યા દેશ પટ્ટકો લિખ્યતે ॥

પં. સૌમાન્યવિજય ગ । શ્રીજીસપરિકરા સૂરિત ૧ નવ-સારી ૨ વસરાવી ૩ શેરાકાટોર ૪

ડ. શ્રીશુશાલવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજી સ । પં. કલ્યાણચંદ્ર પં. સૂણાલ સ । ચિરમગામ ૧ મોજલા ૨ મોરીઆ ૩ ટા ૪ અસ્મત્ પાર્થે ।

પં. હિતવિજય ગ । પં. હંસવિજય ગ । પં. સુજાણ સ । સંભાત ૧ ધારાપરો ૨ વહોદરા ૩

- पं. न्यायविजय । पं. नेम स । पाटण १ कुणगर २
 पं. जयविजय ग । पं. दीप स । राजनगर १ शरपेज २
 राथपर ३ प्रोतायो ४ नवोवास ५
 पं. भक्तिवि । पं. कांति स । पं. कृष्णवि । पं. राज स ।
 पं. फनेवि । पं. कुशल स । राधनपुर १ कमालपुर २
 भालोट ३ सेनेथ ४ धंधाणा ५
 पं. कल्याणवि । पं. प्रसिद्ध स । पं. जीन वि । पं. पद्म
 स । चाणसमो १ कंबोई सोलंकीनी २
 पं. मोहनवि । पं. नय स । पं. पुन्यवि । पं. भक्ति स ।
 वीसनगर १ कडा २ जासका ३ गोदुया ४
 पं. उत्तमविजय । पं. सुमति स । रानेर ठा ४ अस्मत्
 पार्थ
 पं. मुक्तिवि । वृद्धश्रीजी स । पं. हुंगरावि । पं. मुक्ति स
 पादरु १
 पं. रत्नकुशल । पं. विनित स । पं. न्यान पं. रत्न स ।
 वाराही १ भोलकई २ कोरडा ३ झझाम ४
 पं. मनरूपसागर । पं. अनंत स । मालवदेशे
 पं. कनकविजय । पं. शुभ स । पं. राजेद्र । पं. कनक स ।
 मियांगाम १
 पं. अमृतविजय ग । पं. विवेक स । भयश्च १ देज-
 बारं २
 पं. पुशालविजय । पं. जिन स । सोरठदेशे
 पं. पुशालविजय पं. अर्द्धि स । घागवर १ सायला २
 पालीयाद ३ मडडा ४
 पं. राजवर्धन । पं. सकल स । पं. विवेकवर्धन । पं. मेघ
 स । वडवाण १ पाणसाणा २
 पं. सुवृद्धविजय पं. रूप स । हेवदपुर १
 पं. विनीतविजय । पं. नेम स । पाटडी १
 पं. हीराचंद्र । पं. गुलाब स । पं. धीर्यचंद्र । पं. हीर स ।
 ईडर १ वेराष्ट्र २ सीपर ३ प्रातेज ४
 पं. पद्मविजय । पं. उत्तम स । राधनपुर मध्ये
 पं. हस्तिविजय ग । पं. कुशल स । विज्रापुर
 पं. अमीविजय ग । पं. सुख स । थिराद १ कोटबावली २
 पं. हंसविजय ग । पं. गज स । मालण १
 पं. लालविजय ग । पं. रत्न स । लीवडी १ अंबेवालीउं २
 पं. माणिक्यविजय पं. मोहन स । इलोल १
 पं. गुलालविजय ग । पं. राम स । सावली १
 पं. लक्ष्मीविजय ग । पं. राम स । जामला १
 पं. हेमविजय ग । पं. कपूर स । पंचासर १
 पं. पुश्यालविजय । पं. राज स । वडावली १ आंकरा २
 पं. जिनविजय ग । पं. जय स । दमण १ उडपाड २
 अगासी ३
 पं. शांतिविजय ग । पं. रंग स । मावड १ गोठडा २
 पं. भाग्यविजय ग । पं. श्रीजी स । वेंड १
 पं. उमेदविजय ग । पं. वृद्धि स । आगलोड १
 पं. पद्मविजय ग । पं. उमद स । भेसाणा १ साभे-
 तरा २
 पं. लालविजय ग । पं. माणिक्य स । चीलाडा १ बह-
 रघु २
 पं. हर्षविजय ग । पं. मोहन स । वडनगर १ उमता २
 पं. हस्तिविजय ग । पं. रंग स । राणकपुर १
 पं. शानविजय ग । पं. लक्ष्मी स । साचोर १
 पं. हस्तिविजय ग । पं. चतुर स । मातर १ बटा-
 दरं २
 पं. सुबुद्धिविजय ग । पं. जीव स । शमी १ दुधवा २ अ-
 णवरपुर ३ राकु ४
 पं. वृद्धिविजय ग । पं. देव स । पं. तेजविजय । पं. रंग स ।
 कंबोई कोलीनी १ आंगणवाडू २
 पं. पुशालविजय ग । पं. कपूर स । केसरडी १
 पं. कस्तरविजय ग । पं. मान स । इटोल
 पं. वृद्धिविजय पं. सुजाग स । पं. रूपविजय पं. पुध्याल स
 डमोह १ कारवण २
 पं. रत्नविजय । पं. न्यान स । लाघणाज १
 पं. माणिक्यविजय । पं. मोहन स । पाटण मध्ये
 पं. वृद्धिविजय ग । पं. मोहन स । वावि १ माडकुं २
 पं. विवेकविजय । पं. अर्द्धि स । रानेर १ उंबरी २
 पं. रविजय । पं. केसर स । प्रांभेर १ तैरवाडू १
 पं. मोहनविजय । पं. रत्न स । बभ्रु १ मेता २

पं. गौतमविजय पं. घन स । इसाढो १ कलाढो २
 पं. अमृतविजय पं. प्रताप स । गणाद्वहिः
 पं. प्रतापचंद्र । पं. दान स । पं. मावचंद्र । पं. दोलत स ।
 कुकुआव ?
 पं. जयविजय । पं. कांति स । कटोसण १ ङांगरवुं २
 पं. गुलाबविजय पं. कुंवर स । झीणोट १
 पं. दयाचंद्र पं. हर्ष स । खेड ब्रह्मानी १
 पं. नायक विजय पं. विनय स । दक्षण देश
 पं. माणिक्यविजय पं. विनित स । कुंवर १ मुंजपर २
 पं. चंद्रविजय पं. उत्तमविजय स । राजनगरमध्ये,
 पं. हर्षविजय पं. जस स । धोलको १ मोरियो २
 पं. ऋद्धि सागर पं. विमेत्र स । छडीयाडा ।
 पं. श्योतिविजय पं. रत्न स । व्यारा १ बुहार २
 पं. हीरविजय पं. भाण स । चंद्र १ लोलाक २
 पं. कांतिविजय पं. नायक स । पेटलाद १ वसोर २
 वासत्र ३
 पं. प्रेमविजय पं. भाण स । देवाडमु १
 पं. अमृतवि । पं. चंद्र स । पं. तेजवि । पं. भाण स ।
 छनायार १ देकावाड २
 पं. माणिक्यविजय पं. सुबुद्धि स । कोठ १
 पं. जीवनविजय पं. लाल स । गांम १ सरदारपूर २
 पं. प्रेमवि । पं. दर्शन स । पं. रुपवि । पं. प्रेम स ।
 वागड देश
 पं. कांतिविजय पं. दर्शन स । वखतापुर १ व-
 लासणु २
 पं. धीमविजय पं. पुष्पाल स । लाब १ पीपलदलकर-
 वट्टी २
 पं. देवविजय पं. टीप स । कबी १
 पं. शिनयचंद्र पं. भक्ति स । वडगाम १ पोतासकलाणा २
 पं. हेमविजय पं. भीम स । काकर १
 पं. कपुरवि । पं. देवविजय १ पं. अमी स । पालणपुं १
 वगदा २ मयादर ३ दांतावसही ४
 पं. नायकविजय पं. गुलाल स । दावड १
 पं. वसंतविजय पं. भाव स । डभोई १

पं. नित्यविजय पं. भाण स । गोधावी १
 पं. रत्नविजय पं. प्रेम स । नडियाद १
 पं. गोविंदविजय पं. हेम स । लेणप १ मोरवाड २
 पं. मेघविजय । पं. माणिक्य स । गोत्रकुं १
 पं. जीवनचंद्र ग । पं. उदय स । बिरा १ बडा २ सा-
 लिम ३
 पं. उत्तमचंद्र । पं. उदय स । खेणपूर १ छत्राला २
 पं. दोलतिवि । पं. लक्ष्मीविजय पं. महिमा स । मुंठेठ
 १ नेवडा २
 पं. राजविजय पं. सुंदर स । टधर १ वलण २
 पं. पूष्यालविजय पं. प्रेम स । वडाली १
 पं. जसविजय ग पं. प्रताप स । शंखेश्वर १
 पं. सोभाग्यविजय पं. धिमा स । मुंजपूर १ रचियायुं २
 पं. गुणविजय पं. पूष्याल स । पं. रविजय पं. दोलत
 स । समु १ धाव २
 पं. भाणविजय पं. केशर स । वजाणुं १
 पं. वृद्धिजय पं. कांति स । पांछुं १ मगरवाड २
 पं. जसविजय पं. कनक स । सोजतरा १
 पं. नायकविजय पं. इंद्र स । मणोद १ सेंडर २
 पं. रविजय पं. कनक स । नानोदर १
 पं. हंसविजय पं. जीवन स । अहमदनगर १
 पं. पुन्यसोम पं. केशर स । सोवनगद १
 पं. पानाचंद्र पं. उदय स । झेरडा १ वरापाल २ सि-
 णाल ३
 पं. माणिक्यविजय पं. दीप स । धेणोज १
 पं. इंद्रविजय ग पं. अमृत स । गणाद्वही
 पं. जिनविजय ग । पं. दर्शन स । हरसोर १ बलोळ २
 पं. बुद्धिजय ग । पं. विनय स । गांगद १ फेदरा २
 पं. कृष्णविजय ग पं. पूष्याल स । सीद्धपूर १ लालपर २
 कलांगा ३
 पं. विनयविजय पं. रावव स । धावां १ धनेरा २
 पं. उग्रचंद्रगणी । पं. मोहन स । बीसा १ राजपूर २
 वडाल ३
 पं. जीवनविजय पं. जीत स । आत्रोली १

पं. भवानविजय पं. नायक स । कसरा ?

पं. रूपविजय पं. गौतम स । जामपूर ? वासाबावल
वाडीया

पं. भवानविमल पं. कदादि स । कुयारज ?

पं. वसंतविजय पं. देव स । चांगा ?

पं. मानविजय पं. रत्न स । गोला ?

पं. हर्षविजय पं. वृष्याल स । नंदासण ?

पं. न्यानविजय पं. कपूर स । भलगाम ?

पं. भाग्यविजय पं. जस स । मांडल ?

पं. मोहन सोभाग्य पं. भाग्य स । पाडला ?

पं. मणिकविजय पं. मान स । रणोद ?

पं. रत्नविजय ग । ऋ. देव स । सांपरा ?

पं. गुणविजय पं. प्रेम स । धेमाण ?

पं. धीमाकुचि पं. गणेश स । वणोद ?

पं. देविद्रविजय पं. हर्ष स । वालोल ?

पं. भाग्याविजय पं. कुसल स । सांडवा ?

पं. माणिक्यविजय पं. राम स । अस्मत्पार्श्वे

पं. रामविजय पं. तेज स । साहाणी ?

पं. ज्ञानसागर पं. उदय स । मालक ?

पं. दयासोम पं. जॉत स । मोभा सादबा ?

पं. रविविजय पं. विनीत स । गणदूही ?

વૃહદ્દિપ્પનિકા નામક પ્રાચીન જૈન ગ્રંથ સૂચિ

ત્રીજા અંકમાં પરિશિષ્ટ રૂપે એ સૂચિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. એ સૂચિ કોળે અને ક્યારે બનાવી છે તેનો કોઈ પતો લાગ્યો નથી. પરંતુ એમાં આવેલા ગ્રંથોના નામો ઉપરથી એટલું અનુમાન કરી શકાય છે કે વિક્રમના પંદરમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં કોઈ વિદ્વાને આ સૂચિ તૈયાર કરી છે. કારણ કે સાલવારના જે ગ્રંથનામાં આમાં આપેલાં છે તેમાં સૌથી છેવટનું નામ, સંવત ૧૪૪૩ માં રચાણલા કુલમંદનસૂરિના 'પ્રવચનપાશિકાદિ આલાપક સંગ્રહ'નું છે (નં. ૧૬૪). તેના પછીની સાલનાં રચાણલા કોઈ ગ્રંથ એ સૂચિમાં દાખલ થયેલાં જણાતાં નથી. તેની પહેલાં, સ. ૧૪૩૬ માં રચાણલા ઉપદેશ ચિંતામણિ, (નં. ૨૨૩) સં. ૧૪૨૯ માં રચાણલી પ્રશ્નોત્તર રત્ન-માલાવૃત્તિ (નં. ૨૨૨), ૧૪૨૬ માં વનેલી મક્કા-મસ્તવટીકા (નં. ૧૩૨); इत्यादि ગ્રંથોની નોંધ થયેલી એમાં અવગ્ય જોવાય છે. પરંતુ તે પછીનું એકે નામ જોવાતું નથી. લગભગ પંદરમાં સૈકાના ત્રીજા જ પાદમાં થયેલા સમ્મસુદર, મુનિસુદર, ગુણરત્ન, જ્ઞાનસાધર આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની નોંધ એમાં બિલકુલ લેવાઈ નથી. તેથી હું એ સૂચિની તૈયાર થયાની તારીખ વિ. સં. ૧૪૪૦ થી ૬૦ ની રાંધે મૂકું છું. એટલે આજ થી લગભગ સવાપાંચસો વર્ષ પહેલાં એ સૂચિ થયેલી છે.

સૂચિ કરનાર કોઈ સમર્થ વિદ્વાન અને ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય પ્રિય યતિજન જ હોવો જોઈએ. તેણે એ સૂચિ વર્ણીજ શરીકી થી પૂરેપૂરી જાંચ સાથે કરેલી છે. ગ્રંથોને વિષયવાર તારથી કાઢ્યા છે અને દરેક ગ્રંથને તપાસી તપાસીને નોંધ્યા છે. સૂચિમાં ગ્રંથ, તેના કર્તા, તેની રચાયતી સાલ અને તેની એકંદર શ્લોકસંખ્યા; એમ ચાર વાંચતાં સ્ત્રીધી છે અને દરેક ગ્રંથના સંબંધમાં શોધ કરી કરી છેવટે આ ૪ વાંચતોમાંથી જેટલી મઝી તેટલી નોંધી છે.

સૂચિકર્તાએ મુખ્ય કરીને પાટળ (અનહિલપુર પત્તન), સ્તંભાયત (સ્તંભતીર્થ), મરુચ (મૃગપુર) અને પ્રમાસ

પાટળ (દેવપત્તન) ના મુખ્ય પુસ્તક મંદારો જોઈને આ સૂચિ બનાવી છે. મારવાડના સુપ્રસિદ્ધ જૈસલમેરના જ્ઞાન-મંદારનું આમાં નામ નથી. તેથી તે જોવાયો હોય તેમ જણાતું નથી. એ ઉપરથી એમ પણ અનુમાનાય છે કે સૂચિકર્તા કોઈ ગુજરાતના અને જ્ઞાસ કરીને તપામચ્છનો વિદ્વાન હોવાં જોઈએ.

સૂચિકર્તાની શોધકશુદ્ધિનો નમુનો આપણને ૧૫૫ નંબરવાળી નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ નોંધમાં 'શંકુ-જય મહાત્મ્ય' જેવા પ્રસિદ્ધ અને પ્રામાણિક કહેવાતા ગ્રંથને સ્પષ્ટરૂપે 'કલ્પિત' અને 'આધુનિક ધનેશ્વરકૃત' વતાવ્યો છે ! મૂલ્ય ગ્રંથમાં તો ગ્રંથ કર્તાએ એ 'માહાત્મ્ય' ને ઘણું જ પ્રાચીન અને તેથી ઘણું જ પ્રામાણિક હોય તેવું વતાવવા માટે આકાશ-પાતાક એક કર્યો છે. પરંતુ શોધક વિદ્વાનના હાથમાં જતાં તે વધી કલ્પિતતા એકદમ ઉઘાડી પડી ગઈ અને તુરત જ તેના માટે તેણે 'કલ્પિતતા' નો ચોલો શેરો મારી દીધો. પ્રો. વેવર અને ડૉ. બુન્દરને જો આ શેરાની સ્વર પડી હોત તો એ મહાત્મ્યને કલ્પિત સિદ્ધ કરવા માટે જે મોટી મહેનત તેમને ઉઠાવવી પડી હતી તે જરાપ ન પડત અને માત્ર આ એક જ પ્રમાણથી તેમનો સિદ્ધાંત સત્ય સાબીત થઈ શકત. અસ્તુ.

આ સૂચિમાં જણાવેલા કેટલાક ગ્રંથોનાં આજે ક્યાં એ પતો સંભળાતાં નથી. તો તે માટે વિદ્વાનોએ શોધ કરવાની જ્ઞાસ આવશ્યકતા છે. દાક્ષલ તરીકે 'સમ્મતિ-તર્ક' જેવા સુપ્રસિદ્ધ અને જૈન સાહિત્યભૂષણ ગ્રંથની આજે માત્ર એક વૃહદ્વૃત્તિ જ મઝી આવે છે. પરંતુ એ સૂચિમાં તેની ત્રણ વૃત્તિઓ નોંધેલી છે. (જુઓ ક્રમાંક ૩૫૮) તેમાં પ્રથમ વૃત્તિ તો વહુ જ મહત્વની છે, કારણ કે તેના કર્તા મહાવાદી જણાવ્યા છે. મહાવાદી સૂરિએ સમ્મતિ ઉપર કોઈક વિવરણ લખ્યું છે તેનો પુરાવો તો આપણને હરિમદ્રસૂરિના લેખમાંથી પણ મઝી આવે છે. પેતિહાસિક

દુષ્ટિ. મહાવાદીની ઇ ટીકાતું ઘણું જ મહત્ત્વ હોઈ શકે છે. કારણ કે તેના આધારે ન્યાય શાસ્ત્રના વિકાસ અને ઇતિહાસ સંબંધી અનેક પ્રશ્નોનો વિશિષ્ટ ઊદ્ધાપોહ કરી શકાય છે; અને તે ઉપરથી અનેક અજ્ઞાત વાતોતું જાપન અને સંવિશ્વ વાતોતું નિરાકરણ કરી શકાય છે. તેથી સમ્મતિની ઇ ટીકાની શોધસોઝ કરવા માંડે દરેક વિદ્વાનને આગ્રહપૂર્વક મઝામળ કરવામાં આવે છે.

સમ્મતિની એક ત્રીજી ટીકાની પણ ઇમાં નોંધ કરેલી છે. તેનો કર્તા કોણ છે તે ઇમાં જણાવ્યું નથી. ફક્ત ‘અન્ય કર્તૃક’ છે, એમ જણાવી છે. કદાચ ઇ ટીકા કોઈ દિગંબર વિદ્વાન કૃત હોય, જેના સંબંધમાં અમારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રીયુત નાયૂ રામજી પ્રેમોળ જૈનહિતે-

ધીના સન્ ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી માસના સંયુક્ત અંકમાં એક મહત્ત્વની ટિપ્પણી પ્રકાશિત કરી છે. તો શોધક જનોળ ઇ ટીકાની પણ ગંધેષણા કરવી આવશ્યક છે. આવી જ રીતે ધીજા પણ અનેક ગ્રંથોનાં નામો જોવામાં આવે છે કે જે ઇ સૂચિમાં નોંધાયેલા છે પણ અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા નથી.

આ સૂચિ બે હસ્તાલિખિત પ્રતો ઉપરથી મુદ્રિત કરવામાં આવી છે એમાંની એક પ્રત તો લૂગમગ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ જેટલી યુની હતી અને એક નવી લક્ષાણલી હતી. બંને પ્રતો વચ્ચે દરાના જૈન જ્ઞાનમંદિર વાઝા પ્ર. શ્રી કાંતિવિજયજીના શાસ્ત્ર સંગ્રહમાંની હતી.

એક ઇતિહાસિક પત્ર

[નોટ:—આ નોટનાં નીચે આપેલો પત્ર મને એક જૂના મંદારમાં પહેલા રહી કાગળોના ઢગલામાંથી મળ્યો છે. કોઈ કોઈ વાર રહી કાગળોમાંથી બહુ મહત્ત્વની ધીજો મળી જાય છે કે જેને સાધારણ મનુષ્ય નકામી ગણીને કચરામાં ફેંકી દે છે. આ પત્ર વિક્રમ સંવત્ ૧૮૩૧ માં લક્ષ્યાલો છે. તે મેવાડ રાજ્યના પ્રસિદ્ધ દેવસ્થાન ‘નાથદુધારા’ થી તપામચ્છના યતિ કૃષ્ણભવિજયજી ઇ પોતાના કોઈ વૃદ્ધ અને પૂજ્ય યતિના ઉપર લખેલો છે. તેમનું નામ પત્રની કિનારી ફાટી જવાથી જતું રહ્યું છે. પત્રની ભાષા રાજપૂતાની—મુખ્યત્વેકરી મેવાડી છે. આ પત્રમાં ઇ સમયની રાજપૂતાનાની રાજકીય પરિસ્થિતિનો બહુ સારો અને મજેદાર ચિતાર આપેલો છે. ઇ યુના વસ્તતમાં જ્યારે રેલ્વે, ટપાલ, તેમજ સમાચારપત્ર વિગેરે સાધનો ન હોતાં ત્યારે લોકોને એક ધીજા પ્રાંતમાં કિંવા રાજ્યમાં શી શી હીલચાલો થઈ રહી છે એ વધુ આંટું જાણવામાં આવતું હતું. ઇ અમાનામાં સર્વસાધારણ લોકોના

કર્તા યતિ, સંન્યાસી, વનજારા અને વાજીગર આદિ જે મનુષ્ય હમેશાં દેશાટન અથવા પરિભ્રમણ કરતા રહેતા તેઓ જ રાષ્ટ્રીય તેમ જ સામાજિક પરિસ્થિતિથી વિશેષ વાકેફ રહેતા. ઇ ધીના આ કાગળ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. રાજ્યકાન્તિના વસ્તતમાં લોકોને કેવા કેવા સંકટો મોગવવા પડે છે, ઇનો પણ જ્યાં આ કાગળ ઉપરથી થઈ ચંક છે. સંસારનો સંસર્ગ તબીને યતિ—સંન્યાસી ધયેલા મનુષ્યોને પણ દેશની અસ્વસ્થતાને લીધે કેતું અસ્વસ્થ થઈ જતું પડે છે ઇ વાજતતું પણ સ્પષ્ટ અને અતુભૂત વર્ણન આ પત્રમાં છે. સંવત્ ૧૮૩૧ માં રાજપૂતાનાની—વિશેષતઃ મેવાડની—સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી હતી છતું સંક્ષેપમાં પણ પૂર્ણ વિશ્લેષનીય વર્ણન આ પત્રમાં છે. કૃષ્ણભવિજયજી એક સારા વિદ્વાન યતિ હતા (જેના પ્રમાણ મને ધીજા અનેક ઉલ્લેખમાંથી મળ્યા છે પરન્તુ ઇ બધાનાં અનેક ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી.) ઇ ધી તેમની પાસે અનેક પ્રકારના મનુષ્યોનું આવાગમન રહેતું જ હશે.

બીજું મેવાડ રાજ્યના ઘણા સારા કર્મચારીઓ જૈની ઓસ-વાઠાં જ વધારે હતા, એથી તેમની મારફતે યતિ—સાધુઓની પાસે એવી વાતોના વિશ્વસનીય સ્વરો વિશેષ કરમાં આવે. પણ સ્વાભાવિક છે. યતિવર્ગના અધિકારવાળા ઝૂના માંઢારો-

માંથી જો આવી જાતના સાહિત્યની શોધ સોઠા કરવામાં આવે તો એમાંથી અનેક પ્રકારના એવા ઐતિહાસિક સાધનો મળી શકે કે જે ધર્મ અને દેશ એમ ઉભય દૃષ્ટિથી મહત્ત્વના થઈ પડે તેમ છે.—સંપાદક]

॥ ૬૦ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીપાર્શ્વ પરમેશ્વરં પ્રણમ્ય શ્રીમતિ તત્ર શ્રીજીદુઆરાતો સે । ઋષમવિજયસ્સાનંદેન લિલ્લત્પરં વંદના ૧૦૮ વાર અવધારવીજી. અત્ર સુષ વ શ્રેય છેડે તથા શ્રીપંઢિતજીના સુલ્લ પત્ર દેઈં હર્ષ પોષ કરવાજી. અપરં શ્રીપંઢિતજી પરમેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ સકલ ગુણગારિષ્ઠ વિદ્વજ્ઞન વરિષ્ઠ સંત દંત સજ્જનસિરોમણિ કૃપાનિધાન સર્વત્ર રાજસભાયાં લલ્લચ્છમ્માન ગુણાલંકૃત પરમ પ્રીતિપાત્ર ગુણશાહક મોટા સત્પુરુષ છે. સેવકોપરિ સદા હિતપ્રીતિ મુદ્રિષ્ઠિ રાધો છો તિમજ રાઘવીજી. જે દિવસે શ્રીપંઢિતજીસિયું મિલસ્યું વાતો કરસ્યું તે દિવસ ઘણું સફલ કરી જાણસ્યું જી. અમંચ ગત વર્ષે પત્ર ૧ શ્રીપંઢિતજીનો ગોઢવાઢનો, એક અતુચર હસ્તે શ્રીજીદુઆરામે આવ્યો હતો, વૈશાખ દ્વિતીય મેઃ તે હસ્તે પત્ર ૧ શ્રીપંઢિતજીના નામનો...હસ્તે મૂક્યો હતો તે પોહતાના સમાચાર નાઢ્યાજીઃ વીજું ફંકતસાનો ચામાસો શ્રીજી-દુઆરે થયોજીઃ ઉદેપુરમે ઠાણું ૨ બૈઠા રાખ્યા છેઃ વસ્તુમાવ કુશલ ધેમે રહ્યો છેઃ ઓર સર્વસ્થાનક નષ્ટ થયા પિળ આપણો આલય કુશલ ધેમે રહ્યો છેઃ ભગવાન રાખ્યો છેઃ માસ્યાનો સાજબાજ મેઢાઢ્યા મધ્યે મૂકી બે માલિમ કરી ને હું શ્રીજીદુઆર આવ્યોઃ સર્વ વળિક દિસોદિસ નીકળે ગયાઃ સકલ સાધાસું ઢલ થઈં. સાત દિવસ કતેધાન માવ-ધની ઓરિયે ઠાણું ૧૫ સંવાતે બૈઠા રહ્યાઃ સર્વ મહાજન ચોરાસીગચ્છના મિલી રાઘ સહલ તુક દીધા પંઢિત જમાન થયો ત્યારે સાતમે દિવસ વધી ૨ દિન રહતે અટે આવ્યા. સર્વ શ્રાવક સાથે પંઢિત સાથે આવી સાધાને પારણો કરાવ્યોઃ પછે વળિક પિળ નીકલ્યા ને અમે પિળ નીકલી આઘાટ આવ્યાઃ માસ બે તિહો રહ્યાઃ તિહો પિળ પંઢિત-જીનો કારણ સંધાઈ લોપ્યું ત્યારે પંઢિત જાવતો કરી નાથદુઆરે પોહચતા કન્યાઃ હવે રાવત અર્જુનસિંઘજી મૈહતો લયમીચદ વિજૈસિંઘ નાળાવિટી દિઘળીના પંઢિત રૂપનગર વાલાનો કાંમદાર દેવદાસ મુંણોત મિલી ઉદેપુર આવ્યાઃ પ્યાર લાઘ રખ્યા ઝૂના દેઈં ને સંધી (સિંધી—કાઢુલી) સર્વ ને વોરે કાઢ્યા છેઃ દીવાંજ હમીર પાસે રજપૂતનો સાથ મૂકી સંઘની ચોકી રાવલા માંહિથી ઘણા કણથી કાઢી છેઃ હવે સતાની ઠઠ્યારઢાને થઈં છે જીઃ ત્યારાંનો જોર ઘણો વધી ગયોઃ સહિર મધ્યે નોમ્યારા કોઢાં પાંને પચ્ચોઃ સર્વે ઘોઢે ઘળે ગ્યારા ગ્રાઢ્ય કીધોઃ હજી હજાર ૫૦ ઝૂના દેણા છેઃ તે દીધે સર્વ નીકલસ્યેઃ પંચ મહાજન નાઢોલ હતા તે રાવત અર્જુનસિંઘના પત્રથી આવ્યા છેઃ વરાઢ ફેર હજાર ૨૮ નો નાંચો છેઃ રખ્યા હમ્મીરસાઈ ઉદેપુરમે નવા પંઢે છેઃ ટકા ૨૦ ચાલે છેઃ તે દીધે સંધીનો કાટલો કટસ્યે ત્યારે લોક ઉદેપુર મૈ પાછા આવસ્યે જીઃ હજી દેશનો ચિગ્રહ મિચ્છો નહીં છેઃ દોય રાણા છેઃ હમીરજી તો અઢસીને પાટ ઉદેપુર મૈ છેઃ રતનસિંઘ કુંમલમેર મૈ બૈઠા છેઃ જોગી સાબત છેઃ ગોઢવાઢ વિજૈસિંઘજી ને છેઃ ચીતોઢ, માંઢલ-ગઢ, ઉદેપુર, રાજનગર, ઇ જાયગાં રાણા હમીરજીનો અમલ છે. સેરોનલો, કુંમલમેર, કૈલઢાઢો, ઢંચગઢ રતનસિંઘ-જીનો અમલ છેઃ દેશ મૈ જુઢા ઘોસો પકઢળો મારણો આમાં સામો લાગે રહ્યો છેઃ નાથદુઆરે મહારાજની ફોજ હજાર વારસે પચ્ચા છેઃ તે તિમજ છેઃ મહારાજ વિજૈસિંઘની ફોજ રાધોદાસ મિલી દેવસૂરી વાલા ઉપરે આવ્યા હતાઃ વાસ રાટ ધૂલઘાળી મિલી પિળ દેવસૂરીવાલો મહારાજસું નમ્યો નહી, સોલંધીનો મજો રહ્યોઃ ફોજ ઇશમરે પાછી ગઈં. ઢાળાં મૈ બૈઠો છેઃ નાલ દેવસૂરીની કોઈં છોઢી નહીંઃ બીરમ મેઢત્યો ચાંણોદવાલો જોધપુર ચાકરી મૈ પચ્ચો રઢવઢે છેઃ સોલંધી ની ટેક ઘળી રહીઃ રાંઢને પળે લાગો તથા વિજૈસિંઘને પળે લાગોઃ ચાકર ચિતોઢરો છું. આઢજા વાઢા બેતસિંઘને મહારાજ વિજૈસિંઘે ઢારયો. ચાંપાવત તેહના બેઠા ગુણાવલ કઢુજે છાંઢી આવ્યા છેઃ હસ્યો રૂપ ઘળે રહ્યો છેઃ જૈપુર મૈ પિળ મેવાઢ સરીધો વિધો લાગે છે, રાવત અર્જુનસિંઘજી ને જૈપુરમાંહિથી પપ કાઢ્યા છેઃ સોલોકરજી

આયા સુખ્યા છે: રાવત અર્જુનસીંઘજી લેવા જાસી: એકલીંગજી મેલા વેસી: હસી બાત છે: પછે તો વળે સો શરી: ઉદે-
પુર નો.....નહી પિળ હવે રજપૂત રાણાવતારો સાથ હજાર વોય સહર મે આવે.....યો હવે
સંધી સર્વે શરે બેરા દીવા છે.....મહી છે શાકી રૂપ્યા દીવાસું નિજર આવસી. રાજ-દેશવિગ્રહ ભારી
ઠેરયો મિટળો તો સાહિબરે હાથ છે: વલે એક ટિલ્લ થયો છે: સલ્લેરના ઘરમે પહાડસિંઘ રાવત ઉજેળની રાહિ મે
કામ આવ્યા પછે મીમસિંઘજીને તરવાર બંધાવી રાણે અહસીજીઈ સલ્લેરના ગાદી બેઠા. હવે પાંચ વરસ પછી પાછા
પહાડસિંઘજી પ્રગટ થયા છે. એ વિગ્રહ નવો પ્રગટ્યો છે. હવળા મહીના ૫ છ થયા છે: ઢુંગરપુરને ચોષલે આવ્યા છે.
મીમસિંઘજી ચીતોહ ઉપરે હતા તિહાનો જાવતો કરી થાળાં. મેલીને સલ્લેર દાણલ થયા છે. વિગ્રહમે પાછ નહી છે. ઔર
સમાચાર છે જ્યું છે. અત્રત્ય પં. નરોત્તમવિજયગણિ પં. પ્રતાપવિજયગણિ વિનયવિજયગણિ લખુશિખ્ય શિરધરની વંદના જાળ-
વીજી પં. ક્ષેમાનંદ ગ. નેમવિજયગણિ ટાળુ ૨ ઉદેપુરમે મેલ્યા છે: હેમવિજયજી ગ. જ્ઞાદોલ છે. ટાળુ ૨ જાસમે છે. રતના-
નંદ ગ. માનવિજયગણિ, ઉદયપુરનો ઢંગ મહાના એક વોયમે સુદરસ્યે જી ત્યારે ઉદેપુર નો ઢંગ સુદરસી જદી બુલાવો
આવ્યે ઉદેપુર જાવો થાસ્યે જી તે જાળવુંજી. ત્ર પ્રાર્થસ્થ સાધુસમુદાયને પં. મૌભાગ્યવિજય ગ૦ પં. જયવિજયગ૦
પં. ભામ્યાવિજયગ૦ પં. ફતેહસાગરગણિ પ્રમુખ સર્વ સાધુસમુદાયને વંદના કહવીજી: પં. હેમસેભાગ ગણિની વંદના
પણ જાળવી: પં. ગુલાવહંસગણિ ટાળુ ૨ ની વંદના જાળવી: X X X મેદપાટમે ગ્રામ.....કોઈ કોઈ જાયગા
વસતી છે: હસ્યો ઢંગ ઢોલ દેશનો છે જી: કંટલે લખવામે આવેતી: કૃપાપત્ર ધલમાન કૃપા કરવી જી: દેવદર્શનમે
સંભારવા મિતી સંવત્ ૧૮૩૧ રા મિગસરવદિ અષ્ટમ્યાં રાત્રો પત્ર—તુરાઈ લખ્યું છે જી:

અક શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની જુની વંશાવલી

શ્વતાંકર જૈન સંપ્રદાયને અનુસરનારી મુખ્ય ત્રણ વંશ્ય જાતો છે: ૧) ઓસવાલ, ૨) શ્રીમાલી, અને ૩) પોરવાડ. ઓસવાલ જાતિનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન ઓસિયા નગરી મનાય છે જે મારવાડની જોધપુર રાજધાનીની પાસે આવેલી છે. એ જાતિની વધારે વસતી રાજપૂતાના અને માલવામાં રહેલી છે. શ્રીમાલી જાતિનું મૂળ સ્થાન શ્રી-માલ નગર કહેવાય છે. એને હાલમાં મિત્રમાલ કહે છે અને એ પણ મારવાડના જોધપુર રાજ્યમાં, રાજ્યની ઉત્તરની સીમા તરફ આવેલું છે. એ જાતિની વધારે વસતી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં આવેલી છે. પોરવાડ જાતિનું જન્મ સ્થાન ક્યાં છે તે ચોક્કસ જણાતું નથી પણ કિમ્બર્લેન્ડ પ્રમાણે અરવલ્લીની પર્વતમાલામાં વસેલા વાગડદેશ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન હોય એમ જણાય છે. પોરવાડની માર્દી સંખ્યા મારવાડ રાજ્યના ગોહવાડ—કે જેને નાની મારવાડ પણ કહેવામાં આવે છે—પ્રાંતમાં પ્રસરી છે. ગુજરાત અને માલવામાં પણ એ જાતિની સાધારણ વસતી છે. એ જાતોનું જન્મ ક્યારે અને કઈ રીતે થયું તેનો સવિસ્તર નિર્ણય કરવા જેટલો સાધનો હજી જાતે થયાં નથી. સાધારણ માન્યતા પ્રમાણે જૈનાચાર્યો એ, તે તે પ્રદેશમાં વસતા રાજપૂતા અને વીજા તેવા લોકોને ધર્મવેશ આપી જૈન બનાવ્યા અને તેમને, પૂર્વના વીજા વીજા ત્યવસાયો ઠોંઠી વડે વ્યાપારનો ત્યવસાય કરના તરત પ્રજા કરી. એ જાતોનું નિર્માણ કોઈ એક જ આચાર્ય દ્વારા અને એક જ વખતે થયું છે એમ નથી. પરંતુ પ્રથમ એક આચાર્ય કેટલાક કુટુંબોને જૈન બનાવી તેમની એક જાલ બનાવી અને પછીથી વીજા વીજા આચાર્યોએ પ્રસંગે પ્રસંગે વીજા વીજા સ્થળોના લોકોને જૈન બનાવી બનાવી તે તે જાતિમાં દાખલ કરતા ગયા, અને તેમ કરી એ ત્રણ જાતિની સંખ્યામાં ક્રમે ક્રમે વધારો કરતા ગયા. શ્રીમાલી અને પોરવાડ જાતિની આવી રીતે ક્યાં સુધી વૃદ્ધિ થતી રહી તેની તો માહિતી હજી સુધી મળી

નથી પરંતુ ઓસવાલ જાતિની તો છેક વિક્રમના ૧૭ મા સેકા સુધી વૃદ્ધિ ચાલુ રહી હોય એમ જણાઈ આવે છે.

લોકમાન્યતા પ્રમાણે, ઉપર જણાવ્યું તેમ, મૂળ તો એ ત્રણે પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ જૈન જાતો મારવાડની સીમામાં જ ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ પાછળથી અને સંખ્યાની વૃદ્ધિને લઈને, વ્યાપારના નિમિત્તને લઈને, તેમ જ ગર્યાની ઉત્થલ પાથલના કારણને લઈને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં એ પ્રસરી ગઈ.

એ જ તોમાં અનેક ગોત્રો છે અને દશા-વીસા આદિ જેવા કેટલાક પેટા-પેટા છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં વસનારા લોકોને ફક્ત દશા-વીસાના ખેડવી તો માહિતી રહી છે પરંતુ ગોત્રનું જ્ઞાન તો લગભગ સર્વથા મૂલાઈ જવાયું છે. મારવાડમાં વસતા લોકોને—અને તેમાં ત્યાસ કરીને ઓસવાલોને—પોતાના ગોત્રોની માહિતી અવશ્ય હોય છે. એ માહિતી હોવાનું ત્યાસ કારણ એ છે કે ત્યાંના લોકોના કુલચુક હજી હયાત છે જેઓ દરેક કુટુંબના વિવાહ આદિ શુભ પ્રસંગે ઉપર હાજર થઈ તે તે કુટુંબની વંશાવલી વિગરે વારંવાર સંભલાવતા રહે છે. એ વંશાવલીઓમાં ૧૦-૧૦, ૨૦-૨૦ પેઢી સુધીના પૂર્વ-જાનો નામોની તેમજ કેટલાકના ઠામ અને મોટા કા-મોની પણ નોંધા કરેલી હોય છે. જો કે એ નોંધોમાં કપાલકલ્પિત જેવું પણ વળ્યું હોય છે તો પણ જેટલી નોંધ—નોંધની વધી—વધારે જુની હોય તેટલી તે વધારે વિ-શ્વસનીય હોઈ શકે છે. ગુજરાતમાં તેવા કુલચુકોનો સ-ંધ્યા અભાવ થઈ ગયો છે તેથી ત્યાંના વતનિઓ પોતાના ગોત્રો પણ મૂલા ગયા છે.

અને હવે તો કેટલાક પોતાની જાતને પણ મૂલી જવાની કો-શીસ કરતા નર્જર પેઢ છે! થોડા દિવસ ઉપર અમદાવાદના એક શ્રીમેત જૈન મહાસ્થાના શાલકોને તેમના જાતિ છૂટાં તેઓ તેનો જવાબ આપતા અસમર્થ નિવડ્યા હતા. (ત્યારે વીજા બાહુએ તે-ઓ ફરોડના હિતદાસની વાતો અને આચરીશ, ફરોડીશ, સ્વાચ વિગરે જાતોના પરિચયો ફટાફટ આપી દેતા હતા, જે શાલકો

ગુજરાતના શાસિઓને માથે જ પોતાના પૂર્વજોના સં-
બંધમાં કોઈ માહિતી હોય છે. તેઓ પોતાની ૨-૪ પેઢી
ઉપરાંતના વંશવાઓનાં નામો સુધી જાણી શકતા નથી તે
પછી તેઓ ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં વસ્યા, તેમના
પૂર્વજો એ શાં કામો કર્યાં હત્યાદિ તે જાણે જ ક્યાંથી.
તેમને કુલધુરો અને તેમની નોંધવાહિઓની પણ કલ્પના
આવી શકતી નથી.

આ નીચે એક શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની જુની વંશાવલિ
આપવામાં આવે છે, એ એક કુટુંબની જુની નોંધવહી-
માંથી ઉતારી લેવામાં આવી છે. એ નોંધવહી લગભગ
૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ જેટલી જુની છે અને કપડા
ઉપર લેખેલી છે. આ વહી પાટળના એક પ્રાચીન
પુસ્તક મંદારમાં છે. આ વંશાવલિમાં શ્રીમાલિ-
આતિના નોઢા નામના શેઠની વંશચરેપરા આપેલી છે. એ
શેઠ, આ નોંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણ, મિત્રમાલ (જે શ્રી-
માલનું બીજું નામ છે) નગરમાં રહેતો હતો. એનું રહેઠાણ,
નગરના પૂર્વના દરવાજા તરફ આવેલી મટ્ટની પોલમાં
હતું. મૂલ જાતિએ એ મારદ્વાજ ગોત્રીય (બ્રાહ્મણ?)
હતો. સંવત્ ૭૧૫માં કોઈ આચાર્યના પ્રતિષ્ઠાપત્રી એ
જૈન થયા હતા. એ મોટા વ્યાપારી હતા અને પાંચ ધો-
ઢની આસામી ગણાતો. એની ગોત્રજા અંબાઈ માતા હતી.
તેનું સ્થાન, નગરની પાસે આવેલા ગા...ળી નામના સરા-
વરના કાંઠે, જે દેવિકોટું સ્થાન હતું, તેમાંની દેશજ્ઞ
કોનમાં આવેલી ચંપકવાડીમાં હતું. તે વાડીમાં, ચારે બાજુ
આંવાના ફાંટોથી ઢંકાણું એક મંદિર હતું જેમાં ચાર
મુજા વાળી એ અંબામાતાની રૂપાનો બનેલી મૂર્તિ સ્થા-
પિત હતી. આસો અને ચૈત્ર માસની મુદી ૧ ના દિવસે
એ માતાને નૈવેદ્ય ચઢાવી પૂજા કરવામાં આવતી. નૈવેદ્યમાં
લાપસી, પુઢલા અને જવારનું સીંચડું મુકવામાં આવતું.

એ સંવત નોઢાની ૧૦ મી પેઢિય નાન્હા નામે પુરુષ
થયા. તેના ચલતમાં, સંવત્ ૧૧૧૧ ની સાલમાં, મિત્ર-

આજે આવી રીતે પોતાની જાતિને મૂલી જવાની તિગામી છે. ૨-
ઓ કાંઠે પોતાના ધર્મે અને ધર્મ દિવસે દર્શને પણ કમ ન મૂલી
જાય ?

માલ શહેર માંગ્યું. તેમાં સંખ્યાબંધ માળસો માર્યા ગયા
તથા કેદમાં પકડાયા. તે અવસરે શેઠ નાન્હા ત્યાંથી
નાસી છૂટ્યો અને કોલિહારાના પાયચી નામે ગામમાં
જઈને વસ્યો. ત્યાં તેના પુત્ર-પૌત્ર વિગેરેનો પરિવાર વધ્યો
અને તેના વંશજો પાછલથી યથા સમયે પાટળ, નરેલી
(ગાંધી પાસે), મોંદરા, વલાદ, સલસળપુર હત્યાદિ
અનેક ગામોમાં જઈ જઈને વસ્યા. એમાંના કેટલાકોએ
સંઘો કાઢ્યા, મામ્દિરો બનાવ્યા, મહોત્સવો કર્યા, જમણ
જમાવ્યા અને કોઈકે તો સંસાર છાંડી યતિ પણ થયા.
આથી રીતે આ વહીની અંદરથી કેટલીયે જાણવા જાગ
હકીકતો મચી આવે છે.

ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એ વહી ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ જ-
ટલી જુની છે તેથી એમાં છેવટે જણાવેલા કુટુંબના વંશો-
ક્યાં સુધી પહોંચ્યા અને આજે તેમાંના કોઈ વંશ
હયાત છે કે નહીં તે જાણવા-જણાવવાનું કશું સાધન નથી.

આ વંશાવલિની ભાષા અસ્સલ પ્રમાણે જ કાચમ
રાહી છે. તેમ જ એમાં ફક્ત નામો સિવાય બીજી કોઈ
વિશેષ હકીકત પણ કોઈ વાચનારને કોઈ જાતની
કઠિનતા પડે તેમ પણ નથી.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર
માદરપદ પૂર્ણિમા

— સંપાદક.

અથ મારદ્વાજ ગોત્ર સંવત્ ૭૧૫ વર્ષે પ્રતિષ્ઠાપિત
શ્રીશ્રીમાલીજાતીયઃ શ્રીશાન્તિનાથ ગોષ્ઠિકઃ । શ્રીમિત્રમા-
લનગરે મારદ્વાજ ગોત્રે શ્રંષ્ઠિ નોઢા. તેહનો વામ પૂર્ણી
પોલી મટ્ટનઈ પાઢઈ. કોઈ પાંચનો વ્યવહારિયો. તેહની
ગોત્રજા અંબાઈ. નગરોની પરિસરિ ગા...ળી સરાવરી
દેવ્યાનો ઠામ નેઝ સહિસ વ્રેહમાહિ દેશાણકુણદિધિ
ચંપકવાડી તેહમાહિ ચેલ્ય. ચિહુપાસઈ આંવાના વૃક્ષ તિળ
સ્થાનકિ ચતુર્મુજા ગોત્રજ સ્વરૂપ રૂપ્યમઈ હારિર ન હુઈ
હું કુંકુની લીટી પાટલી ૩ કીરઈ નૈવેદ્ય લાપસી પુઢલા
સીંચડું જવારિતું. ચેત્રી આસોઈ ૧, પુત્ર જન્મઈ પારોળે
તિ મુંઢિતિ અમળીતું કાપડું. ફરનઈ સહઈ ૧ પુત્ર જન્મઈ
પુત્રીઈ અર્દકર કીરઈ ॥

[सेठ नोडानी वंशपरंपरा—]

श्रेष्ठ नोडा, भार्या सूरमदे—

पुत्र गुणा, भार्या रंगाई—

पु. हरदास, भा० माहवी—

पु. भोला, भा० गंगाई—

पु. गोवाल, भा० मर्वा—

पु. अमा, भा० पुहता—

पु. वर्जग, भा० करमी—

पु. शीवा, भा० पत्नी—

पु. महीराज, भा० कमाई—

पु. राजा भा. पूरी—

पु. गुणपति, भा. रही—

पु. झांझण, भा० कपू—

पु. मणार, भा० हापी—

पु. कुंवरपाल, भा० वाट्टी—

पु. पासा, भा० प्रेमी—

पु. वस्ता, भा० वनादे—

पु. कान्हा, भा० सावि—

पु. नान्हा संवत् ११११ वर्षे श्रीभिन्नमाल-

भद्र. मनुष्यनी कोडी मरण गई. वंदि पख्या. श्रेष्ठी
नान्हा नाटा. कोलीहारामाहि पायची ग्रामे वास्तव्य.

श्रेष्ठी नान्हा, भा० पूर्वा—

पु. अमरा, भा० आऊ—

पु.—१ हरदे, २ वरद, ३ नरद, ४ नगा.

हरदे भार्या हांसलदे

पु.—१ गोपी, २ पदमा

गोपी भा० गुरिदि

पु. जोगा, भा० हापू—

पु. नांदिल. भा. नांदिलद

पु. १ सासिंग २ महिपा ३ संवाड ४ धपा.—पत्तनि
वास्तव्य सासिर संवत् १२२५ वर्षे फोकलीया वाडि—

सासिंग भा. नारिगदे पु. १ सीधर २ जीवा.

सीधर भा. सरियादे, एउ चली. गांभूपासे नरेली
ग्रामे वास्तव्य सासरह संवत् १२८५ वर्षे.

सीधर भा. सरियादे—पु. १ अना, २ वजा.

अना भा. अनादे—पु. मूला.

—१ श्री आधिजिन विवं चउवीस वटु भराव्यउं. संवत्
१३१६ वर्षे श्री अंचलगच्छे श्री अजितसिंह सूरिणा-
मुपदेशन प्रतिष्ठितं. एक कृप, गोत्रजा चैत्य, मूलाकेन
एवं कृतं ।

मूला भा. मालणदे पु. १ वर्षमान, २ जइता.

वर्द्धमान भा. वयजलदे—पु. १ करमण, २ लाला.

एउ चली मोढेरइ वास्तव्य. तेणइ मोढेरइ दाधेलीऊ
महं. कर्मां ते साह तेणि सगपणि संवत् १३९५ वर्षे
महं. ।

करमण भा. करमादे

पु. महया, भा. सोहागदे. पु. १ धना, २ हीरा
३ खीमा, ४ चुथा.

२ हीरा भा. हीरादे—पु. हेमा.

संवत् १४४५ वर्षे बिब चुर्वासवडो प्रतिष्ठामहोत्सव
श्री अंचल गच्छे श्रीमस्तुंग सूरि चोमासि कराव्या
प्रतिष्ठितं महोच्छव करवी,

मोढेरि हेमा भा. हेमादे—

पु. भावड, भा. पूनी पुः—१ देवा, २ पर्वत, ३
नंदा.

देवा भा. सरियादे—पु. १ सूर, २ लखमण.

लखमण भा. लखमादे. पु. १ हर्ष, २ जगा. हर्षा
भा. पुर्ग पुः—१ नरपाल, २ वरजंग, ३ फतना,
४ रतना.

१ नरपाल भा. लीलदे.

पु. नरबद भा. नामल दे, पु. वस्ता.

२ वरजंग भा. सत्ती पु. १ राणा, २ श्रीवंत, ३
भाणा, ४ महीराज.

३ फतना भा. महणादे

पु. वेणा, भा. मरवादे पु. १ भीमा, २ अमा,
३ लहुया.

जगा भा. जस्मादे पु. १ सीपा, २ सामल

पर्वत भा. प्रेमलदे, पु. १ रामा, २ पदमा, ३ मादा.

१ रामा भा. ददू, पु. १ नाथा, २ नारद, ३ सोना.

नाथा भा. नागल दे

पु. आनंद नाकर भा. टांक, पु. १ सधारण, २ शिवसी, ३ गोपी.

बलाद्रमाम

नंदा भा. लाखू, पु. १ रूपा, २ आसा.

रूपा भा. कुअरी पु. १ भचा, २ अज, ३ महिषा, ४ कान्हा ।

भचा भा. नाथा.

पु. राधव भा. रीजलदे, पु. १ भना, २ वर्द्धमान ३ पोचा, ४ पोपट.

आशु भा. अजंद पु. १ कूहा, २ राजा, ३ नायक.

कूहा भा. २ वयजलदे,—माणिकंद. वयजलदे पु. १ मेघजी, २ जगमाल.—माणिकंद पु. अभयराज.

नायक भा. नारिंगदे पु. १ देवराज, २ संवराज.

बलरत्न मं. नंदाख्येन महिनाथ विव भराव्या. ए आदे कुटुंबि विव ३ भराव्या. श्री अचलमन्त्र श्री विजयकसरमूरीणामुपदेशन प्रतिष्ठिते.

मं. नंदा भाथा हीरू

पु. सगह भा. सुहागदे.

पु. रतीमा भा. देवलदे, पु. १ बीमा, २ देशल, ३ लाला.

बीमा भा. दुर्वा

पु. सहिसा भा. मरवाई, पु. निशा

देशल भा. मक.

पु. लाखा भा. स्त्रीमाई पु. १ हरखा, २ मेघा, ३ जगा, ४ आणंद, ५ बीमा, ६ पोमा—दीक्षा लीधी, ७ अर्जण.

हरखा भा. गुरी पु. १ वर्द्धमान, २ टाकुर.

अर्जण भा. अहिचंद पु. मोडण.

पूर्वि करमण भाई लाला भा. लाडमंद.

पु. हरदास भा. हासलदे पु. रहिया, २ महिषा—
दीक्षा लीधी,

महिया भा. मानबाई पु. हीरा—

एउ चली गोलवाडी बलहग्रामि वास्तव्य. मं. हीरा, भा. सखू—तेहनि डालि सिद्ध शीकोत्तरी भाव. तेह कारिणी पूछी कहीऊं माहरइ गोत्रज जुहारू. तेह कारणे पांजरी नाम लेई गोत्रज जुहारइ. नणंदनइ सेर २ नीमाल. पारणे त्रिमंडणि. माणा ४ ना लाइ कुटुंबमाही लाहि फईनइ सहर्षि १.

मं. हीरा भा. सखू—

पु. चाचा भा चापल दे पु. १ पोमा, २ मका.

पोमा भा. प्रेमलदे.

पु. श्रीवत भा. सरियादे

पु. भाला भा. भावलदे

. शिडा भा. सोभी

पु. सिधा भा. जयवंती पु. १ कीला, २ अर्जुन, ३ वना.

काला भा. मरवु पु. १ देवा, २ भीमा

देवा भा. नातु

पु. ददा, भा. जानी पु. जसा

भीमा भा. भरमादे

पु. ओधा भा. जसभादे

अर्जुन भा. माणिकंद

पु. नाकर भा. पुण्ती पु. १ सीहा, २ पेथा, ३ नाई-
या ४ नगा, ५ पांचा.

सीहा भा. सरियादे पु. १ देवराज, २ शिवराज.

पत्तिनगरं

पूर्वि महया चतुर्थ पुत्र चुथा भा. चाहणिदे पु. सोभा संघटण कृते. नारते वास्तव्यः संप्रति पत्तिन वास्तव्यः । संवत् १४४१ वर्षे लघुशास्त्री बभूव ।

सोभा भा. रंगाई—

पु. माहव भा. देसी पु. १ रंगा, २ जागा.

रंगा भा. रंगादे

पु. वरसंग भा. जिस्मादे पु. १ सुंटा, २ राईया.
दीक्षा लीधी.

सुंटा भा. करमादे पु. १ राजपाल, २ विजपाल, ३
बल्लदास.

लहरी सलखणपुर पार्श्वे म. जगा फडीयाना व्यापा-
रथी फडीया अडक. जगा भा. जिस्मादे पु. १ जोगा.

पूर्वि वट्टमान भाई जयता. एऊ चली चाहणसामि
वास्तव्यः सासरा माहि तव श्री भद्रवा श्री पार्श्वनाथ
चैत्यं कारापित सेवत १३३५ वर्षे श्री अचलगच्छे श्री
अजितसिंह सूरिणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं।

मं. जयता भा. जयवती
पु. हपा भा. देमाई
पु. मांडण भा. मालणदे
पु. राहिया भा. राहियादे
पु. वस्ता. एऊ चली गेमदणि वास्तव्यः
वस्ता भा. वलादे
पु. वागुरणसी भा. रमादे पु. १ मदा, २ वाळा,
३ रामा.

मदा भा. सलख पु. १ नगा, २ हावा, ३ तेजा.
नगा भा. वनी
हावा भा. मान
पु. करमसी भा. भोली पु. १ हाईया, २ भीमा,

३ गज्या
भीमा भा. करमी पु. १ नायक, २ माली, ३ हर-
खा, ४ गोरा, ५ सामल, ६ कुरा.

नायक भा. नायकदे
माली भा. माने पु. १ सीहा, २ सरवण, ३ करमण
सीहा भा. टाकू पु. १ जागा, मेधा
जागा भा. जीवाद

सरवण भा. सहिजलदे पु. १ वोरम, २ खोखा, ३
बुटा. वोरम भा. वनादे
करमण भा. कामलदे पु. १ रोडा, २ लखा
रोडा भा. राजलंद
पु. रावसी भा. सुषमादे

पु. लखा भा. लखमादे पु. १ जगसी, २ हरखा
,, ,, माणकंद पु. १ मेला, २ मांका, ३
जीवा, ४ नाथा.

मांका भा. मालणदे पु. १ श्रीवंत, २ वीणा, ३
वना, ४ भरमसी, ५ अजा

श्रीवंत भा. सरीयादे पु. १ पुंजा, २ देवा
पुंजा भा. रत्नादे

पु. वीणा भा. वलादे पु. रांका
डहिरवालिंया

पूर्वि सावर भाई जीवा पतनि. मं. जीवा भा. जी-
वादे पु. जिणदल भा. पकू. पु. १ वना, २ विजय-दीक्षा
लीधी. वना, एऊ चली सासरइ जावुपी डाहरवालिवास्त-
व्य सं. १२९५ वर्षे

म. वना भा. सखू
पु. साधव भा. सांयू पु. १ नयणा, २ नगा, ३ रंगा
नयणा भा. नारियादे पु. सारिंग वयजलंके वास्तव्य.
सारंग भा. सारियादे

पु. जेता भा. नाकू पु. १ रंगा, २ मेला, ३ रामा
रंगा भा. जोमी पु. वाळा श्रीपार्श्वनाथ चैत्यं प्रतिष्ठिते
श्री अचलगच्छे श्री सुवनलुगसूरिणामुपदेशेन
मं. वाळा भा. माऊ पु. १ करमण, २ लखमण

चारित्र लीपुं.

करमण भा. करमादे
पु. मोका भा. पृगी पु. १ महाराज, २ मांडण
महाराज भा. माणिकंद पु. १ देवा, २ नगा.
मं. देवा भा. देवलदे

पु. माना भा. मान
पु. जागा भा. देगी
पु. परणि भा. पूरी
पु. पासा भा. अजी पु. १ शीवा, २ पोचा

शीवा भा. वलादे पु. १ जाणा, २ भाणा, ३ भा-
वड, ४ नरसंध, ५ करमसी

वट्टवाण पांझि वलदाणु
पूर्वि महाराज भाई मांडण, भा. सांभी पु. १ वरधा

२ काला, ३ नोला, ४ लखा

वरधा भा. देगी

पु. सांगा भा. सांगारदे

पु. कान्हडदे, एउ चली बहुद्रह वास पछी बलदाणा वास्तव्यः । तत्र वसही कारापिता मूल नायक श्रीपार्श्व-नाथ विव ।

कान्हडदे भा. कपूरदे पु. १ चांपा, २ अमीया

चांपा भा. प्रेमलदे

पु. सहसा भा. सरियादे पु. १ जीवा, २ खीमा। जीवा भा. दूबी पु. १ भीमा, २ शाणा, ३ भुजवल ४ जसा, ५ जाणा, ६ जोधा.

भीमा भा. भावलदे पु. १ श्रीवंत, २ जबचंद, ३ रंगा.

पूर्वि बलदाणे अधुना नागतेशठि—

शाणा भा. समाई

पु. शिवराज भा. अजादे पु. १ सामल, २ श्रीमल

३ मला, ४ भोजा

सामल भा. सुरमदे पु. १ वावा, २ नागजी, ३ हेमराज.

वावा भा...पु. १ आजा, २ सिद्धराज.

नागजी भा. देवकी पु. १ सुरजी, २ हेमराज

,, ,, बेला पु. सहिजपाल, २ खेता.

—श्रीमल भा. शणगारदे पु. १ मेवा, २ मला

मेवा भा. सर्वरा, पु. १ सिवगण, २ श्रीपाल.

श्रीमल द्वितीय भा. वीरमदे, पु. बेला.

खेभायत पासि तारापुरि—

पूर्वि माधवपुत्र नगा भा. नागदे पु. १ गोगन, २ गणपति । संवत् १४४५ वर्षे श्रीशंखुजय तीर्थना यात्रा कृता । श्रीरंगरत्नमुरिनि आचार्यपद स्थापना श्रीअचल-गच्छे गुजराती सारटी चारांसी गच्छना यतिनि वेस वुहराव्या । वाणोत्र मेलीनी एणि कारणि डहरवालीया प्रसिद्ध विरुद ।

—गोगन भा. गुरांद पु. १ मंगल, २ जिणदत्त.

मंगल भा. मयगलदे पु. १ खोजा, २ कान्हा.

खोजा भा. सहिजलदे पु. १ गहगा, २ गणपति

गहगा भा. मनार्ई पु. १ कुम्भा, २ कुरा.

कुम्भा भा. कुम्बलदे पु. १ पोपट, २ लाला, ३ वाला.

पोपट भा. मारई

पु. विद्याधर भा. हर्षादे पु. १ वाछा, २ सहसा — दीक्षा लीधी. वाछा भा. दाबिमदे पु. १ भोजा, २ भीमा, ३ संतोषी.

भोजा भा. धनी पु. शिवसी अधुना.

—पूर्वि सारिंग भारई महिषा भा. फूली, पु. माटा, ते सिद्धराज जेसिंगेनव राये व्यापारी सहस्रलिग उपरि-रायते आदेश चित्तकरी तिहां पाषाण अणावि ते पांच गज लाडलाई दीट रखाई. वरतण माटे राये गामलेज गाम आय्यउ छई. चिडोत्तर मांही मातर पासि. तिणि गामि पाषाण मोकलई तिणि गामि तलाव १ कुप १२ कराव्या । श्रीशंखुजय मासादारिबं प्रतिष्ठित अचल गच्छे । पछि कालांतर राजा कठो देखी ए पाषाणनी राव (?) कीधी ।

मं. माटा मेडपदुर्गे वास्तव्यः । माटा भा. देमी—

पु. लुंभा भा. मानी पु. १ माधव, २ केशव

माधव भा. मालणदे पु. १ गांगा, २ गेरा.

गांगा भा. कर्षा.

पु. जयवंत भा. जीम्मादे पु. १ भूभच, २ भग्मा.

भूभच भा. रजार्ई पु. १ नाका, २ माका.

नाका भा. नयणदे पु. सोभा. एउ चली

वडोदर वास खेतसीनइ पागदिं.

मं. सोभा भा. सरियादे पु. १ करमा, २ धरमा.

करमा भा. करमांद पु. भामिड, २ भावड.

भामिड भा. भोमांद.

पु. देवड भा. देमाई पु. १ राजड, २ चांपा.

राजड भा. पदमाई पु. १ भावड, २ भरमा.

भावड भा. रुपार्ई पु. टाकरसी. एउ चली खेभा-

यति पार्श्वे तारापुरि वास्तव्यः । पछी सीगी वाडई.

टाकरसी भा. मलाई पु. १ जेसंग, २ वडा.

जेसंग भा. जिम्मादे. पु. सोभा भा. कर्षी.

(समप्त)

ડૉ. હર્મન જેકોબીની જૈન સૂત્રોપરની પ્રસ્તાવના

(ભાગ બીજો)

[અનુવાદક:—શ્રીયુત અંબાલાલ ચતુરમાઈ શાહ વી. પ. જૈન માહિત્ય સંશોધક કાર્યાલય]

[પ્રથમ અંકમાં ડૉ. હર્મન જેકોબીની કસ્પસૂચ (મૂળ આવૃત્તિ) ની પ્રસ્તાવના આપવામાં આવી હતી અને બીજા અને ત્રીજા અંકમાં, ' સેકેન્ડ બુક્સ ઓફ ધી ઈષ્ટ ' નામની પ્રખ્યાત ગ્રંથમાળાના ૨૨ માં પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈનસૂત્રોના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ અંકમાં જ જૈન સૂત્રોના બીજા ભાગની (જ ઉક્ત ગ્રંથમાળાના ૪૫ માં પુસ્તકરૂપે વહાર પહેલ છે) પ્રસ્તાવના આપી છે. આ ભાગમાં, સૂત્રકૃતાંગ અને ઉત્તરાધ્યયન એમ બે સૂત્રોનું ફ્રેંચી ભાષાન્તર આપેલ છે. ડૉ. જેકોબીની આ ત્રણ પ્રસ્તાવનાઓનું યુરોપીય વિદ્વાનોના જૈનધર્મવિષયક જુના વિચારોમાં ઘણું સંશોધન કર્યું છે અને સર્વ સાધારણમાં જૈન સંબંધી ત્યાંપણા અજાનને ઘણે અંશે દૂર કર્યું છે. ફ્રેંચી કલ્પવૃક્ષ પામેલી આલમને જૈનધર્મનું જ કોઈ થોડું ઘણું સ્વં શાન મળ્યું હોય તો તેનો વધો યશ ડૉ. જેકોબીની આ મહત્ત્વની પ્રસ્તાવનાઓને ઘટે છે. બૌદ્ધ ધર્મથી જૈનધર્મ તદ્દન સ્વતંત્ર અને તેના કરતાં જુનો છે એ સિદ્ધાન્ત ડૉ. જેકોબીને જ સાંધી પ્રથમ અને સંબંધ રીતે સ્થાપિત કર્યો છે. જૈનધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપને સમજવા માટે આ ત્રણ પ્રસ્તાવનાઓ વિદ્વાનોમાં સ્વાસ્થ્ય પ્રમાણભૂત મનાય છે.

આ સાથે જ એક આટલી સૂચના કરી લેવાનું હું ઉચિત સમજું છું કે આ પ્રસ્તાવનાઓમાંનાં બધાં વિચારો મને સમ્મત છે એમ કોઈને સમજી લેવાની મૂલ ન કરવી જોઈએ. આમાંનાં કેટલાંક વિચારો સાથે મારો મતભેદ છે કે જે હું ખવિષ્યમાં સવિસ્તર પ્રકટ કરવા ફરજી પડે છે અને જે

વિચારથી મેં આ પ્રસ્તાવનાઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારની ટીકા-ટિપ્પણી લખી નથી કે જેમ કરવામાં મને ઘણાક સજનો તરફથી સૂચનાઓ મુખાં મળી હતી.

આ અનુવાદો મેં મારી જાતીય દેશરક્ષ નીચે કરાવ્યા છે અને પાછલ્લી ઘણી કાઢજી અને મહેનત પૂર્વક મૂળ સાથે સંપૂર્ણ સરખાવ્યા છે. છતાં જો કોઈ સજનને આમાં ક્યાંય સ્થૂળન વિશેરે જણાય તો તે સ્વાસ્થ્ય લખી જણાવવા સૂચના છે જેથી તેનું સંશોધન કરી દેવામાં આવે. —સંપાદક.]

જૈનસૂત્રોના મારા ભાષાન્તરના પ્રથમ ભાગને પ્રકટ થયેલ દશ વર્ષ થયાં. તે દરમિયાન કેટલાક ઉત્તમ વિદ્વાનોદ્વારા જૈનધર્મ અને તેના ઇતિહાસવિષયક આપણા જ્ઞાનમાં ઘણો અને મહત્ત્વનો વધારો થયો છે. હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં લખેલી સારી ટીકાઓ સાથે સૂત્ર ગ્રંથોની સાધારણ આવૃત્તિઓ વહાર પાડી છે. પ્રો. યુમન અને પ્રો. હોર્નેલે આ સૂત્ર ગ્રંથોમાંનાં બે સૂત્રોની ગુણ-રોષણા યિત્તેચનવાલી આવૃત્તિઓ પણ પ્રકટ કરી છે; અને તેમાં પ્રો. હોર્નેલે તે પોતાની આવૃત્તિ સાથે મૂળનું કાઢજીપૂર્વક કરેલું ભાષાન્તર અને પુરાતાં ઉદાહરણો પણ

૧. ૬૬, ઓપવાતિક વ્રત, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes નામની ગ્રંથમાળા, પુસ્તક ૮; ડર્શનકાલિકા સૂત્ર અને નિયોક્તિ, જર્નલ ઓફ ઓરિએન્ટલ સંશોધન, પ્ર. ૪૫.

૨. ઉવાસગ દસાઓ (ચિલ્ડ્રીઓથિકા) મિન્ડકા) ભાગ ૧, મૂળ અને ટીકા, કલકત્તા ૧૮૫૦, ભાગ ૨, ફ્રેંચી ભાષાન્તર, ૧૮૮૮.

આપ્યાં છે. પ્રો. વેબરે પોતે તૈયાર કરેલા વલ્લિના હસ્તલેખોના વિસ્તૃત સુષિપત્રમાં સંપૂર્ણ જૈન સાહિત્યનું સાધારણ અવલોકન કર્યું છે. તેમ જ તેમણે જૈન સૂત્રો ઉપર એક અતિ વિદ્વત્સા-પૂર્ણ મોટો નિબંધ પણ પ્રકટ કર્યો છે.^૧ પ્રો. સ્યુમને વઢી જૈન વાઙ્મય અને શાસ્ત્રના વિકાસનું સારૂ અધ્યયન કર્યું છે, તથા કેટલીક જૈન કથાઓ અને તેના બાહ્ય અને બૌદ્ધ કથાઓ સાથેના સંબંધોની તપાસણી પણ કરી છે.^૨ શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના જુના ઇતિહાસનો મા-હિતી આપનારો એક મહત્વનો ગ્રંથ મેં પણ સંપાદિત કર્યો છે,^૩ તથા તેમના કેટલાક શ્લોકોનો ઇતિહાસ હોર્નલ અને ક્લાટ દ્વારા જાહિરમાં આવ્યો છે. આમાંનો છેલ્લો વિદ્વાન (ક્લાટ) જે અત્યારે આપણો વંશ મૌર્યુદ નથી, તેણે સઘળા જૈન લેખકો અને ઇતિહાસિક પુસ્ત્રોનો એક જીવન ચરિત્રાત્મક મહાન નામકોષ (Onomasticon) તૈયાર કર્યો છે અને જેના કેટલાક નમૂના પ્રકટ પણ થયા છે. ફ્રોન્ટિયર વુર્હેરે સર્વવિદ્યાવિશાલદેવના પ્રમિદ્ધ વિ-દ્વાન હેમચંદ્રનું વિસ્તૃત જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે.^૪ વઢી તેમણે ઘણાક જુના શિલાલેખોના અર્થો પણ પ્રમિદ્ધ કર્યા છે. ડૉ. કુહરે મથુરામાંથી લેવાઈ કાઢેલા કોતર કામોનું વિવેચન કર્યું છે,^૫ અને મિ. લેવીસ રાઈસે શ્રવણ વેળાએ-

માના ઘણાક મહત્વના શિલાલેખો બહાર પાડ્યા છે^૬ એમ. ઇ. વાથે જૈનધર્મ વિષયક આપણા જ્ઞાનની સમાલો-ચના કરી છે.^૭ વુર્હેરે પણ એક માનો નિવેધ લખી તેવી આલોચના પ્રકટ કરી છે.^૮ અને છેવટે માંદારકરે સંપૂર્ણ જૈન ધર્મની એક મહત્વની અને ઘણી ઉપયોગી રૂપરેખા આલેખી પ્રસિદ્ધિમાં મુકી છે.^૯ આ રીતે, આપણા જૈન ધર્મ વિષયક જ્ઞાનમાં થયેલા વધારાઓ (જેમાંના માત્ર ઘાસ નોંઘવા લાયક ગ્રંથોનો જ મેં અહિં ઉલ્લેખ કર્યો છે) આ આજના વિષય ઉપર ઇટલે વંધુ અજશક્તિ પાઠ્યું છે કે જેથી હવે માત્ર કસપાનો આ વિષયમાં ઘણા જ થોડો અવકાશ રહેશે. અને ઇતિહાસિક તેમ જ ભાષાવિજ્ઞાનાત્મક સાચી પદ્ધતિ, તે સાહિત્યના સઘળા ભાગોને લાગુ પાડી શકાશે. તેમ છતાં, હમી કેટલાક મુખ્ય પ્રશ્નોના સુઝાસ કરવા બાકી રહ્યા છે, તથા જે નિરાકરણો આ અગાઉ થઈ ગયાં છે જે હજી ઘણા વિદ્વાનોને માન્ય થયાં નથી; નથી આ સુઅવસરનો લાભ લઈ આને પૂર્વક જે અહિં કેટ-લાક વિવાદગ્રસ્ત મુદ્દાઓને સ્પષ્ટીકરણ કરવા રહ્યું છે. આ-મુદ્દાઓના સુઝાસો માટે આજ પુસ્તકમાં માધાન્ત-રિતે થયેલા સૂત્રોમાંથી ઘણી કિંમતી મદાયતા મળી શકે તેમ છે.

૧. વાસ્તવ તો હવે સર્વ સમ્મત થઈ ચુકી છે કે નાતપુત (જાતપુત્ર) જે સાધારણ રીતે મહાવીર અથવા વર્ધમાનના નામે ઓળખાય છે તે વૃદ્ધના સમકાલીન હતા. નિગળ્ટો (નિગ્ગંથો)^{૧૦, ૧૧} જે હાલમાં જૈન અથવા આદિત્તના નામ-

૧૦. નિગળે ૧૮૮૯.

૧૦. The Religions of India. Bulletin des Religions de l'Inde, 1889-94

૧૧. Über die Indische Secte der Jaina, Wien 1881.

૧૨. રીપોર્ટ સન ૧૮૮૩-૮૪.

૧૩. નિગળ્ટ એ સપ્તસ્વે મુલ્ક સ્વા જ હોય એમ અજાય છે. કારણ કે અશોકના શિલાલેખોમાં, પાલીમાં, અને કેટલાક વખતે જૈન ગ્રંથોમાં પણ એ જ રૂપ મળી આવે છે. પણ આ ગ્રંથે બોલી-શ્વોના સ્વરાજ્ઞાનના નિયમો પ્રમાણે તો તેનું વધારે વાસ્તવિક રૂપ 'નિગળ્વ' એવું થવું જોઈએ. અને આવું રૂપ જૈન ગ્રંથોમાં સ્વાકા-રેતું પણ મળી આવે છે.

૬. વલ્લિન ૧૮૮૮ અને ૧૮૯૨.

૭. Indische Studien ૬. ૧૬, ૫. ૨૧૨ આદિ. ૮.

૯. માં અનુવાદ તથા ગુજા પુસ્તક કો. મુબઈ ૧૮૯૩.

૧૦. Actes du VI Congrès International des Orientalistes, section Arienne ૩. ૪૪૫. તથા Wienerzeitschrift für die Kunde des Morgenlandes ૫. ૫ અને ૬. વઢી, જર્નલ ઓફ ટી ઝર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ૫. ૪૮.

૧૧. હેમચંદ્રાચાર્યે રચિત પરિશિષ્ટ ૫૧. કલકત્તા.

૧૨. Denkschriften der philo-s-histor. Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, Vol. XXXVII, p. 171ff

૧૩. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Vols II and III. Epigraphia Indica, Vols. I and II.

થી વધારે પ્રસિદ્ધ છે; તેઓ, જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મ સ્થપાઈ રહ્યો હતો ત્યારે એક મહત્વશાળી સંપ્રદાય તરીકે ક્યારનાળ પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા હતા. પરંતુ હજી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું વાકી રહ્યું છે કે—એ પ્રાચીન વિશ્વગ્રંથોનાં ધર્મ, તે જાણ કરીને વર્તમાન જૈનોના અગમો અને વીજા ગ્રંથોમાં જે વર્ણવેલો છે તે જ હતો, કે સિદ્ધાન્તો પુસ્તકાકૃત થયા ત્યાં સુધીના સમયમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હોતો.

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે, અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલા બધા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં, જેમને આપણે સૌથી જુના સમજીએ છીએ, તેમાંથી જૈન નિગણ્ટો, તેમના સિદ્ધાન્તો અને તેમના ધાર્મિક આચારોના વિષયમાં જેટલાં પ્રમાણો જાદી આવે તે વધાનો ઉદાહરણ કરવો આઈએ.

અંગુત્તરનિકાય ૩, ૭૪ માં, વેશાલીના લિચ્છવિઓ-માંનો અમય^૧ નામે પિદ્ધાન રાજકુમાર નિગણ્ટોના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—“મરુત્ત! નિગણ્ટ નાતપુત્ર જ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, જે સર્વજ્ઞ જ્ઞાન અને દર્શનથી સંપન્ન હોવાનો (આ આગ્રહ ગણાવેલા શબ્દોમાં) દાવો કરે છે કે “ ચાલતાં, ઉભતાં, ઊંચતાં અને જાગતાં હું સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છું ” તે જુના કર્મોનાં તપસ્યા વડે નાશ પાવતું પ્રત્યેક છે. અને સવરહારી નવા કર્મોને રોકવાનો ઉપદેશ આપે છે. જ્યારે કર્મોના ક્ષય થાય છે ત્યારે દુઃખનો ક્ષય થાય છે. જ્યારે દુઃખનો ક્ષય થાય છે ત્યારે વેદનાનો અંત આવે છે. જ્યારે વેદના મટશે ત્યારે સર્વ દુઃખનો ક્ષય થશે. આ રીતે જ્યારે પાપનો પુરો પ્લવ્ત થશે ત્યારે મનુષ્ય વાસ્તવિક મુક્તિ મેળવશે. ”

૧૪ જા નામનાં સ્પષ્ટરૂપે, બ પુરોણ મદ્ય આવે છે. બોનો અમય અંશકનો પુત્ર હોતો અને જૈનોનાં સહાયક હોતો. તેનાં જૈનોનાં મુદ્દા તેમ જ કથાઓમાં વહેલ થયેલો છે. મહિશ્વમ નિકાયના ૫ માં (અમર કુમાર) સુત્રમાં એ વર્ણન છે કે નિગણ્ટ નાતપુત્ર તેને બુદ્ધનો સાથે વાદ કરવા મોકલ્યા હતાં. પ્રશ્ન એવો પાછાકી મરેલો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હોતો કે બુદ્ધ તેનો ગમે તેવા હકાર અગર નકારમાં જવાબ આપે પણ તે સર્વવિરોધ વાટા ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ વૈષમ્યા સપટ્ટાયા પીના રહે જ નહિ. પરંતુ આ ચુકી સફટ થઈ નહીં અને પરિણામ તથા ઉલ્ટું એ બાબતે કે અમર બુદ્ધાનુયાયી થઈ ગયો. આ વર્ણનમાં નાતપુત્તના સિદ્ધાંત ઉપર પ્રકાશ પાડે એવું કહી તે સ્વ નથી.

આ વિચારોનું જૈન પ્રતિવિંબ ઉત્તરાધ્યયનના ૨૧ મા અધ્યયનમાં મઝી શકે છે:—“તપથી મનુષ્ય કર્મને છેદી શકે છે ૨૭. ” ‘યોગનાં ત્યાગથી અયોગયનું પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મ રોકવાથી તે મર્યોન કર્મને ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા કર્મોનો ક્ષય કરે છે. ૩૭. ’ આ પ્રકારનો પ્રવૃત્તિની વે અંતિમ દશાઓ (સૂત્ર ૭૧ અને ૭૨ માં) વર્ણવામાં આવીલી છે. અને વઝી અધ્યયન ૩૦, ગાથા ૫, ૭ માં આવતી નીચેની હકીકત વાંચીએ છીએ:—“ જન્મ અને મરણનું કારણ કર્મ છે અને જન્મ અને મરણ પા જ દુઃખ કહેવાય છે. ” આ ઉપરાંત વીજી પણ ઉપરના અર્થને મઝતી ૬૪, ૪૭, ૬૦, ૭૩, ૮૬ અને ૧૧ માં ગાથાનો સંક્ષિપ્ત અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—“ પરંતુ જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી અને માનસિક ત્યાગાગ્નીઓથી [આનો અર્થ બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની ‘વેદના’ ના ગ્રંથ સાથે પળે જ મઝતો આવે છે] ઉદાસીન રહે છે તેને શોક સ્પર્શ કરી શકતો નથી. જો કે તે સંસારમાં મૌનુદ છે તો પણ તે દુઃખ પરંપરાથી, જેમ કમલનું પાન પાળીથી અલિપ્ત રહે છે તેમ, તે મનુષ્ય પણ અલિપ્ત રહે છે. ”

આ સિવાય બૌદ્ધ ગ્રંથમાં, નાતપુત્ર સર્વજ્ઞાન અને સર્વ દર્શન પ્રાપ્ત કરવાના દાવો કરે છે—એ પ્રકારનું જે કથન છે તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. કારણ કે આ તો જૈન ધર્મનું જાતે એક મૌલિક મંતવ્ય જ છે.

નિગણ્ટોના સિદ્ધાંત વિષયક વીજી વધારે માહિતી મહાવગ્ગ ૬, ૩૧ (S. B. E., પુ. ૧૭, પૃ. ૧૦૮) આદિમાંથી મઝી આવે છે. એ સ્પષ્ટ સીંહ^૧નું એક વૃત્તાન્ત આપેલું છે. તે સીંહ લિચ્છવિઓના સેનાપતિ હોતો અને નાતપુત્તનો ઉપાસક હોતો. તે બુદ્ધને મઝવા ફરજતો હોતો પરંતુ નાતપુત્ત ક્રિયાવાદી હોઈ બુદ્ધ અક્રિયાવાદી હોતો તેથી તેનો પાંસ જવાની તેને ના કહેવામાં આવતી

૧૫. ‘સીંહ’ નું નામ મળતી [કલકત્તા આદિતિ, પુ. ૧૨૬૭] બુદ્ધો: હોનેલની ઉવાસગદસાઓ, પરિશિદ, પુ. ૧૦] માં મહાવીરના એક શિષ્ય તરીકે પણ આવેલું છે, પરંતુ તે સાબુ હોવાથી મહાવગ્ગમાં આવતા આ નામ સાથે તેનો દૃઢતા બતાવી શકાય તેમ નથી.

हती, परंतु ते तेमनी आशाने उल्लंघी पोतानी मेळे बुद्ध पासे गयो अने बुद्धनी मुलाखातना परिणामे ते तेनो अनुयायी बन्यो. आ वृत्तान्तमां निगण्ठोने जे किया-वादी जणावामां आख्यां छे, ते बाबत आ पुस्तकमां अनुवादित सूत्रोना उल्लेखी सुसिद्ध थाय छे:—सूत्र-कृताङ्क १, १२, २१, (पृ० ३१९) मां जणावे छे के ' तीर्थंकर-अर्हन्ते कियावाद प्रकपवानो—उपदेशवानो अधिकार छे. ' आचारांगसूत्र १, १, १, ४ (भाग १ पृ० २) मां पण आ विचार, आ प्रमाणे दर्शोवामां आख्या छे:— ' त आत्माने माने छे, जगदने माने छे, फळने माने छे, कर्मने माने छे, (एतेल के ते आ पर्णा ज केरोल छे अने जे आ प्रमाणेना विचारोथी स्पष्ट जणाय छे) ते कर्ममे कर्तुं छे; ते बीजा पासे करावीश; ते हुं बीजाने करवा दर्श. ' इत्यादि.

महावीरना जे बीजा शिष्यन बुद्धे पोतानो अनुयायी बनावी लीधो हतो तेनुं नाम उपालि हवुं. मस्तिष्मनि-कायना ५६ मां प्रकरणमां जणाव्या प्रमाणे तेणे बुद्धनी साथे, ए बाबतनो वाद कयौं हतो के—'निगण्ठ नातपुत्त कहं छे तेम कायिक पाप मोटुं छे, के बुद्ध माने छे तेम मानसिक पाप मोटुं छे ? ए संवादना प्रारंभमां उपालि कहं छे के, मारा गुरु साधारणरीते कर्म अथवा कृत्य माटे दण्ड (शिक्षा) शब्दने उपयोग करे छे. ' जो के आ उल्लेख साबो छे परंतु संपूर्णरूपे नहि. कारण के जैनसूत्रो-मां कर्म अर्थमां पण ' कर्म ' शब्दने तेतलो ज उपयोग थएलो छे, अने दण्ड शब्दने पण तेतलो ज थएलो छे. सूत्रकृताङ्क २, २ (पृ० ३५७) मा १३ प्रकारना पापकर्मनुं वर्णन करेछुं छे जेमां पाच स्थळमां ' दण्डसमादान ' शब्द आवेलो छे अने बाकीना स्थळमां ' किगियाथान ' शब्द आवेलो छे.

निगण्ठ उपालि विशेषमां जणावे छे के कायिक, वा-चिक अने मानसिक एम त्रण प्रकारनो दण्ड छे. उपा-लिनुं आ कथन, स्थानांग सूत्रना त्रिजा प्रकरणमां (बुद्धा इन्द्रि. एन्द्रि. पृ. ९, पृ० १५९) जणावला जैन सिद्धान्तनो साथ पूर्ण मळहुं आवे छे.

उपालेनुं बीजुं कथन के, जेमां ते निगण्ठोने मानसिक पापो करतां कायिक पापोने वधारे महत्त्व आपनारा जणा-वे छे, ते कथन जैन सिद्धान्त साथे बगबर मळहुं आवे छे. सूत्रकृतांग २, ४ (पृ० २९८) मां एवा एक प्रश्ननी चर्चा करवामां आवी छे के अणजाणपणे कराए-ला कृत्यनुं पाप लागे के नहि. त्यां आगळ स्पष्ट रीति जणावेलुं छे के निश्चित रीति तेनुं पाप लागे छे. (सरसा-वो पृ० ३९९ टिप्पण ६) वळी ते ज सूत्रना ६ ठा अध्ययनमां (पृ० ४१४) बोझोना ए मतव्यनुं के— ' अमुक कर्म पापयुक्त छे के पापरहित छे तेनो निर्णय ते कर्म आचरनार मनुष्यना आशय उपर आधार राखे छे, ' खूब खण्डन अने उपहास करवामां आख्या छे.

अंगुत्तर निकाय ३, ७८, ३ मां निगण्ठ श्रावकांना आचारोनुं वर्णन आपेलुं छे. ते भागनुं नीचे प्रमाणे भाषान्तर आपुं छुं. ' हे विशाखा, निगण्ठनामे ओठखा-तो श्रमणेनो एक संप्रदाय छे. तेओ श्रावकोने आ प्र-माणे उपदेश आप छे. " हे भद्र, अहाँथी पूर्वदिशा तरफ एक योजन प्रमाण भूमिथी बहार रहैता जीवतां प्राणि-ओनी हिंसाथी तमोर विरमवुं, तेवी ज रीति दक्षिण, पश्चिम अने उत्तर दिशा तरफनी योजन प्रमाण भूमिथी बहार रहैता प्राणिओनी हिंसाथी विरमवुं " आ रीति तेओ केटलां ज जीवतां प्राणिओन बचाववानो उपदेश आपी दयानो उपदेश करे छे; अने एज रीति वळी तेओ केटलां ज जीवतां प्राणियाने न बचाववानो बाध करी कूरता शिखरावे छे. ' ए समजाववुं कठिण नथी के आ शब्दो जेनाना दिग्विरति वतने उद्देशाने कहैला छे के, ज वतमां श्रावकने अमुक हृद बहार मुसाफरी के व्यापार वि-मेरे नहि करवा संबंधीनो नियम उपदेशवामां आख्या छे. आ वतनुं पालन करनार मनुष्य, अलबन, पोते छुटी राखेली भूमि बहारना प्राणीनी हिंसा तो न ज करी शके ए तो स्पष्ट ज छे. परंतु, आवा एक निर्दोष नियमने वि-रोधी सम्प्रदाये केवा विकृत रूपमां आलख्युं छे ? पण एमां ए आश्चर्य जेवुं कशुं नथी. कारण के कोई पण धार्मिक सम्प्रदाय पांसीथी, तेना विरोधी मतना सिद्धान्तोनुं यथा-

ર્થ અને પ્રામાણિક આલેખન મેઝવણી આપે આશા ન જ રાણવી જોઈએ. તેઓ સ્વામ્યાધિક રીતે, તે સિદ્ધાન્તોનું આલેખન ઇવા જ ક્રમમાં કરશે કે જેથી તેમાં દે-સાર્થ આવતા દોષો વધારે મોટા પ્રમાણમાં વતાવી શકાય. જૈનો પળ આ વાતમાં બોદો કરતાં લક્ષમાત્ર ઉત્તરે તેમ નથી. તેમણે પળ બોદોના સિદ્ધાન્તોને આ જ પ્રમાણે વિકૃત રૂપમાં આલેખ્યા છે. બોદોના એ મંતવ્યનું કે—પાપ એ તેના આચારનારને આશય ઉપર આધાર રાલ છે, તેનું જૈનોએ, આ પુસ્તકના પૃ. ૪૧૪ ઉપર, કેવું અસત્ય નિરૂપણ કર્યું છે તે જાણે જવું છે. એ ટેકાણે જૈનોએ બો-દોના એક મહાન સિદ્ધાન્તને મિથ્યા કલ્પિત અને મૂર્છતા-પૂર્ણ ઉદાહરણ સાથે મેઝવી ઉપહાસ પાત્ર બનાવી દીધી છે.

અંગુનર નિકાયનો એક ઉલ્લેખ જૈની ધાંઢીક ચર્ચા આ ઉપર કરવામાં આવી છે તેમાં વઢી આગઢ ચલા-વતાં જળાવવામાં આવ્યું છે કે—‘ઉપોસથના દિવ-સોમાં તેઓ (નિગણ્ટો) શ્રાવકોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે કે “મદ્ર, તમોર સપઢાં યજ્ઞા કાઢી નાંખવાં જોઈએ અને કહેવું જોઈએ કે—હું કોઈનો નથી અને મારું કોઈ નથી.” અહીં વિચારવાનું છે કે, તેના માતા-પિતા તેને પોતાનો પુત્ર તરીકે માને છે અને તે પળ તેમને પોતાના માતા-પિતા માને છે. તેનો પુત્ર અગર તેની પત્ની, તેને પિતા અગર પતિરૂપે માને છે. અને તે પળ તેમને પોતાના પુત્ર અગર પત્ની તરીકે માને છે. તેના ગુલામો અને નોકરો તેને પોતાનો માલિક યા શેઠ માને છે અને તે પળ તેમને તેઓ પોતાના ગુલામો અગર નોકરો છે, તેમ માને છે. આ કારણથી (નિગણ્ટો) તેમને (શ્રાવકોને) ઉક્ત રીતે લાલવાનું કહી તેમની પાસેથી અસત્ય માણ કરાવે છે. વઢી એ રાત્રી વ્યતીત થયા બાદ, તેઓ, તે તે વસ્તુઓના ઉપમાગ કરે છે જે સર્વ (તેમના માટે) અદત્તાદાનરૂપ છે. આથી હું તેમને અદત્તાદાન લેવાના પળ દોષી તરીકે માનું છું.’

આ વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે નિર્ધન્ય—ઉપાસકના ઉપોસથના દિવસોવાઢા નિયમો સાધુજીવનના નિયમો

જેવા જ હોવા જોઈએ. ગૃહસ્થ અને સાધુજીવનના નિયમોનું મિશ્રત્વ બીજા દિવસોમાં રહેતું હતું. પરંતુ આ વર્ણન જૈનોના પોસહવતના નિયમો સાથે પૂરપૂરું મઢતું આવતું નથી. પ્રો. મોંઢારકર, તત્ત્વાર્થસાર-દીપિકાના આધોર પોસહવતનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપે છે; અને આ વર્ણન બીજા તેવા વર્ણનો સાથે ઘરાઘરા સગત થય છે. મોંઢારકર લેખે છે—‘પોસહ દટલે દરેક પસૂનો અટ્ટમી અને ચતુ-ર્દશીના પવિત્ર દિવસે ઉપવાસ કરવો અથવા એકાશન કરવું અથવા એક જ ગ્રાસ લેવો. તે દિવસોમાં યતિની માફક વૈરાગ્ય ધારણ કરી લાન, લેપન, આમરણ, સ્ત્રી સંગમન, સુગન્ધી ધૂપ-દીપ દયાદિના ત્યાગ કરવો’ જો કે વર્તમાન જનાનું એ પોસહવત—પાલન બોદો કરતાં ઘણું સલ્લત છે, એ વાત સ્વીકારે છે; તે પળ તે, નિગણ્ટ—નિયમો કે જેમનું વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે, તેના કરતાં ઘણું શિથિલ હોય તેમ જણાય છે. મારા જાણવા પ્રમાણે જૈન ગૃહસ્થ, પોસહમાં કપડાંના ત્યાગ કરતાં નથી. પળ લાકીના આમૂષણો અને બીજા વિલાસોના ત્યાગ કરે છે. તેમ જ દીક્ષા ગ્રહણ કરતી વલ્લત તેમ સાધુને ત્યાગના સૂચો લોલવા પડે છે તેમ તેને લોલવા પડતાં નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે—કો તે બોદોનું આ વર્ણન મૂલ મેરેલું અગર અસત્યમૂલક હોય અને કો તે જૈનોએ પોતાના નિયમોમાં કારક શિથિલતા ઢાલતાં કરી હોય.

દીવનિકાય ૧, ૨, ૩૮ (દ્રઢજાલ સૂત્ર) માં આવતા નિગણ્ટ વિષયક ઉલ્લેખ ઉપરની પોતાની ટીકામાં એક ટેકાણે બુદ્ધયોષ લેખે છે કે—‘નિગણ્ટો આત્મા વર્ણ-રહિત છે એમ માને છે; અને આઝીવિકો આત્માના વર્ણનો અનુસાર સમસ્ત માનવ જાતિના ૬ વિભાગો પાંડે છે. પરંતુ મૃત્યુ પડી પળ આત્માનું અસ્તિત્વ ખરાવે છે અને તે લગ્ના રોંગાથી મુક્ત (અરોંગો) હોય છે. એ વાતમાં નિગણ્ટો અને અઝીવિકો વચ્ચે સમાનમત લાઢા છે.’ છેવટના શબ્દોનો અર્થ એમ તેમ હો, પરંતુ તેની ઉપરનું વર્ણન તો, આ પુસ્તકના પૃ. ૧૭૨ ઉપર અપિલા જૈનોના આત્મ-સ્વરૂપના વર્ણન સાથે ઘરાઘરા મઢતું આવે છે. એક બીજા

फक्रामां (Lep 168) बुद्धघोष जणावे छे के निगण्ट नातपुत्त थंदा पाणीने सचेतन मान छे (सो किर सांता-दके सत्सत्त्वा होति) अने तेथी ते तेनो उपयोग करता नथी, जैनोनुं आ मतव्य अव्यंत प्रसिद्ध होवाथी तेनी साक्षाती आपवा माटे सूत्रोमांथी अवतरणो आप वानी आवश्यकताने हुं निरर्थक मातुं छुं.

पाली ग्रन्थोमांथी प्राचीन निगण्टोना मतव्यो संबंधो जे काई माहाती हुं एकत्र करी शक्यो छुं, लगभग ते बंधी उपर आपी दीधी छे, जो के आपण इच्छीए तेना करता ते घणी अल्प प्रमाणमां छे, तो पण तेथी तेनी किमत विस्कुल ओछी गणाय तेम नथी, प्राचीन निगण्टोना मतव्यो अने आचारोना संबंधमां जे उल्लेख आपण एकत्र कर्या छे ते सचछा, एक अपवादने बाद करता वर्तमान जैन मतव्यो अने आचारो सांथ मळता अथि छे अने तेमांनो कटलाक तो जैनोना स्वास मौरिक विचारो छे, आ उपरथी आपणने एम संदेह करवातुं जराण कारण नथी जइनुं के आ बौद्ध ग्रन्थोमांनो तींधो अने जैन सिद्धान्तोनी रचना बघेता—अंतर्वर्ती काळमां जैन सिद्धान्तोमां ज्ञाप्ता फेरफार भयो होय.

मे जाणी जेहिने ज निगण्ट नातपुत्तना मत विप्रथक एक पणन फक्रामां विवेचन करवुं आ स्थळे मुलतवी राख्युं छे, कारण के ए फक्रामां आपेली बाबत उपरथी आपणने एक नवी ज पद्धतिए तपास करवानी जरूरत रहे छे, आ फक्रो दीधनिकायनो सामग्र्यफलमुत्तमां आपेलो छे, हुं तनु अहि सुमङ्गलवित्तासनी नाम बुद्धघोष-वाली टीकांना अनुसार भाषान्तर आयुं छुं—‘महाराज, अहिंया एक निगण्ट चार दिशाना नियमनथी सुरक्षित छे (—चातुयाम संवरसंवृतो).’ इ महाराज, केरी रीते निगण्ट चार दिशाना संवरथी रक्षित छे ? महाराज, आ निगण्ट सवळुं [थंहुं] पाणी वापरता नथी, सर्व दुष्ट कर्म करता नथी, अने सवळा दुष्कर्मोना विरमणवडे ते सर्व पापेथी मुक्त छे, अने सर्व प्रकारना दुष्कर्मोथी, सवळा पापकर्मोथी निवृत्ति अनुभव छे, आ प्रमाण

हे महाराज, निगण्ट चार दिशाना संवरथी संवृत छे, अने महाराज, आ प्रमाणे संवृत होवाथी ते निगण्ट नातपुत्तनो आत्मा मोटी योग्यतावाळो, संयत अने सुस्थित छे.”^१ अलबत्त, आ जैनधर्मनुं यथार्थ तेम ज संपूर्ण वर्णन नथी, परंतु तेमां जैनधर्मनुं विरोधी तत्त्व पण नथी, आना शब्दो जैनसूत्रोना शब्दो जेवा ज छे, मे बीजो स्थळे जणाव्युं छे तेम ‘चातुयाम संवर संवृतो’ ए वाक्य मात्र टीकाकार ज नहीं परंतु मूळ ग्रन्थकार पण खोटी रीते समझे छे, कारण के पाली शब्द ‘चातुयाम’ ते प्राकृत शब्द ‘चातुयाम’ नो बराबर थाय छे, अने आ प्राकृत शब्द नो एक प्रसिद्ध जैन पारिभाषिक शब्द छे जे महावीरना (पंच महाव्य) पांच महाव्रतोथी बिज्ञ एवा पार्थनाथना चार व्रतोना वाचक छे, आथी आ स्थळे बौद्धोण, ज सिद्धान्त वास्तविकमां महावीरना पुरोगामी पार्थनाथने लागू पड छे अने, महावीर उपर आरोपित करशामां भूल करली छे, एम हुं घान छुं, आ उपरथी एम सूचित थाय छे के बौद्धोण आ शब्दने निगण्टोना धर्मवर्णनमां लिखिछे होवाथी तेमणे ते पार्थनाथना अनु-यायियोना मुखेली सामग्र्यो हश; अने बीजो छ पण कल्पना थई शके के महावीरना संशोधित मत जे बुद्धना समयमां सर्व सामान्यरीते स्वीकाराया होत तो पार्थनाथना अनुयायियो पण ते वखने ते शब्दोना उपयोग नहीं करता होत, बौद्धोना भा मूल द्वारा हुं जेनानी ए बरपराने सत्य स्थापित करी शकुं छुं के महावीरना समयमां पण पार्थनाथना शिष्या विद्यमान हता.

आ पद्धतिए तपास करवानी शक्यान करता पढेयां हुं बौद्धोनी एक बीजो पण अर्थपूर्ण मूल तरफ

१ ग्रामबोक्स्ट, Pali sept suttas मां, गेयसी (Gogerly) अने बर्नफ (Burnouf) नो के भाषान्तर आपलां छे तेमणे टीकांनो सहायता लीखावना करबां होवाथी बुद्धघोष काबा जयो छे, बुद्धघोषनुं वर्णन परंपरागत हं के कक्षित हवुं ते संक्षिप्त छे.

२ गुता, इन्डि, एन्डि भा, २, पृ. ११८ मां प्रकट वगैरा मारो On Mahavira and his Predecessors नामो निबन्ध.

वाचकनु ध्यान लेखवा मागुं छे: बौद्धो नातपुत्तने आंगि-
वेसन अर्थात् अग्निवैश्यायन कहे छे, परंतु जैनाना मतानु-
सार ते काश्यप हता; अने पोताना तीर्थंकरा संबंधी
आबी बातोंमां जैनोनु ज कहेनु विश्वासपात्र मानां जु-
ईए. वळी महावीरनो एक मुख्य शिष्य, जे सुखर्मा नामे
हतो अने जने सुखर्मा महावीरना धर्मेना मुख्य उपदे-
शक तरीक बतावेले छे ते पोते अग्निवैश्यायन हता; अने
तणे जैन धर्मेना प्रसार करवामां मुख्य भाग भजवेलो
होवाची वहागना बीजा माणसां शिष्यने गुह समजी ल-
यानी भूल करी होय अने तेथी करीने शिष्यनुं गोत्र मुकने
लगाडी देवामां आस्थुं होय, ते वणु संभवित छे. आ-
रीतनी बौद्धाण करेल: बेवडी भूल महावीरनी पूर्वे पार्श्व-
नामना तीर्थंकरनी तथा महावीरना मुख्य शिष्य सुखर्मा-
नी हयातीनी सार्की आप छे.

पार्श्व ए एक ऐतिहासिक पुरुष हवा ते वान तो वशी
रीने संभावित लागे छे. केशी^१ के जे महावीरना सम-
यमां पार्श्वना संप्रदायनो एक नेता होय तेम देखाय छे
तेना तथा अन्य पण तेना अनुयायीआना जैन सूत्रमां
वण ठेकाणे उल्लेख थएला छे: अने ते उल्लेख एथी
सरळ रीन थएला छे के जेथी करीने तेनी सत्यासत्यताना
संबंधमां शेका उदाहरण कारण मळतु नथी. उत्तराध्यय-
नना ९३ मा अध्ययनमां जुना अने नवा संप्रदायनो पर-
स्पर मळ केवी रीते थई गयो हतो ते बतावनारी; एक
कथा आ विषयमां यणी ज अगत्यनी छे. केशी अने
गीतम के अओ बने जैन धर्मेना जे संप्रदायनो प्रतिनिधि
तथा नेता हता, तेओ पोताना शिष्यपरिवार सहित एक
वक्ते श्रावस्ती पासना उद्यानमां भेगा मळ छे, अने
महाव्रतानी संख्या विषयक तथा संचेतकाचेलक अवस्था
विषयक तेमना धार्मिक मतभेदो वधार विवेचन कयां
सिवाय मात्र सहज समजावीन दूर करवामां आवे छे.
अने त्वराथी मौलिक नीतिविषयक विचाराना संबंधमां
प्रत्येक पक्ष दृष्टान्तो द्वारा एक बीजाना विचारो समजी

समजावी नि:शंक वनी संपूर्ण एकमत थाय छे. वधे संप-
दायो वधे कांडक मतभेद जेवुं जोवामां आवे छे,
परंतु परस्पर द्वेष या वैर द्विजकुल जावातुं नथी. जो के
प्राचान संप्रदायना अनुयायीआन 'पंच महाव्रत प्रतिपाद-
नार' महावीरना धर्मेना स्वीकार करवा पड़यो हतो, ए-
वान खरी छे: ते पण नेओ पोतानी केडलीक जूनी रुढि-
आन पण वळगी रह्या हवा. खाम करीन वख वापर-
वाना विषयमां के जे रुढीनो महावीर त्याग कर्बो हतो,
नेम आपणे मानवुं जोडेए. आ कल्पनानुसार आपणे
श्वेताम्बर अने दिगम्बर संप्रदायकी वै फिरेकानी उत्पत्ति-
तु मूळ कारण पण बतायां शकीए छीए, के जना संबंधमां
श्वेताम्बर अने दिगम्बर वने संप्रदायमां भिन्न भिन्न अने
परस्परविरुद्धी दंतकथाओ प्रचलित छे.^२ आ भेद देखी-
ती रीति ज काई आकारिक थयो न हता; परंतु अस-
लना एक मतभेद [उदाहरण तरीक जेथे के श्वेताम्बर
मनना केडलाक मच्छेनी वधे अत्यार ए हयाती धरावे छे]
काळे करीने विभागना रूपमां परिणत थयो अने आखर
तेणे एक महान धर्मेभेदतु रूप लेवुं.

बौद्ध ग्रन्थमां मळा आवना उल्लेख, नातपुत्तनी पूर्वे
पण निर्ग्रन्थानी हयाती हवी, ए प्रकारना आपणा विचार-
ने दृढ़ करे छे. त्यार बौद्ध धर्मेना प्रादुर्भाव थयो त्यारे
निर्ग्रन्थनो संप्रदाय एक मोटा सम्प्रदायकूपे गणतो होवो
जोईए. ए निर्ग्रन्थनोना केडलाकने बौद्ध पिडकोमां,
बुद्धना अने तेना शिष्यनो विरागी तरीके अने वळी
केडलाकने तेना अनुयायी पणला तरीके वर्णवेलो छे के
जे उपस्थी आपणे उपर प्रमाण अनुमान करी शकीए
छीए. एथी उलट्टु ए ग्रंथमां कोई पण स्पष्ट एवो उल्लेख
के सूचन सरखु पण थएलुं जोवामां नथी आवतुं के
निर्ग्रन्थनो सम्प्रदाय ए एक नवीन सम्प्रदाय छे. आ
उपरथी आपणे अनुमान करी शकीए छीए के निर्ग्रन्थो
बुद्धना जन्म पहेलां यणा लांबा कालथी अस्तित्व धरा-

^१ राजप्रश्नीमां पार्श्वने (?) राजा एथी सोध संवाद थयो हतो
अने त्यार बाद राजांने तेणे पोताना धर्मानुवासी बनाव्यो हतो.

^२ श्वेताम्बर अने दिगम्बर संप्रदायनो उगमतिना संबंधमां जर्मन
ओरिएण्टलिस्टसोयदीना जर्मनना इ. मां भागमां प्रकट थरलो
मारा निबध वृत्ता.

વતા હશે. આ અનુમાને બીજી એક શબ્દ દ્વારા પણ ટેકો મળે છે. બુદ્ધ અને મહાવીરના સમકાલીન એવા મક્ષાલિ ગોસાલે મનુષ્ય જાતિની છ વર્ગોમાં વહેંચણી કરી હતી.^૧ બુદ્ધધર્મના 'કહેવા મુજબ આ છ વર્ગમાંના ક્રોધાવર્મમાં નિર્મ-ન્યોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હશે. હવે વિચારીએ કે નિર્મ-ન્યો જો તે જ અસામાં હયાતીમાં આવ્યા હોત તો તેમની ગણના એક સ્વાસ-એટલે કે મનુષ્ય જાતિના એક સ્વતંત્ર-પેટાવિભાગ તરીકે કરાવિત ન કરવામાં આવ્યા હોત. જલ્દી તેણે નિર્મ-ન્યોને એક મહત્વના અને સાથે મારા માનવા પ્રમાણે પ્રાચીન ધૌહો માનવા હતા તેમ એક પ્રાચીન સંપ્રદાયરૂપે લખ્યા હતા. મારા ઉપરીકે છેલ્લા મતની પુષ્ટિમાં નીચે મુજબની દલીલ પણ છે. મચ્છિમનિકાય, ૨૫ માં બુદ્ધ અને સચ્ચક નામના એક નિર્મ-ન્યપુત્ર રૂપે થપ્પલા વાદનું વર્ણન આપેલું છે. સચ્ચક વાદમાં નાનપુત્રને હાથાવાની વડાઈ મારતા હોવાથી તે નિર્મ-ન્ય હોય તેમ લાગતા નથી. અને કીડું એ કે જે સિદ્ધાન્તોનું તે સમર્થન કરવા મંથે છે તે સિદ્ધાન્તો જોના નથી. આ ઉપરથી એ વિચારવા જેવું છે કે એક પ્રસિદ્ધ વાદી કે જેના પિતા નિર્મ-ન્ય હતા અને જે પોતે બુદ્ધનો સમકાલીન હતા, તેના પુરાણ ઉપરથી નિર્મ-ન્યોના સંપ્રદાય બુદ્ધના સમયમાં સ્થાપિત થયા હતા તેમ માન્ય જ માની શકાય.

હવે આપણે જો કે જેનર પાશ્વર્થી મતાવલંબિઓ સામે જોના પોતાનો તાત્ત્વિક વિરોધ બતાવ્યા છે, અને તે સંબંધે જે ઉલ્લાસો તેઓ કર્યા છે, તે તપાસીએ, અને તેની સાથે બૌદ્ધના ઉલ્લેખો સરજાવીએ. સૂત્રકૃતિમાં ૨, ૧, ૫૫ (૫૦ ૩૮૮) અને ૨૧ (૫૦ ૩૪૦) માં યોગે અંશે પરસ્પર મજબૂત આવતા એવા બે જઘનવાદી સિદ્ધાન્તોના

ઉલ્લેખ છે. પહેલા સૂત્રમાં જે લોકો આત્માને એક અને અભિન્ન માને છે તેમના એક અભિપ્રાયનું વર્ણન છે, અને બીજા સૂત્રમાં પંચમૂર્તને નિત્ય અને વધું તેનું જ બનેલું છે તેમ માનનાર એક સિદ્ધાન્તનું વર્ણન આપેલું છે. વંશ મતના અનુયાયીઓ જીવતાં પ્રાણીની હિંસા કરવામાં પાપ માનતા નથી. આવા જ પ્રકારનો મત સામચ્ચકલસુતમાં પૂર્ણ કસ્સપ અને અજિત કેશકંથલિનો હોવાનું વતાવ્યું છે. પૂર્ણ કસ્સપ પુણ્ય અગર પાપ જેવી કોઈ વસ્તુને માનતા નથી અને અજિત કેસકંથલાનો એવા સિદ્ધાન્ત છે કે અનુભવાતીત મંત્ર્ય કે જે લોકોમાં પ્રચલિત છે તેને મળતું કોઈ તત્ત્વ જ નથી. આ ઉપરાન્ત તે એમ માને છે કે 'માનસ (પુરિસ) ચાર મૂર્તિઓ બનેલો છે; જ્યારે તે મરી જાય છે ત્યારે પૃથ્વી પૃથ્વીમાં, પાણી પાણીમાં, અગ્નિ અગ્નિમાં, વાયુ વાયુમાં, અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો હવામાં' (અથવા આકાશમાં) ધિલીન થઈ જાય છે. ટાટર્ટીને ઉપાદનાર, ચાર પુરુષો મુદ્ધદાને સ્મશાનમૃતિમાં ભઈ જાય છે ત્યારે કલ્પાંત કરે છે; કપાવ રંગના હાથકર્તે શાકી રહે છે અને બીજા સવર્ણો (પદાર્થો) લૂટીને મરમીમૃત થઈ જાય છે. આ છેલ્લે સૂત્ર થોડા ફેરફાર સાથે સૂત્રકૃતિમાં ના ૫૦ ૩૪૦ ઉપર આવે છે:— 'અન્ય જનો મુદ્ધદાને લાલવા માટે ભઈ જાય છે. જ્યારે અગ્નિ તેને લાલ્લી નાંશે છે ત્યારે માત્ર કપાંતરંગના હાથકર્તે શાકી રહે છે અને ચાર ઉપાદનાર ટાટર્ટીને ભઈ ગામ તરફ પાછા વળે છે.'

જઘનવાદના બીજા સિદ્ધાન્ત (પૂ. ૩૪૩, ૨૨, અને પૂ. ૨૩૭) ના સંવંધમાં એક બીજી શાલાનો પણ ઉલ્લેખ

૧. માકાસને બૌદ્ધ ધર્મમાં પાંચમા તત્ત્વ તરીકે માન્યું નથી, પરંતુ જેન ધર્મમાં તે માન્યું છે. જુઓ આગલું પૃ. ૨૫૩ અને પૃ. ૨૬૦ માંથી ૨૫. આ માત્ર એક શાસ્ત્રિક ભેદ છે નહીં કે તાત્ત્વિક.

૨. છુ આ સ્વતંત્ર બેન શરૂ થયોને સામસામે મુકુ છે જયો કરાંને તેમની બંધનું સામ્ય વધાર સ્પર્શીતે સમજો શકાય:—
અસન્દિ પશ્ચાત્ પુરિસા મતમા: | અદ્ધનાર્ણ પરહિ મિત્તજઃ |
દાય મચ્છનિતિ યાવ અજ્ઞાહના | અગણિજ્ઞામિત સરીરે કપા-
પદાનિ પઞ્ચગ્ગનિતિ, કાપાંતકાનિ | તથગ્ગાઈ અદ્ધિને અસન્દિ
અદ્ધિને નવનિ અસન્દિત દુતિથો | પશ્ચમા પુરિસા મામ પશ્ચા

મચ્છનિતિ

૧. રીપનિકાય, સામચ્ચકલસુત, ૨૦.

૨. સુમંગલાવજસોના પૂ. ૨૬૨માં બુદ્ધપાપ સ્વરૂપે જણાવે છે કે યો-સાલે પોતાના શિષ્યો જે ચતુર્થ વર્ગના હતા તેના કરતાં નિર્મ-ન્યોને હઠકી પ્રતિભા મળવા છે. માત્રાક સો મિસુપુઓને તથાગ હઠકા પ્રકારના મળ્યા છે કે જે સ્વતંત્ર ઉપર બુદ્ધધર્મ લખ્યે આવ્યું નથી. તે ઉપરથી સ્વરૂપે જણાવે છે કે આ મિસુપુઓને બૌદ્ધ સાધુઓ કરતાં ને મિત્ર માનતા હતા.

થપ્પેલો છે. તે મતમાં પાંચ મૂત્ત ઉપરાન્ત છટુંદે તત્ત્વ નિ ત્યાત્મા મનાય છે. આ મત તે અત્યારે વૈશેષિક નામના દર્શનથી જે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું છે તેનું પ્રાચીન અથવા લોકપ્રસિદ્ધ રૂપ છે. બૌદ્ધશ્રંથમાં આ દર્શનના સંસ્થાપક તરીકે પદ્મક કચ્છાયન નિર્દિષ્ટ થયેલો છે. તેનો મત એવો હતો કે આખું વિશ્વ સાત વસ્તુનું (પદાર્થોનું) વનેલું છે. અને તે સર્વે પદાર્થો નિત્ય નિર્વિકાર અને પરસ્પર સ્વતંત્ર છે. તે પદાર્થો ચાર મૂન, મુલ્લ, દુઃખ અને આત્મા એ પ્રમાણે છે. આ સર્વેની એક લીલા ઉપર કાંઈ અસર થતી નહીં હોવાથી કાંઈ પણ પદાર્થનો વાસ્તવિક નાશ થતો નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે મુલ્લ અને દુઃખને નિત્ય માનવા છતાં પણ તે બન્નેની આત્મા ઉપર કાંઈ અસર થતી ન માનવી તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અજ્ઞાનતા મેરું છે. પરંતુ બૌદ્ધો કદાચ અસલ સિદ્ધાન્તોનું અસત્ય આલેખન કર્યું હોય તો તે પણ સંભવિત છે. પદ્મક કચ્છાયનના વિચારો અવશ્ય કરીને અક્રિયાવાદમાં શ્રેયગત થાય છે. અને આ લાભતામાં તે વૈશેષિક દર્શન કે જે ક્રિયાવાદી છે તેનાથી ભિન્ન પડે છે. આ લાભ પાડો બૌદ્ધ તેમ જ જૈન સાહિત્યમાં આવતા હોવાથી તેમની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવી અહીં અસ્થાન નહીં ગણાય. જે સિદ્ધાન્ત આત્માને ક્રિયાશીલ અને ક્રિયાલિન (ક્રિયાથી જના ઉપર અસર થાય તેવા) માને છે તે ક્રિયાવાદી કહેવાય છે. આ વર્ગમાં જૈનધર્મ, બ્રાહ્મણધર્મો પૈકી વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનો (આ બે દર્શનોના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં થયેલા નથી) તથા લીલાં પણ એવાં કેટલાંક દર્શનો—કે જનાં નામ અત્યારે ઉપલબ્ધ થઈ શકતાં નથી પરંતુ જની હયાતીની માહિતી આપણે આપણા આ શ્રંથોમાંની મેલથી શકીએ છીએ, તે સર્વેનો—સમાવેશ થાય છે. અક્રિયાવાદ તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે જેમાં આત્માનું નાસ્તિત્વ અગર નિષ્ક્રિયત્વ અથવા કર્મોલ્ભવ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આ વર્ગમાં સવજ્ઞા જઘવાદી મતો, બ્રાહ્મણધર્મો પૈકી વેદાન્ત, સાંખ્ય અને યોગદર્શનો; તથા બૌદ્ધ ધર્મનો અંતર્ભાવ થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મના ક્ષણિકવાદ તથા જૂન્યવાદનો ઉલ્લેખ સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૧૪, ૪ થી અને

૭ મી ગાથામાં થયેલો છે. સાંખ્ય એ પણ જગાવવું જોઈએ કે વેદાન્તિઓ અથવા તેમના મંતવ્યોના પણ સિદ્ધાન્તોમાં વર્ણ સ્થલે ઉલ્લેખ આવે છે. સૂત્રકૃતાંગના લીલા પુસ્તકના પહેલા અધ્યયનમાં, પૃ. ૨૬૪ ઉપર, લીલા પાલંદ મત તરીકે વેદાન્તનું વર્ણન થયેલું છે. છટ્ટા અધ્યયનમાં, પૃ. ૪૧૭ ઉપર, તેનું ફરીથી વર્ણન આવેલું છે. પરંતુ બૌદ્ધો ગણાવેલા છ લીલાઓમાં આ મતનો કાંઈ પણ આ-ચાર્ય નહીં હોવાથી આપણે તે ઉપર આ સ્થલે ધ્યાન દેતા નથી. ^૧

સૂત્રકૃતાંગના લીલા ભાગના પ્રથમ અધ્યયનમાં, લીલા પાલંદ મત તરીકે દૈવવાદ (Fatalism) નું વર્ણન આવેલું છે. સામવજ્ઞ ફલમુત્તમાં આ મતનું મલ્લલી ગો-સાલ નીચે પ્રમાણે પ્રતિવાદન કરે છે:—‘ મહારાજ, લીલા-વાત્માઓની અપવિત્રતામાં કાંઈ હેતુ અગર પહેલાં હયાતી ભરાવતું એવું કાંઈ કારણ નથી. તે અનન્યકૃત છે. તેમ જ તે પહેલાં હયાતી ભરાવતી કાંઈ લીલા વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. (તેવી જ રીતે) લીલાવાત્માઓની પવિત્રતામાં પણ કાંઈ કારણ અગર પૂર્વે હયાતી ભરાવતી કાંઈ હેતુ નથી. તે અનન્યકૃત છે. તેમ જ તેનું કાંઈ ઉપાદાન કારણ નથી. આની ઉત્પત્તિ વ્યક્તિઓના કાંઈ આચારનું પરિણામ નથી. તેમ જ પારકાના કાર્યોની પણ તેના ઉપર અસર નથી. તેમ મનુષ્યપ્રયત્નનું પણ તે ફલ નથી. જેને ઉત્પન્ન કરવામાં, પુરુષની શક્તિ, પ્રયત્ન, લાજ, ધૈર્ય, અગર સામર્થ્યે એમાંનું કાંઈ કારણમૂલ્ય થતું નથી. સર્વે સત્ત્વ, સર્વે પ્રાણિઓ, સર્વે મૂતો, અને સર્વે જીવો, પછી તે જાનુ, અગર વનસ્પતિ

૧. એક વાત યાદ રાખવા જોઈએ છે કે વેદાન્તિઓ પણ બુદ્ધના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે કામ લેતા હતા અને તેઓ વૈદિક ધર્મના તત્ત્વજ્ઞો-માં આગળ પહોંચા હોવાથી આપણે એમ અનુમાન કરવું જોઈએ કે બૌદ્ધ ધર્મની અસરવાળા લોકોમાં બિહવન બ્રાહ્મણો દુર જ રહેતા.

• મટમાં ‘ સત્ત્વ સત્તા, સત્ત્વ પાણ, સત્ત્વ મતા, સત્ત્વ લીલા, એવી પાટ છે. જેને સૂત્રોમાં પણ આ જ ક્રમથી અનેક ઠેકાણે પાટ આવે છે અને પાટનું સંસ્કૃતમાં all classes of living beings

સત્ત્વને પ્રાણિઓના વર્ગો. ^૨ એ માધ્યમ્તર કરેલું છે. બુદ્ધ ધર્મના ઠેકાણે માધ્યમ્તર, હોનિલે, ઉપાસદનાઓના પરિ-શિષ્ટ ન. ૨ જાના પાને ૧૬ ઉપર નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે ‘ સત્ત્વ

गमे ते हेा पण तेमनामांना, कोईमां आंतर बल, शक्ति तथा सामर्थ्य नथी; परंतु आ दरेक जीव पोतानी स्वभावनियतिने वश थई, छ प्रकारमानी कोई पण जातिमां रही सुख-दुःख भोगवे छे. इत्यादि.' आ सिद्धान्तोतुं सूत्र कृतांगमां (I. c.) आपछे वर्णन जो के थोडा शब्दोमां छे, छतां पण सरखा भावार्थवाळुं छे; अलवत, ते स्पष्ट आ सिद्धान्तो मखलपुत्र गोमालना छे एम स्पष्ट कहेवामां आवुं नथी. जेना प्रधानतया चार दर्शनेना उल्लेख करे छे:—क्रियावाद, अक्रियावाद, अज्ञानवाद अने बैनयिकवाद. आमांथी अज्ञानिकोना मतोतुं मूळमां स्पष्ट कथन करेनुं देखातुं नथी. आ सबळां दर्शनेना विषयमां टीकाकार जे समजुती आपेली छे, अने जे मे प्र. ८३ नी २ नंबरनी टीपमां नोबळी छे, ते वणी ज अस्पष्ट अने गेरसमजुती उत्पन्न करे तेवी छे. परन्तु ए अज्ञेयवादीना यथार्थ ख्याल आपणने बौद्ध ग्रंथोधी आबि शक तेम छे. सामान्यकल-सुत्तमां जणाव्या प्रमाणे ते मत सञ्चय बेलट्टिपुत्तेना हता; अने त्या नीचे प्रमाणे तेनुं वर्णन करेनुं छे:—'महाराज, जो मने तमे पुछशो के जीवनी कोई भावी अवस्था छे ? तो हुं बबाब आपीश के जो हुं भावी अवस्था अनुभवो शकुं, तो पछी हुं ते अवस्थातुं स्वरूप समजोवी शकुं. जो मने पुछशो के शुं ते अवस्था आ प्रकारनी छे ? तो (हुं कहीश के) ते मारो विषय नथी. शुं ते ते प्रकारनी छे ? ते मारो विषय नथी. शुं ते आ वंशधी भिन्न छे ? ते पण मारो विषय नथी. नथी एम नथी ? ते पण मारो विषय नथी.' इत्यादि. आ ज रीति मृत्यु पछी तथगतनी हयाती रह छे के नही ? रह छे अने नथी रहेती ? रह छे एमए नथी ? अने नथी रहेती एमए नथी ? आवा प्रश्नो जो कोई पूछे तो तेना पण ते ए ज रीति जबाब आप छे. आ उपरथी स्पष्ट छे के अज्ञेयवादीआ कोई पण वस्तुना

सत्ता—एटल ऊट, बळद, गर्भडा अने तेबा बीजा बषा पशुआ. संचे पाणा—एटमे एकेन्द्रिय द्विन्द्रिय आ वि जेननावाळा प्राणिआ. संचे भूता—एटले अण्डज अने गर्भज जीवो; अने संचे जीवा—एटले बीजर, जव, पळे इत्यादि (वातस्त्रिक) जीवो.

अस्तित्व अने नास्तित्वना संबंधमां सर्वे प्रकारनी निकपण पद्धतिआं तपासता हता अने जो ते वस्तु अनुभवानीत माळुम पडती तो तेआं सर्वे कथननी रीतिओना इनकार करता हता.

बुद्ध अने महावीरना समयमां प्रचलित एदा अन्य तात्त्विक विचारोना विषयमां जैन तथा बौद्ध ग्रंथोमां मळी आवती नोथो गमे तटली श्रुज होय, तो पण ते नामांकित कालना इतिहासकारने अति महत्त्वनी छे. कारण के आ नोथो द्वारा ते कालना धार्मिक सुधारकने केषा प्रकारना पाया उपर तथा कया साधनेनी मददधी पोतानो मत उभां करवो पळ्खो हता ते जणाई आबे छे. एक बाहुए आ बधा पाखंडी मतोमां मळी आवती परस्परनी कटलीक साम्यता अने बीजी बाहुए जैन अगर बौद्धोनी जणाती विशिष्टता उपरथी स्पष्ट रीति अनुमान करी सकाय छे के बुद्ध अने महावीर कटलाक विचारा तो आ पाखंडीआना मतोमांथी लीबा हता अने कटलाक तेओनी साथे चालता तेमना सतत वादविवादनी असरथी उपजोवी कडाय हता. मारो एम धारतुं छे के सञ्चयना अज्ञेयवादीनी विरुद्ध महावीर पोतानो स्याद्वादनेो मत स्थाप्यो हता. अज्ञानवाद जणाव छे के ज वस्तु आपणा अनुभवधी पळे तेना संबंधमां अस्तित्व अगर नास्तित्व अथवा युगपत् अस्तित्व अने नास्तित्वनुं विधान, अगर निषेध करी सकाय नही. ते ज रीति पण तथा उलटी दिशाए दोबता स्याद्वाद एम प्रतिपादन करे छे के एक दृष्टि (अपेक्षाए) कोई पुरुष वस्तुना अस्तित्वनुं विधान करी शके (स्याद् अस्ति) नेम बीजी दृष्टि तेना निषेध करी शके (स्याद् नास्ति); अने तेवी ज रीति भिन्न भिन्न कालमां ते वस्तुना अस्तित्व तथा नास्तित्वनुं विधान करी शके (स्याद् अस्ति नास्ति) परन्तु जो एक ज कालमां अने एक ज दृष्टि कोई मनुष्य वस्तुना अस्तित्वनुं तथा नास्तित्वनुं विधान करवा इच्छता होय तेणे एम कहनुं जाईए के ते वस्तु विषये कोई कही सकाय नही (स्याद् अवक्तव्यः), ते प्रमाणे कटलाक संयोगोमां अस्तित्वनुं विधान करवुं अशक्य छे (स्याद्

નાસ્તિ અવસ્તવ્યઃ); કેટલાક પ્રસંગે નાસ્તિત્વ (સ્યાદ નાસ્તિ અવસ્તવ્યઃ); અને કેટલીક વચ્ચે બંનેનું વિધાન કરવું અશક્ય હોય છે (સ્યાદ અસ્તિ નાસ્તિ અવસ્તવ્યઃ)."

આ વાદ તે જૈનોના પ્રચિદ્ધ સતમંગી નય છે. શું કોઈ પણ તત્ત્વવેત્તા પોતાના અધિકાર પ્રતિસ્પર્ધીને ચૂપ કરવાના પ્રયોજન સિવાય, જેને પ્રમાણની જરૂર નથી, પછી ઉઘાડી શકે તેની વ્યાખ્યા કરવાની इच्छा કરે શકે? એમ લાગે છે કે અજ્ઞેયવાદિઓના સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ પ્રાય તેમના ઘણા શ્રદ્ધા સમકાલીન મનુષ્યોને યુગ્ધવર્ણમાં નાંખ્યા હશે અગર ભ્રમાવ્યા હશે; અને તેથી કરીને તે સર્વેને અજ્ઞાનવાદની મૂઝ-મૂલામળીમાંથી બહાર નિકળવા માટે સ્યાદવાદનો સિદ્ધાન્ત એક ક્ષેમમાર્ગ તરીકે દેશાયો હશે. આ શાસ્ત્રની મદદથી વિરોધિઓ ઉપર આક્રમણ કરનાર અજ્ઞાનવાદિઓ પોતાના જ સાંભ થઈ જતા હતા. આપણે મધી કહી શકતા કે અજ્ઞેય-વાદના કેટલા અનુયાયિઓ, આ સતમંગી નયના સત્યની પ્રતીતિ પામી મહાશીરના ધર્મમાં આવી ગયા હશે!

અજ્ઞેયવાદની બુદ્ધના ઉપર પણ કેટલી વચી અસર થઈ હતી તે આપણે પાલી ગ્રંથોમાં નિરૂપિત બુદ્ધના નિર્વાણ વિષયક સિદ્ધાન્તમાં જોઈ શકીએ છીએ. આ પ્રકારનાં નિ-શ્ચયાત્મક વાક્યો તરફ પ્રથમ ધ્યાન ધો. ઓલ્ડનબર્ગે લેખ્યું હતું. આ વાક્યો નિઃશંક પણ જણાવે છે કે મૃત્યુ વાદ તથાગત (અર્થાત્ મુક્તાત્મા અથવા જોને વાસ્તવમાં વ્યક્તિત્વનો હેતુ કહી શકાય તે) હયાતી ધરાવે છે કે નહીં; એવા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા બુદ્ધ ચોક્કસી ના પાડતા હતા. જો તેમના સમયના લોકોના સામઠ્યમાં આવા વિચારો વિલકુલ ન આવ્યા હોત અને આવી કેટલીક શાકતો કે જે મનુષ્યના મનથી અતીત હોઈ તે વર્ણો મહત્ત્વની ગણાય છે તેના સંબંધમાં, તેવા પ્રકારના ઉત્તરોથી તે લોકોને સંતોષ ન વળતો હોત તે તેઓ, તેવા કોઈ ધાર્મિક સુચારક કે જે બ્રાહ્મણવર્મમાં તર્કસિદ્ધ નિરૂપિત સચ્ચી શાક-તોના સંબંધમાં પોતાનો સ્વદ્ધ અભિપ્રાય ન આપે, તેના ઉપદેશોને આશ્ચર્યચક સાંભળે એ અસંભવિત છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં એમ લાગે છે કે અજ્ઞેયવાદે બૌદ્ધોના

નિર્વાણના સિદ્ધાન્તને ક્ષોભિત માટે મુમિ તૈયાર કરી રાખી હતી. એક શાકત સાસ નોંધ લેવા એવી છે:—સંયુક્ત-નિકાય જેવું ભાષાંતર ધો. ઓલ્ડનબર્ગે કહે છે, તેમાં એક ટેકાણે પોતેનદિ રાજા અને એવા નામની આર્થી વધે થઈને સંવાદ આવે છે. તેમાં રાજાએ મૃત્યુવાદ તથાગત હયાતી ધરાવે છે કે નહીં એ સંસ્થામાં પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. જે સૂત્રમાં આ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે, તેમાં સામઞ્યકત્વના —કે જેવું ભાષાંતર ઉપર આપેલું છે,—માં એવા શબ્દો સંત્રય વાપરે છે તેવા જ શબ્દો વાપરેલા છે.

બુદ્ધના સમયના અજ્ઞેયવાદની અસર બુદ્ધ ઉપર થઈ હતી તેવા પ્રકારના મારા અનુમાનની પુષ્ટિમાં હું મહાવગ્ગ ૧, ૨૩ અને ૨૪ માં આપેલી એક પરંપરાગત કથા અને રજુ કરું છું. તે કથામાં એમ જણાવેલું છે કે બુદ્ધના સૌથી વધારે પ્રખ્યાત પૌત્ર સાંપિપુત્ર અને માંગલકાન નામના બે શિષ્યો, તેમના અનુયાયી થયા પહેલાં સંન્યાસના શિષ્યો હતા અને પછીથી તેઓએ પોતાના બુદ્ધ મુદ્દના મતના ૨૫૦ શિષ્યોને પણ બૌદ્ધમાર્ગી બનાવ્યા હતા. આ હકિકત બુદ્ધે બોધિ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યાર પછી તરત જ બની હતી. આ થી એ સંભવિત છે કે પોતાના નવા મતના પ્રારંભ કાળમાં બુદ્ધે શિષ્યો મેળવવા માટે તે વચ્ચે પ્રચલિત એવા વીના મનો તરફ સંપ્રકારનાં યોગ્ય વર્તણુક રાજવાની કોરીશ કરી હશે.

મહાશીરના સિદ્ધાન્તોના વિકાસ ઉપર, મારી માન્ય-

૨ નિર્માણના સ્વરૂપ-કવન સંવચ્ચમાં શ્લોકો મેળવવા કર્યું હતું તે તેમના વચ્ચેના મઠ હાથેય મળી ગયા હોય, પરંતુ તે સંપ્રદાયના વિકાસને માટે તે તેવા વધારા શિષ્યોમાં ઉત્પન્ન થતા કારણ કે બૌદ્ધ મતના અનુયાયીઓ, બ્રાહ્મણ વર્ણોને કો એવા દુષ્ટતાથી ઘેરા કાઢનારા તર્કશાસ્ત્રીઓની ચિરુદ્ધ પોતાના મતને ટકાવી, શાસ્ત્રોને હોવાથી, આ મહાપ્રશ્ન કે જે આ વિષયમાં તેમના ધર્મસંસ્થાનાં કોઈ પણ નિશ્ચયાત્મક કવન કર્યું નહોતું, તે ઉપર વધારે સ્પષ્ટ વિચારો જણાવવાની ફરજ પડી હતી. આ રીતે પોતાના મુદ્દા અથવા શિલેશ મહેલન પૂર્ણ કરવા માટે સમગ્રી મેળી કથાના ઉદ્દેશથી બુદ્ધને જોઈને પછી તરત જ બૌદ્ધમતે પુનઃક સંપ્રદાયના સામાન્ય વિકાસ થઈ ગયો હતો. આશ્ચર્ય વાચનાની જરૂર નથી કે સિલોન કે બ્રાહ્મણ વિચારવિષયક કથા જેવું જ આપેલું છે ત્યાં બૌદ્ધોના આ નિર્વાણના સિદ્ધાન્ત અત્યંત સ્પષ્ટતાથી રજૂ કર્યા છે.

તાનુસાર, મક્ષાલિપુત્ર ગોસાલની મોટી અસર થયેલી છે. મગધી ૧૫, ૧, માં આંપલો તેના જીવનનો ઇતિહાસ, હૈનેજ પોતાના ડવાસગ દસાઓના માધાન્તરને અંતે, એક પરિશિષ્ટમાં સંક્ષેપના માધાન્તરને કરેલો છે. તેમાં એ પ્રમાણે નોંધેલું છે કે, ગોસાલ મહાવીરની સાથે તેમના શિષ્ય તરીકે શ્રમણધર્મ પાછો થકો છ વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. પરંતુ પછી તે તેમનાથી છુટો થઈ ગયો અને પોતાનો નવો ધર્મ સ્થાપી મિન તરીકે આજીવિકોનો નાયક કંઠવડાવા લાગ્યો. પરંતુ ધૌદ ગ્રંથમાં તેના સંબંધમાં એવી નોંધ મળી આવે છે કે તે નન્દ વચ્ચે અને કિસ સંકિચનો ઉત્તરાધિકારી થયો અને તેનો સંપ્રદાય સાનુવર્ગમાં ચિરસ્થાપિત (લાંબા વચ્ચત પૂર્વે સ્થાપિત થયેલો એવો) મનાતો હોઈ અચેલક પાંચાશકના નામે પ્રસિદ્ધ હતો. જૈનોની એ દાકિત કે મહાવીર અને ગોસાલ એ બન્ને કેટલાક વચ્ચત સુધી સાથે તપશ્ચર્યા કરી હતી, તેમાં શંકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. પરંતુ તેઓ બન્ને વચ્ચે જે સંબંધ હતો તેવામાં આવે છે તે વાસ્તવમાં તેનાથી છુટા પ્રકારનો હોય તેમ લાગે છે. મારું એવું માનવું છે,—અને મારા આ અભિપ્રાયના પક્ષમાં હું હમણા જ કેટલીક દલીલો આપીશ—કે મહાવીર અને ગોસાલ એ બન્ને પોતાના સંપ્રદાયોને એક કરવાના અને એકને બીજામાં મેળવી દેવાના હિત્તાથી પરસ્પર સહચારી થયા હતા; અને લાંબા વચ્ચત સુધી આ બન્ને આચર્યો સાથે રહ્યા હતા. એ વાત ઉપરથી ચાંક્સ અનુમાન થાય છે કે તે બન્નેના મતોની વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય હતું જ જોઈએ. આગળ પૃ. ૨૬ ઉપરની ટીપમાં મેં જણાવ્યું છે કે ‘સર્વો સત્તા, સર્વે પાળા, સર્વે મુક્ત, સર્વે જીવા’ ના સ્વરૂપનું વર્ણન ગોસાલ તેમ જ જૈનોની વચ્ચે સમાન છે. અને ટીકામાં જણાવેલ એકોદ્રિય ડિમિટ્રિયાદિ વર્ગરૂપ પ્રાણિઓના વિભાગો કે જે જૈન ગ્રંથોમાં ઘણા જ સાધારણ છે, તેવા વિભાગોનો ગોસાલે પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ચમત્કારી અને લગભગ અલગભગ સ્વરૂપ છે લેચ્યાનો જૈનસિદ્ધાન્ત,—જેને પહેલી જ વચ્ચત ઇતિહાસ કરવાનું માન મેં ન્યૂમનને ઘટે છે—ગોસાલે કોલા સવચ્છી મનુષ્ય-જાતી માટેના છ વર્ગોના વિભાગ સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળ્યો

આવે છે. પરંતુ આ વાતના સંબંધમાં મારું એવું માનવું છે કે જૈનોએ મૂળ આ વિચાર આજીવિકા પાંચથી લીધો હતો, અને પાછલથી પોતાના વંજા થવા સિદ્ધાન્તોની સાથે તે સંગત થને તેવી રીતે તેમાં ફરફાર કર્યો હતો. આચાર વિધાયક સવચ્છા નિયમોના સંબંધમાં, જેટલા પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે તે ઉપરથી, લગભગ સિદ્ધ થાય છે કે મહાવીર અતિ કટોર નિયમો ગોસાલના લીધા હતા. કારણ કે ઉત્તરાધ્યયન ૨૩, ૧૩ (પૃ. ૧૨૧) માં જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચના ધર્મમાં નિર્ધારેને નાંચ અને ઉપરના માગમાં એક વચ્ચ પેહવાની છૂટ હતી. પરંતુ વર્ચમાનના ધર્મમાં કપડાનો સ્પષ્ટ નિષેધ કાચમાં આવ્યો હતો. નમ્ર સાનુ માટે જૈન સૂત્રોમાં અનેક સ્થલે મળી આવેલા શબ્દ ‘અચલક’ છે જેનો શબ્દાર્થ ‘વચ્ચ રહિત’ એવો થાય છે. બૌદ્ધો અચલકો અને નિર્ધારેને મિત્ર મિત્ર માને છે. ઉદાહરણ તરીકે ધમ્મપદે ઉપરનાં બુદ્ધવંશકુલ ટીકામાં કેટલાક મિત્રોના સંબંધમાં જણાવેલું છે કે, તેઓ અચલકો કરતાં નિર્ધારેને વધારે પસંદ કરતા હતા. કારણ કે અચલકો તદ્દન નમ્ર રહે છે (સમ્પસો અપટિચ્છા) પરંતુ નિર્ધારેને કોઈ જાતનું દુઃખ આવરણ રાખે છે; અને તે મિત્રો સોટી રીતે ‘લજાની છાતર’ મનાતા હતા. અચલક શબ્દદ્વારા બૌદ્ધો મક્ષાલિ ગોસાલ અને તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા કિસ સંકિચ અને નન્દ વચ્ચના અનુયાયિઓને સૂચવે છે; અને તેઓના ધાર્મિક આચારોનું વર્ણન મગ્ગિ-મનિકાચમાં સંયુક્ત રાખ્યું છે. તેમાં ને સ્થલે નિગણડપુત્ર સચ્ચ—જેની ઓઝલાણ અપગને ઉપર થઈ ગયેલી છે

૧ કોર્જો એક શબ્દ ‘જિનકાલક’ છે જેનો અર્થ ‘જિન જિવે આચાર રાલનાર’ થઈ શકે. શ્વેતાચરે કહ્યું છે કે જિનકલ્પને વચ્ચ પ્રાચીન કાલમાં એ સ્થાનિકલપ રિવર કાચમાં આવ્યો હતો જેની બંદર વચ્ચ રાખવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી.

૨ જુઓ કુમ્ભારની વાણી, પૃ. ૨૫૮

૩ મગ્ધમાં અંદાજે ‘સિસકે પુરિમસમયિતા વ પટિચ્છાદન્તિ’ એ શબ્દો વરાવર સ્પષ્ટ થતા મળે. પરંતુ તેમાં જોવામાં આવતાં વારોય નિર્ધારેને એ જ માર્વાર સૂચવે છે. વારી શબ્દ ‘સચ્ચ’ તે મારા ધારવા પ્રમાણે સંસ્કૃત ‘શિચ્ચ’ નું સ્વર છે. આ જો સચ્ચ હોય તો ઉપરના શબ્દોનું ખાતર નાંચ પ્રમાણે થઈ શકે ‘તેઓ (શરીરના) આગળ માગ ઉપર (કપડું) પહેરી છુટાગેને ઢાંકે છે

તે—કાયમારના પટલે શારીરિક પવિત્રતાનો અચલ-
કોના આચારને ઉદ્દેશને અર્થ સમજાવે છે. સચ્ચકના
વર્ણનમાંની કેટલીક વિગતો યોગના અર્થમાં નહીં
સમજી શકાય તેથી દુર્બોધ છે. પરંતુ કેટલીક તો તદ્દન
સ્પષ્ટ છે, અને તે, કેટલાક પ્રસિદ્ધ જૈન આચારો સાથે
સંપૂર્ણ સંબંધ ધરાવે છે. દાખલા તરીકે અચલકો પણ
જૈન સાધુઓની મુખ્ય ભોજનનું આમન્ત્રણ સ્વીકારતા
નથી. તેઓને માંદે પ્રવેશન અથવા હાંદસ્પર્શન અન્ન
લેવાના નિષેધ છે. આ વજ્ર શબ્દો જૈનોના અન્યાહુત અને
ઔદીશિક શબ્દો (જુઓ પૃ. ૧૩૨ ટિપ્પણ) સમાન
હોય તેમ દરેક રીતે સમાપ્ત છે. વચ્ચે તેઓને માંસ અને
મદિરા પીવાની છૂટ નથી. કેટલાક માત્ર એક જ ધર્મ
મિત્રા લેવા જાય છે અને માત્ર એક જ ઘાસ સોરાકા લે
છે. કેટલાક વધારામાં વધારે સાત વાર મિત્રા માંદે જાય
છે; કેટલાક એક જ વાર પ્રાપ્તે અન્ન લઈને રહે છે;
કેટલાક વધારામાં વધારે સાત વાર સુધી આપણે લઈને
રહીએ. આ પ્રકારના જૈન સાધુઓના કેટલાક આચારો
કલ્પસૂત્રની સામાચારીમાં વર્ણવેલા છે (૨૬, ભાગ ૧,
૩૦-૩૦૦; અને આશ્રયના પૃ. ૧૩૬; ગાથાઓ ૧૫ અને
૧૬). નીચે વર્ણવેલા અચલકોનો આચાર અને જૈનોના
આચાર વચ્ચે એક જ છે એમ સ્પષ્ટ ગણાય છે. કેટલાક
દેશોમાં એક જ ચક્ષુ ભોજન કરે છે અને કેટલાક બે
દિવસમાં એક જ વસ્ત્ર ભોજન કરે છે, ^૧ 'ઇત્યાદિ; અને
જે રીતે વચ્ચેના ક્રમે કેટલાક હેટ એક પછાપાડીએ
એક ધાર ભોજન લે છે. ^૨ 'અચલકોના આચારો વધારે નિય-
મો અને જૈનોના નિયમો આ તો લગભગ એક જ છે અગર
તો અતિશય મજબૂત છે. અને આ પ્રકારનું સામ્ય જોવા-
માં આવતું હોવા છતાં, તથા સચ્ચક એક નિગૂઢપુત્ર ગણા-
તો હોવાના વીંધે તેમના ધાર્મિક આચારોથી તે પરિચિત
હોવા છતાં, કાયમારના આદર્શ તરીકે નિર્ધિન્યોનો

ઉલ્લેખ કરતો નથી તે સ્પષ્ટ આશ્ચર્યજનક લાગે છે પરંતુ
આ આશ્ચર્યજનક વાચાતને નોંધેલી કલ્પના દ્વારા આગળે
સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે, અને તે જોયે રીતે કે
બૌદ્ધ યોગમાં વધારા જે અસલના પ્રાચીન નિર્ધિન્યોનો વાચાતના
ઉલ્લેખો મળી આવે છે, તે (નિર્ધિન્યો) જૈન સમાજના જે એક
વર્ગે મહાવીરના ઉગ્ર વ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેઓ
નહીં, પરંતુ મહાવીરના મતના વિરોધી ન બનતાં જેઓ તે
સંયુક્ત સંપ્રદાયમાં રહીને પણ પેતાના પ્રાચીન સંપ્રદાયના
કેટલાક સામ આચારોને વચ્ચે રહ્યા હતા તે પકારના
પાર્શ્વના અનુયાયીઓ હતા. આ પ્રકારના કેટલાક વધારે
નિયમો કે જે પ્રાચીન ધર્મના અંગભૂત મનાતા ન હતા
અને જેમને મહાવીરે જ દાખલ કરેલા હતા, તે સંપ્રદાય
રીતે તેમજ યોગસાલના અચલક અથવા આજીવિકા મંત્રિ
પ્રસિદ્ધ અનુયાયીઓના લીધા હતા. અને એટલું કારણ
તે તેઓ (મહાવીર) જે છ વર્ષ સુધી યોગસાલનો
સાથ અર્પેને નિકટ સંસ્કાર તરીકે રહી તપશ્ચર્યા કરી હતા,
તે છે. આ પ્રમાણે આજીવિકોના કેટલાક ધાર્મિક વિચારો
અને આચારોનો સ્વીકાર કરવામાં મહાવીરનો આશય
યોગસાલ અને તેના અનુયાયીઓને પોતાના પક્ષમાં યોગસાલ
હોય એમ લાગે છે; અને કેટલાક સમય સુધી તે આ ઉદ્દેશ
સંકેત પણ થયો હોય. પરંતુ આજે વ્રતે તેના પ્રાચીન વચ્ચે
મતભેદ થયો હતો, કે જેનું કારણ પણ કરીને એ પ્રકાર
હતો કે આ સંયુક્ત સંપ્રદાયનો નેતા કોણ બને. યોગસાલને
સાથે થઈતા આ ટુંક સમયના સમ્બંધથી સ્પષ્ટરૂપે મહા-
વીરની પદવી વળી સુસ્થિત બની હતી; પરંતુ યોગસાલ,
જેન દક્ષિણના અનુસાર, પોતાની પતિષ્ઠા મુજબ રહી
અને આખરે તેના શોકાકૂળે અવસાનથી તેના સંપ્રદાયના
ધાર્મિક સંસ્કાર કટકો લાગ્યા.

આખરે જો કે તે વર્ણુ સાચીત ન કરી શકે, પરંતુ
મહાવીરે અન્ય સંપ્રદાયોમાંથી વર્ણુ લીધું છે એ વાત વિ-
સંશય છે. જૈન ધર્મ યથાર્થમાં એક મંત્રિચિત્ત સ્વપ્ન દર્શન
નહીં હોવાથી તેમાં નવા મતો તથા સિદ્ધાન્તોના ઉદ્ભવ
વળા સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ હતું. જે જે સંપ્રદાય અગર

૧. આ પ્રકારના ઉપવાસોને જૈનો 'વચસ્થન' કહીને જણાવે છે.
નામો આ છે : જુઓ ઉ. ત. ૧૫૫ મનસાદિ. આપણે તિલક સૂત્ર
૨૦. ૧. ૧. ૧. અને આ ઉપવાસ કરનારા સાધુઓ અત્યંત વચસ્થન-
લિપ્ત, હૃદયગ્રિહ, વગેરે નામોથી જાણીતા છે. (જુઓ ઉ. ત. ૧૫૫
કલ્પસૂત્ર સામાચારી ૧૧.)

તો તેના ભાગો મહાવીરની સફલ કાર્યદક્ષતાને લઈને જૈનધર્મમાં આવતા ગયા તે સઘટ્ટા સંપ્રદાયોના કેટલાક પ્રતિપાત્ર વિચારો તેમ જ તેમના પ્રિય ગુરુઓ, જેઓને તેઓ ચક્રવર્તી અથવા સીંચકરના નામે ઓળખતા હતા, તે સઘટ્ટાં દાક્ષલ થઈ ગયાં હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. અલબત્ત આ એક માત્ર માત્રકં અનુમાન છે. પરંતુ આ અનુમાનની મદદથી આપણે જૈનોની આચાર્યો સાધુઓ વિષયક વિલક્ષણ પરંપરાનું ઉત્પત્તિ કારણ સમજી શકીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વ્યાં સર્વથા અભાવ હોય ત્યાં આપણને અનુમાનો ઉપર જ આધાર રાખવા પડે છે, અને એ અનુમાનોમાં પણ જે અનુમાન વિશેષ સત્ય—સામ્યતા લક્ષ લામે પહોં—હોય તે સ્વીકારવા યોગ્ય બને છે. ફક્ત આ વાકત ને છોડીને બાકીની જે જે વાવતો આ પ્રતાવનાના પ્રારંભમાં પાનાઓમાં મેં મારી કલ્પનાનુ-રૂપે રજૂ કરી છે તે સઘટ્ટાં આના કરતાં વધારે પ્રમાણ-મુજ છે, એ હું અત્રે જાણ કરવા દઉં છું. એ વધારે વિ-ચારોમાં મારા કોઈ પણ કથનથી જૈન પરંપરાગત કથન કે—જે હેલી પુરાવાઓના અભાવમાં આપણને એક માત્ર તે જ માર્ગદર્શક બને છે—તેમ આગત પહોંચતા નથી. અને ચીંટું, મારી એકે કલ્પના પણ પૂરી નથી કે જે તે સમયની પરિસ્થિતિ અનુસાર અસંભવિત લાગે. જૈન ધર્મના પ્રાચીન દર્શિશાસ્ત્રી રચનામાં મુખ્ય સ્થાન રોકનાર જે, એ રૂઢીકત છે કે, મહા-વીરના સમયમાં પાર્શ્વનાથના શિષ્યો હયાતી પ્રવાવતા હતા અને જોના નિર્દેશ બતાવતી પરંપરા પણ વિદ્યમાન હોઈ તેની સત્યતા પણ અત્યરના સઘટ્ટાં વિદ્વાનો એક અવાજ સ્વીકારે છે, તેના જ મેં અહિં ઉપયોગ કર્યો છે.

હવે આ રીતે જો જૈનધર્મ એ એક પ્રાચીન કાલથી ચાલતી આવતો ધર્મ હોય અને મહાવીર તેમ જ બુદ્ધ કરતાં

૧. સંસ્કૃત મહાવીર તેમના પોતાના મર્મમાં એક મહાત્મા તરીકે થયે, તેમ જ તેમના સમકલાન પુરુષોમાં તે એક ઉત્તમ પ્રકારના મહાત્મા પણ હશે, તેમાં શંક નથી. તેમની તત્ત્વજ્ઞતા પદ—પ્રાપ્તિમાં જે-વડે શિષ્યો તેમને પોતાના મતનો પ્રમાણ કરાવવા સંપ્રદિત કરતાં તેમનો પણ કંઈ નવું થયો છે તેવડે બંધે અંશે તેમનું પવિત્ર જીવન જાણવા મળે છે.

વધારે જુનો હોય તો તેના તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં પણ કોઈક પ્રાચીનતાનાં ચિહ્નો દેખાવાં જોઈએ. આવું એક ચિહ્ન એ ધર્મમાં જાણ મળી આવે છે, અને તે તેનાં, સઘટ્ટાં વસ્તુ ચૈતન્ય યુક્ત છે, એમ બતાવતો સંચેતનવાદ છે. તે વાદ જણાવે છે કે માત્ર વનસ્પતિમાં જ નહીં પરંતુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, અને વાયુના કળોમાં પણ આત્મતત્ત્વ રહેલું છે. માનવજાતિશાસ્ત્ર (Ethnology) આપણને એમ જાણવે છે કે જંગલો લોકોની તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સઘટ્ટાં માન્યતાઓ સંચેતનવાદમૂલક હોય છે. આ સંચેતનવાદ એમ એમ જનસંસ્કૃતિ વર્ણનાં જાય છે, તેમ તેમ શુદ્ધ મનુષ્યસ્વરૂપમાં જ માત્ર પરિણત થતો જાય છે. આથી કરીને જો જૈન ધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર મોટે ભાગે આ પ્રાચીન સંચેતનવાદ—મૂલક હોય તો જૈનધર્મની પહેલે વહેલી ઉત્પત્તિના સમયે તે સંચેતનવાદનો સિદ્ધાંત હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના મોટા ભાગમાં વિસ્તૃતરૂપે વિદ્યમાન હોવા જોઈએ. આ પરિસ્થિતિ તે આને પ્રાચીન સમયની હોઈ શકે કે જ વલતે હિન્દુસ્તાનના મનુષ્યોના મન ઉપર ઊંચા પ્રકારની પ્રાચીન માન્યતાઓ અને પૂજાની પદ્ધતિ-ઓનું અસર કરી ન હોતી.

જૈન ધર્મની પ્રાચીનતાનું ચીંટું ચિન્હ તે તેની વેદાન્ત અને સાંખ્ય જેવાં બે સાંથી પ્રાચીન વાદ્યજ્ઞાન દર્શનોની સાથે રહેલી સિદ્ધાંતવિષયક સમાનતા છે. તે પ્રાચીન કા-લમાં તત્ત્વજ્ઞાનના (Metaphysics) વિકાસ ક્રમમાં ગુણનામના પદાર્થોનાં જેવાં જોઈએ તેવો સુલ્લે અને સ્પષ્ટ જ્ઞાણ થઈ ચૂક્યો હ ન હતો; પરંતુ ને પદાર્થ દ્રવ્યપ-દાર્થમાંથી ઉત્કાંત થઈ રહ્યો હતો એમ લાગે છે. જે જે વસ્તુને આપણે ગુણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે, તે વસ્તુ મૂલ્યથી વારંવાર દ્રવ્ય તરીકે મનાઈ જતી અને કેટલીક વસ્તુને દ્રવ્ય સાથે તેનું મિશ્રણ પણ થઈ જતું. વેદાન્તમાં પરબ્રહ્મને શુદ્ધ સત્તા, જ્ઞાન, અને આનન્દરૂપે સ્વામાનિક ગુણથી સમ્પન્ન નહીં, પરંતુ સત્, ચિત્, અને આનન્દસ્વરૂપે જ માન-વામાં આવ્યું છે. સાંખ્યમાં પુરુષ અથવા આત્માના સ્વભા-વનું વર્ણન કરતી વસ્તુ તેને જ્ઞાન અથવા તેજોરૂપે બતાવ-વામાં આવ્યો છે. અને જો કે સત્ત્વ, રજસ, અને તમસ્,

ए ज्ञान पदार्थीन गुणरूपे गणाढ्या छे खरा, परंतु गुणने जे लक्षण आपणे स्वीकारिए छीए ते अनुसार ते गुणां थई शकता नथी. प्रो० गार्बेना जणाढ्या प्रमाणे वास्तवमां ते मूल प्रकृतिना अवयवो ज छे. आ ज प्रकारना सिद्धांतने लईने सामान्य रीते जैनाना प्राचीन सूत्रोमां द्रव्य अने तेना पर्यायोना ज मात्र उल्लेख करेलेो हांय छे. सूत्रोमां गुण पदार्थनेो ग्यारे कोईक ज ठेकाणे उल्लेख थएलेो मळी आवे छे आर पाठछना बीजा बधा ग्रंथोमां ते नियमित रीत वर्णबेलेो हांय छे. आ उपरथी एम स्पष्ट जणाय छे क ते पाठछना काळमां स्वीकारवामां आवेला होवो जोईए. अने तेनुं कारण न्धांय वैशेषिक दर्शनाना तत्त्वज्ञान अने साङ्ख्यनी जे असर भीमे भीमे भारतवर्षना वैज्ञानिक विचारो उपर थनी हती ते ज होवुं जोईए. पर्याय एटल विकास अगर अवस्थान्तरनी मान्यतामां गुण जेवा स्वतंत्र पदार्थने स्थान ज मळी शके तेम नथी. कारण के द्रव्य दरेक काळमां तेना पर्यायना रूपमां ज रहे छे. अने नथी करीन पर्याय गुणात्मक ज होय छे; अर्थात् पर्यायोना ओइर गुणोना समावेश थई ज जाय छे. अने आ ज विचार प्राचीन सूत्रोमां लेखिलो हांय भम जणाय छे. अन्य एक उदाहरण, जैनाण जे अद्रव्यत्वयुक्त पदार्थ उपर द्रव्यत्वना आरोप करी, वास्तविक रीत ज वस्तु गुणना वर्गमां आवी जाय छे तेथी 'धर्म' अने 'अधर्म' ए वे वस्तुओ, विषयक छे आ वे वस्तुओन जैनाण द्रव्य तरीके वर्णथी छे के जेनी साथ जीवना संवेद्य रहेलेो होय छे. आ द्रव्योना आकाशनी साथे ज संपूर्ण लोक व्यापी मानेला छे. वैशेषिको पण आकाशने द्रव्य माने छे. जो ते समयमां द्रव्य अने गुण ए बंन पदार्थोनुं भिन्न भिन्न वर्गीकरण थयुं होत अने बन्ने अन्योन्याश्रित मनाता होत, के जेम वैशेषिको माने छे, (गुणाश्रयं द्रव्यम् अने द्रव्यान्तर्वर्ती गुणः) ता उपर जणावेल गोटाखा भरैला विचारो जैनाण कदापि स्वीकार्यो नहीं होत.

१ आ कल्पना मूल वैदिक हिन्दुओमी हनी. तेम ओल्लेखनबगे योनाना Die Religion des veda नामना पुस्तकमां पृ ६१७ उपर जणावु छे.

उपरोक्त विवेचन उपरथी स्पष्ट जोई शकાય छे के वैशेषिक दर्शन साथे जैनाना कंटलाक विचारो मळता आवता होवाथी जैनधर्मनी उत्पत्ति तेना पछी थई छे, एथो जेम डॉ० भाण्डारकर^१ उपस्थित करेलेो छे तेनी साथे हुं समत थई शकुं तेम नथी. वैशेषिक दर्शनना स्वयंप्रसूत संज्ञित वर्णन नीचे प्रमाणे आपी शकાય के— संस्कृत भाषा बोलनार तथा समजनार बधा माणसोए मनन कएला सर्वसाधारण विचारोनी जे पद्धतिसर व्यवस्था अने तेनुं जे तात्विक प्रतिपादन — निरूपण, ए ज वैशेषिक दर्शन छे. आ प्रकारनुं पदार्थविज्ञानशास्त्र प्राप्त करवावुं काम तो घणा प्राचीन काळथी शु ७ थयुं हशे अने कणादना सूत्रोमां जेवुं ए शास्त्र संपूर्ण रूपे प्रतिपादित थयं छे तेनुं तैयार थला पहलां मनुष्याने वर्णा सदीओ सुधी धीरजथी मानसिक परिश्रम उठावबो पख्यो हशे; तेम ज तत्त्वज्ञानविषयक सतत चर्चाओ चलाववी पड़ी हशे. आथी वैशेषिक दर्शननी आदि अने अंतिम स्थपनानी बचना काळमां जो वैशेषिक विचारो लई लेवानो खंडो या खरो आरोप जैना उपर मुकधामां आवे तो, ते कदाच तेम संभवी शके खूब. आ स्थळे बीजी एक वादना उल्लेख करवो अस्थाने नहीं गणाय, अने ते ए छे के ज मुद्दाओ हुं अत्र चर्चवा इच्छुं हुं ते मुद्दाओने लईने डॉ० भाण्डारकरवो एवो मत थएलेो छे के 'जैनाना विचारो ते एक बाहु सांख्य अने वेदान्तदर्शन अने बीजी बाहु वैशेषिक दर्शन एम वे पक्षनी बन्धेना समन्वयना आकारना छे.' परन्तु मस्तुत चर्चाने मति तो ते बन्ने प्रकारना विचारो सरखा छे:— एटल के साक्षात् लेवुं अगर वे प्रकारना विरुद्ध विचारोनुं तदजोड करवुं, ए एक ज छे. उपरोक्त मुद्दाओ नीचे प्रमाणे छे:— (१) जैन दर्शन अने वैशेषिक दर्शन ए बन्ने क्रियावादी छे. अर्थात् ते वदेनुं मानवुं छे के आत्मा उपर कर्म, कषायो तथा वासनदिनी साक्षात् असर गाय छे. (२) बन्ने दर्शना असत्कार्यना सिद्धान्तने माने छे; एटले के तेमना मते कार्य ते तेना उपादान कारणथी भिन्न छे. परन्तु

વેદાન્ત અને સાંખ્ય વંશે સત્કાર્ય વાદને માને છે; અર્થાત્ કાર્ય કારણને ભિન્ન માને છે. (૧) એ વંશે દર્શનોમાં મુળ અને દ્રવ્યનો પૃથક્ વિમાન થયેલો છે. એ દેહજીવા-વત તો આપણે ઉપર સ્વીકારી ગયા છીએ; તેથી હવે આપણે પ્રથમ જે મુદ્દાઓના સંબંધમાં વિચાર કરવાનો રહ્યો છે. (૧) અને (૨) માં જે મન્તવ્યોનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે વ્યાવહારિક જ્ઞાન—સાધારણ વુદ્ધિના વિચારો છે. (અર્થાત્ સહુ કોઈ સમજી શકે તેવા છે) કારણ કે આપણા ઉપર વાસનાઓની સાક્ષાત્ અસર થાય છે જ, તેમ જ કારણ-થી કાર્ય ભિન્ન છે તે પણ આપણા અનુભવનો વહારનો વાત નથી. ઇ.ત. વીજ અને વૃદ્ધ એ વંશે પરસ્પર ભિન્ન છે, એમ દરેક વિવેકી માનસ જાણે છે; અને તે માત્ર સામાન્ય અનુભવનો વિષય છે તેમ પણ લાગ્યા વિના નહીં રહે. આવા વિચારોને અમુક દર્શનના સ્વાસ લક્ષણ રૂપે માની શકાય જ નહીં; અને એક વીજના મતમાં આશ વિચારો સમાન-રૂપે જોવામાં આવે તે ઉપરથી તે, એક વીજના મતમાંથી લીધેલા છે તેમ પણ કહી શકાય નહીં. પરંતુ જો જે ભિન્ન દર્શનોમાં પરસ્પર વિપરીત વિચારદર્શો એક જ સિદ્ધાન્ત આવ્યો હોય તો તે વાત અવશ્ય વિચારણીય હોય છે. આથી સિદ્ધાન્ત મૂલ તો તે એક જ દર્શનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે અને તે તેમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયા પછી જ અન્યદ્વારા સ્વીકૃત થાય છે. દિક્ અને આકાશ એ વંશે ભિન્ન દ્રવ્યો છે એ જગતના વૈશ્વિકોનો સ્વાસ સ્વતંત્ર તર્કસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે. તે જૈન દર્શનમાં બિલકુલ દેખાતો નથી. વેદાન્ત અને સાંખ્ય જેવા અધિક પ્રાચીન દર્શનોમાં તથા જૈન દર્શનમાં આકાશ અને દિક્ વંશે બિલકુલ ભેદ કરવામાં આવ્યો નથી. એ દર્શનોમાં એકલે આકાશ જ વંશે પ્રચલિત પ્રચલન સામે છે.

વૈશ્વિક અને જૈન દર્શનની વંશ મૂલ સિદ્ધાન્તોમાં ભેદસૂચક ઘણાં કેટલાક ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે. પહેલાના મત આત્માઓ અનન્ત અને સર્વવ્યાપી (વિમુ) છે; પરંતુ વીજના (જૈનોના) મત નેત્રો મર્યાદિત પરિમાણવાળા છે. વૈશ્વિકો પર્મ અને અધર્મને આત્માના ગુણો માને છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનો તે વંશને

એક જાતના દ્રવ્યો માને છે. એક વાતમાં, એક વિદ્વદ વૈશ્વિક વિચાર અને તદ્વિશ્ન જૈન સિદ્ધાન્ત વચ્ચે કેટલુંક સાદૃશ્ય જોવામાં આવે છે. વૈશ્વિક મતમાં ચાર પ્રકારના શરીરો માનવા છે—પાર્થિવ શરીર જેવું કે મનુષ્ય, પશુ, આદિતો, જલ્માત્મક શરીર જેમ વલગની સૃષ્ટિમાં છે, આગ્રેય શરીર જેમ અગ્નિની સૃષ્ટિમાં છે, અને વાયુવૈય શરીર જેમ વાયુની સૃષ્ટિમાં મળી આવે છે. આ વિચિત્ર વિચાર સાથે સદૃશતા ધરાવનાર જૈનદર્શનમાં પણ એક વિચાર છે. જેમાં પૃથ્વીકાય, અપકાય, તત્ત્વસ્કાય, અને વાયુકાય; એમ ૪ કાય માને છે. આ ૪ ભૌતિક પદાર્થો કે જે મૂળ તત્ત્વો છે અથવા તે તેના પદ સૂક્ષ્મભાગો છે, તેની અંદર એક એક વિશેષ આત્મા રહેલો છે, એમ તેઓ માને છે. આ જદ્વૈતન્યવાદનો સિદ્ધાન્ત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અસત્ય સંવેતનવાદનું પરિણામ છે. વૈશ્વિકોનો એતદ્વિષય-ક વિચાર જો કે મૂળ એક જ વિચાર પ્રવાહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે છતાં, પરંતુ તેમાં તે વિચાર લૌકિક પુરાણોના અનુકૂળ ગોઠવેલો છે. આ વંશમાં જૈનમત વગર પ્રાચીન છે અને તે વૈશ્વિક દર્શનના ચાર પ્રકારના શરીર શાસ્ત્ર મતના કરતાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વધારા પુરાતન વિકાસ-કામના સમયનો છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ વૈશ્વિક અને જૈન દર્શનની વચ્ચે એવા કોઈ પણ સંબંધ જ ન હોય કે જેથી એક દર્શને બીજામાંથી વિચારો લીધા છે, એમ સ્થાપિત કરી શકાય. છતાં પણ હું એમ કહી શકું છું કે એ દર્શનો વંશ કેટલુંક વિચારસાદૃશ્ય અવશ્ય રહેલું છે. વેદાન્ત અને સાંખ્યના મૂળ તત્ત્વમૂલ વિચારો જૈન વિચારોથી વધારા વિદ્વદ છે; અને તેથી કરીને જેના પોતાના સિદ્ધાન્તને કોઈ પણ આંધ આધ્યાત્મિક મિત્રો તેમના વિચારો સ્વીકારી શકે જ નહીં. પરંતુ વૈશ્વિક એ એવા પ્રકારનું દર્શન છે કે જેથી જૈન સિદ્ધાન્ત પોતાના મતને પ્રવાહ પહોંચાડ્યા સાધાય કેટલીક હદ સુધી તેની સાથે સમત થઈ શકે છે. અને આથી જ ન્યાય-વૈશ્વિક દર્શન ઉપરના ગ્રંથકારોમાં જૈનોનાં પણ નામો જોવામાં આવે તે તેમાં નવાઈ પામવા જરૂર નથી. જૈનો તો આનાથી પણ આગળ વધીને ત્યાં

સુધી જણાવે છે કે વૈશેષિક દર્શન સ્થાપનાર તેમના મતનો જ એક કૌશિક ગોશ્રીય છુટ્ટય રોહગુત નામનો નિન્દવ હતો જેણે વિ. સં. ૫૪૪ (ઇ. સ. ૧૮) માં ત્રૈરાશિક મત નામનો છુટ્ટા નૈન્દવિક સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો. આ દર્શનનું જે વર્ણન અવશ્યક સૂત્ર VV. 77-83 માં આપેલું છે તે વાંચવાથી જણાય છે કે તે સવલું વર્ણન કળાદના વૈશેષિક દર્શનમાંથી લીધેલું છે. કારણ કે તેમાં (માત્ર નાહોં પણ) છ પદાર્થો અને તેના પેટા ખેદોનું વર્ણન આપેલું છે; અને આ ઉપરાંત ગુણના વર્ગમાં (૨૪ નહીં પરંતુ) ૧૭ વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; જે વૈશેષિક દર્શન ૧, ૧, માં આપેલી હકિકત સાથે બરાબર મળી રહે છે.

મારે માનવું છે કે, જેનાં અનેક લીજી લાલચોની માનક, હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક પ્રસિદ્ધ પુરુષને પોતાના ધર્મના હિતિહાસ સાથે જોડી દેવાની લાલચમાં પોતાને ધંદ તેના કરતાં અધિક માનના હક્ક કોર છે. ઉપરાંત જૈન દંતકથાને અસત્ય માનવામાં મારાં કારણો નાંચ મુશ્કેલ છે:—વૈશેષિક દર્શન વાસ્તવમાં એક આસ્તિક બ્રાહ્મણ દર્શન મનાય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને સ્વધર્મચત્ત્વ હિન્દુઓ દ્વારા વિકાસિત થયું છે. આમ હોવાથી તેમણે સૂત્રકાર નું જે નામ તથા કાવ્યપણું જે ગોત્ર લેવાયું છે તે સંબંધમાં તેઓ અસત્યાલાપ કરે છે, એવી શંકા કરવાનું જરાયે બારણ જણાતું નથી. અને ત્રીજું એક સમય બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં એવાં ક્યાંયે ઉલ્લેખ મળી આવ્યાં નથી કે વૈશેષિક દર્શનના કર્તાનું શબ્દ નામ રોહગુત હતું તથા તેનું ગોત્ર કૌશિક હતું. તેમ જ રોહગુત અને કળાદ એ બંને નામો એક જ વ્યક્તિનાં હોય તેમ પણ માની શકાય નહીં, કારણ કે તેઓનાં ગોત્ર સ્પષ્ટ ભિન્ન ભિન્ન જોવામાં આવે છે. 'કળાદનો અનુયાયી તે 'કળાદ' એ શબ્દ, યત્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના અનુસાર કાકભક્ષક પટલે ધ્રુવક વાચક છે; અને એથી તે દર્શનનું સ્વધર્મસાત્મક નામ ઔલ્ક્ય દર્શન પડેલું છે. રોહગુતનું ત્રીજું નામ છુટ્ટય છે.

જેનું સંસ્કૃતરૂપ ધ્રુવલક થાય છે. તેમાં ધ્રુવક અને વળું કરીને કળાદોનું સૂચન થાય છે એ સ્વતંત્ર છે, પરંતુ ઉલ્ક શબ્દ જેનોય રોહગુતના ગોત્રને અર્થાત્ કૌશિકને^૧ ઉદ્દેશીને લેલેલો હોય તેમ જણાય છે. કૌશિક શબ્દનો અર્થ પણ ધ્રુવક જ થાય છે, પરંતુ આ લાલચમાં જેનોની દંતકથા કરતાં સર્વદામ્બણસંમત પરંપરા વધારે પસંદ કરવા લાયક હોવાથી, આગળ જેનાના પરંપરાગત કથનને એવી રીતે સમજાવી શકીએ કે રોહગુતે આ વૈશેષિક દર્શનને ત્રણ પ્રકારનું ન હતું પરંતુ પોતાના નૈન્દવિક વિચારોને સમર્થિત કરવા વૈશેષિક મતનો માત્ર અંગીકાર કર્યો હતો.

આ ભાગમાં માર્યાંતરિત કરેલાં ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્ર-કૃત્તાંગ સૂત્રના વિષયમાં પ્રો. વેબર Indische Studien, Vol. XVI, p. 253ff અને Vol. XVII, p. 43ff, માં જે લખ્યું છે તે ઉપરાંત મારે કોઈ વિશેષ ઉમેરવાનું નથી. આ શ્રદ્ધામાં, સૂત્રકૃતાંગ એ ત્રીજું અંગ ગણાય છે અને જૈન આગમોમાં અંગોને પ્રથમ—પ્રધાન—સ્થાન આપવામાં આવે છે; તૃતીય ને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, કે જે પ્રથમ મૂળ સૂત્ર ગણાતું હોઈ સિદ્ધાન્તમાં તેને છેલ્લું સ્થાન મળેલું છે. તેના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે. ચોથા અંગમાં આપેલા સિદ્ધાન્તોના સાર ઉપરથી જણાય છે કે સૂત્રકૃતાંગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જૈન સાધુઓને વિરોધી આચાર્યોના પાલેહી મતોથી સંગ્રસિત રાલવાના અને તે રીતે મધ્યમા દર્શનમાં સ્થિત લનાથી તેને પરમશ્રેય પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. આ હકિકત એકદર સારી છે, પરંતુ સર્વોપરૂર્ણ નથી; એ આપણે આ પુસ્તકની શુદ્ધઆતમાં આપેલી વિષય સૂચિ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. ગ્રન્થનો શુદ્ધઆતમાં વિરોધી મતોનું નિગમકરણ આપવામાં આવેલું છે અને તેનો તે જ વિષય પત્રીથી અધિક વિસ્તાર સાથે ત્રીજા શ્રુતસ્કંધના પ્રથમ અધ્યયનમાં ચર્ચવામાં આવેલો છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કં-

^૧ અંતરિય:—હા ધ્રુવક આ શબ્દના પહેલાં છે એવું વિશેષિક દર્શનના છ પદાર્થોમાં મુલક છે.

^૨ માગ ૬, પૃ-૨૯૫; પરંતુ પ્રો. હુમ્મને ! c. p. 121. ઉપર ભાષાન્તર કરેલાં એક દંતકથામાં તેનું ગોત્ર 'છજલ' તરીકે લખ્યું છે.

ધર્મી આત્મી પછી પવિત્ર જીવન માલવા સંબંધી, સાધુનું પરિવેશો સંબંધી, જેમાં શાસ કરોને તેમના માર્ગમાં ચતા-વવામાં આવતાં પ્રભોભનો તથા અસાધુજનો તરફથી મળતા શારીરિક કષ્ટો સંબંધી, તથા ધર્મના આદર્શમૂલ મહાવીરની સ્તુતિ વિષયક અધ્યયનો આવેલાં છે તેની પછી ઋજા પળ તવા જ વિષયોપર અધ્યયનો છે. ઋજો ક્રુતસ્કંધ જે લગભગ સંપૂર્ણ ગદ્યમાં જ લખાઈયેલો છે તેમાં પણ આવા જ પ્રકારના વિષયોનું નિરૂપણ કરેલું છે પરંતુ તેના વિવિધ માગો વચ્ચે કોઈ પણ દેશીતો સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. આ ઉપરથી તે સ્કન્ધ અનુપૂર્તિરૂપે ગણી શકાય અને તેથી તે પાઠશાળા કાલમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં ચણેલો એક ડમેરો છે. પ્રથમ સ્કન્ધનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે જુલાન સાધુઓને માર્ગ બતાવવાનો છે.^૧ તેની રચના શૈલી પણ આ જ પ્રયોજનને ઉત્કારક થાય તેવી રાજવામાં આવી છે. તેમાં ઘણા ઇંદોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી તેમાં કવિત્વનો પણ સમાવેશ થયેલો છે એમ માનવું જોઈએ. આમાંથી કેટલીક ગાથાઓનું રૂપ કૃત્રિમ લાગે છે અને તે ઉપરથી એ શ્રેષ્ઠ એક જ કર્તાનો રચેલો હોય તેમ આપણે માની શકીએ છીએ. ઋજો સ્કન્ધ પ્રથમ સ્કન્ધમાં ચર્ચેલા વિષયો ઉપર લક્ષણ નિબંધોનો એક સમૂહ હોય એમ અનુમાન છે.

ઉત્તરાધ્યયન અને સુત્રકૃતાંગ બન્ને સૂત્રોનો ઉદ્દેશ તથા તેમાં ચર્ચાઈલા કેટલાક વિષયો પરસ્પર સમાન છે, પરંતુ સુત્રકૃતાંગના મૂલ ભાગ કરતાં ઉત્તરાધ્યયન વધારે લાંબું છે તેમ જ તે સૂત્રની યોજના પણ વધારે કુશળતા-પૂર્વક કરવામાં આવી છે. તેના મુખ્ય આશય નવિન સાધુને તેની મુખ્ય પરજોનો સેવ્ય આપવાનો, તથા ત્રિષે અને હદાહરણો દ્વારા યતિ જીવનની પ્રસંગ કલ્પનાનો, તેના દક્ષિણ-કાલ દર્શનના આચાર્ય વિદ્વો સાંમ ચેતવણી આપવાનો, તથા કેટલુંક તાર્કિક જ્ઞાન આપવાનો પણ છે. પાર્શ્વદીપતોનું ઘણાક ટેકાણે સુચન માત્ર કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ તેમને વિસ્તૃત રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા નથી. તે દિક્ષામાંથી આવતાં વિદ્વો એમ એવ વક્ત જવા માંડ્યો તેમ તેમ સ્પષ્ટ રીતે એણે

ચંતા ગયા અને જૈનધર્મની સંસ્થાઓ સુદૃઢ રીતે સ્થિર થતી થઈ. નવિન સાધુને જીવાત્મિક બરાબર જ્ઞાન વધારે ઉપયોગી મનવું હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે આ વિષય ઉપર એક મોટું અધ્યયન આ ગ્રંથના અંતે આપવામાં આવ્યું છે. જો કે આ આશ્વા ગ્રંથમાં આવેલા જુદા જુદા વર્ણા અધ્યયનોની પસંદગી તથા ગાંઠવળીમાં કોઈક યોજના જેવી દેખાય છે જરૂરી પરંતુ તે સવળાં અધ્યયનો એક જ કર્તાના રચેલાં છે કે લેણી અગર મૌલિક પરંપરાગત સાહિત્યમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં છે, એ એક વિચારણીય મામલો છે. કારણ કે આવા પ્રકારનું સાહિત્ય જૈન સંપ્રદાયમાં, તેમ જ અન્ય સંપ્રદાયોમાં પણ, ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથોની રચનાની પૂર્વે વર્તમાન હોવું જ જોઈએ. માર્ગ એમ માનવું છે કે આ અધ્યયનો પ્રાચીન પરંપરાગત સાહિત્યમાંથી જ ઉદ્ભવ કરી લીધેલાં છે. કારણ કે તેની વર્ણનશૈલી તથા ભાષાશૈલી પરસ્પર ભિન્ન હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને તે વાત એક જ કર્તાની કલ્પના સાથે સંગત થઈ શકતી નથી; અને આમ માનવાનું થીનું કારણ એ છે કે વર્તમાન મિદ્ધાંગમાં ઘણા ગ્રંથો આ જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયા છે; એમ માન્યા વિના છૂટકો નથી. કયા સમયમાં આ પ્રસ્તુત ગ્રંથો રચવામાં આવ્યા અથવા તો વર્તમાન સ્વરૂપમાં મુકવામાં આવ્યા તે પ્રશ્નનો સંતોષદાયક નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ ગ્રંથનો વાચનાર સ્વાભાવિક રીતે જ આ વાતમાં ભાષીતરકારનો અભિપ્રાય જાણવાની આશા રાખતો હોવાથી, હું અત્યંત સંકોચપૂર્વક મારો મત જાહેર કરું છું કે, સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોના ઘણા ભાગો, પ્રકરણો તથા આત્મપાકો સંસ્કાર જુના છે. અગાઉ આલેક્સન પ્રાચીન કાલમાં (પરપરાક્રમસાર મંત્રવાદના સમયમાં) થયું હતું; સિદ્ધાન્તના અન્ય ગ્રંથો કાલક્રમે વળું કરીને ઈ. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દિમાં સંગ્રહિત થયા હતા. પરંતુ વેવર્ધી ગણિત સિદ્ધાન્તોનો આ છેડી આઠાન તૈયાર કરી (ઇ. સ. ૧૮૦ ઈ. સ. ૪૫૪) ત્યાં સુધી તેમાં ડમેરોઓ તથા ફેરફારો ચલા ગયા હતા.

ઉત્તરાધ્યયન અને સુત્રકૃતાંગનું માધ્યમ, જેમને મહેલી સૌથી પ્રાચીન ટીકાઓમાં સ્વીકારેલા મૂલના આધારે કરેલું છે. આ મૂલ, હસ્તાલિખિત અન્ય પ્રતિઓ સંબંધ

^૧ પુરાણી ધર્મના અનુસાર શિક્ષા લીધા પછી ચાર વર્ષ સુધી ત્રણ વર્ષ સુધીનું અભ્યાસ કરાવવામાં આવતું હતું.

गित्त्वारपर्वत—नेमिनाथको टॉक.

મુદ્રિત પ્રતિઓના મૂળથી થોડેક અંશે જ ભિન્ન છે. મેં
 એકત્રિત કરેલી કેટલીક હસ્તાલિખિત પ્રતિઓ ઉપરથી
 એક સ્વતંત્ર મૂળ તૈયાર કરી લીધું હતું કે જે મને
 મુદ્રિત મૂળ સાથે મેઝબી જોવામાં થયું ઉપયોગી થઈ
 પડ્યું છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની કલકતા વાઙ્મી આવૃત્તિ (સંવત્
 ૧૯૩૬ ई. ૧૮૭૯) માં ગુજરાતી વિવરણ ઉપરાંત સ્વરતરંગ-
 ષ્ઠ્યાં લક્ષ્મીકાંત ગણિના શિષ્ય લક્ષ્મીવલ્લભની રચેલી સૂત્ર
 દીપિકા આપેલી છે. આ ટીકાથી વધારે પ્રાચીન દેવે-
 ન્દ્રની ટીકા છે અને તે જ ટીકા ઉપર મેં મુખ્ય આધાર
 રાખ્યો છે. એ ટીકા સંવત્ ૧૧૭૯, ઇ. સ. ૧૧૨૩ માં રચાઈ છે અને તે પ્રકટરિતે શાંત્યાચાર્યની
 વૃહદ્વૃત્તિના સારાંશ રૂપે છે. શાંત્યાચાર્ય વાઙ્મી વૃત્તિ મેં
 વાપરી નથી. મારી પાસે સ્ટેડ્સવર્ગ યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરીની
 માલીકીની અવધૂરિમી પણ એક સુંદર પ્રાચીન હસ્તાલિખિત
 પ્રતિ છે. આ ગ્રંથ પણ સ્પષ્ટરિતે શાંત્યાચાર્યની વૃત્તિનો
 સંક્ષેપ માત્ર છે. કારણ કે લગભગ એ તેને અક્ષરશઃ
 મળતો આવતો જણાય છે.

સૂત્રક્રમાંગની મુંબઈવાઙ્મી આવૃત્તિ (સંવત્ ૧૯૩૬-
 ई. સ. ૧૮૮૦) માં ત્રણ ટીકાઓ આપેલી છે: (૧)
 શિલાંકની ટીકા: એમાં મદ્રવાહુની નિર્યુક્તિ પણ આવેલી
 છે. આ ટીકા સર્વે વિદ્યમાન ટીકાઓમાં સૌથી પ્રાચી-
 ન છે. સ્પંદુ આના પહેલાં પણ વીજી ટીકાઓ થયેલી

હતી. કારણ કે શિલાંક કેટલેક સ્થળે પ્રાચીન ટીકાકા-
 રોનો ઉલ્લેખ કરે છે. શિલાંક નવમી શતાબ્દિના પશ્ચાર્ધમાં
 થઈ ગયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે તેમણે આચારાંગ
 સૂત્રની ટીકા શક વર્ષ ૭૯૮ ઇ. સ. ૮૭૬ માં
 સમાપ્ત કરી હતી, એમ કહેવાય છે. (૨) એ ટીકા-
 માંથી હર્ષકુલે કરેલો સંક્ષેપ જેનું નામ દીપિકા છે, તે
 સંવત્ ૧૫૮૩ અથવા ई. સ. ૧૫૧૭ માં રચેલો છે.
 મારી પાસે દીપિકાની એક પ્રતિ છે જેનો મેં ઉપયોગ
 કર્યો છે. (૩) પાસચન્દ્રનો બાલાવબોધ—ઇટલે ગુજ-
 રાતી ટીકા. માહીતીના મુખ્ય ગ્રંથ તરીકે મેં સાધા-
 રણ રીતે શિલાંકની જ ટીકા વાપરી છે. જ્યારે શી-
 લાંક અને હર્ષકુલ બંને મલતા આવે છે ત્યારે ટીપ્પણમાં
 મેં તેમને બતાવવા ' ટીકાકારા ' એમ લખ્યું છે. જ્યારે
 શિલાંકનો અમુક ટીકાંશ હર્ષકુલે પઢતો મુંકેલો હોય
 છે ત્યારે હું માત્ર શિલાંકનું જ નામ આપું છું; અને જ્યારે
 કોઈ ઉપયોગની અસલ હકિકત હર્ષકુલ જ આપે છે ત્યારે
 ત્યાં આગળ મેં તેનું જ નામ આપેલું છે. મારે આ સ્થળે
 જાણ જણાવી દેવું જોઈએ કે મારી એક હસ્તાલિખિત
 પ્રતિમાં હાસિયામાં તથા વે. બે. લીટિઓની વચ્ચે કેટલીક
 સંસ્કૃત નોટી આપેલી છે કે જેની મદદથી હું કેટલીક
 વચ્ચે મૂઝતો જાણતો અર્થ નિશ્ચિત કરી શક્યો છું.

બાન

નવંબર, ૧૮૯૪.

ઇ. સ્વ. ઝેકોબી.

અહિંસા અને વનસ્પતિ આહાર-ખાસ કરીને બૌદ્ધ ધર્મમાં

[બુદ્ધિમ્ન રિવ્યુના, પુસ્તક ૬, અંક ૧ માં પ્રકટ થયેલા—

ડૉ. F. OTTO SCHRADER, PH. D. ના લેખનો અનુવાદ.]

અહિંસા—પટલે જીવિત પ્રાણિઓને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ કરવામાંથી અલગ રહેવાનું—વત હિંદુસ્તાનના આર્યો-માં જન્મ પામ્યું હતું. યાહુદી—ખ્રિસ્તી સંસ્કારોથી એ વત કેટલું વધું વિદેશીય છે, એ વાત નીચેના વિરોધ-દર્શક દૃષ્ટાન્તોથી જણાઈ આવે છે.* જ્યારે ક્રાઈસ્ટ પિટરને મઝ્યા ત્યારે પિટરે પોતાનું માછલીઓ પકડવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. પિટરે જલમાં નાંચેલી જાડોને ક્રાઈસ્ટે પટલા બધા આશીર્વાદો આપ્યા કે બંધી પકડાવેલી માછલીઓના મોટા સમૂદાયે લીધે હોઠીઓ ઢુધી જવાના મયમાં આવી પડી. પછી ઊલટું, પાણીમાં નાંચેલી પોતાની જાડોને બહાર સેંચી કાઢવાની તૈયારી કરતા કેટલાક માછીમારો જ્યારે પાયથાગોરસની દૃષ્ટિ પડ્યા ત્યારે તેણે તે માછીમારો પાસેથી જાડગ્રસ્ત વધી માછ-લીઓ પેચાતી લઈ લીધી અને પછી તે બધા માછલીઓ તેમ જ તે જાલમાં પકડાવેલ બીજા પ્રાણિઓને પણ તેણે મુક્ત કર્યા. જો કે અત્યારે આર્ય ઓલાદનો દરેક પશ્ચિમવાસી પોતાના પૌર્વાત્ય વન્દુ એટલે જ અ-હિંસાવ્રતનો પક્ષપાતી હોય છે. છતાં હજુએ પશ્ચિમમાં સામાન્યરીતે વન્દનકારક નિયમ તરીકે તો અહિંસાવ્રત-નો સ્વીકાર વળે જ અસ્પષ્ટ.

અહિંસાને ધાર્મિક તત્ત્વનું સ્થાન ક્યારે મળ્યું એ કહેવું મુશ્કેલ છે; પરન્તુ અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા ધર્મોમાં જૈનધર્મ એક એવો ધર્મ છે કે જેમાં અહિંસાનો ક્રમ સંપૂર્ણ છે અને જે શક્ય તેટલી દૃઢતાથી સદા તેને વઢળી રહ્યો છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર નામક જૈનોના એક આગમ ગ્રંથમાં

અહિંસાને ઉદ્દેશીને જૈનોનું દૃષ્ટિબિન્દુ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

“કોઈએ પણ જીવતા પ્રાણિઓનાં હિંસામાં અનુમતિ આપવી નહીં; તેમ કરવાથી મનુષ્ય સર્વ દુઃખ-માથી મુક્ત થશે; જે આશ્ચર્યોષ યતિધર્મ કહ્યો છે તે-ઓએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે.

“જે જ્ઞાની પુરુષ જીવતા પ્રાણિઓને હાનિ કરતો નથી તે સમિત (ચારે બાજુએ જોનારો) કંદેશાય છે. જેમ જલ ઉપર પ્રદેશનો ત્યાગ કરે છે તેમ પાપકર્મ તે પુરુષને સ્વર્ગી દેશે.

“જંગમ અથવા સ્થવર જે પ્રાણિઓ જગતમાં રહેલા છે તેમને હાનિ થાય તેવું કોઈ પણ કર્મ મનથી, વચન-થી કે કાયાથી મનુષ્યે કરવું નહીં.”

“(મનુષ્યો સહિત) પ્રાણિઓ, અગ્નિ અને પવન એ ત્રણ—ચાલી શકે તેવા પ્રાણિઓ છે; પૃથ્વી, પાણી, અને વનસ્પતિ એ સ્થાવર—ન ચાલી શકે એવા પ્રાણી છે.”

આચારાંગસૂત્ર નામના એક બીજા પ્રાચીન અને આ-ગમ ગ્રંથમાં આ બધાનો યથાક્રમે સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.*

“તે પાપ કર્મને જાણીને જ્ઞાની પુરુષ પૃથ્વી (જલ તેજ વિગેરે) પ્રત્યે હિંસક રીતે વર્તવું નહીં, બીજાને તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રેરવું નહીં, તેમ જ જેઓ તે પ્રમાણે વર્તતા હોય તેમને પ્રશંસવા નહીં.”

જેમ ધર્મમાં અહિંસાના વિચાર સંબંધે જે ઉત્કટતા છે તેનો આથી ક્યાલ આવે છે, જો કે આ નિયમો માત્ર યતિઓ માટે છે છતાં હાલી ચાલી શકતાં પ્રાણિઓનો વધ ન કરવાનું અહિંસાપુત્રત—અહિંસા સંબંધી નાનો નિય-મ—તો યતિ ન હોય તેને પણ દૃઢતાથી પાઢ્યો પડે છે:—

* ટ્લેક ટાઈપ અને મુદ્રણ છે.—સંપાદક જી. સા. સં.

“ત્રસ ઇટલે ચાલી શકે ઘણી પ્રાણિઓને અમય દાન આપવામાં તત્પર રહેનાર સત્પુરુષોએ પ્રમાદક પાન, માંસ, મધ અને રસચાટા વૃક્ષોના ફલોનો હમેશાં ત્યાગ કરવો જોઈએ.”

“જેમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓનો નાશ થાય છે અને અમધ્ય વસ્તુઓ સ્વાદ્ય છે તેવું રાત્રી ભોજન, દયાલુ સજનો કદી કરતા નથી.

“જેઓ સ્થાવર પ્રાણિઓનો નાશ કરીને અન્નાહારી તરીકે રહે છે અને જેઓ ત્રસ પ્રાણિઓનો નાશ કરીને માંસાહારી તરીકે જીવે છે, તે બંનેના પાપનું અન્તર, સત્પુરુષ જણાવે છે કે, પરમાણું અને મેરુના જેટલું હોય છે.

“અન્નાહારમાં જે પરમાણુ જેટલું પાપ છે તેનો નાશ પ્રાયશ્ચિત્ત માત્રથી કરી શકાય છે, પરંતુ માંસાહારમાં પાપ પર્વતરાજ જેવું મોટું છે અને તેથી તેનો નાશ કરી શકાતો નથી.”

મધ, રેશમ અને ડાઠ વિગેરેની ઉત્પત્તિમાં બને છે તેમ પ્રાણિઓની સંપત્તિ સ્વેચ્છી લેવાની યતિ અને ઉપાસક ભક્તેને મના કરવામાં આવી છે. મધ खाવામાં ચોરી અને હિંસા વગેરે રહ્યા છે. હિંસા ઇટલા માટે કે “મધનું દરેક ચિન્દુ અસંખ્ય મશિકાઓના વધથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.” “જેટલું પાપ સાત ગામોને ઢાઢી નાંચવાથી થાય છે તેટલું પાપ મધનું એક ટીપું खाવાથી થાય છે.” જ્યાં હજારો ઢોરાં મૂંઝે મરે છે એવા હિન્દુ દેશમાં ઉપરના વિચાર સાથે આશ્ચર્યજનક વિરોધ ધરાવનાર વાત તો એ છે કે પ્રાણિઓનું દુઃખ પીવામાં પાપ બિલકુલ ગણવામાં આવ્યું જ નથી !

અહિંસાનો આવો ઉત્કટ માર્ગ અનુક્રમ વગર એકદમ ઉત્પન્ન થાય એ માગ્ય જ માની શકાય તેવું છે, તેથી; તેમ જ મહાવીર અને પાર્શ્વનાથ પણ આમાંના વળા નિયમો ઉપર માર મૂકતા હતા તેથી; આપણે એથી કલ્પના તરફ દોરોઈએ છીએ કે બુદ્ધની પૂર્વે બે શતક કે તેથી પણ પહેલાં (ઇટલે ક્રાઈસ્ટની પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં) હાલ જેને અહિંસાનું ‘અણુવત’ કહેવામાં આવે છે તેના જેવા એક

મન્તવ્યની પ્રથમ સ્થાપના જેનો અથવા કોઈ અન્ય ધર્માનુયાયીઓ તરફથી કરવામાં આવી દૃશ. આ કલ્પનાથી આપણે વૈદિક યુગની સમાપ્તિ સુધી પાછું જઈએ છીએ, અને અહિં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના અન્તિમ ભાગમાં આપણે જ્યેષ્ઠ અહિંસા વ્રતનું પ્રથમ પચાચિત્ત આપણને મળી આવે છે.—જો કે બેચોટી રીતે તે મૂઠનો શરૂઆતનું નો નથી જ. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનો તે ભાગ નીચે પ્રમાણે છે—

“આચાર્યના ઘરે યથાવિહિત સમયમાં, યથા વિધિ, વેદનો અભ્યાસ કરીને જ ગુરુના ઘેરથી પાછો આવે છે, તેણે પોતાની મેઢે પોતાને ઘર પવિત્ર સ્થાનમાં, તે પાવિત્ર ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો; સત્યશીલ શિષ્યોને મળાવવો; પોતાની સકલ શક્તિઓનું સ્થાન આત્માને બનાવવો; પવિત્ર તીર્થો સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહીં; તે સ્વચ્છ આ પ્રમાણે યાવજીવન રહી બ્રહ્મ-લોક મેઢવે છે; અને પુનઃ આવતા નથી.—પુનઃ આવતા નથી.”

એનો અર્થ એ કે—જે મોક્ષની આકાંક્ષા રાખે છે તે યજ્ઞ સિવાય અન્યત્ર પશુવધ કરી શકે નહીં. એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અહિં મૃદુસ્થને ઉદ્દેશીને આ અહિંસાનાં નિયમનું વર્ણન થાય છે. કેમ કે ઘણું કરીને તે સમયે, વૈદિક યુગના અન્તમાં પણ, ‘સત્રથાસ’ નો પ્રારંભ થયો ન હતો.

પરંતુ ત્યાર પછીના ઉપનિષદોમાં ચતુર્થાશ્રમ પૂર્ણ વિકાસ પામેલો જોવામાં આવે છે, અને તેને માટે આપેલા નિયમો જેન યતિના નિયમોને કેટલેક અંશે મળતા આવે છે. જેન યતિની જેમ, બ્રામ્હણ સંન્યાસીને પણ વર્ષાક્રતુમાં ફરવાનું બંધ રાખવું પડે છે, અને પાણી પીધા પહેલાં ગાઢવું પંદ છે, અને સ્પર્શ પણ જ—જો કે ચોક્કસ નથી છતાં—તે માંસાહાર કરી શકતો નહીં. ગમે તેમ હો પરંતુ આટલું તો ચોક્કસ છે કે બ્રામ્હણ ધર્મમાં પણ ઘણા લાંબા સમય પછી સત્રથાસિઓ માટે આ ત્વક્મત્તર અહિંસા વિહિત થઈ; અને આસેરે વનસ્પતિ આહારના રૂપમાં બ્રાહ્મણ જાતિમાં પણ તે દાસલ થઈ હતી. કારણ એ છે કે જૈનોના ધર્મતત્ત્વોએ જે લોકમત જીત્યો

हतो तेनी असर सज्जडरीते वधवी जती हती. बुद्धना समये अने त्सार पछी पण केउलाक वस्तु सुधी ब्राह्म-
णोए वनस्पति आहारनो स्वीकार पूरे पूरा कर्यो न हतो
ए वात सुप्रसिद्ध पंच पंचनख वतथी साबीत
थाय छे. महाभारत (१२, १४१, ७०) मां आ
नियम नीचेना रूपमां आपेल छे—

“ ब्राह्मण, क्षत्रिय अने वैश्ये मात्र पांच पांच नख वाळा
प्राणीनुं भक्षण करी आ धर्म प्रमाणे चालवुं अने जे अ-
भक्ष्य छे ते प्रत्ये मन दोरवुं नही. ”

ए ध्यानमां राखवा जेवुं छे के ते ज नियम एक
जुना बौद्ध जातकमां अने लगभग बधा जुना ब्राह्मण
धर्मग्रंथो—स्मृतिओमां^{१०} मळी आवे छे. कर्मपुराणमां
तेने मनुए कहेलो बताव्या छे, परंतु मनु (तेम ज गौतम)
छे प्राणीओनी अनुमति आपे छे; अने आपस्तंब सातनी
पण रजा आपे छे. महाभारतमां बीजे स्थळ (१२,
३७, २१-२४)^{११} ब्राह्मणेन अभक्ष्य एवा प्राणीओनुं
एक लाबु लीष्ट व्यास मुनिए आप्युं छे. जो भक्ष्य
प्राणीओनी संख्या बहु थोड़ी होत तो व्यास आटली म-
हेनत लेत नही. परंतु समय जतां ज्यार जैन अने
बौद्ध धर्म देशमां प्रबल थया त्सार प्राणी—हिंसा अने
मांस-भक्षण मात्र यज्ञमां ज करवां एवा नियम कयां
वगर ब्राह्मणोथी चलावी लेवायुं नही.^{१२} अने तेमां पण
पशुहिंसा वधां न वधां ओछी करवामां आवी अने
अन्ते मांसनी इच्छा राखनारा (आमिषकाक्षिणः)
पितृओने [जेओनो मांसभक्षणनो हक्क महाभारतना
छल्ला भागमां सहज नामरजा साथे स्वीकारवामां आख्या
छे^{१३}] पण वनस्पति-भक्षक थवानी फरज पाहवामां
आवी. अने आखर दक्षिण हिंदमां ई. स. ना तेरमा सेका-
मां उत्पन्न थएला माधव संप्रदायना केउलाक प्रतिनि-
तिओए अन्तिम पगलुं लिखुं. तेमणे गंम ते प्रकारनी
प्राणीहिंसाने पापवाळीं गणनें बिकारी अने यज्ञमां प्राणी
बलिदानने स्थाने कहेवातो पिष्ट-पशु एटले अन्ननी वना-
वेली प्राणीनीं आकृति वापरवानो गिवाज दाखल कर्यो.^{१४}

पन्तु आ सर्व ब्राह्मणोने ज उद्देशाने छे; अथवा

बहु तो द्विजोने उद्देशाने छे. वैदिक संप्रदायना अवशिष्ट
वर्गोने मांसआहारमांथी मुक्त राखवामां आख्या न
हता. तेथी आधुनिक स्थिति बहुधा नीचे दर्शाव्या मुजब
छे. दक्षिण हिन्दमां सर्वत्र ब्राह्मणो वनस्पति आहार
करनारा छे. उत्तरमां वणा ब्राह्मणो मत्स्य-भक्षक छे
अने काश्मीरमां तो अन्य मांस पण खाय छे. क्षत्रियो
सदा मोटे भागे मांस खाता ज हता अने हजुए
खाय छे. वैश्यो (व्यापारी वर्ग, जेने दक्षिणमां चेटी-
आर अने उत्तरमां वाणीआ विंगेर कहे छे तेओ)
साधारण रीत ब्राह्मणोना भोजननुं अन्नकरण करता
देखाय छे. शूद्रा मांस-भक्षक तेम ज वनस्पति-भोजी पण
होय छे. वणा भाग तेओ वनस्पति आहार उपर रहे
छे, केम के मांस वणुं मांघुं होवाथी तेमना माटे दुर्लभ
जेवुं छे.

संन्यासीओना विषयमां तो मे प्रथम ज कहयुं छे के
जे नियमोने तेओ अनुसरे छे ते वण अंश जैन मतन
मळता आवे छे. तेओ ज्ञाने भागे तपस्या करे छे अने
तेथी तेओमांना वणा तो मांसनो स्पर्श पण करता
नथी; केम के इत्रियांना विषयानीं वृत्तिओने तेथी पाषण
मळे छे. परन्तु जन्मथी ब्राह्मण एवा एक आदर्श रूप
अने विद्वान् संन्यासी के जेना परिचयमां हुं आव्या छे,
तेणे मने कहयुं के श्रद्धापूर्वक अर्पण करवामां आवेली
मांसवाळी वस्तुनो पण अनादर करवां ए खरा भिक्षु
माटे अयोग्य अने दौर्बल्यसूचक छे. तेनो विचार आवी
होय एम जणाय छे, के जे यति तेने आपवामां आवेली
खावायोग्य गमे ते वस्तु खावाने शक्तिमान न होय, ते
तैत्तिरीय उपनिषद्मां (२, ७) कहेल, तेनी अने
संसारनी बंध रहेला खावानी (‘उदरं अन्तरं’ नी) पेळी-
पार जवाने फतह थयो गणाय नही; तेम ज द्वन्द्व-मोह
अने जुगुप्साने जीत्यां गणाय नही, के जे आत्म-साक्षा-
त्कारमां मुख्य साधन मनाय छे. आ उपरथी ‘ मिलि-
न्दपह ’ (३, ६) नो एक जाणवा जेवो उल्लेख स्मरण-
मां आवे छे, जेमां बौद्ध साधु कह छे के “ हे महाराज!
ते हजु रागथी मुक्त थयो नथी, जे भोजन कस्ती वस्तु

સ્વાદ અને સ્વાદજન્ય સુખનો પળ અનુભવ કરે છે જ્યારે સરેસર રાગ રહિત પુરુષ તો મોઝન કરતી વચ્ચે માત્ર સ્વાદનો જ અનુભવ કરે છે પરંતુ સ્વાદજન્ય સુખનો અનુભવ કરતો નથી. ”

હવે આપણે બૌદ્ધધર્મ તરફ વળીએ. અર્હિ અર્હિસા અને વનસ્પતિ આહારના સંબંધમાં એક વિવાદયસ્ત પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે પ્રશ્નનો નિર્ણય મારા જાણવા પ્રમાણે હજી કોઈ લાવી શક્યું નથી. ડૉ. ન્યુમેન આદિનો પક્ષ કહે છે, કે બુદ્ધ વનસ્પતિ આહાર જ કરતા; જ્યારે વીજો પક્ષ કે જેમાં ઘણા વિદ્વાનો છે; તેઓ ‘અમુક સ્વાસ પ્રસંગ સિવાય અન્યત્ર બુદ્ધ માંસાહારની મના કરતા હતા,’ એ વાતનો ઈન્કાર કરે છે. પૂર્વપક્ષ જ્યારે, અર્હિસા એ વ્રત મિશ્રુ તેમ જ ગૃહસ્થ પાઠવાના નિયમોમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે, એ વાત ઉપર માર મુકે છે, ત્યારે ઉત્તર પક્ષ, ધર્મ ગ્રંથોના કેટલાક ફકરાઓનાં, તથા મહાયાન તેમ જ હીનયાન એ-કાદ્ય શાલાઓના અનુયાયીઓનો મોટો ભાગ જે આજ માંસ મંત્રણ કરવા છતાં પોતે અર્હિસાનું પાલન કરે છે એમ માને છે, તે વાતનો આશ્રય લે છે.

મારા મત મુજબ સત્ય વસ્તુ પક્ષમાં રહેલું છે અને તેના કારણે હવે હું વિસ્તારથી આપું છું.

એક આશ્ચર્યજનક વાત એ છે, કે દક્ષિણ હિન્દના જૈનો-માં બુદ્ધસમ્બન્ધી અઘાપિ જાળીતો એવી એક હકિકત છે કે તે ‘બુદ્ધ એક ઘણો સ્વાદ માણસ હતો અને માંસાહારને ઉત્તેજન આપતો હતો,’ બ્રાહ્મણધર્મનું ઉપહાસ આલેખતું અને સ્વપ્નમંડન કરતું ધર્મપરીક્ષા નામે પુસ્તક” જે તામિલ ભાષાન્તરના રૂપમાં ચણું પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં ઉલ્લેખ-લી બુદ્ધની આ અપકીર્તિનું કારણ આપણે ગોતવું જોઈએ. એ પુસ્તકમાં બૌદ્ધધર્મ ઉપર સ્પષ્ટ પડ્યો છે; અને તેમાં પહેલો જ જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે એ છે કે ‘બુદ્ધના મત પ્રમાણે માંસાહાર કરવામાં શાપ નથી.’ આ આક્ષેપ માત્ર મનઃકલ્પિત નથી. કોજા પ્રાચીન જૈન પુસ્તકોમાં પણ તે રૂઝાન્તરથી મઠી આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સૂયગદાંગસૂત્ર માં” એમ કહેલું છે કે બુદ્ધે નીચ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો હતો.

“(દુષ્કાલના વચ્ચેમાં) એક ગૃહસ્થ પોતાના પુત્રને મારીને સ્વાદ શકે, અને એક જ્ઞાની મિશ્રુ જો તેમાંથી માંસ લે તો તેને પાપ લાગે નહીં.

“ જો કોઈ માણસ મૂલ્યથી ધાનનો ઢગલો માનીને” માણસ અથવા બાલકનો વધ કરે, તેને અગ્નિ ઉપર મુકે, પકાવે તો તે બુદ્ધોનો માટે યોગ્ય એવું મોજન હોઈ શકે. ”

અર્હિયા આ પ્રમાણે ઘણા વિલક્ષણ રૂપમાં બુદ્ધના એક મતને અલેખ્યું છે કે જે અસલમાં આપણે જોઈએ તો, આ પ્રમાણે જઘી આવે છે, કે વધ કરાવેલા પ્રાણીના વધનું કારણ પોતે કોઈ પણ રીતે ન હોય તેવા માંસ સિવાય બીજા મિશ્રુ એ અન્ય કોઈ જાત-નો માંસાહાર કર્યો નહીં.

સુલ્લવગમાં (૭, ૨-૧૫) અને અન્ય પિટકોમાં વળી સારી રીતે એક સુલ્લામાં આપવામાં આવ્યો છે, કે જ્યારે મતભેદ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાથી (અર્થાત્ પો-તાની માંમળી સ્વીકારવામાં નહીં આવે એમ સારી રીતે જાણતો હોયો છતાં) દેવદત્ત મત્સ્ય અને માંસ આહારની મિશ્રુઓને માટે મના કરાવવાની વિનંતિ કરવા બુદ્ધ પાસે ગયો છે ત્યારે બુદ્ધે તેની વિનંતિનો અસ્વીકાર કરે છે” અને વંદે છે કે ‘.....હે દેવદત્ત ! આટલો માંસ સુધી વૃક્ષો નીચે શયન કરવાની મેં રજા આપી છે.” એમ જ અદૃષ્ટ, અશ્રુત અને અશકિત એ પ્રમાણે ત્રણે વાતોમાં જે તદ્દન શુદ્ધ હોય તેવા મત્સ્ય અને માંસ [સ્વાદની પણ મેં રજા આપી છે.] ’

અર્થાત્, હત પ્રાણીતેને માટે હણવામાં આવ્યું છે તેમ તે મિશ્રુના દીઠામાં આવેલું ન હોય (અવિદ્યમ્), તેના માટે હણાણું છે એમ તેના સામલ્લવામાં પણ આવ્યું ન હોય (અશ્રુતમ્), અને આ મારા માટે હણવામાં આવ્યો હશે કે કેમ ? એમ તેને શંકા પણ ન આવી હોય (અપ-રિશંકિતમ્), તેવા માંસને પવન્નમંસ (પહેલાંથી જ અસ્તિ-ત્વમાં આવેલું માંસ) કહેવામાં આવે છે, અને તે ઉહિ-સકતમંસ (‘ હેતુપૂર્વક તૈયાર કરેલા માંસ ’) થી ડા-લટા પ્રકારનું મનાતું હતું. ”

વઢી સરસાવો:—“હે મિશ્રુઓ ! માંસ જાવાના હેતુથી હજાણલા પ્રાણીતું માંસ જાળી જોઈને કોઈએ જાણું નહીં. જે કોઈ એ પ્રમાણ કરશે તે “દુક્કત ” અપરાધ કરશે. હે મિશ્રુઓ ! અદુષ્ટ, અશ્રુત, અને અસંકિત એમ ત્રણ પ્રકારે જે માંસ શુદ્ધ હોય તે જાવાની હું રજા આપું છું. ” (મહાવગ્ગ ૬, ૨૧ ના અંતમાં) વઢી. “ હે મૂર્ખ ! (માંસ ક્યાંથી આવ્યું છે તે) તપાસ્યા વિના હું જી રીતે તે માંસ જાઈ શકે ?.....હે મિશ્રુઓ ! તપાસ કર્યા વગર કોઈએ પળ માંસ જાણું નહીં ” (તેજ ગ્રંથ ૬, ૨૩)

વીજો નિયમ એ છે કે—માંસ કાઢું ન હોયું જોઈએ. (બ્રહ્મજાલ સુત ૧૦, અંગુત્તરનિકાય ૧૧૩-૧૧૯; મણ્ઘિમનિકાય, ૩૮ વિગેરે) સંવમાં દાહલ થતા નવા પુરુષો માટે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે “તેઓ કાઢું (અન્ન) સ્વીકારતા નથી [તેઓ કાઢું માંસ સ્વીકારતા નથી.]”

ઢુવેતે મહાવગ્ગ (૫, ૨૩) માં એક વિચિત્ર આજ્ઞા કરવામાં આવી છે—અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી અન્યથા તે જોવામાં આવતી નથી. તે સ્પષ્ટ માણસનું, હાથનું ઘોડાનું, કુતરાનું, સર્પનું, સિંહનું, વાઘનું, ચિત્તાનું, દીપ-દાનું, રીંછનું અને તરુનું માંસ ત્યજવા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. આને આપણે વ્યાસની યાદીના (જુઓ ઉપર) અવશિષ્ટ ભાગ તરીકે ગણી શકીએ.

અહિંસાપ્રદેશક ધર્મના એક મહાન પ્રવર્તક માંસના ઉપભોગને ધિક્કારે નહીં; માંસાહારનો સર્વદા ત્યાગ કર્યા સિવાય પોતાના મનોધિકારોને જીતવાની એક મિશ્રુ ઇચ્છા રાખે; શ્રા મનુ, જેમ અત્યારે પણ બૌદ્ધધર્મના પરિચયમાં, જે વિચાર શીલ પુરુષો આવે છે તેમને, એક ન સમજી શકાય એવી યુગલણ લાગે છે, તેમ તે સમયે પણ ઘણા માણસોને આ વિચાર આશ્ચર્યજનક અને અતર્ક્ય લાગતો હતો. પરંતુ એ એક સારી વાત છે, કે આ વિચારનો બુદ્ધ પોતે જી રીતે નિરાકરણ કરતા હતા તેઓ એક પુરાવા આપણને મળી આવે છે.

સુત નિપાતના આમગંધ સુતમાં કોઈ એક પુરુષ બુદ્ધને સંબોધે છે; “અને પછી પોતાના વનસ્પતિભોજીપણાનું

વર્ણન અને પ્રશંસા કરીને કહે છે કે “સ્વચ્છતાને (આમગંધ એટલે જીવાંચળને) મારી સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આમ તમે કહો છો (અને વઢી) હે બ્રહ્મચરુ ! “ સારી રીતે તૈયાર કરેલ પક્ષીના માંસ સાથે મેઝવેલા માત્ર તમે જાઓ છો; તેથી હે કાશ્યપ ! હું તમને પૂછું છું કે તમે અશુદ્ધતાનો શો અર્થ કરો છો ? ” આનો બુદ્ધ ઉત્તર આપે છે કે: “ જીવતાં પ્રાણીઓને દુઃખવવાં, મારવાં, કાપવાં, વાંધવાં, ઘેરી કરવી, અસત્ય ભાષણ કરવું, છાલ અને કપટ કરવું, સાર વગરનું વાચવું તેનું નામ અશુદ્ધતા છે; પણ માંસપ્રશ્ન નહીં. ” આની પછી આ પ્રકારના વીજા છે શ્રેઠ્ઠાં આવે છે જે દરેકની અંતઃ “ આ તે અશુદ્ધતા છે; પણ માંસપ્રશ્ન નહીં ” આ શબ્દો હોય છે. અને તેમાં કહે છે કે “મત્સ્યાહાર કે માંસાહારનો ત્યાગ, નમ્રભ્રમણ, મસ્તક-મુંદન, જટાધારણ, ધૂલ-નિર્માલ્ય-મસ્મધારણ, અગ્રિદ્રોમ, આ સર્વ, માયામાંથી જે પુરુષ મુક્ત નથી તેને પવિત્ર કરી શકતા નથી. વેદાધ્યયન, શુદ્ધાન, દેવયજન, ધર્મ અથવા જીત સહનદારા આત્મદમન, અને એવા વીજાં, અમૃતલવની ઇચ્છાથી કરવામાં આવેલાં તપાં, માયાથી વદ્ધ પુરુષને પવિત્ર કરી શકતા નથી. ” ૧૩

અલબત્ત, એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે ઉપર જે પ્રકારો વર્ણવેલા છે તેમાં માંસને મિશ્રુના મોજનના એક આવશ્યક ભાગ તરીકે તો સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી જ, પણ સહેલાઈથી જોનો સર્વદા ત્યાગ કરી શકાય એવા અપવાદ રૂપે જ માંસને સ્થાન આપેલું છે. તથાપિ બુદ્ધ તેનો સર્વથા નિષેધ કરવા ઇચ્છતા ન હતા. અને તેમ કરવામાં તેમને મુખ્ય કારણ, પોતાના ઉપદેશનું એ એક સ્પષ્ટ અને શાશ્વત ઉદાહરણ બતાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી કે “ આહારના પ્રશ્નને ધાર્મિક શુદ્ધિ-વિશુદ્ધિ સાથે બિલકુલ સંબંધ છે નહીં. ”

માંસના આ નિયત ઉપયોગ સિવાય, આપણા પ્રસ્તુત વિષયમાં બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓમાં વિશેષ ખેદ નહીં હતો. જૈન સાધુની જેમ બૌદ્ધ સાધુને પણ કાલજીપૂર્વક કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસાથી દૂર જ રહેવાનું હતું. સુતનિપાતમાં (ખમ્મિક સુત ૧૦) પણ કહ્યું છે કે:—

“ચર તેમ જ અચર (તસ અને થાવર) ઉભય પ્રકારના પ્રાણીની હિંસાથી દૂર રહેવું, તેણે (મિશ્રુષ) જીવને હાનિ કરવી નહીં, કરાવવી નહીં, બીજાને તેમ કરવામાં સમ્મતિ આપવી નહીં. ”

તેજ પ્રમાણે ધમ્મપદ (૨૬, ૨૩) માં:—

“જે ચરાચર પ્રાણીની હિંસાથી દૂર રહે છે તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું; જે પોતે હિંસા કરતો નથી, અને અન્યને હિંસા કરવા પ્રેરતો નથી (તેને હું બ્રાહ્મણ ગણું છું.) ”

“સારુપ્યમત્તનો—આત્માનું સારુપ્ય—અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં જીવ છે ત્યાં ત્યાં તેના આત્માના જેવું જ કોઈ છે ”
પ. વાત મિશ્રુષ મૂલથી જોઈએ નહીં. ૨૪

“લીલા રોપાઓને પગનીચે ચગદી નાણવાથી દૂર રહેવાને, વનસ્પતિ જીવનો હિંસાથી બચવાને, ઘણા નાના જીવોની જિંદગીને ક્ષય થતો અટકાવવાને ” ૨૫ માંડ વર્ષો ઋતુમાં પચંચન કરવાની ના કરી હતી. જે ફળોને અગ્રિથી, છરીથી, નક્ષથી અચેતન કરવામાં આવ્યા હોય અથવા જેમાં એક પળે બીજ રાખું ન હોય અથવા જેમાં બીજનો (અર્થાત્ બીજમાં રહેલી બીજાં ફળો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો) ક્ષય થઈ ગયો હોય, તેવાં જ ફળો છાવાની રજા આપવામાં આવી હતી. ૨૬ આ સાથે—ઈટલે વનસ્પતિ જીવની અહિંસા સાથે “વાસ વગરની ” જગામાં અજ્ઞના અવિશિષ્ટ ભાગને ફેંકી દેવામાં આદેશ પણ વળે સ્થલે કરવામાં આવ્યો છે.

આ વધુ તો બૌદ્ધ મિશ્રુષને ઉદ્દેશીને વિવેચન થયું. હવે આપણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે બૌદ્ધ ગૃહસ્થ માટે આ નિયમો છે કે નહીં ? અને જો હોય તો તે કેટલી મર્યાદા સુધી.

જેનોની સ્થૂલ અહિંસાના જેવું એમાં પણ કોઈ હોવું જોઈએ. એ વિચાર, દૃષ્ટાંત તરીકે, સંયુત્ત નિકાય ૭, ૧, ૫ ના ઉલ્લેખથી દૃઢ થાય છે. તે સ્થળે જ્યારે અહિંસક નામનો બ્રાહ્મણ બુદ્ધપાસે આવીને કહે છે કે “ અયુષ્માન્ ગોતમ, હું અહિંસક છું ” ત્યારે તેનો ઉત્તર બુદ્ધ શ્લોકોમાં આ પ્રમાણે આપે છે:

“ તૂ જેમ કહે છે તેમ મને તારું નામ અહિંસક હો:

પરંતુ જે કાયાથી, વચનથી, અને મનથી કોઈની હિંસા કરતો નથી તેવો અહિંસક તૂથા. કેમ કે તે જ સ્વરો અહિંસક છે એ બીજાની હિંસા કરતો નથી. ”

પુનઃ અંગુત્તરનિકાય (૩, ૧૫૩ comp, ૧૦, ૨૧૨ માં આપણે વાંચીએ છીએ કે:—

“ હે મિશ્રુઓ ! ત્રણ કાર્યવાહો માણસ નરકગામી થાય છે. કયા તે ત્રણ કાર્યો ? જે પોતે જીવની હિંસા કરતો હોય, બીજાને હિંસા કરવા પ્રેરતો હોય, અને બીજાને હિંસા કરવામાં સમ્મતિ આપતો હોય. ”

“ હિંસા, હે મિશ્રુઓ ! હું ત્રણ પ્રકારની ગણું છું. લોભથી કરાણી, દોષ-વિક્ષારથી કરાણી, અને અજ્ઞાન-મોહથી કરાણી. ”

આ વચનો અંગુત્તર નિકાય (૧૦—૧૭૪) માંનાં નિયમની જેમ માત્ર મિશ્રુઓ માટે જ કહેવામાં નથી આવ્યાં.

આ વિષયમાં સાંથી વધારે વિચારવા લાયક સુત્ત-નિપાતનું ધમ્મિક સુત્ત છે. મિશ્રુના નિયમનું વર્ણન કર્યા પછી, તેમાં (શ્લોક ૧૮ વિંગર) કહ્યું છે કે “ હવે હું તમને ગૃહસ્થના ધર્મો કહીશ, જેનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય (બીજા જન્મમાં) શ્રમણ અને અર્હત થાય છે. કારણ કે એક મિશ્રુ પાસેથી જે નિયમોના પાલનની આજ્ઞા રાણી શકાય, તેવા નિયમો પાલવા ગૃહસ્થ, કદાચ સમર્થ થાય નહીં. ” અને ત્યાર પછી “ ચર તેમ જ અચર—તસ થવર—ઉભય પ્રકારના ” વિંગરે ઉપર ઉતારેલા શ્લોકો વડે ઉપાસક ગૃહસ્થના ધર્મોની તે ગણના ગણાવે છે.

આથી એ વિચાર સૂચવાય છે કે, જો કે “ અચર-જીવો ” એ પદનો બૌદ્ધ મતમાં અર્થ માત્ર “ વનસ્પતિ-યોની ” ઇટલો જ થાય છે. છતાં ચર અને અચર બન્ને પ્રકારનો અહિં સમાવેશ કરવામાં આવેલો હોવાથી બૌદ્ધ ધર્મી ગૃહસ્થ, જેને ઉપાસક કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થમાં અહિંસાનું પાલન કરે છે. પરંતુ કદાચ એ વિચાર બરા-બર પણ નહીં હોય. કારણ કે પિટકોમાં એક જ શબ્દ ધળી વાર જુદા જુદા અર્થમાં પ્રયોજાઈલો નજરે પડે છે, અને તેથી તસ અને થાવરનો જે અર્થ અહિં એ લોકો કરતા

તે ઘણે ભાગે પુણ્યબલે પોતાના મહાંતરમાં કર્યો છે તેવો જ હતો: પટલે લસ “ જે બુદ્ધ છે તે ” અને ધાવર “ જે બલવાન છે તે. ”

ગમે તેમ હો, પણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે બૌદ્ધ ગૃહસ્થને માત્ર જાતે હિંસા કરવામાંથી જ નહીં, પરંતુ મત્સ્ય અથવા માંસ વેચાતું લેવામાંથી, તેમ જ અન્ય રીતે પણ પ્રાણી વધને ઉત્તેજન આપવામાંથી પણ અલગ રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. કેમ કે જે માણસ મત્સ્ય અથવા માંસ સ્ત્રીદે છે તે માછીમાર અથવા કસાઈના કાર્યને અનુમતિ આપે છે જ. સ્વર્ગ જોતાં તો તે વધારે (પાપ) કરે છે. તે “ બીજા પાસે હિંસા કરાવે છે ” “ હિંસાને ઉત્તેજન આપે છે ” અથવા (મહાભારત ૧૨, ૧૧૩, ૪૦) મીષ્મના શબ્દોમાં કહીએ તો તે “ પોતાના પંસા વડે હિંસા કરે છે. ”

દું માનું છું કે મહાવ્યા (૬, ૨૧) ના ઉલ્લેખમાં રહેલો અર્થ આ જ છે. એ સ્થળે રાજા પવતમસ-પટલે કોઈએ તૈયાર કરેલું માંસ મંગાવે છે, જેનું પરિણામ એ આવે છે કે બલદના એક ઘાતક તરીકે તેની નિંદા કરવામાં આવે છે. વઢી સંયુત નિકાય (૧૪; ૨૫.૩) છુઓ. ત્યાં હિંસા કરનારાઓ સાથેના સંસર્ગને પણ નિંદવામાં આવ્યો છે. મહાભારત (૧૨, ૧૧૩, ૪૭) માં કહ્યું છે કે સાત માણસો જીવ-મસક છે, પટલે હિંસાનું પાપ કરે છે. જેમ કે-જે માણસ તે પ્રાણી ને લાંબે છે, જે અનુભાતે આપે છે, જે હણે છે, જે વેચે છે, અથવા સ્ત્રીદે છે, જે માંસ તૈયાર કરે છે, અને જે તેને સ્વાદ્ય છે. છેછા બેને અપવાદરૂપે ગણીએ તો બુદ્ધે કહેલા નિયમોને અનુસરતો જ મહાભારતનો-આ ઉલ્લેખ છે. જો કે બુદ્ધના અનુયાયીઓના વર્તન સાથે તો તે અસંગત છે.

પરંતુ કોઈ શંકા કરે કે, જો ગૃહસ્થ માંસ વેચાતું પણ લઈ શકે નહીં તો મિશ્રુઓને જે ત્રણ પ્રકાર શુદ્ધ ઇલા માંસને લેશની રજા આપવામાં આવી છે, તે માંસ ક્યાંથી આવે ? આનો તો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે કે બૌદ્ધ સાધુ-ઓ ગમે ત્યાંથી મિશ્રુ ગ્રહણ કરતા હતા; માત્ર બુદ્ધાનુયાયી પાસેથી જ નહીં.^૧

આપણા આ કહાપેહ ઉપરથી આપણે એ નિશ્ચય ઉપર આવીશું કે પુરાણા બૌદ્ધ ધર્મમાં મિશ્રુ માંસાહાર કષ્ટિત્વ જ કરતો, અને ગૃહસ્થ તો તેના કરતાં પણ ઓછી વસ્તુ માંસ खातो. કેમ કે ગૃહસ્થ કોઈ મિશ્રુ માંગતો નહીં. પરંતુ તેને પ્રવાસ વિગેરેના પ્રસંગ ધર્મિયાન બૌદ્ધેતર વર્ગ પાસેથી તેવો સ્વેચ્છા લેવાની રજા આપવામાં આવી હતી.

સંપૂર્ણ અહિંસાનું પાલન તો મોટામાં મોટા શાની પુરુષને માટે પણ અશક્ય છે. અને જેમ ઘણા માણસો ધારે છે તેમ આ કોઈ નવી પણ શોધ નથી. આ વિષયમાં મહાભારતના વનપર્વમાંની ધર્મવ્યાચ-પ્રક્રિયાન શૌનિ-કની મનોરંજક વાર્તા વાંચવા જેવી છે. તેના અંતે કહેલું છે કે ‘ ચાલવામાં, બેસવામાં, સુવામાં, સ્નાવામાં, વિગેરે દરેક ક્રિયામાં અને દરેક બાવતમાં અસંસ્થ પ્રાણીઓની હિંસા થાય છે. તેથી જગત્માં કોઈ અહિંસક નથી. (નાસ્તિ કશ્ચિદહિંસકઃ)’ આ નિર્વિવાદ સત્ય છે. આપણને જીવવા માટે જીવની હિંસા કરવી પડે છે, એ જા જીવનની એક અત્યંત દુઃસ્વદાયક ધાના છે; “ આ વધું જીવતા પ્રાણીઓથી ધ્યાન છે ” અને “ આ સર્વ જીવતા પ્રાણીઓથી યત્ન છે. ” (જીવિયસ્તંભિદં સર્વ) એ ઉલ્લેખ સત્ય છે. તેમ છતાં પણ સર્વ અનાવશ્યક હિંસાથી વચવાની આપણી ફરજ છે. ક્યાં ક્યાં આપણાથી બની શકે ત્યાં ત્યાં દુઃસ્વ ઉત્પન્ન થતું અટકાવવાની અને ઉત્પન્ન થયેલ દુઃસ્વને ઘટાડવાની આપણી ફરજ છે. બુદ્ધ મીષ્મના શબ્દો (મહાભારત-૧૧૩, ૧૧૬, ૨૪) ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ કે. “ જીવનદાનથી અન્ય મહત્તર દાન હતું નહીં અને થશે નહીં. ”

પ્રાણદાનાત્વરં દાનં ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ

[આ આજનાં લેખમાં અંગ્રેજી ટીપ્પી આ નીચે એક સાથે જ આપી દેવામાં આવે છે.—સંપાદક.]

૧. શાંપનદોર, ઘનદેવજ હર મૌરલ, રેક્ટમ, પુ. ૨, પાન ૬૨૩

૨. જેકોબી, જૈનધર્મ, પુ. ૨, પા. ૨૪, ૨૫.

૩. જેકોબી, જૈનધર્મ, પુ. ૧, પા. ૫

૪. ચાતુર્માસિક દેહવાલા અસંસ્થ આત્માઓ છે. એવા વચ્ચે દેહ દુઃસ્થાને મેળા થવાથી જ તેઓ દુઃસ્થાને થાય છે. જેકોબી.

૫. કીર્તિચાર તથા અન્ય ગ્રન્થોને આધારે તેનો અર્થ 'વનસ્પતી અને ચારધૂતી સિવાય અન્ય સર્વ' એમ થાય છે.

૬. અમિતગતિનું સુમાપિતસંદેહ, ૨૧; ૪, ૫, તથા ૨૧; ૮, ૯,

૭. અમિતગતિનું સુમાપિતસંદેહ, ૨૨; ૨,

૮. " " " " ૨૨, ૩

૯. શરસંગ, *Geschich teder Philosophie*, I, ૨, પાં ૨૪૦. 'મિશ્ર' ના અર્થ ઉપર તેનો આધાર છે.

૧૦. *સ્વદર્શન*, *Eine indische Speiseregell*. *અર્ધન* ઓરિએન્ટલ સાંસ્કૃતીનું જર્નલ ૧૯૦૭ પાં ૬૪૧

૧૧. શાસ્ત્ર ૧: ૧૭, વસિં ૧૪; ૬૯, મીં ૧૫; ૨૧, મનુ ૦૫;

૧૮, આપં ૧; ૫, ૧૭, ૨૭, વિષ્ણુ ૦ ૫૧; ૬.

૧૨. Schrader, *Die Fragen des Koenigs Menandros* પરિશિષ્ટ, પાં ૨૭

૧૩. પહેલાં ધર્મી ભલત આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું તેમ; જુઓ ઉપર.

૧૪. અન્પદોર્ધામહ શેયમ્ (૧૩, ૧૧૫, ૪૧).

૧૫. આ રિવાજની તરફેળમાં તેમ જ ચિત્રદર્શમાં ધનું લક્ષણ છે, જુઓ મહામહાપાપ્પાય દરપ્રસાદશાસ્ત્રીનું *Notices on San Mss.*, 1907, p. ૧. ધર્મે ભાગે આ વાચતમાં મધ્ય સુધારક હતા. મહામારત ૧૨, ૧૧૫, ૫૬ માં જણાવ્યું છે કે " દુર્વકલ્પમાં યજ્ઞપશુ સ્ત્રોત્રાના લોટને (ગ્રીહિમય) બનાવતા, અને તે વહે શુભ લોકનેા દૃષ્ટાવાટા પુરંકિતા યજ્ઞ કારવાતા એમ કહેવાય છે. " તે જ સ્થલે ૬૩ માં શ્રોત્રકર્તા જનધર્મની અસર જણાય છે જ્યાં મીષ્ય મનુ માં-સનો ઉપયોગ કરવાનો નિષેધ કરે છે.

૧૬. *Die Dharmanapariksha des Amitag ati*, Leipzig, 1905 માં એમ્. મીરેનોએ તેનું પ્રથમકરણ કર્યું છે., પાં ૨૮.

૧૭. મીં ૦ જર્જોવીએ તેનો અનુવાદ કર્યો છે. સંકેદ હું ૬૦; ૫૦ ૪૫, પાં ૨૪૬ તથા ૪૧૫

૧૮. પૂર્વપક્ષીએ એકા ઉઠાવી છે તે પ્રમાણે શક્ય નથી. ચિત્રદ-પક્ષમાં વંધવેસતા વૃષ્ટાન્તનું ચિત્રિત સ્વાંતર કરવાને વધે છેલ્લેકે ઇટલુ જ કહેલું જોઈતું હતું કે મૂલથી ફળેલા પ્રાણને લાવામાં કાંઈ પાપ નથી.

૧૯. " મસ્યમાંસ " ઓલ્ડનવર્ગ, પરંતુ સરસાચો અઝગુત્તર નિ-કાય ૬, ૧૫૧, ' ન મચ્છે ન મંસ. '

૨૦. Dની અન્ય મૂચના વિધે જળાં છે.

૨૧. ઓલ્ડનવર્ગીનું વિનયધિકરમ્, ૫૦ ૨, પા. ૮૧ મીર.

૨૨. આ સ્વેચ્છ મૂઝમાં કસ્ટપ છે. પણ તે કાંઈ જ્ઞાન નોંધતે જીવી શાકત નથી. કારણ કે સગઢા બુદ્ધોનો લગભગ સરસાં જ ઉપદેસ છે ૨૩. બુદ્ધ શાસ્ત્રાં.

૨૪. Rhys Davids. *Buddhism*, 8th ed. પાં ૧૬૧, તથા સંક્રિડ હું ૬૦, ૫૦, ૧૦. પા. ૪૦, ૪૧

૨૫. સુચનિપાત ૧૩, ૧૦ તથા અન્ય સ્થલે.

૨૬. મહાવર્ગ, ૨, ૧.

૨૭. ચુલ્લવર્ગ, ૫; ૫, ૨ (સરસાચો. ઓલ્ડનવર્ગ, પા. ૭૫)

૨૮. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવું ન જોઈએ કે જે બુન્દની પાસેથી તેમને છેવટમાં 'મિશ્ર' મઠી હતી તે ચોક્કસ તથા માંમહા-રા હતો. કેરી જાતનો ચોરાક વચાવનો એ નિશ્ચય નહીં મરે એક વાચી તેને એક પાઠેશીને મોકલ્યો હતો. અહીં જ્ઞાસ જાગવનું એ છે કે આ કલ્પમાં (૪, ૧૩—૨૦) બુન્દ શવ્દ જ વપરાયો છે, તથા તેને 'લુકારના' પુત્ર તરીકે ઓલ્ડનવર્ગો છે; પરંતુ અ-ગલ ઉપર તેને 'આવુસો' (૪૨) તથા 'મિશ્ર' (૪૨) વગ કહેલો છે.

ડૉ॰ હર્નિલના જૈનધર્મ વિષેના વિચારો.

[અનુવાદક—શ્રીયુત નાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ. બી. એ.]

[સ્વર્ગસ્થ ડૉ॰ એ. એફ. આર. હર્નિલનું નામ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે ચંદ્રકૂત પ્રાકૃત લક્ષણ અને ઉવાસગદસાઓ સૂત્ર એ. બે જૈન ગ્રંથો સંશોધિત—અનુવાદિત કરીને પ્રકટ કર્યા હતા. તે સિવાય કેટલીક જૈન પટાવાલિઓ પણ તેમણે પ્રસિદ્ધિમાં મુકી હતી. તેઓ સન ૧૮૯૭ માં બંગાલની ઇસિયાટિક સોસાયટીના પ્રમુખ નેમાશ હતા. સન ૧૮૯૮ માં જ્યારે એ સોસાયટીની વાર્ષિક સભા મઝી હર્વી ત્યારે તેમણે પોતાના પ્રમુખ તરીકેના માધણમાં જ્ઞાસ કરીને ‘જૈનીઝમ્ એન્ડ બુદ્ધિઝમ્’ તથા ‘ઇન્ડિયન આર્કિઓલોજી એન્ડ ઇથિગ્રાફી’ એ વિષયો ચર્ચ્યા હતા. આ નીચે આપેલા વિચારો તેમના એ જ માધણમાંથી લીધેલા છે. આ મૂલ માધણ પોસીડિગ્રામ્ ઓફ થી ઇસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલના ૧૮૯૮ ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં (૫૦ ૩૯ થી ૫૩) પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

સમ્બાદક.]

જૈનધર્મવિધેના આપણા જ્ઞાનમાં ગયા વર્ષોમાં વળો જ વધારો થયો છે. હિંદુસ્તાનમાં જૈન અને બૌદ્ધ એ બન્ને પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મો હોઈ સરસી રોતે જ પુરાણા છે, તે પછી મધ્યકાલીન યુગમાં જૈનધર્મનું અસ્તિત્વ જ નહીં હતું એમ આજપર્યંત વળા વિદ્વાનોનું મત હતું; અને હજી પણ તેના વિશ્વવિશ્વમાત્ર પ્રતિસ્પર્ધી—બૌદ્ધધર્મ—સાથ સરલાવતાં માત્ર નામ સિવાય તેની વિશેષ માહિતી જનસમુદાયને નથી. પરંતુ હવે પ્રો. જેકોબીએ કરેલી ગવેષણાઓ, કે જેમાં પ્રો. કુલ્હર, મે અને અન્ય વિદ્વાનોએ પણ મદદ કરી છે, તેને લઈને હિંદુસ્તાનના અતિ પ્રાચીન અને મુશ્કિલ સંપ્રદાયોમાંનો એ પણ એક છે એવી જાતનું પોતાનું અસ્સલ સ્થાન એ ધર્મે પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ જ ગવેષણાઓના સારાંશ સંક્ષેપમાં હું આજ અહીં આપવા દબું છું.

જૈન આગમાં વિગેરેમાં મહાવીરના નામથી ઓલ્લાતા મહાપુરુષને સાધારણ રીતે જૈન ધર્મના પ્રવર્તક તરીકે મા-

નવામાં આવે છે. તેમનું મૂળ નામ વર્ધમાન હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેમને ‘નાનપુત’ એટલે કે નાત ક્ષત્રિયોના રાજ-પુત્ર તરીકે ઓલ્લાવાતા છે. બુદ્ધની માત્રક મહાવીર પણ રાજકુલોપપન્ન હતા. તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ તે નાત અગર નાથ નામની ક્ષત્રિય જાતના ટાકોર હતા, જે વે-શાસ્ત્રી નામના આવાદી ભળા શહેરના કોલ્હામ નામના પરામાં રહેતા હતા. આ કારણથી મહાવીરને વેશાલીય પણ કહેવામાં આવે છે. વેશાલિનું આધુનિક નામ વેસાદ છે, જે પટનાથી ઉત્તર ૨૭ મૈલ દૂર આવેલું છે. જુના વસ્ત્રમાં તે શહેરના ત્રણ ભાગ હતા; વેશાસ્ત્રી, કુંડનામ અને વાણિયગામ; જેમાં અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વાણીયા રહેતા હતા. હાલમાં આ સર્વ નાશ પામ્યું છે. પરંતુ તેની નિશાનીઓ આધુનિક વેસાદ, વસુકુંઢ અને બનિયા નામના ગામોના રૂપમાં હજીએ હયાતી વરાવે છે તે વસ્ત્ર તેમાં ગણસ્વામિક નામની વિચિત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય-વ્યવસ્થા ચાલતી હતી; એટલે કે ત્યાંના રહેવાસી ક્ષત્રિય જાતીના ઉમરાવોની બનેલી એક સમિતિના હાથમાં રાજ્ય-સત્તા રહેતી હતી. એ સમિતિમાં એક સભાપતિ રહેતો જેને રાજા કહેવામાં આવતો, અને તેની મદદમાં એક ઉપ-સભાપતિ અને ત્રીજો સભાપતિ રહેતો. એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના તે સમયના પ્રમુખ રાજા ચંદ્રકની ત્રિસલા નામે કન્યા સાથે સિદ્ધાર્થના લગ્ન થયાં હતાં, અને તેના

૧ આ કાવતરી વિશેષ હકીકત માટે પ્રો. જકોબીના ‘આ ચારાંગ અને ‘કલ્પમૂર્તિ’ તથા ‘ઉત્તરાધ્યન’ અને ‘ધૃતકૃતિંગ સૂત્ર’ ના અનુવાદો; તથા પ્રો. કુલ્હરનું ‘ઇન્ડિયન સેક્ટ ઓફ જૈનિઝમ્’ અને માસ્કે ‘ઉગાસક વશાનું’ માર્ગાંતર ગુર્જ. વહી, ૧૮૭૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું પ્રો. જકોબીનું ‘કલ્પમૂર્તિ’ તથા ‘ઓ-રિગિન ઓફ થી વેશામ્બર એન્ડ ડિગમ્બર’ ના મના જર્મન ઓરિ-એન્ડ સોસાયટીના Volo XXXVII નંબરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું તેમનો ઠેલ વાંચો.

જ પેટે ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૫૯૯ માં અગર તે અરસામાં મહા-
વીરનાં જન્મ થયો હતા. આ ઉપરથી તેઓ એક ઉચ્ચ
કુલમાં જન્મ્યા હતા, એ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. અને તેને
લીધે જ બુદ્ધનાં માફક મહાવીર પણ શરૂઆતમાં પો-
તાની જાતના ક્ષત્રિયા અને ઉચ્ચ કુલના લોકોના સંસર્ગ-
માં જ વધારે આવ્યા હતા. મહાવીરનાં લગ્ન યશોદા
નામે સ્ત્રી સાથે થયાં હતાં. તે યશોદાને અનોખા નામની
પુત્રી થઈ એનાં લગ્ન પણ એક એવા જ ઉચ્ચ કુલના જમા-
ની નામના પુરુષ સાથે કરવામાં આવ્યાં. આ જમાની પા-
છળથી મહાવીરનાં શિષ્ય થયો હતાં. પોતાના પિતાના
મરણ સુધી મહાવીર ગૃહસ્થવાસમાં જ રહ્યા. પિતાના
સંપત્તિનો વારસો તેમના મોટા ભાઈ નંદીવર્ધને લીધા
પછી, ત્રીસ વરસની ઉમરે, પોતાના કુટુંબના વૃદ્ધ પુરુષો-
ની આજ્ઞા લઈને તેમણે યતિજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, કે જે
જીવનને યુગવર્તની માફક ભારતવર્ષમાં પણ કુલના જેટલું પુત્ર
શિવાયમા અન્ય યુવાનો માટે મહત્વવાકાંક્ષાઓ પૂરી કર-
વાના સ્ત્ર તરીકે માનવામાં આવે છે. કાંલાગમાં નાય
વંશના ક્ષત્રિયાઓ એક ધાર્મિક સંસ્થા સ્થાપી હતી, કે
જેવી સંસ્થાઓ હર્જાણ આ દેશમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
અહીં કાલકસામાં આપણી નજીક આવેલા માળિકતા-
લામાં જ આવી એક સંસ્થા વિદ્યમાન છે જેને આપણે
વધા જાણીએ છીએ. આવી સંસ્થાઓમાં મંદિર અને
મુનિઓને રહેવા માટે ઉપાશ્રય હોય છે અને તેની ફરતું
ઉદ્યાન હોય છે; કેટલીક વખતે તેમાં સ્તૂપ પણ હોય
છે. આ બંધને સાધારણ રીતે ચેત્યના નામથી ઓળખ-
વામાં આવે છે, જો કે સ્ત્રી રીતે ચેત્ય નામ ફક્ત અંદર-
ના મંદિર માટે જ વાપરી શકાય. નાય વંશના આ જૈ-
ન્યને દુર્લ્લભાસ કહેતા, અમ તેમાં તે વંશમાં પૂજ્ય મનાતા
પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયના સાધુઓ આવીને વસતા હતા.

પોતાના યતિજીવનના આરંભકાળમાં મહાવીર સ્વા-
ભાવિક રીતે જ દુર્લભાસ ચેત્યમાં વસતા પાર્શ્વનાથના
સંપ્રદાય તરફ રહેવા લાગ્યા; પરંતુ ત્યાં વિષેના તેમના
વિચારો, જેમાં દિગમ્બરતા મુખ્ય હતું, તેને લીધે, એ સંપ્ર-
દાયના નિયમો તેમને રીતક ન લાગ્યા હોય એમ જણાય

છે. તેથી એકાદ વર્ષ પછી તેઓ ત્યાંથી નીકળી ગયા,
અને નિર્વહ (દિગંબર) થઈને વિહારના દક્ષિણ તથા
ઉત્તર પ્રાંતમાં, તેમ જ કદાચિત્ હાલના રાજમહાલ સુધી
તેઓ ફરક કર્યા હતા. નમ્રવૃત્તિવાળી દીક્ષા લેવા તૈયાર
થાય એવા અનુયાયીઓ મેઝવતાં તેમને વાર વરસ લાંબા
હોય તેમ જણાય છે. એ પછી તેમને 'મહાવીર'નું ઉપનામ
મળ્યું અને 'જિન' તરીકે તેઓ ઓળખાવા લાગ્યા.
આ 'જિન' પદ ઉપરથી જ જૈન અને જૈનધર્મ
એવાં નામો વઢવાયાં છે. મહાવીર પ્રથમ પાર્શ્વનાથના પંથ-
માં દક્ષિત થયા હતા, તેથી તેમનો ઉલ્લેખ જૈન તીર્થ-
કરોનાં પરંપરામાં પાર્શ્વનાથની પછીના તીર્થંકર તરીકે કર-
વામાં આવે છે. જૈન મંદિરોમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્થા-
પવાનું પણ આ જ કારણ છે. જૈન મંદિરોવાળા પવિત્ર
પર્વતનું પાર્શ્વનાથ પહાડ (પારસનાથ-હિલ) એવું નામ
પણ આ ઉપરથી જ પડેલું છે. પોતાની જીંદગીના છે-
વટના ત્રીસ વરસોમાં મહાવીરે ધાર્મિક ઉપદેશ આપ્યો
છે, તથા પોતાના સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા કરી છે. એ કામ-
માં તેમને, તેમના માતૃપુત્રને લઈને સમ્પૂર્ણતાં સંઘવમાં
જોડાણના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિહારપ્રદેશમાંના વિદેહ, મગધ
અને અગ્ર દેશના રાજાઓનો વળો સહાયતા મળી હતી.
આ દેશોમાં આવેલા શંદરી અને ગામડાઓમાં જ વળે
ભાગે તેમણે પોતાનું ધાર્મિક જીવન ગાળ્યું હતું. પરંતુ
નેપાળની હર ભાગે આવેલી શ્રાવસ્તી નગરી તેમ જ પારસ-
નાથની ટેકરી સુધી પણ તેમણે પોતાનું ઇમ્મન લંબાવેલું
સ્થાન. આ ઉપરની એમ કહી શકાય કે તેમની ધાર્મિક
મુસાફરી તેમના સમકાલીન બુદ્ધના જેટલી જ લગભગ
હતી. સાધારણ રીતે તેમના જીવનમાં એવા કોઈ સ્વાસ-
વનાં વનંતો નથી. બુદ્ધ તેમના એક મયંકર પ્રતિસ્પર્ધી
હતા; તે પણ તેમની સાથે કોઈ જાળવા જેવો વાદ-વિ-
વાદ થયો હોય એમ લાગતું નથી. જૈનોના ઘંચોમાં બુદ્ધ-
નો માર્ગ જ હલેલ આવે છે, પ્રત્યુત તે ઘંચોમાં તત્કાલી-
ન એક યોગી જમોટા ધર્મેશ્વર સાથે મહાવીરને થયેલા
મયંકર વૈરનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. આ ધર્મેશ્વર તે મોસાલ
છે. જે એક મંત્રલી (મિત્રુ) નો પુત્ર હોઈ આજીવિક

સાધુઓના આચાર્ય હતા. આ અઝીઠિક સાધુ-સંપ્રદાય તે સમય તેમ જ તદનંતર પણ એક વર્ણો આગળ પડતો સંપ્રદાય હતો. તેના ઉલ્લેખ અશોકના ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૨૩૪ ના સ્તંભ-લેખમાં પણ આવે છે. પરંતુ આ પછી તે સંપ્રદાય નષ્ટ થયો જાણે છે. જ્યારે મહાવીર પાર્શ્વનામી નગ્રાસ્થામાં ફરવા લાગ્યા ત્યારે આ ગોસાલ નિમિત્તે પછીના ડિવ્ય થયો હતા એમ માને છે. પણ છ વર્ષ પછી સથે રહ્યા પછી તે રક્ષા િલ્લવાદ ઉત્પન્ન થયા. તેથી ગોસાલ તેમનાથી બુદ્ધ પછી અને એક નવા જ સંપ્રદાયનો જન્મ ગુરુ બન્યો; અને તે પણ મહાવીર વર્ષો પછી પેતાની િષ્ટ પેતાની પટની મરણને પ્રાપ્ત થયો, આથી સ્વામાધિકારને જ તે બે-કાં વેગ થયું. ગોસાલ શિવાય મહાવીરને મુખ્ય ૧૧ િષ્ટો પૂતા જ સવળા મનિપૂર્ણ રહ્યા હતા. અને તેમણે ઉપદેશ આપી એકંદર ૪૨૦૦ શ્રમણો વનાવ્યા હતા. આ વર્ષમાંથી મહાવીરની પાઠક જીવિતો રહેનાર મુખ-મંત્ર નામનો શિષ્ય હતો જેના લીધે હાલ સુધી જૈનધર્મ ચાલ્યો આવે છે. મહાવીરનું નિર્વાણ તેમના ૭૨ મા વર્ષે પડના પ્રાંતમાંના પાવા નામના ગામમાં થયું હતું કે જે સ્થાન જૈન લોકોમાં હાલ પણ પવિત્ર માનવામાં આવે છે. તેમના જન્મ અને નિર્વાણની સાધારણ રીતે મનાતાં તિથિ-ઓ ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૫૯૯ અને ૫૨૭ છે. અને હાલની શોધસંશોધો ઉપરથી પણ એ વધુ સ્પષ્ટતાં લાગતી નથી. આ પ્રમણે બુદ્ધની મિતિઓ પણ કમથી ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૫૫૭ અને ૪૭૭ છે. એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આ વચ્ચે સમય કલીન હતા, અને મહાવીર બુદ્ધ કરતાં પહેલાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમનું પ્રાવલ્ય પણ બુદ્ધ જેટલું જ હશે. કારણ કે તેઓ પણ પોતાનો એક સ્વાસ સંપ્રદાય ચલાવી શક્યા છે. તેમણે સ્વાસ કરીને પાર્શ્વનાથના

પથન તો પોતાના મતમાં જ મેઢવી લીધા હતા કે જેથી પાર્શ્વનાથના પંથનું નિર્ણય નામ તેમના પંથને પણ લગાડવામાં આવ્યું હતું. એ બેઠાના મતમાં ફક્ત ન્યૂનાધિક વચ્ચો પહેરવા વિષે જ મુલ્ય ફેર પડતો હતો. પાર્શ્વનાથના પંથના સાધુઓ તે વચ્ચે તો આ વાતમાં એકમત થઈ ગયા હતા. પરંતુ વચ્ચે વિષયો આ મતભેદ કેટલાક સમયસુધી ગુદાવસ્થામાં રહીને થોડા સૈકા વાદ એ ફરીથી વર્ગો ઉત્પન્નો, અને આગળ ઉપર આપણે જોઈશું તેમ, તેના લીધે ભેતમ્બર અને ડિગમ્બર એવા બે સ્વાસ વિભાગ પડ્યા ગયા. પહેલાં જૈન લોકો નિર્ણય અગર નિગળના નામથી ઓઝલાના હતા. ઉપર કહેલા ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૨૩૪ ના અશોકના સ્તંભ-લેખમાં પણ આ જ નામ તેમને માટે વપરેલું છે. ત્યાર પછીના વર્ષો સંકાપર્યંત પણ આ જ નામ ચાલ્યું આવ્યું હતું. કારણ કે ૬૦ સ૦ પછીના સાતમાં સૈકામાં આવેલા ચીની મુસાકર હુએનસાંગ પણ તેમને એ જ નામથી ઓઝલે છે. આ નામ કેવી રીતે ઉડી ગયું અને તેને સ્થાને “ જૈન ” નામ કેમ પ્રચલિત થયું તે હર્જાપર્યંત સમજાયું નથી.

અહિંયા ક્રાઈસ્ટ અને મહાવીરના સામ્ય વિષે થોડીક ટીકા કરવાનું મને મન થાય છે. તે બેઠાને વાર શિષ્યો હતા કે જેમાંથી બેઠાને એક શિષ્યામાસ હતો. આવી જાતના કેટલાક સમાન વનાવોને લીધે બૌદ્ધધર્મ અને હિંસાઈધર્મ વચ્ચે જેમ પરસ્પરની સાપેક્ષિતા વતાવવામાં આવે છે, તેમ જૈન અને હિંસાઈ વચ્ચે વતાવવાનું કામ કોઈપર કોરેલું નથી. આવા વનાવોને વળી વાર વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ઉપર્યુક્ત વનાવ પણ જરા વિચારાસ્પદ છે, જો કે આવા છૂટા છવાયા વનાવો વધુ પ્રમાણમૂલ તો ન જ લેવાય. જૈન અને બૌદ્ધધર્મની તપાસ ચલાવતાં માહુમ પડે છે કે મહાવીર અને બુદ્ધના જીવન તેમ જ સિન્દ્હાતોમાં વળી નાની મોટી વાતોમાં સામ્ય રહેલું છે. આ સામ્ય ઉપરથી જ મહાવીરના વૃત્તાન્તમાં તથા તેમની

ગોસાલ િષ્ટ મોઁ જોકોવીના વિચારો મહેજ બુદ્ધા છે. તેમના મા પ્રમાણે ગોસાલ અને મહાવીર વચ્ચે સ્વતન્ત્ર મતસ્થાપક હતા કે જેઓ પાત પોતાના પંથોને મેળા કરવાના હેતુથી જ ૬ વર્ષે સથે રહ્યા હતા, પરન્તુ સંઘટિત વર્ણનો કોણ મેળા થાય તે વિષયમાં નહિયાર પડતાં તેઓની વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો હતો.

૩ વળે વપારીમી વાત વિષેના સામ્ય વાલ્યા આવા એક બીજા વનાવ મેટી હુબો મોઁ જોકોવીનો ઉત્તરાધ્યક્ષજનનો અનુશા-ર. પાન ૨૧.

पहला जैन धर्मना अस्तित्वमा घणाघोने अग्रद्वारा रहर्छी हुती. परंतु उपर आपेली महावीरना जीवननी रूपरेखा उपरधी जणाशे के तेमनुं जीवन बुद्धना जीवन करतां चोक्कस भिन्न ज छे.

सिद्धान्तो अने व्रत-नियमोना साम्यनी बाबतविषे बो-
लतां पहलां मारे जणावधुं आईए के बौद्ध अगर जैन ए खरी
रीते धर्मो नथा; परंतु एक जातनी साधु-संस्थाओ छे. युरोपमां
जैम डेमिनिकन्स अने फ्रान्सीस्कन्स जेवा साधुसंप्रदायो
छे जेवा आ पण भिक्षुसंप्रदायो छे. बने ई. स. पूर्वे
पांचमां सैकाना आरंभमां अने छठ्ठा सैकाना अंतमां
स्थपायेला छे. ए वखत उत्तर हिन्दमां धार्मिक चळवळ
प्रजोक्षमां चालती हर्नी. एवा घणा संप्रदायो ए वखत
उद्भूतया हुता. परंतु तेमां आ ब ज प्रचलित रही सक्या.
श्रीओ संप्रदाय 'आर्वाविको' ना हुता, जेना विषे मे उपर
कहेछे ज छे. आ उपरधी एम नहीं मानवानुं के आवा
भिक्षु संप्रदायो ते वखतनी परिस्थितिमां खास सुधाराकप
अगर नवा ज हुता. आवी संस्थाओ मूळ चालता आ-
वेला ब्राह्मण धर्ममां पण हुती. ब्राह्मण धर्ममां चार
आश्रमो विहित छे; जेम के विद्याभ्यासाने माट ब्रह्मचर्या-
श्रम, पछ्छी गार्हस्थ्य, पछ्छी एकांतवास माट वानप्रस्थ, अने
त्यार बाद छेछां वर्षो माट संन्यस्त. आ संन्यासीआनी
ढबे ज जैन अने बौद्धना संप्रदायो ई. स. पूर्वे छठ्ठा सै-
कामां अस्तित्वमां आव्या हुता. फेर मात्र एटलो ज के
जैनो तथा बौद्धांनी माफक ब्राह्मणोए मोटी भिक्षुसंस्थाओ
रची न हुती. ए धर्मोए ब्राह्मण संन्यासीओना विधि-
नियमोनुं ज अनुकरण कर्गुं हहुं. अने तेथी ज बौद्ध अने
जैनोमां साम्य होवानुं कारण मळ छे. अहिंसाने सिद्धान्त
जे बौद्धो अने जैनोमां खास अगम्यने गणाय छे ते मूळ
ब्राह्मण धर्मना संन्यासीओमांए पळतो हुतो. कालक्रमे
ब्राह्मणधर्ममां एवी एक वृत्ति उद्भवी के संन्यस्त आश्र-
ममां ब्राह्मण शिवाय बीजा लोको दाखल थई शके नहीं;
अने प्रायः ए कारणने लीधे ज, ब्राह्मणतर शास्त्रिओ माट
आ जैन अने बौद्ध संन्यासी आश्रमो स्थपाय हुता. एमां
बण प्रथम तो क्षत्रियोने ज अवकाश हुतो. परंतु पाछ-

ळधी, बीजा लोकाने पण दाखल करवामां आव्या.
ब्राह्मण संन्यासीओ आवा ब्राह्मणतर संन्यासी वर्गो तरफ
घृणानी नजरधी जुवे, ए स्वाभाविक छे, अने तेथी तेम-
नामां परस्पर भेदभाव अने विरोध उत्पन्न थाय ए पण
तेतलुं ज स्वाभाविक छे. आ कारणधी ब्राह्मण संन्यासी-
आनी जेम जैन अने बौद्ध श्रमणोए एकला कर्मकांडने
ज तिलांजली आपी अटकी नहीं रह्या, पण तेमणे एक
पगलुं आगळ जई वेदाध्ययन पण बंध कर्गुं, के जेने
लीधे तेओ खरी रीत ब्राह्मणधर्मधी विल्कुल छूटा पळ्या.
जैनधर्म अने बौद्धधर्म ए सुवारक पक्षनी चळवळो होई
खास करीने तेओ वर्णाश्रम सामे बंड उठावनार छे, एतुं
जे मत अद्यापि प्रचलित जणाय छे ते तदन खोदुं छे.
तेओ तो फक्त ब्राह्मण संन्यासीओना स्वातंत्र्य सामे ज
विरोध उठाव छे वर्णाश्रम धर्म उपर तेओना घसारो
नथी. तेमना संप्रदायोमां पण, जो के उवाची रीते बधाने
अवकाश छे एम जणाववामां आवे छे, छतां घणा भागे
मात्र उच्च वर्णोने ज दाखल करवामां आवे छे. एक बात
खास जाणवा जेवी छे, के आ पन्थोने माननाग सहस्थ
लोकां साधारण रीते धार्मिक वाबतोमां पोताना पंथना
व्रतनियमोने ज अनुसरनार हुता, तेम छतां, गर्भाधान,
लग्नविधि, उत्तरक्रिया विगरे संस्कारोमां तेओ ब्राह्मण-
धर्मना उपाध्यायेने निमंत्रता हुता. बौद्ध अगर जैन
भिक्षुओ ते लोकाना धर्माचार्य तरीकनुं काम करता,
परंतु तेमनुं गोरपतुं तो ब्रह्मणो ज करता रहता हुता.

आ उपरधी जणाशे के बौद्ध अने जैनधर्ममां वणुं
साम्य होवानुं कारण तेमना वखतनी परिस्थिति ज हुती.
बाकी सिद्धांत अने प्रक्रिया विषयक तेओमां घणी भिन्न-
ताओ छे, अने ते एटली बबी तथा एटली क्षीणवटवाळी
अने परिभाषिक छे के आवा नाना लेखमां हुं भाग्ये ज
तेनुं विवेचन करी शकुं. तेम ज तेनुं विवेचन बणाने
निरस पण लागे. जेमने तेमां रस पडे एम होय तेमने
प्रो. जेकोबीनां जैन सूत्रोना भाषांतरोनी प्रस्तावनाओ
ओवा मारी भलामण छे. बे बाबतो के जेना विषेनो
उल्लेख बीजे कोई ठेकाणे थयो नथी ते, मारा मत प्रमाणे,

આ બે ધર્મોનાં સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયામાનો સ્વાસ્ત્ય તકાવત જાળવી શકે છે. 'ત્રિસ્તન' નામનો પ્રખ્યાત શબ્દ બૌદ્ધો અને જૈનોને સામાન્ય છે, જૈનો અર્થે બૌદ્ધો બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ કહે છે; અને જૈન લોકો સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, અને સમ્યક્માચર કરે છે. બેઝ ધર્મના આ મુદ્દા-લેણો સ્વાસ્ત્ય વિચારસૂચક છે. બૌદ્ધ લોકોનો મુદ્દાલેણ અધિ-મૌલિક અર્થવાળો છે અને જૈનોનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં છે. પહેલા અર્થે ઉપરથી જણાય છે કે બુદ્ધ ધર્મમાં વ્યાવહારિક અને જીવંત ઉત્સાહ ભરેલો છે, અને બીજા અર્થે ઉપરથી જણાય છે કે જૈન ધર્મ વિચારોમાં વહનરો અને અસાહ-સિક છે. આ અનુમાનને બેઝ ધર્મના ઇતિહાસથી સમર્થન મળે છે. પોતાના ચપલ અને પ્રવર્તક ઉત્સાહથી બૌદ્ધધર્મ, હિંદુસ્તાનની બહાર પ્રસરી, અને ફક્ત એક મિત્ર સંપ્રદાયમાંથી વિકસિત થઈને સિલોન, ચીન, તિબેટ, તથા અન્ય ભાગોમાં વધીને એક મહાન ધર્મ તરીકે પરિણત થયો; પણ જૈન-ધર્મ જ્ઞાનવૃત્તિથી માત્ર હિન્દુમાં જ ચાલુ રહ્યો. બીજો શબ્દ જૈનો જૈનો અને બૌદ્ધો બંને ઉપયોગ કરે છે તે 'સંઘ' શબ્દ છે. જૈનોના સંઘમાં ચાર પ્રકારના માણસોનો સમાવેશ થાય છે—જેમ કે મિત્ર, મિત્રુણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા. બૌદ્ધ લોકોના સંઘમાં ફક્ત મિત્રુઓ અને મિત્રુણીઓનો જ સમાવેશ થાય છે. તે પંથમાં ઇતર લોકોને કોઈ સ્વાસ્ત્ય નામથી સંપ્રદાયમાં જોડવામાં આવ્યા નથી. પોતાના પંથના લોકો સાથે કોઈ પ્રકારના વ્યવસ્થિત સંબંધ વિના કોઈ પણ મિત્રુસંઘ નથી શકે નહીં, એ સ્પષ્ટ જ છે. કારણ કે પોતાના સંપ્રદાયના અસ્તિત્વની સ્થાપના પોતાના પંથના લોકો પામેથી દ્રવ્ય વિગરે મેઝવવાની દરેક સંઘને સ્થાપ કરીને જરૂર રહે છે જ. પણ એ બેઝ પંથોનું વર્તન પોતાના ઉપાસકો તરફ તદ્દન મિત્ર મિત્ર પ્રકારનું હતું. બૌદ્ધોમાં મિત્રુઓની તાવતમાં કોઈ કહેવા-કરવાનો બીજાઓને કોઈ અધિકાર ન હતો. લોકોને સંઘમાં કોઈ વિધિપુસ્તર દાલલ કરવામાં આવતા ન હતા. તેમને કોઈ જાતની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની ન હતી. તેમના આચારોને માટે કોઈ વિધિ-નિયેવનો સ્વાસ્ત્ય ગ્રંથ ન હતો. તેમને માટે કોઈ વિશિષ્ટ ધર્મક્રિયા કરવામાં આવતી નહીં;

તથા કોઈ દુષ્ટને વહિષ્કૃત પણ કરવામાં આવતો નહીં; ટુંકાણમાં એ જ કે તેમના પંથના સાધારણ લોકોની સ્થિતિ એવી શિથિલ તથા અસંવદ્ધ હતી કે બૌદ્ધ પંથનો અનુયાયી સાથે સાથે બીજા પંથનો પણ હોઈ શકે; કારણ કે તે માટે કોઈ જાતના સ્વાસ્ત્ય નિયમો ન હતા. હું બુદ્ધના મહાન સંઘમાંના એક છું તથા તેના ધાર્મિક પામદારો છું હું ઉઠાવું છું; આવી મગફરીની લાગણી રાજાઓને અધિકાર બૌદ્ધ ઉપાસકોને ન હતો. જૈનોના શ્રાવકાદિની સ્થિતિ આથી જુદી જ છે. બૌદ્ધ ઉપાસક કરતાં તદ્દન જુદો જ રીતે તેઓ પોતાના સવના સ્વાસ્ત્ય આવશ્યક અંગ તરીકે ગણાતા; અને પોતાનો શાદ સંબંધ મિત્રુઓ સાથે જોડા-પણે છે એમ તેઓ માનતા. આ વાતમાં બૌદ્ધધર્મે ક્રિમા-લ્ય જોડી માંડી ખૂટ કરી છે; અને આ ખૂટને લીધે જ તે હિંદુસ્તાન કે જ્યાં તેનો સ્વાસ્ત્ય પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો ત્યાંથી, જઠમૂઠથી જતો રહ્યો છે. આગળ વળતા ર્. સ. ના સાત્તમા સૈકાથી અસરકારક થતા જતા લોકોના ધાર્મિક વળગમાં ફેરફાર થતા હોવાને લીધે પ્રખ્યાત ચીની મુસાફર હુએન્સંગના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મમાં ઓટ થતા ગયા; અને તેમાં પણ કાઝકમે નવમા સૈકામાં શેક-રાષ્ટ્રોને પ્રકટાવેલાં બ્રાહ્મણ ધર્મની સંસ્થાઓના સંઘોટ વિરોધને લીધે પચ્ચાસ પર પાટુ મારવા જેવું થયું. આશ્ચર્યજનક વાતમાં અને તેમના સૈકામાં મારતવર્ષે ઉગ્ર, ઉચ્છેદક મુસલમાનોની સ્વારીઓ થયા લાગી ત્યારે, તારનાથ અને મિન્હાનુદીનની તવારિખોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે થોડા વર્ષો થાકી રહેલા બૌદ્ધ વિહારો તથા ચેત્યોને સજ્જત આવાત પહોંચ્યાં, જેથી બૌદ્ધધર્મ કેવળ છિન્નમિત્ર દશમાં આવી અંત નાશ પામ્યો. તેજે મૂઠથી જ પોતાના ઉપાસ-કોને મિત્રુસંઘસાથે શાદ સંબંધમાં રાખ્યા નહીં, તેમ જ પાઠ્યરૂપી પણ તે સંબંધ યોગદારી શકયા નહીં, તેથી કરીને સાધારણ ઉપાસકો પાછા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જોડાઈ ગયા અને તેથી બ્રાહ્મણો કેવળ ગોરપદું કરવાને બદલે, પુનઃ બૌદ્ધ ધર્મના પહેલાંના સમય પ્રમાણે ગોરપદું તેમ જ આચાર્યપદું બંને કરવા લાગ્યા. ફક્ત થોડાક લોકો, અને સ્વાસ્ત્ય કરીને બંગાળના કેટલાક લોકો, બ્રાહ્મણધર્મમાં ન મળતાં બુદ્ધ

તથા મિશ્રસંઘ વિના પણ બૌદ્ધ ધર્મની પતિત અને વિશેષ અવસ્થામાં પહોંચી રહ્યા કે જેમને જોતાં સાધારણ રીતે પહેલાંના જાહેજલાલીવાળા બૌદ્ધધર્મનું માથે જ કોઈને માન થાય. બૌદ્ધધર્મના આ અવશેષ રહેલા ઉપાસ-કોની શોધ કરવાનું માન આપણા જોઈન્ટ ફિલોલોજિકલ સેક્રેટરી પંડિત હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને વધે છે. તેમણે જ પ્રખ્યાત બૌદ્ધ ત્રયાંશના 'ધર્મ' ના અનુવાદી બરીકે તે લોકોને શોધી કહાડ્યા છે, અને ૧૮૯૨ ના આપણી સંસ્થાના જર્નલમાં તેમની હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ લોકો ઉપ-રથી જ ધર્મતોલા સ્ટ્રીટ આંબુ નામ વઘાડ્યું છે, તથા હજી પણ જાડું વાજર સ્ટ્રીટમાં તેમનું ધર્મચેત્ય મૌરુદ છે.

બૌદ્ધ ધર્મના આ પ્રકારના વિનાશકાળ દરમ્યાન જૈન ધર્મની સ્થિતિ તદ્દન જુદી જ હતી, અને તેથી તે હજી પણ નિવિદ્રવળે ચાલ્યા કરે છે, તથા તેના સાધુસંઘો અને શ્રાવકસંઘો હજી પણ પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ હિન્દમાં અને બંગાળમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમની ઈર્ષા એક સંસ્થા આપણી નર્મકમા આવેલા માનિકતેલા પરમાં જ મૌરુદ છે. મુતા વલ્લતની ધાર્મિક મિશ્રસંસ્થાઓમાંથી હાલ જી-વતી જાગતી ઈર્ષા ફાત એ એક જૈનધર્મની જ સંસ્થા છે. જલવત્ આવી એકાતિક સંસ્થાના ઇતિહાસમાંથી જનસ-માજને રક્ષ પડે એવો સ્વાસ્થ્યક તો માથે જ મઝી શકે; તો પણ જ એક વાતને આપણા ધ્યાન ઉપર સ્પષ્ટ બસારો કરી શકે છે તે એ છે, કે આ ધર્મ પણ શ્વેતામ્બર અને વિગેવર એવા બે પંથમાં વિભક્ત થઈ ગયેલો છે. આ વિભાગ થ-વાનું કારણ એ શબ્દો ઉપરથી જ સૂચિત થાય છે. એટલે કે ન્યુનાધિક વસ્ત્રો પહેરવાના વિલ્લવાદ ઉપરથી આ ભાગો પડેલા છે. આ ઉપરાંત પાટલચી સિદ્ધાંત અને પ્રકિ-યામાં પણ બેઠું સંપ્રદાયને કેટલોક મેદ થયેલો છે, પણ તે જનસમાજ માટે વિશેષ રસાત્પાદક નથી. જૈનધર્મના આ બંને સંપ્રદાયો વિભક્ત તેન જ વિરોધી અવસ્થામાં રહ્યા કરે છે. બેઠું સાહિત્ય પણ મિત્ર છે; પરંતુ 'અંગો' અને 'પૂર્વો' ના નામે જે હુતું ધાર્મિક સાહિત્ય છે તે માત્ર શ્વેતામ્બરોનું જ ગણાય છે. વલ્લત જતાં આ બે વિ-ભાગોમાંથી સંપ્રદાયો અને સાધુઓના અનેક પાંટા નિ-

કળ્યા છે. બૌદ્ધોના તથા જૈનોના ઇતિહાસિક શોધ એક-સરખી રીતે વૃદ્ધિગત થયેલો છે. તેઓએ નિયમિત રીતે પોતાના ધર્માચાર્યો તથા મુઠઓની પદ્માલીઓ જાઝરી રાખેલી છે, જેમાંની ઘણી સરી પ્રો. બુલ્હેર, ડૉ. કલાટે, તથા મે ફિલ્પિન એન્ડીક્વેરીમાં અને ઇપિગ્રાફિકા ફિલ્-કામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. વિશેષમાં તેમના ધાર્મિક તથા અન્ય પુસ્તકોમાં પણ ઇતિહાસિક વાતોની નોંધો વારંવાર જોવામાં આવે છે. આથી વાતોને ઉપયુક્ત વિદ્વાનો ઉપ-રાંત પ્રો. વેવર તથા પ્રો. માઈકલરે પણ જુદી જુદી કાર્ડિને સંગ્રહીત કરી છે. 'એ સાહિત્યમાંથી હજી પણ ઈર્ષી ઘણી વાતો તારવી કઢાય તેમ છે, જેની ટૂંક વપ-રણ હું અહિં નીચે વર્ણવું છું.

નહાવીરનું નિર્ણયન યયાં પછી કીજા સેકામાં-ઈ૦સ૦ પૂર્વે લગભગ ૩૧૦ માં-મગધ દેશમાં એટલે હાલના વિ-હાર પ્રાંતમાં દ્વાદશ વાર્ષિક દુકાલ પહોંચી. તે વખતે જૈનધર્મ વિહારપ્રાંત ઓલંગી બહાર નીકળ્યો હતો એમ જ-ણાય છે. તે સમયે ત્યાંના રાજા મૌર્યવંશીય ચંદ્રગુપ્ત હતો. તથા અશ્વાપિ અવિભક્ત જૈનધર્મના આચાર્યપદપર મદ્રવાહુ પ્રતિષ્ઠિત હતા. દુકાલની આફતમાં કેટલાક સાધુઓ સાથે મદ્રવાહુ દક્ષિણ તરફ કર્ણાટકમાં નીકળી ગયા અને મગધમાં તેમની ગથા સ્થૂળમદ્ર મોગવવા લાગ્યા. લગભગ દુકાલના અંતમાં, પણ મદ્રવાહુની મર હાજરીમાં, પાટલી-પુત્ર (પટના) માં એક સમા થઈ જેને અગ્યાર અંગો તથા ચૌદ પૂર્વો કે જેનો સમાવેશ વારમા અગમાં થાય છે તે મેમાં કર્યા. ધર્મિક્ષના આપત્તિ-સમયમાં જે જ હરકતો પેદા થઈ તેની અસર જૈન ધર્મની પ્રક્રિયા ઉપર પણ થઈ. સાધુઓને માટે સાધારણ એવા નિયમ હતા કે તેમણે નમ્ર જ રહેવું જોઈએ; જો કે અપવાદરૂપે કેટલાક નવઢા સાધુઓને અમુક વસ્ત્ર પહેરવાની રજા પણ આપવામાં આવેલી હતી. મગધમાં રહેલા તે કેટલાક સાધુઓને વલ્લતની જરૂરિયાત

૪. જુઓ પ્રો. વેવરનું 'કેટલાગ ઓફ જૈન મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ' ૧૮૮૮ તે ૧૯૧૧ તથા પ્રો. માઈકલરનો રીપોર્ટ ઓફ ધી સર્ચ ફોર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ ૧૮૮૩-૪. વિશેષ ફીકલત માટે વઢી જુઓ. પ્રો. જીકોબીની જૈનસૂત્રોની પ્રસ્તાવના (ભાગ ૨).

પ્રમાણે એમ લાગ્યું કે નગ્ર દશા છોડી આપણે હવે શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાં જોઈએ. ધર્મી ડાહ્યા કેટલાક સાધુઓ ધર્માધિ-તાથી એ વિચારને વશ ન થતાં પોતાના વર્ગના સાધુઓને માટે નિર્વસ્ત્ર રહેવાનો ફરજીયાત વિધિ બનાવ્યો, અને તેમનાથી અલગ થઈ દૂર જતા રહ્યા. દુર્ભિક્ષ પછી જ્યારે ફરીથી દેશ આબાદ થયો ત્યારે તે પેલા સાધુઓ પાછા આવ્યા પરંતુ તેમની ગેરહાજરીમાં શ્વેતવસ્ત્ર પહેરવાનો નિયમ રુદ્ધ થઈ ગયેલો હોવાથી તેઓ ત્યાંના સાધુઓ સાથે ભેગા મળી શક્યા નહીં. આ રીતે દિગમ્બરો અને શ્વેતામ્બરોની ભિન્નતાના પાઠો નંભાવ્યા. આના પરિણામે પાટલીપુત્રમાં સંગૃહીત થયેલા વાર્મિક ગ્રંથોને દિગમ્બરો-એ માન્ય રાખ્યા નહીં અને તેથી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે અમારા ‘પૂર્વો’ અને ‘અંગો’ નદ્ર થઈ ગયાં છે. શરૂઆતમાં આ વિભાગ વહુ મહત્ત્વનો ન હતો પરંતુ કેટલાક સૈનિક પછી ઇટલે લગમગઈ. સ. ૭૧ અગર ૮૨માં આ વિભાગોએ ચુસ્ત-રૂપ ધારણ કર્યું. વિમત્ત ધવા વિષે કેટલું પશ્ચાદ્દેશન થયું છે, પરંતુ વિમત્ત ધવાના વર્ષ માટે ૩ વર્ષની ભિન્નતા જાવામાં આવે છે. આ સમયે વિહાર પ્રાંતમાંથી નીકળીને જૈનધર્મે વળી દૂર સુધી પોતાનો પ્રસાર કર્યો હતો તથા પોતાની કેટલીક સંસ્થાઓ અને પક્ષો વધાર્યા હતા, અને આપણે આગલ જોઈશું કે આ વસ્તે તેમણે મધુરામાં પણ એક સારી સંસ્થા સ્થાપી હતી. તવારિખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, આ પ્રમાણે વિસ્તૃત ધવાની પ્રવૃત્તિ શાસ કરીને, ઈ. સ. પહેલાના ત્રીજા સૈકામાં શ્વેતામ્બરાચાર્ય મુદ્દાલિન ના સમયમાં વધી હતી. કારણ કે તે વસ્તની પટ્ટાવલીમાં વિભાગો અને ઉપવિભાગોની અસાધારણ ભરતી જાવામાં આવે છે. અને ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ નીચેના સમયમાં જૈનધર્મ આર્યાસાના દક્ષિણ ભાગ સુધી પહોંચી ગયો હતો. કેમ કે કટક આગલના લઢગિરિ પર્વતના સ્તરોમાં લેલમાં જોનાનો શાસ ઉલ્લેખ થયેલો છે.

કાલક્રમે પાટલિપુત્રમાં સંગૃહીત થયેલા જૈન સિદ્ધાન્તો ફરી કેટલીક અવ્યવસ્થામાં પડ્યા, અને હસ્તલિખિત પત્રોના અમાવને લીધે તેમના નાશની પણ તૈયારી થવા

લાગી. તેથી તેમને વ્યવસ્થિત કરવાની જૈન સમાજને અત્યંત આવશ્યકતા લાગી અને રેટલામાટે આશરે સંન-દાયના એક મુખ્ય આચાર્ય દેવધર્મી દેલરેલ તલે ગુજ-રાતમાં આવેલા વલ્લભી નગરમાં એક સમા ભર-વામાં આવી.

આ દંતકથા ઉપરથી એમ જણાય છે કે શ્વેતામ્બરોએ સુરક્ષિત રાખેલા જૈન સિદ્ધાન્તગ્રંથો ઈ. સ. પહેલાના લગભગ ચોથા સૈકાના અંત અથવા ત્રીજા સૈકાના પ્રારંભ જેટલા જુના છે, કારણ કે પાટલીપુત્રની સભા લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ માં થયેલી; અને તે વસ્તે જ આ આગમો સંગૃહીત થયા હતા. આ હકીકત ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે એ ગ્રંથો તે વસ્ત પહેલાં પણ વિદ્યમાન હોવા જોઈએ અને જૈન દંતકથા પણ એમ કહે છે કે મહાવીરે પો-તાના મુખ્ય શિષ્ય ગણવરોને પ્રથમ ‘પૂર્વો’ શીલ્પ્યા હતાં અને તે પૂર્વો ઉપરથી ગણવરોએ નવાં ‘અંગો’ બનાવ્યાં હતાં. ‘પૂર્વો’ ઇટલે ‘પહેલા’ના ગ્રંથો અર્થાત્ ‘અંગો’ ની પહેલાં થયેલા ગ્રંથો. પાટલીપુત્રની સભા વસ્તે, જૈનોના કહેવા પ્રમાણે તે ગ્રંથોમાંના કેટલાક ભાગ નાશ પામ્યા હતાં, અને તેથી શાકી રહેલા ભાગને વારમા ‘અંગ’ તરીકે સંગૃહીત કરવામાં આવ્યો. એક જૈન દંતકથા એમ જણાવે છે કે મૂઝમાં એ સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો હતા, તેમાંથી શાકી રહેલા ગ્રંથોને પાટલીપુત્રની સભામાં પુનઃ સંશોધિત કરી તે સમ-યને અનુકૂળ આવે તેવા નવા રૂપમાં ગોઠવવામાં આવ્યા.

જૈન ધર્મ અને તેના ઇતિહાસ વિષે આ પ્રમાણે દંત-કથાઓ છે. ત્રીસક વર્ષ પહેલાં આ દંતકથાઓને બિલ-કુલ વેવનુદ ગણવામાં આવતી હતી, પરંતુ હવે તેવી વૃત્તિ, જૈન સાહિત્યમાં દેલાર્ આયતી ઇતિહાસિક ચોક્ક-સાઈ અને સ્ત્રીગવતને લીધે સત્તત ફટકો લાગ્યો છે. ગત વર્ષોમાં પ્રો. જોકોર્બી, પ્રો. લ્યુમન અને મે પ્રસિદ્ધ કરેલાં જૈન પુસ્તકો ઉપરથી આ દંતકથાઓની સત્યતા વિશેષ માહુમ પડતી જાય છે. પ્રો. જોકોર્બીએ જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોની ભાષા અને શૈલીની બારીક તપાસ કરીને તેમના પુરાણપણા વિષેનાં પોતાના પ્રામાણિક મત પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; તો પણ જ્યાં સુધી આ દંતકથાઓ વિષે અનુક અને

સ્વતંત્ર પુરાવા મળી શકે નહીં ત્યાં સુધી તેમના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહીં, એ સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ હવે આવા સ્વતંત્ર પુરાવાની સોધો પણ થયા વધેલાં થઈ પળી છે, અને તેનું માન લેવાનાં પ્રો. બુશ્નેરની તોલ બુદ્ધિને વધે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં મેજર જનરલ સર ઇ. કનિંગહામ^૧ મથુરાના કંકાલી ગીલાના સંદેશોમાંથી શોધી કાઢેલા લેખોનું પુનર્નિર્ગણ કરીને પ્રો. બુશ્નેરે તેમાંના કેટલાક લેખોમાં જૈનોના કેટલાક આચાર્યો અને વિભાગોનાં જાસ નામો શોધી કાઢ્યાં અને તેથી તે વસ્તુના આકાંક્ષા લેખોમાં સર્વે જ્ઞાતાન. તથા ડૉ० જે વર્ગેસ દ્વારા તે દેવકાને બરાબર લેખાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, જે મુજબ ડૉ० ફુહરના અધ્યયનપણ નીચે ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૩ સુધી અને પુનઃ ૧૮૯૬ માં તેનું લેખાણ કામ કરવામાં આવ્યું. આથી વીજા વળા નવા લેખો હાથ લાખ્યા અને તેની નકલો ડૉ० બુશ્નેર તરફ રવાના કરવામાં આવી. તેમણે તે લેખોનું પરીક્ષણ કરી તેમાંથી કેટલાક જાસ જાસ લેખો સુધી કાઢ્યા અને લેખના ઓરિજનલ જર્નલમાં તથા ઇન્ડિયાઓ ઈન્ડી-કાના પ્રથમ કે પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આમાંના કેટલાક લેખો વળા ઉપયોગી છે. કારણ કે તેમાં ઈન્ડો સિધ્ધાંત સંપત્તિ પ્રકારે ઈન્ડો-સિધ્ધાંતના રાજા કનિષ્ક, હવિષ્ક અને વસુદેવ ઉપયોગ કરેલા મંત્રોની મિતિઓ આપેલી છે. આ રાજાઓ ઈ० સ० ના પ્રથમ કે સૈકાઓમાં થયેલા છે અને તેમનું રાજ્ય હિંદના ઉત્તર-પશ્ચિમ કિનારાથી ટેલ મથુરાસુધી પ્રસર્યું હતું. આ લેખોની મિતિ, તે સવત્ત્વના ૫ થી ૧૮ માં વર્ષ સુધીની છે, જે ઈ० સ० ના ૮૩ થી ૧૭૬ વર્ષની વચ્ચે થાય છે. આમાંના વળા લેખો તે જૈન પ્રતિમાઓની પેઠાની ઉપર કોતરેલા છે. તેમાં તે મૂર્તિ વન વનતાર શ્રાવક અથવા શ્રાવિકાઓનાં, જે મંદિરમાં તે મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવી તેનાં, જે સાધુ

અથવા સાધ્વિઓના ઉપદેશથી એ કાર્ય કરવામાં આવ્યું તેનાં અને જે ગણ અથવા સંવના તેઓ અનુયાયી હતા તેનાં નામો આપેલાં છે. આ સમર્પણના લેખોમાંથી ઘણી ઉપયોગી વાતોના વિષયસૂચી પુરાવાઓ મળી આવે છે.

પ્રથમ તો આ લેખોમાં ઉપદેશક તરીકે ઉલ્લિખિત સાધુ અથવા સાધ્વિઓના જે જે ગણ-સંવ આદિનાં નામો આપ્યાં આપેલાં છે તે ગણાદિ ઈ. સ. ના પહેલા અને વીજા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એ વાતનો પુરાવો કમ્પ્યુટર અને વીજા જૈન ગ્રંથોમાંથી આપણને મળી આવે છે. જે કૌટિક નામના ગણનાં આપેલાં વારંવાર ઉલ્લેખ થયેલા છે તે ગણ મુશ્ચિતાચાર્યે સ્થાપેલા હતા. આ મુશ્ચિત ઈ. સ. પહેલાં વીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં સંવના આચાર્ય તરીકે વિદ્યમાન હતા. સ્પષ્ટ રીતે જ આ ગણ જૈનોની શ્વેતાંબર શાલાનો હતો. આ રીતે આપણને આ લેખો ઉપરથી ઈ. સ. પહેલાં વીજા સૈકાના મધ્યમાં જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની વિદ્યમાનતાનો પ્રોક્ષ પુરાવો મળે છે એટલું જ નહીં પણ ઈ. સ. ના પ્રારંભના કે સૈકામાં એ સંપ્રદાય નો કૌટિક નામ ગણ મથુરાસુધી ફેલાયેલો હતો તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો પણ મળે છે. તથા એ લેખોમાં તેનો જે વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે તેથી તે મથુરામાં સારી પેઠે જા-મેલો હશે એમ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. તે સમય બુલ્લન્દ શહેરમાં પણ એક એવી સંસ્થા હતી જેનો પુરાવો એ લેખોમાં આવતા ઉચ્ચનગર અથવા વારણ નામના સમુદાયના સાધુઓનાં નામો ઉપરથી મળે છે. એ વંશ નામો ઉક્ત શહેરના જુનાં નામો હતાં.

વીજા વાવત એ છે કે, સંવના એક અંગ તરીકે સાધ્વી વર્ગને જે ગણવામાં આવે છે તેનો હયાતીનો પુરાવો પણ આ લેખો પૂરા પાડે છે. અને તે ઉપરથી વિશેષ એ પણ હકોક્ત મળી આવે છે કે પોતાના ધર્મનો વિકાસ કરવામાં આ સાધ્વીઓ પણ વળા ભાગ લેતી હતી, અને જાસ કરીને શ્રાવિકાઓમાં. કારણ કે એક અપવાદ સિવાય બધી જ શ્રાવિકાઓએ સાધ્વીઓના ઉપદેશથી પ્રતિમા સમર્પણ કરવાનું જણાવ્યું છે. આ વાતને જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોના લક્ષાણથી સમર્થન પણ મળે છે, જેન

^૧ આ વિષયની સોધ લેખોના તેમના લેખો લેખના ઓરિજનલ જર્નલ, ૧૮૮૦ થી ૯૧, અને ૧૮૯૬ માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમ જ ૧૮૯૭ ના ઇન્ડિયા ઇકોનોમી ઓફ સાયન્સના જર્નલમાં પણ તેમણે તે પ્રકટ કરાવ્યાં છે.

૧ જુલો તેમના સર્વે રિપોર્ટ્સ, પ્રાગ ૨.

ધર્મમાં દિગંબર અને શ્વેતામ્બર એ બે વિભાગો ઘણા જુના વલ્લભી પહેલાં છે તેનો પણ એક અધિક પૂરાવા આમાંથી મળી આવે છે. દિગંબરો પોતાના સંઘમાં સ્ત્રીઓને સામેલ કરતા નથી. ફક્ત શ્વેતામ્બરો જ તેમ કરે છે. તેથી આ લેખો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મથુરામાંની આ સંભા શ્વેતામ્બરોનો જ હતી તથા ઈ. સ. ના પ્રથમ સંક્રાંતિમાં આ વિભક્ત શ્વેતસ્યા રાગર નિશ્ચિત થયેલી હતી.

આ લેખો ઉપરથી એક વીઝી હકીકત એ મળે છે કે જૈન ભંધમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની વ્યવસ્થિત રચના કરેલી છે. તે ઉપર સૂચના કરેલી જ છે કે જૈન સંઘમાં આ પણ એક અગત્યનો વિભાગ ગણાય છે, જે બંધમાંની ઉન્નતિમાં વળી મહત્વની ભાવત છે. એ લેખોમાં શ્રાવક અને શ્રાવિકા એવા શબ્દો વપરાયા છે જૈન હાલ સરાવળી પણ કહેવામાં આવે છે. વૈદ્યોમાં પણ શ્રાવક શબ્દ વપરાયેલો છે પણ ત્યાં તેનો અર્થ અર્હત (અમુક કક્ષાનો સાધુ) એવા કરવામાં આવે છે. આ હકીકત શ્રાવકોની ચોક્કસ અંતિવિધે ઉલ્લેખ કરે છે છતાં તે નથી, પણ જૈન અને વૈદ્ય એ બે મહાન ધર્મોની વિશિષ્ટતાનું પણ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરે છે.

એક વીઝી ઉપયોગી ભાવત એ છે, કે તે લેખોમાં શ્રાવકોની અંતિવિધે પણ ચારંચાર ઉલ્લેખ અર્થેલો છે. જૈન અમર બૌદ્ધધર્મ વર્ણાશ્રમ દૂર કરવા માંગે છે, એવી જ માન્યતા છે તે તક્ત સોટી છે એમ મેં પહેલાં જણાવેલું છે. એક માળસ શ્રાવક બનવાથી વર્ણબ્રહ્મ થતો નથી. તે પોતાની જાતને રંધો-રોજગાર છોડી શકે છે, પરંતુ કન્યાની આપણે માટે તથા અન્ય વ્યવહાર માટે તે તેને પોતાની જુની જાતને જ આશ્રિત રહવું પડે છે. એક લેખમાં એક હુદાર જ્ઞાન આપ્યાનું વર્ણવ્યું છે. જૈન યથા પછે તે હુદાર વન્યા હશે એમ માનવું મૂલ મરેલું છે, કારણ કે શ્રાવકોને માટે તે હુદારના ધંધાની નિવંધ કરેલા છે. તેથી આ ઉલ્લેખ તેના ભાષણોમાં તથા તેની જાતિ માટે જ હશે. તે પણ એમ જણાય છે કે હાલની માફક તે 'શ્વેત' પણ ઘણા સ્વર્ગ શ્રાવકો પછી વર્ગના જ હતા.

જૈન ગ્રંથોમાં આપેલી ઘણી ભાષણો સમર્થન આ

લેખોમાંથી થઈ શકે એમ છે, એ સિદ્ધ કરવા માટે ઘણા વિસ્તૃત પૂરાવા હું આપી શકું તેમ છું; પરંતુ તેમ કરવા કરતાં આ વિષયમાં રસ લેનાર સજ્જનોને મો. વુલ્ફરના લેખો જ સ્વયં વાંચી લેવાની હું ભલામણ કરવી યોગ્ય લાગે છે. હજી જે એક ભાવત મારે જાસ જણાવવી જોઈએ, તે એ છે કે, સુપ્રસિદ્ધ ચક્ર અને સ્તૂપ તથા તેના અન્ય અંગો એ બૌદ્ધ ધર્મના જ જાસ સાથે ચિન્હો મનાય છે; પણ ૧૮૮૩ માં લીડન મુકામે ભરાયેલી છઠી 'ઇન્ટર-નેશનલ કૌન્સિલ ઓફ ઓરીએન્ટાલીસ્ટ્સ' આગળ યાંચેલા લેખમાં મહુમ પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ લખાવો આપ્યું હતું કે જૈન લોકો પણ સ્તૂપોને પૂજે છે. અને હવે મો. વુલ્ફર ડૉક્ટર શોધ શોધ કર્યા પછી સમ્પ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે કે ચક્ર અને સ્તૂપ વિષયની અદ્યપિ ચાલતી આવતી વિદ્વાનોની માન્યતા કેવળ મૂઠ મરેલી છે. મથુરામાંથી એક જૈન સ્તૂપનાં અવશેષ સુધાં પ્રકટ રીતે મળી આવ્યા છે. પંદરોમાંથી થતી આવતી મૂલને લીધે શરુઆતમાં એમ લાગ્યું હતું કે આ સ્તૂપ પણ વૈદ્યોનો હશે; પરંતુ તેની વાચુપથી ત્યારે બે જૈન મંદિરોના અવશેષો મળી આવ્યા તથા જૈન લેખો અને પ્રતિમાઓ વિગેરે પણ ત્યાં મળી આવ્યાં ત્યારે આ સ્તૂપ પણ જૈનોનો જ હશે જોઈએ, તે વિષયમાં પછી કોઈ જાતની શંકા રહી નથી. ત્યારવાદ કેટલાક કોતરેલા પથ્થરો પણ મળેલા છે, જેના ઉપર તેના વીજા અક્ષરો સાથે જૈન સ્તૂપોનો આકાર કોતરેલો છે. આપણે હાલ સુધી જેને બૌદ્ધ સ્તૂપો માનતા આવ્યા છીએ તેના જેવા જ આ સ્તૂપ છે. મો. વુલ્ફરે તે પોતાનું અનુમાન આગળ દોઢાંચેને એમ પણ કહ્યું છે કે સ્તૂપ-પૂજા એ જુના વલ્લભમાં ફક્ત જૈન અને બૌદ્ધ જ કરતા એમ નથી, પરંતુ યુક્ત સંન્યાસીઓ (બ્રાહ્મણ ધર્મના) પણ કરતા હતા. એક જૈન પ્રતિમાની કેસળી જેના ઉપર કોતરેલા તથા લેખ છે તેની શોધ જાસ જાણવા જેવી છે. તેમાં બૌદ્ધ પ્રતિમાઓની માફક જ એક ત્રિશૂલ ઉપર ચક્ર કાઢેલું છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ચક્રનું ચિન્હ એ કેવળ વૈદ્યોનું જ નથી. તે લેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તે પ્રતિમા, એક સાધુના

उपदेशी एक श्राविकाए प्रतिष्ठित करी हती. ए चेऊनी आकृतिओ पण, आ पवित्र चिन्हनी तेओ स्तुति करता होय तेम, कांतरवामा आवी छे, बन्नी लेखमा एम पण उल्लेख छे के, ई. स. १५७ ने मळती सालमा, आ देवनिर्मित स्तूपमा प्रतिमा वेसाडवामा आवी. 'देवनिर्मित' ए शब्दथा सूचित थाय छे के ए स्तूप बहु ज छुनो होवो जाईए. कारण के ई. स. ना बीजा सैकामा तेनो मूळ इतिहास भूली जवायो हतां अने तेनु स्थान एक दंतकथाए लीधुं हतुं. तेथी आपणे तो ए ज निश्रय उपर आवी शकीए के वणा सैका पड़ेला ए स्तूप निर्मित थयो हश. पो. बुन्हूर शोधली ए वावतने एक जैन ग्रंथ-माथी टेका पण मळे छे. त दंतकथा प्रमाण ई० स० ना ९ मा सैकामा ते स्तूप हयाती भरावतो

१ ए वय ते जितप्रभकृत तथैकला छु. १ विषयना विषयवर्गे न भाटे 'वोएन एड्डेनो ओम सायन्स'हना, कार्य विवरण मां जअं.

हता अने ते वखत तेनी मगमत विगरे कालमा आवी हती; तथा तेमा पत्थरो वेसाडवामा आस्था हया. मूळ ते स्तूप ईदोनो वनछे हयो अने पार्श्वनाथने सम-रित करेली सुवर्णपाल तेमा मुंकेली हती. एत कहेवामा आवे छे के ए सुवर्ण थाऊ मधुरामा देवाए वाणी हती अने वणा वखत सुखी जेनेन पूजा करवा मोटे । पड़ार राखवामा आवी हती, परंतु पाछछथी ज्यारे मधुरामा एक जुना राजानी ते थाळी पडावी लेवानी इच्छा थी रवारे तेना उपर ईदोनो आ स्तूप जवाववामा आया आ समय ते, वणा भागे ई. स. पहेंछाना बीजा सैकामा हयो, ज्यारे प्रथम ज जेने मधुरामा वास करवा लाग्या हया, ए थछ तेओ कदाच विक्रमाथी लाग्या हया, अने ते राजाए थाऊ पडावी लेवानी इच्छा करी, ते नवरात्र ई. स. मां शर-आठमां अमल कलावतो हयो—विषयना कनिष्क राजा हश.

મહાવીર નિર્વાણનો સમય-વિચાર

[*] જમની ऐतिहासिक विषय तरफ रुकी છે અને જોમાં એ વિષયના લેખોનું મનનપૂર્વક અવ્યયન-શ્રવણ કરે છે તેઓ સારી પંટે જાણે છે કે, જૈન ઇતિહાસ અને જૈન કાઠગણનાના ડૉ નમઃ રૂપે જે શ્રમણ મગધના શ્રી મહાવીર દેવનો નિર્વાણ-સમય છે તેના વિષયમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞાઓમાં આજ વર્ષોથી યરસ્પર મતભેદ અને વાદ-વિવાદ ચાલી રહ્યો છે. જૈન ધર્મના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ સુદ એ વાતમાં એકતા જણાતી નથી. મહાવીરદેવનો નિર્વાણ સમય, એ જૈન ઇતિહાસમાં તે સૌથી અથ માગ મળે છે; પરંતુ અશિલ્પ ભારતીય ઇતિહાસમાં પણ તેની તેડલી જ મહત્તા છે અને એ કારણને લઈને પુરાતત્ત્વજ્ઞાના માટે તે એક વર્ષો જ અગત્યનો સવાલ થઈ રહ્યો છે.

સામાન્ય રીતે જૈન ગ્રંથોની વજળ ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે, હિન્દુસ્તાનમાં વર્તમાનમાં જે વિક્રમ સંવત્સરા નામે સંવત્ પ્રવર્તે છે તેના પ્રારંભ પહેલાં ૪૭૦ વર્ષ, અને ઈ. સ. ૫૨૭ પૂર્વે, શ્રમણ મગધના શ્રી-મહાવીરનું નિર્વાણ થયું હતું. જૈન ધર્મના ડિગંબર અને શ્વેતાંબર નામના બંને પ્રાચીન સંપ્રદાયોના વળા ગ્રંથો ઉપરથી એ નિર્ણય નિકળે છે. પરંતુ પ્રસિદ્ધ જૈન સાહિત્યજ્ઞ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જેકેવીષ, આચાર્ય શ્રી હમચન્દ્રના એક ઉલ્લેખથી પ્રેરાઈ એ નિર્ણયમાં શંકા ઉપસ્થિત કરી અને તેને મળતાં બીજાં કેટલાંક પ્રમાણોને કાપાયે લઈ, એ જુની માન્યતાને અસંબદ્ધ જણાવી. ત્યાર પછી: રીજા ધગાક વિદ્વાનોએ એ સંબંધમાં, યાસ્પર લેઇન-મંડન ચાલુ કર્યું અને એક રીજાએ પોત પોતાના કથનને સત્ય સિદ્ધ કરવા અનેક જાતનો ડઝાપેંડ કર્યો. જાણે જાણ પેટિયર નામના એક વિદ્વાને ‘ ઇન્ડિયન ઇન્ટીક્વેરી ’ નામના સુપ્રસિદ્ધ માસિક પત્રના સન ૧૯૧૪ ના ડન, ડ્યુલાર અને ઓગસ્ટ માસના ઓક્ટોમ્બર, એ વિષયનો એક વર્ણો જ વિસ્તૃત લેખ લખ્યો અને તેમાં મહાવીર નિર્વાણ વિક્રમ સંવત્ પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષ નહીં પરંતુ ૪૧૦ વર્ષ (ઈ. સ. ૪૬૭ પૂર્વે) થયું હતું, અને પંચપ્રમાણે જે ગણના મગધમાં આવે છે તેમાં ૬૦ વર્ષ વધારે છે તે કમી કરવા જોઈએ, એમ સિદ્ધ કરવા વિશેષ પ્રયાસ કર્યો હતો.

પોતાના એ વિસ્તૃત લેખમાં પ્રથમ તો એ વિદ્વાને એમ સિદ્ધ કર્યું કે, મહુંગાચાર્ય વિગેરના વિચારશ્રુષી આદિ ગ્રંથોમાં જૈન કાઠગણના સંબંધી જે પ્રાચીન ગાથાઓ આપેલી છે, તેમાં જણાવેલા રાજાઓનાં કોઈ પણ પ્રકારનો યર-સ્પર ऐतिहासिक સંબંધ છે જ નહીં. એમ જ મહાવીર નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે જે વિક્રમ રાજા થયાનાં ઉલ્લેખ છે તેનો ઇતિહાસમાં ક્યાંય અસ્તિત્વ નથી. માટે એ પુરાણી ગાથાઓમાં જે પ્રકારે કાઠગણના કરવામાં આવી છે અને જે રાજાઓના રાજ્યકાલ આપ્યા છે તે નિર્મૂલ છે. લેક્ષના રીજા માગમાં એ વિદ્વાને એમ વતાવ્યું કે મામળાફલસુચ વિગેરે કટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે, મહાવીરદેવ અને બુદ્ધદેવ બંને સમકાલીન હતા; અને બૌદ્ધ ગ્રંથો, પ્રમાણે બુદ્ધદેવનો નિર્વાણ ઈ. સ. ૫૨૭ પૂર્વે ૪૭૭ વર્ષ થયું હતું. જનરલ કનિંહામ અને મૉશમુડેર પણ એ તારીલ માન્ય રાહી છે. બુદ્ધદેવની મૃત્યુમયે ૮૦ વર્ષની અવસ્થા હતી. તો હવે ઓવાતું કે, ગાથાઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જો મહાવીર દેવનો અંતકાલ ઈ. સ. ૫૨૭ વર્ષ થયો હોય તો તે વચ્ચે બુદ્ધદેવની ઉમર માત્ર ૨૦ વર્ષની હશે. પરંતુ એ સૌ કોઈ માને છે કે ડ્રૉસીસ વર્ષની ઉમર પહેલાં તો ગૌતમ બુદ્ધને બોધિજ્ઞાન પણ થયું ન હોતું, તો પછી તેમના

● આ ડેસ ચારક વર્ષ ઉપર લખાયો હતો, અને એ પત્રમાં તે વચ્ચે પ્રકટ કરાયો હતો. હવે આપણ વિષયના વધા લેશો, આ પત્રમાં કમથી પ્રકટ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે તેથી આ લેખ અહીં પ્રકટ કરવો આવશ્યક માન્ય છે. —સંપાદક.

● એ કે જે જનુકાદ દ્વા પછીના ઓક્ટોમ્બર માસમાં આવશે. —સંપાદક.

અનુયાયિઓ તો થાય જ ક્યાં થો. તેથી હવે સિદ્ધ છે કે મહાવીર દેવનું નિર્વાણ જો કે કથન પ્રમાણે થયું હોય, તો પછી તેમની, બુદ્ધદેવની સાથે સમકાલીનતા શી રીતે મળી શકે છે ? ક્ષી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે મહાવીર અને બુદ્ધદેવ બંને પ્રજાતન્ત્ર (શ્રેણિકના પુત્ર) ના રાજ્યકાળમાં મૌલુદ હતા. ઇતિહાસિક ઉદ્દેશો પ્રમાણે અજાતશત્રુ બુદ્ધદેવના મૃત્યુ પૂર્વે ૮ વર્ષે રાજગાદીએ બેઠો હતો અને તેણે એકંદરે ૩૨ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ રીતે ઉત્તમ જૈન ગાથાના પ્રમાણે જો મહાવીર નિર્વાણ માનવામાં આવે તો આ હકીકત પણ બંને વચ્ચેની આવે તેમ નથી. તેથી યા તો મહાવીરનિર્વાણનો સમય ઉત્તમ સમયથી આ તરફ, આગળ જોઈએ અને યા તો બુદ્ધદેવનો નિર્વાણસમય પાછલે હટાવવો જોઈએ. પરંતુ બુદ્ધદેવનો નિર્વાણસમય ત્રો ચોક્કસ ગણતરીના ગણેલો છે અને મહાવીરનો સમય માત્ર અનુમાનથી કળ્યા લીધેલો છે, માટે તેને ૬૦ વર્ષ આ તરફ સ્થગેડવાની જરૂરત છે. આનો પુષ્ટિમાં હેમચન્દ્રાચાર્યના પરિશિષ્ટ પર્વનું કથન પણ ઉપલબ્ધ છે. આ વિષયમાં આવી રીતે, એ લેખમાં તે વિદ્વાને વળા જ લેવાળથી ચર્ચા કરી છે.

ઉપર જ જણાવ્યું છે કે, જૈન ઇતિહાસના માટે આ એક વળો જ અગત્યનો સવાલ છે અને એના નિરાકરણ ઉપર જ જૈનધર્મના સાહિત્ય અને ઇતિહાસની વાસ્તવિક અને ક્રમિક રચના રચી શકાય છે; અને તેટલા માટે, જૈન વિદ્વાનોએ, એ શાસ્ત્ર સાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂરત હતી; પરંતુ જોઈએ છીએ કે સંસ્કૃતિના જૈન આચાર્યમાંથી કોઈ-એ પણ, જમની શાદીના પોતે વાસ થવા જાય છે તેમની, સ્ત્રી સારીએ લોલો કાઢવા માટે ત્રાણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. પ્રયત્ન કરવાની ચાલ તો દુર નહીં, પરંતુ દુનિયાના કોઈ વિદ્વાનો એ વિષયમાં શો ધડ-બચલ કરી રહ્યા છે તેની સ્વર સુધા મેલવવાની દરકાર કરતા નથી !

અમુ. શ્રીયુવ કાશીપ્રસાદજી જાયસવાલ એમ. એ. (આજકાંઈ યુનિવર્સિટી) બારિસ્ટર-એટ-લૉ કરીને પટનામાં એક વિદ્વાન મુદ્દા છે. હિંદુસ્તાનના નામી ઇતિહાસકર્તાના ત્રણ એક છે. તેમણે ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમધ્યેથી વળા કઢાવેલો કર્યો છે અને કેટલાક પાશ્ચાત્યના યોગ વિચારોનો ઘળી જ ઉત્તમતાપૂર્વક સંસ્કર કર્યો છે; અને અનેક ઇતિહાસિક મુશ્કેલાઈઓ ઉઠેલ્યા છે. પ્રસંગોપાતથી મહાવીરના નિર્વાણ સમયનો પણ તેમણે કેટલેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ મુશ્કેલાઈ કાંકડાને પણ લોલવાના પ્રયત્નોથી પ્રયાસ કરેલો છે. બિહાર અને આંધ્રમાં રીસબં સાંસારીના સને ૧૯૧૫ ના સપ્ટેમ્બર માસના જર્નલમાં શૈલુનાક અને મૌર્ય કાલ ગણના (Saisunaka and Maurya Chronology) વિષયે તેમણે એક વળો જ મહત્વનો નિર્બંધ લખ્યો છે. તેમાં એવું બુદ્ધ દેવ અને મહાવીર દેવના નિર્વાણ-સમયનું પણ વળો જ બિહત્તાપૂર્વક ધેવચન કર્યું છે, અને જૈનોની પ્રાચીન ગાથાઓની ગણતરીને જ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી, જે વિદ્વાનો ઉત્તમ જણાવ્યા પ્રમાણે ૬૦ વર્ષની ન્યૂનતા આગતા હતા તેમની ફાલેલા નોડા પાડ્યાનું પ્રયત્ન કર્યું છે; તથા જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુઓના ઘંથોના પ્રામાણિક આધારોને લઈને તેમણે પોતાનાં કથનને પુષ્ટિ બનાવ્યું છે.

હાલમાં એ વિદ્વાને એક અત્યંત મહત્વના ઇતિહાસિક લેખનું સંશોધન કરી ઉત્તમ જર્નલમાં ફેલા અંકમાં પ્રકટ કર્યો છે. એ લેખ તે સુપ્રસિદ્ધ સમ્રાટ સારંગેલનો ઉદયગિરિની હાથીમુહાવાજો લેખ છે, જે મૅ. ડૉ. મગવાનલાલજીની સંશોધિત કરેલી આવૃત્તિ પ્રમાણે ગયે વર્ષે મુજરાતમાં બહાર પાડ્યો છે. ડૉ. મગવાનલાલના સંશોધનમાં થોડા વર્ષ ઉપર ડૉ. ફર્લીડ વિંગે પુરાતત્ત્વજ્ઞાણ શેકા કરો હતી, અને કોઈ અધિકારી વિદ્વાનના હાથે એ લેખનું પુનઃ અવ-લોકન થવાની જરૂર જણાવી હતી. તે કાર્ય શ્રીયત જાયસવાલ મહાશયે પૂર્ણ કર્યું છે અને એ લેખની વળી જ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી છાનવીન કરી તેની ઉત્તમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધમાં મૂકી વળા નવા તત્ત્વોનું ઉદ્ઘાટન કર્યું છે. એ લેખના એક બે મામા સંબંધના મારી સાથે પણ તેમણે કેટલાંક રસમયી વ્યવચાર લખાવ્યો હતો. તેમના એ લેખ-સંશોધનથી જૈનધર્મના તત્કાલીન ઇતિહાસ ઉપર ડૉ. મગવાનલાલ કરતાં પણ વધારે પ્રકાશ પડ્યો છે અને સમુદાય ભારતીય

ઇતિહાસની મહાત્મામાં પણ એક વિશેષ ડોમેડો થયો છે. એ નિર્વંશમાં પણ તેમણે મહાવીર-નિર્વાણ સંબંધી નૂતન કથાઓ અને પોતાના ઉપયુક્ત કાઠનિર્ણયવાળા લેખમાં કરેલા કથનને વધારે પુષ્ટ કરાવ્યું છે. તેમની આ વધી દલીલો પુરાતત્વશી માન્ય કરતા જાય છે અને અર્લિહિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયાના લેલક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસક મિ. વિન્સેટ સ્મીથે પણ હવે તેમના કથનને સાદર સ્વીકાર્યું છે, એમ શ્રીયુત જાયસવાલ મને પોતાના તારીખ ૧/૭/૧૮ ના પત્રમાં, સાસ રીતે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

“ આંખે કોં યહ સુન કર પ્રસન્નતા હોગી કિ V. Smith ને યહ અવ માન લિયા કિ બુદ્ધદેવ તથા મહાવીર-સ્વામી કા નિર્વાણ-કાલ જેના હમ કહતે હૈં વહી ઠીક હૈં । અર્થાત્ જેસા કિ ઉન કે અનુયાયી માનતે હૈં । યહ સારવેલ કે લેલ સે સિદ્ધ હૈં ગયા । મિ. વિન્સેટ સ્મીથને પત્રદ્વારા યહ મુસે લિખા હૈં । ”

આવી રીતે ભારતીય ઇતિહાસના એક ઘણા જ મહત્વના પ્રશ્નને ઘણા યુગોની વહનપથ પછી એક ભારતીય વિદ્વાનના હાથે જ નિર્ણય થતો જોઈ દરેક ભારતીયને પ્રસન્ન થવા જાય છે, અને જામ કરીને જૈન સમાજ તો પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવા માટે શ્રીયુત જાયસવાલને હાર્દિક પ્રમિત્તન આપતું જોઈએ.

કાલગણના વિષયમાં હમેશાં કૃપણતા વતાવનારા પાશ્વત્ય પુરાતત્વશીએ મહાવીર-નિર્વાણને ૬૦ વર્ષ આ તરફ જોડીને પુરાણા જૈન ગ્રંથોમાં આપેલી ખાસીન માથા પ્રાને અસચ કરવા હતો, પરંતુ શ્રીયુત જાયસવાલ એ ગ્રંથકારોના પક્ષમાં વગર ફીળે બેરીસ્ટરો કાવા તૈયાર થયા અને અનાથ અને મૂક પણ એ જોળે ગ્રંથોના કથનને પોતાના પ્રાતિ-માબદે સત્ય ટાળી વિચારક જગત્ આગત તેમનો પ્રતિગ્ધાને પૂર્વેનું સ્થિર કરી આપી છે.

શ્રીયુત જાયસવાલના મત પ્રમાણે મહાવીર-સ્વામીનું નિર્વાણ વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષે નહીં પરંતુ ૪૮૮ વર્ષે થયું હતું. કારણ કે પટ્ટાવલિઓ વિંગેરમાં જે ૪૭૦ વર્ષે લખ્યા છે તે વિક્રમના રાજ્યારંભના સુચીનાં નથી; પરંતુ જન્મ સુચીનાં છે. વિક્રમ પાતના જન્મથી ૧૮ મે વર્ષે ગાદિએ બેઠો હતો, અને ત્યારથી તેનો સંવત્ ચાલ્યો છે, તેથી વિક્રમ સં. ની શરૂઆત પહેલાં ૪૮૮ વર્ષે ઉપર મહાવીર-નિર્વાણ થયું હતું એ સિદ્ધ થાય છે. આ ગણતરી પ્રમાણે આજે જે આપણે મહાવીર-નિર્વાણ સંવત્ ૨૪૪૮ માર્તીએ છીએ તેના વરદે ૨૪૬૬ (૨૪૪૮+૧૮) માનવું જોઈએ. કેટલીક ઢુની પટ્ટાવલિઓમાંથી પણ આ કથનને પુરાવો મળે છે.

શ્રીયુત જાયસવાલે આ સંવંધમાં ત્રુટા છઠ્ઠાયા ઘણા ઉલ્લેખો કર્યા છે, પરંતુ સવગ્ધ પુરાવાઓનો સંશ્લેષમાં એકત્ર સંગ્રહ અને તેના ઉપરથી નિકળેના સાર; તેમણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કીહાર અને ઓરિસા રીસર્વે સંતાપચીના જર્નલના પ્રથમ માગના પ્રથમ અંકમાં (The Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol. 1. Part 1) સૈશુનાક અને મૌર્યકાલગણના તથા બુદ્ધનિર્વાણની તારીખ (Saisnuaka and Maurya Chronology and the Date of the Buddha's Nirvana) નામના લેખની અંત, સાસ મહાવીરનિર્વાણ અને જૈન કાલગણના સંબંધી એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ ડોમેરીને તેમાં આપ્યો છે. જૈન ગ્રંથોમાં વારંવાર મઝી આવતા શ્રેણિકાદિ સિશુનાકવંશીય અને ચન્દ્રગુપ્તાદિ મૌર્યવંશીય રાજાઓના વાસ્તવિક રાજ્યકાલ જાણવાની જિજ્ઞાસા-વાળા દરેક જૈન વિદ્વાને એ સમય નિર્વંધે સાસ મનનપૂર્વક વાંચવો જોઈએ. જિજ્ઞાસુ વાંચકોની સાતર તેમ જ વિદ્વાન મનાતા જૈન મુનિવરોના જ્ઞાનની સાતર, એ લેખમાંનો અંતિમ ભાગ જે મહાવીર-નિર્વાણ સંબંધી લખાણો છે તેનો અનુવાદ અજ આશ્વામાં આપે છે. જૈન વિદ્વાનો તરફથી આ વિષયમાં વધારે ઉદ્ઘાર્પણ થવાની આશા તો રાહી શકાય તેમ છે જ નહીં પરંતુ જો તેઓ એકશર મનનપૂર્વક આ વધું સમય વાંચી જવા જેટલી પણ પ્રવૃત્તિ કરશે તો આ પ્રયત્ન માટે લેવાયેલો શ્રમ આશા આપનાર નિષદશે. તથાસ્તુ.]

નિર્વાણ મિથિયા.

ચંદ્રગુપ્ત રાજાના રાજ્યારોહણ વિષે જૈના તરફથી નીચે પ્રમાણેની દર્શીકત મળે છે.—જે વર્ષમાં નવમો નંદ (શકટાલનો સ્વામી) મૃત્યુ પામ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત ગાદી-પર બેઠો તે જ વર્ષમાં સ્થુલમદ્રાચાર્યે “કાલ કર્યો હતો.” આ વતનાવ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૯ વર્ષે થયો હતો. હવે જો એમ માનિય કે મહાવીર ચંદ્રગુપ્તના તરુતનશીન થયા પહેલાં ૨૧૯ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા, તો પછી મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૨ કે ૬૦ વર્ષ પછી બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા, એમ માનવું યોગ્ય ગણાય નહિં. કારણ કે તેઓ બંને સમકાલીન હતા અને તેથી તેમનું મૃત્યુ પણ થોડા જ અંતર થયું હોય એમ માનવું સકારણ છે.

નિર્ણય જ્ઞાતપુત્ર (મહાવીર) જ્યારે પાવામાં નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે બુદ્ધ જીવતા હતા એવા મતવાર્થે વાંચો ઉલ્લેખ કે અંબુતર નિકાયમાંથી મળી આવે છે તે પૂર્ણ માનવા યોગ્ય છે. અને જે પુરાવાઓના વિષયમાં અંત્ર ઉઠાવોડ કર્યો છે, તેમાંથી પણ એજ નિકળા આવે છે, કે મહાવીર ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ પૂર્વે ૨૧૯ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા અને બુદ્ધ ૨૧૮ વર્ષે. આ પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્ત ૩૨૦ A. M. J. (મહાવીર જિન પછી) (ચાલુ) અને ૨૧૯ A. B. (= બુદ્ધદેવ પછી) (ચાલુ) ગાદિયે બેઠો; અને બુદ્ધ, મહાવીરના પછી એક વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. જૈનાની કાલગણન પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્ત ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ થા ૩૨૫ ના નવેશ્વર માસમાં ગાદિયે બેઠો.”

● જૈન શ્રેયા પ્રમાણ આ કથન વિલક્ષ્ય અર્થસ્વરૂપ મર્થો. સંપાદક જી. સી. સં.

૧ તપમચ્છરના પટાવડી I. A. ૧૧-૨૫; (ઇન્ડિયન ઇન્ડી કોપી, હુસ્તક ૧૧, પુટ ૨૫;)

૨ સ્વતમચ્છરના પટાવડી. I. A.-૧૧, ૨૫૬.

૩ બોલહેનબુર્ગ, Z. D. M. (૧૮૮૫-૮૬.)

૪ બરાબર ચોક્કસ મોઝિયે તો બુદ્ધ મહાવીર પછી એક વર્ષે અને અઢી વિષે નિર્વાણ પામ્યા. કાલગણ, પ્રકાશ (૧૯૧) અને બુદ્ધ કાલિકા શુદ્ધી ૮ ને વિષય (પર્કીટ,) R. A. S. 1909, ૩૮)

૫ અંકકેશ્વર જ્યારે પંજાવમાંથી પાછો ફર્યો (ઈ. સ. પૂર્વે ૨-૨૬ અંકકેશ્વર) ત્યારે નન્દરાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ તારી-

હવે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ પહેલાં ૨૧૮ મું વર્ષે તે (૩૨૬+૨૧૮) ઈ. સ. પૂર્વેનું ૫૪૪ મું વર્ષ થાય, એટલે કે બુદ્ધ નિર્વાણનું વર્ષ પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ઈ. સ. પૂર્વેનું ૫૪૪ મું થયું. અને સીલોન, બર્મા અને સીઆમની દંતકથાઓ પ્રમાણે પણ બુદ્ધનિર્વાણનું એ જ વર્ષ આવે છે, જે જાણી આપણને સાતકૂલ આશ્રય થશે.

જૈન કાલગણના (Jaina Chronology)

ઈ. ૦ હોર્નલ સરસ્વતી ગચ્છની પટ્ટાવડીના ૧૮ માં ગાથાના આધારે વિક્રમ સંવત્સરી સદ્ગતિ માટે ૪૭૦ પછી થીજાં ૧૬ વર્ષે વધારે લે છે. ગાથાના અર્થ અથવા તેના મતવાર્થે એવા છે કે—વિક્રમ સોલ વર્ષની ઉમર સુધી

સ્થામ અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણની તારીખમાં પરસ્પર કોઈ વિરોધ નથી. નન્દના સંસ્થ સામેથી અંકકેશ્વરના પાછા ફરવાનો અને પંજાવમાં મંસેદોનિયનના લગ્નકરનાં કથાઓનાં પણ ચંદ્રગુપ્તના લાભ લેવાનાં પંજાવનાં લોકોએ ચંદ્રગુપ્તને મળવું રાજ્ય મેલકવામાં મદત કરી હતી, અને તે પણ સરાસીથી કરી હશે કે મળવું મહાન સંસ્થ પછી તેમના સ્વતંત્ર થવાના આશાને પુરી કર; એટલે કે ચંદ્રગુપ્ત પેતાને વિજય થયા પછી તે સંસ્થનાં ઉપયોગ તેમના માટે કરે. અંકકેશ્વરના કામી નેયામાં હતાં એટલામાં જ પંજાવનાં સુવા કિલિયોસનું કિદિઓન કાંધે મૂત્ર થયું; અને આ કામ ચંદ્રગુપ્તની ઉત્કરણથી થયું હોય તેમ લાગે છે. સરલાવો, મુદ્રારાસસની બંધર પથતકના સૂત્રનાં દર્શીકત. પથતક સરલાવો—પરિવર્તો—કિલિયોસ (મુદ્રારાસસ વિષયક મહાત નિર્વેવ, I. A. અવેટાવર, ૧૯૧૬.)

● J. R. A. S. (જર્નેલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી) 1909, ૫.

બુદ્ધદેવના નિર્વાણની તારીખ ઉપર તત્કાલીનનાં ઇતિહાસ એક રીતે અમુક પ્રકારનાં પ્રકાશ પાડે છે. જ્યારે બુદ્ધ ઉપદેશ આપતા હતા ત્યારે તત્કાલીન એક સ્વતંત્ર સંસ્થાની રાજધાની હતી, (B. P. ૫૮) અને કિલિયોસ એક મહાન કેન્દ્ર હતું. અંકકેશ્વરના અભિધેનું વર્ષ ૩૦ નિઃપટીનું ૨૧૮ મું થયી તેના ઉપરથી ગણના કરતાં બુદ્ધનો ઉપદેશ સમય (૪૪ વર્ષ) ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૮ થી ૫૯૬ સુધીમાં આવે જાય છે. મળતું તત્કાલીન લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૫ વર્ષમાં અસામા હિન્દુ રાજધાની તરીકે રહી ન હતી. કારણ કે તે જ વર્ષે અવધા તો તેના આસપાસમાં જ તે હેરીસતના કાયમાં ચાલી गई હતી. બુદ્ધના કહેવા થીત પર્વના અસામા તત્કાલીન જો પર્વિશ્વેના તારે રહી હોત તો માર્ગે જ કોઈ તેને એક સ્વતંત્ર રાજધાની તરીકે અવધા તા એક મહત્વનું સ્થાન સંભાળે ગઈ શકત.

गादिए बेटो हतो नहो. एटले के १७ मा वर्षे तेनो अभिषेक थयो, एने एनो तात्पर्यार्थ एवो नकिळ छे के ते सत्तरमा वर्षना अंतमा अथवा तो ४८७ A. M. J. ना अंत गादिए बेटो. आउं परिणाम ए आल्युं के जैनेए विक्रम संवत्ना प्रथम वर्ष (ई० स० पूर्वे ५८-५७) ना अंत अने ४७० A. M. J. पुरा थयानी वंचे १८ वर्षनु अंतर मुख्युं.

“ ब्राह्मण साम्राज्य ” नामना म्हारा लेखमा, म्हे साबोत कथुं छे के जेना विक्रम नामथी सातकर्णि बीजाने आळखे छे (जे नहपानने तावे करनार हुतो अने जेना विषे नीचे जुआं-) के जे लगभग ई. स. पूर्वे ५७ वर्षे मृत्यु पाय्यो; अथवा तो तेना पुत्र पुटुमायि के जे तेना पछी ते ४ वर्षे गादिये बेटो. अने म्हारा पोताना मत प्रमाणे तो हवे पुटुमायि ए जे जेनेना खरो विक्रम छे. (कारण क-लोकमा तनु बीजुं अने वणुं करीने वधारे प्रचलित नाम “ विलवय ” हतुं (कुकुराजा) [सरस्वा, शिकानु नाम विविलक (A-) पिलव, (I-) पुराणेना विलक, W. and H, 1906: V. P. 452 n] आज विलव (विडव) अथवा पिलव ने, क नो ल (ड) थई गएलो समझी जेनेए तेनो विक्रम करी न्हाएथो छे. मालवाना कार्तिकादि (कृत्यु) संवतना पहिला वर्षनो अने विलवना राज्यारोहणने समय एक होवाथी, अथवा वणुं करीने तेओना परस्पर समान काल होवाथी, ते वन एक ज होय, एम मानी लेवामां आव्युं छे.

७. I. A. 20, Page 347. सम्भवता गच्छनी पटा-वली, हो० होमिलनी २६० मा वृद्ध डारमो बीका महावीरना निर्वाणथी ते शक सुर्षा ४०० वर्षे सरस्वा, J. A. S. 363.) अने पछी विक्रम संवत्नी शकआत मर्षा ४८ वर्षे “ बीजान ४५२ विक्रम जन्मान्त वर्ष ००—राज्यान्त वर्ष ४ ” एटले के ४५२ A. M. J. = ४ विक्रम संवत्. (पुरा थयो)

८ गम्भावा, जाइना (हिन्दी) चक्रमण (संस्कृत)
सड (हि०) सकुट (सं०)
अइ (हि०) अइ (सं०)
अहाव (हि०) अकम (सं०)
विलम (हि०) बीम आलधु = विक्रम.

प्रद्योताना समयथी लई शकराज्ये अने विक्रम संवत् सुधीनी जैन कालगणना नीचे प्रमाणे छे.

(अ) पालक (जेनुं प्रसूत पछी गादिये आववानुं वर्णन पुराणामांथी पण मझी आवे छे.) जे रात्रिए महावीर निर्वाण पाय्या ते रात्रिए (अर्थात् दिवसे) अवतीनी गादिये बेटो.

(व) तेना ६० वर्षो पछी नन्दाना राज्यने एक अगत्यने समय गणवामां आल्यो छे. अने तेओना राज्यना एकदर १५५ वर्षे गणलां छे. पुराणाना हिसाब, नंदवर्षनथी ते छेला नन्द सुर्षा १२३ वर्षे थाय छे अने नंदला काल सुधी ए लोकानु राज्य चाल्युं. ३२ वर्षनो जे वधारे छे ते आपणने उदायीना राज्यना प्रथम अथवा बीजा वर्ष आगळ लावी मुक छे. एटले के पालकवंशने लक्ष्य खचवा लायक बीजा एक अगत्यने समय, उदायीना राज्यारोहणथी शक थाय छे. पण पुराणे प्रमाणे अभातशत्रुना छद्म वर्षनो पालकना राज्यारोहण) अने उदायीना अभिषेकनी वचवे आपणे ६४ वर्षे मूकी ए छीए, ज्यो जैन कालगणना प्रमाणे पालक (एटले पालकवंश) ना ६० ज वर्षे छे. आ रीत चंद्रयुतना समयमा पुनः ४ वर्षनो फरक आय छे, अने तेथी ते महावीर पछी २१५ अथवा २१९ वर्षे गादिये बेटो एम मुर्दी मुर्दी नारीखो आपवामां आव छे. आपणे आगळ जाईनुं तम, आ तकावत शुंग समयनी शकआत सुधी वरावर करवामां आल्यो न हुतो अने तेथी ते पाछळथी करवामां आल्यो हंश.

(क) मौर्योना राज्यकालना वर्षसंमूहना जे विभामां करवामां आल्यो छे १०८ अने ३०. (एकदर १३८ वर्षे अने पुराणे प्रमाणे १३७) तेमां १०८ वर्षे मौर्यवंशना छे अने ३० वर्षे पुष्यमित्रना छे. बीजा शत्रुदोमां बीसीए तो पुष्यमित्रनुं पहेंउ वर्ष ते जे तेना छेला वर्ष

७. I. A. 11, 361; XX, 344.

१० अजातशत्रु २०

वरशक ३५

६४

તરીકે જણાય છે. અને લલમિત્ર-માનુમિત્ર (લલમિત્ર વંશનો માનુમિત્ર ?) ના ૬૦ ગણી સમય વરાબર કયો છે. આ ગણના આપણને મહાવીર પછી ૪૧૨ વર્ષ સુધી લઈ આવે છે. ૪૦ વર્ષનો બીજો આકલો નહપાળના રાજ્યકાલ માંદ આવ્યો છે.^{૧૧} છેલ્લા અંકોમાં ૧૨ વર્ષ ગર્દમિલ્લના રાજ્યતા છે અને ૪ શકરાજ્યતા છે. ત્રાવી રીતે એકંદર સંસ્થા ૪૭૦ થાય છે. અહિં આ ગાથાઓની ગણના બંધ થાય છે. તે પ્રથમ શકોના પરાજયથી સમાપ્તિ પામે છે.^{૧૨} વિક્રમસંવત્ અને આ ગણનુસાર (૪૭૦ મહાવીર પછી) પરસ્પર સંબંધ મેલવશા, જૈનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વચ્ચે ૧૮ વર્ષનો અંતરો મુક છે.^{૧૩}

ગાથા, મહાવીરના નિર્વાણનું વર્ષ (૧૭+૫૮+ ૪૭૦=) ૬૦૦ સં. પૂર્વે ૫૪૫ મું આવે છે, કે જેને જૈનો, મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે, વિક્રમ જન્મ અને તત્ત્વ ૧૮ માં વર્ષે વિક્રમરાજ્ય પ્રારંભ, એમ જણાવે છે. મહાવીર કાર્તિક વદી ૧૫ ના દિવસે નિર્વાણ પામ્યા અને વિક્રમના કાર્તિકાદી સંવત્ની શુરુઆત થઈ તે વચ્ચે ૪૭૦ અને ૧૮ વર્ષ પૂરેપૂરાં પસાર થઈ ગયા હતાં. હવે આ પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણનું પ્રથમ વર્ષ, કે જે મહાવીર પછી ૨૧૯ વર્ષે આવે છે, તે ૬૦૦ સં. પૂર્વે ૩૨૬ ના નવેમ્બરના કોઈક દિવસની અને ૬૦૦ સં. પૂર્વે ૩૨૫ ના આક્ટોમ્બર-નવેમ્બરના અંતની વચ્ચે આવે. જૈનોના અંદાલ પ્રમાણેની આ તારીખ, અશોકના શિલોલેખો પ્રમાણેની તવારીખ અને તેની ધ્રીસના રાજાઓની સમકાલીનતા સાથે વરાબર મળતી આવે છે.^{૧૪}

૧૧ ' રાજાજ્ઞ સામ્રાજ્ય ' નામના એ મ્હારા લેખમાં નહપાળની તારીખની ચર્ચા કરી છે. [અને તે સમય ૧૩૩-૫૬ B. C છે]

૧૨ આ શકોનો પરાજય સાતકર્ણી બીજાએ કર્યો હતો..... જ્યોતિષીઓની વિક્રમાદિત્ય તે બીજો શાતકર્ણ છે અને જૈનોનો વિક્રમ તે પુત્રભાષી છે.

૧૩ એમ તવારીખને ઝડેનની તવારીખ કહી શકાય. તે પાલક ના રાજ્યથી શરુ થઈ નહપાળ સુધી આવે છે અને પછી માલવ સંવત્થી પ્રારંભ થાય છે.

૧૪ જુલો, અશોકના અભિષેક ઉપર મ્હારો લેખ. J.A.S.B. બાગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૩.

હેમચંદ્રાચાર્યની મૂલ.

હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રધોતોના જે ૬૦ વર્ષે મુક્તિ લીધા છે, તે તેમની એક મ્હોટી મૂલ છે અને તે સ્પષ્ટ જ છે. કારણ કે જો આપણે શુરુઆતના તે ૬૦ વર્ષે મુક્તિ દઈએ તો, ચંદ્રગુપ્ત, સ્થુલભદ્ર, સુભદ્ર અને મદ્રવાહુની સમકાલીનતામાં વિરોધ આવે છે. પ્રો. જેકોબીએ મધ્યકાલીન હેમચંદ્રના આ માંથાતુલ્યા અંદાલના પાતાની ગણનામાં પાયા તરીકે લીધા છે. અને આમ કરવામાં, પાલી-લેખોમાં આપણા અશોકના અભિષેકના મૂલમેરલા સમયની અને તેના ઉપર ચાંચલી નિર્વાણકાલ-ગણનાની તેમના ઉપર વધાર અસર થઈ છે.

પાલી લેખોમાં આપણા સમય ઉપર ચાંચલી ગણતરી, ૨ જ લેખોમાં લલાયલી અશોકના અભિષેકની તારીખ અને પૂર્વવરરાથી ચાલતી આવકો તવારીખ વચ્ચે ઝગમગ ૬૦ વર્ષનો તફાવત મુક્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યની મૂલથી જૈન તવારીખમાં પણ ૬૦ વર્ષ છોટી દેવામાં આવેલા હોવાથી, આ ગણના-દ્રક્તાદ, કાલગણના વિશે સંકુચિત દૃષ્ટિ રાલનારા આધુનિક અભિપ્રાયને મજબુત કરવામાં છે. પરંતુ પ્રધોતોનો પુત્ર પાલક, કે જે અજાત-શત્રુનો સમકાલીન હતો, તે મહાવીર નિર્વાણ પછીના દિવસે અથવા વર્ષે નાદિયે થેટો, એ માનવું સ્વાભાવિક અને સ-પ્રમાણ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના કથન પ્રમાણે, મહાવીર-નિર્વાણ પછી તુરત જ નંદવંશનું રાજ્ય શરુ થયું એ માનવું તદ્દન મૂલમેરલું અને અપ્રમાણિક છે.

ઉપસંહાર.

ઉપર જે કહાવીહ કરવામાં આવ્યા છે તેનો સારાર્થ એ નિકળે છે કે-પુરાણોની ગણના પ્રમાણે બુદ્ધના નિર્વાણનું સંવત્સર ૬૦૦ સં. પૂર્વે ૫૪૪ મું વર્ષ આવે છે. આ તારીખને જૈન કાલગણના પણ પુષ્ટિ આપે છે, અને બૌદ્ધગ્રંથ દીપ-પંશની અંદરથી પણ એવી હકીકત મળી આવે છે કે જે આ નિર્ણયને મજબુત કરે છે. અને આ વધા ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બૌદ્ધધર્મોનો, તેમના ધર્મસંસ્થાપકના નિર્વાણ-સમય માટે વર્તમાનમાં જે અભિપ્રાય છે, તે યથાર્થ ઠર છે. બીજો સારાર્થ એ નિકળે છે, કે મહાવીરના નિર્વાણ

સમય વિશે જૈનગ્રંથોમાં આપેલા અંદાજને પુરાણોમાંથી ટેકો મળે છે.^{૧૫}

વાસ્તવિક રીતે સંલોનના પાલી—હેલોને પુરાણની ગણના સથે વિરોધ નથી. તે તેને પૂર્ણ કરે છે અને પ્રુષ્ઠિ આપે છે તથા પોતે તેનાથી પૂર્ણ થાય છે અને પ્રુષ્ઠિ મેળવે છે. નંદાના વિષયનો ઘોટાલો, કે જેના પરિણામે, સૈકાઓ સુધી ળીજા ઘોંટાટાઓ ઉદ્ભવ્યા હતા તે દૂર થવાથી જૈન કાલગણનાની સ્તરી કિંમત જળાઈ આવે છે.^{૧૬}

૧૫ ડૉ. હોનેલે જૈનકાલગણનામાંનો વળે ઘોટાલો દૂર કર્યો છે. [જુઓ, ઇન્ડિઅન ઇકોનોમી, પૃ. ૯૦, પૃષ્ઠ ૧૬૦]

૧૬ સપ્રતિ અને સુહસ્તી વિષે જ તારીખ આપેલી છે તે મૂલ મોલ છે. બની પ્રાંતના સંપ્રતિની તારીખ વિષે એક મત નથી, [ઈ. ઇ. ડ. ૧૧ પૃ. ૨૪૬] તેઓ ૨૦૨ A.M.J. અને ૨૨૫ A.M.J. ની વચ્ચે હત. [તેજ ટેકાને જુઓ.] જ્યારે ચંદ્રગુપ્તના તારીખ તરીકે ૨૨૯ થા ૨૪૩ A.M.J. ના વર્ષો ગણી લાયા છે. પુરાણોના આધારે કરલી ગણના પ્રમાણે ૨૨૫ A.M.J. ના વર્ષે તેની સ્તરી તારીખ [ઈ. સ. રૂબ ૨૨૦, ૫૪૫+૨૨૦ =] ૭૬૫ A.M.J. છે. [જુઓ, ઈન્ડીક્સ, (૧) ચેત્રાવર જૈનો, સુહસ્તી કે, જ સપ્રતિના સમકાલીન હતા, તેમની ચિયમ તતાના વર્ષ તરીકે ૨૨૫ A.M.J. વર્ષને ગણે છે. પણ ચત્રાવર જૈનો પાલકના સ્ત્રુઆતના ૫૦ અથવા વધારે—સ્તરી રીતે ૫૪—વર્ષો [જુઓ, વિભાગ ૩૪, વ.] સુધી વ. છે. તેથી સુહસ્તીની સ્તરી તારીખ ૨૨૫+૬૦+૪ = ૨૮૯ A.M.J. છે. આનેમન, સ્વર્ગવાસની તારીખ છે. આ પ્રમાણે સુહસ્તી, સપ્રતિના માર્દાનશીલ થયા નથી. ચાર વર્ષે ૬૪૦૦૦ પામ્યા.

ચંદ્રગુપ્ત અને સુહસ્તીના વિચારની વચ્ચે ચેત્રાવર જૈનો ૧૦૯ અથવા ૧૧૦ વર્ષ સુક છે. [ડૉ. જકોબીની પરિઅર્થના પ્રસ્તાવના પૃ. ૫] આ હકીકત પુરાણોક કથન સાથ મળતા આવે છે. [જુઓ ઈન્ડીક્સ સી પ્રકરણ ૨૪—૨૫] ૨૪ વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત, ૨૫ વર્ષે બિંદુસાર, ૪૦ વર્ષે અશોક, ૮ વર્ષે કુનાલ, ૮ વર્ષે શ્વ, ૪ સપ્રતિના રાજ્યના = એકંદર ૧૦૯ સરસાઓ. ઈન્ડીક્સ વી. ૩.

હેમચંદ અને ળીજાઓના હેલો પ્રમાણે જૈન રાજપરંપરા નાંજ પ્રમાણે છે.

- A. અંશિક [વિંધીસાર].
- B. ક્રાણિક [અજાતશત્રુ] [અંતીમાં પાલક].
- C. ઉદાર્યી.
- D. નંદ [નંદ. વર્ષન] અને, ળીજા નંદા.
- E. ચંદ્રગુપ્ત.
- F. બિંદુસાર. H. કુનાલ.
- G. અશોકની. J. સપ્રતિ.

આ ત્રણ સંપ્રદાયોના કથનોમાં જો કે કેટલોક પરસ્પર વિરોધાભાસ દેશાય છે પરંતુ માર્વાર્ય એક જ છે. આ ત્રણે આસ્તિક—નાસ્તિક પંથો સ્વરેસરા ઇતિહાસને અનુસર્યા છે, અને તેનું રક્ષણ કર્યું છે. બે હજાર વર્ષ જેટલા લાંબા સમયમાં જે કોઈ મૂલો પેસી ગઈ છે તે આવી રીતે થોડી મેહનને અને થોડું ધ્યાન આપે દૂર કરી શકાય પવી છે.

* *

[આ હેલના સૂક્ષ્મ અવલોકનથી સમજાશે કે શ્રીયુત જાયસવાલે જૈન દંતકથા અને તેની પુરાણી માથાઓની બૌદ્ધ અને હિંદુમુરણ ગ્રંથોની સાથે કેવી ઉત્તમ રીતે સંબદ્ધ ઠરાવી છે, અને આજ લગભગ બે હજાર વર્ષ જેટલા રીંધકાલ સુધી, મારતના ઇતિહાસ યુગના આધિ-મૂત ઉલ્લેખોમાં, જે પરસ્પર વિરોધ અને અસંગતતા પુરાતત્વજ્ઞોને જળાવી હતી તેનો કેવી ઉત્તમ પદ્ધતિ નિકાલ આપ્યો છે. અલગત શ્રીયુત જાયસવાલના વિચારોનો સર્વાર્થ સ્વીકાર હજી સુધી વિદ્વાનો તરફથી થયો ન હોય, કે તેમાં કોઈ કોઈ અંશે મતભેદ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેમણે મારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના નિરીક્ષણનું એક જુદું જ દૃષ્ટિબિંદુ વિચારક જગત આગલ ઉપસ્થિત કરી, ઇતિહાસના ગુંચાણા કોકઢાનું નવી જ પદ્ધતિ પૃથક્કરણ કરવાનું એક અત્યુત્તમ સાધન દેસાહી આપ્યું છે, તેમાં કોઈને સંશય નથી. અને જૈન કાલગણના તથા મહાવીર—નિર્વાણ સમયના વિષયના તેમના વિચારો મ્હને તો વળે અંશે ગ્રામ્ય જળાય છે. તો પણ જો કોઈ વિદ્વાનના મનમાં આ સંબંધી મતભિન્નતા જળાતી હોય, તો તેણે અવશ્ય આવી રીતે જાહેર ઊઠાપોહ કરીને, આપણા શ્રમણ મગવાન શ્રીમહાવીરદેવના નિર્વાણ સમયનો સદાને માટે નિર્ણય કરી નાક્કવો જોઈએ. શ્યાંસુધી આ રીતે, કોઈ પ્રમાણિકપણે શ્રીયુત જાયસવાલના નિર્ણયમાં શંકા ઉપસ્થિત ન કરી શકે અને આ વિચારમાં સપ્રમાણ મતભેદ ન જળાવી શકે ત્યાં સુધી હવે

आपणे ए ज निर्णयेने कवूल करवा जोईए अने वह पन्थी वीर—निर्वाण संवत् ए ज गणतरीए लखवानो व्यवहार अने प्रचार कावो जोईए. आवता नवा वर्षना छ-पाता जैन पंचांगामां वीर संवत् २४४५ ना बदले २४६३ लखवां जोईए. आशा छे के जैन पंचांग प्रकाशको अने जैन पत्र संपादको आ बाबत उपर लक्ष्य आपसे.

परिशिष्ट

[उपर जे लखवामां आव्यु छे, ते शकआतमां जणव्या प्रमाणे श्रियुत जायसवालना एक इंग्रेजी विस्तृत निबन्धना थोडाक भागना भाषांतररूपे छे. ए निबन्धनां तेमणे जैन काळगणना संबंधी विस्तृत विवेचन कोरेले छे, अने ते आ लेख ध्यानपूर्वक वांची जवाधी तेनां कोईक ख्याल आवी जश. आ इंग्रेजी निबन्ध लख्या पहिलां ४-५ वर्ष अगाउ ज्यारे श्रियुत जायसवाल पाटलीपुत्र नामना हिन्दी पत्रना संपादक हुता त्यारे ते पत्रमां पण तेमणे एक न्हानो सरखो लेख जैन निर्वाण संवत् उपर हिन्दीमां लख्या हुता. ए लेख पण आ विषयने ज लगतो छे अने संक्षिप्तमां लखायले होई सहज समजवा जेवा छे तेथी ते पण, तेनी ज भाषामां अत्र आपी देवमां आव छे.]

जैन निर्वाण--संवत्

जैनों के यहाँ कोई २५०० वर्षकी संवत्-गणना का हिसाब हिन्दुओभर में सबसे अच्छा है। उस से विदित होता है कि पुराने समयमें ऐतिहासिक परिपाटी की वर्षगणना यहाँ थी। और जगह लुप्त और नष्ट हो गई, केवल जैनोमें बच रही। जैनों की गणना के आधार पर हमने पौराणिक और ऐतिहासिक बहुत सी घटनाओं को जो बुद्ध और महावीर के समय से इवर की है समयबद्ध किया और देखा कि उन का ठीक मिलान जनी हुई गणना से मिल जाता है। कई एक ऐतिहासिक बातों का पता जैनो के ऐतिहासिक लेख पढ़ावलियां में ही मिलता है। जैसे नहुषण का गुजरात में राज्य करना उस के सिक्कों और शिला-लेखों से सिद्ध है। ईसा का जिक्र पुराणों में नहीं है। पर एक पढ़ावली की गाथा

में जिसमें महावीरस्वामी और विक्रमसंवत् के बीच का अन्तर दिया हुआ है नहुषण का नाम हमने पाया। वह 'नहुषण' के रूप में है। जैनो की पुरानी गणना में जो असंभवद्वारा ग्रास्यीय विद्वानों द्वारा समझी जाती थी वह हमने देखा कि वस्तुतः नहीं है।

महावीर के निर्वाण और गर्दभिल्ल तक ४७० वर्षका अन्तर पुरानी गाथा में कहा हुआ है जिस दिगंबर और श्वेतांबर दोनों दलवाले मानते हैं। यह याद रखने की बात है कि बुद्ध और महावीर दोनों एक ही समय में हुए। बौद्धों के तुरों में तथागत का निर्ग्रन्थ नातपुत्र के पास जाना लिखा है। और यह भी लिखा है कि जब वे शाक्यभूमि की ओर जा रहे थे तब देखा कि पावा में नातपुत्र का शरीरान्त हो गया है जैनो के 'सरस्वती गच्छ' की पढ़ावली में विक्रमसंवत् और विक्रमजन्म में १८ वर्ष का अन्तर माना है। यथा—“वीरात् ४९२ विक्रम जन्मान्तर वर्ष २२, राज्यान्त वर्ष ४” विक्रम विषय की गाथा की भी यही ध्वनि है कि वह १७ वें या १८ वें वर्ष में सिंहासन पर बैठे। इस से सिद्ध है कि ४७० वर्ष जो जैन-निर्वाण और गर्दभिल्ल राजा के राज्यान्त तक माने जाते हैं, वे विक्रम के जन्म तक हुए—(४९२=२२+४७०) अतः विक्रमजन्म (४७० म० नि०) में १८ और जोड़ने से निर्वाण का वर्ष विक्रमीय संवत् की गणना में निकलेगा अर्थात् (४७०+१८) ४८८ वर्ष विक्रम संवत् से पूर्व अर्हन्त महावीर का निर्वाण हुआ। और विक्रम संवत् के अब तक १९७१ वर्ष बीत गए हैं, अतः ४८८ वि० पू० १९७१=२४५९ वर्ष आजसे पहले जैन-निर्वाण हुआ। पर “दिगंबर जैन” तथा अन्य जैन पत्रों पर वि० सं० २४४१ देल पड़ता है। इस का समाधान यदि कोई जैन सज्जन करे तो अनुग्रह होगा। १८ वर्ष का फर्क गर्दभिल्ल और विक्रम संवत् के बीच गणना छोट देने से उत्पन्न हुआ माध्यम देता है। बौद्ध लोग

લંકા, શ્યામ, વર્મા આદિ સ્થાનો મેં બુદ્ધ નિર્વાણ કે આજ ૨૪૫૮ વર્ષ થીતે માનતે હું. સાં યહાં મિલાન લા ગયા કિ મહાવીર, બુદ્ધ કે પહેલે નિર્વાણ-માત હુ; સિદ્ધ હોગા. જા પુરાને સૂત્રો કી ગવાઈ કે વિકુદ્ધ પઢેગા।

નહીં તો વૌદ્ધ ગણના ઓર 'દિગંધ' જૈન' ગણના સે અર્હંત કા અન્ન બુદ્ધ-નિર્વાણસે ૧૬-૧૭ વર્ષ પહેલે સિદ્ધ હોગા. જા પુરાને સૂત્રો કી ગવાઈ કે વિકુદ્ધ પઢેગા।

વિજયસેન સૂરિને આગરાના સંધે મોકલેલો સચિત્ર સાંવત્સરિક પત્ર.

આ સંધે જે એક ચિત્ર આપેલું છે, તે તપાગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ ઉપર સંવત્ ૧૬૬૭ માં આગરાના જૈન સંધે મોકલેલા એક સાંવત્સરિક-ક્ષમાપના પત્રનું છે. સાંવત્સરિક-ક્ષમાપના પત્ર ઇટલે શું એ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે અમારું વિજ્ઞાતિ ત્રિવેણી નામનું હિન્દી પુસ્તક વાંચવું. એ પુસ્તકમાં અમે એવી જાતના પત્રો-કે જેને વિજ્ઞાતિ પત્ર પણ કહેવામાં આવે છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે.

આ સચિત્ર પત્ર મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્ર-સંપ્રદામાંથી મળી આવ્યું છે. મૂળ પત્રના કોઈપણ કે કઠકા કરી નાંખ્યા છે અને તેમાં પહેલા કઠકાના મધ્યાલ્કાનો કેટલોક ભાગ જતો રહ્યો છે. આ પત્ર કઠકાની ભેગી લંબાઈ એકદર લગભગ ૧૩ ફૂટ જેટલી છે અને પહોળાઈ ૧૩ઈંચ છે. પહેલા અને ઘાંજા કઠકાની વચ્ચેના કોઈ ચિત્ર-ભાગ જતો રહ્યો છે કે, છે તે વરાવર છે, તે જાણવાનું કશું સાધન નથી. ચિત્રસમૂહની નીચે વિજ્ઞાતિ-લેખ છે અને તેણે એકદર ૩-૭ જેટલી ગણ્યા રોકી છે.

આ સચિત્ર પત્રની પૂરેપૂરી વિગત સમજવા માટે, એને લગતા થોડોક ઇતિહાસ અહીં આપવો આવશ્યક છે.

અગ્રદુર શ્રીહરિવિજય સૂરિ અને તેમના પદ્મવર આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ-બંને જૈન ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. હીરવિજયસૂરિને મુગલ સમ્રાટ અકબર બાદશાહે કેવી રીતે પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા હતા અને કેવી રીતે તેમનો આદર-સન્માન કર્યો હતો, એ વિગેરેનો ઇતિહાસ અમારા કૃપારસકોષ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તાર સાથે આપ્યો છે. હીરવિજયસૂરિ ત્ર્યંબકે બાદશાહની અનુમતિ લઈ પાછા ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે એક-બે વર્ષ પછી બાદશાહે વિજયસેનસૂરિને પણ પોતાની પાસે ~~ગાંધી~~ તેમનું પણ તેણે સારું સન્માન કર્યું

હતું. એ વાતનો પણ થોડોક ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં કર્યો છે. સંવત્ ૧૬૫૨ માં હીરવિજયસૂરિ સ્વર્ગસ્થ થયા અને તેમની પાસે વિજયસેનસૂરિ અધિષ્ઠિત થયા. તે વખતે પછી ૧૦ વર્ષે ઇટલે સંવત્ ૧૬૬૨ માં અકબર બાદશાહ ગુજરી ગયા અને તેની ગાદિએ જહાંગીર આવ્યો. અકબર બાદશાહે હીરવિજયસૂરિના ઉપદેશથી પોતાના સામ્રાજ્યમાં પર્યુષણ વિગેરેના દિવસોમાં જે જીવિ હિંસા-નિષેધના ફરમાન આદિ બહાર પાડ્યા હતા તે જહાંગીરે રદ કર્યા હતા ઇટલું જ નહીં પણ એનાના ધર્મ-મુશ્કો ઉપર પોતાની સ્ત્રક્ષ્મી જોડતી અનેક રીતે તેમને કલહવાની પણ તેણે મુશ્કો કરી હતી.

વિજયસેન સૂરિના શિષ્ય સમૂહમાં મહોપાધ્યાય વિવેક-હર્ષ ગણી કરીને એક મહાન વિદ્વાન અને અનેક રાજ-દરબારોમાં યજ્ઞ માન સન્માન પામેલા પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી યતિ-વર હતા. તેમણે સંવત્ ૧૬૬૮ ની સાલમાં આગરામાં ચાતુર્માસ કર્યો અને રાજા રામદાસાદિ દ્વારા જહાંગીર બાદશાહેને મળીને પોતાની વિદ્વતા અને જ્ઞાતવૃત્તિથી તેને સંતુષ્ટ કરી તેની પાસેથી, તે સાલમાં, તેના રાજ્યમાં પર્યુષણના દિવસોમાં યોગિહિંસા ન થવા પામ તેવું ફરમાન બહાર પડાવ્યું. મહોપાધ્યાયના આવા સુકૃત્યથી આગરાના જૈન સંધેને ઘણો આનંદ થયો હતો. તેણે પોતાના એ પ્રાનેશને ગચ્છપતિ આચાર્ય કે, જે તે વખતે દેવપાટળ (કાઠિયાવાડ) માં ચાતુર્માસ રહેતા હતા તેમની અગ્રણ્ય પ્રકટ કરવા માટે ઉત્તમ ચિત્રકાર પાસે સુંદર અને ભાવદર્શક ચિત્રપટ તૈયાર કરાવી સાંવત્સરિક ક્ષમાપનાના પત્રરૂપે તેમની ઉપર મોકલ્યું. આ ચિત્રપટમાં કેવી રીતે મહોપાધ્યાય વિવેકહર્ષ ગણી રાજા રામદાસને સાથે લઈ જહાંગીર બાદશાહ પાસે ફરમાન મેળવવાની પ્રાર્થના કરે છે; તે મઝ્યા પછી કેવી રીતે ઉપા

ધ્યાયના બે શિષ્યો બાદશાહી નોકરોને સાથે લઈ આગરા શહેરમાં જાતે તે વાતનો ઢંદો પીટતા ફરે છે; હત્યા-દિ હત્યો બહુ સુંદરતાં ચિત્રેલાં છે. ચિત્રના એક ભાગમાં ચિત્રચેતનસૂરીની વ્યાખ્યાનસભા પણ ચિત્રેલી છે અને તેમાં વિવેકહર્ષ ગણી જાતે એ ફરમાન પત્ર લઈ આચાર્યની સેવામાં સમર્પિત કરી રહ્યાનો દેખાવ પણ કાઢેલો છે.

આ ચિત્રમાં આલેસલી આકૃતિયો બહુ સ્પષ્ટ અને તાદ્દશ છે. દરેક પ્રધાન આકૃતિ ઉપર તેનું નામ પણ કાઢી શાહીથી લખેલું છે. ચિત્રની મહત્તા પટલા ઉપરથી જ સમજી શકાશે કે તે છુદ્દ બાદશાહી ચિત્રકારની પીછીથી આલેસાયું છે. એ શાવત એ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લાસ

ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે—‘ઉસ્તાદ સાલીબાહન બાદશાહી ચિત્રકાર છે. તેણે તે સમયે જોયો તેવો જ આમાં પ્રાવ રાખ્યો છે.’ આથી આ સચિત્ર-પત્રની ऐति-હાસિક મહત્તા કેટલી વિશેષ છે તે દરેક વિદ્વાન્ સમજી શકે તેમ છે.

પત્રની ભાષા હિન્દી-મિશ્રિત ગુજરાતી છે અને તે કાના-માત્રના હિસાબ વગર જેમ વ્યાપારી લોકો લખે છે તેવી રીતે લખાણી છે. આ નીચે પ્રથમ પત્રની મૂળ નકલ—જસલની ભાષામાં જ—આવી છે અને તેની નીચે લાઈનવાર હાલની ભાષા પ્રમાણે શુદ્ધ-સંસ્કારી રૂપાંતર આપ્યું છે.

(મૂળ નકલ)

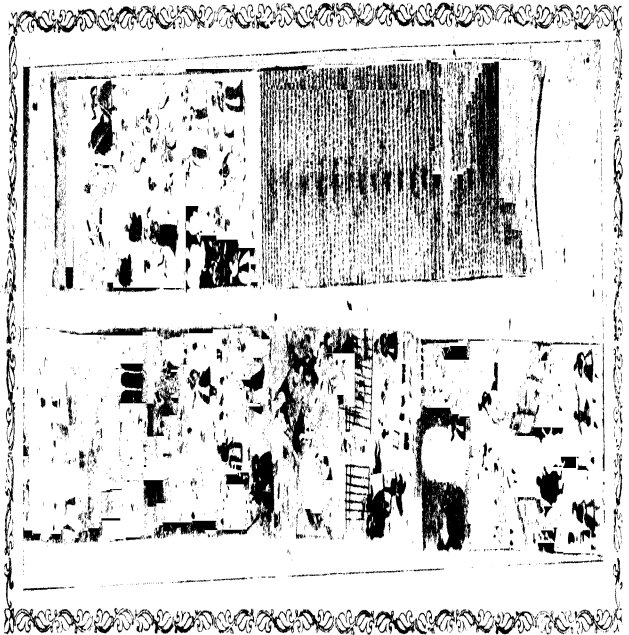
- (૧) સ્વાસ્તાશ્રી ચંતામંગળાપારસ્વજનાપ્રણામો શ્રીદેવકાપાટનામહાનગરસુમધાને પૂજારાંદ્રા માહાઓતેમો—
- (૨) અન્તમચારીતરપાલસૂરામણા પૂર્વમે બ્રહ્મકારનમોમણા કલકાલગુત્તમોઅવતાર સરસ્વતી કંઠઆમરંગા—
- (૩) ચડવદનાદ્વાદ એકાદ અર્પમના ટાલળાહાર દ્વદ્વ દ્વર્મ પક્ષક વગા તતવના જાણા ચાર કલાઅના.
- (૪) ઝીપક પંચમાદ્યારવના પાલળાહાર છકાઅના પીદ્ય સાતમઅના ટાલળાહાર આઠ મદ્ધ સથાનકના ઝીપક.
- (૫) નવવાહવસદ્ધરમચરજાનાપાલળાહાર દસવદ્ધસરમણાદ્ધરમચપાલક અગરઅંગવાર ઉપાંગના જાણા.
- (૬) તેર કાઠીઅના ઝીપક ચડવદમેદ જોવના પરીપક પત્ર પરમાધાર્મના મેદના જાણ સોલકલાસ—
- (૭) પુરણ ચંદ્રવદન સતરમેદ સંચ્યમના પ્રાતિપાલક અટાર સહસ સિલગ રથના
- (૮) ધારકઃ ડગાંગસ ન્યતધરમના પક્ષક ત્રિસ અસમાધીયાને રહીતઃ એકવિસ સશલ—
- (૯) ના વારકઃ વાર્વીસ પરીસ્ટાના ઝીપકઃ તેવીસ સુગઢા અંગ અધેનના જાણ વૈવિ—
- (૧૦) સ તિથંકરની આગન્યના પ્રતિપાલકઃ પંચવિસ ભાવનાના માયકઃ છવિસ—
- (૧૧) દસાકલપવિવહારના જાણ સતાવેસ સાધગુણના ઉપદેસક અટાવિસ આયા—
- (૧૨) રકલપના જાણ ડગાંગતિસ પપસુત પ્રસંગના ટાલળાહારઃ તિસ મોહની સ્થાનીક—
- (૧૩) ના ઝીપક ઈકતિસ સિધગુણના જાણઃ ચતિસ મોગ સંધહના પ્રતિપાલક તે—
- (૧૪) તિસ ગુરની આસ્યતનાના વારણહારઃ ચતિસ અતૈસેના જાણઃ પતિસ શ્રીવિત—
- (૧૫) રાગવળીના ગુણના કથકઃ છતિસ છતિસી સુરગુણે વારજમાનઃ વાદોગુર—
- (૧૬) ડ ગોવીંદ વાદીગોધુમવરટ મરિદતવાદો મરટ સરસતિલવધપ્રસાદઃ દલી—
- (૧૭) ત અનેક દુરવાદવાદ સમુદ્રની પરિ ગંભીરઃ મેરપરવતિ પરિ ધીરઃ પ્રાપત સં—
- (૧૮) સાર સમુદ્ર તિરઃ માયમહી વિહારણસીરઃ શ્રીજિનસાસન સહકારકીર
- (૧૯) કરમસત્ત વિહારવંશીરઃ વાળિ મીઠિ ઈશ્વરસીરઃ ધરમકરતૈ ન કર ધીરઃ નીર—
- (૨૦) મલચિત ઝીમ ગંગાનીરઃ ડજલ જસસાગર ઢંઢીરઃ મંજળ મવધિરઃ સાંભા—
- (૨૧) ગગુણે અભિનવૈ ગુરહીર ઝીળ પ્રતિબાધ્ય અકબર સાહ વહવીર દી—
- (૨૨) ન કરળીપર અધીક પ્રતાપ તેજ સુવિહત જણસુ ધેરે હેજ વહ વૈરાગી અતી—

- (૫૩) ઉસતા સાલીવહન પાતિસાદી ચિત્રકાર છે તેણ તીણ સમૈ દેષ છે ર્હસાદી ર્હન ચિ—
- (૫૪) જ માહે માવ રાવ છે સુ લેષ દેષ પ્રીછજો: ઉસતા સાલીવહન વંદના વિનવી છે પ્રછ જો
- (૫૫) ર્હંદ શ્રી: પગુસણ શ્રીસતર ભેદ પુજા ૧૫ સનાયદીન ૬૧ તપ માસવમન ૧૥ માસવમ—
- (૫૬) જ ૧! પાષવમન તથા અઠાર્થ તથા દવદસમ દસમ અઠમ ર્જીજાહી તપ વળા હુઆ છે.
- (૫૭) છમછરી પોસહ ત ૧૦૧ સહમી વછલ સા: બંદીદાસકૈ: ચેમાસા પાષી અવટમી સદી સહ—
- (૫૮) મીવછલ ચાલ છે પુજીજીકા પ્રસાદર્થી અરં ર્હંદ શ્રી જિન પ્રાસાદ નવા સં: ચંદ્ર કયય છે
- (૫૯) પ્રતીમા પીળ માહાસુદર હુરે છે ધનિયુ પીળા પ્રતીસ્તાના વળાર્હે છે શ્રીપુર્જીની આવૈ તથા
- (૬૦) શ્રીઆચારિજી પધારતૈ જીણસસળીના વળા ઉછાહ હોર્દ સાર સંવના મનોરથ વૈહચૈ
- (૬૧) પુર્જીની કિપાકર પધારજો: મદ્દા ઉપાધ્યાય શ્રીસોમવિજૈ પીળ નેઢા છે પુર્જી જલદથી લધી છે વિ—
- (૬૨) ચારી મલા જાળ તમ લીધજો જીમ પુર્જી લીધ તિમ પરમાળ લેષ પ્રસાદ વેળા મકુલજો
- (૬૩) ર્હંમરમાવાદ: પં: શ્રી: માહાનંદ ઠળ ૩ છે દીલ: રી એઠઠળ ૨ છે: પારો:ગણસરતનર્હ ઠળ ૨ પહલી ચૈ—
- (૬૪) માસ: પેરોજાવાદ ગળા પીમાનંદ રહયા વિજા મતકા આચારિજ રહમાટ: હીવક તૈ તે ઘાલી
- (૬૫) પઢ: હીવૈ ચેમાસ પેરોજાવાદકી વેતની ચીતા કરજો: પહલે કૈતહી સાત પરહયા તૈ સરવ મઢરાય
- (૬૬) હીવૈ મીયુ ધેત ઘાલી ન રહ તીમ કરજો: સાવીકાની વંદના વિનવિ છે તે પ્રીછજો સદી જાળજો.
- (૬૭) સં: વિમલાદે વા: સાદીઅદે વા: મીરવ વા: જાદવ [પારમાસહમની વંદના અવધારજો
- (૬૮) ર્હાર્દ કપુર દે વા: લાછ વા: મોતારા પયાદી વા: જીવઢ દે ૧સા: તારાચંદ સા: વેતાવેદ સા: મોહીલ
- (૬૯) મળીક દે વા: કવર વા: સીરદે વા: મગત ૧ સા: છીયુ સા: કાસી સા: વેળીદાસ
- (૭૦) ઘાલોદે વહ: મનોરથદે વા: મારચંદે વા: રાજ ૧ સા: સાગર સા: મૈલુ સા: મળકચંદ
- (૭૧) વહ: કેસરદે વા: હોલી વા: મારાદે ૧ સા: મોવાલ સા: ઢોલા સા: ઢગર
- (૭૨) પુર્જીજી પ્રતિસ્તા ઉપરી વેળ પધારજો ર્હંદના સંવના ઉતકંઠા ઘળી છે એકવાર તુમાર ચરળ
- (૭૩) દેષ સમસત સંવ સંતોષ પામ: નહીતર મહોપાધ્યયુ આદેસ દેજો જીળ સાસળની સો—
- (૭૪) મા હોર્દ તીમ કરજો ઘળ સ્ય લીધીઅ પુર્જીજી ર્હંદની પરચીતા હુમન છે તે પ્રીછજો
- (૭૫) સંવતુ ૧૬૬૭ મીતી કાર્તીસુદી ૨ સુમધોને સોમવારે સુમં મવતુ: લી: સીકહસા સુત.

[ઉપરના લેખાણતું હાલની માપામાં શુદ્ધ સંસ્કારી રૂપાંતર]

- (૧) સ્વસ્તિ શ્રીચિન્તામણિપાર્શ્વજિને પ્રણમ્ય શ્રી દેવપાટળ મહાનગરે શુભસ્થાને, પૃથ્વ આરાધ્ય મહાત્મા,
- (૨) ઉત્તમ ચારિત્ર પાત્રશિરોમાળિ, કુમતાન્વકાર નમોમાળિ, કલિકાલ મૌતમાવતાર, સત્સ્વતીકંઠામરણ,
- (૩) ચતુર્દશિદાનિધાન, એક વિધ અસંયમના ટાઢળહાર, દિવિધ ધર્મપ્રકરક, તળ તત્સ્વના જાળ, ચાર કથાયના—
- (૪) જીપક, પંચમહાવતના પાઢળહાર, છકાયના પિતા, સાત મયના ટાઢળહાર, આઠ મદસ્થાનકના જીપક,
- (૫) નવવાઢ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના પાઢળહાર, દશવિધ શ્રમણવર્મ પ્રતિપાલક, અગ્યાર અંગ ચાર ઉપાંગના જાળ,
- (૬) ઠેર કાઠિયાના જીપક, ચઢ્ઢર મદ્દ જીવના પ્રકપક, પંદર પરમાધાર્મિકના મેદના જાળ, સોલકલા—

- (૭) સંપૂર્ણ ચન્દ્રવદન, સતરમેદ સયમના પ્રતિપાલક અઢાર સહસ્ત્ર શીર્ષાગરથના—
 (૮) ધારક, ઓમળીસ જ્ઞાતાધર્મ (કથા) ના પ્રભુપક, ચીસ અસમાધિ સ્થાનક રહિત, એકચીત સવલ—
 (૯) [દોષ] નિવારક, કાવીસ પરીષદના જીવક, તેવીસ સૂયગઢાગના અવ્યયનના જાળ, ચૌવી—
 (૧૦) સ તીર્થકરની આજ્ઞાના પ્રતિપાલક, ંચવીસ માથનાના માત્રુક, છઠ્ઠીસ—
 (૧૧) દક્ષાકલ્પ—વ્યવહાર [અધ્યયન] ના જાળ, સતાવીસ સાહુગુળના ઉપદેશક, અઠાવીસ આચા—
 (૧૨) રપકલ્પના જાળ, ઓમળીસ પાપસુખમસંગના ટાઢળહાર, તીસ મોહનીયસ્થાનક—
 (૧૩) આ જીવક, એકતીસ સિદ્ધિગુળના જાળ, વર્ગીસ યોગસંગ્રહના પ્રતિપાલક, તે—
 (૧૪) ચીસ શુદ્ધી આજ્ઞાતનાના વારણહાર, ચઠતીસ અભિજ્ઞથના જાળ, પાંચીસ શ્રીચીત—
 (૧૫) રામચામીના યુગના કવક, છત્રીસ છત્રીસો સુરિગુણે વિરાજમાન, વાદામક—
 (૧૬) કમોપિન્દ, વાદીગોધુમવરદ, મુદિતવાદીમરદ, સરસ્વતી લઙ્ગ પ્રસાદ, કલિ—
 (૧૭) ત અનેક દુરવાદી વાદ, સમુદ્રની પેરે ગંભીર, મેક પર્વતની પેરે ધીર, પ્રાક્તસં—
 (૧૮) સાર સમુદ્રતીર, માયામહી વિદ્યારણસોર શ્રોજિનજ્ઞાસન સદ્ગકારકીર,
 (૧૯) કર્મસત્તુવિદ્યારણવીર, વાળી મોઢી અમૃતક્ષીર, ધર્મકરતાં ન કરે ધીર, નિ—
 (૨૦) મેલ ચિત્ત જિમ ગંગાનીર, ઉચ્ચલ યજ્ઞ સાગર કંઢીર, મંજગ મન્મતીર, સૌમા—
 (૨૧) ચ્ય જીવે અમિનવગુહરીર, જેણે પ્રતિવેધ્યો અકરર શાહ વઢવીર, દિ—
 (૨૨) નકરની પેરે અવિક પ્રતાપ તેજ, સુવિદિત જનથી પેરે હેજ, વઢ વૈરાગી, અતિ—
 (૨૩) સૌભાગી, કર્ણની પેરે ત્યાગી, મુક્તિના રાગી, શ્રીવાદશાહ પ્રબોધક, અબોધજી—
 (૨૪) વ પ્રતિવોધક, કાલિકાલ ગીતમાવજાર, તરાગચ્છ શ્રુગારહાર, તપતેજ દિવા—
 (૨૫) કર, ગચ્છાધિપતિ, ગચ્છાધિરાજ, સર્વોપમાયોગ્ય, મહારક પુરંદર (પાંચ શ્રી)
 (૨૬) [૧૬ શ્રી] વિજયસેનસુરિ સુરિશ્વર સ—
 (૨૭) પરિવાર ચરણકમલાન્ શ્રી આગરાકોટના સદા આદેશકારી, ચરણસેવક, વાસાનુ—
 (૨૮) રાસ, પાયરજસમાન, સદા સેવક, સા. વિમલદાસ, સા. વદીદાસ, સા. જાલવંદ દુગઢ,
 ૨૯ થી ૪૨ મી જાર્દીન સૂચીમાં આગરાના આગવોન શ્રાવકોનાં નામે માત્ર આપેઝાં છે.)
 ૪૩)—સમસ્ત સંઘની દ્વાદશવંદના અચવારજો. અરિયા શ્રીપૂજનીના પ્રસાદે કુસલ—જેમ છે. પૂજ્યજીના
 ૪૪) કુસલ—જેમના સદા સમાચાર લલવા, જેથી સેવકોને પરમસંતોષ ઉપજે. અપરં અરિયા શ્રી—
 ૪૫) પશુસળ વધે વિદ્યાવાપણે થયા છે. અમારી દિન ૧૨ પશુસળની,—વિશેષ સાવદેશ, પૂર્વદેશ,
 ૪૬) તથા દિહીમંડલ, મેવાતમંડલ, રણમંતેર મઢદેશ, શીજાવ વખા દેશે અમારી વરતી છે, તે સંતોષ માનજો.
 ૪૭) શ્રીસત્તરમેદી પૂજા ૧૫, શ્રીજહાંગીર વાદશાહ તલત વેઠાં પછી આ અપૂર્વ કરચી થઈ છે.
 ૪૮) મમવન્નજીના પ્રસાદે શ્રીતપાગચ્છની ઉજ્જલિ વિશેષ થઈ છે. શ્રીવાદશાહશીર પક્ષ્માન ૨ કરી શી—
 ૪૯) વા, તે શ્રીપશુસળ આવ્યે શ્રીજીના રામદાસજી આગલ થઈ શુદરજ (૧) કુસલ લીધો. ઢહેરો દેવાયો.
 ૫૦) પારીઉત્તરવાસારે (૧) દિન ૧૨ અમારી વસ્તી. જે વેઠા શ્રીશીર દુકુમ લીધો તે વેઠાં લીલાનો
 ૫૧) મરાળો હતો. શ્રીજી જ્ઞારોકે વેઠા હતા. રાજા રામદાસજી આગલ હતા. તેમની પાછલ કરમાન જર્દ
 ૫૦ વિવેક દર્પ,

अ. सु. मेस.

श्रीपर विष्णुमेनमूरिने आगराना संघ तरफशी आलेलुं सांचत्तरिक पत्र.

- (૫૨) તેની પાછક ઝં. ઉદયહર્ષ હતા. પછી અમારી બાબત વિનંતી કીધી. શ્રીરાદસાહજીય દુક્રમ દીધો
- (૫૩) તત્કાલ, તે વેળાએ એવો દીક્ષાનો મરાજો હતો, તે સમયનો [ચિતાર] આ લેલમાં સર્વ લખ્યો છે.
- (૫૪) ઉસ્તાદ સાલીવહન બાદસાહી ચિત્રકાર છે. તેણે તે સમય જોયો છે એવો જ આ વિ—
- (૫૫) ભર્મા માથ રાખ્યો છે. તે લેલ જોઈ જાણશો. ઉસ્તાદ સાલીવહને વંદના વિનંતી છે. જાણશો.
- (૫૬) અહિંયા પગુસનમાં શ્રી સત્તરમેરી પૂજા ૧૫, છાત્ર દિવસ ૬૧, તપ માસશ્રમણ, દોઢ માસશ્રમણ,
- (૫૭) પાતિક શ્રમણ, તથા અઠાઈ, તથા દ્વાદશમ, દશમ, અઠમ બી.જાંત તપ વળાં થયાં છે.
- (૫૮) સાંવત્સરિક પૌષ્વ ૧૦૧, સાંવત્સરિકવાસસ્ય સા. બંદીદાસતું, ચૌમાસી, પક્ષી, અષ્ટમી સુદી સાહ—
- (૫૯) મીવચ્છલ ચાલે છે, પૂજ્યગીના પ્રસાદથી. અરં અહિંયા શ્રીમિનમાસાદ નવો સા. ચંદુર કરાવ્યો છે.
- (૬૦) પ્રતિમા પણ મહાસુંદર થઈ છે. વળીને પણ પ્રતિષ્ઠાનો વળો હર્ષ છે. શ્રીપૂજ્યજો આગ્યાથી તથા
- (૬૧) શ્રીઆચાર્યજી પધારતો જિનશાસનનો વળો ઉત્સાહ થશે. સારા સંવત્સર મનોરથ પહોંચશે.
- (૬૨) પૂજ્યગી ! કૃપાકરિને પધારજો. મહોપાધ્યાય શ્રીસોમવિજય પણ નજીક છે. પૂજ્યગી ! [વિનંતી]
જલ્દીથી લખી છે.
- (૬૩) વિચારિને મહું જનાય તેમ લલ્લશો. એમ પૂજ્યગી લલ્લશે તેમ પ્રમાણ થશે. લેલ—પ્રસાદ જલ્દી મોકલાશેવશો.
- (૬૪) દ્વાદશીમાસાદમાં પં. શ્રીમહાનંદ ઠાળા ૩ છે. દિલીમાં જ. એઠા ઠાળા ૨ છે. પારીનાં (?) મગી શ્રીર-
તનહર્ષ ઠાળા ૨. પહેલું ચૌ—
- (૬૫) માસું પેરોજાંબાદ મગી સીમાનંદ રહ્યા હતા. કીજા મતના આચાર્ય રહ્યા માટે. હમણા તે ચાલી
- (૬૬) પઢયું. હવે ચોમાસા બાબત પેરોજાંબાદની ચિંતા કરશે. પહેલાં કેટલાય સાતપ (?) રહેતા હતા. તે
સર્વ મઢરાલી (?)
- (૬૭) હવે મીપુ (?) ક્ષેત્ર ચાલી ન રહે તેમ કરશો. શ્રાવિકાઓવ વંદના વિનંતી છે, જે જાણાશો. સહી જાણશો
(૬૮ થી ૭૨ મી લાઈન સુધીમાં શ્રાવિકાઓનાં નામો છે.)
- (૭૩) પૂજ્યગી ! પ્રતિષ્ઠા ઉપર જલ્દી પધારશો. અહિંયા સંઘની ઉત્કંઠા વળી છે. એકશર તમારાં ચરણ
- (૭૪) જોઈ સમસ્ત સંઘ સંતોષ પામશે. નહીં તર મહોપાધ્યાયને આદેશ આપશો. જિનશાસનની શો—
- (૭૫) આ યાય તેમ કરશો. વળું શું લખીય. પૂજ્યગી ! અહિંની પણ ચિંતા તમને જ છે. તે જાણશો.
- (૭૬) સંવત્ ૧૬૬૭ મિતી કાર્તિક સુદી ૨ શુક્ર દિને સોમવારે. શુક્ર મંબદુઃ લીઃ સીકહસા સુત ॥

મહાવીર તીર્થંકરની જન્મભૂમિ.

(બ્રાહ્મણકુળ, ક્ષત્રિયકુળ અને વૈશાલી; એ ત્રણે એક જ શહેરના વિભાગો છે)

માનવ

[જૈન સમાજની માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરની જન્મભૂમિ જે ક્ષત્રિયકુળ કે કુણ્ડગ્રામ નામે પ્રસિદ્ધ છે તે એક મોટું શહેર હોઈ સ્વતંત્ર રાજધાની હતી અને તેના અધિપતિ સિદ્ધાર્થ તે એક મોટા રાજા હતા. અને એ સ્થલ હાલમાં ગયા જિલ્લામાં લછગઢ નામે જે એક નાનું સરખું ગામ છે ત્યાં આવેલું હતું. પરંતુ પશ્ચિમના શોધક વિદ્વાનો ના મતે મહાવીરની જન્મભૂમી તરીકે ઓલ્હલાતું કુણ્ડગ્રામ તે વૈશાલીનામે લિચ્છવિઓની રાજધાની પાસે આવેલું એક સાધારણ પર્વ હતું અને સિદ્ધાર્થ તે ત્યાંના એક ઠાકોર હતા. મો. જેકોબીએ જૈન સ્તૂપોની પ્રસ્તાવના (પ્રથમ ભાગ, જુઓ જૈ. સા. સં. અંક ૨, પૃષ્ઠ ૭૦) માં એ વાત કેટલીક ચર્ચા કરી છે; અને ડૉ. હોર્નેલે પણ પોતાના જૈનધર્મ વિજ્ઞાન વિચારોમાં (જુઓ. આ જ અંકના પૃ. ૧૯૪ ઉપર) એ વાતનું સૂચન કર્યું છે. વળા જિજ્ઞાસુઓ આ વિચાર જાણી વિચારમાં પડે છે અને શા આવશે આ વિદ્વાનો વૈશાલીને મહાવીરનું જન્મસ્થાન માને છે તે જાણવા ઉત્સુક રહે છે. તથા આ નીચે ડૉ. હોર્નેલની લલેજી આ સંબંધી એક નોટ આપતામાં આવે છે એથી એ વાતનો વળીકો સુઝાસો જિજ્ઞાસુઓને મઠી આવશે. એ નોટ, ઉક્ત વિદ્વાન પોતાના ' ઉવાસગદ્વાસો ' ના ૬૩મો માધ્યમતરના પૃષ્ઠ ૩ ઉપર આવેલા ' વાણિયગામ ' શબ્દ ઉપર લલેજી છે. એ વાણિય ગામનો ઉલ્લેખ કલ્પસૂત્રમાં પણ આવે છે. જૈન વિદ્વાનોએ આ નોટનું મનન કરી આ સંબંધમાં વિશેષ ઊદ્ઘોષ કરવાની આવશ્યકતા છે. સંપાદક]

વા નિ ય ગા મ (સં. વાણિયગ્રામ) એ વૈશાલી નામના સુપ્રસિદ્ધ શહેરનું બીજું નામ છે, જે લિચ્છવિઓની રાજધાની મનાય છે. જુઓ કનિગહામકૃત હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન મુગાલ, પૃ. ૪૪૩. કલ્પસૂત્ર ૧૨૨ માં તેને એક જુદા શહેર તરીકે, પણ સાથે વૈશાલી જાહેર નિકટ સંબંધ ધરાવતું, લખ્યું છે. જરી રાત તો એ છે કે જે નગરીને આપણે વૈશાલીના નામે ઓલ્હલીએ છીએ તે ઘણું જ વિસ્તાર વાળી નગરી હતી (હુરનસાગના વસ્તુમાં ત ૧૨ માઈલ બેટલી વિસ્તૃત હતી, જુઓ કનિગહામનો આર્કિઓલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ ભાગ ૧, પૃ. ૫૬) અને તેની સીમામાં વૈશાલી કે જેને હાલમાં બેસાર કહેવામાં આવે છે, તે સિવાય બીજા પણ કેટલાંક સ્થળોનો સમાવેશ થતો હતો. એ સ્થળોમાં એક વાણિયગામ અને બીજું કુણ્ડગ્રામ કે કુણ્ડપુર મુખ્ય હતાં. એ સ્થળોનાં અવશેષ કંપે હજી પણ વાણિયા અને બસુકુણ્ડ નામે ગામઢાંઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ, આર્કિઓલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ ભાગ ૧ માંની ૨૧ મી પ્લેટ, તથા ભાગ ૧૬ માંની બીજી પ્લેટ) આથી એ સંયુક્ત શહેરને એના ગમે તે પ્રમાણે અંજામૂલ સ્વરૂપના અ-

મિધાનથી ઉલ્લેખી શકાય એ સ્પષ્ટ છે. વાણિયગામ સાંભળાહેલા નયર એ વિશેષગતી તે મોટું શહેર હોય એ જણાય છે; કારણ કે, અમ્પા જે વળું જ મોટું શહેર હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે તે પણ ' નયરી ' ના વિશેષગતી ઉદ્ધિષ્ઠિત છે. (જુઓ, રોસિલનું બુદ્ધ ચરિત્ર પૃ. ૧૩૬ કુણ્ડગ્રામ નામ પણ વૈશાલીનું જ હતું અને તથા જૈન એ જ મહાવીરની જન્મભૂમિ હતી. આ જ)

વૈરને વૈશાલીય પણ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ, ચારાંગ સૂત્રના માધ્યમતરની જેકોબીની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧ અને વેબરની Indian Studies p. ૧૬, p. ૨૦)

બુદ્ધ ચરિત્રના પૃ. ૬૨ માં આપેલી એક વૈદ આશ્વાયિકામાં વૈશાલીના ત્રણ ભાગ હતા એમ જણાવેલું છે, અને તે કદાચિત્ વૈશાલી સાત, કુણ્ડપુર અને વાણિયગામ જ હશે કે જેણે અનુક્રમે સમગ્ર શહેરના અગ્રેય, પ્રેશાન્ય અને પાશ્ચિમત્ય ભાગો વ્યાપ્ત કરેલા હતા.

ઈશાન કોનમાં કુણ્ડપુરથી વાગલ કોણાગ નામનું (જુઓ સૂત્ર ૭) સ્થિતિવશ અથવા પર્વ આવેલું હતું એમ ' શાપુ ' અથવા ' નાપ ' જાતના ક્ષત્રિયો વસતા હો

એમ લાગે છે, કે એ જાતના મહાવીર જન્મ્યા હતા. સૂત્ર ૬૧ માં તે પરાનો નાયકુલના નામે ઉલ્લેખ થયેલો છે. આ કોણાગ સન્નિવેશ સાથે સંબંધ ધરાવતું, પળ તેની દૂધપલાસ નામે એક ચૈત્ય હતું (જુઓ સૂત્ર ૧). આરણ ચૈત્યની માફક તેમાં એક મંદિર અને તેની આસપાસ ઉદ્યાન હતું; આ કારણથી વિપાકસૂત્ર (૧; ૨) માં તેને 'દૂધપલાસ ઉજ્જાણ' તરીકે લખેલું છે; અને તે નાયકુલનું જ હતું એ તેના 'નાયસળ્લવળે ઉજ્જાણે' અથવા 'નાયસળ્લે ઉજ્જાણે' (કલ્પસૂત્ર ૧૧૫ અને આચારાંગસૂત્ર ૨; ૧૫ સુ. ૨૨ માંના) વર્ણન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી, જે ઠેકાણે કુળ્લપુરને નયર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યું છે તે જૈન કથન પળ સત્ય સમજી શકાય છે. કારણ કે કુળ્લપુર ૨ જ વૈશાલી એમ આપણે માનવું જોઈએ. કલ્પસૂત્ર ૧૦૦ માં કુળ્લપુર સાથે 'નયર—સમિપતર કિરિયે' એટલે વિશેષણ લગાડેલું છે અને તે વૈશાલીનું જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જે સૂત્રમાં આધાર (જુઓ ૨૪, ૨૨) કુળ્લપુર કે કુળ્લગામને સન્નિવેશ માનવામાં આવે છે (જેકોઈની આચારાંગની પ્રસ્તાવના ૧૦ જણાવ્યા પ્રમાણે) તે બરાબર નથી કારણ કે એ ઠેકાણે વપરાયેલા 'ઉત્તર-ક્ષતિય કુળ્લપુરે સ' અથવા 'દાહિણ-માહણકુળ્લપુર-સન્નિવેશ' કુળ્લપુરનો ઉત્તરનો ક્ષત્રિયોનો ભાગ એમ જણાવેલો નથી પરંતુ 'કુળ્લપુરનું ઉત્તર ક્ષત્રિયકુલનું' જેમાં (નાયકુલના) ક્ષત્રિયો વસતા હતા એટલે 'ઉત્તર ક્ષત્રિયનું પર્વ' એમ અર્થ થાય છે. આથી તેનો, તે ઉત્તરના દક્ષિણના પરાથી, કે જ્યાં આગલ બાહ્યનો રહેતા હતા, એવું જણાવ્યું છે. આ અર્થને કલ્પસૂત્ર ૨૨ માં વપરાયેલા 'ક્ષતિયકુળ્લગામે નયર' અને 'માહણકુળ્લગામે નયરે' વિશેષણોથી પ્રકટ પુષ્ટિ મળે છે. આ બધી વાતોના આધાર ઉપરથી જણાય છે કે મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થે કુળ્લગામ કે વૈશાલી નગરના કોણાગ નામે પરામાં વસતા નાયકુલના ક્ષત્રિયોના મુખ્ય સરદાર હતા, જો કે આપણે અ-

વેક્ષા રાક્ષીય તે પ્રમાણે જૈનોના ધર્મગ્રંથોમાં તેનું વધારે પડતું વર્ણન કરેલું છે, તો પણ સિદ્ધાર્થને 'કુળ્લપુર કે કુળ્લગામના રાજા' તરીકે સર્વત્ર વર્ણવેલો નથી. વસ્તે એવી ઉલટું સામાન્ય રીતે તેને એક સાધારણ ક્ષત્રિય (સિદ્ધત્યે ક્ષતિયે) રૂપે જ વર્ણવ્યો છે. જે એક બે ઠેકાણે તેને રાજા (સિદ્ધત્યે રાયા) તરીકે લખ્યો છે, તે કથનને અપવાદરૂપે જ માનવું જોઈએ. અગર કોણાગના ક્ષત્રિયોના અધિપતિ તરીકે એ વિશેષણ પણ સંગત હોઈ શકે તેમ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે મહાવીરની જન્મમુમિ એ કોણાગ જ હતી અને તે જ કારણથી તેઓ જ્યારે સંસારત્યાગી થયા ત્યારે, સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાની જન્મમુમિ પાસે આવેલા દૂધપલાસ નામના પોતાના જ કુલના ચૈત્યમાં પ્રથમ જઈને રહ્યા. (જુઓ કલ્પ. ૧૧૫-૧૧૬) મહાવીરના માતા-પિતા અને તેમની સાથે તેમની જાતિના બીજા પણ બધા નાયવંશી ક્ષત્રિયો પાર્શ્વનાથના સિદ્ધાન્તો અને આદિ-શોને અનુસરતા હતા (જુઓ આચારાં. ૨, ૧૫-૧૬) અને તેથી જ્યારે પાર્શ્વનાથનું પોતાના શિષ્યો સાથે કુળ્લપુરમાં અમુક વસ્તે આગમન થતું તે વસ્તે તેમની સગવડ માટે તેમણે એક ચેદ્યની સ્થાપના કરી હોય એ ખરું સંભવિત છે. મહાવીર દક્ષિણે જઈને પ્રથમ પાર્શ્વના સંપ્રદાયમાં જોડાયા હોવા જોઈએ, કે જ્યાં તેઓ થોડા જ સમયમાં મુખ્ય અધિષ્ઠાતા થઈ તેના તેઓ સુધારક બન્યા હતા. અહિં વધારામાં એટલું એ પણ કહી શકાય કે, સૂત્ર ૭૭ અને ૭૮ માં વાણિયગામને આપેલા 'ઉચ્ચનીચમશ્નિમકુલાઈ—' ડુંબ, નીચ અને મધ્યમ વર્ગવાળું' એ વિશેષણ સાથે દુલ્લ (રોહિતનું બુદ્ધ ચરિત્ર, પૃ. ૬૨) માં આપેલું નિષેધનું વર્ણન મળતું આવે છે; જેમ કે "વૈશાલીમાં ત્રણ વિભાગો હતા. જેમાં પહેલા વિભાગમાં સુવર્ણ કલસવાળા ૭૦૦૦ ઘરો હતાં, વચલા વિભાગમાં રજતકલસવાળાં ૧૪૦૦૦ ઘરો હતાં અને છેલ્લા વિભાગમાં તામ્રકલસવાળા ૨૧૦૦૦ ઘરો હતાં. એ વિભાગોમાં અનુક્રમે ડુંબ, મધ્યમ અને નીચ વર્ગના લોકો વસતા હતા."

